

ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039

BELGİ DERGİSİ

Pamukkale Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Sayı/Number 21

Kış/Winter 2021

Sahibi/Owner
Merkez adına Müdür
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

Yazı işleri Müdürü/ Journal Administrator
Prof. Dr. Tahir KODAL

Editörler/Editors
Prof. Dr. Mithat AYDIN
Öğr. Gör. Cengiz AKSEKİ

İletişim Adresi/Contact Adresse
Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (Dergi Editörlüğü)
Kınıklı Yerleşkesi 20070, Denizli

Kapak Resmi/Picture of Cover
Fotoğraflarla Atatürk, Genelkurmay Askerî Tarih
ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Yayınları, Genel
Kurmay Basımevi, Ankara 2011

**Dizgi ve Kapak Tasarımı/Typographical and Cover
Design**
Cansu EKİNCİ

İngilizce Redaktör/ Copy Editing
Öğr. Gör. Ayşe YAVUZ

Basım Yeri ve Tarihi/Place and Date of Printing
Denizli- 01.07.2021

İletişim için Kurumsal E-posta:
belgidergisi@pau.edu.tr

BELGİ DERGİSİ, Ulakbim, Asosindex ve Sobiad
tarafından taranmakta ve Dergipark'ta yer almaktadır.

Bu Dergi Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı
ile lisanslanmıştır

Belgi (ISSN 2146-4456 E-ISSN 2687-5039), yılda iki kez yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazıların tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

- Prof. Dr. Mithat AYDIN(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Üniversitesi-Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ(Süleyman Demirel Üniversitesi- Fen Edebiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi- Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU(Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi)
Prof. Dr. Süleyman İNAN(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Prof. Dr. Tahir KODAL(Pamukkale Üniversitesi-Eğitim Fakültesi)
Doç. Dr. Umut KARABULUT(Pamukkale Üniversitesi-Fen Edebiyat Fakültesi)

ALAN EDİTÖRLERİ/ SECTION EDITORS

- Prof. Dr. Bayram AKÇA, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ, (Ege Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yasemin DOĞANER, (Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU, (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Durmuş AKALIN, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nejdet BİLGİ, (Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. İbrahim BOZKURT, (Mersin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Umut KARABULUT, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zafer TANGÜLÜ, (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi /TÜRKİYE)

DANIŐMA KURULU/ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AKGÜN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mithat AYDIN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Engin BERBER (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ (Ege Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK (Türk Tarih Kurumu/TÜRKİYE)
Prof. Dr. H. Aliyar DEMİRCİ (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orazpolat EKEBAHARLI (TÜRKMENİSTAN)
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN (İstanbul Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yavuz ERCAN (Emekli Öğretim Üyesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet EVSİLE (Ondokuz Mayıs Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Önder GÖÇGÜN (Emekli Öğretim Üyesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Osman HORATA (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tahir KODAL (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enver KONUKÇU (Atatürk Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ (Necmettin Erbakan Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Solmaz RÜSTEMOVA (Azerbaycan Millî İlimler Akademisi/AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Orlin SABEV (Bulgaristan Bilimler Akd./BULGARİSTAN)
Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Grigoriy SHKUNDİN (Moskova Üni./RUSYA)
Prof. Dr. Satay SIZDIKOVA (KAZAKİSTAN)
Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ (Ankara Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Ün./TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA (Tiflis Tamar Mepe Ün./GÜRCİSTAN)
Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Ün./TÜRKİYE)
Doç. Dr. Roza ABDİKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ün./KIRGIZİSTAN)
Associate Professor Gheorghe CALCAN (ROMANYA)
Doç. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Gavriil PREDÄ (ROMANYA)
Doç. Dr. İsmail TÜRKÖĞLU (Mimar Sinan Ün./TÜRKİYE)
Associate Professor Denis VOVCHENKO (Oclahoma Northeastern State Un./USA)
Associate Professor Entela MUÇO (Devlet Arşivleri Genel Müd./ARNAVUTLUK)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

- Prof. Dr. Bayram AKÇA (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İlhan AKSOY (Ondokuz Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kemal ARI (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zafer ÇAKMAK (Fırat Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Dilşen ERDOĞAN (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Figen ATABEY (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN (Uşak Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bekir KOÇ (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hatice ORUÇ (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK (İstanbul Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Halil TOKCAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İsmail TÜRKOĞLU (Mimar Sinan Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hakkı UYAR (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hakan UZUN (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ (Karadeniz Teknik Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. İsmet ÜZEN (Çankırı Karatekin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (Bursa Uludağ Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ensar YEŞİLYURT (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Prof. Dr. Özgür YILDIZ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Durmuş AKALIN, (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Seher AKÇA (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Güven DİNÇ (Akdeniz Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yasin DOĞAN (Pamukkale Üniversitesi /TÜRKİYE)
Doç. Dr. İsmail EDİZ (Sakarya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Sezen KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Umut KARABULUT (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Murat KARATAŞ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Feyza KURNAZ ŞAHİN (Afyon Kocatepe Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Levent KÜÇÜK (Amasya Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Başak OCAK (Dokuz Eylül Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Olcay ÖZKAYA DUMAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mucize ÜNLÜ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ (Sakarya Üniversitesi/TÜRKİYE)

BU SAYININ HAKEMLERİ/BOARD OF REFEREES FOR THIS VOLUME

- Doç. Dr. Nadir YURTOĞLU (Kastamonu Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Mehmet Korkud AYDIN (Kırıkkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Süha Oğuz BAYTEMUR (Sinop Üniversitesi/ TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Togay Seçkin BİRBUDAK (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Birgül BOZKURT (Mersin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Recep BÜYÜKTOLU (Çankırı Karatekin Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Bahattin DEMİRTAŞ (Ankara Hacı Bayram Veli/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Halide DEVRİSHEVA (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Alaeddin DOLU (Kastamonu Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. İbrahim KALKAN (Kırklareli Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Burak KARABULUT (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Fehim KURULOĞLU (Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Musa GÜMÜŞ (Adnan Menderes Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Müslime GÜNEŞ (Adnan Menderes Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Kenan ÖZKAN (Altınbaş Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Tefik PALAZ (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Selim PARLAZ (Pamukkale Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Erdal TAŞBAŞ (Akdeniz Üniversitesi /TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Danyal TEKDAL (İnönü Üniversitesi/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi. Hakan TÜRKKAN (Karabük Üniversitesi/TÜRKİYE)

Amaç ve Kapsam

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir. Yayımlanan makaleler için telif ücreti ödenmez. Editör, gerekli görmesi halinde makaleler üzerinde düzeltme yapabilir.

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

Nuray Özdemir	1
Milli Mücadele Dönemi Mitinglerinde Türk Kadını	
Serpil Sürmeli	23
İşgâl İstanbul’unda Bir Divan-ı Harb-i Örfi Savcısı Cevad Abdurrahim Gücün	
Ayşegül Kuş	43
Lilo Linke’nin İzlenimleri Işığında Bir Devrim Şehri Olarak Samsun	
Nergiz Aydoğdu	59
Osmanlı Kimliğinden Türk Ulusuna: Modernleşen Türkiye’de Milli Kimlik Politikaları (1908-1918)	
Fahri Kılıç	73
Bolu Muallimler Birliği ve Yayın Organları	
Atakan Esen-Sabit Çetin	89
İki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi İle Yapılan İş Birliği Ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları	
Sinan Başaran	125
Fifty Years of Adventure: Relations Between Turkey And Iceland	
Nadir Yurtoğlu	139
İnönü Dönemi’nde Türkiye’de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1938-1950)	
Nursal Kumaş	177
İstanbul Halkevleri Güzel Sanatlar ve Temsil Şubelerinin Faaliyetleri (1939-1951)	
Murat Kılıç	211
1950 Seçimlerinde CHP Propaganda Komiteleri	

- Kaan Cem Geniş** **233**
Londra-Zürich Anlaşmalarına Giden Süreç (1959)
- Tunç Boran** **253**
Demokrat Parti'nin Atatürk Filmi Projeleri
- Sabri Becerikli** **279**
Mektupla Öğretmen Yetiştirme
- Nermin Zahide Aydın** **301**
27 Mayıs 1960 Döneminde Maraş'ta Propaganda Faaliyetleri:
Halk Postası Gazetesi Örneği (1960)
- Nimet Ayşe Aksoy** **323**
İtalyan İşgali Öncesinde Rodos ve Vali İbrahim Bey'in 1911 Tarihli
Raporu
- Murat Karataş-Suat Eren Özyiğit** **347**
İngiltere'de Kurulan Dardanel Komisyon'un Çanakkale Savaşı İle
İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu'nun Verdiği Cevaplar
- Sehernaz Güvenbaş-Mesut Güvenbaş** **367**
Alman Topçu Binbaşı Lierau'nun Dilinden Kösten Adası'nın
Kurtarılması
- Ali Bozçalışkan-Tekin Avaner** **383**
Göç Yönetimine Dair Bir Kesit: Dobruca'dan Türkiye'ye Göçler
- Bilge Karbi** **397**
İmparatorlukların Dağılma Sürecinde Osmanlı Devleti ve
Avusturya'da Kadın Hareketi
- Öznur Çuha** **419**
XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen
Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular
- Oya Gözel Durmaz** **445**
1909 Tarihli İspirtolar Kanununun Kısa Hikâyesi: Osmanlı'da Üretici-
Devlet İlişkileri ve İktisadi Bağımlılık Sorunu Üzerine Bir İnceleme

Meltem Begüm Saatçı Ata	459
Müze-i Hümayun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme	
Erdal Taşbaş	483
Akdeniz Köle Ticaret Güzergâhında Bir Durak: Rodos Adası	
Ainur Arkhymatayeva	501
The Policy of Collectivization Drive in Kazakhstan Based on The Form of Socialist Restructuring Reform in The Soviet Union	
Özel Bölüm: Nevzat Gündag'ı kaybettik	521
Yazım Kuralları	524

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ MITİNGLERİNDE TÜRK KADINI*

TURKISH WOMEN IN RALLIES DURING THE NATIONAL STRUGGLE

NURAY ÖZDEMİR**

Geliş Tarihi/Received:14.07.2020

Kabul Tarihi/Accepted:05.10.2020

ÖZDEMİR, Nuray, (2021), "Millî Mücadele Dönemi Mitinglerinde Türk Kadını", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 1-22

Öz

Mondros Mütarekesi sonrası yaşanan işgaller ülke genelinde tepkiyle karşılanmış mitingler düzenlenerek protesto edilmiştir. Başta İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgali bu mitinglerin düzenlenmesinde itici rol oynamış ve yapılan toplantılara kadınların ilgisi büyük olmuştur. Kadınlar ilk defa binlerce kişinin katıldığı açık hava mitinglerinde erkeklerle birlikte yer ve söz alıp etkili konuşmalar yapmışlardır. Başta İstanbul olmak üzere kadın-erkek binlerce kişinin katılımıyla yapılan mitinglerin yurt geneline yayılmasında Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Mayıs 1919 tarihli Havza Genelgesi'nin de etkisi büyük olmuştur.

İstanbul'da İzmir'in işgalini protesto için ilk miting 19 Mayıs 1919 tarihinde Fatih meydanında yapılmıştır. 20 Mayıs'ta Üsküdar, 22 Mayıs'ta Kadıköy ve 23 Mayıs'ta Sultanahmet Mitingleri düzenlenmiştir. İtilaf Devletleri'nin denetimini giderek artırdığı İstanbul'da yapılan son miting ise 13 Ocak 1920'deki Sultanahmet Mitingi olmuştur. Bu mitinglerde Mehmet Emin (Yurdakul), Hamdullah Suphi (Tanrıöver) gibi dönemin öne çıkan isimleri kürsüleri, aydın, şair, öğretmen kimliğiyle tanınan Halide Edip (Adivar), Nakiye (Elgün), Sabahat (Filmer), Şükufe Nihal (Başar), Hayriye Melek (Hunç) hanımlarla paylaşmışlardır. Kadınlar işgalleri kınayan konuşmalar yaparken ülkenin kurtuluşu için erkeklerle birlikte mücadeleye hazır olduklarını da dünyaya duyurmuşlardır. Sadece İstanbul'da değil Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde de kadınların ön planda olduğu mitingler düzenlenmiştir. Bu mitinglere dinleyici olarak kadınların katılımı yoğun olurken kadın konuşmacılara söz verilmemiştir. Ancak Muğla, Ankara, Sivas, Kastamonu, Konya gibi şehirlerde sadece kadınların katıldığı mitingler yapılmış işgalleri protesto eden kararlar alınmıştır. İşgaller karşısında duyulan üzüntü vurgulanarak hak, adalet, Türklük, Müslümanlık için mücadele edileceği duyurulmuştur. Mitingler halk arasında millî birlik ve beraberlik ruhunu güçlendirirken millî mücadele fikrinin geniş kitlelerce benimsenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu çalışmada; Millî Mücadele döneminde yapılan protesto mitinglerinde konuşmalarıyla öne çıkan kadınlar ve bunların kitleler üzerinde bıraktığı etkiler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Miting, Protesto, Kadın, İstanbul.

*Bu çalışma 11-14 Haziran 2019 tarihinde Türk Tarih Kurumu ve 19 Mayıs Üniversitesi'nin katkılarıyla Samsun'da düzenlenen 100.Yılında 19 Mayıs ve Millî Mücadele Sempozyumu'nda sunulan bildiriden genişletilerek üretilmiştir.

** Doç. Dr. Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bolu, ozdemir_n@ibu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-0001-6427>)

Abstract

Occupations following the Armistice of Mudros were reacted against and protested through nationwide demonstrations. Especially the occupation of İzmir by Greeks in May 15, 1919 became an initiator in these demonstrations and there was a huge interest among women in the meetings. For the first time women co-participated with men in open-air demonstrations where thousands joined and they got the floor and gave impressive speeches. Havza Circular (May 28,1919) by Mustafa Kemal Pasha had a great role in thrilling nationwide propagation of the demonstrations that were held with thousands of men and women particularly in İstanbul.

The first demonstration in İstanbul against the occupation of İzmir was held in Fatih square in May 19, 1919. It was followed by demonstrations in Üsküdar in May 20, in Kadıköy in May 22, and in Sultanahmet in May 23. The last one to be held in İstanbul, the city under growing control of the Allied Powers, was in Sultanahmet in January 13, 1920. In these demonstrations prominent people of the period like Mehmet Emin (Yurdakul), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), shared the floor with the ladies Halide Edip (Adivar), Nakiye (Elgün), Sabahat (Filmer), Şükufe Nihal (Başar), Hayriye Melek (Hunç) known with their intellectual, poet and teacher titles. As the women were giving speeches condemning the occupations, they announced the world that they were ready to struggle for the nation together with men. Not only in İstanbul but also in various cities of Anatolia were the demonstrations in which women were at the forefront were held. While women participation was high in these demonstrations no women was there to address. But in cities like Muğla, Ankara, Sivas, Kastamonu, and Konya only-women demonstrations were held and decisions protesting the occupations were taken. Underlining the sorrow as a result of the occupations, a struggle was announced in pursuit of right, justice, Turkishness and Muslimism. The demonstrations strengthened national unity and solidarity among people, as well as playing key role in the idea of national struggle being adopted by masses. In this work those prominent women speakers in protesting demonstrations during the National Struggle period and their effects on masses are analysed.

Keywords: *National Struggle, Rally, Protest, Women, İstanbul.*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde kadınların toplantı yapıp kürsülerde konuşması Müdafaa-ı Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti'nin Balkan Savaşları'nın yol açtığı acılar karşısında Darülfünun Konferans salonunda yaptığı toplantılarla başlamıştır. Yaklaşık dört-beş bin kişinin katıldığı ilk toplantı 8 Şubat 1913'te, ikinci toplantı ise 15 Şubat 1913 tarihinde yapılmıştır. İnas İdadisi gibi dönemin kız okulları öğretmen ve öğrencilerinin büyük ilgi gösterdiği toplantılarda Halide Edip, Fatma Aliye, Nigar Binti Osman, Naciye Hanım, Fehime Nüzhet, Nakiye Hanım gibi aydın, şair, öğretmen, öğrenci kimliği ile öne çıkan kadınlar kürsüye çıkıp kadınları bilinçlendirmeye yönelik heyecanlı konuşmalar yapmışlardır.¹ Bu toplantıların sonunda ordunun ihtiyaçları için kadınlar kendi aralarında kampanya düzenleyerek önemli miktarda yardım da toplamışlardır. Toplantıya katılan kadınlar para, altın, mücevher gibi değerli eşyalarını vermişlerdir.² Hatta hanımların gözündeki gözlüğü, üzerindeki kürkü dahi çıkarıp verecek derecede fedakârlıkta bulduklarına dair haberler dönemin basınında öne çıkartılmıştır.³ Darülfünun Konferans Salonu'nda kadınlar yaptıkları konuşmalarda erkekleri ülkeyi savunmaya çağırmışlar, Rumeli'den sonra sıranın Anadolu'ya geleceğine değinerek tehlikenin büyüklüğüne dikkat çekmişlerdir. Nitekim 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi sonrasında yaşanan işgaller kadınların bu konudaki haklılıklarını açık bir şekilde göstermiştir.

I.Dünya Savaşı kadınların sosyal ve iktisadi hayatta daha etkin bir şekilde yer almasına yol açmış Osmanlı kadını öğretmenlikten memurluğa, ticaretten fabrikalara, yol yapımından sokak temizliğine kadar değişik iş alanlarında kendini göstermeye başlamıştır. Birçok iş alanında erkek işgücü açığı nedeniyle kadınlar çok hızlı bir şekilde çalışma hayatı içinde yer almışlardır.⁴ Savaş yıllarında kadın cemiyetlerinin faaliyetlerinde de büyük artış yaşanmış özellikle Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Şubesi, Osmanlı Kadınlar Cemiyeti ve İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yardım çalışmalarıyla öne çıkan kadın örgütleri olmuşlardır.⁵ Savaş yıllarında daha çok kadınlar mağdur olmakla birlikte kadınların görev ve sorumlulukları da o nispette artmıştır. Seferberliğin getirdiği yükümlülükleri büyük ölçüde kadınlar yerine getirmek zorunda kalmışlardır. Bir taraftan cepheye gidecek askeri desteklerken bir taraftan da cephe için çalışmışlardır. Yaralı askerlere sağlık hizmeti veya giyim ve diğer maddi yardımlar kadınların faaliyetleri sonucunda sağlanabilmiştir. Türk kadını savaş yıllarında fedakarlığın sembolü olmuş özellikle kadınların yürüttüğü faaliyetlere dönemin basınında sıklıkla yer verilmiştir. Türkçülük ekseninde toplumun vatanseverlik duygularını mobilize etmede kadına yönelik propaganda yapılmıştır. Bu propaganda milli kimliğin oluşmasında etkili olduğu gibi kadınların bir amaç doğrultusunda harekete geçmelerini de sağlamıştır.⁶

I.Dünya Savaşı ile kadının statüsünde büyük bir değişim yaşanırken bundan sonra kadınlar ülke sorunları ile daha çok ilgilenmeye başlamışlardır. Mondros Mütarekesi sonrasında başlayan işgallere en sert tepkiler savaş yıllarında milliyetçi ve vatansever kimliği şekillenmeye başlayan Türk kadınından gelmiştir. Özellikle 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali büyük bir üzüntüye yol açmış işgali protesto etmek için

1 *Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İçtimaları*, Tanin Matbaası, İstanbul 1912; Şefika Kurnaz, *Balkan Savaşında Kadınlarımız*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s.32.

2 "Osmanlı Hanımlarının Muazzam İçtimarı", *Tanin*, 9 Şubat 1913, s.2.

3 "Hanımlarımızı Nümayiş-i Vatanperveranesi", *Tanin*, 16 Şubat 1913, s.4.

4 Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma (1908-1928)*, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s.52.

5 Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 2011, s.102.

6 Feyza Kurnaz Şahin, "Mağdur ve Sembol: I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Kadına Yönelik Propaganda", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2008(44), s.238.

düzenlenen mitinglerde kadınlar ön planda yer almışlardır. İstanbul'un çeşitli semtlerinde açık havada yapılan mitinglerde ilk defa kadınlar kürsüye çıkıp etkili konuşmalar yapmışlardır. Mitinglerin düzenlenmesine Türk Ocakları, Milli Kongre Cemiyeti, Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri, Darülfünun hocaları ve öğrencileri öncülük etmiştir. Ayrıca Asri Kadınlar Cemiyeti, Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyeti gibi kadın örgütleri ile kız okulları öğretmen ve öğrencileri tarafından da desteklenmiştir.

Sadece İstanbul'da değil Anadolu'nun hemen hemen her şehrinde büyük meydanlarda kadın-erkek binlerce kişinin katıldığı sokak mitingleri yapılmıştır.⁷ Bu mitinglere dinleyici olarak kadınların katılımı yoğun olurken kadın konuşmacılara söz verilmemiştir. Ancak Muğla, Ankara, Sivas, Edirne, Kastamonu, Konya gibi şehirlerde sadece kadınların katıldığı mitingler yapılmış işgalleri protesto eden kararlar alınmıştır. Bu mitinglerde konuşanların çoğu kadın öğretmenler olup aralarında İnas Darülfünunu öğrencileri ile bazı cemiyetlerde çalışan kadınlar da bulunmaktadır. Özellikle Halide Edip Adivar milli duyguları hareke geçiren konuşmalarıyla milli mücadele mitinglerinin sembol ismi olmuştur.⁸ Kadınlar yaptıkları heyecanlı konuşmalar ile İtilaf Devletlerinin haksız ve yersiz işgallerine karşı halkı bilgilendirmiş ve vatan savunması için çağrıda bulunmuşlardır.⁹

Mitinglerin büyük bir heyecan içinde yurt geneline yayılmasında 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Mayıs 1919 tarihli Havza Genelgesi'nin etkisi büyük olmuştur. Mustafa Kemal Paşa Havza'dan ülkedeki askeri ve mülki amirlerle Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetlerine çektiği telgrafla Anadolu'da yaşanan haksız işgallerin protesto edilmesi için yurdun her tarafında mitingler düzenlenmesini ve İtilaf Devletleri temsilcilerine protesto telgrafları gönderilmesini istemiştir. Bu genelge üzerine mitinglerin ve protesto telgraflarının sayısı gün geçtikçe artmıştır.¹⁰ Kuva-yı Milliye ruhunun ortaya çıkmasında, millî mücadele fikrinin gelişmesinde ve kamuoyu oluşturmada mitinglerin rolü çok büyük olmuştur.

Bu çalışmada, Millî Mücadele döneminde yapılan protesto mitinglerinde kadınların yaptığı konuşmalar incelenmiştir. Mitinglerde kadın hatiplerin yaptığı konuşmalardan kesitler verilerek işgaller karşısında Türk kadınının sergilediği duruş üzerinde durulmuştur. Konuşmaların metinleri İkdam, Tanin, Tasvir-i Efkâr, Vakit gibi gazetelerden alınmıştır. Ancak miting haberlerine yer yer sansür uygulandığından bazı konuşmaların tam metnine ulaşılamamıştır. Kadınlar miting kürsülerinde milliyetçi bir söylemle işgallere karşı tepkilerini sert bir şekilde göstermişlerdir. Kadınların milli duygulara hitap eden bu konuşmaları halkın vatanseverlik duygularını kabartmıştır. Dönemin gazeteleri de kadınların yaptığı konuşmaları ön plana çıkartarak miting haberleri üzerinden işgaller karşısında direnişe geçmeye ve askerliği özendirip cepheye katılmaya yönelik propaganda yapmışlardır. Bu bağlamda milli kimlik inşasında ve Kuva-yı Milliye ruhunun geniş halk kitlelerine yayılmasında Millî Mücadele dönemi mitinglerindeki Türk kadının rolü irdelenmeye çalışılmıştır.

7 Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, ATAM Yayınları, Ankara 1998, s.77.

8 İnci Engünün vd., *Millî Mücadelede Türk Kadını*, Ankara 1983, s.14.

9 Hülya Yalçın, *Cumhuriyet Dönemi Kadın İmajı İnşası (1928-1938)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s.43.

10 Mehmet Şahingöz, "Millî Mücadelede Protesto ve Mitingler", *Türkler*, C.15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.727.

A-İşgaller Karşısında İstanbul Kadınlarının İlk Tepkileri

Mondros Mütarekesi sonrasında başlayan işgaller karşısında tepkinin gösterildiği, işgal kuvvetlerinin protesto edildiği ilk açık hava toplantısı 19 Mart 1919 tarihinde İnas Darülfünunu ve Asri Kadınlar Cemiyeti¹¹ tarafından kadınların katılımıyla Fatih Türbesi'nde yapılmıştır. Aliye Esat ve Naciye Faham hanımların öncülük ettiği bu toplantıya cemiyet üyeleri, İnas Darülfünunu öğrencileri ve halkın katılımı da geniş olmuştur. Törene saat üçte başlanmış ve halkın bir kısmı öncelikle türbe içinde toplanarak Kur'an-ı Kerim tilavet etmişlerdir. Okunan dualardan sonra Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nden bir öğrenci tarafından Abdülhak Hamit (Tarhan) Bey'in "Türbe-i Fatih Ziyaret" manzumesi okunmuştur.¹² Ardından Darülfünun mezunlarından Mediha Muzaffer Hanım İstanbul'un Türklerde kalacağına dair bir açıklama yapmış ve dönemin basınına yansıdığı şekliyle "vatansever bir tezahüratta" bulunmuştur. Toplantıya katılan kadınların coşkulu hislerine tercüman olmuş ve onun öncülüğünde "İstanbul'dan gitmeyiz! Gitmeyiz! Gitmeyiz" sözlerini toplantıya katılan bütün hanımlar hep bir ağızdan tekrarlamışlardır.¹³

Daha sonra Asri Kadınlar Cemiyeti adına Naciye Faham Hanım söz almıştır. Ülkenin içinde bulunduğu zor koşulları anlatarak konuşmasına şu şekilde son vermiştir: "Milletin fikrini milletin kuvvetini zerre kadar kale almadan ve ona muhalif olarak hareket eden harp kabinesi bir sebep-i siyasi ve idari ve belki de bir sebep-i askeri uğruna Ermenilerden bazılarını nakil bazılarını da tehçire lüzum görmüşlerse bundan bütün millet niçin mesul olsun?"¹⁴ Savaş yıllarında İttihat ve Terakki Partisi'nin izlediği politikardan dolayı bir milletin cezalandırılmayacağını ifade etmiştir.

İstanbul'da ülkenin içinde bulunduğu belirsizlik ve işgal tehlikelerine karşı kıpırdanmaya başlayan tepkileri 15 Mayıs 1919'da Yunanistan'ın İzmir'i işgali iyice tetiklemiştir. Kadın-erkek İstanbul halkı 16 Mayıs tarihinden itibaren tepkisini her ortamda göstermeye başlamıştır. İzmir'in işgaline yas tutan İstanbul kadınları sinema, tiyatro gibi eğlence yerlerine gitmeme kararı almışlardır. Okullar ve işyerleri de kısa süreli kapatılmıştır.¹⁵

İzmir'in işgali karşısında üniversite öğrencileri de 18 Mayıs 1919'da Darülfünun'da Besim Ömer Paşa başkanlığında bir toplantı düzenlemişlerdir. Dersler boykot edilmiş müderris ve öğrencilerden yoğun katılımın olduğu toplantıda kürsüde konuşma yapmak üzere her fakülteden temsilciler seçilmiştir. Hukuk Fakültesi'nden Muslihiddin Adil Bey ile Tıp Fakültesi'nden Akil Muhtar Bey'in konuşmasından sonra Rıza Tevfik Bey'in kürsüye çıktığı toplantıda dönemin kaynaklarında ismi belirtilmediği için kim olduğunu tespit edemediğimiz İnas Darülfünundan bir hanım da söz almıştır. Konuşma Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde şu şekilde yer almıştır: "Türk Gençliğinin nısfını biz teşkil ediyoruz. Biz de aynı fikirdeyiz. Türk gençliği her daim kadınlığı, münevver kadınlığı yanında görecektir. Buna emin olunuz. İcap ederse gençlik yanında ve vatan uğruna biz de öleceğiz."¹⁶ Konuşmasında kadınların da erkeklerle beraber mücadeleye hazır olduğunu belirterek

11 Asri Kadınlar Cemiyeti 1918 yılında İstanbul'da İnas Darülfünunu mezunları ve öğrencileri tarafından kurulmuş ve "kadınların bedeneni, fikren terbiyesine çalışarak içtimaen mevkiini yükseltmeyi" amaçlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.EUM.5.Şb/79-30; "Asri Kadın Cemiyeti", İnci, 1 Şubat 1919, Sayı:1, s.2; Çakır, a.g.e., s.87-103.

Kaplan, a.g.e., s.72.

12 "İstanbul Türk Kalacaktır", İkdam, 20 Mart 1919, s.2.

13 "Ulvi Bir Tezahür", *Genç Kadın*, 27 Mart 1919, Sayı:7, s.108; "Fatih Cami-i Şerifinde", *Hadisat*, 20 Mart 1919, s.1.

14 "İstanbul Türk Kalacaktır", İkdam, 20 Mart 1919, s.2.

15 "İzmir Hadisesinin İstanbul Vilayetindeki Tesirâtı", İkdam, "19 Mayıs 1919, s.1.

16 "Darülfünun'da İçtima ve Tezahüratın Devamı", *Tasvir-i Efkâr*, 19 Mayıs 1919, s.1.

sözlerini şöyle sonlandırmıştır: “Teşebbüsatinize en kavi bir imanla iştirak ediyor ve şu hakikati isma etmek (duyurmak) istiyoruz: Kim demiş bir kadın küçük şeydir, Bir kadın belki en büyük şeydir.” Toplantı sonunda İstanbul’un muhtelif semtlerindeki meydanlarda protesto mitingleri yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁷ Mitinglerin düzenlenmesine Türk Ocağı öncülük yapmış Halide Edip Adıvar, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Mehmet Emin Yurdakul, Dr.Sabit Bey gibi Türk Ocağı’nın önde gelen isimleri miting kürsülerinden etkili konuşmalar yapmışlardır.¹⁸ Darülfünun öğrencileri de mitinglerin organizasyonunda önemli görevler üstlenmişlerdir. Gençliği temsilen kürsüye çıkan Meliha Hanım gibi Darülfünun öğrencileri halka direniş için çağrıda bulunmuşlardır.¹⁹

B-Fatih’te Yapılan İlk Açık Hava Mitinginde Kadınlar

İzmir’in işgalini protesto için İstanbul’da ilk açık hava mitingi 19 Mayıs 1919 tarihinde Fatih Belediye Dairesi önünde yapılmıştır. Bu mitingin düzenlenmesi Türk Ocağı’nda yapılan bir toplantıda kararlaştırılmış ve öğrenci birlikleri de desteklemiştir. Miting günü İstanbul esnaf ve tüccarı dükkânlarını, mağazalarını kapatmıştır. Bütün okullar, müesseseler tatil edilmiş ve Fatih parkında genç-yaşlı, kadın-erkek İstanbul halkının katılımıyla büyük bir miting düzenlemiştir. Belediye dairesinin balkonun iki tarafında siyah zemin üzerine beyaz ay yıldızlı birer bayrak çekilmiştir.²⁰ Mitinge katılım oldukça fazla olmakla birlikte dönemin basınında katılımcı sayısına dair farklı rakamlar yazılmıştır. İkdâm Gazetesi’nde on binden fazla olduğu bilgisi verilirken, Vakit Gazetesi’nde ise elli bine yakın bir halk topluluğu olduğu haberi yer almıştır.²¹

Yoğun katılımın olduğu mitingin beş konuşmacısından ikisi kadın olup bunlar, aynı zamanda Türk Ocağı üyesi de olan Halide Edip Hanım ve Darülfünun öğrencisi Meliha Hanım’dır. Daha önce birçok kapalı salonda konuşma yapan Halide Edip Hanım ilk kez bir açık hava toplantısında konuşma yapmıştır. Bu Türk kadının miting kürsüsüne ilk çıkışıdır. Ülkenin işgali Türk kadının statüsünde yaşanan değişim sürecinde kadına bir adım daha attırır.²²

Mitingin ilk konuşmacısı olan Halide Edip Hanım kürsüye çıktığında hissettiği duyguları Türkün Ateşle İmtihanı adlı eserinde şöyle anlatmaktadır:

“Halk, Fatih Belediyesinin önünde toplanmıştı. Balkondan konuşulacaktı. Sesimi kalabalığın hepsine işittirmek mümkün olabilecek mi diye düşünürken dramatik bir olay bana bu endişemi unutturdu. Binanın üzerinde ay-yıldızlı kırmızı bayraklar rüzgârda sallanırken, onun altında da yani balkonun demir parmaklığından aşağıya doğru bir siyah örtü sarkıtılmıştı. Demir parmaklığın siyah örtüsü üzerinde bir insan denizi ile karşı karşıya gibiydim. Kalabalığın ortasında askerler ve subaylar vardı. Onların çevresinde çoğu genç olmak üzere siyah çarşafli kadınlar bulunuyordu. Hepsini söylevi bekliyordu. Aynı zamanda beyaz sarıklılar, kırmızı fesliler, birkaç tane de şapkalı vardı.

17 “Darülfünununda Heyecanlı Bir İçtima”, *Vakit*, 19 Mayıs 1919, s.2.; Kemal Arıburnu, *Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri*, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1975, s.10.

18 Mehmet Şahingöz, “Millî Mücadelede Yapılan Mitinglerde Türk Ocaklarının Rolü ve Hamdullah Suphi”, *Hamdullah Suphi ve Gagauzlar*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 34.

19 M. Korkud Aydın, *Millî Mücadele Dönemi İstanbul Öğrenci Hareketleri (1918-1922)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâziğ 2011, s.4-5.

20 “Fatih’te İstanbul Ahalisinin Muazzam Mitingi”, *Memleket*, 20 Mayıs 1919, s.1.; “Sevgili İzmir için İstanbul Müslümanlarının Dünkü Tezahüratı”, *İkdâm*, 20 Mayıs 1919, s.1.

21 Sevgili İzmir için İstanbul Müslümanlarının Dünkü Tezahüratı”, *İkdâm*, 20 Mayıs 1919, s.1, “Dün Fatih’te 50 Bin Kadın ve Erkekten Mürekkep Bir Miting Akd Edilmiştir”, *Vakit*, 20 Mayıs 1919, s.1.

22 Zeki Saruhan, *Kurtuluş Savaşı Kadınları*, Cem Web Ofset, Ankara 2006, s.89.

Fakat insan kalabalığın karşısında ne olduğunun farkına bile varmıyor. Çünkü parlayan gözler, söyleyeceğini insana ilham ediyordu...”²³

Halide Edip Hanım konuşmasına “Müslümanlar, Türkler! Türk ve Müslüman bugün en kara gününü yaşıyor. Gece, karanlık bir gece... Fakat insan hayatında sabahı olmayan gece yoktur. Yarın belki meşaha (parlak) bir sabah doğacaktır...” sözleriyle başlamıştır. Kadınlara seslenerek büyük bir inançla içinde bulunulan tüm olumsuz koşullara karşı mücadele için çağrıda bulunup ellerindeki gücü şöyle hatırlatmıştır: “...elinizde tüfek top yok Hak var Allah var. (Alkışlar) tüfek ve top düşer, fakat hak ve Allah bakidir. Topun yüzüne tükürecek kadar evlatlar, analar, kalbimizde aşk ve millet duygusu var. Hiç korkmayacaksınız hanımlar, Türkler, Müslümanlar! Silah ile çalışmazsanız Hak ve Allah sizinledir. Dünyada millet sınıfına layık olduğumuzu erkek, kadın hatta ihtiyar ve çocuklarımıza kadar ispat ettik.” Halide Edip Hanım konuşmasında Padişaha da seslenerek şunları söylemiştir: “Biz sözümüzü onlara (işgal kuvvetlerini kastetmekte) dinletemeyiz. Sözümüzü padişahımıza dinletebiliriz. Biz şimdi erkeklerimizle beraber milletin kalbinden gelen en kuvvetli en milli en cesur milleti en çok temsil edecek bir kabine isteriz... Padişahımıza halkın hissiyatını tebliğ eder ve deriz ki işte kara bir gün yaşıyoruz. Bugün herkes susmuştur. Bugün Türk ve Müslüman padişahın etrafında toplanmıştır.”²⁴

Fatih mitingine katılan Darülfünun öğrencisi İ. Hakkı Sunata anılarında daha miting hazırlıkları yapılırken balkona serilen siyah örtüyü ve asılan siyah bayrakları gören halkın özellikle de kadınların “Ah..Ah... bunu da mı görecektik böyle...” diye ağlamaya başladıklarını kendisinin de bu manzara karşısında gözlerinin yaşardığını aktarmaktadır. Hiçbir konuşma yapılmasa da yalnız bu gösterini bile halkın duyduğu acıyı anlatmaya yettiğini ifade etmektedir. Halide Edip Hanım’ın konuşmasının bıraktığı derin etkiyi ise şöyle anlatmaktadır: “...Gerçekten acıyı içten duyan bir insan olarak oradaki halkın da duygularını dile getirdi. Birçok insan kendini tutamıyor, gözyaşlarını döküyordu. Heyecan ve teessürünü tutamayanlar her türlü fedakarlığı ve ölümü göze alarak çarpışacaklarını acı acı bağırıyorlar, kaynaşmayı bir kat daha arttırıyor, kadınlar arasında telaş ve endişe uyandırıyor.”²⁵

Balkan Savaşı yıllarından itibaren Türkçü kimliğiyle tanınan bir yazar olan Halide Edip Hanım’ın²⁶ bu konuşması işgaller karşısında mücadele fikrini aşılarken milli kimlik bilinci oluşturmada önemli bir mihenk taşı olmuştur. Adeta milli mücadele dönemi mitingleriyle ismi özdeşleşen Halide Edip Hanım, büyük kalabalıklara yönelik yaptığı heyecanlı konuşmalarla Türk ruhunu yeniden canlandırmak ve milli kimlik inşası için çalışmıştır. Milli duygulara hitap eden konuşmalarla halkın vatanseverlik duygularını kabartmıştır.

Halide Edip Hanım’dan sonra Hukuk Fakültesi müderrislerinden Selahattin Bey, Türk Ocağı Kâtip-i umumi Hüseyin Ragıp Bey, İhtiyat Zabitanı Teavün Cemiyeti başkanı Tahsin Fazıl ve Doktor Sabit Beyler kürsüye çıkmışlardır. Son olarak ise Darülfünun öğrencisi Meliha Hanım heyecanlı bir konuşma yaparak katılımcıların hislerine şöyle tercüman olmuştur: “İslamlar, bin tarihinden beri müzmin bir hastalığa tutulan sevgili vatanımız yüz seneden beri hali ihtizarda yaşıyordu. Fakat bugün, ey Türk, satvet ve şevket ile yaşayan şark yıldızı sönmek üzeredir. Yedi asırdan beri Payidar olan bu mukaddes binayı devletimiz gözlerimizin önünde yavaş yavaş çöktürülüyor, fakat bu koca devlet yıkılırken öyle bir

23 Halide Edip Adivar, *Türkün Ateşle İmtihani*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1992, s.29.

24 “Sevgili İzmir için İstanbul Müslümanlarının Dünkü Tezahüratı”, İkdam, 20 Mayıs 1919, s.1.

25 İ. Hakkı Sunata, İstanbul’da İşgal Yılları, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s.35.

26 Erol Köroğlu’na göre Halide Edip Hanım bir Türk milliyetçisidir. Bkz: Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Milli Kimlik İnşasına*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.354.

tarraka ile devrilmeli, öyle bir çatırtı ile devrilmelidir ki o binanın çatısı cihanı sarsmalı, bütün insanıyeti titremelidir..." Meliha Hanım, ülkenin içine düştüğü durumdan kurtulmak için mücadele etme gereği üzerinde durarak halkı mücadeleye çağırmıştır. Konuşmasını hak ve adalete vurgu yapan şu sözlerle sonlandırmıştır: "Vatanımızı kurtarmak için yaşayacağız kuvvetle iman ediyoruz ki büyük Allah'ımıza sığınarak, cebir ile alınan bir hak elbette iade edilecektir."²⁷

Fatih mitingi büyük bir halk gösterisine dönüşmüş ve miting sonrasında Darülfünun'da toplanan miting heyeti birtakım kararlar almıştır. Padişaha ülkenin durumunu arz etmek üzere Halide Edip Hanım ve iki gencin Saraya gönderilmesi uygun görülmüştür. Ancak Padişah heyeti kabul etmemiş miting kararları yaveri vasıtasıyla iletilmiştir. Ayrıca ABD Başkanı Wilson'a Türkiye'nin işgalini protesto eden bir de telgraf çekilmesine karar verilmiştir.²⁸

C-Üsküdar Doğanlılar Mitinginde Kadınlar

İstanbul'da yapılan ikinci miting Fatih Mitingi'nin ertesi günü 20 Mayıs 1919 tarihinde Üsküdar Doğanlılar'da yapılmıştır. Kadın, erkek bütün Üsküdar halkı ağılayarak mitinge koşmuş ve yaklaşık 30 bin kişinin katıldığı toplantının sekiz konuşmacısından üçü kadın olmuştur. Bunlar, Asri Kadınlar Cemiyeti adına Sabahat Hanım ve Naciye Faham Hanım ile Üsküdar Sanayi Mektebi Fransızca Öğretmeni Zeliha Hanım'dır. Üsküdarlı şair Talat Bey mitingi açılış konuşmasını yapmış sonrasında Doktor Ferruh Niyazi Bey kürsüye çıkmıştır. Ardında da Asri Kadın Cemiyeti adına Sabahat Hanım tarafından heyecanlı bir konuşma yapılmıştır.²⁹ Miting gününe dair Sabahat Hanım anılarında şunları anlatmaktadır: "Doğanlılardaki bir mezarlığın demir parmaklıkları önünde toplandık. Gözlerimizin önünde renkli bir halı gibi uzanan büyük bir kalabalık vardı. Coşan halk, güneşe, rüzgâra bakmıyor, durmadan dalgalanıyor, her an biraz daha büyüyordu. Bugünkü konuşmacılar Asri Kadın Cemiyeti'nden iki üniversiteli idi. Naciye Faham ve ben Sabahat Hüsameddin. İkimiz de halkın heyecanı karşısında büyülenmiş gibi idik. Ben sesimde hıçkırıklar, gözümde yaşlar dolu olarak konuştum."³⁰

Sabahat Hanım konuşmasına "Ey Muhterem talihsiz ahalimiz!" sözleriyle başlayarak İzmir'in işgalinden duyduğu üzüntüyü şöyle ifade etmiştir: "...İşte hayatı, ruhu Türk olan İzmir'i bugün Yunanlılar aldılar. Belki yarın da sinemizden bir şey, kalbimizden bir hayat koparır gibi birer birer Konya'mızı, Bursa'mızı hatta evet bütün güzellikleriyle nazarları celp eden çok sevgili İstanbul'umuzu da isteyecekler." İzmir'den sonra belki de birer birer Konya'ya, Bursa'ya ve hatta İstanbul'a sıranın geleceğini üzüntü ile açıklamıştır. Bu durumu sakin bir şekilde karşılamayacağız diyerek kadınların en önde mücadele edeceğini ifade etmiştir.³¹ Sabahat Hanım medeniyet adına yalan söyleyen varlıklara lanet ettiğini haykırarak meydanı dolduran halkın duygularına hitap etmiştir.³² Sabahat Hanım'ın konuşmasından sonra Üsküdar Sultanisi muallimlerinden Mazhar Bey de heyecanlı bir konuşma yapmış ve mitinge katılanları coşturmuştur. Ardından Asri Kadınlar Cemiyeti üyesi Naciye Faham Hanım ise İzmir'in Türklüğüne dair şunları söylemiştir:

27 Arıburnu, a.g.e., s.18.

28 Kaplan, a.g.e., s.74; Afet İnan, *Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, s.105.*

29 Sarıhan, a.g.e., s.92; "Dün de Üsküdar'da Büyük Bir İçtima Akd Edildi", *Hadisat*, 21 Mayıs 1919, s.1.

30 Sabahat Filmer, *Atatürk Yolunda Büyük Adımlar*, Gül Matbaası, İstanbul 1983, s.49.

31 "İzmir Hadisesi Milletın Kalbine Kök Saldı", *İkdam*, 21 Mayıs 1919, s.1.

32 Kaplan, a.g.e., s.75.

“İzmir mülkümüzün tarih hayatından coğrafyasından silinemez. Çünkü onda asıllarca yaşayan ferdin hatıraları, Türk abideleri tamamıyla Türk zeybekleri, efeleri var. Ona sahip olmak isteyenler bu canlı abide-i hamaseti hâkimiyetleri altında yaşamazlar. Muhterem kardaşlar! Biz eğer vatanımızın kanlı yaralarına bir insicam ve tesanütle sarılır, onun tedavisine kırılmaz bir azim dönmez bir sebatla koşarsak elinde bütün bu yüksekliklerin maverasında titreyen hak, adalet ve müzahirimiz olacaktır.

Düşününüz efendiler siz bu cidalde yalnız değilsiniz. Arkanızda yanık bağrılarıyla yaşlı kederleriyle koşan yetişen kadınlar analarınız kardaşlarınız evlatlarınız var. Yaşasın bütün millet ve âlem-i İslam.³³

Naciye Hanım, miting meydanını dolduran kalabalıktan İzmir’in işgaline karşı direniş için çağrıda bulunmuştur. Bu mücadelede erkeklerin yalnız olmadığı, arkalarında kadınların olduğunu belirtmiştir.³⁴ Döneme hâkim olan milliyetçilik fikrinin ektisiyle konuşmasında Türklük vurgusu öne çıkmıştır.

Son kadın konuşmacı olarak Üsküdar Sanayi Mektebi Fransızca muallimesi Zeliha Hanım kürsüye çıkmıştır. İzmir’in işgali karşısında isyan ettiğini belirterek “İzmir bizimdir bizim kalacaktır. İzmir Türklerin namusu, kanı, canıdır. İzmirsiz, Konyasız, İstanbulsuz Türk yaşayamaz.” sözleriyle kalabalığın duygu ve düşüncelerini dile getirmiştir. Konuşmaların ortak noktası vatanseverlik olup miting sonunda Fatih mitinginde alınan kararlar aynen benimsenmiştir.³⁵

D-Makriköy (Bakırköy) Kadın Mitingi

İstanbul’da 20 Mayıs 1919 tarihinde sadece hanımların katıldığı bir miting ise Makriköy’de³⁶ yapılmıştır. Yaklaşık dört-beş bin kadının katıldığı mitinge Makriköy kız okullarının öğrencileri de katılmıştır. Mitingi birkaç Fransız subayı da izlemiştir. Adile Sultan Numune Mektebi müdiresi Reşide Hanım, muallime Saadet Hanım, öğrencilerden Vedia ve Seniha hanımlar heyecanlı konuşmalar yapmışlardır. Özellikle Fransız subaylarına hitap ederek şunları söylemişlerdir: “Fransızlar 1870 muharebesinin sonunda nasıl teessür duymuşlarsa biz de bugün aynı teessürü duyuyoruz, Fransızların bize yardım etmelerini talep ederiz”. Mitingde kadınları temsilen bir heyet teşkili ve “İzmir’i vermemeye azmettiklerini” anlatan bir muhtıranın kaleme alınarak İtilaf Devletleri temsilcilerine verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁷

E-Kadıköy Mitinginde Kadınlar

Kadıköy İskele Meydanı’nda 22 Mayıs 1919 tarihinde yapılan mitinge şiddetli yağmura rağmen 20-30 bin kişi katılmıştır. Bu mitingin hazırlıklarında Darülfünun öğrencileri aktif rol oynamış özellikle tıbbiyede okuyan gençler büyük çaba göstermişlerdir.³⁸ Fahrettin Hayri Bey’in İzmir’in işgalini protesto eden konuşmasından sonra Hüseyin Suat Bey İzmir’in işgalinden duyulan üzüntüyü anlatan bir şiir okumuştur. Kürsüye daha sonra İnas Darülfünunu öğrencisi Münevver Saime Hanım çıkmıştır. İzmir’in işgalini protesto eden, Türklük şuurunu dile getiren heyecanlı bir nutuk söylemiştir. “Az söylemek, çok iş yapmak

33 “İzmir Hadisesi Milletın Kalbine Kök Saldı”, İkdâm, 21 Mayıs 1919, s.1.

34 Kemal Arıburnu, *Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri*, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1975, s.26.

35 “Üsküdar’da İkinci Büyük Miting”, *Vakit*, 21 Mayıs 1919, s.1-2.

36 Günümüzde Bakırköy olarak bilinmektedir.

37 “Makriköy’deki Miting”, *Vakit*, 22 Mayıs 1919, s.2; “Makriköy Hanımlarının Mitingi”, İkdâm, 21 Mayıs 1919, s.1.

38 Zekeriya Türkmen, *Millî Mücadele Yıllarında İstanbul Mitingleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s.105.

zamanı gelmiştir. Biz yalnız ağlıyoruz, ağlamakla kazanılacak, hıçkırıklarımızı işitecek bir kalp yoktur. Teşkilata nihayette fiiliyata başlamak lazımdır.” sözleri ile halkı mücadeleye davet etmiştir. Ancak Münevver Saime Hanım’ın konuşması halkı kıskırtıcı bulunmuş ve İtilaf Devletleri tarafından miting sonrasında tutuklanmak istemiştir. Bunun üzerine Münevver Saime Hanım Anadolu’ya kaçmış ve ordu hizmetine girerek çavuş rütbesi ile cephede mücadelesini sürdürmüştür.³⁹

Kadıköy mitinginin bir diğer konuşmacısı yazar Hayriye Melek Hanım olmuştur. Konuşmasına “Bugün şu yağmurun altında haksızlığa karşı bağırarak için toplanan bu halk kitlesi çarpan bir kalp, sönmeyen bir iman, yaşayan bir ırktır.” sözleriyle başlayarak dinleyicilerden büyük alkış almıştır. Konuşmasında medeni dünyaya seslenerek “... damarlarımızda kan durmadıkça, kalplerimiz çarpmakta devam ettikçe o topraklar bizimdir, bizim kalacaktır.” sözleriyle mücadeleden asla vazgeçilmeyeceği mesajını vermiştir.⁴⁰ Konuşmasının sonunda ezan, minare gibi kutsal imgeleri kullandığı cümlelerle halkı coşturmuştur.

Kadıköy mitinginin üçüncü kadın konuşmacısı olan Halide Edip Hanım anılarında miting gününe dair şunları aktarmaktadır: “Fırtınalı ve yağmurlu bir gündü. Fakat bu halkın orada toplanmasına engel olmadı. Ben gene Belediye binasının balkonundan konuştum. Önümde bir şemsiye denizi çalkalanıyordu. Arada bir suların arkasından bazı yüzler de görebiliyordum. Onların arkasından beyaz köpüklü dalgalar durmaksızın akıp gidiyor ve ta uzaklarda ufuklarda mavilik görünüyordu. Fakat yağmur devam etti ve halk üç saate yakın oradan ayrılmadı.”⁴¹

Halide Edip Hanım konuşmasında İzmir’in işgalinden duyduğu üzüntüyü dile getirip hak ve adalete olan inancını şöyle ifade etmiştir: “Dün İstanbul’a gelmek isteyen bir çarlık vardı. O Çarlığın yerlerinde bugün yelller esiyor. Niçin? Biz o çarlığın nefesini Çanakkale’de boğduk. Burada devrilen yalnız çarlık değildir, adaletsizliktir. Bu adaletsizlik muvakkattir. Belki de biz adaletin geldiğini göremeyeceğiz. Fakat o gecikmeyecektir. Bütün adaletlerin üstünde bir adalet-i ilahi vardır ki, gelecek ve bütün milletleri sarsarak üzerinden geçecektir.”⁴² Konuşmasında Avrupalı devletlerin taraflı tutumunu eleştirerek bir gün mutlaka adaletin yerini bulacağına olan inancını geniş halk kitleleriyle paylaşmıştır.⁴³

F-Sultan Ahmet Mitinglerinde Kadınlar

İlk Sultan Ahmet Mitingi 23 Mayıs 1919 Cuma günü düzenlenmiştir. İstanbul’da yapılan mitingler arasında en görkemlisi ve en çok katılımın yaşandığı miting olmuştur. Bu mitingle ilgili dönemin basınında 150-200 bin kişinin katıldığına dikkat çekilmiştir. Elliden fazla cemiyetin, siyasi partinin ve bütün okulların katıldığı bu mitingde hitabet kürsüsüne ve miting alanına siyah bayraklar asılmış bir milli matem gösterisi içinde “İki milyon Türk, iki yüz bin Rum’a feda edilemez”, “Türk hürdür, esir olamaz” ve “Hak isteriz” gibi dövizlere yer verilmiştir. Kürsünün üzerine siyah bir çerçeve içerisinde Wilson prensiplerinin on ikinci maddesi yazılmıştır. Milli ve dini bir gösteri yapılmış, minarelerden de tekbir sesleri yükselmiştir. İşyerleri dükkânlar kapatılmış, esnaf, memur, kadın erkek bütün halk katılmıştır.⁴⁴

39 Kaplan, *a.g.e.*, s.76; İnan, *a.g.e.*, s.106; “Kadıköylülerin Dünkü Muazzam Mitingi”, *Vakit*, 23 Mayıs 1919, s.1.

40 Türkmen, *a.g.e.*, s.112.

41 Adivar, *a.g.e.*, s.31.

42 Arıburnu, *a.g.e.*, s.38.

43 “İzmir’in İşgalinin Kalb-i Millette Açtığı Yara...”, *İkdam*, 23 Mayıs 1919, s.1; “Kadıköylülerin Dünkü Muazzam Mitingi”, *Vakit*, 23 Mayıs 1919, s.1.

44 Arıburnu, *a.g.e.*, s.39; İnan, *a.g.e.*, s.106; “Yüz Bin Müslüman Sultan Ahmet Meydanında Muazzam Bir Miting Akd Eyledi”, *İkdam*, 24 Mayıs 1919, s.1.

İlk olarak Şair Mehmet Emin Bey oldukça uzun bir konuşma yapmış ardından basın adına Fahrettin Hayri Bey kürsüye çıkmış ve Tevfik Fikret'ten bir şiir okuyarak duygulara tercüman olmuştur. Mitingin tek kadın hatibi olan Halide Edip Hanım işgalci güçlerin yaptığı zulüm ve haksızlıkları kınayan konuşmasında şunları söylemiştir:

“Bugün karşınızda yükselen ses Müslüman kardeşlerin sesidir. Esaret boyunduruğu can damarlarına geçmiş milletler bizim felaketimiz karşısında gür sesleriyle bağıyorlar. Ben kardeş, Müslüman dünyalarına sızım namınıza hitap ediyorum; devamız şudur: zaten elinden tutanları kalmayan, ellerini bacaklarını kaybeden gazilerimiz, şehitlerimiz namına davamızı ilan ediyorum. Bu davam da Türkiye'nin hak ve istiklalidir. Türkler Türkiye'nin ebedi haklarına asla dokundurmayaacaklar, yarın hakkın mahkeme-i kübrası önünde zalimlerin hepsi mahkemeye çekilecek, onlara bizim kanlarımızı döktürdünüz diyecekler...”⁴⁵

Halide Edip Hanım hem Türk milletine hem de İslam dünyasına seslenerek işgalcilere karşı mücadeleye çağırmıştır. Konuşmasının sonunda miting meydanını dolduran kalabalığa bayrak, hak ve istiklal için can vermekten çekinmeyeceği, hiçbir kuvvete boyun eğmeyeceği konusunda defalarca yemin ettirmiştir. Konuşmasının sonunda halk galeyana gelmiş meydanı inleyen “vallahı sesleriyle” Halide Edip Hanım'ın çağırısına karşılık vermiştir. Halide Edip Hanım, büyük ölçüde milli ve dini motiflere yer verdiği bu konuşması ile açıkça halkı fiili mücadeleye davet etmiştir. Bu nedenle Halide Edip Hanım'ın konuşması yer yer sansüre uğramıştır. Ancak mütareke dönemi mitinglerinin en akılda kalan, en etkili ve en unutulmaz konuşması olmuştur. İtilaf Devletlerinin baskısı üzerine Halide Edip Hanım hakkında bu konuşma nedeniyle tutuklama kararı çıkmıştır.⁴⁶

Miting sonunda alınan kararlarda; işgal edilen noktaların boşaltılıncaya kadar makam-ı saltanat etrafından Türk halkının demir bir çember olacağı, memlekette siyasi ihtirasların sona ermesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca heyecanlarını kasten sakinleştirmek isteyenleri lanetlediklerini ve saltanat şurasının olağanüstü toplanmasının gerektiği belirtilmiştir.⁴⁷

Sultan Ahmet mitingini işgalci güçler endişe ile takip etmişler hatta miting alanını tayyare ile havadan izlemişlerdir. İtilaf Devletleri ve hükümet çevreleri arka arkaya yapılan İstanbul mitinglerinden özellikle de 23 Mayıs'ta yapılan Sultan Ahmet Mitinginden rahatsız olmuşlardır. Bu nedenle 25 Mayıs'ta Beyazıt Meydanı'nda ve Taşlık'ta (Beşiktaş) yapılacak mitingler Polis Müdürlüğüne engellenmiştir.⁴⁸ Damat Ferit Hükümeti İngilizlerin de baskıları sonucu mitingleri yasaklamıştır.⁴⁹

Yasaklara rağmen çeşitli okulların ve esnaf cemiyetlerinin de katılımıyla Sultan Ahmet'te 30 Mayıs 1919 günü Cuma namazı münasebetiyle “dua günü” adı altında bir miting daha düzenlenmiştir. Polis Müdürlüğü toplantıya sadece dini mahiyet taşıması ve Sultanahmet Camii'nde kalması şartıyla özel izin vermiştir.⁵⁰ Toplantı için basın yoluyla da çağrıda bulunulmuştur. Örneğin İkdam Gazetesi sür manşetten “Bugün Sultan Ahmet'teki Muazzam Mitinge Gidiniz” başlığıyla çağrıda bulunarak miting düzenleyen

45 Arıburnu, a.g.e., s.46.

46 “İstanbul'un Bütün Müslüman Halkı, Hakkını İstemek, Adaletsizliğe Bağırarak İçin Dün Sultan Ahmet'te Toplandı”, *Hadisat*, 24 Mayıs 1919, s.1; “Yüz Bin Müslüman Sultan Ahmet Meydanında Muazzam Bir Miting Akd Eyledi”, *İkdam*, 24 Nisan 1919, s.1.

47 Arıburnu, a.g.e., s.50-51; Fahri Yetim, “*Millî Mücadele Döneminde Kamuoyunun Oluşmasında Mitinglerin İşlevi*”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 2007, s.7.

48 “Mitinglerin Men'i”, *İkdam*, 26 Mayıs 1919, s.2; Kaplan, a.g.e., s.77; İnan, a.g.e., s.106.

49 Saruhan, a.g.e., s.100.

50 Ferhat Uyaniker, *Millî Mücadelede Türk Kadını*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara 2009, s.28.

heyetin yayınladığı beyannameye yer vermiştir. Ancak bu beyanname bir cuma duasına davet şeklindedir. Cuma günü resmi dua günü olarak kabul edildiğinden o yüzden Fatih, Sultanahmet, Beyazıt camilerinde cuma namazından sonra kurtuluş için dua edileceği, vatanını seven herkesin bu toplantılara katılmasının bir dini vecibe olduğu belirtilmiştir.⁵¹

Cuma duası için çağrı yapılarak yasağa rağmen İtilaf devletlerinin gözünün önünde Sultanahmet Meydanı'nda ikinci kez büyük bir miting daha yapılmıştır. Cuma namazını müteakip bir hoca kürsüye çıkmış ve halka tekbir almalarını söylemiştir. Bundan sonra İsmail Hakkı Bey kürsüye çıkmış ve bir konuşma yapmıştır. Vatanın kurtuluşu ve İzmir şehitleri için dualar edilen daha çok dini nitelikli mitingin tek kadın konuşmacısı Asri Kadınlar Cemiyeti üyesi ve Darülfünun öğrencilerinden Şukufe Nihal Hanım olmuştur. Vatan sevgisini dile getiren bir konuşma yapmıştır.⁵² “Mezarımın önüne gelen yabancılar, senin kabrinden cebren ayırmak istedikleri vefakâr çocuklarından birinin sana ebediyen ağlayan mezarı karşısında her zaman bu memleketin garibi olduklarını anlayarak titremeyeceklerdir.” sözleri ile halkı galeyana getirmiştir. Ardından Milaslı İsmail Hakkı Bey, Hamdullah Suphi Bey birer konuşma yapmışlardır.⁵³ Sultanahmet Mitingi ile ilgili haberler dönemin basınında büyük ölçüde sansüre uğramış örneğin Hadisat Gazetesi'nde haberin başlığı ve bir bölümü boş çıkmıştır.⁵⁴

İtilaf Devletleri'nin denetimi altında olan İstanbul'da yasaklara rağmen 13 Ocak 1920 tarihinde son kez büyük bir miting daha düzenlenmiş ve ülkede yaşanan işgaller kınanmıştır. Mitingin yapıldığı Sultanahmet Meydanı'na yaklaşık 150 bin kişi toplanmıştır. Hatiplerin konuşacağı kürsü bayraklarla donatılmış İstanbul halkı “kürsünün etrafından itibaren Sultan Ahmet Parkının karşısındaki sıra kahvelere kadar” uzanmıştır. Mitinge medrese, sultani gibi bütün okullardan öğrenci ve öğretmenler katılmıştır. Ayrıca İstanbul Muhafızı Said Paşa, polis şube müdürleri de gelmişlerdir.⁵⁵

Rıza Nur ve Hamdullah Suphi Beylerin kürsüye çıktığı mitingde tek kadın konuşmacı Muallimler Cemiyeti Başkanı sıfatıyla Nakiye Hanım olmuştur. Nakiye Hanım konuşmasında kadınlara ve erkeklere mücadele için çağrıda bulunmuştur.⁵⁶ Nakiye Hanım'ın Türk kadınının vatanını kurtarmak için mücadeleye hazır olduğunu vurgulayan konuşması Türk ve dünya kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır. Ünlü Fransız dergisi L'illustration, 7 Şubat 1920 tarihli sayısında yer alan “İstanbul'da Bir Gösteri” başlıklı yazısında “yumuşak, etkileyici ve kendinden emin bir sesle haykırarak duygusal ve ateşli sözleri ile dinleyiciler üzerinde büyük bir izlenim bırakan gözlüklü, orta yaşlı ve ciddi görünümlü bir kadın” olarak tasvir ettiği Nakiye Hanım'ın kürsüde alınmış fotoğrafı ile işgal devletlerini kınayan konuşmasına tam sayfa yer vermiştir.⁵⁷

Sultanahmet Mitingini haber yapan İstanbul gazetelerinde de Nakiye Hanım'ın sözleri öne çıkartılmıştır. Tasvir-i Efkâr Gazetesi 15 Ocak 1920 tarihli sayısında Sultanahmet Mitingine dair izlenimlere yer verirken Nakiye Hanım'ın konuşmasından “Fatihlerin Yavuzların Türbelerini Bırakıp Gidecek misiniz?” sözlerini başlığına taşımıştır. İlk sayfada

51 “Bugün Sultan Ahmet'teki Muazzam Mitinge Gidiniz”, İkdâm, 30 Mayıs 1919, s.1.

52 Kaplan, a.g.e., s.77. Hülya Argunşah, *Bir Cumhuriyet Kadını Şukufe Nihal*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s.73

53 İnan, a.g.e., s.106; Kaplan, a.g.e., s.77; Arıburnu, a.g.e., s.52-60.

54 *Hadisat*, 30 Mayıs 1919, s.1.

55 “Hak ve Hakikat Huzurunda Bir Davayı Mukaddes: İstanbul Türkün, Türk İstanbul'undur”, *Vakit*, 14 Ocak 1920, s.1.

56 Arıburnu, a.g.e., s.65-67; “Nakiye Hanım Hemşiremizin Millete Hitabı: Fatihlerin Yavuzların Türbelerini Bırakıp Gidecek misiniz?”, *Tasvir-i Efkâr*, 15 Ocak 1920, s.1; Kaplan, a.g.e., s.77.

57 Nuray Özdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Cemiyet Kadını: Nakiye Elgün*, Phoenix Yayınları, Ankara 2014, s.78-79.

Nakiye Hanım'ın konuşmasına ve fotoğrafına geniş yer vermiştir. Yapılan konuşmalar arasında en güzelinin Nakiye Hanım'ın konuşması olduğuna vurgu yapılarak onun sözlerinden alıntılar yapılmıştır. Özellikle başlıkta da kullanılan "Size memleketimin bir kadını sıfatıyla hitap ediyorum. Fatih'in, Selim'in, Süleyman'ın mezarını, ecdadımızın ebedi abideleri olan camileri, türbeleri bırakıp çıkacak içinizde bir erkek var mıdır? Ben tasavvur etmiyorum. Çıkamayacaksınız, bırakmayacaksınız. Biz de daima sizinle beraber olacağız." sözlerinin kamuoyu oluşturmada ne kadar etkili olduğuna dikkat çekilmiştir. Nakiye Hanım'ın bu düşüncelerinin bütün Türk ve Müslümanların duygularına tercüman olduğu yazılmıştır.⁵⁸

Nakiye Hanım'ın Sultanahmet Mitingindeki konuşması Anadolu kadını üzerinde de derin etkiler bırakmıştır. Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyeti'nin 6 Şubat 1920 tarihinde toplanan genel kurulunda yönetim kurulu üyelerinden Darüleytam Müdiresi Makbule Rıza Hanım yaptığı konuşmada Nakiye Hanım'a atıfta bulunarak şunları söylemiştir: "... Muallimler Cemiyeti Reisesi Muhterem Nakiye Hanım'ın İstanbul mitinginde dediği gibi Türkler için iki yol vardır, Biri tarihimize şanımızla devam etmek, diğeri gözlerimizle beraber tarihimizi kapayıp ebediyete götürmektir. Evet Hanımefendiler, Türk milleti için üçüncü bir yol yoktur..."⁵⁹ Nakiye Hanım mitinglerde yaptığı konuşmalarla işgalci güçlerin dikkatini çekmiş ve takibata uğramıştır.⁶⁰

Adalet, medeniyet, barış, hürriyet, insanîyet, istiklal, milliyetçilik fikirlerinin işlendiği İstanbul mitinglerinin bıraktığı etki kendilerini kolay bir zafere hazırlamış olan İtilaf Devletlerini tedirgin etmiştir. Bu yüzden mitinglerin yapılmasını engelleyerek çeşitli zorluklar çıkararak halkın katılımını önlemeye çalışmışlardır. Fakat bunun önüne geçememişler ve mitingleri yasaklama yoluna gitmişlerdir. Ancak yasaklara rağmen, Anadolu'nun işgal altında olmayan yerlerinde protesto mitingleri bütün hızıyla devam etmiştir.⁶¹

G-Yurt Genelinde Yapılan Mitinglerde Kadınlar

İzmir'in işgali sonrasında ülkenin hemen her şehrinde protesto gösterileri yapılmıştır. Mitinglerde milletçe ülkenin kurtuluşu için çeşitli kararlar alınarak ilgili makamlara telgraflar gönderilerek durum bildirilmiştir.⁶² Anadolu'da yapılan mitinglere kadınların da katılımı yoğun olmuştur. Ancak İstanbul mitinglerinde olduğu gibi kürsüde konuşmacı olarak kadınlar yer almasalar da ilk defa erkeklerle birlikte meydanları doldurmuşlardır. Ya da kadınlardan oluşan miting heyetlerinin girişimiyle sadece kadınların katılımı ile mitingler düzenlenmiş ve İtilaf Devletleri temsilcilerine işgalleri protesto eden telgraflar çekilmiştir. Gerek mitinglerde yapılan konuşmalarda gerekse miting kararlarında İstanbul mitinglerinde işlenen temalara aynen yer verilmiştir.

İzmir'in işgali karşısında Anadolu'da kadınların imzasıyla yayınlanan en erken protestolardan biri Silvan ve çevresindeki kadınlar tarafından İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilciliklerine ve ABD Başkanı Wilson'un eşine hitaben 22 Mayıs 1919'da çekilen telgraf olmuştur. Telgraf Fransızca kaleme alınmış ve "Silvan ve Kulp kazalarında otuz bin kadın

58 "Nakiye Hanım Hemşiremizin Millete Hitabı: Fatihlerin Yavuzların Türbelerini Bırakıp Gidecek misiniz?", *Tasvir-i Efkâr*, 15 Ocak 1920, s.1.

59 Bekir Sıtkı Baykal, *Millî Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyeti*, ATAM Yayınları, Ankara 1996, s.57.

60 Özdemir, a.g.e., s.82-83.

61 Gülay Sarıçoban, "Millî Mücadelede Anadolu Kadını", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Aralık 2017, 21(4), s.1333.

62 Şahingöz, a.g.m., s.729.

adına” Fatma, Sıdika, Şerife, Şahende, Adalet, Lutfia, Bedia, Münire, Gülistan, Lamia, Ayşe Hatice hanımları imzasıyla gönderilmiştir. Telgrafta İzmir’in işgalinin insanlık ve adalete tamamen aykırı bir hareket olduğu vurgusu yapılmıştır.⁶³

İzmir’in işgalini protesto amaçlı Anadolu’da kadınların düzenlediği ilk mitinglerden biri ise Muğla kadınları tarafından 25 Mayıs 1919 tarihinde yapılmıştır. İzmir’in işgalinden duyulan üzüntüyle Muğlalı kadınlar İnas Sultani Mektebi civarında toplanarak bir miting düzenlemişlerdir. Miting sonrasında Muğlalı 26 kadından oluşan miting heyetince İtilaf Devletleri temsilcilerine ayrı ayrı İzmir’in işgalini protesto ettiklerini beyan eden protesto telgrafı çekilmiştir. “Güzel İzmir’in” işgalinin bütün Türk kadınlarınca asla kabul edilemeyeceği belirtilerek Yunan askerlerinin süratle geri çekilmesini talep etmişlerdir. Protesto telgrafının altında Remziye Kâmil, Rabia Murat, Hayriye Kâmil, Münire Hidayet, Vasfiye Kamil, Melek Faik, Enveriye Hilmi, Kamile Murat, Fitnat Hüseyin, Fitriye Alefullah, Adile Nuri, Kadire Derviş, Mürvet Hasan, Fatma Rifat, Cevriye Yahya, Lütfiye Fazıl, Mükerrer Şaban, Fahriye Şakir, Şaziye Yusuf, Refika Mehmed, Zehra Osman, Fahriye Hamza, Hıra Ali (?), Gülsüm Abdullah, Hatice Ömer (?), Güzide Sıdık hanımların imzalarına yer verilmiştir.⁶⁴

Ankaralı kadınlar ise 28 Mayıs 1919 günü İzmir’in işgali üzerine İnas Mektebi’nde bir toplantı yapmışlardır. On üç bin Türk ve İslam hanımı adına Ankara valisi Muhiddin Bey tarafından Hükümetten İstanbul’da bulunan İtilaf Devletleri temsilcilerine ve Amerikan devlet başkanına “Güzel İzmir’in işgalinden büyük üzüntü duyduklarını ve İtilaf devletlerinin adil ve haktan yana olacaklarına dair ümit var olduklarını bildiren protesto namelerinin gönderilmesini talep etmiştir.⁶⁵

Bodrumlu kadınlar da 30 Mayıs 1919’da düzenledikleri bir miting ile İzmir ve çevresinin işgalini protesto etmişlerdir. Toplantı sonunda işgalden duyulan üzüntüyü dile getiren bir mektup hazırlanarak İtalya, İngiltere, Fransa ve Amerika Yüksek Komiserliklerine iletilmek üzere oradaki İtalyan Birliği’nin komutanına göndermişlerdir. Mektupta Bodrum Kadınları Miting Heyeti Başkanı Emine Ferid ve Kadınlar Yüksek Heyeti Başkanı Netice ile 100 üyenin imzalarını yer almıştır. Bodrum kazasının bütün kadınlarının büyük bir acı içerisinde bir araya gelip bir miting düzenlediği ve vatanın ayrılmaz bir parçası olan güzel İzmir’in Yunanlılar tarafından haksız yere işgal edildiği ve bunun milli haklara yönelik büyük bir darbe olduğu bildirilmiştir. İşgali şiddetle protesto ettiklerini bildirmişlerdir. İtilaf Devletleri hükümetlerinden de haklarının garanti altına alınmasını ısrarla talep ettiklerini ve buna sessiz kalınmayacağı ve Yunan birliklerinin en kısa zamanda İzmir’den geriye çekileceğine inandıklarını bildirmişlerdir. Aynı gün Bodrumlu kadınlar İngiltere, Fransa Amerika ve İtalya Başbakanlarına ve eşlerine de birer protesto telgrafı göndermişlerdir. Bodrum kadınları miting heyeti başkanı Emine Ferid ve Kadınlar Yüksek Heyeti Başkanı Netice, üyeler; Emine Ali, Hüseyin Netice, Yusuf Zühra ve Musevi kadınlarını temsilen Perla Galanti imzasıyla gönderilen telgrafta Bodrumlu kadınlar “gözbebeğimiz İzmir’imizin bir an önce bize geri verilmesini” talep ediyoruz şeklinde isteklerini bildirmişlerdir.⁶⁶

Alaşehir’de faaliyet gösteren Alaşehir İslam Kadınları Cemiyeti ise önce İtilaf Devletlerinin İstanbul’daki temsilcilerine 18 Mayıs 1919 tarihli “Alaşehir ve havalisi İslam Kadınları namına Makbule ve Nebile “imzasıyla İzmir’in işgalini protesto eden bir telgraf

63 BOA, HR:SYS, 3552-5.

64 BOA; HR.SYS, 2552-5.

65 BOA, HR:SYS, 2552-6.

66 Mevlüt Çelebi, “Menteşe Sancağı’nda İtalyan ve Yunan İşgallerine Tepkiler”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Güz 2008, Sayı:21, s.91-92.

göndermişlerdir. İzmir'in işgaline olan tepkilerini duyurmak için 2 Haziran 1919 tarihinde çarşı kenarında Yağhane Camii'nde toplanarak küçük bir miting düzenlemişlerdir. Ülkenin işgalden kurtarılması için yapılması gerekenlerden bahsedilmiş ve ülke için müdafaaya Alaşehirli kadınların hazır olduğu ilan edilmiştir.⁶⁷

Yunan işgalinin 1919 yılı sonlarında genişlemesi ve İzmir'de yaşanan mezalimden dolayı kasım ayından itibaren protesto nitelikli toplantılar yeniden düzenlenmeye başlanmıştır. Sivas'ta Melek Reşit Hanım'ın öncülüğünde 5 Kasım 1919 tarihinde kurulan Anadolu Kadınları Müdafaası Vatan Cemiyeti'nin girişimi 28 Kasım 1919 Cuma günü bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantıda söz alan Cemiyet Başkanı Melek Hanım "Bugün buraya toplanmaktaki maksadımız, memleketimiz hakkında biraz görüşmek, dertleşmek, ağlaşmak, Cenab-ı Hakka yalvarmak, lazım gelirse vatanın müdafaası için hatta ölüme bile katlanmaktır" sözleri ile başladığı konuşmasında önce ülkenin işgal altındaki durumunu açıklamıştır. Ülkenin muhafazası için, hukuk için bu cemiyetin kurulduğunu ve bunlar için çalışacaklarını ifade etmiştir. Aynı toplantıda Darüleytam Müdiresi Makbule Hanım da uzun bir konuşma yapmıştır. "Yemin ediyoruz, ahdediyoruz; Memleketimizi düşmana vermemek için erkeklerimizle beraber çalışacağız. Bu kararımızı bütün Anadolu'daki Türk ve Müslüman hemşehrilerimize bildireceğiz. Hiç şüphe etmem ki onları da kendimizle beraber müdafaaya yolunda göreceğiz. Bütün Anadolu kadınlarının memleketlerini erkekleriyle, çocukları ve ihtiyarları ile müdafaaya edeceklerini Amerika, İngiltere Fransa ve İtalya mümessillerine de söyleyeceğiz Hakka riayet etmelerini rica edeceğiz. Hakkımızı ölüncüye kadar talep edeceğiz." sözleri ile Sivaslı kadınların vatanı için ölmeye hazır olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca bu kararı önce Padişaha ve Dâhiliye Nazırına bildireceklerini de ifade etmiştir.⁶⁸ Sivas merkez vilayetteki İslam kadınlarının bu toplantısı Sivas Valisi Reşit Paşa tarafından Sadarete bildirilerek 28 Kasım 1919 tarihinde kadınlar tarafından kaleme alınan protesto telgrafı itilaf devletleri temsilcilerine gönderilmiştir.⁶⁹

Anadolu Kadınları Müdafaası Vatan Cemiyeti Millî Mücadele döneminin en etkin kadın örgütü olup Amasya, Erzurum, Konya, Burdur, Bolu gibi şehirlerde de şubeler açmıştır. Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile de sürekli iletişimde olan cemiyet yurt genelinde vatanseverlik duygularını canlı tutarak kadınları işgaller karşısında tepki gösterme konusunda örgütlemiştir. Gerekirse kadınların da cepheye gideceği tekrarlanarak erkekleri savaşa özendirip cesaretlendirmeye yönelik propaganda hedefli faaliyetlerde de bulunmuştur. Küçük Anadolu kentlerinde yapılan toplantılarda söz alan kadınlar milliyetçi bir söylemle işgallere karşı tepkilerini sert bir şekilde göstermişlerdir.

Erzurumlu kadınlar ise Erzurum İslam Kadınları adıyla bir komite oluşturmuşlar ve 29 Kasım 1919'da Muradiye Camii'nde bir araya gelerek mevlit okuyup işgaller karşısında ülkenin kurtuluşu için dualar etmişlerdir. Toplantıda İnas Mektebi Müdiresi Faika Hakkı Hanım tarafından bir konuşma yapılmış Sadarete, Dahiliye Nezaretine ve İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine, ABD Senatosuna Vali Reşit Bey'in imzasıyla bir protesto mektubu göndermişlerdir. İtilaf Devletlerinin yaşanan işgallere artık müsamaha göstermemesi ve Anadolu halkının haykırışlarına kulak verilmesi için şu çağrıda bulunulmuştur:

"...hala sulh akdolanmadığı gibi İzmir'den başlayarak Antalya, Urfa, Maraş'ta biz Osmanlılar haklarına zalimane ve gaddarane muameleleri envai tatbik ediliyor. Kollarımızı bağlayarak gözlerimizin önünde baltalarla evlatlarımızın kanlarını akıtanları, erkeklerimizi bir araya toplayarak ateşle yakanları, kadın ve çocuklarımızdan pek çoklarının azayı

67 Kaplan, a.g.e., s.80.

68 Baykal, a.g.e., s.2-3.

69 BOA, DH.ŞFR, 652-88.

mühimmesini kat ederek mürde bir halde bırakanları, memleketimizi viraneliğe çevirdikleri, sizlerin tahkikatınızla biletraf anlaşmış iken biz Osmanlılara insafınızı çevirmeyerek elan o gibi canileri himaye ve vikaye etmek teşebbüsünü anlayamıyoruz... Wilson Cenapları ekseriyetin hukuku ekalliyetin efradı ahaliyesine feda edilemez diyorlar. İngilizlerle Fransızlar ve İtalyanlar da ilhaksız, tazminatsız sulh akdedeceklerini kâinata ilan ediyorlardı. Söz, insaniyetlerin hakkı tabiisi izzetinefsidir. Daha doğrusu namustur... Biz Erzurum muhiti düveli müttefikenin namuslarına müdahalesini menedeceklerine kaniyiz. Bu ciheti medeni ve adaletin şefkat ve insaniyetin timsali olan itilaf devletlerinin nazarı dikkatlerine arz ile mevcudiyet ve istiklalimizi muhafazaya kâfi, insanlığa layık devamlı bir sulhun temini esbabını izhar buyurmalarını insaniyet namına rica ederim.”⁷⁰

Erzurumlu kadınlar barış antlaşmasının hala yapılmamış olmasına dikkat çekmiş ve Anadolu'nun işgalini ve halkın kıyılmasını, bu arada Amerika gibi Türklerin dostu olduklarını söyledikleri halde, onlardan yana herhangi bir müdahalede bulunmaktan çekinden güçlerin bu davranışları lanetlenmiştir.⁷¹

Kastamonulu hanımlar da işgallere karşı çıkmışlar ve tarihi bir miting düzenlemişlerdir. Kastamonu Müslüman Kadınları adına Zekiye Hanım'ın başkanlık yaptığı miting düzenleme heyeti oluşturulmuştur. Kamuran, Saime, Bedriye, Münire, Refika ve Neyyire Hanımlar da görev almışlardır. 10 Aralık 1919 Çarşamba günü Darümuallimat bahçesinde yapılan mitinge üç binden fazla kadın katılmıştır. Polis Müdürü Halil Bey'in eşi Zekiye Hanım, Darümuallimat müdiresi Hikmet Hanım, yardımcısı İclal Hanım ve Refika Hanımlar birer konuşma yapmıştır. Zekiye Hanım heyecanlı konuşmasında işgalleri, vahşetleri ve haksızlıkları şiddetle protesto etmiştir. Gerekirse kadınların da cepheye gideceğini ifade etmiştir.⁷² Avrupa devletlerine duydukları güvenin sarsıldığını, işgal altında bulunan yerlerin korkunç bir baskı altında kaldığını anlatarak işgallere boyun eğmeyeceklerini söylemiştir.⁷³ Mitingde benimsenen ilkeler doğrultusunda Padişaha, Sadrazama, ABD ve Fransa Cumhurbaşkanlarının eşlerine, İngiltere ve İtalya kraliçelerine ve Hindistan İmparatoriçesine telgraf çekilmesi kararı alınmıştır. Kastamonu Müslüman kadınları namına miting heyeti imzasıyla çekilen bu telgraflarda Urfa, Maraş ve Antep'in işgali de protesto edilmiş ve ülkenin parçalanmasına izin verilmeyeceği büyük bir kararlılıkla ifade edilmiştir.⁷⁴

Edirne'de de 18 Aralık 1919 tarihinde on binden fazla kadının katılımıyla Selimiye Cami'nde mevlid-i şerifin okunduğu bir toplantı yapılmıştır. İzmir'in Yunanlılar tarafından halen işgal altında olmasından Edirne kadınlarının duyduğu üzüntü ile reji nazır-ı sabıkı Rıza Bey ailesi Sabriye, Eşraftan Paşazade İbrahim Bey haremi Dilara, Eşraftan Mehmet zade zevcesi İsmet, Eşraftan Doktor Hasan Bey refikası Hayriye, Yakup Efendi zade Derviş Bey ailesi Nadire Doktor Hasan Bey refikası Hayriye, Edirne Eşrafından Hüsameddin Bey ailesi Pakize, Eşraftan merhum İbrahim Bey ailesi Hürmüz imzası ile İtilaf devletlerinin İstanbul'daki temsilcilerine birer protesto telgrafı çekilmiştir.⁷⁵

Konya'da ise Yunanlıların İzmir ve çevresinde yaptıkları mezalim ile Fransızların Ermenilerle iş birliği yaparak Adana'da yaptıkları işgal ve haksızlıkları protesto etmek amacıyla

70 Cahit Çaka, *Tarih Boyunca Harp ve Kadın*, As. Fb. Basımevi, Ankara 1948, s.41-42.

71 Sarıçoban, a.g.e., s.1335; Bernard Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1982, s.171.

72 "Hanımlarımızın Mitingi", *Açık Söz*, 14 Aralık 1919, s.1-2; Mustafa Eski, "İlk Kadın Mitingi", *Kastamonu'da İlk Kadın Mitingi'nin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, 10-11 Aralık 1994, Kastamonu, ATAM Yayınları, Ankara 1996, s.40.

73 Kaplan, a.g.e., s.114.

74 BOA, İ.DUİT, 118-162; Eski, a.g.m., s.40.

75 BOA, HR.SYS, 2552-7.

kadınlar tarafından 8 Ocak 1920'de bir toplantı yapılmıştır. Yaklaşık beş bin Türk kadınının katılımıyla Şerafettin Cami'nde şehitlerin ruhuna okunmak üzere bir mevlit düzenlenmiştir. Bir mitinge dönüşen bu toplantı Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyeti'nin Konya şubesi tarafından organize edilmiştir. Kadınlar Paris Barış Konferansı'nda alınan kararlara karşı çıkarak milli haysiyeti ihlal edecek hükümlerin asla tanınmayacağını ilan etmişlerdir. Türk Müslümanlarla meskûn savaştan önceki sınırlar dâhilinde İstanbul'un saltanat ve hilafet merkezi olmak üzere "Müstakil bir Türkiye'nin bekasını ve Wilson Prensiplerinin harfiyen tatbikini temin etmeyen bir sulhun asırların mağlup edemediği Türk milletine kabul ettirilmesinin imkansız" olduğuna dair bir beyanname yayınlamışlardır.⁷⁶ Konyalı kadınlar kendi aralarından seçtikleri ve başkanlığını aynı zamanda Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyeti Konya Heyet-i Merkeziyesi başkanı da olan Kevser Hanım'ın yaptığı heyet ile bu beyannamenin birer suretini şehirdeki İngiliz, İtalyan ve Fransız temsilcileri ile valiliğe vermişlerdir. Ayrıca 2.Ordu Komutanı Fahrettin Bey'i de makamında ziyaret ederek yayınladıkları beyannamenin bir suretini taktim etmişlerdir. Bu protesto metninin altında heyet üyesi olan şu kadınların imzası vardır: Heyet başkanı Çelebi Efendi Haremi Kevser, heyet başkan yardımcısı Tahir Paşa kerimesi Şerife ile üyeler Divan-ı Harp Reisi Binbaşı Rüştü Bey'in haremi Zühre, Tahir Paşa kerimesi Havva, Tahir Paşa Kerimesi Naciye, Bahaaddin Çelebi haremi Suzide, Karahafız Zade Mustafa Efendi haremi Aliye, Kazım Bey haremi Nazmiye, Sabık Mebus Mehmet Emin Bey Haremi Lütfiye, Eczacı Hüsametdin Bey Haremi Şeibe, Tüccardan Yusuf Efendi Haremi Emine, Tüccardan Mehmet Ali haremi Hatice, Faik Bey haremi Vicdan, Erkan-ı Harpten Mütakaidd Şevki Bey haremi Firdevs, Tüccardan Ali Bey haremi Feime, Dar-ül Muallimat Heyet-i Temsiliye namına Fransızca ve Piyano muallimesi Emine Ferhunda, Çelebi Haremi Sıdka.⁷⁷

Anadolu'daki protestolar 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un İngilizler tarafından işgali üzerine daha da artmıştır. Yaşanan işgal ülke genelinde derin bir üzüntüye yol açmış ve halk tepkisini meydanlarda toplanarak göstermiştir. 17 Mart 1920'de Erzurum, Çorum, Kastamonu, 19 Mart 1920'de Yozgat, 20 Mart 1920'de Sinop, Tokat, Bitlis, Trabzon, Çine, Gümüşhane, Kayseri, Malatya, Diyarbakır, 22 Mart 1920'de Konya, 15 Mayıs 1920'de Ankara'da yapılan mitinglere katılanların çoğunluğunu kadınlar oluşturmuştur.⁷⁸

SONUÇ

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine başta İstanbul'da ve Anadolu'nun hemen her şehrinde mitingler düzenlenmiş protesto gösterileri yapılmıştır. Bu haksızlığa dünya kamuoyunun dikkatini çekmek üzere mitinglerde alınan kararlar çerçevesinde Avrupa ve Amerika'nın İstanbul'daki temsilcilerine, saraya, sadarete protesto telgrafları çekilmiştir. Mitinglerin büyük bir heyecan içerisinde yapılmasında Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Mayıs 1919 tarihli Havza Genelgesi'nin etkisi de büyük olmuştur.

Mitinglerde halk haksız işgaller hakkında bilinçlendirilirken, bu durum karşısında sessiz kalınmaması ve ülkenin kurtuluşu için çağrı yapılmıştır. Özellikle İstanbul'da düzenlenen büyük mitinglerde ilk defa kadınlar ve erkekler aynı meydanlarda seslerini duyurmuşlardır. İstanbullu kadınlar gerek dinleyici gerekse konuşmacı olarak mitinglere geniş katılım göstermişlerdir. Halide Edip Adıvar, Nakiye Elgün, Şükufe Nihal Başer gibi dönemin aydın kadınları miting kürsülerinden yaptıkları etkili konuşmalarla tüm milletin sesi olmuşlardır. Ülkenin kurtuluşu için erkeklerle birlikte mücadeleye hazır olduklarını

76 BOA, DH. ŞFR, 643-101, R.25.08.1335, Afet İnan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, s.108.

77 Ahmet Avanas, *Milli Mücadelede Konya*, ATAM Yayınları, Ankara 1998, s.39-41.

78 BOA, İ.DUİT, 118-156, H-03-03-1338; Kaplan, a.g.e., s.80-81.

dünyaya duyurmuşlardır. Anadolu'da düzenlenen mitinglerde ise dinleyici olarak kadınların katılımı yoğun olmuşsa da kadın konuşmacılara söz verilmemiştir. Ancak Muğla, Edirne, Kastamonu, Konya gibi şehirlerde sadece kadınların katıldığı mitingler, daha çok dini toplantılar şeklinde yapılmış kadın hatipler etkili konuşmalar yapmışlardır. Miting heyetleri oluşturulmuş ve alınan kararlar İstanbul'daki İtilaf Devletleri; temsilcilerine, parlamentolarına, devlet başkanları ile Padişaha, Sadarete telgraf çekilerek bildirilmiştir. Hatta kamuoyu oluşturulmak isteğiyle miting kararları devlet başkanları eşlerine dahi gönderilmiştir. Özellikle ABD Başkanı Wilson'un eşine ülkenin hemen hemen her yerinden telgraf çekilerek kadın dayanışması için çağrıda bulunulmuştur. Ülkenin çeşitli şehirlerinden çekilen bu protesto beyannamelerinin içeriği hemen hemen aynı formda hazırlanmış olup Türklük, Müslümanlık, hak, adalet, cihat, vatan sevgisi, analık, kadınlık gibi imgelere yer verilmiştir.

Zaman zaman İstanbul Hükümeti, İtilaf Devletleri, ABD Başkanı Wilson ve hatta Padişah işgallere Kadınların protesto amaçlı miting ya da toplantıları genellikle camilerde ve kız okullarında yapılmış daha çok milli ve dini bir nitelik taşımıştır. Türklük, Müslümanlık, analık, şehitlik gibi motiflerin yer aldığı konuşmalar miting kürsülerinden halkı oldukça coşturmuştur. Mitinglerde konuşma yapan kadınların çoğunluğunu cemiyet üyeleri, öğretmenler ve kız öğrenciler oluşturmuştur. Vatani işgalden kurtarmak için canlarını seve seve vereceklerini vurgulayan kadınların yaptığı konuşmalar kamuoyunda daha çok ilgi görürken etkisi de fazla olmuştur. Dönemin basını da mitinglerle ilgili haber yaparken özellikle kadınların yaptıkları toplantılara ve konuşmalara geniş yer vermiştir. Millî Mücadele taraftarı gazeteler "kadınlar destek veriyorsa erkekler de direnişi tüm gücüyle desteklemeli" mesajını miting haberleri üzerinden geniş kitlelere duyurmuşlardır. Mitingler halk arasında millî birlik ve beraberlik ruhunu güçlendirirken millî mücadele fikrinin geniş kitlelerce benimsenmesinde önemli rol oynamıştır. Yurt genelinde yapılan mitingler ulusal direniş yönünde kamuoyunun oluşmasında, ulusal bağımsızlık doğrultusunda kitlelerin mobilize oluşunda, Kuva-yı Milliye ruhunun kadın-erkek geniş kitlelere yayılmasında etkili olmuştur. Kadınların mitinglerde yaptığı konuşmalar propaganda amaçlı da kullanılmış Anadolu kadının uyanışında ve Millî Mücadeleye gerek cephe gerekse cephe gerisinde yaptığı hizmetlerde bir başlangıç olmuştur. Türk kadını teşkilatlanarak bütün imkanlarını ordu için seferber etmekten geri durmamıştır. Kadınlar Millî Mücadele'nin her aşamasında yer almışlardır.

KAYNAKÇA

1-Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

2-Süreli Yayınlar

Açık Söz

Genç Kadın

Hadisat

İkdam

İnci

Memleket

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Vakit

3-Kitap ve Makaleler

- Adivar, Halide Edip (1992), *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul: Atlas Kitabevi.
- Argunşah, Hülya (2011), *Bir Cumhuriyet Kadını Şükufe Nihal*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Arıburnu, Kemal (1975), *Millî Mücadelede İstanbul Mitingleri*, Ankara: Yeni Desen Matbaası.
- AVANAS, Ahmet (1998), *Millî Mücadelede Konya*, Ankara: ATAM Yayınları.
- Aydın, M. Korkud (2011), *Millî Mücadele Dönemi İstanbul Öğrenci Hareketleri (1918-1922)*, Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Baykal, Bekir Sıtkı (1996), *Millî Mücadele’de Anadolu Kadınları Müdafaa-ı Vatan Cemiyeti*, Ankara: ATAM Yayınları.
- Caporal, Bernard (1982), *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Çaka, Cahit (1948), *Tarih Boyunca Harp ve Kadın*, Ankara: As. Fb. Basımevi.
- Çakır, Serpil (2011), *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Çelebi, Mevlüt (2008), “Menteşe Sancağı’nda İtalyan ve Yunan İşgallerine Tepkiler”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İlke)*, S.21, s.81-96.
- (1912) *Darülfünun Konferans Salonunda Kadınlarımızın İçtimaları*, İstanbul: Tanin Matbaası.
- Engünün, İnci-Cumbur, Müjgan-Özdemir, Cahide (1983), *Millî Mücadelede Türk Kadını*, Ankara: Türk Ticaret Bankası Yayınları.
- Eski, Mustafa (1996), “İlk Kadın Mitingi”, *Kastamonu’da İlk Kadın Mitingi’nin 75. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Kastamonu, 10-11 Aralık 1994, Ankara; Atam Yayınları, s.34-46.
- Filmer, Sabahat (1983), *Atatürk Yolunda Büyük Adımlar*, İstanbul: Gül Matbaası.
- İnan, Afet (1975), *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak Ve Görevleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kaplan, Leyla (1998), *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Ankara; Atam Yayınları.
- Koroğlu, Erol (2004), *Türk Edebiyatı ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) Propagandadan Millî Kimlik İnşasına*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kurnaz, Şefika (2012), *Balkan Savaşında Kadınlarımız*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kurnaz Şahin, Feyza (2008), “Mağdur ve Sembol: I. Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Kadına Yönelik Propaganda”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (44), s.217-243.
- Özdemir, Nuray (2014), *Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Cemiyet Kadını: Nakiye Elgün*, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Sarıçoban, Gülay (2017), “Millî Mücadelede Anadolu Kadını”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Aralık, 21(4), s.1331-1346.
- Saruhan, Zeki (2006), *Kurtuluş Savaşı Kadınları*, Ankara: Cem Web Ofset.
- Sunata, İ. Hakkı (2019), *İstanbul’da İşgal Yılları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Şahingöz, Mehmet (2002), “Millî Mücadelede Protesto ve Mitingler”, *Türkler*, C.15, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.726-744.

Şahingöz, Mehmet (2016), "Millî Mücadelede Yapılan Mitinglerde Türk Ocaklarının Rolü ve Hamdullah Suphi", *Hamdullah Suphi ve Gagauzlar*, Ankara: Türk Yurdu Yayınları, s. 29-48.

Toprak, Zafer (2017), *Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma (1908-1928)*, İstanbul: Doğan Kitap.

Türkmen, Zekeriya (2016), *Millî Mücadele Yıllarında İstanbul Mitingleri*, Ankara: Berikan Yayınevi.

Uyaniker, Ferhat (2009), *Millî Mücadelede Türk Kadını*, Ankara: Genelkurmay ATASE Yayınları.

Yalçın, Hülya (2019), *Cumhuriyet Dönemi Kadın İmajı İnşası (1928-1938)*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Yetim, Fahri (2017), "Millî Mücadele Döneminde Kamuoyunun Oluşmasında Mitinglerin İşlevi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1).

EKLER

Ek 1: Fransız Dergisi L'illustration'ın 7 Şubat 1920 tarihli sayısında yer alan Nakiye Hanım'ın miting kürsüsünde çekilmiş fotoğrafı.

Kaynak: Özdemir, a.g.e., s.79.

İŞGÂL İSTANBUL’UNDA BİR DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ SAVCISI CEVAD ABDURRAHİM GÜCÜN

CEVAD ABDURRAHİM (GÜCÜN): A DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ PROSECUTOR
IN OCCUPIED İSTANBUL

Serpil SÜRMEİ*

Geliş Tarihi/Received:17.08.2020

Kabul Tarihi/Accepted:04.11.2020

SÜRMEİ, Serpil, (2021), “İşgal İstanbul’unda Bir Divan-ı Harb-i Örfi Savcısı Cevad Abdurrahim Gücün”, Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 23-42

Öz

Cevad Abdurrahim Bey 4 Mart 1919’da kurulan Damat Ferid Paşa Hükümeti’nin 8 Mart 1919 tarihli kararname ile teşekkül eden Dersaadet Divan-ı Harb -i Örfi’sinin sivil yargı mensupları arasında yer aldı. Önce sorgu hâkimi sonra savcı olarak otuz beş gün görev yaptı. Hükümet müdahaleleriyle çok sayıda kanuna aykırı tutuklama yapıldığını gördü. Çoğunu ifadelerini aldıktan sonra serbest bıraktı. Ancak hem kendisinin hem Savcı Yusuf Ziya Bey’in bu tarz hareketleri hükümeti rahatsız etti. Sonunda Yusuf Ziya Bey savcılıktan istifa etti. Yerine kendisini tayin etmek için Adliye Nazırı İsmail Sıtkı Bey devreye girdi. İstifaya hazırlandığı bir sırada gelen bu teklifi nazırla olan eski dostlukları hatırlama ancak bazı şartlarla kabul edebileceğini belirtti. Yazılı olarak işine müdahale ve kanuna aykırı muameleler yapılmaması noktasında sıraladığı şartlar İsmail Sıtkı Bey tarafından Sadrazam Damat Ferid Paşa’ya iletildi ve kabul edildi. Divan-ı Harb-i Örfi Savcılığına tayinine dair irade 7 Nisan 1919’da çıktı. Ancak şartlara birkaç gün uyulduktan sonra keyfi uygulamalara tekrar dönüldüğünü gördü. Bu durumdan üzgün olmakla birlikte görevinden hemen çekilmeyi düşünmedi. Tutukluların bulunduğu Bekirağa Bölüğünü ziyaret etti. İstek ve şikâyetleri dinledi. Bunları kabul ettirmek için ilgili makamlara tezkereler gönderdi. Bu arada Sadrazam Damat Ferid Paşa’nın Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey’in asılması için çıkan idam hükmünü infaz ettirme isteğini, muhakemesinde bulunmadığı, akşamüzeri kalabalık önünde asılmasının usule aykırı olduğu, usulsüz bir işte hazır bulunamayacağı gerekçesiyle reddetti. İşgal İstanbul’unda İttihatçıları yargılamak amacıyla kurulan olağanüstü bir mahkemenin siyasi müdahalelerle bir koz ve oç alma aracı haline getirilmesine tepki koyan, adalet ve kanun yolunda verdiği mücadeleyle saygın bir duruş sergileyen Cevad Abdurrahim Bey, Cumhuriyet döneminin önemli hukukçuları arasında yer aldı.

Anahtar Kelimeler: *I. Damat Ferid Paşa Hükümeti, Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi, İttihatçıların tutuklanması, Divan-ı Harp yargılamaları.*

*Prof.Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Samsun, s.surmeli@omu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-4406-2735>).

Abstract

Cevad Abdurrahim Bey was among the members of the judiciary of Dersaadet Divan-ı Harb -i Örfi, which was formed with the March 8, 1919 dated decree of Damat Ferid Pasha Government established on March 8, 1919. He served for thirty-five days, first as an investigating judge and then as a prosecutor. He saw a large number of illegal arrests with the interventions of the government. He released most of them after taking their statements. However, such actions of both him and prosecutor Yusuf Ziya Bey disturbed the government. Finally, Yusuf Ziya Bey resigned from the prosecutor's Office. Minister of Justice İsmail Sıtkı Bey stepped in to appoint him in Yusuf Ziya Bey's place. He stated that he could accept this offer, which came while he was preparing for resignation, only under certain conditions for the sake of his old friendship with the minister. The conditions he listed as not being interfered with his work and not conducting unlawful acts were conveyed to Sadrazam Damat Ferid Pasha by İsmail Sıtkı Bey and they were accepted. The Sultan's order for his appointment to the prosecution Office of Divan-ı Harb-i Örfi was issued on April 7, 1919. However, he saw that after a few days the conditions were followed, arbitrary practices started again. Although he was sorry about this, he did not think about leaving his position immediately. He visited the Bekirağa division where prisoners were held. He listened to requests and complaints. He sent letters to the relevant authorities to have these accepted. Meanwhile, he refused Sadrazam Damat Ferid Pasha's request for the execution of Boğazlıyan District Governor Kemal Bey on the grounds that it wasn't in his judgement, that it was without due process of law to hang him in front of the crowd in the evening and that he could not be present in something undue. Cevad Abdurrahim Bey, who reacted to the fact that an extraordinary court established to judge the Unionists in occupied İstanbul was turned into a tool of leverage and revenge through political interventions and who displayed a respectable stance with his struggle for justice and law, was among the important legal experts of the Republic period.

Keywords: *First Damat Ferid Pasha Government, Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfi, Arrest of Unionists, Divan-ı Harp trials.*

Giriş

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918’de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile I. Dünya Savaşı’ndan yenilgiyi kabul ederek çekildi ve hükümleri oldukça ağır olan mütareke 31 Ekim 1918’de yürürlüğe girdi. İtilaf Devletleri bu tarihten itibaren ülkenin stratejik noktalarını işgal ederken, 13 Kasım’da geldikleri İstanbul’da merkezi otoriteyi denetim ve baskı altına almak suretiyle mütareke uygulamalarını kontrole başladılar. Bu arada savaş sırasında Ermenilerin tabi tutulduğu tehcir hareketi ve yaşanan olaylardan sorumlu olanların yargılanıp cezalandırılması ilgilendikleri en önemli mesele oldu. Çünkü daha bu hareket başlar başlamaz Ermenilerin katledildiklerine dair iddialar Avrupa’da savaş propagandası olarak kullanılmış, İngiliz ve Fransız Hükümetleri tehcir hareketi sırasında iddia ettikleri katliamlardan dolayı Osmanlı Hükümet üyelerini, katliamlara katılmış ve katılacak olanları şahsen sorumlu tutacaklarını 1915 Mayıs’ında** ilan etmişlerdi. Doğal olarak vaatlerini tutmak ve işe el atmak gerekti¹. Bu meşguliyetin içinde yine meseleye dair 13 Ekim 1918’de iktidara gelen Ahmed İzzet Paşa’nın, 19 Ekim’de Meclis-i Mebusan’da açıkladığı hükümet programında² yer alan ve 18 Ekim’de uygulamasına geçilen³ Ermeni muhacirlerin eski yerlerine dönmeleri, mal ve mülklerinin teslim edilmesi yönünde işleyen sürecin de sıkı takipçisi oldular. Ahmed İzzet Paşa’nın istifasından sonra kabineyi teşkil eden Tevfik Paşa’nın mecliste hükümet programını okuduğu 18 Kasım 1918’den itibaren Rum ve Ermeni milletvekillerinin dillerinden düşürmedikleri tehcir sırasında yapıldığı iddia edilen bir takım suistimal ve suçlardan sorumlu olanların cezalandırılması⁴ yönünde istekler, başta İngilizler olmak üzere işgal siyasetinin önemli bir uyararı olarak görüldüğünden padişah ve hükümet üzerinde baskılarını iyice artırdılar. Bu baskılar padişahı “fevkalade bir divan-ı harb” teşkili için karar vermesine⁵ hükümetin de buna dair kararı 14 Aralık’ta almasına⁶ neden oldu. Böylece ilk Divan-ı Harb-i Örfi 16 Aralık’ta kuruldu. Riyasetini emekli Ferik Mahmud Hayret Paşa’nın üstlendiği bu ilk divan-ı harbin üyeliklerine askeriyeden Ustruma Kolordusu’ndan emekli Mirliva Ali Nadir Paşa, mülga Nizamiye 27. Fırka Kumandanlığı’ndan emekli Mirliva Süleymaniyeli Mustafa Paşa, adliyeden İstanbul İstinaf Mahkemesi üyelerinden Şevket ve Artin Mesdciyan savcılığına Temyiz Başsavcılığı Baş Muavini Nihat, sorgu hakimliğine Beyoğlu Bidayet Mahkemesi üyelerinden Moiz Zeki, Misak Makaryan, Nazif ve İstanbul Bidayet Mahkemesi üyesi Abdüssamed Efendiler tayin edildi⁷. İttihat ve Terakki döneminde emekliye sevk edilmiş üç asker, Ermenilerden iki adli mensubun tayin edilmiş olduğu bu mahkeme sıkça yaşanacak istifalarla dikkati çekecek⁸ bir işleyiş sürecine girdi. İstanbul’da kurulan bu mahkemenin dışında tehcir suçlularını yargılamak üzere sekiz Divan-ı Harb-i Örfi kuruldu ve bunların yetki alanları belirlendi⁹.

** Tehcir Kanunu olarak da bilinen bu kanun hükümetin 27 Mayıs 1915’te kabul ettiği “Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler için Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat” adını taşımakta olup, 1 Haziran 1915’te Takvim-i Vekayi’de yayınlanarak yürürlüğe girmişti. (*Takvim-i Vekayi*, 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915, No: 2189, s.1.)

1 Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988, s.308-309.

2 *Hadisat*, 20 Teşrin-i evvel 1334/ 20 Ekim 1918, No:1, s.1; *Tasvir-i Efkâr*, 20 Teşrin-i evvel 1334, No:2535, s.1; *Vakit*, 20 Teşrin-i evvel 1334, No:356, s. 1.

3 Armenians Ottoman Documents (1915-1920) The Turkish Republic Prime Ministry General Directorate Of The State Archives, Ankara, 1995, s.186-187.

4 Feridun Ata, *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s.44-51.

5 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s.173.

6 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, I, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s.141.

7 *Takvim-i Vekayi*, 21 Kanun-ı evvel 1334/21 Aralık 1918, No:3424, s.1.

8 Akşin, *İstanbul Hükümetleri I*, s.141.

9 Ata, *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*, s.80-81.

Mahkemelerin kurulmasıyla birlikte gerek Ermeni şikayetlerini dikkate alarak gerekse kendi siyasetleri açısından büyük sakınca arz eden kişilerin tutuklanması için yoğun mesai harcayan İngilizler özellikle Yüksek Komiserlik bünyesinde Baş tercüman Sir Andrew Ryan'ın başkanlığında oluşturulan Ermeni-Rum Şubesi'nce hazırlanan kara listeleri¹⁰ müttefikler arası komisyonun incelemesine sunduktan¹¹ sonra hükümeti gereğini yapmaya zorlamaktaydı. 30 Ocak 1919'da İttihat ve Terakki mensubu 27 kişinin tutuklanıp Bekirağa Bölüğü'ne hapsedilmesiyle¹² bu yönde girişilecek hareketin ilk önemli semeresini alan İngilizler, Şubat ayında Bekirağa'daki tutuklu sayısını 100'e kadar çıkartmayı¹³ başardı.

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral A.S.G. Calthorpe, Tevfik Paşa Hükümeti nezdinde girişikleri bu siyasi çaba ve baskıyı 22 Ocak'ta İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderdiği bir yazıda 18 Ocak'ta Hariciye Nazırı Reşat Paşa'ya savaş tutsaklarına kötü muamelede bulunmuş olanlarla Ermeni kırımlarından sorumlu olanların uygun bir şekilde cezalandırılmaları gerektiğini söylediğini onların da bu konuyla ilgili taleplerini yerine getirmeye söz verdiklerini, 17 Ocak'ta padişahın Damat Ferid'i siyasi temsilcileri Thomas Hohler'e göndererek bu mesele ile ilgili kişileri cezalandırmayı amaç edinmiş olduğunu belirttiğini¹⁴ ifade etmekteydi. Yine İngiliz Yüksek Komiser Yardımcısı Amiral R. Webb'in İngiliz Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı R. Graham'a 19 Ocak'ta gönderdiği özel bir yazıda görünüşte Osmanlı Devleti'ni tümüyle işgal etmemelerine rağmen şimdi valilerini tayin ettiklerini veya görevlerinden uzaklaştırdıklarını, polislerini yönetip, basınlarını denetlediklerini, Rum ve Ermeni tutukluları işlemiş oldukları suçlara aldırılmadan serbest bıraktıklarını belirtmekte¹⁵ bu suretle cüretkarlıklarının boyutunu kendi lisanlarından tescillemekteydiler. Ancak bütün bu baskı ve müdahalelere rağmen eski hükümet mensuplarının bir an önce tutuklanıp cezalandırılmaları yönünde talep ve beklentiler hükümetin yavaşlığı nedeniyle hemen karşılanmadığından İtilaf Devletlerinin tepkisine neden oldu. Dahiliye Nazırı Kambur İzzet Paşa vasıtasıyla 36 kişinin tutuklanması için bir liste vererek bu işlemin bir haftaya kadar yapılmasını aksi takdirde listedeki isimleri kendilerinin tutuklayacaklarını bildirdiler. Bu durum karşısında Tevfik Paşa İttihatçı kabinelerin yargılanabilmesi için Divan-ı Harb-i Örfi'nin yetkilerini genişleten bir kararname hazırlayarak padişaha sundu¹⁶. Fakat padişah kararnameyi reddettiği gibi kabinenin dört aydan beri tembellik ve acz içinde bulunduğunu başkatibi vasıtasıyla Tevfik Paşa'ya iletilmesini sağladı¹⁷. Böylece Tevfik Paşa kabinesi işgal ortamının yarattığı iç ve dış baskılar karşısında boyun eğip istifa etmek zorunda kaldı.

4 Mart'ta yeni hükümeti kuran Damat Ferid Paşa İtilaf Devletlerinin isteklerini karşılamakta çok gecikmedi. *"İttihat ve Terakki Fırkası siyasetinin aleyhinde olduğumuz Galip Devletlere göstermek, harb mücrimlerini cezalandırmak, memurlar arasında İttihat ve Terakki'ye mensub buldukları muhakkak olanları tasfiye etmek"*¹⁸ sözleriyle açıkladığı

10 Bilâl Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara,1985, s.51; Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul,2008, s.438.

11 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene, 2, İttihat ve Terakki'nin Sonu*, Haz: Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul,2006, s.575.

12 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş*, 5, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s.61.

13 Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s.58.

14 Salâhi R. Sonyel, *Kaygılı Yıllar Gizli Belgelerle Kurtuluş Savaşının Perde Arkası (1918-1923)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s.33,

15 Sonyel, *Kaygılı Yıllar*, s.32.

16 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.186-187.

17 Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, Örgün Yayınevi, İstanbul,2004, s.336.

18 *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, II, Haz: Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul,2006, s.149.

hükümet siyasetinin icabını yeni bir Divan-ı Harb-i Örfi kurmak suretiyle yerine getirdi. İlkinin lağvedildiği bu yeni mahkeme, “*Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfisi*” adıyla çıkarılan bir kararname ile 8 Mart 1919’da¹⁹ hayata geçirildi. Kararnamenin birinci maddesine göre mahkeme İdare-i Örfiye Kararnamesiyle belirlenen suçlara bakacak, aldığı kararlar temyiz ve reddedilmeyecekti. Ancak İttihatçı kabineleri yargılamak esas padişahın Kanun-i Esasi’ye aykırı bulması nedeniyle kararnamede açık bir hükme bağlanamadı. Fakat hükümet aynı tarihte ülkeyi savaşa sokanları, İslam, Ermeni, Rum tehcir ve kıtallerini düzenleyenleri, halkı birbiri aleyhine öldürmeye sevk ve teşvik edenleri, askeri ve genel nakliye vasıtalarını kendi hususi menfaatleri için tahsis ederek büyük vurgunlar yapan ve yüz binlerce nüfusun yok olmasına sebep olanları sıfat ve memuriyetlerine bakılmaksızın haklarında kanuni işlem yapılmasına karar vererek Divan-ı Harb-i Örfi’ye bildirdi²⁰. Böylece kararnameye yazılmayan asıl maksadı hükümet aldığı bu kararla netleştirdi.

Erkân-ı Harb Mirlivalarından Ali Fevzi Paşa’nın riyasetinde kurulan bu yeni Divan-ı Harb-i Örfi’nin üyeleri, Mirliva Ali Nazım, Mustafa ve Zeki Paşalarla Miralay Recep Ferdi Bey olup, Umumi Hukuk adına kanuni takibatta bulunmak üzere Savcılığa Ticaret ve Bahriye Mahkemesi Reisi Yusuf Ziya(Özer), Birinci Muavinliğe Adliye Nezareti Umur-ı Hukukiye Müdür Muavini Haralambos Efendi, İkinci Muavinliğe savcı yardımcılarında Kudretullah ve dava vekillerinden İbrahim Reşad Bey, Sorgu Hakimliğine ise Halep Eski Mebusu Artin Boşgezenyan, Beyoğlu Sorgu Hakimi üyelerinden Nazif, Misak Magaryan, İkinci Ticaret Mahkemesi üyelerinden Dimitraki Efendilerle, İzmir İstinaf Savcısı Cevad ve Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Müdürü Hüsnü Beyler tayin edildi²¹.

Yeni Divan-ı Harb-i Örfi’nin kuruluşunun ardından hükümet hiç vakit kaybetmedi. 9 Mart’ta toplanarak tutuklanacak kişileri listeledi ve Polis Müdürü Halil (Aşuroğlu) Bey’e bildirdi. Gerekli tertibatın alınması üzerine Said Halim Paşa başta olmak üzere İttihat ve Terakki’nin önde gelen isimleri 10 Mart’ta tutuklandı²². İtilaf Devletlerinin İttihatçıları cezalandırmak arzusuyla yaptıkları baskıyı ortadan kaldırmak hükümet siyasetinin gönülden benimsediği bir icraat olarak tutuklamalara hız kesmeden devam edildi. Bu arada Divan-ı Harb-i Örfi Heyeti de 12 Mart’tan itibaren iş başı yaptı²³.

Cevad Abdurrahim (Gücün)

19 *Takvim-i Vekayi*, 11 Mart 1335/1919, No:3493.

20 Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, I, s.197; Ata, *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*, s.132.

21 *Takvim-i Vekayi*,11 Mart 1335/1919, No:3493, s.2; *Alemdar*, 12 Mart 1335/1919.No:81-1391, s.2; *İstiklal*, 12 Mart 1335/1919.No:80, s1; *Yenigün*, 12 Mart 1335/1919, No:188, s.1.

22 *Vakit*,11 Mart 1335/1919, No:497, s.1.

23 *Vakit*,13 Mart 1335/1919, No:499, s.1.

8 Mart 1919 tarihli kararname ile teşekkül eden İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi Heyeti'nin sivil yargı mensupları arasında yer alan İzmir İstinaf Savcısı Cevad Abdurrahim Bey, eski kadılarından Abdurrahim Bey'in oğlu olup, 1882/1883'te Libova'da dünyaya geldi. İşkodra İbtidai Mektebi, Üsküp ve Vefa İdadilerinde okudu. Mekteb-i Nüvvab ve Mekteb-i Hukuk'a devam ederek mezun oldu. 1905/1906'da Nif Niyabetliği'ne atandı. İlk memuriyeti olan bu görevden sonra Adliye teşkilatında muhtelif hizmetlerde bulundu. 1910/1911'de İzmir İstinaf Üyeliğine, 1911/1912'de İzmir İstinaf Savcılığına tayin edildi. Bu görevde iken 8 Mart'ta kurulan İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi Heyeti'nde sorgu hakimi olarak görev aldı. Bu arada Adliye Nezareti Teftiş Heyeti Reisliği'ne getirildi. Yusuf Ziya Bey'in Divan-ı Harb-i Örfi Savcılığı'ndan istifasıyla boşalan makama 7 Nisan 1919'da atandı. Ancak sekiz gün sonra istifa etti. 1921'de İstanbul İstinaf Hukuk Riyaseti'ne tayin edildi. 16 Ağustos 1922'de TBMM Hükümeti Adliye Vekili olan Rifat (Çalık) tarafından Temyiz Mahkemesi eski Birinci Reisi İhsan Bey, İstanbul İstinaf Mahkemesi Savcısı Tahir (Taner) Bey'le birlikte Ankara'ya davet edildi. Diğer ikisi Ankara'ya giderken kendisi oğlunun ağır hastalığı nedeniyle bu davete icabet edemedi. O sırada Adliye Nezareti Teftiş Heyeti Reisi idi. 1924'te İzmir Milletvekili ve Adliye Vekili Seyit Emin Bey'in teklifi üzerine İstanbul İstinaf Mahkemesi Birinci Reisliğini kabul etti. Bu göreve İstinaf Mahkemeleri lağvedilinceye kadar devam etti ve kendisine Eskişehir'de bulunan Temyiz Mahkemesi Reisliklerinden biri teklif edildi. Fakat özel sebeplerden dolayı özür beyan ederek teklifi kabul etmedi. İstanbul'da avukatlığa başladı. Şükrü (Saraçoğlu) Bey'in Maarif Vekili bulunduğu sırada Başvekil Ali Fethi (Okyar) Bey'in tavsiyesiyle İstanbul Darülfünun-ı Hukuk Fakültesi Hukuk Tatbikatı Profesörlüğü'ne Profesörler Meclisi'nin resmen tebliğiyle tayin edildi. Şükrü Bey'in Adliye Vekilliği sırasında Temyiz Mahkemesini genişletmek ve kuvvetlendirmek konusunda görüşlerini almak için Pera Palas'a davet ettiği birkaç tanınmış hukukçu arasında yer aldı. 1932-1946 yılları arasında Temyiz Mahkemesi I. Hukuk Dairesi Reisi olarak görev yaptı. 1946'da yaş haddinden emekli oldu. İstanbul'da yeniden avukatlığa başladı. İki ciltlik Ameli ve Nazari Hukuk Davaları adlı eseri bulunan Cevad Abdurrahim Gücün 4 Haziran 1948'de Asliye Hukuk Mahkemesi'nde mesleğini icra ettiği sırada geçirdiği beyin kanaması sonucu vefat etti²⁴.

Cevad Abdurrahim Bey'in Divan-ı Harb-i Örfi'de Geçen Görev Süreci ve Bir Dönemin İç Yüzü

Cevad Abdurrahim Bey'in 8 Mart'ta teşekkül eden İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi Heyeti'nde yer almasını sağlayan Adliye Nazırı İsmail Sıtkı Bey'di²⁵. Cevad Bey'i bu görev

24 *Akşam*, 5 Haziran 1948, No:10647, s.1-2; *Yeni Sabah*, 5 Haziran 1948, No:3339, s.1,5; Tarihçi, "Mütareke Yılları Esrarı", *Yeni Sabah*, 5 Kasım 1949, No:3831; s.2; www.yargitay.gov.tr-icerik-onursal-daire-baskanlari (Erişim:12.02.2020.)

25 İsmail Sıtkı (Erboy): 1864'te Tirnova'da doğdu. İlk ve orta tahsili hakkında bilgiye ulaşılamamakla birlikte 1884-1892 yılları arasında Adliye teşkilatının çeşitli memuriyetlerinde bulundu. Mekteb-i Hukuk'ta sınava girerek Dava Vekili ruhsatnamesi aldı ve 1892'de İzmir'de avukatlığa başladı. 1897'de Ahenk Gazetesi'nin imtiyaz hakkını aldı ve 1900 Ocak'ında bu hakkı gazetenin başyazarı Ali Nazmi Bey'e devretti. Bu arada İsmail Sıtkı ve Şürekası adıyla bir avukatlık Şirketi kurdu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Buldanlı Veli Bey'le Köylü Gazetesi'ni çıkarmaya başladı. Fakat bir süre sonra gazetenin imtiyaz hakkını İzmir'de kötü bir şöhretle tanınacak olan Mehmet Refet Bey'e devretti. II. Meşrutiyet seçimlerine katıldı. Ancak meclise giremedi. Aydın Milletvekili Süleyman Efendi'nin istifası üzerine yerine 1 Haziran 1909'da yapılan ara seçimde kazandı ve milletvekilliği görevi 1912'de yapılan genel seçimlere kadar devam etti. Bu arada 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucuları arasında bulundu. 1918'de İstanbul'a yerleşerek avukatlık mesleğine devam etti. 23 Kasım 1918'de İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin kurucu üyeleri arasında yer aldı ve cemiyetin padişah nezdinde girişimlerine yardımcı oldu. 4 Mart 1919'da kurulan Damat Ferid Paşa kabinesinde Adliye Nazırlığı'nı üstlendi. İki ay gibi kısa bir süre kaldığı bu görevi sırasında Damat Ferid Paşa'nın İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin kaldırılması ve üyelerinin tutuklanması teşebbüslerine engel olmaya çalıştı. 1919 seçimlerinde İzmir'den bağımsız olarak adaylığını koydu. Ancak Yunan İşgal Kumandanlığı seçimlere müsaade etmedi. Bundan

için düşünmesinde en önemli amil kendisinin de İzmir’in en eski avukatlarından biri olması ve onu burada yakından tanıyıp beğenmesi idi. Nazır olur olmaz Cevad Bey’e telgraf çekerek sebebini bildirmeden İstanbul’a çağırıldı. O gün çıkan gazeteler kendisinin Adliye Müsteşarlığı’na getirileceği haberini yazmışlardı. Cevad Bey buna ihtimal vermedi ve çağrılışının sebebini anlamak için nazırın ziyaretine gitti. İsmail Sıtkı Bey kendisine:

“Azizim, İttihat ve Terakki reislerinin harp sırasındaki suçlarını inceleyerek cezalandırılmaları için şimdiye kadar birkaç harp divanı kuruldu. Damat Ferid Paşa ise daha üstün bir harp divanı teşkil etti. Başkanlığına Ferik Nazım Paşa, müdde-i umumiliğe de İstanbul hakimlerinden Yusuf Ziya Bey tayin olundular. Hazırlık incelemelerini yapmak üzere dürüstçe kudretli adliye mensuplarından bir heyet kurulacak. Ben İstanbul’un yabancısı olduğumdan buradakilerin çoğunu tanımıyorum. Kabinedeki diğer nazırlar bazı namzetler ileri sürdüler. Ben de seni ortaya attım. Bu iş geçicidir ve asli maaş beş yüz liradır. Burada başka ve geçici olmayan bir vazifeye de geçiririm. Kabul edip etmeyeceğini telgrafla sormadım ama beni kırmayacağına eminim.”

sözleriyle İstanbul’a çağırma nedenini açıkladıktan sonra Cevad Bey şu cevabı verdi:

“Bilirsiniz ki ben, partici bir adam değilim. Şimdi kurulan harp divanı hemen hemen hükümetin siyasetine uymaya mecbur olan bir kuruldur. Bu şekilde ve istiklal sahibi olmaksızın çalışmak hoşuma gitmez. Bunu bildiğiniz için beni ileriye sürmemeniz lazım gelirdi. Ben sizin maiyetinizde çalışmakla sevinç duyardım. Fakat harp divanı sorgu hakimliğinde asla. Bir defa ben ceza mütehasısı değilim. Hürriyet ve İtilafçı da değilim. Macerayı ise hiç sevmem. O halde beni bu teşekküle sokmakla hesabıma iyi bir iş yapmış olmadınız. Beni ya İzmir’e geri gönderiniz yahut İstanbul’da başka ve mesleğime uygun bir vazifeye tayin buyurunuz. Beni teklif ettiğiniz vazifeden affınızı çok rica ederim.”

İsmail Sıtkı Bey Cevad Bey’i bu söylediklerinde haklı bulmakla beraber, “Kabinedeki arkadaşlarıma beni küçük düşürme. Ben sana güvendim. Bunun için önceden razı olup olmadığını sormadım. Bu vazife partcilik veya hükümete körü körüne itaat icap eden mahiyette değildir. Kanun ve vicdandan başka amirin olmayacaktır, sana kimse karışmayacaktır. Seni orada çok bırakmam. İstanbul Adliye’sinde ilk açılacak olan vazifeye geçireceğim. Beni kırma, kabul et!” ısrarı üzerine razı olarak tahkik heyeti arasında kendine ayrılan işe başladı. Ancak daha ilk günlerde gerek Dahiliye Nazırlığı’nın gerekse Polis Umum Müdürlüğü’nün sanık olarak getirdikleri şahısların çokluğu karşısında oldukça şaşırıldı²⁶.

Cevad Bey, tutuklananlarının birçoğunun haklarında en zayıf bile olsa bir itham sebebini ve delilinin olmadığını gördü. Görevi icabı hepsini sorguya çektiğinde gerek şahsiyetleri itibarıyla gerekse harp faciaları, tehcir ve taktik işleriyle asla ilgilerinin olmadığını anlamakta gecikmedi ve çoğunu ifadelerini aldıktan sonra serbest bıraktı. Ancak buldukları memuriyetlerin ithamlarla münasebetleri görülenleri “Devletin iç nizamını bozmak” şeklinde genel bir suç vasfederek ister istemez tutuklatmakla birlikte bu

sonra siyaset hayatına dönmedi. Avukatlık mesleğini İstanbul ve İzmir’de sürdürdü. Avukatlık Kanunu’nun yayınlanmasından önce İzmir Dava Vekilleri Cemiyeti adını taşıyan İzmir Barosu’na bir süre başkanlık etti. 26 Haziran 1935’de vefat etti. (Ö. Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.277-279; *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet, II*, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s.268; Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, TTKB, Ankara, 1989, s.63, 246; *Vakit*, 5 Mart 1335/1919, No:491, s.1.)

26 Tarihiçi, “Mütareke Yılları Esrarı”, *Yeni Sabah*, 27 Ekim 1949, s.2.

ithamların delillerini de acele olarak savcılıktan istedi. Kendisi gibi Savcı Yusuf Ziya Bey'in de bu tarz hareketleri yetkili makamları rahatsız etti. Durum kabineye intikal edince Yusuf Ziya Bey görevinden azledildi²⁷. Ancak Yusuf Ziya Bey görevinden azledilmemiş kendisi 5 Nisan 1919 akşamı istifa etmişti²⁸. Hadisat Gazetesi Dahiliye Nazırı Cemal Bey²⁹ ile anlaşmazlığın istifa sebebi olduğunu yazarken³⁰ Yusuf Ziya Bey, istifasını görevini selametle yerine getirmede bazı engeller bulunduğunu³¹ gerekçesiyle açıklamıştı.

Yusuf Ziya Bey'in dostu olması ve onun görevinden ayrılması üzerine Cevad Bey de istifaya hazırlandı. Fakat iki gün sonra Adliye Nazırı İsmail Sıtkı Bey, kendisini çağırarak şu konuşmayı yaptı:

“Seni şimdiki vazifene devam etmek şartı ile Adliye Nezareti Teftiş Heyeti Reisliği'ne tayin ettim. Bundan başka mühim bir ricam var. Hükümetin Harp Divanı Müdde-i Umumiye Yusuf Ziya Bey'e itimadı kalmamıştır. Onu azletmek zorunda kaldı. Müdde-i umumiye güvenilir bir zat bulmak lazım. Ben seni ileri sürdüm. Sorgu hakimliğini de güçlükle kabul ettirmiştim ama müdde-i umumilik o işe benzemez. Şimdiki halde pek seçkin bir vazifedir. Ben şunun bunun tahriki ile hareket eden namusu şüpheli bir adama bu mühim vazifeyi veremem. Senin adını ortaya attığım zaman kabine toplantısında Nafia Nazırı Avni Paşa, Ticaret Nazırı İbrahim Ethem Bey, Evkaf Nazırı Vasfi Efendi, Bahriye Nazırı Kara Said Paşa epey konuştular. Bu memuriyetin asli maaşı yüz elli liradır. Ayrıca bir müşir tahsisatı da verilecektir. İş iyi başardığın takdirde sadrazam paşa sana ayan azalığı vaat buyuruyorlar. Reyinde müstakil bulunacaksın. Kimse sana karışamayacak. Bütün zabıta kuvvetleri senin emrinde olacaktır. Çok rica ederim razı ol. Bu dediklerim hilafına bir engele rastlarsan istifanda serbestsin. O zaman ben de istifa ederim ve ikimiz bir yazıhane açarak burada avukatlık ederiz.”

İsmail Sıtkı Bey'e derin bir sevgi ve saygısı olan ve bu sözler karşısında güç bir durumda kalan Cevad Bey şu sözlerle karşılık verdi:

“Ayan azalığı vaat buyrulmasını tuhaf buluyorum. Yazık ki beni hala tanıyamamışınız. Rütbe ve makam hırsı güden bir adam sanıyorsunuz. Sadrazam paşa hazretleri ayan azalığı karşılığında beni dilediği gibi kullanacak bir adam sanıyorsa yanılıyor. Bu gibi vaatlerin benim için asla değeri yoktur. Ben harp divanındaki bir aylık memurluğum sırasında örfi olmak şöyle dursun tamamıyla kanuna aykırı, pek keyfi ve indi birçok muamelelere şahit oldum. Bu yüzden kırgınım ve istifaya hazırlanıyordum. Şimdi daha mühim bir vazifeye tayinim hakkındaki teşebbüsünüzü hoş görmüyorum. Kabul etmeme imkân yoktur.”

Cevad Bey'i çok iyi tanıyan ve anlayan İsmail Sıtkı Bey, kendisi de onun gibi namuslu, sağlam karakterli, hak ve adaleti her şeyden üstün tutan bir adam olarak; şahsi kinlerin şahlandığı, millet arasına kargaşalık tohumlarının atıldığı o buhranlı zamanlarda ancak dürüst kimseleri iş başına getirmekle hizmet mümkün olduğundan Cevad Bey'e eski ve

27 Tarihçi, “Mütareke Yılları Esrarı”, *Yeni Sabah*, 27 Ekim 1949, s.2.

28 *Zaman*, 7 Nisan 1335/1919, No: 352, s.1; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Nisan 1335/1919, No:2697, s.1; *Memleket*, 7 Nisan 1335/1919, No:57, s.2.

29 Dahiliye Nazırı 7 Nisan 1919'da istifa etmişti. İstifasının nedeni polis umumi müdürlüğündeki değişiklik meselesi ile şahsi kine dayalı bazı tutuklama emirlerini imzalamış olmasına dayandırılmaktaydı. Özellikle tutuklama meselesine bazı şahsi arzuların karışma söylentileri tahkikat icrasına lüzum hissettirmişti. Fakat Cemal Bey çok boşa kalmayacak, hükümet tarafından 26 Nisan'da alınan bir kararla Konya Valiliği'ne tayin edilecekti. (*Vakit*, 8 Nisan 1335/1919, No:525, s.1; *Takvim-i Vekayi*, 29 Nisan 1335/1919, No:3535, s.1.)

30 *Hadisat*, 8 Nisan 1335/1919, No:98, s.2.

31 *Vakit*, 7 Nisan 1335/1919, No:524, s.1.

ortak hatıralardan bahsederek onu yumuşatacak sözler söyledi. Bu sözler üzerine Cevad Bey ayağa kalkarak:

“Sıtkı Beyefendi size bir Adliye Nazırından ziyade bir dost, bir ağabey sıfatıyla hitap ediyorum. Siz bu hükümet erkânı arasına katılacak adam değildiniz. İçinde bulunduğunuz kabine en başta olanla beraber yalnız intikam hırsının tesiri altında bulunuyorlar. Vicdana, adalete, kanun hükümlerine ve yarına hiç ehemmiyet vermiyorlar. Hürriyet ve İtilaf Fırkası harp divanına hakim olmak azmindedir. Said Molla³² gibi bir adamı sorgu hakimi tayin ettirdiler. Bu şartlar altında burada müdde-i umumilik yapmak onların aleti ve uşağı olmak demektir. Bense buna gelemem. Mademki, bu işi başaramazsak el ele vererek sizinle avukatlık etmeyi tasarladık o halde bir kere deneyelim. Fakat tayinimden evvel sadrazam paşaya delaletinizle bazı şartlar koşacağım. Kabul buyururlarsa ben de bu memuriyeti kabul ederim yoksa mazur görünüz!”

sözlerini sarf etti. Bunun üzerine İsmail Sıtkı Bey “Pekâlâ şartların nedir?” diye sorunca Cevad Bey masaya yaklaşarak kâğıt kalem aldı ve şunları yazdı³³ :

*“1- Memuriyetimi yaparken tahkik heyetine karşı taleplerimden fikir serbestliği ve hürriyet isterim. Hiç kimse ve hiçbir makam işime karışmayacaktır.
2-Harp Divanı’nın işlerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası müdahale etmeyecektir.
3-Sorgu hakimi olarak tayin olunan Said Molla’nın vazifesine derhal son verilecektir*.
4-Müdde-i umumilikçe takibat yapılmadan hiç kimse idari lüzum bahanesiyle yakalanıp Harp Divanı’na gönderilmeyecek, tahkik heyetinin tahliye ve muhakemeden alıkoyma, tevkif kararlarını geri alma gibi kararları münakaşasız infaz eyleyecek ve şimdi mevkuf bulunanların ne ile itham oldukları ve bu ithamların delilleri geciktirilmeden müdde-i umumiye bildirilecektir.”*

Cevad Bey’in yazdığı şartları okuyup, beğenen İsmail Sıtkı Bey’in “Kabul ettirmeye çalışacağım ve başaracağıma eminim” demesi üzerine Cevad Bey “O takdirde bu tarihi ve mühim muhakemenin müdde-i umumiye üzerine alırım. Şartlardan herhangi biri bozulursa hemen istifa hakkımı muhafaza ediyorum. Beni Adliye Teftiş Heyeti Reisliği’ne tayininizden çok müteşekkirim.”

İsmail Sıtkı Bey Cevad Bey’in şartlarını cep defterine not edip Babıali’ye gitti. Akşam üzeri Cevad Bey’i çağırarak şunları söyledi: “Cevad Bey, ileri sürdüğün şartları sadrazam paşa tamamıyla kabul buyurdular. Dahiliye Nazırına gereken emri verdiler. Tayin emrin padişahımızın iradesine arz olundu. İki güne kadar tasdik edilir. Başarılar dilerim”³⁴.

³² Said Molla 23 Mart 1919’da sorgu hakimliğine tayin edilmişti. (*Takvim-i Vekayi*, 30 Mart 1335/1919, No: 3509, s.1; *Vakit*, 31 Mart 1335/1919, No:517, s.2.)

³³ Tarihçi, “Mütareke Yılları Esrarı”, *Yeni Sabah*, 28 Ekim 1949, s.2.

*Cevad Bey’in savcılık makamını kabul etmek için ileri sürdüğü şartlardan biri olan Said Molla’nın sorgu hakimliğine son verilmesi isteği aslında yeni bir talep değildi. Eski Maliye Nazırı Cavid Bey hatıralarının 30 Mart 1919 tarihini düştüğü kaydında, Said Molla’nın kıymetli bir gelir kaynağı olarak sarıldığı sorgu hakimliği görevine devam edemeyecek gibi görüldüğünü gerek Divan-ı Harb-i Örfi Reisi gerekse Savcı Yusuf Ziya Bey’in Damat Ferid Paşa’ya başvurup aleyhinde birçok şey söyleyerek birlikte kesinlikle çalışamayacaklarını bildirdiklerini belirtmekteydi. Cavid Bey’in “rezilane atılacak” dediği Said Molla’nın sorgu hakimliğinin sonu Türkçe İstanbul Gazetesi’ne 5 Nisan’da istifa ettiği şeklinde yansıyacak bazı gazeteler de istifasını Yusuf Ziya Bey’in istifa haberiyle aynı tarihte yayınlacaklardı. (Maliye Nazırı Cavid Bey, Felaket Günleri Mütareke devrinin Feci Tarihi, I, Yay. Haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2000, s.188; Nejdet Bilgi, Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara, 1999, s.137; *Memleket*, 7 Nisan 1335/1919, No: 57, s.2; *Yeni Gazete*, 7 Nisan 1335/1919, No: 1691-127, s.1.)

³⁴ Tarihçi, “Mütareke Yılları Esrarı”, *Yeni Sabah*, 29 Ekim 1949, s.2.

Cevad Bey'in Divan-ı Harb-i Örfi Savcılığına tayinine dair irade 7 Nisan'da çıktı³⁵. Yeni görevinde Cevad Bey'e yardım etmek üzere Galata Sulh Hakimi Talât Bey Baş Muavin, İstanbul Bidayet Mahkemesi Savcı Yardımcılarından Kudretullah Bey İkinci Muavin olarak tayin edildiler. Cevad Bey savcılık görevine başladığında birkaç gün şartlara riayet olduğunu gördü. Fakat bir hafta sonra işlerin değiştiğine ve Said Molla dışında kalan şartlarının her birinin yavaş yavaş unutulduğuna şahit oldu. Cevad Bey'in haberi olmaksızın yer yer evler basılıyor, araştırmalar yapılıyor, polis müdürlüğü iyi halleriyle tanınmış birçok kimseyi keyfi bir şekilde yakalayıp günlerce nezaret altında bulunduruyor, delil olmadan ve fezleke yapılmaksızın sorguya çekilmek üzere savcılığa gönderiyordu. Savcılığın verdiği tahliye muhakemeden alıkoyma ve tutuklama müzakerelerini geri alma kararları da polis müdürlüğü ve merkez kumandanlığı tarafından infaz edilmiyor, Dahiliye Nezareti'nden izin isteniyordu. Dahiliye Nazırlarından Cemal Bey daha sonra Mehmed Ali Bey³⁶ ise savcılık kararlarını hiçe sayıyor, diledikleri şekilde hareket ediyorlardı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ihbarları üzerine polis vaktiyle İttihat Terakki kulüplerinde faal üye olmaktan başka suçları bulunmayanların evlerinde araştırmalar yapıyor kendilerini yakalayıp günlerce polis müdürlüğü bodrumlarında alıkoymuyor, sonra Bekirağa Bölüğü binasına gönderiliyorlardı. Şöyle veya böyle edeceklerinden bahisle para koparmak yolunu tutanlar da çoktu³⁷.

Bu arada I. Dünya Savaşı'nda Doğu vilayetlerini istila eden Rus ordusuyla beraber binlerce Türk- Müslüman ahaliyi katleden Ermeni komitecilerin elebaşlarından General Antranik ve daha bazılarının Beyoğlu sokaklarında serbestçe dolaştıkları ve fesatlarına devam ettikleri³⁸ yolunda haberler Cevad Bey'i harekete geçirdi ve Dahiliye Nezareti'ne bir tezkere yazarak *"Ermenilerin öldürülmesi ve Türklerin Ermeniler tarafından imha olunmaları işinin birbirinden ayrı olmadığını bu itibarla Türkleri öldürmekten sanık olup Tokatlıyan Otelinde oturan General Antranik'in yakalanıp Savcılığa getirilmesini"* istedi. Ancak bu tezkere Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'i pek kızdırdı ve bu gibi hareketlerinden dolayı kendisini Damat Ferid Paşa'ya şikâyet etti. Cevad Bey'in savcılıktaki ilk günleri Dahiliye Nazırı, Polis Müdürlüğü ve İstanbul Muhafızlığı ile mücadele içinde geçti. Cevad Bey Adliye Nazırı İsmail Sıtkı Bey'i gördükçe şartların tutulmadığından bahsediyor, İsmail Sıtkı Bey de *"Biraz daha sabret!"* diyordu³⁹.

Cevad Bey bir gün habersizce Baş Muavin Talat Bey'i yanına alarak Bekirağa Bölüğü'nü teftişe gitti ve önde gelen İttihatçı tutukluların koşuşlarını ziyaret etti. Cevad Bey önce eski sadrazamlardan Said Halim Paşa, eski Adliye Nazırı İbrahim Hayrullah (Pirizade), eski

35 *Takvim-i Vekayi*, 10 Nisan 1335/1919, No:3519, s.1; *Tasvir-i Efkâr*, 8 Nisan 1335/1919, No:2698, s.2; *Zaman*, 8 Nisan 1335/1919, No:353, s.1; *Hadisat*, 9 Nisan 1335/1919.No: 99, s.2; *İleri*, 9 Nisan 1335/1919, No: 451-69, s.2; *Memleket*, 11 Nisan 1335/1919, No: 61, s.2.

36 Mehmed Ali Bey, Dahiliye Nezareti'ne Cemal Bey'in 7 Nisan 1919'da istifası üzerine aynı gün vekaleten 8 Nisan'da asaleten atandı. (*Alemdar*, 8 Nisan 1335/1919, No: 107-1417, s.1; *Vakit*, 8 Nisan 1335/1919, No:525, s.1.)

37 Tarihçi, "Mütareke Yılları Esrarı", *Yeni Sabah*, 29 Ekim 1949, s.2.

38 General Antranik W.D.Gibbon eşliğinde iki yüz elli adamıyla 27 Nisan'da Eçmiyadzin'den Tiflis'e hareket etmiş durumdaydı. Yirmi adamıyla girdiği Tiflis'te birkaç gün kaldıktan sonra Batum'a geçmiş buradan İstanbul'a ulaşmaları Kafkasya'daki İngiliz Kuvvetleri Kumandanı W. M. Thomson'un İstanbul'daki İşgal Kuvvetleri Başkumandanı General G. Milne'den izin alması üzerine Mayıs ortasında gerçekleşmişti. General Antranik önce Paris ve Londra'ya daha sonra Amerika'ya gidecek ve oraya yerleşecekti. (Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia, I, The First Year 1918-1919*, University Of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1971, s.191; Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Çev: Mariam Arpi-Nairi Arek, Pêr Yayınları, İstanbul, 2003, s.312.) Görüldüğü üzere General Antranik Cevad Bey'in tezkeresini yazdığı tarihte İstanbul'da değildi. Muhtemelen Ermeni çevrelerce İstanbul'a geleceği duyulduğundan bu haber İstanbul'a geldiği ve Tokatlıyan Otelinde kaldığı şeklinde bir şayiye dönüşmüş olabilir. Bu arada İstanbul'a ulaşmalarının sağlandığı Mayıs ortalarında şehirde kaldığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

39 Tarihçi, "Mütareke Yılları Esrarı", *Yeni Sabah*, 30 Ekim 1949, s.2.

Hariciye Nazırı Halil (Menteşe) Beylerin buldukları küçük bir odaya girdi. Sadrazam Halim Paşa, sağında İbrahim Bey, solunda Halil Bey olmak üzere ayağa kalkarak Cevad Bey’i selamladılar. Önce İbrahim Bey söze başlayarak Said Halim Paşa’ya Cevad Bey ile ilgili şunları söyledi:

“Bu Cevad Bey bizi yakından bilmez. Fakat ben onu çok iyi bilirim. Konya’dan İzmir Hukuk Mahkemesi azasından Ali Rıza Bey’in lehindeki raporu üzerine tayin etmiştim. Zira İzmir mühim bir yerdi. Bir sene sonra da İzmir İstinaf Mahkemesi Reisliği’ne terfi ettirdim. Cevad Bey’in iffeti, doğruluğu ve ehliyeti şüphe götürmez. Onun Harp Divanı Müdde-i Umumliği’ne tayini bütün masum olanların yakında beraat edeceklerine işarettir.”

Halil Bey onun kanaatini teyit etti: *“Öyledir.”* İbrahim Bey, Cevad Bey’e bakarak şöyle devam etti:

“Cevad Beyefendi ben beş yüz senelik Piri Paşa ailesine mensup bir adamım. Bu aile mensupları vatana hıyanet etmezler. Nasıl olur da benim tevkif müzekkeremde devletin iç ve dış emniyetini bozmak suçu ile maznun olduğumdan bahsedilir?” İbrahim Bey öyle üzgündü ki sesi, dudakları titriyordu. Yüzü sararmıştı. Kendini tutamadan bir çocuk gibi ağlamaya başladı. Cevad Bey bu muhterem adama teselli vererek, vicdanlı ve kanundan başka bir kuvvetin tesiri altında kalmayan bir hakimin onu mahkum edemeyeceğini söyledi. Halil Bey, uzun uzadıya hukuk ve ceza kanunları hükümleri üzerinde durarak kendisini itham edebilecek hiçbir şey bulunmadığını izaha çalışıyordu. Çok hiddetli idi. En ağır başlı ve sabırlı adamların bile haksızlık karşısında şiddetle köpürdüklerine bir örnekti. Cevad Bey onu da yatıştırdı⁴⁰.

Halil Bey, Cevad Bey’in Bekirağa Bölüğü’ne yaptığı o günkü ziyareti ve aralarında geçen konuşmaya dair hatıralarında şu sözlerle yer vermektedir:

“Bir gün Mahkeme-i Temyiz azasından olan Cevad Bey müdde-i umumi, İstanbul sulh hakimlerinden ismini hatırlayamadığım bir efendi müstantık olarak Bekirağa’ya geldiler. İşitmiştik ki bunlar, İttihad ve Terakki Meclis-i Umumi’sini tehcir ve taktik kararı vermiş bu maksatla çeteler teşkil edip memleket dahiline saldırmış mücrim bir heyet tasavvur etmişler. O mecliste bulduklarından bu heyet-i mecmua ile vükelânın mahkumiyetini temin için bir iddianame tanzim etmişler Cevad Bey’e bu kararlarını hatırlatarak: “İttihad ve Terakki Meclis-i Umumi ‘si azasının kaç kişiden ibaret olduğunu ve azalarının hüviyetlerini tetkik ettiniz mi? ben size söyleyiveririm: 60 kişi. Bunları arasında her anasırdan aza var. Meselâ Şerif Cafer Paşa, Bağdat Nakibüleşrafi’nin oğlu ve daha Arap mebuslar. İttihad ve Terakki’ye dahil Rum ve Ermenilerden birkaç zat da vardır. Böyle bir heyetin böyle müthiş bit cürümle ithamnamesini âmme muvacehesinde nasıl okuyacaksınız? Mesleki haysiyet ve şerefimizle bunu nasıl telif edeceksiniz dedim.

Cevad Bey, nazır iken ben sizi Umur-ı Hukukiye Müdür Muavinliği ’ne tayin etmek istedim. İzmir’den merkeze celbettim. O zaman hiç unutmam üzerinde eski bir ceket vardı, hele boynunda yırtık bir boyunbağı. Ağır bir geçinme ıstırabının altında namuskârane vazife ifası için bu sıkıntılara tahammül eden sizlere ne oldu? Bu mülevves işin içine nasıl düştünüz.

40 Tarihçi, “Mütareke Yılları Esrarı”, *Yeni Sabah*, 30-31 Ekim 1949, s.2.

Sorgu hakimi olan zat: "Beyefendi sizde bu hitabet kudreti varken sizi kimse muhakeme edemez. Siyasette olağan şeylerdir. Caillaux* bile mücrim sandalyasına oturdu" dedi. "Teselliye ihtiyacımız yoktur, siz bizleri adi cürümle ithama yelteniyorsunuz, kıyas maalfarik dedim"⁴¹.

Bu ziyaret sırasında Said Halim Paşa pek kısa konuştu ve Cevad Bey'den bu işe bir an önce son verilmesini vakur bir şekilde rica etti. Ona da elden geleni ve mümkün olanı yapacağını söyleyen Cevad Bey her üçünü de memnun bırakarak Baş Muavini Talat Bey ile odadan çıktı ve iki tarafı karyolalarla dolu büyük bir salona geçti. Burada eski Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey gibi nazırlar, Türk inkılâbının esaslarını koyan büyük Sosyoloji, Tarih ve Edebiyat Alimi Ziya Gökalp, İttihad ve Terakki umumi merkez azaları, eski İzmir Valisi Rahmi ve eski Dahiliye Nazırı Fethi Beyler, eski Şeyhülislamlardan Hayri ve Musa Kazım Efendilerle⁴², daha birçok meşhur şahıslar vardı.

Musa Kâzım Efendi Cevad Bey'in Hukuk Fakültesi'nde hocası idi. Bunun için önce onun karyolasının yanına gitti. Hasta olan ve eski talebesini görünce yattığı yerden doğrulan Musa Kâzım Efendi'nin elini öperek hatırını soran ve teselli veren Cevad Bey, kendisini bir hastaneye kaldırtmaya çalışacağını söyledi. Sonra yanı başında selefi olan Hayri Efendi'ye gitti. Birbirlerini şahsen tanımıyorlardı. Fakat Hayri Bey'in "en aziz ahbablarımdan" dediği Cevad Bey'in dayısı eski şeyhülislamlardan Abdurrahman Nesib Efendi⁴³ ile dostluğu ve öğrendiği bu akrabalık ilişkisi Cevad Bey'e çokça iltifatta bulunmasına neden oldu. Bu arada Hayri Bey de hasta olup kalbinden rahatsızdı. Cevad Bey Bekirağa Bölüğü kumandanından doktor çağırmasını istedi ve doktorun gelmesi üzerine her iki şeyhülislami muayene edip hastaneye kaldırılmaları gerektiği hakkında rapor yazıp kendisine göndermesini emretti⁴⁴.

Hayri Efendi hatıralarında Cevad Bey'in yatağının yanına gelerek oturduğunu hal ve hatırını sorup, keyifsizliğini sual ettiğini, bir hastaneye nakline delalet edebileceğini söylediğini, kendisine teşekkür ederek hastaneye gitmek istemediğini arkadaşlarıyla kalmayı daha uygun gördüğünü belirttiğini ifade etmekteydi⁴⁵.

Bu arada Ağaoğlu Ahmed Bey de hatıralarında Cevad Bey'e dair şu kaydı düşmekteydi: *"Bugün hapishaneye yeni müdde-i umumi Cevad Bey geldi ve bizim koğuştaki zevatın isimlerini sordu. Bazı isimleri ve ezcümle benimkini defterine kaydetti. Müstantıklık dairesinde pek mültefit görünen bu zat şimdi pek soğuktu..."⁴⁶.*

* Joseph Caillaux (1863-1844): Fransız devlet adamı. I. Dünya Savaşı'na karşı çıkması ve Alman ajanlarıyla dostluğu vatana ihanetle suçlanmasına neden olmuş 22 Aralık 1917'de yasama dokunulmazlığı kaldırılarak hakkında kovuşturma başlamış ve 4 Ocak 1918'de hapsedilmişti. Uzun bir gecikmeden sonra Şubat 1920'de mahkemeye çıkarılmış vatana ihanet suçundan aklandıysa da "devletin dış güvenliğine zarar vermektan suçlu bulunarak üç yıl hapis cezasına çarptırılmış,1 Ocak 1925'de affedilmişti. ("Caillaux, Joseph" *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*,5, Ana Yayıncılık, İstanbul,1987, s.242.)

41 *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, Giriş*: İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s.237.

42 Hacı Adil Bey, Ziya Gökalp ve Rahmi Beyler 30 Ocak 1919' da eski Şeyhülislamlardan Musa Kazım Efendi ile Fethi Bey 10 Mart 1919'da eski Şeyhülislamlardan Hayri Efendi ise 29 Mart 1919'da tutuklanmışlardı.

43Abdurrahman Nesib Efendi 31 Aralık 1911-21 Temmuz 1912 tarihleri arasında şeyhülislamlık yaptı. (*Tanin*, 2 Kanun-ı sani 1912, No:1197, s.3; *Tanin*, 22 Temmuz 1912, No:1399, s.1.

44 Tarihiçi, "Mütareke Yılları Esrarı", *Yeni Sabah*, 31 Ekim 1949, s.2.

45 *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Harp ve Mütareke Günlükleri, (1909-1922)*, Haz: Ali Suat Ürgüplü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.426-427.

46 Ahmet Ağaoğlu, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, Yay Haz: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2013, s.64.; Ağaoğlu Ahmed Bey 15 Mart 1919'da tutuklanmıştı.

Cevad Bey teftişe devam ederek Birinci Ferik Mahmud Kâmil Paşa ve Dr. Süleyman Numan Paşa⁴⁷ gibi bir düzine general ve kumandanın tutuklu bulunduğu salona geçti. Çıkarken Şükrü (Kaya)⁴⁸ Bey’e rast geldi. Kendisini İzmir’den tanıyan Şükrü Bey, odasının badanasız olduğunu, oturulacak gibi olmadığını söyledi. Odaya gidip durumu gören Cevad Bey bölük kumandanına gereğini ve rahatı için ne lazımsa yapılması emrini verdi. Böylece Cevad Bey bütün şikâyet ve istekleri dinleyerek Baş Muavini Talat Bey’e not ettirdi. Tanıdığı, tanımadığı hiç kimseyi ayırt etmeden adaletin tecellisi için çalışacağını söyleyerek herkesi sevindirdi. Ertesi gün makamına gelir gelmez Dahiliye Nezareti ve Polis Müdürlüğü’ne birer tezkere yazarak her iki şeyhülislamın kardiyak oldukları halde bir hastaneye kaldırılmamalarının vicdanları sızlattığını icabının derhal yapılması gerektiğini bildirdi. Daha önce Emanuel Karasu Efendi⁴⁹ hastalığından bahsederek Said Molla ve kafadarları tarafından Gümüşsuyu Hastanesi’ne kaldırılmıştı. Cevad Bey bütün notları gözden geçirerek tutukluların haklı şikâyet ve isteklerini kabul ettirmek için ilgili makamlara tezkereler gönderdi. Bu arada Fethi (Okyar) Bey⁵⁰ hakkında tevkif müzekkeresinin geri alınmasını istedi ve Sorgu Hakimliği’nden karar aldı. İsmail Müştak Bey vesair gibi daha on tutukluyu serbest bıraktırdı. Fakat kim bilir nereden verilen bir emirle Fethi Bey ve daha birkaç kişinin yeniden yakalanarak hapse atıldıklarını öğrendi. Cevad Bey bu durumdan çok üzgün olmakla birlikte hemen görevinden çekilmeyi düşünmedi. Mücadeleye devam ederek hizmette bulunmayı lüzumlu görüyordu⁵¹. Ancak şartlar onun bu düşüncesi üzerine keskin bir çizgi çekecekti.

Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey’in İdamında Bulunma ve Hükmü İnfaz Ettirme İsteğine Ret

Bir gün ikinci vakti Cevad Bey’i Babiâli’den çağırdılar. Harp Divanı’nın otomobiline binerek Babiâli’ye gittiğinde kabine toplantı halindeydi. Cevad Bey’i meclisin yanındaki odaya aldılar. Çok geçmeden Harbiye Nazırı Müşir Şakir Paşa ile Adliye Nazırı İsmail Sıtkı Bey ve İstanbul Muhafızı Çerkez Fevzi (Big) Paşa⁵² geldiler. Şakir Paşa Cevad Bey’e:

“Cevad Beyefendi, Ferid Paşa Hazretleri selâm ediyorlar, evvelce harp divanı tarafından idamına karar verilmiş olan Boğazlıyan Kaymakamı Kemal’in asılması hakkında bugün ferman çıkmıştır. Paris’teki Onlar Meclisi Türkiye ile sulh yapılmasını tehcir ve taktik maznunların tecziyelerine talik etmişlerdir. Birkaçını idam etmezsek sulh gecikecektir. Bunu bildiğimizden idamlar mutad olduğu üzere sabahları erkenden infaz edilirse de yarına kadar beklemeyip bu akşam bir idam haberini Paris’e ulaştırmak azmindedirler. Bunun için fermanı alıp Beyazıt Meydanı’nda hemen şimdi okumanızı muhafız paşa hazır bulunduğu halde ferman hükmünü infaz ettirmenizi arzu buyuruyorlar.

Cevad Bey bu teklif karşısında hiddetlendi ve şu cevabı verdi: *“Evvelâ bu adamın muhakemesinde ben bulunmadım. Bu mahkeme ben müdde-i umumi olmadan yapılmıştır ve Muavin Haralambos bulunmuştur. İnfazında da o bulunmalıdır. Bundan başka Beyazıt Meydanı’nda akşam üzeri kalabalık önünde adam asılması görülmüş değildir; usule aykırıdır ve usulsüz bir işte hazır bulunamam. Acelenin sebebi sulhu sağlamaksa bunda aradan bir gece geçmesinin tesiri olamaz”.*

47 Mahmud Kâmil ve Süleyman Numan Paşalar 30 Ocak 1919’da tutuklanmışlardı.

48 Şükrü Bey 10 Mart 1919’da tutuklanmıştı.

49 Emanuel Karasu 30 Ocak 1919’da tutuklanmış, 3 Nisan 1919’da Gümüşsuyu Hastanesi’ne kaldırılmıştı.

50 10 Mart 1919’da tutuklanan Fethi Bey 10 Nisan’da tahliye edilmiş, 17 Nisan’da tekrar tutuklanmıştı.

51 Tarihiçi, “Mütareke Yılları Esranı”, *Yeni Sabah*, 31 Ekim-1 Kasım 1949, s.2.

52 Mehmed Şakir Paşa Harbiye Nazırlığı’na 2 Nisan 1919’da atanmış, Ahmed Fevzi Paşa İstanbul Muhafızlığı ve 25. Kolordu Kumandanlığı görevinden 15 Mart’ta istifa ederek 19 Mart’ta Harbiye Nezareti Müsteşarlığı’na atanırken, yerine 6 Nisan’da Osman Şakir Paşa tayin edilmişti.

Onlar Cevad Bey'i kandırmaya çalıştılsa da bir netice alamadılar. Bunun üzerine meclis odasına girdiler; bir müddet kalıp tekrar çıktılar. Şakir Paşa yeniden Cevad Bey'i razı etmek için uğraştı. Cevad Bey, *"İsrar etmeyiniz. Asla yapamam. İsterseniz hemen istifa ederim"*, sözleriyle kesin tavrını koydu. Bunun üzerine aralarında görüştüler, içeri girdiler ve Cevad Bey'i bu işten kurtardılar. İdam esnasında Sorgu Hakimi Hüsnü Bey ile İstanbul Muhafızı Çerkez Fevzi Paşa'nın bulunmasını münasip gördüler. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey o akşam idam edildi*.

Savcılıktan İstifa

Cevad Bey Bekirağa Bölüğü'nü ziyaretten bir hafta sonra makamında Dahiliye Nazırlığı'ndan gelen bir tezkereyi okurken çok sinirlendi. Çünkü bunda tutuklanmayan birçok kimse hakkında çok şey soruluyor, savcılık hareketsizlikle itham ediliyor, emirler veriliyordu. Derhal Baş Muavin Talat Bey ile Muavin Kudretullah Bey'i çağırarak şunları söyledi:

"Kepazelikler sürüp gidiyor. Vaktiyle bu vazifeyi kabul için ileri sürdüğüm ve kendilerinin razı oldukları şartları bozuyorlar. İki de bir işimize karışıyorlar; bizi adalet ve kanun yolundan ayırmak istiyorlar. Dileklerim yapılmıyor ve kararlarımız infaz edilmiyor. Bu vaziyet karşısında istifadan başka yapılacak iş yoktur. Ben çekileceğim, sizi hareket tarzınızda tamamıyla serbest bırakıyorum".

Talat Bey: *"Haklısınız, bu halden ben de çok muzdaribim. Hatırınız için şimdiye kadar sabrettim. Ben de istifa edeceğim."* demesi üzerine Kudretullah Bey de aynı kararda olduğunu açıkladı⁵³. Bunun üzerine Cevad Bey odanın kapısını kapadı ve Kudretullah Bey'e kâğıt kalem vererek Sadrazam Damat Ferid Paşa'ya hitaben uzun bir istifa mektubu yazdırdı. Dört büyük sayfa tutan bu istifa mektubunda Divan-ı harp savcılığını nasıl ve hangi şartlarla kabul ettiğini hatırlatan Cevad Bey özet olarak şunları diyordu:

"Ben bu makama kanun ve adalet dairesinde iş görmek üzere geldim. On iki senelik memuriyet hayatımda dürüstlükten ayrılmadım. İttihad ve Terakki Fırkası'nın bile kanuna aykırı hareketlerine karşı durdum; hasis emeller ardına düşmedim. İzmir'in eski valisi ittihatçı Rahmi Bey ile de adalet uğruna çarpıştım ve bunda muvaffak oldum. Bulduğum işe başladığım tarihten bir hafta sonra her taraftan vazifeme müdahale edildi. Üzerinde durduğumuz tarihi davayı kanuna ve adaletle uygun bir şekilde neticelendirirsek milli itibarımızın artacağı şüphesizdir. Halbuki buna imkân verilmemektedir. İki muhterem şeyhülislam hapisane köşelerinde her an ölmeye mahkûm bir halde sürünmektedirler; hastaneye kaldırılmaları hakkındaki kararımız infaz olunmamıştır. Tarihimizde bu yüksek makamı işgal etmiş bulunanlara verilen ceza muayyen bir yerde oturmaya memur edilmelerinden ibarettir. Muhakemeleri neticeleninceye kadar evlerinde kalmaları temin olunabilir ve zaten hasta oldukları için kaçmalarına imkân yoktur. Hazret-i Peygamber'in libasını giyenlere yapılan bu hakaret ve işkence vicdanlarımızı sızlatıyor. Diğer taraftan birçok entrikalar yapılmakta şahsi kin ve ihtirasların tesiriyle hareket edilmekte adaletin belirmesine

* Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey, 10 Nisan 1919 akşamı saat 7 raddelerinde Beyazid Meydanında asılarak idam edilmişti. İdamında hazır bulunan isimler şunlardı: 25.Kolordu Kumandanı ve İstanbul Muhafızı Ferik Osman Şakir Paşa, Muhafızlık Erkan-ı Harbiye Reisi Yarbay Fehmi, İstanbul Valisi ve Şehremaneti Vekili Yusuf Ziya Bey, Polis Müdürü Halil Bey, Divan-ı Harb-i Örfi Azasından Albay Receb Ferdi Bey, Divan-ı Harb-i Örfi Aza Mülazımı Albay Lütü Bey ve Divan-ı Harb-i Örfi Sorgu Hakimlerinden Hüsnü Bey. (Akşam, 11 Nisan 1335/1919, No:203, s.1; Alemdar, 11 Nisan 1335/1919, No:110-1420, s.1; Memleket, 11 Nisan 1335/1919, No:61, s.1; Sabah, 11 Nisan 1335/1919, No:10562, s.1; Yeni Gazete, 11 Nisan 1335/1919, No:1695-131, s.1; Bilgi, Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması, s.164.)

53 Tarihçi, "Mütareke Yılları Esrarı", Yeni Sabah, 1 Kasım 1949, s.2.

imkân bırakılmamaktadır. Bir hafta zarfında karşılaştığımız haller ileride daha ağır vaziyetler karşısında kalacağımızı göstermektedir. Şimdi de tahkik heyetlerinin üçte biri hakim, üçte ikisi askeri ve sivil memurlardan mürekkep olarak teşkili böylece adliyecilerin azınlık bırakılması suretiyle hükümetin emirlerinin yapılmasının sağlanması tasavvur ediliyormuş. Hiç bir hukukçunun bunu kabul edeceğini sanmıyorum. Harb Divanı ve Tahkik Heyeti bilerek veya bilmeyerek tehditlere, şantajlara alet olmaktadır. Kaldı ki, hiçbir hakim kararı olmaksızın hemen her gün bir çok masum vatandaşlar türlü bahanelerle tevkif edilmekte, haksızlığa uğramaktadırlar. Bunun için ben ve baş muavinim Talat Bey ile ikinci muavinim Kudretullah Bey ile istifa ediyoruz. İşlerin aksamamasını sağlamak üzere hemen yerlerimize başkalarının tayinini dilerim.”

15 Nisan 1919 tarihini taşıyan bu istifa mektubunu emrindeki bir polis memuruna vererek Babialı’ye gidip Damat Ferid Paşanın Yaveri Kemal Bey’e vermesini zarfı imzalatırıp kendisine getirmesini istedi. Polis memuru gitti ve yarım saat sonra dönerek imzalı zarfı Cevad Bey’e getirdi. Cevad Bey ve iki muavini arkadaşlarına veda ederek evlerine çekildiler⁵⁴. İstifa mektubu Babialı’ye ulaştığı zaman kabine toplantı halinde bulunuyordu. Damat Ferid Paşa başyaver tarafından kendisine getirilen dört büyük sayfadan oluşan mektubu açıp şöyle rastgele göz attıktan sonra son satırları üzerinde dikkatle durdu. Orada istifa sözünü görünce yüzünü astı ve hazır bulunanlara: *“Müdde-ı umumi Cevad istifa ediyor. Okuyayım da dinleyiniz!”* dedi ve sesli olarak okumaya başladı. Bittikten sonra: *“Bu küstahlık nedir? Beni ve hepimizi intikam almak davası gütmekle itham ediyor.”* Şeyhülislam Sabri Efendi köpürdü: *“İsmail Sıtkı Efendi’nin seçtiği adamın İttihad ve Terakki yadigarlarından olduğu anlaşıldı.”* O ve diğerleri de Adliye Nazırına hitapla: *“Bu yılını içimize sen soktun”* İsmail Sıtkı Efendi bu sözler üzerine sapsarı kesildi. Ancak kendisini tuttu ve iradesine hakim olarak *“Yalnız ben mi? Siz de tavsiye etmiş ve münasip görmüş değil miydiniz?”* Taraflar arasında uzunca bir münakaşadan sonra sonunda *“Bizce bunun lüzumu yoktur. Fakat bu itham mektubunu geri alsın rahatsızlığından bahisle bir arzuhal göndersin! İçlerinden biri: “Harb Divanının işlerini aksatacağından ileride bu adam hakkında muamele yapmak salahiyetini mahfuz tutuyoruz. Hemen yerine başka birini bulalım.”* Bazı isimler üzerinde durulduysa da bir karara varılamadı.

Cevad Bey, ertesi sabah asıl vazifesi olan Adliye Nezareti Teftiş Heyeti Reisliği işine giderek öğleye kadar çalıştı. Öğleden sonra Adliye Nazırı İsmail Sıtkı Bey’in kendisini çağırması üzerine odasına gitti. Nazır başlangıca lüzum görmeden adeta çıkıştı: *“Oğlum Cevad ne yaptın? Bana danışmadan sadrazam paşaya o zehir zemberek istifa mektubu gönderilir mi?”* Cevad Bey: *“Beyefendi belli şartlarla ve sizin hatırınız için bu vazifeyi kabul etmiştim. Bu şartlar birkaç gün içinde bozuldu ve tanınmaz oldu. Artık sizi ne diye görüp haber verecektim? Bu memuriyet sadrazamlık makamına bağlı olduğu için istifa mektubumu ona gönderdim.”*

İsmail Sıtkı Bey yatışmış göründü, kabine toplantısında olanları anlattı. Bu sırada hiddeti ve kırgınlığı tamamıyla geçmişti. İlave etti: *“İyi ama beni de istifaya sürükledin!..”*

“Bunu tahmin edemediğime esef ederim.”

“Yok yok ! Pek iyi ettin. Evvelce dediğim gibi birlikte avukatlık ederiz. Şimdi sıhhi sebepler ileri sürerek istifa ettiğine dair ikinci bir arzuhal yaz da hemen getir! Ben de gidip istifamı vereceğim.”

54 Tarihçi, “Mütareke Yılları Esrarı”, *Yeni Sabah*, 2 Kasım 1949, s.2.

İsmail Sıtkı Bey Cevad Bey'in birinci istifa mektubunu geri vermedi, belki kabine toplantısında yırtılıp atılmış yahut dosyaya konmuştu. Cevad Bey odasına döndü ve istenildiği şekilde bir arzuhal hazırladı. Nazıra götürüp verirken sordu: "Teftiş Heyeti Reisliği'nden de istifa etmeme müsaade eder misiniz?" İsmail Sıtkı Bey: "Hayır şimdilik kalsın, münasip bir zamanda sana söylerim" demesi üzerine Cevad Bey odasına nazır da sadarete gitti⁵⁵.

Bu arada Cevad Bey'in 15 Nisan 1919 tarihli istifa mektubu ile ilgili kabinede Bahriye Nazırı olarak bulunan Avni Paşa hatıralarında "İsmail Sıtkı Bey'in İzmir Soruşturma Mahkemesi Riyaseti'nden Divan-ı Harb Savcılığı makamına hassaten getirdiği Cevad Bey yazdığı uzun istifanamesinde mevcut hükümeti eleştiriyor ve Divan-ı Harb tarafından suçlu addedilen bir çok kimseyi müdafaa ederek savcıdan ziyade savunma avukatı ve akıl hocası vaziyeti takınıyordu"⁵⁶ derken Mustafa Reşad Bey* hatıralarında Cevad Bey'in istifasını onun Bekirağa Bölüğü ziyareti sırasında herkesten tevkif müzekkeresi sorması ve birçoklarının ilk muvakkat müzekkereleri tazelenmiş bulunması üzerine bu çoğunluğun hemen tahliyesi lüzumunu başkana arz etmesi başkanca buna uyulmaması yüzünden vaki olduğunu⁵⁷ ifade etmekteydi.

Ertesi günkü gazeteler bu istifa haberini⁵⁸ türlü şekillerde açık veya kapalı tefsirlerle halka bildirdiler. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na mensup Peyam-ı Sabah ve Alemdar Gazeteleri Cevad Bey hakkında küfürler savuruyorlardı. Bunların birincisinde ve Peyam-ı Eyyam sütununda Ali Kemal "Bilmeden koynumuzda bir yılan besliyorduk. İttihad ve Terakki reislerinin muhakemesini görmekte olan Harp Divanı'nın müdde-i umumiliğine bir ittihadçı getirmişiz de haberimiz olmamış" diyordu⁵⁹.

Bu arada İsmail Sıtkı Bey Adliye Nezareti'nden 20 Nisan 1919'da çekildi⁶⁰. Bunun sebebini Avni Paşa hatıratında Cevad Bey'in uzun istifa mektubuna atıfla "Bir yandan savcılık makamına candan talip ve istekli olanlar var iken Sıtkı Bey'in onları göz ardı edip bu isteksiz ve gönülsüz olanları seçmesi, fırkasının ve senatoda bazı meslektaşlarının dikkatini çekmiş ve eleştirilere maruz kalmasına neden olmuştu. Kabine başkanı da mahkemeyi işlemez hale getiren ve felce uğratan bu istifalardan bıktığını ve şimdi bir uzman hukukçuyu ve heveslisini bulup getiremediğinden dolayı Sıtkı Bey'i ciddi bir surette uyarıyordu. Hatta Sıtkı Bey'in gıyabında Adliye Nezareti için Cemil Molla Bey ile müşavere ve müzakereye başlamıştı" diyen Avni Paşa, Sıtkı Bey'in bir gün sadrazamın nezdinde Cemil Molla'yı görmesinden kuşkulması üzerine istifa ettiğini belirtmekteydi⁶¹.

55 Tarihçi, "Mütareke Yılları Esrarı", *Yeni Sabah*, 2-3 Kasım 1949, s.2.

56 Osman Öndeş, *Vahdeddin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor Milli Mücadele ve Sürgün Yılları*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.186.

*Mustafa Reşad (Mimaroglu): Emniyet Umum Müdürlüğü Eski Siyasi Kısım Müdürü 10 Mart 1919'da tutuklanmıştı.

57 *Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921)*, Haz: Mehmet Akif Bal, Ark Kitapları, İstanbul, 2003, s.415.

58 Cevad Bey ile yardımcıları Talat ve Kudretullah Beylerin istifa haberi gazetelere 17 Nisan 1919'da yansımış, Cevad Bey kendisiyle görüşme yapan Vakit Gazetesi muhabirine istifasının nedenini işlerinin çokluğu ve istirahat ihtiyacı olduğu gerekçesini göstererek tam da arzulandığı gibi açıklamıştı. (*Alemdar*, 17-18 Nisan 1335/1919, No: 116-1426, 117-1427, s.1/2; *İkdam*, 18 Nisan 1335/1919, No:7970, s.2; *Vakit*, 18 Nisan 1335/1919, No:529, s.2; *Yeni Gazete*, 18 Nisan 1335/1919, No:1702-138, s.1.)

59 Tarihçi, "Mütareke Yılları Esrarı", *Yeni Sabah*, 3 Kasım 1949, s.2.

60 *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, s.178; *Akşam*, 22 Nisan 1335/1919, No:214, s.1; *İkdam*, 22 Nisan 1335/1919, No:7974, s.1; *Memleket*, 23 Nisan 1335/1919, No:73, s.1; *Vakit*, 23 Nisan 1335/1919, No:534, s.1.

61 Öndeş, *Vahdeddin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor...*, s.186.

Böylece Uryanizade Cemil Molla, Ahmed Tevfik Paşa kabinesinde 24 Şubat- 4 Mart 1919 tarihleri arasında birkaç günlüğüne üstlendiği Adliye Nazırlığı’na 21 Nisan 1919’da tekrar tayin edildi⁶². Cemil Molla yeni işinin başına geldiği zaman Cevad Bey de tebrik için odasına gitti ve kendisini tanıttı.

“Teftiş Heyeti Reisi Cevad...” Cemil Molla’nın suratı asıldı ve sordu: “Harb Divanı Müdde-i Umumiliği’nden istifa eden siz misiniz?” “Evet efendim!” “Oturunuz.” Cevad Bey bir kenara ilişti. Yeni Nazır: “Niçin istifa ettiniz?” “Sıhhi sebeplerden...” “Canım bu beylik sebebi bırakın da doğrusunu söyleyin! Çünkü bu istifa ile memlekete çok fenalık ettiniz! Paris’teki Onlar Meclisi bizimle sulh yapmayı bazı suçluların cezalandırmasına talik etmiştir. Hükümet üç gündür müdde-i umumi bulamıyor. Allah sonunuzu hayretsin!” Cevad Bey epeyce korktu. Yeni nazıra asil sebepleri anlatmak lüzumunu hissetti. Cebinden ilk istifa mektubunun suretini çıkarıp verdi ve onun kendi babasını hatırlayarak şöyle dedi: “Beyefendi eski Şeyhülislamlardan Abdurrahman Nesib Efendi benim dayımdır ve ben Hacı Abdurrahim Efendi’nin oğluyum.”

Cemil Molla’nın gözleri açıldı ve karşısındakini dikkatle süzerek “Ya öyle mi oğlum! Baban Abdurrahim Efendi gerçekten hükümete sadık ve dirayetli bir zat idi. Nasıl oldu da onun aceleci olmayan ahlakını almadın!” Cemil Molla Cevad Bey’in verdiği istifa mektubunu suretini okumaya başladı. Satırlar üzerinde ilerledikçe bazen kızıyor, bazen gülümsüyordu. Bitirdikten sonra kâğıdı geri verirken şöyle dedi:

“Oğlum Cevad Bey, bunları ne cesaretle yazdın? Bazı hakikatler vardır ki ne düşünülür ne de söylenir, bazı hakikatler de düşünülür fakat söylenmez. Bazıları ise söylenebilir fakat yazılmaz. Hele bazı kimselere hiç yazılmaz. Sen müstebid bir sadrazamın yaptıklarını tenkid ve onu intikam davası gütmekle itham ederek istifanı veriyorsun, vazifeni bırakıp gidiyorsun. Bir an için kendini Damad Ferid Paşa’nın yerine koy. Bu istifa mektubunda yazılanlara katlanabilir misin? Ne ise olan olmuş, bu sözlerimi unutma ve baban gibi ol, aceleci olma!”

Cevad Bey biraz ferahladı ve sordu: “İsterseniz hemen şimdi Teftiş Heyeti Reisliği’nden istifa edip büsbütün çekileyim. “Hayır git de vazifenin başında bulun!” Cevad Bey nazırı selamlayarak çıktı ve biraz sonra Temyiz Mahkemesi birinci Reisi Ali Rıza Bey nazırın odasına girdi. Nazır ona Cevad Bey’in istifa meselesinden bahsetti ve şöyle dedi: “Biraz korkuttum ama dostlarımdan Hacı Abdurrahim Efendi’nin oğlu olduğunu söyleyince muamelemi değiştirdim.” Sonra Cevad Bey’in yerine yeni bir savcı bulmak üzere görüşmeye başladılar. Bütün bu olanları unutmayan Damat Ferid Paşa bir müddet sonra Aynizade Hasan Tahsin ve Menemenlizade Muvaffak Bey gibi birçok kimseyi Sinop’a sürme emrini verirken Cevad Bey’i de listeye soktu. Fakat Polis Siyasi Kısım Müdürü Eminönü Eczanesi Sahibi Hasan Hüsnü Bey, Cevad Bey’in hemşehrisi olduğundan kendisi Polis Müdürü Tahsin Bey’e giderek listeyi Hürriyet ve İtilaf Fırkası Merkezi’ne göndertmek suretiyle Cevad Bey’in adını sildirtti. Bu arada diğerleri de 15 Mayıs 1919’da İzmir’in Yunanlılar tarafından işgali üzerine bırakıldılar⁶³.

Damat Ferid kabinesi düştükten sonra gazete muhabirleri Cevad Bey’e gelerek istifasının sebeplerini sormuşlar o da “Ferid Paşa Hükümeti’nin hareket tarzı ve müdahalesi karşısında adaleti belirtmeye vasıta olmak imkanı bulamadığından çekildiğini” söylemişti. Bu gazeteleri saklayan Said Molla, Damat Ferid Paşa’nın 5 Nisan 1920’de dördüncü kez

62 Takvim-i Vekayi, 23 Nisan 1335/1919, No:3530, s.1; İkdâm, 23 Nisan 1335/1919, No: 7975, s.1; Zaman, 24 Nisan, 1335/1919, No:360, s.1.

63 Tarihçi, “Mütareke Yılları Esrarı”, Yeni Sabah, 4 Kasım 1949, s.2.

iktidara geldiği, kendisinin de Adliye Müsteşarlığı'na⁶⁴ getirildiğinin hemen ertesinde Cevad Bey'i çağırarak, "*Harb Divanı Müdde-i Umumiliği'nden istifanızın sebepleri hakkında gazetelere verdiğiniz beyanattan dolayı bazı yüksek zatlar sizden hesap soruyorlar*" sözleri üzerine Cevad Bey "*Onun hesabı gazetelerde yazılanların içindedir*" şeklinde verdiği cevap Said Molla'yı kızdırmış, Cevad Bey'i görevinden azlettirmek için çok uğraşmıştı. Ancak yeni Adliye Nazırı Ali Rüştü Bey'in* Cevad Bey'i iyi tanınması dürüstlüğünü ve medeni cesaretini takdir etmesi onun bu uğurdaki uğraşını boşa çıkartmıştı.

Görüldüğü üzere Cevad Abdurrahim Bey'in istifa şekli ve verdiği beyanlar hükümeti oldukça kızdırmış şahsına ve mesleki hayatına yönelik tehditkâr bir tavır alınmasında başlıca etken olmuştur.

Sonuç

Yukarıdaki çalışma İttihat ve Terakki kabinelerini yargılamak amacıyla Damat Ferid Hükümeti döneminde kurulan İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'nin sivil yargı mensupları arasında yer alan Cevad Abdurrahim Bey'e dair Tarihçi müstear adı ve Mütareke yılları Esrarı başlığı altında Yeni Sabah Gazetesi'nde 27 Ekim-5 Kasım 1949 tarihleri arasında yayınlanan anıları konu almaktadır. Cevad Abdurrahim Bey'in otuz beş günlük görev sürecinde yaşadıklarının ele alındığı bu anılarla ilk kez bir hukuk adamının gözünden ve öne çıkan öyküsünden İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'nin bilinen ve bilinmeyen yönlerine ışık tutulmaktadır.

Cevad Abdurrahim Bey İzmir İstinaf Savcısı iken, I.Damat Ferid Paşa Hükümeti'nin 8 Mart 1919 tarihli kararnamesi ile kurulan İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi'nde önce sorgu hakimi sonra savcı olarak görev yapmış her iki göreve getirilişinde de Adliye Nazırı İsmail Sıtkı Bey'in rolü büyük olmuştur. Divan-ı harp kurulurken heyette yer alacak yargı mensupları için kabinedeki nazırların aday göstermeleri üzerine İsmail Sıtkı Bey de İzmir'de avukatlık yaptığı yıllarda yakından tanıyıp beğendiği ve dürüstlüğüne güvendiği Cevad Abdurrahim Bey'i aday olarak önermiş, görüşmek için kendisini İstanbul'a davet etmişti. Nazırın ismini kabineye önerdiğini görüşme sırasında öğrenen Cevad Abdurrahim Bey, partici bir adam olmadığını, teşekkül eden divan-ı harbin hükümet siyasetine uymaya mecbur bir kurul olduğunu, bağımsız olmadan çalışamayacağını, kendisini bu kurula sokmakla iyi bir iş yapmadığını söyleyerek görevden affını rica etmişse de İsmail Sıtkı Bey'in ikna ve ısrarı karşısında kabul etmek zorunda kalmıştı. Sorgu hakimi olarak göreve başladığında düşüncelerinde haklı olduğunu gösteren pek çok keyfi uygulama ve hükümet müdahaleleriyle karşılaşmış, gerek kendisi gerekse Savcı Yusuf Ziya Bey'in kanuna uygun hareket tarzı hükümeti rahatsız etmişti. Devam eden bu karşılıklı rahatsızlıklar sonunda Yusuf Ziya Bey'in savcılıktan istifa etmesiyle yerine tayin için bir kez daha İsmail Sıtkı Bey devreye girmiş, ancak onun da istifaya hazırlandığı bir sırada gelen bu teklifi, hükümetten yerine getirilmesini istediği bazı şartlarla kabul edebileceğini belirtmişti. İşine hiç kimse ve hiçbir makamın karışmayacağı, kanuna aykırı muameleler yapılmayacağı ve tahkik heyeti kararlarının tartışmasız yerine getirileceğine dair ileri sürdüğü bu şartlar yazılı olarak Sadrazam Damat Ferid Paşa'ya İsmail Sıtkı Bey tarafından iletilmiş ve kabul edilmişti. 7 Nisan'da çıkan irade ile savcılık görevine başlayan Cevad Abdurrahim Bey, birkaç gün riayet edildikten sonra şartların yavaş yavaş unutulduğuna, savcılık kararlarının hiçe sayıldığına şahit olmuş, bu durumdan üzgün olmakla birlikte görevinden hemen çekilmeyi düşünmemişti. Bu arada teftiş için gittiği Bekirağa Bölüğü'nde, İttihat ve Terakki'nin önde

⁶⁴Türk geldi, *Görüp İşittiklerim*, s.261.

*Ali Rüştü Bey 5 Nisan-21 Ekim 1920 tarihleri arasında Adliye Nazırı olarak görev yapmıştır.

gelen isimlerinin tutuklu bulunduğu koğuşları ziyaret etmiş, istek ve şikayetlerini dinlemişti. Yine bu sırada hükümetin Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey’in Divan-ı Harp tarafından karar verilen idam hükmünü infaz ettirme isteğini muhakemesinde bulunmadığı, Beyazid Meydanında akşam üzeri ve kalabalık önünde adam asılmasının usule aykırı olduğu ve usulsüz bir işte hazır bulunamayacağı gerekçesiyle reddetmişti. İşine müdahalelerin devam etmesi ve en son Dahiliye Nezareti’nden gelen bir emir üzerine 15 Nisan 1919’da Sadrazam Damat Ferid Paşa’ya gönderdiği ağır eleştiriler içeren bir mektupla görevinden istifa etmişti. Cevad Abdurrahim Bey’in İstanbul Divan-ı Harb-i Örfisi’nde otuz beş gün gibi kısa geçen bu görev sürecinde kişiliği ve mesleki kimliği ile adalet ve kanun yolunda verdiği mücadele Cumhuriyet döneminde takdirle karşılanmıştır.

Kaynakça

Kitaplar

- Ağaoğlu, Ahmet (2013), *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, Yay Haz: Ertan Eğribel-Ufuk Özcan, Doğu Kitabevi, İstanbul.
- Akşin, Sina (1992), *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, I, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Arıkan, Zeki (1989), *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, TTKB, Ankara.
- Armenians Ottoman Documents (1915-1920) (1995), *Turkish Republic Prime Ministry General Directorate Of The State Archives*, Ankara.
- Ata, Feridun (2005), *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları*, TTKB, Ankara.
- Başak, Tolga (2008), *İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Bayar, Celal (1997), *Ben de Yazdım Milli Mücadeleye Giriş, 5*, Sabah Kitapları, İstanbul.
- Bilgi, Nejdet (1999), *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey’in Yargılanması*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara.
- Birgen, Muhittin (2006), *İttihat ve Terakki’de On sene, 2, İttihat ve Terakki’nin Sonu*, Haz: Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Bürokrat Tevfik Biren’in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları, II (2006)*, Haz: Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Çelebyan, Antranik (2003), *Antranik Paşa*, Çev: Mariam Apri-Nairi Arek, Pêri Yayınları, İstanbul.
- Gürün, Kâmuran (1988), *Ermeni Dosyası*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Hovannisian, Richard, G. (1971), *The Republic of Armenia, I, The First Year 1918-1919*, University Of California Press, Berkeley-Los Angeles-London.
- Huyugüzel, Ö. Faruk (2000), *İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Lütfi, Simavi (2004), *Son Osmanlı Sarayında Gördüklerim Sultan Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim*, Örgün Yayınevi, İstanbul.
- Maliye Nazırı Cavid Bey (2000), *Felaket Günleri Mütareke Devrinin Feci Tarihi, I*, Yay Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul.
- Milli Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları (1919-1921) (2003)*, Haz: Mehmet Akif Bal, Ark Kitapları, İstanbul.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları ((1986), Giriş: İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Öndeş, Osman (2012), Vahdeddin'in Sırdaşı Avni Paşa Anlatıyor Milli Mücadele ve Sürgün Yılları, Timaş Yayınları, İstanbul.

Sonyel, Salâhi, R. (2012), Kaygılı Yıllar Gizli Belgelerle Kurtuluş Savaşının Perde Arkası (1918-1923), Remzi Kitabevi, İstanbul.

Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922) (2015), Haz: Ali Suat Ürgüplü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Şimşir, Bilâl (1985), Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Türk geldi, Ali Fuad (1987), Görüp İşittiklerim, TTKB, Ankara.

Türk Parlamento Tarihi I. Ve II. Meşrutiyet, II (1998), TBMM Vakfı Yayınları, Ankara.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Alemdar

Hadisat

İkdam

İleri

İstiklal

Memleket

Sabah

Takvim-i Vekayi

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Vakit

Yenigün

Yeni Gazete

Yeni Sabah

Zaman

Ansiklopediler

"Caillaux, Joseph" AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi, 5, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1987, s.242.

Online Kaynaklar

www.yargitay.gov.tr-icerik-onursal-daيره-baskanlari (Erişim: 12.02.2020).

LİLO LINKE'NİN İZLENİMLERİ IŞIĞINDA BİR DEVRİM ŞEHİRİ OLARAK SAMSUN

SAMSUN AS A REVOLUTION TOWN UNDER THE LIGHT OF THE IMPRESSIONS OF LILO LINKE

Ayşegül KUŞ*

Geliş Tarihi/Received:05.08.2020

Kabul Tarihi/Accepted: 14.12.2020

KUŞ, Ayşegül, (2021), "Lilo Linke'nin İzlenimleri Işığında Bir Devrim Şehri Olarak Samsun", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 43-58.

Öz

Modern Türkiye'nin kuruluşu ile birlikte siyasal toplumsal yapıda yaşanan köklü değişimler, geçmişten günümüze Batılı yazar ve araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu nedensiz değildir; Türk modernleşmesi, Osmanlı'nın Tanzimat sürecinden itibaren sosyal-kültürel ve siyasal anlamda Batılılaşmasını, Batı uygarlığına entegre olmasını temel alır. Alman asıllı yazar ve gazeteci Lilo Linke, Nazi Almanya'sının baskıcı yönetiminden Londra'ya kaçmak zorunda kalan kadın bir seyyah olarak, 1935 yılında Türkiye'ye gelmiş, İstanbul'dan başlayarak Doğu illerini ve deniz sahilindeki Karadeniz illerini gezmiş; Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde kurulan yeni Cumhuriyeti ve bu Cumhuriyetin aydınlanma ruhuyla gerçekleştirdiği yenilik ve devrimlerin toplum üzerindeki etkilerini yakından gözlemlemiştir. Lilo Linke'in, Allah Dethroned: A Journey Through Modern Turkey adlı yapıtı, modern Türkiye'de yaşanan siyasal devrimlerin ve kültürel dönüşümlerin, bir batılı kadın araştırmacı ve seyyahın gözünden biraz da şaşkınlıkla ifade edilmiş bir belgesi niteliğindedir. Ona göre, Türk devrimi, Doğulu bir toplumun, din odaklı olarak yapılanmış bir kültürün, devrimci bir kadroyla nasıl modernize olduğunu ve modern değerlerin toplumca nasıl kabul gördüğünün önemli bir belgesi niteliğindedir. Yani Modern Türkiye, ona göre, Tanrı odaklı bir toplumdan, laik odaklı bir topluma geçişin örneğidir. Onun modern Türkiye'ye dönük yaptığı canlı betim ve analizden bir devrim şehri olan Samsun da nasibini alır. Samsun, Kurtuluş savaşının ilk adımının atıldığı, Cumhuriyete ve devrimlere giden yolun temellerinin atıldığı; siyasal yönetimi, Halkevleri, Millet Mektepleri, tütün fabrikası ve limanı modern kültürü ve değerleri kendisinde yansıtan en önemli Anadolu kentidir. İşte bu makale, Linke'nin söz konusu yapıtındaki 1930'lu yıllara ait Samsun izlenimlerine dayanmaktadır. Bu izlenimlerin analizi yoluyla, dönemin Samsun'unun ekonomisinin can damarını oluşturan kurumsal yapılar ile devrimleri halka yaymak için oluşturulan girişimlerin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Modern Türkiye, devrimler, Samsun, sosyo-kültürel yaşam, siyasi ve ekonomik yapı.*

*Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, aysegulkus@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-8051-6001>).

Abstract

Along with the foundation of the Modern Turkish Republic the radical changes experienced in the social structure have drawn the attention of the Western writers and the researchers from past to the present time. It is not groundless; Turkish modernisation takes the basis of westernisation of the Ottoman culturally and politically from the Tanzimat period onwards, her integration into the Western civilization. As a woman traveler, Lilo Linke, who was German, the writer and the journalist, had to escape London from the oppressive ruling of the Nazi Germany and came to Turkey in 1935, starting from İstanbul she visited the Eastern towns and the Black Sea towns on the coast and closely observed the newly-established Republic founded under the leadership of Atatürk and the effects of the reforms realised by the enlightened spirit of the Republic upon the society. The work of Lilo Linke titled as Allah Dethroned: A Journey Through Modern Turkey is somewhat a document that surprisingly expresses the political revolutions and the cultural transformation experienced in modern Turkey from the eye of a Western researcher and the traveler. To her, the Turkish revolution is an important document how an Eastern society, the religiously structured culture has been modernised through a revolutionist staff and how the modern values have been adopted by the society. Namely, to her, the modern Turkey is an example of a transition from the God-based society to the secular based society. From her vivid description and analysis, Samsun, a revolution town, also gets its share. Samsun, where the first step of the Independence war was taken and the foundations for the Republic and the reforms were laid; the political administration, People's Houses, the tobacco company and its port is the most important town that reflects the modern culture and its values in itself. This article is based on the impressions of Lilo Linke in the aforementioned work in 1930's. Through the analysis of these impressions, it is aimed to put forth the institutional structures that make up the heart of the economy of Samsun at the time and the attempts to spread the reforms to the public.

Keywords: *Modern Turkey, revolutions, Samsun, socio-cultural life, political and economic structure.*

1-Giriş

19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek büyüyen ve nüfusu artan Samsun, İkinci Meşrutiyet'in ardından 14 bağımsız sancaktan biri olan Canik Livası'nın merkeziydi. Cumhuriyetin ilanından 20 gün kadar önce müstakil livaların vilayete dönüştürülmesi üzerine Canik vilayet, Samsun da bu vilayetin merkez kazası oldu.¹ Kent, Milli Mücadele'nin başlangıç noktasını oluşturduğu için, 19. yüzyılın ikinci yarısında sahip olduğu siyasi, sosyal ve ekonomik önemi 20. yüzyılda da devam ettirdi. Zira Samsun, savaş boyunca Milli Hükümet'in önemli bir liman şehri olarak olağanüstü zor koşullarda denizden sürdürülen lojistik taşımacılığın düğüm noktalarından biri konumunda oldu. Bu bağlamda, Samsun Batı Cephesi'ni desteklemek üzere çeşitli silah, teçhizat, cephane, yiyecek ve giyecek gibi malzemelerin deposu olma işlevi gördü; çünkü bölgeye karşı denizden yapılabilecek askerî bir harekât, bu cephenin lojistik yönden desteklenmesine büyük bir darbe indirebileceği için, elde bulunan ve elde edilen toplar ve silahlar önemine göre öncelikli olarak liman şehirlerine ve kıyılara yerleştirilip, herhangi bir çıkarma hareketine karşı konuşlandırıldı.² Dolayısıyla, Anadolu'nun dışarı açılan kapısı olması nedeni ile Milli Mücadele'nin önemli bir merkezi haline gelen Samsun, özellikle Müttefik güçlerinin, Anadolu'da kendilerine karşı oluşan Kuvây-ı Milliye hareketini abluka altında tutmak istemesi sebebiyle, sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle, daha da önemli hale geldi.³

Samsun vilayeti, Cumhuriyetin ilanından sonraki 1925 ve 1926 yıllarında idari bakımdan merkez, Bafra, Çarşamba ve Terme kazalarından oluşuyordu. Bir sonraki yıl Havza ve Vezirköprü kazalarının da oluşturulmasıyla birlikte Samsun vilayeti beş kazadan oluşan bir vilayet halini aldı. 1935 nüfus sayımında Kavak ve Lâdik kazalarından söz edilmesi, Samsun'un 7 kazalı bir vilayete dönüştüğünü göstermektedir.⁴ 1923 yılında Samsun-Sivas demiryolu inşaatına yeniden başlanması, kentin kaderini değiştiren önemli olaylardan birisidir. O zamana kadar Karadeniz şehirleri içerisinde önemli bir yere sahip olan Samsun, bu projenin 1932 yılında tamamlanmasından sonra, bölgenin en büyük kenti olma yönünde ilerlemeye başlamış ve böylece şehrin ticari hayatına büyük katkı sağlayan bu proje, kenti bölgede önemli bir cazibe merkezi haline getirmiştir.⁵

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren her anlamda önemli bir merkez olma özelliğini sürdüren ve pek çok devletin hâkimiyet tesis etmek için mücadele ettiği Samsun şehri, tarihsel süreçte pek çok Batılı seyyah ve araştırmacının ilgisini çeken bir yer olmuştur. Bu bağlamda, 15. ve 16. yüzyıllarda birçok batılı seyyah ve araştırmacı, meslekleri gereği veya görevlerini icra etmek üzere Anadolu'ya gelmiştir. Örneğin, Michele Membré (1542), Vinceno degli Alessandri (1571), Ruy Gonzales de Clavijo (1403-1405) ve Johann Schilterberger (1396-1402) Samsun'a eserlerinde yer veren seyyahlar arasındadır. 18.-19. yüzyıllar arasında ise Tournefort, Beaucamp, Jaubert, İngiliz tersane kumandanı Binbaşı Macdonald Kinneir, Rottiers ve Jouannin, Hamilton, Ainsworth, Bijişkyan, Walpole, Morrdtman, Lennep, Bryce, Tozer gibi kimi Batılı seyyah ve araştırmacılar kenti ziyaret etmiştir. Kente yönelik bu ilginç modern dönemde de sürdüğü görülmektedir.

1 Dursun Ali Akbulut, "Canik Müstakil Livasının Son Mutasarrıfı ve Samsun'un İlk Valisi Osman Bey", İlkçağdan Cumhuriyete Samsun, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2012, s.229.

2 Figen Atabey, "Milli Mücadele Döneminde Samsun Bahriye Müfreze Komutanlığı ve Faaliyetleri", *Uluslararası Sosyal Bilgiler Araştırmaları Dergisi*, 12/68, 2019, s. 318.

3 Rahmi Doğanay, "İstiklal Harbinde Samsun'daki Amerikan Filosu", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun 2006, s. 163; Emrullah Nutku, "Samsun'un Bombardımanı ve Kahramanlık Yarışı", *Yakın Tarihimiz*, Nutku, Emrullah, "Samsun Bombardımanı ve Kahramanlık Yarışı", Yakın Tarihimiz, c.4, sy.41, İstanbul 1962, s. 60-61.

4 Filiz Diğroğlu, "Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950)", *Gelenekten Moderniteye Samsun*, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2014, s.231.

5 İbrahim Telliöğlu, "Samsuna Türk Yerleşiminin Tarihi Gelişimi", *Turkish Studies*, 9/4, 2014, s. 1114.

Bu çalışma, Nazi Almanyası'ndan kaçarak Londra'ya giden Alman gazeteci Lilo Linke'in⁶ 1937 yılında "Allah Dethroned" adı ile Londra'da yayımlanan⁷ eserindeki Samsun izlenimlerine dayanmaktadır. Bu izlenimlerin analizi yoluyla, dönemin Samsun'unun ekonomisinin can damarını oluşturan bazı kurumsal yapılar ile devrimleri halka yaymak için yapılan girişimler ortaya konulacaktır.

2-Şehrin Yapısı ve Yönetimine İlişkin İzlenimler

Linke'nin Giresun'u ziyaret ettikten sonraki ilk durağı, vapurla geldiği Samsun'dur. Ancak seyyah, kente geldiği tarihle ilgili eserinde herhangi bir not düşmez. Sadece yapının ilk bölümünde 1935 yılının Mart ayında Türkiye'ye geldiğini söylemekle yetinir.⁸ Seyyah kente doğu tarafından gelmiş ve kendi ifadesiyle Karadeniz turunu kuzeydoğuya yaptığı dolambaçlı bir gezi ile tamamlamıştır. Linke, Samsun limanına iner inmez kenti keşfe çıkar ve şehre dair bilgiler vermeye başlar. O, ilk olarak Samsun'un büyük ve önemli bir şehir olduğunu ve deniz kıyısında beş katlı bir apartman ile birtakım depolara sahip olduğunu yazar. Daha sonra cadde ve sokakların geniş ve temiz olduğundan söz eder. Ayrıca sokaklarda gölgeleri kaldırım taşlarına ve eski taş evlerin ön yüzüne vuran ağaçlar olduğunu söyler. Ardından Linke kente dair izlenimlerini şu şekilde sürdürür:

*"Tüm şehirde oldukça hoş bir tatil havası hüküm sürüyordu. Küçük kız çocukları canlı renklerde etekler giymişler ve sokaklarda hoplayıp zıplıyorlardı. Beyaz kıyafetler içindeki adamlar "dondurma dondurma" diye bağırırken "a" harfini genizden gelen bir sesle söylüyorlardı. Pencere kenarlarındaki kutularda ve küçük bahçelerde çiçekler açmıştı. Duvarların ve kapıların üzerlerini mor salkımlar ve asmalar sarmıştı."*⁹

Seyyahın verdiği bilgilerde, onun kentin cadde ve sokaklarına, evlerine ve günlük yaşamına dair olumlu anlatımlar yaptığı ve kentte şahit olduğu günlük yaşamı, dinamik ve hareketli olarak betimlediği görülmektedir. Ayrıca devam eden satırlarda Linke'in "uygarlığa dönüşünü kutlamak için serin ve modern bir eczaneden krem aldığı ve eczacı ile sohbet ettiği"¹⁰ şeklinde verdiği bilgi, kentin, Cumhuriyetin ilk yıllarında modern ve uygar

6 Lilo Linke, 31 Ekim 1906 yılında, kendi ifadesi ile Berlin'in doğusunda işçi sınıfının yaşadığı bir bölgede küçük bir burjuva ailede dünyaya gelmiştir. Linke'nin babası Prusya hükümeti emrinde çalışan ve ülkenin doğu sınırında harita çizmekle görevli bir memurdu. 1925 yılında Berlin Genç Demokratlar hareketine ve 1930 yılında Radikal Demokrat Partinin kurucu üyesi oldu. Seyyah 1931 yılında İngiltere'ye bir seyahat gerçekleştirdi ve orada İngiliz yazar Margaret Storm Jameson ile tanıştı. Bundan iki yıl sonra 1933 yılının ortalarında adı geçen yazardan bir davet aldı ve İngiltere'ye yerleşti. Yazar ve gazeteci olan Linke, yaşadığı dönemde hem İngilizce konuşan dünya hem de diğer dilleri konuşan milletler tarafından tanınan bir figür haline geldi. Avrupa, Asya ve Latin Amerika gibi üç kıtaya çeşitli seyahatler yapan Linke, ekonomi, siyaset, medya, savaşlar, açlık, devrimler, tüketimcilik, sanayileşme, çevre, sağlık, aile, toplumsal cinsiyet ve din gibi konuları eserlerinde ele alır. O, yaşadığı dönemde Birinci Dünya Savaşı, Kasım Devrimi, Atatürk önderliğinde Türkiye'de gerçekleştirilen modernleşme, Avrupa ve İngiltere faşizmi, Almanyada yükselen Nazizm, İkinci Dünya savaşı gibi dünya tarihini derinden etkileyen olaylara şahit olmuştur. Seyyah, 1963 yılında Atina'dan Londra'ya dönerken uçakta geçirdiği kalp krizi nedeniyle hayatını kaybetmiştir bkz. Anita Judith Ogurlu, Lilo Linke: A 'Spirit of Insubordination' Autobiography as Emancipatory Pedagogy; A Turkish Case Study, Unpublished Phd., Humanities and Cultural Studies, Birkbeck College, University of London, 2016, s.7-34, 37.

7 Linke'nin bu eseri, "Mustafa Kemal Türkiye'si" adı ile A. Rauf Tektaş tarafından Türkçeye çevrilmiş ve İkarus yayınevi tarafından 2008 yılında yayımlanmıştır. Ancak muhtemelen bazı tepkilere yol açmamak için, yayınevinin başlığın orijinal adını kullanmadığı dikkat çekmektedir. Yapının orijinal adını Türkçeye "Tahtından İndirilmiş Allah" olarak çevirmek mümkündür. Linke'nin bu dikkat çekici başlığı seçmesinin nedenlerinden biri, kitabının satışını arttırmak, diğer bir nedeni de teokratik bir devlet anlayışından modern ve demokratik bir devlet anlayışına geçiş ifade etmek düşüncesi olabilir.

8 Linke, age, s.3.

9 Lilo Linke, *Allah Dethroned*, Constable Co Limited, London 1937,s.158.

10 Linke, age, s.213.

bir kent olduğunu göstermektedir. Seyyahın Samsun'u uygar bir kent olarak nitelendirmesi, onun kente Erzurum, Erzincan, Malatya, Kars ve Ardahan gibi Doğu Anadolu bölgesindeki bazı şehirleri ziyaret ettikten sonra gelmesi ile ilişkilendirilebilir. Nitekim adı geçen yapıt incelendiğinde, seyyahın, ikinci bölümde Doğu Anadolu'dan kuzeydoğu Anadolu'ya geçtikten sonra, "Uygarlığa Doğru İleri" adlı bir başlık attığı dikkat çekmektedir.¹¹ Linke daha sonra üç yıl Prusya ordusunda görev yapmış belediye başkanını ziyaret eder.¹² Linke, bu ziyaretin hiç bir formalite olmadan gerçekleştiğini ve belediye başkanı tarafından samimi ve içten bir şekilde karşılandığını yazar. Linke ardından belediye başkanı ile yolculuğu ve şehrin sorunlarına dair sohbet ettiklerini söyler. Linke'ye göre, sohbetleri esnasında insanlar kapıyı vurmaktan içeri girmektedir ve başkan getirilen evraklara göz atmaktadır. Bu bağlamda, seyyah, başkanın kendisine eski bir kitaptan okuyup tercüme ettiği ve çok dikkat çekici bulduğu eski yönetim anlayışından şu şekilde bahseder:

*"Onun kapısı daima açık ve ona danışmak kolay olacaktır. İnananların tek bir sorunu bile kendisine emanet edilmiş olan kişi, eğer kapısını kapatır ve bu yüzden eziyet görenler ve ihtiyaç sahipleri ona ulaşamazsa, çok ihtiyaç duyduğu merhamet kapısı ona kapanacaktır. Böylece o Azametli ve Yüce olan Allah'ın şefkati ile kusursuz iyiliğinden mahrum kalacaktır."*¹³

Belediye başkanı, bunun Osmanlı devlet yönetme sanatı olduğunu ve yeni kurulan Cumhuriyetle birlikte yönetimin laikleştiğini, fakat eski yönetim prensiplerinin hala geçerli olduğuna vurgu yapar. Ayrıca bu yönetim anlayışının, başkent Ankara'da da geçerli olduğunu, orada da idarecilerin kapılarının herkese açık olduğunu belirtir. Görüldüğü üzere, Anadolu taşrasında bir şehir olan Samsun'da yöneticiler halkla iç içe olmanın yanı sıra, onların her türlü sorunları ile de ilgilenen şeffaf ve her türlü bürokrasiden uzak bir yönetim anlayışına sahiptir. Linke, başkanın şehri ilgilendiren tüm konularda gerekli her türlü bilgiye sahip olduğunu söylediğinden sonra, Mübadele ile kentten giden Rumlar hakkında da ona sorular sorarak bilgi almaya çalışır. Belediye başkanı, Osmanlı döneminde Türklerin ziraatla meşgul olurken yahut ülkelerine asker ya da devlet memuru olarak hizmet ederlerken Rumların ve Ermenilerin devletin ticari hayatına hâkim olduklarını söyler. Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin birden en deneyimli tüccar ile orta sınıfın büyük ve etkili bir kesiminden mahrum kaldığını belirtir. Bu durumdan ekonomik olarak olumsuz etkilendiklerini, ancak artık onları aramadıklarını; çünkü Türklerin Rumlar tarafından yapılan işleri üstlendiklerini söyler. 1924 yılında yani 11 yıl önce kente Amerikalıların geldiğini ve Garry Tütün Kumpanyasının¹⁴, tütünü ayırıp tasnif etmek için yaklaşık 1.500 kadını istihdam ettiğini ve böylece ham tütünü Amerika'ya yolladıklarını aktarır. Bunun yanı sıra başkan, kentte yaşayan Rumların sadece kendilerini

11 Linke, age, s.193.

12 1935 yılının Mart ayında kente gelen Lilo Linke'nin ziyaret ettiği belediye başkanı, 25 Ocak 1935 ve 08 Ağustos tarihleri arasında altı buçuk ay görev yapan Hüsnü Yeğendir. Hüsnü Yeğen, görevi bıraktıktan üç yıl sonra ise hayatını kaybetmiştir. 1938 yılının Ekim ayında çıkan Ahali gazetesinde, onun gerek ruh gerekse tenasüp bakımından oldukça asil bir kişiliğe sahip olan Hüsnü Yeğen'nin Samsun belediye başkanlığına seçilmesinin ise halkın kendisine gösterdiği sevginin bir tezahürü olduğu şeklide bir haber yer almaktadır bkz. Baki Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2007, s. 364; *Gelenekten Moderniteye Samsun*, s.7.

13 Linke, age, s.159.

14 Ayrıca ekonomik olarak Amerikan işadamları ve Amerikan donanması 1919 yılından itibaren bölgedeki ekonomik kaynakları geliştirmek üzere Karadeniz'de seyreden gemilerin subaylarından bilgi toplamışlar ve böylece Amerikan donanması bölgede hem taşıma işini yapmak hem de bilgi toplamak dışında Amerikan sermayesini korumak gibi önemli faaliyetler yürütmüştür. Örneğin, Samsun'daki Amerikan Tütüncülük Şirketi, Samsun limanının Amerikan savaş gemilerinin üssü konumuna gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu konuda bkz. Rahmi Doğanay, *Milli Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016,s.165, 201,205.

zengin ettiklerini, ancak yaşadıkları şehir için hiçbir şey yapmadıklarının altını çizerek. O dönemlerde kentte yeterli miktarda su ve elektrik olmadığını ve bu nedenle, kentin geri ve ilkel bir durumda olduğunu söyler. Ancak 1928 yılından beri bu sorunların çözüldüğünü ve 1930 yılında ise ana yolları asfaltlamaya başladıklarını, hatta şehirde 100 tane radyo istasyonu kurulduğunu sözlerine ekler.¹⁵

Linke, başkana 1929 yılında tüm dünyayı derinden sarsan ekonomik kriz ile ilgili de bazı sorular sorar. Başkan, Türkiye'nin doğal olarak bu krizden etkilendiğini, ancak her şeyin yoluna girmeye başladığını söyler. O, limandan elde edilen gelirin tekrar artışa geçtiğini ve bu nedenle, kenti her yönden geliştirmeye devam edebileceklerini belirtir. Başkan çekmecelerini açar ve bazı zemin planları ile haritaları üst üste koyar. Misafiri olan seyyaha şehirde üstü kapalı bir pazar yeri, buzhanesi olan modern bir mezbaha ve yeni bir kanalizasyon sistemi inşa etmeyi planladıklarına dair bazı bilgiler verir. Buna ek olarak, hükümetin bir süredir kentin ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir liman inşa etmeyi düşündüğünü, ancak bunun hemen gerçekleşmemesi durumunda kendilerinin bir iskele yapacaklarını belirtir. Ayrıca Samsun'un beş yıllık gelişme planı uygulayan Türk şehirlerinden biri olduğunu ve Ankara'dan yabancı bir şehir planlama uzmanı istediğini sözlerine ekler.¹⁶ Bu bağlamda, Samsun'da 1925 ve 1934 yılları arasında konsolosluk yapan Ramire-PieMaxime Vadala, konsolosluk raporlarında Samsun'da ekonomik hayatın iki dönemi olduğundan, birinci dönemin, 1925-1929 yılları arasında hâkim olan yüksek beklenti dönemi, ikinci dönemin ise Dünya Ekonomik krizinin hâkim olduğu 1929 sonrası olduğuna işaret eder. Vadala, Samsun'da görev yaptığı esnada kaleme aldığı konsolosluk raporlarında 1929 küresel krizinin Samsun'un gelişimine önemli bir darbe vurduğunu, ancak özellikle demiryoluna bağlı olan ulaşım altyapısı gibi faaliyetlerin devam etmesi ve Samsun'un önemli bir alanının ihracat limanı olmasından kaynaklanan kazanımlarına bağlı olarak kriz ortamında bile, Samsun ekonomisinin ayakta kalabildiğinin altını çizerek belediye başkanını teyit eden nitelikte bilgiler verir.¹⁷ Ancak başta kentin limanı ve ulaşım altyapısındaki yetersizlikler olmak üzere, bu dönemde Samsun ekonomik yaşamını etkileyen en önemli olayın, 1929 Dünya Ekonomik krizi olduğu söylenebilir. Tüm dünyayı derinden etkileyen bu kriz, özellikle tarım ürünlerinin piyasa fiyatlarında hızlı bir düşüşe sebebiyet verdi. Buna bağlı olarak, ihracatı büyük oranda geleneksel tarım ürünlerine dayalı olan Türkiye'nin döviz gelirleri de hızla düştü. Krizle beraber Türk lirasının değer kaybı tüccar kesiminin önemli kayıplar yaşamasına ve tarım sektöründe çalışanların da fakirleşmesine neden oldu.¹⁸ Vadala'nın da Samsun'da gözlemlediği gibi, krize koşut olarak ortaya çıkan bu hızlı fakirleşme süreci, Samsun'da kendini gösterdi. Samsunlu tüccarlar ticari işlerini zorlukla yapar hale geldiler. İhracattaki azalma doğal olarak ithalat için gerekli kaynağı azalttığı için, her zamankinden daha az dışalım yapılmaya başlandı. Ticaretin tam bir kargaşa ortamında olduğunu belirten Vadala, bu durumun halkın ve üreticinin sefaleti ile sonuçlandığının altını çizerek. Linke'nin de belirttiği gibi, kentin en önemli ihraç kalemi olan tütün satışında kriz nedeniyle ortaya çıkan daralma, Samsun'da

15 Linke, age, s.160.

16 Linke, age,s.160-161.

17 Özgür Yılmaz, "Fransız Konsolosu Ramire-Pie-Maxime Vadala'ya Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun (1925-1934)", Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu (26-28 Kasım 2015), C. I, Yay. haz. Erdem Ünlen, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 44.

18 Mehmet Bulut, "1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye'de Devletçiliğe Geçiş", Bilig, S.26, 2003, s.81 Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Alev Gözcü, *1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2013; Mustafa Yahya Metintaş ve Mehmet Kayitan, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 23, 2016,ss. 34-82; Hüseyin Yücel, Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Gelişimi, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 347, Ankara 2017, ss. 89-97.

üreticilerden esnaf ve bankalara kadar tüm kesimleri olumsuz yönde etkiledi.¹⁹ Şehirleşme açısından bakıldığında ise, Samsun aslında daha Osmanlı döneminden itibaren yeni bir plana göre oluşturulmaya çalışılan şehirlerden biri idi.²⁰ Bu durum, Cumhuriyetin ilk dönemlerinde de devam etmiş ve Samsun'da şehirleşme faaliyetleri daha planlı bir şekilde devam etmiştir.²¹ 1923-1950 yılları Samsun şehrinin altyapısı kurulmuştur. Söz gelimi, Milli Mücadele kumandanlarından Kâzım (İnanç) Paşanın 1926 ile 1930 yılları arasındaki valiliği zamanında Cumhuriyet parkının düzenlenmesi, elektrik ve su şebekelerinin kurulması, yolların tamiri gerçekleştirilmiştir. Avusturyalı heykeltıraş Krippel' e yaptırılan Atatürk heykeli, 1932' de Cumhuriyet parkına dikilmiştir. Aynı yıl Samsun- Sivas demiryolu hattı hizmete girmiş ve iç bölge tarım ürünlerinin Samsun'a taşınması ve denizyoluyla gelen malların Anadolu'ya nakli de kolaylaşmıştır.²²

Belediye başkanının da söylediği gibi, Cumhuriyetin ilânı ile Türkiye'de başlatılan kalkınma hamlesi ile bir yandan yeni demiryolları döşenirken²³, diğer yandan bu yolların denizden devamını sağlayacak limanlara olan ihtiyaç artmıştı. Samsun bunlardan biriydi ve özellikle Samsun-Sivas demiryolu hattının yapılması ile Samsun'da her türlü hava şartında gemilerin rahatça yanaşarak yükleme ve boşaltma yapabileceği bir limana olan ihtiyaç artmıştı. Bu dönemde, özellikle İç Anadolu'dan Bağdat'a kadar olan sahanın çıkış kapısı olan Samsun limanında gemi trafiği artmış, yükleme boşaltma faaliyetleri ile insan naklinde önemli rakamlara ulaşılmıştı. Fakat modern rıhtımlar ve onu her türlü kötü havada koruyan dalgakıranlar olmadığı için, gemiler kıyıya yanaşamıyor, yük ve yolcularını doğrudan karaya indiremiyor, ya da bindiremiyordu. Kıyı ile gemiler arasındaki bu irtibatı mavna, motor, kayık, çapar vb. adlarla anılan deniz araçları sağlıyordu. Samsun-Sivas demiryolu hattı, Samsun'u Sivas'a ve Orta Anadolu'ya bağlamasına rağmen, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, limanın, özellikle Mersin ve İstanbul limanları karşısında önemini kaybetmesini önleyemedi. Önceleri Samsun hinterlandına dâhil olan Anadolu'nun birçok vilayetinin, iskele masraflarının çokluğu nedeniyle, Samsun limanı ile olan ticarî ilişkileri azalmaya başladı. Ulaşım zorluğu, nakliye ve diğer maliyetler yüzünden Sivas tüccarı, ticarî emtialarını nispeten daha az masraflı ve ulaşımı kolay Mersin'den getirmeye başladı. Bunların yanı sıra, Samsun, demiryolları faaliyete geçtikten sonra, Doğu vilâyetlerinin

19 Yılmaz, agm, s.60.

20 Mehmet Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupalı Bir Kent: Samsun (1865-1875)", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, Cilt I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2007, ss. 541-581. 19. yüzyılın ikinci yarısında Samsun'da altyapı ve imar çalışmaları devam etmiştir. Örneğin, Samsun- Sinop arasında yapılan telgraf hatları ve Samsun'un ilçesi olan Bafra'da tamamlanan telgrafhane ile birlikte, kent daha merkezi bir konuma gelmiştir. Yine 1868 yılında Samsun-Trabzon arasındaki haberleşmeyi sağlayacak olan telgraf hattının yapılması yönünde çalışmalara başlanmıştır. Buna ek olarak, Çarşamba ve Ünye gibi küçük yerleşim yerlerindeki halka haberleşme imkânı sağlamak adına telgrafhane inşa edilmesine karar verilmiştir bkz. Erler, agm, s.549.

21 Özgür, a.g.m, s.45. Ayrıca Vadala, şehirde Avusturyalı Rumpel Şirketi tarafından yapılan ve şehre su dağıtan elektrikli bir makine ile Amerikan Gary şirketine gönderilecek tütünlerin yapımı için binlerce işçinin çalıştığı bir fabrikanın yanında motor gücü ile çalışan dört matbaa ve dondurma odaları da bulunan bir buz fabrikasının da olduğu bilgisini verir. Konsolos ayrıca Samsun'un ilçesi olan Bafra'da özel bir müteşebbis tarafından kurulan elektrik santrali, buz fabrikası ve bir bıçkı atölyesi olduğunu söyler. Yine Çarşamba'da elektrik santrali, un fabrikası ve içme suyu şebekesi ve Havza'da ise bir un fabrikası olduğunu ve Amerikan Standart Oil şirketinin Samsun'da bir işletme açtığını ve adı geçen şirketin Rusya'dan aldığı petrolü burada işleyerek sattığını sözlerine ekler. Ancak hem 1929 yılında patlak veren küresel kriz hem de aşırı vergiler ve belediyenin çıkardığı zorluklar nedeniyle fabrikanın 1933'te faaliyetlerine son vermek zorunda kaldığının altını çizer bkz. Yılmaz, agm, s.56.

22 Ercüment Kuran, "Cumhuriyet Döneminde Samsun'un Ekonomik ve Sosyal ve Kültürel Gelişmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.7, sy.1, 1992, s. 125.

23 Özellikle demiryolları şehre daha kolay bir şekilde ulaşım imkânı sağladı. Ayrıca Avrupalı girişimciler tarafından yapılan su şebekesi ve elektrik santrali Samsun'daki en önemli altyapı hamleleri oldu. Bu nedenle, Vadala, Samsun'da "tamamen yeniden inşa edilen" bir yaşam olduğunun altını çizer. Bkz. Yılmaz, age, s.45.

tabii çıkış noktası haline gelmesine rağmen, modern bir limana²⁴ ve onun yan unsurları olan gerekli depolama tesislerine sahip olmaması nedeniyle, deniz ticaretini çok büyük oranda arttırmadı. Böylece Samsun'a yönelmesi gereken yolcu ve eşya taşımacılığı giderek azalmaya başladı. Bu ve benzeri sorunların çözümü için artık modern liman tesislerini yapılması zamanı gelmişti. 1926-1944 yılları arasında sahip olduğu 7 iskelesi ile deniz ticaretine hizmet eden Samsun limanı, 1944 yılında Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü bünyesine geçmiştir (TCDD 1965). Sonraki yıllarda çeşitli teşebbüs ve kredi anlaşmaları ile liman, bir Türk-Alman girişim grubuna ihale edilmiş ve 1953 yılında bugünkü modern liman tesislerinin temeli atılmıştır. On yıl süren inşaa faaliyetinin sonucunda, 1963 yılında 4.756 m uzunluğundaki mendireği 10.5 m su derinliğine sahip 776 m. uzunluğundaki ana rıhtımı ve diğer müştemilatları ile bugünkü modern limanın ilk hali ortaya çıkmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Samsun'da kentin su, elektrik ve yol gibi temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik hummalı bir çalışma içine girildiği, ayrıca daha önce kentin ticari hayatında etkili olan Rumların bıraktığı ekonomik boşluğun da hızla telafi edilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir. Belediye başkanının sözünü ettiği Rumlar, I. Dünya Savaşı esnasında göçürülme politikasına tabi tutuldular. Aslında Samsun uzun bir süre Türklerin yaşadığı bir şehirdi. Tanzimat ile birlikte kente yönelik gayrimüslim göçü ve Kadıköy'ün belediye sınırlarına dâhil edilmesiyle kentte, bir Rum varlığı söz konusu oldu. Böylece Rumlar zaman içinde şehirde başka mahalleler de oluşturdular. Rumların Türk mahallelerinde ikamet etmesi, Türk tarafında bir rahatsızlık yaratmamış, ancak gayrimüslim köylerden bazılarına Balkan göçmeni yerleştirilmesi, Rum köylülerin tepkisine yol açmıştır.²⁵ Samsun ve çevresi ayrıca 1919-1920 yıllarında büyük ölçüde Rum tedhiş hareketlerine sahne olmuştur. 9 Haziran 1921'de Yunan kruvazörünün İnebolu'yu bombalaması ve muhtemel bir Yunan çıkarmasından endişe duyan Ankara yönetimi²⁶, 16 Haziran'da kıyı şeridinde yaşayan Rumların İç Anadolu'ya sevk edilmelerine karar vermiştir. Karar 17 Haziranda 15-50 yaş

24 Bu bağlamda, Vadala, kaleme aldığı raporlarında genel olarak şehrin modern bir limana duyduğu ihtiyaca özel bir vurgu yapar. Ona göre, Samsun limanı kuzeybatıdan esen rüzgârlara açık bir yer olduğundan, birkaç aylarında deniz ticareti büyük bir aksama yaşıyordu. Örneğin, 1933'ün Aralık ayında çok şiddetli bir fırtına, pek çok kişinin, gemi ve ticari eşyanın kaybına neden olmuştur. Sahil kesiminde yer alan önemli bir alan ve 801 küçük tekne, 52 ev ve demiryolu hattı dalgalar tarafından tahrip olmuştur. Hem denizde hem de karada önemli can kayıpları yaşanmıştır. Maddi olarak yaklaşık 2 yüz bin liralık bir kayıp olduğu bu fırtına, küresel krizin etkisinde olan Samsun için şartları daha da ağırlaştırmıştır. Bu nedenle, Vadala Samsun'da modern bir limanın yapılmasını, yaşanabilecek bu tür olumsuzlukların önüne geçebileceğinin altını çizer bkz. Yılmaz, agm, s.58-59.

25 Nedim İpek, "Kuruluşundan Cumhuriyete Canik Sancak Merkezi Samsun Şehri", İlkçağdan Cumhuriyete Canik, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2012, s.186. İpek, Samsun ve çevresindeki Rumların Balkan savaşı ile birlikte silahaltına alındıklarını ancak Osmanlı ordusundaki Rumların Yunan ordusuna karşı savaşmamak için ordudan firar ettiklerini söyler. Ayrıca firari olan Rumların askeri ve adli takibattan korktukları için Samsun ve çevresinde Pontus çeteleri oluşturduklarını belirtir. I. Dünya Savaşı öncesinde genel seferberlik ve Hıristiyan yükümlülerin amale taburlarına yazılmaları da firari sayısını artırır. Babiali bölgedeki Rum çete faaliyetlerine karşı 1917 yılında Samsun'daki Rum nüfusu sevk iskân politikasına dâhil eder. Bu nedenle, şehirdeki Rumlar Kavak ve Havza üzerinden Çorum'a sevk edilirler bkz. İpek, agm, s.187.

26 Samsun, İç Anadolu ve özellikle Batı cephesine taşınmak için önemli nakliyatın indirildiği limanlardan biri konumunda olduğu için, Yunanistan bu limanı işlemez duruma getirmek, buradaki malzemeyi tahrip etmek, Enosis vapurunun Türk denizcilerce ele geçirilmesine karşı bir misilleme yapmak, buradaki Pontus çetelerine moral vermek ve kıskırtmak gibi bazı amaçlarla 7 Haziran 1922'de Samsun'u bombaladı. 7 Haziran 1922 tarihinde Yunan harp gemilerinin Samsun'u bombalaması esnasında, Samsun şehrinin muhafaza ve inzibatıyla görevli bulunan Bahriye Müfreze Komutanlığı, şehri müdafaa etmek noktasında önemli yararlılıklar göstermiştir. Bilindiği gibi, Karadeniz kıyıları Mondros Mütarekesi'nin ardından, İşgal Devletleri'nin kontrolü altına girmiş ve bazı önemli noktalar işgal edilmiştir. Bu dönemde İşgal filoları tarafından Karadeniz'deki deniz nakliyatının kesin olarak engellenmesi amacıyla, Yunanistan'a büyük destek sağlanmıştır. Bu nedenle, Yunan filosu tarafından İstanbul'dan ve Sovyet Rusya'dan gizli yollarla gelen malzemenin Anadolu'ya çıkış kapısı olan İnebolu, 9 Haziran 1921'de ve Terme ise 1 Eylül 1921'de bombalanmıştır. Bkz. Atabey, agm, s. 320; Nutku, agm, s.61-62.

arası Rum erkek nüfusun Samsun'dan yola çıkarılmalarıyla uygulanmaya başlamıştır. Eylül 1922 tarihinde Samsun'da yaşayan Rumların bir kısmı firar etmiş, firar etmeyenler ise 1923 yılında yapılan mübadele sözleşmesi ile Samsun'u terk etmek zorunda kalmıştır. Bunların boşalttıkları yerlere Selanik ve çevresinden gelen mübadiller yerleştirilmiştir.²⁷

3. Şehirdeki Tütün Fabrikası ve İşçilere İlişkin İzlenimleri

Linke, belediye başkanı ile görüştüktan sonra, Devlet Tütün Fabrikası müdürü ile görüşmeye gittiğini söyler. Bu ziyareti esnasında fabrika binasını ayrıntılı bir şekilde gezer ve izlenimleri şu şekilde aktarır:

“Bina kırk yıllıkta, ancak çok iyi korunmuştu. Aydınlık ve havadardı. Hasta ve yaşlı olan fabrika müdürü, beni kendisinin gezdirmesi konusunda ısrarcı olmuştu. Tüm yaşamını bu fabrikaya vermiş ve gerçek bir baba sevgisiyle fabrikada çalışan 400 işçiyi bağrına basmıştı. İşçilerin çoğu yaşları on dört ve üzeri olan kadın ve kızlardı. Keten kumaştan iş önlükleri ile tozdan korunmak için başlık giymişlerdi. Temiz ve derli topluydular ve işlerini seviriyor görünüyorlardı. Bir zamanlar Bristol'deki Wills tütün fabrikasında gördüğüm işçi kızlardan pek farkları yoktu. Bunu müdüre söylediğim zaman yüzü okulda ödül kazanmış bir çocuk gibi sevinçle parlardı.”²⁸

Samsun'da tütün ziraatı ve ticaretinin yaygınlaşması, bölgenin uluslararası ticarete entegre olmasında ve bölgenin ekonomik olarak kalkınmasında önemli bir rol oynamıştır. Söz gelimi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan tütün ziraatı ve ticareti ile doğru orantılı olarak ticaret hacmi ve ekili arazi miktarı da artış göstermiştir. Bu nedenle olsa gerek, Samsun'daki tarımsal malların ticaretini yapan esnaf grupları içerisinde en kalabalık kadroyu her zaman tütün tüccarları oluşturmuştur.²⁹ Coğrafi konumu itibarıyla geniş bir hinterlandın çıkış kapısı olan Samsun bu konumu itibarıyla her dönem önemli bir ithalat ve ihracat merkezlerinden biri olma konumuna gelmiştir. 19. yüzyılda Samsun limanının önem kazanmasında, geniş bir tarımsal üretim sahasının dışı açılan kapısı niteliğinde olmasının önemli bir etkisi vardı. Samsun sadece Canik Sancağı için değil, aynı zamanda Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Yozgat, Şebinkarahisar, Kayseri, Harput, Kırşehir ve Diyarbakır gibi Anadolu'nun iç bölgelerinden gelen ürünler için de bir ihracat kapısı niteliğindedeydi. Bu yönüyle, Samsun'un sosyo-ekonomik olarak gelişmesi 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı tarımsal üretiminde görülen artışa paralel olarak gerçekleşen iç kaynaklardan ortaya çıktı. Bu nedenle, Samsun gösterdiği istikrarlı gelişme ile zaman içerisinde Güney Karadeniz'in en önemli limanı haline geldi.³⁰ Yine 19. yüzyılda buharlı gemilerin Karadeniz'e sefer yapmaları, tütün ziraatının başlaması ve Anadolu'ya olan göçler, Samsun limanını bölgede ön plana çıkarmıştır. Buna koşut olarak, Avrupalı tüccarlar da kente yerleşmeye başlamışlardır. Başta hububat, deri ve tütün olmak üzere çeşitli hammaddelerin ihracatı

27 İpek, agm, s.188. Bu konuda ayrıca bkz. Mesut Çapa, *Pontus Meselesi: Trabzon ve Giresun'da Milli Mücadele*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993; Pelin İskender Kılıç, “ Samsun ve Çevresinde Pontus Çetelerinin Faaliyetleri ve Hükümet Uygulamaları”, *Turkish Studies*, 12/6, 2011, ss. 485-502; Mesut Çapa, “Samsun ve Çevresindeki Rum Çetelerinin Faaliyetleri”, *Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın İlk Adımı: Samsun 1919 (7 Mayıs 2010, Samsun)*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları:182, Ankara,2010, ss.131-141; Mesut Çapa, “Karadeniz'de Nüfus Mübadelesi”, *Karadeniz'de İsyân, Mübadele ve Propaganda*, Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu, Rahmi Çiçek, Mehmet Okur, İstanbul 2019, ss.271-285.

28 Linke, age, s.161.

29 Dıġırođlu, agm, s.248.

30 Yılmaz, agm, s.56; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, s. 121.; Filiz Dıġırođlu, *XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011, ss. 53-121.

hız kazanmıştır. 1838 Ticaret Sözleşmesi ile zirai ürün üzerindeki tekel kalkınca, Canik bölgesi Avrupa pazarlarına açılmıştır. 1846'da İngiltere, Fransa gibi batılı ülkelerin tarım ürünleri üzerindeki kısıtlamaları Avrupa'nın Türk tütününe ve mısırına olan ilgisini artırmıştır. Kırım Savaşı, bölge limanlarında ekonomik bir patlamaya neden olmuştur. Bu yüzden, Samsun artan talebi karşılayamaz hale gelmiştir. Çünkü Samsun limanının iskelesi olmadığından, müttefiklerin Sivastopol'deki askeri kuvvetleri için gerekli mühimmat gemilere yüklenemiyordu.³¹

Linke, ayrıca Türkiye'den yapılan toplam ihracatın hemen hemen üçte birinin tütün dayandığını ve Türkiye'de Samsun ve Karadeniz sahili, İzmir ve Ege bölgesi ve Marmara havzası olmak üzere tütün yetiştiren üç bölge olduğunu belirtir. Ancak en kaliteli tütün Samsun ve civarında yetişmesine rağmen, İzmir ve civarında daha fazla miktarda tütün yetiştirildiğini ve bu üç bölgenin toplam olarak 45.000 ton tütün ürettikleri bilgisini verir.³² Linke'nin kente gelmesinden bir sene önce, Vadala, Mart 1934 yılına ait raporunda, Samsun'un en önemli gelir kaynağının ziraat olduğunu, ancak son zamanlarda şehirde endüstrinin de canlanmaya başladığını belirterek Samsun ve ilçelerindeki belli başlı sanayi kollarından söz eder. Ona göre, Samsun'daki endüstri tesisleri içinde Alman Bergmann şirketi tarafından yapılan ve Samsun belediyesi tarafından işletilen elektrik santrali başta geliyordu. Yaklaşık olarak 3 milyon franga mal olan bu santral, Rusya'dan getirilen mazot ve 200 volt üreten üç dinamo ile çalışmaktadır ve bu nedenle, şehirdeki elektrik diğer şehirlere göre daha pahalıdır.³³ Ayrıca Linke, babacan birisi olarak tasvir ettiği fabrika müdüründen ve fabrikada çalışan kızlardan da söz eder. İlk olarak, müdür ona fabrikada çalışan işçi kızların istikrarlı ve çalışkan olduklarını, her bir işçiye çok güvendiğini ve onların ellerinden her yıl 2 milyon tütünün geçtiğini söyler. Bununla birlikte, bu kızların kilo başına çalıştıklarını ve günde 75-80 kuruş arasında iş çıkardıklarını ifade eder. Hatta ona göre, Amerikan Gary Tütün Şirketi de işçilere aynı ücreti ödemektedir. Bu ücret, yüksek olmamasına rağmen, onların hayatlarını idame ettirmeleri için yeterlidir. Daha sonra Linke,

31 İpek, age, s. 216. İpek Samsun'da ekonomik hareketi sağlayan bir diğer unsurun bölgede tütün ziraatının başlaması olduğunu söyler. Ona göre, 19. yüzyıl başlarında Samsun ve çevresinde çok iyi tütün yetiştirebileceğinin anlaşılması üzerine tütün ekimi ve ticareti hızlı bir şekilde gelişmiştir. Bu nedenle, yakın yerlerden kente çok sayıda nüfus göç etmiştir. Ayrıca şehirde tütün işleme kuruluşları, bankalar, ticaret ve sigorta şirketleri faaliyete geçmiştir bkz. İpek, age, s.215. Samsun'da 1883 yılı itibarıyla denetimi ele alan Reji İdaresinin, yöredeki tütünü değerlendirmek amacıyla bir ambar ve fabrika inşa ettiği anlaşılmaktadır. Reji İdaresine ait ambar ve fabrikanın inşa tarihi ile ilgili kesin bir kayıt olmamakla beraber ambar ve fabrikanın 1884 yılında var olduğu anlaşılmaktadır. 23.000 metrekaare bir alanı kaplayan fabrikanın (bunun tütün deposu olduğunu ileri sürenler de bulunmaktadır) inşası birkaç yıl almış olmalıdır. Gerçekten de Samsun'da inşası yapılan tütün deposunun bulunduğu alan Reji tarafından açılacak olan sigara fabrikasına da ev sahipliği yapmıştır. Ancak Samsun Reji fabrikasına ait ilk resmi kayıtların 1887 tarihine ait olması, fabrikanın kuruluş tarihine ilişkin farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Erler, muhtemelen Samsun Reji fabrikasının inşasına 1884'de başladığını ve ancak 1886 ya da 1887 yılında bitirilmiş olabileceğini ileri sürer. Ona göre, Samsun'daki büyük fabrikanın tesisi için gerekli kaynağın oluşturulabilmesi, Osmanlı Reji İdaresinin 1883-1887 yılları arasındaki çalışmalarının oldukça verimli olduğuna işaret etmektedir. Aslında Reji İdaresinin 1883 yılından itibaren tütün vergisi üzerinde Osmanlı topraklarında uyguladığı sıkı mali disiplinin büyük çaplı yatırımlarda devreye girmesi bakımında önemli olmuştur. Nitekim ilk olarak yurt genelinde gelişigüzel tütün ekimi yasaklanmış ve ticari değeri olan kaliteli tütün ekiminin sağlanması için belirlenmiş bölgeler dışında tütün ekimine izin verilmemiştir. Bu durum, kalitesiz tütün üretilen yüksek gelir elde eden çiftçiye huzursuz ederek Rejiye karşı ilk olumsuz kamuoyu yargısının zeminini hazırlamıştır. Reji yine de belirlemiş olduğu pilot bölgelerde üretilen tütünün bir sanayi ürünü olarak geliştirilmesi ve pazarlanmasında kararlılıkla hareket etmiştir. Bu kapsamda Reji İdaresi, tütün üretimine ruhsat verilen İstanbul, İzmir, Samsun ve Adana vilayetlerinde 1884-1887 arasında sigara imalatı yapabilen fabrikalar inşa etmiştir bkz. Yavuz Erler, "Samsun'da Tütün Üretimi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.4, sy.18, 2011, s.237.

32 Linke, age, s.167. Buna ek olarak, seyyah, Türkiye'nin 1925 yılında o zamana kadar Fransız bir şirket tarafından kendi çıkarı için kullanılan tütün tekelini devraldığını ve devletin ülkedeki tütün üretim ve satışını denetlediğini söyler. Ayrıca tütün yetiştirme ve ihracatının tamamen Tekel'in kontrol ve denetimi altında gerçekleştiğini ve devletin tütünden yıllık olarak 30 milyon Türk lirası net kar elde ettiğini belirtir bkz. Linke, age, s.167.

33 Yılmaz, agm, s.55-56.

fabrikada gördüğü bu girişken kızlarla, doğuda gördüğü ürkek, sessiz ve cahil kadınlar arasında uçurumun bulunduğu altını çizer. Bunun yanı sıra, seyyah, Samsun'daki Tekel fabrikasına dair bazı ayrıntılı bilgiler de sunar. Ona göre, Tekel, sigara üretimi için dört fabrika ile dört atölyeye sahiptir ve buralarda 3.000 işçi istihdam edilmektedir. Samsun'daki fabrikada işçiler günde sekiz saat çalışmaktadırlar. İşçiler hafta sonu, saat 11:30'da işe başlarlar ve işçilerin ekseriyeti parça başı çalışırlar ve günde ortalama 75 kuruş kazanırlar. Fabrikada ayrıca "Hasta Yardım Sandığı" adında özel bir sandık da kurulmuştur. Bu sandığa işçiler kazandıkları ücretinin yüzde ikisini verir ve fabrika da buna yüzde bir oranında katkı sağlar. İşçilerden birinin hastalanması durumunda, hastalığın ilk ayında adı geçen sandıktan, işçiye ücretin yarısı kadar ödeme yapılır. Hastalığın ikinci ve dördüncü ayında ise ücretin dörtte biri oranında bir ödeme yapılır. Çalışan işçi bir kadın doğum yaptığında tam ücretle bir ay istirahat raporu alma hakkına sahiptir. Kadın işçi yarım ücret karşılığında ise üç ay daha istirahat raporu alabilir. Fabrikada çocuklu anneler için bir kreş bulunmamaktadır ve bu yüzden kadınlar çocuklarını evde bakmayı tercih ederler.³⁴ Konsolos Vadala da kentin ekonomik yaşamına dair bilgi verirken, Türk Tekel İdaresi'ne ait sigara fabrikasından söz eder. O, bu fabrikada elektrikle çalışan 13 makinenin olduğunu ve her bir makinenin saatte 42.000 sigara ürettiğini ve fabrikada ayrıca Mollens adı verilen ve sigarayı paketleyen 8 makinenin bulunduğunu söyler. Her bir makine saatte, 20 adet sigara içeren 3.800 paket sigara yapmaktadır ve bununla birlikte, fabrikada Rose adı verilen ve tütün kolileri yapan 5 adet makine de vardır ve bu makineler, saatte 3.200 paket sigara yapmaktadır.³⁵

Seyyah, müdüre, fabrikada çalışan kızların okuma yazma bilip bilmediklerini sorar. Bunun üzerine müdür, büyük Amerikan yapımı sigara makinesinin önünde duran bir kızı çağırır ve ona bir parça kâğıt ile bir kalem verir ve ona Türkçe bir şeyler söyler. Linke, on sekiz yaşlarında kısa ve siyah saçları olan bu kızın, güzel ve hoş birisi olduğunu söyler ve onun hiç sıkılmadan yavaş bir şekilde "Hediye Yıldız" olan adını büyük Latin harfleri ile kâğıda yazdığını aktarır. Müdür, kızın soyadının İngilizcede "star" anlamına geldiğini belirtir ve geçen ilkbahardan beri herkesin bir soyadı olduğunu söyler. Akabinde işçi kız, seyyaha adını sorar ve seyyah adını hecelerken kız da onun adını Latin alfabesi ile harf harf kâğıda yazar.³⁶ Buna ek olarak müdür, Linke'yi fabrikanın giriş kapısının yanında bulunan karanfil, gül ve ayçiçeği bulunan bir bahçeye götürür ve orayı işçilerin fabrikaya gelişi ve gidişlerinde güzel şeylere bakmaları için bahçeye dönüştürdüğünü söyler. Ayrıca Linke, müdürün ofiste çalıştıklarını söylediği kızlardan birisinin dışarı çıktığını ve elinde ucuz bir fotoğraf makinesi ile fotoğraflarını çekmek için izin istediğini yazar. Seyyah bu duruma çok şaşırıldığını altını çizer.³⁷ Müdür ayrıca yaşlı bir kadın işçiyi çağırır. O da benzer şekilde verilen kâğıda hem kendi adını hem de seyyahın adını yazar. Daha sonra fabrikada yürütülen eğitim faaliyetlerine ilişkin seyyaha şu bilgileri aktarır:

*"Biz daima kış aylarında katılması zorunlu ve haftada beş ders olmak üzere okuma-yazma ve genel kültür kursları düzenleriz. Bu yarım saat, işçilerin çalışma zamanından, yarım saat de serbest zamanlarından alınarak yapılır. Önceleri okur-yazar olmayıp bizim kursa katılan iki kız şimdi ofislerimizde çalışmaktadır."*³⁸

34 Linke, age, s.167.

35 Yılmaz, agm, s.56.

36 Linke, age, s.162.

37 Linke, age, s.162.

38 Linke, age, s.162.

Linke'in Türkiye'yi ziyaretinden yedi yıl önce 3 Kasım 1928 tarihinde harf devrimi yapılmıştı. Toprak, aslında harf ve dil devrimlerinin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini söyler. Bu alanda Türkçe söz derleme görevi Dil Encümeni Söz Derleme Merkez Heyeti'ne verilmiştir. Türkiye'de dil, uluslaşmanın bir sonucu değil, tam tersine uluslaşmaya yol açan ve onu yönlendiren temel unsurlardan biri olmuştur. Ayrıca dili pekiştiren temel faktörlerden biri de, yazı olmuş ve Harf devrimi sonrası, bir yandan dilin sadeleştirilmesi doğrultusunda çaba sarf edilirken, diğer taraftan, Millet Mektepleri aracılığıyla yaygın bir şekilde topluma okur-yazarlık benimsetilmeye çalışılmıştır.³⁹ Bu bağlamda, 1 Ocak 1929'da Millet Mektepleri açılmaya başlamış ve yaygın bir biçimde tüm ülkede harf devriminin gündeme getirdiği Latin harflerini benimsetme yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bunda Atatürk'ün etkin bir rolü olmuştur.⁴⁰

Linke'in de sözünü ettiği gibi,⁴¹ Harf devriminden sonra yeni harfleri öğrenmek için büyük bir istek meydana gelmiştir. Türk milletinde uyanan bu okuma-yazma isteği karşısında, daha önce faaliyette bulunan teşkilâtlar yetersiz kalmış ve hükûmet tarafından Millet Mektepleri Talimatnamesi çıkarılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı, ülkedeki cehaletin önüne geçebilmek ve okuma-yazma oranını artırabilmek amacıyla, bakanlık bünyesinde Halk Eğitimi birimini kurmuş ve ilk defa 1927 yılında Halk Dershanelerini faaliyete geçirmiştir. Bu dershaneler, harf devriminden sonra yeniden düzenlenerek Millet Mektepleri adı altında teşkilatlanmıştır.⁴² Fabrika müdürünün ve seyyahın da belirttiği gibi, Atatürk devrimlerinin en önemli halkalarından biri olarak Soyadı Kanunu, bir bakıma daha önce yapılan toplumsal düzenlemelerin âdetâ tamamlayıcısı niteliğindedir. Çağdaş anlamda soyadı, kişi hak ve özgürlüklerinin ortaya çıkmasıyla yaygınlaşmış ve bugünkü düzeyine ulaşmıştır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayanlar vatandaş değil, tebaa statüsünde oldukları için, çağdaş anlamdaki kişi hak ve özgürlükleri oldukça geç gelişmiştir.⁴³ Linke'nin bir gazeteci olması sebebiyle kenti ziyareti esnasında Atatürk'ün

39 Zafer Toprak, "Cumhuriyet'in Kilit Taşı: Harf Devrimi", *Toplumsal Tarih*, sy.118, 2003, s.70.

40 Toprak, agm, s.70. Buna ek olarak, 1927 ve 1928'in kış aylarında ilk fikir hazırlıklar yapılmıştır. Bu sırada Atatürk, Türkçenin dil bilgisi, cümle yapısı ve yazım kuralları üzerine bizzat eğilmiş, konu ile ilgili donanımlı kişileri bir araya getirerek tartışmıştır. Böylece Uzmanlar Encümeni, ilk toplantısını 26 Haziran 1928'de yapmış ve Dolmabahçe Sarayı, dilcilerin, tarihçilerin, şairlerin, ediplerin, mebusların, vekillerin uğrak yeri haline gelmiştir. Mustafa Kemal Atatürk, karizmatik bir kimlikte; başkumandandı; büyük rehberdi; reis-i cumhurdu. Dil ve harf devrimiyle, "başmuallim" olmuştu. Yapılan çalışmalar kamuya 9 Ağustos 1928 Perşembe günü duyuruldu. Cumhuriyet Halk Fırkasının Sarayburnu'nda bir gösteri esnasında Atatürk, Latin harfleri diye anılmakta olan şekiller esas tutularak bir Türk alfabesi yapılmasının yeni Türkiye için ne denli anlamlı olduğunu halka ilettili. Ona göre, Türkiye, kentleri, köyleri, dağları ve ormanlarıyla bir okula, bütün bir millet de öğrenciyi dönüştürülmeliydi. Kentteki kundura boyacısından, kırdaki siğirtmaca ve ormandaki yörüğe kadar her Türk, okuma gayretine girmeliydi. Mustafa Kemal Atatürk, bundan böyle "başöğretmen", Büyük Millet Meclisi reisi, başbakan, mebuslar, bütün aydınlar ve memurlar birer öğretmenlerdi. Latin harfleri, bir tür "kültür bağımsızlığı" olarak algılanıyordu bkz. Toprak, agm, s.70.

41 Linke, age, s.219-220.

42 Sadık Sarısaman, "Taşrada Harf İnkılabının Uygulanışı (Afyonkarahisar örneği)". *AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Atatürk Özel Sayısı), 3 (8), 2006, s.119. (ss.93-135); Yine bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Cemal Avcı, "Harf İnkılabı ve Millet Mektepleri", *Mediterranean Journal of Humanities*, III/1, 2013, ss.43-60; Ramazan Boyacıoğlu, "Harf Devrimi ve Sağladığı Kolaylıklar". *ATAM Dergisi*, 50 (17), 2001, ss.429-450; İlnur Bozkurt, B. Bozkurt, "Yeni Alfabenin Kabulü Sonrası Mersin'de Açılan Millet Mektepleri ve Çalışmaları", *ÇTTAD*, 18-19 (8), 2009, ss.117-135; Cengiz Dönmez, "Atatürk ve Harf İnkılabı". *ATAM Dergisi*, 79(27), 2011, ss.37-70; F. Kılıç, *Yeni Türk Alfabesinin Kabulü ve Öğretilmesinde Kullanılan Yöntemler-Araçlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011; Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1988; Neriman Tongul, "Türk Harf İnkılabı". *Atatürk Yolu*, (Mayıs-Kasım 2004), 33/34 (9), 2004, ss.103-130; F. Reşit Unat, "Latin Alfabesinden Türk Alfabesine", *Türk Dili*, 23 (2), Türk Dil Kurumu, Ankara 1953, ss. 721-734

43 T. Faik Ertan, "Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu", *Kebikeç*, sy.10, 2000, ss.257-258. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Yasemin Doğaner, "Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Sosyo-Kültürel Değişim", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, c.8, 2007, s.250. Soyadı Kanunu'nun

önderliğinde yapılan devrimlere ve bu devrimlerin toplum üzerindeki yansımalarına yakın bir ilgi gösterdiği ve bu konuda ayrıntılı gözlem ve incelemelerde bulunduğu dikkat çekmektedir. Hatta kitabının adına bakılırsa (Allah Dethroned), Mustafa Kemal Atatürk'ün inançlar etrafında yapılmış geleneksel bir toplumda, batı tarzı aydınlanmacı bir yapıyı inşa etmeye girişmesini ve bunda başarılı olmasını hayretle karşıladığı; Atatürk devrimlerinin laikliği esas alması yüzünden, onu bir tür "Allah'ın krallığına" son veren önder olarak nitelmesi oldukça dikkat çekicidir.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Lilo Linke'nin 1935 yılına ait gezi notları, hem yeni kurulmuş olan modern Türkiye Cumhuriyeti hem de Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde yapılan siyasi, idari, sosyal ve kültürel bakımdan toplumu dönüştürücü işleve sahip olan devrimleri ve bu devrimlerin toplum üzerindeki yansımalarını çözümlemek bakımından oldukça önemlidir. Linke'nin bir kadın gazeteci olarak, o yıllarda Türkiye'ye gelmesini ve o günkü zor seyahat koşullarında Türkiye'nin en ücra köşelerine kadar gitmesini, seyahat yahut macera arzusu ile açıklamak çok kolay gözükmemektedir. Verdiği bilgilere bakılırsa, hem Atatürk Türkiye'sine köklü bir ilgisinin olduğu hem de doğulu toplum olarak Türkiye'de gerçekleştirilen batılılaşma ve aydınlanma hareketlerini yerinde görmek istediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden olsa gerek, gelmeden önce ülkeye ilişkin çeşitli kaynaklardan bilgiler edindiği anlaşılmaktadır. Nitekim yapının giriş kısmında modern Türkiye tarihinde meydana gelen olaylar kronolojik bir sıra ile (1908-1936) ele alınmaktadır. Linke'nin eseri, Türkiye'deki modernleşmeye yönelik Batılı bir gözlemci tarafından yapılan ilginç tespitler içerir. Örneğin, Samsun'un o dönemki belediye başkanı ile yaptığı görüşme ve bu görüşmeye dair bilgiler, kentin Cumhuriyetin ilk yıllarındaki idarecilerine ve yönetim anlayışına ışık tutması bakımından önemlidir. Ayrıca eser, bir şehir olarak Samsun'un Türkiye'nin doğusundaki şehirlere uygarlık ve gelişmişlik bakımından nispeten gelişmişliğini göstermesi bakımından da dikkate değerdir. Yine kadınların çalışma hayatına katılmaları ve okuma yazma öğrenmelerinin teşviki konusu da bir hayli önem taşımaktadır.

Öte yandan Linke'nin, kentin ekonomik hayatında önemli bir rol oynayan tütün fabrikasına ve burada çalışan işçi kadınlara dair nesnel gözlemleri ile Cumhuriyetle birlikte toplumun modernleşmesi yönünde yapılan harf devrimi ve Soyadı Kanunu gibi reformların, toplum üzerinde yarattığı etkileri nesnel bir dille betimleyişi, halkın devrimlere ve yeniliklere karşı tutumlarını görmek açısından da oldukça önem taşımaktadır.

---

kabulünden bir süre sonra 29 Kasım 1934'te: "Efendi", "Bey", "Paşa" gibi lakap ve unvanların kaldırıldığına dair Kanun çıkarılmıştır. Kanun'un çıkarılmasında soyadı alacak olanların daha önce kullandıkları lakap ve unvanları soyadı olarak almalarına engel olmak temel amaçtır. Kanun'un Ocak 1935'te yürürlüğe girmesi kararlaştırılmış ancak diğer uygulamalarda olduğu gibi bunda da memur ve öğretmenlerin halka öncülük etmesi amacıyla 31 Aralık'a kadar soyadı alarak sicile yazdırmaları istenmiştir. Kanun'un hayata geçirilmesinden sonra, soyadı alma işi kamuoyunu en çok meşgul eden konu olmuştur. Aynı zamanda dil devriminin ve Medeni Kanun'un bir parçası olan Soyadı Kanunu'ndan önce yalnız öz adın, aile adlarının veya doğum yerinin ayırt edici özellik olarak kullanıldığı Osmanlı toplumunda, bu durum nüfus kayıtlarında karışıklıklara, askere alma işlerinde veya iktisadi ilişkilerde zorluklara yol açmaktaydı. Batı tarzı kurumsallaşmanın oldukça geç olarak hayata geçirilmesi ve halkın resmî işlemlere olan ihtiyacının o ölçüde az oluşu, soyadına olan ihtiyacın da daha geç ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece 21 Haziran 1934 tarihinde kabul edilen 2525 sayılı Soyadı Kanunu'nun, 1 Ocak 1935 tarihinde yürürlüğe konması kararlaştırılmıştır. Bkz. Doğaner, agm, s.250-251. Yine Soyadı kanununun Anadolu'nun bazı yerlerinde uygulanmasına ilişkin çalışmalar için bkz. Z. Fahri Fındıkoğlu, "Soyadı Kanunu'nun Tatbikatı", Çığır, sy.111,1941,ss.312-315; Necati Gökalp, *Türk Basınında Soyadı Kanunu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

Kaynakça

- Akbulut, Dursun Ali, (2012), “Canik Müstakil Livasının Son Mutasarrıfı ve Samsun’un İlk Valisi Osman Bey”, İlkçağdan Cumhuriyete Samsun, ed.Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2012, ss.227-255.
- Atabey, Figen, (2019), “Samsun Bahriye Müfreze Komutanlığı ve Faaliyetleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.12, sy.68, Aralık 2019, ss.314-322.
- Avcı, Cemal, (2013), “Harf İnkılabı ve Millet Mektepleri”, *Mediterranean Journal of Humanities*, III/1, 2013, ss.43-60.
- Boyacıoğlu, Ramazan, (2001), “Harf Devrimi ve Sağladığı Kolaylıklar”. *ATAM Dergisi*, 50/17, 2001, ss.429-450.
- Bozkurt, İbrahim, Birgül Bozkurt, (2009), “Yeni Alfabenin Kabulü Sonrası Mersin’de Açılan Millet Mektepleri ve Çalışmaları”, *ÇTTAD*, 18-19 (8), 2009, ss.117-135.
- Bryer, Anthon and David Winfield, (1985), *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington D.C 1985.
- Bulut, Mehmet, (2003), “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye’de Devletçiliğe Geçiş”, *Bilig*, S.26, 2003, ss. 77-101.
- Çapa, Mesut, (1993), *Pontus Meselesi: Trabzon ve Giresun’da Milli Mücadele*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.
- Çapa, Mesut, (2010), “Samsun ve Çevresindeki Rum Çetelerinin Faaliyetleri”, *Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın İlk Adımı: Samsun 1919 (7 Mayıs 2010, Samsun)*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları:182, Ankara 2010, ss.131-141.
- Çapa, Mesut, (2019), “Karadeniz’de Nüfus Mübadelesi”, *Karadeniz’de İsyân, Mübadele ve Propaganda*, Ed. İsmail Hakkı Demircioğlu, Rahmi Çiçek, Mehmet Okur, İstanbul 2019, ss.271-285.
- Diğiroğlu, Filiz, (2011), XIX. Yüzyıl Karadeniz’inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2011.
- Diğiroğlu, Filiz, (2014), “Samsun Ticaretinin Kurumsal Teşkilatı (1923-1950)”, *Gelenekten Moderniteye Samsun*, ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2014, ss.231-258.
- Doğaner, Yasemin, (2007), “Atatürk Dönemi Türkiye’sinde Sosyo-Kültürel Değişim”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)*, c.8, 2007, ss. 235-260.
- Doğanay, Rahmi, (2006), “İstiklal Harbinde Samsun’daki Amerikan Filosu”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun 2006, ss. 163-174.
- Doğanay, Rahmi, (2016), *Milli Mücadele’de Karadeniz (1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2016.
- Dönmez, Cengiz, (2011), “Atatürk ve Harf İnkılabı”. *ATAM Dergisi*, 79 /27, 2011, ss.37-70.
- Erlor, M. Yavuz, (2011), “Samsun’da Tütün Üretimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c.4, sy.18, 2011, ss.230-247.
- Erlor, M. Yavuz, (2007), “Karadeniz’de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865–1875)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, Cilt I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon, 2007, s. 541-581
- Ertan, T. Faik, (2000), “Cumhuriyet Kimliği Tartışmasının Bir Boyutu: Soyadı Kanunu”, *Kebikeç*, sy.10, 2000, ss.257-258.

- Fındıkoğlu, Z. Fahri, (1941), "Soyadı Kanunu'nun Tatbikatı", Çığır, sy.111,1941, ss.312-315
Gelenekten Moderniteye Samsun, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2014.
- Gökalp, Necati, *Türk Basınında Soyadı Kanunu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.
- Gözcü, Alev, (2013), *1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye*, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Issawi, Charles, (1980), *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- İpek, Nedim, (2012), "Kuruluşundan Cumhuriyete Canik Sancak Merkezi samsun Şehri", İlkçağdan Cumhuriyete Canik, ed. Cevdet Yılmaz, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2012, ss.163-226.
- Kılıç, Fahri, (2011), *Yeni Türk Alfabesinin Kabulü ve Öğretilmesinde Kullanılan Yöntemler-Araçlar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2011.
- Kılıç, Pelin İskender, (2011), " Samsun ve Çevresinde Pontus Çetelerinin Faaliyetleri ve Hükümet Uygulamaları", *Turkish Studies*, c.12, sy.6, 2011, ss. 485-502.
- Kuran, Ercüment, (1992), "Cumhuriyet Döneminde Samsun'un Ekonomik ve Sosyal ve Kültürel Gelişmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1, 1992, ss. 125-129.
- Linke, Lilo, (1937), *Allah Dethroned*, Constable Co. Limited, London 1937.
- Metintaş, Mustafa Yahya ve Mehmet Kayıtan, (2016), "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 23, 2016,ss. 34-82.
- Nutku, Emrullah, (1962), "Samsun'un Bombardımanı ve Kahramanlık Yarışı", *Yakın Tarihimiz*, c.4, sy.41, İstanbul 1962, ss. 60-61.
- Ogurlu, Anita Judith, (2016), Lilo Linke: A 'Spirit of Insubordination' Autobiography as Emancipatory Pedagogy; A Turkish Case Study, Unpublished Phd., Humanities and Cultural Studies, Birkbeck College, University of London, 2016
- Peyami Safa, (1988), *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1988.
- Sarısamam, Sadık, (2006), "Taşrada Harf İnkılabının Uygulanışı (Afyonkarahisar örneği)", *AKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Atatürk Özel Sayısı), 3 /8, 2006, ss.93-135.
- Sarısakal, Baki, (2007), *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2007, s. 364; *Gelenekten Moderniteye Samsun*.
- Strabon, (1969), *Coğrafya (Geographika)*, Kitap XII, Bölüm I-II-III, çev. A. Pekman, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.
- Tellioğlu, İbrahim, (2014), "Samsuna Türk Yerleşiminin Tarihi Gelişimi", *Turkish Studies*, 9/4, 2014, ss. 1107-1179.
- Tongul, Neriman, (2004), "Türk Harf İnkılabı", *Atatürk Yolu*, (Mayıs-Kasım 2004), 33/34(9), 2004, ss.103-130.
- Toprak, Zafer, (2003), "Cumhuriyet'in Kilit Taşı: Harf Devrimi", *Toplumsal Tarih*, sy.118, 2003, ss. 68-73.
- Tuğlacı, Pars, (1985), *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985.
- Unat, F. Reşit, (1953), "Latin Alfabesi'nden Türk Alfabesi'ne", *Türk Dili*, 23/2, Türk Dil Kurumu, Ankara 1953, ss. 721-734.

- Yılmaz, Cevdet, (2007), “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun Limanında Ulaşım ve Nakliyat”, İlkadımdan *Cumhuriyete Millî Mücadele*, (10-12 Mayıs 2007), ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Eğitim ve Kültür Müdürlüğü Yayınları, Samsun, ss.581-595.
- Yılmaz, Cevdet, (2011), “Samsun Şehri, Kuruluş Yeri ve Kentsel Gelişim Özellikleri”, *Samsun Sempozyumu*, c. 2, (13-16 Ekim 2011), Samsun Valiliği Yayınları, Samsun ss.361-37.
- Yılmaz, Özgür, (2017), “Fransız Konsolosu Ramire-Pie-Maxime Vadala’ya Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Samsun (1925-1934)”, *Türkiye Cumhuriyeti’nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu (26-28 Kasım 2015)*, C. I, Yay. haz. Erdem Ünlen, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, ss.29-67.
- Yücel, Hüseyin, (2017), *Cumhuriyet Ekonomisinin Kuruluşu ve Gelişimi*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları: 347, Ankara 2017.

OSMANLI KİMLİĞİNDEN TÜRK ULUSUNA: MODERNLEŞEN TÜRKİYE'DE MİLLİ KİMLİK POLİTİKALARI (1908-1918)

FROM THE OTTOMAN IDENTITY TO THE TURKISH NATION:
NATIONAL IDENTITY POLICIES IN TURKEY WITHIN THE
MODERNIZATION PROCESS (1908-1918)

Nergiz AYDOĞDU*

Geliş Tarihi/Received:23.10.2020

Kabul Tarihi/Accepted:12.12.2020

AYDOĞDU, Nergiz, (2021), "Osmanlı Kimliğinden Türk Ulusuna: Modernleşen Türkiye'de Millî Kimlik Politikaları (1908-1918)", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 59-72.

Öz

Modernleşme süreci Türkiye'sinde siyasi ve sosyal dönüşümün çok tartışılan alanlarından biri de millî kimlik olgusunun kapsam ve özellikleridir. Osmanlı Devleti'nden ulus devletine geçiş sürecinde Osmanlılık ve Türklük kimliği üzerinden en gerilimli tartışmaların odak noktasının millî kimliğin inşası meselesi olduğu açıktır. Türkiye'deki siyasi ideolojilerin millî kimliğin tanım ve özellikleri söz konusu olduğunda Müslüman ve gayrimüslim toplulukları öteki ve yabancı kılacak tanım ve tavsiflerde bulunarak Türklük, Müslümanlık ve Batıllık özelliklerini öne çıkaran tanımlamalarda buldukları görülmüştür. Türkiye'de millî kimliğin etnik ve kültürel özelliklerinin On dokuzuncu yüzyıl siyasal ideolojilerince öncelik ve sıralaması değişirken, Türk kimliğinin etnik ve kültürel özelliklerinin içerik ve yorumlarının da farklılıklar arz ettiği görülmektedir. Meşrutiyet dönemi siyasal partilerinde, konumu bakımından zayıflayan ve sahip olduğu yetkiler anayasal hükümlerle sınırlandırılmak istenen bir padişah portresi vardır. Sultana bağlılık ve saygının azalması zaman içerisinde seküler bir hukuk düzeninin alanının genişlemesi ile alakalıdır. Türk Millî kimliğinin inşası sürecinde, geleneksel toplumsal yapının eleştirisi, bunun yanında halkın bütününe hukuk-siyasîyesini güvence altına alan bir demokratik yapılanma siyasal parti programlarında yer almıştır. Osmanlı devletinde yaşayan farklı etnik ve inançta halkların devlete olan bağlılığını sağlamaya dönük çabalar, dönemin siyasî parti programlarında demokratik ilke ve politikaların belirginleşmesini gerektirmiştir. Modern Türkiye'nin köklerini oluşturan ve insan unsuru bakımından Osmanlı dönemi Türk toplumunun bir devamı olan Türk toplumunun, Osmanlı kimliğinden Türk kimliğine geçişi, siyasi ve sosyal olarak kimlik değişiminin temel problemleri bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Bu dönemin siyasî parti programları, tüzük ve beyannameleri, siyasî partilerin yayın organlarında Osmanlılık, İslâmlık ve Türklük kavramlarına ilişkin yaklaşımlar, kimlik siyasetinin öncelikleri bu çalışmada incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Millî Kimlik, Osmanlı Kimliği, Türklük, Vatandaşlık, Modernleşme.

*Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kırklareli, nergiz.aydogdu@klu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0003-4651-2629>).

Abstract

One of the most debated areas of political and social transformation in Turkey, which is within the modernization process, is the scope and characteristics of the national identity phenomenon. It was obvious that the focal point of the tensest debates over the identity of Ottomanism and Turkishness during the transition period from Ottomanism to the nation-state is the question of the construction of national identity. When it comes to the definition and characteristics of national identity, it was observed that the political ideologies in Turkey make definitions highlighting the characteristics of Turkishness, Islamism, and Westernism by making definitions and characterizations that would make the Muslim and non-Muslim communities other and foreign. While the priority and rank of the ethnic and cultural characteristics of the national identity in Turkey were changed by nineteenth-century political ideologies, the content and interpretations of the ethnic and cultural characteristics of the Turkish identity were observed to differentiate. In the political parties of the Constitutional Era, there was a portrait of a sultan who became weakened with regard to his position and whose powers were intended to be limited by constitutional provisions. The decrease in loyalty and respect for the sultan is related to the expansion of the area of a secular legal order over time. In the process of building the Turkish National identity, the criticism of the traditional social structure, and also, a democratic structuring securing the political rights of the whole people were included in the political party programs. The efforts to ensure the loyalty of the people of different ethnicities and beliefs living in the Ottoman state to the state required the democratic principles and policies to become evident in the political party programs of that period. The transition of Turkish society, that forms the roots of modern Turkey and is a continuation of the Ottoman period Turkish society with regard to human factor, from Ottoman identity to Turkish identity, and main problems of political and social identity change constituted the subject of this study. The political party programs, regulations and statements of this period, the approaches regarding the concepts of Ottomanism, Islamism and Turkism in the media organs of political parties, and the priorities of identity politics were examined and evaluated in this study.

Keywords: *National Identity, Ottoman Identity, Turkishness, Citizenship, Modernization.*

Giriş

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı Devleti’nin kendi coğrafyasında artarda başlayan milliyetçilik isyanlarına karşı siyasi bütünlüğünü korumaya çalıştığı, merkezileşme ve demokratikleşmeye dönük politikalar ürettiği bir zaman dilimidir. Bu dönem, Tanzimat’ın yenileşme politikalarının sürdürüldüğü, eğitim politikaları ile ekonomik kalkınmanın desteklendiği, meclisin açılışı ile birlikte devletin güncel sorunlarının farklı düşünce ve ideolojilere sahip gruplarca daha açık olarak tartışıldığı zengin bir düşünce atmosferine sahiptir.

II. Meşrutiyet dönemi siyasi partileri, her ne kadar pek çoğu kısa bir sürede kurumsallaşamadan faaliyeti son bulmuş olsa bile, ülkenin siyasi bütünlüğünü sağlamak, farklı inanç ve köklerdeki toplulukları bir arada tutmak, uzlaştırmak, bilim, düşünce ve teknolojiye ilerlemeyi sağlamak, ekonomik kalkınma ve sanayileşmeye imkân hazırlamak gibi amaçlara sahiptir. Siyasi partiler, hedeflerini gerçekleştirmek için farklı usul ve yöntemleri tercih etmektedirler. II. Meşrutiyet döneminde siyasi partilerin, düşünce ve ideolojik olarak farklılaşmasında bağlı oldukları siyasi örgüt, topluluk ve müttefik grupların etkisi vardır. Türk siyasi düşüncesinde II. Meşrutiyet dönemi siyasi partileri, imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde izlenen kimlik politikalarının belirlenmesinde ve Tanzimat’tan itibaren yönetici elitin temel meselesi olan modernleşme, yenileşme ve demokratikleşme süreçlerinin yönetilmesinde katkıları bakımından çok önemlidir.

Modern Türkiye’nin köklerini oluşturan ve insan unsuru bakımından Osmanlı toplumunun bir devamı olan Türkiye halkının, Osmanlı kimliğinden Türk kimliğine geçişi, siyasi ve sosyal olarak kimlik değişiminin temel problemleri bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Bu dönemin siyasi parti programları, tüzük ve beyannameleri, siyasi partilerin yayın organlarında Osmanlılık, İslâmlık ve Türklük kavramlarına ilişkin yaklaşımlar, kimlik siyasetinin öncelikleri bu çalışmada incelenmeye ve değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Parti Programlarında Osmanlı Milliyetçiliği ve İttihat-ı Anasır Politikası

Tanzimat’ın ileri gelen paşalarının Osmanlı tebaasını vatandaşlık bağı ile padişaha ve siyasi otoriteye bağlayarak bir Osmanlı kimliği yaratma çabasına ilişkin vatandaşlık politikaları, II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki Fırkası tarafından da sürdürülmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidarı ele geçirdikten sonra “vatanın bütünlüğü”, “Osmanlılık” kavramlarını cemiyetin resmi ideolojisi olarak savunmaya başlamış, siyasal programında, devletin bütünlüğünü koruma idealini eşitlikçi politikalarla, ayrılıkçı hareketlerin önüne geçme anlayışı ile savunmuştur¹. Cemiyet, 1908’de iktidarı ele geçirme pratiği üzerinden hareketle, Meşrutiyet’in ilanı sonrasında Anadolu’da da örgütlenme yoluna gitmiştir. Toplumsal tabanını genişletmeye dayalı olarak cemiyetin faaliyetleri, siyasi ve iktisadi gelişmelere karşı hızlı ve dinamik bir tutum geliştirebilmesine imkân sağlamıştır. 1908’de Avusturya’nın Bosna-Hersek’i ilhaki ve Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilanı, büyük kentlerde cemiyetin organize ettiği boykotlarla, Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarınca protesto edilmiştir².

İttihat ve Terakki Fırkasının devletin bütünlüğünü sürdürmeye dayalı politikalarının yanında programında güçlü bir siyasal otorite, merkezileşme, ekonomik kalkınma ve Osmanlı halkının çağdaş medeniyet seviyesine yükseltilmesi gibi amaçları vardır. Sözünü ettiğimiz bu programda, geleneksel toplumsal yapıya ilişkin eleştiri, demokratik düzenin kurumsallaşması, Osmanlı unsurlarının etnik kimliğe dayalı taleplerinin, eşitlik politikaları ile karşılanması, söz konusu halkların ikna edilmesi de benimsenen ilkeler arasındadır. Bunun yanında dönemin yönetici ve aydınlarınca “millet-i hâkime”nin uğradığı haksızlıkları

1 Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1990, s. 61-64; Baran Hocaoglu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010, s. 24.

2 Umut Karabulut, *İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2014, s. 46-50.

ortadan kaldırmak, devletin politik uygulamaları karşısında ve toplumda sosyal mevkiini, hak ettiği saygıyı tekrar kazandırmak düşünceleri de vardır.

Tanzimat döneminde Yeni Osmanlı aydınların Türk toplumunun esnaf ve zanaatkarlık, bilim ve düşüncede geç kalmışlığına ilişkin öncül tespit ve önerileri, ezilmiş bir Türk/ Anadolu halkının mevcut durumunu iyileştirmeye dayanan bir anlayışın gelişmesine neden olmuştur. II. Meşrutiyet döneminin hemen hemen tüm parti programlarında bu düşünce mevcuttur³. Millet-i hâkimenin ulusal bir kimlik bilincine gecikmişliği, devletin son iki asrında, Türk halkının çiftçi, memur ve asker olarak sınırlı bir eğitim ve zenginliğe sahip olmasına bağlanmıştır. Bu süreçte devlet yönetimine katılmayan gayrimüslimler, ticaret, sanayi ve serbest mesleklerde zenginleşmiş, zamanla içlerinde Avrupa'da eğitim görmüş, bilim ve düşünceye yatkın güçlü bir burjuva sınıfı oluşmuştur⁴.

İttihat ve Terakki Fırkasının millet-i hâkimenin mevcut durumunu iyileştirmeye dayalı politikaları "ittihad-ı anasır" politikasına rağmen yürütülen bir faaliyet değildir. Cemiyetin kuruluş programının ikinci maddesi "umumun menâifini milliyet, kavmiyet, cinsiyet, mezhep taraftarlığı dışında gözeten bir politikayla sürdürüleceğini belirtir⁵. Birinci Jön Türk Kongresini (1902) takiben Paris'te kurulan "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Nizamname-i Esasisi'nin üçüncü maddesinde ise cemiyetin ittihad politikalarına "bir ittihad-ı samimî vücuda getirmek, vatanın terakki ve itilâsına Osmanlıları elbirliğiyle çalışmağa sevk ve teşvik etmek" amacı eklenir.

Jöntürkler, Tanzimat yöneticilerinin gerçekleştirmeye çalıştıkları merkezleşme idealini devam ettirirler. Bu sebeple İttihat ve Terakki Fırkasının iktidar faaliyetleri, kararlı merkezleşme politikalarını içerir. Parti, merkezleşme politikalarını, "ittihad-ı Osmani" politikası ile birlikte sürdürmüştür. Vilayetlerde idari ve mali yönetimde birlik arayışı, merkezleşme politikalarının bir parçasıdır⁶. Muhalefet partilerince, İttihat ve Terakki Partisinin merkezleşme politikaları, özellikle Hürriyet ve İtilaf Partisi mensuplarınca, kamu kurumlarında ve yazışmalarda resmi dil olarak Türkçe'nin kullanılması, Türkleştirme/ Türkçülük aracı olarak görülmüş ve eleştirilmiştir⁷.

Meşrutiyet dönemi aydınları, Jöntürkler, Osmanlı kavramını ve Osmanlılık siyasetini farklı mana ve muhtevada anlamaktadır. Bu konuda tam bir görüş birliğine sahip değillerdir. Abdullah Cevdet, 1907 tarihli bir yazısında Osmanlılık ideolojisini "ortak bir vatan sevgisi" ideali ile sağlanabileceğini dile getirmiştir⁸. Osmanlılık politikaları, bazı İttihatçılar için Türklüğün önüne geçen zamanla olumsuz sonuçlar doğuran bir politikadır. Hüseyin Cahit, Osmanlı kavramını gerçekte var olmayan, sunî bir kavram olarak değerlendirir. 1908 devriminin Türklüğü boğan, Osmanlılığı yaratan bir devrim olduğunu ifade eder: "İstibdad devrinde dahi Türklük üzerindeki örtüyü silkeleyip kendini gösterme kudretine sahipken, Meşrutiyetin ilanıyla bütünüyle kaybolmağa mahkûm olmuştur"⁹.

Prens Sebahattin'in "Umum Osmanlı Vatandaşlarına Beyanname" (Kahire, 1901) başlıklı bildirisi bütün Osmanlı kavimlerinin ortak bir çıkarda buluşarak, II. Abdülhamit

3 İttihat ve Terakki Fırkasının maliye nazırı Cavit Bey, Liberal bir iktisat anlayışının savunuculuğunu yapmış, sermaye birikiminin önemine dikkat çekmiştir. Bu dönemde İktisadiyat mecmuasında Ziya Gökalp ve Tekin Alp, milli iktisadın teorik temellerine dair önemli metinler kaleme almışlardır. Bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s. 25-30.

4 Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 67.

5 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I. İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 70.

6 Françoise Geogron, *Osmanlı Türk Modernleşmesi*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s. 33.

7 Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası*. Haz. Ahmet Eryüksel, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991, s. 43; Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi", *Tanzimat Ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 88-116.

8 M. Şükrü Hanoğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1981, s. 216.

9 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000, s. 69.

Osmanlı Kimliğinden Türk Ulusuna: Modernleşen Türkiye’de Milli Kimlik Politikaları (1908-1918)

istibdadına karşı birleşmelerini talep etmektedir. 1902 Jön Türk Kongresi bu bildirin tesiriyle toplanmıştır. Mizancı Murad Bey ise Mısır’da yayınladığı *Mizan* dergisinde “Partimizin Hatt-ı Hareketi” başlıklı yazıda İttihat ve Terakki Fırkasının amacının ülkedeki bütün gayrimüslim unsurlarla birlikte Müslümanların Osmanlı milletini oluşturacağını belirtir. Fakat Mizancı Murad Bey’in Osmanlılık fikri yeni bir yaklaşım ve milliyetler arasında bir hiyerarşi öngörür. Buna göre Milli Türkiye’yi oluşturan esas unsur Türkler yani “unsur-ı asliye-i hükümet”tir. Müslümanlar ise “millet-i hâkime makamında olan İslâm” halkıdır. Gayrimüslim halklar ise millet-i hâkime ile yaşayan Osmanlı kimliğini taşıyan halklardır¹⁰.

Osmanlı Ahrar Fırkasının 1324 tarihli dâhili nizamnamesinde Partinin amaçları arasında Osmanlı halkları arasında dostane bir ilişkinin kurulması ve bunun yanında demokratik işleyişe halkın alıştırılması olduğu ifade edilir. Ahrar Fırkası, Tanzimat’ın siyasi eşitlik anlayışı ile devletin bütünlüğünü sağlama idealini sürdürmüş, gayrimüslim tebaanın askerliğe tabi olmasını programında kabul etmiştir. Partinin on beşinci maddesi ise Müslüman halkın eleştirdiği imtiyazların sürdürülmesi anlayışını içerir. İlk örgütlü muhalefet olan Ahrar Fırkası, Prens Sebahattin’in organik bağlantısının olmadığına dair bütün açıklamalarına rağmen, O’nun siyasal görüşlerini temsil etmiştir¹¹.

Ahrar Fırkası, adem-i merkezîyet ilkesi ile farklı etnik kimliklere sahip Osmanlı tebaasını, kendi yönetiminde söz sahibi olarak, devletin birliğine katkı sağlamak istemiştir. Prens Sebahattin’in adem-i merkezîyet ilkesini Osmanlı Devleti’nde uygulama ve devletin mahalli problemlerinin bu şekilde önüne geçme ideali, Ahrar Partisi tarafından benimsenmiştir. Partinin Osmanlı mülkünde, etnik bir eşitlik anlayışı ve vatandaşlık ideali, İttihat ve Terakki mensubu olan siyasetçilerce “devleti parçalama ve bölme, vatana ihanet” eleştirilerine neden olmuştur. Ahrar Partisi, etnik eşitlik ilkesinin savunuculuğunu yaparken “Türkçülük” akımının karşısında yer almıştır¹².

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yönetiminde iktidarı kimse ile paylaşmak istemeyen Ahmed Rıza’nın katı tutumuna karşı cemiyetin kuruluşundan itibaren içinde yer alan İbrahim Temo, Abdullah Cevdet ile birlikte meclis dışında Osmanlı Demokrat Fırkasını kurdu. Söz konusu parti, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Türkçülük politikalarının devletin diğer tebaasını küstürdüğü, ayrılıkçı hareketleri beslediği bu sebeple “demokratik meşrutiyetçi” bir çizgiye ihtiyaç olduğunu programında ifade ediyordu¹³. Osmanlı Demokrat Fırkası, “Osmanlı” kimliğini yaşatmak isteyen, ayrılıkçı ve etnik hareketleri kendi bünyesinde eriterek devletin bütünlüğünü sağlama amacı güden bir partidir. Osmanlı Demokrat Fırkasının programında, halkın mensup oldukları sosyal sınıflarla adlandırılması, programa dâhil edilmesi parti programları içerisinde ilktir¹⁴.

Osmanlı Demokrat Fırkası, programının dokuzuncu maddesinde, Osmanlı devletinin sınırları içerisinde bütün ilkokullarda eğitimin yerel dillerde verilmesi gerektiğini belirtir. İttihat-ı anasır politikasının bir gereği olarak düşünülen bu madde, bütün Osmanlı halklarının ilerlemesi, medeniyet seviyesine ulaşması ve daha özeldede Avrupa devletleri

10 Gülbeyaz Karakuş, *Osmanlı Siyasi Düşüncesinde Yeni Üslup Arayışları Mizan Gazetesi Örneği*, Marmara Üni. S.B.E., Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 103.

11 Tunaya, *a.g.e.*, s. 195-201; Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 80; Oğuz Kaan, *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*. İ. Ü. S. B. E. Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2008, s. 144-146

12 Kaan, 2008, s. 149-150. Osmanlı Ahrar Fırkasının programında haklar eşitliği anlayışı şu maddelerde vücut bulur: “Madde 14: Osmanlıların mebus intibahında, memuriyetlere tayininde cins ü mezhep tefrik edilmeyerek mücerred ehliyet ve liyakatleri nazar-ı dikkate alınacağı gibi anâsır-ı Osmaniyenin adilâne bir surette bu hakka nailiyetleri hususuna itina edilecek ve bilumum Osmanlılar ahz-ı asker kanununa tabi bulunacaklardır.

“Madde 15: Edyânın serbest-i icrası ve cemâat-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyazât-ı mezhebiyenin kemakân cereyanı esasları mahfuz kalacaktır”. Bkz. Tunaya, *a.g.e.*, s. 190.

13 Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 172.

14 Osmanlı Demokrat Fırkası Programı, Parti-i ‘ibad yani Genç Demokrat Partisi Siyasi Programı, (1325/1909), s. 1. Ayrıca bkz. Tunaya, *a.g.e.*, s. 212; Somel, *a.g.m.*, s. 110.

gibi sanayileşmesi düşüncesini taşır¹⁵. Osmanlılık ideolojisini sürdüren bu parti bünyesinde Arnavut, Ermeni, Hınçak ve Taşnak parti mensuplarını, Bulgar komitecilerini barındırmıştır. Söz konusu gruplarda partinin programını ve temel ilkelerini kendi idealleri çerçevesinde “kullanılabilir bir araç” olarak görmüşlerdir.

Türk Milli kimliğinin inşası sürecinde, yönetici ile yönetilen arasındaki hiyerarşi ve yöneticilerin üstünlüğü anlayışına dayanan geleneksel toplumsal yapısının eleştirisi, bunun yanında halkın bütününün hukuk-ı siyasesini güvence altına alan bir demokratik yapılanma siyasal parti programlarında yer almıştır. Osmanlı Demokrat Partisi, bütün Osmanlıların vergi verip vermemesine bakılmayarak oy kullanma hakkının genişletilmesini talep etmektedir¹⁶. Osmanlı Demokrat Fırkasının siyasi lideri olan Abdullah Cevdet, Osmanlı Devleti’nde halkın eğitim ve kültür seviyesinin iyileştirilmesi, demokratikleşme ve iktisadi anlamda kalkınmanın yaratılabilmesini eserlerinde dile getirmiştir. Toplumsal gelişmeyi sağlayabilmek için İslâm’ın ilmi teşvik eden, eğitimin önünü açan ilke ve emirlerini kullanarak, modern ulus devletlerin temel siyasi ilkelerinden biri olan iyi yurttaş yetiştirilmesi ve toplumsal siyasal düzenin sağlanması amaçlarını gerçekleştirmek istemiştir¹⁷.

Abdullah Cevdet ve *Osmanlı* gazetesinde yayın yapan Jöntürklerin siyasi faaliyetlerinin başlangıcında “Osmanlılık” kimliğini korumak ve yüceltmek gibi bir siyasal politikayı benimsemekle birlikte, Osmanlı tebaası olan farklı unsurlara kavmiyet özelliklerini koruyacak bir meşrutiyet yönetiminde birleşmelerini vaat ettiklerini görmekteyiz. Tunalı Hilmi Bey ise 1911 yılında yazdığı bir metinde Osmanlılığı Türklüğün önüne koyarak “Osmanlılık Türklük demek değildir... Ne kimseye zarar verir, ne de bir milliyete dokunur! Böyle olunca Osmanlı olmayacak kim bulunur? Geliniz... hep birden Osmanlı olunuz... Bu ayrılıklardan belalardan kurtulunuz” sözleriyle Osmanlı milliyetçiliğini savunmaktadır¹⁸. Abdullah Cevdet, Ahmed Rıza, Tunalı Hilmi Bey ve başka Jöntürkler, Osmanlı devleti içerisinde uyanmaya başlayan kavmiyet hareketine, milliyetçilik ideolojisine karşıt, kurgusal, yapay bir kavram olarak Osmanlı kimliğini savunmuşlar, Osmanlılığı bir tür Türk milliyetçiliğinin önünde “ön” milliyetçilik olarak kurgulamışlardır¹⁹.

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (1909), Arap, Arnavut ve Rum mebuslarca kurulmuş ve programında öncelikli politika olarak Osmanlı ittifadı siyasetini gerçekleştirmek yer almıştır²⁰. Söz konusu fırkanın milletvekilleri 1911 yılında Hürriyet ve İtilaf Partisi’ne katılmışlardır. “İttihad-ı Osmani” politikasına inanan çoğunluğu bürokratik kadrolardan oluşan Mutedil Hürriyetperveran Fırkasının düşünceleri Hürriyet ve İtilaf Fırkasının programında görmek mümkündür. Söz konusu partinin on altıncı maddesi, devletin birliği ve bütün unsurlarla birlikte varlığını sürdürmesini amaçlar: “Firkamızca ittifad-ı anâsır gayesi ancak anâsır ve akvâm-ı muhtelifenin menfaat-i hakikiyelerinin yek-diğeriyle ve vahdet-i Osmaniye ile telifinde aranılacaktır” yani Osmanlı devletinde yaşayan bütün unsurların gerçek çıkarlarının birbiriyle ve Osmanlı bütünlüğüyle uyumlu hale getirilmesi birliği sağlayacaktır²¹. Söz konusu parti programında Arnavut, Arap, Bulgar, Rum, Sırp halklarına verilecek haklar ile devlete olan bağlılıklarının sağlanabileceği inancı vardır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkasının parti programı da Osmanlılık politikasını savunuyor, liberal fikirleri, şahsi teşebbüsü geliştirmeyi hedefliyordu. Bu anlamda parti yönetimi, çoğulcu ve demokratik bir anlayışa sahiptir. Prens Sebahattin’in Osmanlı Devleti’nin siyasi yönetimi için önerdiği, azınlık unsurların kendi etnik kimliklerini koruyabileceği,

15 Osmanlı Demokrat Fırkası Programı, 1325, s. 2.

16 Hanioğlu, a.g.e., s. 145.

17 Hanioğlu, a.g.e., s. 131-133.

18 Hanioğlu, a.g.e., s. 213.

19 İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2019, s. 32.

20 Tunaya, a.g.e., s. 241-251.

21 Birinci, a.g.e., s. 261; Somel, a.g.m., s. 111.

anadilinde eğitim görebileceği bir yönetim ilkesini benimsemiştir. Söz konusu anlayış, gayrimüslim unsurların partiye olan ilgisini artırmıştır²². Hürriyet ve İtilaf Fırkasının, İttihat Terakki Fırkasının katı merkezîyetçi uygulamalarına tepkisi bu anlayışın gereğidir. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının on yedinci maddesi, her bir milletin, kendi kültürünü yaşatmaya dönük dernekler kurabileceğini, kültürel faaliyetlerde bulunabileceğini belirtir. Yirminci madde ise ilköğretimlerde anadilde öğretim yapılması ilkesini benimser²³.

Osmanlı kimliğini Türklüğün önüne koymakta bir sakınca görmeyen II. Meşrutiyet döneminin siyasi partileri, Arnavut ve Yemen isyanları sonrasında “Osmanlılık” idealinden Türkçülük ideolojisine doğru yönelmeye başlayacaklardır.

2. Parti Programlarında Bütünleşen İki Kimlik: İslâmlık ve Türklük

Tanzimat düşüncesi modernleşme hareketleri, devletin terakki etmesi anlayışına dayalı bir dizi reformun gerçekleştirilmesini öngörmüştür. Meşrutiyet dönemi hükümetler de devleti yaşatma siyasetinin bir parçası olarak yenileşme düşüncesini siyasi politikalarının merkezine almışlardır. Yenileşme, Müslüman tebaa tarafından şüphe ile karşılanmış bir olgudur. Tanzimat hükümetlerinin yenileşme politikaları Müslüman tebaa ile hükümetin ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştur. Tanzimat’ın eşitlik politikaları, İttihat ve Terakki Partisi tarafından da sürdürülmüştür.

İttihad ve Terakki Cemiyeti siyasi olarak İslâm olmanın ötesine geçen ve İslâmlığı Osmanlılık kimliğinin arkasına koyan bir politika izlemiştir. Jöntürk yayınlarında, Türklük ile İslâmlığın aynı manaya geldiği, hatta iki kelimenin iç içe geçen anlamlar taşıdığı pek çok metinde belirtilmiştir. Yüzyılın sonuna doğru, Osmanlılık, İslâmlık, Türklük kimliklerinde Türk unsurun asıl ve temel unsur olarak görülmeye başladığı da belirtilmelidir²⁴.

1324-1908 tarihinde kurulan Fedakarân-ı Millet Cemiyetinin programında Saltanat-ı Osmaniyenin kadim usul ile devamı, usul-i meşvereti korumak, Kanun-ı Esasî’nin tadili gibi maddelerin yanında “Osmanlı sancağı altında yaşayan akvâm-ı muhtelif beyinde” uhuvvet (kardeşlik) tesis etmek ifadeleri yer alır. Söz konusu parti tarafından toplumda tesis edilecek ittihadın aracı olarak düşünülen uhuvvet kavramı, II. Meşrutiyet döneminde İslâmcı aydınlar tarafından İslâm olan ve olmayan arasındaki hukuki anlamda hiyerarşiyi, eşitsizliği yumuşatan bir kavram olarak kurgulandığını ifade edebiliriz²⁵.

İttihat ve Terakki Fırkasının ittihad-ı anasır ve demokratikleşme politikaları, parti içerisinde dini hassasiyetlerin gözetilmesi gerektiğini savunan muhalif bir kesimin doğmasına neden olmuştur. 21 Şubat 1910’da kurulan Ahali Fırkası, programında hükümetin merkezîyetçi politikalarını reddediyor, eşitlikçi uygulamalardan rahatsızlığını dile getiriyor ve dini değerlerin daha fazla dikkate alınmasını talep ediyordu. Dini özgürlüklerin genişletilmesini savunmakla birlikte Ahali Fırkası, gayrimüslim cemaatlere mesafeli olmuştur. Söz konusu parti, dini eğitimin iyileştirilmesi, Arapça eğitime önem verilmesi ve yaygınlaştırılması taleplerini dile getirmiştir²⁶. Ahali Partisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin zaman içerisinde belirginleşen Türkçülük ideolojisini, laik hukukun yaygınlaştırılması gibi politik yaklaşımları reddetmiştir. Bu bakımdan İslâmcı çevrelerin, Arnavut ve Arap milletvekillerinin rağbet gösterdiği bir Parti olmuştur. Söz konusu kadro, meclis içerisinde daha güçlü bir muhalefet oluşturabilmek amacıyla Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na katılmıştır²⁷.

22 Birinci, *a.g.e.*, s. 57; Tunaya, *a.g.e.*, s. 296-299.

23 Birinci, *a.g.e.*, s. 261.

24 Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 151.

25 İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 286-287.

26 Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 165

27 Tunaya, *a.g.e.*, s. 241; Hocaoğlu, *a.g.e.*, s. 167.

Meşrutiyet dönemi siyasal partilerinde konumu bakımından zayıflayan ve sahip olduğu yetkiler anayasal hükümlerle sınırlandırılmak istenen bir padişah portresi vardır. Sultana bağlılık ve saygının azalması zaman içerisinde seküler bir hukuk düzeninin alanının genişlemesi ile alakalıdır. Ahrar Fırkasının (1324/1908) programında padişahın hiç söz edilmez. Ahrar Fırkasının beyannamesinde de Padişah sadece “Hükümdar”dır, “padişah-ı âlî-cenâb, padişah-ı hilafet-penah” gibi saygı ve bağlılık ifadeleri bulunmaz²⁸. Ahrar Fırkasının iktidara gelmesi durumunda padişahın yasama, yürütme ve denetleme vazifelerini nasıl icra edeceği bir başka ifade ile bu konuda padişaha nasıl bir konum tevdi edileceği açık değildir.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluş programında saltanata ve hilafete bağlılık ifade edilmekle birlikte, şartlı bir bağlılık söz konusudur. Cemiyetin 1325-1909 tarihli Nizamnamesinde birinci maddede geçen ifade şu şekildedir: “Cemiyet makam-ı hilafet ve saltanata hâdim-i meşrutiyet olan zat-ı Hazret-i Padişahiye zeval-i nâ-pezir bir hiss-i hürmetle merbuttur”. İslâm’ın kutsal mercii olan halifeye şartlı bağlılık zaman içerisinde saltanat ile arasına mesafe koyan, Türkçülük siyasetine yönelen cemiyetin programında aynen devam eder. Cemiyetin 8 Aralık 1908 tarihli nizamnamesinde sözünü ettiğimiz birinci madde küçük ifade değişiklikleri ile korunmuştur. Bu madde 1911 (1327) tarihli Kongrede düzenlenen nizamnamede de aynen bulunmaktadır²⁹.

İttihat ve Terakki Fırkası, İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup yayın organlarında padişah aleyhine yürütülen muhalif düşüncelere rağmen, propagandist bir söylemlerle halife-sultana olan bağlılığını dile getirmiştir. Parti, Hürriyet ve İtilaf Fırkasını, padişahın mukaddes şahsiyetini rencide etmekle suçlamış, padişahın kutsal şahsiyeti üzerinden siyaset yaparak üstünlük kazanmaya çalışmıştır. Siyasi parti programlarında, söylemlerinde Türk toplumunun siyasi olarak varlığını halife sultanın varlığı ile mümkün gören ve birlikte tanımlayan bir Türk kimliği söyleminin olduğu kabul edilmelidir. İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki siyasi çekişmede, İttihatçıların Hürriyet ve İtilaf Fırkasını Rumlarla ittifak yapmak, Patrikhane’nin imtiyazlarını genişletmek, ekalliyetlere daha fazla hak tanımak gibi Türk halkı için şeniattan kabul edilen siyasi faaliyetler gerçekleştirmekle suçlarken, beraberinde halkın nezdinde kendi itibarlarını artıracak şekilde Hürriyet ve İtilaf Fırkasını Padişahın kutsal şahsiyetini rencide etmekle itham etmişlerdir³⁰.

Yeni Osmanlı aydınların Osmanlı Devleti’nde gerçekleştirilecek modernleşme ve ilerlemenin “adil bir hükümdar”ın varlığı ile mümkün olabileceğine dair inancı Jöntürk aydınlarca da siyasal muhalefetlerinin ilk evresinde mevcuttur. Onlar da kendilerinden önceki muhalif aydınlar gibi ilerlemenin önünde en büyük engel olarak ehil olmayan devlet adamlarının kötü icraatlarını göstermektedirler. Bu bakımdan Mizancı Murad örneğinde olduğu gibi, Padişahı herkesten fazla sevmek ve övmek, devlet adamlarını ise eleştirmek siyasal muhalefetin önemli araçlarından biri idi³¹. Bu politika zaman içerisinde II. Abdülhamit’in Jöntürklerin taleplerine olumlu cevap vermemesi nedeniyle değişiklik göstermiştir.

Jöntürk yayınlarının bütününde saltanat makamına sadakat ile Sultan Abdülhamit’e olan sadakat birbirinden ayrılan bir düşüncedir. Bu bakımdan Jöntürk yayınlarında padişahın şahsiyetinin üzerinde bir saltanat makamına sadakat vurgulanır. Abdullah Cevdet’in İttihat gazetesinde de Sultan Abdülhamit’e olan muhalefet, Sultanın şahsiyeti üzerinden, İslâm’a olan samimiyetsizliği iddia edilerek dile getirilir. İttihat ve Terakki

28 Tunaya, *a.g.e.*, s. 183; Kaan, *a.g.t.*, s. 141.

29 Tunaya, *a.g.e.*, s. 116; Birinci, *a.g.e.*, s. 67.

30 Birinci, *a.g.e.*, s. 106.

31 Mardin, *a.g.e.*, s. 83. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Nizamnamesi’nin (1325-1909) 1. Maddesinde “Cemiyet makam-ı hilafet ve saltanata hâdim-i meşrutiyet olan zat-ı Hazret-i Padişahiye zeval-i nâ-pezir bir hiss-i hürmetle merbuttur” ifadeleri yer alır. Bu madde 1911 (1327) tarihli Kongrede düzenlenen nizamnamede aynen yer almıştır. Bkz. Tunaya, *a.g.e.*, s. 100, 116)

Cemiyeti mensupları gibi Abdullah Cevdet de İslâm toplumundan bir “millet” yaratmak istiyordu. Bu amaç doğrultusunda hem İslâmi ilkeleri “toplumsal ilerleme”ye bir araç olarak kullanıyor hem de “hilafet” kurumuna özel bir önem atfediyordu³².

Bununla birlikte Jöntürk yayınları içerisinde saltanat makamını tahkir eden, aşağılayan yayınlar da yapılmıştır. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adına, Paris’te yayınlanan *Vatan Tehlikede* isimli bir beyanname, padişahın şahsi mülkü ve hazinesinin denetlenmesi, sarayda israf derecesinde çalıştırılan kişilerin sayıca azaltılması, padişahın dinen nikahına alabileceği dört kadın dışında haremın dağıtılması gibi saltanat ve hilafetin izzet ve şerefine dokunacak ifadeler kullanır. Söz konusu risalede Osmanlı vatandaşları, Müslim, gayrimüslim, ulema, ümera ve zabitan-ı askeriye herkes birleşerek, padişahı halka hizmet vazifesine ve bir meclis teşekkül etmeye davet etmektedir³³. *Mizan* gazetesinde ise Mizancı Murad, sahib-i mülkün, garaz-kârâne hareketi ve had bilmezliği nedeniyle Sultana haddini bildirecek bir ricalin gerekliliğini ve halkın böyle bir hakkı olduğunu ifade etmekten çekinmez. Böylelikle Mizancı Murad, yazılarında sultani, sıradan halktan birinin seviyesine indirger³⁴.

Hatipzâde Ayetullah Bey *Kime Rey Verelim* başlıklı risalesinde, İttihat ve Terakki Fırkası muhalifi Hürriyet ve İtilaf Fırkasını Sultan Abdülhamit taraftarı, hırsız ve yağmacı bir grup olarak değerlendirmektedir. Söz konusu partinin hükümete muhalefetinin nedenini, Abdülhamit taraftarlığı ve meşrutiyet düşmanlığı olduğunu iddia etmektedir³⁵.

Meşrutiyet döneminin farklı siyasi parti örgütlerinde bulunmuş, önemli simalarından Lütfi Fikri, saltanat ve hilafet makamına yönelen tenkitleri şiddetle eleştirmiş, Türk siyasi kimliğinin saltanat makamından bağımsız düşünülemediğini, hükümdarlığın milliyet önünde engel olmadığını ispata çalışmıştır: “İngiliz hükümdarları tebcil edilir iken en ziyade tebcil edilen İngilizliktir. Hükümdarsız bir İngiliz milleti zannetmeyiniz ki daha büyük olsun. Hükümdar bir millete bir şahsiyet, bir hüviyet ve hatta bir miknet, bir kuvvet verir”³⁶.

Balkan savaşlarından sonra Osmanlıcı, İslâmcı ve Türkçü aydınlar arasında ülkenin birliğinin hangi siyasi politika ile daha iyi sürdürülebilir olduğuna ilişkin hararetli tartışmalar vardır. Osmanlıcı kesimin temsilcisi Süleyman Nazif, İttihat gazetesinde *Türk Yurdu* yazarı Ahmed Ağaoğlu ile “Cengiz hastalığı” hususunda tartışmakta, Türklerin Moğol ve Tatarlarla olan ırk bağının zayıflığına dikkat çekmektedir³⁷.

3. Parti Programlarında Toplumsal İlerlemeye Dayalı bir Türk Kimliği İnşası

II. Meşrutiyet sonrası Türk siyasal partilerinde, parti programlarında dünya halklarına göre medeniyete gecikmiş bir Türkiye’nin çağdaş düşünce, bilgi teknolojisi ve yaşama biçimini hızlıca değiştirme ve “mesafeyi kapatma” anlayışının hâkim olduğunu görebiliriz. İttihat ve Terakki Fırkasının programının değişikliğine dair yapılan hazırlık çalışmalarında, Osmanlı devletinin kalkınması meselesi üzerinde duruluyor ve Parti programının on iki ve on üçüncü maddeleri sanayi ve ticaretin gelişmesine ayrılıyordu. Birinci Jön Türk Kongresini (1902) takiben Paris’te kurulan “Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Nizamname-i Esasisi’nin ikinci maddesi, millet-i hâkimenin toplumsal ilerlemesine ilişkin bir madde olarak düşünülmelidir: “Her hususta sebab-i muvaffakiyet olan ahlâk-ı hasene-

32 Hanioglu, a.g.e., s.152-153.

33 Birinci, a.g.e., s. 114.

34 Karakuş, a.g.t., s. 113.

35 Hatipzâde Ayetullah, *Kime Rey Verelim?*, İstanbul, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1328, s. 9.

36 Lütfi Fikri, Lütfi Fikri, *Hükümdarlık Karşısında Milliyet Mesuliyet ve Tefrik-i Kuva Mesâili*. Akşam-Teşebbüs Matbaası, 1338, s. 7, 18; benzer bir yaklaşım için bkz. Tekin Alp, “İktisad nokta-i nazarından terbiye ve talim”, İktisadiyat Mecmuası, Yıl 1, sayı: 26, 25 Ağustos 1332, s. 1-3.

37 Çalen, a.g.m., s. 247.

yi milliyeyi takviye, ulûm-u maarif ve terakkiyât-ı medeniyye-yi hazırayı, adât-ı kavmiyye ve ihtiyacât-ı mevkiyemize tatbiken memalik-i Osmaniyeh'de neşr ü tamime çalışmak"³⁸.

Osmanlı Demokrat Fırkası, (1325/1909) özellikle batı sömürgeciliğine karşı halkın korunması, sanayinin canlandırılması, çiftçinin kazancının güvence altına alınması, ziraat ve sanayi bankalarının kurulması, arazi kanunnamesinin "hâkimiyet-i ahali" kaidesine göre düzenlenmesini siyasi programında ifade etmektedir. Başta Abdullah Cevdet ve parti mensupları, toplumsal ilerleme ve gelişmeyi esas alan bir program ile ulemayı ve talebe-i ulumu kendi taraflarına çekmek istemektedir. Osmanlı Demokrat Fırkasının ikinci maddesi de halkın düşkün olduğu seviyeden kurtulması için kurulacak olan okul, kütüphane, sosyal hizmet kurumlarının zorunluluğunu dile getirmektedir³⁹. Parti'nin fabrika ve maden ocaklarında çalışan işçilerin haklarının korunmasına dair politikalar üreteceği programında belirtilir. Abdullah Cevdet ve Jöntürk hareketi, sömürge karşıtlığını, politik bir tutum olarak, Osmanlı halkının sevgisini ve sempatisini kazanmak için eserlerinde sıkça vurgulamaktadır. Bunun yanında onların Batı medeniyeti ve ileri toplumlara karşı, Abdullah Cevdet'in ifadesiyle "seyl-i huruşan"a mukavemet etmek Osmanlı Türk toplumunun başarabileceği bir şey değildir, "Hayat-ı millilerini ancak bu cereyana (medeniyet-i hazıraya) tabiiyet ile temin edebilirler"⁴⁰.

Cemaleddin Afgani'nin başlattığı Batı sömürgeciliğine karşı İslâm halklarını uyandırma ve müdafaa hareketi, Osmanlı Devleti'nde ittihad-ı İslâm politikasının yaygınlaşmasında itici bir güç olmuş, milliyet fikrinin Türk ve İslâm toplulukları içerisinde yayılmasına katkıda bulunmuştur⁴¹. Afgani, Müslüman toplulukların geri kalmasında "cinsiyet"e önem verilmemesini bir neden olarak görmüş ve Fars, Arap, Türk topluluklara ırka, milliyete önem vermelerini tavsiye etmiştir⁴². Abdullah Cevdet ve döneminin ittihatçılarının da Türkçülük ideolojisi ve söylemi geliştirmeden önce Müslüman Osmanlı toplumundan bir millet yaratmak adına "Batı karşıtlığı" ve "Batı sömürgeciliği karşıtlığı"ni kullanmış olduklarını ifade edebiliriz⁴³.

Jöntürk hareketi içerisinde Prens Sebahattin'in önderliğini yaptığı Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti'nin aydınlanmacı Batı düşüncesinin kaynaklarından, sanayileşmiş Batı toplumlarından ve özellikle liberal siyasi ve iktisadi düşüncelerden etkilenmiş olduğunu, Osmanlı Devletinde de medeni bir toplum inşa edebilmek için fikr-i teşebbüs ile teşebbüs-i şahsiyi geliştirmek ve milli bir ekonomi yaratmak istediklerini görüyoruz⁴⁴.

Osmanlıcılık düşüncesinin siyasi partilerin programlarında yer aldığı, siyasetçilerin bu ideolojiye ilişkin görüş ve ideallerini Meclis-i Mebusan'da tartıştıkları bir dönemde İstanbul'da Türkçülük düşüncesini kültürel bir değer olarak yaşatmayı amaçlayan bir dernek kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin siyasal hayatında zamanla daha fazla yer edinen Türkçülük ideolojisinin kurucu isimlerinin mensup olduğu bu dernek, Türk Derneğidir⁴⁵. Söz konusu dernek, dili, edebiyatı, yaşayış biçimi başka kültürlerin tesirinde kalmış Türk kültürünü, tekrar ortaya çıkarmayı, özellikle Batı kültürü karşısında, Türk kimliğini inşa etmeyi istemektedir.

Türk Ocağı'nın ilk nizamnamesinde Anadolu'da bulunan Kürt, Laz, Arnavut bütün toplulukları kavmiyet iddiasına kapılmamak şartıyla Türk olarak kabul edileceğine dair

38 Tunaya, *a.g.e.*, s. 76.

39 Osmanlı Demokrat Fırkası Programı, 1325, s. 1.

40 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s. 234.

41 Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 62.

42 Akçura, *a.g.e.*, s. 64.

43 Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 153.

44 Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 195-205; Toprak, *a.g.e.*, s. 23 vd.

45 Akçura, *a.g.e.*, s. 230.

Osmanlı Kimliğinden Türk Ulusuna: Modernleşen Türkiye’de Milli Kimlik Politikaları
(1908-1918)

bir anlayış dikkat çekicidir. Aynı zamanda Ocağın millet-i İslâmiyenin önemli bir unsuru olan Türkleri, ilmî, ahlâkî, iktisadî ve sosyal olarak yükseltmek amacı, siyasetin ve siyasi politikaların, siyasi partilerin dışında kalarak gerçekleştirilmek istenmektedir. Türkçülüğün ilk evresinde İslâmî motiflerin canlılığını görmek mümkündür. Ziya Gökalp, Türklerin bilim ve medeniyete hizmetlerini sayarken İbn Sina, Zemaşşeri gibi âlimlerini Türk olarak nitelendirir⁴⁶.

Türk kültürünü, ortaya çıkarma ve yaşatma ideali Türk Yurdu dergisinin de programında olan bir maddedir. Dergi, Türklerin ideallsizlikten kaynaklanan tembelligini ve bilgisizlikten kaynaklanan Batı korkusunu ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Cemiyetin programının maddelerden biri de “Türk âleminin menfaatlerini müdafaa etmektir”⁴⁷. 18 Ağustos 1912 yılında kurulan Türk Ocağı Cemiyeti programının ikinci maddesi de cemiyetin amacını toplumsal ilerleme olarak amaçlar: “İslâm kavimlerinin başlıca mühimi olan Türklerin milli terbiye ve ilmî, ictimâî, iktisadî seviyelerinin ilerleme ve yükselmesiyle Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmaktır”⁴⁸.

Türklerin siyasi devlet geleneği ve siyasal kültürlerine ilişkin bu dönemde modernleşme, demokratikleşme politikaları çerçevesinde yeni yaklaşım ve öneriler tartışılmaya başlamıştır. Gökalp’in eserlerinde yeni Türk kimliğine ilişkin yapmaya çalıştığı tanım ve tahliller, Türk milletinin Türk töresine bağlılığını zorunlu görmektedir. Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin merkez kurul üyesi olduğundan cemiyetin siyasi, sosyal ve kültürel alanlardaki faaliyetleri ile ilgilenmiş, Türk toplumunun ilerlemesini, Türk milletinin yeniden yaratılmasını, Türklerin haricteki Türkler ile kaynaşmasını, İslâm’ın milli lisana, Türkçeye aktarılması ve Avrupa etkisini Türk kültürünün üzerinden kaldırmanın mümkün olabileceğini belirtmiştir:

“Türk milleti, bir millet olmak için ne yapmalı? Türklerin (Türkiye) namında bir devletleri vardır ki hakim olduğu buk’a dahilinde diğer kavimler de mevcuttur. Türkiye Türklerinin dinleri bütün İslâm kavimleri ile lisanları bütün Türk şubeleriyle müşterektir. Ma’şer itibariyle haricte iki türlü iştiraki olan bu cemiyetin camia itibarıyla da Avrupa medeniyeti ile irtibatı vardır. O halde Türkiye Türkleri bir taraftan haricteki Türkleri kendi devletleri dahiline almağa, diğer taraftan İslâmiyeti millî lisana nakil etmeğe çalışmak ve aynı zamanda iş bölümü nokta-i nazarından da Avrupa milletleri gibi müstakil bir camia mahiyetini almak vazifesiyle mükelleftir. İşte ancak bu terakki merhalelerini geçtikten sonradır ki beynelmilel milletlerin tesirinden kurtularak (millî bir hars)a malik olabilir. Türkleri bir camia haline getirecek ve Türk harsının teşekkülünü temin edecek âmillerden biri de (millî iktisat)dır. Bunu da gelecek makalede izah edeceğiz”⁴⁹.

46 Heyd, *a.g.e.*, s. 113.

47 Akçura, *a.g.e.*, s. 235.

48 Akçura, *a.g.e.*, s. 236. Benzer bir şekilde Türkleri İlmî, irfanî ve kültürel olarak yükseltme ideali Türk Yurdu Cemiyeti’nin nizamnamesinde yer almıştır. Cemiyet, 18 Ağustos 1327 (1911) tarihinde kurulmuştur. Türk Yurdu Cemiyeti Nizamnamesinin 4. Maddesine göre, cemiyet, “Türklerin zekâ ve irfanca seviyelerinin yükselmesine varidat ve teşebbüs sahibi olmalarına hizmet etmek üzere” kurulmuştur. *Türk Yurdu* Dergisi hiçbir siyasi Fırkanın taraftarlığını yapmayacak, “Türklüğün, Türk unsurlarının siyasi ve iktisadi menfaatlerini müdafaa edecektir. Türk unsurlarının menfaatlerini müdafaa ederken muhtelif unsurlar arasında ihtilaflar doğmasından kaçınmaya çalışacaktır” Bkz. Akçura, *a.g.e.*, s. 235.

49 Ziya Gökalp, “Millet nedir millî iktisat neden ibarettir”, İktisadiyat Mecmuası, Yıl 1, Sayı: 1, 8 Şubat 1331, s. 1-3.

Gökalp gibi Tekin Alp de ilerleme ve kalkınma için ulus olabilmeyi ve milliyet ilkesini önemli bir imkân, kaynak olarak görmüştür⁵⁰.

Gökalp, milli kültürün, İran taklitçiliğinden ve Tanzimat bürokratlarında görülen Fransız taklitçiliğinden kurtularak inşa edilebileceğini savunur⁵¹. Bu sebeple 1917’de parti meclisine sunduğu raporda, medreselerin ve şeyhülİslâmlık makamının kaldırılmasını, vakıf kurumlarında ve aile kurumunda değişiklikler yapılmasını önermiştir⁵². Gökalp, İslâm’ı ulusçu bir çizgide reforme etmek, kamusal alandan çekmek ve ibadet dilini Türkçeleştirmek istemiştir⁵³.

Gökalpçi çizgide devam eden Türkçülüğün son evresinde, İslâm topluluğu içerisinde Türk toplumunun tarihi varlığı, siyasal ve kültürel olarak İslâm medeniyetine katkıları gözden çıkarılarak, geçmişten koparılarak, hatta İslâm topluluğu içerisinde yeri göz ardı edilerek, unutulmuş kökleri daha eski tarihlere, topluluklara, medeniyete dayanan yeni bir kimlik ile tanımlanmaya çalışılmıştır⁵⁴.

Türk Milliyetçiliğinin açık bir dille savunulmaya başlamasında Balkan savaşlarının kaybedilmesi, Arnavutluk ve Makedonların bağımsızlığını kazanması, Osmanlı devletinin Balkanlarda tutunma ihtimalinin ortadan kalkması ile alakalıdır. Şehbenderzade Ahmet Hilmi, I. Balkan Harbi sonrasında Türklüğün uyanışını, Avrupa’da tüm azınlıkları himaye eden büyük devletlerin varlığı karşısında, Türk gençlerinin vatanın kurtuluşunu, kardeşlik ve dayanışma ile mümkün olacağını fark etmeleri ile açıklar⁵⁵.

Sonuç

Meşrutiyet dönemi yönetici ve bürokratları için devletin bütünlüğü ve devamı öncelikli meselelerden biridir. Osmanlı milliyetçiliğini inşaya dönük olarak ittihad-ı anasir politikası, farklı etnik köken ve inançta toplulukları, eşit haklara sahip tek bir millet olarak yaratmaya çalışmıştır. Söz konusu politika, İttihat ve Terakki Fırkasının otoriter ve merkezîyetçi uygulamaları ile birlikte sürdürüldüğünden gayrimüslim halkın tepkilerine sebep olmuştur. Bununla birlikte, başta İttihat ve Terakki Fırkası olmak üzere bu dönemin siyasi partilerinde, Osmanlı milliyetçiliği yaratmaya dönük faaliyetler, “ön” milliyetçilik olarak değerlendirilebilir.

II. Meşrutiyet sonrası Türk siyasal partilerinde, parti programlarında Avrupa halklarına göre geri kalmış Osmanlı halkının çağdaş düşünce, bilgi teknolojisi ve yaşama biçimini hızlıca değiştirme ve “mesafeyi kapatma” anlayışının hâkimdir. İttihat ve Terakki Fırkası,

50 “Umûmi bir mahiyeti hâiz olan bir ilm-i iktisat ile, fert, aile, cemaat iktisatları bir merkez-ih vahdet etrafında toplanılamaz. Bunları toplamak için millet denilen rabıtaya ihtiyaç-ı kati vardır. Fert, aile ve cemaat iktisatları millet denilen âmil sayesinde yekdiğeriyle tesânüd etmezse hiçbir vakit mühim bir kuvve-i iktisadiye vücuda gelmez, fertleri aileler, cemaatler iktisaden birbirinden ayrı olarak ve binaenaleyh takatsiz, kuvvetsiz bir halde yaşamağa mahkûm olurlar. Halbuki millet denilen âmil ve rabıta ile vücuda gelen tesânüd sayesinde servet ve istihsâlâtı artırmağa, hârice karşı mukavemeti teşdîd etmeğe medâr olan toplu bir kuvvet peyda olur. Millet âmil ve rabıtası her yerde bir değildir. Seciye-i milliye Fransızlarda başka, Almanlarda başka, İngilizlerde başka, Türklerde büsbütün başka türlü tesirler vücuda getirir. Binaenaleyh iktisat her yerde bir değil, her milletin kendine mahsus bir millî iktisadı vardır ki toprağın, iklimin, ahalinin vesâir avâmil ve anâsır-ı mahsusanın tesirâtına tâbidir” Tekin Alp, “İttihat Ve Terakki Fırkasının İktisadi Faaliyeti I”, İktisadiyat, Yıl 1, Sayı: 30, 6 Teşrin-i evvel 1332, s. 1; Toprak, *a.g.e.*, s. 27. Ayrıca bkz. Ziya Gökalp, “Millî iktisad nasıl vücuda gelir”, İktisadiyat, Yıl 1, Sayı: 35, 24 Teşrin-i sâni 1332, s. 1-3.

51 Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 139.

52 Heyd, *a.g.e.*, s. 22

53 Kerem Ünüvar, “İttihatçılıktan Kemalizme İhya’dan İnşa’ya”, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2006, s. 133.

54 Zafer Yörük, “Politik Psişe Olarak Türk Kimliği”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 310.

55 Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *a.g.e.*, s. 84-85; Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 187.

Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, Ahrar Fırkası ve Osmanlı Demokrat Fırkasının parti program ve beyannamelerinde ekonomik kalkınma ve sanayileşmeye dair izlenecek politik adımların tanımlandığını görebiliriz.

Türk Millî kimliğinin inşası sürecinde, geleneksel toplumsal yapının eleştirisi, bunun yanında halkın bütününe hukuk-ı siyasiyesini güvence altına alan bir demokratik yapılanma siyasal parti programlarında yer almıştır. Osmanlı devletinde yaşayan farklı etnik ve inançta halkların devlete olan bağlılığını sağlamaya dönük çabalar, dönemin siyasal parti programlarında demokratik ilke ve politikaların belirginleşmesini gerektirmiştir. Bunun yanında tüzük ve programlarda halkın demokratik sürece katılımı ve işleyişe alıştırılması gibi bir amaç da vardır.

II. Meşrutiyet dönemi aydınlarının yazılarında acil olarak “millet-i hâkime”nin, Türklerin eğitim, kültür ve ekonomik bakımdan durumunun iyileştirilmesi gerektiği dile getirilir. Parti programlarında ziraat, zanaat ve sanayinin geliştirilmesi ve Türk halkının “teşebbüs-i şahsi” gayretinin artırılması planlanır. Bu dönemde kurulan derneklerce, dilde ve yaşayışta yabancı kültürel etkilerin ortadan kaldırılması gibi kültürel bir milliyetçilik hareketi başlatılmıştır. Bu hareket zaman içerisinde yeni bir tarih, inanç ve gelecek tahayyülünün gelişmesini sağlamıştır. Yeni bir Türk kimliği, Tarih, Kültür, Dil, Edebiyat gibi alanlarda yeni araştırmalar ve metinler üretilmesini sağlamıştır. Türkoloji alanında yapılan çalışmalar, yeni Türk kimliğinin tarihi köklerini ve özelliklerini tespit etmeye dayalıdır.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz (2010), *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Akçura, Yusuf (2001), *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Birinci, Ali (2001), *Tarih Yolunda*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Birinci, Ali (1990), *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Çalen, M. Kaan (2016). “II. Meşrutiyet Döneminde İki Farklı Cengiz Han Tasavvuru” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 13, Sayı 4, ss. 227-254.
- Georgeon, Françoise (2016), *Osmanlı Türk Modernleşmesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Gökalp, Ziya (1331), “Millet nedir millî iktisat neden ibarettir”, *İktisadiyat Mecmuası*, Yıl 1, Sayı: 1, 8 Şubat 1331, s.1-3.
- Gökalp, Ziya (1331), “Millî iktisat nasıl vücuda gelir”, *İktisadiyat*, Yıl 1, Sayı: 35, 24 Teşrin-i sâni 1332, s. 1-3.
- Hanioglu, M. Şükrü (1981), *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hatipzâde Ayetullah (1328), *Kime Rey Verelim?*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası.
- Heyd, Uriel (2002), *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Hocaoğlu, Baran (2010), *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- İttihat ve Terakki Fırkasının nizamname-i dâhilisi ve Osmanlı İttihat ve Terakki Partisinin Program Müsveddesi (t.y.)
- Kaan, Oğuz (2008), *II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası*, İ. Ü. S. B. E. Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kara, İsmail (2003), *Din İle Modernleşme Arasında*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Kara, İsmail (2019), *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: Dergâh Yay.
- Karabulut, Umut (2014). *İzmir Kentinde Siyasal Protesto Kültürü*, İstanbul, Yeditepe Yay.
- Karakuş, Gülbeyaz (2007), *Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Yeni Üslup Arayışları Mizan Gazetesi Örneği*, Marmara Üni. S.B.E. Yüksek Lisans Tezi.

- Lütfi Fikri (1338), *Hükümdarlık Karşısında Milliyet Mesuliyet ve Tefrik-i Kuva Mesâili*, Akşam-Teşebbüs Matbaası.
- Mardin, Şerif (1996), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul: İletişim Yay.
- Osmanlı Demokrat Partisi Programı, Parti-i 'ibad yani Genç Demokrat Partisi Siyasi Programı, (1325/1909)
- Parla, Taha (1993), *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul: İletişim Yay.
- Somel, Selçuk Akşin (2006), "Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi" *Tanzimat Ve Meşrutiyetin Birikimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 88-116.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi (1991), *Muhalefetin İflası*, Haz. Ahmet Eryüksel, İstanbul: Nehir Yay.
- Alp, Tekin (1332), "İktisad nokta-i nazarından terbiye ve talim", İktisadiyat Mecmuası, Yıl 1, Sayı: 26, 25 Ağustos 1332, s. 1-3.
- Alp, Tekin, (1332). "İttihad ve Terakki Fırkasının İktisadi Faaliyeti I", İktisadiyat, Yıl 1, Sayı: 30, 6 Teşrin-i evvel 1332, s. 1-2.
- Toprak, Zafer (1982). *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara, Yurt Yay.
- Tunaya, Tarık Zafer (1998), *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, İstanbul: İletişim Yay.
- Ünüvar, Kerem (2006), "İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya", *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*. İstanbul: İletişim Yay.
- Yalçın, Hüseyin Cahit (2000), *Siyasal Anılar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Yörük, Zafer (2009), "Politik Psişe Olarak Türk Kimliği", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 309-324.

BOLU MUALLİMLER BİRLİĞİ VE YAYIN ORGANLARI

BOLU TEACHERS UNION AND ITS MEDIA OUTLETS

Fahri KILIÇ*

Geliş Tarihi/Received:14.07.2020

Kabul Tarihi/Accepted:31.10.2020

KILIÇ, Fahri, (2021), "Bolu Muallimler Birliği ve Yayın Organları", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 73-88.

Öz

Bolu'da Vilayet Matbaası 1913 yılında açıldıktan sonra Vilayet Gazetesi, salname, haber bültenleri, resmi bildirimler, duyurular ile sanat ve edebiyat içerikli dergi ve gazeteler çıkarılmaya başlanmıştır. II. Meşrutiyet Döneminde Ferda, Kardeş, Millî Mücadele Döneminde Dertli, Türkoğlu, Kürsü-i Millet, Gamlı, Duygu Yurdu, Yeni Yol, Milli Gaye gibi dergi ve gazeteler yayımlanmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ankara'da kurulan Muallimler Birliğinin bir şubesi de Muallimler Birliği olarak Bolu'da kurulmuştur.

Bolu Muallimler Birliği yürüttüğü yaygın eğitim faaliyetlerinin yanı sıra düzenli olarak eğitim odaklı dergiler çıkartmaya başlamıştır. Birliğin ilk yayın organı Altın Yaprak dergisidir. Dergi 1 Mart 1925 - 31 Ağustos 1925 tarihleri arasında on beş günde bir olmak üzere on üç sayı çıkartılmıştır. Altın Yaprak Mecmuası, genel olarak Türkiye'nin özel olarak da Bolu ilinin eğitim sorunlarını ve bunların çözüm yollarını ele almıştır.

Bolu Muallimler Birliğinin ikinci yayın organı Yeşil Yaprak dergisidir. Dergi 1925-1927 yılları arasında toplam 18 sayı çıkartılmıştır. Bolu'nun ormanlarından ve yeşilliğinden esinlenilerek Yeşil Yaprak adı verilen dergi bir eğitim dergisi olmasının yanı sıra, kültür, sanat, edebiyat ve eğitim uygulamalarına ait haberlere yer verildiği bir kültür sanat dergisidir.

Bolu Muallimler Birliğinin üçüncü yayın organı Çığır Dergisi de 1930-31 yılları arasında yayımlanmıştır. Dergi ayda bir olmak üzere toplam 7 sayı çıkartılmıştır. Dönemin eğitim anlayışına ve siyasi atmosferine ait izlerinin görüldüğü dergide aynı zamanda şehrin ve ülkenin eğitim uygulamalarına ilişkin haber ve yorumlara da rastlanılmaktadır.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme tekniği kullanılacaktır. İncelemede alan yazınının dışında, arşiv kaynakları, süreli yayınlar, tetkik eserler ve anılara başvurulacaktır. Elde edilen bulgular ışığında Cumhuriyet Dönemi eğitim tarihi açısından genel bir değerlendirilme yapılacaktır. Dergide yer alan eğitim içerikli yazıların Bolu'nun eğitim öğretim hayatına etkileri değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: *Bolu, Cumhuriyet, Toplum, Kültür, Eğitim.*

*Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalı, kiliç_f@ibu.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-0882-5811>).

Abstract

Upon the opening of Province Printing Office in Bolu in 1913 publications of provincial newspaper, annual, news bulletin, pronouncement, announcements as well as magazines and newspapers with art and literature began. Magazines and newspapers like Ferda and Kardeş in II. Constitutional Monarch Period and Dertli, Türkoğlu, Kürsü-i Millet, Gamlı, Duygu Yurdu, Yeni Yol and Milli Gaye in the National Struggle Period were published. A branch of Teachers Union that was founded in Ankara in the first years of the Republic was opened in Bolu under the same name.

Bolu Teachers Union began publishing education-focused periodicals as well as its non-formal education activities. The first media outlet of the Union is Altın Yaprak. The periodical totally had thirteen issues published every fifteen days between 1 March, and 31 August in 1925. Altın Yaprak handled education issues and solutions for Bolu in particular and for Turkey in general.

The second media outlet of Bolu Teachers Union is the periodical Yeşil Yaprak. The periodical totally had 18 issues between 1925 and 1927. Named with an inspiration from forests and greenery of Bolu, Yeşil Yaprak (meaning green leaf)- as an education journal- is also an art and culture periodical including practices for art, culture, literature and education.

The third media outlet of Bolu Teachers Union, Çığır was published between 1930 and 1931. The periodical was published monthly, reaching a number of 7 issues. In the periodical where an impression of education mentality and political atmosphere of the period could be obtained, news and comments on education practices of the city and the country were available.

In this study document analysis technique of qualitative research methods will be used. In the analysis archive sources, periodicals, surveys, and memoirs will be applied except from the body of literature. In consideration of the findings a general evaluation will be made regarding education history of Republican Period. The effects of educational writings in the periodical to the education in Bolu will be assessed.

Keywords: *Bolu, Republic, Society, Culture, Education.*

GİRİŞ

Dünyada öğretmen örgütlenmeleri ilk önce Sanayi Devrimi sonrası modernleşmenin ve siyasal çeşitliliğin artışının sonuçlarından biri olarak 1800'lerde gündeme gelmiştir.¹ FISE (Uluslararası Eğitim Sendikaları Federasyonu), CMOPE (Öğretim Mesleği Örgütleri Dünya Konfederasyonu), FIAI (İlkokul Öğretmenleri Uluslararası Federasyonu), FIPESO (Resmi Ortaöğretim Öğretmenleri Uluslararası Federasyonu), CSME (Öğretmenler Dünya Sendikal Konfederasyonu) gibi uluslararası öğretmen dernekleri ve sendikaları XX. yüzyılın başlarından itibaren faaliyete geçerek gelişmeye başlamışlardır.²

Türkiye'de öğretmenlerin örgütlenme tarihi yüz yıllık köklü bir geçmişe dayandırılabilir. II. Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük havası birçok alanda cemiyetlerin kurulmasına yol açmıştır.³ Bu dönemde eğitimciler de çeşitli meslek birlikleri oluşturmaya başlamışlardır. Bu kapsamda ilk önce İstanbul'da Darülfünun ve Darümuallimin mezunları tarafından "Encümen-i Muallimin" adında bir cemiyet kurulmuştur. Öğretmen haklarının daha güçlü savunulması için İstanbul'daki idadi, rüşdi ve iptidai okullarının öğretmenleri tarafından Muhafaza-i Hukuk-ı Muallimin Cemiyeti kurulmuş, başkanlığına da Mercan İdadisi Fransızca öğretmeni Zeki Bey seçilmiştir.⁴ Bu yeni cemiyetin kurulması üzerine Encümen-i Muallimin Cemiyeti ile Muhafaza-i Hukuk-ı Muallimin Cemiyeti, 1908 yılının sonlarına doğru "Cemiyet-i Muallimin" adı altında birleşmeye karar vermiştir. Cemiyet-i Muallimin'in başkanlığına Zeki Bey seçilmiş, Cemiyet-i Muallimin, görüşlerini yaymak için Ocak 1909'dan itibaren Mir'at-i Maarif adında bir dergi çıkarmaya başlamıştır.⁵ Cemiyet başkanı Zeki Bey'in 31 Mart Vakası'ndan sonra tutuklanması ile dağılmıştır.⁶ Cemiyet-i Muallimin dağıldıktan sonra İstanbul'da 1909 yılında Neşri-i Maarif ve Teavün-i Muallimin Cemiyeti, Edirne'de 1911 yılında Mahfel-i Muallimin Cemiyeti kurulmuş ise de yaygınlaşamamış ve bir süre sonra da kapanmıştır.⁷ Ayrıca bu dönemde açılmak istenen bazı öğretmen cemiyetleri de Maarif Nezareti tarafından uygun görülmediği için açılmamıştır.⁸

I. Dünya Savaşının sonlarına doğru İstanbul'da 9 Mart 1918'de Muallimler Cemiyeti adıyla yeni bir öğretmen örgütü kurulmuştur. Darülfünun salonunda yapılan toplantıda bir de idare heyeti oluşturulmuştur. Belirlenen idare heyeti bir tüzük hazırlamıştır. Hazırlanan bu tüzüğe göre cemiyetin amacı, "...muallimleri ilmi, içtimai ve iktisadi ihtiyaçlarını ve mevkii ihtiramlarını temine ve halkın irfanını yükseltmeye çalışmak,... muallim ve talebeye mahsus meslek ve ders kitapları ile mecmualar neşir... teavün ve tasarruf sandıkları teşkil eder..."⁹ olarak ifade edilmiştir.

Cemiyet, faaliyetlerin İstanbul Türk Ocağı binasında sürdürecektir. Ancak İngilizler tarafından Türk Ocağı binasının işgal edilmesi ve vatansever aydınların tutuklanıp Malta

1 Yahya Akyüz, Öğretmen Örgütlenmesi, Türkiye, Fransa, İsviçre'de ve Uluslararası Kuruluşla Etkinlikler Sorunlar, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1980, s.121-123.

2 Mustafa Şahin, "Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmelerine Bir Örnek: Ege Bölgesi Köy Öğretmenleri Derneği", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, S.XIV/28, Ankara 2014, s.281-282.

3 Tarih Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, Hürriyet Yayınları, C. I, İstanbul 1984, s. 371-372.

4 Ali Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1968), C.3, Ankara 1969, s. 407-409.

5 Arzu M. Nurdoğan, "Türkiye'de Öğretmenlik Mesleğinde Sosyal Dayanışma Fikrinin Doğuşu: Muallim Cemiyetleri (1908-1914)", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S.17, İstanbul 2007, s.65-66.

6 Yahya Akyüz, "Doğuşunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesinin İlk On Yılına Bakışlar (1908-1918)", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM), S.22 Ankara 2007, s.8-11.

7 Nafi Atuf, Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Ankara1930, s.14-15.

8 Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Tarih 24/B/1328, DosyaNo113, Gömlek No:54, Fon Kodu DH. MUI

9 Muallimler Cemiyeti Nizamnamesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1335, s.1

adasına sürgüne gönderilmesi üzerine cemiyet faaliyetlerini gizlice ev ve okullarda sürdürmek zorunda kalmıştır. Önce başkan Ahmet Halit (Yaşaroğlu) Bey'in evinde ve sahibi olduğu Şehzadebaşındaki Asri Mekteb ile Nakiye (Elgün) Hanımın müdireliğini yaptığı Feziye Mektebinde yürütülmüştür.¹⁰ Cemiyet halkta Millî Mücadele bilincinin arttırılması için çeşitli faaliyetler düzenlemiştir. Bu amaçla İstanbul'da İzmir'in işgalini protesto amacıyla 22 Mayıs 1919'da Sultanahmet meydanında büyük bir protesto mitingi gerçekleştirilmiştir.¹¹ . Mullimler Cemiyeti 1919 yılında yaptığı kongrede ilk defa bir kadın öğretmeni de başkanlığa seçmiştir. Feziye Mektebi Müdiresi Nakiye Hanım,1919 yılında yapılan olağan kongrede cemiyetin başkanlığına seçilmiş bir yıl boyunca bu görevi başarıyla yürütmüştür. Cemiyeti, öğretmen haklarının savunulduğu yer olmasının dışında millî mücadele konusunda halkın aydınlatılmasını Anadoluya silah ve asker sevkياتının yapıldığı bir karargah olarak da kullanmıştır.¹²

I. Dünya Savaşı süresince ve Mütareke Döneminde öğretmenlerin en önemli sorunlarından birisi, maaşların azlığı ve ücretlerini düzenli alamamalarıdır. Bu dönemde en çok mağdur olan öğretmenler arasında ilkokul öğretmenleri olmuştur. Bu nedenle maaşları düzenli ödenmediği için ilkokul öğretmenleri 1921 yılının Nisan ayının ilk haftasında greve gitmişlerdir. Grev sırasında İstanbul Muallimler Birliği ikiye ayrılmış ve çoğunluğunu ilkokul öğretmenlerinin oluşturduğu bir grup öğretmen "Mekاتب-i İptidaiye Muallimler Cemiyeti" adıyla yeni bir cemiyet kurmuşlardır.¹³ Yedi yüz civarında üyeye sahip olan cemiyet, dönemin en güçlü mesleki örgütü haline gelmiştir.¹⁴

A) Türkiye Muallimleri ve Muallimleri Dernekleri Birliği

Millî Mücadele döneminde Muallimler Cemiyeti üyesi öğretmenler halkın aydınlatılması, örgütlenmesi için çeşitli faaliyetler yürütmüşlerdir. Cemiyet'in önde gelen kadroları, Millî Mücadele'ye gönüllü olarak katılmış, Milli Mücadele'de önemli görevler üstlenmişlerdir. Bunlardan Mustafa Necati Bey Ege'de Yunan işgaline karşı verilen mücadelede öncülük ederken, Cevat Bey de Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasında etkin rol oynamıştır.¹⁵ Milli Mücadele döneminde öğretmen dernekleri Ankara hükümetine destek vermek amacıyla 21 Temmuz 1920'de Ankara Sultanisi muallimleri tarafından "Muallim ve Muallimeler Cemiyeti" adıyla yeni bir öğretmen derneği kurulmuştur.¹⁶ Cemiyet kısa sürede Antalya, Bolu, Denizli, Konya, Akşehir, Karaman, Amasya gibi illerde şubeler açmıştır. Cemiyet, 7 Mayıs 1921 tarihinde "Türkiye Muallime ve Muallimler Birliği" adını almıştır.¹⁷ Türkiye Muallime ve Muallimler Birliğinin Fahri Başkanı Mustafa Kemal Paşa üyeleri öğretmen kökenli milletvekillerinden Mazhar Müfit Bey, Cevdet Bey,

10 Ahmet Halit Yaşaroğlu, "Meşrutiyetten Sonra İlk Muallimler Cemiyeti", Öğretmen, İstanbul 1949, C. 3, S. 25, s. 8-9.

11 Ahmet Orhan, *Cumhuriyet Dönemi Öğretmen Örgütlenmesi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 34.

12 Nuray Özdemir, *Osmanlıdan Cumhuriyete: Bir Cemiyet Kadını Nakiye Elgün*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2014, s.70-75.

13 Selçuk Uygun, "Öğretmen Örgütlenmesinin 100. Yılında Öğretmen Örgütleri Ve Çanakkale Muallimler Birliği" Çağdaş Eğitim Dergisi, Yıl: 34, Sayı: 363, Ankara 2009, s.18-20.

14 Yahya Akyüz, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri 1848-1940*, Doğan Basımevi, Ankara 1948, s. 186-187.

15 İsmail Göldaş, *Milli Kurtuluş Savaşı'nda Öğretmenler*, Öğretmen Dünyası Yayınları, İstanbul 1981, s.29.

16 TBMM Zabıt Ceridesi, 21 Temmuz 1920.

17 Hâkimiyet-i Milliye, 9 Mayıs 1921.

Necati Bey, Muhittin Baha Bey, Dr. Suat Bey, Hamdi Bey ile Orta Tedrisat Müdürü Kazım Nami Beylerdir.¹⁸

B) Türkiye Muallimler Birliği

Türkiye Muallimleri ve Muallimleri Dernekleri Birliği, yerel kongrelerini tamamladıktan sonra, Ankara’da büyük bir kongre düzenlenmiştir. Kongre, 22 Ağustos 1924’te Mustafa Kemal Paşa, eşi Latife Hanım, Başvekil İsmet Paşa, vekiller ve 74 delegenin katılımıyla gerçekleştirilmiştir.¹⁹ John Dewey’in de katıldığı bu toplantının başkanlığına Adalet Vekili Mustafa Necati Bey seçilmiştir.²⁰ Kongrede öğretmenlerin maaş, terfi ve emeklilik işleri ele alınmıştır.²¹ Öğretmenlerin genel merkeze bağlı birlikler şeklinde örgütlenmesine karar verilerek, bütün öğretmen örgütleri tek bir çatı altında birleştirilmiştir.²²

Mustafa Kemal Paşa burada yaptığı tarihi konuşmasında...“*Muallimler! Yeni nesil Cumhuriyet’in fedakâr muallim ve mürebbileri, sizler yetiştireceksiniz; yeni nesil sizin eseriniz olacaktır. Eserin kıymeti sizin maharetiniz ve fedakârlığınız derecesiyle mütenasip bulunacaktır. Cumhuriyet fikren, ilmen, fennen, bedenen kuvvetli ve yüksek seciyeli muhafızlar ister. Yeni nesli bu evsaf ve kabiliyette yetiştirmek sizin elinizdedir...*”²³ sözlerini sarf etmiştir.

Türkiye’deki bütün öğretmen örgütlerinin birleşiminden sonra kurulan Türkiye Muallimler Birliği, ilk kongresini 2-6 Mayıs 1925 tarihleri arasında yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa ve Lâtife Hanım’ın da iştirak ettiği kongre 60 üyenin katılımıyla gerçekleşmiştir.²⁴ Kongrede *Türkiye Muallimler Birliğinin maksadı bütün muallimlerin hukuk ve menafini siyanet etmek (korumak), muallimlik mesleğini layık olduğu mevkie çıkarmak, meslekdaşların fikri ve içtimai seviyelerini mesleğin kadr-i haysiyetiyle mütenasip bir şekilde ila eylemek (yükseltmek), yeni nesli asri, iradeli, Cumhuriyetçi, yetiştirmektir...*“ “... Asgari 25 muallim bulunan yerlerde Birliğin birer merkezi, Muallim adedi 25’ten az olan yerlerde birer şube kurulacaktır.”²⁵

Türkiye Muallimler Birliği, özellikle Erken Cumhuriyet Döneminde gerçekleştirilen inkılâpların topluma tanıtılıp benimsetilmesi amacıyla, halk dershaneleri ve gece mektepleri açmıştır. Bu okullarda örgün eğitimden yararlanamamış vatandaşlara okuma yazma eğitimi verilmiş, çeşitli meslek kursları düzenlenmiştir. Ayrıca yardıma muhtaç ve kimsesiz öğretmen ailelerine yardımda bulunulmuş, birlik merkezlerinin sayısı²⁶ ülke çapında 240 şubeye ulaşmıştır.²⁷ Cumhuriyet’in ilk yıllarında yapılan inkılabları halka anlatmak için çıkılan yurt gezilerinde Mustafa Kemal Paşa Muallimler Birliği Şubelerini ziyaret etmiş Cemiyet’in üyeleri ile görüşmelerde bulunmuştur.

18 Filiz Oymak, *Türkiye Muallimler Birliği Mecmuasının Sistematik Tahlili*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2009, s.9.

19 Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.75–76.

20 *Vakit Gazetesi*, 23 Ağustos 1924.

21 *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1924.

22 Öğretmen örgütlerinin tek bir çatı altında faaliyetlerini yürütme kararı çerçevesinde İstanbul’da ilkokul öğretmenleri tarafından kurulan Mekâtib-i İbtidaiye Muallimleri Cemiyeti de Muallimler Birliği’ne katılma kararı almıştır. *Muallimler Mecmuası*, C. 8, Sayı:12, 15 Teşrin-i Sani 1930, s. 62.

23 *Hâkimiyet-i Milliye*, 26 Ağustos 1924

24 Ergün, *a.g.e.*, s. 76-77.

25 Niyazi Altunya, *Türkiye’de Öğretmen Örgütlenmesi (1908-1998)*, Ürün Yayınları, Ankara 2008, s.37-39.

26 *Hâkimiyet-i Milliye*, 17 Temmuz 1926.

27 *Muallimler Birliği*, S. 12, Haziran 1926, s. 533.

Türkiye Muallimler Birliği, yaygın halk eğimi alanında önemli çalışmalar yürütmüştür. En önemli amacını halka okuma yazma öğretmek olarak belirleyen Muallimler Birliği ihtiyaç duyulan yerlerde okuma yazma kursları açmıştır. Ayrıca birliğe bağlı öğretmenler yaz tatillerinde köylerde kasabalarda halka gezici okuma yazma kursları açacaktır.²⁸ Türkiye’de yeni Türk alfabesine geçilmesi ile birlikte Maarif Vekâleti’nin kontrolünde Dâhiliye, Maliye, Mülkiye, Sıhhiye, Nafia Vekâleti, belediyeler, müftülükler, Kızılay ile Cumhuriyet Halk Fırkası, Türk Ocakları, Halkevleri, gibi kamu yarına çalışan kuruluşlarda da okuma yazma kursları açılmıştır.²⁹ Türkiye Muallimler Birliği’de Harf İnkılâbı’nın topluma benimsetilip öğretilmesinde önemli bir rol oynamıştır.³⁰ Türk Ocakları ile yeni harfleri öğretmek için 1928 yılının Ağustos, Eylül, Ekim aylarında birçok yerde birlikle kurslar açmıştır. Türkiye’nin sınırları dışında Balkan ülkelerinde yaşayan Türk öğretmenler tarafından kurulan Muallimler Birlikleri de Türkiye’deki birliklerin benzeri faaliyetler yürütmüşler okullarında 1933 yılında yeni Türk alfabesi ile eğitime başlamışlardır.³¹

Muallimler Birliği halkı eğitmek için açtığı halk dershanelerinin yanı sıra, müsamereler, konferanslar düzenlemiş, sinemaları, kütüphaneleri, mektepleri ve askeri birimleri bu amaçla değerlendirmiştir. Türkiye Muallimler Birliği eğitim hakkındaki görüşlerini daha büyük kitlelere ulaştırmak amacıyla da “Muallimler Birliği” adı altında bir dergi çıkarmıştır.³² Birliğe bağlı şubelerde İstanbul’da “Muallim”, “Muallimler Mecmuası”, Adana’da “Milli Mefkûre” ve “Adana Mıntıkası Maarif Mecmuası”, ile “Çukurova’da Memleket”, Kırşehir’de “Dirlik”, Kastamonu’da “Birlik”, Çanakkale’de “Çanakkale Muallimler Birliği”, Sivas’ta “Duygu ve Düşünce” ile Dilek ve Yeni Dilek, Erzurum’da “Erzurum Muallimler Birliği”, İskilip’te “Muallimler Birliğinin Kurtuluş Yolu”, Samsun’da “Şark Yıldızı”, Trabzon’da “Trabzon Muallimler Birliği”, Edirne’de “Trakya Bilgi Sepeti”, Burdur’da “Gül”, Antalya’da “Yeni Hayat” Bolu’da ise “Altın Yaprak”, “Yeşil Yaprak” ve “Çığır” isimleriyle dergiler yayımlanmıştır.³³

Türkiye Muallimler Birliği genel merkezinin ve şubelerinin yayımladığı bu mecmualarda öğretmenlerin sorunları, maarifle ilgili mevzuatlar haberler ile birliklerin gerçekleştirdikleri faaliyetler hakkında bilgilere yer verilmiştir.³⁴ Ayrıca dil, edebiyat, tarih, sosyoloji, felsefe, iktisat, ziraat, spor, yurttaşlık ve sağlık alanlarında yazılara rastlanılmaktadır.

28 *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Temmuz 1926.

29 Fahri Kılıç, *Yeni Türk Alfabesinin Kabulü Ve Öğretiminde Kullanılan Yöntemler-Araçlar*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s.171.

30 Günver Güneş, Müslime Güneş, “Türk Ocakları ve Harf İnkılâbı”, *80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Uluslararası Sempozyumu, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü* İstanbul 10-11 Kasım 2008, s. 187-197.

31 Cengiz Dönmez, *Tarihi Gereçekleriyle Harf İnkılâbı ve Kazanımları*, Gazi Kitabevi, Ankara 2008, s. 310.

32 Selahattin Öztürk, “Osmanlıca Eğitim, Çocuklar ve Gençlere Dair Süreli Yayınlar (Bir Bibliyografya Denemesi)”, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, EDAM, S.1, Haziran, İstanbul 2001, s. 210-220.

33 Fahri Kılıç- Murat Tarhan, *Yeşil Yaprak Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Eğitime Taşradan Bir Bakış*, Siyasal Yayınevi, Ankara 2018, s. 15.

34 Yunus Pustu, “Türkiye Muallimler Birliği Genel Merkezi Ve Şubelerinin Neşrettiği Mecmualar”, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, S.5, Adana 2017, s.69.

C) Bolu Muallimler Birliği

Bolu Muallimler Birliği İdare Heyeti

Reis İbrahim, aza Şevket, aza Nazif, aza Edibe, kâtip Zuhuri, aza Danış, veznedar Vasfi Bey

Bolu Muallim ve Muallimler Cemiyeti Millî Mücadele yanlısı bir grup öğretmen tarafından 1920 yılının son günlerinde kurulmuştur. Bolu'da kurulmuş olan ilk öğretmen derneğinin genel sekreteri Recep azaları ise Hikmet Turhan, Nuri, Azim ve Kazım beylerdir.³⁵ Cemiyet üyeleri Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde yürütölen Kurtuluş Savaşının önemini millete aktarmayı hedef edinmişlerdir.³⁶ Cemiyet idare merkezi olan İmaret Mektebinde faaliyetlerini yürütmüş, toplum yararına seminerler düzenlemiş, okul çağını geçirmiş vatandaşlara okuma yazma kursları açmışlardır.³⁷ Millî mücadele döneminde Bolu'da görev yapan Maarif Müdürü Ahmet Talât (Onay) Bey'in gayretleri sayesinde cemiyet bu dönemde önemli çalışmalar yürütmüştür.³⁸ Toplumun başta eğitim olmak üzere hemen hemen her konuda aydınlatılması gerektiğine inanmış ve bu yolda da faaliyetler gerçekleştirmiştir.³⁹ Bu amaçla savaş yıllarında Bolu İaşe Dairesi olarak kullanılan idare binasında seminerler, konferanslar, okuma-yazma kursları düzenlemişlerdir.⁴⁰

Genel merkezi Ankara'da bulunan Türkiye Muallim ve Muallimler Cemiyeti 1925 yılında adını *Türkiye Muallimler Birliği* olarak değiştirme kararı almıştır. Bunun üzerine Anadolu'daki örgütleri de isim değişikliğine giderek yeniden kurulmaya başlanmışlardır. Maarif Müdürü Sabri Beyin Başkanlığında oluşturulan Bolu Muallim ve Muallimler Cemiyeti'nin yeni üyeleri şu isimlerden oluşmuştur: Yönetim kurulu başkanı Maarif Müdürü Sabri Bey, Kız Sanayi Müdürü Şevket Bey, İmam ve Hatip Mektebi Müdürü Nazif

35 Fahri Kılıç, "Bolu Müdâfaa-İ Hukuk Cemiyeti ve Faaliyetleri", *AİBÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.11(1), 2011. s.35.

36 *Bolu Gazetesi*, 2 Kânunuevvel 1336.

37 *Dertli Gazetesi*, 20 Kânunuevvel 1336.

38 *Türkoğlu Gazetesi*, 25 Mart 1339.

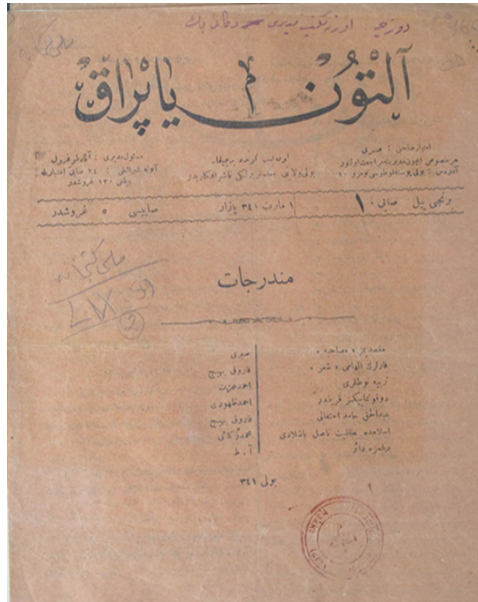
39 Erol Evcin, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi (Olaylar ve İz Bırakanlar)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s.421-423.

40 *Dertli Gazetesi*, 22 Mayıs 1339.

Bey, Kız Sanayi Mektebi Fransızca Muallimi Sermed Paşa, Orta Mektep Tarih ve Coğrafya Muallimi (Mehmet) İzzet Bey, Kız Sanayi Mektebi Müdür Muavini Macide Hanım'dır.⁴¹

Bolu Muallimler Birliği inkılâpların topluma yerleştirilmesi amacıyla, halk dershaneleri ve gece mektepleri açmıştır, öğretmenlerin ihtiyaçları için tasarruf ve yardım sandığını kurmuş, sivil toplum örgütlerinin faaliyetlerine maddi ve manevi destek sağlamış ve sağlanmıştır.⁴² milli ve dini bayramlarda üyeleri arasında birlik ve beraberliği sağlamak için kendi binasında bayramlaşmalar gerçekleştirmiş Birlik yararına okullarda müsamereler yapılmıştır.⁴³ Ayrıca Birlik üyesi öğretmenler Bolu merkezde bulunan orta ve ilk mekteplerde 1925-1926 eğitim-öğretim yılında okutulacak ders kitaplarını tespit etmişlerdir.⁴⁴ Ankara Muallimler Birliğinin bir şubesi olarak Bolu Maarif Müdürü Ahmet Talât (Onay) Bey'in başkanlığında kurulan Bolu Muallimler Birliği yürüttüğü yaygın eğitim faaliyetlerinin yanı sıra düzenli olarak eğitim odaklı dergiler çıkartmaya başlamıştır.

D) Altın Yaprak Mecmuası

Altın Yaprak Mecmuasının I. Sayısının kapak sayfası

Bolu Muallimler Birliği tarafından 1 Mart 1925- 31 Ağustos 1925 tarihleri arasında Altın Yaprak adıyla bir dergi yayımlanmıştır. Dergi Bolu Muallimler Birliği'nin ilk yayın organıdır. Altın Yaprak Mecmuası 1925 yılında on beş günde bir olmak üzere on üç sayı çıkartılmıştır. Her sayısı sekiz sayfadan oluşan derginin imtiyaz sahibi Sabri Bey, mesul müdürü Âgâh Tuğrul Bey'in olduğu görülmektedir. Ayda iki kez çıkacak olan derginin 24 sayı itibarıyla yıllık ücreti 130 kuruştur. Dergide genel olarak Türkiye'nin özel olarak da Bolu'nun eğitim-öğretim uygulamalarıyla ilgili konular ele alınmıştır. Dergide Bolu eğitim hayatının ait uygulamalara sıklıkla yer verilmiştir. Özellikle okulların düzenlediği törenler, gösteriler, müsabakalar ve okuyuculardan gelen mektuplara sıklıkla rastlanılmaktadır.

41 *Altın Yaprak*, S.4, 15 Nisan 1341, Bolu: Vilayet Matbaası, s.8.

42 *Altın Yaprak*, 1 Mart 1341, S.1.

43 *Altın Yaprak*, 5 Mayıs 1341, S.5, s.5.

44 *Altın Yaprak*, 15 Ağustos 1341, S.12.

Bolu Muallimler Birliğinin binasında çıkartılan dergide Bolu Türk Ocağı ve Bolu Muallimler Birliği'nin faaliyetleri okuyucularına aktarılmıştır.⁴⁵

Derginin bazı sayılarında ise kapaklarının dışında i sayfalarında da fotoğraflar bulunmaktadır. Bunlar arasında önemli görevlerde olan yöneticiler, öğretmenler, öğrenciler ile şehrin bazı okul, hastane ve Türk Ocağı binalarının fotoğrafları bulunmaktadır. Bolu'nun sosyal kültürel tarihinden izler barındıran dergide özellikle eğitime dair pek çok yazı ve makaleler bulunmaktadır. Bunlar arasında yer alan *Terbiye Notları* isimli makaleler taşradan eğitim anlayışına bakışı yansıtmaktadır. Dergide halkı aydınlatmak için sağlık, biyoloji ve psikoloji gibi konularda makalelere yer verilmiştir. Ayrıca dil ve edebiyat konularında yazılar kaleme alınmış özellikle şiir, hikâye, fıkra, bilmeceleer yayımlanmıştır.⁴⁶

Altın Yaprak Mecmuasının çıkarıldığı dönemde Millî Mücadele kazanılmış, saltanat kaldırılmış ve Lozan Antlaşması imzalanmıştır. şeyh Sait İsyasının yarattığı sarsıntıya rağmen Cumhuriyet rejiminin yerleşmesi, inkılapların topluma benimsetilmesi gerekmektedir. Altın Yaprak Mecmuası da bu düşünceye sahip öğretmenlerin yayın organı olarak faaliyetlerini sürdürecektir. Dergi bir meslek örgütünün yayın organı olmasının yanı sıra siyasi, sosyal ve kültürel konularda ki yazılarıyla da farklı okuyucu kitlelerinin ilgisini çekmiştir. Cumhuriyet Döneminin taşradaki eğitim uygulamalarının halka aktarıldığı en önemli yayın organlarından birisi olmuştur. Türkiye Muallimler Birliğinin Bolu şubesi tarafından çıkartılan Altın Yaprak Dergisinin tüm sayılarının Osmanlıca orijinali günümüz Türkçesine çevrilip bir değerlendirmesi yapılarak "Altın Yaprak: Cumhuriyetin ilk Yıllarında Eğitime Taşradan Bir Bakış" adıyla kitap olarak Siyasal Yayınevi tarafından 2016 yılında yayımlanmıştır.⁴⁷

E) Yeşil Yaprak Dergisi

Yeşil Yaprak Dergisinin 2. sayısının kapak sayfası

45 *Altın Yaprak*, 1 Mart 1341, S.1, s.1.

46 Hilal zkaya, "Cumhuriyet Dönemi'nde Bir Eğitim Dergisi: Bolu'da "Altın Yaprak", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.XVI, Bolu 2016, s. 283-284.

47 Fahri Kılıç, Mehmet Solak, Murat Tarhan, *Altın Yaprak, (Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eğitime Taşradan Bir Bakış)*, Siyasal Yayınevi, Ankara 2016, s. 11-30.

Bolu Muallimler Birliği tarafından çıkartılan Altın Yaprak Dergisinden sonra Yeşil Yaprak adıyla yeni bir dergi daha yayımlanmıştır. Bolu Muallimler Birliği'nin ikinci yayın organı olan dergi 1925-1927 tarihleri arasında çıkartılmıştır. Derginin imtiyaz sahibi Bolu Maarif Müdürü İbrahim Fehmi Bey, mesul müdürü ise Âgâh Tuğrul Bey'dir. İdarehanesi Bolu Muallimler Birliği'nin binası olan Yeşil Yaprak düzenli olarak ayda iki kez çıkartılan derginin 24 sayısının yıllık ücreti 130 kuruştur. Zengin bir içeriğe sahip Yeşil Yaprak, bir eğitim dergisi olmasının yanı sıra, kültür, sanat, edebiyat ve haberlerin yer aldığı süreli bir yayın organıdır. Yeşil Yaprak, Bolu'nun eğitim, sosyal, siyasi ve iktisadi tarihi açısından birinci elden kaynak olması bakımından önemli bir yere sahiptir. Dergide, genel olarak Türkiye'nin eğitim sorunlarını, özel olarak da Bolu'nun eğitim ve sosyo kültürel özelliklerini ele alınmıştır.

Yeşil Yaprak Mecmuasının ulaşılabildiğimiz 18 sayısının tamamı incelendiğinde Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına ait taşra eğitim hayatına dair pek çok yazı ve haberin bulunduğu görülmektedir. Ayrıca dergiyi yayımlayan Bolu Muallimler Birliğine ait pek çok bilgi yer almaktadır. Yeşil Yaprak mecmuasının temel misyonu eğitim konuları olmakla birlikte toplumsal sorunlara ilişkin özellikle seri şekilde kaleme alınmış makalelere rastlanılmaktadır. Mecmuada genellikle öğretmenlerden oluşan bir yazar kadrosu hayata dair hemen hemen her konuda yazılar yayımlamışlardır. Siyasetten, ekonomiye, sağlığa, kültüre, edebiyattan, folklorla birçok konuda yazılar yayımlanmıştır. Özellikle Bolu ve yöresine ait edebi birikimin örnekleri derginin her sayısında görmek mümkündür. Mecmuanın daimî köşe yazarları arasında bulunan Ahmet İzzet, Ahmet Zuhuri, İrfan Mehmet, Mehmet Sermet makaleleri ile dikkat çekmektedirler. Dergide "Maarif Haberleri", başlığı altında yer alan sütunda daha çok Bolu ve ilçelerinde yürütülen eğitim-öğretim faaliyetlerine ilişkin haberlere de yer verilmiştir. Mecmuada Millî Mücadele dönemine ait hatıra türünden yazılara da yer verilmiştir. Yeşil Yaprak dergisinin hemen hemen her sayısında dönemin ruhuna uygun şiirlerde yayımlanmıştır. Türkiye Muallimler Birliğinin Bolu Şubesi tarafından çıkartılan Yeşil Yaprak Dergisinin Osmanlıca orijinali günümüz Türkçesine çevrilip bir değerlendirme yapılarak "Yeşil Yaprak: Cumhuriyetin ilk Yıllarında Eğitime Taşradan Bir Bakış" adıyla Siyasal Yayınevi tarafından 2018 yılında yayımlanmıştır.⁴⁸

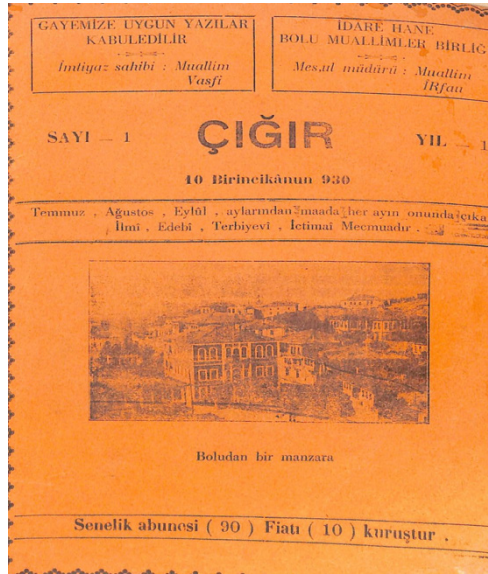
Bolu Muallimler Birliği 1926 yılında Muallimler Birliği Genel Merkezine gönderdiği raporda yaptıkları faaliyetleri de bir rapor halinde sunmuşlardır. Raporunda, ilmi ve terbiyevi odaklı konferanslar düzenlediklerini, on beş günde bir musiki müsamereleri düzenlediklerini, halka yeni yapılan inkılapların faziletlerini aktardıklarını, Cumhuriyet Bayramları ve diğer ulusal kutlama törenlerine katıldıklarını, vilayette yayınlanan gazetelere ve çıkardıkları Yeşil Yaprak dergisinde Cumhuriyet esaslarını anlattıklarını, köylerde görev yapan öğretmenlere yaz tatilinde inkılapların öneminin anlatıldığı toplantılar düzenlediklerini, Bolu'da dokuz yıldır kapalı bulunan Türk Ocağı şubesini Muallimler Birliği mensubu öğretmenler tarafından tekrar açıldığını, Ocağa 250 kişiyi üye yaptıklarını yürüttükleri faaliyetlerle Türklük şuurunu aşılama çalıştıklarını, umumi konferanslar ve müsamereler yapıldığını, heyetler halinde köylere giderek inkılap ruhunu halka aşılama çalıştıklarını, hem kadın ve hem erkekler olmak üzere iki halk dershanesi açtıklarını kursa katılan (40) kadın ve (60) erkeğin okuma yazma öğrendiğini, muallimler arasında 1500 lira sermayesi olan bir tasarruf sandığı tesis ettiklerini, elde ettikleri gelire muhtaç sahibi öğretmen ve öğrencilere yardımda bulduklarını, eski kullanılmaz durumdaki bir okulu onarıp elektrik tesisatı ve gerekli teşrifatı yaptırarak birlik

48 Fahri Kılıç, Murat Tarhan, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eğitime Taşradan Bir Bakış*, Siyasal Yayınevi, Ankara 2018, s.12-28.

binası haline getirdiklerini, böylece..." bütün vilayetin en mükemmel en vasi en parlak bir içtima'gâhidir. Maddeten böyle olduğu gibi fikri neşriyatı müsamereleri ve konferansları ile ma'nen dahi vilayette yegâne bir menba'-ı nur bir menba'-ı fazilettir" haline getirdiklerini bildirmektedirler. Bolu Muallimler Birliği Türk Ocağı'nın yanı sıra Teyyare ve Himaye-i Etfal Cemiyeti ile birlikte de faaliyetler yürütmüştür. Raporda bu bilgi şu ifadelerle belirtilmiştir: "Muallimler Birliği Bolu'da teşekkül eden Tayyare Cemiyetinde temsil ettiği azasıyla azami faaliyeti göstermiştir. Fedakârlık ve hizmet itibariyle tebcile layık olan muallim hanım arkadaşlarımız memleket hanımlarını içtimaa davet ederek kadınlar arasında himaye-i etfal teşkilatı tesisine ve bu yüzden yetim yavrulara büyük yardımlar teminine muvaffak olmuşlardır. Hanım arkadaşlarımız bilhassa memleket kadınları arasında fazilet ve ahlak numunesi olarak yaptıkları inkılap hareketiyle ayrıca müesser olmuşlardır." Şeklinde ifadeler geçmektedir.⁴⁹

F) Çığır Dergisi

Çığır Dergisinin 1. Sayısının kapak sayfası

Bolu Muallimler Birliği Altın Yaprak, Yeşil Yaprak dergilerinden sonra Çığır Dergisi adıyla yeni bir eğitim dergisi daha yayımlamıştır. Toplam 7 sayı çıkartılan derginin, İmtiyaz sahibi Muallim Vasfi, Mesul Müdürü Muallim İrfan, yazarları İrfan Mehmet, Muallim Şükrü, Muallim F. Zehra, Muallim Tahsin, Muallim A. Refik ve talebe Saniye Hanım'dır. Bolu Vilayet Matbaasında basılan derginin idarehanesi Bolu Muallimler Birliği binasıdır. Aylık olarak yayımlanan derginin kapağında, Ağustos, Eylül aylarından maada her ayın onunda çıkar ilmi, edebi, terbiyevi, içtimai mecmuanın fiatı senelik 90 aylık 10 kuruştur ibaresi bulunmaktadır.⁵⁰

Çığır Dergisinin ilk sayısı 10 Aralık 1930 tarihinde yayımlanmıştır. Terbiye Muallimi İrfan Bey tarafından kaleme alınan "Gaye" başlıklı yazı da Mustafa Kemal Paşa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen inkılaplara sıkı sıkıya sahip çıkılması ve savunulması gerektiği belirtilerek okullarda demokratik milli bir terbiye programının uygulanması

49 *Muallimler Birliği Dergisi*, Bolu Muallimler Birliği Raporu, Sayı: 10, Sene:1, 1926 Ankara.

50 Çığır, S.1, 1930.

tavsiye edilmiştir.⁵¹ İlk sayıda dikkat çeken bir diğer yazı ise 1929 yılı dünya ekonomik krizinin etkilerinin yansımalarının yer aldığı Çobanoğlu Vasfi tarafından yazılan “İktisat mefhumundan çıkarttığımız mana böylemi olmalı” adlı makaledir. Yazıda yerli üretime önem verilmediği, ithal mallarına rağbet gösterildiği, Bolu Türk Ocağı ve Türk Maarif Cemiyetinin dahi düzenlediği eşya piyngosunda ödöl olarak yabancı menşeiili malların verildiği, ithal ürünler yerine yerli ürünlerin tercih edilmesi gerektiği belirtilmektedir.⁵²

Dergi yayımlandığı zamanın ruhunu yansıtmaktadır. Dönemin eğitim anlayışına ve siyasi atmosferine ait izleri hemen her sayıda görmek mümkündür. İlk mektepten Darülfünuna kadar bütün eğitim uygulamalarının eleştirel bir bakış açısıyla irdelendiği yazılar bu günkü eğitim yaklaşımlarına rehberlik edecek niteliktedir. Örneğin Derginin 2. sayısında Vasfi Bey tarafından kaleme alınan “İlk Mekteplerle Tali Mektepler Arasındaki Uçurumlar” başlıklı yazıda, eğitimim temel taşıını İlk Mekteplerin oluşturduğu, orta eğitimin bu temel üzerine inşa edildiğini, ancak ilk mekteplerde istenilen nitelikte eğitim verilemediği için orta eğitimde başarı sağlanmadığı belirtilerek, ilk ve orta mektep arasındaki bu uçurumun bir an önce giderilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca İlk mekteplerdeki 60-70 kişilik sınıflar, henüz yeni Türk alfabesini öğrenememiş çocuklar, gündüz okullarda gece halk eğitim kurslarında görev yapan öğretmenlerin iş yüklerinin fazlalığı, okullarda din dersi verilmediği düşüncesi ile aile büyüklerinin çocuklarına dini eğitim verme çabasının yarattığı ikilem, öğretmen okullarında asri eğitimden yoksun müfredat ve anlayışsız idarecilerinin tutumları gibi o dönemin eğitim uygulamalarında yaşanan temel sorunlar dile getirilmiştir.⁵³

Ayrıca derginin⁵⁴ hemen hemen bütün sayılarında milli ekonominin ve tutumluluğun ele alındığı yazılarla birlikte Kubilay Olayının ele alındığı yazılar bulunmaktadır. Toplam 7 sayı çıkartılan dergide tamamı öğretmenlerden oluşan bir yazı yazar kadrosunun olduğu görülmektedir. Türkiye'nin güncel konuları dergide yer alırken eğitim içerikli yazıların çokluğu dikkat çekmektedir. Ayrıca edebi yönden çok zengin yazılarında varlığı gözden kaçmamaktadır. Dergide sıklıkla yer verilen bir diğer yazı türü de çevirilerden, oluşan metinlerdir. Genellikle eğitim, konulu yazıların yanı sıra şiir, piyes, tiyatro çeviri yazılarına da derginin hemen hemen her sayısında yer verilmiştir.

Çığır Dergisinin son sayısı 10 Haziran 1931 tarihinde yayımlanmıştır. Derginin bu son sayısında İrfan Beyin “Hürriyete Hürriyet Yoluyla Ulaşılr” adlı makalesi, Hamdi beyin, “Mektep Ve Aile Yardımlaşmaları” adlı yazısı, “Çığırın Vecizeleri” adlı sütun, Avni ve İhsan beylerin tercüme ettiği “Rusonun Emili” yazısı, Talat Mümtaz Beyin “Resim Ve El İşinin Tedrisatta Mevkii” adlı makalesi, Tahsin Beyin “Hayvanların Nebatlara Benzeyişleri” adlı makale, Behiç Enver Beyin “Balthasar” isimli hikayesi, Turgut Beyin “Kitabe” isimli şiiri, Avni Beyin “Kubilayın Tabutu Karşısında” isimli yazısı, Bolu'da düzenlenen “Sergi” haberleri Fehmi Beyin “Hazan Perisi” isimli şiiri, Refik Beyin “Şehvet Kurbanı” isimli hikayesi, Vehbi Cem Beyin “Biz Türküz Türk” isimli şiirinden oluşmaktadır.⁵⁵ Ayrıca derginin bu sayısında Hız isimli ilim sanat gazetesi ile Nihal Atsız tarafından çıkartılan “Atsız Mecmua” isimli derginin de tanıtımı yapılmaktadır.

Çığır Dergisinin tüm nüshaları Bolu Belediyesinin kent müzesinde bulunmaktadır. Derginin yayın hayatı sona erdikten sonra Bolu Muallimler Birliğinin bir yeni yayın

51 Çığır, s.1. 1930.

52 Çığır, s.1, 1930.

53 Çığır, s.2. 1930.

54 Çığır, s.7, 1931.

55 Çığır Dergisi, 7.

çıkarttığı görülmemektedir. Ancak birlik faaliyetlerini kapatılıncaya kadar yürütmeye devam etmiştir. Üyeleri arasındaki birlik ve beraberlik duygusunu arttırmak için Taşoluk yaylasına piknik düzenlediğini bu gezinin de vilayet gazetesinde haber olarak yer aldığı görülmektedir.⁵⁶ Ayrıca Bolu muallimler Birliği taşrada en aktif faaliyet yürüten şubelerden birisi olduğunu 1936 yılına ait bir yardım makbuzundan da görmek mümkündür.⁵⁷

Bolu Muallimler Birliği yardım makbuzu

Sonuç

Muallimler Birliği, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte Encümen-i Muallimin daha sonra Muallime ve Muallimler Cemiyeti ardından da Türkiye Muallimler Birliği adını alarak bütün eğitimcileri kapsayan bir örgüt haline gelmiştir. Öğretmenlerin dayanışma ve yardımlaşmalarını sağlamak ve haklarını korumak için kurulan muallim cemiyetleri, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçişte yaşanan dönüşüm sürecinde, Millî Mücadele'nin topluma aktarılmasında ve erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen inkılapların topluma tanıtılıp benimsetilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Kısa sürede Anadolu'nun pek çok yerinde açılan şubeleri ile etkin bir sivil toplum kuruluşuna dönüşen Muallimler Birliğinin bir şubesi de Muallimler Birliği olarak Bolu'da kurulmuştur. Ankara Muallimler Birliğinin bir şubesi olarak Bolu Maarif Müdürü Ahmet Talât (Onay) Bey'in başkanlığında kurulan Bolu Muallimler Birliği öğretmenler arasında dayanışmayı birlik ve beraberlik duygusunu yükseltmeyi özlük haklarını iyileştirmeyi halk dersaneleri gece mektepleri konferanslar gibi yürüttüğü yaygın eğitim faaliyetlerinin ilave olarak Bolu merkezde bulunan ilk ve ortaokullarında okutulacak ders kitaplarının belirlenmesinde etkin rol oynamıştır.

Bolu Muallimler Birliği bu çalışmalarının yanı sıra Altın Yaprak, Yeşil Yaprak ve Çiğir adıyla düzenli olarak eğitim odaklı dergiler yayımlamıştır. Bu dergilerden ilki Altın Yaprak Bolu Muallimler Birliği'nin ilk yayın organıdır. Altın Yaprak Mecmuası, genel olarak Türkiye'nin özel olarak da Bolu ilinin eğitim sorunlarını ve bunların çözüm yollarını ele

⁵⁶ Bolu Gazetesi, 24 Haziran 1931

⁵⁷ Bolu Muallimler Birliğinin Yardım Makbuzu, 1 Haziran 1936.

almıştır. Mecmuada, halkı eğitici, temel sağlık ve basit tarım teknikleri, günlük hayata ait yazılar, yerel masallar, tiyatro denemeleri ve şiirlere de yer verilmiştir. Altın Yaprak Dergisi on üç sayı çıkarıldıktan imtiyaz sahibi Maarif Müdürü Avni Bey'in ölümü üzerine yayınlarına ara vermek zorunda kalmıştır.

Bolu Muallimler Birliği tarafından yeni bir dergi daha çıkarılmaya başlanmıştır. Şehrin ormanlarından ve yeşilliğinden esinlenilerek Yeşil Yaprak adı verilen dergi bir eğitim dergisi olmasının yanı sıra, kültür, sanat, edebiyat ve eğitim uygulamalarına ait haberlere yer verildiği bir kültür sanat dergisidir. Zengin bir içeriğe sahip olan dergide özellikle eğitime dair pek çok yazı ve makaleler bulunmaktadır. Derginin yazar kadrosunun dışında okuyucuların da yazılarına yer verilmiştir. Sosyal, kültürel ve bilimsel yazıları barındıran dergi toplam on sekiz sayı yayımlanmıştır.

Bolu Muallimler Birliği Altın Yaprak, Yeşil Yaprak dergilerinden sonra Çığır adıyla yeni bir dergi daha yayımlamıştır. Dergi yayımlandığı zamanın ruhunu yansıtmaktadır. Dönemin eğitim anlayışına ve siyasi atmosferine ait izleri hemen her sayıda görmek mümkündür. İlk mektepten Darülfünuna kadar bütün eğitim uygulamalarının eleştirel bir bakış açısıyla irdelendiği yazılar bu günkü eğitim yaklaşımlarına rehberlik edecek niteliktedir. Ayrıca derginin hemen hemen bütün sayılarında milli ekonominin ve tutumluluğun ele alındığı yazılarla birlikte Kubilay Olayının ele alındığı yazılar bulunmaktadır. Toplam 7 sayı çıkartılan dergide tamamı öğretmenlerden oluşan bir yazı yazar kadrosunun olduğu görülmektedir. Türkiye'nin güncel konuları dergide yer alırken eğitim içerikli yazıların çokluğu dikkat çekmektedir. Ayrıca edebi yönden çok zengin yazılarında varlığı gözden kaçmamaktadır. Dergide sıklıkla yer verilen bir diğer yazı türü de çevirilerden, oluşan metinlerdir. Genellikle eğitim, konulu yazıların yanı sıra şiir, piyes, tiyatro çeviri yazılarına da derginin hemen hemen her sayısında yer verilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Yahya, (2007), "Doğuşunun Yüzüncü Yılında Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesinin İlk On Yılına Bakışlar (1908-1918)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, S.22 Ankara, s.8-11.
- Akyüz, Yahya, (1980), *Öğretmen Örgütlenmesi, Türkiye, Fransa, İsviçre'de ve Uluslararası Kuruluşla Etkinlikler Sorunlar*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Akyüz, Yahya, (1948), *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri 1848-1940*, Doğan Basımevi, Ankara.
- Altın Yaprak*, S.4, 15 Nisan 1341, Bolu: Vilayet Matbaası, s.8.
- Altunya, Niyazi, (1948), *Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesi (1908-1998)*, Ürün Yayınları, Ankara x.
- Atuf, Nafi, (1930), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivleri*, Tarih 24/B/1328, DosyaNo113, Gömlek No54, Fon Kodu DH. MUI
- Bolu Gazetesi*, 24 Haziran 1931.
- Bolu Muallimler Birliğinin Yardım Makbuzu*.
- Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1924.
- Çankaya, Ali, (1969), *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1968)*, C.3, Ankara.
- Çığır Dergisi.
- Dertli Gazetesi*, 15 Mayıs 1339.

- Dönmez, Cengiz, (2008), *Tarihi Gereğçeleriyle Harf İnkılâbı ve Kazanımları*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Ergün, Mustafa, (1982), *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Evcin, Erol, (2013), *Birinci Dünya Savaşı'ndan Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi (Olaylar ve İz Bırakanlar)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Göldaş, İsmail, (1981), *Milli Kurtuluş Savaşı'nda Öğretmenler*, Öğretmen Dünyası Yayınları, İstanbul.
- Güneş, Günver, Müslime Güneş, (2008), "Türk Ocakları ve Harf İnkılâbı", *80. Yılında Türk Harf İnkılâbı Uluslararası Sempozyumu, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü* İstanbul 10-11 Kasım 2008, s. 187-197.
- Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Temmuz 1926.
- KILIÇ, Fahri, - Tarhan, Murat, (2018), *Yeşil Yaprak Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eğitime Taşradan Bir Bakış*, Siyasal Yayınevi, Ankara.
- Kılıç, Fahri, (2011), "*Bolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti ve Faaliyetleri*", *AİBÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.11(1), 2011, s.35.
- Kılıç, Fahri, Solak, Mehmet, Tarhan, Murat, (2016), *Altın Yaprak, (Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eğitime Taşradan Bir Bakış)*, Siyasal Yayınevi, Ankara, s. 11-30.
- Kılıç, Fahri, Tarhan, Murat, (2018), *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eğitime Taşradan Bir Bakış*, Siyasal Yayınevi, Ankara 2018.
- Kılıç, Fahri, (2012), *Yeni Türk Alfabesinin Kabulü Ve Öğretiminde Kullanılan Yöntemler-Araçlar*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.
- Milli Gaye Mecmuası*, Mart 1923, S.8, s.1.
- Muallimler Birliği Dergisi*, Bolu Muallimler Birliği Raporu, Sayı: 10, Sene:1, 1926 Ankara.
- Muallimler Cemiyeti Nizamnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1335.
- Muallimler Mecmuası*, C. 8, Sayı:12, 15 Teşrin-i Sani 1930, s. 62.
- Nurdoğan, Arzu M., (2007), "Türkiye'de Öğretmenlik Mesleğinde Sosyal Dayanışma Fikrinin Doğuşu: Muallim Cemiyetleri (1908-1914)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2007, S.17, s.65-66.
- Orhan, Ahmet, (2001), *Cumhuriyet Dönemi Öğretmen Örgütlenmesi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Oymak, Filiz, (2009), *Türkiye Muallimler Birliği Mecmuasının Sistemantik Tahlili*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2009.
- Özdemir, Nuray, (2014), *Osmanlıdan Cumhuriyete: Bir Cemiyet Kadını Nakiye Elgün*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2014.
- Özkaya, Hilal, (2016), "*Cumhuriyet Dönemi'nde Bir Eğitim Dergisi: Bolu'da "Altın Yaprak"*", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.XVI, Bolu 2016, s. 283-284.
- Öztürk, Selahattin, (2001), "Osmanlıca Eğitim, Çocuklar ve Gençlere Dair Süreli Yayınlar (Bir Bibliyografya Denemesi)", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, EDAM, S.1, Haziran, İstanbul 2001, s:210-220.
- Pustu, Yunus, (2017), "Türkiye Muallimler Birliği Genel Merkezi Ve Şubelerinin Neşrettiği Mecmualar", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, S.5, Adana 2017, s.69.
- Şahin, Mustafa, (2014), "Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmelerine Bir Örnek: Ege Bölgesi Köy Öğretmenleri Derneği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.XIV/28, Ankara 2014, s.281-282.

TBMM Zabıt Ceridesi, 21 Temmuz 1920.

Tunaya, Tarık Zafer, (1984), *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Hürriyet Yayınları, C. I, İstanbul 1984.

Türkoğlu Gazetesi, 25 Mart 1339.

Uygun, Selçuk, (2009), “Öğremen Örgütlenmesinin 100. Yılında Öğretmen Örgütleri Ve Çanakkale Muallimler Birliği” *Çağdaş Eğitim Dergisi*, Yıl: 34, Sayı: 363, Ankara 2009, s.18-20.

Vakit Gazetesi, 23 Ağustos 1924.

Yaşaroğlu, Ahmet Halit, (1949), “Meşrutiyetten Sonra İlk Muallimler Cemiyeti”, *Öğretmen*, İstanbul 1949, C. 3, S. 25, s. 8-9.

İKİ SAVAŞ ARASI DÖNEM TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNE YENİ BİR SOLUK: CURTISS-WRIGHT ŞİRKETİ İLE YAPILAN İŞ BİRLİĞİ VE TÜRK HAVACILIĞINI GELİŞTİRME ÇABALARI

A NEW BREATH FOR TURKISH-AMERICAN RELATIONS IN THE INTERWAR PERIOD: COOPERATION WITH CURTISS-WRIGHT COMPANY AND EFFORTS TO IMPROVE TURKISH AVIATION

Atakan ESEN*, Sabit ÇETİN**

Geliş Tarihi/Received:06.11.2020

Kabul Tarihi/Accepted:25.12.2020

ESEN, Atakan, ÇETİN, Sabit, (2021), "İki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi ile Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 89-123.

Öz

Birinci Dünya Savaşı henüz devam ederken, Amerika'nın, Almanya'ya savaş açması nedeniyle dolaylı olarak kesilen Osmanlı İmparatorluğu-Amerika Birleşik Devletleri (ABD) diplomatik ilişkileri, savaştan sonra da uzunca bir süre rayına oturtulamamıştır. Özellikle Lozan Müzakereleri esnasında Türk-Amerikan heyetleri arasında imzalanan antlaşmaların Amerikan Senatosu'nda onaylanmaması, iki devletin ilişkilerini resmi kanaldan geliştirebilme imkânına ket vururken belirli bir süre ancak Amiral Bristol gibi tanınmış şahsiyetlerin çabalarıyla yol alınmaya çalışılmıştır. Mevcut durum, 1927 yılındaki nota teatisi [modus vivendi] ile kısmen çözümlenirken, ilk büyükelçilerin atanması ve sonrasında gerçekleştirilen diplomatik çabalar, iki devlet arasında ekonomik ve siyasi alanda yeni bir sürecin başlamasına katkı sağlamıştır. ABD ile olumlu ilişkilerin kurulmaya çalışıldığı bu süreç, Türkiye'nin aynı zamanda askeri ve sivil havacılık kabiliyetini geliştirmeye çalıştığı bir döneme tekabül etmiştir. Yeni uçak ve motor temini, havayolu taşımacılığının yeniden düzenlenmesi gibi havacılık alanındaki mal ve hizmet arayışı, ilişkilerin hızla geliştiği bir süreçte gözlerin okyanus ötesine çevrilmesine yol açmış ve yapılan girişimler ilk meyvesini, Türk Hükümeti ile Amerikan Curtiss-Wright Şirketi arasında yapılan iş birliği anlaşması ile vermiştir. 23 Kasım 1931 tarihli anlaşma gereğince Kayseri Tayyare Fabrikasının Amerikalı uzmanların nezaretinde tekrardan faaliyete geçirilmesi, Amerika'dan sipariş edilen bir kısım uçağın imalat ve montaj işlemlerinin fabrikada gerçekleştirilmesi, ülkede motor üretim imkânlarının incelenmesi ve havayolu taşımacılığının yeniden düzenlenmesi konularında mutabakat sağlanmıştır. Curtiss-Wright Şirketi ile yürütülen yedi senelik işbirliği süresince 54 uçak envantere dâhil edilmiş, çalışanlara yurt içi/dışı eğitimler verilmiş ve sivil hava taşımacılığının temelleri atılmıştır. Bu çalışmada, genellikle iki savaş arası dönem hava harp sanayisinin gelişimi kapsamında daha çok teknik yönüyle ele alınan Curtiss-Wright Şirketi ile yapılan iş birliği, aynı dönem iki ülke arasında gelişen ilişkiler bağlamında da ele alınarak konuya ilişkin bütüncül bir perspektif ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Curtiss-Wright Şirketi, Havacılık Sanayisi, Türk-Amerikan İlişkileri, İki Savaş Arası Dönem.

*Dr.Öğr.Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Hava Harp Okulu, esenatakan@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-2046-9618>)

**Dr.Öğr.Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi, Hava Harp Okulu, cetinsabit@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-8259-2016>)

Abstract

While the First World War was still going on, The Ottoman Empire-United States of America (US) Relations were interrupted indirectly due to the US's declaration of war against Germany and couldn't be settled for a long time after the war. Due to the disapproval of agreements signed between Turkish-American delegations during the Lausanne Negotiations, two states were refrained from advancing their relations through the official channel and for a certain period, only the efforts of well-known figures such as Admiral Bristol were attempted for the progress. Thanks to the note exchange [modus vivendi] in 1927, the current situation was partially resolved and with the appointment of the first ambassadors and subsequent diplomatic efforts, a new economic and political period started between the two states. The period which it is tried to establish positive relations with US, corresponds with the time that Turkey strive for improving military and civilian aviation capability. The search for goods and services in the aviation field, such as the supply of new aircraft and engines, the reorganization of airline transportation, led the eyes to move beyond the ocean in the context of rapidly developing relations, and the initiatives made the first fruit with the cooperation agreement between the Turkish Government and the American Curtiss-Wright Company. In accordance with the agreement dated November 23, 1931, a consensus was reached on the re-activation of the Kayseri Aircraft Factory under the supervision of American experts, the production and assembly of some aircraft ordered from the U.S in the factory, the examination of engine production possibilities in the country and the reorganization of airline transportation. During nearly seven years of cooperation with the Curtiss-Wright Company, 54 aircraft were included in the inventory, employees were provided with domestic/international training, and the foundations of civil air transport were laid. In this study, the cooperation with the Curtiss-Wright Company, which is mostly dealt with technically in the context of the development of the aerial war industry in the interwar period is examined in terms of the relations between the two countries in the same period, and a holistic perspective on the subject is tried to be revealed.

Keywords: *Curtiss-Wright Company, Aviation Industry, Turkish-American Relations, Interwar Period.*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu ile Amerika Birleşik Devletleri (ABD) arasındaki resmi ilişkiler, 1830 yılında imzalanan "Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması" ve yine 1874 yılında imzalanan "Suçluların İadesi Antlaşması" ile başlamıştır. Sonraki süreçte gerek söz konusu anlaşma hükümlerince hayata geçirilen uygulamalar gerekse de maslahatgüzar seviyesinde sergilenen dostane çabalar neticesinde iki ülke arasındaki ilişkilerde olumlu bir hava yakalanmıştır. Öte yandan Amerika'nın Monroe Doktrini gereğince siyasi ilişki/iş birliği konusunda kendisini geri planda tutması, bu girişimlerin uzunca bir süre ticaret, üretim ve eğitim danışmanlığı gibi belirli alanlarla sınırlı kalmasına yol açmıştır. Dahası Amerika'nın Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri, Ermeniler konusundaki tutumu, kendi vatandaş ve firmaları lehine imtiyaz elde etme çabalarında gösterdiği aşırılıklar ve son olarak Trablusgarp Savaşı esnasında Osmanlı'nın silah talebini reddetmesi, Birinci Dünya Savaşı'na girilirken Osmanlı İmparatorluğu nezdinde ABD'ye ihtiyatlı yaklaşılmasına yol açmıştır.¹

Birinci Dünya Savaşı patlak verip de Osmanlı İmparatorluğu savaşa dâhil olduğunda; ABD, Osmanlı'ya karşı tarafsızlığını korumuş ve özellikle imparatorluk topraklarındaki vatandaşlarının emniyeti ve ticari ilişkilerinin muhafazası için ılımlı bir politika izleme yolunu seçmiştir. Osmanlı da, Amerika ile ilişkilerinde aynı minvalde ve olabildiğince dikkatli bir politika izlemiş, savaşta olduğu devletlere bir yenisini daha eklememek adına gereken özeni göstermiştir. Bununla birlikte 1917 yılı Nisan ayına gelindiğinde ABD'nin Almanya'ya savaş ilan etmesiyle Amerika'ya karşı bir hamle yapma zorunluluğu ortaya çıkmış, Osmanlı Devleti de direkt olarak savaş ilanı yerine, "diplomatik ilişkileri kesme" formülünü devreye sokmuştur.

Mütareke Döneminde diğer batılı müttefiklerine nazaran Türkiye konusundaki en objektif ve anlayışlı tavrı sergileyen devlet ABD olmuştur. Yunanlıların Anadolu'da yapmış olduğu zulümler ve tahribat, Amiral Bristol başkanlığındaki heyetin hazırladığı raporda yer alırken, King-Crane ve General Harbord başkanlığındaki Amerikan heyetlerince Türkiye'ye gerçekleştirilen ziyaretlerden edinilen olumlu intibalar, açık biçimde ifade edilmekten kaçınılmamıştır. ABD'nin bu ilgisinin temelinde Türkiye'de olup bitenleri (Ermenilerin durumu, Müttefiklerin Anadolu'daki emelleri, ulusal kurtuluş hareketinin temel dinamikleri) anlamlandırma çabasının etkisi göz ardı edilemeyeceği gibi Türkiye tarafında da bu ilginin karşılıksız bırakılmadığını söylemek mümkündür. Zira ABD Başkanı Wilson'un belirlemiş olduğu 14 prensipten, Türkiye ile ilgili olan 12. prensipte yer alan "İmparatorluğun Türk olan bölümlerinin güvenceli egemenliğinin sağlanmasına" yönelik ifadeler; diğer müttefiklerin hazırlamış olduğu Anadolu'yu parçalama niyetindeki planlar düşünülduğünde, bir bakıma "tutamak" vazifesi görmüştür.²

Millî Mücadelenin başarıya ulaşması sonrası Lozan'da gerçekleştirilen barış müzakerelerine ABD gözlemci olarak katılmıştır. Bununla birlikte gerek İtilaf Devletleri heyetleri, gerekse de Türk heyeti kendi tezleri doğrultusunda ABD temsilcisini kendi yanlarına çekebilmek için önemli çaba sarf etmiştir. Özellikle İsmet Paşa'nın, Avrupa'nın klasik diplomasisine ve emperyalist emellerine bulaşmamış Amerika'yı bazı ekonomik

1 Fahri Armaoğlu, *Türk-Amerikan İlişkileri 1919-1997*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s.25-26; Gürbüz Arslan, "Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden Stratejik Ortaklığa Giden Süreçte Türk-Amerikan İlişkileri (1917-1945)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.2, 2018, s.3-5.

2 İsmail Soysal, "Türk Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri", *Belleten*, C.XLI, S.162, Nisan 1977, s.258-259.

imtiyazlar³ ve açık kapı ilkesini kullanarak gerektiğinde Türkiye'nin yanında pozisyon aldirmaya çalıştığı açıkça görülmektedir.⁴ Amerika ise Türkiye'nin bu politikasına ihtiyatlı yaklaşmayı tercih etmiş, açık veya örtülü destek yerine ikili görüşmelerle, bir yandan geçmişten gelen bazı ayrıcalıklarının muhafaza edebilme, diğer yandan da barış antlaşmasının imzalanmasından sonra yeniden tesis edilecek diplomatik ilişkilere zemin hazırlamanın yollarını aramıştır. Nihayetinde İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında bir antlaşmanın imzalanacağını kesinlik kazanıncaya kadar Amerika söz konusu politikasını devam ettirmiş ve ancak 6 Ağustos 1923 tarihinde iki devlet arasında bir antlaşma imzalanabilmiştir. 1917 yılında savaş nedeniyle kesilen diplomatik ilişkilerin yeniden tesisini öngören bu [genel] antlaşmaya ek olarak, yine aynı tarihte suçluların iadesine yönelik bir diğer antlaşma daha imzalanmıştır.⁵

Lozan'da iki devletin temsilcileri arasında imza edilen antlaşmalar, Türk tarafında memnuniyetle karşılanmıştır. Çünkü Lozan sonrası süreçte Türkiye'nin dış politikada en çok ihtiyaç duyacağı şeylerden birinin, dostane ilişkiler içindeki batılı bir devlet olacağı düşünülmektedir. Bu düşüncede ne kadar haklı olunduğu ise Musul başta olmak üzere Lozan'dan arda kalan sorunların çözüm sürecinde görülecektir. Öte yandan antlaşmanın imzası sonrası oluşan pozitif ortam, çok geçmeden yerini karamsarlığa bırakacaktır zira Amerika'daki Ermeni lobisi, antlaşmanın Senato'da onaylanmaması için yoğun bir propaganda faaliyetine çoktan girişmiştir. Esasında Türkiye'nin sağlıklı bir diplomatik ilişki kurma amacıyla 1920'li yıllarda Arnavutluk, Macaristan, Polonya, Almanya, Avusturya, Çekoslovakya, Estonya, Hollanda, İsveç vd. ülkelerle imzaladığı dostluk antlaşmalarından çok da farklı olmayan Türk-Amerikan Genel Antlaşması, barış görüşmelerinden kendi istekleri doğrultusunda bir Ermeni yurdu çıkartamayan Amerika'daki Ermenilerin başlıca hedefi haline gelmiştir. *"Ermenistan Bağımsızlığı için Ermeni Komitesi"* adlı cemiyet adını süratle *"Lozan Antlaşmasına Karşıt Amerikan Komitesi"*ne çevirirken daha sonra diğer örgüt, gazete ve muhalefetteki Demokrat Parti ileri gelenlerinin de desteğiyle Türkiye'ye karşı yıllarca sürececek yeni bir kampanyanın fitili ateşlenmiştir.⁶ Nihayetinde söz konusu lobi faaliyetlerinin etkisiyle antlaşma Senato'da onaylatılamamış ve 1927 yılına kadar iki ülke arasındaki ilişkiler alışıldık usullerden farklı şekilde yürütülmeye çalışılmıştır.

Atatürk'ün *"kültürlü ve uygar bir ülkede, bağnaz bir azınlığın, nasıl olup da aydın çoğunluğa istediğini empoze edebildiğini anlamıyorum"* şeklindeki serzenişine sebep olan Senato vetosu, beklendiği üzere her iki tarafın devlet kademesinde de hayal kırıklığına yol açarken alternatif çözümleri de gündeme getirmiştir. Yapılacak yeni bir antlaşmanın benzer şekilde Senato'dan geri dönme ihtimali üzerine, sorunun karşılıklı nota teatisi [*modus vivendi*] yöntemiyle çözümlenmesine karar verilmiştir. 17 Şubat 1927 tarihinde gerçekleştirilen ve Senato'dan herhangi bir onay gerektirmeyen söz konusu nota teatisi ile 10 yıllık bir kesintiden sonra iki devlet arasındaki ilişkiler resmen başlatılmıştır. Amerika

3 Türk kamuoyunda "Chester İmtiyazı" olarak bilinen, Türk Devleti ile The Ottoman-American Development Company arasında imzalanan antlaşmayı bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Antlaşma hükümlerince şirket, Türkiye hükümetinden herhangi bir maddi destek görmeden Anadolu ve Musul-Kerkük-Süleymaniye Bölgesi'nde üç liman ve yaklaşık 4.400 km²lik bir demiryolu hattı inşa edecek; karşılığında ise söz konusu limanlar, demiryolu hatları ve hatların 40 kilometrelik yan şeritleri içinde kalan bölgelerdeki petrol ve madenlerin 99 yıl süreyle işletim hakkına sahip olacaktı. Bige Sükan Yavuz, "Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.24, 1999, s.547.

4 Fahir Armaoğlu, "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika", *Bellekten*, C. LV, S.213, 1991, s.483-484.

5 İsmail Köse, "ABD'de Türk-Amerikan Lozan Antlaşması'nın (6 Ağustos 1923) Onay Tartışmaları ve Onay Taraftarlarının Yayınlanmış Olduğu Kitapçık", *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, Aralık 2014, s.132; Gürbüz Arslan, agm., s.10-11.

6 Bilal Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)", *Bellekten*, C. XLI, S.162, 1977, s.305-307.

iki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi İle Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

tarafından Joseph C. Grew, Türkiye tarafından ise Ahmet Muhtar Bey, ilk büyükelçiler olarak belirlenmişler ve aynı yıl içerisinde göreve başlamışlardır.⁷ Özellikle Amerika'daki Ermeni lobileri tarafından şiddetle kınanan⁸ bahse konu girişimlerle iki savaş arası Türk-Amerikan ilişkilerinde yeni bir sayfanın açıldığını söylemek mümkündür.

Amerika ile diplomatik ilişkilerin güçlüğü de olsa rayına oturtulduğu 1920'li yılların son periyodu, Türkiye'nin dış politikada atılım içerisinde olduğu bir zaman dilimidir. Zira Lozan'dan bakiye kalan Musul sorunu, Osmanlı Borçları sorunu gibi temel meseleler çözüme kavuşturulmuş, İngiltere ve Fransa gibi Avrupa siyasetinin iki başat aktörü ile ilişkilerin normalleşmesi de dolaylı olarak diğer ülkelerle olan ilişkileri pozitif biçimde etkilemiştir. Yukarıda da değinildiği üzere bu süre zarfında Avrupa ve İskandinav ülkelerinin birçoğu ile dostluk antlaşmaları imzalanırken, 1930'lu yılların hemen başında Yunanistan ile mübadele sorununun da halledilmesiyle dış politikada daha yapıcı ilişkilerin kurulabileceği bir dönemin kapısı aralanmıştır. Atatürk'ün akılcı ve gerçekçi dış politika stratejisinin gereği olarak yapılan hamleler, Türkiye'nin güvenilirliği ve saygınlığını arttırmakla birlikte zamanla bölge istikrarı açısından önemli bir aktör olarak ön plana çıkmasına katkı sağlamıştır. Bu gerek Türkiye, gerekse de bölge ülkeleri ve Avrupa açısından son derece önemli bir gelişmedir. Zira yakın gelecekte baş gösterecek Ekonomik Buhran ticari ilişkiler alanında; İtalya ve Almanya'nın revizyonist girişimleri ise politika ve güvenlik alanında karşılıklı iş birliğine her zamankinden fazla ihtiyaç duyulmasına yol açacaktır.

Avrupa ile ilişkilerde olumlu ivmelenmenin yaşandığı bu dönemde Amerika ile işlerin de yoluna sokulması, Türkiye açısından oldukça önemli bir gelişmedir. Amerika her ne kadar benimsediği dış politika stratejisi gereğince kendi kıtası haricindeki gelişmelere fazlaca müdahil olmamayı tercih etse de, daha sonra Türkiye'nin de dahil olduğu Briand-Kellog Paktı gibi organizasyonların hayata geçirilmesine katkı sağlayarak gerektiğinde Avrupa siyasetinin yönlendirilmesinde nasıl bir inisiyatif üstlenebileceğinin işaretlerini vermiştir. Ayrıca ticari ilişkiler alanında sahip olduğu potansiyelin herkes farkındadır. Bilindiği üzere Cumhuriyetin ilk yıllarında "ılımlı liberal" olarak ifade edilebilecek bir ekonomi politikası izlenmeye çalışılmış fakat gerek yapısal gerekse de konjonktürel koşullar nedeniyle ilk planda istenilen hedeflere tam anlamıyla ulaşılamamıştır. Amerika ile ilişkilerin geliştirilmesi özellikle Amerikan pazarından pay almak, yatırımcıları ülkeye çekmek ve teknik destek sağlanması açısından önemlidir. Esasında o dönem belirli şartlara uymak kaydıyla⁹ ortam da buna müsaittir. Nitekim Büyükelçi Grew göreve başlar başlamaz birçok Amerikalı müteşebbis ihale ve imtiyaz için çoktan sıraya girmiştir. Büyükelçinin yoğun çabaları sonucunda daha görev süresinin ikinci yılı dolmadan 1 Ekim 1929 yılında Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması imzalanmış ve böylelikle Amerikalılara hem ticarete hem de gemicilikte "*en ziyade müsaadeye mazhar millet*" unvanı bahşedilmiştir.¹⁰

7 Şimşir, agm., s.324-331.

8 Amerika'daki Türkiye karşıtı propagandanın önde gelen isimlerinden Vahan Cardashian'ın nota teatisine gösterdiği tepki ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington'daki faaliyetlerini engellemeye yönelik girişimleri için bkz. Ö. Kürşad Karacaçıl, "Amerika'da Tek Kişilik Lobi: Vahan Cardashian (1883-1934)", *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, C.8, S.16, Yaz 2015, s.111-113.

9 Trask'a göre 1927 sonrası resmi diplomatik ilişkilerin kurulması, Amerika'ya Türkiye ile ticaretini geliştirme imkânı sunsa da bunun bir ön koşulu vardı: Yatırımcıların Türk milliyetçiliğinin temel prensiplerine uyum kabiliyetine sahip olmaları. ABD, 1927-1939 yılları arasında Türkiye'nin iç ve dış ilişkilerine müdahil olmama adına son derece dikkatli davranmıştır. Zira Türk Hükümeti, Türk milliyetçiliği temelinde hayata geçirilen devrimlere karşı olumsuz bir tutum sergilemeyen ABD gibi ülkelerin temsilcilerine karşı nispeten daha müsamahakâr davranmıştır. R. R. Trask, "The United States and Turkish Nationalism: Investments and Technical Aid during the Atatürk Era", *The Business History Review*, Vol. 38, No. 1, International Government-Business Issue (Spring, 1964), p.60.

10 Armaoğlu, *Türk-Amerikan İlişkileri 1919-1997*, s.35; Ahmet Özgiray, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV, S. 43, 1999, s.64.

1930'lu yıllarla birlikte iki ülke arasındaki ilişkiler iyiden iyiye hız kazanmıştır. Amerikalı iş adamlarının ve üst düzey bürokratların ülkeye ziyaretleri sıklıkla, Türkiye'den oluşturulan heyetler mali konular başta olmak üzere eğitim ve diğer idari konularda fikir alışverişinde bulunmak üzere sık sık Amerika'nın yolunu tutmuşlardır. 1920'li yılların ortalarında petrol (Standart Oil Company, Turkish Petroleum Company), bankacılık (American Express Company), meyhan kökü işleme (MacAndrews and Forbes Company) tütün (R.J Reynolds, American Tobacco, Liggett and Meyers) sektörlerinde faaliyet gösteren ve yaklaşık 10-15 milyon dolarlık toplam yatırım hacmine sahip Amerikan firmalarına bir bir yenileri eklenmeye başlamıştır. 1927 sonrasındaki Ulen and Company of New York, American Oriental Bankers Corporation of Delaware ve Fox Brothers International Corporation of New York'un başarısızlıkla sonuçlanan girişimleri sonrası o döneme kadar ki en önemli ticari anlaşma, İsveç Kibrit Tröstünün bir şubesi olan Amerikan-Türk Yatırım Ortaklığı ile yapılmış ve yıllık yüzde 6,5 faizle 10 milyon dolarlık kredi karşılığında Türk kibrit tekeli 25 yıllığına şirkete verilmiştir. Yine Ford Motor Şirketi'nin İstanbul Serbest Bölgede yaptığı yatırımla ilk Türk Ford'ları Ocak 1930'dan itibaren üretilmeye başlanmıştır.¹¹ Bu dönemin en önemli girişimlerinden bir tanesi ise, bu araştırmaya da konu olan Türk havacılığını geliştirme çabaları ve bu kapsamda Amerikan Curtiss-Wright Şirketi ile yapılan iş birliğidir.

Gerçekten de Wright Kardeşlerin 1903 yılında gerçekleştirdiği ilk başarılı uçuşun üzerinden görece az bir süre geçmişken havacılığın baş döndürücü bir süratle gelişimi, başta Atatürk olmak üzere Türk yöneticilerinin de dikkatinden kaçmamış, hava araçlarının sivil ve askeri alanlarda gelecekte üstleneceği roller öylesine doğru tahmin edilmiştir ki Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte öncelikli işlerden biri Türk havacılığını kalkındırmak olmuştur. 1925 yılında Türk Tayyare Cemiyeti'nin kurulmasıyla başlatılan hamleler uçak ve motor fabrikası teşkili, yeni uçak temini ile sivil havacılık hizmetlerinin düzenlenmesi çalışmalarıyla devam ettirilmiştir. İşte Curtiss-Wright Şirketi ile Türkiye'nin yolları da bu süreçte kesişmiştir.

Türkiye'nin havacılık alanında Curtiss-Wright Şirketi ile yapmış olduğu iş birliğine ilişkin muhtelif çalışmalar literatürde mevcuttur. Özel olarak bu konuyu irdeleyen bir çalışma henüz gerçekleştirilmemiş olmakla birlikte mevcut çalışmaların önemli çoğunluğu söz konusu iş birliğini hava harp sanayinin veya sivil havacılığın gelişimi kapsamında daha çok teknik yönüyle ve kısıtlı bir kapsam dâhilinde ele almıştır.¹² Oysaki günümüzde olduğu gibi geçmişte de bu tarz girişimlerin bir teknik, bir de diplomatik boyutu vardır. Dolayısıyla söz konusu girişimin sadece bir boyutuyla incelenmesinin resmin tamamını görmek adına yetersiz olduğu düşünülmektedir. Bu noktadan hareketle, yapılan çalışmada Türk ve Amerikan kaynaklarına dayanarak Türkiye'nin iki savaş arası dönem havacılığı geliştirme çabaları ve gelişen Türk-Amerikan ilişkileri penceresinden Curtiss-Wright ile yapılan iş birliği irdelenmiştir.

A. Türkiye'de Modern Havacılığın Doğuşu ve Geliştirme Çabaları

Wright Kardeşlerin havadan ağır, kontrol edilebilir ve motorlu bir hava aracıyla, 17

11 Semih Bulut, *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2010, s.135-136; Trask, a.g.m.,65-69.

12 Bu çalışmalardan bazıları için bkz. Osman Yalçın, *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi 1913-2009*, Hava Basımevi ve Neşriyat Md.lüğü, Ankara, 2009, s.77-78; Ersan Bocutoğlu-Mehmet Dinçaslan, "1925-1950 Döneminde Türk Havacılık Endüstrisi ve İkinci Dünya Savaşı Sonrası Konjonktürün Türk Havacılık Endüstrisine Etkileri", *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.7, 2014, s.160; A. Fahimi Aydın, "Tayyareden Uçağa: Milli Hava Sanayinin Kuruluşunda Türk Halkının Yaptığı Bağışlar", *Karadeniz Araştırmaları*, S.31, 2011, s.78.

iki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi İle Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

Aralık 1903'de Kitty Hawk/Kuzey Carolina'da gerçekleştirdikleri 12 saniyelik uçuş, modern havacılığın başlangıcı olarak kabul görmüştür. Bu ilk başarılı deneme, Batı Avrupa-Amerika ekseninde bu alanda zaten epeydir sürdürülen çalışmalara hız kazandırırken, henüz üzerinden altı yıl geçmeden Manş Denizi'nin geçilmesiyle, havacılığın mevcut dengeleri tümüyle değiştirmeye aday olduğunun sinyalleri net biçimde görülmeye başlanmıştır. Bu kapsamda düzenli ve kontrol edilebilir bir uçuş karakteristiğine sahip hava araçlarının, özellikle askeri anlamda sahip olduğu potansiyel, Avrupa'nın pek çok devleti gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da gözlerden kaçmazken hava gücünün teşkiline ilişkin çalışmalar erken dönemlerden itibaren başlatılmıştır.

Özellikle askeri teknolojiler konusunda son derece duyarlı olan Mahmut Şevket Paşa'nın Harbiye Nazırlığı sırasında Türk havacılığının temellerinin atılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür. Bu kapsamda; Paris ve Berlin Askeri Ataşelikleri vasıtasıyla söz konusu ülkelerde yaşanan gelişmeler yakından takip edilmiş, tayyarelerin de yer aldığı askeri manevralara¹³ katılım sağlanmış, Genelkurmay Başkanlığı Kıttaat-ı Fenniye ve Mevaki-i Müstahkeme Müfettişliğinin 2'nci Şubesine bağlı bir tayyare komisyonu teşkil olunmuş, pilotaj eğitimi için yurtdışına subay gönderilmiş ve Yeşilköy'de bir uçuş okulu tesis edilmiştir.¹⁴

Öte yandan Türk havacılığının çekirdeğini oluşturmak adına bu çalışmalar yürütülürken Trablusgarp Savaşı patlak vermiş; uçağın harp meydanlarında ilk kez kullanılması nedeniyle havacılık tarihi adına pek çok ilki barındıran bu savaş, Osmanlı Devleti'nin de bir an evvel uçak sahibi olması konusundaki çalışmalarına hız kazandırmıştır. Bununla birlikte o tarihlerde bütçeden uçak alımı için yeterli paranın ayrılması mümkün olmamış, çare olarak paranın bağış yolu ile toplanmasında karar kılınmıştır. Bizzat Mahmut Şevket Paşa'nın 30 altın vererek başlattığı kampanya, kendisi ve bütün Genelkurmay mensuplarının 6 aylık maaşlarının 1/4'ünü bağışlamasıyla genişletilmiş ve 20 Mart 1912 tarihinde Ceride-i Askeriye' de yayınlanan yazıyla tüm ordu mensupları bağış konusunda teşvik edilmiştir. Ordu bünyesinde başlatılan bu girişimin halkı da içine alacak şekilde genişletilmesi görevi Osmanlı Donanma Cemiyeti'ne verilirken Padişah Sultan Reşat da 1000 lira vermek suretiyle kampanyaya katılmış ve böylelikle hava gücünün, ilk uçaklarına kavuşması yolunda önemli bir kaynak sağlanmıştır.¹⁵

1912-1922 yılları arasındaki 10 yıllık savaş dönemi, Türk hava gücü adına konjonktürün de etkisiyle teşkilat, teçhizat ve doktrin anlamında önemli dönüşümlerin yaşadığı bir zaman periyodu olmuştur. Birinci Balkan Savaşı'nın başlamasıyla harekât görevleri için yeterli hazırlıklar henüz tamamlanamadan eldeki pilot ve uçaklar gelişi güzel bir şekilde cepheye sevk edilmiş, hava teşkilatının başında bulunan sorumlu subaylar da seferberlik planı gereğince başka görevlere atanınca hava teşkilatı başsız bırakılmıştır.¹⁶ Savaştan sonra sağlıklı bir teşkilat yapısının oluşturulması adına, hava gücünün düzenlenmesi görevi Marquis De Gouy başkanlığında Fransız Heyetine verilirken, Birinci Dünya Savaşı süresince

13 1910 yılında Fransa'da düzenlenen Picardie Manevralarına Türk kurmay heyetinde yer alan Ali Fethi (Okyar) ve Mustafa Kemal de nezaret etmiştir. Mustafa Kemal, aynı tarihlerde Paris'te bulunan gazeteci Abidin Daver ile yaptığı görüşmede, uçakların gelecek savaşlarda oynayacağı önemli rollerden bahsetmiştir. Muhterem ERENLİ, "Atatürk ve Havacılık", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.2, S.4, Kasım 1985, s.215-216.

14 Zekeriya Türkmen, "Türkiye'de Havacılık Teşkilatının Kuruluşunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Döneminde Gerçekleştirilen Faaliyetlere Bir Bakış", *Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu, 8-10 Şubat 2011*, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, Mayıs 2013, s.33-35,45; Süreyya İlmen, *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1947, s.21.

15 Ajun Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, Türk Hava Kuvvetleri Komutanlığı, C.I, Ankara, 2009, s.83.

16 İhsan Göymen, *Birinci Dünya Harbi Türk Hava Harekâtı*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınlar Seri No:3, C.IX, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1969, s.6.

bu görevi Bnb. Erich Serno ve refakatindeki Alman havacılar devralmış; bu süre zarfında idari olarak Teşkilat-ı Havaiye Müfettişliğinden sırasıyla Umur-u Havaiye Şubesi, Umur-u Havaiye Müfettişliği ve Kuvay-ı Havaiye Müfettişliğine geçilmiştir. İstiklâl Savaşı esnasında ise havacılık faaliyetleri Genelkurmay Başkanlığı bünyesindeki Hava Kuvvetleri Şubesi tarafından yürütülmüştür.¹⁷ Bu süreçte hava gücünün taktik ve operatif seviyelerdeki yükü ise önce 2-3 uçaklık müfrezeler, sonrasında ise yaklaşık her ordu bünyesinde en az bir tane olacak şekilde, daha kalabalık uçak mevcuduna sahip tayyare bölük ve kıtaatları vasıtasıyla karşılanmaya çalışılmıştır. Ocak 1918'e gelindiğinde hava gücünün, Almanların Yıldırım Orduları Grubu altında oluşturdukları Paşa Bölükleri bir tarafa konulduğunda 12 tayyare bölüğü, 3 deniz tayyare bölüğü, balon, uçaksavar, atış tanzim, meteoroloji üniteleri ile okul ve depolardan oluşan, önceki dönemlere nazaran hayli kapsamlı bir teşkilata sahip olduğu görülmektedir.¹⁸ İstiklâl Savaşı'nda yine merkezi bir idare ve tayyare bölüklerinden oluşan teşkilat yapısı korunmuş fakat uçak mevcutlarındaki yetersizliklerden dolayı bu bölükler özellikle Sakarya Savaşı'na kadarki süreçte oldukça kısıtlı imkânlarla görevlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Teçhizat alanındaki dönüşümde ise en önemli gelişme, şüphesiz envantere yeni katılan uçaklardır. Daha önce de değinildiği üzere 1911 sonrası Osmanlı, Avrupa ve özellikle yakın coğrafyadaki [kendine tehdit oluşturması muhtemel] devletlerle arasındaki makasın açılmaması adına uçak temin çalışmalarına öncelik vermiş ve Balkan Savaşları arifesinde önemli bir kısmı bağışlarla karşılanmış 14 uçaklık bir hava gücü oluşturulmuştur.¹⁹ Balkan Savaşları müddetince çeşitli nedenlerle elden çıkan uçakların ikamesi hususunda gayret gösterilse de savaş hali nedeniyle istenen neticeler elde edilememiştir.²⁰ Bu süreçte yaşanan en ilginç gelişmelerden bir tanesi ise Macar Oszkar Asbôth'un Osmanlı askeri makamlarına sunmuş olduğu projedir. Asbôth, Balkan Savaşları henüz devam ederken, savaştan orduların hava gücünden yeterince istifade edemediğini gözlemlemiş ve bu doğrultuda etkin bir hava gücünün varlığına en çok ihtiyaç duyduğuna inandığı Osmanlı Devleti adına bir proje hazırlamıştır. Ordu bünyesinde havacılık birimlerinin kurulmasından uçak, malzeme teçhizat ihtiyacının nasıl karşılanacağına ilişkin özel hükümlerin yer aldığı proje, aynı zamanda bir pilot okulu ve sonradan uçak imal edebilecek kapasiteye ulaşacak uçak ve motor tamirhanesi tesis edilmesini de içermektedir. Bununla birlikte özellikle Fransızların konudan haberdar olması ve yürüttükleri lobi çalışmaları neticesinde projeyi hayata geçirmek mümkün olmamıştır.²¹ Balkan Savaşlarının bitimiyle hem savaş süresince aksayan tayyare bağış kampanyalarına hız kazandırmak hem de İmparatorluğun farklı coğrafyalarındaki unsurlarının merkeze olan bağlılığını kısmen de olsa tazelemek amacıyla uzun mesafeli seferler düzenlenmiştir. Bunların en meşhuru Fransız havacıların Paris-İstanbul-Kahire hattında düzenlemiş olduğu başarılı uçuştan esinlenerek Enver Paşa'nın talimatıyla hayata geçirilen İstanbul-İskenderiye seferidir. Oldukça sıkıntılı safhalardan sonra Pilot Salim ve Rasit Kemal Bey'ler tarafından tamamlanabilen sefer sonucunda 7 tayyare alabilecek

17 Yavuz Kansu-Sermet Şensöz-Yılmaz Öztuna, *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, Hv.K.K.İği Hava Basımevi ve Neşriyat Müd.lüğü, Ankara, 2006, s.181,219,354; Hulusi Kaymaklı, *Havacılık Tarihinde Türkler 2*, Hv.K.K.İği Hava Basımevi ve Neşriyat Müd.lüğü, Ankara, 2006, s.43.

18 Ole Nikolajsen, *Turkish Military Aircraft since 1912*, Scramble Dutch Aviation Society, 2007, s.13

19 Michael Paris, "The First Air Wars-North Africa and the Balkans 1911-1913", *Journal of Contemporary History*, Vol. 26, No. 1, January 1991, s.102

20 Uçak temininde önemli bir kaynak yaratılmasına vesile olan tayyare ianeleri, savaşın başlamasıyla birlikte bir bakıma eski popülaritesini yitirmiştir. Özellikle Birinci Balkan Savaşı esnasında alınan yenilgi ve sonrasında yaşanan göç krizi, halkın ilgisinin Şüheda İanesi, Hilal-i Ahmer İanesi vb. gibi kampanyalara kaymasına neden olmuştur. Emin Kurt, *Türk Hava Kuvvetlerinin Kuruluşunda Bağış ve Yardımlar (1911-1914)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018, s.51.

21 George Hazai, "Macar Havacı Oszkar Asbôth'un Türk Havacılığına Ait Bir Projesi", *Çağın Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* (ed. E. İhsanoğlu ve M. Kaçar), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1995, s.492-495.

miktarda bağış toplanmıştır.²² Öte yandan kısa sürede sarf edilen önemli gayrete karşın Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Osmanlı hava gücü, 6'sı görev icra kabiliyetine sahip 11 uçakla, savaşı devrettiler arasında bu alanda en kısıtlı kapasiteye sahip olanlar arasındadır. Harbin hemen öncesinde Fransa'dan sipariş edilen 53 tayyarenin ancak 1 tanesi teslim alınmış ve gerisine el konulmuş; Almanya'dan gelen ilk yardımlarla 3 bölüklük bir hava gücü güçle teşkil edilebilmiştir.²³ Ülkede kurulu bir hava harp sanayisi olmadığı için harp süresince Almanya'dan uçak, yedek parça ve mühimmat temini konusu hayati bir hale gelmiş, özellikle Bulgaristan savaşa dâhil olup da Almanya ile kara bağlantısı sağlanana kadar lojistik faaliyetler oldukça maceralı bir şekilde yürütülmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda 12 Alman pilot ve 32 teknisyenle mukavele imzalanarak Macaristan'daki Mehadiye şehrine yakın bir bölgede uçuşa elverişli bir meydan ayarlanmış, buradan havalanan uçaklar Tuna Nehri üzerinden savaş halindeki Sırbistan sınır hattı boyunca Bulgaristan'ın Lom-Palanka şehrine ulaşmışlar ve burada tekrar sandıklanarak mühimmat ve yedek parçalarla birlikte tren yolu vasıtasıyla gizlice Edirne'ye sevk edilmişlerdir.²⁴ Yine Almanya'dan getirilen ilk parti bombalar bira fıçlarına yerleştirilmek suretiyle Türkiye'ye sokulmuş, aynı şekilde getirilmek istenen ikinci parti mühimmatlara ise Romen gümrük memurlarının biraları tatmak istemesi üzerine durumları ortaya çıktığı için el konulmuştur.²⁵ 1915'ten savaşın bitimine dek 469 uçak Osmanlı hava gücü safalarına katılırken, İtilaf güçlerine ait 13 uçak ele geçirilerek envantere dahil edilmiş ayrıca Almanlar tarafından Filistin Cephesi ve deniz tayyare gruplarında kendilerince kullanılmak üzere 245 uçak ülkeye nakledilmiştir. Savaşın bitimiyle birlikte bunlardan arda kalan ve çoğu gayri faal durumdaki 45 uçak Maltepe'deki depolarda muhafaza edilirken, 17 uçak Konya'ya nakledilmiş ve esasen yalnızca 2 tanesi görev icra kabiliyetine sahip bu uçaklarla Millî Mücadele'ye girilmiştir.²⁶ Millî Mücadelenin ilk safhasının gerek uçak gerekse de diğer yardımcı teçhizat konusunda oldukça sıkıntılı geçtiğini söylemek mümkündür. Bin bir güçle faal edilen sınırlı sayıda uçak, çatışmaya en yakın uygun araziye konuşlandırılarak etkin bir şekilde kullanılmaya çalışılırken yukarıda değinildiği üzere ancak Sakarya Savaşı sonrasında Fransız ve İtalyanlardan temin edilen uçaklarla havadaki güç dengesi tam anlamıyla sağlanabilmiştir. Büyük Taarruz' da özellikle düşmanın havadan keşif faaliyetlerinin önlenmesi ve harekâtın gizliliğinin sağlanması adına son derece önemli görevler icra eden bu uçaklardan savaş sonrasında bakiye kalanlar ve yine Yunanlılardan ele geçirilenler, yeni kurulacak Cumhuriyetin ilk hava gücünün oluşturacaklardır. 10 yıllık savaş süresince Osmanlı hava gücünün yaşadığı doktrinsel dönüşüme gelince ise bunun dünyadaki diğer örnekleriyle paralellik gösterdiğini söylemek mümkündür. Savaşın ilk periyodunda daha çok keşif ve atış tanzimi amacıyla "kısıtlı" kullanım alanına sahip uçaklar, muharebelerin siperler arasında kilitlenmesiyle bu kilidi açacak bir "anahtar" olarak görülmeye başlanmış; pervaneyle senkronize makineli tüfekler ve bomba atma mekanizmalarındaki gelişmelerle birlikte kullanım yoğunluğu taarruzî görevlere doğru kaymıştır. Böylelikle Balkan Savaşları'nda yalnızca düşman tertiplenmelerine yönelik keşif ve el yordamıyla iptidai şekilde yapılan bombardıman görevlerinden zamanla av-önleme, kara harekâtını destekleme ve taktik bombardıman gibi farklı görev tiplerine geçiş yapılmıştır. Savaşın sonunda, bir şekilde bu mücadelenin içerisinde yer almış diğer tüm ordular gibi Türk ordusu için de artık yadsınamaz bir gerçek vardır: Savaş öncesinde performans ve görev icra yeterliliği konusundaki şüpheler nedeniyle fazlaca hesaba

22 Süleyman Beyoğlu, "Türk Havacılığının Doğuş Yılları", *Havacılık Tarihi Sempozyumu 13-14 Aralık 2012 İstanbul*, Hava Basımevi ve Neşriyat Komutanlığı, Ankara, 2015, s.7-8.

23 Ole Nikolajsen, *age.*, s.7,11; Beyoğlu agm., s.8

24 Ole Nikolajsen-Bülent Yilmazer, *Ottoman Aviation 1909-1919*, 2005, s.51-52.

25 Göymen, *age.*, s.256.

26 Ole Nikolajsen, *age.*, s.16-36.

katılmayan uçaklar, çatışma olgusunu 3. boyuta taşıyarak oldukça devrimsel bir gelişmenin mimarı olmuşlardır. Böylelikle gelecek harplerde hava gücünü hesaba katmaksızın bir zafer elde etmenin mümkün olmadığına farkına varılmış, bu da savaş sonrası askeri stratejileri derinden etkilemiştir.

İki savaş arası dönem kimilerine göre havacılığın altın çağıdır. Zira motor teknolojilerindeki gelişmeler, uçak tasarımlarında da dolaylı olarak dönüşümüne yol açmış, nihayetinde Birinci Dünya Savaşı'nın hızları nadiren 200 km/saati aşan, ahşap gövde ve kanat üzerine bez giydirilmiş, sabit iniş takımlı ve açık kokpitli çifte kanatlı uçakları yerlerini yavaş yavaş 500 km/saatin üzerinde hıza ulaşan, tamamen metal, jiroskopik uçuş kabiliyetine sahip, katlanır iniş takımlı ve kapalı kokpitli tek kanatlı uçaklara bırakmıştır.²⁷ Uçak yapı ve motorlarındaki bu gelişmeler ise gerek sivil gerekse de askeri havacılık alanında önemli atılımların yapılmasının yolunu açmıştır.

Savaştan büyük bir yıkım içinde çıkmasına karşın havacılığın sahip olduğu potansiyelin henüz erken dönemlerden itibaren farkında olan Almanya'da 8 Ocak 1919 tarihinde sivil havacılık faaliyetlerine onay verilmiş, bu doğrultuda Prof. Hugo Junkers tarafından tamamen taşımacılık maksadıyla tasarlanmış ilk uçak (F-13), 19 Haziran 1919 tarihinde başarıyla uçuşunu gerçekleştirmiştir. Daha bu başarının yankıları sürerken Atlantik Okyanusu, Amerikalı ve İngiliz havacılar tarafından hem gidiş, hem de gidiş-dönüş olmak üzere geçilmiş, 1919'un sonuna varmadan Avusturya Hava Kuvvetlerine mensup subaylarca İngiltere'den Avusturya'ya 28 günden daha kısa bir süre içerisinde havadan ulaşım sağlanmıştır. İngiltere ve Almanya öncülüğünde tesis edilmeye çalışılan planlı uçuş seferleri ise sonraki dönemde dünya havacılık sektörüne yön verecek Lufthansa, KLM, Air France, Imperial Airways ve Aeroflot gibi ticari havayolu firmalarının doğuşuna ön ayak olmuştur.²⁸

Bu dönemin en popüler aktivitelerinden biri hiç şüphesiz hava yarışları olmuştur. 1919'da yeniden rağbet kazandırılan Schneider Kupası Yarışmaları, uluslar arasında bir rekabet ortamı yaratmış, her yıl daha da gelişmiş uçak tipleriyle yarışmaya katılan hava unsurları bir yandan rekor üstüne rekor kırarak hava kuvvetlerine gönüllü acemi üyeler kazandırma ve uçak siparişi konusunda reklam yaparken, diğer yandan da harekât ortamına benzer koşullar altında uçak motorlarını ve gövdelerini deneme şansına sahip olmuşlardır.²⁹ Bu dönem hava araçlarının askeri maksatlarla kullanımı konusunda da doktrinsel olarak önemli gelişmeler yaşanmıştır. Birinci Dünya Savaşı gibi uzun senelere yayılmış topyekûn bir çatışmanın tekrardan yaşanmaması, bunu engellemek mümkün değilse de olabildiğince hızlı şekilde kesin zaferin kazanılması adına, hava gücünün üstlenebileceği sorumlulukların tartışmaya açıldığı bu süreçte Gulio Douhet, Hugh Trenchard ve William Mitchell gibi hava gücü teorisyenleri fikirleriyle ön plana çıkmışlardır. Genel itibarıyla, hava gücünün sürat ve menzil özellikleriyle düşman derinliklerine nüfuz edebilme kabiliyetinin üzerinde duran bu teorisyenlere göre konvansiyonel harplerde olduğu gibi ilk planda düşmanın satih kuvvetleri ile çatışmaya girmek yerine düşman derinliklerinde halkın savaşa azmini ayakta tutan ağırlık merkezleri hedef alınmalıdır. Böylelikle maddi ve manevi olarak ağır tahribat yaşayan halk, çatışmaların bir an evvel sonlandırılması adına gerektiğinde kendi siyasi otoritesi ile ters düşecek, bu da harbin kazanılması adına zemin hazırlayacaktır. Ortaya atıldığı ilk dönemlerde hayli tartışmalara

27 <https://www.britannica.com/technology/military-aircraft/Interwar-developments> (erişim tarihi 01.10.2020).

28 <https://www.flightglobal.com/flight-100-history-1919-1939/84424.article> (erişim tarihi 01.10.2020).

29 Robin Higham, *Hava Gücü Özlü Bir Tarih*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983, s.78.

neden olan bu fikirler, 1936 yılında İspanya İç Savaşı ile başlayan ve İkinci Dünya Savaşı ile devam eden süreçteki “stratejik bombardıman” görevleri ile uygulama sahası bulmuştur.

Havacılık dünya sathındaki bu gelişmelerle farklı bir seviyeye evrilirken, yeni kurulan Türk Devleti de bu gelişmeleri yakından takip etmiş ve elindeki kısıtlı bütçeyi uygun şekilde kullanarak hava gücünü her an harbe hazır bir seviyeye ulaştırmaya gayret göstermiştir. Bu kapsamda henüz 1923 yılı Aralık ayında beş kişilik bir heyet, ikili ilişkilerin normalleşmesi ve uçak temini maksadıyla Fransa-İtalya-Almanya-İngiltere hattında bir ziyaret gerçekleştirilmiştir. Ziyaret sonucunda üzerinde karar kılınarak siparişi verilen uçaklar, 1924 yılı Mayıs ayından itibaren teslim edilmeye başlanırken, aynı dönem Fransız ve Avusturyalı eğitimciler eşliğinde 39 kişilik bir grup subay Gaziemir’de pilotaj eğitimine başlamıştır. Gerçekleştirilen bu ilk hamlelerle hava gücünün uçak ve pilot ihtiyacı bir şekilde giderilmeye çalışılırken teşkilat anlamında da barış dönemi faaliyetlerine uygun şekilde Albay Muzaffer Ergüder başkanlığında Hava Kuvvetleri Müfettişliği yapısına geçilmiştir.³⁰

Atatürk, 1 Mart 1924 tarihli Meclis Açılış konuşmasında “Ülkenin korunmasından söz ederken, askerlik dünyasında önemli ve etkili bir yeri olan hava kuvvetlerine yüce Meclisin özel ilgisini ve dikkatini çekerim” ifadesiyle hava kuvvetlerinin ülke savunması açısından önemini yinelerken³¹ yaklaşık bir yıl sonra cumhuriyet dönemi Türk havacılığının geliştirilmesinde önemli sorumlulukları üstlenecek Türk Tayyare Cemiyeti kurulmuştur (16 Şubat 1925). Atatürk’ün himayesi, İsmet İnönü’nün fahri başkanlığında kurulan cemiyetin ilk başkanı, Atatürk’ün eski yaveri Bolu Mebusu Cevat Abbas (Gürer) Bey’dir.³² Cemiyetin amacı, nizamnamesinin ikinci maddesinde şu şekilde tarif edilmiştir: Türkiye’de tayyareciliğin askeri, iktisadi, sosyal ve siyasi önemini tanıtmak ve bu maksatla tayyareciliğin ihtiyacı olan personel ile malzemeyi sağlayarak Türk gençliğindeki tayyarecilik aşkını arttırmak.³³ Bu amaç doğrultusunda süratle çalışmalara başlayan cemiyet, ilk iş olarak Balkan Harbi öncesinde başlatılan fakat sonradan sekteye uğrayan bağış faaliyetlerini tekrardan canlandırmayı hedeflemiştir. Elde edilen bağışlarla kısa vadede hava kuvvetlerinin güçlendirilmesi için uçak temin edilirken uzun vadede bu uçakları üretecek bir fabrika tesis edilmeye çalışılacaktır. Basın yayın organları, el ilanları ve cemiyetin resmi yayın organı Kartal Mecmuası aracılığıyla halk kampanyaya katılmaya teşvik edilirken bir taraftan da cemiyetin gelir kalemlerini arttırmaya yönelik önlemler alınmıştır. Bu kapsamda kurban derisi toplama görevi ve bazı madenlerin işletilmesi sorumluluğu Cemiyet’e bırakılmış ayrıca tayyare piyangosu adı altında nakit para ödüllü çekilişler düzenlenmiştir. Söz konusu girişimler kısa süre içerisinde ilk meyvelerini verirken altı aylık süreç içerisinde 2000 lira, Cumhuriyetin Onuncu Yıldönümü olan 1933 yılında ise toplamda 53 milyon liralık bir kaynak yaratılmıştır. 1940 yılına gelindiğinde satın alınmak suretiyle Hava Kuvvetlerine bağışlanan uçak sayısı 343 olacaktır.³⁴

Cumhuriyetin ilk yıllarında havacılık alanında yürütülen politikalarda ve bunun gereği olarak gerçekleştirilen kaynak taksiminde önceliğin askeri ihtiyaçların karşılanmasına verilmesi oldukça doğaldır. Zira devletin bekası açısından hava gücünden beklentiler yüksektir. Bununla birlikte sivil taşımacılık hizmetleri de göz ardı edilmemiştir. Ankara’nın

30 Ole Nikolajsen, *age.*, s.42.

31 https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/2d2yy.htm (erişim tarihi 04.10.2020).

32 Demo Ahmet Aslan, “Tayyare Cemiyeti’nin Propaganda Faaliyetleri ve Tayyare Bayramları”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14, S.3, Ocak 2014, s.141-142.

33 *Türk Tayyare Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*, İktisat Matbaası, Ankara, 1341, s.1.

34 Deniz Kurt-Yavuz Pehlivan-Erdal Korkmaz, *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1923-1951*, Hava Basımevi ve Neşriyat Komutanlığı, C.II, Ankara, 2020, s.42-43,46.

bir an önce dünya ile bağlantısının sağlanmasına katkı sağlayacak bu hizmetlerin gerçekleştirilmesi adına ilk girişim *Compagnie Franco-Roumaine de Navigation Aérienne (CFRNA)*' den gelmiş ve henüz Mudanya Mütarekesi'nin imzalandığı tarihte varılan anlaşma gereğince şirkete Prag-Viyana-Budapeşte-Bükreş hattını İstanbul'a (Yeşilköy) kadar uzatması yönünde imtiyaz verilmiştir.³⁵ Sonraki yıllarda benzer imtiyazlar Brindisi-Atina-İstanbul (Büyükdere) hattında İtalyan *Aero Espresso Italiana (AEI)* ve Berlin-İstanbul hattında Alman *Lufthansa* şirketlerine de tanınmıştır. Bununla birlikte İtalya-Türkiye örneğinde olduğu gibi gerek ülkeler arası dönemsel anlaşmazlıklar gerekse de şirketlerin talebi veya Türk hükümetinin kararı üzerine söz konusu imtiyazların genellikle süresinden önce sonlandırıldığı görülmektedir.³⁶

Bu dönem yalnızca taşımacılık alanında değil aynı zamanda epeydir arzulanan uçak ve motor fabrikası kurma konusunda da arayış içerisinde girildiği görülmektedir. Bu kapsamda sermaye ve teknik destek konularında iş birliği yapılacak ülke olarak Fransa ve Almanya seçenekleri üzerinde durulurken 1924 yılında imzalanan dostluk anlaşması ile ibre Almanya'dan yana kaymıştır. Esasen Almanya, Versay Antlaşması'nın hava gücüne yönelik getirdiği kısıtlamaları aşabilmek ve böylelikle elindeki harp sanayisi kabiliyetini bir şekilde muhafaza etmek maksadıyla iki savaş arası dönemde yurt dışında fabrika kurma konusunda zaten isteklidir. Daha önce Danimarka, Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya'da kurulan fabrikalara Türkiye'de de bir yenisinin eklenmesi, iki ülke arasındaki ilişkilere katkı sağlayacağı gibi Alman hava sanayisinin de "hazır" tutulması adına olumlu bir gelişme olacaktır.

Almanya ile imzalanan dostluk antlaşmasının ticari konuları kapsayacak şekilde de genişletilmesine özel önem atfeden Kemalettin Sami Paşa, 1925 Mart ayı içerisinde Berlin Büyükelçiliğine atandıktan sonra harp sanayisi alanında Türkiye'ye fayda sağlayabileceğini öngördüğü Junkers, AEG, Telefunken ve Siemens gibi şirketler hakkında bir rapor hazırlamıştır. Raporunda Junkers firmasının çalışan sayıları ve aylık üretim kapasitesi hakkında bilgi verilirken, firmanın Türkiye'de bir uçak fabrikası kurma konusunda istekli olduğunun altı çizilmiştir.³⁷ 1925 yılı Haziran ayı içerisinde ise Albay Tevfik Bey başkanlığında oluşturulan bir heyet ticari faaliyetler hakkında görüşmelerde bulunmak üzere Almanya'ya bir ziyaret gerçekleştirmiş ve Reichsverband der Deutschen Industrie himayesinde çok sayıda sanayiciyle bir araya gelinmiştir. Tevfik Bey, bu süre zarfında ziyaret ettiği Junkers Flugzeugwerke A.G. firmasının yetkililerine uçak, motor ve bazı uçak parçalarını imal edecek bir fabrikanın tesis edilmesini arzuladıklarını ve bu konuda istekli olacak firmaya, fabrika faaliyete geçene kadarki sürede uçak alım konusunda tekel olma hakkı tanınacağını ifade etmiştir.³⁸ Firma yetkililerince olumlu şekilde karşılanan teklif,

35 Ercan Haytaoğlu, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ticari Havayolu Taşımacılığında İmtiyazlı İlk Şirket: Aero Espresso Italiana (1924-1935)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.28, 2018, s.81-82.

36 Burada bahsi geçen firmalar, ilk planda İstanbul'a kadar uzattıkları rotalarını, sonrasında genellikle Türkiye'nin iç kesimlerini de dâhil edecek şekilde Ortadoğu ve Asya'ya kadar genişletmeyi amaçlamışlardır. Ticari olduğu kadar siyasi yönü de göz ardı edilemeyecek bu genişletme planları, sebeplerinin bazılarını ileride de değinileceği üzere Türk hükümeti tarafından fazlaca destek görmemiş, bu durum da firmalarda zaman zaman isteksizliğe neden olmuştur. Nihayetinde verilen taahhütler yerine getirilmeyince de hükümet anlaşmaları feshetme/yenilememe yoluna gitmiştir. Abdullah Nergiz, *Türkiye'nin Sivil Havayolu Taşımacılığının Gelişimi ve "Havayolu Devlet İşletme İdaresi" (1933-1956) Dönemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. s.18-27.

37 Fatih Dervişoğlu, "İstikbalini Gözde Arayan Ülke ve Türk Havacılık Sahasında Alman Menfaatleri Işığında Bir Ortaklık: Tomtaş", *Cumhuriyet International Journal of Education*, C.III, S.3, 2014, s.70-71.

38 Werner E. Braatz, "Junkers Flugzeugwerke A.G. in Anatolia, 1925-1926: An Aspect of German-Turkish Economic Relations", *Tradition: Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie*, 19 Jahrg, Jahresheft, 1974, s.32-33.

İki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi ile Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

Türk hava harp sanayisi için de yeni bir kapının aralanmasına fırsat vermiştir. Müteakip süreçte Türk ve Alman hükümetleri nezdinde görüşmeler sıklaşırken, şirketin kuruluş ve faaliyet esaslarını içeren metin üzerinde uzlaşma sağlanmaya çalışılmıştır. Nihayetinde 15 Ağustos 1925 tarihinde Türk Hükümeti adına Maliye Vekili Hasan Bey, Junkers Uçak Şirketi adına da Direktör Hans Sachsenberg'in imzalarıyla bir sözleşme metni imzalanmıştır. Buna göre Kayseri'de, Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ) adıyla bir şirket kurulacak ve her iki tarafın (Türkiye Cumhuriyeti ve Junkers Uçak Şirketi) eşit katılımıyla 3.360.000 liralık bir yatırım sermayesi sağlanacaktır. Bu sermaye katılım payı haricinde, Junkers Şirketi'ne üretilen uçak başına patent ücreti ve kâr payı verilecektir. 40 yıl süreyle geçerli olacak ve ilk planda yılda 250 uçağın üretilmesi hedeflenen sözleşmenin yine 10'uncu maddesine göre bu fabrikaya ek olarak bir de motor fabrikası kurulması karara bağlanmıştır³⁹

6 Ekim 1926 günü büyük bir törenle açılan fabrikanın ilk yıl bakım, ikinci yıl ise uçak imal kabiliyetine kavuşması planlanmış, bu kapsamda Junkers A-20, F-13 ve G-23 tipi uçaklar işlem görmek amacıyla kısa bir süre içerisinde fabrikaya sevk edilmiştir. Öte yandan büyük ümitlerle açılan ve o an için Cumhuriyet Türkiye'sinin en önemli sanayi yatırımlarından biri olarak kabul edilen fabrikada işler planlandığı gibi gitmemiş, özellikle Junkers Şirketi'nin diğer ülkelerdeki fabrikalarında yaşadığı finansal sorunlar ve Alman hükümetinden beklediği desteği görememesi çeşitli aksaklıklara yol açmıştır. Nihayetinde verilen taahhütler yerine getirilemeyince de TOMTAŞ, 1928 Mayıs ayı içerisinde faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır.⁴⁰ Sonrasında fabrikada tekrardan iş başı yapılamazken, 27 Kasım 1929 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında; şirketin tesis, müstemilat ve Junkers' de olan hisselerinin toplam 1.768.000 lira karşılığında Türk Tayyare Cemiyeti tarafından satın alınması yönünde karar alınmıştır.⁴¹

B. Türkiye'nin Curtiss-Wright Şirketi ile Yollarının Kesişmesi

Görüldüğü üzere havacılık alanındaki gelişmelerden geri kalmama adına, Osmanlı'nın son döneminden itibaren yapılan çalışmalar, Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam ettirilmiş ve her an harbe hazır bir hava gücünün varlığı ülkenin bekası ile eş tutulmuştur. Bu süre zarfında bütçeden ayrılan kısıtlı kaynaklar ve yardım kampanyalarıyla bir yandan acil ihtiyaçlar giderilmeye çalışılırken, halkta da havacılık bilinci uyandırmak adına ciddi emek sarf edilmiştir. Öte yandan 1920'li yılların sonuna gelindiğinde henüz hedeflenen seviyenin altında kaldığını söylemek mümkündür. Yurtdışından satın alınan uçaklar vasıtasıyla hava birliklerinin uçak mevcutlarındaki iyileştirmeler ilk planda göze çarpsa da bunların henüz ne nitelik ne de nicelik olarak büyük devletlerin hava filolarıyla mukayese edilemeyeceği açıktır. Dahası milli bir harp sanayisinin eksikliğinin savaş zamanı nelere mâl olduğu bilindiği için önemli fedakârlıklar yapılarak Kayseri'de bir uçak fabrikası kurulmak istenmiş fakat bundan da istenen sonuçlar elde edilememiştir. Ülke içerisinde sivil havayolu taşımacılığının tesisi ise kısa/orta vadede hep ulaşılmak istenen hedefler arasında yer almakla birlikte, yabancı havayolu şirketlerine verilen imtiyazlarla ancak yurtdışı ile İstanbul arasındaki bağlantı sağlanabilmiştir. İşte bu noktada Türk-Amerikan ilişkilerindeki 1927 sonrası olumlu seyir, havacılık alanında da kendini ispatlamış Amerikalı bir şirket ile iş birliğine gidilmesi yolunda ümitleri yeşertmiş ve böylelikle Curtiss-Wright Şirketi ile yollar keşşmiştir.

39 Muzaffer Deniz, "Başarısızlıkla Sonuçlanan Bir Girişim: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ)", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.II, S.1, Haziran 2018, s.125-127.

40 Deniz Akpınar, "Kayseri Tayyare Fabrikası", *Tarih Okulu Dergisi*, S.31, Eylül 2017, s.218, 219; Fatih Dervişoğlu, *agm.*, s.77-78.

41 Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 30.18.1.2/6.57.15 (27.11.1929).

Esasen 1929 yılında Orville ve Wilbur Wright Kardeşlerin sahibi olduğu Wright Havacılık Şirketi ile birleşerek Curtiss-Wright bünyesine dahil olmasından çok daha önceleri, Curtiss Uçak ve Motor Şirketi ile ilk ilişkiler kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin uçak arayışı içerisinde olduğunu bilen şirketin sahibi Glenn Curtiss, 9 Eylül 1913 tarihinde Harbiye Nezareti'ne hitaben kaleme aldığı mektubunda 80-100 beygirlik motoruyla saatte 120 km hıza ulaşan ve birkaç yolcu ile 1000 millik mesafeyi kat edebilen deniz tayyarelerinin ordular için oldukça mükemmel bir cihaz olduğundan bahsetmiş, dayanıklılığı da oldukça iyi olan bu hava aracını 7.000 dolar veya 36.400 frank karşılığında temin edebileceğini ifade etmiştir.⁴² İmparatorluğun o esnada içinde bulunduğu maddi durum düşünüldüğünde bu meblağlarda yüklü bir alım yapması mümkün gözükmemektedir. Buna karşın Curtiss Şirketi işin peşini bırakmamış ve Amerikalı meşhur pilot John Dale Cooper reklam amacıyla İstanbul'a Curtiss F tipi bir uçak getirmiştir. Cooper'ın bu uçakla 1 Haziran 1914 tarihinde Küçükçekmece Gölü'nden Kadıköy'e Donanma Cemiyeti yararına gerçekleştirdiği uçuş, aynı zamanda Türk deniz havacılığının ilk uçuşu olacaktır. Uçak sonrasında 2.200 altın lira karşılığında Deniz Tayyare Mektebi adına satın alınmış ve 1915 yılına kadar kullanılmıştır. Gerçekleştirilen bu satış, Amerika adına da Ortadoğu ile yapılan ilk uçak ticareti olma özelliğini taşımıştır.⁴³

Savaş yılları ve sonrasında iki ülke arasındaki ilişkilerdeki kopukluk, savaş öncesinde kurulmuş olan bu ticari ilişkinin geliştirilmesine haliyle mâni olmuş, uçak temini konusunda Amerika seçeneğinin yokluğunda ise Fransız, Alman ve İngiliz pazarı çoğunlukla rağbet görmüştür. Bu esnada Curtiss Şirketi savaş süresince toplamda 21 bin personeliyle yaklaşık 10 bine yakın uçak üreterek dünyanın en büyük uçak şirketi haline gelmiş, elde edilen bu başarı savaş sonrasındaki yenilikçi tasarımlarla geliştirilerek Curtiss uçaklarının havacılık camiasında ayrıcalıklı bir konuma ulaşmasına yol açmıştır. Şirket 1920'li yıllarda Amerikan Silahlı Kuvvetleri için birçok üst düzey yarış uçağı imal ederken, 12 silindirlik su soğutmalı D-12 motoruyla artık hız konusundaki standartları tayin eder konumdadır. Üsteğmen James Doolittle, 1925 yılında Curtiss R3C-2 uçağıyla iki savaş arası dönemin en önemli havacılık aktivitesi olan Schneider Yarışlarını kazandığında saatte 374.1 km'lik hıza ulaşmıştır. (Henüz üç yıl önce yarışını kazanan uçağın ulaştığı hız yalnızca 234.3 km/saat'tir). Curtiss etkisi kısa zamanda Avrupa'ya da yayılmış ve başta İngiltere olmak üzere o dönemin birçok uçak imalatçısına ilham vermiştir. Şirket, 1929 yılında Wright Havacılık Şirketi ile birleşerek toplamda 70 milyon dolarlık bir sermaye ve 220 milyon dolarlık bir piyasa değerine erişmiştir.⁴⁴

Curtiss-Wright Şirketi'nin Türkiye ile ilgili bilinen ilk teması, birleşmeden kısa bir süre önce, şirket temsilcisi Mr. Mario Calderera'nın Mart 1929'da yaptığı ziyarete dayanır. Ziyaretin gerçekleştirildiği dönemin en önemli özelliği, Büyük Buhran öncesinde Amerikan sermayesinin normalin üstünde bir bolluk yaşayarak hararetle yatırım fırsatlarını kolladığı bir zaman periyoduna tekabül etmesidir. Yapılan görüşme sonucunda şirket temsilcisinin edindiği intiba, sonraki süreçte uçak satışı ve ticari havacılığın geliştirilmesi konusunda Şirket'in Türkiye'ye özel önem vermesine yol açmıştır.⁴⁵ Bu kapsamda ilk olarak Türkiye temsilciliği konusunda Ahmet Emin Yalman ile anlaşılmış ve Türk havacılığını geliştirme

42 Stuart Kline, *Türk Havacılık Kronolojisi*, Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri, İstanbul, 2002, s.34-35.

43 Kline uçuşun 1 Haziran 1914 tarihinde icra edildiğini, sonraki satışın ise 2.200 lira bedelle gerçekleştirildiğini ifade ederken, Leiser makalesinde uçuş tarihi olarak 14 Haziran 1914'ü, satış bedeli olarak da 2.190 lirayı esas almıştır. Kline, *age.*, s.52-54; Gary Leiser, "John D. Cooper and His Demonstration of a Curtiss Flying Boat in Istanbul, 1914: The First American Aircraft Sold to Turkey, *Turkish Historical Review*, S.8, 2017, s.38-48.

44 <https://www.britannica.com/technology/military-aircraft/Interwar-developments> (erişim tarihi 04.10.2020); <https://www.curtisswright.com/company/history/default.aspx> (erişim tarihi 04.10.2020).

45 The U.S. National Archives and Records Administration (NARA), 867.796 Curtiss/7 (11.03.1929).

iki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi İle Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

konusunda ayrıntılı bir program hazırlanmıştır. Programa göre öncelikle Amerikan havacılığını, Türk havacılara tanıtmak üzere üç hava subayı Amerika'ya çağırılacak, bundan sonra ise Şirket'in Türkiye'ye satmayı düşündüğü avcı, keşif, yolcu ve eğitim uçaklarından oluşan bir filo, en tecrübeli pilotlar idaresinde Türkiye'ye gelecektir. İlişkilerin zemini bu şekilde hazırlandıktan sonra aşağıdaki esaslar üzerinde faaliyet gösterilecektir:

1. Curtiss uçaklarının ve Wright motorlarının Türkiye'ye satışı,
2. Türk hava yollarının kurulması ve idaresi için tekliflerin yapılması, bir hava meydanı şebekesinin kurulması,
3. Türkiye tarafından satın alınacak uçakların bir kısmının, Kayseri'de Amerikan ustaları ile Türk işçileri tarafından yapılması, Kayseri Fabrikasının tam bir uçak fabrikası haline gelmesi ve Wright uçak motorlarının da burada üretilebilmesi için Curtiss-Wright Şirketi ile Türk Hükümeti arasında devamlı iş birliğinin sağlanması.⁴⁶

Yalman, üzerinde mutabık kalınan bu program doğrultusunda süratle hazırlıklara başlamıştır fakat havacılık alanında hiç tecrübesi yoktur. Dahası epeydir bu alanda faaliyet gösteren şirketlerin rızası olmadan bir şeyleri başarmak da oldukça zor görünmektedir. Yalman bu nedenle ilk iş olarak Fransız Breguet uçaklarının temsilcileri emekli subay Muhlis ve Hilmi Bey'ler ile görüşmüş ve belirli bir kâr payı karşılığında, birlikte hareket etme konusuna onları ikna etmiştir. Müteakiben Curtiss-Wright Şirketi'nin teklifi Ankara'ya iletilmiş ve buradaki işlemlerin takip edilmesi görevi Tatko'nun Ankara'daki vekili olan Malatya Milletvekili Mahmut Nedim Zapçı ile eski Yollar Umum Müdürü Yüksek Mühendis Akil Beylere verilmiştir.⁴⁷

Curtiss-Wright Şirketi'nin teklifi, hükümet tarafından olumlu şekilde karşılanmış ve üç kişilik bir heyetin incelemelerde bulunmak üzere Amerika'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Öte yandan gerek Şirket'in teklifinin hazırlanmasında gerekse de Türk tarafının kararının şekillenmesinde Amerikan Ticari Ataşesi Julian Gillespie'nin rolü göz ardı edilmemelidir. Karar, bizzat Bakan tarafından Gillespie'ye iletilirken, göstermiş olduğu çabalardan dolayı kendisine ayrıca teşekkür edilmiştir. Gillespie görüşme esnasında Bakan'ın oldukça keyifli ve neşeli olduğuna dikkat çekmiş, Driggs Ordonat Şirketi ile bir türlü gerçekleşmeyen uçaksavar silahı temini konusuna da değinen Bakan'ın, konuşmasının sonunda "*Eh, Gillespie, hiç olmazsa Amerikan havacılık sanayii ve uçak yapımcılarıyla iş yapmamızı dileyelim*" ifadesini kullandığını belirtmiştir.⁴⁸

Hava Kurmay Binbaşı Şefik (Çakmak) Bey başkanlığında, Hava Kurmay Yüzbaşı Ferruh (Şahinbaş) Bey, Teğmen Kazım Bey'den oluşan inceleme heyetine sonradan Ahmet Emin Yalman ve Muhlis (Erdener) Bey de dâhil olmuş ve iki ay süren uzun bir deniz yolculuğunun ardından 1929 yılının yaz aylarında New York'a ulaşılmıştır. Heyet Amerika'da bulunduğu süre içerisinde mihmandar olarak görevlendirilen eski deniz binbaşısı ve yine kendilerine tahsis edilen Ford yolcu uçağı ile aralarında Vaşington, San Antonio, Los Angeles ve San Diego'nun da yer aldığı pek çok şehre gitmiş ve buralarda konuşlu olan havacılık tesisleri, başta Curtiss-Wright Şirketi'ninkiler olmak üzere detaylı biçimde incelemiştir.⁴⁹

46 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim-2*, (Haz. E.Şadi Erdinç), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1997, s.1035-1036.

47 *age.*, s.1037.

48 Oral Sander-Kurthan Fişek, *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1977, s.224, 228.

49 Yalman, *age.*, s.1043; *The Aircraft Year Book for 1930*, Vol.12, D. Van Nostrand Company Inc, New York, 1930, s.297.

Heyete gösterilen yoğun ilgi, faaliyetlerinin Amerikan basını tarafında da takip edilerek çekilen fotoğrafların gazete sütunlarına sürekli biçimde yansıtılması, Türk Dışişleri nezdinde de memnuniyetle karşılanmıştır. Ziyaretin Türk-Amerikan ilişkilerine önemli katkılar sağlayacağını değerlendiren Bakanlık, aynı ilgi ve alanının Türk basınında da gösterilmesinin gerekliliğine inanmış ve bu kapsamda Matbuat Umum Müdürlüğü'ne gerekli tebligat yapılmıştır.⁵⁰ Heyet, Türkiye dönüşü sonrası detaylı şekilde hazırladıkları sonuç raporunu Genelkurmay'a verirken Yalman'a göre gezi süresince Türkiye ile Curtiss-Wright Şirketi'nce kurulması düşünülen, kurulan ve yedi yıl devam eden işbirliğinin zeminini hazırlamak için her şey yapılmıştır.⁵¹

Gerçekten de inceleme gezisi, Türk hükümet yetkililerine Curtiss-Wright Şirketi ile işbirliği yapma konusunda olumlu etki yaratmıştır. ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Joseph C. Grew, ABD Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu 12 Mart 1930 tarihli yazıda, Türk askeri yetkililerin Amerikan uçaklarına yönelik olumlu yaklaşımında, Amerika'ya gönderilen Türk havacılık heyetinin başkanlığını yapmış Binbaşı Şefik Bey'in raporunun önemli etkisi vardır. Gizli kaynaklardan edinilen bilgilere göre Curtiss ve diğer Amerikalı şirketlerin imalat yöntemlerinin detaylı bir şekilde ele alındığı raporda; Curtiss Şirketi'nin finansal kaynaklar ve teknik personel yeterliliği anlamında Türk havacılık programını yürütebilecek yegâne firma olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte Şefik Bey tarafgir görünmemek adına Curtiss yönünde bir tavsiyede bulunmamıştır. Büyükelçi'ye göre muhtemelen Şefik Bey'in ifadelerinin Curtiss lehine yarattığı pozitif etki sebebiyle Dornier-Wahl'ın uçak tedariki konusunda Türk hükümetine sunduğu teklif ret olunmuştur.⁵²

Bu dönem Türkiye'de görev yapan diğer birçok Amerikalı bürokrat gibi Büyükelçi Grew de ikili ilişkilerdeki bahar havasının iyimserliği içerisindeydi. Yazısının devamında ifade ettiği şekliyle mevcut konjonktür başta havacılık sektörü olmak üzere Amerikan firmalarına Türkiye'de pek çok alanda önemli yatırım fırsatları sunmaktadır. Geçmişte Fransızların CFRNA, Almanların ise Junkers kanalıyla yapmış oldukları başarısız girişimler de hesaba katılırsa Amerikan firmaları isteksiz davranmadığı takdirde diğer firmaların iş yapabilmesi zordur.⁵³ Öte yandan bu görüşün kısmen haklılık payı içerse de fazlaca iyimser olduğunu kabul etmek gerekir. Zira ekonomik krizin yavaş yavaş kapıda belirdiği tarihlerde Türkiye açısından yapılacak ticaretin döviz cinsinden maliyet boyutu da giderek önem kazanmış, bu da farklı alternatiflerin her zaman masada hazır tutulması konusunda zorlayıcı bir unsur olmuştur. Örnek vermek gerekirse Amerika'ya inceleme heyetinin gönderildiği tarihlerde Genelkurmay Başkanı Yardımcısı Mirliva Kenan Bey başkanlığında bir diğer heyet de hava manevraları ve sonrasındaki tayyare sergisinde incelemelerde bulunmak üzere İngiltere'ye gönderilmiştir.⁵⁴ Yine Curtiss-Wright Şirketi ile görüşmelerin devam ettirildiği bir süreçte, ihtiyaca binaen Fransa'dan 2 adet Loire-Gourdou-Leseurre baskın tayyaresi ve 12 adet Breguet 19; Çekoslovakya'dan ise 8 adet Smolik-16 alınmasında tereddüt edilmemiştir.⁵⁵

Türk havacılık heyeti tarafından gerçekleştirilen Amerika ziyareti sonrası Curtiss-Wright Şirketi'nin yol haritasına göre ikinci aşama Curtiss Hava Filosunun Türkiye'yi ziyaretidir. Esasen havacılığın ilk gelişim evresinin tamamlanıp, uçakların önemli bir ticari meta haline geldiği dönemlerden itibaren bu tarz ziyaret maksatlı uçuşlar, ülkeler adına önemli bir propaganda vazifesi görmüştür. Daha önce değinildiği üzere Balkan Savaşları

50 BCA, 30.10.0.0/267.801.7 (29.08.1929).

51 Yalman, *age.*, s.1043.

52 NARA, 867.796 Curtiss/5 (12.03.1930).

53 NARA, agb.

54 BCA, 30.18.1.2/4.37.19 (03.07.1929).

55 BCA, 30.18.1.2 /9.14.1 (23.03.1930); 30.18.1.2 / 9.15.2 (23.03.1930).

iki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi İle Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

sürerken Macar Ozskâr Asboth'un uçak fabrikası kurmak amacıyla proje geliştirmeye çalıştığı esnada Fransız Aeroclub tarafından tertiplenen üç uçaklık Paris-İstanbul rekor denemesi, dikkatlerin bir anda Fransız havacılara kaymasına neden olmuş, durumu fırsata çeviren Fransız Büyükelçisi'nin lobi faaliyetleri neticesinde de proje rafa kalkmıştır.⁵⁶ Curtiss-Wright Şirketi, oldukça önem verdiği bu tanıtım faaliyeti için 4 uçaklık bir filo oluşturmuştur. Uçaklardan biri o devrin en süratli avcı uçağı Hawk, ikincisi bir keşif uçağı, üçüncüsü altı kişilik Kingbird yolcu uçağı, dördüncüsü ise Fledling eğitim uçağıdır. 8 kişilik uçuş mürettebatı arasında ise Binbaşı Melvin Hall ve akrobasi pilotu Jimmy Doolittle gibi tanınmış şahsiyetler de yer almıştır.⁵⁷ 19 Mayıs 1930 tarihinde İstanbul'a ulaşan Curtiss-Wright Filosu, Yeşilköy'de resmi görevliler ve bazı hava subayları tarafından karşılanmış ve akşam, ziyaretin şerefine Pera Palas Otelinde bir yemek tertip edilmiştir.⁵⁸ Sonraki günlerde önce Eskişehir sonrasında ise Ankara'ya hareket eden filo, buralarda yapmış oldukları gösterilerde halkın yoğun ilgisiyle karşılaşmıştır. Ankara'daki gösterilere Başbakan İsmet Paşa, eşi Mevlibe Hanım, oğulları Ömer ve Erdal ile birlikte katılmış müteakiben yolcu uçağı ile Ankara üzerinde 20 dakikalık bir uçuş deneyimi yaşamışlardır. İsmet Paşa'nın uçuş sonrası dile getirmiş olduğu "Ankara'nın ne güzel ve ne derece mamur olduğunu görmek için tayyareden bakmalı" şeklindeki ifade, uçuştan duyduğu memnuniyeti anlamaya yeterlidir.⁵⁹ Curtiss-Wright Filosu, 1 haftalık ziyaret sonrasında 26 Mayıs 1930 tarihinde ülkeden ayrılırken Büyükelçi Grew'e göre bu ziyaret, ilişkilerin daha sağlam bir zemine oturmasına katkı sağladığı gibi iki tarafı tatmin edecek bir uzlaşmanın hayata geçirilmesi adına da fırsat yaratmıştır.⁶⁰

1931 yılına gelindiğinde Curtiss-Wright Şirketi ile kurulan ilk temasın üzerinden neredeyse iki yıl gibi bir süre geçmiş, artık tanışma safhasından işbirliğini somut projelere dönüştürme safhasına gelinmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin gerek geçmiş tecrübeleri gerekse de ekonomik buhranın etkileri nedeniyle bazı çekinceleri vardır. Bu nedenle ABD Büyükelçisi vasıtasıyla Curtiss-Wright Şirketi'nin sağlamlığı konusunda Amerikan makamlarıyla temasa geçilmiş ve olası bir anlaşma durumunda Şirket'in üsteleneceği taahhütleri yerine getirip getiremeyeceği teyit ettirilmeye çalışılmıştır. ABD Dışişleri Bakanlığı göndermiş olduğu cevap yazısında endişeye gerek olmadığını, Şirket'in ABD Silahlı Kuvvetleri'nin iş yaptığı kuruluşlar arasında yer aldığını ifade etmiştir.⁶¹ İki taraf arasında anlaşma öncesi son pürüzlerin giderildiği bir ortamda yaşanan ilginç bir olay ise bizzat Atatürk'ün havacılık ve Amerika-Türkiye ilişkilerindeki gelişmelere nasıl bir önem atfettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Detay vermek gerekirse Amerikalı havacılar Boardman ve Polando, 28-30 Temmuz 1931 tarihleri arasında Cape Cod isimli uçaklarıyla New York'tan İstanbul'a durmaksızın 49 saat 8 dakikalık bir uçuş gerçekleştirerek bir uzun mesafe rekoru kırmışlar ve gösterdikleri bu başarı üzerine Atatürk tarafından Yalova'da ağırlanmışlardır.⁶² Aynı tarihlerde Fransız General de Goys Mezeyrac başkanlığında ve dünyaca ünlü havacı Dieudonnes Costes'in de içinde bulunduğu Fransız havacılık heyetine dahi aynı ilgiyi göstermeyen Atatürk, görüşme esnasında havacıları tebrik ederek övgü dolu sözler sarf

56 George Hazai, agm., s.495.

57 Yalman, age., s.1043.

58 "Amerikan Tayyarecileri Dün Şehrimize Geldiler", *Milliyet*, 20.05.1930, s.1,6.

59 "Amerika Tayyarecileri Dün Eskişehir'e Hareket Ettiler", *Milliyet*, 21.05.1930, s.1; "Amerikan Tayyarecilerinin İstikbali", *Milliyet*, 22.05.1930, s. 2; "İsmet Pş. Hz. Tayyare ile Ankara Üzerinde Uçtu", *Milliyet*, 25.05.1930, s.1,4.

60 "Amerikan Tayyarecileri Dün İstanbul'a Döndüler", *Milliyet*, 26.05.1930, s.1; NARA, 867.796 Curtiss/7 (11.03.1932).

61 NARA, 867.796/11 (09.10.1931).

62 "Bir Hamlede NevYork'tan İstanbul'a!..", *Cumhuriyet*, 31.07.1931, s.1,4; "Gazi Hz. Hava Kahramanlarını Kabul Ettiler", *Cumhuriyet*, 02.08.1931, s.1,6.

etmiştir.⁶³ Amerikan havacılarının bu rekor denemesi yerli ve yabancı basın tarafından ilgiyle takip edilirken 13 Ağustos 1931 tarihinde Bulgaristan'da yayınlanan La Bulgarie gazetesi, Amerikalı havacıların seyahatine ilişkin bilgileri "*İstanbul'un Kanatlı Konukları*" başlığıyla vermiş ve gösterilen yoğun ilginin sebebini; Türkiye'nin bu uçuş sayesinde adının duyurulmasına ve herhangi bir askeri pilotluk geçmişi olmayan bu iki gencin gösterdikleri cesaretin, Gazi tarafından yeni nesil Türk gençleriyle özdeşleştirilmesine bağlamıştır.⁶⁴ Yine gerek ABD'nin Ankara Büyükelçisi gerekse de Vaşinton Büyükelçiliği'nden alınan bilgilere göre Amerikalı pilot Boardman ve Polando'nun Cumhurbaşkanı seviyesinde görmüş oldukları ilgi, Amerika'da da memnuniyetle karşılanmış, Türkiye'ye yönelik haberler gazetelerin ilk sayfalarını süslerken, iki ülke arasındaki ilişkilere olumlu şekilde yansımalarının olacağı ifade edilmiştir.⁶⁵

Türk hükümeti, ülkede tesis edilmesi planlanan uçak sanayisi konusunda hükümetle müşterek çalışacak sermayedar bir gruba, hava hatlarının da müştereken işletilmesi hakkının verilmesini ana prensip olarak belirlemiş ve bu prensip doğrultusunda 1931 yılı yaz aylarında müzakerelerin sonuçlandırılmasına yönelik son düzenlemelere başlamıştır. Öte yandan Türkiye ile Amerika arasındaki gelişen ilişkiler ve Amerikan firmalarının Türk havacılık sanayisinden pay alabilmek adına sergilediği rekabetçi tavrın, başta Almanya olmak üzere diğer ülkeleri rahatsız ettiği görülmektedir. 21 Temmuz 1931 tarihinde Alman Tayyare ve Motor Sanayisini temsil eden bir yetkili Milli Müdafaa Vekâleti ile temasa geçerek havacılık programı hakkında görüşme arzusu içerisinde olduklarını iletmiş, bu durum Genelkurmay Başkanlığı tarafından da "rekabet ortamının yaratılması " açısından olumlu karşılanarak gerekli teknik konuların görüşülmesine izin verilmiştir.⁶⁶ Milli Müdafaa Vekâleti, 12 Ağustos tarihinde Alman Tayyare ve Motor Sanayisi temsilcisine, 21 ve 25 Ağustos tarihlerinde ise aralarında Curtiss-Wright'ın da bulunduğu iki Amerikan Şirketine müzakere için tebligatta bulunmasına karşın⁶⁷ bu kez Almanya Büyükelçisi Rudolf Radolny devreye girmiş ve görüşme konusunda beklentilerinin karşılanmadığına ilişkin görüş bildirmiştir. Radolny tarafından Başvekil İsmet Paşa'ya gönderilen yazıya binaen, Radolny'nin kendi şirket temsilcisi ile arasındaki bilgi akışında sorun olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte şirket temsilcisine gösterilmeyen ilginin sebebi olarak, Lufthansa'nın Sarıgazi'de inşa etmeyi taahhüt ettiği fakat hala tamamlanamayan hava meydanını göstermesi ilginçtir. Görünen o ki, Radolny gerek bu çıkarımı gerekse de kendi temsilcilerinin kısa süre içerisinde çağırılmaması durumunda Avrupa-Asya arasındaki ulaştırma hattının tesisi konusunda farklı alternatiflerin değerlendirmeye alınacağı yönündeki ifadesi ile Türk hükümeti üzerinde baskı kurmaya ve böylelikle geçmişte Junkers, hâlihazırda ise Lufthansa Şirketi ile yaşanan olumsuz gelişmelerin, uçak sanayisinin kurulmasıyla ilgili yeni girişimlerde kendilerini dezavantajlı pozisyona düşürmesini engellemeye çalışmıştır.⁶⁸

Milli Müdafaa Vekâleti kanalıyla yürütülen müzakere süreci, 1931 yılı sonbahar aylarında neticelendirilmiş ve havacılık programının Curtiss-Wright Şirketi ile yürütülmesinde karar kılınmıştır. Şirket, mukavele taslağını 7 Ekim 1931 tarihinde gönderirken, Milli

63 Stuart Kline, "Rekortmenler Gazi'nin Huzurunda", *Uçak Teknisyenleri Derneği Dergisi (UTED)*, S.120, Kasım 2001, s.14-17; Kline, *Türk Havacılık Kronolojisi*, s.129-130; "Gazi Hz.nin Nutukları", *Cumhuriyet*, 02.08.1931, s.1,6; "Büyük Reisimiz Diyor ki! Yüksek Hasletlerine Emniyetle Baktığım Türk Çocuklarından Daha Az Şey İstemem", *Milliyet*, 03.08.1931, s.1.

64 NARA, 867.796/24 (25.08.1931).

65 BCA, 30.10.0.0/ 267.801.17 (06.08.1931); 30.10.0.0 / 267.801.18 (07.08.1931).

66 BCA, 30.10.0.0/ 59.398.5 (06.09.1931).

67 BCA, 30.10.0.0/ 59.398.5 (12.09.1931).

68 BCA, 30.10.0.0/ 59.398.5 (20.08.1931).

iki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi ile Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

Müdafaa Vekâleti de Hukuk Müşavirliği'nin değerlendirmesi, Şirket'e verilecek İngilizce/Türkçe cevap ve Genelkurmay Başkanlığı'nın muvafakat yazısını taslak metne ekleyerek Bakanlar Kurulu'nun onayına sunulmak üzere Başvekâlet'e ilemiştir. Vekâlet'in onay için gönderdiği kapak yazısında yer alan ifadeler, anlaşmaya hangi perspektiften bakıldığının anlaşılması bakımından önemlidir. Buna göre Curtiss-Wright Şirketi ile Kayseri Tayyare Fabrikası'nda tayyare ve motor imali, hava hatları ve genel havacılık işleri için yapılan müzakereler neticesinde beş-on senelik her türlü detayı içeren kapsamlı bir proje üzerinde uzlaşmamıştır. Çünkü her iki taraf da sonucundan emin olmadığı, daha detaylı inceleme ve tecrübeye muhtaç böyle önemli bir girişimden önce kendilerini güvenceye almadan bir taahhütte bulunmaktan kaçınmıştır. Bunun yerine teknik işleri, tayyare maliyet fiyatlarını, motor imal imkânını ve hava hatları işlerini incelemek üzere 1 senelik bir deneme evresi geçirmenin en uygun hal tarzı olduğuna karar verilmiştir. Vekâlet'in görüşüne göre bu anlaşmanın sağlayacağı en mühim faydalar ise şu şekildedir:

1. Kayseri Tayyare Fabrikası'nın idaresi devredilmeden Amerikan fenninden ve uzmanlarından istifade edilecek ayrıca lisans ve patent hakkı vermeden uçak imali gerçekleştirilecek,
2. Memleketin en zaruri ihtiyaçlarından olan hava hatlarının tesisi ve uluslararası hatlarla birleştirilmesi için gerekli olan inceleme ve tecrübeler yaptırılacak böylelikle emniyetli ve güvenli bir şekilde hava hatlarının faaliyete geçmesi sağlanacak,
3. Askeri hava garnizonlarının inşaat projeleri ve meydanların ıslah esasları incelenecek ve hazır hale getirilecektir.⁶⁹

Curtiss-Wright ile yapılacak olan işbirliği konusu, Bakanlar Kurulu'nun 3 Kasım 1931 tarihli toplantısında görüşülmüş ve Hukuk Müşavirliği'nin belirttiği birkaç değişikliğin yapılması kaydıyla Milli Müdafa Vekâlet'ine sözleşmenin imzalanması için yetki verilmiştir.⁷⁰ Nihayetinde hayli uzun süren müzakereler neticesinde iki taraf arasındaki resmi sözleşme, 23 Kasım 1931 tarihinde imzalanabilmiştir. Esasa ilişkin 7 madde ve çalıştırılacak uzmanların alacağı azami ücret miktarlarını gösterir ek çizelgeden ibaret olan sözleşmeye göre ilk iş olarak 4 Amerikalı uzman, en geç üç ay içerisinde Türkiye'ye gelerek Kayseri'de 6 adet Fledling tayyaresinin imalatı için gerekli tedbirleri alacaklardır. Şirket tarafından bu esnada Türkiye'deki motor üretim imkânları incelenecek ve sözleşme imza tarihinden itibaren 1 yıl içerisinde netice hakkında rapor sunulacaktır. Vekâlet eğer 1931 yılı içerisinde bir uçak siparişi gerçekleştirirse, hükümet talep ettiği takdirde bu uçaklardan birer numune Kayseri'deki fabrikada, Amerikalı uzmanlar nezaretinde imal edilecektir. Sözleşmenin en detaylı kısmı hava hatlarının tesisi ile ilgilidir. Buna göre sözleşme imza tarihinden itibaren üç ay içerisinde Şirket tarafından yer tesisatları ve meydan ıslahı konusunda bir, hava hatları konusunda bir olmak üzere toplamda iki uzman personel Türkiye'ye görevlendirilerek belirlenen güzergâhlar üzerinde çalışmalara başlayacaklardır. Çalışmanın sonucuna göre tanzim olunacak raporun, hükümete verilmiş tarihinden itibaren üç ay içerisinde de uygun görülen hava hatlarının ilk tecrübe mahiyetinde işletilmesine yönelik tayyare, pilot ve makinistler, Şirket tarafından Hükümet emrine verilecektir. Yeterli düzeyde tecrübe elde edildikten sonra Hükümet'in tayin edeceği bir Türk kuruluş ile Şirket'in müşterek çalışması, ayrı bir mukavelenin konusu olacaktır. Uzman personelin ücretleri (hava hatları uzmanı hariç) de dahil olmak üzere bakım ve işletmeye ilişkin tüm

69 BCA, 30.18.1.2/41.92.3 (21.10.1931).

70 BCA, 30.18.1.2/24.72.17 (03.11.1931).

masraflar Hükümet tarafından karşılanacak, ayrıca Hükümet'in belirleyeceği miktarda uçağın kirası ikili görüşmelerle tespit edilerek Şirket'e ödenecektir.⁷¹

Görüldüğü üzere Curtiss-Wright Şirketi ile yapılan anlaşma, yürütülecek olan iş birliğinin yalnızca genel bir çerçevesini çizmektedir. İlk planda alınacak olan uçakların tipleri, miktarları, imal noktaları ve ücretleri gibi detay hususların iki taraf arasında yapılacak müteakip anlaşmalarla belirlenmesinin uygun olacağı değerlendirilmiştir. Bu kapsamda Milli Müdafaa Vekâleti 1932 yılı ocak ayı içerisinde 18 Hawk, mart ayı içerisinde ise 6 Hawk ve 6 Fledling uçağının alınmasını içeren iki farklı sipariş kaydı oluşturmuştur. Öte yandan süreci yakından takip eden Büyükelçi Grew'in bu alışverişin nasıl gerçekleşeceğine dair endişeleri vardır. Grew'e göre finansal sıkıntı içerisindeki Türkiye'nin, Amerika'dan sipariş edilen 18 uçağı hangi kaynaktan karşılayacağı belirsizdir. Bu tutara ek olarak Amerikalı uzmanların maaşlarının da ödenmesi gerektiğini hatırlatan Grew, geçmiş tecrübelerine binaen iyimeser olmanın zor olduğunu ve bu belirsizliğin siparişlere ilişkin resmi sözleşme imzalanana kadar süreceğini ifade etmiştir.⁷²

Büyükelçi Grew'in endişeleri, daha önceden Milli Müdafaa Vekâleti'nin oluşturmuş olduğu sipariş kayıtları üzerinden hazırlanan ve 10 Mayıs 1932 tarihinde imzalanan sözleşme ile boşa çıkmıştır. Sözleşmeye göre 419.000 dolar karşılığında 24 adet Hawk ve yine 52.000 dolar karşılığında ise 6 adet Fledling tayyaresi alınacak, bunlardan 12 tanesinin (6 Hawk, 6 Fledling) imalatı Kayseri'de yapılacaktır.⁷³ Böylelikle taraflar arasında çizilen çerçevenin içi yavaş yavaş doldurulurken gözler Amerika'da imal edilecek uçakların sözleşme süresi içerisinde teslimi, Kayseri'deki fabrikanın imalata hazır hale getirilmesi ve hava hatları ile ilgili raporun teslimine çevrilmiştir. Şirket, Kayseri'deki fabrikanın düzenlenmesi için daha önce Şili'de benzer bir görevi başarıyla icra etmiş, elindeki en yetenekli yöneticilerden S.C Coon'u görevlendirmiş ve Büyükelçiliğin 17 Haziran 1932 tarihli raporuna göre Coon, Kayseri'ye ulaşarak yönetimi devralmıştır.⁷⁴ Hava hatlarının keşfi ve yine bununla bağlantılı olarak uygun görülen güzergâhlardaki havalimanlarının konum ve tasarımı üzerine çalışacak Binbaşı William B. Robertson ve Mr. F.C Hulse ise uçak sipariş sürecinin devam ettiği esnada çoktan Ankara'ya ulaşarak faaliyetlerine başlamışlardır.

Aynı zamanda Şirket'in başkan yardımcılığı görevini de üstlenen Mr. Robertson, Ankara'ya varışını müteakip 10 gün boyunca, Milli Savunma Bakanlığında havacılık işlerinden sorumlu Müsteşar Yarbay Mecit Bey tarafından faaliyetin amacı, önemli şehirler ve güzergâhlara ilişkin bilgilendirilmiştir. Havadan icra edilecek keşif faaliyeti öncesinde 11 muhtemel güzergâhın arazi şekilleri, iklim koşulları incelenmiş; uçuş rotalarının başlangıç ve bitiş noktaları, asli ve tali (acil durum) meydanları harita üzerine işaretlenmiştir. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Robertson, F.C. Hulse, Tercüman Tekin Bey ve mihmandar hava subayı eşliğindeki 3 uçaklık Breguet kolu, 23 Şubat 1932 tarihinde ilk uçuşunu gerçekleştirmiştir. Sonraki süreçte 4.000 milin üzerinde uçulmuş ve 99 hava meydanı noktası belirlenmiştir. Nihayetinde uçuş güvenliği, elverişlilik ve ekonomiklik kriterleri esas alınarak etüt edilen 11 güzergâhtan sadece 5 tanesinin uygun olduğu sonucuna varılmıştır.⁷⁵

71 BCA, 30.18.1.2/41.92.3 (21.10.1931).

72 NARA, 867.796 Curtiss/7 (11.03.1932).

73 NARA, 867.796 Curtiss/14 (17.06.1932).

74 NARA, agb.

75 NARA, agb.

İki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi İle Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabalarını

Oldukça detaylı biçimde hazırlanan raporun bir sureti, Amerikan Büyükelçiliği'ne de takdim edilirken, Büyükelçi Sherrill'in yürütülen faaliyetleri ilgi ile takip ettiği göze çarpmaktadır. Sherrill, Robertson'ın raporunu ek yaparak ABD Dışişleri'ne gönderdiği bilgilendirme yazısında hava keşfi ve muhtemel güzergâhların belirlenmesi işinin Robertson tarafından tamamlandığını, Hulse'un ise ticari hava hizmetlerinin yanı sıra askeri havacılıkla ilgili de birtakım çalışmalar yürüttüğünü ifade etmiştir. Sherrill'in, Hulse'dan elde etmiş olduğu bilgilere göre Hükümet, 1 Eylül tarihinden itibaren Ankara-İstanbul arasında hava posta hizmetine, 1 ay sonra ise bu hizmete ilave olarak yolcu taşımaya başlamayı ümit etmektedir. Bu hizmetlerin görülmesi için ilk planda 30.000 dolara 2 adet Curtiss-Wright Kingbird yolcu uçağı satın alınacak ve Şirket'in pilotları ile Türk askeri teknisyenlerden istifade edilecektir. Robertson, Türklerin, gelecekte kendi hizmetlerini kendileri sağlayacak düzeyde ticari pilotlara sahip olacaklarından emin olduğunu ifade etse de Sherrill'in aldığı duyumlara göre Hawk'ların eğitimi süreci daha sıkıntılı olacağına benzemektedir. Zira böylesine küçük ve hızlı bir uçağına hâkim olmak uzmanlık gerektirdiği gibi, tek koltuklu olduğu için uçuş esnasında eğitim şansı da yoktur. Yazının devamında yer alan hususlar, bu dönem gelişmekte olan Türk-Amerikan siyasi ilişkilerinin, ticarete olan etkisinin değerlendirilmesi açısından son derece önemlidir. Şirket, o ana kadar yapmış olduğu tüm görüşmelerde, hükümetin iyi niyet ve özellikle bir Amerikan firmasıyla iş yaparak emsal oluşturma isteğini gördüğünü ifade etmektedir. Örneğin Hükümet'in resmi alımlarda tedarikçilere getirmiş olduğu "satın alınan mal fiyatı kadar Türk malı ihracı" zorunluluğu, anlaşmanın tamamlanmasını geciktirse de Şirket bu düzenlemeden muaf tutulmuştur. Buna karşılık Hükümet adına da Osmanlı Bankası kanalıyla verilen ve 1 Ekim'den önce yapılacak yüzde 30'luk ön ödemeye ilişkin teminat mektubunda yüzde 9'luk bir indirimle gidilmiştir. Sherrill, bazı Avrupalı firmaların uçak satışına ilişkin daha düşük teklifler vermesine rağmen Curtiss'in tercih edilme sebebini, Şirket'in kendi yetkilerinin verdiği bilgilere dayandırarak ürünlerin kalitesinden ziyade Amerika ile iş yapma isteğine bağlamaktadır.⁷⁶

Şirket uzmanlarınca hava hatları ve meydanların keşfine ilişkin gerçekleştirilen faaliyet, Amerikan basınında da ilgi uyandırmıştır. 19 Haziran 1932 tarihli St.Louis Dispatch gazetesi ilk sayfasında fes, şalvarın yerine fötr şapka ve takım elbise giyen Türkiye'nin Amerikan standartlarında bir hava nakliye hizmeti için girişimlerde bulunduğunu duyurmuştur. Robertson'ın Türkiye'deki 4 aylık faaliyet sürecini ele alan gazete, İstanbul-Ankara-Bağdat arasındaki 1000 millik havayolunun önemine vurgu yaparken Türk köylüsünün [havada seyahat etme imkânının, deve kervanlarından daha avantajlı olduğunu anlamasa da] Tayyare piyangoları vasıtası ile havacılığa nasıl katkı sağlandığından övgüyle söz etmiştir.⁷⁷

Görüldüğü gibi Curtiss-Wright Şirketi'nin Türkiye'deki faaliyetleri hem Türkiye'deki Amerikan temsilcilikleri hem de Amerikan kamuoyu nezdinde heyecan uyandırmıştır. Öte yandan raporun 17 Mayıs 1932 tarihinde teslim edilmesiyle birlikte sözleşme gereğince uçakların kiralanması ve ilgili yer tesisatının hazır edilmesiyle ilgili 3 aylık süre de başlamıştır. Milli Müdafaa Vekâleti tarafından Başvekâlet'e gönderilen 19 Haziran 1932 tarihli yazıda, kiralanması düşünülen uçakların yıllık giderlerine ilişkin bir bilgilendirme yapılmış ve yer tesisatının hazırlanması için nasıl bir hareket tarzı izlenmesi gerektiğinin üzerinde durulmuştur. Vekâlet'in planına göre üç ana ve yedi acil iniş (yedek) meydanının hazırlanması için ihtiyaç olan paranın önemli bir kısmı Genelkurmay Başkanlığı'nın tahsis ettiği paradan kullanılacak fakat masrafların çoğalmaması için Ankara, Eskişehir ve Yeşilköy meydanları ile askeri meydanlardaki tesisat ve personelden de kısmen istifade edilecektir.

⁷⁶ NARA, agb.

⁷⁷ Kline, *Türk Havacılık Kronolojisi*, s.142.

Ankara'nın bu konudaki en büyük şansı, Profesör Jansen tarafından hazırlanan şehir imar planında koşu meydanının, tayyare meydanı olarak kabul edilmesidir. Burası istimplak edilerek uçuşa hazırlandığı takdirde gelişme halindeki hükümet merkezi için şehrin ve istasyonun hemen yanında bir tayyare meydanına sahip olmak büyük bir üstünlük ve başarı olacaktır.⁷⁸

1932 yılı ağustos ayı içerisinde Kayseri'de imalatının yapılması amacıyla ilk uçak parçalarının teslimatı yapılırken hemen bir ay sonra Türkiye, Amerika'dan önemli bir misafiri ağırlayacaktır. ABD Genelkurmay Başkanı Douglas MacArthur, Doğu Avrupa'daki askeri/mülki yetkililerle görüşmek ve askeri birliklerin durumu hakkında fikir sahibi olmak amacıyla resmi bir seyahate çıkmış, bu kapsamda Polonya, Çekoslovakya, Avusturya, Macaristan ve Romanya'nın ardından 25 Eylül 1932 tarihinde İstanbul'a ulaşmıştır. Aynı gün akşam trenle Ankara'ya hareket eden MacArthur, ertesi gün Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın ardından Hariciye ve Milli Müdafaa Vekillerini ziyaret etmiş, şerefine verilen resmigeçit törenine katılmıştır.⁷⁹ MacArthur, Milli Müdafaa Vekili Zekai Bey ile yapmış olduğu görüşme esnasında konu askeri ve sivil havacılık hizmetlerine gelince, Curtiss-Wright Şirketi'nin Amerika'nın en güvenilir kuruluşlarından birisi olduğunu dile getirmiştir. Öte yandan askeri tayyareciliğin ordular için oldukça masraflı bir teşkilat olduğunu ve İtalya haricindeki ülkelerin müstakil hava teşkilatlarından vazgeçmeye temayül ettiklerini ifade eden MacArthur, ABD'deki askeri ve sivil havacılık teşkilat bağlantılarından söz ettikten sonra sivil havacılığın önemine dikkat çekmiş ve hükümetin posta nakliyatını bir sübvansiyon olarak hava nakliyatına tahsis ettiğini belirtmiştir.⁸⁰ 27 Eylül tarihinde Atatürk tarafından İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda ağırlanan ve bir gün sonra Türkiye'den ayrılan⁸¹ MacArthur'un özellikle havacılık ve Curtiss-Wright Şirketi'ne ilişkin görüşleri deneme sürecindeki işbirliğinin devamı açısından bir güven telkini olarak algılanabilecekken, aynı zamanda Şirket'in faaliyetlerinin en üst düzeydeki Amerikalı askeri yetkili tarafından da takip edildiğini göstermesi açısından önemlidir.

1932 yılının son aylarına gelindiğinde işlerin Şirket adına genel anlamda olumlu gittiğini söylemek mümkündür. 23 Kasım 1931 tarihli iş birliği anlaşmasının 1 sene daha uzatılmasına ilişkin Milli Müdafaa Vekâleti nezdinde hazırlıklar tamamlanmış, Kayseri'de imal edilecek uçaklara ait malzemeler fabrikaya sevk sürecine girmiş ve Amerika'dan getirilerek montajı tamamlanan ilk grup uçakların Eskişehir'de muayenelerine geçilmiştir. Şirket temsilcisi Yalman'a göre muayene sürecinde Türk havacıların işlerini öğrenme konusunda isteği herkesi şaşırtmıştır. Faaliyetlerin başarıyla yürütülmesinde Türk havacıların istek ve arzusunun yanı sıra Amerikalı eğitimcilerin çabalarının da önemli payı vardır. Zira Avrupalı öğretmenler kendi görev sürelerini uzatmak ve yine kendilerine muhtaç bırakmak amacıyla sürekli bazı konulara değinmekten imtina ederken, Amerikalı eğitimcilerin bildikleri her şeyi Türk öğrencilere öğrettikleri görülmektedir. Yaratılan bu pozitif ortam ve MacArthur ziyaretinin rüzgârını arkasına Şirket ise çoktan yeni siparişler için arayış içerisine girmiştir. Bu süreçte Ankara-Kayseri-Eskişehir arasında mekik dokuyan Yalman, New York Ticaret Odası Havacılık Komitesi Başkanı olması nedeniyle havacılığa ilgisini bildiği Büyükelçi Sherrill'e Türkiye'nin sonraki 5 yıl için 30 milyon dolarlık bir havacılık programı oluşturduğunu, bu paranın bir kısmının tayyare cemiyetinden, daha yüksek

78 BCA, 30.10.0.0/61.411.4 (19.06.1932).

79 "Jeneral Mak Artür Şehrimizde", *Son Posta*, 26.09.1932, s.3; "Jeneral Mac Arthur Ankara'dan Dönüyor", *Cumhuriyet*, 27.09.1932, s.1-2; Mehmet Sait Dilek, "Amerikan Genelkurmay Başkanı Douglas MacArthur'un 1932 yılında Türkiye Ziyareti", *Atatürk Dergisi*, C.4, S.4, 2005, s.151-155.

80 BCA, 30.10.0.0 / 1.3.1 (27.09.1932).

81 "Gazi Hz. Dün Jeneral Mac Arthur'u Kabul Ettiler", *Cumhuriyet*, 28.09.1932, s.1-2; "Misafir Jeneral Gitti", *Cumhuriyet*, 29.09.1932, s.1,3.

iki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi İle Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

meblağdaki kalan kısmın ise Deniz Kuvvetlerinin harcamalarından kesintiye gidilmesi suretiyle karşılanacağını ifade etmiştir. Yalman'a göre böyle bir strateji değişikliğinin sebebi Türkiye'nin Britanya, Fransa, Sovyetler Birliği'nin olası siyasi hamlelerine karşın ülkesini koruması için yeterli bir deniz gücü oluşturamayacağını anlaması ve bu yüzden önceliğini deniz savunmasından ziyade havacılığa vermesidir. Programa göre toplam 48 adet Amfibi Douglas'dan oluşacak 4 bölüklük bir birlik ve yine 24 adet Hawk'dan oluşacak 2 bölüklük ilave bir birlik oluşturulacaktır. İlk planda ise acil olarak 12 amfibi uçağın alınması düşünülmektedir.⁸² 29 Ekim 1932 yılında katıldığı Cumhuriyet Bayramı geçit resminde göklerde manevralar ve gösteriler yaparak uçan 63 uçağın bütün Türklere yaklaşık 10 sene önce Yunanlılara karşı elde edilen zaferin görkemini hatırlattığına inanan Sherrill'in⁸³ Türkiye'nin hava gücünü geliştirmek amacıyla ortaya koymuş olduğu bu programı ne derece olumlu karşıladığını ise tahmin etmek güç değildir.

Sipariş edilen av uçaklarının muayene ve teslim faaliyetlerinin devam ettiği, kısa ve orta vadeli havacılık programının müzakerelerle oluşturulmaya çalışıldığı bu dönemde sivil hava taşımacılığı adına da önemli gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. 9 Ocak 1933 tarih ve 1375 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile milli bir havayolu şirketinin kurulmasına karar verilmiş, bu esnada Ekim ayı içerisinde sipariş edilen 2 adet Kingbird D2 tipi yolcu uçağı (TC-101C ve TC-102C), İstanbul'a getirilerek montaj işlemleri tamamlanmıştır. Kısa bir hazırlık evresinden sonra, 3 Şubat 1933 tarihinde Amerikalı pilotlar Sam D.Irwin ve V.Eerble idaresindeki TC-102 C tescilli uçakla, İstanbul-Eskişehir-Ankara hattında Türk Hava Postaları adına ilk uçuş gerçekleştirilecektir. 1 Nisan 1933'den itibaren aynı hat üzerinde yolcu da taşınmaya başlanacak, milli havayolu şirketi henüz kurulmadığı için bu uçuşlar belirli bir süre Türk Tayyare Cemiyeti kontrolünde ve bu kurumun menfaatine icra edilecektir.⁸⁴

Curtiss-Wright Şirketi ile imzalanan ve 1 senelik işbirliğini esas alan sözleşme, görülen lüzum üzerine 14 Ocak 1933 tarihinde 1 sene, 28 Aralık 1933 tarihinde de 6 ay olmak üzere toplamda 2 defa uzatılmıştır.⁸⁵ Sözleşme bitim tarihi olan 24 Mayıs 1934 itibarıyla Kayseri Tayyare Fabrikası'nda 24 adet Hawk-II, 7 adet Fledling 2C.1 av uçağının imal veya montajı tamamlanmış; av uçakları Gaziemir'de teşkil edilen 53 ve 54'ncü Av Bölüklerine tahsis edilirken, 1 Fledling İran Şahı'na hediye olarak, diğerleri de eğitim amacıyla uçuş okuluna gönderilmiştir.⁸⁶ Sivil taşımacılık alanında ise Şirket'in görevlendirdiği pilot ve teknisyenler nezaretinde Türk Hava Postaları adına başlatılan uçuşlar, bir süre sonra 2186 sayılı kanun çerçevesinde kurulan Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi'nin kontrolü altında ve belirli bir program dâhilinde icra edilmeye başlanmıştır. Sözleşme süresinin uzatılmaması veya farklı koşullar dâhilinde yeni bir sözleşmenin hayata geçirilmemiş olması, Şirket ile yapılan iş birliğinin son bulması manasına gelmemiş, belirli iniş-çıkışlarla bu birliktelik yaklaşık 7 sene sürdürülmüştür. 1934 senesi dolmadan mevcut 24 taneye ek olarak, 7 tane daha Hawk-II'nin imalat süreci tamamlanmış⁸⁷; yine aynı yıl içerisinde, temin edilen uçakların makineli tüfeklerle silahlandırılmak istenmesi üzerine Amerikan Colt Şirketi'nin Türkiye temsilcisi olmadığı için görüşmeler Curtiss-Wright üzerinden yürütülmüş ve son

82 NARA, 867.796 Curtiss/15 (23.12.1932).

83 Charles N. Sherrill, *Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları Mustafa Kemal I*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., 1999, s.27.

84 Nergiz, *age.*, s.51-52.

85 BCA, 30.18.1.2/41.92.3, (15.01.1933).

86 BCA 30.18.1.2 /46.45.13 (26.06.1934); Nikolajsen, *age.*, s.65-67.

87 Nikolajsen, *age.*, s.66.

aşamaya gelinmiştir.⁸⁸ 1935 yılında numune olarak alınan ve performansından oldukça memnun kalınan, 650 beygirlik motor ve 3 palli pervane ile modernize edilmiş Hawk-II'ler, 1938 yılından itibaren tekrardan Kayseri'de imal edilmeye başlanmış ve 14 yeni imalat ile birlikte sayıları toplamda 45'i bulmuştur.⁸⁹ Bu son parti, aynı zamanda Curtiss-Wright lisansı altında Kayseri Tayyare Fabrikası'nda gerçekleştirilen son imalat olacaktır. Yalman; Kayseri'deki imalat işlerinin yolunda gittiği, havayolları ve meydanlar ile ilgili taahhütlerin yerine getirildiği bir dönemde Hava Kuvvetleri'ndeki görüş ayrılıkları, iyi bir piyasayı kaybeden Fransız firmalarının entrikaları, Nuri Demirağ ile Selahattin Alan'ın kendi uçaklarını kendi yapacaklarına dair iddiaları ve yine İngiltere'den artık hiçbir değeri kalmamış uçak motoru lisansının satın alınması neticesinde birlikteliğin sonuna gelindiğini ifade etmiştir. Türk havacılığının baltalanması olarak nitelendirdiği sürecin yaşanmayıp Curtiss ile iş birliğine devam edilse havacılıkta çok daha ileri gidilip, Türkiye'nin kendi uçak ve motorlarını yapar hale geleceğini iddia eden Yalman'a göre gereksiz yatırımlarla, milyonlarca milli para heba edilirken "yaman fırsat" elden kaçırılmıştır.⁹⁰

Türkiye'de hava harp sanayii ve özellikle de uçak imalatına ilişkin ilk çabalar ne zaman gündeme gelse, bu ve benzer tarzda serzenişlerle neredeyse her daim karşılaşılmaktadır. Şüphesiz Yalman'ın serzenişinde kendince haklı olduğu taraflar vardır. Özellikle Fransa, İngiltere ve Almanya gibi köklü bir havacılık endüstrisine sahip ülkeler, Türkiye gibi sivil ve askeri havacılık alanında büyük bir potansiyele sahip müşteriyi, tek bir ülkenin tekeline bırakmayacak kadar deneyimli ve aynı zamanda etki alanına sahiptir. Yine hava gücü anlamında müstakil bir teşkilata sahip olunmaması, işlerin çok daha profesyonel ve gereksiz prosedürlerden arındırılmış bir şekilde ilerlemesine mani olmuş, bazı kritik karar noktalarında rasyonel bir karar sürecinin işletilmesi yerine yalnızca bireylerin kanaatlerine göre iş yapılmak durumunda kalınmıştır. Bununla birlikte burada zikredilenler, meselenin sadece görünen ve bilindik yüzüdür. Dolayısıyla Türkiye ile Curtiss-Wright Şirketi arasındaki iş birliğinde nelerin başarıldığı kadar, işlerin nerede ters gittiğini de irdelemek hem bu ticari ilişkiye daha geniş bir perspektiften bakmak hem de Yalman'ın ileri sürdüğü iddiaların daha objektif bir biçimde tartışılmasına zemin hazırlaması bakımından önemlidir.

Kayıtlarda yer aldığı şekliyle ilk uyuşmazlık, fabrikadan montajı tamamlanarak çıkan birinci parti uçakların Eskişehir'deki muayene sürecinde yaşanmıştır. Şirket, resmi muayenelere geçmeden önce Amerika'dan gelecek bir uzman tarafından bazı ön test ve ayarların yapılması konusunda zamana ihtiyaç bulunduğunu iletmış, bir süre beklendikten sonra uzmanın gelmesine rağmen hala daha muayenelere başlanılamayınca iki taraf arasındaki ipler gerilmiştir. Eskişehir'deki 1'inci Tayyare Alay Komutanı Celal (Yakal) Bey'den aldığı bilgilere binaen Tayyare Tecrübe Komisyonu'na bir yazı gönderen Milli Müdafaa Vekili Zekai (Apaydın) Bey, firmanın "ayar edeceğiz, mühendis getireceğiz" tarzı ifadelerle oyalamaya çalışmasının yersiz olduğunu, mukavele gereğince tayyarelerin Eskişehir'e getirilmelerini müteakip 2 ay içerisinde muayenelerinin tamamlanması gerektiğini ve muayeneler başarısız olduğu takdirde tayyarelerin 6 ay içerisinde yüklenici tarafından değiştirilmesinin zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Yazıda ayrıca bu esaslar gereğince havalanın ilk müsait olduğu zamanda muayene faaliyetlerine başlanması ve son durum ile ilgili acil bilgi verilmesi yönünde talimat da verilmiştir.⁹¹ Aksaklıkların giderilerek ivedilikle muayeneye geçilmesi hususu, Ahmet Emin Yalman aracılığıyla

88 NARA, 867.796 Curtiss/29 (27.09.1934).

89 Nikolajsen, *age.*, s.66-67.

90 Yalman, *age.*, s.1045-1046.

91 BCA, 30.10.0/59.398.10 (16.02.1933).

iki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi
İle Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

firmaya iletilirken⁹², Genelkurmay Başkanlığına da konuyla ilgili bir bilgilendirme yapmak gerekli görülmüştür.⁹³

Vekâlet'in muayene sürecinin uzamasına yönelik tepkileri ve yine buna ilave olarak mevcut uçaklarda sözleşme şartlarından farklı olarak Cyclone F tipi bir motor kullanılmasına ilişkin çekinceleri, Şirket'in ikinci başkanı J. Alard tarafından kaleme alınan yazıyla giderilmeye çalışılmıştır. Alard, Türkiye ile Amerika arasında havacılık alanında yapılan iş birliğinin, her iki tarafı da tesir altında bırakacak düşmanlar yarattığını, mevcut yanlış anlaşımaların çoğunun da bu düşmanlardan kaynaklandığını ifade etmiştir. Alard'a göre Hawk tayyarelerinin kabul sürecinin, Türkiye'nin bu süreçte alıp muayenesi tamamladığı Breguet tayyarelerinin kabul sürecinden daha uzun sürmesi normaldir. Zira Breguet tayyareleri zaten belirli bir süredir ordu bünyesinde kullanıldığı için pilotlarının T.L ve barografa dayalı tecrübe usullerini tatbik konusundaki belirsizlikleri en düşük seviyededir. Oysaki envantere henüz yeni girecek olan Hawk tayyareleri için böyle bir durum söz konusu değildir. Bu nedenle söz konusu belirsizliklerin giderilmesi adına yürütülen çalışmalar, resmi muayenelerin başlamasını geciktirmektedir. Alard, motor konusundaki çekincelerin ise yersiz olduğunu zira hâlihazırda uçak üzerinde bulunan motorun (Cyclone F.) taahhüt edilen motordan (Cyclone E.) performans açısından üstün olduğunu dile getirmiştir.⁹⁴ Vekalet ile Şirket arasında yaşanan gerginlik, Şirket'in bir süre sonra Amerikan Ticaret Dairesi ve Deniz Kuvvetleri'nden "*Cyclone F. motorunun prototip değil, Deniz Kuvvetlerinin kullandığı son model av uçaklarının standart bir parçası*" olduğunu gösteren yazıyı⁹⁵ alması ve muayene sürecinin rayına oturması⁹⁶ ile tatlıya bağlanmıştır.

Curtiss-Wright Şirketi ile olan ilişkilerin bozulmasına yol açan en temel meselelerden biri, özellikle sivil havayolu taşımacılığında deneme maksatlı yürütülen iş birliğinin, yapılacak yeni bir anlaşmayla kalıcı hale getirilmesi yönünde Şirket'in beklentilerinin bir türlü karşılanmamasıdır. İmzalanan çerçeve sözleşme gereğince, muhtemel havayolu güzergâhları ve kullanılacak tesislere ilişkin çalışmalarını tamamlayıp, Vekâlet'in belirlediği sayıda yolcu uçağı ve pilot/teknik personeli ülkede hazır eden Şirket'in sonraki hedefi, Türk Hükümeti'nin kuracağı sivil bir havayolu şirketi ile koordineli şekilde faaliyetlerde sürekliliğin sağlanması olmuştur. Eğer süreklilik sağlanıp da mevcut güzergâhlara yenileri eklenirse, hava filosunu genişletme zorunluluğu da ortaya çıkacak böylelikle Şirket, Türkiye'ye çok daha fazla sayıda uçak satma imkânına kavuşacaktır. Bu kapsamda henüz Türk Hava Postaları adına ilk uçuşun planlandığı 1933 yılının başlarında, elini çabuk tutarak bir an önce uzun soluklu bir iş birliğini güvence altına almanın yollarını arayan Şirket'in propaganda faaliyetlerine hız verdiği görülmektedir. 29 Ocak 1933 tarihli The New York Tribune gazetesinde yer alan ve muhtemelen Ahmet Emin Yalman tarafından kaleme alınan "*Şömendöfer Sistemine İlaveten Cemahiri Müttehide Sanayi ve Sermayesile Hat Tesisi*" başlıklı yazı, bunun en net örneklerinden biridir. Yazıda İsmet Paşa Hükümeti'nin iktisadi tedbirler kapsamında büyük şehirleri havayolu ile birbirine bağlama arzusu içerisinde olduğu ifade edildikten sonra kısa vadede açılacak hatlar ve hizmetlerin nasıl icra edileceğine dair kısa bir bilgilendirme yapılmış ve devamında bu projenin Amerikan sermayesi ve sanayii tarafından yürütüleceğinin altı çizilmiştir. Satır aralarına bakarak klasik bir bilgilendirme metninin ötesinde Hükümet'i, Şirket ile daha uzun vadeli iş birliği konusunda baskı altına alma amacı da güden bu yazı, Milli Müdafaa Vekâleti tarafından

92 BCA, 30.10.0.0/59.398.10 (16.02.1933).

93 BCA, 30.10.0.0/59.398.10 (21.02.1933).

94 BCA, 30.10.0.0/59.398.10 (22.02.1933).

95 NARA, 867.796 Curtiss/16 (24.03.1933); 867.796 Curtiss/17 (23.03.1933).

96 BCA, 30.10.0.0/59.398.13 (22.04.1933); 30.10.0.0/59.398.13 (21.05.1933).

abartılı ve gerçekleri yansıtmayan bir emri vaki olarak algılanmış ve tepkilere neden olmuştur. Zira Amerika ile iş birliğinin kapsamını o an için sadece uçak temini ve birkaç teknik personel için hizmet alımı olarak belirleyen Vekâlet, yazının maksadını aştığına kanaat getirmiş ve yanlış anlaşılmalara mahal vermemek adına Anadolu Ajansı vasıtasıyla düzeltme girişiminde dahi bulunmuştur.⁹⁷

1 Nisan 1933 tarihinde Türk Tayyare Cemiyeti kontrolünde başlatılan yolcu taşımacılığı ise ilişkilerde yeni bir dönemin başlaması manasına gelirken bazı soru işaretlerini de beraberinde getirmiştir. Nisan ayı boyunca gerçekleştirilen uçuşlara ilişkin Türk Tayyare Cemiyeti tarafından hazırlanarak Başvekâlet'e gönderilen sonuç raporunda, basın ve cemiyet vasıtasıyla yapılan propagandalar neticesinde yolcu sayısında önemli bir artış yaşansa da teknik aksaklıklar, pilotların davranışları vb. sebeplerle çalışma disiplininin sağlanamamasından dolayı 30 günde ancak 14 gün uçulabildiğini bildirilmiştir. Rapora göre çalışma disiplininin sağlanamamasında Amerikalıların bu tecrübe devresinde hava hattının gelirlerini azaltmak ve bu suretle hükümetle yapmak istedikleri hava nakliyatı sözleşmesinde daha fazla sübvansiyon elde etmek niyetinde olabilecekleri göz ardı edilmemelidir. Hava postalarının, sağlıklı bir çalışma düzeni sağlanabildiği takdirde kendi masrafının büyük kısmını çıkartacak kadar iyi gelir elde edeceğini düşünen cemiyet, öte yandan mevcut tayyarelerle ve yabancı çalışanlarla bunun sağlanabileceği konusunda ümitsizdir. Zira hâlihazırdaki teşkilatın çalışma tarzı hem çok masraflı hem de verimli değildir. Yıpranmış uçaklar sürekli sorun çıkarttığı için halkın güvenini kazanmak giderek zorlaşmaktadır. Bu uçakların gördükleri işin iki mislini görecektir az masraflı ve daha emniyetli uçakların varlığını arz etmeye lüzum bile yoktur.⁹⁸

20 Mayıs 1933 tarihinde, 2186 sayılı kanun gereğince Milli Müdafaa Vekâleti'nin altında Hava Yolları Devlet İdame İşletmesi (DHY) kurulmuş ve kısıtlı bir süre için Türk Tayyare Cemiyeti kontrolünde yürütülen sivil havayolu uçuşlarının her türlü sorumluluğu bu kuruluşa devredilmiştir. Türkiye'nin ilk pilotu Fesa (Evrensev) Bey'in başkanlığında, toplam 24 personelden⁹⁹ oluşan bu kuruluşun faaliyete geçmesiyle Şirket'in beklentisi ilişkilerin daha profesyonelce yürütülmesi ve sivil havayolu taşımacılığının geleceğine ilişkin planlamaların bir an önce neticelendirilerek hayata geçirilmesi olmuştur. Öte yandan bu kuruluşun varlığı dahi Milli Müdafaa Vekâleti'ndeki bürokrasiden kaynaklı bazı temel sorunların çözümünde fayda sağlamamıştır. 19 Ekim 1933 tarihinde Şirket'in Türkiye Baş Yetkilisi B. G. Leighton tarafından Başvekil İsmet Paşa'ya hitaben kaleme alınan mektupta büyük umutlarla deneme sürecine başlanılan İstanbul-Ankara arasındaki havayolu faaliyetlerinin inanılmaz engeller, gecikmeler, kaynak ve teçhizatındaki yetersizliklere rağmen yürütülmeye çalışıldığı fakat bu sorunların çözülemediği takdirde yakın zamanda durdurulmasının kaçınılmaz olduğu ifade edilmiştir. Uçak endüstrisinde de benzer sorunların yaşandığına dikkat çeken Leighton'a göre sorunun kaynağı, havacılıkla ilgili bütün işlerin sadece askeri kuruluşlara [Milli Müdafaa Vekâleti] bırakılmasıdır. Devlet büyüklerinin konuya eğilip, hedeflenen amaçlar doğrultusunda asker ve sivil kuruluşların müşterek katkısı sağlanamazsa yaşanan ağır finansal kayıplar göz önünde bulundurulduğunda Curtiss-Wright gibi salt ticari amaçlarla faaliyet gösteren şirketlerin kalıcı olmasının mümkün olmadığını vurgulayan Leighton, bunun da başta sivil hava taşımacılığında coğrafyadan dolayı sahip olan avantajın Yunanistan, Mısır gibi ülkelere kaptırılması gibi Türkiye açısından pek çok olumsuz sonuçlar doğurabileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁰

97 BCA, 30.10.0.0/59.398.10 (21.02.1933).

98 BCA, 30.10.0.0/60.404.11 (07.05.1933).

99 Kline, *Türk Havacılık Kronolojisi*,152.

100 NARA, 867.796 Curtiss/18 (09.11.1933).

iki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi İle Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

Leighton'un mektubu ve sonrasında Başvekil ile yüz yüze yapmış olduğu görüşme, uçak endüstrisi ve sivil hava taşımacılığı alanında bazı teknik ve idari düzenlemelerin yapılmasına ön ayak olmuştur. Bizzat Kayseri'deki fabrikaya giderek yeni alınacak tedbirler konusunda istişarelerde bulunan Başvekil, üretim ile ilgili tüm sorumluluğun Türklerde olacağını böylelikle Şirket'in bu konuda maruz kaldığı baskının ortadan kalkacağını, senede 20 Hawk ve 12 Fledling üretecek şekilde gerekli adımların atılacağını ve mevcut kanunlarda değişiklik yapılarak ihtiyaç duyulan malzemelerin temin sürecinin hızlandırılacağını ilan etmiştir.¹⁰¹ 1934 yılının haziran ayında DHY Genel Müdürü değiştirilirken hemen 1 yıl sonra Milli Savunma Bakanı Aziz Zekai Apaydın'ın yerine Kazım Özalp atanmıştır. 5 Haziran 1935 tarihinde kabul edilen 2744 sayılı kanun ile de Havayolları Devlet İşletme İdaresi, Bayındırlık Bakanlığı'na bağlanmıştır.¹⁰² Yapılan son düzenlemelerle Leighton'un mektubunda açıkça olmasa da üstü kapalı şekilde eleştirdiği şahısların değiştirildiği ve sivil havacılık ile ilgili faaliyetlerin mümkün olduğunca askeri işleyişin dışına çıkartılmaya çalışıldığı görülmektedir. Hükümet'in aldığı bu tedbirler tıkanma noktasına gelen ilişkileri yeniden canlandırma adına Şirket'e umut aşılamakla birlikte sivil hava taşımacılığı alanında istedikleri tarzda bir anlaşmanın hayata geçirilmesini sağlamaya yeterli olmayacaktır. Bu konuda pek çok kişinin göz ardı ettiği ve sürece direkt olarak etki eden bir hususu ise Büyükelçi Skinner'ın ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıdaki şu ibarelerde görmek mümkündür: *"Genelkurmay Başkanlığı, Türkiye'de hava taşımacılığı hizmetlerinin geliştirilmesinde kilit bir roledir ve yurt içi taşımacılık hizmetlerinin yabancılar tarafından yürütülmesi konusunu sürekli şekilde veto etmektedir. Şirket'e sempatik şekilde yaklaşım Amerika ile işbirliği konusunda istekli görünseler de bu hizmetin Türkler tarafından yürütülmesini istedikleri anlaşılmaktadır."*¹⁰³

Sivil havacılık alanında istenilen şekilde imtiyazlı bir anlaşmanın elde edilememesi, Şirket'in Türk Hükümeti ile ilişkilerinde önemli bir kan kaybı yaşanmasına sebebiyet verirken yolun sonunu getiren gelişme, Hükümet'in uçak temini konusunda farklı alternatiflere yönelmesi olacaktır. 1934 yılında son parti 7 adet Hawk-II, Kayseri'de imal edildikten sonra toplamda 60 adet üretilmesi planlanan programa 1938 yılına kadar ara verilmiş ve bu süreçte fabrikada, Polonyalı PZL ve Alman Gotha Şirketi ile yapılan anlaşmalar gereği PZL P.24 (A/C/G) ve Gotha GO-145A modellerinin imalat/montaj işlemleri gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁴ 1934 yılından, İkinci Dünya Savaşı başlayana kadarki süreçte 4 adet İngiliz de Havilland DH 84 Dragon, 6 adet Alman FW-58, 24 adet Alman Heinkel-111, 20 adet Amerikan Martin 139 WT, 40 adet Amerikan Vultee V-11 GBT, 40 adet İngiliz Bristol Blenheim ve 6 adet İngiliz Walrus Deniz Uçağı hava gücü envanterine katılmıştır.¹⁰⁵ Türk Hükümeti'ni farklı alternatiflere yönelten sebeplere baktığımızda ise bunun önemli ölçüde konjonktürel gelişmelerden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu süreçte elbette Şirket'ten kaynaklanan meseleler de olmuştur. Örneğin 1934 yılında Türkiye 375 bin dolarlık malzeme tedariki için hazırlıklarını yaparken Şirket'in Amerikan Bankaları ile yaşamış olduğu teminat mektubu sorunu, işlemlerin bir an evvel sonuçlandırılmasına engel olmuştur.¹⁰⁶ Yine 1936 yılı sonlarında Kayseri Tayyare Fabrikası'nda yönetici pozisyonunda çalıştırılmak üzere Amerikan resmi makamları ile irtibata geçildiği esnada, Ticari Ateşe Gillespie'nin yönlendirmesiyle Curtiss-Wright Şirketi'ne de talebin iletilmesi

101 NARA, 867.796 Curtiss/19 (11.11.1933).

102 Nergiz, *age.*, s.55.

103 NARA, 867.796 Curtiss/33 (05.06.1934).

104 Nikolajsen, *age.*, s.7-74.

105 NARA, 867.248/31 (21.02.1935); BCA, 30.18.1.2/46.45.13 (26.06.1934) ; 30.18.1.2/68.78.1 (16.09.1936); 30.18.1.2 /71.10.19 (06.02.1937); 30.18.1.2/72.15.15 (01.03.1937); 30.18.1.2/72.16.10 (03.03.1937); BCA 30.18.1.2/83.54.18 (21.06.1938); Nikolajsen *age.*, 69,70, 80-83.

106 NARA, 867.796 Curtiss/22 (06.04.1934).

gündeme gelmiş ama bizzat Silah ve Mühimmat Kontrol Ofisi tarafından Şirket'in daha önce Bolivya'ya yasadışı yollardan sattığı uçak, silah ve bomba gibi çeşitli askeri malzemelerden dolayı adli soruşturmaya tabi tutulduğu ve bu şartlarda Şirket ile temasa geçmenin tavsiye olunmadığı ifade edilmiştir.¹⁰⁷ Öte yandan bunları yukarıda da belirtildiği gibi asli sebep olarak görmemek gerekir. 1930'lu yılların ortalarına gelindiğinde İtalya ve Almanya'nın revizyonist politikaları, Türk Hükümeti'ni bir an önce kendi hava sahasının güvenliğini sağlaması için uçak temin faaliyetlerini hızlandırması yönünde motive etmiş bu kapsamda Türkiye biraz da pragmatik bir yaklaşımla kendi işini en iyi şekilde görecektir, en hızlı şekilde teslimatı sağlayacak ve ekonomik açıdan en avantajlı imkanları sunacak teklifi değerlendirmenin yollarını aramıştır. İngiltere ve Balkan Devletleri ile gelişen ilişkiler uçak temini konusunda yeni pazarların kapısını aralarken yaşanan döviz sıkıntısı ve dış ticaret dengesini koruma isteği, bu dönem verilen kararlarda önemli ölçüde belirleyici olmuştur.

24 Mayıs 1935 tarihinde Türk Tayyare Cemiyeti'nin 6'ncı Genel Kurulu'nda konuşan İsmet İnönü, özellikle hava taarruzları karşısında ülkenin hassasiyetine dikkat çekerek hâlihazırda 500 uçağa ihtiyaç olduğu fakat eldeki bütçe ve Tayyare Cemiyeti'nin yıllık geliri ile yıllık 50 uçağın dahi zorlukla alınabileceğini vurgulamıştır.¹⁰⁸ Belirli bir gelir seviyesinin üzerindeki her aileyi senelik 20 lira bağış yapmaya çağıran İnönü, ertesi gün icra edilen basın kongresinde de benzer konular üzerinde açıklamalarda bulunarak basının ödevinin hava saldırıları tehlikesine karşı halkı bilgilendirmek olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁹ Bu süreçte özellikle basın kanalıyla yürütülen propaganda faaliyetleriyle uçak temini konusunda bir seferberlik başlatıldığı görülmektedir.¹¹⁰ Hemen bir yıl sonra ise yine kaynak yaratmak amacıyla aylık 20 lirayı aşan tüm gelirler için vergi oranı yüzde 2 arttırılarak yüzde 26'ya çıkarılmıştır. Süreci yakından takip eden Amerikan Büyükelçisi Skinner'a göre Avrupa'da ve özellikle Almanya'da hava saldırıları konusunda yaşanan tartışmalar, Türkiye'de oldukça fazla yankı uyandırmış ve saldırıya maruz kaldığı anda ekonomik hayatın felce uğramasına yol açacak fazlaca endüstriyel tesisi olmamasına karşın Türkiye'nin bu denli endişe etmesinin temel sebebi muhtemelen Boğazlardır.¹¹¹

1935 yılı sonlarına doğru tayyareler hakkında incelemelerde bulunmak üzere Kurmay Yarbay Celâl Aşkın başkanlığında bir heyetin Yugoslavya, İngiltere, Fransa, Almanya ve Çekoslovakya'ya gönderilmesine karar verilmiştir.¹¹² Heyetin, Belgrad'da gerçekleştirdiği ziyaretler esnasında Curtiss-Wright Şirket yetkilisi Leighton ile de tesadüfen karşılaşması ve sonrasında yaşanan gelişmeler, bu dönem Türkiye'nin uçak temini konusundaki tercihlerinin nasıl şekillendiğini görmek adına önemlidir. Leighton, heyetin çok arzularına karşın gezi güzergâhında ABD'nin bulunmadığını öğrenince duruma şaşırılmış ve birkaç gün içerisinde Türkiye'ye gelerek gezi programında değişiklik yaptırmaya çalışacağını ifade etmiştir. Büyükelçi Skinner'a göre ise durum tesadüften ziyade bilinçlidir. Zira Hükümet, ticaret dengesini sağlama adına Türkiye'nin satın aldığı mal kadar, karşı tarafın da mal satın almasını öngören bir politika benimsemekte bu da Hükümet'i kendi şartlarına uymaya

107 NARA, 867.796A/2 (05.12.1936); 867.796A/3(09.12.1936), 867.796A/5 (23.12.1936).

108 "Türkiye'nin Müdafaa Kuvveti Barış İçin Faydalı Olabilir", *Cumhuriyet*, 25.05.1935, s.1,11; "Türk Hava Kurumu Kurultayı Dün Açıldı", *Ulus*, 25.05.1935, s.1,3.

109 "Büyük Başbakan'ın İstedliğini Yapacağız", *Cumhuriyet*, 27.05.1935, s.1,6.

110 İnönü'nün bahse konu toplantılarda yapmış olduğu konuşmalardan sonra "havadan gelecek tehlikelere" karşı alınacak tedbirler konusu, hatırı sayılır bir süre daha gazete sütunlarında yer almaya devam etmiştir. Bunlardan bazıları için bkz. "Hava Tehlikesine Karşı Hazırlıklar İlerliyor", *Akşam*, 28.05.1935, s.1; "Hava Tehlikesine Karşı Hararetili Bir Faaliyet", *Yeni Asır*, 28.05.1935, s.1; "Hava Tehlikesini Bilenler İçin", *Ulus*, 29.05.1935, s.1,2; "Büyük Önder Türk Hava Kurumuna 10.000 Lira Verdi", *Cumhuriyet*, 30.05.1935, s.1,3.

111 NARA; 867.796 Curtiss/37 (20.06.1935); 867.248/43 (12.09.1936).

112 BCA, 30.18.1.2 /60.91.16 (02/12/1935).

iki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi ile Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

daha müsait ülkelere doğru yönlendirmektedir. Skinner, ayrıca bu süreçte diğer ülkelerin de son derece cazip tekliflerle Türk havacılık pazarından pay almaya gayret gösterdiğine dikkat çekmiştir. Skinner'ın Alman Fokker Şirketi adına pazarlama faaliyetlerinde bulunan Mr.Storck'tan edindiği bilgilere göre Ankara-İstanbul hattında kullanılmak üzere İngiliz de Havilland Şirketi'nden sipariş edilen 3 adet 8 kişilik Dragon tipi uçağa ilişkin anlaşma şartlarını, diğer şirketlerin sağlaması pek mümkün gözükmemektedir. Dahası de Havilland firması Türkiye'de yedek parçaların da olduğu tam teşekküllü bir bakım istasyonu da tesis edeceğini taahhüt etmiştir.¹¹³

Görüldüğü üzere 1930'lu yılların değişen siyasal ve ekonomik koşulları Türkiye'yi havacılık alanında yapmış olduğu tercihlerde daha farklı seçenekleri de değerlendirme noktasında önemli ölçüde etkilemiştir. Buna karşın Türkiye, Curtiss-Wright Şirketi ile ilişkilerin sekteye uğradığı dönemlerde dahi ABD havacılık endüstrisinin gücünü asla göz ardı etmemiştir. Avrupa'ya düzenlenen inceleme gezisinden hemen bir yıl sonra Yüzbaşı Enver ve Mühendis Hikmet'ten oluşan Türk havacılık heyeti ABD'ye gitmiş ve burada Glenn L.Martin Uçak Fabrikası, The Vultee Uçak Fabrikası, Seversky Havacılık vd. önde gelen havacılık şirketlerinin tesislerini gezerek incelemelerde bulunmuştur.¹¹⁴ Nitekim bu geziden kısa bir süre sonra Martin, Vultee gibi Amerikan menşei uçaklar envantere dâhil edilmiş, 1940'lı yılların başlarında ise işbirliği evresi son bulmasına rağmen Curtiss-Wright Şirketi ile tekrardan ilişki kurularak o dönemin en gözde av uçaklarından P-40'ların hava gücüne kazandırılmasının yolları aranmış ve iki sene sonra muvaffak olunmuştur.¹¹⁵

Sonuç

Türkiye'de havacılığın önemi ve gelecekte üstleneceği rolün büyüklüğü, henüz erken dönemlerden itibaren anlaşılmıştır. Bununla birlikte ülkede havacılık sanayisine temel teşkil edecek mahiyette bir teknolojik altyapı olmadığı için ilk yıllarda genellikle yurtdışından uçak temini, pilotaj eğitimi ve teşkilat anlamında bazı temel düzenlemelerle yetinilmiştir. Birinci Dünya Savaşı, doğrudan ya da dolaylı olarak savaşa müdahil olmuş diğer tüm devletlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da havacılık adına önemli dönüşümlerin yaşanmasına sebep olmuş ve savaş sonrası döneme havacılığın, muharebelerin kazanılmasından toplumsal yaşama, sunmaya aday olduğu imkânlar nispetinde yüceltildiği oldukça farklı bir motivasyonla girilmiştir.

Millî Mücadele sonrası Atatürk önderliğindeki yeni devletin inşa sürecinde, havacılık bir yandan devletin bekası açısından yeri doldurulması güç bir fiziki güvenlik unsuru, diğer yandan da ülkeyi önce kendi içerisinde, sonrasında ise dünya ile birbirine bağlayacak bir irtibat vasıtası olarak kabul görmüştür. Bu kapsamda milli bir uçak ve motor fabrikasının kurulması havacılık endüstrisinin geliştirilmesi ve yine havayolu taşımacılığını ulusal/uluslararası düzeyde kendi araçlarıyla yerine getirecek, milli bir havayolu şirketinin kurulması öncelikli hedef olarak belirlenmiştir. Öte yandan bu hedeflere ulaşılmasını sağlayacak sermaye ve teknik bilgi birikimi henüz yetersiz olduğu için ilk planda yabancı şirketlerden destek almanın uygun olacağına kanaat getirilerek çalışmalara bu yönde ağırlık verilmiştir.

Sivil hava taşımacılığı alanında önce CFRNA, sonrasında ise Aero-Espresso Italiana ve Lufthansa Şirketlerine çeşitli imtiyazlar verilerek ülkenin Avrupa ile bağlantısı sağlanmaya çalışılırken 1926 yılının son aylarında ne zamandır hayali kurulan uçak

113 NARA, 867.796 Curtiss/38 (11.12.1935).

114 NARA 867.248/48 (16.11.1936).

115 NARA 867.248/ 100 (23.11.1940); 867.248/102 (17.02.1947), Nikolajsen, *age.*, s.105-106.

fabrikası, Alman Junkers Flugzeugwerke A.G'nin ortak iştirakiyle Kayseri'de kurulmuştur. Cumhuriyet'in henüz onuncu yılı dolmadan gerçekleştirilen bu girişimler, ülke genelinde büyük bir heyecan yaratmakla birlikte zaman içerisinde karşılaşılan hesapta olmayan gelişmeler, istenilen sonuçlara ulaşılmasına mâni olmuştur. Sivil hava taşımacılığı şirketleri, güzergâhlarını Türkiye'nin iç bölgelerini de dâhil edecek şekilde Ortadoğu ve Asya'ya genişletmek istediklerinde, Hükümet'in iç taşımacılığın yabancılar tarafından yürütülmesine yönelik geçmişten gelen bazı hassasiyetleri ön plana çıkmış, istediklerini elde edemeyen bu şirketler de zamanla taahhütlerini yerine getirme konusunda isteksiz davranarak anlaşmaların süresinden önce sonlandırılmasına yol açmışlardır. Kayseri'deki uçak fabrikası ise Junkers lisansı altında bazı imalat/montaj ve bakım hizmetleri yerine getirdikten sonra, yine firmanın yaşamış olduğu ekonomik sıkıntılar ve buna paralel olarak taahhütlerini yerine getirememesinden dolayı faaliyetlerini sonlandırmak zorunda kalmıştır.

Büyük bir heyecanla başlanılan fakat istenilen sonuçların elde edilememesinden dolayı karamsarlığın hâkim olmaya başladığı bir dönemde ABD ile gelişen ikili ilişkiler, havacılık alanında yarım kalan işlerin tamamlanması adına ümitleri yeşertmiştir. Bu kapsamda iki tarafın en üst düzeydeki ülke temsilcilerinin de katkılarıyla yapılan görüşmeler kısa sürede meyvesini vermiş ve Türk Hükümeti ile Amerikan Curtiss-Wright Şirketi arasında bir yıl süreli bir iş birliği anlaşması imzalanmıştır. Genel itibarıyla Kayseri Tayyare Fabrikası'nın yeniden faaliyete geçirilmesi, temin edilecek uçakların bir kısım imalatının burada sağlanması ve hava taşımacılığı hizmetlerinin yeniden düzenlenmesini öngören bu iş birliği, teknik yönüyle havacılık sanayii ile ilgili dönemsel çalışmalarda fazlaca konu edinilmiştir. Öte yandan Türk Hükümeti'nin Curtiss-Wright Şirketi ile iş birliği konusunda vermiş olduğu kararın ne başlangıçta ne de son evresinde sadece teknik sebeplerden dolayı verildiğini söylemek mümkün değildir. Türkiye, bu dönem sahip olduğu sermaye gücü ve teknik konulardaki deneyiminden dolayı ABD ile havacılık alanında bir iş birliği yapmayı fazlasıyla önemsemiş ve yeri geldiğinde Avrupalı firmaların daha uygun maliyetli teklifleri varken Curtiss-Wright Şirketi ile iş yapmayı tercih etmiştir. Şüphesiz bu tercihte ABD'nin, Avrupalı devletlere nazaran inkılâplara ve Türkiye'nin siyasal/ekonomik bağımsızlığını korumaya yönelik hassasiyetlerine gösterdiği anlayışlı tutumun da etkisi vardır.

Şirket ile 1931 yılının Kasım ayında başlayan ve son uçağın Kayseri'de imalatının tamamlandığı 1938 yılına kadar devam eden iş birliği, yaklaşık iki buçuk süresi çerçeve sözleşme gereğince, kalan süreler ise uçak teminine yönelik ikili anlaşma hükümlerine göre yürütülmüştür. Bu süreçte Kayseri'deki fabrikaya yeniden işlerlik kazandırılmış, bazı çalışanlara yurt içi/dışı eğitimler verilmiş, 54 uçak (45 Hawk-II, 7 Fledling, 2 Kingbird D-2) envantere dâhil edilmiş ve milli havayolu taşımacılığının temelleri atılmıştır. Öte yandan bunun Şirket'in başlangıçta koymuş olduğu hedefleri karşılama noktasında yeterli olmadığını belirtmek gerekir. Şirket'in, özellikle büyük emek vererek yeni bir düzenleme getirmeye çalıştığı havayolu taşımacılığı ve bu paralelde gerçekleşecek yolcu uçağı satışı konusunda yaşamış olduğu hayal kırıklığına bakarak bunu söylemek mümkündür. Elbette bu durumun oluşmasında Şirket'in kendi hataları kadar Türkiye'deki devlet kurumlarının işleyişinden ve şahısların öngörüsüzlüklerinden kaynaklı sorunların da payı büyüktür. Fakat özellikle 1930'lu yılların özellikle ikinci yarısında değişen siyasal ve ekonomik konjonktürün, Türkiye'yi doğal olarak farklı seçenekleri de değerlendirmeye almaya sevk ettiği gerçeğini göz ardı etmemek gerekir.

Sonuç itibarıyla Curtiss Wright Şirketi ile yapılan işbirliği, teknik yönü itibarıyla Türk havacılık sanayii ve havayolu taşımacılığının gelişimi açısından ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

iki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi
İle Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

Dahası yaklaşık yedi yıl süren işbirliği sürecinin, havacılık ve benzer tarzdaki stratejik karar gerektiren mecraların, ülkeler arası ilişkiler ve değişen siyasal ve ekonomik konjonktür ile nasıl bir etkileşim içerisinde olduğunun görülmesi bakımından önemli veriler içerdiği değerlendirilmektedir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

T.C Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30.10.0.0 /1.3.1

30.10.0.0/59.398.5

30.10.0.0/59.398.10

30.10.0.0/59.398.13

30.10.0.0/60.404.11

30.10.0.0/61.411.4

30.10.0.0/267.801.7

30.10.0.0/267.801.17

30.10.0.0/267.801.18

30.18.1.2/4.37.19

30.18.1.2/6.57.15

30.18.1.2/9.14.1

30.18.1.2/9.15.2

30.18.1.2/24.72.17

30.18.1.2/41.92.3

30.18.1.2/46.45.13

30.18.1.2 /60.91.16

30.18.1.2/68.78.1

30.18.1.2 /71.10.19

30.18.1.2/72.15.15

30.18.1.2/72.16.10

30.18.1.2/83.54.18

The U.S. National Archives and Records Administration (NARA)

867.248/31

867.248/43

867.248/48

867.248/100

867.248/102

867.796A/2

867.796A/3

867.796A/5

867.796/24

867.796 Curtiss/5
867.796 Curtiss/7
867.796 Curtiss/14
867.796 Curtiss/15
867.796 Curtiss/16
867.796 Curtiss/17
867.796 Curtiss/18
867.796 Curtiss/19
867.796 Curtiss/22
867.796 Curtiss/29
867.796 Curtiss/33
867.796 Curtiss/37
867.796 Curtiss/38

Türk Tayyare Cemiyeti Nizamname-i Esasisi (1341), Ankara: İktisat Matbaası.

2. Gazeteler

Akşam
Cumhuriyet
Milliyet
Son Posta
Ulus
Yeni Asır

3. Araştırma Eserler

Akpınar, Deniz (2017), “Kayseri Tayyare Fabrikası”, *Tarih Okulu Dergisi*, S.31, s.203-233.
Armaoğlu, Fahir (1991), “Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika”, *Belleten*, C. LV, S.213, 1991, s.483-527.
_____ (2017), *Türk-Amerikan İlişkileri 1919-1997*, İstanbul: Kronik Kitap.
Arslan, Gürbüz (2018), “Diplomatik İlişkilerin Kesilmesinden Stratejik Ortaklığa Giden Süreçte Türk-Amerikan İlişkileri (1917-1945)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.2, s.1-50.
Aslan, Demo Ahmet (2014), “Tayyare Cemiyeti’nin Propaganda Faaliyetleri ve Tayyare Bayramları”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.14, S.3, s.141-150.
Aydın, A. Fahimi (2011), “Tayyareden Uçağa: Milli Hava Sanayinin Kuruluşunda Türk Halkının Yaptığı Bağışlar”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.31, s.51-84.
Beyoğlu, Süleyman (2015), “Türk Havacılığının Doğuş Yılları”, *Havacılık Tarihi Sempozyumu 13-14 Aralık 2012 İstanbul*, Ankara: Hava Basımevi ve Neşriyat Komutanlığı, s.3-13.
Bocutoğlu, Ersan-Dinçaslan, Mehmet (2014) “1925-1950 Döneminde Türk Havacılık Endüstrisi ve İkinci Dünya Savaşı Sonrası Konjonktürün Türk Havacılık Endüstrisine Etkileri”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.7, s.157-173.

iki Savaş Arası Dönem Türk-Amerikan İlişkilerine Yeni Bir Soluk: Curtiss-Wright Şirketi İle Yapılan İş Birliği ve Türk Havacılığını Geliştirme Çabaları

- Braatz, Werner E. (1974), "Junkers Flugzeugwerke A.G. in Anatolia, 1925-1926: An Aspect of German-Turkish Economic Relations", *Tradition: Zeitschrift für Firmengeschichte und Unternehmerbiographie*, 19 Jahrg, Jahresheft, p.28-41
- Bulut, Semih (2010), *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Deniz, Muzaffer (2018), "Başarısızlıkla Sonuçlanan Bir Girişim: Tayyare ve Motor Türk Anonim Şirketi (TOMTAŞ)", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.II, S.1, s.120-132.
- Dervişoğlu, Fatih (2014), "İstikbalini Göklerde Arayan Ülke ve Türk Havacılık Sahasında Alman Menfaatleri Işığında Bir Ortaklık: Tomtaş", *Cumhuriyet International Journal of Education*, C.III, S.3, s.68-82.
- Dilek, Mehmet Sait (2005), "Amerikan Genelkurmay Başkanı Douglas MacArthur'un 1932 yılında Türkiye Ziyareti", *Atatürk Dergisi*, C.4, S.4, s.149-162.
- Erenli, Muhterem (1985), "Atatürk ve Havacılık", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.2, S.4, s.215-244.
- Göymen, İhsan (1969), *Birinci Dünya Harbi Türk Hava Harekâtı*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınlar Seri No:3, C.IX, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Haytaoğlu, Ercan (2018), "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ticari Havayolu Taşımacılığında İmtiyazlı İlk Şirket: Aero Espresso Italiana (1924-1935)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.28, s.75-109.
- Hazai, George (1995), "Macar Havacı Oszkar Asbôth'un Türk Havacılığına Ait Bir Projesi", *Çağını Yakalayan Osmanlı!: Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* (ed. E. İhsanoğlu ve M. Kaçar), İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, s.491-495.
- Higham, Robin (1983), *Hava Gücü Özlü Bir Tarih*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- İlmen, Süreyya (1947), *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi*, İstanbul: Hilmi Kitabevi.
- Kansu, Yavuz-Şensöz, Sermet-Öztuna, Yılmaz (2006), *Havacılık Tarihinde Türkler 1*, Ankara: Hv.K.K.İğği Hava Basımevi ve Neşriyat Müd.lüğü.
- Karacagil, Ö.Kürşad (2015), "Amerika'da Tek Kişilik Lobi: Vahan Cardashian (1883-1934)", *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış Dergisi*, C.8, S.16, s.95-120.
- Kaymaklı, Hulusi (2006), *Havacılık Tarihinde Türkler 2*, Ankara: Hv.K.K.İğği Hava Basımevi ve Neşriyat Müd.lüğü.
- Kline, Stuart (2001), "Rekortmenler Gazi'nin Huzurunda", *Uçak Teknisyenleri Derneği Dergisi (UTED)*, S.120, s.14-17
- _____ (2002), *Türk Havacılık Kronolojisi*, İstanbul: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri.
- Köse, İsmail (2014), "ABD'de Türk-Amerikan Lozan Antlaşması'nın (6 Ağustos 1923) Onay Tartışmaları ve Onay Taraftarlarının Yayınlanmış Olduğu Kitapçık", *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, s.131-155.
- Kurt, Deniz-Pehlivan, Yavuz-Korkmaz, Erdal (2020), *Kuruluşundan Günümüze Türk Hava Kuvvetleri Harekât ve Teşkilatlanma Tarihi 1923-1951*, C.II, Ankara: Hava Basımevi ve Neşriyat Komutanlığı.
- Kurt, Emin (2018), *Türk Hava Kuvvetlerinin Kuruluşunda Bağış ve Yardımlar (1911-1914)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Kurter, Ajun (2009), *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi*, C.I, Ankara: Türk Hava Kuvvetleri Komutanlığı.
- Leiser, Gary (2017), "John D. Cooper and His Demonstration of a Curtiss Flying Boat in Istanbul, 1914: The First American Aircraft Sold to Turkey", *Turkish Historical Review*, S.8, s.34-53.
- Nergiz, Abdullah (2019), *Türkiye'nin Sivil Havayolu Taşımacılığının Gelişimi ve "Havayolu Devlet İşletme İdaresi" (1933-1956) Dönemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nikolajsen, Ole (2007), *Turkish Military Aircraft since 1912*, Scramble Dutch Aviation Society.
- Nikolajsen, Ole-Yılmaz, Bülent (2005), *Ottoman Aviation 1909-1919*.
- Trask, R.R (1964), "The United States and Turkish Nationalism: Investments and Technical Aid during the Atatürk Era", *The Business History Review*, Vol. 38, No. 1, International Government-Business Issue, p.58-77.
- Özgiray, Ahmet (1999), "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV, S. 43, s.53-73.
- Paris, Michael (1991), "The First Air Wars-North Africa and the Balkans 1911-1913", *Journal of Contemporary History*, Vol. 26, No. 1, p.97-109.
- Sander, Oral-Fişek, Kurthan (1977), *ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Sherrill, Charles N. (1999), *Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları Mustafa Kemal I*, İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
- Soysal, İsmail (1977), "Türk Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri", *Bellekten*, C.XLI, S.162, s.257-276.
- Türkmen, Zekeriya (2013), "Türkiye'de Havacılık Teşkilatının Kuruluşunda Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa ve Döneminde Gerçekleştirilen Faaliyetlere Bir Bakış", *Türk Hava Kuvvetlerinin 100'üncü Yılı Uluslararası Tarih Sempozyumu, 8-10 Şubat 2011*, Ankara: Hava Kuvvetleri Komutanlığı, s.28-56.
- Şimşir, Bilal (1977), "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)", *Bellekten*, C. XLI, S.162, s.277-356.
- Yalçın, Osman (2009), *Türk Hava Harp Sanayii Tarihi 1913-2009*, Ankara: Hava Basımevi ve Neşriyat Md.lüğü.
- The Aircraft Year Book for 1930* (1930), Vol.12, New York: D. Van Nostrand Company Inc.
- Yalman, Ahmet Emin (1997), *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim-2*, (Haz. E.Şadi Erdinç), İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş.
- Yavuz, Bige Sükan (1999), "Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.24, 1999, s.527-561.

4. Dijital Kaynaklar

<https://www.britannica.com/technology/military-aircraft/Interwar-developments>
(erişim tarihi 01.10.2020).

<https://www.curtisswright.com/company/history/default.aspx> (erişim tarihi 04.10.2020).

<https://www.flightglobal.com/flight-100-history-1919-1939/84424.article> (erişim tarihi
01.10.2020).

https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/2d2yy.htm (erişim tarihi
04.10.2020).

FIFTY YEARS OF ADVENTURE: RELATIONS BETWEEN TURKEY AND ICELAND

50 YILLIK SERÜVEN: TÜRKİYE-İZLANDA İLİŞKİLERİ

SİNAN BAŞARAN*

Geliş Tarihi/Received:05.08.2020

Kabul Tarihi/Accepted:11.12.2020

BAŞARAN, Sinan, (2021), "Fifty Years of Adventure: Relations Between Turkey and Iceland", Belge Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 125-138.

Abstract

This study deals with Turkey-Iceland relations between 1930 and 1980. Relations between these two countries, which have completely different cultures and geographies, have always been limited because they have a long-distance between them, and Iceland is a small market. The contacts which began indirectly in the 1930s evolved into an agreement that resulted in abolishing visa requirements between these countries for three months in 1955. A few years after this agreement, diplomatic relations were established at the plenipotentiary level. Turkey's Embassy in Oslo and Iceland's Embassy in Copenhagen were accredited and started to fulfill this duty. Consulates opened in both countries in 1960. These did not make any contributions to the trade or tourism of either country. Almost no commercial activities have been carried out between these countries so far. As for political activities, Iceland has generally pursued an anti-Turkey policy. Iceland's relations with third countries, the importance it attaches to universal values, and being an opposition to Turkey cause this situation. This opposition is understood to be the effect of the 1627 Event. In addition, it is seen that the classical European view that Turks are dictators and oppressors also prevails in Iceland. The news in the Icelandic press about Ottoman-Armenian relations, especially in the news about the events between the Iraqi Government and the Kurds in the 1960s and 1970s have ascribed the Republic of Turkey as a dictator, which supports this idea. Another reason for Turkish opposition is the importance Iceland attributes to the freedom of nations. All these events and considerations show that both countries, especially Turkey, should care about the relations and introduce itself more. In this context, it is obvious that it would be an important step for Turkey to open an embassy in Iceland in the first place, which it does not have a single embassy among NATO members. This is the first study conducted on Turkey-Iceland relations in the said period.

Keywords: *Turkey, Iceland, Turkish Foreign Policy, Turkey-Iceland Relations, Tyrkjaránið.*

*Asst. Prof. Dr. Recep Tayyip Erdogan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Rize, sinan.basaran@erdogan.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-5465-0859>).

Öz

Bu çalışma 1930-1980 yılları arası Türkiye-İzlanda ilişkilerini konu almaktadır. Birbirinden tamamen farklı kültür ve coğrafyaya sahip bu iki ülke arasındaki ilişkiler, aradaki mesafenin fazlalığı ve İzlanda'nın küçük bir pazar olması nedenlerinden ötürü hep sınırlı kalmıştır. 1930'larda dolaylı başlayan temaslar 1955'te karşılıklı üç ay süreyle vizelerin kaldırılmasıyla sonuçlanan bir anlaşmaya dönüşmüştür. Bu anlaşmadan birkaç yıl sonra orta elçilik düzeyinde diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Türkiye'nin Oslo Büyükelçiliği ile İzlanda'nın Kopenhag Büyükelçiliği akredite olarak bu görevi yerini getirmeye başlamışlardır. Her iki ülke 1960 yılında karşılıklı birer de konsolosluk açmıştır. Atılan bu adımlar ne ticarette ne de turizmde her iki ülkenin yüzünü güldürmüştür. Geçen süre zarfında yapılan ticari faaliyetler bu ülkelerin ticaret hacminde yok denecek düzeyde kalmıştır. Siyasi faaliyetler noktasında İzlanda, genelde Türkiye karşıtı bir politika izlemiştir. Bunda İzlanda'nın üçüncü ülkelerle olan ilişkileri ile evrensel değerlere verdiği önemin yanı sıra Türkiye özelinde de bir karşıtlığı söz konusudur. Bu karşıtlık da 1627 Olayı'nın etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Türklerin diktatör ve baskıcı olduğu şeklindeki klasik Avrupa bakışının İzlanda'da da hâkim olduğu görülmektedir. İzlanda basınında Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde özellikle de 1960'lı ve 1970'li yıllarda Irak Hükûmeti ile Kürtler arasındaki olayları konu olan haberlerde zaman zaman Türkiye Cumhuriyeti'ne yapılan diktatör yakıştırmaları bu düşünceyi desteklemektedir. Türk muhalifliğinin bir başka nedeni de İzlanda'nın ulusların özgürlüğüne atfettiği önemdir. Tüm bu olaylar ve değerlendirmeler, her iki ülkenin özellikle de Türkiye'nin ilişkilere daha fazla önem vermesi ve kendini tanıtmaya gerekliliğini göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin ilk etapta NATO üyeleri arasında tek büyükelçiliği olmayan İzlanda'ya bir elçilik açmasının önemli bir adım olacağı ortadadır. Bu çalışma belirtilen dönemde Türkiye-İzlanda ilişkilerini inceleyen ilk çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, İzlanda, Türk Dış Politikası, Türkiye-İzlanda İlişkileri, Türk Baskını.*

Introduction

Iceland is an island state with a surface area of 39,769 mi² (103,000 km²) and a population of approximately 360,000 according to the 2019 data . It was under the rule of Denmark until it declared full independence in 1944. The Republic of Turkey, which was born from the ashes of the collapsed Ottoman Empire and is located at the point where Asia and Europe meet, has a surface area of 314,510 mi² (814,578 km²) and a population of around 83,000,000 according to the census taken in 2019. The distance between these countries is 2,789 miles (4,488 km) by airline. The long distance and the fact that Iceland is a small market have limited the relations between Turkey and Iceland. Turks (those who follow the media) know the Republic of Iceland by name, but they do not have an opinion about Icelanders. But the situation is different for Icelanders. Icelandic people who care about myths and stories heard of the name *Turk* with an incident they had in the 17th century. This incident, which took place in 1627 and is described briefly below, caused great trauma for Icelanders in the past.

Figure 1. Routes of Pirates

Source: Davies, "The Barbary Corsair Raid on Iceland, 1627" (12 February, 2017), <https://jddavies.com/2017/02/20/the-barbary-corsair-raid-on-iceland-1627/> [accessed 12 April 2020].

The peace treaties signed in 1604 ended the wars between England and Spain, and those between Spain and the Netherlands. Then, Spain recognized the independence of Denmark in 1609. British and Danish pirates played important roles in the war against Spain. However, those pirates become harmful after the peace. Therefore, Britain and other western states began to take increasing measures against pirates to protect international trade. Unable to take shelter in their own country, the pirates fled to North Africa where they were welcomed.¹ A significant part of North Africa had been dominated by the Ottoman Empire since the 16th century. But the region was semi-autonomous under the rule of the empire.² European pirates who came to these Barbary³ lands with

1 Bernard Lewis, "İzlandada Türkler", trans. H. D. Andresyan, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, İstanbul, 1954, p. 13-17.

2 "Barbary Pirates", 1911 *Encyclopædia Britannica*, Volume 3, USA, Horace Everett Hooper, 1910, p. 383-84.

3 Berbers are one of the indigenous peoples of North Africa, living in present-day Algeria, Morocco, Libya, Tunisia and Morocco.

intense pirate activities taught advanced sailing and shipbuilding techniques to the locals. This development allowed Barbary pirates to expand their activities as far as the Atlantic Ocean. One of these activities took place in Iceland. In 1627, Maghreb pirates including converts came to Iceland under the guidance of a Danish⁴ convert and plundered some coastal settlements. The pirates were led by a convert named Murat Reis who was of Dutch origin. The plunder took about one month. The Pirates took as many as 400 prisoners, mostly from the Westman Islands, and killed about 40 people. Some of the captives died during the cruise. The rest were sold as slaves in North Africa. Some of the Icelanders who were forced to convert chose Islam. A very small number of Icelanders whose ransom was paid managed to return to their homelands.⁵ Priest Olafur Egilsson, who was taken to Algeria to be sold as a slave but managed to get free, wrote a book in which he said that a significant number of the pirates were European converts, the Turks (Muslims) were not so bad, but the converts were cruel.⁶ The hatred that developed in Icelanders against the Turks further increased by the expansion of the Ottoman Empire towards the west.

Known as *Tyrkjaránið* (Icelandic for “Turkish Abductions”) in Icelandic, this incident⁷ is considered a unique incident in the Icelandic history due to many first-hand information that is available.⁸ The incident was used as a driving force in Iceland’s struggle for national freedom in the 19th century.⁹ There are around five hundred reports of the incident in Icelandic newspapers alone within the time frame of this study. When we look at the newspapers up to today, we can see that this number has increased to over a thousand. The pirate raid of 1627 is still remembered today. There are also those who share the view that the incident was used as a tool to consolidate Icelandic nationalism and Christianity.

In fact, the incident does not seem to have much to do with Turks. The Europeans referred to the Muslims living in the Islamic region, especially Ottoman-dominated areas, as *Turk*. For this reason, the Maghrebians who raided Iceland were also named Turks, and the incident was written on books as a *Turkish raid*. This situation is clearly expressed in some publications today although it remains between the lines of other resources providing information on the subject.¹⁰ Therefore, many Icelanders today know that it was not the Turks who orchestrated those attacks. However, using the name *Turk* while mentioning the incident will cause people to have a negative perception of the word *Turk*.

The study is about the bilateral relations between Turkey and Iceland. The development of relations between the parties and the factors affecting this development

4 Gaining their freedom later on, the Icelanders said that the fight for freedom was led by a Danish slave named *Paul*. According to other sources, this person is likely to be Icelandic. See Lewis, *op. cit.*, p. 14.

5 Hundreds of articles have been published on the subject. For some of them, see: Sögufélag, *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, Reykjavík, Prentsmiðjan Gutenberg, (n.d.), p. 1906-09; Lewis, *op. cit.*, 13-17; Arnarsdóttir, “The Long Way Home”, <https://www.iceland.is/the-big-picture/news/the-long-way-home/13449/> [accessed 20 March 2020]; Abidin Daver, “Atlas Okyanusunda Türk Denizcileri”, *Cumhuriyet*, 4 June 1952, p. 2,4; *Cumhuriyet*, 25 June 1944; *Cumhuriyet*, 28 July 1958.

6 Bryndís Björgvinsdóttir, “Hvers er verið að minnst?” *Morgunblaðið*, 21 July 2007, p. 8; Lewis, *op. cit.*, p. 14.

7 Sources also refer to it as “Turkish raid” or “Turkish plunder”.

8 Arnarsdóttir, *op. cit.*

9 Björgvinsdóttir, *op. cit.*, p. 8-9.

10 *ibid.*; See Erdem Erner, *Davulun Sesi*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1993, p. 213; York Underwood, “History Repeating: The Pirates Came And The Vikings Conquered”, 20 November 2015, <https://grapevine.is/mag/articles/2015/11/29/history-repeating-the-pirates-came-and-the-vikings-conquered/> [accessed 20 April 2020]; Julia Duin, “Iceland’s Bestselling Book On The Woman Who Escaped Pirates” *Religion Unplugged*, 9 January 2020, <https://religionunplugged.com/news/2020/1/9/icelandic-author-searching-for-english-publisher-for-best-selling-book-on-muslim-pirate-abductions> [accessed 20 April 2020].

are examined. The time period was selected taking into account the year 1930, in which the first serious contact took place between the parties, and the 50-year period following this contact. No other studies could be found on the relations between Turkey and Iceland in the said period. Mostly primary resources such as the Department of State Archives of the Presidency Republic of Turkey, Turkish Statistical Institute, and the Turkish and Icelandic press were used in this study. The Icelandic resources were used more for the data related to commercial statistics.

A. Development of Relations

The first significant contact between Turkey and Iceland took place in 1930. Turkey signed a trade agreement with Denmark on 31 May in that year. During this agreement, Iceland informed Turkey of its desire to establish trade relations through the Danish embassy. Upon this request, the Turkish Ministry of Foreign Affairs asked the head of the delegation assigned to trade agreements to prepare a project for a trade and navigation agreement with Iceland.¹¹ A report on this issue was then prepared by the Ministry of Foreign Affairs and sent to the Ministry of Economics. The report stated that commercial activities with Iceland were deemed appropriate.¹² In addition, the ministry sent a letter to the Stockholm embassy asking for a report on the goods to be bought from and sold to Iceland.¹³ The embassy stated in the report that cod oil might have been bought from Iceland. Thus, fish oil imported from Norway would be supplied from Iceland, trying to partially close the trade exchange gap between Turkey and Norway. The report stated that tobacco, carpets, raisins, figs, almonds etc. could be exported to Iceland.¹⁴ Although the report was positive, there was no trade agreement between the two countries in that period.

In Reykjavik, the capital of Iceland, a merchant named Monsieur Björn Olafsson applied to the Turkish Embassy in Stockholm to become the consul general of the Republic of Turkey in 1934.¹⁵ The Ministry of Foreign Affairs did not consider it necessary to open an honorary consulate as there were hardly any commercial relations with Iceland. However, they asked the embassy for an opinion on the personality of the said person and whether they could benefit from his reputation, and demanded that the person be investigated thoroughly.¹⁶ The investigation carried out by the embassy revealed that Olafsson had a good reputation and could make a significant contribution to the development of commercial relations with Iceland. The report stated that Olafsson would take up the tobacco business and therefore it would be beneficial to have an official officer in this country even if it was merely aimed at ensuring our sale of tobacco. However, the embassy did not approve the opening of the consulate as he had previously rejected the Danish Embassy's offer for a commercial agreement with Iceland.¹⁷ The ministry showed the embassy the fact that there was almost no trade between Turkey and Iceland as the reason for not opening a consulate.¹⁸

---

11 *The Presidency of Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, The Turkish Diplomatic Archive (DiAD), 42/221401/215263.13.*

12 *DiAD, 542/221401.215263.11.*

13 *DiAD, 542/221401.215263.8.*

14 *DiAD, 542/221401.215263.7.*

15 *DiAD, 542/221406.215266.5.*

16 *DiAD, 542/221406/215266.3.*

17 *DiAD, 542/221406.215266.2.*

18 *DiAD, 542/221406.215266.1.*

The first international conference Iceland attended after declaring its independence was hosted by Turkey. The 40th conference of the Inter-parliamentary Union was held in Istanbul. The Icelandic delegate Thoroddsen who was also the mayor of Reykjavik held a press conference at the Şale Pavilion in Istanbul on 30 August 1951. After giving some information about his country, Thoroddsen went on as follows:

“... Fishery and seafood constitute 90% of our trade. Unfortunately, no commercial and cultural relations have been established between Turkey and Iceland so far. Everyone in Iceland knows about the great genius Atatürk and the sagas of his heroic soldiers very well. These people who admire your country have read the life of Atatürk, which has been translated into Icelandic. Their myths and novels contain Turkish women. When I return to my hometown, I will try to tell the Icelanders about what I have seen here through radios and newspapers. Iceland has attended an international conference for the first time since its foundation and luckily, this conference is being held in Turkey”.¹⁹

It is understood from his statement that Thoroddsen had good impressions about Turkey. Four years after this visit, there was a significant development in the relations between these two countries. An agreement on mutual abolition of visas was signed between the ambassadors of Turkey and Iceland in Paris on 28 June 1955. According to this agreement that came into force on 1 July 1955;

1. Citizens of Turkey and Iceland would be able to reside in the other country without a visa up to three months. The countries would be free to grant or decline visa demands of those who went to these countries for not more than three months but wanted to extend the period.

2. Citizens of both countries traveling to Iceland and Turkey would be subject to the laws of the respective country when they entered and resided in the country or had a paid job there. The countries would have the right to deny entry and residence of persons they considered harmful to their country.

3. Citizens of Turkey and Iceland who wished to travel to Iceland and Turkey for purposes of art, profession or other profitable work could not benefit from the provisions in Article 1 of the Agreement and would have to obtain the necessary visas in advance from the political representatives or consulates of the two countries in such cases.

4. Citizens of Turkey and Iceland who were holders of diplomatic, private or service passports and persons travelling with a joint passport would benefit from the provisions of Article 1.

5. Political and consular officers from each party serving in the other country would be exempt from visa along with their families regardless of their period of residence.

Each party would be able to terminate the agreement by giving one month's notice.²⁰ The relations between these countries started to improve after this agreement. In September 1957, the Turkish government decided to establish a plenipotentiary embassy

¹⁹ *Cumhuriyet*, 31 August 1951.

²⁰ *DiAD*, 542/ 221407.215267.21, For the full text of the agreement, see *The Republic of Turkey (T.R.) Official Gazette*, Issue: 9053, 13 July 1955.

in the capital of Iceland.²¹ However, no separate ambassador was appointed to Iceland and no embassy building was opened. In 1958, it was decided that Fuad Bayramoğlu, the Turkish ambassador to Oslo, would represent Turkey as a plenipotentiary in the Republic of Iceland.²² Bayramoğlu went to Iceland and presented his letter of credence to Asgeir Asgeirsson, the president of Iceland, on 22 August.²³ Iceland accredited its embassy in Copenhagen for Turkey.²⁴ Thus, relations between the two countries began, albeit not directly, at the plenipotentiary level in an accredited manner. While the information about Iceland had been previously submitted by the Stockholm embassy, it started to be submitted by the Oslo embassy after this development.

In 1959, general Behçet Türkmen was appointed as the Oslo ambassador (hence the Iceland plenipotentiary) in place of Bayramoğlu.²⁵ When Türkmen went to Iceland to present his letter of credence, an Icelander named Arsael Jönasson informed the ambassador that he wanted to be Turkey's honorary consul general in Iceland.²⁶ Upon the approval of the request by the Turkish government, an honorary consulate was established in Iceland by decree No. 4/12850 dated 02.04.1960 and Jönasson was appointed as the consul.²⁷ However, Jönasson gave up this post after some time and was replaced by Svein B. Valfell in October 1961.²⁸

In the days when Turkey was considering opening a consulate in Iceland, Iceland's intention to open an honorary consulate in Istanbul, Turkey, was reported to Turkish authorities via Iceland's embassy in Copenhagen.²⁹ After the request was accepted, Iceland opened a consulate in Istanbul on 27 July 1960.³⁰ Nihat Hamamcioğlu, one of the Turkish businessmen recommended by the Danish consul general of Istanbul to the Copenhagen ambassador, was appointed as an honorary consul to this consulate.³¹

Another development occurred during Türkmen's visit to Iceland. The Icelandic authorities told him about their desire to elevate the representative offices to the level of embassy in both countries. In fact, Turkey had mutually elevated its representative offices to the level of embassy in all NATO members and the only exception was Iceland. Moreover, the representative offices of all other NATO member countries in Iceland were at the embassy level. Appraising the situation, the Turkish government decided to elevate Icelandic plenipotentiary to the embassy level by Resolution No. 4/12950 dated 21.4.1960.³² Thus, diplomatic relations were mutually raised to the level of the embassy. The relations were maintained in an accredited manner by ambassadors acting as plenipotentiary. Today, diplomatic relations between both countries are still not established. Iceland's ambassador to Copenhagen and Turkey's ambassador to Oslo are accredited to carry out this mission.³³ Iceland has an honorary consulate general in

21 *The Presidency of Republic of Turkey Department of State Archives, The Republic Archive (BCA)*, 30.18.1.2/147.44.9; *T.R. Official Gazette*, Issue: 9727, 9 October 1957.

22 *BCA*, 30.18.1.2/ 149.28.14, *T.R. Official Gazette*, Issue: 9933, 16 June 1958.

23 *Cumhuriyet*, 22 August 1958.

24 *BCA*, 30.18.1.2/154.85.3.

25 *BCA*, 30.18.1.2/ 153.38.3; *T.R. Official Gazette*, Issue: 10278, 13 August 1959.

26 *BCA*, 30.18.1.2/ 154.85.3.

27 *BCA*, 30.18.1.2/ 154.85.3.

28 *BCA*, 30.18.1.2/ 154.85.3.

29 *BCA*, 30.18.1.2/ 154.85.3.

30 *Vísir*, 24 August 1960; Gunnar -Velasman Fridriksson, *Íslenzkt Sjómannna-Almanak 1978*, Reykjavik, (n.d.), p. 352.

31 *Morgunblaðið*, 8 September 1971.

32 *BCA*, 30.18.1.2/ 154.90.2.

33 The Turkey of Republic Ministry of Foreign Affairs (MFA), "Türkiye-İzlanda İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-izlanda-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [accessed March 19, 2020].

Ankara, Istanbul and Izmir. Turkey still has an honorary consulate general in Iceland.³⁴

1. Economic Relations

Commercial activities between Turkey and Iceland remained limited in that period. As stated before, the distance between the countries and the fact that Iceland is a small market are the main reasons for this limitation. Iceland imported 49 tons of products from Turkey in 1947.³⁵ The volume of Iceland's trade with Turkey was as follows in the following years:

Table 1: The volume of Iceland's trade with Turkey (1950-1980).

Year	Import (tons)	Export (tons)	Share in Total Import (%)	Share in Total Export (%)	Year	Import (tons)	Export (tons)	Share in Total Import (%)	Share in Total Export (%)
1950	-	410	-	0.097	1969	744	1,942	0.007	0.021
1951	-	12	-	0.002	1970	1,102	1,525	0.008	0.012
1956	-	28	-	0.003	1971	1,880	1,657	0.010	0.013
1960	38	28	0.001	0.001	1972	2,901	99,204	0.014	0.594
1961	65		0.002	-	1973	6,969	268,328	0.022	1.031
1962	164	160	0.004	0.004	1974	11,968	3,502	0.023	0.011
1963	106	516	0.002	0.013	1975	11,269	3,079	0.015	0.006
1964	355	1,056	0.006	0.022	1976	18,600	174,282	0.022	0.237
1965	283	1,567	0.005	0.028	1977	27,970	354,126	0.023	0.348
1966	399	642	0.006	0.011	1978	41,642	704,655	0.023	0.400
1967	681	660	0.010	0.015	1979	60,275	9	0.021	0.000
1968	732	1,280	0.010	0.027	1980	608	-	0.013	-

Sources: *The Statistical Bureau of Iceland, Statistics of Iceland -External Trade 1951-*, Volume II, No 4, Reykjavík, Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg, 1952, p. 26-27; *The Statistical Bureau of Iceland, Statistics of Iceland -External Trade 1956-*, Volume II, No 16, Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg, 1957, p. 29; SBI, *op. cit.*, p. 31-32; *The Statistical Bureau of Iceland, Statistics of Iceland -External Trade 1964-*, Volume II, No 35, Reykjavík, Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg, 1965, p. 33, 35; *The Statistical Bureau of Iceland, Statistics of Iceland -External Trade 1967-*, Volume II, No 42, Reykjavík, Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg, 1968, p. 37,39; *The Statistical Bureau of Iceland, Statistics of Iceland -External Trade 1970-*, Volume II, No 51, Reykjavík, Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg, 1972, p. 42,44; *The Statistical Bureau of Iceland, Statistics of Iceland -External Trade 1973-*, Volume II, No 58, Reykjavík, Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg, 1975, p. 41-44; *The Statistical Bureau of Iceland, Statistics of Iceland -External Trade 1976-*, Volume II, No 65, Reykjavík, Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg, 1977, p. 45,47-48; *The Statistical Bureau of Iceland, Statistics of Iceland -External Trade 1979-*, Volume II, No 72, Reykjavík, Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg, 1980, p. 42-45; *The Statistical Bureau of Iceland, Statistics of Iceland -External Trade 1982-*, Volume II, No 78, Reykjavík, Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg, 1983, p. 44-47.

³⁴ *ibid.*

³⁵ The Statistical Bureau of Iceland (SBI), *Statistics of Iceland -External Trade 1961-*, Volume II, No 28, Reykjavík, Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg, 1963, p. 23.

As can be seen in the table, the trade volume between the two countries is not even at the one-thousandth level. In 1973 alone, Iceland's exports to Turkey were just over 1%. Today, this volume is still low.³⁶ Turkey's main exports to Iceland are road vehicles, salt, sulfur and gypsum. Iceland's main exports to Turkey are fish, seashells, unprocessed aluminum, machinery and boilers.³⁷ Tourist visits, another important economic activity for both countries, remained at very low levels mutually. The number of tourists increased from around ten to only a few thousands in the 2000s.³⁸

2. Political Relations

The political relations between Turkey and Iceland were more in the form of multilateral meetings. Iceland is one of the founding members of NATO that was founded in 1949. It was one of the states that initially did not want the membership of Turkey and Greece, which applied to join the union in 1951. Iceland, Denmark, the Netherlands and Norway initially objected to acceptance of Turkey and Greece as they wanted Pact forces to concentrate their strength on the defense of Western Europe and felt that extending the pact to Asia Minor would weaken it. Instead, they had the idea of making Turkey and Greece a separate command and making them accountable to the North Atlantic Pact or appointing Greece to the Eisenhower Command's Southern Command located in Naples, and Turkey to either the Middle East Command or to both the Eisenhower and Middle East commands.³⁹ However, the Icelandic parliament accepted the entry of Turkey and Greece into NATO in early 1952 with the suggestion of the USA.⁴⁰ In fact, Iceland was one of the first four states that ratified the protocol with both states.⁴¹

Another important issue between Turkey and Iceland is the Cyprus problem which caused a major crisis between Turkey and Greece. In 1954, the request of Greece to include the Cyprus issue on the agenda of the United Nations was put to a vote. The United States abstained in this voting, which was a case against Turkey. The United Kingdom, France, Australia, Denmark, Sweden and Norway voted in favor of Turkey while Iceland supported Greece's demand.⁴² A news report in the Icelandic press stated that Iceland's policy of supporting nations fighting against the colonial system affected this decision. It was somehow expressed in the article that the desire for independence against the United Kingdom would be supported in favor of Greece as the population living in Cyprus was mostly Greek.⁴³ However, Iceland abstained from voting when there was a voting for putting the Algeria issue on the agenda in 1955 which was against France.⁴⁴ For some

36 The bilateral trade volume between Turkey and Iceland was 51 million Dollars in 2018 including 24 million Dollars of export and 27 million Dollars of import. MFA, *op. cit.*

37 *ibid.*

38 No data is available for the period of this study while the number of tourists coming from Iceland to Turkey was 686 in 1989 and 590 in 1990. 355 of the Icelanders who came to Turkey in 1990 came on a daily basis. The number of people who went from Turkey to Iceland in 1990 was 367 (287 of them were living in Turkey and others were living abroad.). The number of those who went for touristic purposes is 112. 72 of them went for sports activities and 45 went to work (those who went from Turkey to work are those who were already living abroad). The number of people who came to Turkey from Iceland was 401 in 1955. 45 of them came for a daily excursion. This number increased to 2,935 in 2008. Prime Ministry State Institute of Statistics, *Tourism Statistics 1990*, Ankara, 1994, p. 5, 28, 56-57; Prime Ministry State Institute of Statistics, *Tourism Statistics 1995*, Ankara, 1999, p. 14; MFA, *op. cit.*

39 *Milliyet*, 22 November 1951.

40 *Milliyet*, 16 January 1952.

41 Other states are England, France and the USA. *Milliyet*, 2 January 1952.

42 *Cumhuriyet*, 24 September 1954.

43 *Priðjudagur*, 28 September 1954.

44 Turkey, on the other hand, voted in favor of France. Iceland and Greece were the only NATO member

reasons, Iceland did not pursue the policy of supporting the colonies which had been mentioned in the press.

Iceland was the only NATO state in 1957 that supported a bill introduced regarding the Cyprus issue at the political committee of the UN which would be in favor of Greece. The United States abstained while all the other NATO countries sided with Turkey in that voting. The Nordic countries Sweden and Denmark which were not NATO members also voted in favor of Turkey. However, Finland abstained. The situation did not change at the UN General Assembly held a few days later.⁴⁵ Iceland's policy on Cyprus stems more from its opposition to the UK than from its policy of supporting exploited nations.⁴⁶ Due to the Cod Wars that took place between the two countries from 1950 to 1970, Iceland preferred to support the Greek thesis on the Cyprus issue which they thought against the United Kingdom. However, the developments that took place later indicate that the second reason for the policy of Iceland on the Cyprus issue did not only stem from its opposition to the United Kingdom. During the negotiations of the Cyprus issue at the political committee of the United Nations in 1958, nine countries including Iceland submitted a proposal rejecting the *Turkish Partition Plan*.⁴⁷ The United Kingdom also rejected Turkey's offer.⁴⁸ The Icelandic press published articles supporting the Greeks on Cyprus in those days.⁴⁹

Iceland *abstained* in the voting of Draft Resolution no 32 on Cyprus adopted by the political commission at the UN General Assembly on 18 December 1965.⁵⁰ The Greeks made a motion to completely remove the part of the political commission's report that mentioned Cyprus or to replace it with a new text repeating the United Nations resolution of 18 December 1965 at the general assembly of the European Council held on 24 January 1966. The Greek proposal was rejected at the political commission. The proposal was backed by two Greek commissioners and an Icelandic member.⁵¹

Apart from the Cyprus issue, another important issue between Turkey and Iceland was the security council candidacy. It is understood from the European press that Iceland voted in favor of Poland in the secret voting held in 1959 about Turkey and Poland as candidates to fill the vacancy left by Japan at the Security Council⁵² although Turkey was Iceland's NATO ally.

Iceland also closely follows the developments in the areas inhabited by Kurds. There are a lot of news reports about the happenings between the Iraqi government and Kurds in the 1960s and 1970s. Some of the news related to this matter imply that the Kurds

---

countries that abstained. The attitudes of Greece and Turkey towards France can be explained by the French policy on Cyprus. *Cumhuriyet*, 2 October 1955.

45 For the voting results, see *Milliyet*, 14 December 1957; *Milliyet*, 16 December 1957.

46 M. T. Ó, "Kommúnistar og Kirkjan Þjarna að Bretum á Kýpur". *Þjóðvitið*, 8 October 1955, p. 6-10; *Fimmtudagur*, 4 December 1958.

47 Other countries are India, Sri Lanka, Haiti, Nepal, Panama, Sudan, Ireland and the United Arab Republic.

48 *Cumhuriyet*, 3 December 1958; *Milliyet*, 3 December 1958.

49 For one of them, see. *Fimmtudagur*, 4 December 1958.

50 The Turkey of Republic Ministry of Foreign Affairs, "Aralık 1965'de Türkiye'nin Dış İlişkileri ve Başlıca Milletlerarası Olaylar Kronolojisi", *Dışişleri Belleteni*, No 15, 1965, p. 13-64.

51 The Turkey of Republic Ministry of Foreign Affairs, "Belge 12: Avrupa Konseyi Siyasi Komisyon Raporunda Kıbrıs Konusu", *Dışişleri Belleteni*, No 16, 1966, p. 117-20.

52 Ömer Sami Coşar, "Bizi Destekleyenler Kimler?". *Cumhuriyet*, 19 October 1959, p. 3.

living in Turkey are oppressed and that their identities are denied.⁵³ Similar comments are seen in the news about the relations with Armenians during the Ottoman period.⁵⁴ All these happenings are seen as a reason for Iceland's opposition to Turkey.

Conclusion and Recommendations

Bilateral relations between Turkey and Iceland have been limited due to the distance between the countries and the fact that Iceland is a small market. Political and economic relations started to increase after the 1950s. NATO membership is an important factor in this. Diplomatic contacts that started at the level of plenipotentiary were soon elevated to the level of embassy but continued to be accredited in each term. The consulates opened in the 1960s contributed, albeit a little, to the development of economic relations. Today, the fact that there are honorary consulates of Iceland in Turkey is important because it shows the importance it attaches to its economic relations with Turkey.

Political contacts between these countries have mostly continued in the form of multilateral meetings. Iceland has mostly taken anti-Turkey stance on issues of interest to Turkey in those meetings. Although Iceland's political disputes with third-party countries (UK) are important in the attitude it has assumed on the Cyprus issue between Turkey and Greece, there is also an anti-Turkish side. An important reason for this situation is the Turkish image created by the piracy incident in 1627. The anti-Ottoman attitude was also an important factor in the formation of this image. Aside from the necessity to evaluate the piracy incident according to the circumstances in its own time, it is clear that it is not directly related to the Turkish people. The main mistake in this regard is to call the Muslim community in or near the Ottoman territory *Turk*. Although there are publications revealing that Turks are different from the Maghrebians who caused the incident, the fact that the incident is still remembered with discourses such as *Turkish raid* and *Turkish looters* may lead to a negative perception of Turks. However, it is understood that the 1627 Incident was used to consolidate Icelandic nationalism and feelings of Christianity. Unfortunately, this situation harms the image of both Muslims and Turks.

Another reason for Iceland's opposition to Turkey results from the classic European view that Turks are dictators and oppressors. The fact that the Icelandic press called the Republic of Turkey a dictatorship from time to time in the news about the Ottoman-Armenian relations and the incidents between the Iraqi government and Kurds in the 1960s and 1970s supports this notion. Another reason for opposition is the importance Iceland attaches to the freedom of nations. Apart from the importance it attaches to universal values, the fact that it was under the rule of other countries for many years has a great impact on this. It is quite natural for Iceland, which was under the rule of other countries for many years, to be more sensitive about the issues related to ethnicities in other countries. However, states advocating humanitarian values and justice must consider matters in all aspects and make their judgment accordingly. On the other hand, it is common knowledge that political relations between countries are not often maintained in accordance with universal values and realities. In any case, all these incidents and evaluations show that both countries, especially Turkey, need to put more emphasis on relations and promote themselves. In this context, it is obvious that it would

53 For some of these reports in the press, see "Uppreisn gegn Tyrkjum", *Morgunblaðið*, 3 March 1925, p. 3; *Morgunblaðið*, 27 June 1962; Erlendur Haraldsson, "Með Kurðum í Irak", *Morgunblaðið*, 17 September 1964, p. 17; "Kurdar í Irak Fagna Unnum Sigrí Og Nýfengnu Sjálfræði", *Timinn*, 18 August 1970, p. 9,14.

54 Ísafold, 9 January 1897, p. 7-8; *Heimskringla*, 11 October 1917, p. 8; "Soldier Of The Week", *The White Falcon*, 16 June 1944, p. 3.

be an important first step for Turkey to open an embassy in Iceland which is the only NATO member with no Turkish embassy.

Acknowledgements

I would like to thank Mr. Fazlı Çorman, the Turkish ambassador to Oslo, for his support during the study.

References

1. Archive Documents

The Presidency of Republic of Turkey Department of State Archives, The Republic Archive (BCA)

30.18.1.2/ 147.44.9, 6 September 1957.

30.18.1.2/ 149.28.14, 24 May 1958.

30.18.1.2/ 153.38.3, 17 July 1959.

30.18.1.2/ 154.85.3, 1 March 1960.

30.18.1.2/ 154.85.3, 16 October 1961.

30.18.1.2/ 154.85.3, 2 April 1960.

30.18.1.2/ 154.90.2, 21 April 1960.

30.18.1.2/154.85.3, 1 March 1960.

The President of Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, The Turkish Diplomatic Archive (DİAD),

542/ 221401/ 215263.13, 27 January 1931.

542/ 221401.215263.11, 28 January 1931.

542/ 221401.215263.7, 1 October 1932.

542/ 221401.215263.8, 1 May 1932.

542/ 221406.215266.1, 22 January 1935.

542/ 221406.215266.2, 22 January 1935.

542/ 221406.215266.5, 9 May 1934.

542/ 221406/ 215266.3, 9 May 1934.

542/ 221407.215267.21, 14 June 1955.

2. Periodicals

Cumhuriyet, 25 June 1944.

Cumhuriyet, 31 August 1951.

Cumhuriyet, 24 September 1954.

Cumhuriyet, 2 October 1955.

Cumhuriyet, 28 July 1958.

Cumhuriyet, 22 August 1958.

Cumhuriyet, 3 December 1958.

Heimskringla, 11 October 1917.

İsafold, 9 January 1897.

Fimmtudagur, 4 December 1958.

Milliyet, 22 November 1951.

Milliyet, 2 January 1952.
Milliyet, 16 January 1952.
Milliyet, 14 December 1957.
Milliyet, 16 December 1957.
Milliyet, 3 December 1958.
Morgunblaðið, 27 June 1962.
Morgunblaðið, 8 September 1971.
T.R. Official Gazette, Issue: 9053, 13 July 1955.
T.R. Official Gazette, Issue: 9727, 9 October 1957.
T.R. Official Gazette, Issue: 9933, 16 June 1958.
T.R. Official Gazette, Issue: 10278, 13 August 1959.
Vísir, 24 August 1960.

3. Books and Articles

“Barbary Pirates” (1911), *Encyclopædia Britannica* (1910), USA: Horace Everett Hooper C. 3, s. 383-384.

Prime Ministry State Institute of Statistics (1994), *Tourism Statistics 1990*, Ankara.

Prime Ministry State Institute of Statistics (1999), *Tourism Statistics 1995*, Ankara.

Björgvinsdóttur, Bryndísi (2007), “Hvers er verið að minnst?” *Morgunblaðið*, 21 July, s. 8-9.

Coşar, Ömer Sami (1959), “Bizi Destekleyenler Kimler?”. *Cumhuriyet*, 19 October, s. 3.

Daver, Abidin (1952), “Atlas Okyanusunda Türk Denizcileri”. *Cumhuriyet*, 4 June, s. 2,4.

Erner, Erdem (1993), *Davulun Sesi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Fridriksson Gunnar –Velasman (1978), *Íslenzkt Sjómannna-Almanak*, Reykjavík.

Haraldsson, Erlendur (1964), “Með Kurdum í Irak”, *Morgunblaðið*, 17 September, s. 17.

“Kurdar í Irak Fagna Unnum Sigrí Og Nýfengnu Sjálfræði” (1970), *Timinn*, 18 August, s. 9,14.

Lewis, Bernard (1954), “Ízlandada Türkler”, Trans. H. D. Andresyan, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni, İstanbul, December, s. 13-17.

Ó, M. T. (1955), “Kommúnistar og Kirkjan Þjarma að Bretum á Kýpur”. *Þjóðviltjinn*, 8 October, s. 6,10.

“Soldier Of The Week” (1944), *The White Falcon*, 16 June, s. 3.

Sögufélag (1906-1909), *Tyrkjaránið á Íslandi 1627*, Reykjavík: Prentsmiðjan Gutenberg.

The Statistical Bureau of Iceland (1952), *Statistics of Iceland -External Trade 1951-*. II-4, Reykjavík: Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg.

The Statistical Bureau of Iceland (1957), *Statistics of Iceland -External Trade 1956-*. II-16, Reykjavík: Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg.

The Statistical Bureau of Iceland (1963), *Statistics of Iceland -External Trade 1961-*. II-28, Reykjavík: Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg.

The Statistical Bureau of Iceland (1965), *Statistics of Iceland -External Trade 1964-*. II-35, Reykjavík: Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg.

The Statistical Bureau of Iceland (1968), *Statistics of Iceland -External Trade 1967-*. II-42, Reykjavík: Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg.

- The Statistical Bureau of Iceland (1972), *Statistics of Iceland -External Trade 1970-*. II-51, Reykjavik: Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg.
- The Statistical Bureau of Iceland (1975), *Statistics of Iceland -External Trade 1973-*. II-58, Reykjavik: Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg.
- The Statistical Bureau of Iceland (1977), *Statistics of Iceland -External Trade 1976-*. II-65, Reykjavik: Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg.
- The Statistical Bureau of Iceland (1980), *Statistics of Iceland -External Trade 1979-*. II-72, Reykjavik: Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg.
- The Statistical Bureau of Iceland (1983), *Statistics of Iceland -External Trade 1982-*. II-78, Reykjavik: Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg.
- The Statistical Bureau of Iceland (1963), *Statistics of Iceland -External Trade 1961-*. II-28, Reykjavik: Ríkisprentsmiðjunní Gutenberg.
- The Turkey of Republic Ministry of Foreign Affairs (1965), “Aralık 1965’de Türkiye’nin Dış İlişkileri ve Başlıca Milletlerarası Olaylar Kronolojisi”, *Dışişleri Belleteni* s. 15, December, s. 13-64.
- The Turkey of Republic Ministry of Foreign Affairs (1966), “Belge 12: Avrupa Konseyi Siyasi Komisyon Raporunda Kıbrıs Konusu”, *Dışişleri Belleteni*, S. 16, 31 January, s. 117-120.
- “Uppreisn gegn Tyrkjum” (1925), *Morgunblaðið*, 3 March, s. 3. Þriðjudagur, 28 September 1954.

4. Digital Documents

- Arnarsdóttir, Eygló Svala. “The Long Way Home”, <https://www.iceland.is/the-big-picture/news/the-long-way-home/13449/> (Accessed 20 March 2020).
- “Barbary Pirates”, *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Barbary_pirates (Accessed 20 April 2020).
- Davies, J D. (2017), “The Barbary Corsair Raid on Iceland, 1627”, 12 February. <https://jddavies.com/2017/02/20/the-barbary-corsair-raid-on-iceland-1627/> (Accessed 12 April 2020).
- Duin, Julia (2020). “Iceland’s Bestselling Book On The Woman Who Escaped Pirates” *Religion Unplugged*, 9 January. <https://religionunplugged.com/news/2020/1/9/icelandic-author-searching-for-english-publisher-for-best-selling-book-on-muslim-pirate-abductions> (Accessed 20 April 2020).
- “Iceland”, *Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Iceland> (Accessed 28 March 2020).
- “People&Society”, <https://www.iceland.is/the-big-picture/people-society> (Accessed March 20, 2020).
- Jürgensen, Agnete Lundetræ (2020), “Number of inhabitants in Iceland from 2010 to 2020”, *Statista*, 4 May. <https://www.statista.com/statistics/594539/total-population-of-iceland/> (Accessed 28 March 2020).
- The Turkey of Republic Ministry of Foreign Affairs, “Türkiye-İzlanda İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-izlanda-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Accessed 19 March 2020).
- Turkish Statistical Institute, “Main Statistics”. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?method=temelist> (Accessed 28 March 2020).
- Underwood, York (2015), “History Repeating: The Pirates Came And The Vikings Conquered”, 20 November. <https://grapevine.is/mag/articles/2015/11/29/history-repeating-the-pirates-came-and-the-vikings-conquered/> (Accessed 20 April 2020).

İNÖNÜ DÖNEMİ'NDE TÜRKİYE'DE TÜTÜN YETİŞTİRİCİLİĞİ VE POLİTİKASI (1938-1950)

TOBACCO PRODUCTION AND POLICIES DURING INONU ERA IN
TURKEY (1938-1950)

Nadir YURTOĞLU*

Geliş Tarihi/Received:25.08.2020

Kabul Tarihi/Accepted:11.12.2020

YURTOĞLU, Nadir, (2021), "İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1938-1950)", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 139-175

Öz

Bu çalışma İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı olduğu 1938'den 1950'e kadar olan dönemde Türkiye'de tütün yetiştiriciliği ve politikasıyla bunun ekonomiye olan etkilerine odaklanmaktadır. Çalışma, İnönü Dönemi'nde tütün üretimi; tütün tohumu çalışmaları; tütün ticareti; tütün faaliyetlerinde teşkilatlanma; tütün şirketleri; tütün kongre ve toplantılarıyla sınırlandırılarak altı başlık halinde ele alınmıştır. Tütün yetiştiriciliği ve politikasının ekonomiye olan yansımaları sayısal verilerle değerlendirilmiştir. Çalışmanın kaynak materyalini, Başkanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri, resmi yayınlardan; Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi, kanunlar ve tutanak dergileri, Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazetesi, istatistik yıllıkları ve dönemin süreli yayınları arasında bulunan tarım ve ekonomi dergileriyle gazete makaleleri oluşturmaktadır. Konu incelenirken, dönemin Türkiye'si ile dünyanın tütün yetiştiriciliği alanında yaşanan gelişmeleri göz önüne getirilerek analiz edilmiştir. Makaleden elde edilen sonuçlar şunlardır: İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı makamına gelmesinden sonra tütüncülüğün gelişimi için ilk etapta üretim ve tohum ıslahına önem verilmiş, bilhassa kalitece üstün Virginia tohumları Türkiye'ye getirilerek ülkenin çeşitli yörelerinde deneme girişimlerinde bulunulmuştur. II. Dünya Savaşı Döneminde ülkenin hayat pahalılığı, açlık ve yoklukla mücadele çalışmalarında ABD, İngiltere ve Almanya başta olmak üzere çeşitli devletlere gerçekleştirilen yaprak tütün satışıyla temin edilen döviz sayesinde, Türk ekonomisine önemli bir gelir kaynağı meydana getirilmiştir. Ancak dış pazarlarda yaşanan yaprak tütün canlılığına rağmen iç piyasalarda zaman zaman ortaya çıkan taban fiyatı geriliğiyle ilgili yakınmalar, bu dönemin göze çarpan belli başlı önemli sorunlarından biri haline gelmiştir. Savaşın olumsuz koşullarına rağmen özel teşebbüs tarafından tahsis edilen sermayelerle kurulan şirketler sayesinde Türk tütüncülüğü ve ticaretinin geliştirilmesi sürdürülmüştür. Akabinde tütün faaliyetlerinde teşkilatlanma ve çeşitli kongre ve toplantıların düzenlenmesiyle üretim ve ihracat daha da artırılarak milli ekonomiye katkılar sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Virginia Tütünü, Gümrük ve Tekel Bakanlığı, Tütün Piyasası, Yaprak Tütün, Tekel İdaresi.*

*Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Kastamonu/ Türkiye (nyurtoglu@kastamonu.edu.tr), (<https://orcid.org/0000-0001-7478-3149>).

Abstract

This study focused on tobacco production and policies, and its effects on Turkish economy in the light of data between November 1938 and 1950 when Ismet Inonu was the president. The study addressed the subject matter under six sections: (1) Tobacco production during the Inonu era, (2) tobacco seed breeding, (3) tobacco trade, (4) organization in tobacco activities, (5) tobacco companies, and (6) congresses and meetings on tobacco. Data were collected from the Presidency Republican Archive Documents, official publications, Memorandum Diary of the Grand National Assembly of Turkey, laws and minute books, Official Gazette of the Republic of Turkey, annual statistics, periodicals, journals on agriculture and economy, and newspaper articles of the era. The study also examined global developments in tobacco production as well as the developments in Turkey. The results are as follows: After Ismet Inonu was elected as the president, efforts focused primarily on tobacco production and tobacco seed breeding. High-quality Virginia seeds were brought to Turkey and were tentatively cultivated in different regions as well. During World War II, an important source of income was created for the Turkish economy thanks to the foreign currency provided by the sale of leaf tobacco made by various states, especially the USA, England, and Germany, during the efforts to combat the cost of living, hunger, and poverty. However, despite the vitality of leaf tobacco in foreign markets, the complaints about the base price decline that emerged from time to time in the domestic markets became one of the major problems of this period. Despite the adverse effects of the war, companies funded by private capital continued to develop Turkish tobacco production and trade. Subsequently, with the help of establishing organizations and holding congresses and meetings on tobacco production activities, tobacco production and trade was increased, which, in turn, made significant contributions to the national economy.

Keywords: *Virginia Tobacco, Ministry of Customs and Monopoly, Tobacco Market, Leaf Tobacco, Monopoly Administration.*

GİRİŞ

İlgili dönemin yayınlarına göre Osmanlı Devleti'nin son zamanlarından itibaren ülkeye gelir getirmeye başlayan Türk tütün ve sigarasının şöhret ve nefaseti yabancı memleketlere kadar yayılmıştır.¹ Serbest ekonomik şartların hâkim olduğu I. Dünya Savaşı öncesinde tüketicilerin alışkanlıklarına cevap verebilmek amacıyla en nefis tütünlerin satış ve tüketimi revaç bulmuş, kaliteli olanların yetiştirilmesi, iklim ve toprak uygunluğu bakımından belli ülkelere münhasır kalmıştır. O devirde sigara imaline yarayan kaliteli tütünlerin yetiştirildiği yerler sınırlı bulunduğundan, Türk tütünleri cihan pazarında umumi rağbete mazhar olmuştur.²

I. Dünya Savaşı'na kadar yıllık İngiltere'ye 2-3 ve Mısır'a da 3-4 milyon kilogram civarında tütün ihraç edilirken, savaşın başlamasıyla birlikte ulaşım ve diğer bazı sorunların ortaya çıkması, bu ülkelere olan pazarların önemli ölçüde yitirilmesine yol açmıştır.³ Bu durum Cumhuriyetin ilanına kadar devam etmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren 1701 sayılı *Tütün İnhisarı Kanunu* yürürlüğe girmiş, üretici ve tüccarın yaşadığı sıkıntılar giderilerek çiftçi hukuku korunmaya çalışılmıştır.⁴ Buna ilaveten tütünlerin standardize edilmesini sağlamak ve çiftçi tüccar arasındaki ilişkileri düzenlemek amacıyla uygulanmaya başlanan 2506 sayılı *Ekiciden Tütün Alma Kanunu*yla denkleme ve tütün temizliği gibi faaliyetlerde gelişme yaşanmıştır.⁵ Dahası üretim-tüketim dengesini sağlamak ve ülke menfaatini korumak amacıyla kaliteli tütün yetiştiremeyen çevrelerde sınırlamalara gidilmiştir. Ayrıca teknik yönden tütüncülüğü daha ileri seviyeye getirmek için tohum seçimi, fide yetiştirme, dikim, çapa, kırılma, kurutma ve denkleme gibi konularda uygulamalı bilgiler verilmiştir. Buna tütünlere musallat olan hastalıkları ortadan kaldırmaya yönelik eğitimlerin verilmesinin de ilavesiyle çiftçiler kaliteli ve verimli bir üretim sürecine dâhil edilmiştir. Bu dönemde tütün tarımı konusunda gerekli donanımına sahip bulunmayan Doğu ve Güneydoğu Anadolu çevre çiftçilerinin, yetiştirilmesi ve kaçakçılığın önlenmesi için uzmanlar tarafından çalışmaların da yürütüldüğü görülmektedir.⁶

1 Selim Cavid Yazman, "İnhisarlar İdaresinin Cibali Tütün Fabrikası", İktisadi Yürüyüş, C. 2, S. 23, Yıl: 1, 16 İkinci Teşrin 1940, s. 6; Sedat Yener, "Tütünlerin Müzayede Suretiyle Satışı", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 195, Yıl: 1 Eylül 1947, s. 3; Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde tütün tarımının gelişmeye başladığı süreçle ilgili ayrıntılı bilgi almak için Bk. Fehmi Yılmaz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 250.

2 "Yeni Kanun'un Gerekçesi", İktisadi Yürüyüş, C. 10, S. 237, Yıl: 10, 20 Kasım 1949, s. 12.

3 *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, Ziraat Vekâleti, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, A Serisi, Takım 8, Ankara 1938, s. 13.

4 *Türk Tütünü ve Tütüncülüğü*, s. 27-28; 1701 Sayılı *Tütün İnhisarı Kanunu* hakkında bilgi almak için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 3, C. 8, 21.06.1930, s. 814-826; *Resmî Gazete*, Sayı No: 1531, 28 Haziran 1930; Nadir Yurtoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün Tekeli ve Sigara Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi (1923-1950)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5, S. 17, Yıl: Ekim, 2018, s. 91-92.

5 11.06.1934 tarih ve 2506 sayılı Kanunun ayrıntıları için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 4, C. 13, 11.06.1934, s. 774-777; *Resmî Gazete*, Sayı No: 2729, 17 Haziran 1934; Tütün ve tütün inhisarlarının tarihçesi için Bk. *Gümrük ve Tekel Bakanlığı Dergisi Özel Sayısı*, 29 Ekim 1983, s. 96-97; TC Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *50 Yılda Türk Sanayii*, Mars Matbaası, Ankara, 1973, s. 131.

6 Kütahya Emet'te Tekel İdaresi ve güvenlik güçlerinin yaptığı operasyon neticesinde 3.500 sigara kâğıdı ve yüzlerce kg kaçak tütün ele geçirilmiştir. Bu konu ile ilgili bilgi almak için Bk. "Emet'te Kaçakçılıkla Mücadele Faaliyeti", *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Ağustos 1934, Sayı No: 4692; Artvin ve Ardanuç taraflarından Oltu, Tortum ve Hasankale'nin bir kısmına kaçak tütün sevk edilmesi, bu mıntikalardaki tütün satışını olumsuz etkilemiştir. "Tütün Kaçakçılığını Kim Yapıyor", *Doğu*, 15 Aralık 1937, Sayı No: 11; Diğer tütün kaçakçılığıyla ilgili haberler için Bk. *Hakkın Sesi*, 8 Ocak 1936, Sayı No: 524; *Tan*, 24 Kasım 1939, Sayı No: 1550; *Türk Dili*, 28 Kasım 1934, Sayı No: 4362.

Atatürk Dönemi'nde ABD'den Virginia tütün tohumları getirilerek ülkenin çeşitli çevrelerinde deneme üretimine de girilmiştir.⁷ Ayrıca yok olma emareleri gösteren bazı tohum türleri koruma altına alınmış, islah edilenleri de üreticilere dağıtılmıştır.⁸ Bunların yanı sıra tütün ticaretini geliştirmek amacıyla ülkenin önemli şehirlerinde şirketler teşkil edilmiş, üretimle uğraşan köylülere maddi destek temin etmek gayesiyle Akhisar'da Ege çiftçileri tarafından Tütüncüler Bankası ihdas edilmiştir.⁹

Atatürk Dönemi'nde tütünle ilgili örgütlenme sürecine de devam edilmiş, hastalık ve haşerelerle mücadele, eksperlerin yetiştirilmesi ve islah çalışmalarının yürütülmesi amacıyla Maltepe Tütün Enstitüsü kurulmuştur.¹⁰ Buna ilaveten, tütün veriminin azalmaması ve çiftçilerin zarara uğramaması için Vahşi Ateş, Akdamar, Thrips ve benzeri hastalık ve zararlılarla mücadele yoluna gidilmiştir.¹¹

Tütün üretimi ve ticaretinin geliştirilmesine yönelik yapılan bu çalışmalar 1929 Dünya Ekonomik Kriziyle birlikte kesintiye uğramış, normal ve artan bir düzeyde seyreden ihracat düşüşüne geçmiştir.¹²

Bu dönemde Dünya Ekonomik Krizinin, Avrupa'da da tütün ticaretini sıkıntıya soktuğu görülmektedir. Büyük sermayeli modern kurumlar krize direnirken, küçük sermayeli ve geri kalmış teşekküller ortadan kaybolmaya başlamıştır. Birlikler, ağır şartları atlatabilmek için standart tipli ucuz malları piyasaya sürerek ayakta kalmayı başarmıştır.¹³

Krizin ortadan kaldırılması ve üretimle ticaretinin artırılmasına yönelik çabalar, 1936'dan itibaren kendisini hissettirmeye başlamıştır. Aynı yıldan itibaren ekonomik göstergelerin normale dönme sürecine girmesi, tütünün ekim alanı, çiftçi sayısı, üretim ve ihracatında hissedilir derecede artışlar meydana getirmiştir.¹⁴

1. İnönü Dönemi'nde Tütün Üretimi

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren tütün üretimi alanında yaşanan gelişmelerin İnönü Döneminde de sürdürüldüğü görülmektedir. Bu dönemde doğal afetlerden zarar gören

7 Bu konu ile ilgili Bk. "Türkiye'de Virginia Tütününü", İktisadi Yürüyüş, C. 6, S. 66-67, Yıl: 3, 16 Eylül 1942, s. 72-73; *Türk Tütününü ve Tütüncülüğü*, s. 33.

8 *Türk Tütününü ve Tütüncülüğü*, s. 30-34.

9 Bu şirketlerle ilgili bilgi almak için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 26-17-6, Tarih: 13.03.1932; BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-1/ 30-62-9, Tarih: 21.10.1928; BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 38-51-17, Tarih: 15.07.1933; BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 44-28-13, Tarih: 08.05.1934; Gündüz Ökçün, *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, 2. Basım, Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları, Ankara, 1997, s. 99-100, 151; Akhisar Tütüncüler Bankasının kuruluş çalışmaları hakkında bilgi almak için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-1/ 10-42-17, Tarih: 07.09.1924; Hamdi Doğan, "Cumhuriyet Döneminde Yerel Bankacılık: Akhisar Tütüncüler Bankası Örneği", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 18, Yıl: 2012, s. 403-404.

10 Maltepe Tütün Enstitüsünün kuruluş çalışmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi almak için Bk. Selim Cavid Yazman, "İnhisarlar İdaresinin Cibali Tütün Fabrikası", İktisadi Yürüyüş, C. 2, S. 23, Yıl: 1, 16 İkinci Teşrin 1940, s. 6; *Türk Tütününü ve Tütüncülüğü*, s. 30.

11 Atatürk Dönemi'nde Akdamar, Thrips ve Vahşi Ateş gibi tütün hastalıklarıyla ilgili mücadele çalışmaları için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 1-10-33, Tarih: 26.12.1928; *Türk Tütününü ve Tütüncülüğü*, s. 31-32.

12 "Cihan Piyasasında Türk Tütününü", İktisadi Yürüyüş, C. 6, S. 66-67, Yıl: 3, 16 Eylül 1942, s. 16.

13 Orhan Köseraif, *Türk Tütününü ve Tütüncülüğü*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul, 1938, s. 142-143; Dünya Ekonomik Krizinin yaşandığı süreçte İsvetç tütün tekeli hakkında bilgi almak için Bk. İzmir Postası, 9 Temmuz 1934, Sayı No: 3948.

14 *Türk Tütününü ve Tütüncülüğü*, s. 23-24; 17 Ocak 1938 günü saat 15'de İstanbul Galata'daki Tophane Köşkünde Türk, Yunan ve Bulgar temsilcilerinin katılımıyla Şark Tütünleri Konferansı düzenlenmiştir. Konferansın konusu Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan arasında tütün faaliyetlerinde ortak hareket edecek esasları hazırlamaktır. "Türk-Yunan-Bulgar Şark Tütünleri Konferansı Şehirimizde Bugün Toplanıyor", *Kurun*, 17 Ocak 1938, Sayı No: 7197-1281.

bazı çevrelerin ekonomik yönden geliştirilmesi için tütün tarımının yaygınlaştırılmaya çalışıldığı bilinmektedir. 20 Şubat 1940 tarihinde Sivas Valiliğinden Başbakanlığa gönderilen bir yazıya göre: Sivas depreminde Suşehri çiftçileri zarara uğradığı için ekonomik durumlarının iyileştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle birkaç yıl öncesine kadar ekimi serbest tütün tarımına izin verilmesi faydalı ve lüzumludur. Yerinde yapılan incelemelerde Suşehri'nin tütün ekimine elverişli bulunmasının yanı sıra çiftçileri de isteklidir. İlçede ziraat teşkilatının ihdas edilmesi, tütün tarımından olumlu sonuçlar alınacağı umudunu da artırmaktadır.¹⁵

1940 yılının sonlarına doğru Türkiye'de tütün tarımı yapılan belli başlı çevreler şunlardır:

1. Karadeniz bölgesinde Artvin, Trabzon, Samsun ve Taşova çevreleri,¹⁶
2. Marmara'da Edirne, Trakya, Bursa, Balıkesir, İzmit, Düzce ve Çanakkale havalisi.
3. Ege'de İzmir, Seydiköy, Söke, Urla, Manisa, Akhisar, Sındırgı, Ayvalık, Muğla, Milas ve Ödemiş yöreleri,
4. Doğu ve Güney Doğu'da Adana, Malatya, Bitlis, Diyarbakır ve Hasankeyf tütünlerinin yetiştirildiği Gaziantep çevreleri.¹⁷

Bu arada Gümrük ve Tekel Bakanlığı ile Tarım Bakanlığı, tütüncülüğün ilerlemesi için uzman ekipler aracılığıyla işbirliğine giderek ekim çevrelerinde kaliteli tütünü yetiştirebilecek toprakları tahdit ve tespit etmiştir.¹⁸

Yapılan çalışmalar üretimi etkilemiş, 1939 yılında 65 milyon kg olan tütün rekoltesinin 32 milyonu Ege çevresinden, 10,5 milyon kg'ı Samsun ve Bafra'dan, 3 milyon kg'ı Taşova'dan (Erbaa, Niksar ve Tokat) 5 milyon kg'ı Trabzon, Artvin ve Pazar'dan, 3,5 milyon kg'ı, Diyarbakır, Bitlis, Malatya'dan, 250 bin kg'ı Hasankeyf'ten ve kalanı da diğer yörelerden elde edilmiştir.¹⁹ 1941 yılından itibaren tütünle ilgili alınan himaye tedbirleri sayesinde 1944'te 61 milyon kg olan üretim, 1945'te 69 milyona ve 1946' da rekor bir düzeyde artış kaydederek 97 milyon kg'a yükselmiştir.²⁰

15 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 184-267-8, Tarih: 20.02.1940.

16 Renk, koku ve verim olarak Türkiye'de kaliteli tütünler Karadeniz çevresinde üretilmiştir. *FAO Türkiye Raporu*, TC Ziraat Bankası Yayınları, Ankara, 1962, s. 49.

17 Yazman, *a.g.m.*, s. 6; Erol Zeytinoğlu, *Türkiye Ekonomisi*, Met/Er Matbaası, İstanbul, 1978, s. 168 ;İzmir Dikili Belediyesinin mevcut Devlet Şurası Kararının Tekel İdaresince yerine getirilmediğine dair 27 Temmuz 1939 tarihli dilekçesinin Gümrük ve Tekel Bakanlığı tarafından incelenerek bir sonuca bağlandığı görülmektedir. 3437 sayılı *Tütün ve Tütün İhisarı Kanununun* 115. maddesinde belirtilen Türkiye'de yetişen yaprak tütünlerinin kazanç vergisi dışında Hazine, Belediye ve Özel İdarelere ait her türlü vergiden muaf tutulduğu hükmüne dayandırılan bu değerlendirmenin ayrıntıları için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 182-253-7, Tarih: 14.08.1939; *Akşam*, 30 Ocak 1942, Sayı No: 8359.

18 Süleyman Fehmi Kalaycıoğlu, "Ziraat Teşkilatımız", İktisadi Yürüyüş, 29 Ekim 1942 Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 83; Gümrük ve Tekel Bakanı Raif Karadeniz'in Bakanlığıyla ilgili basın mensuplarına verdiği bilgiler için Bk. "Gümrük ve İhisarlar Vekili Vekâletine Ait İşler Hakkında Beyanat Verdi", *Tasvirî Efkâr*, 10 Haziran 1941, Sayı No: 4737-381.

19 Aslan Tufan Yazman, "Tütünlerimizin Vaziyeti", İktisadi Yürüyüş, S. 12, Yıl: 1, 1 Haziran 1940, s. 1; Gaziantep çevresinde yetiştirilen ve halk arasında deli tütün olarak bilinen Hasankeyf tütünlerinin 1938 yılında tahmin edilen 380 ton rekoltesinin 100 tonu İhracat Birliği tarafından satın alınmıştır. Bu birlik tütünün birinci sınıfını 28, ikincisini 22 ve üçüncüsünü de 18 kuruşa almıştır. "Antep'te Üzüm, Fıstık ve Tütün", *Ulus*, 13 Aralık 1938.

20 İGM, İstatistik Yıllığı 1948, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 271; Nurettin Esat Ulusoy, "Dünya Muvacehesince Türk Tütünleri Yetiştirme ve Satış İmkânları", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 188, Yıl: 1 Şubat 1947, s. 11.

1943 yılında Bursa ve ilçelerinde yetiştirilen 5-6 milyon kg civarında tütünün 3 milyon kg merkezden, 1,5 milyon kg'ı İnegöl'den, 500 bin kg'ı Mustafa Kemal Paşa'dan, 300 bin kg'ı Orhangazi'den, 250 bin kg'ı Yenişehir'den ve 100 bin kg'ı da İznik'ten elde edilmiştir.²¹

II. Dünya Savaşı'nın yaşandığı bu dönemde, ülkenin çeşitli yörelerinde ekonomik sıkıntılar baş göstermektedir. Trabzon Valiliğinden Başbakanlığa gönderilen 28 Mart 1941 tarihli bir yazıya göre: Pulathane (Akçaabat) ilçesinde tarıma uygun arazinin az ve nüfusun yoğun olması, halkta geçim sıkıntısına yol açmaktadır. Savaşın ağır şartları altında bilhassa kadın ve çocukların sıkıntılı durumu Hükümet, Belediye ve Kızılay'a yardım için başvuruları artırmıştır. Bu gidişatın durdurulması halka yeni iş imkânlarının açılmasıyla mümkün olacağı için Trabzon merkez ve Pulathane ilçelerine birer tütün işleme tesisi düşünülmektedir: Her iki ilçede yılda ortalama 3.357,171 kg olarak yetişen tütünün üç milyon kg'ı Tekel İdaresince satın alınarak işlenmek üzere Samsun ve İstanbul'a gönderilmektedir. Bu nedenle bu üç milyon kg'lık tütünün adı geçen iki merkezde işlenmesi için birer üretim tesisine ihtiyaç vardır.²²

Savaş yıllarında tütün ile ilgili yasal düzenlemelere de gidilmiş, 3437 sayılı *Tütün ve Tütün İhisarı Kanununun* 35. maddesine göre: Gümrük ve Tekel Bakanlığınca hazırlanan *Tütünlerin Ekiciler Elinde İşleme Usulleri Hakkındaki Nizamname*, 19 Nisan 1944 tarihinde Bakanlar Kurulunca yürürlüğe konulmuştur.²³

Yapılan çalışmalara rağmen II. Dünya Savaşı Dönemi ve sonrasında tütün üretiminde sorunlar yaşanmaktadır. Üretimde her geçen yıl kalite düşüklüğünün göz ardı edilmesi, tütün tarımının ovaya indirilme çabası, soğan tarlalarının tütün tarlası haline getirilmesi ve bağların sökülüp tütün ekim alanlarına dönüştürülmesi, bu mahsulün belli başlı sorunları arasında yer almıştır. Sorunların üstesinden gelinmesi ve kalitenin artırılıp hastalıklardan korunulmasında, ekim alanlarında sınırlandırmaya gidilmesi zaruri görülmüştür.²⁴

Bu dönemde ülkenin çeşitli yörelerinde ortaya çıkan tütün hastalıklarıyla mücadele için çalışmalar başlatılmıştır. Manisa tütüncülüğünü tehdit eden Akdamar hastalığına karşı Hükümetin aldığı önlemlerin başında tütün ekim alanlarının sınırlandırılması yer almıştır. Ayrıca Thrips haşeresinin biyolojini incelemek amacıyla Akhisar merkezde tesis edilen araştırma bürosunda çalışmalar yürütülmüştür. Buna ilave olarak Tarım Bakanlığı Mücadele Teşkilatıyla Tekel Teşkilatları işbirliği yaparak önleyici tedbirleri almalarının yanı sıra ilaçla mücadeleyle hastalığı imha yoluna gitmişlerdir.²⁵

Akdamar hastalığının ortaya çıkmasına yardım eden faktörler arasında Thrips haşeresi dışında hava, toprak ve tarım yöntemlerindeki eksiklikler de yer almıştır.²⁶ Tütünlere musallat olan Thrips Tabaciye karşı uygulanan toz veya sulu DDT'li ilaçlar kesin sonuç vermiş, dekar başına 3-5 kg toz veya 100 litre sulu ilaç kullanılmıştır. Böylece 1947'de 21 Ekmel Azmi Selcen, "Bursa Tütünleri", İktisadi Yürüyüş, C. 5, S. 100-104, Yıl: 5, 1 Nisan 1944, s. 61; Irak Hükümetinin ileri sürdüğü şartlar altında tütün işlerinde çalışmak üzere Irak'a gitmeye istekli Türk uzmanının bulunmadığı Gümrük ve Tekel Bakanlığından alınan 9 Şubat 1942 tarihli 3266 sayılı tezkerede bildirilmiştir. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 212-444-9, Tarih: 13.02.1942.

22 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 65-436-4, Tarih: 28.03.1941.

23 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 105-26-12, Tarih: 19.04.1944.

24 İhsan Arif Gökpınar, "Tütüncülüğümüzü Elbirliğiyle Kurtaralım", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 188, Yıl: 1 Şubat 1947, s. 4.

25 Sait Coşkun, "Salâha Doğru", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 191, Yıl: 1 Mayıs 1947, s. 12; Ege bölgesinde görülen Tütün Tripsi salgınını artıran ve frenleyen faktörler hakkında ayrıntılı bilgi almak için Bk. Mesude İleri, "Egede Tütün Tripsi", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 195, Yıl: 1 Eylül 1947, s. 9.

26 M. Kemal Taylan, "Akdamar Davası Etrafında", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 194, Yıl: 1 Ağustos 1947, s. 7.

İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1938-1950)

2.000 dekarlık tütün alanının ilaçlanmasından elde edilen 200 ton ürün sorunsuz biçimde piyasaya sürülmüştür.²⁷

Tütün hastalık ve zararlılarıyla mücadeleye rağmen üretimde kaliteden ödün verilmesi, tütün yetiştiriciliğinin önemli sorunlarından biri haline gelmiştir. 23 Haziran 1948 tarihinde Ticaret Bakanı Cemil Sait Barlas tarafından, Başbakan Hasan Saka'ya gönderilen bir yazıya göre: yurtdışında satış imkânları azalan ve iki yıl üst üste ekilen tütünün sıkı bir disiplin altına alınması zorunludur. 1948'de, üreticiyle mahsulünü korumak ve yapılan yardımların emniyetini sağlamak amacıyla kredilerin kaliteli tütün yetiştiricilerine verilmesi uygun görülmüş, 3202 sayılı *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu* hükümlerince bu kredilerin, bir önceki yıl satışının %50'si oranında aile tarımı yapan üreticilere tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır.²⁸

Tablo 1'de İnönü Dönemi'nde Türkiye'de tütün üretim çalışmaları gösterilmiştir.

TABLO: 1. İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Üretimi (1938-1950)

Yıllar	Üretim (Kg)	Ekim Alanı (Dönüm)	Köy Sayısı	Çiftçi Sayısı	Ekim Payı* (%)
1938	58.800.061	840.000	4.734	132.163	18.7
1939	65.434.069	760.430	3.971	123.940	16.0
1940	71.356.480	780.540	4.257	135.241	14.8
1941	54.654.198	747.850	3.388	120.825	13.5
1942	61.782.700	795.510	3.657	182.501	15.3
1943	52.457.341	684.820	3.550	121.666	15.6
1944	61.387.345	776.830	4.240	149.875	17.5
1945	69.598.925	980.490	4.597	139.680	22.3
1946	97.951.768	1.232.480	5.533	220.266	26.8
1947	101.927.528	1.324.810	5.813	244.474	29.3
1948	83.079.370	1.060.990	5.675	201.120	18.2
1949	100.084.535	1.274.200	5.424	227.826	21.5
1950	88.654.000	1.213.620	5.020	223.501	17.8

İGM, İstatistik Yıllığı 1939-1940, Yayın No: 159, Ankara, 1940, s. 212; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1940-1941*, Yayın No: 192, Ankara, 1942, s. 120; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1941-1942*, Yayın No: 198, Ankara, 1943, s. 130; İGM, İstatistik Yıllığı, 1942-1943, Yayın No: 226, Ankara, 1944, s. 167; İGM, İstatistik Yıllığı 1942-1945, Yayın No: 255, Ankara, 1946, s. 241; İGM, İstatistik Yıllığı 1948, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 271; İGM, *Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950*, Yayın No: 330, Ankara, 1951, s. 185; İGM, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, Yayın No: 328, Ankara, 1950, s. 159; İGM, İstatistik Yıllığı 1951, Yayın No: 332, Ankara, 1951, s. 245; İGM, İstatistik Yıllığı 1952, Yayın No: 342, Ankara, 1952, s. 261; İGM, *1959 İstatistik Yıllığı*, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 213; DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Yayın No: 1472, Ankara, 1991, s. 127; DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1995, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 106; DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1998, Yayın No: 2252, Ankara, 2001, s. 222; DİE, İstatistik Göstergeler 1923-2002, Yayın No: 2790, Ankara, 2003, s. 218; TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2005, Yayın No: 3047, Ankara, 2006, s. 223; TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2006, Yayın No: 3114, Ankara, 2007, s. 227; Devlet Planlama Teşkilatı, *Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968)* Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969, s. 45.

27 Nihat İyriboz, "DDT Application Against Thrips Tabaci On Tobacco", *Mahsul Hekimi*, C. 2, S. 5, Yıl: Mayıs 1949, s. 105.

28 BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 84-531-5, Tarih: 23.06.1948; 3202 sayılı *Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu* hakkında ayrıntılı bilgi almak için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 17, 04.06.1937, s. 827-845; *Resmi Gazete*, Sayı No: 3629, 12 Haziran 1937.

*Endüstriyel bitkilerden olan pamuk ve şekerpancarı arasında tütünün ekim payı.

Tablo 1'e göre: 1938 yılından 1950'ye kadar olan dönemde Türkiye'de tütünün ekim payı, üretim, ekim alanı, köy ve çiftçi sayısı bazı yıllarda düşüş kaydetmesine rağmen bazı yıllarda artış sağlamıştır.

Tütün üretimi 1941, 1943 ve 1948 yıllarında; Ekim alanı 1939, 1941, 1943, 1948, 1950 yıllarında; Köy sayısı 1939, 1941,1943, 1948, 1949, 1950 yıllarında; Çiftçi sayısı 1939, 1941, 1943, 1945, 1948, 1950 yıllarında; ekim payı 1939, 1940, 1941, 1948, 1950 yıllarında düşmesine rağmen diğer yıllarda artış göstermiştir.

Buna göre, 1938'de 58.800.061 kg olan tütün üretimi, 29.853.939 kg artışla 1950'de 88.654.000 kg'a; 840.000 dönüm olan ekim alanı 373.620 dönüm artışla 1950'de 1.213.620 dönüme; 4.734 olan köy sayısı 286 artışla 5.020'e; 132.163 olan çiftçi sayısı 91.338 artışla 223.501'e yükselmiştir. Buna rağmen 18.7 olan ekim payı yüzde oranı 0,9 düşüşle 17,8'e inmiştir.

Böylece 1938'den 1950'e kadar olan süreçte, üretimde %50,77; Ekim alanında %44,47; Köy sayısında %6,04; Çiftçi sayısında %69,11 oranında artış kaydedilirken, ekim payında %4,81 oranında bir düşüş yaşanmıştır.

2. Tütün Tohumu Çalışmaları

İnönü Dönemi'nde tütün üretimi konusunda yaşanan gelişmeler tohum alanında da kendini göstermiştir. Türkiye'de yabancı tütünlerinin pazar paylarını düşürmeye yönelik alınan tedbirlerin başında yerli mahsullerin tüketim alanının genişletilmesi yer almıştır. Bunun için bir yandan Mısır gibi yakın ülkelere ihracatın artırılmasına çalışılırken öbür yandan pipo ve suni kokulu sigaraların ABD'den ithalatını engellemek için Virginia tohumlarının ekim denemeleri uygun görülmüştür.²⁹

Tekel İdaresinin ABD'ye gönderdiği tütün eksperleri Virginia tütününün iklim, ekim, işleme gibi hususlarını inceleyerek kalitece üstün tohumlarını Türkiye'ye getirmiştir. Buna ilave olarak Tarım Bakanlığı da bu tip tütünleri yetiştirme çalışmalarına katılmıştır. Bakanlık yaptığı incelemeler neticesinde Virginia Bright tütünleri için, alt tabakası sarı ya da açık kırmızı olan kumlu, killi ve 30 cm derinliğine kadar nüfuz edebilen verimli, rutubet derecesi de %7'yi geçmeyen toprakların elverişli olduğunu tespit etmiştir. Toprakta kum tabakası derin ve kil miktarı az olursa yaprağın o kadar ince ve güçlü olacağı belirlenmiştir. Virginia Dark tütünleri için de en uygun toprakların, çamurlu, killi kalkerli topraklar olduğu tespit edilmiştir.³⁰

Tekel İdaresince 1938 yılında başlanan Virginia tohumlarıyla deneme çalışmaları, Antalya, Mersin, Malatya, Bitlis, Burdur-Bucak, Konya-Hadim, Tunceli-Pertek ve Diyarbakır-Silvan'da çeşitli zamanlarda sürdürülmüştür. 1938 yılında Antalya'nın Cumali ve Karanlısokak köylerinde 12 dekada yapılan ekimde 1.200 kg ürün alınırken, her bir dekardan elde edilen ürün 100 kg olmuştur. Benzer şekilde Bucak'ta 6 dekardan 900 kg, Hadim'de 6 dekardan 500 kg mahsul alınmıştır. Böylece dekar başına Bucak'tan 150, Hadim'den ise 85 kg mahsul elde edilmiştir. Ayrıca Maltepe Enstitüsü arazisinde 2,5 dekar Virginia tütün ekiminden 254, her bir dekardan ise ortalama 100 kg tütün elde edilmiştir.³¹

29 "Türkiye'de Virginia Tütünü", İktisadi Yürüyüş, C. 6, S. 66-67, Yıl: 3, 16 Eylül 1942, s. 72.

30 "Türkiye'de Virginia Tütünü", s. 72.

31 "Türkiye'de Virginia Tütünü", s. 72; 1938 yılı Virginia tohumu alanında yapılan çalışmalarının yanı sıra yabancılar tarafından Türk tütünlerine olan rağbetin artması, satışlarda canlanmalar meydana getirmiştir. 14-24 Ekim 1938 tarihleri arasında satılan tütün miktarı 5 milyon kg'a ulaşmıştır. Bu satışlarda ABD şirketi 1.500.000, Alman şirketi 1.000.000 kg tütün alırken, Felemenk şirketinin satın aldığı miktar 600.000 kg olmuştur. "Tütünlerimize Rağbet Artıyor", *Kızılay*, 24 Kasım 1938, Sayı No: 206.

İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1938-1950)

1939 yılında Bucak'ta ekilen dört dekar araziden 584, her bir dekardan 150 kg mahsul alınırken, Hadim'den 2,5 dekardan 203, Mersin'den 209, Enstitü arazisinden 250 kg verim elde edilmiştir. Böylece Hadim'den dekar başına 80, Mersin'den 83, Maltepe Enstitüsü'nden 100 kg verim alınmıştır. Yine, Malatya'da 500 metre kare araziden 35, Pertek'ten 12, Silvan'dan 20 kg mahsul elde edilmiştir. Bu rakamlara göre, Malatya, Silvan ve Pertek'te ki deneme faaliyetlerinden başarısız sonuçlar alınmıştır.³²

1940 yılına gelindiğinde Virginia tütünü deneme çalışmalarına devam edilmiş, Maltepe Enstitüsü arazisinin 2 dekarlık alanından 248, Bucak'ın 5 dekarlık alanından 748, Malatya'nın 2,5 dekarlık alanından 224 kg ürün alınırken, Bitlis'te ekilen 4 dekar arazi dolu yüzünden mahsul verememiştir.³³

1941 yılında Malatya, Bucak ve köyleriyle yine 1942'de Bucak ve Malatya'da deneme çalışmaları sürdürülmüştür. Ayrıca Tarım Bakanlığı tarafından Adana'da yetiştirilen tütünlerin sıcak hava ve gölgelerde kurutulması yüzünden renkleri yeşil kalırken, kıtaları küçük, elastikiyeti az, yaprakları da sert olmuştur. Yine Bakanlık tarafından Adapazarı'nda yetiştirilen tütünlerin renkleri haşlak yeşil, kıtaları menşelilerine göre küçük, incelik ve elastikiyet durumları zayıf, içimleri ise sert ve acı olmuştur. Tarım Bakanlığı tarafından Antalya'da yetiştirilen Virginia tütünlerinin kıtaları daha küçük, elastikiyet ve incelikleri daha aşağı bulunduğu için değerleri diğerlerine göre daha iyi çıkmıştır. Ordu'da üretilenlerin ise renkleri kırmızı, koyu kırmızı ve yeşil, kıtaları menşelerine göre küçük ve içimi de ağız sulandırıcı olarak tespit edilmiştir.³⁴

Tarım Bakanlığı tarafından Antalya'da yetiştirilen Virginia tütünleri nispeten daha iyi görünmekle birlikte Adana, Adapazarı, Bursa ve Ordu'da 1938'den itibaren yapılan deneme faaliyetlerinde Virginia kimyevi terkbine rastlanılamamıştır. Tekel İdaresinin yaptığı denemelerde ise başarı oranının daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Bilhassa Bucak'tan alınan sonuçlar içim ve kıta itibarıyla gerçek Virginia'lara daha yakın bulunduğundan, 1942 yılı planına göre, adı geçen yörenin 1.300 dekarlık arazisinde yapılan ekimden 100 bin kg'dan fazla ürünün elde edilmesi öngörülmüştür.³⁵

Ayrıca Çanakkale'nin Biga ve Yenice'ye bağlı Hamdi Bey bucağında yapılan tarımda, Yenice merkezde 300.000, Hamdi Bey Bucağında 400.000 ve Biga merkezde 30.000 kg, Ege vassına haiz tütün yetiştirilmiştir.³⁶

Bu dönemde tohum ekimi deneme çalışmalarının yanı sıra bu tohumlardan yemeklik yağ üretim çalışmaları da yapılmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında baş gösteren yemeklik yağ sıkıntısı, bu sorunun halledilmesi için çeşitli çözüm yolları üretilmesini gerekli kılmıştır. Tütün İslah Enstitüsü tarafından yapılan inceleme sonucunda hazırlanan ve birer nüshası da Tarım ve Ticaret Bakanlıklarına gönderilen rapora göre: Türkiye'nin çeşitli yörelerinde yetiştirilen tütün tohumları yağ üretimine elverişlidir. Hatta bu tohumların randımanı keten, kenevir, kolza ve soyadan daha yüksek olduğu gibi elde edilecek yağ, yemeklerin yanı sıra sabunculuk, boyacılık ve makinelerin yağlanması için kullanılabilir. Tütün tarımına tahsis edilen arazilerden elde edilecek 15 milyon kg tohumdan 3.700.000 kg

32 "Türkiye'de Virginia Tütünü", s. 72.

33 "Türkiye'de Virginia Tütünü", s. 72.

34 "Türkiye'de Virginia Tütünü", s. 73.

35 "Türkiye'de Virginia Tütünü", s. 73.

36 "Nuri Alpaya, "Çanakkale'de Bağcılık, Şarapçılık ve Tütüncülük", İktisadi Yürüyüş, C. 7, S. 159, Yıl: 7, 1 Ağustos 1946, s. 23.

yağ üretilmesi muhtemeldir. İzmir'deki Tur Yağ Fabrika yöneticileri bu konu üzerinde incelemeler yaptırarak üretime geçmeyi kabul etmiştir.³⁷

Tütün tohumundan yağ elde etme çalışmalarıyla birlikte Tekel İdaresi de üretimi teşvik amacıyla her yıl düzenlediği geleneksel fide yetiştirme müsabakalarında dereceye girenlere ödül vermiştir.³⁸

3. Tütün Ticareti

İnönü Dönemi'nde tütün tohumu üzerinde yapılan çalışmalara ilave olarak tütün ticaretine de önem verilmiştir. İzmir Milletvekili Mehmet Aldemir'in, tütün satışıyla ilgili CHP Meclis Grup Başkanlığına sunduğu önerenin birer nüshası Başbakanlığın yanı sıra Ticaret ile Gümrük ve Tekel Bakanlıklarına da gönderilmiştir. Bu önergeye göre: Ege çevresindeki tütün satışlarının 13 milyon kg'a ulaşmasından sonra durgunlaşan piyasanın ardından 20 milyon kg tütün, hastalıklı olduğu gerekçesiyle 15-20 kuruşa alınmaya başlanmıştır. Bu nedenle Gümrük ve Tekel Bakanlığına bağlı kurumların temin ettiği tütün miktarıyla fiyatlarını bildirmelerinin yanı sıra Ticaret ve Tekel Bakanlıklarının konuyla ilgili görüşlerini uygun bir grup toplantısında dile getirmeleri gerektiği belirtilmiştir.³⁹

Tütünün iç ticaretinin yanı sıra dış ticaretine de önem verilmiştir. 12 Haziran 1940'da Alman Hükümetiyle yapılan 21 milyon liralık anlaşmaya ait notalara ilişkin 7 milyon liralık tütün kontenjanına karşılık Alman firmaları tarafından satın alınıp ithal edilecek tütünler bulunmaktadır. Bu tütünlerin 400.000 liraya kadar olan tutarının sonradan yapılacak ithalat bedelleriyle karşılanmak şartıyla Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasındaki kliring hesabından ödenmesi, 7 Temmuz 1940'da Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁴⁰

Almanların yanı sıra İngilizlere de tütün ihracatı yapılmış, 1940 yılı Aralık ayının ikinci haftasında İstanbul limanından İngiltere'ye sevk edilen 1.500.000 lira tutarındaki tütün önemli bir miktarı teşkil etmiştir. Bu tarihten önce başta numune olmak üzere çeşitli partiler halinde İngiltere'ye tütün gönderildiği halde, bu son parti Türk tütünlerinin İngiliz piyasalarında esaslı bir şekilde yer edinmesinde önemli bir adımı meydana getirmiştir.⁴¹ Türkiye'de yetiştirilen bu tütünler, Almanya, İngiltere, ABD, Fransa ve İtalya'nın yanı sıra birçok Balkan ülkesinde yabancı tütünlere göre üstün kabul edilmiştir.⁴²

37 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 182-253-15, Tarih: 05.12.1942.

38 *Türk Tütünü*, C. 9, S. 191, Yıl: 1 Mayıs 1947, s. 5.

39 BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 42-248-7, Tarih: 25.12.1939; 1939 yılı Ege tütün piyasasının açılışı münasebetiyle Ticaret Bakanı Nazmi Topçuoğlu'nun üreticilere radyodan verdiği bilgiler için Bk. "Tütün Piyasası Pazartesi Günü Açılacaktır", *Vakit*, 30 Kasım 1939, Sayı No: 7862; Yine 21 Aralık 1939 tarihinden sonra İzmir'de satılan tütün miktarı için Bk. *Yeni Gün*, 22 Ocak 1939, Sayı No: 2362; 1940 yılı Ege tütün piyasasının açılışına yakın bir dönemde dış pazarların durumu ile ilgili değerlendirmeler için Bk. "Tütün Piyasası 14 İkinci Kanunda Açılacak", *Vatan*, 29 Aralık 1940, Sayı No: 131; 1940 yılı tütün satışları için Bk. "Tütün İhracatı", *Yeni Asır*, 14 Ocak 1940, Sayı No: 10358; 1942 yılında Ege bölgesinde tütün satışları 25,5 milyon kg'a yükselmiş, üretici elinde kalan 1,5 milyon kg tütünün de kısa sürede satılacağı düşünülmüştür. "Egede Tütün Satışları", *Yeni Sabah*, 27 Ocak 1942, Sayı No: 1337.

40 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 91-67-9, Tarih: 07.07.1940.

41 Faik Güneri, "İngiltere'de Türk Tütünü", *İktisadi Yürüyüş*, C. 3, S. 25, Yıl: 2, 21 Birinci Kânun 1940, s. 14; Ticaret Bakanlığında yazılan 26 Ekim 1940 tarih ve 13174 sayılı tezkerede Türk- Fransız hükümetleri arasında %3 faizli 264.750.000 franklık borçlanma karşılığında imzalanan 8 Ocak 1940 tarihli tütünle ilgili anlaşmanın içeriği ve sonucuyla ilgili ayrıntılar için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 93-105-7, Tarih: 14.11.1940.

42 Yazman, "İnhisarlar İdaresinin Cibali Tütün Fabrikası", s. 6; Fransa 1939 yılının Ekim ayı içerisinde tütün almak için ihale açmış, Türkiye'den de numuneler gönderilmiştir. İhalenin tamamlanması ardından Türkiye'den takriben 500 bin liralık tütün alınacağı öngörülmüştür. "Fransız Tütün Rejisinin Açtığı Münakasa", *Vakit*, 28 Kasım 1939, Sayı No: 7860; Fransa'da tütün yetersizliğinden dolayı Devletabanı otu veya yer elmasıyla karıştırılarak Milli Tütün adı altında bir terkinin piyasaya sürme çalışmaları başlatılmıştır. "Fransa'da Yer Almasından Sigara", *Bugün*, 23 Ocak 1942, Sayı No: 427; 1938 yılında Rusya'dan yaprak halinde getirilecek bir kısım tütünlerin ABD'ye ihraç

Tütün satışlarında fiyatların etkili olduğu da bilinmektedir. II. Dünya Savaşının yaşandığı 1940 yılında, fiyatlar bir önceki yıla göre %20 ile %50 arasında yükselmiştir. Bursa'da 40 kuruşa alınan tütünün kg'ı aynı yılda 65-70 kuruşa yükselirken bu yükseliş bilhassa Marmara çevresi tütünlerinde daha fazla görülmüştür.⁴³ Savaş koşulları ülkeyi ekonomik yönden sıkıntıya sokmasına rağmen, tütün ihracatı bakımından elverişli şartları meydana getirmiş, İngiltere ve Mısır piyasası tekrar Türkiye'nin eline geçmiştir.⁴⁴

Ancak tütünün tarım, işlenme ve pazarlanmasında yaşanan teknik aksaklıkların istikrarsızlığa yol açması, çalışmaların belirli bir disiplin altına alınmasını zorunlu hale getirmiştir. Tütün ekiminin her kesim tarafından istenildiği şekilde ve bilinçsizce yapılması ve üreticiye kredi desteğinin yeterince temin edilememesi yüzünden özel sermayeye ihtiyaç duyulması, çözüme kavuşması gereken belli başlı sorunlar arasında yer almıştır. Bunlara ilaveten üretici, tüccar ve devlet yetkililerinin takip ettiği piyasaların açılma ve fiyatların belirlenme sürecinde, yerli ve yabancı firmalar nasıl bir yol takip edecek? Hükümet fiyatları hangi esaslar dâhilinde tespit edecek? Müdahale müesseseleri ne derece piyasalara hâkim olacak gibi sorunlar endişe meydana getirmiştir.⁴⁵

Bu bağlamda ülkenin en güçlü ve verimli mahsulleri arasında yer alan tütünün özellikle yabancı firmaların piyasaya iştirak etmeme ihtimaliyle ticari bir kaygı riski taşıması, önemli bir sıkıntı oluşturmuştur. Hükümetin tütüne düşündüğünden farklı bir fiyat vermesi, alıcıların da kapalı bir anlaşma ile fiyat düşürmeye yönelik eylemleri, tütüncülüğü temelinden sarsan ve halledilmesi gereken ana sorunlardan biri haline getirmiştir.⁴⁶

Türkiye'nin bir kısım ülkelerle yaptığı ticarete tütünün önemli bir yekûnu de teşkil ettiği gözlemlenmektedir. 1943 yılında ABD'ye satılan malların %86,66'sıyla 1944'te %79,16'sını tütünün oluşturduğu bilinmektedir. Yine Almanya'ya yapılan ihracatın önemli bir kısmını tütün meydana getirmiştir. Bu suretle ihracatın her yıl ortalama %30'unu meydana getiren tütünün, 1945'de bu oranı % 50'ye çıkardığı görülmektedir.⁴⁷

Ihracatın önemli bir yükünü oluşturan tütünün iç piyasalarda zaman zaman fiyat sorunlarıyla da karşı karşıya kaldığı bilinmektedir. İzmir Milletvekili Celal Bayar, 1944 yılı bütçe görüşmeleri esnasında tütünün piyasaya, değerinin altında sürülmesi ile ilgili TBMM kürsüsünden şu bilgileri vermiştir: Gerçek olan şudur ki, piyasayı düzenleyim derken çiftçiler bundan zarar görmüştür. Verilen rakamlara göre bu zarar 15 milyon liradan aşağı değildir. Ekicilerin bazıları ile konuştum. Kendileri bizzat çalıştıkları halde yetiştirdikleri

---

edilmek üzere İstanbul'da işlenmesi düşünülmüştür. TBMM, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, I Cetveli, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 25, 23.05.1938, s. 354.

43 Yazman, "Tütünlerimizin Vaziyeti", s. 1; Samsun tütün piyasasında alınması gereken tedbirler hakkında Gümrük ve Tekel Bakanlığına gönderilen yazının ayrıntıları için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 167-162-3, Tarih: 28.01.1941.

44 Refii Şükrü Suvla, "Tütün İşlerimiz Hakkında Prof. Refii Şükrü Suvla Diyorki", *İktisadi Yürüyüş*, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 8/1; II. Dünya Savaşı yıllarında Türk tütünlerinin ihracatı için elverişli şartlar oluşmasına rağmen, ülke içerisinde bazı sigara türlerinin kalitesi düşürülmüştür. Örneğin: 13 kuruşa satılan ve sürümü bir hayli fazla olan On Birlik sigaraları, İstanbul dışındaki bazı şehirlerde tatsız içimi ve sert görünümü nedeniyle tiryakiler tarafından eleştirilmiştir. Burhan Cevat, "Sigaralara Ne Oldu?", *Son Telgraf*, 12 Şubat 1942, Sayı No: 1768.

45 Hayri Alp, "Tütün Piyasası Neden Düzelmiyor", *İktisadi Yürüyüş*, C. 7, S. 148, Yıl: 7, 24 Şubat 1945, s. 4.

46 Necdet Salih Kurdakul, "Tütüncülüğümüz ve Kooperatifler", *İktisadi Yürüyüş*, C. 8, S. 18, Yıl: 8, 1 Temmuz 1947, s. 9; 14 Ocak 1941'de açılan Ege çevresi tütün piyasasının seyri ve alınması gerekli tedbirler hakkında İzmir Mıntika Ticaret Müdürlüğünün görüşleri için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 167-162-2, Tarih: 17.01.1941.

47 "Kongreye Sunulan Tütün Raporu", *İktisadi Yürüyüş*, C. 10, S. 217, Yıl: 10, 20 Ocak 1949, s. 6; 1939 yılı ocak ayı itibarıyla Türkiye İsveç'ten demir ürünleri ve matbaa kâğıdı gibi birçok kalemden mamul madde satın aldığı halde bu ülkeye ancak tütün satabilmiştir. "Yeni Ticaret Anlaşmaları", *İkdam*, 23 Ocak 1939, Sayı No: 12.

tütünün ucu ucuna yettiğini ve ellerinde borçlarını ödedikten sonra beş, on lira gibi az bir para kaldığını söylediler. Gündelikçi çalıştıran çiftçilerin çoğu ise zarar ettiğini ileri sürdü. Önceki yıllarda olduğu gibi Ticaret Bakanlığının piyasayı düzenleme rolünde ve bilhassa tütün gibi ülkeye gelir getiren bir işte, daha dikkatli davranması için kürsüden bunları dile getirmeyi kendim için bir görev saydım.⁴⁸

Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet Bayur da 1945 yılının yedi aylık bütçe görüşmeleri esnasında tütün piyasası ile ilgili TBMM’de açıklamalarda bulunmuştur. Bayur’a göre: üretici, tütünü yok pahasına elden çıkarmasın diye Hükümet, Türk Limitet Şirketine alım yetkisi vermiştir. Şirketin kendi sermayesiyle sahip olup stok ettiği az bir miktar dışında tütünün önemli bir kısmı Hükümetin verdiği avanslarla satın alınmıştır. Yabancı şirketlerle tütünün alınması konusunda anlaşma yapıldığı sıralarda Dünya piyasalarında fiyatlar yükselmiştir. Bu nedenle dış pazarlarda fiyatı artan bu tütünleri 30 kuruş aşağıya satıp ülkeyi 15 milyon lira kadar zarara uğrattıkları için şirket yetkilileri vebal altındadır. Bu süreçte tüccarın büyük bir kısmı endişe içerisinde, Türk Limitet Şirketinin sattığı fiyattan malını elden çıkarmış, paniğe kapılmayanlar ise 50 kuruş fazlasına satmıştır.⁴⁹

1946 yılına gelindiğinde devlet eliyle organize edilen tekelin tesis, depo ve fabrikalarıyla bütün şubelerinde uzman ve işçiler görev almış, aynı yılda 97 milyon kg olan rekoltenin 18 milyon kg’ı iç tüketime, kalanı ise ihracata tahsis edilmiştir. Buna rağmen tütünün dış ülkelere pazarlanmasında reklam ve broşür gibi eksiklikleri yer almıştır.⁵⁰ Türk tütünü girdiği harmanların nikotin oranını azaltıp, rengini açıp, özel bir koku sağlayarak içilemeyecek tütünleri içilir hale getirmiştir. Bu bakımdan birçok ülke, Türk tütününün bu islah edici özelliğine bakarak tarımını geliştirmeye çalışmıştır.⁵¹

Türk tütünlerinin dış pazarlarda revaçta olduğu bir süreçte biriken stok ve sonradan elde edilen büyük rekoltelerden dolayı 1945 ve 1946’da yaprak tütün ihracatı endişeli bir hal teşkil etmişse de Batı ve Orta Avrupa pazarlarının Türk mallarına yeniden açılması ve bilhassa Dünya dolar krizinin birçok ülkede ihtiyaçları bu para birimi dışından tedarike mecbur bırakması, stokları erittiği gibi yeni mahsullerin de dış piyasalara sürülebilmesini kolaylaştırmıştır.⁵²Bu arada yürürlükte bulunan 2460 sayılı *Tütün ve Müskirattan Alınacak*

48 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 58. Birleşim, 22.05.1944, s. 151; Cumhuriyet hükümetleri tütünün düşük fiyattan çiftçilerin elinden çıkıp zarar etmesini önlemek amacıyla Koordinasyon Kararıyla piyasalara müdahale etmeye başlamıştır. Suat Derviş, “Yeni Alınan İsabetli Kararlar”, *Haber*, 27 Aralık 1940, Sayı No: 3177; “Koordinasyon Kararları”, *Son Posta*, 9 Ocak 1942, Sayı No: 4107; “Koordinasyondan Üç Yeni Karar Çıkıyor”, *Türk Sözü*, 9 Ocak 1942, Sayı No: 5204; Tütün piyasasına müdahale için verilen beş milyonluk tahsisata beş milyon lira daha ilave edilmiştir. “Koordinasyonun Yeni Kararları”, *Türk Sözü*, 18 Ocak 1942, Sayı No: 5212; Tütünden alınan %12 oranındaki verginin %8’e indirilmesi, 4429 sayılı *Toprak Mahsulleri Vergisi Kanununun* 17. maddesi gereğince 25 Ocak 1944’de Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 104-9-7, Tarih: 25.01.1944; 4429 sayılı *Toprak Mahsulleri Vergisi Kanununun* 17. maddesi için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 7, C. 25, 04.06.1943, s. 523; *Resmî Gazete*, Sayı No: 5423, 7 Haziran 1943.

49 TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 7, Toplantı: 2, C. 17, 58. Birleşim, 21.05.1945, s. 221-222; Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet Bayur, 1946 yılı bütçe görüşmeleri sırasında Tütün Limited Şirketinin yabancı şirketlere düşük fiyata sattığı tütün yüzünden ülkenin milyonlarca lira zarara uğradığını ve bu işin takibinin yapılmadığını belirtmiştir. Bayur’un bu sözleri için Bk. TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 7, Toplantı: 3, C. 20, 12. Birleşim, 17.12.1945, s. 114.

50 Sedat Yener, “Tütün İstihsal ve İhracatımız”, *Türk Tütünü*, C. 9, S. 190, Yıl: 1 Nisan 1947, s. 6-7; 1942 ve 1948 yıllarında Türkiye’de tütün ihracat miktarıyla tutarı için Bk. İstanbul Sergisinde Tekel Pavyonu”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 10, S. 238-240, Yıl: 10, 31 Aralık 1949, s. 69.

51 “Kongreye Sunulan Tütün Raporu”, s. 6; Bir zamanlar ülkenin ihracat değerinin üçte birini oluşturan tütünün aynı oranda üretim ve ihracatı kolay olmamıştır. Muhlis Ete, “Tediye Muvazenesi ve Turizm”, *Türk Ekonomisi*, S. 78, Yıl: 7, Aralık 1949, s. 271.

52 İsmail M. Kavadar, “Bizde ve Dünyada Tütün Durumu”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 10, S. 236, Yıl: 10, 31 Ekim 1949, s. 20; Atatürk Dönemi’nde olduğu gibi İnönü Dönemi’nde de tütün, değer bakımından ihraç edilen ürünler

Müdafaa Vergisi Hakkında Kanun ile Tekel İdarelerince satılacak veya bandrollenecek tütün ve alkollü içki işlemlerinden vergi alınmasına devam edilmiştir.⁵³ 1938 yılında 3.666.000 lira olan tütün ve içkilerden alınan Müdafaa Vergisi hasılatı 1939 mali yılı için 3.985.000 lira olarak öngörülmüştür.⁵⁴ Bu rakam 1940 yılında 9.500.000 liraya çıkarılmıştır.⁵⁵ 1941 yılında ise 17.100.000 liraya yükseltilmiştir.⁵⁶ 1942 yılına gelindiğinde gelir bütçelerine yenilik getirilmiş, tütün, tuz ve ispirotolu içkilerden alınan Milli Müdafaa Vergisi normal bütçe masrafları dışında olağanüstü milli savunma harcamalarının karşılanmasına tahsis edilmiştir. Böylece 11 aylık tahsisatı 18.230.000 liraya yükseltilecek Milli Müdafaa Vergisi hasılatı, olağanüstü masraflara harcanmak üzere 1942 yılı gelir bütçesinden çıkarılmıştır.

57

29 Mayıs 1941'de kabul edilen 4040 sayılı *Fevkalâde Vaziyet Dolayısıyla Bazı Vergi ve Resimlere Zam İcrasına Dair Olan 3828 Numaralı Kanuna Ek Kanunun* 27. maddesi uyarınca tütün ve içkilerden 2460 ve 3828 sayılı yasalar gereğince alınan müdafaa vergilerine aşağıda belirtilen miktarlarda zam yapılmıştır. Buna göre yirmi sigaralık paketlerden fiyatı on bir kuruş ve daha yukarı olanların her bir paketinden bir kuruş; bu fiyatın altında satılanların her bir paketinden yirmi para; enfiye ve tömbeki dâhil fabrika mamullerinden yirmi beş gramlık paketlerde satılan tütünlerin her bir paketinden altmış para; diğer bilumum mamullerin yirmi ve yirmi beş gramlık her bir paketinden bir kuruş Müdafaa Vergisi alınmıştır. Asker sigaraları Müdafaa Vergisi dışında bırakıldığı için yukarıdaki zamma tâbi olmamıştır. Bir ere günlük verilecek sigara miktarı Bakanlar Kurulunun onaylayacağı talimatname ile belirlenmiş, asker sigarasının er ve onbaşılar dışında satın alınması veya bulundurulması yasaklanmıştır. Bu kişiler dışında yer alan asker sigaralarına Hükümetçe el konulup Tekel İdaresine verilerek bunlardan sigara başına bir kuruş para cezası alınmıştır. Bu ceza da yarım liradan az ve iki yüz liradan fazla olmamıştır.⁵⁸

arasında ilk sırada yer alırken, bunu kuru meyve ve pamuk takip etmiştir. Habil K.H. Olsen, "Hububat Müstahsili Olarak Türkiye", Çev. Fethi Açıl, *Ziraat Dergisi*, S. 131, Yıl: 15, Mart 1955, s. 45.

53 TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 4, C. 13, 28.05.1934, s. 370; *Resmi Gazete*, Sayı No: 2714, 30 Mayıs 1934; 17 Şubat 1940 tarih ve 3828 sayılı *Fevkalâde Vaziyet Dolayısıyla Bazı Vergi ve Resimlere Zam İcrasına ve Bazı Maddelerin Mükellefiyet Mevzuuna Alınmasına Dair Kanunun* 12. maddesi uyarınca 2460 sayılı Kanunla tütün ve içkilerden alınmakta olan müdafaa vergisine zam yapılmıştır. Bu zam miktarları için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 6, C. 21, 17.05.1940, s. 326-327; *Resmi Gazete*, Sayı No: 4519, 27 Mayıs 1940.

54 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: Fevkalade, C. 2, 22.05.1939, s. 236; TBMM, *Zabit Ceridesi*, 1938 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 25, 23.05.1938, S. Sayısı: 181, TBMM Matbaası, Ankara, 1938, s. 77; TBMM, *Zabit Ceridesi*, 1939 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 6, Toplantı: Fevkalade, C. 2, 22.05.1939, S. Sayısı: 25, TBMM Matbaası, Ankara, 1939, s. 61, 96.

55 TBMM, *Zabit Ceridesi*, 1940 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1940, S. Sayısı: 150, TBMM Matbaası, Ankara, 1940, s. 47; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1939, s. 260.

56 TBMM, *Zabit Ceridesi*, 1941 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1941, S. Sayısı: 190, TBMM Matbaası, Ankara, 1941, s. 83; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1941, s. 352; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 25, 25.05.1942, s. 355.

57 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 25, 25.05.1942, s. 351; TBMM, *Zabit Ceridesi*, 1942 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 25, 25.05.1942, S. Sayısı: 146, TBMM Matbaası, Ankara, 1942, s. 70; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 25, 62. Birleşim, 25.05.1942, s. 255; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Dönem: 7, Toplantı: Fevkalade, C. 2, 26. Birleşim, 24.05.1943, s. 156.

58 TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 6, C. 22, 29.05.1941, s. 311-312; *Resmi Gazete*, Sayı No: 4822, 31 Mayıs 1941; 2460 Sayılı Tütün ve Müskirattan Alınacak Müdafaa Vergisi Hakkındaki Kanun değişikliğine dair tasarı için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 106-66-19, Tarih: 28.09.1944; 2460 sayılı Yasanın birinci maddesinin A fıkrası, 26 Mart 1945 tarihinde kabul edilen 4708 sayılı Kanun ile şöyle değişikliğe uğramıştır: Tütün (Enfiye dâhil) ve tömbeki mamullerinin satış bedellerinin yüzde otuz beşi müdafaa vergisi olarak ayrılır. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 7, C. 27, 26.03.1945, s. 123; *Resmi Gazete*, Sayı No: 5973, 4 Nisan 1945.

Müdafaa Vergisinin yürürlükte bulunduğu bir süreçte Tütün ve Tütün İhisarı Kanununun uygulama harcamaları için bütçeden ödenekler de tahsis edilmiştir. 1940 yılında 3437 sayılı *Tütün ve Tütün İhisarı Kanununun* uygulama harcamaları için Tarım Bakanlığı bütçesinden ayrılan ödenek 3.000, 1941 ve 1942 yıllarında ise 500 lira olarak belirlenmiştir.⁵⁹ Bu rakam 1943'te 1.000, 1944'de ise 2.000 liraya çıkarılmıştır.⁶⁰ 1945 yılının 7 aylık bütçesinden tahsis edilen bu ödenek 350 lira düşükle 1.650 liraya indirilmiştir.⁶¹ 3437 sayılı Tütün ve Tütün İhisarı Kanununun uygulama giderleri kapsamında 1946 yılında Tarım Bakanlığı bütçesinden tahsis edilen ödenek 2.000, 1947'de ise 250 lira olarak tespit edilmiştir.⁶² Bu rakam 1948, 1949 ve 1950 yıllarında da yine 250 lira olarak belirlenmiştir.⁶³

Bir yandan Tütün İhisarı Kanununun uygulama masrafları olarak bütçeden para tahsis edilirken öbür yandan tütün taban fiyatlarıyla ilgili sorunlar yaşanmıştır. Akhisar Tütüncüler Birliği Başkanının da içerisinde yer aldığı bir heyetin 3 Ocak 1946 tarihinde Ticaret Bakanlığına çektiği bir telgrafa göre: Tütüne 140 kuruş taban fiyatının verilmesi 8.000 aileyi endişelendirmiştir. 3 Aralık 1945'de Ticaret Bakanlığında yapılan toplantıda il temsilcilerinin de belirttiği gibi şiddetli kuraklık ve hastalık nedeniyle tütüncülüğün acil şekilde himaye edilmesi, üreticileri yok olmaktan kurtaracaktır. Taban fiyatı 140 kuruş olduğu takdirde, 190 kuruş maliyet hesabı ve devlet vergileriyle beraber kg'da 75 kuruş zararı sineye çekmek, her üreticiye, bırakın tütün yetiştirmeyi, yaşama imkânı bile tanımayacaktır. Bu durumda taban fiyatının maliyet fiyatına yakın bulunması için en azından 190 kuruş olarak belirlenmesi ve Devlet kurumları tarafından müdahale fonundan iki milyon kg'lık satın alımın gerçekleştirilmesi, tütüncülere ümit ve hayat kazandıracaktır.⁶⁴

Tütünün taban fiyatlarıyla ilgili sıkıntıların yaşandığı bir süreçte zaman zaman ödeme sorunlarıyla da karşı karşıya kalındığı görülmektedir. Turgutlu ilçesinin Akçapınar, Yeniköy ve Urganlı köyleriyle Cumhuriyet mahallesi ekicileri, tütünlerini 22 Şubat 1946'da Tekel İdaresine sattıkları halde paralarını alamadıkları gerekçesiyle Başbakanlığa bir telgraf çekmişlerdir. Başbakanlık bu telgrafı Gümrük ve Tekel Bakanlığına havale etmiş, yapılan inceleme sonucunda, tütün sahiplerine paralarının ödenmesi için Tekel Manisa Başmüdürlüğüne talimat verilmiştir.⁶⁵

59 TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1940, s. 193; TBMM, *Zabit Ceridesi*, 1941 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1941, S. Sayısı: 190, TBMM Matbaası, Ankara, 1941, s. 38; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1941, s. 286; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 25, 25.05.1942, s. 279.

60 TBMM, *Zabit Ceridesi*, 1943 Mâli Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 7, Toplantı: Fevkalade, C. 2, 24. 05.1943, S. Sayısı: 47, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s. 124; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: Fevkalade, C. 2, 24. 05.1943, s. 248; TBMM, *Zabit Ceridesi*, 1944 Mâli Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 22.05.1944, S. Sayısı: 120, TBMM Matbaası, Ankara, 1944, s. 104; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 22.05.1944, s. 283; 3437 sayılı Tütün ve Tütün İhisarı Kanunu hakkında bilgi almak için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 18, 10.06.1938, s. 795; *Resmî Gazete*, Sayı No: 3943, 25 Haziran 1938; TBMM, *Zabit Ceridesi*, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 26, 74. Birleşim, 10.06.1938, s. 76-77.

61 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1945 Yılı 7 Aylık Gider Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 2, C. 17, 21.05.1945, s. 302.

62 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1946 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 3, C. 20, 17.12.1945, s. 266; TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1947 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 1, C. 3, 18.12.1946, s. 269.

63 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1948 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 26.12.1947, S. Sayısı: 30, TMMM Basımevi, Ankara, 1947, s. 69; TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1948 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 26.12.1947, s. 293; TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, s. 312/9; TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 24, 55. Birleşim, 24.02.1950, s. 1169.

64 BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 123-782-1, Tarih: 03.01.1946.

65 BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 78-487-4, Tarih: 27.06.1946.

Tütünün bedelini ödeme sıkıntısının yanı sıra fiyatının düşüklüğü konusunda da üreticilerin şikâyetlerinin söz konusu olduğu bilinmektedir. Bafra Tütün Ekicileri Cemiyeti Başkanı Ömer Guris tarafından 21 Mart 1946 tarihinde Ticaret Bankalığına gönderilen bir yazıda, tütün fiyatlarının düşüklüğünden bahsedilmektedir. Bakanlık bu durumu şöyle açıklamıştır: Karadeniz Bölgesinin 1945-1946 tütün piyasasını düzenleme görevi Tekel İdaresine bırakılmış ve Tütün Limitet Şirketine de Gümrük ve Tekel Bakanlığının talebi üzerine Millî Korunma Fonuyla belirli bir miktar tütün alma yetkisi verilmiştir. Bu nedenle herhangi bir sıkıntı halinde doğrudan Tekele müracaat edilmesi gerekmektedir.⁶⁶

Akçaabat çevresinden de tütün fiyatlarıyla ilgili şikâyetler söz konusu olmuştur. Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na 20 Nisan 1946'da Akçaabat çevresinden gönderilen bir mektupta tütün satışının üretici lehine düzenlenmesi talep edilmektedir. Gümrük ve Tekel Bakanlığı bu talebi inceleyerek şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: Akçaabat'ta 1945 yılı içerisinde yetiştirilen 2.700.000 kg tütünden, 378.129 kg'ı, 270 kuruştan tüccara; 1.057.704 kg'ı da 257 kuruştan Tekel İdaresine, 20 Mayıs 1946'ya kadar satılmıştır. Böylece toplamda 1.435.833 kg tütün, ortalama 260 kuruştan pazarlanmıştır ki bu rakam belirlenen piyasa fiyatının on kuruş üzerindedir. Aynı yılda Akçaabat'ta dekar başına elde edilen tütün miktarı 87 kg, kg başına maliyet 187, 80 kuruş ve piyasa fiyatı ise 250 kuruştur. Buna karşın Dünyanın en iyi tütünlerinden birini yetiştiren Samsun'da her bir dekardan elde edilen verim 57 kg, maliyet fiyatı 180,18 kuruş ve belirlenen piyasa fiyatı ise 272 kuruştur. Bu rakamlara göre: Trabzon ve havalisinde Samsun'a göre verimin yüksek, maliyetin düşük ve belirlenen piyasa fiyatının üreticiyi korur nitelikte olması, Akçaabat tütün piyasasında şikâyeti ortaya koyacak bir durumun bulunmadığını göstermektedir. Tekel İdaresinin eksperlerinin karakter ve mesleki deneyimleri, yolsuzluğa elvermediği gibi memurları da üreticiyi koruyarak kanun ve yönetmelikler kapsamında görevlerini yerine getirmektedir.⁶⁷

Bu arada 1946 yılı tütünlerinin üretim, stok durumu, piyasa açılış tarihi ile müdahaleye gerek olup olmadığı ve dış satış imkânlarını, gözden geçirmek amacıyla Tarım, Ticaret, Gümrük ve Tekel Bakanlıkları temsilcileriyle 1946 yılının Ekim ayı içerisinde toplantılar yapılmıştır. Bu toplantılarda:⁶⁸

1. Aynı yılda Ege'de 50.000.000, ülkede 100.000.000 kg'a ulaşacağı tahmin edilen tütünün satışını serbest bırakmanın sakınca teşkil edeceği tespit edilmiş, fakat yapılacak müdahalenin şekil ve sınırının ne olması gerekeceği hususunun piyasanın inkişafını bekleyerek ilerde konuşulması kararlaştırılmıştır.

2. Ticaret Bakanlığı ile Gümrük ve Tekel Bakanlığı, Ege piyasasının 1946 yılının aralık ayı sonlarına doğru açılacağını belirlemiş, bu piyasanın durumuyla ilgili tüccar ve üretici temsilcileriyle 29 Kasım 1946'da Ticaret Bakanlığında bir toplantı yapılması kararlaştırılmıştır. Bu durumda piyasaya müdahale imkân şekil ve sınırı konusunun toplantıdan evvel Bakanlıklar arasında konuşulmasında ve müdahalede Maliye Bakanlığı yetkililerinin de bulunmasında fayda görülmüştür. Bu görüşü uyulduğu takdirde 27 Aralık 1946 günü saat 15'de Gümrük ve Tekel Bakanlığında yapılacak toplantıya katılacak temsilcilerin isimlerinin bildirilmesi istenmiştir.

Aynı yılda Bakanlar Kurulu da, üreticilerin tütünlerini işletme yöntemleriyle ilgili tüzükte değişiklik yapılmasını kabul etmiştir. Buna göre: tütünlerin denk boyları 80 cm

66 BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 84-530-4, Tarih: 21.03.1946.

67 BCA, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 78-487-3, Tarih: 12.06.1946.

68 BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 182-253-25, Tarih: 20.11.1946.

olurken, ağırlıkları 20 kg'dan az ve 30 kg'dan fazla bulunmayacaktır. Rumeli kârı⁶⁹ dizi tarzında işlenecek denklemlerin boyu 60 cm olurken, ağırlıkları 10 kg'dan az ve 25 kg'dan fazla bulunmayacaktır.⁷⁰

Bu dönemde tütünün standardizasyon, teşkilatlanma ve fiyat sıkıntılarının yanı sıra Ticaret, Tarım ve Tekel Bakanlıklarının bir koordinasyon içerisinde çalışmama sorunu da yer almıştır. Bu nedenle tütüncülüğün her alanda geliştirilmesi için idari, ticari, iktisadi, mali ve teknik problemlerini ele alacak tam yetkili bir örgütlenmeye ihtiyaç duyulmuştur.⁷¹

Tütünün pazarlama sorunları da her dönemde kendini hissettirmiştir. Kars Milletvekili Hüsamettin Tuğaç, 1948 yılı bütçe görüşmeleri esnasında TBMM kürsüsünden söz alarak tütün piyasasının sıkıntılarıyla ilgili bilgiler vermiştir. Tuğaç'a göre: Toprak ürünleri arasında bulunan tütün, başlıca ihraç maddelerinden birini teşkil etmektedir. Dünya pazarlarının değişmesi, Avrupa'nın içinde yer aldığı ekonomik buhran, açlık ve döviz sıkıntısı karşısında tütünler elde kalmıştır. Ziraat Bankasının 70 milyon lirası tütün ve diğer bazı ürünlere bağlandığı için köylüye kredi bulmakta zorluk çekilmektedir. Bu nedenle tütün, fındık gibi lüks mahsuller yerine, hububat ve yağlı ürünler ekimine ağırlık verip, Avrupa'nın ihtiyaç göstereceği et hayvanının sorununu en kısa sürede halletmeliyiz.⁷²

Tütünün piyasa sıkıntılarının gündemde olduğu bir süreçte 06.07.1948 tarih ve 5243 sayılı *Erzincan'da Yaptırılacak Meskenler Hakkındaki Kanun* kabul edilmiştir. Bu kanun gereğince Erzincan felâketzedelerine yaptırılacak evler için karşılığını tütünle ödemek üzere Avusturya'dan 854 lojmanlık hazır ev malzemesi taahhüdüne girişilmiştir. Bu malzeme karşılığında verilecek tütün bedeli 2.100.000 lira olarak tahmin edilmiş, ödemenin 3 yıllık vadeli bonolarla yapılması kararlaştırılmıştır. Bu bonoların evlerin cam, kiremit ve siva gibi ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılması düşünülmüştür.⁷³

Bu arada Türkiye'de 1949 yılı itibarıyla döviz getiren değerli mahsullerden biri olan tütünü yetiştirme ve pazarlama imkânının ABD gibi ülkelerin rekabetine maruz kalması,

69 Rumeli tarzı denklemler, *Rumeli Kârı* denk sandıklarında yapılır. Denk sandıkları 60 cm boyunda, 50 cm eninde ve 80 ile 100 cm derinliğindedir. Denk sandıklarının eni tütünlerin boyutlarına göre hareket halindeki bir bölme tahtası ile ayarlanabilmektedir. Menşenin özelliğine ve denkleme tarzına göre aynı kalitede ve tavlandırılmış durumdaki yaprak tütünler denk sandığına dizi, pastal veya demet halinde yığılırlar. <http://www.tutuneksper.org.tr/kaynaklar/manipulasyon/yaprak-tutun-manipulasyonu>, Erişim Tarihi: 01.04.2020.

70 Ziya Tataç, "Olaylara Bakış, Gümrük ve Tekel Ekonomisi", *Türk Ekonomisi*, S. 33, Yıl: 4, Mart 1946, s. 93-94.
71 İhsan Arif Gökpınar, "Yapılacak İlk İş", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 198, Yıl: 1 Aralık 1947, s. 3; "Tütüncülüğümüz", *Anadolu*, 31 Ocak 1941, Sayı No: 8427; Tütüncüler 1947 yılının Ekim ayında Ankara'da bir araya geldiklerinde Hükümetin Almanya'da yaptığı temaslar üzerinde durmuştur. Hükümetin bu hareketi kamuoyunda da memnunluk uyandırmıştır. Zeki Hakimoğlu, "Türk Tütüncüler Birliğinin Raporu", *İktisadi Yürüyüş*, C. 9, S. 200, Yıl: 9, 20 Mayıs 1948, s. 8; Ayrıca, 1944 ve daha önceki yıl ürünü olup gümrük çıkış vergisine tabi 1947 yılı içerisinde ihraç edilmesi öngörülen 3.000.000 kg tütünden alınacak verginin 1.000.000 liraya ulaşacağı tahmin edilmiştir. TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1947 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 1, C. 3, 18.12.1946, S. Sayısı: 9, TBMM Basimevi, Ankara, 1946, s. 103-104; Türkiye ile Çekoslovakya hükümetleri arasında mal mübadelelerini artırmak amacıyla Türk tütünü ile Çekoslovak mamulleri arasında belli şartlar altında takas yapılması kararlaştırılmıştır. Bu takas uzlaşması teklifi ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için Bk. BCA, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 167-164-8, Tarih: 07.06.1946.

72 TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 23. Birleşim, 26.12.1947, s. 336.

73 TBMM, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1948, S. Sayısı: 133, TBMM, Basimevi, Ankara, 1949, s. 155-156; 6 Temmuz 1948'de kabul edilen 5243 sayılı *Erzincan'da Yaptırılacak Meskenler Hakkındaki Kanun*'un birinci maddesine göre: Eski Erzincan Belediye sınırları içerisinde; kendileri veya varisleri adlarına tapuda kayıtlı meskenlerden depremde yıkılanların yerine satılmak üzere konut yaptırılması için yıllık ödeme miktarı 2.000.000 lirayı geçmemek şartıyla 6.000.000 liraya kadar gelecek yıllara geçici yüklenmelere girişilmiştir. Bu teşebbüste yukarıdaki miktarları geçmemek üzere faizleriyle birlikte bono çıkarmaya Maliye Bakanlığının yanı sıra Bayındırlık Bakanlığı da yetkili kılınmıştır. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 30, 06.07.1948, s. 711; *Resmî Gazete*, Sayı No: 6955, 12 Temmuz 1948.

İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1938-1950)

üretimi olumsuz etkileyeceği yönünde fikirlerin ileri sürülmesine yol açmıştır. Ancak bu duruma karşı kaliteli tütün yetiştirmeye önem vermek, maliyeti düşürmek, müşterileri kaybetmemenin yanı sıra yeni pazarlar elde etmek için siyasi ve ekonomik alanda gelişme göstermek, hükümetin en önemli görevleri arasında yer almıştır.⁷⁴

Tütünün ticaretinin geliştirilmesi ve sorunlarının halledilmesinde dış yardımların da etkili olduğu görülmektedir. Avrupa İktisadi İşbirliği Türkiye İcra Komitesi Başkanı Mr. Russel Dorr'un, 12 Eylül 1949 tarihinde İzmir Tüccar Kulübünde Marshall Planı hakkında verdiği bilgiye göre: Bu Plan kapsamında finanse edilen Avrupa Ödeme Anlaşması sayesinde tütün ve kuruyemiş ticareti büyük ölçüde düzelişmiş, İktisadî İşbirliği İdaresinin Türkiye'nin bütün sorunlarıyla ilgilenmesi bunların iyileşme eğilimine girmesine yol açmıştır.⁷⁵

Tablo 2'de 1938 ile 1950 yılları arasında Türkiye'den dış ülkelere yapılan yaprak tütün ihracatı gösterilmiştir.

TABLO: 2. Türkiye'de Yaprak Tütün İhracatı (1938-1950)

Yıllar	Tütün Miktarı (Ton)	Tütün Değeri (Lira)	Genel İhracat (Lira)	Yaprak Tütün İhracatının Genel İhracat Tutarına Oranı %
1938	43.284	37.775.000	144.947.000	26
1939	43.284	38.775.000	127.389.000	30
1940	27.388	24.222.000	111.446.000	21
1941	31.657	30.665.000	123.081.000	24
1942	42.918	49.753.000	165.034.000	30
1943	44.182	98.494.000	257.152.000	38
1944	30.233	80.476.000	232.530.000	34
1945	38.072	97.286.000	218.929.000	44
1946	28.536	96.034.000	432.094.000	22
1947	42.293	179.532.000	625.244.000	28
1948	49.168	173.024.000	551.038.000	31
1949	77.627	258.988.000	693.910.000	37
1950	49.237	169.723.000	737.587.000	23

Kaynak: İGM, İstatistik Yıllığı 1939-1940, Yayın No: 159, Ankara, 1940, s. 278; İGM, İstatistik Yıllığı, 1942-1943, Yayın No: 226, Ankara, 1944, s. 218; İGM, İstatistik Yıllığı 1942-1945, Yayın No: 255, Ankara, 1946, s. 373; İGM, İstatistik Yıllığı 1948, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 422; İGM, İstatistik Yıllığı 1949, Yayın No: 303, Ankara, 1949, s. 321; İGM, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, Yayın No: 328, Ankara, 1950, s. 293; İGM, İstatistik Yıllığı 1951, Yayın No: 332, Ankara, 1951, s. 357, 397; İGM, İstatistik Yıllığı 1952, Yayın No: 342, Ankara, 1952, s. 431; İGM, *1959 İstatistik Yıllığı*, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 252.

74 Salih Zeki Ekimci, "Hangi Mahsullerimizin İstihsalini Artırmalıyız", *Türk Ekonomisi*, S. 75, Yıl: 7, Eylül 1949, s. 204.

75 Ziya Tataç, "Olaylara Bakış, Ağustos 1949, Sanayi Ekonomisi", *Türk Ekonomisi*, S. 76, Yıl: 7, Ekim 1949, s. 237; Karadeniz tütün piyasası 30 Ocak 1950 günü saat 10'da Samsun Tekel Merkez Binasında açılmıştır. Bu açılışa birlikte yapılan alım çalışmalarının ayrıntıları ve için Bk. "Karadeniz Tütün Piyasası Dün Açıldı", *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1950, Sayı No: 9151.

Tablo 2'ye göre: 1938'de 43.284 ton olan tütün ihracatı 5.953 ton artışla 1950'de 49.237 tona yükselmiştir. Buna karşılık 37.775.000 lira olan tütün ihracat tutarı 131.948.000 lira artışla 169.723.000 liraya çıkarılmıştır. Ayrıca 1938'de 144.947.000 lira olan Türkiye'nin genel ihracat tutarı 592.640.000 lira artışla 1950'de 737.587.000 liraya yükselmiştir. Böylece 1938'den 1950'ye kadar olan süreçte tütün ihracat miktarında %13,75; ihracat tutarında %349,29 ve genel ihracat değerinde ise % 408, 86 oranında bir artış sağlanmıştır.

Aynı yıllar arasında yaprak tütün ihracatının genel ihracat tutarına oranı 1940'da en düşük rakamla %21 iken 1946'da %22 ve 1950'de %23 olmuştur. 1945'te en yüksek rakamla genel ihracat tutarının %44'ünü teşkil eden yaprak tütünü, 1943'te %38 ve 1949'da %37 oranıyla sıralamada yerini almıştır. Neticede II. Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılında genel ihracatın neredeyse yarısına yakını olan %44'ünü yaprak tütünün meydana getirmesi, bu ürünün ülke ekonomisine katkı sağlayan ne denli önemli bir meta olduğunu gözler önüne sermektedir.

4. Tütün Faaliyetlerinde Teşkilatlanma

İnönü Dönemi'nde tütün ticaretinin geliştirilmesine yönelik yapılan çalışmalara paralel olarak tütün faaliyetlerinde teşkilatlanmaya da gidildiği görülmektedir. Bu dönemde Tekel Genel Müdürlüğünü teşkil eden beş birimden biri olan Tütün İşleri Müdürlüğü, ülke tütüncülüğünü ilgilendiren konularla meşgul olmak ve Tekel İdaresine ait görevleri yerine getirmek için yetkili kılınmıştır. Müdürlüğün tütüncülükle ilgili meşgul olduğu konular şöyle özetlenebilir:⁷⁶

1. Ülke tütün ekimini mevcut kanun ve tüzüklere göre denetlemek,
2. Yaprak tütün alım satımıyla ilgili yasal düzenlemeleri uygulamak,
3. Türk tütünlerinin ıslah ve gelişimini sağlamak,
5. Tütün hastalıklarıyla mücadele etmek.

Tütün İşleri Müdürlüğünün Tekel İdaresine ait görevleri ise şunlardır:⁷⁷

1. Tekelin ihtiyacı olan yaprak tütününü doğrudan üreticiden satın almak,
2. İdarenin yaprak tütünlerini işleyerek stoklamak,
3. Sigara ve tütün ürünlerini imal edip Satış İşleri Müdürlüğüne teslim etmek,
4. İdare için gerekli tütün teknisyenlerini yetiştirmek.

Kısaca, Tütün İşleri Müdürlüğü, tütünün tohum halinde tarlaya atılmasından sigara haline getirilmesine kadar geçirdiği bütün evreleri içine almıştır.

Tütün İşleri Müdürlüğünün idaresi altında şu birimler yer almıştır: ⁷⁸

A. Yaprak Tütün Ziraat Şubesi

B. Ziraat Fen Şubesi

76 Adnan Taşpınar, "Tütün İşlerimiz", İktisadi Yürüyüş, C. 6, S. 66-67, Yıl: 3, 16 Eylül 1942, s. 5.

77 Taşpınar, *a.g.m.*, s. 5.

78 Taşpınar, *a.g.m.*, s. 77.

C. Yaprak Tütün Satın Alım Şubesi

D. Yaprak Tütün İmalat ve Stok Şubesi

E. Tütün Fabrikalar Şubesi

Bu 5 şubeye, 11 adet yaprak tütün işleme evi, 112 adet yaprak tütün bakım evi, 1 adet çul işleme evi, 6 adet tütün sigara fabrika ve atölyesi, 1 adet kutu fabrika ve matbaası, 1 adet tütün enstitüsü, 2 adet tütün deneme istasyonu ve 3 adet tütün deneme tarlası bağlanmıştır.

Yukarıda bahsi geçen tütün şubelerinden: A. *Yaprak Tütün Ziraat Şubesinin* başlıca görevleri şunlardır:⁷⁹

1. Tütün ekimini kanun ve mevzuatlara göre kontrol etmek,
2. Yaprak tütün alım satımını kanun ve tüzüklere göre denetlemek,
3. Yaprak tütünlerinin ambarlara zamanında getirilmesini temin etmek suretiyle kaçakçılığa meydan vermemek, tütün tarımıyla uğraşanlara ait sayısı 160'a ulaşan emanet ambarlarını idare etmek,
4. Tütün tüccarlarına ait hesap ve depoları denetlemek,
5. Tütün eksperlerine ehliyet verilmesinde Devlet mevzuatını uygulamak,⁸⁰
6. Tütün ekim, alım, satım ve ihracatına ait istatistikler hazırlamak.

B. *Ziraat Fen Şubesi* tütüne ait teknik konularla meşgul olurken şu görevleri yerine getirmiştir:⁸¹

1. Türk tütün tohumunun ıslahı,
2. Tütün ekim yöntemlerinin iyileştirilmesi,
3. Tütün kurutma ve denkleme yöntemlerinin ıslahı,
4. Tütün hastalık ve haşereleriyle mücadele,
5. Tütün laboratuvar çalışmalarının yürütülmesi,
6. Tekel eksperlerinin yetiştirilmesi,

Ziraat Fen Şubesine bağlı birimler arasında Maltepe Tütün Enstitüsü, Samsun Tütün Deneme İstasyonu, Akhisar'da Ege Tütün Deneme İstasyonu, Pertek, Silvan ve Malatya'da Şark Tütün Örnek Tarlaları yer almıştır.

C. *Yaprak Tütün Satın Alım Şubesi*: Tekel idaresinin ihtiyacı olan yaprak tütün satın alım işiyle uğraşarak şu görevleri yerine getirmiştir:⁸²

⁷⁹ Taşpınar, *a.g.m.*, s. 77.

⁸⁰ Tekel Genel Müdürlüğü, tütün eksperlerinin yetiştirilmesi için zaman zaman iki yılı teorik, üç yılı da staj olmak üzere 5 yıllık bir eğitim süreci kapsamında kurslar düzenlemiştir. Bu kurslara 30 yaşını geçmeyen askerliğini yapmış, lise veya muadil bir ziraat okulunu bitirenler katılabilmektedir. Bu konu ile ayrıntılı bilgi almak için Bk. *Akşam*, 9 Kasım 1943, Sayı No: 9000.

⁸¹ Taşpınar, *a.g.m.*, s. 77.

⁸² Taşpınar, *a.g.m.*, s. 77.

1. İdarenin harman ihtiyacına göre, doğrudan ekiciden yaprak tütün satın almak,
2. İhtiyacı olan ekicilere avans vermek ve çul dağıtmak suretiyle yardımda bulunmak,
3. Tütün çevrelerinde yetiştirilen mahsulün değer fiyatla satışını temin ederek piyasayı dengede tutmak,
4. İdare eksperleri aracılığıyla ekiciye tütün yetiştirme ve denkleme konusunda tavsiyelerde bulunmak,
5. Tütün piyasasında yer alan dış ülke alıcılarına kolaylık sağlayarak ihracatın artırılmasına yardımcı olmak,

D. *Yaprak Tütün İmalat ve Stok Şubesi*: Alınan yaprak tütünleri tasnif, işleme ve stok halde koruma işleriyle uğraşarak şu görevleri yerine getirmiştir:⁸³

1. Satın alınan yaprak tütünlerin işlenmesini sağlamak,
2. Yaprak tütün stokunun bakım ve muhafazasını temin etmek,
3. Sigara fabrikalarının tütün ihtiyacını karşılamak,
4. İşleme ve bakım evlerinin idaresini sağlamak,
5. İşleme ve bakım eksperlerinin idaresini temin etmek,
6. Yaprak tütünün ambalaj ihtiyacını gidermek,
7. Yaprak tütünün maliyet hesaplarını tutmak,

Yaprak Tütün İmalat ve Stok Şubesine bağlı 11 işleme ve 112 bakım evinde 4.500 kadar işçi çalışmıştır.

E. *Tütün Fabrikalar Şubesi*: Bu birim idareye bağlı tütün ve sigara fabrikalarının teknik ve işletme faaliyetleriyle meşgul olarak şu görevleri yerine getirmiştir:⁸⁴

1. Sigara ve tütün ürünlerini imal edip satış bölümüne teslim etmek,
2. Tütün fabrikalarının rasyonel biçimde işletilmesini temin etmek,
3. Fabrikaların makine ve diğer tesis projelerini hazırlamak,
4. Fabrikaların tüm kadrolarını düzenlemek,
5. Teknik şartnameler hazırlamak,
6. Matbaa ve kutu imalat işlerini yürütmek,
7. Tütün ürünlerinin maliyet hesaplarını tutarak kontrol etmek,
8. Tütün İşleri Müdürlüğünün diğer teknik işlerine bakmak,

9. Fabrikalarda üretilen sigara ve tütün mamullerinin kalitesini kontrol ederek gerekli tedbirleri almak.

83 Taşpınar, a.g.m., s. 77.

84 Taşpınar, a.g.m., s. 77.

5. Tütün Şirketleri

İnönü Dönemi'nde tütün çalışmalarında teşkilatlanmaya gidilmesiyle beraber tütün şirketlerinin ihdas edilmesine de önem verildiği bilinmektedir. Ülke içi ve dışında işlenmiş ya da işlenmemiş yaprak tütünün alım satım, ihraç ve komisyonculuğunu gerçekleştirmek amacıyla İzmir'de 25 yıl süre ve 200.000 lira sermaye ile *Tütün İhracat Türk Anonim Şirketinin* kuruluşuna başlanmıştır. Bu şirketin Ticaret Bakanlığından gönderilen sözleşme tasarısı ve sermayesinin dörtte birinin temin edildiğini gösteren banka mektubu 16 Ekim 1940'da Bakanlar Kurulunca incelenerek onaylanmıştır.⁸⁵

Yine, tütünlerin alım, satım, ihraç ve işletilme görevini yerine getirmek amacıyla 50 yıl süre ve 200.000 lira sermaye ile İstanbul'da *Mahsul Tütün İhracat Türk Anonim Şirketinin* teşkiline başlanmıştır. Adı geçen şirketin Ticaret Bakanlığından gönderilen sözleşme tasarısı ve sermayesinin dörtte birinin sağlandığını belgeleyen banka mektubu, 25 Kasım 1940'da Bakanlar Kurulunca kabul edilmiştir.⁸⁶

II. Dünya Savaşı yıllarında tütün şirketlerinin kuruluş çalışmalarının sürdürüldüğü görülmektedir. Başta tütün alım, satım, ihraç, işletme görevleri olmak üzere bu mahsule yönelik bütün işlemleri yerine getirmek amacıyla İstanbul'da 30 yıl süre ve 100.000 lira sermaye ile *Türk Tab Tütün İhracat Türk Anonim Şirketinin* teşkiline başlanmıştır. Bu şirketin sözleşme ve sermayesinin %25'inin tedarik edildiğini belgeleyen Banka mektubu, 31 Temmuz 1941'de Bakanlar Kurulunca incelenerek kuruluşu kararlaştırılmıştır.⁸⁷

Savaş Dönemi'nde kabul edilen Milli Korunma Kanununun 26. maddesine dayanılarak üreticiden tütün satın alınması için Ticaret Bakanlığı hesabıyla *Yerli Ürünler Türk Anonim ve Türk Tütün Limited Şirketlerine* tahsis edilen 5.000.000 liralık döner sermayenin 10.000.000 liraya çıkarılmasına dair 251 sayılı Karar, 13 Ocak 1942'de Bakanlar Kurulunca uygulamaya konulmuştur.⁸⁸

II. Dünya Savaşı'nın olumsuz şartlarına rağmen tütün şirketlerinin ihdas edilme çalışmalarına devam edildiği gözlemlenmektedir. Yaprak tütünleri işlemek ve ticaretiyle uğraşmak amacıyla İstanbul merkezde 25 yıl süre ve 300.000 lira sermaye ile *Nemli Tütün Türk Anonim Şirketinin* teşkiline başlanmıştır. Adı geçen şirketin sözleşmesi ve sermayesinin dörtte birinin tedarik edildiğini gösteren banka mektubu, 8 Eylül 1943'de Bakanlar Kurulunca incelenerek kuruluşu onaylanmıştır.⁸⁹

Benzer şekilde, tütün ve toprak mahsulü ticaretiyle uğraşmak maksadıyla İstanbul merkezde 25 yıl süre ve 300.000 lira sermaye ile teşkiline başlanan *Turan Tütüncülük Türk Anonim Şirketinin* sermayesinin dörtte birinin tedarik edildiğini gösteren banka mektubu incelenerek 4 Mart 1944 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısıyla kuruluşu kararlaştırılmıştır.⁹⁰

Yine İstanbul merkezde her çeşit tütün faaliyeti ve ticaretiyle uğraşmak amacıyla 20 yıl süre ve 500.000 lira sermaye ile kuruluşuna başlanan *Fumaro Türk Tütün Anonim Ortaklığının* sözleşmesi ve sermayesinin dörtte birinin yatırıldığını gösteren banka mektubu, 2 Şubat 1945'de Bakanlar Kurulunca incelenerek faaliyetine izin verilmiştir.⁹¹

85 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 92-99-5, Tarih: 16.10.1940.

86 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 93-108-4, Tarih: 25.11.1940.

87 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 95-68-3, Tarih: 31.07.1941.

88 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 97-108-12, Tarih: 13.01.1942.

89 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 102-65-16, Tarih: 08.09.1943.

90 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 104-16-5, Tarih: 04.03.1944.

91 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 107-96-1, Tarih: 02.02.1945.

Savaşın sonlarına doğru tütün şirketlerinin kuruluş çalışmalarının sürdürüldüğü gözlemlenmektedir. Her türlü ticaret, temsilcilik, acentecilik, komisyonculuk faaliyetleriyle uğraşmak amacıyla İstanbul merkezde 50 süre ve 100.000 lira sermaye ile kuruluşuna başlanan *Yaprak Tütün Türk Anonim Ortaklığının* ana sözleşmesi ve sermayesinin dörtte birinin ödendiğini gösteren banka mektubu, 27 Temmuz 1945’de Bakanlar Kurulunca incelenerek adı geçen şirketin faaliyete geçmesine izin verilmiştir.⁹²

İzmir merkezde Tütün İhracat Türk Anonim Şirketinin yanı sıra yeni bir şirketin daha kurulduğu bilinmektedir. Her çeşit ihracat, ithalat, komisyonculuk ve sanayi işleriyle uğraşmak üzere 50.000 lira sermaye ile teşkiline başlanan Üzüm, Tütün, İhracat Türk Anonim Ortaklığının ana sözleşmesi ve sermayesinin dörtte birinin ödendiğini gösteren banka mektubu, 27 Temmuz 1945’de Bakanlar Kurulunca incelenerek adı geçen ortaklığın kurulması kararlaştırılmıştır.⁹³

İnönü Dönemi’nde tütünün şirketlerinin yanı sıra bir bankasının da kurulması için çalışmalar yürütülmüştür. Recep Peker’in, 14 Ağustos 1946 tarihinde TBMM’de açıkladığı Hükümet Programına göre: Tütünün üretim ve ticaretinde özel teşebbüsü endişeye sevk etmeyecek biçimde sermayesine tekel idaresi, üretici ve tüccarın katılacağı bir Tütüncüler Bankasının kurulmasını sağlamak önemli bir husus olarak görülmüştür.⁹⁴ Bu nedenle 1946-1947 tütün piyasasının durgun geçmesi üreticiyi zor duruma düşürürken, konu İzmir basınında da gündeme getirilmiştir. Üreticiler tarafından Ankara’ya çekilen şikâyet telgrafları ve gazetelerin ele aldığı başlıca husus, Hükümetin kuracağı Tütüncüler Bankasının sermayesine karşılık üreticiden %5 prim tahsil edilmesidir.⁹⁵ Bu Bankanın başlıca özelliği tütüncülere ait olmasıdır. Tekel İdaresinin bu örgütlemeye rolü ise ülke tütüncülüğünde söz sahibi bulunmasından ileri gelmektedir.⁹⁶

Bu arada Akhisar Tütüncüler Birliğinin hazırladığı rapora göre, ülke tütüncülüğü Bulgaristan ve Yunanistan gibi Balkan ülkeleriyle şöyle kıyaslanmıştır:⁹⁷

1. Bulgaristan ve Yunanistan gibi ülkelerde tütünün devletçe desteklendiği ve sanayisi de tesis edildiği halde, Türkiye bu gelişmenin dışında sadece tarım sahasında varlığını hissettirebilmiştir.

2. Dış piyasalarda Türk tütünlerinin yeterli ticarethane, eksper ve harmancıları bulunmamaktadır.

3. İç satışlar için her iki ülkede üreticilerin çıkarlarını koruyacak kooperatif ve diğer teşekküller meydana getirildiği halde, Türkiye’de bu kuruluşlar yeterli sayıya ulaşmamıştır.

4. Türkiye’de tütün ticaretiyle uğraşan ve yabancı alıcı ve ortaklıklar adına faaliyette bulunan bir kaç şirket ve müessese dışında ihtiyacı karşılayacak yeter sayıda tütün tüccarı ve ihracatçısı da yer almamıştır. Kısaca tütünün tarımına rağmen ticaretinin geri kaldığını söylemek mümkündür.

92 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 108-46-13, Tarih: 27.07.1945.

93 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 108-46-17, Tarih: 27.07.1945.

94 “TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 0, C. 1, 3. Birleşim, 14.08.1946, s. 32; İsmail Arar, *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 173; İhsan Arif Gökpınar, “Tütün Bankası Etrafında”, *Türk Tütünü*, C. 9, S. 191, Yıl: 1 Mayıs 1947, s. 3.

95 Necdet Salih Kurdakul, “Tütün Bankası mı, Kooperatif mi”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 8, S. 173, Yıl: 8, 4 Mart 1947, s. 12.

96 İsmail Ziya Bersis, “Tütün Bankası”, *Türk Tütünü*, C. 9, S. 191, Yıl: 1 Mayıs 1947, s. 6.

97 Necdet Salih Kurdakul, “Tütüncülüğümüz ve Kooperatif Hareketleri”, *İktisadi Yürüyüş*, C. 9, S. 209, Yıl: 9, 11 Ekim 1948, s. 11.

Türk tütüncülüğünün ticaret ve endüstri bakımından bir kısım komşu ülkelerden geri kaldığı II. Dünya Savaşı sonrasında, tütün şirketlerinin kuruluş çalışmalarının sürdürüldüğü bilinmektedir. Kendi ve başkaları adına tütün alım, satım ve ticaretiyle uğraşmak üzere Ankara'da 25 yıl süre ve 10.000 lira sermaye ile *Austro-Türk Tütün Anonim Ortaklığının* tesisine teşebbüs edilmiştir. Adı geçen ortaklığın, ana sözleşmesi ve sermayesinin dörtte birinin ödendiğinin gösteren banka mektubu 13 Mart 1948'de Bakanlar Kurulunca incelenerek kuruluşuna izin verilmiştir.⁹⁸

Ayrıca Türkiye'de her türlü tütün alım, imal, satış, ihraç, ticaret ve komisyon işlerini yerine getirmek amacıyla İstanbul'da beş yıl süre ve 100.000 lira sermaye ile *Greek-American Tobacco Company* Tütün Ticareti Türk Anonim Ortaklığının tesisine girilmiştir. Bu ortaklığın, ana sözleşmesi ve sermayesinin dörtte birinin yatırıldığını gösteren banka mektubu, 17 Ağustos 1948'de Bakanlar Kurulunca incelenerek kuruluşuna izin verilmiştir.⁹⁹

Greek-American Tobacco Company'nin kuruluşundan dört ay sonra CHP Genel Sekreterliğinden Başbakan Hasan Saka'ya gönderilen bir yazıda: Tütün yetiştiricilerinden iki yıldır kesilen ve 1949'da da kesilecek %5 pirim karşılığında üreticiyi himaye amacıyla aynı yıl içerisinde bir teşekkülün kurulması öngörülmüştür. Bu teşebbüsün gerçekleşmesinde hükümetin Genel İdare Kuruluyula işbirliği yapması hakkındaki Divanın 17 Aralık 1948 tarihli toplantısında verilen önerenin yine hükümete bırakılması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁰

Bu konuyla ilgili olarak Cumhurbaşkanı İnönü'nün TBMM'nin 1 Kasım 1949 tarihli açılış konuşmasında verdiği bilgilere göre: Tütün üreticilerinin %5 lerinden elde edilen sermaye ile kurulacak müessesenin kanun tasarısı Meclise sunulacaktır.¹⁰¹

Nihayet, tütün ticareti yapmak ve tütünün değerlendirilmesiyle piyasanın düzenlenmesi ve ekicilerin teşkilatlanmasına yardım etmek amacıyla 3780 sayılı *Milli Korunma Kanununa* dayanılarak kendilerinden prim alınan tütün ekicileri, Tekel Genel Müdürlüğü, TC. Ziraat Bankası ve diğer milli bankalar arasında, anonim şirketler ve diğer özel hukuk hükümlerine tabi olmak üzere 23 Mart 1950 tarih ve 5628 sayılı Kanunla *Türk Tütün Ortaklığı* kurulmuştur. 3659 sayılı Kanun hükümlerine tabi bulunmayan ortaklığın faaliyet süresi 50 yıl, merkezi ise İstanbul olmuştur. Bu sürenin uzatılması veya kısaltılması ortaklığın teklifi ve Bakanlar Kurulunun Kararı ile belirlenmiş, kuruluşun sermayesi 20 milyon lira olarak tespit edilmiştir.¹⁰²

6. Tütün Kongre ve Toplantıları

İnönü Dönemi'nde tütünün şirketlerinin teşkil edilmesinin yanı sıra kongre ve toplantılarının da düzenlendiği görülmektedir. 18 Ekim 1943 günü saat 10'da İzmir Halkevi salonunda toplanan Tütün Kongresi, ülke tütüncülüğü bakımından çok önemli kararların

98 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 116-21-4, Tarih: 13.03.1948; Diğer şirketler gibi *Austro-Türk Tütün Anonim Ortaklığı* da 865 sayılı Ticaret Kanununun 280. maddesine göre kurulmuştur. Bu kanunun adı geçen maddesi için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 4, 29.05.1926, s. 816; *Resmi Gazete*, Sayı No: 406, 28 Haziran 1926. 99 BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 117-56-16, Tarih: 17.08.1948.

100 BCA, Yer Bilgisi: 490-1-0-0/ 454-1870-5, Tarih: 29.12.1948.

101 TBMM, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 21, Birinci Birleşim, 01.11.1949, s. 5-6.

102 TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 32, 23.03.1950, s. 1330; *Resmi Gazete*, Sayı No: 7469, 29 Mart 1950 ;"Türk Tütünleri Ortaklığı", İktisadi Yürüyüş, C. 10, S. 237, Yıl: 10, 20 Kasım 1949, s. 15; 3780 sayılı Milli Korunma Kanunu hakkında ayrıntılı bilgi almak için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 6, C. 21, 18.01.1940, s. 167-175; *Resmi Gazete*, Sayı No: 4417, 26 Ocak 1940; Ayrıca 3 Temmuz 1939 tarih ve 3659 sayılı Kanunun ayrıntıları için Bk. TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 6, C. 20, 03.07.1939, s. 795; *Resmi Gazete*, Sayı No: 4255, 11 Temmuz 1939.

alınmasını sonucunu ortaya koymuştur.¹⁰³ Kongreye, İzmir ve Manisa milletvekilleri, İzmir Cumhuriyet Halk Partisi Başkanı ve Müfettişi, Belediye Başkan Vekili, İzmir Ticaret Odası Başkanı ve Umumi Kâtibi, Tüccar Birlikleri Genel Kâtibi, İstanbul Tütüncüler Birliği Temsilcisi, Ekonomi Profesörü Refii Şükrü Suvla ile tütün eksper ve üreticileri katılmıştır. Ayrıca, Akhisar, Bafra, Bursa, Hendek, İstanbul, İzmir, Muğla, Sındırgı ve Samsun çevresinden kongreye tüccar ve temsilciler de iştirak etmiş, müzakereler 13 haber kuruluşu ve basın temsilcisi tarafından takip edilmiştir.¹⁰⁴

Kongrenin açılış konuşmasını Gümrük ve Tekel Bakanı Suat Hayri Ürgüplü' yapmış¹⁰⁵ Divan teşkil edildikten sonra 9 maddelik gündem maddeleri okutulup bunlar üzerinde çalışabilmek amacıyla dört alt ihtisas komisyonu oluşturulmuştur. Bunlar:

1. Üretim, kredi ve alım,
2. Satış, ihracat, kredi ve kooperatif,
3. Tarım, ıslah mücadele ve tali maddeleri değerlendirme,
4. Kanun ve nizamname komisyonlarıdır.¹⁰⁶

19 Ekim 1943 günü saat 10'da Kongre Genel Heyetince verilen konuların incelemelerine geçen komisyonlar, ilk etapta Tekel İdaresi uzmanlarının verdiği raporları, ikinci etapta ise Ticaret ve Ziraat Odaları tarafından hazırlanan etütler ile üretici, tüccar ve eksperlerin temennilerini ele almıştır. Uzun uzadıya müzakere edilen bu konular çoğunluk kararıyla rapor haline getirilerek bir sonraki gün toplanacak Kongre Genel Heyetinin onayına sunulmak üzere Başkanlığa takdim edilmiştir.¹⁰⁷ Kongrenin üçüncü ve son günündeki toplantılarda hazırlanıp başkanlığa sunulan komisyon raporları kâtip tarafından okunarak sıra ile müzakere edilmiştir.¹⁰⁸

Görüşmeler esnasında tüccarlar ağırlığını koyarak satış kooperatifleri ve bunları finansa edecek bir bankanın teşkili aleyhine kamuoyu oluşturmuştur.¹⁰⁹ Kongrede arz edilen dilekleri ise şöyle özetlemek mümkündür.¹¹⁰

103 Yakup Kadri Yazman, "Tütün Kongresi Neticeleri", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 4/4; Kırkağaç'ın Bakır köyünden delege olarak seçilen Hilmi Bakırlı Kongrenin üç numaralı Ziraat, Islah, Mücadele ve Tali Maddeleri Değerlendirme Alt Kuruluna başkan seçilerek bu görevi layıkıyla yerine getirmiştir. Bakırlı'nın kongre hakkında izlenimleri için Bk. "Tütün Kongresi Hakkında Maruf Müstahsillerimizin İntibaları", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 8.

104 Kongreye katılan tüccar ve temsilcilerin adlarıyla katıldığı yöreler hakkında ayrıntılı bilgi almak Bk. "Muhtelif Vilayetlerden Kongreye İştirak Edenler", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 8/4.

105 Suat Hayri Ürgüplü'nün kongre açılış konuşmasının ayrıntıları için Bk. "Gümrük ve İnhisar Vekili Suat Hayri Ürgüplü: Tütün Kongresi", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 6, 23.

106 "Tütün Kongresinde Konuşulan ve Karar Altına Alınan Meseleler", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 9.

107 "Kongrenin İkinci Günü", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 10.

108 "Kongrenin İkinci Günü", s. 10.

109 Tekel İdaresi tütün üretiminin üçte birini kendi ihtiyacı için satın alırken, kalan 40 milyon kg'ını da tüccar vasıtasıyla yabancı ülkelere ihraç etmiştir. Bu satıştan tüccarın %40 kar ettiği tahmin edilmektedir. Bu oranda kâr elde eden tüccarın kooperatifçiliğin aleyhinde bulunması bir gerçek olarak görülmüştür. Çünkü bu kooperatifler üreticiye borç para verip, onların mahsullerini de satacağından tüccarlara gerek kalmayacak bunların asalak ve zararlı bir unsur oldukları ortaya çıkacaktır. Suphi Nuri İleri, "Tütüncülüğümüzü Devletleştirebilir miyiz", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 7, 22; Kongrede 10 Haziran 1938 tarih ve 3437 sayılı *Tütün ve Tütün İnhisarı Kanunu* hakkındaki dilekler için Bk. Münir Karacık, "Tütün Kanunu Hakkında Dilekler", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 8/2, 20.

110 Yazman, "Tütün Kongresi Neticeleri", s. 4/4; Ticari Birlik Gazetesi sahibi İsmail Ziya Bersis'e göre: 18 Ekim 1943'te İzmir'de toplanan tütün kongresine Samsun, Bafra, Trabzon, Hendek, Düzce, İzmit, Bursa ve Hasankeyf çevrelerinden hiç bir tütüncü davet edilip dinlenmemiştir. Selim Cavid Yazman, "Münakaşa Edilen ve Bir Ka-

İnönü Dönemi'nde Türkiye'de Tütün Yetiştiriciliği ve Politikası (1938-1950)

1. Hükümetçe teşkil edilecek heyetler aracılığıyla tütün derecelerinin tespiti ve bunların belgelere kaydedilmesinin yanı sıra yetkili bakanlıklarca da gerekli durumlarda üretimi artırma, azaltma ve sınırlandırma,

2. %12 oranındaki tütün vergisinin %8'e indirilmesi, yabancıların tütünü doğrudan çiftçilerden satın alması,

3. Tütünün ticaretini yapanların, tarımıyla meşgul olmaması,

4. Tütünün köylü elindeyken kontrol edilip satın alınması,

5. Eldeki stokun eritilmesinden sonra yeni piyasanın açılması,

6. Mevcut türlerin kaybedilmemesi için tütünün maliyetini ucuzlatarak kalitesinin artırılması,

7. Tütünün standardize edilmesinin yanı sıra reklam ve tanıtımının yapılması,

8. Dünya piyasalarını takip etmek amacıyla tütünle ilgili bir büronun tesis edilmesi,

9. Yabancı ülkelerde sigara fabrikaları açmanın yanı sıra kalitesi düşük tütünlerin ihracının engellenmesi,

10. Virginia tütünlerinin ekilmesinin önlenmesi,

11. Toprak mahsulleri vergisinin azaltılmasının yanı sıra kredilerin artırılması,

12. Bir kısım tütün ticaretiyle uğraşan kişilerin vergi vermeyip diğer bir kısmının vermesi eşitsizliği ortaya koyduğundan, ya bütün tüccarın beyanname sistemiyle vergi ödemesi, ya da ihraç edilen tütünün kilogramından muayyen bir verginin alınmasının temin edilmesi.

Kongre sonuçlarını şöyle özetlemek mümkündür:¹¹¹

1. Kongreye tüccar ve üreticilerin belli sayıda temsilci ile katılmaları birbirlerine üstünlük sağlama durumunu engellemiştir.

2. Kongre Divanının iyi yönetimi ve görüşmelerin belli bir ahenk içerisinde yapılmasıyla, tütüne yönelik bütün sorunlar tespit edilip tartışılmıştır. Bu suretle katılımcılar tütüncülüğünün gelişimi bakımından önemli sonuçları ortaya koyacak imkânı elde edebilmiştir.

3. Yine, Kongre Divanının, müzakereler esnasında ele alınacağı alt kurul raporlarını kısa sürede çoğaltıp üyelere dağıtmasıyla da gündem maddeleri rahatlıkla takip edilebilme imkânına kavuşmuştur.

4. Kongrenin aldığı kararlar temenni niteliğinden öteye geçememiş ise de Gümrük ve Tekel Bakanının bu temennilerin kısa sürede kanunlaştırılması yolunda gereken adımları

rara Raptedilmeyen Önemli Bir Konu: Tütün Kooperatifi", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 4/2; Tütün Kongresinin başlıca gündem maddeleri için Bk. Selim Cavid Yazman, "Tütün Kongresi", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 92, Yıl: 4, 15 Birinci Teşrin 1943, s. 1.

111 Yazman, "Tütün Kongresi Neticeleri", s. 4/4; Tütün Kongresi hakkında gazete ve dergilerin yaptığı değerlendirme için Bk. "Tütün Kongresi Hakkında Gazete ve Mecmualar Neler Yazdılar: Cumhuriyet, Yeni Asır, Anadolu, Birlik", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 4/3, 8; Kooperatifçilik hakkında bilgi almak için Bk. Şükrü, Bâban, "Tütün Kongresi Münasebetiyle: Kooperatifçiliğin Çeşitleri", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 4/1.

atacağını müjdelemesi, katılımcıları memnun etmiştir. Neticede kongre kendisine verilen görevi yerine getirmiş, sadece Kooperatif Kanununa yönelik değişikliği ilgili makamlara bırakmıştır.

Tütün Kongresinin katıplığında bulunan İzmir Ziraat Odası Başkanı Haydar Aryal'ın verdiği bilgilere göre: Kongre çalışmalarında eksper ve harmancı yetiştirme konusuna özen gösterilmesi can alıcı noktalardan birini teşkil etmiştir. Zira tütün davasında yeterli sayıda yetişmiş elemana sahip olmak milli bir görevdir. Kongrede çiftçi, tüccar ve devlet tekeliyle ilgili sorunlar masaya yatırılmış, istek ve dileklerin konuşulmasına fırsat verilmiştir. Ayrıca üretici ve tüccar, tütün gibi ekonomiye önemli girdi sağlayan bir ürünün değerlendirilerek dünyada satışının artırılması için müşterek çaba sarf etmiştir. Yine ülkenin birçok yöresinden gelen çiftçi, eksper ve tüccar gibi katılımcıların birbirlerini tanıma fırsatı yakalamaları, tütüncülük tarihinde önemli bir gelişme olarak kabul edilmiştir.¹¹²

Toplanan kongre münasebetiyle ilgili halkevinde bir de tütün sergisi açılmıştır. Sergide ülkenin çeşitli yörelerinden getirilen numuneler ve tütüne dair eserlerin yanı sıra bu mahsulün evsafi, hastalığı ve tedavi edilmesini sağlayan ilaç ve resimleriyle, ıslah çalışmaları yapan kurumların maketleri de teşhir edilmiştir.¹¹³

Kongre ile ilgili Gümrük ve Tekel Bakanlığı tarafından hazırlanan kitap hakkında İsmet İnönü'nün 3 Mart 1944 tarihinde yaptığı değerlendirmede Türk tütüncülüğüyle ilgili şu görüşlere yer verilmiştir:¹¹⁴

"-Yirmi beş yaşına gelmeden evvel çocuklarımızın tütün içmeğe başlamamalarını öğüt vermeye çalışıyorum. Yirmi beş yaşından sonra da aşırı derecede tütün içmenin, insanın çalışma kudretini, hususu ile bedeni ile çalışanların kudretini azaltacağına şüphem yoktur. Bu kayıtlarla beraber tütün bizim büyük bir mahsulümüzdür. Biz gerek devletin gerek vatandaşın tütün varidatı ile memleket umranında çok başarılar elde ettik. İleride de tütün varidatımız gerek devletçe gerek ticaretçe, memleketimiz imarının başlıca kaynaklarından olacaktır. Onun için tütün milli iktisadımızda büyük ve çok ehemmiyetli bir konudur. Büyük bir konu olan bu meseleler bütün milletin ilgisini çekmelidir. Bu ekonomi alanında eksikleri tamamlamak, hele dışarda satılıp yayılma imkânları bulmak her şeyden evvel fikir, çalışma yani kültür meselesidir. Bir kongrenin çalışmalarını havaya gitmekten kurtarıp toplamak, derli toplu etütler için örnek vermek demektir. Bunun için eseri takdir ettim."

İnönü Dönemi'nin sonlarına doğru tütün sorunlarıyla ilgili toplantılara devam edilmiştir. Tütün durumu, piyasanın açılış takvimi ve diğer meseleleri görüşmek üzere Ticaret ve Ekonomi Bakanlığı ve Tekel Genel Müdürlüğü yetkilileri, milletvekilleri, Türk Tütün Limited ve yerli ürün temsilcileri ve tütün birlikleri delegelerinin iştirakiyle 16 Kasım 1949'da Ticaret Bakanlığında bir toplantı düzenlenmiştir. Ekonomi ve Ticaret Bakanı Vedat Dicleli'nin konuşmasıyla açılan toplantıda, tütün tüccar ve üreticilerinin müzakere edecekleri konuların gündemi hazırlanmıştır. Toplantı tüccar ve üreticiler olmak üzere iki komisyona ayrılırken, her biri kendi alanını ilgilendiren konular üzerindeki görüşlerini ayrı

112 Haydar, Aryal, "Tütün Kongresi Hakkındaki Düşünceler", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 95, Yıl: 4, 1 Birinci Kânun 1943, s. 9.

113 Tütün sergisinde teşhir edilen nesnelere ilgili ayrıntılı bilgi için Bk. "Kongre Münasebetiyle Tütün Sergisi", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin 1943, s. 8/3-4.

114 Ersin Gürdamar, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tütün Politikaları*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Malatya, 2019, s. 148-149.

rapor halinde sunmuştur.¹¹⁵ Bu raporlar yapılan son genel oturumda okunduktan sonra her madde etrafın da geniş surette görüş alışverişinde bulunulmuştur.¹¹⁶

Toplantının gündemi şöyledir:¹¹⁷

1. Ekonomi ve Ticaret Bakanı tarafından toplantının açılışı,
2. Çalışma ve müzakere yönteminin tespiti,
3. Tütün piyasa açılış tarihinin belirlenmesi için üretici ve tüccar temsilcilerinin çalışmalarına dayanak olmak üzere Bakanlıkça hazırlanan programların kendilerine verilmesi.

Tütün Üreticileri Komitesinin çalışma programı ise şöyle tespit edilmiştir:

1. Bölgelere göre tütün üreticilerinin elindeki 1948 ve daha önceki yıllara ait mahsul stokları,
2. 1949 yılı tütün mahsulünün bölgelere göre tahmini ve bir önceki yıla göre üretim rakamları,
3. 1947-1948 ve bölgeler itibariyle 1949 yılı tütünlerinin evsafı,
4. 1949 yılı tütünlerinin satışa sunulmasındaki hazırlık durumları,
5. Tütün üreticisi bakımından bölgeler itibariyle piyasaların açılış tarihleri hakkında değerlendirme,
6. Dilek ve temenniler.

Tütün İhracatçıları Komitesinin çalışma programına gelince:

1. Bölgelerin, yıl ve kalite durumuna göre stokları,
2. Tüccar görüşlerine göre: dış ülkelerin, bir önceki yıla göre üretim, stok ve alım durumları,
3. Yine bir önceki yıla göre dış piyasa fiyatları,
4. 1949 yılı tütünleri için tüccarın tetkik ve tespit hazırlıkları,
5. Bölgeler itibariyle tütün piyasalarının açılış tarihleri hakkında müzakereler,
6. Tüccarın 1949 yılı ürünlerinden satın alacağı miktar hakkında tahminler,
7. Dilek ve temenniler.

Toplantı da tütün ekiminin tahdidi; Kocaeli gibi bir kısım vilayetlerde ambar ve depo yetersizliğinin giderilmesi; üreticilerin kredi ihtiyacının karşılanması; tütün ihracatının artırılması yönünde tedbirler alınması; eksper yetiştirilmesine özen gösterilmesi ve dış piyasa hareketleri hakkında üreticilere düzenli bilgiler verilmesi gibi konulara da yer

115 "Ankara'da Toplanan Tütün Kongresinin Tafsilatı", İktisadi Yürüyüş, C. 10, S. 237, Yıl: 10, 20 Kasım 1949, s. 3; Ekicilerin Dilekleri", İktisadi Yürüyüş, C. 10, S. 237, Yıl: 10, 20 Kasım 1949, s. 22; Metin Ünal, "Tütünün 75 Yılı", *Tütün Eksperleri Derneği Bülteni*, S. 39, Yıl: 7, Eylül-Ekim 1998, s. 7.

116 *Aydın Tarihi*, Aralık 1947, Sayı No: 169, s. 11.

117 "Ankara'da Toplanan Tütün Kongresinin Tafsilatı", s. 3.

verilmiştir. Bu hususlarla ilgili Ticaret Bakanlığı ile Gümrük ve Tekel Bakanlığı temsilcileri gerekli müzakereleri yaparak açıklamalarda bulunmuştur.¹¹⁸

Ankara’da tekel yetkilileri, tüccar, idareci ve üreticiler tarafından gerçekleştirilen tütün toplantısında pek çok sorun müzakere imkânına kavuşmuştur. Bu suretle üretici ve tüccar kendi düşüncesini ileri sürerken yöneticilerin de orta yolu bularak genel menfaate uygun kararların alınmasına yardım etmesi, toplantının amacına ulaşmasında önemli bir gelişme olmuştur.¹¹⁹

SONUÇ

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, Ege, Karadeniz, Marmara, Doğu ve Güneydoğu çevrelerinde yetiştirilen tütünün İnönü Dönemi’nde de ülkenin önemli üretim ve ihrac mahsullerinden biri haline geldiği bilinmektedir. Ancak bu mahsul tarımının düz sahalara indirilme çabası ve soğan ekilen alanların ve bağların tütün tarlalarına dönüştürülüp, kaliteden ödün verilmesi, Gümrük ve Tekel Bakanlığı ile Tarım Bakanlığı uzmanlarının işbirliğine gidip ekim çevrelerindeki toprakları tahdit ve tespit etme sürecini hızlandırmıştır. Buna kaliteli tütün yetiştirenlere kredi desteği sağlanması da ilave edilince dış standartlara uygun, verimi bol, bir üretim sürecinin önü açılmıştır. Tütünün kalitesinin yükseltilmesi ve veriminin artırılması, Thrips ve Akdamar gibi haşere ve hastalıklarla yapılacak mücadelede önleyici tedbirlere müracaat edilip ilaçla müdahaleyi zorunlu hale getirmiştir.

Türkiye’de tütün veriminin yükseltilmesi ve pipoyla suni kokulu sigaraların ABD’den ithalatına mani olmak amacıyla 1938’den 1942’ye kadar, ülkenin çeşitli yörelerinde girilen Virginia tohumu ekim denemelerinde; Antalya’da bu tohum terkiğine sahip bir mahsul elde edilebilmiştir. Buna ilaveten Çanakkale’ye bağlı Biga, Yenice ve Hamdi Bey’de yapılan tarımda, Ege Bölgesi özelliğinde tütün yetiştirilebilmiştir. Bu sayede kaliteli ve verimce üstün tohumların başka yörelerde de üretilmesi temin edilerek ilk etapta çiftçilerin gelirleri, ikinci etapta ise ülkenin döviz kaynaklarının artırılması amaçlanmıştır.

II. Dünya Savaşı’nın beslenme sorununun had safhaya ulaştığı yıllarında Tütün İslah Enstitüsü, yaptığı çalışmalarla tohumlardan yağ üretilebileceğini tespit etmiştir. Tütün tohumlarından yağ elde edilme faaliyetiyle, bu mahsulden verimli bir şekilde yararlanılmasının yanı sıra gıda sektörünün canlandırılması da hedeflenmiştir.

Bu dönemde tohum alanında yaşanan gelişmelerin tütün ihracatına da yansdığı gözlemlenmektedir. Türk tütününün pazarlama ve reklam sorunlarına rağmen, girdiği harmanlara katkı sağlayıp sert yabancı olanları yumuşatıp içilebilir bir hale getirebilmesi, bu mahsule olan rağbeti her geçen gün daha da artırmıştır.

II. Dünya Savaşı yıllarında ülkenin açlık ve yoklukla mücadele çalışmalarında başta ABD, Almanya ve İngiltere olmak üzere farklı ülkelere yapılan yaprak tütün ihracatıyla elde edilen döviz, ülke ekonomisine önemli bir gelir kaynağı teşkil etmiştir. Ancak dış piyasalarda görülen canlılığa rağmen iç piyasalarda zaman zaman beliren tütünün taban fiyatı düşüklüğüyle ilgili şikâyetler, bu dönemin önemli sorunlardan biri haline gelmiştir.

Tütünün alkollü içkilerle birlikte ülkenin savunma harcamalarına katkı sağlamak üzere Milli Savunma Vergisi adı altında toplanması, dönemin göz ardı edilmemesi gereken uygulamaları arasında yer almıştır. Hayat pahalılığı, karaborsa, açlık ve sefalet gibi

118 *Ayın Tarihi*, Aralık 1947, Sayı No: 169, s. 11-12.

119 Aslan Tufan Yazman, “Hükümet-Tüccar ve Müstahsil Birlikte Çalışırsa Büyük Faydalar Sağlanır”, İktisadi Yürüyüş, C. 10, S. 237, Yıl: 10, 20 Kasım 1949, s. 14.

sıkıntılarının yaşandığı II. Dünya Savaşı Dönemi şartlarında, ülke savunmasına destek temin etmede bu gelirin ne denli önemli olduğu bilinen bir gerçek haline gelmiştir.

İnönü Dönemi hükümetlerinin, tütünün standardizasyon, teşkilatlanma, satış ve koordinasyon içerisinde çalışmalarını yürütememe sorunlarıyla karşı karşıya kalarak bu sorunlara çözüm yolu aradığı bir süreçte, iç ve dış ticareti geliştirmek amacıyla çoğunluğu İstanbul ve İzmir'de olmak üzere tütün şirketlerinin teşkil edildiği bilinmektedir. Bu şirketlerin çoğunun savaş yıllarında teşkilatlanarak faaliyetini yürütmesi, Türk tütüncülüğü, ülke ekonomisi ve özel teşebbüsün geliştirilmesinde önemli bir merhale olmuştur.

Bu dönemde tütün sorunlarını dile getirerek bu sorunlara çözüm yolları bulmak amacıyla Hükümet temsilcileri, ekiciler ve tüccarın iştirakiyle zaman zaman kongre ve toplantılar da düzenlenmiştir. Bu toplantılarda devlet görevlileri, üretici ile tüccar arasında arabuluculuk rolünü üstlenip uzlaşma kültürü içerisinde anlaşmalarını sağlayarak üzerine düşen görevi yerine getirmiştir.

Netice itibariyle tütünün üretim, tohum ıslahı ve ticareti başta olmak üzere her alanda gerçekleştirilen çalışmaları sayesinde, ekim sahası, çiftçi ve köy sayılarında belirgin artışların yaşanması, dış ülkelere yapılan ihracatı da tetikleyerek milli ekonomiye katkılar sağlamıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Yer Bilgisi: 30-18-1-1/ 10-42-17, Tarih: 07.09.1924.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-1/ 30-62-9, Tarih: 21.10.1928.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 1-10-33, Tarih: 26.12.1928.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 26-17-6, Tarih: 13.03.1932.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 38-51-17, Tarih: 15.07.1933.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 44-28-13, Tarih: 08.05.1934.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 182-253-7, Tarih: 14.08.1939.

_____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 42-248-7, Tarih: 25.12.1939.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 184-267-8, Tarih: 20.02.1940.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 91-67-9, Tarih: 07.07.1940.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 92-99-5, Tarih: 16.10.1940.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 93-105-7, Tarih: 14.11.1940.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 93-108-4, Tarih: 25.11.1940.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 167-162-2, Tarih: 17.01.1941.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 167-162-3, Tarih: 28.01.1941.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 65-436-4, Tarih: 28.03.1941.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 95-68-3, Tarih: 31.07.1941.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 97-108-12, Tarih: 13.01.1942.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 212-444-9, Tarih: 13.02.1942.

_____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 182-253-15, Tarih: 05.12.1942.

_____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 102-65-16, Tarih: 08.09.1943.

- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 104-9-7, Tarih: 25.01.1944.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 104-16-5, Tarih: 04.03.1944.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 105-26-12, Tarih: 19.04.1944.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 106-66-19, Tarih: 28.09.1944.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 107-96-1, Tarih: 02.02.1945.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 108-46-13, Tarih: 27.07.1945.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 108-46-17, Tarih: 27.07.1945.
- _____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 123-782-1, Tarih: 03.01.1946.
- _____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 84-530-4, Tarih: 21.03.1946.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 167-164-8, Tarih: 07.06.1946.
- _____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 78-487-3, Tarih: 12.06.1946.
- _____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 78-487-4, Tarih: 27.06.1946.
- _____, Yer Bilgisi: 30-10-0-0/ 182-253-25, Tarih: 20.11.1946.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 116-21-4, Tarih: 13.03.1948.
- _____, Yer Bilgisi: 30-1-0-0/ 84-531-5, Tarih: 23.06.1948.
- _____, Yer Bilgisi: 30-18-1-2/ 117-56-16, Tarih: 17.08.1948.
- _____, Yer Bilgisi: 490-1-0-0/ 454-1870-5, Tarih: 29.12.1948.

II. Resmi Yayınlar

A. Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kanunlar Dergisi, Zabıt Ceridesi ve Tutanak Dergisi

TBMM, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 2, C. 4, 29.05.1926, s. 816.

- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 3, C. 8, 21.06.1930, s. 814-826.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 4, C. 13, 11.06.1934, s. 774-777.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 4, C. 13, 28.05.1934, s. 370.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 17, 04.06.1937, s. 827-845.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 5, C. 18, 10.06.1938, s. 795.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 6, C. 20, 03.07.1939, s. 795.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 6, C. 21, 18.01.1940, s. 167-175.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 6, C. 21, 17.05.1940, s. 326-327.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 6, C. 22, 29.05.1941, s. 311-312.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 7, C. 25, 04.06.1943, s. 523.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 7, C. 27, 26.03.1945, s. 123.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 30, 06.07.1948, s. 711.
- _____, *Kanunlar Dergisi*, Dönem: 8, C. 32, 23.03.1950, s. 1330.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1938 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 25, 23.05.1938, S. Sayısı: 181, TBMM Matbaası, Ankara, 1938, s. 77.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, İ Cetveli, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 25, 23.05.1938, s. 354.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 5, Toplantı: 3, C. 26, 74. Birleşim, 10.06.1938, s. 76-77.

- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1939 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 6, Toplantı: Fevkalade, C. 2, 22.05.1939, S. Sayısı: 25, TBMM Matbaası, Ankara, 1939, s. 61, 96.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: Fevkalade, C. 2, 22.05.1939, s. 236.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1939, s. 260.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1940 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1940, S. Sayısı: 150, TBMM Matbaası, Ankara, 1940, s. 47.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 1, C. 11, 27.05.1940, s. 193.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1941 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1941, S. Sayısı: 190, TBMM Matbaası, Ankara, 1941, s. 38, 83.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 2, C. 18, 26.06.1941, s. 286, 352.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 25, 62. Birleşim, 25.05.1942, s. 255.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1942 Malî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 25, 25.05.1942, S. Sayısı: 146, TBMM Matbaası, Ankara, 1942, s. 70.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 6, Toplantı: 3, C. 25, 25.05.1942, s. 279, 351, 355.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 7, Toplantı: Fevkalade, C. 2, 26. Birleşim, 24.05.1943, s. 156.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1943 Mâlî Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 7, Toplantı: Fevkalade, C. 2, 24.05.1943, S. Sayısı: 47, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s. 124.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: Fevkalade, C. 2, 24.05.1943, s. 248.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 58. Birleşim, 22.05.1944, s. 151.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, 1944 Mali Yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu Lâyihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 22.05.1944, S. Sayısı: 120, TBMM Matbaası, Ankara, 1944, s. 104.
- _____, *Zabıt Ceridesi*, Masraf Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 1, C. 10, 22.05.1944, s. 283.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 7, Toplantı: 2, C. 17, 58. Birleşim, 21.05.1945, s. 221-222.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1945 Yılı 7 Aylık Gider Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 2, C. 17, 21.05.1945, s. 302.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 7, Toplantı: 3, C. 20, 12. Birleşim, 17.12.1945, s. 114.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1946 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 7, Toplantı: 3, C. 20, 17.12.1945, s. 266.

- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 0, C. 1, 3. Birleşim, 14.08.1946, s. 32.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1947 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 1, C. 3, 18.12.1946, S. Sayısı: 9, TBMM Basımevi, Ankara, 1946, s. 103-104.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1947 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 1, C. 3, 18.12.1946, s. 269.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 23. Birleşim, 26.12.1947, s. 336.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1948 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 26.12.1947, S. Sayısı: 30, TMMM Basımevi, Ankara, 1947, s. 69.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1948 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 2, C. 8, 26.12.1947, s. 293.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, S. Sayısı: 133, TBMM, Basımevi, Ankara, 1949, s. 155-156.
- _____, *Tutanak Dergisi*, 1949 Yılı Gider Bütçeleri, Dönem: 8, Toplantı: 3, C. 16, 21.02.1949, s. 312/9.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 21, Birinci Birleşim, 01.11.1949, s. 5-6.
- _____, *Tutanak Dergisi*, Dönem: 8, Toplantı: 4, C. 24, 55. Birleşim, 24.02.1950, s. 1169.

B. Resmi Gazete

Resmi Gazete, Sayı No: 406, 28 Haziran 1926.

- _____, Sayı No: 1531, 28 Haziran 1930.
- _____, Sayı No: 2714, 30 Mayıs 1934.
- _____, Sayı No: 2729, 17 Haziran 1934.
- _____, Sayı No: 3629, 12 Haziran 1937.
- _____, Sayı No: 3943, 25 Haziran 1938.
- _____, Sayı No: 4255, 11 Temmuz 1939.
- _____, Sayı No: 4417, 26 Ocak 1940.
- _____, Sayı No: 4519, 27 Mayıs 1940.
- _____, Sayı No: 4822, 31 Mayıs 1941.
- _____, Sayı No: 5423, 7 Haziran 1943.
- _____, Sayı No: 5973, 4 Nisan 1945.
- _____, Sayı No: 6955, 12 Temmuz 1948.
- _____, Sayı No: 7469, 29 Mart 1950.

C. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Yayınları

İGM, İstatistik Yıllığı 1939-1940, Yayın No: 159, Ankara 1940, s. 212, 278.

- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1940-1941*, Yayın No: 192, Ankara, 1942, s. 120.
- _____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1941-1942*, Yayın No: 198, Ankara, 1943, s. 130.
- _____, *İstatistik Yıllığı, 1942-1943*, Yayın No: 226, Ankara, 1944, s. 167, 218.

- _____, İstatistik Yıllığı 1942-1945, Yayın No: 255, Ankara, 1946, s. 241, 373.
_____, İstatistik Yıllığı 1948, Yayın No: 285, Ankara, 1948, s. 271, 422.
_____, İstatistik Yıllığı 1949, Yayın No: 303, Ankara, 1949, s. 321.
_____, *Küçük İstatistik Yıllığı 1947-1950*, Yayın No: 330, Ankara, 1951, s. 185.
_____, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1950*, Yayın No: 328, Ankara, 1950, s. 159, 293.
_____, İstatistik Yıllığı 1951, Yayın No: 332, Ankara, 1951, s. 245, 357, 397.
_____, İstatistik Yıllığı 1952, Yayın No: 342, Ankara, 1952, s. 261, 431.
_____, *1959 İstatistik Yıllığı*, Yayın No: 380, Ankara, 1959, s. 213, 252.
DİE, İstatistik Göstergeler 1923-1990, Yayın No: 1472, Ankara, 1991, s. 127.
_____, İstatistik Göstergeler 1923-1995, Yayın No: 1883, Ankara, 1996, s. 106.
_____, İstatistik Göstergeler 1923-1998, Yayın No: 2252, Ankara, 2001, s. 222.
_____, İstatistik Göstergeler 1923-2002, Yayın No: 2790, Ankara, 2003, s. 218.
TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2005, Yayın No: 3047, Ankara, 2006, s. 223.
_____, İstatistik Göstergeler 1923-2006, Yayın No: 3114, Ankara, 2007, s. 227.

III. Süreli Yayınlar

A. Dergiler

- Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* (2018)
Gümrük ve Tekel Bakanlığı Dergisi Özel Sayısı (1983)
İktisadi Yürüyüş (1940-1949)
Mahsul Hekimi (1949)
Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (2012)
Türk Ekonomisi (1946-1949)
Türk Tütünü (1947)
Tütün Eksperleri Derneği Bülteni (1998)
Ziraat Dergisi (1955)

B. Gazeteler

- Akşam* (30 Ocak 1942-9 Kasım 1943)
Anadolu (31 Ocak 1941)
Bugün (23 Ocak 1942)
Cumhuriyet (31 Ocak 1950)
Doğu (15 Aralık 1937)
Haber (27 Aralık 1940)
Hâkimiyet-i Milliye (19 Ağustos 1934)
Hakkın Sesi (8 Ocak 1936)
İkdam (23 Ocak 1939)
İzmir Postası (9 Temmuz 1934)
Kızılay (24 Kasım 1938)
Kurun (17 Ocak 1938)
Son Posta (9 Ocak 1942)
Son Telgraf (12 Şubat 1942)

Tan (24 Kasım 1939)
Tasviri Efkâr (10 Haziran 1941)
Türk Dili (28 Kasım 1934)
Türk Sözü (9-18 Ocak 1942)
Ulus (13 Aralık 1938)
Vakit (28-30 Kasım 1939)
Vatan (29 Aralık 1940)
Yeni Asır (14 Ocak 1940)
Yeni Gün (22 Ocak 1939)
Yeni Sabah (27 Ocak 1942)

IV. Kitaplar

Arar, İsmail (1968), *Hükümet Programları 1920-1965*, İstanbul: Burçak Yayınevi.
Devlet Planlama Teşkilatı (1969), *Kalkınan Türkiye (Rakamlarla 1923-1968)* Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
FAO *Türkiye Raporu* (1962), Ankara: TC Ziraat Bankası Yayınları.
Köseraif, Orhan (1938), *Türk Tütününü ve Tütüncülüğü*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya.
Ökçün, Gündüz (1997), *1920-1930 Yılları Arasında Kurulan Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, 2. Basım, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları.
TC Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (1973), *50 Yılda Türk Sanayii*, Ankara: Mars Matbaası.
Türk Tütününü ve Tütüncülüğü (1938), Ankara: Ziraat Vekâleti, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, A Serisi, Takım 8.
Zeytinoğlu, Erol (1978), *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Met/Er Matbaası.

V. Makaleler

Alp, Hayri (1945), "Tütün Piyasası Neden Düzelmiyor", *İktisadi Yürüyüş*, C. 7, S. 148, Yıl: 7, 24 Şubat, s. 4, 21.
Alpay, Nuri (1946), "Çanakkale'de Bağcılık, Şarapçılık ve Tütüncülük", *İktisadi Yürüyüş*, C. 7, S. 159, Yıl: 7, 1 Ağustos, s. 13, 23.
"Ankara'da Toplanan Tütün Kongresinin Tafsilatı", (1949), *İktisadi Yürüyüş*, C. 10, S. 237, Yıl: 10, 20 Kasım, s. 2-3, 6.
"Antep'te Üzüm, Fıstık ve Tütün", (1938), *Ulus*, 13 Aralık.
Aryal, Haydar (1943), "Tütün Kongresi Hakkındaki Düşünceler", *İktisadi Yürüyüş*, C. 9, S. 95, Yıl: 4, 1 Birinci Kânun, s. 9.
Bâban, Şükrü (1943), "Tütün Kongresi Münasebetiyle: Kooperatifçiliğin Çeşitleri", *İktisadi Yürüyüş*, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 4/1.
Bersis, İsmail Ziya (1947), "Tütün Bankası", *Türk Tütününü*, C. 9, S. 191, Yıl: 1 Mayıs, s. 6.
Cevat, Burhan (1942), "Sigaralara Ne Oldu?", *Son Telgraf*, 12 Şubat, Sayı No: 1768.
"Cihan Piyasasında Türk Tütününü", (1942), *İktisadi Yürüyüş*, C. 6, S. 66-67, Yıl: 3, 16 Eylül, s. 16.
Coşkun, Sait (1947), "Salâha Doğru", *Türk Tütününü*, C. 9, S. 191, Yıl: 1 Mayıs, s. 12.
Derviş, Suat (1940), "Yeni Alınan İsbetli Kararlar", *Haber*, 27 Aralık, Sayı No: 3177.

- Doğan, Hamdi (2012), "Cumhuriyet Döneminde Yerel Bankacılık: Akhisar Tütüncüler Bankası Örneği", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 18, Yıl: 1, s. 397-416.
- "Egede Tütün Satışları", (1942), *Yeni Sabah*, 27 Ocak, Sayı No: 1337.
- "Ekicilerin Dilekleri", (1949) İktisadi Yürüyüş, C. 10, S. 237, Yıl: 10, 20 Kasım, s. 22.
- Ekimci, Salih Zeki (1949), "Hangi Mahsullerimizin İstihsalini Artırmalıyız", *Türk Ekonomisi*, S. 75, Yıl: 7, Eylül, s. 204-207.
- "Emet'te Kaçakçılıkla Mücadele Faaliyeti", (1934) *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Ağustos, Sayı No: 4692.
- Ete, Muhlis (1949), "Tediye Muvazenesi ve Turizm", *Türk Ekonomisi*, S. 78, Yıl: 7, Aralık, s. 270-272.
- "Fransa'da Yer Almasından Sigara", (1942) *Bugün*, 23 Ocak, Sayı No: 427.
- "Fransız Tütün Rejisinin Açtığı Münakasa", (1939), *Vakit*, 28 Kasım, Sayı No: 7860.
- Gökpınar, İhsan Arif (1947), "Tütüncülüğümüzü Elbirliğiyle Kurtaralım", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 188, Yıl: 1 Şubat, s. 4.
- _____ (1947), "Tütün Bankası Etrafında", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 191, Yıl: 1 Mayıs, s. 3.
- _____ (1947), "Yapılacak İlk İş", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 198, Yıl: 1 Aralık, s. 3.
- "Gümrük ve İnhisar Vekili Suat Hayri Ürgüplü: Tütün Kongresi", (1943), İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 6, 23.
- "Gümrük ve İnhisarlar Vekili Vekâletine Ait İşler Hakkında Beyanat Verdi", (1941), *Tasvirî Efkar*, 10 Haziran, Sayı No: 4737-381.
- Güneri, Faik (1940), "İngiltere'de Türk Tütünü", İktisadi Yürüyüş, C. 3, S. 25, Yıl: 2, 21 Birinci Kânun, s. 14.
- Hakımoğlu, Zeki (1948), "Türk Tütüncüler Birliğinin Raporu", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 200, Yıl: 9, 20 Mayıs, s. 8, 17-18.
- İleri, Mesude (1947), "Egede Tütün Tripsi", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 195, Yıl: 1 Eylül, s. 9.
- İleri, Suphi Nuri (1943), "Tütüncülüğümüzü Devletleştirebilir miyiz", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 7, 22.
- "İstanbul Sergisinde Tekel Pavyonu", (1949), İktisadi Yürüyüş, C. 10, S. 238-240, Yıl: 10, 31 Aralık, s. 10-11, 68- 69.
- İyriboz, Nihat (1949), "DDT Application Against Thrips Tabaci On Tobacco", *Mahsul Hekimi*, C. 2, S. 5, Yıl: Mayıs, s. 105.
- Kalaycıoğlu, Süleyman Fehmi (1942), "Ziraat Teşkilatımız", İktisadi Yürüyüş, 29 Ekim Tarihli Ziraat Fevkalade Sayısı, s. 5, 82-83.
- Karacık, Münir (1943), "Tütün Kanunu Hakkında Dilekler", İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 8/2, 20.
- "Karadeniz Tütün Piyasası Dün Açıldı", (1950) *Cumhuriyet*, 31 Ocak, Sayı No: 9151.
- Kavadar, İsmail M. (1949), "Bizde ve Dünyada Tütün Durumu", İktisadi Yürüyüş, C. 10, S. 236, Yıl: 10, 31 Ekim, s. 15-21.
- "Kongre Münasebetiyle Tütün Sergisi", (1943), İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 8/3-4 .
- "Kongrenin İkinci Günü", (1943) İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 10.

- “Kongreye Sunulan Tütün Raporu”, (1949), İktisadi Yürüyüş, C. 10, S. 217, Yıl: 10, 20 Ocak, s. 6-7.
- “Koordinasyondan Üç Yeni Karar Çıkıyor”, (1942), Türk Sözü, 9 Ocak, Sayı No: 5204.
- “Koordinasyon Kararları”, (1942), *Son Posta*, 9 Ocak, Sayı No: 4107.
- “Koordinasyonun Yeni Kararları”, (1942), *Türk Sözü*, 18 Ocak, Sayı No: 5212.
- Kurdakul, Necdet Salih, (1947), “Tütün Bankası mı, Kooperatif mi”, İktisadi Yürüyüş, C. 8, S. 173, Yıl: 8, 4 Mart 1947, s. 12.
- _____ (1948), “Tütüncülüğümüz ve Kooperatifler”, İktisadi Yürüyüş, C. 8, S. 18, Yıl: 8, 1 Temmuz 1947, s. 9, 17.
- _____ (1948), “Tütüncülüğümüz ve Kooperatif Hareketleri”, İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 209, Yıl: 9, 11 Ekim, s. 11, 16.
- “Muhtelif Vilayetlerden Kongreye İştirak Edenler”, (1943), İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 8/4.
- Olsen, Habil K.H. (1955), “*Hububat Müstahsili Olarak Türkiye*”, Çev. Fethi Açıl, *Ziraat Dergisi*, S.131, Yıl: 15, Mart, s. 45.
- Selcen, Ekmel Azmi (1944), “Bursa Tütünleri”, İktisadi Yürüyüş, C. 5, S. 100-104, Yıl: 5, 1 Nisan, s. 61.
- Suvla, Refii Şükrü (1943), “Tütün İşlerimiz Hakkında Prof. Refii Şükrü Suvla Diyorki”, İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 8/1.
- Taşpınar, Adnan (1942), “Tütün İşlerimiz”, İktisadi Yürüyüş, C. 6, S. 66-67, Yıl: 3, 16 Eylül, s. 5, 77-78.
- Tataç, Ziya (1946), “Olaylara Bakış, Gümrük ve Tekel Ekonomisi”, *Türk Ekonomisi*, S. 33, Yıl: 4, Mart, s. 91-94.
- _____ (1949), “Olaylara Bakış, Ağustos 1949, Sanayi Ekonomisi”, *Türk Ekonomisi*, S. 76, Yıl: 7, Ekim, s. 234-239.
- Taylan, M. Kemal (1947), “Akdamar Davası Etrafında”, *Türk Tütünü*, C. 9, S. 194, Yıl: 1 Ağustos, s. 7.
- “Türkiye’de Virginia Tütünü”, (1942) İktisadi Yürüyüş, C. 6, S. 66-67, Yıl: 3, 16 Eylül, s. 15, 72-73.
- “Türk Tütünleri Ortaklığı”, (1949), İktisadi Yürüyüş, C. 10, S. 237, Yıl: 10, 20 Kasım, s. 15-16.
- “Türk-Yunan-Bulgar Şark Tütünleri Konferansı Şehrimizde Bugün Toplanıyor”, (1938), *Kurun*, 17 Ocak, Sayı No: 7197-1281.
- “Tütüncülüğümüz”, (1941) *Anadolu*, 31 Ocak, Sayı No: 8427.
- “Tütün İhracatı”, (1940), *Yeni Asır*, 14 Ocak, Sayı No: 10358.
- “Tütün Kaçakçılığını Kim Yapıyor”, (1937), *Doğu*, 15 Aralık, Sayı No: 11.
- “Tütün Kongresi Hakkında Gazete ve Mecmualar Neler Yazdılar: Cumhuriyet, Yeni Asır, Anadolu, Birlik”, (1943), *İktisadi Yürüyüş*, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 4/3,8.
- “Tütün Kongresi Hakkında Maruf Müstahsillerimizin İntibaları”, (1943), *İktisadi Yürüyüş*, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 8.
- “Tütün Kongresinde Konuşulan ve Karar Altına Alınan Meseleler”, (1943), İktisadi Yürüyüş, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 9.
- “Tütünlerimize Rağbet Artıyor”, (1938), *Kızılay*, 24 Kasım, Sayı No: 206.

- "Tütün Piyasası 14 İkinci Kanunda Açılacak", (1940), *Vatan*, 29 Aralık, Sayı No: 131.
- "Tütün Piyasası Pazartesi Günü Açılabilir", (1939), *Vakit*, 30 Kasım, Sayı No: 7862.
- Ulusoy, Nurettin Esat (1947), "Dünya Muvacehesince Türk Tütünleri Yetiştirme ve Satış İmkânları", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 188, Yıl: 1 Şubat, s. 3, 11.
- Ünal, Metin (1998), "Tütünün 75 Yılı", *Tütün Ekspertleri Derneği Bülteni*, S. 39, Yıl: 7, Eylül-Ekim, s. 6-7.
- Yazman, Aslan Tufan (1940), "Tütünlerimizin Vaziyeti", *İktisadi Yürüyüş*, S. 12, Yıl: 1, 1 Haziran, s. 1.
- _____ (1949), "Hükümet-Tüccar ve Müstahsil Birlikte Çalışırsa Büyük Faydalar Sağlanır", *İktisadi Yürüyüş*, C. 10, S. 237, Yıl: 10, 20 Kasım, s. 1, 14.
- Yazman, Selim Cavid (1940), "İnhisarlar İdaresinin Cibali Tütün Fabrikası", *İktisadi Yürüyüş*, C. 2, S. 23, Yıl: 1, 16 İkinci Teşrin, s. 6-7, 10.
- _____ (1943), "Tütün Kongresi", *İktisadi Yürüyüş*, C. 9, S. 92, Yıl: 4, 15 Birinci Teşrin, s. 1.
- _____ (1943), "Münakaşa Edilen ve Bir Karara Raptedilmeyen Önemli Bir Konu: Tütün Kooperatifi", *İktisadi Yürüyüş*, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 4/2, 8.
- Yazman, Yakup Kadri (1943), "Tütün Kongresi Neticeleri", *İktisadi Yürüyüş*, C. 9, S. 93-94, Yıl: 4, 16 İkinci Teşrin, s. 4/4.
- Yener, Sedat (1947), "Tütün İstihali ve İhracatımız", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 190, Yıl: 1 Nisan, s. 6-7.
- _____ (1947), "Tütünlerin Müzayede Suretiyle Satışı", *Türk Tütünü*, C. 9, S. 195, Yıl: 1 Eylül, s. 3.
- "Yeni Kanun'un Gereçesi", (1949), *İktisadi Yürüyüş*, C. 10, S. 237, Yıl: 10, 20 Kasım, s. 12-14.
- "Yeni Ticaret Anlaşmaları", (1939), *İkdam*, 23 Ocak, Sayı No: 12.
- Yurtoğlu, Nadir (2018), "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tütün Tekeli ve Sigara Fabrikalarının Tarihsel Gelişimi (1923-1950)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 5, S. 17, Yıl: Ekim, s. 81-116.

VI. Tezler

- Gürdamar, Ersin (2019), *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tütün Politikaları*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya.
- Yılmaz, Fehmi (2005), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

VII. Dijital Kaynaklar

- <http://www.tutunekspert.org.tr/kaynaklar/manipulasyon/yaprak-tutun-manipulasyonu>, Erişim Tarihi: 01.04.2020.

İSTANBUL HALKEVLERİ GÜZEL SANATLAR VE TEMSİL ŞUBELERİNİN FAALİYETLERİ (1939-1951)*

ACTIVITIES OF ISTANBUL PUBLIC HOUSES FINE ARTS AND REPRESENTATION BRANCHES (1939-1951)

Nursal KUMAŞ**

Geliş Tarihi/Received:21.11.2020

Kabul Tarihi/Accepted:11.12.2020

KUMAŞ, Nursal, (2021), "İstanbul Halkevleri Güzel Sanatlar ve Temsil Şubelerinin Faaliyetleri (1939-1951)", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 177-209.

Öz

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra gerçekleşen inkılap hareketlerinin ortak amacı, Türk toplumunu her alanda çağdaş ve akılcı bir yöntemle modern bir toplum haline getirmektir. Bu amaçla 19 Şubat 1932 tarihinde "kültür kurumu" olarak adlandırılan halkevleri açıldı. 1932-1951 döneminde halkevleri; güzel sanatlar, temsil, dil ve edebiyat, spor, sosyal yardım, halk dershaneleri ve kurslar, kütüphane ve yayın, köycülük ile tarih ve müze şubesi olmak üzere toplam 9 şube ve bu şubelere bağlı birçok kol aracılığıyla faaliyet gösterdi. Güzel sanatlar şubesinin amacı; müzik, resim, heykel, mimari ve süsleme sanatları alanında amatör ve profesyonel unsurları bir araya toplamak, genç kabiliyetleri korumak ve bunların yetişmelerini sağlamaktır. Temsil şubesinin amacı da temsil sanatına istekli ve kabiliyetli üyelerden oluşan bir temsil grubu oluşturmaktır.

İstanbul halkevlerinin güzel sanatlar şubeleri müzik faaliyetleri içinde daha çok Türk müziğine yönelik koro faaliyetleri ve konserler üzerinde durmaktaydı. Eminönü, Kadıköy, Şişli ve Beyoğlu halkevlerinin kendilerine ait orkestraları vardı. Sergi faaliyetleri resim ve fotoğraf ağırlıklı olup ülkenin ilk "diyaroma sergisi" nin açılışı bu dönemde Eminönü Halkevi tarafından yapıldı. Temsil şubelerinin faaliyetleri de piyes, bale, opera, revü, kanto, kukla-karagöz, meddah, hokkabaz, orta oyunu, sinema ve film gösterilerinden oluşmaktaydı.

İstanbul'da 1932-1935 tarihleri arasında sadece İstanbul Halkevi faaliyet gösterdi ve 1935 yılında yeniden yapılandırmaya gidilerek halkevinin faaliyetlerine son verildi. Aynı yıl İstanbul'da Eminönü, Şehremini, Beyoğlu, Beşiktaş, Kadıköy, Üsküdar ve Şişli halkevleri açıldı. Bu halkevlerini 1938 yılında Fatih, Bakırköy ve Eyüp halkevleri, 1939 yılında Şile, 1940'da Sarıyer halkevlerinin açılması izledi. 1945 yılında Kartal, Yalova ve 1946 yılında da Çatalca, Beykoz ve Yeşilköy halkodaları halkevlerine dönüştürüldü.

Bu çalışmada 1939-1951 döneminde İstanbul'da faaliyet gösteren 17 halkevine bağlı güzel sanatlar ve temsil şubelerinin faaliyetleri; "müzik, sergi ve temsil" alt başlıkları altında incelendi.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Halkevleri, Güzel Sanatlar Şubesi, Temsil Şubesi, İstanbul Halkevleri Müzik Faaliyetleri, İstanbul Halkevleri Sergi Faaliyetleri, İstanbul Halkevleri Temsil Faaliyetleri.

* Bu makale, "Nursal Kumaş, İstanbul Halkevlerinin Faaliyetleri (1939-1945), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, 2003", başlıklı basılmamış yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, nkumas@uludag.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6554-5007>)

Abstract

The common aim of the revolution movements that took place after the War of Independence was to turn Turkish society into a modern society with a modern and rational method in every field. For this purpose, public houses called "cultural institutions" were opened on February 19, 1932. People's Houses of the 1932-1951 Period; it has operated through a total of 9 branches, including fine arts, representation, language and literature, sports, social aid, public courses and courses, library and publishing, peasant and history and museum branches, and many branches affiliated with these branches. The purpose of the fine arts branch; to gather amateur and professional people in the fields of music, painting, sculpture, architecture and decorative arts, to protect and educate young talents. The aim of the representative branch was to create a representative group consisting of members who were willing and talented in the art of representation.

Fine arts branches of Istanbul community centers mostly focused on choral activities and concerts for Turkish music in musical activities. Eminönü, Kadıköy, Şişli and Beyoğlu community centers had their own orchestras. Exhibition activities were mainly painting and photography and the opening of the first "diorama exhibition" of the country was held by Eminönü Community Center during this period. The activities of representation branches consisted of play, ballet, opera, revue, canto, puppet-karagöz, meddah, juggler, middle play, cinema and film shows.

Between 1932 and 1935, only the Istanbul People's House operated in Istanbul, and in 1935, the activities of the community center were ended by restructuring. In the same year, Eminönü, Şehremini, Beyoğlu, Beşiktaş, Kadıköy, Üsküdar and Şişli community centers were opened in Istanbul. These were followed by the opening of the Fatih, Bakırköy and Eyüp community centers in 1938, the Şile in 1939 and the Sarıyer community centers in 1940. In 1945, Kartal, Yalova and in 1946 Çatalca, Beykoz and Yeşilköy public halls were turned into community centers.

In this study, the activities of the fine arts and representation branches of 17 community centers operating in Istanbul during the 1939-1951 period were examined under the sub-headings of music, exhibition and representation.

Keywords: *İstanbul Community Centers, Fine Arts Branch, Representation Branch, İstanbul Community Houses Music Activities, İstanbul Community Houses Exhibition Activities, İstanbul Community Houses Representation Activities.*

Giriş

Cumhuriyet Dönemi yöneticileri ülkenin birçok yerinde kültür kurumları oluşturarak yapılan inkılaplara yerleşiklik kazandırmak istiyorlardı. Bu amaçla 19 Şubat 1932 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Kütahya Milletvekili Recep Peker, Aydın Milletvekili Reşit Galib ve Şair Behçet Kemal Çağlar'ın hazır bulunduğu bir törenle tüm yurttaki teşkilatlarını tamamlayan 14 halkevinin açılışı gerçekleştirildi¹. Cumhuriyet Halk Partisi, halkevlerinin açılışıyla beraber bu kurumların görev ve amaçlarını belirten bir Halkevleri Yönetmeliği hazırladı. Bu yönetmeliğin ilk maddesinde halkevleri şöyle tanımlanıyordu: *"Halkevi, kalplerinde ve dimağlarında memleket sevgisini mukaddes ve ileri yürüten, yüksek bir heyecan halinde duyanlar için toplanma ve çalışma yeridir"*². Halkevi düşüncesi, Halkevleri Yönetmeliği'nin giriş kısmında da belirtildiği üzere, Avrupa'daki benzer kuruluş ve örgütlenmelerin incelenmesi sonucunda ortaya çıktı. Bununla birlikte, halkevleri tamamıyla ülkenin kendi şartlarına ve kendi ihtiyaçlarına göre kuruldu.

Halkevleri, Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı ana ilke ve prensibine dayanmaktaydı. Halkevleri Öğreneği'nin birinci maddesinde bu durum şöyle ifade edilmekteydi: *"Halkevi, Cumhuriyet Halk Partisinin Cumhuriyetçilik, Ulusçuluk, Halkçılık, Lâiklik, Devletçilik ve Devrimcilik prensipleri içinde çalışan bir kurumudur"*³. Halkevleri klasik okul anlayışının dışında yetişkin vatandaşların eğitim ve terbiyesini gerçekleştirmekteydi⁴. Dönemin CHP Genel Sekreteri Nafi Atuf Kansu bu konuda: *"Halk terbiyesi gibi büyük ve nazik bir meselede ve şiddete başvurmayan bir yetiştirme politikasında, hakiki fikir ve zevk mürşitleri ile mürebbilerini bulup meydana çıkarmak, onların feyizleri ile halkın yükselme iştiyaklarını baş başa koymak belli başına bir iştir"*⁵ diyordu.

Halkevleri birer okul olmadığına göre amaç, buraya gelen vatandaşların kültürel düzeylerini yükseltmek ve uygar toplumun uygar bireyleri haline getirmek olmalıydı. Bu nedenle her vatandaşın ilgi ve yeteneğine göre bir faaliyet alanı bulabilmesi için halkevleri dokuz şubeye ayrıldı⁶. Bu şubeler şunlardı: *"Dil ve Edebiyat, Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Yayın, Köycülük, Tarih ve Müze"*⁷.

A.İstanbul Halkevleri Güzel Sanatlar Şubelerinin Faaliyetleri

Tanzimat Dönemi'yle başlayan Batılılaşma anlayışı Cumhuriyet Dönemi'yle beraber başka bir kimliğe büründü ve ivme kazandı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Batıyla uyumu gerçekleştirmek adına ülkede çeşitli inkılap hareketleri gerçekleşti. Medeni Kanun hazırlanarak kadınlara hukuki anlamda birçok hak tanındı. Kılık-kıyafet değişikliğine gidildi. Şapka Kanunu çıkarıldı. Tevhid-i Tedrisat Kanunu aracılığıyla modern, laik ve karma eğitime geçildi. Medreselerin faaliyetleri son buldu. Harf Devrimi'yle birlikte okuma yazma oranının artması ve günlük gazetelerin artık kasabalara kadar yaygınlaşması bireylerin Batı kültürüyle tanışmasını kolaylaştırdı. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması

1 Halkevleri'nin Doğuşu, Halkevleri Genel Merkez Yayını, Ankara, 1971, s.2.

2 CHP Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1932, s.5.

3 CHP Halkevleri Öğreneği, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s.5.

4 Recep Peker, "Halkevleri'nin Yıldönümü", *Yeni Türk*, C.IV, S.39, Mart 1936, s.149.

5 CHP 1939 da Halkevleri, Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1939, s.5.

6 1935 yılı Halkevleri Öğreneği'nin 4. maddesinde "şube" kelimesi "şuğbe" olarak alınmıştır.

7 Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940 (Madde:8). Güzel sanatlar şubesinin adı CHP'nin bazı yayımlarında "ar şubesi" olarak geçmektedir. Bu çalışmada "güzel sanatlar şubesi" ifadesinin kullanılması uygun görülmüştür. Aynı şekilde bazı kaynaklarda "temsil şubesi", "gösterit şubesi" olarak kullanılmış olsa da metin içinde ilkinin kullanılması tercih edilmiştir.

ve ulaşım ağlarının geliştirilmesi haber alma akışını hızlandırdığı gibi özellikle şehir-kır arasındaki kültürel etkileşimi de artırdı. İstanbul ve Ankara’da açılan konservatuarlarla birlikte ülkenin pek çok yerinde sinema ve tiyatro salonlarının faaliyet göstermesi sanatsal anlamda kültürel değişimi de beraberinde getirdi. Bu değişim özellikle Batı eğitimi almış genç ve orta kuşağın sinema, tiyatro, müzik gibi alanlara ilgi duymasını ve sanatsal faaliyetlerden zevk almasını sağladı. CHP Genel Merkezi de tüm bu faaliyetleri destekler nitelikte politikalar geliştirdi. Atatürk döneminde gerçekleştirilen inkılap hareketleri İnönü dönemiyle birlikte hümanist kültür anlayışına dönüştü ve bu anlayış dönemin sanatsal faaliyetlerine yansıtıldı⁸.

İstanbul içinde barındırdığı konservatuar, tiyatro, sinema gibi sanat kurumlarının yanında sahip olduğu 17 halkevi ve 26 halkodasıyla (Bakınız Tablo No: 1) sözü edilen kültürel değişimi en çok hisseden şehirlerin başında gelmekteydi. Bu halkevlerinin güzel sanatlar ve temsil şubelerinin öncelikli amacı değişimden etkilenen kitlenin isteklerini karşılamaya yönelik faaliyetler sergilemektir.

Tablo 1: İstanbul Halkevi ve Açılış Tarihleri⁹

Sıra No	Halkevinin Adı	Açılış Tarihi	Sıra No	Halkevinin Adı	Açılış Tarihi
1	Eminönü Halkevi	19 Şubat 1935	10	Bakırköy Halkevi	20 Şubat 1938
2	Kadıköy Halkevi	22 Şubat 1935	11	Şile Halkevi	19 Şubat 1939
3	Şişli Halkevi	22 Şubat 1935	12	Sarıyer Halkevi	25 Şubat 1940
4	Beşiktaş Halkevi	22 Şubat 1935	13	Kartal Halkevi	1945 (Halkodasından çevrilmiştir.)
5	Şehremini Halkevi	22 Şubat 1935	14	Yalova Halkevi	1945 (Halkodasından çevrilmiştir.)
6	Üsküdar Halkevi	22 Şubat 1935	15	Çatalca Halkevi	24 Şubat 1946 (Halkodasından çevrilmiştir.)
7	Beyoğlu Halkevi	23 Şubat 1935	16	Beykoz Halkevi	24 Şubat 1946 (Halkodasından çevrilmiştir.)
8	Fatih Halkevi	20 Şubat 1938	17	Yeşilköy Halkevi	(Tarih tespit edilememiştir.) (Halkodasından çevrilmiştir.)
9	Eyüp Halkevi	20 Şubat 1938			

1939-1940 döneminde, ülke genelindeki 373 halkevi tarafından dönemin ilk altı ayında gönderilen 308 ve ikinci altı ayda gönderilen 201 rapor incelendiğinde Tablo No:2’deki veriler elde edilmektedir.

⁸ Nurgün Koç, “İsmet İnönü Dönemi Güzel Sanatlar Politikaları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5 (6), 2012, p.342.

⁹ CHP XVI. Yıldönümünde Halkevi ve Halkodaları, Ulus Basımevi, Ankara, 1948, s.25.

Tablo 2: 1939-1940 Dönemi Halkevlerinin Yaptığı Faaliyetler¹⁰

Etkinlik Türü	Etkinlik Sayısı	Etkinliğe Gelen Kişi Sayısı
Konser	1241	362.685
Sergi	104	618.352
Sinema	1557	615.206
Tiyatro	2921	918.104

Güzel sanatlar şubesinin amaçları ve çalışma şekilleri CHP Genel Sekreterliği tarafından 1940 yılında yayımlanan Halkevleri Çalışma Talimatnamesi'nde şöyle ifade edilmektedir: *"Güzel sanatlar şubesi, müzik, resim, heykel, mimari, tezyinî (süsleme) sanatlar ve sairede profesyonel veya amatör unsurları bir araya toplar, genç kabiliyetleri korur ve bunların yetişmelerini sağlar (19.madde)"*¹¹.

Halkevleri Çalışma Talimatnamesi'ni rehber edinen İstanbul halkevlerinin güzel sanatlar şubeleri *"müzik ve sergi"*, temsil şubeleri de *"piyes ve müsamer"* faaliyetleri üzerinde yoğunlaştı. Şubelerin bazıları bu faaliyetleri yerine getirebilmek için müzik, sergi, millî oyunlar, temsil, sinema gibi birçok başlık altında kendilerine bağlı olarak çalışan ayrı kollar oluşturdu.

1.Müzik Faaliyetleri

İstanbul halkevleri talimatnamenin 22.maddesine uyarak her biri bir bando kurdu¹². Eminönü, Kadıköy, Şişli ve Beyoğlu halkevlerinin ayrıca orkestraları bulunmaktaydı. Orkestrası bulunan halkevlerinin yöneticileri amatörlerden oluşan ve müzik şubesine bağlı birer koro meydana getirdi. Bu korolar halkevlerinde halka açık olmak üzere düzenli olarak konserler vermekteydi. Orkestra üyelerinin çoğunluğu Türk olmasına karşılık üyeler arasında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Rum, Ermeni ve Musevi etnik unsurları da bulunmaktaydı. Ayrıca Macar, İtalyan, Yunan, İspanyol ve Bulgar tabiiyetine mensup olan üyeler de mevcuttu¹³. Bu bağlamda müzik faaliyetlerinin birleştirici özelliği Mustafa Kemal Atatürk'ün toplumsal birlik ve dayanışmaya dayalı halkçılık anlayışıyla örtüşmekteydi. Üstelik halkevlerinin kuruluş amaçları arasında yer alan *"kaynaşmış bir kitle oluşturma"* arzusu, kozmopolit bir çevreye sahip olan Beyoğlu Halkevi için elzem görünmekteydi. Nitekim halkevinin müzik korosunda etnik unsuru Türk olmayan 10 kız üyenin görevlendirilmiş olması halkevi yöneticilerinin söz konusu içsel zorunluluklarının birer yansımasıydı¹⁴.

İstanbul halkevleri 1939 yılı içinde 153 konser verdi ve bu konserlere dinleyici olarak 51.866 kişi geldi¹⁵. 1943 yılında verilen 113 konseri 85.000 kişi dinledi¹⁶. Rakamlardan da anlaşılacağı üzere zaman içerisinde konser sayısında azalma olmasına rağmen dinleyici sayısında artış yaşandı. Şişli, Kadıköy ve Eminönü halkevleri caz kurulları meydana getirdi. Koro, bando ve caz kurullarına bağlı müzisyenler özellikle bayram kutlamalarında görev almaktaydı.

10 *CHP Halkevleri 1940*, Ulusal Matbaa, Ankara, 1941, ss.19-20.

11 *Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1940, ss.9-10.

12 Bakınız Ek No: 3, *CHP Halkevleri ve Halkodalari*, 1943, ss.4-13.

13 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/126, 13 Mayıs 1949.

14 BCA, F.490.1.0.0/998.858.1/76, 23 Haziran 1942.

15 *Akşam gazetesi*, S.7665, 24 Şubat 1940, s.6.

16 "Halkevleri Çalışmaları", *İstanbul Halkevleri Dergisi*, C.I, S.1, 1 Aralık 1943.

CHP yönetimi halkevi şubelerinin ihtiyaç duyduğu müzik eserlerinin bir plakta toplanmasını istemekteydi. Bu amaçla CHP Genel Sekreterliği adına Erzurum Milletvekili Münir Hüsrev Göle tarafından gramofon plakları üreten Colombia şirketinin İstanbul'daki müdürlüğüne 1947 tarihinde gönderilen bir resmi yazıda şöyle denilmektedir:

“Halkevleri ve halkodaları için her birinden biner kopya olmak ve matrisi bize ait olmak üzere altı üstlü 10 plak yaptırmak istiyoruz. Plâkları dolduracak olan musikicilerin her türlü masrafı tarafımızdan ödenecektir...”. Şirket adına Marsel Blumental tarafından gönderilen cevap yazısında ses kaydı yapacak mühendisin Londra'ya gitmiş olduğu belirtilerek bu isteğe olumsuz yanıt verilmekte fakat söz konusu talebin plakların yapıldığı fabrikaya iletilmiş ifade edilmekteydi¹⁷. CHP yönetimi ayrıca ihtiyaç duyulan müzik aletlerinin temin edilmesi konusunda da birtakım girişimlerde bulunmaktaydı. Müzik aletleri üretimi yapan Çekoslovakya kökenli AMATİ isimli şirketin İstanbul'daki temsilcisi bu durumu haber almış olmalı ki CHP Genel Merkezi'ne bir telgraf göndererek ülkemizde noksanlığı hissedildiğini ifade ettiği tahta ve teneke nefesli sazların uygun görüldüğü takdirde hemen teslim edilebileceğini dile getirmekteydi. Arşiv belgelerinde genel merkezin bu telgrafa nasıl bir cevap verdiğine ilişkin bir yanıt rastlanılmadı¹⁸.

CHP Genel Sekreterliği'nin girişimleriyle, Devlet Konservatuvarı öğrencileri Erdoğan Çaplı, İlhan Özsoy ve Nihal Tanoğlu'ndan oluşan grup 1-15 Şubat 1947 tarihleri arasında Beyoğlu, Eminönü ve Kadıköy halkevlerinde geliri kendilerine ait olmak üzere birer ücretli keman konseri verdi. Bu konserlerde bilet fiyatlarının yüksek tutulmaması konusunda genel sekreterlik tarafından halkevleri uyarıldı¹⁹.

CHP yönetimi İstanbul halkevlerinden gelen yardım isteklerini boş çevirmemeye çalışıyordu. Örneğin Kadıköy Halkevi'nin isteğine karşılık olmak ve müzik çalışmalarını desteklemek amacıyla 1946 yılında 2500 liralık bir meblağ CHP İstanbul İl Başkanlığı aracılığıyla Kadıköy Halkevi'nin orkestra çalışmaları için verildi²⁰.

Halkevleri müzik çalışmalarını genel sekreterliğin yayımlamış olduğu halkevleri talimatnamesine göre yürütmekteydi. Çalışmalarını genişletmek isteyen veya talimatnameye uygun olup olmadığı konusunda tereddüt yaşayan halkevi idarecileri durumu genel merkeze iletmekte ve verilen yanıtlara göre stratejilerini belirlemekteydi. Örneğin Eminönü Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi talimatnamenin 21.ve 24. maddeleri²¹ uyarınca Türk müziği üzerine çalışmalarda bulunmak üzere Dr. Neşet Halil Öztan idaresinde 30 kişiden oluşan bir grup oluşturdu. Söz konusu grup halk türkülleri ve milli marşlar dışında Türk bestekârlarının sanat değeri olan parçaları ve mahalli şarkıların yanında (piyasa şarkıları hariç) Batı müziğini çağrıştıran saz semaisi, longa ve sirtolar üzerinde de çalışmayı hedeflemekteydi. Bununla beraber, söz konusu hedefin gerçekleştirilebilmesi için genel sekreterliğin onayı gerekmekteydi. Genel sekreterliğe iletilen bu talebe karşılık gelen cevapta Türk bestekârlarının çalışmalarından yararlanılmasının olumlu karşılandığı fakat talimatname gereği halk türkülleri üzerinde yoğunlaşılması önerilmekteydi. Bir başka ifadeyle üstü kapalı olarak çalışmalara pek de olumlu yaklaşmadığı yönünde bir mesaj verilmekteydi²². Atatürk dönemiyle birlikte Batı'nın müzik bilgisiyse milli müzik oluşturma

17 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/59/60, 13 Mayıs 1949.

18 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/58, 13 Mayıs 1949.

19 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/68, 13 Mayıs 1949.

20 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/85/87, 13 Mayıs 1949.

21 Halkevleri Çalışma Talimatnamesi için Ek No:3'e bakınız.

22 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/72/74, 13 Mayıs 1949.

anlayışı egemen kılınmaktaydı²³. Söz konusu hedef İnönü dönemine hâkim olan evrensel hümanizm anlayışı çerçevesinde ülkenin kendi kaynaklarına inerek çağdaş kültürle yoğrulmuş müzik anlayışını ortaya çıkardı²⁴. Bu bağlamda genel merkez tamamen Batı müziğine yönelebileceği endişesiyle müzik şubelerinin halk müziği faaliyetlerine önem vermesini istiyordu.

CHP Genel Merkezi güzel sanatlar ve temsil şubelerinin faaliyetlerinden iki beklentisi vardı. Ulusallaşma sürecini etkin kılmak ve halkı eğiterek ölçülü bir Batılılaşmayı gerçekleştirmek. Parti yöneticileri önceliği ulusallaşmaya verdikleri için halkevlerinden öncelikle Türk kültürü öğelerine dayalı bir faaliyet sergilemeleri istenmekteydi. Özellikle temsiller bu konuda ön plana çıkmaktaydı. Bu faaliyetlerin sergilenmesinde halkın eğitim ve kültür seviyesine uygunluğuna da dikkat edilmesi konusunda şubelerin dikkati çekilmekteydi. Ayrıca şehrin daha muhafazakâr semtlerindeki halkevlerinin Türk müziğine yönelme çerçevesinde tasavvuf ve tekke müziğine yönelmeleri genel merkezin tepkisini çekmekte ve bu faaliyetleri sonlandırmaları konusunda uyarılmaktaydılar. Diğer taraftan özellikle Eminönü, Beyoğlu, Kadıköy gibi şehrin elit semtlerinde olan halkevleri, hem bölge halkının ısrarlı istekleri hem de halkevi yöneticilerinin öne çıkma çabası Batı müziğini de bu halkevleri için popüler hale getirmekteydi. Merkezi yönetim de ölçülü Batılılaşma çerçevesinde bölgenin sosyal yapısını ve bölge halkından gelen talepleri de dikkate alarak Türk müziğine yönelik çalışmalar yapmak şartıyla şubelerin Batı müziğine de yönelmelerine izin verilmekteydi. Merkezi yönetimin halkın aşına olması, bayram ve törenlerde de kullanışlı olması ve ayrıca müzik aletleri bakımından kurulmasının daha ekonomik olacağını düşünerek bandoyu özendirilmekteydi. Buna karşın özellikle şehir merkezinde yer alan halkevleri bölge halkının da teşvikleriyle orkestra kurmaya yönelmekteydi.

Güzel sanatların çok çeşitli alanlarında birçok kurs açıldı. Bu kurslardan bazıları; ²⁵

Eminönü Halkevi: keman, Kadıköy Halkevi: keman, piyano, viyolonsel ve mandolin kursları,

Beşiktaş Halkevi: keman, piyano, mandolin ve viyolonsel kursları, Bakırköy Halkevi: Türk müziği,

Fatih Halkevi: keman, piyano, mandolin, fanfar, koro, bağlama, akordion, solfej.

1.1. Bakırköy Halkevi

Şube yalnızca müzik ve resim faaliyetleri düzenlemekteydi. Müzik faaliyetlerini klasik ve hafif müzik olarak iki koldan yürütmekteydi²⁶. Bu anlamda şubenin görevi konser vermek ve öğretim kursları düzenlemektir. Şubeye bağlı müzik kolunun aralarında öğrenci, memur ve serbest meslek sahibi mensubu olan ve yaşları 11-40 arasında değişen toplam 30 üyesi bulunmaktaydı. Üyelerin çoğunluğu amatör ve deneyimsiz olmasına karşın

23 Seda Bayındır Uluskan, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s.308. Halkevleri Çalışma Talimatnamesi'nin 21.maddesinde yer alan: "... halk türkülerimizi Garp tekniğiyle işleyerek müstakbel kompozitörler için, sadakat ve itina ile toplamak ve saklamakla beraber yeni Türk müziği bir taraftan vücut bulmakta..." (Bakınız Ek No:3) ifadesi de bu anlayışın İnönü döneminde de devam ettirildiğini göstermektedir.

24 Mithat Atabay, "Cumhuriyet Kültürü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.43, 2009, s.458.

25 *Akşam gazetesi*, S.7775, 13 Haziran 1940, s.4; S.7531, 8 Ekim 1939, s.6; *Cumhuriyet gazetesi*, S.6922, 22 Kasım 1943, s.2; S.7639, 25 Kasım 1945, s.3; *Tan gazetesi*, S.1248, 20 Ocak 1939, s.9; S.1272, 16 Şubat 1939, s.4.

26 BCA, F.490.1.0.0/986.820.1/94, 14.02.1939. Şubenin mimari faaliyetlerde bulunduğu belirtilmiş olsa da arşiv belgelerinde bu konuda bir faaliyete rastlanılmadı.

aralarında müzik faaliyetlerini meslek edinmiş ve bu alanda 15-20 sene deneyimi olanlar da mevcuttu. Bu kişilerden konser faaliyetlerinde yararlanılmaktaydı. Şubenin kendisine ait bando aletleri olduğu halde maddi imkânsızlıklar nedeniyle bando kolu teşkil edilemedi sadece Türk müziği ve Batı dans müziği alanında başarı gösterilebildi. Şube yetkilileri bölgede ince saz, caz, mandolin birliği ve bandonun kurulmasının yararlı olabileceğini ifade etmekteydi. Şubenin biri Türk müziği alanında diğeri Batı dans müziği alanında olmak üzere iki öğretmeni mevcuttu. Şubeye ait bando sazları iki baso, iki tenor, iki alto, iki trombon, birer kornet ve bügl (bugle?), alto saksafon, sibemol klarnet, davul, trampet ve bir çift zil olmak üzere toplam 15 parçaydı. Ayrıca bir piyano ve bir de caz davulu vardı. Üyelerin kendilerine ait olmak üzere keman, ud, kanun, tambur, akordion ve mandolin mevcuttu. Halkevi müzik ve resim çalışmaları için senelik olarak 400 liralık bir bütçe ayırdı. Bu meblağ müzik aletlerinin tamiri ve zorunlu masraflar için kullanılmaktaydı²⁷.

1.2.Beşiktaş Halkevi

1937 yılı itibarıyla şubenin bir bandosu vardı ve halkevinde keman dersleri verilmekteydi. Aynı yıl keman, piyano, saksafon ve trombondan oluşan bir müzik takımı kuruldu²⁸. Şube 1935-1938 döneminde sadece müzik faaliyetlerinde bulunma kararı aldı²⁹. Halkevinin müzik kolunun tespit edilen faaliyetleri şunlardı:³⁰

Halkevi müzik kurulu tarafından bir halk konseri verildi. Müzik komitesi gençleri tarafından bir konser düzenlendi. Mandolin konseri ve bando icra edildi. Haftanın belirli günlerinde keman dersleri verilmekteydi.

1.3.Beykoz Halkevi

Güzel sanatlar şubesi 1948 yılının ilk çalışma döneminde kurulduğu için şubenin henüz verimli bir şekilde çalışmadığı anlaşılmaktadır. Şube idaresi alaturka ve alafranga müzik grupları oluşturabilmek için muhitte müzik faaliyetleriyle amatör olarak uğraşan kişileri bir araya getirmeyi ve bu gruplar aracılığıyla çeşitli konserler vermeyi hedeflemekteydi. Şubenin Türk müziği koluna kayıtlı yaşları 13-58 aralığında değişen 22 üyesi vardı. Üyeler arasında ismi Mehmet Yürü olan bir bestekâr ve udi sanatçısı mevcuttu. Ayrıca ev kadını, eczacı, memur, müstahdem, işçi, serbest meslek sahibi ve öğrenci bulunmaktaydı. Bandosu henüz olmayan şubede bir keman, bir santur, iki tambur, iki ud, iki cümbüş, bir dabruka ve dört okuyucu vardı. Faal üyelerin sazla yaptıkları çalışma saatleri 15 dakikayla iki saat arasında değişmekteydi. Şubenin 1948 yılı bütçesi 250 liraydı ve bu para sadece müzik öğretmenin yol parası ve öğle yemeği ücretini karşılamaya yetmekteydi. Şube yetkilileri bir lokali olmadığı için gelir temin edemediklerini ve bu nedenle de müzik alanında yeterli başarıyı sağlayamadıklarını dile getirmekteydi. Özellikle bir bando kurulması konusunda genel sekreterlikten yardım talep edilmekteydi³¹.

1.4.Beyoğlu Halkevi

Şube müzik çalışmalarını Türk müziği (koro, halk türküleri, klasik Türk müziği ve nota dersleri) ve Garp müziği (senfonik orkestra, caz orkestrası ve keman dersleri) olmak üzere

27 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/21/22, 13 Mayıs 1949. Şubenin resim çalışmalarına bütçe ayırdığını ifade etmesine karşın ilgili arşiv belgelerinde resim faaliyetlerine yönelik bir belgeye rastlanılmamıştır.

28 BCA, F.490.1.0.0/986.820.1/51, 14.02.1939.

29 BCA, F.490.1.0.0/986.820.1/75, 14.02.1939.

30 *Akşam gazetesi*, S.7329, 14 Mart 1939, s.13; *Cumhuriyet gazetesi*, S.5920, 2 Şubat 1941, s.4; S.6317, 20 Mart 1942, s.2; BCA, F.490.1.0.0/986.820.1/23, 14.02.1939.

31 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/9/10, 13 Mayıs 1949.

iki farklı kol üzerinden yürütmekteydi. Aynı yıl içinde senfonik orkestra üyelerinin bölge dışında uzak bir muhite taşınmaları neticesinde bu alandaki faaliyetler durmak zorunda kaldı. Şehrin kültür ve sanat kurumlarının bu bölgede yoğunlaşmasına karşın söz konusu kurumların halkevine gerekli ilgi ve yardımı göstermedikleri anlaşılmaktadır. Şubenin müzik kolunun 33'ü erkek ve 11'i kadın olmak üzere toplam 44 üyesi vardı. Bu üyeler arasında piyano ve keman dersi veren müzik alanında tecrübeli kişiler bulunmaktaydı. Şubede ayrıca Türk müziği ve nota öğretmenleri de vardı. Şubenin faaliyetlerinde kullandığı müzik aletlerinden bazıları şunlardı: kontrabas, davul, trampet, keman, klarnet ve viyolensel. 1948 yılı bütçesinde şube için 600 liralık bir bütçe tahsis edilmekteydi. Bu meblağın bir kısmı piyano ve keman dersi veren üyelerin verdikleri derslere karşılık olarak verilmekteydi³².

Şubenin tespit edilen diğer faaliyetleri şunlardı:³³

-Beyoğlu Halkevi'nin Tepebaşı'ndaki merkez binasında halkevi triyosu aylık konserini verdi.

-Sosyal yardım şubesi yararına Yugoslav koroya bir konser verdirildi.

-Halkevinin 60 kişilik halk korosunun ilk konseri Taksim Belediye Bahçesi'nde halka sunuldu. Ücretsiz olan konserde beş yerli dört de yabancı eser koro tarafından okundu. Halkevi trio grubu bir konser verdi.

1.5.Eminönü Halkevi

Halkevinin açıldığı 1935 yılında Muhittin Sadık idaresinde bir koro oluşturuldu ve 114 üye bu koroya kayıt edildi. Büyük bir heyecanla çalışmalarına başlayan koro, yıl içinde katılımcıların 40 kişiye kadar inmesi üzerine faaliyetlerine son verdi. Halkevi yönetimi devreye girerek çevre okullardaki müzik öğretmenlerinden yardım aldı ve koro yeniden kuruldu. İlk konserini de 23 Kasım 1935 tarihinde verdi. Bu konsere 150 dinleyici katıldı³⁴.

Güzel sanatlar şubesinin 1 Mayıs 1947 tarihinde faaliyete geçen ve Adile Ziya Aydıntan tarafından idare edilmekte olan 25 kişilik bir orkestrası mevcuttu. Şube yöneticileri müzik çalışmaları çerçevesinde mandolin, gitar ve şan derslerinin verildiğini ve klasik-halk müziği içeren koroların oluşturularak konserler düzenlendiğini ifade etmekteydi. Mandolin, gitar ve şan grubunun yaşları 14-40 arasında değişen 40 faal üyesi bulunmaktaydı. Üyelerin 18'i çeşitli öğretim kademesinde bulunan öğrencilerdi. 20 üye memurdu. İki kız üyenin işi olmayıp ailesiyle birlikte kalmaktaydı. Halk türküleri korosunun yaşları 15-30 arasında değişen 12'si kız ve 44'ü erkek olmak üzere toplam 56 üyesi vardı. Bu üyeler içinde memur, müstahdem, işçi ve ailesiyle yaşayan kızlar bulunmaktaydı. Üyeler müzik alanında 1-10 yıl arasında bir tecrübeye sahipti. Halkevinin bir caz davulu, iki kornet ve bir trombondan oluşan bir bandosu mevcuttu. Diğer müzik aletleri de biri Ştanvey, biri de Pilleyel marka olmak üzere iki piyano, iki kontrabas, bir mandolin, bir viyolensel, dört bağlama ve iki darbukadan ibaretti. Halkevi yönetiminin verdiği bilgilere göre üyeler müzik faaliyetleri için halkevine hiçbir ücret vermemekteydi. Halkevinin mandolin orkestrasını çalıştıran öğretmeni Eğitim Enstitüsü mezunu olup okullarda müzik öğretmenliği yapmaktaydı ve 32 liralık zorunlu masrafların dışında halkevinden ücret almamaktaydı. Müzik çalışmaları

32 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/12/19, 13 Mayıs 1949.

33 *Tan gazetesi*, S.1673, 29 Mart 1940, s.4; "İstanbul Halkevlerinin Bir Aylık Çalışmaları", *Yeni Türk Dergisi*, VIII, S.89, Mayıs 1940; *Cumhuriyet gazetesi*, S.6095, 29 Temmuz 1941, s.2; S.6313, 16 Mart 1942, s.2. (Şubenin diğer konser faaliyetleri için bakınız Ek No:1).

34 BCA, F.490.1.0.0/986.819.2/40, 30 Temmuz 1936.

için 1948 yılı bütçesinde güzel sanatlar şubesine ayrılan tahsisat 600 liraydı ve bu para öğretmenlerin zorunlu masrafları, müzik aletlerinin tamiri ve tel vb. parçaların alımında kullanılmaktaydı³⁵.

Şubenin tespit edilen diğer faaliyetleri şunlardı:³⁶

-Macar Prof. Dr. Jan Ban ve Madam Hoflor'a konser verildi. Koro, orkestra ve piyano konserleri gerçekleştirildi.

-Kalabalık bir orkestra tarafından mandolin konseri, Hintli müzisyen Narain Şuami'nin konseri ve Konservatuar Profesörü Bayan Gelenbevi'nin şan konseri icra edildi. Bu konserlere toplam 400 dinleyici geldi.

-1938-1940 yılları arasında 28 konser verildi ve bu konserlere 4620 dinleyici katıldı.

-İstanbul Konservatuvarı Orkestrası Şefi Prof. Dr. Seyfettin Asalın idaresinde konser verildi.

-Bir caz konseri, mandolin konseri ve aylık orkestra konseri düzenlendi.

-Opera Sanatçısı M. Küpef iki müsamere verdi.

-Eminönü Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi Başkanı Cemil Türkorman'ın çabalarıyla bir çocuk korusu oluşturuldu. Bu koro ilk konserini verdi.

-Ankara Devlet Konservatuvarı Piyano Bölümü öğrencileri, Prof. Dr. Ludving Von Çaçkes idaresinde iki konser verdi.

-Şef Cemil Türkorman idaresinde bir konser verildi. Konserde Suppe'nin bir uvertürü, Haydn'in bir senfonisi ve altı bestekârın çeşitli eserleri çalındı.

Eminönü Halkevi'nde serbest konserler de verilmekteydi. Gerek toplu ve gerekse solo olarak halkevi dışından konser vermek isteyenlerin gün ve programı bildiren bir yazıyla güzel sanatlar şubesine başvurması gerekmekteydi.

Halkevinin kurduğu müzik komiteleri şunlardı:³⁷

Salon Orkestrası: Dersleri koordine eden bir öğretmen, öğrenciler ve halkevi tarafından yol ücretleriyle diğer zorunlu ihtiyaçları karşılanan müzisyenlerden oluşmaktaydı. Toplam 30 kişiden oluşan bu orkestra her ayın ilk pazar günü halka açık bir konser vermekteydi. Pazar gününü takip eden ilk salı günü bu konser üniversite öğrencileri için tekrarlanmaktaydı.

Mandolin Orkestrası: 20 kişiden oluşan orkestra iki ayda bir konser vermekteydi.

Caz Orkestrası: 12 kişiden oluşan caz orkestrası her ay bir konser vermekteydi. Gerekli görüldüğünde orkestra kadroları genişletilmekteydi.

35 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/7/8/74, 13 Mayıs 1949.

36 "Evimizin İki Aylık Çalışmaları", *Yeni Türk Dergisi*, C.7, S.73, Ocak 1939, s.41. "Evimizin Mart Ayı Çalışmaları", *Yeni Türk Dergisi*, VII, S.75-76, Mart-Nisan 1939, s.159; İstanbul *Eminönü Halkevi 1938-1940*, İstanbul, 1940, s.24; *Cumhuriyet gazetesi*, S.5904, 17 Ocak 1941, s.4; "İstanbul Halkevlerinin Bir Aylık Çalışmaları", *Yeni Türk Dergisi*, VIII, S.89, Mayıs 1940; "Eminönü Halkevi 1 Nisan-1 Haziran Faaliyet Ayları", *Yeni Türk Dergisi*, X, S.115/7, Temmuz 1942, ss.21-22; *Cumhuriyet gazetesi*, S.7059, 10 Nisan 1944, s.2; S.7077, 28 Nisan 1944, s.1; S.7105, 26 Mayıs 1944, s.2; S.7301, 18 Aralık 1944, s.2.

37 *Eminönü Halkevi 1941-1942 Faaliyeti*, İktisadi Yürüyüş Matbaası, İstanbul, 1943, s.24.

Müzikli Temsil ve Operetler: Temsil şubesi üyeleriyle birlikte orkestra şefinin gözetimi altında müzikli temsiller ve operetler sunmaktaydı.

1.6.Eyüp Halkevi

Güzel sanatlar şubesi 26 Eylül 1947 tarihinde kuruldu. Şube öncelikle Türk müziği üzerine faaliyet gösterdi. 1948 yılı içinde Garp müziği kolu oluşturuldu. Türk müziği korusu özel gecelerde, milli bayram ve günlerde konserler vermektedir. Türk müziği kolunda yaşları 18-55 arasında değişen çoğu memur, esnaf, işçi ve öğrenci olan 29 faal üye bulunmaktaydı. Bu üyelerden bazıları daha önce üç-dört yıl müzik faaliyetleri içinde yer alırken çoğunluğu yeni başlayan amatörlerdi. 27 Şubat 1948 tarihinde Garp müziği kolu 10 faal öğrencisiyle birlikte ikinci devre derslerine başladı. Bando da kullanılan müzik aletlerinin bir kısmı bozuk olduğu için kullanılmamaktaydı. Sadece bir klarnet, bir trombon ve bir de trompet kullanılabilir durumdaydı. Türk müziği alanında üyelerin şahsına ait olmak üzere beş keman, iki ud, bir cümbüş ve iki kanun bulunmaktaydı. Ayrıca şubeye ait demirbaş müzik aletleri şunlardı: bir piyano, iki keman ve bir de caz davulu. Şube 1948 yılı için müzik şubesine 25 liralık bir bütçe ayırmaktaydı. Bu meblağ ancak öğretmen Nevzat Balkır'ın yol ücretini karşıladığı için şube başka bir ödeme yapamamaktaydı³⁸.

1.7.Fatih Halkevi

Şubeye bağlı koro 60 kişiyle faaliyetlerini yaz ve kış olarak düzenlenen iki program çerçevesinde sürdürmekteydi. Yazın teorik eğitim verilmekte kışın da koro çalışmaları yapılmaktaydı. Özellikle nisan ve mayıs aylarında koro büyük konserler vermektedir. İstanbul'un çeşitli semtlerinden gelen üyelerin 35'ini kız üye teşkil etmekteydi. Bu üyeler içinde lise ve yüksel tahsil yapan öğrenciler, memur, işçi, daktilograf, terzi ve öğretmen bulunmaktaydı. Şubenin çok sesli korosunun yanında 1948 yılı içinde Batı müziğiyle ilgili çalışmalara başladığı anlaşılmaktadır³⁹. CHP Genel Sekreterliği'nin talebi üzerine Ankara'da yapılacak törende seslendirilecek üç sesli türkülerin isimleri şu şekildeydi: Gesi bağlarında (Kayseri halk havası), yıldızlar (solo ve koro-Erzurum halk havası), yemenimde hare var (Konya halk havası), Katırcıoğlu (Isparta halk havası), kız pınardan (Konya halk havası) ve kevenk yolu (Erzurum halk havası)⁴⁰. Fatih Halkevi Korusu Ankara'da her yıl düzenli olarak gerçekleştirilen halkevlerinin yıl dönümü kutlamalarına katılmaktaydı. Halkevlerinin 1948 yılı yıldönümü kutlamaları çerçevesinde Fatih Halkevi'ndeki koro çalışmalarını organize etmek hem de İstanbul'daki müzik faaliyetlerini teftiş etmek amacıyla halkevlerinin müzik işleri şefi Adnan Saygun görevli olarak Ankara'dan gönderildi⁴¹. Ankara'ya gidecek 45 kişilik koronun yol ve yemek masrafları da CHP Genel Sekreterliği tarafından karşılandı⁴².

Fatih, Kadıköy ve Eminönü halkevleri genel amaçlarının dışına çıkarak amatör ruhu canlandırmak yerine profesyonelleşme eğilimi göstermekteydiler. Halkevleri Çalışma Talimatnamesi'nin 19.maddesinde yer alan "...profesyonel veya amatör unsurları toplar..."⁴³ ifadesi de bu konuda halkevlerini cesaretlendirmekteydi. Üstelik CHP Genel Merkezi Fatih, Kadıköy ve Eminönü halkevlerinin orkestralarını bir nevi CHP'nin vitrini

38 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/15/16, 13 Mayıs 1949.

39 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/45, 13 Mayıs 1949.

40 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/47, 13 Mayıs 1949.

41 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/36/37/42, 13 Mayıs 1949.

42 Ankara'daki törenler esnasında ücreti CHP Genel Sekreterliği'nden olmak üzere öğrencilerin yemekleri Yardımsevenler Derneği Kız Talebe Yurdu tarafından karşılandı. BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/36/37/41/48, 13 Mayıs 1949.

43 Bakınız Ek No: 3

olarak görüyordu. Bu nedenle halkevlerinin başarılarını halka göstermek için söz konusu orkestralar Ankara'daki törenlere davet edilmekteydi.

Halkevlerinin müzik kolları eksik gördükleri birtakım materyali CHP Genel Sekreterliği'nden talep etmekteydi. Örneğin Fatih Halkevi Üç Sesli Halk Havaları Korosu repertuarını zenginleştirebilmek amacıyla uygun görülen halk türkülerinin gönderilmesini genel sekreterliğe bildirdi fakat olmadığı yönünde olumsuz haber aldı⁴⁴.

Fatih Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi üyelerinden keman sanatçısı Ekrem Zeki Üngör ve eşi piyanist Verda Üngöl, ülkenin çeşitli yerlerindeki halkevleriyle sanat yakınlığı ve bir kültür tanışıklığı oluşturmak amacıyla 24 Temmuz 1939 tarihinde bir Anadolu turnesine çıktı. Sanatçılar: Bandırma, Balıkesir, Manisa, İzmir, Aydın, Afyon, Konya, Adana, İskenderun, Kayseri, Sivas ve Samsun'daki halkevlerinde; Pogonini, Çaykovski, Wieniavsky ve Brahms gibi tanınmış sanatçıların eserlerinden oluşan bir konser verdi⁴⁵.

1.8.Kadıköy Halkevi

Kadıköy Halkevi kendi bünyesinde ilk olarak güzel sanatlar şubesini kurdu. Şubenin ilk toplantısında ressam İbrahim Çallı şube başkanı seçildi. Şubede resim ve heykel çalışmalarının yanında oluşturulan müzik kolu aracılığıyla şan eğitimi verilmeye başlandı. Gitar, keman, mandolin, viyolonsel ve piyano çalmasını öğretmek amacıyla kurslar düzenlendi. Şubenin kurduğu orkestra ve koro Kadıköy'de bulunan Hale, Opera ve Süreyya sinemalarıyla çevre ilkokullarda konserler verdi⁴⁶.

Müzik Kolu 1943-1944 çalışma döneminde Faruk Çeçen'in başkanlığında Orkestra Şefi Eşref Antikacı, Prof. Dr. Muhiddin Erel ve Kemal Niyazi Seyhun tarafından idare edilmekteydi⁴⁷. Müzik kolu geniş çaplı bir orkestra kurdu Orkestra halkevlerinin 12.yıl dönümünde Ankara'da gerçekleştirilen törene katıldı ve büyük bir beğeni kazandı. Kol yöneticileri orkestranın faaliyetlerine devam edebilmesi için aylık 500 lira, koro öğretmenleri için 90 lira, piyano, keman, viyolla, viyolonsel ve bas öğretmenleri için de 150 lira olmak üzere yıllık olarak 7-8 bin liralık bir bütçeye ihtiyaç duymaktaydı. Müzik kolu yönetimi söz konusu meblağın CHP Genel Sekreterliği tarafından ödenmesini ya da orkestra yararına ücretli konserler yapılmasına izin verilmesini istemekteydi⁴⁸. Şube komitesinin yaptığı tahkikat sonucunda bu durumun hukuki dayanağının olmadığı anlaşıldı ve Kadıköy Güzel Sanatları Koruma Cemiyeti adında bir teşekkülün oluşturulması kararlaştırıldı. Söz konusu cemiyetin kendine ait bir orkestrası olmayacaktı. Bu cemiyetin müzik faaliyetleriyle ilgili amaçları şu maddeler altında toplanabilir: Ders veren öğretmenlerin ücretini temin edecek, fakir öğrencilere nota, kâğıt, alet ve levazım sağlayacak, orkestra ve müzik çalışmaları için maddi destek verecek, halkevinde çalışacak sanatkârların ve yardımcıların zorunlu masraflarını karşılayacak, halkevinde konser vermek için çağrılan misafir sanatkârlara destek olacak, milli danslar ve halk türküleri gibi alanlarda çalışanları teşvik edecekti⁴⁹.

44 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/27/28, 13 Mayıs 1949.

45 *Cumhuriyet gazetesi*, S.5459, 24 Temmuz 1939, s.2.

46 Emine Malkoç, Ali Şahin, Silvart Malhasyan, Sertaç Solgun, "Kadıköy Halkevi ve Faaliyetleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.10, 2006, s.119.

47 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/107/108, 13 Mayıs 1949.

48 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/94/95/96, 13 Mayıs 1949.

49 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/98, 13 Mayıs 1949.

İstanbul Halkevleri Güzel Sanatlar ve Temsil Şubelerinin Faaliyetleri (1939-1951)

Şubenin tespit edilen diğer faaliyetleri şunlardı:⁵⁰

Keman, viyolensel, piyano, mandolin, gitar, orkestra, koro, şan ve caz çalışmalarına devam edildi. Her ay sanat akşamları düzenlendi. Milli bayramlarda ve resmi günlerde Kadıköy'de bulunan, Hale, Süreyya ve Opera sinemalarında konserler verildi. Orkestra ve koro çevre okullarda, parti ilçe merkezlerinde, yakın il ve ilçelerde konserler düzenlendi. Piyaniist Vecihe bir konser verdi. Orkestra Şefi İskender Ardan idaresinde bir orkestra konseri sunuldu. Ankara Radyosu Solisti Seyha Talay, piyanist Hege refakatinde bir viyolensel resitali gerçekleştirdi.

Tablo 3: 1 Mart 1945 Tarihine Göre Kadıköy Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi'nin Ders Programı⁵¹

Günler	Saatler	Dersin Adı	Öğretmenin Adı-Soyadı
Pazartesi	-	-	-
Salı	16.00-18.00	Keman	Biron
Çarşamba	16.00-18.00	Kontrbas	Remzi Dölensoy
Perşembe	10.00-12.00	Piyano	Piraye Tüzüner
	15.00-18.00		
Cuma	18.00-20.00	Orkestra	Eşref Antikacı
Cuma	16.00-20.00	Keman	Teodor Velâhopolos
Cuma	16.00-18.00	Keman ve Viyola	Enofik Kuşaf
Cuma	16.00-18.00	Viyolensel	Lütfiye Karacaovalı
Cumartesi	15.00-18.00	Koro	Hulûsi Öktem
Cumartesi	17.00-19.00	Keman	Emine Eren
Pazar	10.00-13.00	Caz	Hulki Saner

Müzik dersleri bireysel olarak verilmekteydi. Keman derslerine 30'dan fazla öğrenci katılmaktaydı. Kontrabas sınıfında 8 öğrenci vardı. Caz orkestrası 21 kişiydi. Şube amatör senfonik orkestrası olarak toplamda 73 üyeye sahipti. Ders veren öğretmenler konservatuvar mezunu olup alanında uzman kişilerden oluşmaktaydı⁵². Üyeler arasında dış doktoru, eczacı, öğretmen, memur, ev hanımı, tüccar gibi birçok farklı göreve mensup kişilerle yükseköğrenim öğrencileri bulunmaktaydı.

İstanbul halkevleri müzik çalışmalarında bölgelerindeki sıradan halka inmek yerine daha çok yeteneği olup maddi imkânsızlıklar veya çeşitli nedenlerden dolayı konservatuvara gidememiş özellikle gençleri halkevlerine çekerek bir anlamda sosyal adaleti gerçekleştirmek istiyordu. Bu amaçla İstanbul Devlet Konservatuvarı öğretim görevlilerine veya bu okuldan mezun alanında uzman görevlilere kendi bünyelerinde açtıkları çeşitli kurslarda eğitim verdiriyorlardı. Daha önce de ifade edildiği üzere halkevlerinin amatör ruhu korumaya çalışması gerekirken böyle bir davranış sergilemeleri tezat bir durum oluşturmaktaydı. Hâlbuki halkevlerinin müzik alanında yetenekli gençleri tespit edip maddi imkânları çerçevesinde şehirdeki konservatuvara yönlendirmeleri gerekiyordu. Halkevleri kendilerini merkezi yönetime kanıtlama ve ön plana çıkma hevesiyle adeta birbirleriyle

50 *Kadıköy Halkevi'nin 1935-1943 Yılı Çalışmaları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1943, s.17; *Cumhuriyet gazetesi*, S.5305, 20 Şubat 1939, s.9; *Tan gazetesi*, S.1282, 26 Şubat 1939, s.4; *Akşam gazetesi*, S.9197, 27 Mayıs 1944, s.5.

51 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/99, 13 Mayıs 1949.

52 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/100/101, 13 Mayıs 1949.

yarışmaktaydı. Hal böyle olunca da Eminönü, Fatih, Beyoğlu ve Kadıköy gibi İstanbul'un merkezi semtlerinde yer alan halkevleri tüm olanaklarını bu yönde kullanmaktaydılar. Bununla birlikte, Çatalca, Sarıyer, Şile gibi şehir merkezinden uzakta yer alan halkevlerinde müzik faaliyetleri son derece yetersizdi.

1.9.Kartal Halkevi

Şubenin bando kolunda 18, caz kolunda 5, çocuk korosunda 25 ve mandolin birliğinde 15 faal üye bulunmaktaydı. Üyelerin 6'ı sanatkâr, 5'i tüccar, 8'i memur, 2'i lise öğrencisi, 1'i serbest meslek sahibi ve 40'ı da ilk ve ortaokul öğrencisiydi⁵³. Öğrencilerin dışındaki üyelerin yaş aralığı 23-46 arasında değişmekteydi. Şube yetkililerinin verdiği bilgiye göre müzik faaliyetlerine 1938 yılında başlayan üyelerin tamamı amatördü. Şubenin ücretli olarak çalışan bir öğretmeni mevcuttu. Bando ve caz kolları gelişim göstermekteydi. Çocuk korosu halk türküleri üzerine çalışmaktaydı. Kolun bütçesi 950 lira olup bu ücretin 700 lirası bandoya, 200 lirası caza ve 50 lirası da kolun diğer masrafları için kullanılmaktaydı. Üyelere herhangi bir ücret ödenmemekteydi. Şubeye ait toplam 23 adet müzik aleti vardı: caz davulu, bir akordeon, bir banço, dört klarnet, dört kornet, bir trompet, iki tenor, bir baso, iki alto, iki trombon, bir davul, bir saksafon, bir trampet ve bir zil⁵⁴.

1.10.Sarıyer Halkevi

Güzel sanatlar şubesinin halk türküleri ve milli müzik alanında faaliyet gösteren 12 faal üyesi bulunmaktaydı. Üyelerin yarısı ortaokul öğrencisiydi. Bir kısmı da kibritle fabrikasının memur ve işçileriydi. Garp müziği alanında çalışan üyeleri mevcut değildi. Bölge halkının müzik kültürünü artırabilmek için İstanbul Konservatuvarı'nda eğitim almış bazı gruplara Sarıyer dâhilinde konserler verdirilmekteydi. Şubenin mali gücü yetersiz olmasına karşın üyelerin ulaşım ücretleri karşılanabilmekteydi. Şubeye kayıtlı tek müzik aleti piyanoydu. Maddi imkânlar elverdiği takdirde kızlardan oluşan bir koronun kurulması planlanmaktaydı⁵⁵.

1.11.Şile Halkevi

Şubenin çalışma kollarında yer alan üyelerin yaşı 18'den büyüktü. Üyelerin çoğu esnaf ve işçiydi. Müzik kolunda biri klarnet, biri cümbüş, biri ud, biri saksafon ve biri de mandolin çalan toplam beş üye görev almaktaydı. Müzik faaliyetlerinde Köy Enstitüsü mezunlarından faydalanılmaktaydı. Şubenin müzik öğretmeni yoktu. Bütçesi oldukça mütevazıydı. Öyle ki önce 50 lira olan bütçe daha sonra 15 liraya kadar indi. Hiçbir üyeye ücret ödenmemekteydi. Koroya ve bir bandoya ihtiyaç duyan şubenin demirbaş müzik aletleri şunlardı: bir saksafon, bir klarnet, bir trombon, hurda ve bakıma ihtiyacı olan iki adet keman⁵⁶.

1.12.Şişli Halkevi

Şube 1935 yılında iki üyeyle kuruldu. 1937 yılında üye sayısı 29'du⁵⁷. Tespit edilen bazı faaliyetleri şunlardır:⁵⁸ Suzan Kocatürk, Bayan Danailo'nun piyanoda refakatiyle şan

53 Arşivde bir üyenin mesleki bilgisinin verilmemesi tespit edildi.

54 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/24, 13 Mayıs 1949.

55 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/17, 13 Mayıs 1949.

56 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/18, 13 Mayıs 1949.

57 BCA, F.490.1.0.0/986.820.1/104, 14 Şubat 1939.

58 *Cumhuriyet gazetesi*, S.5305, 20 Şubat 1939, s.9; *Akşam gazetesi*, S.7491, 29 Ağustos 1939, s.4; S.7542, 19 Ekim 1939, s.4; S.7597, 15 Aralık 1939, s.4.

konseri verdi. Zafer Bayramı dolayısıyla halkevi caz grubunun katılımıyla danslı eğlenceler yapıldı. Bayan Danailoff tarafından piyano konseri verildi. Caz konseri düzenlendi.

1.13.Üsküdar Halkevi

Halkevinin klasik müzik (1 Nisan 1935), bando ve caz orkestrası (10 Kasım 1935) 1935 yılı içinde kuruldu⁵⁹. Tespit edilen bazı faaliyetleri şunlardır:⁶⁰ 1939 yılının ikinci altı ayı içinde verilen 4 konsere 1000 dinleyici geldi. Halkevinin hastanelerde yatan hastalara moral vermek amacıyla görevlendirdiği bando, Üsküdar'daki hastanelerde konserler verdi.

1.14.Yeşilköy Halkevi

Müzik kolu 1949 yılı itibarıyla açılmamıştı ve maddi imkânsızlıklar nedeniyle de açılması mümkün görülmemektedir⁶¹.

Şehremini Halkevi'nin 1935 yılı itibarıyla güzel sanatlar şubesi vardı ve başkanı da Pertev Topuzoğlu'ydu. Başkanla beraber toplam dört üyesi bulunmaktaydı. Şube akşamları keman dersleri vermekteydi⁶². Çatalca ve Yalova halkevleri güzel sanatlar şubesinin müzik faaliyetleri hakkında arşivde bir bilgiye ulaşamadı.

2.Sergiler

İstanbul halkevleri sergi faaliyetlerine geniş yer ayırdı. Amatör sanatçıları teşvik etmek, halk arasında sanat sevgisi oluşturmak amacıyla yola çıkıldı ve sanatın pek çok alanıyla ilgili sergiler açıldı. Bu sergilerin başında resim ve fotoğraf sergileri gelmekteydi. Güzel sanatlar şubesine bağlı olarak kurulan "*resim ve fotoğraf kolu*" bu sergileri düzenlemekle görevlendirildi.

Eminönü Halkevi, öğrencilerin yaptıkları resimleri halkevi salonunda sergileyerek onları sanatsal faaliyetlerde bulunmaya teşvik etti. Çeşitli konuların işlendiği bu resimler sulu boya ve kara kalem çalışmalarıyla renkli el işi kâğıtlarından oluşmaktaydı⁶³. Eminönü Halkevi, İstanbul'da okuyan öğrencilerin yanında, Anadolu'nun birçok yöresindeki öğrencilerin resimlerini de sergiledi. Bursa Kız Öğretmen Okulu ve Samsun Lisesi öğrencilerinin yaptıkları resimler için halkevi salonunda sergiler açıldı⁶⁴.

CHP Genel Sekreterliği her yıl şubat ayında halkevlerinde birer fotoğraf ve resim sergisi açılması için verdiği direktif uyarınca Eminönü Halkevi 1940 yılının Şubat ayında bir fotoğraf sergisi düzenlemeye karar verdi. Halkevi yöneticileri söz konusu fotoğraf sergisine hazırlanan amatör sanatçılara fikir vermek amacıyla 1939 yılının Aralık ayında bir fotoğraf sergisi açtı ve 150 fotoğrafı sergiledi. Halkevlerinde seyyar sergi uygulaması da yapıldı. "*Dün ve bugün*" isimli sergi önce 5 Mayıs 1950 tarihinde Eminönü Halkevi'nde daha sonra da şehrin muhtelif mekânlarında halkın beğenisine sunuldu⁶⁵.

CHP Genel Sekreterliği fotoğraf ve resim sergilerinin bir arada açılabilceğini uygun görmekteydi. Bu sergileri ve çalışmalarını teşvik etmek amacıyla fotoğraf ve resim yarışmaları

59 BCA, F.490.1.0.0/986.819.2/88/89, 30 Temmuz 1936.

60 *Üsküdar Halkevi Broşürü*, Kenan Basımevi, İstanbul, 1939, s.22; "İstanbul Halkevlerinin Bir Aylık Çalışmaları", *Yeni Türk Dergisi*, VIII, S.89, Mayıs 1940.

61 BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/25, 13 Mayıs 1949.

62 BCA, F.490.1.0.0/986.819.2/21, 30 Temmuz 1936.

63 "Eminönü Halkevinde Resim Sergisi", *Yeni Türk Dergisi*, C.IX, S.103, Temmuz 1941, s.627.

64 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6493, 12 Eylül 1942, s.2; İstanbul *Eminönü Halkevi 1938-1940*, s.34.

65 BCA, F.490.1.0.0/975.779.1/1, 6 Haziran 1950.

düzenlendi. İstanbul halkevleri düzenlenen bu yarışmalara katılıp derece ve ödüller aldı. CHP Genel Sekreterliği tarafından “Halkevleri Amatör Resim ve Fotoğraf Sergileri” adı altında düzenlendiği bu yarışmaları bir kitapçık halinde yayınlattı⁶⁶.

Eminönü Halkevi’nde İngiliz Kültür Kurulu’yla iş birliği içerisinde bir fotoğraf sergisi düzenlendi. Bu sergide; XI. yüzyıldan günümüze kadar gelen İngiltere’deki tarihi binalar sergilendi ve İngiliz mimarisinin geçirdiği dönemler gösterildi⁶⁷.

Eminönü Halkevi ülkemizde ilk defa bir “*diyaroma sergisi*” açtı. Bu sergide İnönü Zaferi, Lozan Antlaşması’nın imzalanması, Harf İnkılabı gibi yakın tarihimizin önemli tarihi olayları sanatçı Vedat Ar tarafından gösterime hazırlandı⁶⁸. İl köy bürosunun girişimleriyle İstanbul iline bağlı köylerde, köylü kadınlar tarafından yapılan pamuklu, keten, her çeşit dokuma, kilim, havlu, mendil, dantel, oya, yemeni ve iç çamaşırlarıyla diğer giyim kuşam ve süs eşyasının sergilendiği “*Köy İşleri Sergisi*” açıldı⁶⁹. Bu sergilere ek olarak Eminönü Halkevi, halkevlerinin çıkardığı yayınlardan oluşan “*Halkevleri Neşriyatı Sergisi*” düzenledi,⁷⁰ ayrıca ülkenin çeşitli yerlerindeki cezaevleri, sanat okulları, Kızılay Sanatevi ve Çocuk Esirgeme Kurumu tarafından hazırlanan matbaa, dokumacılık, kunduracılık, boyacılık, mobilyacılık ve diğer sanat işlerinin gösterime sunulduğu bir sergi açıldı⁷¹. Eminönü Halkevi’nde 1938-1940 yılları içerisinde düzenlenen 5 sergiye toplam 89.034 ziyaretçi geldi⁷².

Diğer İstanbul halkevlerinin düzenlediği sergilerden tespit edilenler şunlardır:⁷³

Bakırköy Halkevi: Ziraat sergisinde hayvan pancarları sergilendi.

Beyoğlu Halkevi: Yurdun çeşitli yerlerinden gönderilen 500 kitapla birlikte 1000’den fazla kitaptan oluşan bir kitap sergisi düzenlendi. On beş gün devam eden serginin ilk günkü ziyaretçi sayısı 5000’di. Ayrıca amatörlerin eserlerinden oluşan fotoğraf ve resim sergisi; Türk Karikatür Sergisi, elişleri sergisi ve Figür, peyzaj ve desen sergileri de Beyoğlu Halkevi tarafından düzenlendi.

Eyüp Halkevi: Halkevlerinin 13. yıldönümü nedeniyle resim, fotoğraf, gravür, karikatür ve kitap sergileri açıldı.

Fatih Halkevi: Amatör 10 sanatçının 55 resimle katıldığı bir “*Resim Sergisi*” açıldı.

Kadıköy Halkevi: Eski Türk el işlemlerinden oluşan bir sergi açıldı. Sergide 200 parça eser sergilendi.

Şişli Halkevi: Amatörlerin resim ve fotoğraflarından oluşan bir “*Resim ve Fotoğraf Sergisi*” ve afiş sanatçısı İhâp Hulûsi’nin eserlerinden oluşan bir “*Afiş Sergisi*” açıldı.

66 Muhip Dranas, *Halkevleri Amatör Resim ve Fotoğraf Sergileri*, Ankara Basımevi, Ankara, 1941, s.1941.

67 *Cumhuriyet gazetesi*, S.7302, 19 Aralık 1944, s.2

68 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6525, 16 Ekim 1942, s.2.

69 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6539, 30 Ekim 1942, s.2.

70 “Eminönü Halkevinde Halkevleri Neşriyatı Sergisi”, *Yeni Türk Dergisi*, C.VIII, S.100-101, Nisan-Mayıs 1941, s.564.

71 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6811, 1 Ağustos 1943, s.2.

72 *İstanbul Eminönü Halkevi 1938-1940*, s.47.

73 *Tan gazetesi*, S.1230, 2 Ocak 1939, s.4; *Cumhuriyet gazetesi*, S.5903, 16 Ocak 1941, s.2; *CHP Beyoğlu Halkevi 1941-1942 Yılı 2 ci Çalışma Devresi Programı*, İstanbul, 1942; *CHP Beyoğlu Halkevi Birinci Sanat Ayı Broşürü*, Kenan Basımevi, İstanbul, 1942, s.2; *Cumhuriyet gazetesi*, S.6767, 18 Haziran 1943, s.1; *Akşam gazetesi*, S.7656, 15 Şubat 1940, s.4; *Tan gazetesi*, S.1666, 22 Mart 1040, s.4; S.1673, 29 Mart 1940, s.4;

Üsküdar Halkevi Broşürü, 1939, s.29; *Cumhuriyet gazetesi*, S.6944, 17 Aralık 1943, s.2; S.7359, 14 Şubat 1945, s.2; “Halkevleri Çalışmalarından” *İstanbul Halkevleri Dergisi*, C.II, S.17, 1 Ağustos 1944, s.11.

Üsküdar Halkevi: Üsküdar ve çevresinde bulunan Haydarpaşa Lisesi, Üsküdar 1., 2. ve 3. ortaokulları, Üsküdar Amerikan Kız Lisesi ve Üsküdar Kız Enstitüsü tarafından halkevi salonunda 8 gün süren bir resim sergisi açıldı. Bu süre içinde sergiyi 3536 kişi sergiyi ziyaret etti. Karikatürist Cemal Nadir'in eserlerinden oluşan "*Karikatür Sergisi*" düzenlendi. "27 yıl Önce Türk Ressamlar Sergisi"nde resimleri sergilenen sanatçılardan hayatta olanların tablolarından oluşan bir resim sergisi açıldı. Bu sergide eserleri sergilenen ressamlar; Şevket Dağ, İbrahim Çallı, Ali Sami Yetik, Agâh Feyhaman, Hikmet Onan, Mehmet Ali ve Vecihe Bereketoğlu'ydu.

3.Milli Oyunlar

Güzel sanatlar şubeleri kültürel değerlerimizden biri olan milli oyunlara da yer ayırdı. Eminönü Halkevi bu konu üzerinde önemli çalışmalarda bulundu. Milli oyunlarımızı halka ve özellikle de genç üniversite öğrencilerine öğretmek amacıyla dil edebiyat, güzel sanatlar ve sosyal yardım şubelerinin işbirliğiyle "*Milli Oyunlar Kolu*" oluşturuldu. Kol dil edebiyat şubesine bağlandı ve başkanlığına da Tark Zafer Tunaya getirildi. Tunaya bu kolun kuruluş nedenlerini şöyle açıklamaktaydı:

"Halkçı bir rejim ve zihniyet için milli cevhere dayanma ve güvenme ne kadar esaslı bir dilekse hakiki değerleri halk ruhunda arama ve kıymet ölçülerini bu feyizli kaynaktan toplama da o kadar şerefli bir yurt ödevidir. Milli enerjimizin tezahürü olan milli oyunları genç arkadaşlara öğretmekle, damarlarında aynı heyecanın kanı dolaşan bir gençlik yetiştirmek istiyoruz. Gayemizin ikinci hedefini ise şöyle ifadelendirebilirim: Burada ilk işimiz milli oyunlarımızı göstermek, oyun bilmeyen vatandaşlara da diğer köşelerin hareketlerini belletmedir. Bu suretle gençlerin arasında müşterek bir dinamizm makinesi kurmuş olacağız. Öyleki: Kars'lı Egelî'nin bütün heyecanını tadacak, Egelî Artvinli'nin bütün ruhunu bilecek"⁷⁴.

Tunaya'nın bu görüşleri doğrultusunda: Ege, Karadeniz, Kars, Erzurum, Artvin, Hemişin, Sivas, Elazığ, Hemişin, Balıkesir, Dicle ve Diyarbakır halk oyunları ekipleri kuruldu. Ekip üyelerinin tamamı üniversite öğrencisi olup folklorik kıyafetlerini kendi olanaklarıyla temin ettiler. 1941-1942 döneminde bu kola kayıtlı toplam 173 üye bulunmaktaydı. Üyelere ders vermek için alanında uzman 12 oyun eğitmeni görevlendirildi. Kolun 9 görevliden oluşan bir de saz ekibi vardı. Bu üyelere 95'i halk oyunlarını halkevine gelmeden önce bilmekteydi. 78 üyeye de halkevi bünyesinde görevli ekip öğretmenleri tarafından oyunlar öğretilmekteydi. Bu iki yıllık dönemde milli oyunlar kolu toplam 14 gösteri sundu. İstanbul'da çeşitli yerlerde düzenlenen 18 adet çeşitli toplantı ve törene katıldı. Ayrıca iki gösteriyi de Kadıköy Halkevi'nde sundu. Eminönü Halkevi'nde yapılan gösterilere toplam 8450 izleyici katıldı⁷⁵. 17-18 Mart 1943, 24 Kasım 1943, 26 Şubat 1944 ve 19 Mart 1945 tarihlerinde tamamı yöresel kıyafetlerle gerçekleştirilen gösteriler halkın beğenisini kazandı⁷⁶.

Eminönü Halkevi "*Milli Oyunlar Festivali*" adı altında İstanbul'da 14-22 Ağustos 1942 tarihleri arasında büyük bir festival düzenledi. Bu festival için Kars, Erzurum, Samsun, İzmir, Şanlıurfa, Gaziantep, Sivas, Diyarbakır, Konya ve Balıkesir'den milli oyun ekipleri

74 Şevket Evliyagil, "Eminönü Halkevinin Milli Oyunlar Kolunda 1 Saat", *Yeni Türk Dergisi*, XI, S.123-124-125, Mart-Nisan-Mayıs 1942, s.12.

75 *Eminönü Halkevi 1941-1942 Faaliyeti*, ss.44-45.

76 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6674, 17 Mart 1943, s.2; S.6924, 24 Kasım 1943, s.2; S.7014, 25 Şubat 1944, s.2; S.7392, 19 Mart 1945, s.2.

geldi. İstanbul'da da üç ayrı ekip oluşturuldu. Ayrıca İstanbul'da oturup Anadolu'nun çeşitli yörelerine mensup vatandaşlardan oluşan "Taşralılar Kolu" oluşturuldu. Anadolu'dan yöresel kıyafetleriyle gelen ekipler, kendi yörelerinin şarkı ve türkülerini söylediler. İstanbul ekipleri: "Anavatan'dan ayrılan Türk oyunları, Kırım ve Kafkas Oyunları ve mahalli oyunlar" olmak üzere oyunlarını üç gruba ayırarak sundu. Balıkesir ve İzmir'den gelen gruplar diğerlerine göre daha kalabalıktı. Festival düzenleme kurulunun aldığı karar doğrultusunda, Erzurum, Gaziantep, Konya ve İzmir köy düğünleri festival süresince canlandırıldı. Festival çerçevesinde Anadolu ve İstanbul milli oyunlar ekipleri; Taksim Belediye Gazinosu, Sarayburnu Park Gazinosu, Büyükkada Yürük Ali Gazinosu, Büyükdere Beyaz Park Gazinosu, Beyoğlu Park Oteli, Bebek Belediye Gazinosu, Tepebaşı Plaj Gazinosu, Suadiye Plaj Gazinosu'nda gösterilerini sundular. Projektör ve reflektörlerle aydınlatılan Fenerbahçe Stadyumu'nda sunulan final oyunlarıyla festival sona erdi. Festivale katılımı artırmak amacıyla ek vapur, tramvay ve otobüs seferleri konuldu. Festival düzenleme kurulu daha önceden festival için özel bir şarkı besteleterek plağa kaydettirdi ve şarkının notalarını, oyunlara gelecek ekiplere gönderdi. Bu şarkı festivaldeki her gösteri öncesi katılımcılarla birlikte söylendi. Söz konusu bu şarkının ilk dörtlüğünün sözleri şöyleydi:⁷⁷ "Yurdun her köşesinden, Renk verecek festival, Yurdun tâ ötesinden, Seslenecek festival".

4. Diğer Faaliyetler

Halkevleri yönetmeliğine göre güzel sanatlar şubeleri müzik ve sergi faaliyetleri dışında; resim, fotoğraf, karikatür, süsleme sanatları, heykel ve mimari alanlarında da faaliyet gösterdi. Kadıköy, Beyoğlu ve Fatih halkevleri çiçekçilik ve şapkacılık alanlarında kurslar açtı. Fatih Halkevi ayrıca fotoğraf, resim, kaligrafi (güzel yazı) kursları düzenledi⁷⁸. Kurs faaliyetlerinde bahsedildiği üzere bu derslerde üretilen ürünler için sergiler açıldı. İstanbul halkevleri güzel sanatlar şubeleri atölyeler ve sergiler açarak bölge halkından istekli olanları resim, fotoğraf, heykel ve süsleme sanatları alanında aydınlatmaya ve görevlendirdiği öğretmenler aracılığıyla eğitmeye çalışmaktaydı. İstanbul halkevleri mimari alanda önemli bir faaliyet sergileyemedi. Bu yönde sadece Kadıköy Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi Mimari Kolu'nun bir girişimi oldu. Kol yöneticileri inşaat teknikleri konusunda bilgi almak için müracaat eden bölge halkına bilimsel destek verdi⁷⁹.

Güzel sanatlar şubelerinin birçok farklı alanda kurs açmaları bölge halkı için yararlı olmakla beraber halkevlerini birer dershaneye dönüştürmekteydi. Bu durum halkevlerinin kuruluş amacıyla tezatlık oluşturmaktaydı. Parti yönetimi kadın, erkek, çocuk, genç, yaşlı her yaşta ve her sosyo ekonomik gruptan insanın bu kurum çatısı altında toplanmasını, müzik bilgisi veya yeteneği olmayan kişilerin de dinleyici olarak halkevine kazandırılmasını öngörmekteydi.

B. Temsil Şubesi Faaliyetleri

1. Temsiller

Temsiller, Cumhuriyet Halk Partisi'nin üzerinde önemle durduğu konulardan biriydi. Parti genel merkezi, doğrudan göze hitap eden, izleyiciyi sıkmadan hatta bazen de eğlendiren temsiller aracılığıyla devrimlerin halka benimsetilmesinin daha kolay

77 Ahmet İhsan, "Halkevinin Milli Oyunlar Festivali" *Yeni Türk Dergisi*, C.X-XI, S.118-119, Ekim-Kasım 1942, s.16.
78 *Akşam gazetesi*, S.7531, 8 Ekim 1939, s.6; *Cumhuriyet gazetesi*, S.5258, 1 Ocak 1939, s.8; S.6922, 22 Kasım 1943, s.2; S.7632, 15 Kasım 1945, s.2; *Tan gazetesi*, S.1257, 29 Ocak 1939, s.10.

79 Malkoç, Şahin, Malhasyan ve Solgun, a.g.m, s.121.

olacağını düşünmekteydi. Bu amaçla Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi gereğince oluşturulan dokuz koldan bir tanesi de temsil koluydu.

İstanbul halkevlerinin temsil faaliyetlerinde başarılı oldukları görülmektedir. Özellikle de Fatih, Eminönü ve Kadıköy halkevleri temsiller konusunda diğerlerine oranla daha ön plandaydı. Temsil şubesi üyeleri, tiyatroya yatkın ve istekli amatörlerdi. Halkevlerinde özellikle amatör ruh korunmaya çalışılmakta ve bazı halkevlerinin müzik şubelerinin aksine profesyonelleşmeyi düşünmemekteydi. Bu işi zaten kendisine meslek edinmiş tiyatro sanatçıları bulunmakta ve bunlar profesyonel tiyatrolarda temsillerini sunmaktaydı⁸⁰. Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul il örgütüyle İstanbul halkevlerinin temsil kolları iş birliği içerisinde hareket etmekteydi. Yılın belirli zamanlarında bir araya gelmekte ve temsil faaliyetleri üzerinde görüşmeler yapmaktaydılar⁸¹. Birçok faaliyetin bir arada düzenlendiği müsamerelerde, 23 Nisan, 19 Mayıs ve 30 Ağustos gibi milli bayramlarda belirli bir program çerçevesinde temsillere de önemli bir yer verilmekteydi⁸². Beşiktaş Halkevi'nde 1939 yılının ilk altı ayı içinde milli günleri de içine alan toplam 23 temsil verildi ve bu temsillere 8000'inin üzerinde izleyici geldi⁸³. Beyoğlu Halkevi Temsil Kolu şehrin muhtelif yerlerinde ve köylerde meydan temsilleri vermekteydi. Halkevi yöneticileri sahne malzemelerinin arabayla uzak mesafelere götürülmesinin masraflı bir faaliyet olmasının yanında nakil esnasında bazı aletlerin zarar görebildiğini ve üstelik mikrofonları ve hoparlörleri olmadığı için temsillerde istedikleri verimi alamadıklarını belirtmekteydiler. Tüm bu zorluklara rağmen meydan temsillerine devam edeceklerini de özellikle ifade etmekteydiler⁸⁴.

İstanbul halkevlerinde yapılan temsil faaliyetlerini; piyes, bale, opera, revü, kanto, kukla, Karagöz, meddah, hokkabaz, orta oyunu, sinema ve film gösterileri oluşturmaktaydı. Çeşitli zamanlarda da "*Temaşa Haftaları*", "*Tiyatro Geceleri*" ve "*Tiyatro Şenlikleri*" düzenlenmekteydi. Fatih Halkevi düzenlediği Temaşa Haftaları'nda kukla gösterisi, meddah, Karagöz ve orta oyunu sunmaktaydı. Böylelikle geleneksel Türk tiyatrosu korunmaya ve yeni yetişen gençliğe tanıtılıp sevdirmeye çalışılmaktaydı⁸⁵. Eminönü Halkevi düzenlediği tiyatro geceleri ve tiyatro şenliklerinde Fatih Halkevi'nin sunduğu geleneksel Türk tiyatrosu öğelerine tulûatı da ekledi. İsmail Dümbüllü, Virjin gibi tulûat sanatkârları tarafından temsiller sunuldu. Bunun yanında piyeslere de ağırlık verildi. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi tiyatrosu için ayrı ayrı geceler düzenlenerek bu dönemlerle ilgili tiyatro örnekleri temsil edildi⁸⁶.

Temsil faaliyetlerinde daha çok yerel öğelerden yararlanıldı. Geleneksel Türk tiyatrosuna ağırlık verildi. Burada amaçlanan halkın hoşça bir vakit geçirmesinin yanında, oynanan oyunlarda kendinden bir şeyler bulması, benimsemesi ve kendi değerlerinin farkına varmasıydı. Bununla birlikte, dünya klasikleri de Türkçe'ye çevrilerek oynandı. Böylelikle halk hem çağdaş dünya tiyatrosuyla tanıştırdı hem de yerli-yabancı öğelerin bir sentezi yapılmak istendi. İstanbul halkevleri içerisinde sadece Eminönü ve Kadıköy halkevlerinin yeterince büyük ve kullanışlı sahneleri vardı. Fatih, Beşiktaş, Sarıyer ve Üsküdar halkevlerinin sahneleri küçüktü. Fatih Halkevi'nin sahnesi yazlık gösterim içindi. Ayrıca Şehremeni ve Şişli halkevlerinin sahneleri de çok yetersizdi⁸⁷. Üstelik İstanbul'un

80 Selim Nüzhet Gerçek, "Halkevleri Temsilleri", *Akşam gazetesi*, S.9197, 27 Mayıs 1944, s.3.

81 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6935, 5 Aralık 1943, s.2.

82 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6841, 31 Ağustos 1943, s.2.

83 F.490.1.0.0/986.820.1/24, 14 Şubat 1939.

84 BCA, F.490.1.0.0/998.858.1/69/70, 23 Haziran 1942.

85 *Cumhuriyet gazetesi*, S.7143, 3 Temmuz 1944, s.3.

86 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6951, 24 Aralık 1943, s.2; S.6954, 27 Aralık 1943, s.2.

87 Selim Nüzhet Gerçek, "Halkevleri Temsilleri", *Akşam Gazetesi*, S.9197, 27 Mayıs 1944, s.3.

Şehremini gibi muhafazakâr semtlerindeki halkevlerinin temsil şubeleri kadın üyelerini sahneye çıkarmakta sorun yaşamaktaydı. Halkevi yöneticileri kendi kız çocuklarını sahneye çıkararak bölge halkına örnek olmaya çalışmaktaydı. Genel merkez oyunlar aracılığıyla söz konusu muhafazakâr yapının kırılmasını umut etmekteydi. Şubelerin repertuarlarının yenilenmemesi sürekli aynı oyunların tekrar edilmesi seyirci sayısını azaltmaktaydı. Şehirdeki mevcut tiyatroların halkevlerine bu konuda yardımda bulunmadıkları anlaşılmaktadır.

Halkevlerinin tüm şubelerinde görülen mali sıkıntıyı Temsil şubeleri de yaşamaktaydı. Bu nedenle Halkevleri temsil faaliyetlerini gelire dönüştürmek istiyordu. Bu isteğin gerçekleşmesi CHP Genel Merkezi'nin onayına bağlıydı. Parti yönetimi halkevlerine istenilen miktarda ödeneğin gönderilmediğinin farkındaydı. Bu nedenle gelen talepler değerlendirilerek Halkevleri Çalışma Talimatnamesi'nin 52.maddesi düzenlendi. Bu maddeye göre; sosyal yardım amaçlı olmak, film gösterimlerini müzik ve oyunla müsamereye dönüştürmek ve yılda 12 etkinliği geçmemek şartıyla izleyicilerden ücret alınmasına izin verildi⁸⁸. Bu izin sonrası şubelerin nahiyelere varıncaya kadar gösterilerini genişletmeleri ve halkın rahatsız olacağı bir tarzda kendilerinden gösteri ücretlerini talep etmeleri CHP Genel Sekreterliği tarafından uyarılmalarına neden oldu⁸⁹.

Kadıköy ve Eminönü halkevi temsil şubesi üyeleri temsiller yazdılar. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği tarafından beğenilip bastırılan ve halkevleri repertuarına konulan bu eserler şunlardı:

Kadıköy Halkevi Temsil Kolu Üyelerinden:

Celâl Esat Arseven	→	Bay Turgan
Yusuf Süruri Eruluç	→	Yanık Efe, Bir Gönül Masalı
Reşit Boran	→	Mahcuplar, Palavra

Eminönü Halkevi Temsil Kolu Üyelerinden:

Saim Kerim Kalkan	→	Vatan ve Vazife
Nazım Etkin Ar	→	Vazife ⁹⁰

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği İstanbul halkevlerinin temsil faaliyetlerindeki başarılarını gördü ve temsil kolu üyelerini İstanbul dışındaki diğer halkevleriyle dostluğu arttırmak için bir takım turneler düzenlemekle görevlendirdi. Cumhuriyet Halk Partisi'nin bu turne fikrini oluşturmasında, Anadolu'daki birçok halkevinde kurulan temsil şubelerinin yeterince gelişmemiş olduğunu fark etmesi etken oldu. Bundan dolayı da bu yörelerdeki halkın hem temsillerden mahrum kalmamasını sağlamak hem de bu halkevlerindeki temsil şubelerine bilgi ve tecrübe açısından yararlı olmak hedeflendi. Bu amaçla Kadıköy Halkevi; Edirne ve İzmit'te⁹¹, Beyoğlu Halkevi; Edirne'de, Eminönü Halkevi; Eskişehir'de⁹²,

88 Bakınız Ek No: 3

89 BCA, F.490.1.0.0/216.856.2/9, 9 Aralık 1943.

90 Kadıköy Halkevi'nin 1935-1943 Yılı Çalışmaları, s.18; İstanbul Eminönü Halkevi 1938-1940, ss.21-22. Vazife isimli oyun Hanri Lav'dan tercüme edilmiştir.

91 Kadıköy Halkevi'nin 1935-1943 Yılı Çalışmaları, s.18.

92 Cumhuriyet gazetesi, S.5716, 11 Nisan 1940, s.2.

Eyüp Halkevi; Yozgat ve Çorum'da⁹³, Beşiktaş Halkevi; Sivas, Kayseri ve Ankara'da temsiller verdi⁹⁴. Ayrıca köycülük şubeleriyle işbirliği içinde İstanbul köylerine de gidildi.

İstanbul halkevleri, Beyazıt ve Sultan Ahmet meydanlarında halk temsilleri verdiler ve birçok hayır cemiyeti için temsiller gerçekleştirdiler⁹⁵. Eyüp Halkevi kemik veremi olan hastalara bağış toplanması amacıyla bir gösteri sundu⁹⁶. Ayrıca Türkiye'de bir ilk yaşandı ve Cumhuriyet Bayramı'nda cezaevinde tutuklulara moral destek vermek amacıyla Eminönü Halkevi Temsil Şubesi tarafından bir piyes temsil edildi⁹⁷. Temsillerde sinemalardan da faydalanıldı. Kadıköy Halkevi kendi sahnesine kavuşana kadar temsillerini Süreyya ve Hale sinemalarında gerçekleştirdi⁹⁸.

İstanbul halkevleri daha çok vatandaşa ulaşmak amacıyla İstanbul Radyosu'ndan da faydalandı ve radyo temsilleri verdi. Eminönü Halkevi 1938-1940 yılları arasında İstanbul Radyosu'nda yedi değişik piyes temsil etti⁹⁹. Temsiller arasında kanto ve revü de bulunmaktaydı. Nusret Safa Coşkun'un yazdığı ve konservatuar profesörlerinden Seyfeddin ve Sezai Aslan'ın besteledikleri "Vur Patlasın" revüsü 60 kişilik bir kadroyla temsil edildi¹⁰⁰.

İstanbul halkı halkevlerinde gösterilen temsillere büyük ilgi göstermekteydi. Örneğin 1938-1940 yılları arasında 160 temsil veren Eminönü Halkevi'ne temsilleri izlemek için 37.375 seyirci geldi. 1939 yılında da tüm İstanbul halkevlerinde verilen 341 temsile 142.699 seyirci katıldı¹⁰¹.

İstanbul halkevlerinde gösterilen temsil faaliyetleri içerisinde ilk sırayı piyesler almaktaydı. Vedat Nedim Tör tarafından kaleme alınan "Değişen Adam" isimli oyun Üsküdar Halkevi tarafından temsil edildi. Aydınların köylülere yardım etmek amacıyla, köylerde görev almaları gerektiği vurgulanan bu oyunda şehirli aydınların köylere gidip okul, ev, hastane, dispanser yapımı, kooperatif kurma gibi faaliyetlerde öncülük yaptığı ve devrim ülküsü doğrultusunda çalıştıkları anlatılmaktaydı. Kadıköy, Sarıyer, Beyoğlu ve Eminönü halkevleri tarafından temsil edilen Faruk Nafiz Çamlıbel'in "Kahraman" isimli manzum destanı, vatan ve Atatürk sevgisinin tüm aşkların üstünde olduğu konusunu işlemekteydi. Bu oyunda, bir Anadolu köyünde asker kaçağı bir gencin, düşmanla işbirliği yapan kardeşiyle çatışması, onu öldürmesi ve gönüllü askerlerin başına geçmesi anlatılmaktaydı. Eminönü ve Kadıköy halkevleri tarafından temsil edilen, Yunus Nüzhet Unat'ın "Haydi Suna" isimli oyununda, Ankara'nın ve Türkiye'nin XXI. yüzyılda alacağı hayali durum, Türk ahlâk yapısı ve değer yargıları ulusallık anlayışı içinde anlatılmaktaydı. Bir Türk bilim adamının, savaşta kullanılan gazları nötralize eden bir gazı bulmasıyla başlayan oyun, sanayi casuslarının bu bilginin peşine düşmesine karşın milli duyguları ağır basan Türk bilim adamının bu bilgileri casuslara vermemesiyle sonuçlanmaktaydı. Kadıköy Halkevi tarafından temsil edilen, İbnürrefik Ahmet Nuri'nin Cumhuriyet'in onuncu yıl dönümü için yazdığı "Şeriye Mahkemesinde" isimli komedi oyununda, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin hukuk sistemleri tartışma ortamına getirilmekteydi.

93 "İstanbul Halkevlerinin Bir Aylık Çalışmaları", *Yeni Türk Dergisi*, C.VIII, S.89, Mayıs 1940.

94 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6088, 22 Temmuz 1941, s.2.

95 *Eminönü Halkevi 1938-1940*, ss.21-22.

96 *Cumhuriyet gazetesi*, S.7483, 18 Haziran 1945, s.2.

97 Feridun Dirimtekin, "Halkevi Reisi Feridun Dirimtekin'in Bir Aylık Mesai Raporu", *Yeni Türk Dergisi*, C.XI, S.122/14, Şubat 1943, s.10.

98 *Kadıköy Halkevi'nin 1935-1943 Yılı Çalışmaları*, s.18.

99 *Eminönü Halkevi 1938-1940*, ss.21-22.

100 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6958, 31 Aralık 1943, s.2.

101 *Eminönü Halkevi 1938-1940*, ss.21-22; *Akşam gazetesi*, S.7665, 24 Şubat 1940, s.6.

Eminönü Halkevi tarafından temsil edilen Faruk Nafiz Çamlıbel'in "Ateş" isimli manzum oyununda, bir yaşlı çiftin kızlarıyla beraber İnönü Savaşı'nda kağınlarla cepheye cephane taşırlarken düşmanın yaklaşması üzerine yaşlı babanın kendisiyle beraber cephaneliği ateşe verdiği anlatılmaktaydı. Eminönü ve Beşiktaş halkevleri tarafından temsil edilen Osman Türkoğlu'nun "Tipi" isimli oyunun da Ateş oyununda olduğu gibi Kurtuluş Savaşı'nın çok zor koşullar içinde kazanıldığı vurgulanmaktaydı. Oyunda Erzurum ve Sivas kongreleri sırasında Sarıkamış yöresinde, yollarını kaybederek bir avcı kulübesine sığınan padişahçı, soylu, nişanlı bir çiftle millici bir genç arasında yaşanan olaylar anlatılmaktaydı. Beşiktaş Halkevi tarafından temsil edilen Faruk Nafiz Çamlıbel'in yazdığı "Akın" isimli oyunda ulusal bilincin kökleştirilmesi üzerinde durulmaktaydı. Bayan, Bumin ve Demir hanların, ülkede hüküm süren uzun süreli kuraklık sonucunda oluşan kıtlık nedeniyle, her birinin farklı yönlere göç etmeleri dile getirilmekteydi. Eyüp ve Beyoğlu halkevleri tarafından temsil edilen, Münir Hamdi Kutsal'ın yazdığı "Tırtıllar" isimli oyunda ideal Türk aydın tipi çizilmeye çalışılmakta ve softalara karşı çıkılmaktaydı. Konusu İzmir'de geçen oyunda, yetiştirdiği tütünleri satmak isteyen bir köylüyle aracı olan köyün hocası ve yabancı şirket alıcıları arasında geçen olaylara yer verilmekteydi. Sarıyer ve Beşiktaş halkevlerinde temsil edilen İsmail Ahmet Refik'in "Belkıs" isimli oyununda Avrupalı kadınlarla Türk kadınlarının görüş ve anlayış farkları anlatılmaktaydı¹⁰².

İstanbul halkevleri temsil faaliyetleri repertuarına Türk halkı için yeni bir gösteri sanatı olan "bale" yi de aldı. Kadıköy ve Eminönü halkevlerinin işbirliğiyle bir Türk bestekârının eseri olan "Bir Orman Masalı" Şehir Tiyatrosu'nun sahnesinde hazırlandı. Bu balenin müziği Kadıköy Halkevi tarafından çalındı; temsili de Eminönü Halkevi "Bedii Raklar Grubu" tarafından gerçekleştirildi¹⁰³. Daha sonra ismi "Bale Kolu" olarak değiştirilen bu grup, milli oyunlarımızdan bar, zeybek ve horon figürlerinden alınan motiflerle süslü "Bora" isimli bir bale gösterisi de sundu¹⁰⁴.

2.Sinema

İstanbul halkevleri film gösterimi konusuna gerekli ilgiyi göstermediler. Öyle ki, yıl içerisinde yalnızca bir veya iki film gösterimi yapıldı. Örneğin Eminönü Halkevi'nde 1938-1940 yılı içerisinde gösterilen film sayısı yalnızca "1" di¹⁰⁵. Eminönü Halkevi, halkın ilgisini çekeceği düşüncesiyle İstanbul'un birçok yerinde bir futbol filmi gösterimi sundu. Bu film İngiltere Futbol Cemiyeti tarafından ders mahiyetinde hazırlanmış olup filmde futbol oyununun kurallarıyla futbolcuların uyması gereken kurallar anlatılmaktaydı¹⁰⁶. Eminönü Halkevi Dil, Edebiyat Şubesi tarafından düzenlenen "Kültür Günleri" çerçevesinde kültür filmleri de gösterildi. Bunlardan biri üniversiteli öğrencilerle gençlere yönelik olan "Hayatın Sırrı" diğeri de "Berlin Olimpiyatları" isimli belgesel nitelikli filmlerdi¹⁰⁷. "İktisat Günü" dolayısıyla da sanayiyle ilgili çeşitli filmler sunuldu¹⁰⁸. Temsil faaliyetlerinin, dil, edebiyat ve güzel sanatlar şubeleriyle birlikte organize edilen faaliyetlerde tamamlayıcı bir unsur olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁹.

102 Nurhan Karadağ, *Halkevleri Tiyatro Çalışmaları 1932-1951*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.125, 132, 135, 140, 141, 142, 144, 148, 151, 152, 160.

103 Selim Nüzhet Gerçek, "Balenin Doğuşu", İstanbul Halkevleri Dergisi, C.II, S.13, 1 Haziran 1944, s.9.

104 *Cumhuriyet gazetesi*, S.7563, 6 Eylül 1945, s.2.

105 İstanbul Eminönü Halkevi 1938-1940, s.47.

106 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6547, 7 Kasım 1942, s.2.

107 *Cumhuriyet gazetesi*, S.6571, 1 Aralık 1942, s.2.

108 *Cumhuriyet gazetesi*, S.7663, 19 Kasım 1945, s.2.

109 Yıldız, Kemal, *İstanbul Halkevleri'nin Faaliyetleri (1946-1951)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Halûk Dursun, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2004, s.69.

Sonuç

CHP Genel Sekreterliği'nin hazırlamış olduğu talimatnameler gereği İstanbul halkevleri güzel sanatlar şubelerinde Türk müziğine yönelik çalışmalara ağırlık verildi. Türk Halk Müziği'ne ilişkin eserler toplanmaya ve bir araya getirilmeye çalışıldı. Bununla birlikte, özellikle şehrin merkezi bölgelerinde bulunan halkevleri bölge halkının da teşvikleriyle Batı müziğine yönelmek istiyordu. Parti yönetimi ölçülü Batılılaşma çerçevesinde bu isteklere olumlu yanıtlar vermekteydi.

Temsil faaliyetleri ekim ayında başlayıp nisan ayı sonuna kadar devam etmekteydi. Temsil şubeleri yazın sadece halkevlerinde kendi alanlarında eğitim almaktaydılar. Müzik çalışmalarında gayrimüslim unsurların yanı sıra yabancı statüsünde olup ülkede ikâmet eden müzik severlerin de çalışmalara dâhil edilmiş olması Mustafa Kemal Atatürk'ün belirlediği halkçılık anlayışının bir yansımasıydı.

CHP Genel Merkezi şube faaliyetlerinde özellikle amatör ruhun korunmasını istiyordu. İstanbul halkevlerinin temsil şubeleri bu istek doğrultusunda çalışırken Fatih ve Kadıköy halkevlerinin müzik şubeleri büyük orkestralar kurarak profesyonelleşme eğilimindeydi. Özellikle her iki halkevinin orkestralarının halkevlerinin kuruluş yıldönümleri için Ankara'da yapılan resmi törenlere davet edilmesi amatör ruhun profesyonelleşmeye başladığının bir göstergesiydi.

Halkevi yöneticileri konservatuar mezunu olup alanında uzman olan öğretmenlerle, müzik alanında hiçbir eğitim almamış fakat yetenekli amatör üyeleri buluşturmaya çalıştı. Böylelikle bölge halkı içinde müziğe yeteneği olup çeşitli imkânsızlıklar yüzünden bu faaliyetlerden mahrum kalan özellikle gençler halkevi faaliyetleri içine çekilerek bir anlamda sosyal adalet temin edilmek istendi. Halkevlerinin buldukları konum ve hitap ettikleri çevre dikkate alındığında İstanbul'daki her halkevinin müzik çalışmalarını eşit düzeyde yürüttükleri söylenemez. Merkezi bölgelerde yer alan Kadıköy, Fatih, Beyoğlu ve Eminönü gibi halkevleri bu nedenle ön plana çıkmaktaydı.

Arşiv belgelerine göre ülkede müzik aletlerinin yapımı ve satışı konusunda bir sıkıntı yaşanmaktaydı. Batı ülkelerinde imal edilen müzik aletlerinin İstanbul'da açılan acentelikler aracılığıyla halkevlerine satılmaya çalışıldığı görülmektedir. CHP Genel Merkezi'ne bu yönde reklam içeren başvurular yapılmaktaydı.

İstanbul halkevleri sergi faaliyetleri içinde ağırlıklı olarak resim ve fotoğraf temaları üzerinde durmaktaydı. Bunun yanında Eminönü Halkevi tarafından ülkede ilk defa "*diyaroma sergisi*" nin açılması dikkate değer görünmektedir. Bu sergide Kurtuluş Savaşı'nın geçtiği mekânlar canlandırılarak milli ruh canlı tutulmaya çalışılmaktaydı. Ayrıca "*köy işleri sergisi*" açılarak köylü kadınlara ekonomik destek sağlanmaktaydı. Bu sergilerin dışında, kitap, karikatür, figür, peyzaj, desen, afiş, matbaa, dokumacılık, kunduracılık, boyacılık, mobilyacılık, hayvan pancarı vb. temalı birçok alanda sergiler düzenlendi.

CHP Genel Sekreterliği Atatürk İlke ve İnkılapları'nın yerleşiklik kazanması, halkın eğitilmesi ve ulusallaşma sürecinin tamamlanması için temsilleri bir araç olarak gördü. Bu nedenle halkevlerinden özellikle geleneksel Türk tiyatrosu öğelerine ağırlık verilmesini istedi. Buna karşın genel merkez Batı tiyatrosuna da sıcak bakmaktaydı. Bu alanda temsil kolları arasına alınan bale Türk toplumu için çok yeni bir sanat alanıydı. Büyük sahnesi olan Eminönü ve Kadıköy halkevleri temsil faaliyetlerinde ön planda gözükmekteydi. Temsil ve

güzel sanatlar şubelerinin faaliyet alanlarının birbirine yakın olması bu iki şubenin birçok faaliyette ortak hareket etmesini sağladı.

Halkevlerinin güzel sanatlar ve temsil şubelerinin üye profiline bakıldığında ilk sırada ağırlıklı olarak öğrencilerin geldiği anlaşılmaktadır. Üstelik açılan kurslarla beraber halkevleri birer dershaneye dönüşme eğilimindeydi. Her iki şube ne yazık ki bu konuya müdahale edemedi ve öğrencilerin dışındaki bölge halkı gerçek anlamda sanatsal faaliyetlerin içine çekilemedi. Bölge halkı sadece seyirci olarak halkevlerinin salonlarını doldurdu. Bu durumun ortaya çıkmasında şehirdeki halkevleri arasındaki rekabetle birlikte amatör ruhun yerine profesyonelleşmenin almaya başlaması da önemli bir rol oynadı.

Güzel sanatlar ve temsil şubelerinin en büyük sorunu diğer şubelerde de olduğu gibi maddi kaynakların yetersiz oluşuydu. Şube üyelerine herhangi bir ücret ödenememekteydi. Bazı şubeler üyelerin sadece yol ücretlerini karşılamaktaydı. Şube yetkilileri bu konuda CHP Genel Sekreterliği'nin yardımına muhtaçtı. Genel sekreterliğe gönderilen resmi yazılarda şubenin devamlılığı için yardımların elzem olduğu özellikle vurgulanmaktaydı. Kadıköy Halkevi, ücretli konserler vererek bu sorunu biraz olsun gidermek istedi fakat CHP Genel Merkezi bu durumun halkevlerinin genel amaçlarıyla bağdaşmadığını ifade ederek isteği kabul etmedi. Bu isteğin geri çevrilmesinde genel merkezin kaynaşmış bir toplum oluşturmak anlayışından hareketle tüm halkın ön şartsız halkevlerinden faydalanmasını istemesi önemli bir rol oynamaktaydı. İstanbul halkevlerinin faaliyetlerini artırması ve CHP Genel Sekreterliği'nden gelen ödeneklerin ihtiyaca cevap vermemesi halkevlerini zor durumda bıraktı. Neticede parti merkezi cüzi ücretler karşılığında özellikle sosyal yardım şubesinin bütçesini artırmaya yönelik sınırlı sayıda gösterinin sunulmasına izin verdi. İstanbul halkevleri bu madde doğrultusunda hareket ederek ücretli olarak çeşitli oyunlar sergiledi.

İstanbul günümüzde olduğu gibi Cumhuriyet Dönemi'nin başlarında da kültürel ve sanatsal faaliyetler açısından ülkenin her anlamda en gelişmiş şehriydi. Şehirde konservatuvarın yanında sinema ve tiyatro salonları mevcuttu. Tüm bu olumlu yapının halkevlerinin çalışmalarına yeteri kadar yansıtılmadığı anlaşılmaktadır. Beyoğlu gibi merkezi bir yerde bulunan bir halkevinin bile bu durumu şikâyet konusu yapması koordinasyon eksikliğini ortaya çıkarmaktadır. Parti genel merkezi durumu fark edip bazı dönemler müdahalede bulunsa da iletişimsizlik veya sebebi bilinmeyen nedenlerden dolayı yaşanan bu duruma tam bir çözüm getirilemedi. Hâlbuki şehir tüm öğeleriyle bir bütündü ve bu bütün tüm parçalar bir araya geldiğinde anlam taşımaktaydı.

Demokrat Partili milletvekilleri tarafından 8 Ağustos 1951 tarihinde TBMM'ye sunulan ve Meclis tarafından kabul edilip 11 Ağustos 1951 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanan 5830 sayılı yasayla halkevlerinin faaliyetlerine son verildi.

KAYNAKÇA

A.Cumhuriyet Arşivi Belgeleri (BCA),

BCA, F.490.1.0.0/986.819.2/21, 30 Temmuz 1936; F.490.1.0.0/986.819.2/40, 30 Temmuz 1936; F.490.1.0.0/986.819.2/88/89, 30 Temmuz 1936; F.490.1.0.0/986.820.1/23-24, 14 Şubat 1939; BCA, F.490.1.0.0/986.820.1/104, 14 Şubat 1939; BCA, F.490.1.0.0/998.858.1/69/70, 23 Haziran 1942; F.490.1.0.0/998.858.1/76, 23 Haziran 1942; F.490.1.0.0/216.856.2/9, 9 Aralık 1943; F.490.1.0.0/966.740.1/9/10; F.490.1.0.0/966.740.1/7/8/74; F.490.1.0.0/966.740.1/12/19; F.490.1.0.0/966.740.1/15/16; F.490.1.0.0/966.740.1/17; F.490.1.0.0/966.740.1/18; F.490.1.0.0/966.740.1/21/22; F.490.1.0.0/966.740.1/24; F.490.1.0.0/966.740.1/25; F.490.1.0.0/966.740.1/27/28; F.490.1.0.

.0/966.740.1/45;F.490.1.0.0/966.740.1/47;F.490.1.0.0/966.740.1/36/37/41/48;F.490.1.0.0/966.740.1/36/37/42;F.490.1.0.0/966.740.1/58;F.490.1.0.0/966.740.1/59/60;F.490.1.0.0/966.740.1/68; F.490.1.0.0/966.740.1/72/74; F.490.1.0.0/966.740.1/85/87;F.490.1.0.0/966.740.1/94/95/96;F.490.1.0.0/966.740.1/98;F.490.1.0.0/966.740.1/99;F.490.1.0.0/966.740.1/100/101;F.490.1.0.0/966.740.1/107/108;F.490.1.0.0/966.740.1/124;F.490.1.0.0/966.740.1/126, 13 Mayıs 1949; F.490.1.0.0/975.779.1/1, 6 Haziran 1950.

B.Sürelî Yayınlar

1.Gazeteler

Cumhuriyet gazetesi,

S.5258, 1 Ocak 1939; **S.5301**, 16 Şubat 1939, **S.5305**, 20 Şubat 1939; **S.5459**, 24 Temmuz 1939; **S.5716**, 11 Nisan 1940; **S.5903**, 16 Ocak 1941; **S.5904**, 17 Ocak 1941; **S.5920**, 2 Şubat 1941; **S.5921**, 3 Şubat 1941; **S.6922**, 22 Kasım 1943; **S.6088**, 22 Temmuz 1941; **S.6095**, 29 Temmuz 1941; **S.6296**, 27 Şubat 1942; **S.6313**, 16 Mart 1942; **S.6317**, 20 Mart 1942; **S.6493**, 12 Eylül 1942; **S.6525**, 16 Ekim 1942; **S.6534**, 25 Ekim 1942; **S.6539**, 30 Ekim 1942; **S.6547**, 7 Kasım 1942; **S.6571**, 1 Aralık 1942; **S.6674**, 17 Mart 1943; **S.6767**, 18 Haziran 1943; **S.6811**, 1 Ağustos 1943; **S.6841**, 31 Ağustos 1943; **S.6922**, 22 Kasım 1943; **S.6924**, 24 Kasım 1943; **S.6935**, 5 Aralık 1943; **S.6944**, 17 Aralık 1943; **S.6951**, 24 Aralık 1943; **S.6954**, 27 Aralık 1943; **S.6958**, 31 Aralık 1943; **S.7059**, 10 Nisan 1944; **S.7077**, 28 Nisan 1944; **S.7014**, 25 Şubat 1944; **S.7105**, 26 Mayıs 1944; **S.7143**, 3 Temmuz 1944; **S.7301**, 18 Aralık 1944; **S.7302**, 19 Aralık 1944; **S.7359**, 14 Şubat 1945; **S.7392**, 19 Mart 1945; **S.7483**, 18 Haziran 1945; **S.7501**, 6 Temmuz 1945; **S.7563**, 6 Eylül 1945; **S.7632**, 15 Kasım 1945; **S.7639**, 25 Kasım 1945; **S.7663**, 19 Kasım 1945.

Akşam Gazetesi,

S.7329, 14 Mart 1939; **S.7346**, 31 Mart 1939; **S.7452**, 21 Temmuz 1939; **S.7491**, 29 Ağustos 1939; **S.7531**, 8 Ekim 1939; **S.7542**, 19 Ekim 1939; **S.7596**, 14 Aralık 1939; **S.7597**, 15 Aralık 1939; **S.7665**, 24 Şubat 1940; **S.7775**, 13 Haziran 1940, **S.9197**, 27 Mayıs 1944.

Tan Gazetesi,

S.1230, 2 Ocak 1939; **S.1248**, 20 Ocak 1939; **S.1257**, 29 Ocak 1939; **S.1272**, 16 Şubat 1939; **S.1282**, 26 Şubat 1939; **S.1673**, 29 Mart 1940.

2.Dergiler

Yeni Türk Dergisi, Eminönü Halkevi Dil ve Edebiyat Şubesi Yayını, C.3, S.73, Ocak 1939; C.4, S.39, 1936; C.7, S.75-76, Mart-Nisan 1939; C.8, S.89, Mayıs 1940; C.8, S.100-101, Nisan-Mayıs 1941; C.9, S.103, Temmuz 1941; C.10, S.115/7, Temmuz 1942; C.11, S.122/14, Şubat 1943.

İstanbul Halkevleri Dergisi,

C.1, S.1, 1 Aralık 1943; C.2, S.13, 1 Haziran 1944; C.2, S.17, 1 Ağustos 1944.

C. CHP'nin Yayınları

CHP Halkevleri 1940 (1941), Ulusal Matbaa, Ankara.

CHP Halkevleri Talimatnamesi (1932), Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara.

CHP 1939'da Halkevleri (1939), Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara.

CHP Halkevleri ve Halkodaları, 1943, Ankara.

CHP XVI. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları (1948), Ulus Basımevi, Ankara.

Dranas, Muhip (1941), Halkevleri Amatör Resim ve Fotoğraf Sergileri, Ankara Basımevi, Ankara.

Halkevleri Çalışma Talimatnamesi (1940), Zerbamat Basımevi, Ankara.

Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi (1940), Zerbamat Basımevi, Ankara.

Halkevleri Öğreneği (1935), Ulus Basımevi, Ankara.

Halkevleri Tiyatro Repertuarı (1939), Ankara.

D. İstanbul Halkevlerinin Yayınları

Beyoğlu Halkevi 1941-1942 Yılı 2 ci Çalışma Devresi Programı (1942), İstanbul.

CHP Beyoğlu Halkevi Birinci Sanat Ayı Broşürü (1942), Kenan Basımevi, İstanbul.

Eminönü Halkevi 1941-1942 Faaliyeti (1943), İktisadi Yürüyüş Matbaası, İstanbul.

İstanbul Eminönü Halkevi 1938-1940 (1940), İstanbul.

Kadıköy Halkevi'nin 1935-1943 Yılı Çalışmaları (1943), Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.

Üsküdar Halkevi Broşürü (1939), Kenan Basımevi, İstanbul.

E. Tetkik Eserler

Atabay, Mithat (2009), "Cumhuriyet Kültürü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.43, ss.455-465.

Evlıyagil, Şevket (1942), "Eminönü Halkevinin Milli Oyunlar Kolunda 1 Saat", *Yeni Türk Dergisi*, C.XI, S.123-124-125, s.12.

Halkevleri'nin Doğuşu (1971), Halkevleri Genel Merkez Yayınları, Ankara.

İhsan, Ahmet (1942), "Halkevinin Milli Oyunlar Festivali" *Yeni Türk Dergisi*, C.X-XI, S.118-119, s.16.

Karadağ, Nurhan (1998), *Halkevleri Tiyatro Çalışmaları 1932-1951*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Koç, Nurgün, "İsmet İnönü Dönemi Güzel Sanatlar Politikaları", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5 (6), 2012, pp.339-345.

Malkoç, Emine; Şahin, Ali; Malhasyan, Silvert; Solgun, Sertaç (2006), *Kadıköy Halkevi ve Faaliyetleri, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S.10, 2006, ss.105-165.

Uluskan, Seda Bayındır (2010), *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.

F. Tezler

Yıldız, Kemal, *İstanbul Halkevleri'nin Faaliyetleri (1946-1951)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Halûk Dursun, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2004.

İstanbul Halkevleri Güzel Sanatlar ve Temsil Şubelerinin Faaliyetleri (1939-1951)

Ek No: 1

20.12.1944-28.02.1945 Döneminde Kadıköy Halkevi Güzel Sanatlar Şubesi Müzik Kolu Tarafından Verilen Konserler

No	Tarih	Gün	Saat	Konserin Türü	Konser Veren Adı Soyadı
1	20.12.1944	Çarşamba	21.00	Piyano Resitali	Mehmet Erbin
2	27.12.1944	Çarşamba	21.00	İki Piyano Konseri	Piraye Tüzüner ve Koçiffi
3	30.12.1944	Cumartesi	21.00	Orkestra Konseri	Orkestra Şefi Eşref Antikacı
4	31.12.1944	Pazar	15.00	Orkestra Konseri	Orkestra Şefi Eşref Antikacı
5	03.01.1945	Çarşamba	21.00	Dr. Şadler'in Eserleri (Oda Müziği)	Dr. Şadler ve Arkadaşları
6	07.01.1945	Pazar	16.00	Orkestra Konseri	Orkestra Şefi Eşref Antikacı
7	17.01.1945	Çarşamba	21.00	Şan Konseri	Bayan Klâra Düvievier
8	24.01.1945	Çarşamba	21.00	Piyano Resitali	Dr. Şadler
9	30.01.1945	Çarşamba	21.00	Viyolonsel Konseri	Muhiddin Sadak, Ferdifon Ştatzer
10	07.02.1945	Çarşamba	21.00	Piyano Resitali	Leonard Sümer
11	10.02.1945	Cumartesi	21.00	Caz Orkestrası Konseri	Orkestra Şefi Hulki Saner
12	11.02.1945	Pazar	16.00	Caz Orkestrası Konseri	Orkestra Şefi Hulki Saner
13	14.02.1945	Çarşamba	21.00	Şan Konseri	Kuvarik Dirador
14	17.02.1945	Cumartesi	16.00	Caz Orkestrası Konseri	Orkestra Şefi Hulki Saner
15	18.02.1945	Pazar	16.00	Caz Orkestrası Konseri	Orkestra Şefi Hulki Saner
16	21.02.1945	Çarşamba	20.30	Gerhard Hovarteti (Oda Müziği)	Gorhard ve Arkadaşları
17	22.02.1945	Perşembe	21.00	Keman Piyano Resitası	Roji Sabo ve Like Ama
18	23.02.1945	Cuma	21.00	Keman Piyano Resitası	Orhan Borar ve Mithat Fenmen
19	25.02.1945	Pazar	16.00	Orkestra Konseri (Halkevlerinin 13. Yıldönümü)	Orkestra Şefi Eşref Antikacı
20	28.02.1945	Çarşamba	21.00	Piyano Konseri	Necla Tarcan

Kaynak: BCA, F.490.1.0.0/966.740.1/124.

Ek No: 2

İstanbul Halkevlerinde Verilen Temsiller

Temsilin;					
Verildiği Halkevi	Adı	Verildiği Tarih	Türü	Yazarı	Perde Sayısı
Bakırköy	Akıl Taciri	1940/1948	?	?	?
Bakırköy	Andaval Palas	1940/1948	?	?	?
Bakırköy	Aşk ve Baht Oyunu	1940/1948	?	?	?
Bakırköy	Beyaz Baykuş	1940/1948	?	?	?
Bakırköy	Cimri	1940/1948	?	?	?
Bakırköy	Erkek Güzeli	1940/1948	?	?	?
Bakırköy	Fermanlı Deli Hz.	1940/1948	Komedi	Z. Celâl	3 perde
Bakırköy	İki Efendinin Uşağı	1940/1948	?	?	?

Bakırköy	Mahçuplar	1940/1948	Komedi	Refik Baran	1 perde
Bakırköy	Mevsim çiçekleri	1940/1948	?	?	?
Bakırköy	Süt Kardeşler	1940/1948	?	?	?
Bakırköy	Taş Parçası	1940/1944/1948	?	?	?
Bakırköy	Yalancı	1940/1948	?	?	?
Beşiktaş	Akın	1940	?	Faruk Nafiz Çamlıbel	3 perde
Beşiktaş	Belkıs	1943	?	İ. Ahmet Refik	4 perde
Beşiktaş	Çapanoğlu	1942	?	?	?
Beşiktaş	Saadet Perdesi	1942	Dram	?	?
Beşiktaş	Tipi	1940	?	Osman Türkoğlu	?
Beşiktaş	Vazife	1940	?	?	?
Beyoğlu	Annesi İçin	1942	Komedi	?	?
Beyoğlu	Babaların Günahı	1940	Dram	Galip Rifat	3 perde
Beyoğlu	Başa Gelen Çekilir	1939	?	?	?
Beyoğlu	Bir Kavuk Devrildi	1940	?	Z. Celâl	3 perde, 3 tablo
Beyoğlu	Ceza Kanunu	1940	?	İ. Ahmet Nuri Ferit C. Güven	3 perde
Beyoğlu	Erkek Kukla	1941	?	?	?
Beyoğlu	Fermanlı Deli Hazretleri	1939	Komedi	Z. Celâl	3 perde
Beyoğlu	Has Bahçe	1942	?	?	?
Beyoğlu	Himmetin Oğlu	1941	Dram	?	?
Beyoğlu	Hissei Şayia	1941	?	İ. Ahmet Refik	3 perde
Beyoğlu	Kahraman	1942	Manzum Destan	Faruk Nafiz Çamlıbel	3 perde
Beyoğlu	Kanun Adamı	1939	?	?	?
Beyoğlu	Mahpuslar	1942	?	?	?
Beyoğlu	Tırtıllar	1941	?	Münir Hamdi Kutsal	?
Beyoğlu	Yanlış Yol	1942	Dram	?	?
Eminönü	Antigone	1945	?	?	?
Eminönü	Antikacı Mağazası	1944	?	?	?
Eminönü	Âşıklar	1944	Müzikal	?	?
Eminönü	Ateş	1939-1940	?	Faruk Nafiz Çamlıbel	?
Eminönü	Bir Gemi	1943	?	?	?
Eminönü	Bir Orman Masalı	1945	Bale	?	?
Eminönü	Ceza Kanunu	1941	?	?	?
Eminönü	Değişen Adam	1942	?	Vedat Nedim Tör	?
Eminönü	Dekbazlık	1939	?	?	?
Eminönü	Fenerci	1944	?	?	?
Eminönü	Haydi Suna	1940	?	Yunus Nüzhet Unat	?
Eminönü	Himmetin Oğlu	1945	Dram	İ. Ahmet Nuri	3 perde
Eminönü	Hokkabaz	1944	?	?	?

İstanbul Halkevleri Güzel Sanatlar ve Temsil Şubelerinin Faaliyetleri (1939-1951)

Eminönü	İnfiali Aşk	1939	Komedi	?	?
Eminönü	Kahraman	1942	Manzum Destan	Faruk Nafiz Çamlıbel	3 perde
Eminönü	Kanlı Nigar	1944	Orta Oyunu	?	?
Eminönü	Karagöz Oynatıldı	1941/1944	?	İrfan Açıkgöz, Kâri Kadim	?
Eminönü	Kimsesizler	1942	Dram	?	?
Eminönü	Kral Oidipus	1941	?	?	?
Eminönü	Leblebici Horhor	1944	?	?	?
Eminönü	Meddah	1944	?	Kadri Kantarcı	?
Eminönü	Saadet Perdesi	1941	Dram	?	?
Eminönü	Şair Evlenmesi	1940	?	?	?
Eminönü	Şehirli Kız	1940	?	?	?
Eminönü	Şeriatçası	1940	?	?	?
Eminönü	Tipi	1939-1940	?	Osman Türkoğlu	?
Eminönü	Vatan Yahut Silistre	1944	?	?	?
Eminönü	Vazife	1939	?	?	?
Eminönü	Vur Patlasın	1944	Revü	?	?
Eminönü	Yanık Efe	1943	?	Yusuf Süruri	3 perde
Eminönü	Zehirli Kucak	1944	?	?	?
Eminönü	Zor Nikâh	1939-1940	Komedi	?	?
Eyüp	Palavra	1940	?	Reşit Baran	2 perde
Eyüp	Tırtıllar	1940	?	Münir Hamdi Kutsal	?
Fatih	Gülme Komşuna Gelir Başına	1940	?	?	?
Fatih	Hülleci	1940	?	?	?
Fatih	Karagöz	1940	Kukla Oyunu	?	?
Fatih	Orta Oyunu	1940	Orta Oyunu	Kâri Kadim	?
Fatih	Yalnız Bir Kelime	1940	Dram	M. Ali Çamlıca	4 perde
Kadıköy	Akıl İdarehanesi	1935/1943	?	?	?
Kadıköy	Bay Turgan	1935/1943	?	Celâl Esat	3 perde
Kadıköy	Erkek Kukla	1935/1943	?	?	?
Kadıköy	Fermanlı Deli Hazretleri	1940	Komedi	Z. Celâl	3 perde
Kadıköy	Haydi Suna	1941	?	Yunus Nüzhet Unat	?
Kadıköy	Himmetin Oğlu	1943	Dram	İ. Ahmet Nuri	3 perde
Kadıköy	Hissei Şayia	1939/1940	?	İ. Ahmet Refik	3 perde
Kadıköy	Kahraman	1935/1943	Manzum Destan	Faruk Nafiz Çamlıbel	3 perde
Kadıköy	Kaşıkçılar	1935/1943	?	?	?
Kadıköy	Kavgasız Saadet	1935/1943	Komedi	?	?
Kadıköy	Mahçuplar	1940/1941	Komedi	Refik Baran	1 perde

Kadıköy	Şerîye Mahkemesinde	1940	?	İ. Ahmet Nuri	1 perde
Kadıköy	Yanık Efe	1935/1943	?	Yusuf Süruri	3 perde
Kadıköy	Yanlış Yol	1941	Dram	?	?
Kadıköy	Yedekçi	1941	?	?	?
Kadıköy	Kanun Adamı	1944	?	?	?
Sarıyer	Belkıs	1940	?	İ. Ahmet Refik	4 perde
Sarıyer	İçine Mi Doğmuştu?	1943	?	?	?
Sarıyer	İstiklal	1940	?	Reşat Nuri	1 perde
Sarıyer	Kahraman	1940	Manzum Destan	Faruk Nafiz Çamlıbel	3 perde
Sarıyer	Kör	1940	?	?	?
Sarıyer	Mahçuplar	1940	Komedi	Refik Baran	1 perde
Şehremini	Karagöz Oynatıldı	1939	Kukla Oyunu	Temsil Kolu Üyesi, Şinasi Okur	?
Şişli	İnsan Sarrafı	1942	Komedi	?	?
Şişli	Kör	1940	?	?	?
Şişli	Mahçuplar	1940	Komedi	Refik Baran	1 perde
Üsküdar	Değişen Adam	1942	?	Vedat Nedim Tör	?
Üsküdar	Kafa Tamircisi	1942	Komedi	?	?

Kaynak: Nurhan Karadağ, *Halkevleri Tiyatro Çalışmaları 1932-1951; CHP Beyoğlu Halkevi 1941-1942 Yılı 2 ci Çalışma Devresi Programı*; Halkevleri Tiyatro Repertuarı (1939); *Tan gazetesi*, S.1673, 29 Mart 1940, s.4 (Vazife-Beşiktaş Halkevi); *Cumhuriyet gazetesi*, S.5301, 16 Şubat 1939, s.8 (Dekbazlık-Eminönü Halkevi); *Cumhuriyet gazetesi*, S.5920, 2 Şubat 1941, s.2 (Karagöz Oynatıldı-Eminönü Halkevi); *Cumhuriyet gazetesi*, S.6296, 27 Şubat 1942, s.3 (Değişen Adam-Üsküdar Halkevi); *Cumhuriyet gazetesi*, S.6534, 25 Ekim 1942, s.2 (Saadet Perdesi-Beşiktaş Halkevi); *Akşam gazetesi*, S.7346, 31 Mart 1939, s.4 (Karagöz Oynatıldı-Şehremini Halkevi); *Akşam gazetesi*, S.7452, 21 Temmuz 1939, s.4 (Kör-Fatih Halkevi) *Akşam gazetesi*, S.7491, 29 Ağustos 1939, s.12 (Hissei Şayia-Kadıköy Halkevi); *Akşam gazetesi*, S.7596, 14 Aralık 1939, s.6 (Fermanlı Deli Hazretleri-Beyoğlu Halkevi).

Ek No: 3

Halkevleri Çalışma Talimatnamesi (1940)

Güzel Sanatlar Şubesi

19.madde: Güzel sanatlar şubesi müzik, resim, heykel, mimari, tezyinî sanatlar ve sairede profesyonel veya amatör unsurları bir araya toplar, genç kabiliyetleri korur ve bunların yetiştirmelerine çalışır.

20.madde: Şube halkevlerinin müsamere programlarının müzik kısmını hazırlar ve tatbik eder. Halk için müzik geceleri yapar.

21.madde: Halkevleri müzik çalışmalarında esas, milli ruhun derinliklerinde zengin bir hazine olarak yaşamakta bulunan halk türkülerimizi Garp tekniğiyle işleyerek müstakbel kompozitörler için, sadakat ve itina ile toplamak ve saklamakla beraber yeni Türk müziği bir taraftan vücut bulmakta iken kulakları ve zevkleri çok sesli müziğe alıştırmak ve ısındırmak; bunun için de birçok fırsatlardan istifade ederek Garp müzik eserlerini bol bol dinletmektir.

22.madde: 21.nci made ile tespit olunan esaslara uygun çalışabilmek üzere şu vasitalardan istifade olunur: Koro, bando, orkestra, radyo, gramofon.

23.madde: Şube, halk arasında hele köylerde ve oymaklarda söylenen halk türkülerinin notaları ile sözlerini tespite ve bunları asıllarına halel gelmemek şartıyla tamime çalışır. Halk türküleri ancak kendi ağızlarıyla ve kendi sazlarıyla icra edilebilir ki bu sazlar da: Cura, bağlama, bozok, meydan sazı, kabak, Karadeniz kemençesi, davul, zurna, kaval, darbuka, çifte nârâ gibi halk sazlarıdır. Halk türkülerine: Keman, ut, cümbüş, kanun, ney vs. sazlar refakat edemez.

24.madde: Bütün halkın milli marşları ve mahalli şarkıları öğrenmesine yardım etmek ve bunların milli gösteri günleri ile halkevleri müsamerelerinde kadın erkek hep bir ağızdan söylemelerini sağlamağa çalışmak en başta gelen işlerdendir.

25.madde: Şube, imkânlı olan yerlerde açacağı kurslarla müzik mensuplarını çoğaltmaya ve muhitte bu suretle müzik zevk ve anlayışını yükseltmeye çalışır.

26.madde: Yerli ve millî rakslar asli kıyafet, saz, türkü ve edalarıyla teşvik edilmeli ve halkevleri müsamerelerinde bunlara yer verilmelidir. Bu rakslardan bilhassa kadınlı ve erkekli beraber oynananları tercih edilmelidir.

27.madde: Şube, sergiler açmak ve imkân bulunduğu takdirde atölyeler kurmak veya mevcut atölyeleri takviye etmek suretiyle resmi, heykeltıraşlığı ve tezyinî sanatları teşvik eder.

28.madde: Bir halkevinin açacağı resim sergisinde bulunduğu mahaldeki bütün amatörler iştirak edebilir. Resim muallimlerinin veya kendi zevkiyle çalışıp resim yaparak bu sahada kendisini tanıtmış olanların sergiye iştirakinde mahzur yoktur.

29.madde: Herhangi bir halkevi bir resim sergisini asgari olarak teşkile kâfi elemandan mahrum bulunduğu takdirde o eve mensup veya o evin muhitinden olan amatör eserlerini en yakın kasabadaki halkevinde, olmazsa o kasabanın tabi olduğu vilayet merkezindeki halkevinde açılan sergide aynı haklarla teşhir edebilir.

30.madde: Sergide teşhir edilecek resimlerin mevzuu serbesttir.

31.madde: Her sanat milli vasıflarıyla büyüktür. Milli destanlarımızı yaşatan, kahramanlığımızı canlandıran, kendi öz benlik ve hayatımızı ilgilendiren mevzular üzerinde yapılacak olan resimler büyük klasik Türk resminin temelini teşkil edeceği için amatörlerin bu mevzular üzerinde kompozisyonlar yapması Türk resminin istikbali bakımından bir kazanç ve büyüklüğüne başlangıç olabilir. Bu itibarla bu tarz resimleri teşvik etmek yerinde olur.

32.madde: Resim sergilerinde yağlıboya, suluboya, pastel, guvaş, ofort, tahta üzerine gravür, kara kalem, desen gibi resim sanatına dâhil her nevi eser teşhir edilebilir. Teşhir edilecek resimlerin doğrudan doğruya tabiatın yapılmış olması lazımdır. Kartpostalardan veya herhangi bir orijinalinden yapılmış kopyalar ve büyültmeler kabul olunmaz.

33.madde: Teşhir edilen eserlerin sahipleri etiketlerle veya numaralarla gösterilmelidir.

34.madde: Eserlerin sergide teşhire layık olup olmadığı, halkevi reisinin veya güzel sanatlar komitesi reisinin başkanlığı altında üç veya beş kişiden müteşekkil bir jüri tarafından tayin edilir.

35.madde: Her halkevi jürisini üç veya beş kişiden teşkil etmekte serbesttir. Ancak evin azasından bulunmasa dahi güzel sanatlara vakıf birinin (mesela bir ressam veya bir resim muallimi, bunlar bulunmadığı takdirde bir edebiyat veya estetik muallimi gibi) jüriye alınması lazımdır.

36.madde: Sergilerden gaye, genç istidatları meydana çıkarmak olduğuna göre seçilecek olan eserlerde yalnız tabiata sadakat ve benzerlik vasıflarının değil, amatördeki kabiliyetin ve hevesin de göz önünde tutulması temenni olunur. Bazı eserlerde görülebilecek tabiata aykırılık ve serâzatlığın çok defa büyük bir sanat vaadi taşıdığı unutulmamalıdır.

37.madde: Serginin küşadından bir gün önce kabul edilmiş eserler arasında jüri bir seçme yapar ve dereceler verir. Bu dereceler teşhir esnasında eserlerin üzerinde bir etiketle gösterilmelidir.

38.madde: Sergiye iştirak eden amatörlerin sayısı üçü geçmemişse birinci, beşi geçmemişse birinci ve ikinci, beşten fazla olduğu takdirde birinci, ikinci ve üçüncü tayin edilir.

39.madde: Uygun ve mümkün görülürse derece alan eserlere bir halkevi mükâfatı verilir.

40.madde: Halkevlerinin tertip edecekleri bu sergilerden başka bir amatörün yalnız kendi eserlerinden mürekkep yapmak istediği sergilere de müsaade olunabilir.

41.madde: Bugün artık bir sanat haline gelmiş bulunan ve aynı zamanda diğer sanat eserlerinden daha üstün bir dokümanter kıymet taşıyan fotoğrafla meşgul ve buna hevesli müsteit gençleri teşvik etmek, hem de halkımızı fotoğrafın sanat tarafıyla üflet ettirmek halkevlerinin üzerinde itina ile durması lazım gelen faaliyet sahalarından biri olmalıdır.

42.madde: Halkevleri amatör fotoğrafçılığı teşvik için muayyen zamanlarda fotoğraf sergileri açabilir. Muhitlerinde fotoğrafla meşgul amatör bulunmayan halkevleri ev adına bir fotoğraf makinesi ve levazımatı edinmek çaresini düşünmeli ve binaları dâhilinde bir karanlık oda tesis etmek imkânlarını araştırmalıdır.

Temsil Şubesi

43.madde: Halkevleri sahnelerinin gayesi şöyle hülâsa olunabilir:

- a. Halkevlerinde bir hayat ve hareket uyandırmak,
- b. Şehir ve kasabaların tiyatro ihtiyaçlarını gidermeye yardım etmek,
- c. Gençleri güzel ve serbest konuşurmaya alıştırmak,
- ç. Gençlerin fikir, sanat ve dil terbiyelerine yardım etmek,
- d. Tiyatro artisti olabilecek kabiliyetlerin kendilerini göstermelerine imkân vermek,
- e. İyi hatip yetiştirmek,
- f. Memleket ve cemiyet için faydalı telkinlerde bulunmak.

44.madde: Şube, bu maksada erişmek için tiyatro sanatına isteği ve istidadı olan kadın ve erkek azasından bir veya birkaç tiyatro grubu kurar.

45.madde: Halkevi müsameresinde ancak CHP Umumi İdari Heyetince tasvip edilen piyesler oynanabilir. Bunlardan başka oynattırılacak piyeslerin CHP Umumi İdari Heyetince görülüp uygundur denilmiş olması şarttır.

46.madde: Piyeslerdeki kadın rolleri hiçbir bahane ile erkeklere verilemez.

47.madde: Sahnesi olmayan yerlerde ve bilhassa köylerde açıkta temsil faaliyeti teşvik olunmalıdır.

48.madde: Kukla-Karagöz halk terbiyesi bakımından bu şubenin önemli çalışmaları içine alınmalıdır.

49.madde: Halkevlerinde sabit veya seyyar sinema makineleri bulundurulabilir. Bu makineleri ya CHP tedarik edip gönderir veyahut halkevleri kendi bütçeleriyle temin eder. İkinci halde makinelerin evsaf ve kabiliyetlerinin CHP Genel Sekreterliğince tayin ve tespit edilerek alınma kararının verilmesi şarttır. Bu maksatla sinema makinesi almak teşebbüsünde bulunacak halkevi, almak istediği makinenin marka ve evsafını Genel Sekreterliğe bildirir.

50.madde: Halkevlerinde sinema faaliyetinden maksat halkın sinema vasıtasıyla fikir ve zevkini yükseltmektir. Halkevlerinin bütün çalışma kollarında olduğu gibi sinemadan ticari gaye, halkevine gelir temini maksadı beklenmemelidir. Tiyatro, konser gibi halkevleri çalışmaları nasıl parasız olarak sırf halkın yetişmesi bakımından tertipleniyorsa, sinemada da bundan başka bir gaye güdülmek gerekir. Bu bakımdan halkevlerinde sinemanın parasız olması esastır.

51.madde: Halkevlerinde gösterilecek filmler şunlar olabilir:

a. CHP'nin göndereceği filmler,

b. Hükümetin göndereceği filmler,

c. Halkevi İdare Heyeti'nin 50. maddede işaret olunan maksatları göz önünde tutarak piyasadan tedarik edeceği filmler.

52.madde: 50.maddenin 3. fıkrasına göre tedarik edilecek filmlere ufak bir konser, bir piyes veya bir iki yerli türkü veya oyun eklenerek bir müsamere şekli verildiği takdirde sosyal yardım menfaatine paralı olarak gösterilmesinde mahzur yoktur. Ancak bu şekildeki müsamerelerin sayısı yılda 12'yi geçemez.

Kaynak: *Halkevleri Çalışma Talimatnamesi* (1940), Zerbamat Matbaası, ss.9-15.

1950 SEÇİMLERİNDE CHP PROPAGANDA KOMİTELERİ

CHP PROPAGANDA COMMITTEES IN 1950 ELECTIONS

Murat KILIÇ*

Geliş Tarihi/Received:06.12.2020

Kabul Tarihi/Accepted:23.12.2020

KILIÇ, Murat, (2021), "1950 Seçimlerinde CHP Propaganda Komiteleri", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss

Öz

Türk Demokrasi Tarihinde 1945'te çok partili hayata geçiş ve 1946'da ilk serbest seçimlerin yapılması kadar önemli bir tarihi olay ve kırılma noktası da 1950 seçimleridir. Nitekim bu seçimlerde CHP, yirmi yedi yıldır elinde tuttuğu iktidarı, DP'ye devretmiştir. Oysa seçimler öncesinde CHP, iktidarını sürdüreceğine dair güçlü bir inanca sahiptir. Üstelik daha önce hiçbir seçimde uygulamadığı bir yöntem ile seçimlere hazırlanmıştır. Teşkilatı bünyesinde sadece seçim işleri ve propaganda faaliyetlerini yürütecek bir yapı olan Propaganda Komitelerini tesis etmiştir. Propaganda Komiteleri, merkez ve taşra olmak üzere ikili bir yapıdan oluşmaktadır. Merkezde, komitelerin koordinasyonu ve yönetiminden sorumlu olan CHP Genel İdare Kurulu Propaganda ve Yayın Bürosu bulunmaktadır. Taşrada ise il ve ilçelerde CHP teşkilatlarından ayrı birer Propaganda komitesi kurulmuştur. Komitelerin temel görevi, merkezden gönderilen talimatlar doğrultusunda buldukları yerlerde CHP propagandası yapmak ve seçimlere hazırlanmaktır. Üç ila beş kişiden oluşan komiteler, CHP il ve ilçe teşkilatları üyeleri arasından yahut dışından seçilecektir. Üyelerin girişken, halk arasında serbest konuşabilen ve halkın sevgisini kazanmış kişiler olmasına dikkat edilmiştir. Buldukları bölgelere göre yapıları ve sayıları farklılık arz etmekle birlikte komitelerin toplumun her kesimine hitap etmesi istenmiştir. Komitelerin kurulmasının ardından propaganda faaliyetleri sırasında kullanılması için merkezden hazırlanan broşür, afiş, el ilanı gibi malzemeleri gönderilmiştir. Bu malzemelerde CHP'nin iktidarda bulunduğu yirmi yedi yıllık süre içerisinde iktisat, sanayi, ziraat, eğitim, sağlık, ulaşım alanında neler yaptığına yer verilmiştir. Komiteler, il, ilçe, kasaba ve köylerde düzenledikleri ziyaret ve toplantılar ile seçmene bu bilgileri aktarmış ve malzemelerin dağıtımını gerçekleştirmiştir. Genel İdare Kurulu Propaganda ve Yayın Bürosu, komitelerin bu faaliyetleri hakkında haftalık raporlar istemiş ve bu raporlar doğrultusunda propaganda faaliyetlerini, şekillendirmiştir. Bu çalışmada ağırlıklı olarak arşiv belgeleri ışığında Propaganda Komitelerinin teşkilî, yapısı ve faaliyetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: CHP, 1950 Seçimleri, Propaganda, Propaganda Komiteleri.

* Doç.Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Tarih Bölümü, muratkilic@nevsehir.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0001-5048-5227>)

Abstract

The 1950 election is an important historical event and breaking point in the history of Turkish Democracy as much as the transition to multi-party life in 1945 and the first free elections in 1946. As a matter of fact, in this election, The Republican People's (CHP) left the power it has held for twenty-seven years to the DP. However, before the elections, the CHP has a strong belief that it will maintain its power. Moreover, it was prepared for election in a method that has never been used before. It has established the Propaganda Committees as a structure that will only carry out election and propaganda activities within its organization. Propaganda Committees consist of a dual structure as central and provincial. In the center, there is the Propaganda and Broadcasting Bureau of the CHP General Administration Council, which is responsible for the coordination and management of the committees. In the provinces and districts, propaganda committees were established separately from CHP organizations. The main task of the propaganda committees is to make CHP propaganda in the places where they are in line with the instructions sent from the center and to prepare for the elections. Committees consisting of three to five people will be elected from among the members of CHP provincial and district organizations or from outside. Attention was paid to the fact that the members were sociable, able to speak freely in the public and gained the love of the people. Although their structures and numbers may be different according to their regions, the committees were asked to appeal to all segments of the society. After the establishment of the committees, materials such as brochures, posters, flyers prepared from the center were sent to be used during propaganda activities. In these materials, what the CHP has done in the field of economy, industry, agriculture, education, health and transportation during its twenty-seven years in power is included. The committees conveyed this information to the voters through the visits and meetings they organized in provinces, districts, towns and villages and distributed the materials. The General Board of Directors Propaganda and Broadcasting Bureau requested weekly reports on these activities of the committees and shaped their propaganda activities in line with these reports. In this study, the formation, structure and activities of the Propaganda Committees are mainly discussed within the framework of archive documents.

Keywords: *The Republican People's Party, 1950 Election, Propaganda, Propaganda Committees.*

Giriş

Türk Demokrasi tarihinde ilk seçimlerin yapıldığı 1877 ve ilk kez birden fazla partinin iktidar için mücadele ettiği 1908 seçimlerinden itibaren en önemli gelişme ve kırılma noktası şüphesiz 1945’de çok partili hayata geçiş ve 1946’da serbest seçimlerin yapılmasıdır. Kısa aralıklar bir kenara bırakılırsa yirmi üç senedir iktidarda olan CHP, bu seçimlerde en ciddi sınavını vermiştir. Seçim şaibelerinin gölgesinde iktidar mevkiini korumakla birlikte artık CHP için işlerin eskisi gibi olmayacağı da bu seçimlerin neticesinde ortaya çıkmıştır. Nitekim seçmenin verdiği mesaj doğrultusunda CHP, 1946 seçimleri sonrası parti içerisinde bir değişime ve kendisine çeki düzen verme yoluna gitmiştir. Özellikle 1947 kurultayında pek çok prensip, gözden geçirilmiş, bazıları üzerinde değişiklikler yapılmıştır. Parti programında ve tüzüğünde demokratik yönde tadilatlar gerçekleştirilmiştir. Bu değişim, parti ile de sınırlı kalmamış; yönetim ve idare alanında tedrici ve cız da olsa liberal adımlar atılmaya başlanmıştır. Bilhassa seçim öncesi 1949’da kurulan Şemsettin Günaltay kabinesi ile bu temayül, güç kazanmıştır. Nitekim Günaltay kabinesi, liberal bir programa sahiptir. Mutedil bir kişilik olan Günaltay, ifade ve basın hürriyetine ve güvenli, adil bir seçim sistemine taraftardır. Hükümet programında iktisadi alanda özel sektörü destekleyen tedbirlere yer verilmiştir. Muhalefet ile iyi ilişkiler kurulmasını hedefleyen Günaltay, demokrasiyi iktidar ve muhalefetin birlikte başaracağı bir iş olarak görmektedir¹.

Atılan demokrasi yönündeki adımlar ve rejimin liberalleştirilmesi politikası, bir süreliğine işe yaramış, CHP için hayat iksiri olmuş ve partinin prestijini artırmış gibi gözükmektedir². Ancak, CHP’ye karşı uzun bir iktidar döneminde ortaya çıkan hoşnutsuzlukları gidermek için yeterli olmamıştır. İktisadi, sosyal, politik ve psikolojik amillerin etkisiyle CHP’ye karşı pek çok toplumsal kesim ve kanaldan ciddi bir muhalefet ortaya çıkmış ve DP’yi taleplerini, özlendilerini, karşılayacak parti olarak görmeye başlamışlardır. Başka bir ifadeyle DP, kendine ciddi bir toplumsal taban bulmuştur³. DP’liler, bu durumu iyi değerlendirmişler ve siyaseti ilk defa halka indirmeyi ve mal etmeyi bilmişlerdir. Oysa bu tabloya rağmen CHP’de 1950 seçimlerini rahat bir şekilde kazanacaklarına ve çoğunluğu sağlayacaklarına dair güçlü bir inanç hakimdir. İktidardan düşebileceklerini akıllarından dahi geçirmemektedirler. Ya da Aydemir’in ifadesiyle kendilerini aldatmak ve oyalamakla meşguldürler⁴. İşin ilginç yanı ise CHP’liler için bu inancın ve yanılığının makul nedenleri olmasıdır. Nitekim partinin yöneticilerinin aldığı bilgiler, sahada gördükleri ve mitingler, seçmenin CHP’yi tekrar iktidara taşıyacağı izlenimini, iyiden iyiyeye güçlendirmişler⁵.

Öte yandan seçimleri kazanacağına dair mevcut olan bu kaniya rağmen, 1950 seçimlerinde CHP, daha önce yüzleşmediği ve alışkın olmadığı şartlar ile karşı karşıyadır. Her şeyden önce tek parti dönemi ve 1946’daki seçimden farklı pek çok husus söz konusudur. 16 Şubat 1950’de kabul edilen “Seçim Kanunu” ile seçimlere yargı denetimi getirilmesi yanında gizli oy açık sayım ilkesi kabul edilmiştir. Muhalefet partisi olarak DP ise çok daha organize ve ülke genelinde 1946’dakinden çok daha güçlü bir siyasi etkiye

1 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s.315-318.

2 Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet Yay., İstanbul 1970, s.301

3 Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s.16-18.

4 Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, 2. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988, s. 478-480.

5 Faik Ahmet Barutçu, seçim öncesi Trabzon’da temaslarda bulunmuş ve Ankara’ya dönüşünde yol üzerindeki illerin valileri, parti yetkilileri, milletvekilleri adayları, parti müfettişleri ile görüşmüştür. Barutçu, görüşmeler sırasında hepsinin sonuçtan emin olduğunu ve CHP’nin oy oranı olarak yüzde altmışın altına ineni görmediğini belirtmektedir. Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Anılar, 1939-1954*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977, s.414-415. CHP’nin seçim öncesi İstanbul mitinginde Vali Fahrettin Kerim Gökay, Taksim meydanını dolduran ve İnönü’ye tezahürat yapan mahşeri ve coşkulu kalabalığı işaret edip, İnönü’ye İşte Paşam İstanbul diyerek seçimin sonucundan emin bir şekilde övünmektedir. Hilmi Uran, *Hatıralarım*, Ayıldız Matbaası, Ankara 1959, s.563.

sahiptir. Aradan geçen dört sene boyunca kitlelere ulaşma ve propaganda şansı elde etmiştir. Yarışın bu kez çok daha ciddi olacağı ve CHP'nin seçimlere yönelik hazırlığının farklı olması gerekliliği ortadadır. Nitekim bu durum karşısında CHP, daha önce denemediği, yeni bir yöntem başvurmuştur. Parti bünyesinde merkezden taşraya kadar uzanan ve seçim öncesi sadece propaganda işleriyle ilgilenecek bir mekanizma olan "Propaganda Komiteleri" kurulmuştur.

İşte bu çalışmada, 1950 seçimlerinde bir propaganda aygıtı olarak kullandığı bu komitelerin kuruluş süreci, kuruluş gerekçeleri, amaçları, merkez ve taşra teşkilatının yapısı, komitelerin kullandığı malzemeler ve komitelerin faaliyetleri ele alınacaktır.

1. Propaganda Komitelerinin Teşkili

CHP gibi kuruluşunun ve iktidar ele almasının üzerinden yirmi yedi yıl geçmiş bir parti için propaganda meselesi elbette yeni bir mevzuu değildir. Ancak çok partili hayata geçişle birlikte bir rakibe karşı yarıştığı seçimlerde propaganda, daha mühim hale gelmiştir. Nitekim 1946'dan itibaren propaganda işleri, Genel Sekreterlik bünyesinde bulunan VIII. ve X. Büroların uhdesinde yürütülmüştür⁶. 1950 seçimleri öncesinde ise seçim hazırlıkları, propaganda faaliyetleri ve malzemeleri ile I. Büro'nun ilgilendiği görülmektedir. Yani 1950 seçimlerine kadar hatta bu seçimlerin hemen öncesinde seçim faaliyetleri, Genel Sekreterlik bünyesindeki bürolar vasıtasıyla yürütülmektedir. 1949'un Temmuzundan itibaren ise büroların işlevi ve yetkisi ile ilgili bazı öneri ve taslaklara rastlanmaktadır⁷. Ancak somut adım, 1950'nin hemen başında atılacaktır.

Ocak 1950'de genel sekreterliğe bağlı bürolar yerine yine parti bünyesinde oluşturulacak münferit ve merkezden taşraya kadar uzanacak bir propaganda komitesi teşkilatı oluşturulmasına karar verildiği görülmektedir. 25 Ocak 1950 tarihli bir raporda seçim öncesinde izlenecek yöntem ve hareket tarzı ele alınmıştır. Raporun hemen başında CHP'nin seçimin idaresinde belirli bir plana dayanarak hareket etmesinin zaruri olduğu ve bu planın 1946 seçiminde maruz kalınan zorluklar ve günün şartları doğrultusunda sınırlandırılmasının icap ettiği belirtilmektedir. Planın önemli bir bölümü, parti merkezi ve teşkilatında yapılacak işleri kapsamaktadır. Burada hem merkezde hem de il ve ilçelerde teşkil edilecek olan münferit propaganda mekanizmasına yani propaganda komitelerine neden ihtiyaç duyulduğu; başka bir ifadeyle bunların kurulma gerekçeleri temel çalışma prensipleri ortaya konulmuştur.

Raporda parti merkezindeki işler başlığı altında öncelikle parti merkezinde neden böyle bir teşkilata ihtiyaç duyulduğuna açıklık getirilmiştir:

"Partinin umumi sevk ve idaresini deruhte eden Genel İdare Kurulunun vazife taksim ve tevzii Genel Sekreterlikçe tayin edilmiş bulunmakta ise de umumi seçimlerde bir tek büronun mesuliyeti altında işlerin yürütülmesi gerek büronun kıyafet ve takatı gerekse hadiselerin taaddüdü ve arz edeceği müşküller bakımından neticeyi tam manasıyla elde etmek ümidini vaad etmez. Umumi surette omuzlarımızda olan bu mesuliyetin muvaffakiyete erişmesi için evvel emirde seçimin idaresine memur vazife ve salahiyetleri malum bir komitenin teşkili zarurettir. Bu komite Genel İdare Kurulu adına o anda hal ve vaziyetin icap ettiği kararları almakla mahalline bildirmek burada hükümetle yapılacak

6 BCA, 490.01/ 1391.619.2

7 BCA, 490.01/163.649.2

temasları ve alınması icap eden tedbirleri ait olduğu mercie isal eylemek mahalli teşkilatın halledemediği hususlara cevap vermek gibi en mühim noktaları fikir birliği ile halletmek yetkisine sahip olmalıdır. Ancak bu komite hükümetle temas hususunda bir tek mercie başvurarak işleri bir kanaldan yürütmek zorundadır [...]"⁸

Raporda yer alan ifadelerden daha önce seçim ve propaganda işleri ile iştilal eden büroların yeterli gelmediği; esas meselenin bir yetki karmaşasına yol açmadan tek bir teşkilat üzerinden propaganda işlerini yürütmek suretiyle çok başlılığın ve sürüncemelerin önüne geçmek olduğu anlaşılmaktadır. Son olarak ise klasik idari silsile içerisinde yer alan bu bürolardansa bürokratik silsilenin dışında ve hızlı hareket edebilecek bir mekanizma oluşturulması hedeflenmiştir. Ayrıca kullanılan nezaket sınırları içerisindeki üsluba karşın; mevcut büro sisteminden de bir memnuniyetsizliğin olduğu sezilmektedir.

Merkezde kurulacak bu teşkilat önemli olmakla birlikte, seçmenle esas teması sağlayacak olan ve sahada faaliyet gösteren taşra teşkilatının kuruluş gerekçesi ve temel işleyiş prensiplerine yine aynı raporda "Teşkilatı İlgilendiren Hususlar" başlığı altında yer verilmiştir:

"İl ve İlçe Kurullarını teşkil eden arkadaşlar seçim zamanı ağır yük yükleneceklerdir. Ve hepsi mahalli hususiyetlere göre iller, ilçelere, ilçeler köylere dağılacak ve şahsi nüfuz ve kuvvetlerini bu suretle Parti yararına kullanacaklar ve bu suretle de merkezlerde seçimin gidişinde partililerin başvurabileceği bir parti mercii kalmayacak veyahut müşterek çalışma sistemine vukufsuzluk veya o günkü haleti ruhiye içinde küskünlük ve kırgınlık gibi sebepler dolayısıyla her biri bir tarafa dağılıp gene parti merkezlerini boş bırakacaklardır. Bu itibarla teşkilat kademelerinde de merkeze müsavi olmak üzere seçim idaresine memur komiteler teşkili muvafık olur kanaatindeyim. Bu komitelerin mutlaka Parti İdare Kurulu üyelerinden teşkili bir zaruret olmayacağı gibi bazı yerlerin göstereceği hususiyetler göz ününde tutularak Parti Müfettişleri ve Parti Başkanları ve hatta İdare Kurullarının müştereken varacakları neticelere ve kanaatlere göre sadece idare Kurullarından tefrik edilecek arkadaşlardan veya partili diğer arkadaşlardan kurulabilir."⁹

Merkezde kurulacak münferit propaganda teşkilatı, taşrada da teşkil edilecektir. Taşrada böyle bir teşkilata ihtiyaç duyulması, merkezdekine benzer ve bazı münferit sebeplere bağlanmıştır. Her şeyden önce merkezdeki durum için vurgulanan her şeye yetişememe hali, taşradaki teşkilatlar için de geçerlidir. Öte yandan daha önemli bir sebep ve kaygı, il ve ilçe idare kurullarının seçim çalışmaları nedeniyle bazı kitleleri ve kimseleri küstürme ihtimali olarak belirtilmiştir. CHP, seçim sürecinde deyim yerinde ise "evdeki bulgurdan olmak" istememektedir. Bunu önlemenin yolunu ise münferit, sadece seçim ve propaganda işi ile ilgilenen bir yapının taşrada da oluşturulması olarak görülmüştür. Ayrıca kurulacak yapı sayesinde il ve ilçe idare kurulları kendi çalışmalarını aksatmadığı gibi seçim çalışmalarına da daha rahat şekilde katkı verebileceklerdir.

25 Ocak 1950 tarihli bu rapordan çok kısa bir süre sonra 30 Ocak 1950'de CHP Genel Sekreterliğinden CHP İl ve İlçe başkanlıklarına bir tamim yollanarak bünyelerinde Propaganda komiteleri oluşturulmaları istenmiştir. Tamimde evvela Türk milletine kalkınma

8 BCA, 490.01/355.1490.1

9 BCA, 490.01/355.1490.1

ve ilerleme yolunda vaat edilen işlerin başarıma azminden bahsedilmiştir. 1950 seçimleri arifesinde demokratik cemiyet düzeninin icabı olan serbest tartışma, ikna ve propaganda vasıtalarının geniş ölçüde kullanılması ve CHP'nin vaatlerinin halka anlatılması gerekliliği vurgulanmıştır. Bu girişten sonra Propaganda Komitelerinin kuruluşuna dair direktifler ve plan, maddeler halinde bildirilmiştir:

"1- Seçim propagandasının taşrada mahalli teşkilatta düzenli yürüyebilmesi için mahalli idare kurulları nezdinde birer propaganda komitesi kurulacaktır.

2- Kuracağımız komiteler, üç yahut beş kişilik olacaktır. Komitelerin üyeleri kısmen idare kurulları üyelerinden kısmen Partimiz Kurula mensup olmayan mensuplarından seçilecektir.

3- Komite azalarının girgin, uyanık, halk arasında serbest konuşabilen ve bilhassa halkın sevgi ve saygısını kazanmış, sözü dinlenir üyelerden seçilmelerine dikkat edilmelidir.

4- Komite üyeleri bizzat propaganda ile meşgul olacakları gibi ayrıca propaganda işlerinde 3ncü maddede zikredilen vasıfları olan üyeleri de propaganda ile vazifelendireceklerdir.

5-Komitelere propaganda işlerinde nasıl hareket olunacağı hakkındaki talimatı ayrıca bildireceğiz. Mahalli teşkilata propaganda da faydalanılmak üzere risale, kitap, beyanname, vecize, resim ilh. gibi malzeme gönderilecektir.

6- Komitelerin bir başkanı bulunacaktır. Her il, ilçenin komitesi, propaganda işleri hakkında bir taraftan mensup olduğu idare kurulu başkanına, diğeri Ankara'da Parti Genel İdare Kurulu Propaganda ve Yayın Bürosuna malumat verecektir. Bu malumat bir genelge ile göndereceğimiz bir soru listesine (anket) göre hazırlanacaktır.

7- Kurulacak propaganda komitelerinin üyelerle başkanlarının isimleri ve adresleri Ankara'da Genel İdare Kurulu propaganda ve yayın bürosuna bildirilecektir.

8- İl Propaganda komiteleri ayrıca bölge Parti Müfettişleriyle de sıkı temasta bulunacaklar ve onlardan direktif alacaklardır.

9- Komiteler, bu genelgemizi alır almaz derhal teşkil olunacak ve netice bir hafta zarfında Ankara'da Parti Genel İdare Kurulu Propaganda ve Yayın Bürosuna bildirilecektir."¹⁰

Tamimden anlaşılan odur ki kurulacak olan komiteler, il ve ilçe teşkilatlarından tamamen bağımsız bir yapı olmayacaktır. İl ve ilçe idare kurulu üyeleri komitelerde yer alabilecektir. Yine bu komitelerin ayrı bir başkanı bulunmasıyla birlikte il ve ilçe idare kurullarına karşı sorumlu olacaktır. Buna karşın bağımsız davranabileceği noktalar da mevcuttur. Genel merkezde yer alan propaganda teşkilatı ile direkt temas edebilecektir. Komiteleri orijinal ve yeni kılan ise gerektiğinde dışarıdan kimselerin de komitelere dahil edilebilmesidir. Buradaki temel ölçüt ise komiteye dahil olacak kişilerin girgin, uyanık, halk

10 BCA, 490.01/10.51.14

arasında serbest konuşabilen ve bilhassa halkın sevgi ve saygısını kazanmış, sözü dinlenir kimseler olmasıdır.

Tamimin hemen ardından il ve ilçelerde komiteler teşkil edilmeye başlanmıştır. Pek çok il ve ilçeden propaganda komitelerinin kurulduğu ve çalışmak için talimat beklediğine dair mesajlar, genel merkeze gönderilmiştir. Mesajlarda tamimin 7. maddesi uyarınca genel Komite üyelerinin isimleri, meslek bilgileri ve adresleri yer almaktadır. Ayrıca, söz konusu kişilerin parti dahilinden yahut haricinden oldukları bilgisine de yer verilmiştir¹¹.

2. Propaganda Komitelerinin Yapısı

Propaganda komiteleri, merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere ikili bir yapıya sahiptir. Merkezde kurulan “CHP Genel İdare Kurulu Propaganda ve Yayın Bürosu Başkanlığı”, propaganda teşkilatının yönetimi ve koordinasyonundan sorumludur. Görev tanımı, açık olmakla birlikte merkezdeki bu yapının kimlerden müteşekkil olduğu yahut yönetimini, kimin üstlendiğine dair bir bilgi ve belgeye rastlanılamamıştır. Taşradaki propaganda komiteleri ile iletişim ise yine Genel Sekreterlik üzerinden yürütülmüştür. Propaganda komiteleri ve faaliyetleri ile ilgili olarak hazırlanan genelgeler, ekseriyetle CHP Genel Sekreteri Fikret Sılay yahut Genel Sekreter yardımcısı Cevat Dursunoğlu imzasını taşımaktadır. Özellikle Cevat Dursunoğlu'nun Propaganda komitelerinin teşkilatlanması sürecinde ve hususunda son derece etkin olduğunu görmek ve söylemek mümkündür.

Taşrada oluşturulan propaganda komiteleri ise kuruluşlarına dair tamimde yer aldığı gibi beş kişiden müteşekkilidir. Bununla birlikte propaganda işi sadece bu beş kişi üzerinde toplanmamaktadır. Söz konusu komite bir organizatör görevini üstlenmektedir. Nitekim Beş kişi tarafından organize edilen alt kollar yahut birimler oluşturulmuştur. Hatta zaman zaman sayıları yüzlerle ifade edilen bir organizasyon şeması meydana getirilmiştir.

Örneğin Düzce’de kurulan Propaganda komitesi, 10 Mart 1950 tarihinde CHP Genel İdare Kurulu Propaganda ve Yayın Bürosu Başkanlığına gönderdiği yazıda beş kişilik bir komitenin oluşturulduğunu ancak ilçenin 10 bucak, bu bucaklara bağlı 205 köyden müteşekkil olduğunu; bu köylerden 139’unda ocak teşkilatı bulunduğu bilgisini vererek oluşturulan teşkilatın yapısını anlatmaktadır. Buna göre köylerin hepsinde propaganda hizmetine yarayanlardan birer kişi belirlendiği, teşkilat olmayan köylerde de emin olunan birer kişi bunlara ilave edildiğini ve böylece komitenin 150 ila 200 kişilik bir ekibi olacağı belirtilmektedir¹². Nitekim, köyler propaganda komiteleri açısından son derece önemli mahallerdir. Nisan ayına gelindiğinde genel merkezden gönderilen tamimlerde “köy propagandacıları” ifadesine rastlanmaktadır. Dolayısıyla Düzce’deki bu örneğin yaygın ve cari olduğu söylemek mümkündür¹³.

Yine belirlenen beş kişilik komite ile birlikte çalışacak gençlik ve kadın kollarının oluşturulması da sıklıkla rastlanan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bafra Komitesi, 11 kişilik bir gençlik kolu oluşturmuş ve 150 genç ile birlikte propaganda faaliyetini üstlendiğini belirtmiştir¹⁴. Yine Bafra’da her mahallede kadın kolları oluşturulduğu bilgisi verilmektedir. Burhaniye’de de her mahallede üçer kişiden oluşan Kadın Kolları kurulmuş ve bu kollar, yardımcı ekipler olarak isimlendirilmiştir¹⁵.

11 BCA, 490.01/10.51.6; 490.01/10.51.7; 490.01/10.51.14; 490.01/10.51.9; 490.01/10.51.10; 490.01/10.51.11; 490.01/10.51.12.

12 BCA, 490.01/1392.622.1

13 BCA, 490.01/10.55.1

14 BCA, 490.01/600.76.10

15 BCA, 490.01/1393.623.1

Komitelerin teşkili sırasında kurulduğu coğrafi şartlar ve büyüklük de göz önünde tutulmuştur. Yer yer komitelerin bulunduğu şehrin yapısına göre şekillendiğini görmek mümkündür. Örneğin Balıkesir Komitesi, propaganda bakımından şehri Körfez (Edremit-Burhaniye- Ayvalık), Marmara (Bandırma-Gönen-Erdek-Manyas), Merkez (Susurluk, Dursunbey, Bigadiç- Sındırgı-İvrindi- Balya-Merkez İlçe) olmak üzere üç bölgeye ayırmıştır. Merkezin koordinasyonu altında her bölgede farklı isimlerden oluşan komiteler meydana getirilmiştir¹⁶.

Komitenin kurulduğu yerin coğrafi şartları kadar sosyal, iktisadi ve demografik özellikleri de dikkate alınmıştır. Bu açılardan komitelerin genellikle toplumun tamamını kapsamasına dikkat edilmiştir. Komite üyelerinin mesleki özelliklerine bakıldığında çeşitliliği ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kapsayıcılığı görmek mümkündür. Aynı şekilde komitelerin demografik açıdan kapsayıcı olmasına özen gösterilmiştir. Örneğin Adalar Komitesi, her ada için ayrı bir komite oluştururken bunların tamamında Rum cemaatinden isimlerin olmasına dikkat edilmiştir. Hatta Rum cemaati mütevelli heyeti başkanı, Avukat Kaludi Laskaridi gibi cemaat için önemli isimler komiteye dahil edilmiştir¹⁷.

1950 Şubatından itibaren oluşturulmaya başlanan komiteler ardı ardına genel merkeze kurulduklarına dair yazılar göndermişlerdir. Bu yazılarda aynı zamanda komitelerin çalışmaya hazır olduğu ve talimat bekledikleri belirtilmektedir.

3. Propaganda Komitelerinin Görevleri ve İş Programı

Komitelerden gelen çalışmak için hazır olduğu mesajı sonrası, komitelerin kurulmasına ilişkin tamimin 5. Maddesi uyarınca CHP Genel Merkezi tarafından 1950 Mart ayı başında bir "Rehber İş Programı" hazırlanmıştır. İş Programı, prensipler, teşkilat ve tatbikat olmak üzere üç ana kısımdan oluşmaktadır. Prensipler kısmında seçim propagandasının hangi fikri esaslardan hareket edeceği, teşkilat kısmında kampanya için ne gibi organlar vücuda getirileceği ve mevcut hangi organlardan istifade olunacağı, tatbikat bahsinde de prensiplerin uygulanmasında ne gibi vasıta ve usullerin kullanılacağı, propagandanın pratik olarak nasıl icra edileceği gösterilmiştir.

Prensipler kısmında 19. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan siyasi partiler üzerinde durulmuştur. Daha sonra ise uzun süredir iktidarda olan bir parti olarak CHP'yi yeniden iktidara taşıyacak olan toplumsal kesimlerden bahisle partinin kimlere hitap etmesi gerektiği belirtilmiştir. CHP'nin küçük ve orta çiftçiye, şehir esnafına, sanayi ve ticari sermaye müteşebbislerine, işçiye, münevvere şamil olan geniş bir kitleye hitap ettiği belirtilmektedir. Bu arada adı geçen zümrelerin propaganda karşısında tepkilerinin farklı olduğu; hatta aynı zümrede yer alan gruplar arasında dahi farklılık bulunduğu dair bir uyarı yapılmaktadır. Uyarıda esnaf ve işçilerin propagandadan daha çabuk etkilendikleri, fakat bu etkiden köylüye kıyasla daha çabuk kurtulduklarına işaret edilmektedir. Öte yandan Doğu ve Orta Anadolu köylüsünde propagandaya reaksiyonunun, batı ve kuzey köylüsüne kıyasla daha ağır olduğu ifade edilmektedir¹⁸.

Propagandanın milletin aklında daha çok gönlüne hitap etmesi gerektiği belirtilmiş ve ilginçtir ki DP'nin "Yeter Söz Milletini!" Sloganı başarılı bir propaganda malzemesi olarak örnek gösterilmiştir. Halkın hislerini tahrik eden müthiş bir şiar olarak tanımlanmıştır. Prensipler kısmında bir diğer dikkat çekici nokta ise propagandanın her milletin kendine

16 BCA, 490.01/1393.623.1

17 BCA, 490.01/1393.623.1

18 BCA, 490.01/355.1490.1

mahsus milli hissiyatı hesaba katması gerekliliğinin vurgulanmasıdır. Milli hissiyat meselesinin ardından din mevzuu ele alınmıştır. Din meselesine partinin propaganda faaliyetlerinde özel bir yer verilmesi özellikle laikliğin dinsizlik olarak algılanarak bunun bir muhalefet aracı haline getirilmesinin önüne geçilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Son olarak ise halkın anlatılanları uzun uzadıya düşünme gibi bir durumun olmadığını dolayısıyla sloganların vurucu, etkileyici olması ve bunların yer aldığı afişlerin hazırlanması meselesi ele alınmıştır¹⁹.

Propagandanın temel prensipleri ortaya konulduktan sonra teşkilat kısmına geçilmiştir. Öncelikle kurulan teşkilatın işleyişi ile ilgili olarak bir tafsilat verilmiştir. Buna göre illerde ve büyük ilçelerdeki idare heyetleri kendi üyeleri arasındaki uyanık ve münevver kimselerden bir propaganda komitesi oluşturulacaktır. Bu komiteler, Basın ve Propaganda Bürosuyla doğrudan doğruya muhabere edecektir. Her komite, mahalli idare heyetlerinden müstakil hareket edecek ve salahiyet sahibi olacaktır. Komitelerin kurulması ile ilgili tamimden farklı olarak burada Halkevlerinde de aynı şekilde birer komite kurulmasından bahsedilmektedir. Ayrıca idare heyetleri nezdindeki propaganda komitelerinin kurulmasında parti müfettişlerinin vazifelendirileceği ve Propaganda Bürosunun müfettişlerle bu hususta temas etmesi gerektiği belirtilmektedir. Taşradaki komiteler, kendileri için lüzumlu direktifleri ve propaganda malzemelerini ise merkezden alacaklardır²⁰.

Bu tafsilatın ardından ise merkez ve taşra propaganda teşkilatının üzerine düşen görevler maddeler halinde izah edilmiştir. Buna göre merkez ve taşra komitelerinin yapacağı işler şunlardır:

“Merkez Teşkilatın Yapacağı İşler

- Mahalli komitelerin teşkili için mahalli idare heyetlerine birer mektup yazılacaktır. Bu mektupta komitenin maksadı belirtilecek ve merkezle muhabere için komite üyelerinden biri seçilerek adresinin bize bildirilmesi istenecektir. Mahalli komiteler işi için merkezde bulunan parti müfettişleriyle konuşulacaktır.

- Matbuat umum müdürlüğü ile temas edilerek propaganda için ne gibi imkanlara malik olduğu tespit olunacak işte iş birliği yolu aranacaktır

- Neşriyat işlerine malzeme olarak hükümet makamlarından dört senelik devre zarfında başarılı işler hakkında kısa, mücmel, rakamları ve resimleri muhtevi malumat istenecektir.

- Çeşitli halk tabakalarına hitap eden afişler yaptırılacaktır. Bunların sloganları büromuz tarafından tespit olunacaktır.

- Çeşitli halk kitlelerine bilhassa esnaf, köylü ve işçiye mahsus küçük el broşürleri yaptırılacaktır. Kısa ve veciz propaganda malumatını ihtiva edecek olan bu broşürler parti programındaki esaslarda da istifade edilerek her içtimai topluluk için ayrı tertip olunacaktır. Broşürler kısmen büromuz tarafından hazırlanacak kısmen de bu gibi işleri başarabilecek kimseler vasıtasıyla yazılacaktır.

19 BCA, 490.01/355.1490.1

20 BCA, 490.01/355.1490.1.

- Muayyen propaganda konularını ihtiva eden el beyannameleri hazırlanacaktır. Bunlar zaman zaman umumi yerlerde halka dağıtılacaktır.

- Sabit ve gezici hoparlör vasıtasıyla kalabalık halka hitap edilecektir. Bu işe ait malzemeyi büromuz tespit edecektir.

- Parti gazetelerinde parti programı ve parti hükümetleri icraatı hakkında her gün muntazam yazılar neşredilecektir.

- Radyodan istifade edilecektir

- Parti mensuplarının göğüslerine takılma üzere rozetler veya bayraklar yaptırılacaktır.

- Kahvelerde gazinolarda halkın toplu bir halde bulunduğu yerlerde muhalefet hakkında propaganda kampanyası açılacaktır. Bu iş için istidatlı ve hünerli kimseler bulunacaktır. Bu şahıslar, kampanyanın inikaslarını devamlı olarak merkeze bildirecektir.

- İmkan ve vaki olduğu takdirde sinemalarda gösterilmek üzere onar dakikalık kısa filmler hazırlanacaktır. Bu filmler eski ile yeniye gösterecek şekilde mukayeseli, yahut muayyen propaganda şiarlarını ve resimlerini ihtiva edecektir. Kamyonet üzerine monte etmek suretiyle seyyar bir sinema servisi yapmak faydalı olur. Nüfusu kalabalık köy ve kasabalarda bunlar vasıtasıyla propaganda filmleri gösterilebilir.

- Taşra teşkilatında üyelerimiz tarafından verilecek propaganda nutuklarının malzemesi komitemiz hazırlayarak mahalli komitelere gönderecektir.

- Seçim bölgelerine giden milletvekillerine propaganda da kolaylık olmak üzere broşürler ve diğer neşriyat toplu bir halde verilecektir.

Taşra Teşkilatının Yapacağı İşler

-Taşrada idare heyetleri nezdindeki propaganda komiteleri haftada bir buldukları mahaldeki muhalefet çevrelerinin hissiyat, düşünceleri hakkında komitemize muntazaman malumat vereceklerdir. Aynı zamanda bizim propaganda faaliyetlerimizin halk arasındaki inikasları, başka partilerin propagandaları muntazaman büromuza bildirilecektir. Bu malumatı kolaylıkla verebilmeleri için mahalli komitelere sualleri ihtiva eden anketler gönderilecektir.

-Taşra komiteleri ayrıca yapmayı düşündükleri propaganda tekliflerini de bize bildireceklerdir. Bu işte kendilerine inisiyatif ve salahiyet verilecektir. Ancak propaganda işlerinin mahiyeti hakkında bir fikir sahibi olmaları için bu iş programımızın prensipleri kısmı tâdilen hulasa halinde kendilerine gönderilecektir.

- Merkezde hazırlayacağımız broşürler, el beyannameleri, afişler ve diğer neşriyatın kimlere dağıtılacağı hakkında komitelere talimat verilecektir.

Bunların gelişi güzel tevzi edilmemesi sağlanacaktır.

-Taşra komiteleri, Halkevlerinde, Halkodalarında, Parti merkezlerinde, diğer toplantı yerlerinde propaganda konferansları tertip edilecektir. Bu konferansları tertip edeceklerdir. Bu konferanslara ait malzeme komitemiz tarafından gönderilecektir.

-Halkevinde, Parti merkezinde günün siyasi havası, parti prensipleri üzerinde, büyük bir topluluğun iştirak etmesi şartıyla münazaralar tertip olunacaktır.

-Haftada bir defa Halkevlerinde, parti merkezlerinde verilecek çaylara mahallin münevverleri, ileri gelenleri çağrılacaktır. Bu çayların siyasi bir gaye güttüğü belli olmamalıdır.

-Mahalli parti teşkilatına mensup gençlere özel propaganda vazifeleri verilecek, broşürleri el beyannamelerini dağıtmada, partiye gençleri kaydettirmede, herhangi bir teşkilata girerek önemli vazife almada konferans vermede, sokak kürsülerinde nutuk söylemede, münazaraları idarede başarı gösterenlerin isimleri komitemize bildirilecek ve bunlara merkezden tayin edeceğimiz bir mükafat verilecektir.

-Mahalli teşkilat genç azaya ve alelumum gençlere özel bir saygı gösterecek ve yüksek okul mensuplarından aza kaydetmeye çalışacaktır. Bu husus umumi teşkilata bildirilecektir.

-Seçim münasebetiyle partiye aza kaydı kampanyası açılacaktır. Mahalli teşkilat arasında rekabet uyandırmak için yeni üye kayıt edenler parti gazetelerinde belirtilecek kendilerinin başarılarından bahsolunacaktır.

-Her şehir ve kasabanın meydanlarına konacak kürsülerde serbest konferanslar tertip olunacaktır. Bu kürsülerde muhalefet mümessillerinin konuşmasını daima bir CHP'linin konuşması takip etmelidir.

-Seçim sonuna kadar Parti, Halkevleri binaları süslenecektir. İç ve dış duvarlarına Atatürk'ün, İnönü'nün resimleri İnönü'nün nutuklarından alınmış demokrasiye ait sözler, merkezden gönderilecek afişler, dövizler asılacaktır.

-Seçim sandıklarının bulunduğu mahallerde İnönü'nün demokratik inkişafı sağlamak maksadıyla nutuklarında söylenmiş sözler, afişler, dövizler asılmalıdır. Parti mensupları seçim sandığına gelenlere üzerinde birer cümle bulunan el beyannameleri dağıtacaklardır. Bu malzeme komitemiz tarafından tertip olunacaktır.”²¹

Komitelerin kurulması ile ilgili 25 Ocak 1950 tarihli ilk tamimden farklı olarak iş programında yer alan Halkevlerinde ayrıca propaganda komitelerinin oluşturulması ve parti müfettişleri tarafından kurulması meselesi, 1950 Şubat ayı içerisinde ve Mart ayı başlarında kurulan komitelere bakıldığında çok yaygın bir uygulamaya dönüşmediği görülmektedir. En azından belgelere yansıyanlar dahilinde birkaç istisna dışında komitelerin il ve ilçe kurulları tarafından meydana getirildiği anlaşılmaktadır.

21 BCA, 490.01/355.1490.1

Taşrada kurulan komitelere belli oranda bir bağımsızlık tanınsa da planlamanın ve koordinasyonun merkezden yapılacağı vurgusu hakimdir. Propaganda komitelerinin merkezden başlayarak il, ilçe ve bucak ve köylere kadar nasıl uzanacağı, bir sisteme bağlanmaktadır. Bu silsilenin bozulduğu ve iş programının dışında çıktığı durumlarda ise yine genel merkez müdahil olmuştur. Nitekim komitelerinin merkez ile yazışmaları sırasında genel sekreterliği muhatap almaya devam etmeleri üzerine 24 Mart 1950 tarihinde yayınlanan bir genelge ile propaganda komitelerinin çalışmaları sırasında karşılanacakları ihtiyaçları, merkeze aksettirmek isteyecekleri dilek vesair hususlar için Genel Sekreterlik ile olan yazışmalarını doğrudan doğruya bağlı buldukları parti kuruluşları vasıtasıyla yapmaları hususunda uyarılmışlardır²².

Öte yandan merkezle taşra arasındaki en önemli ilişki iş programında da geniş yer tutan propaganda malzemeleri vasıtasıyla kurulmuştur. Sadece söz konusu bu ilişkinin değil, CHP'nin 1950 seçimleri öncesi kampanyasının en önemli ayağını bu malzemeler oluşturmaktadır.

4. Propaganda Malzemeleri ve Konuları

İş programında belirtildiği üzere merkez komitesi tarafından bütün CHP teşkilatı ile birlikte propaganda komitelerinin de kullanması için bazı propaganda malzemeleri hazırlanmıştır. Bu malzemeler arasında başta kitapçıklar, afişler ve el ilanları gibi basılı malzemeler bulunmaktadır. Bunlar dışında CHP programı da merkezden gönderilen propaganda malzemeleri arasındadır. Yine başta Ulus olmak üzere bazı gazetelerin de muhtelif sayıları propaganda için taşraya gönderilmektedir.

Kitapçık, broşür, el ilanları gibi malzemelerin merkezde basılarak taşradaki propaganda komitelerine gönderilmesi planlanmıştır. Bazı durumlarda ise ellerinde veya mahallinde matbaa bulunan teşkilatlara merkezden gönderilen propaganda malzemelerinden faydalanarak kendi teşebbüsleriyle el ilanı ve broşür basabilecekleri belirtilmiştir. Hatta Seyhan ve Zonguldak teşkilatlarının kendi imkanlarıyla bastığı broşürler örnek olarak gösterilmiştir. Eğer mümkünse basılacak malzemenin renkli olmasında fayda görüldüğü belirtilmiştir²³. Böyle durumlarda taşradaki teşkilatlara merkezden kağıt yollanarak yardım edildiği görülmektedir. Kağıt temini Ulus gazetesi üzerinden sağlanmakta ve Ulus gazetesi faturayı, CHP Genel Sekreterliğine yollamaktadır²⁴.

Bu istisnai uygulamalara karşın propaganda malzemelerinin esas tevzi merci, yine merkezdeki Propaganda Bürosu olmaya devam etmiştir. Bütün parti teşkilatına propaganda malzemesi olarak merkezden her türlü malumat, risale, beyanname, afiş, resim, vecize gönderileceği ve bunların ne şekilde kullanılacağına bildirileceğine dair bir tamim gönderilmiştir. Ayrıca Komitelerin kendi muhitlerine uygun düşen propaganda malzemelerini kullanmalarında fayda olacağı uyarısı yapılmıştır²⁵. Neticede hangi malzemenin nereye, ne kadar yollanacağına merkez komite karar vermektedir. Gönderilecek bölgenin sosyoekonomik ve demografik yapısına göre malzemelerin gönderilme ve kullanma esasları belirlenmektedir. Dağıtılmasının kontrolü merkezdedir. Nereye ne kadar hangi malzemenin gideceği merkez tarafından belirlenmektedir. Örneğin 21 Nisan 1950'de CHP Genel Sekreterliği tarafından yayınlanan tamimde, Türk işçisi adlı broşürün, yeteri miktarda bulunmadığı, bu broşürün sadece fabrikası bulunan yani işçi

22 BCA, 490.01/10.54.9

23 BCA, 490.01/10.54.16.

24 BCA, 490.01/1281.257.7; BCA, 490.01/1316.366.2

25 BCA, 490.01/10.52.3

nüfusunun olduğu mahallerde ve işçiler tarafından dağıtılması gerektiği belirtilmiştir. Tamimin ekinde de fabrika, atölye ve sendikaların; yani mezkur broşürün dağıtılabileceği mahallerin listesi verilmiştir²⁶.

Gönderilen malzemelerin nasıl ve ne şekilde kullanıldığı; ne kadar işe yaradığı, alınan tepkilerin de rapor şeklinde sunulması merkezin taşra teşkilatında istediği başka bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır²⁷. Muhtemelen burada yeni propaganda malzemelerinin gelecek cevaplara göre şekillendirilmesi düşünülmüştür. Yine komitelerden muhalefetin kullandığı propaganda malzemelerinin ve argümanlarının rapor edilmesinin istenmesi de aynı amaca yönelik bir taleptir. Bunların yanı sıra propagandanın istikametini ve propaganda malzemelerinin niteliğini şekillendiren üçüncü bir enstrüman da İş Programında da bahsi geçen ve merkez büro tarafından hazırlanan bir anket çalışmasıdır. Propaganda komitelerine gönderilmek için hazırlanan anket şu soruları içermektedir:

“1. Anayasamız bugünkü şekliyle parlamenter bir demokrasinin gelişmesini sağlayacak imkanlar vermekte midir?

2. Parlamenter kabine sistemi mi, yoksa Başkanlık sistemi mi bünyemize daha uygundur?

3. Anayasanın baş tarafına İnsan hakları kaydedilmeli midir?

4. Parlamenter ve Kabineli sistem devam ettirildiği veya Başkanlık sistemi kabul edildiği takdirde anayasaya verilecek yeni şekil ne olmalıdır?

5. Fikir hürriyetinin çeşitli tezahür şekillerini teminat altına almak için anayasaya daha etraflı hükümler konmalı mıdır?

6. İkinci Meclis şart mıdır? Şartsa seçim ve teşekkül tarzı ve vazifeleri ne olmalıdır? Şartsa seçim ve teşekkül tarzı ve vazifeleri ne olmalıdır?

7. Devlet başkanı nasıl seçilmeli, yetkileri genişletilmeli midir?

8. Büyük Millet Meclisi seçim dönemi bitmeden bugünkü gibi yenileme kararını yalnız kendisi mi vermeli, yoksa başka bir imkan da bırakmalı mıdır?

9. Parlamento dışında bakan tayin edilebilmeli midir?

10. Meclis dönem süresi uzatılmalıdır mıdır?

11. İllere bugünkü yüzölçümü ile veya daha büyütülmüş olarak mahalli işler için geniş bir muhtariyet verilmeli mesela valiler dahi mahalli halk tarafından seçilmeli midir?

12. Üniversite muhtariyetinin anayasa ile teminat altına alınmasını ister misiniz?”²⁸

Ağırlıklı olarak yönetim sistemi ile ilgili olan anket özellikle CHP'nin seçim öncesi 27 Nisan'da yayınladığı Seçim Beyannamesinde gündeme getirdiği Anayasa değişikliği tasarıları

26 BCA, 490.01/10.55.4

27 BCA, 490.01/10.55.1

28 BCA, 490.01/355.1490.1.

ile ilgilidir. Nitekim beyannamede de ikinci bir meclisin kurulması, cumhurbaşkanlığının görev ve yetkilerinin yeniden düzenlenmesi gibi tasarılar yer verilmiştir²⁹. Anketin ne yoğunlukta uygulandığı ve nasıl sonuçlar alındığı hakkında bir bilgi olmasa da içerdiği konulara seçim beyannamesinde yer verilmesi, anketin sonuçlarının merkez komite yahut genel sekreterlik tarafından değerlendirilmiş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Netice itibarıyla propaganda malzemelerinin hazırlanması genel merkezin uhdesindedir. Ancak bu yapılırken taşradaki durum, görmezden gelinmemiş bilakis taşradan alınan geri dönüşlere göre malzemelerin niteliği ve niceliği belirlenmiştir. Söz konusu malzemeleri, broşürler ile afiş ve el ilanları olarak iki başlık altında ele almak mümkündür.

4.a. Broşürler

Propaganda malzemelerinin en başında *CHP Propaganda Malzemesi Serisi* adı altında basılan broşürler gelmektedir. Bu serideki broşürlerde yer alan bilgilerin propaganda teşkilatı tarafından verilecek konferanslar, propaganda konuşmaları ve mahalli gazetelerde yazılacak makalelerde kullanılacağı belirtilmektedir. Seride yer alan her bir broşürde aşağı yukarı aynı metot izlenmiştir. İlgili alandaki 1923'te devralınan yapı ile 1949-1950'deki durum kıyaslanmış ve yaşanan gelişim rakamlarla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Seride dikkat çeken en önemli husus, geleceğe yönelik mesajlardansa geçmişteki başarılar ve icraatlar üzerinde durulmasıdır. Hatta, neredeyse 27 yıllık icraatlarının tek bir yerde toplanmasından ibaret kalmıştır.

Serinin ilk kitapçığı, CHP Hükümetlerinin *Milli Eğitim ve İçişleri Alanındaki Başarıları Hakkında Not* başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında ilk olarak 1923'ten itibaren CHP hükümetlerinin icraatlarına yer verilmiştir. Bunlardan bazıları, tedrisatın birleştirilmesi, eğitimin mecburi hale getirilmesi ve köylere kadar yayılması, orta öğrenimin parasız hale getirilmesi, teknik ve mesleki eğitimin gelişmesi, yüksekokulların sayısının ve teşkilatının gelişmesi ve günün ihtiyaçlarına uygun hale getirilmesidir. Özellikle okul ve öğrenci sayısındaki artış tablolar şeklinde verilmiştir. İçişleri alanında ise Osmanlı'dan teslim alınan genel tablodaki fakirlik ve güvenlik sorunlarının giderilmesinden bahsedilmiştir. Yapılan hükümet ve belediye binaları başta olmak üzere imar faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Doğunun kalkınması ise ayrı bir başlık olarak ele alınmıştır. Doğu illeri için ayrılan bütçe ve bu illerde yapılan yatırımlar yine rakamlar eşliğinde verilmiştir³⁰.

CHP Hükümetlerinin Bayındırlık Ve Ulaştırma Alanındaki Başarıları Hakkında Not başlıklı diğer kitapçıkta ise başta karayolu, demiryolu, liman ve havayolları üzerinde durulmuştur. Bunların 1923'teki ve 1949'taki durumları, uzunlukları ve sefer sayıları karşılaştırılmıştır. Aynı zamanda millileştirilmesi meselesi vurgulanmıştır. Su, elektrik, telgraf ve telefon işleri de kitapçıkta önemli yer tutan başlıklardır. Özellikle köylüye büyük zarar veren su baskınlarının önlenmesi, çay ve nehirlerin ıslah edildiği; elektriğin, telgraf ve telefonun yaygınlaştırıldığı ve millileştirildiğinden bahsedilmiştir³¹.

CHP Hükümetlerinin Dışişleri ve Sağlık Alanındaki Başarıları Hakkında Not başlıklı üçüncü broşürde hasta adam olarak anılan Türkiye'den dünya karşısında dipdinç bir adam yaratıldığı vurgulanmaktadır. Bu çerçevede Lozan'dan başlayarak uluslararası antlaşmalar ve bunların sağladığı siyasi ve iktisadi yararlar hakkında bilgiler verilmiştir. Broşürün ikinci

29 Erol Tuncer, *1950 Seçimleri*, TESAV Yay., Ankara 2010, s.301.

30 CHP Propaganda Malzemesi Serisi, *CHP Hükümetlerinin Eğitim ve İçişleri Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara 1950.

31 CHP Propaganda Malzemesi Serisi, *CHP Bayındırlık ve Ulaştırma Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara 1950.

kısımında ise sağlık ve sosyal yardım alanında yapılanlar anlatılmaktadır. Salgın hastalıklara karşı verilen mücadele burada ön plana çıkmaktadır. Ayrıca doktor, diş hekimi, sağlık personeli sayısında, sağlık kuruluşları ve yatak sayısında yirmi yedi senede meydana gelen artış rakamlarla ortaya koyulmuştur³².

CHP Hükümetlerinin Ziraat Alanındaki Başarıları Hakkında Not başlıklı dördüncü broşürde özellikle çiftçiye mali imkanlar sağlayan kurum ve kuruluşlara dikkat çekilmiştir. Ziraat Bankasının sermayesini, şube sayısını ve köylüye verilen kredi miktarını artırdığı rakamlarla verilmektedir. Ziraat Bankasının dışında Tarım Kredi Kooperatifi ve Tarım Satış Kooperatifleri vasıtasıyla köylünün finansmanı ve üretiminin kazanca dönüşmesi için gerekenlerin yapıldığı belirtilmektedir. Tarımda makineleşme, sabandan pulluk ve traktör kullanımına geçiş de teknik inkılap olarak nitelenmekte ve geçişin boyutları rakamlarla anlatılmaktadır. Nihayet Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ele alınmakta ve kanunun neticesinde ortaya çıkan tablo yine rakamlarla izah edilmektedir³³.

CHP Hükümetlerinin Sanayi, Maden, Ticaret ve Maliye Alanındaki Başarıları Hakkında Not başlıklı beşinci broşürde öncelikle Cumhuriyet öncesi Türkiye’de milli sanayinin, ticaretin ve sermayenin olmadığı kapitülasyonlarla piyasaya ithal malların egemen olduğu belirtilmektedir. Devletin sanayi işlerine ilk müdahalesinin 1925’te Sanayi ve Maadin Bankası ile başladığı hakiki sınaî devlet işletmeciliğinin 1933’te kurulan Sümerbank ve Etibank ile devam ettiği ifade edilmektedir. Beş yıllık kalkınma planlarından bahsedilerek, sanayi tesisleri kurulan alanlar anlatılmaktadır. Madencilik alanında da öncelikle millileştirmeye dikkat çekilmektedir. Petrolün bulunduğu, araştırmaların devam ettiği, kömür üretiminde ise 1925 yılına göre yaşanan artış rakamlarla ifade edilmektedir. Pek çok alandaki gelişmeler neticesinde yaşanan mali bir kalkınmaya dikkat çekilerek denk ve nispeten az açık veren bütçelerin yapıldığına işaret edilmiştir³⁴.

Bu beş broşürün dışında altıncı bir broşürün de basıldığı görülmektedir. Kapağında Türk Bayrağı ve köylü bir yurttaşın resminin yer aldığı broşür, Unutan Yolunu Şaşırır başlığını taşımaktadır. Otuz iki sayfadan oluşan ve resimlerle desteklenen broşürde propaganda serisinde yer verilen bilgiler, milli mücadeleden itibaren kronolojik olarak ve fotoğraflarla oluşturulan belli bir mizansen dahilinde verilmiştir³⁵.

Başta da belirtildiği üzere broşürlerin hazırlanması ve peyderpey gönderilmeye başlanmasının ardından CHP Genel Sekreterliği, bu broşürlerden nasıl faydalanacağı da ayrı bir tamim ile 22 Mart 1950’de bütün teşkilatlara bildirmiştir. Tamimde komitelerin düzenleyeceği konferans ve toplantıların esas fikirlerinin ve halka telkin edilecek hususların bu broşürlerden alınması istenmiştir³⁶.

4.b. Afişler, El ilanları ve Vecizeler

Propaganda çalışmalarında ve taşradaki komitelere gönderilen tamimlerde afişlerin ve el ilanlarının öneminden defaatle bahsedilmiştir. Nitekim, nispeten uzun broşürlerin ve rakamsal verilerin toplumun bütün kesimleri üzerinde aynı derecede etki yaratmayacağı açıktır. Dahası görsel malzeme ile desteklenen etkili bir sloganın toplum üzerindeki etkisi,

32 CHP Propaganda Malzemesi Serisi, *CHP Dışişleri ve Sağlık Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara 1950.

33 CHP Propaganda Malzemesi Serisi, *CHP Hükümetlerinin Ziraat Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara 1950.

34 CHP Propaganda Malzemesi Serisi, *CHP Hükümetlerinin Sanayi, Maden, Ticaret ve Maliye Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara 1950.

35 *Unutan Yolunu Şaşırır*, Ulus Basımevi, Ankara 1950.

36 BCA, 490.01/10.54.8

su götürmeyecek derecede nettir. CHP propagandacıları da bunun farkındadır ve hal böyle iken onlarca afiş ve el ilanının basıldığını görmek mümkündür. Bu afişler, el ilanları ve veciz sözlerde de belli konular ve temalar etrafında toplanmıştır.

Bu temalardan ilki, verilen birlik ve birliğin bozulmasının hoş görülmemesi gerektiği mesajıdır. Propaganda sürecinde öne çıkan afişlerden birinde *“Dedikodu yeter, Birlik Düzenlik ve Müspet İş, Oyunu CHP’ye ver!”* ifadeleri yer almaktadır. El ilanlarında ise *“Vatandaş! Bu yurda Hürlüğü birliği düzenliği ileriliği CHP getirdi, Bu paha biçilmez kıymetleri vereceğin oyla koruyacaksın!”* şeklinde afişlerle benzer ifadeler yer almaktadır. Veciz sözlerde de benzer vurguları görmek mümkündür: *“Dağılan çöker. Daima bir daima toplu!”* Bu arada birlik, İnönü ile de özdeşleştirilmiş ve İnönü, Türk birliğinin ta kendisidir ifadesi veciz sözler arasında yerini almıştır³⁷. Bu çerçevede Demokrat Parti de birliği bozan dirlige kasteden bir bozuncu olarak resmedilmiştir. Hatta demokrasi talep eden Demokratlar demokrasiye kastetmekle itham edilmektedirler. Bu durum karşısında seçmen afişlerde uyanık olmaya davet edilmektedir: *“Şiddet ve Baskı ile Demokrasiye Çelme takıyorlar! Uyanık Ol! Oyunu CHP’ye ver!”* El ilanlarında ise daha teferruatlı şekilde memlekette demokrasi olduğu halde demokrasi talebi ile ortaya çıkanlara karşı vatandaşlar uyarılmaktadır: *“Vatandaş! Hür bir memlekette istibdat var! diyenden kork! İkinci Dünya Savaşından sonraki Avrupa memleketlerine ibretle bak! Bu memleketlerin birçoğunda hürriyet ve demokrasi adına konuşanlar, iktidara gelince ilk iş olarak hürriyeti ve demokrasiyi yok ettiler. Hürriyeti öldürmek için hürriyetten faydalandılar. Vatandaş! Görüyor ve duyuyorsun; her istediklerini yazıyor ve söylüyorlar. Öyle iken istibdattan bahsediyorlar. Hürriyet sayesinde hür hareket edenler, hürriyeti katledebilirler. Oy vereceğin partiye dikkat et!”*³⁸

Dikkat çeken bir başka husus ve öne çıkan ikinci tema ise Atatürk’ün partisi ve Atatürk ve İnönü birlikteliğidir. Atatürk ve İnönü’nün resimlerinin yan yana kullanıldığı afişte *“Atatürk ve İnönü CHP’nin başdırlar. Oylarımızı Onların partisine verelim!”* ifadeleri yer almaktadır. Aynı çerçevede hazırlanan vecizlerle gençler, Atatürk’ün partisine oy vermeye davet edilmektedir: *“Türk Genci! Atatürk, cumhuriyeti sana emanet etti.”*³⁹

Görsel malzemelerde ve vecizlerde partinin geçmiş ile kurduğu bağ Atatürk ile sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda milli mücadeleden başlayan şanlı bir geçmiş ve 27 yılda elde edilen kazanımlara yer verilmiştir. Özellikle kullanılan vecizelerde yoğun şekilde bu konu işlenmiştir: *“Halkın bağrından Müdafai Hukuk, Müdafai Hukukun bağrından CHP doğdu; İnandılar, döğüştiler, kazandılar. Bıraktıkları emanetin nöbetçisiyiz; Cumhuriyet olmazı olur yaptı; Eskinin sonu Sevr, yeninin başı Lozan. Afişlerde de Ne mi Yaptık? Demiryolu, Okul, Fabrika, Banka, Hastahane, Yol ve İleri Ziraat. Cihanda İtibar Gören Türkiye! Oyunu CHP’ye Ver!”* ifadeleriyle vatandaşa bu süre içerisinde yapılanlar bir kez daha hatırlatılmaktadır. Özellikle iktisadi ve sanayi alanında yapılanlar, el ilanlarında sıkça işlenmiştir: *“İpliğini Ununu dahi dışarıdan getiren bir memlekettik. Türk milleti bugün mütevazı, fakat verimli fabrikalarıyla öğünebilir. İkinci Dünya Savaşında ordunun ve halkın en mühim ihtiyaçlarını bu fabrikalar karşıladı. Sanayileşme CHP’nin büyük başarılarından biridir. İnkılabın başında yurdumuzda ancak 300 fabrika vardı. Çalışan işçi adedi 16 bindi. 1950 yılında 350 bin işçi çalıştıran 6000 fabrikamız vardır.”* Bir yandan yapılanlar anlatılırken bir yandan da CHP’nin vazifesini henüz tamamlamadığı yarım kalan işleri olduğu, bunların tamamlanması için CHP’nin yeniden iktidara taşınması gerektiği vurgulanmaktadır⁴⁰.

37 BCA, 490.01/355.1490.1

38 BCA, 490.01/355.1490.1

39 BCA, 490.01/355.1490.1

40 BCA, 490.01/355.1490.1

Bütün bunlarla birlikte afişler, el ilanları ve vecizelerde ağırlıklı olarak hitap edilen kesimler, köylüler ve işçilerdir. Nitekim ülkenin nüfusu göz önünde tutulduğunda bilhassa köylülerin propaganda faaliyetlerinin hedefindeki ana kitle olması şaşırtıcı da değildir. Propaganda için basılan renkli afişlerden biri de köylülere yöneliktir. CHP'nin amblemi şeklindeki görselde 6 ok yerine köy ve köylü politikasının temel prensipleri olarak şu ifadeler yazılmıştır: *“Türk Köylüsü için güttüğümüz siyaset: Topraksıza toprak, Toprağına tapu, Ucuz ve yeter kredi, Makineli İleri ziraat, Mahsule İyi fiyat, daha mesut bir hayat. Oyunu CHP'ye ver!”* Aynı prensiplerin ve mesajın yer aldığı el broşürleri de basılmıştır. Bir yandan da yarım kalan işlerin tamamlanacağına dair mesajlar verilmektedir: *“Tamamlayacağımız işlerden bazıları: Köylerimize su yol kasabalarımıza su elektrik. Yurdun her köşesine temiz suya, yola, ışığa kavuşmasını gerçekleştirmek yolundayız.”* Köylülere olduğu gibi işçiler için de ayrı afiş ve el ilanları hazırlanmıştır. Söz konusu afişte İnönü vasıtasıyla işçilere seslenilmektedir: *“İnönü Diyor ki: Türkiye’de işçiler vatan bütünlüğünün ve vatan hürriyet ve istiklalinin en samimi müdafaacılarıdır. Oyunu CHP'ye ver.”* İşçiler için hazırlanan ve işçi hakları için neler yapıldığı anlatılan el ilanında işçiler, DP'ye değil de CHP'ye oy vermeleri için ikna edilmeye çalışılmaktadırlar: *“İşçi Vatandaş! Muhalefet sana, sadece hürriyetten bahsediyor. İctimai adalete dayanmayan bir hürriyetin kıymeti olur mu? İşçi kanunu ile işçi emeğini istismara karşı koruduk. İşçi vatandaşı! Senin ailenin, çocuklarının varlığını istikbalini CHP emniyet altına aldı.”*⁴¹

CHP'nin propaganda için hazırlanan malzemeler, sayı ve çeşitlilik açısından yeterli gözükmemektedir. Bununla birlikte nitelik açısından içerdiği mesajlar da bazı sıkıntılar yok değildir. Her şeyden önce büyük oranda geçmişten bahsedilmektedir. Daha önce yaptıkları üzerinden seçmene seslenmekte; yeni bir şey vaad etmemektedir. Daha çok yarım kalan bir hikayenin tamamlanması için fırsat isteme şeklindedir. Bu durumda ise uzun süre iktidarda kalan her siyasal partinin karşılaşılabileceği *“madem yapacaktınız şimdiye kadar neden yapmadınız?”* soru ve eleştirisi ile de sıkça muhatap olabilmektedir. Bunun yanı sıra bu çokluk ve çeşitliliğin her zaman iyi sonuç verdiği de söylenemez. Çok fazla slogan çok fazla afiş, çok fazla temaya sahip olmasına karşın kitleleri heyecanlandırarak, akılda kalacak, aidiyet hissi uyandıracak bir mottodan yoksun olduğu gözükmemektedir. Ya da Koçak'ın ifadesiyle hazırlanan metinler, bürokratlarca hazırlanmış, hükümet programına benzer propaganda metinleri, kuru cansız sıkıcı ve heyecansız bir üslupla kaleme alınmış olup CHP'nin vaat edebilecek pek az şeyi kalmış olduğunu göstermektedirler⁴².

5. Propaganda Komitelerinin Faaliyetleri

Propaganda faaliyetlerinin koordinasyonunu yürüten Merkez Propaganda ve Yayın Bürosu, taşradaki komitelerinin kurulmasının hemen ardından, pek çok kez tamimler vasıtasıyla propaganda komitelerinden haftalık raporların düzenli şekilde merkeze göndermelerini istemiştir. Bu raporlar, komitelerin çalışma şekilleri, merkezden gönderilen propaganda malzemelerinin kullanımı, komitelerin ihtiyaçları, propaganda faaliyetleri sırasında karşılan sorunlar ve DP'nin seçim propagandası ile ilgili bilgiler içermektedir.

Komitelerce en sık başvurulan yöntem, tahmin edileceği üzere düzenlenen halk toplantılarıdır. Katılımcı sayısı ve mekan açısından çeşitli büyüklüklerde olabilmektedir. Genellikle toplantılar için kahvehaneler, sinemalar, halkevi salonları kullanılmaktadır. Zaman zaman çay partisi ve film gösterimi şeklinde yapılmaktadır. Bazense aile ziyaretleri şeklinde daha küçük toplantılar gerçekleştirilmektedir. Toplantılar sırasında propaganda

41 BCA, 490.01/355.1490.1

42 Cemil Koçak, *Türkiye’de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, CHP İktidarının Sonu, C.6, İletişim Yay., İstanbul 2017, s.410.

malzemeleri doğrultusunda hazırlanan konuşmalar yapılmakta ve el broşürleri dağıtılmaktadır. Toplantılar genellikle açıktan propaganda şeklinde iken bazı örneklerde özellikle politik hava sezdirilmeden icap eden propagandanın yapıldığı belirtilmektedir. Neredeyse miting havasında geçen büyük organizasyonlara ise komiteler milletvekilleri, mümkünse bakanlardan bazılarının katılmalarını talep etmektedir. Örneğin Beşiktaş komitesi, yapacağı bin beş yüz kişilik toplantıya iki bakan ve iki milletvekilinin katılmasını uygun olacağını belirtmektedir⁴³.

Köy ziyaretleri özellikle dikkat çeken bir diğer husustur. Nitekim genel merkezden gönderilen talimat doğrultusunda köylerde teşkilat olmasa dahi buraların boş bırakılmaması ziyaretlerde bulunulması bildirilmiştir. Propaganda komiteleri de kimi zaman özel ekipler kurarak kimi zamansa bizzat komite üyeleri köyleri paylaşarak bu ziyaretleri gerçekleştirmiştir⁴⁴. Bu ziyaretler esnasında karşılaşılan en önemli güçlük hava ve yol koşullarıdır. Özellikle Karadeniz bölgesinde yer alan Çayeli, Bafra gibi komitelerden gelen raporlarda köylerin dağınık yolların çamurlu arazinin zor olması nedeniyle motorlu taşıt kullanıldığı bunun artırılmasının propagandanın etkisini de artıracığı belirtilmiştir. Köy gezileri ve toplantılarının yanı sıra köyden gelen yurttaşlar ve muhtarlar bir araya toplanarak temaslarda bulunulmuştur. Bu arada yine özellikle köylerde DP'liler ile çetin bir mücadele ve yarışın yaşandığı da raporlara yansıyan başka bir husustur. Köyler kadar işçilerin yoğun olarak yaşadığı yerler de propaganda komitelerinin nispeten daha aktif olması gereken yerler olarak belirlenmiştir. Bu bölgelerde özellikle fabrikaların yoğun olarak bulunduğu yerler ve maden havzalarında daha fazla propagandaya ihtiyaç olduğu komitelerce belirtilmiş ve işçilere yönelik propaganda malzemelerinden daha fazla bastırılarak gönderilmesi istenmiştir⁴⁵.

Nitekim sadece işçilerin yoğun olduğu yerlerde değil, genel itibarıyla propaganda malzemelerinin dağıtımı ile ilgili sorunlar, sıklıkla görülmektedir. Propaganda malzemelerinin komitelere ulaşmadığı yahut eksik gönderildiği, bunların acilen gönderilmesi gerektiğine dair yazılar taşradaki komiteler tarafından merkez büroya gönderilmektedir. Hatta seçimlere kısa bir süre kaldığı 1950 Nisan ayı ortalarında dahi hala seçim propaganda malzemesinin ulaşmadığı komitelerin varlığı söz konusudur⁴⁶. Propaganda malzemesi olarak broşür, afiş, el ilanı gibi basılı malzeme dışında komitelerin başka taleplerini de görmek mümkündür. Bunlar arasında Atatürk ve İnönü resimleri, CHP ve Türk bayrakları ve parti rozetleri yer almaktadır. Bunlardan genellikle fazla sayıda gönderilmesi istenmiştir. Bunlar dışında komitelerce talep edilen en önemli araç hoparlördür. Hoparlör, 1950 şartları içerisinde etkili bir propaganda aracı olmasından dolayı propaganda komiteleri raporlarında ve yazışmalarında en sık rastlanan taleplerin başında gelmektedir. Çorum, İskenderun, Üsküdar, Burhaniye gibi pek çok il ve ilçe komitesi, yerleşim yerlerinin belli noktalarında ve araç üzerinde gezici olarak kullanılmak üzere hoparlör tesisatı talebinde bulunmuşlardır⁴⁷.

Propaganda komitelerinin faaliyetleri, sadece CHP propagandası ve propaganda malzemeleri dairesinde şekillenmemiştir. Aynı zamanda propaganda sırasında görülen ve özellikle DP tarafından CHP'ye karşı propaganda malzemesi olarak kullanılan meseleleri, merkeze bildirme ve DP propagandasına karşı mücadele işini de üstlenmişlerdir. Komitelerin propagandalarının etkisini zayıflattığı gerekçesiyle bildirilen eksiklerin bir an

43 BCA, 490.01/10.52.3; BCA, 490.01/1393.623.1; BCA, 490.01/1392.622.1.

44 BCA, 490.01/10.55.15

45 BCA, 490.01/1393.623.1

46 BCA, 490.01/10.53.7

47 BCA, 490.01/1393.623.1; BCA, 490.01/10.52.3; BCA, 490.01/1392.622.1

önce giderilmesi yahut önlem alınması istenmiştir. Bunlardan Denizli'den Yayın Bürosu Başkanlığına yollanan yazıda DP'nin orman meselesinin henüz köylü lehine çözülemeyişini, köy okullarının köylünün parasıyla yapılırken şehirlerde bu uygulamanın olmayışını, propaganda malzemesi olarak kullandığı belirtilmektedir. Yine Denizli'nin Çivril İlçesi Propaganda Komitesi, Genel İdare Kurulu Propaganda Yayın Bürosuna yazdığı raporda DP tarafından devletçiliğin memleketi geri bıraktığına dair propaganda yapıldığı bunlara cevap için devletçiliği en ince teferruatına kadar açıklayan malumata ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Çarşamba Komite ise DP'nin fakir yurttaşlara maddi yardım yaptığını, CHP'nin dinsiz bir parti olduğu ve yöneticilerinin hırsız veya hırsız hamisi olduğu yönünde propaganda yaptığını; bunlar karşısında komitenin tekzip mücadelesi verdiğini raporunda merkeze bildirmiştir. Komiteler, DP'nin propagandaları ile mücadele ederken bir yandan da DP'ye geçenlerin CHP'ye geri dönmeleri için uğraş vermektedirler. Bunlardan başarılı olanlar da büyük bir gururla merkez büroya bildirilmektedir. Bazı durumlarda ise üyelik aşamasına varmadan DP mitinglerinin ya da propagandacılarının hemen ardından yahut öncesinde komiteler tarafından toplantılar düzenlenmesidir. Örneğin Sivrihisar'da Celal Bayar'ın ilçedeki konuşmasının hemen ardından halkın toplanarak propaganda yapıldığı bildirilmektedir. Antalya komite ise DP'nin Gazipaşa ilçesindeki köy gezilerinin haber alındığını ve DP'lilerden önce bu köylere giderek DP'lilerin buralardan hüsrarla dönmelerinin sağlandığını rapor etmektedir⁴⁸.

Propaganda komitelerinin raporlarına bakıldığında kuruluş amaçlarına ve iş programlarına uygun olarak faaliyetlerini yerine getirdikleri görülmektedir. Hazırlanan propaganda malzemelerini etkin olarak kullanmaya gayret göstermişler ve bunların hedef kitleleri ile buluşmasını sağlamışlardır. Dolayısıyla seçim öncesinde kendilerine biçilen Parti ile halk arasında köprü olma vazifesini gayretle yürüttükleri görülmektedir. Ancak bu vazifinin ifası sırasında bürokratik gelenek kırılmamıştır. Yıllardır iktidar partisine bağlı valiler, belediye başkanları, bürokratlar, halkın CHP'nin hele İnönü gibi bir liderin yanında yer alacağından kuşku duyulmamasını merkeze aktarmışlardır⁴⁹. Propaganda komiteleri de bu alışkanlıktan kendilerini kurtaramamışlar ve hazırladıkları raporlarda benzer yaklaşımı benimsemişlerdir.

Sonuç

1950 ocağının sonlarında kurulmasına karar verilen CHP, Propaganda Komiteleri, şubat ortasından itibaren teşkil edilmeye ve faaliyet göstermeye başlamış ve 14 Mayıs 1950 genel seçimlerine kadar propaganda faaliyetlerine devam etmiştir. CHP için seçimleri yürütecek bir yapının teşkili, yeni bir husus değildir. Nitekim daha önce Genel Sekreterliğe bağlı çeşitli bürolar tarafından seçim faaliyetleri ve kampanyaları yürütülmüştür. Ancak ilk kez, merkezden başlayarak taşraya kadar uzanan ve sadece seçimlerle ilgilenecek münferit bir yapı, hayata geçirilmiştir. Her ne kadar CHP'nin 1950 seçimlerini kazanacağına dair mutlak bir inanca sahip olduğu üzerinde bir mutabakat olsa da böyle bir teşkilata ve aygıtı 1950 seçimlerinde başvurması, partinin bu seçime verdiği önemi göstermektedir.

Komitelerin yapısı itibarıyla de CHP içerisinde 1945-1950 arasında yaşanmaya başlanan liberalizasyon ve kendini yeniden konumlandırma teşebbüsleriyle de uyumlu bir hamledir. Nitekim propaganda komiteleri neticede bir halka inme, halkın nabzını tutma teşebbüsü olarak okunabilir. Merkezden başlayarak il, ilçe ve köylere kadar uzanan bir taşra teşkilatı ve zincir oluşturulmuştur. Dahası merkez, bu zincir sayesinde taşranın sesine kulak verme

48 BCA, 490.01/1392.622.1; BCA, 490.01/1393.623.1

49 Cüneyt Arcayürek, *Demokrasi'nin İlk Yılları 1947-1951*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1983, s.133-134.

niyetini de açıkça ortaya koymuştur. Dolayısıyla ilk bakışta son derece makul, mantıklı ve bir seçim için yapılabilecek iyi organizasyonlardan biri olarak gözükmektedir. Buna karşın 1950 seçimleri neticesi ve ortaya çıkan başarısızlık, bu mekanizmanın başarılı olduğunu söylemeye imkan vermemektedir. Öte yandan söz konusu yenilginin ve başarısızlığın tek yahut başat müsebbibinin propaganda komiteleri olduğunu iddia etmek de mümkün değildir. Nitekim ortada yirmi yedi yıllık bir iktidarın neticesinde alınmış bir yenilgi söz konusudur. Bu uzun iktidar döneminde hürriyetler meselesinden iktisadi meselelere kadar pek çok sorun birikmiştir. Bu sorunların üstesinden gelmek ve seçmenin zihnindeki tek parti dönemi algısını değiştirmek, üç aylık bir organizasyonun başarabileceği bir iş olmaktan son derece uzaktır. Zaten propaganda komiteleri, böyle bir işlevi üstlenecek kadar bağımsız ve şümulü bir yapı değildir. Merkezdeki karar vericilerin çizdiği yol ve çerçeve dahilinde hareket etmiştir. Dolayısıyla Propaganda komitelerinin başarısız olmasının nedenleri, CHP'nin seçimleri kaybetme nedenlerinin içerisinde aramak daha doğrudur. Ya da başka bir ifadeyle Propaganda komiteleri başarısız olduğu için CHP başarısız olmamıştır; CHP başarısız olduğu için propaganda komiteleri de başarısız olmuştur denilebilir.

Bununla birlikte sadece propaganda komitelerinin özelinde münferit nedenler ve meseleler yok değildir. Her şeyden önce mekanizma ve teşkilat yeni olsa da yapı hala aynı yapıdır. İl ve ilçe idare kurulları propaganda komitelerinin teşkilinde yer almıştır. Dolayısıyla seçmen için kendisine CHP propagandası için gelen kişiler, yine tek partili dönemin egemenleri olan aynı simalardır. Dolayısıyla yeni bir şey vaat etseler dahi seçmende karşılığını bulması son derece güçtür. Diğer yandan propaganda komitelerinin faaliyetleri ve bunları içeren raporlara bakıldığında 1950 seçimleri öncesi, CHP için işlerin gayet yolunda gittiğine dair güçlü bir izlenim ortaya çıkmaktadır. Birkaç istisna sayılmazsa DP'ye karşı taşrada belli bir üstünlük sağlandığına dair bir kaniya sahip olmak işten bile değildir. Ancak seçim sonuçları ortaya çıktığında bunun bir sanrı olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bir yanlış bilgilendirme söz konusudur. Bu yanlış bilgilendirme, iki nedenden kaynaklanabilir. Birincisi propaganda komiteleri, neticede bürokratik usullerin geçerli olduğu bir zincirin ve silsilenin halkasıdır. Bürokratik silsile, gerçeklikten ziyade bir üst merciin duymak istediği sonuçların ortaya konulmasını vaaz etmektedir. Hal böyle iken komitelerin, taşra ve sahadaki durumu ne kadar doğru yansıttıkları tartışmaya açık bir husustur. İkincisi ise Propaganda komiteleri, seçmenler tarafından yanıltılmıştır. İktidarın gölgesinde seçmenler, renklerini net şekilde ortaya koymamışlar ve tabandan yukarıya doğru giden silsile, yanlış bir bilgi üzerine inşa edilmiştir. Bu seçenekte de yine propaganda komitelerinin sahayı doğru okuyamaması gibi ciddi bir sorumluluğu mevcuttur.

Her iki ihtimale ve 1950 seçim başarısızlığına karşın, CHP yönetiminin propaganda komiteleri mekanizmasından memnun olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, seçim sonrasında Propaganda Komiteleri, tekrar gündeme gelecek ve yeni bir yapılanmayla benzer uygulamaya devam edilecektir. Netice itibarıyla CHP, bu mekanizmayı, halka inmenin bir aracı olarak görmeye devam edecektir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA, 490.01/1391.619.2

BCA, 490.01/10.51.6

BCA, 490.01/10.51.7

BCA, 490.01/10.51.9

BCA, 490.01/10.51.10

BCA, 490.01/10.51.11
BCA, 490.01/10.51.12
BCA, 490.01/10.51.14
BCA, 490.01/10.52.3
BCA, 490.01/10.53.7
BCA, 490.01/10.54.8
BCA, 490.01/10.54.9
BCA, 490.01/10.54.16
BCA, 490.01/10.55.1
BCA, 490.01/10.55.4
BCA, 490.01/10.55.15
BCA, 490.01/1281.257.7
BCA, 490.01/1316.366.2
BCA, 490.01/1392.622.1
BCA, 490.01/1393.623.1
BCA, 490.01/163.649.2
BCA, 490.01/355.1490.1
BCA, 490.01/600.76.10

Broşürler

CHP, (1950), *Türk İşçisi, Hangisi Doğru? Hangisi İğri? Sen Karar Ver!*, Ankara: Ulus Basımevi.
CHP, (1950), *Unutan Yolunu Şaşırır*, Ankara: Ulus Basımevi.
CHP Propaganda Malzemesi Serisi (1950), *CHP Hükümetlerinin Eğitim ve İşçileri Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara.
CHP Propaganda Malzemesi Serisi (1950), *CHP Bayındırlık ve Ulaştırma Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara.
CHP Propaganda Malzemesi Serisi (1950), *CHP Dışişleri ve Sağlık Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara.
CHP Propaganda Malzemesi Serisi (1950), *CHP Hükümetlerinin Ziraat Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara.
CHP Propaganda Malzemesi Serisi, (1950), *CHP Hükümetlerinin Sanayi, Maden, Ticaret ve Maliye Alanındaki Başarıları Hakkında Not*, Ankara.

Kitaplar

Arcayürek, Cüneyt, (1983), *Demokrasi'nin İlk Yılları 1947-1951*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
Aydemir, Şevket Süreyya (1988), *İkinci Adam*, 2. Cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi.
Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Anılar, 1939-1954*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
Çavdar, Tevfik (2004), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi.
Karpaz, Kemal (2010), *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Timaş Yay.
Koçak, Cemil (2017), *Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, *CHP İktidarının Sonu*, C.6, İstanbul: İletişim Yay.

Toker, Metin (1970), *Tek Partiden Çok Partiye*, İstanbul: Milliyet Yay.

Tuncer, Erol (2010), *1950 Seçimleri*, Ankara: TESAV Yay.

Uran, Hilmi (1959), *Hatıralarım*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

LONDRA-ZÜRİCH ANLAŞMALARINA GİDEN SÜREÇ (1959)

THE PROCESS LEADING UP TO THE LONDON-ZURICH AGREEMENTS (1959)

Kaan Cem GENİŞ*

Geliş Tarihi/Received:24.04.2020

Kabul Tarihi/Accepted:16.10.2020

GENİŞ, Kaan Cem, (2021), "Londra-Zürich Anlaşmalarına Giden Süreç (1959)", Belge Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 233-252.

Öz

Türk kamuoyunda Kıbrıs'ın önemli bir konuma gelmesi 1950'li yılların ortalarına tekabül etmektedir. İktidarının ilk yıllarında Demokrat Parti'nin Kıbrıs üzerine belirli bir dış politikası bulunmamaktadır. Lakin daha sonra ortaya çıkan Türk-Yunan sorunları ve Yunanistan'ın ada üzerinde hâkimiyet iddiasına girilmesiyle birlikte Türk halkı, Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin haklarını koruyabilmek için sesini duyurmaya çalışmıştır. Türk basını da bu konu etrafında detaylıca durmuş ve kamuoyunu aydınlatmaya çalışmıştır. Bu gelişmeler üzerine Demokrat Parti iktidarı da Kıbrıs meselesini devletin önemli konularından biri haline getirmiştir. Türk ve Yunan devletleri arasındaki problemler, Kıbrıs meselesinin çözümünü oldukça geciktirmiştir. 1959 yılına kadar geçen sürede Türk ve Yunan devletleri arasındaki çatışmanın çözümü için ilk adımlar 1958 yılında atılmış, Züriç ve Londra Konferanslarının bir ön hazırlığı niteliğinde toplanan konferansta adanın geleceği ile ilgili çözümler bulunmaya çalışılmıştır. Beklenen adım ise 1959 yılında atılmış ve adanın fiili sahibi görünümünde olan İngiltere'nin nezaretinde çözüm arayışlarına girilmiştir. Züriç Konferansı, Londra Konferansının bir ön hazırlığı, taslağı gibi düşünülebilir. Züriç'te Türk ve Yunan heyetleri bulunmuş ve alınan kararlar İngiliz hükümeti tarafından takip edilmiştir. Londra Konferansı ise bizzat adanın mevcut sahibi konumunda bulunan İngiltere'nin ev sahipliğinde başlamış ve ana karar alma mekanizması olarak iş görmüştür. Devletlerin büyük gayretiyle ortaya çıkan Kıbrıs Anlaşması ve Kıbrıs Anayasası taslağı maalesef anlaşmazlıklara kurban gitmiş ve kalıcı çözümler sunamamıştır. Londra uçak kazası ve yarattığı akisler de Kıbrıs sürecinin önemli aşamalarından biri olmuştur. Londra uçak kazası Türkiye'de derin akisler yaratmıştır. Çalışmanın içerisinde Türk basınında kazanın nasıl yansıtıldığı da aktarılmaya çalışılmıştır. Devlet idare eden kişilerin nasıl hareket ettikleri, karar alma mekanizmasını nasıl işlettikleri ve anlaşmaya varabilmek için yapabilecekleri fedakârlıklar bu çalışmanın içerisinde aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Türk-Yunan İlişkileri, Kıbrıs, Londra-Zürich Anlaşmaları, Londra Uçak Kazası.*

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Doktora Öğrencisi, E-mail: kcgens@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-7608-1220>)

Abstract

Cyprus's rise to an important position in Turkish public opinion corresponds to the mid-1950s. During the early years of its rule, the Democratic Party did not have a specific foreign policy on Cyprus. But later, with the Turkish-Greek problems and Greece's attempt to claim sovereignty over the island, the Turkish people tried to make their voice heard in order to protect the rights of the Turks living in Cyprus. The Turkish press also focused on this issue in detail and tried to enlighten the public. After these developments, the power of the Democratic Party also made the Cyprus issue one of the important issues of the state. The problems between the Turkish and Greek states have delayed the settlement of the Cyprus issue. In the period leading up to 1959, the first steps for resolving the conflict between the Turkish and Greek states were taken in 1958, and the conference convened as a preliminary preparation of the Zurich and London conferences sought to find solutions for the future of the island. The expected step was taken in 1959 and a search for a solution was initiated under the supervision of Britain, which was the de facto owner of the island. The Zürich conference can be considered as a preliminary, draft of the London Conference. Turkish and Greek delegations were present in Zürich and the decisions were followed by the British government. The London Conference, on the other hand, began hosted by the UK, which is the current owner of the island, and acted as the main decision-making mechanism. The Cyprus Agreement and the draft constitution of Cyprus, which emerged with the great efforts of the States, unfortunately fell victim to disputes and failed to offer permanent solutions. The London plane crash and the flows it created have also been one of the important stages of the Cyprus process. The London plane crash has created deep currents in Turkey. As part of the study, the Turkish press also tried to convey how the accident was reflected. How the state administrators act, how they operate the decision-making mechanism and the sacrifices they can make to reach an agreement were tried to be conveyed in this study.

Keywords: *Turkish-Greek Relations, Cyprus, London-Zürich Agreement, London Plane Crash.*

Giriş

Kıbrıs meselesi, Demokrat Parti iktidarı döneminde dış politikanın önemli konularından birini teşkil etmiştir. 1950'li yıllardan itibaren basın ve kamuoyunun da desteğiyle Türk vatandaşları arasında Kıbrıs'ın milli bir dava haline gelme süreci yaşanmıştır. Özellikle 1954 yılında Yunanistan'ın Kıbrıs davasını Birleşmiş Milletlere (BM) taşıması, olayın boyutunu uluslararası bir seviyeye çıkarmıştır. Yunanistan adada self determinasyon hakkı istemiş fakat bu isteği BM tarafından reddedilmiştir. Bu ret kararı bir süre Kıbrıs meselesinin üzerini örtmüştü ve Türk-Yunan ikili ilişkilerindeki geçici iyi sürecin devamını sağlamıştır. Demokrat Parti iktidarının ikinci döneminde Türk-Yunan ilişkileri gerilmiştir. 6-7 Eylül 1955 tarihinde gerçekleşen olaylar Kıbrıs meselesini başka boyutlara taşımıştır. Rumların Kıbrıs'ta yaşayan Türk halkı için katliam planları yaptığı şayiası ve Atatürk'ün Selanik'teki evine bomba atıldığı iddiası olayları çığırından çıkarmış, İstanbul'da 2 gün boyunca Rum mahalleri ve dükkânları yağmalanmıştır. Bu haberlerin 1 gün sonra toplanacak olan Londra Konferansından evvel çıkması, olayın planlı bir eylem olduğu izlenimini uyandırmıştır.

1955 tarihindeki Londra Konferansı sonuç almaktan uzak bir görüntü çizmiş olsa da İngiliz politikasında değişiklik yarattığı muhakkaktır. En azından Kıbrıs adasında hem Rum hem de Türk yönetimlerinin ortaya çıkması veya her iki millete de self determinasyon hakkının verilmesi gibi hususlar bu konferansın ardından dillendirilmeye başlamıştır. Anlaşmazlık ve çözümsüzlükle geçen bu 3 yılın ardından 1958 yılında Yunanistan tekrar BM'ye başvurarak Kıbrıs meselesinin hallini istemiştir. BM ise bu konunun üç garantör devlet tarafından (Türkiye, İngiltere, Yunanistan) kendi aralarında anlaşma usulüyle çözülmesi gerektiğini belirtmiştir.¹ 1958 yılında Paris'te toplanan NATO Bakanlar Kurulu Konseyinde üç devlet arasında Kıbrıs için ilk temas sağlanmıştır.² Bundan sonra Londra-Zürich Anlaşmaları ile noktalanacak olan müzakereler süreci başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Yunanistan Dışişleri Bakanı Averof arasında müzakerelerin ilk temelleri atılmıştır. Taraflar konunun çözümü için temsilcilerin 6 Şubat 1959 tarihinde Zürich'te toplanmasına karar vermiştir.

A. Zürich Konferansı Süreci (5-11 Şubat 1959)

5 Şubat 1959

Kıbrıs meselesinin halli için Başbakan Adnan Menderes yanında Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ile birlikte 5 Şubat 1959 günü İsviçre'nin Zürich şehrine hareket etmiştir. Ankara'da Yeşilköy'den kalkan uçakla hareket eden heyeti uğurlamaya çok sayıda partili gelmiştir. Cumhurbaşkanı Başyaveri, Bakanlar, Ankara Valisi ve Belediye Başkanı protokolde yerlerini almışlardır. Başbakan Menderes'i ve heyeti taşıyan uçak 14.30'da Ankara'dan hareket ederek günün ilerleyen saatlerinde İsviçre'ye varmıştır. Hareketin hemen öncesinde Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu gazetecilere verdiği beyanatta: "İki memleket arasında yapılacak bu görüşmeler çoktan beri beklenmekteydi. Daha geniş ve etraflı konuşmak ancak Zürich'teki toplantımızdan sonra mümkün olacaktır." diyerek görüşlerini aktarmıştır. Anadolu Ajansı bu konferans sürecini Birleşmiş Milletlere, 1958 yılında yapılan başvurunun ardından tek çözüm olarak gördüğünü belirtmiştir. Atina Radyosu ise yaptığı yayında Başbakanlar düzeyindeki görüşmeler ile sorunun çözüme kavuşabileceğini belirtmiştir.³ Yıllardır çözüm bekleyen bu sorun için nihai adımların

1 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, Der Yayınları, İstanbul 2015, *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1959.

2 *Bozkurt*, 18 Aralık 1958.

3 *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1959.

atılması hem Kıbrıs Türkleri hem de Rumlar için önemlidir. Uzun zamandır süren belirsizlik ve çözümsüzlük nihayet sona erme devresine girmiştir.

6 Şubat 1959

Kıbrıs Konferansı, Başbakan Adnan Menderes ile Yunanistan Başbakanı Konstandinos Karamanlis⁴ arasında Züriç'in Dolder Oteli'nde sabah saat 10.00'da yapılan görüşme ile başlamıştır. Başbakan Menderes, Yunan Başbakanı ile İngilizce ve Fransızca olarak görüşmüş ve tercüman kullanmaya ihtiyaç duymamıştır. Görüşmenin sonunda Yunan Dışişleri Bakanı Averoff yaptığı açıklamada, Türk delegasyonu ile birlikte aldıkları ortak karar doğrultusunda açıklama yapılmayacağını ifade etmiştir. Türkiye Milli Talebe Federasyonu⁵ İkinci Başkanı Erol Ünal, görüşmelere dair yapmış olduğu açıklamada: *"Züriç'te yapılan görüşmelerde Türk tezinin başarıyla sonuçlanmasını her Türk gibi bizler de bütün kalbimizle temenni etmekteyiz. Bu konuda bizzat Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ile yaptığımız görüşmede taksimin ötesinde bir fedakârlığın bahis konusu olmadığı ifade edilmiştir. Bunu bir teminat olarak kabul ediyor ve neticeleri bekliyoruz. Bir defa daha belirtmek icap ederse, bu konudaki sarih kanaatimiz odur ki Türk Yüksek Öğretim Gençliği olarak taksimin ötesinde en ufak bir fedakârlığa asla tahammülümüz olmayacaktır"* demıştır.⁶

7 Şubat 1959

Kıbrıs görüşmeleri Dışişleri Bakanları Zorlu ve Averoff arasında yapılan ikili müzakereyle sürdürülmüştür. Dolder Oteli'nde saat 10.00'da başlayan görüşme 13.30'a kadar devam etmiştir. Toplantının sonunda Zorlu ve Averoff, başbakanlara toplantıyla alakalı rapor hazırlamışlardır. Bu toplantıya ayrıca Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Melih Esenbel⁷ ve Yunanistan'ın Birleşmiş Milletlerdeki daimî elçisi Palamas da katılmıştır. Zorlu, toplantı sonunda vermiş olduğu demeçte görüşmelerde terakki kaydedildiğini ve anlaşma yolunda ümidini koruduğunu ifade etmiştir. 1958 senesinde Amerika'da kurulmuş olan Türk-Amerikan Dostluk Kulübü Eski Başkanı Fuat Turancıoğlu, yapmış olduğu basın toplantısında amaçlarının Türkiye'yi Amerika'ya tanıtmak, Kıbrıs'taki Türk tezini Amerika kamuoyuna benimsetmek ve Türkiye'ye yapılan Amerikan yardımlarını artırmaya çalışmak olduğunu belirtmiştir.⁸ Bu konferans süreci Fatin Rüştü Zorlu açısından bakıldığında bir hayli önemli görülmektedir. Objektif olarak bakıldığı zaman Demokrat Parti'nin dış politikası 1959 yılına geldiği zaman bir tıkanma ve gerileme dönemi içerisindeydi.

4 1935 yılında Yunan parlamentosuna giren Karamanlis, 1946 yılından sonra Çalışma, Ulaşım ve Haberleşme Bakanlıkları gibi görevlerde bulunmuştur. 1955-1963 ve 1974-1980 yılları arasında başbakanlık görevinde bulunan Karamanlis, 1980-1985 ve 1990-1995 yılları arasında Yunanistan Cumhurbaşkanı olarak görev yapmıştır. Richard Clogg, *Yunanistan'ın Kısa Tarihi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2018, s.261-262.

5 Milli Türk Talebe Birliği, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteğiyle 14 Aralık 1916 yılında kurulmuştur. Cemiyetin Pantürkist faaliyetlerini yürütmek amacıyla kurulmuş olan bu kurum, 1920'ye kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. II. Devre olarak adlandırılan 1926-1936 yılları arasında Turancı bir yaklaşım sergileyen birlik, 1936 yılında izinsiz miting yaptığı için kapatılmıştır. 10 yıllık aranın ardından 1946 yılında Türk Talebe Birliği adını alan birlik, bakanlar kurulu kararıyla adına "Millî" ismini ekletmiştir. 1946-1965 yılları arasında daha çok sol siyasetle ilgilenen birlik, 1965-1980 yılları arasında tekrar milliyetçi bir politika izlemeye başlamıştır. Bkz. <https://www.mttb.org.tr/sayfalar/tarihce/94> (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

6 *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1959.

7 Melih Esenbel, 1938'de İktisat Dairesinde ve 1939'da Ticaret Dairesinde görev yapmıştır. Çeşitli görevlerde bulunmuş olan Esenbel, 1956'da Genel Sekreter I. Yardımcısı, 1957'de Genel Sekreter olmuştur. 1957-1960 yılları arasında bu görevini sürdürmüş olan Esenbel daha sonra Washington Büyükelçisi olarak atanmıştır. 1974-1975 tarihleri arasında Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmuştur. Bkz. http://www.mfa.gov.tr/sayin-melih-rauf-esenbel_in-ozgecmisi.tr.mfa (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

8 *Cumhuriyet*, 8 Şubat 1959.

Kıbrıs'ta kazanılacak olası bir başarı hem kendisinin hem de Demokrat Parti'nin şöhretini yükseltecektir.

8 Şubat 1959

8 Şubat tarihli görüşmeler incelendiği vakit Kıbrıs Türk Cemaati'nin görüşmelerden oldukça rahatsız olduğu görülür. Basına aksettirilmiş olan görüşlerde Türk heyetinin, adada Rum hâkimiyetinin önde bulunduğu bir anlaşmayı kabule hazır olduğuna dair haberler çıkmıştır. Ayrıca Türk ve Yunan heyetlerinin 8 Şubat 1959 tarihli müzakerelerde müstakil bir cumhuriyet fikri üzerinde uzlaşmaya vardıkları görülmüştür.⁹ Kıbrıs Türk Cemaati adına Zürich müzakerelerini izleyen Dr. Fazıl Küçük ve Avukat Rauf Denктаş görüşmeleri titizlikle takip ettiklerini belirtmiş ve tüm Kıbrıs halkına sabırla beklemelerini tavsiye etmişlerdir. Türk köylerini ziyaret eden Denктаş yapmış olduğu açıklamada: "*Mücadelemizi 26 milyona güvenerek yapıyoruz. Bu güvenle mücadelemize devam edeceğiz. İşte bu aşk ve bu idealle Kıbrıs Türkiye'ye er geç bağlanacaktır.*" demiştir.¹⁰ Fazıl Küçük'ün ve Rauf Denктаş'ın, Adnan Menderes'e güvenleri tamdır. Şunu da belirtmek gerekir ki Türk kamuoyunun ve basınının Kıbrıs davası konusunda sergiledikleri tavır ve tutumlar, Menderes'in Kıbrıs'ın menfaatine zarar verecek herhangi bir adım atma ihtimalini zaten ortadan kaldırmıştır. Başbakanın, bir milletin kaderini etkileyecek bu konuda yanlış adım atma lüksü bulunmamaktadır.

9 Şubat 1959

9 Şubat 1959 tarihli görüşme Menderes ile Karamanlis arasında saat 10.00'da Dolder Otelinde başlamış ve 2 saat 15 dakika sürmüştür. Ayrıca Dışişleri bakanları da ayrı bir salonda müzakerelerini sürdürmüşlerdir. Dışişleri bakanları kurulması planlanan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasa taslağını hazırlama aşamasına geçmişlerdir. Yunan Dışişleri Bakanı Averoff, müzakereler sonrasında vermiş olduğu demeçte kati anlaşma şansını %50 olarak gördüğünü ifade etmiştir.¹¹ Bakan Zorlu ise yapmış olduğu açıklamada müzakerelerin "cesaret verici" şekilde devam ettiğini ve sürecin yavaş yavaş başbakanlar katına havale edildiğini söylemiştir.¹² Fatih Rüştu Zorlu Kıbrıs müzakerelerinde oldukça gayretlidir ve başarılı bir tutum sergilediği söylenebilir. Adnan Menderes'in tam desteğini de arkasında hissetmesi bunda etkilidir. Menderes'in, daha önceki Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'ye göre Zorlu ile daha iyi anlaşığı bir hakikattir.

10 Şubat 1959

Müzakerelerin içeriği incelendiği vakit Zorlu ve Averoff'un Dolder Otelinde yaklaşık 4 saat süren bir toplantı yaptıkları görülmüştür. 10 Şubat 1959 tarihli görüşmeler Türk delegasyonu tarafından olumlu olarak değerlendirilmiştir. Dışişleri Bakanı Zorlu verdiği demeçte muvaffakiyet şansını %80 olarak gördüğünü ifade etmiştir. Ancak aynı soru meslektaşları Averoff'a sorulduğu vakit Averoff: "*Her zaman meslektaşımın fikrine iştirak edemiyorum.*" diyerek kafaları karıştırmıştır. Konuşmasının devamında: "*Biz bir bina inşa ediyoruz. Bunun kalorifer tesisatı tamamıyla yerleştirilmiş, fakat kapı ve pencereleri henüz takılmamıştır. Yani henüz oturulacak halde değildir.*"¹³ Bakan Zorlu ayrıca 11 Şubat tarihinde Başbakan Menderes ile Karamanlis'in son bir toplantı yapacağını belirtmiş

9 *Milliyet*, 8 Şubat 1959.

10 *Cumhuriyet*, 9 Şubat 1959; Fazıl Küçük ve Rauf Denктаş, Başbakan Adnan Menderes'e bir telgraf çekmişler ve telgrafta Kıbrıs Türklerinin haklarının korunacağına ve Kıbrıslıların Rum tahakkümüne mahkûm edilmeyeceğine emin olduklarını söylemişlerdir. Bkz. *Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA)*, 030.01.7.39.2/5.

11 "İzzet S. Sedes Zürich'ten Bildiriyor", *Milliyet*, 10 Şubat 1959.

12 *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1959.

13 *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1959.

ve devamında: “Başvekiller arasında yapılacak olan toplantı son olmakla beraber Kıbrıs meselesinin nihai safhasını teşkil etmeyeceği muhakkaktır. Takdir edersiniz ki bu çetin mesele kolay kolay sona erdirilemez. Bundan böyle de Türk ve Yunan hükümetleri arasında tevali eden temaslar yapılacaktır.”¹⁴ demiştir. Yunan terör örgütü EOKA'nın siyasi kolu olan PEKA, Kıbrıslı Rumlara dağıttığı beyannamelerde hürriyet için gerekirse yeni mücadelelere girmeye hazır olduklarını ifade etmiştir.¹⁵ Görülmektedir ki diplomasi masasında halledilmeye çalışılan bu sorun, terör örgütlerinin elinde güçlü bir propaganda malzemesine dönüşebilmekte ve kitleleri harekete geçirebilmektedir.

11 Şubat 1959

10 Şubat 1959 tarihinde yapılan toplantıda anlaşma zemini tam bulunamadığı ifade edilmesine rağmen 11 Şubat 1959 günü Türk ve Yunan delegeleri Kıbrıs üzerinde mutabakata varmıştır.¹⁶ Zürih'te yapılan toplantıda Başbakan Menderes ile Yunan Başbakanı Karamanlis, Kıbrıs için düşündükleri anlaşmayı parafe etmişlerdir. Toplantının sonunda resmî açıklama yapılmamıştır. Resmî açıklama için İngiltere'nin de görüşü beklenmiştir. Toplantının akşamında Zürih'te resmi tebliğ yayınlamıştır. Tebliğ şu şekildedir:

“Türkiye ve Yunanistan Başvekilleri Adnan Menderes ile Konstantin Karamanlis, beraberlerinde Hariciye vekilleri Fatin Rüştü Zorlu ve Avengelos Averoff olduğu halde 5 Şubat'tan 11 Şubat 1959'a kadar Zürih'te toplanmışlardır. İki Başvekil, samimi bir dostluk havası içinde cereyan eden görüşmelerinde, son senelerde gelişmeleri müşterek endişelerinin sebebini teşkil eden Türk-Yunan reaksiyonlarını incelemişlerdir. Memleketlerini, büyük devlet adamları Atatürk ve Venizelos'un çizdikleri sıkı iş birliği ve yapıcı dostluk yoluna yeniden sokma hususundaki müteakabil arzularını müşahede eden iki Başvekil bu derece mühim olan bu davaya hizmet etmek için müştereken çalışmak hususundaki kararlarını izhar etmişlerdir. Bu yolda kati mahiyetli bir merhalenin aşılması olduğunu müdrük bulunan iki Başvekil, bu mesut merhalenin Türk-Yunan münasebetlerinin bütün ehemmiyetli kesimlerinde derhal neticeler vereceği hakkındaki itminanlarını ifade etmişlerdir.

Kıbrıs meselesi hakkında uzun görüşmeler yapılmıştır. Bu meselenin arz ettiği ehemmiyetli güçlükler rağmen müteakabil bir anlayış zihniyeti içinde nihayet bir uzlaştırıcı anlaşmaya varılmıştır. Hürriyet, iş birliği ve Kıbrıs'ta refah davası bu imtihandan muzaffer çıkmaktadır. Üç Hariciye Vekilinin 1958'te Paris'te yaptıkları toplantı sırasında başlayan üçlü temasların devamını teşkil eden Türk-Yunan görüşmelerinin neticesinden İngiltere hükümetini haberdar etme zamanı gelmiştir. Birleşik Krallığın dostu ve müttefiki olan Türkiye ve Yunanistan, üç ilgili memleket arasında bir anlaşmanın Kıbrıs meselesini kati hal tarzına götürüleceğine inanmakta tereddüt etmemektedirler. Zürih Konferansı sırasında tahakkuk ettirilen terakkilerin böyle bir hal tarzı yolu kâfi derecede açtığını mülhaza eden Türk ve Yunan hükümetleri müzakerelere üçlü bir zemin üzerinde devam ederek bunları mesut bir neticeye isal etmek maksadıyla Birleşik Krallık hükümeti ile anlaşmayı derpiş etmektedirler. Bu maksatla Türkiye ve Yunanistan Hariciye Vekilleri, İngiliz meslektaşlarını neticeye varmış olan görüşmelerin sonucundan haberdar etmek üzere bugünden Londra'ya gideceklerdir.”¹⁷

14 “İzzet S. Sedes Zürih'ten Bildiriyor”, *Milliyet*, 11 Şubat 1959.

15 *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1959.

16 Mutabakat metnini incelemek için bkz. http://www.mfa.gov.tr/ittifak-antlamasi-_zurich_11-subat-1959_.tr.mfa)

17 *Cumhuriyet*, 12 Şubat 1959.

Resmi tebliğden de anlaşılacağı gibi İngiliz hükümetinin oluru alınmadan herhangi bir nihai anlaşmaya varmak mümkün değildir. Zürich Konferansı, Kıbrıs meselesinin ilk merhalesini oluşturmaktadır. Sorunun ana çözüm merkezi İngiltere Hükümetidir. Kıbrıs üzerindeki menfaatlerine zarar verecek herhangi bir anlaşmaya taraftar olmayan İngiltere, Londra'da bu konuları ele alacak ve nihai anlaşma zeminine varmaya çalışacaktır. Zürich'teki konferansın bitiminden sonra Başbakan Menderes ile Karamanlis, Dolder Otelinde yemek yemişler ve Londra'da görüşmek üzere ayrılmışlardır. Menderes aynı gece Ankara'ya, Karamanlis'te Atina'ya dönmüştür.¹⁸

Zürich Konferansı'nda kabul edilmiş olan maddeler dikkatle incelendiği vakit Türk delegasyonunun başarısı ortaya çıkar. Türkler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kıbrıs'taki hâkimiyetini İngilizlere kaptırdığı günden beri ada ile olan ilişkisi asgari seviyelerde kalmıştır. Demokrat Parti iktidarının ilk yıllarına kadar bir Kıbrıs davasından söz etmek mümkün olmaz. Bu sebepten ötürü 1954 yılından itibaren Kıbrıs meselesinin bir kamuoyu oluşturduğu düşünülürse, 5 yıllık dönem içerisinde hem adanın hamisi konumundaki İngiltere ve adada çeşitli silahlı ve provakatif eylemler peşinde bulunan Yunanistan ile anlaşmaya varmak hem de adada askeri kuvvet bulundurma seviyesine gelmek, Türk delegasyonu için azımsanmayacak bir başarıdır.

B. Zürich Konferansı'nın Ardından Yaşanan Gelişmeler

12 Şubat 1959

Zürich Konferansı'nın ardından Londra'da yapılması düşünülen konferansın 12 Şubat günü başlaması için müzakereler yapılmıştır. Gündemin en önemli konusunu ise İngiltere'nin çıkarları oluşturmuştur. İngiliz Dışişleri Bakanı Selwyn Llyod¹⁹, Avam Kamarasında yapmış olduğu açıklamalarda İngiltere'nin Kıbrıs'ta bulunan üsleri üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçmeyeceği hususunda teminat vermiştir. Llyod toplantı sonrası vermiş olduğu demeçte: *"Kıbrıs'taki hayati İngiliz menfaatleri ile ilgili olarak hükümetimize düşen mesuliyetler mevcuttur. Bu geniş çapta meseleler hakkında halen Türkiye ve Yunanistan Dışişleri Bakanları Zorlu ve Averoff ile müzakereler yapılmaktadır. Tezekkür edilmesi ve üzerinde anlaşmaya varılması gereken muhtelif hususlar mevcuttur."* demiştir. Zürich'te varılan anlaşmanın ardından Kıbrıslı Türk liderler Fazıl Küçük ve Rauf Denktaş, Kıbrıs Türkleri adına Londra'da gerçekleşecek müzakereleri izlemek ile görevlendirilmişlerdir. Küçük ve Denktaş açıklamış oldukları beyannamede istikbalden emin olduklarını, Kıbrıs Türklerinin haklarını sonuna kadar savunacaklarını ifade etmişlerdir. Zürich Konferansı'nın ardından sürgünde bulunan Yunan Başpiskoposu Makarios da²⁰ sürece dâhil olmuştur. Makarios Atina'da Başbakan Karamanlis ile görüşmelerde bulunmuş ve Zürich'te varılan anlaşmayı tasvip etmiştir. Makarios'un olumlu beyanatından sonra Atina radyosu çeşitli açıklamalarda bulunmuş ve 11 Şubat 1959 gününü Yunan tarihi için bir dönüm noktası kabul etmiştir.²¹ Zorlu ve Averoff aynı gün Londra'da ilk görüşmelerini gerçekleştirmişler

18 "İzzet S. Sedes Zürich'ten Bildiriyor", *Milliyet*, 12 Şubat 1959.

19 Savunma Bakanı, Maliye Bakanı ve Dışişleri Bakanı olarak görev yapmış olan Lloyd, ayrıca Avam Kamarası'nda da başkanlık mevkiinde bulunmuştur. Detaylı bilgi için bkz. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100110555> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

20 III. Makarios, Atina ve Boston Üniversitelerinde ilahiyat eğitimi almıştır. 1950 yılında Kıbrıslı Rumlar arasında düzenlediği halk oylamasıyla adanın Yunan toprakları arasına katılması için uğraşmış ve Kıbrıslı Rumlar tarafından başpiskoposluğa getirilmiştir. Yunan terör örgütü EOKA'ya da destek veren Makarios, 1960'lı yıllardan sonra Atina yönetimiyle ters düşmüş ve Kıbrıs üzerinde Yunanistan desteğini kaybetmiştir. Atina hükümetinin desteklediği bir darbeye cumhurbaşkanlığı görevinden düşürülmüş fakat 1974'te tekrar cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Clogg, *a.g.e.*, s.264-265.

21 *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1959.

ve 3 maddeli bir plan üzerinde mutabakat sağlamışlardır. Birincisi adadaki İngiliz üslerinin muhafazası, ikincisi İngiliz menfaatlerinin garanti altına alınması ve muhafaza edilmesi ve üçüncüsü de Kıbrıs'ın hür dünyanın bir parçası olarak savunulmasıdır.²² Bu da göstermektedir ki Kıbrıs davasının halli için öncelikle İngilizlerin gönlü yapılmalıdır. İşin hakikati aslında bu şekilde gözler önüne serilmektedir. Cumhuriyet gazetesinin sahibi ve başyazarı Nadir Nadi, köşesinde, Kıbrıs üzerinde varılan mutabakatı olumlu değerlendirmiş ve Kıbrıs'ta Türklerin haklarını muhafaza edebilmek için 2 önemli koşulun bulunduğunu söylemiştir. Doğu Akdeniz'deki Türk güney sınırlarının güvenliğini ve Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin haklarını korumanın bu anlaşmanın yaşaması için elzem olduğunu ifade etmiştir.²³

Zürich Konferansı'nın ardından yurda dönen Başbakan Adnan Menderes, TBMM Genel Kurulu'nda anlaşmayla ilgili izahat vermiştir. Ayrıca Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Melih Esenbel de elinde pek çok belgeyle kurulda söz almış ve Adnan Menderes'in anlattıklarını tamamlayıcı bilgiler vermiştir. Mecliste anlaşmanın büyük bir başarı olduğunu vurgulayan Başbakan: "Bu kabil olanın azamisidir." diyerek anlaşmanın Türkiye'nin çıkarları açısından olabilecek en iyi şekilde gerçekleştiğini ifade etmiştir.²⁴ Bu konferans süreci aslında bir yerde Demokrat Parti'nin itibarı demektir. Hem Adnan Menderes hem de bürokratları anlaşmayı her açıdan ele alarak meclisi aydınlatmaya gayret göstermişlerdir.

13 Şubat 1959

13 Şubat 1959 günü Başbakan Adnan Menderes, Anadolu Ajansı'na Kıbrıs müzakereleri ile ilgili verdiği uzun demecinde:

"Zürich müzakerelerinin müspet olarak neticelenmesinden çok memnunum. Müzakereler karşılıklı olarak derin bir anlayış ve samimiyet içinde cereyan etmiştir. Bu suretle uzun zamandan beri sarsılmış bulunan Türk-Yunan münasebetlerinin ittifak ve dostluk esaslarına en sıkı suretle bağlı bir şekilde yeni baştan ihyası artık mümkün hale gelmiştir. Hatta şimdiden denilebilir ki, en yakın dost ve müttefiki olmanın gerektirdiği görüş ve anlayış tarzı münasebetlerimizde kendini hissettirmeye başlamıştır. İki memleketin kanlı ve elemli bir harbin hemen akabinde Aziz Atatürk ile büyük Yunan devlet adamı M. Venizelos'un iki memleketi dost yapmak hususunda giriştikleri cesurane teşebbüs ve hareketi bu münasebetle hayırla ve şükranla yâd etmek her iki taraf ve hepimiz için yerinde olur. Türk ve Yunan dostluğunun büyük değerini daha o zaman bu teşebbüs ve hareketleri ile kayıt ve tespit etmiş bulunan Büyük Atatürk'ün isabetli görüşünü bir kere daha yâd ederken iki memleket arasındaki dostluk ve ittifakın bugün eskisine nazaran çok daha büyük bir değer taşıdığı şüphesiz olduğunu belirtmek isterim.

Bu mesut anlaşmanın aynı zamanda aramızdaki ihtilaf yüzünden müteessir ve huzursuz bulunan NATO devletleri camiasını da büyük bir memnuniyet ve huzura kavuşturmuş olduğunda hiç şüphe yoktur. Bunun gibi dünyanın diğer sulhsever memleketlerinin de bu neticeden bahtiyarlık duyacaklarından eminim. Halli müşkül, hatta imkânsız görülen bir ihtilafın sulhperver emellerle hareket olunmasını ve karşılıklı iyi niyetin hâkim bulunması takdirinde mükemmel surette hallolunabileceğinin Türkiye ve Yunanistan en güzel örneğini vermiş bulunuyorlar. Kıbrıs ihtilafı haddizatında ehemmiyetli bir mesele olmakla beraber Türk-Yunan dostluğunun ve ittifakının istilzam ettiği sıkı münasebetlerin devamına imkân vermemesi bakımından da ayrıca bir ehemmiyet arz etmekte idi. Bütün

22 "İzzet S. Sedes Londra'dan Bildiriyor", *Milliyet*, 13 Şubat 1959.

23 Nadir Nadi, "Peşin Hüküm Yok", *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1959.

24 Rifki Salim Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)*, Nurel Matbaacılık, Ankara 1998, s.607.

bu mülahazalarladır ki neticelerden pek memnun ve istikbale emniyetle bakmanın huzuru içindeyiz. *Vardığımız bu netice, esas ve ruh itibarı ile haklarımız ve milli menfaatlerimizden bir fedakârlıkta bulunmamakla beraber diğer taraftan da hak ve menfaatlerine riayet etmeyi kalp huzuru ile karşılayan bir zihniyetin eseri olarak telakki edilmek icap eder ki bu takdirde galibiyet veya mağlubiyet her iki taraf içinde bahis mevzuu olmamak lazım gelir.*

Kıbrıs adası sakinlerine gelince, bu adada yaşayan Türk ve Yunan cemaatlerinin bütün mensupları artık kanlı ve kavgalı bir devrin tamamıyla kapanmış olduğuna emin olabilirler. Gerek fert olarak gerek cemaat olarak hak ve menfaatlerinin en adil ve en ölçülü bir şekilde korunmasını mümkün kılacak esasların iki devletçe artık kayıt ve tespit edilmiş bulunması sebebi ile istikbali büyük bir emniyet ve huzur içinde karşılayabilirler. Bu beyanatomda İngiliz millet ve hükümetinden bahsetmemekliğim mümkün olamaz. Zaman zaman arızalar ve fasilalar geçirmiş olmaklar beraber Türk-İngiliz dostluğu ananevi sıfatına bihakkın layık bir mana ve mahiyet taşımaktadır. Her iki millet savaşta ve sulhta birbirlerini çok yakından tanımak fırsatını bulmuşlar ve birbirlerine karşı takdir hisleri ile meşbu olagelmüşlerdir. Vazife başında bulunduğum müddetçe ananevi Türk ve İngiliz dostluğunu mümkün olduğu kadar sıkı ve samimi bir hale getirebilmek için daimî bir gayret ve dikkat içinde hareket ettim. Bu hareket tarzımızın ve bu hislerimizin en samimi surette karşılanmış olduğunu da daima memnuniyetle müşahede ettik. Hatta Kıbrıs meselesinin halli de İngiltere'nin dış siyasetinin dostluk ve müttefiklik icaplarına tam uygun ve ahenkli olarak yürütülmüş olmasının bir eseri ve delili olarak gösterilebilir. Hemen ilave etmeliyim ki, sıkı dostluk münasebetlerimiz olan diğer memleketler de ihtilafın halli hususunda müessir olmuşlar ve halli için gayret sarf etmişlerdir. Bu vesile ile hakiki manası ile bu dost memleketlere de teşekkürlerimi alenen arz etmeyi zevkli bir vazife bilmekteyim.”²⁵

Yapılan görüşmeler neticesinde Londra Konferansı'nın 17 Şubat 1959 günü toplanması üzerinde mutabakata varılmıştır. Toplantıya Kıbrıs Türklerini temsilen Dr. Fazıl Küçük ve Avukat Rauf Denктаş, Rumları temsilen Makarios'un katılacağı belirtilmiştir. Ayrıca Kıbrıs valisi Hugh Foot da²⁶ Londra'ya gelip müzakereleri takip etme kararı almıştır. Foot, Londra basınına vermiş olduğu demeçte Kıbrıs'ta Zürich Anlaşması'nın çok olumlu karşılandığını belirtmiş fakat kendisi için önemli olan iki noktadan bahsetmiştir. Birincisi Kıbrıs halkının refahı, ikincisi ise Kıbrıs'ta çalışan devlet memurlarının durumu meselesidir. Foot, bu iki nokta aydınlatıldığı takdirde müzakerelerin daha şeffaf yürüyeceği fikrinde olduğunu söylemiştir.²⁷ Bilinenin aksine Londra Konferansı'na Adnan Menderes'in katılması ilk başta düşünülmemiştir. Hükümeti Fatin Rüştü Zorlu'nun temsil edeceği kararlaştırılmıştır. Lakin Zürich Konferansı'nın Başbakanlar seviyesinde gerçekleşmesi bu düşüncenin değişmesine ve Menderes'in Londra'ya gitme kararı almasına sebep olmuştur. Başbakan, Londra'ya gitmeme fikrinden, nezaketsizlik etmemek düşüncesi ile vazgeçmiştir.²⁸

14 Şubat 1959

Başbakan Adnan Menderes, 13 Şubat akşamı Ankara'dan İstanbul'a gelmiş ve ertesi gün Kıbrıs Türk'tür Partisi Genel Başkanı Dr. Fazıl Küçük ve Avukat Rauf Denктаş'ı Başbakanlıkta kabul etmiştir. Kabulün ardından açıklama yapan Küçük vermiş olduğu beyanatta:

25 Haluk Kılıçık, *Adnan Menderes'in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri*, Cilt: III, Demokratlar Kulübü Yayınları, İstanbul 1992, s.39-40.

26 1957 yılında Kıbrıs Valiliği görevine getirilmiş ve 1960 yılına kadar bu görevi ifa etmiştir. Bkz. *Encyclopaedia Britannica* akt. <https://www.britannica.com/biography/Hugh-Foot> (Erişim Tarihi: 10.04.2020)

27 *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1959.

28 Burçak, *a.g.e.*, s. 608.

“Sayın Başbakanımızı ziyaret ederek, Kıbrıs meselesinde Yunanistan ile varılan anlaşma dolayısıyla kendilerine derin şükranlarımızı arz ettik. Şuna inanıyoruz ki, bu anlaşma ile Kıbrıs’taki Türk cemaatinin hakları her bakımdan korunmakta ve ayrıca anavatanın ahdi ve fiili mevcudiyetini Kıbrıs’ta da hissettirmesi yolu ile cemaatimizin milli varlığı ve inkişafı teminat altına alınmaktadır. Artık Kıbrıs Türkleri istikballerinin, tarihi ananelerinin ve hususiyetlerinin muhafazası suretiyle, tam manasıyla teminat altına alındığından emin olabilirler. Bu anlaşma aynı zamanda Kıbrıslı Rumların haklarının da korunmasına imkân bahsettiği cihetle, onlarla aramızda sulh ve anlayış içinde iş birliğinin vücut bulması için sağlam bir zemin hazırlanmış bulunmaktadır. İngiltere’nin bu meselenin hallinde iyi niyetle hareket etmiş olmasını, bu vesileyle belirtmeği bir telakki kabul ederim. Bu itibarla, meselenin nihai şekilde halli için toplanacak Londra Konferansı’nın da müspet netice vermesine itimatla intizar ediyoruz.” demiştir. Başbakan ayrıca aynı gün İngiltere’nin Ankara Büyükelçisi Sir Bernard Burroughs ile görüşmüştür. Burroughs, Başbakana İngiltere Hükümeti tarafından gönderilen davetiye için takdim etmiştir. Bilindiği üzere İngiliz Hükümeti Başbakanı Harold MacMillan²⁹ yayınlamış olduğu mesajında Türk ve Yunan Başbakanlarını Londra’da başlayacak müzakereler için davet etmiştir. Başbakan Menderes salı günü Londra’ya hareket edecektir.³⁰

Prof. Dr. Nihat Erim³¹, Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl Örgütü’nü toplamış ve tüm ocak ve bucak başkanlarının hazır bulunduğu toplantıda Kıbrıs ile ilgili olarak şu cümleleri sarf etmiştir: *“Kıbrıs işi Türkiye bakımından güzel bir neticeye bağlanmıştır. Türkiye her bakımdan büyük avantajlara sahiptir. Demir Perde gerisindeki memleketler bu anlaşmayı soğuk karşılarken, Amerika dâhil batı demokrasileri alkışlamaktadır. Atatürk ile Venizelos bu iki memleketin dost olmalarını lüzumlu kılmıştır. Hakikaten her bakımdan bu iki memleket dost geçinmelidir.”*³² Nihat Erim her ne kadar CHP’li olsa da dış politikada Adnan Menderes’in en güvendiği isimlerden biri olmuştur. 1950’li yılların ortalarında Adnan Menderes-Nihat Erim yakınlığı CHP içerisinde türlü çatlak seslerin çıkmasına sebebiyet vermiştir.

15 Şubat 1959

15 Şubat günü Zorlu, Averoff ve Kıbrıs Valisi Foot arasında gayri resmi bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Daha sonra Zorlu ve Averoff salı günü başlayacak müzakereler için ikili bir görüşme yapmıştır. Türk ve Yunan hükümetleri pek çok konuda zaten anlaşmaya varmıştır. Müzakerelerde görüşülecek olan temel problem Kıbrıs’ta bulunan İngiliz üslerinin durumunun ne olacağı sorusudur. Ayrıca Yunan Başpiskoposu Makarios da Londra’ya gelmiş ve daha önce Kıbrıs’ta hayatını kaybeden İngilizlerin aileleri tarafından protesto edilmiştir. Aynı gün Kıbrıs Türklerinin lideri Dr. Fazıl Küçük, Ankara’dan Londra’ya

29 Muhafazakârların listesinden 1951 yılında parlamentoya giren MacMillan, sırasıyla Konut Bakanı, Savunma Bakanı, Dışişleri Sekreterliği ve Hazine Bakanı olarak görev almıştır. 1957 yılında Anthony Eden’in istifasıyla İngiltere Başbakanı olan MacMillan 1963 yılına kadar bu görevde kalmıştır. <https://www.gov.uk/government/history/past-prime-ministers/harold-macmillan> (Erişim Tarihi: 10.04.2020)

30 *Milliyet*, 15 Şubat 1959.

31 Nihat Erim, 13 Şubat 1959 tarihli günlüğünde Zürich Anlaşması için şu yorumda bulunmuştur: *“Başvekil Adnan Menderes’i bir mektupla Kıbrıs için tebrik ettim. Öğleden sonra beni çağırdı. Anlaşma metinlerini tek tek bana kendi okudu. Henüz gizli. Büyük başarı doğrusu.”*, Nihat Erim, *Günlükler 1925-1979*, Cilt: II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s.669; Ayrıca Nihat Erim, Demokrat Parti’nin Kıbrıs politikasında mühim görevler üstlenmiştir. 1956 yılında Başbakan Adnan Menderes’in Kıbrıs Özel Danışmanı sıfatıyla aynı sene Londra’daki Kıbrıs görüşmelerine katılmıştır. 1957 Şubat ayında Birleşmiş Milletlerdeki Kıbrıs görüşmelerinde Türkiye’yi temsil etmiştir. Bkz. Orhan Karaveli, *Görgü Tanığı Bir Gazetecinin Sıradışı Anıları*, Doğan Kitap, İstanbul 2010, s.66.

32 *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1959.

hareket etmiştir. Yeşilköy Havaalanı'nda verdiği demeçte: "Kıbrıs mevzuunda Ankara'da Başbakanımızla bir saatten fazla konuşmuştum. Neticeden çok memnunum. Bilindiği gibi cemaat nispetine göre Türkiye ve Yunanistan Kıbrıs'ta asker bulunduracaktır. Kurulacak olan mecliste müşterek işlerde aleyhimize alınacak her kararı veto edebileceğiz. Hatta ayın mevzuu tekrar tekrar gelse bile. Cemaatimizin ayrıca bir meclisi olacak. Kıbrıs Türklerini alakadar eden mevzularda karar vererek tatbik mevkiine koyacaktır. Kıbrıs için Yunanistan ile anlaşılması iyi olmuştur. 1 aydan beri adada sükûnet hüküm sürmekte tedhiş hareketlerine rastlanmamaktadır." demiştir. 15 Şubat itibarıyla Kıbrıs'ta bulunan İngiliz kurumları adadan ayrılmaya hazırlıkları yapmaya başlamıştır. Özellikle bu kararın bankalar için uygulanacağı bildirilmiştir.³³ Zorlu ve Averoff'un gerçekleştirdiği gayri resmi görüşmeler asıl toplantı için bir ön hazırlık niteliğindedir. Bu görüşmeler ile hem Zorlu hem de Averoff birbirlerinin tutumlarını ve karşı tarafta bulunan hükümetin izleyeceği politikaları sezmeye çalışmışlardır. Ayrıca Kıbrıs Valisi Foot'un da bu görüşmede bulunması İngiliz hükümetinin Türk ve Yunan hükümetlerine karşı nasıl bir politika takip etmesi gerektiği hakkında fikir edinmesi açısından oldukça önemlidir.

16 Şubat 1959

17 Şubat'ta başlayacak olan resmi Londra Konferansı'nın öncesinde Londra'daki durumlar incelendiği vakit İngiliz Başbakanı MacMillan ile Başpiskopos Makarios arasında sıkıntılar olduğu görülür. MacMillan, Makarios ile aynı anlaşma masasında bulunmak istememiştir. İngiliz vatandaşlarından da tepki gören Makarios, Londra'da istenmeyen adam konumuna gelmiştir. İngiliz vatandaşları adada ölmüş olan 142 İngiliz'in katili olarak Makarios'u ve EOKA lideri Grivas'ı görmektedir. Bu sebeple Londra'da İngiliz emniyeti tarafından sıkı güvenlik tedbirleri alınmıştır. Ayrıca Newcastle'lı bir genç olan Alan Robertson, mahkemeye başvurarak Makarios'un tutuklanması talebinde bulunmuştur. Michael O'Connor adında başka bir genç de Makarios'un kaldığı otelin önünde hoparlör ile "Katil geri dön!" diye bağırması ve 5 sterlin para cezasına çarptırılmıştır.³⁴

Londra'da Zorlu, Averoff, Llyod ve Boyd arasında iki saatlik bir görüşme gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmede Kıbrıslı cemaat liderlerine verilecek olan tasarı üzerinde çalışılmıştır. Dışişleri bakanları müzakerelerin sonucunda pek çok konuda mutabakata varmışlardır.³⁵

Demokrat Parti İstanbul Milletvekillerinden Hacıpulos ve Yoannidis, vilayette Başbakan Adnan Menderes'i ziyaret etmişlerdir. İki vekil Kıbrıs'ta varılan anlaşma neticesinde Kıbrıslı Rumların da bir hayli mutlu olduklarını söylemişler ve Başbakana şükranlarını sunmuşlardır. Ayrıca Rum Patriği Athenagoras da Kıbrıs barışı münasebetiyle Başbakana bir telgraf çekmiş ve hükümete olan bağlılığını bildirmiştir. Çekmiş olduğu telgrafta şunları söylemiştir: "Hür dünyanın barış idealinin tahakkuku uğrunda ve milletlerin kardeşçe yaşamalarının temini hususunda pek sevgili muhterem Ekselansınızın memleketimizin ölmez idealleri ve şerefli tarihinden ilham alarak, yüksek menfaatlerinin eşsiz müdafii olarak tebarüz etmiştir. Bundan dolayı sevgili ekselansınızı ve kıymetli çalışma arkadaşlarınızı şahsen, kilisemiz ve Ortodoks cemaati adına candan tebrik ederek Cenabı Haktan zatiâtilerinizin yüksek muvaffakiyetlerinin devamını ve mübarek vatanımızın şan ve şerefle refahı uğrunda Cenabı Hakkın yardımcı olmasını can ve yüreктen hayır dualarımızla dileriz."³⁶ Atatürk ve İnönü dönemlerinde Türk siyasetinde mühim rol üstlenmiş kişilerden biri olan Hasan Ali Yücel,

³³ Cumhuriyet, 16 Şubat 1959.

³⁴ "İzzet S. Sedes Londra'dan Bildiriyor", Milliyet, 17 Şubat 1959.

³⁵ Milliyet, 17 Şubat 1959.

³⁶ Cumhuriyet, 17 Şubat 1959.

Kıbrıs davası hakkında bazı mütalaalarda bulunmuştur. Yücel, Zürich'te gerçekleşmiş olan konferans sürecinin gizli yürütüldüğü ve bundan dolayı mutabakat ile ilgili geniş çıkarımlar yapmanın mümkün olmadığını ifade etmiştir. Türk-Yunan ilişkilerinin Atatürk ve Venizelos dönemindeki seviyeye gelmesini takdirle karşılayan Yücel, İngilizlerin Kıbrıs'a bakış açısını olumlu gördüğünü ve İngiltere'nin Kıbrıs üzerindeki hakları üzerinde mutabakata varılırsa anlaşmanın yakın olduğunu ifade etmiştir.³⁷ Makarios'un konferans sürecine dâhil olması Türk ve Yunan hükümetleri arasında devam eden iyi ilişkilerin zedelenmesine sebebiyet vermiştir. Enosis taraftarı olan ve EOKA'yı desteklediği bilinen Makarios'un konferans boyunca izlediği kısmen ılımlı siyasetten her daim şüphe duymak gerekmektedir. Daha sonraları cumhurbaşkanlığı makamına yükselmiş olan Makarios'un siyasi kariyerini de, ters düştüğü Yunanistan hükümeti, düzenlemiş olduğu bir askeri darbe ile noktalamıştır.

C. Londra Konferansı Süreci (17-19 Şubat 1959)

17 Şubat 1959

Londra Konferansı 17 Şubat 1959 tarihi itibarıyla resmi olarak başlamıştır. Lancaster House'da gizli oturumla başlayan konferansa İngiliz Dışişleri Bakanı Lloyd başkanlık etmiştir. Zorlu, yanında 5 müşaviri ile toplantıya iştirak etmiştir. Kıbrıs Türklerini temsilen konferansta bulunan Dr. Fazıl Küçük, Türk delegasyonu yanında yerini almıştır. Aynı şekilde Rum piskoposu Makarios da Averoff'un tarafında konferansa katılmıştır. İlk oturumun ardından herhangi bir demeç verilmemiştir. Daha sonra Fazıl Küçük ve Makarios ayrı bir görüşme gerçekleştirmişler ve İngiliz istekleri üzerinde istişarelerde bulunmuşlardır. Konferansın başında Llyod, Zürich'teki Türk-Yunan anlaşmasını kabul ettiklerini fakat 4 tane temel şartlarının olduğunu belirtmiştir. Bu şartlar şu şekildedir:

- İngiltere'nin Kıbrıs'taki stratejik ihtiyaçları, ileride dava konusu olmayacak şekilde tatmin edilmelidir.
- Kıbrıs'taki Türk ve Yunan cemaatleri arasında yeniden bir barışma tesis edilmelidir.
- Türk-Yunan dostluğu teessüs etmelidir.
- Kıbrıslılar, kendi siyasi müesseselerini meydana getirme imkânına sahip olmalıdır.

Fatin Rüstü Zorlu ve Averoff bu şartları kabul ettiklerini beyan etmişlerdir. Aynı gün Yunanistan Başbakanı Karamanlis de Londra'ya gelmiştir. 18 Şubat günü konferansa başbakanların iştirakiyle devam edilmesine karar verildiyse de bu uygulanamamıştır. Çünkü aynı gün Başbakan Adnan Menderes'i taşıyan SEV uçağı Londra'nın yakınında kazaya uğramıştır.³⁸

Başbakan Adnan Menderes ve beraberindekiler 17 Şubat sabahı saat 9.00'da İstanbul'dan "Viscount" tipi özel bir uçakla hareket etmişlerdir. Fakat uçak yoğun sis nedeniyle Londra'ya varamadan Gatwick Havaalanı yakınlarında bulunan Oakland Park Çiftliği'ne düşmüştür. Kazanın hemen ardından bölgede bulunan ve çiftçilik yapan Bailey ailesi Adnan Menderes'in evlerine götürmüş ve ilk yardım orada yapılmıştır. Bailey ailesi yapmış olduğu açıklamada: "Menderes ile iki kişiyi çalılar arasında bulduk. Herhalde uçağın

37 Hasan Ali Yücel, "Kıbrıs'a Çıkan Yol", *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1959.

38 *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1959; Mükerrerrem Sarol kaleme aldığı anılarında 17 Şubat 1959 günü Samet Ağaoğlu ile birlikte Şemi Ergin'i evinde ziyarete gittiklerini ve iç politika hakkında tartıştıklarını söylemiştir. Daha sonra telefonun çaldığını ve Samet Ağaoğlu'nun oğlu Mustafa Kemal'in, Başbakan Menderes'in uçağının düştüğü haberini verdiğini söylemiştir. Habere inanmayan Ağaoğlu, oğlunu azarlamış, fakat kısa süre içerisinde olayın gerçekliği ortaya çıkmıştır. Mükerrerrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, Cilt: II, İnkilâp Yayınevi, İstanbul 2014, s.278-279.

arka tarafından dışarı fırlamışlardı. Her üçü de fena halde sarsılmış bulunmaktaydılar. Kim olduklarını sorduk. Menderes derhal kendini toplayarak Türkiye Başbakanı olduğunu söyledi. Üçünü de otomobilimize bindirdik. Onları 1 km ötedeki çiftlik evimize götürdük.” demıştır. Başbakan daha sonra London Clinic’e kaldırılmıştır.³⁹ Bu arada başbakanı karşılamak için toplanmış olan yaklaşık 200 kişilik bir grup haberin alınmasının ardından süratle London Clinic’e akın etmişlerdir. Başbakanın bu elim verici kazasıyla Londra Konferansı da sekteye uğramıştır. Başlayan görüşmeler haberin alınmasının ardından yarıda kesilerek sonlandırılmıştır.⁴⁰ Bu elim verici kazanın bilançosu da ağır olmuştur. Uçakta bulunan 24 kişiden 14’ü hayatını kaybetmiş, 10 kişi de yaralı olarak kurtulmuştur.⁴¹

Londra uçak kazası iç politikada Adnan Menderes’in şöhretini yükselten bir olay olarak görülür. İç politikadaki sıkıntılar ve anlaşmazlıklar 1959 yılına gelindiğinde Menderes’i oldukça yıpratmıştır. Bu olay Menderes’in, iç politikada kaybetmeye başladığı güveni geri kazanması açısından çok önemli bir fırsat olmuştur fakat gerektiği gibi kullanılamamıştır.

18 Şubat 1919

18 Şubat günü Zorlu, Karamanlis ve Aveoff, Başbakan Menderes’i London Clinic’de ziyaret etmişlerdir. Başbakan üç kez umumi kontrole tabi tutulmuş ve sıhhatine kavuştuğu radyoloji raporlarıyla kesinleşmiştir.⁴² Kaza ile ilgili olarak Pilot Münir Özbek’in hatası üzerinde durulmaktadır.⁴³ Kazayı hafif olarak atlatan Şefik Fenmen yapmış olduğu açıklamada: *“Uçak düştüğü zaman büyük sademe ile yerimden fırladım. Başvekil Menderes ve Umumi Kâtip Melih Esenbel içerdeydiler. Bu arada uçağın kuyruğu kopmuş ve bir delik açılmıştı. Tekrar içeriye girdim. Menderes ve Melih Esenbel’i ayakta ve arkadaşlarına bakar halde gördüm. Onlara yardım ederek beraberce çıktık. İlerimizde 4 İngiliz duruyordu. Bizi derhal arabalarına alarak evlerine götürdüler. Düşüşümüzden 8 dakika sonra uçakta infilak olduğunu sonradan öğrendim.”* demıştır.⁴⁴ Kazanın ardından Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde ihtiram duruşu gerçekleştirilmiştir. Saat 15’te açılan birleşimde Milli Savunma Bakanı Ethem Menderes, kazayla ilgili ayrıntılı bir açıklama yapmış ve meclisi bilgilendirmiştir.

39 *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1959.

40 *Milliyet*, 18 Şubat 1959.

41 Süleyman İnan, “İngiliz Belgelerinde Adnan Menderes’in Uçak Kazası”, *Belgi*, C: II, Sayı:19, s.1885; İsmet İnönü’nün notlarında ölü sayısı 16 olarak ifade edilmiştir. İsmet İnönü, *Defterler 1919-1973*, (Haz. Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s.543; Ölenlerin tam listesi için bkz. Altan Öymen, *...Ve İhtilal*, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s.476.

42 “İzzet S. Sedes Londra’dan Bildiriyor”, *Milliyet*, 19 Şubat 1959.

43 *Milliyet*, 19 Şubat 1959; Ayrıca dönemin Dışişleri Genel Sekreteri Melih Esenbel, Demirkırat belgesinde uçak kazası ile ilgili yaptığı anlatımında bunu doğrulamıştır. Melih Esenbel kazayla ilgili olarak şu sözleri sarf etmiştir: *“Londra’nın asıl büyük hava meydanına inemedik de bizi Gatwich’e sevk ettiler. Tam ‘Meydana geliyoruz, kemerleri sıkın’ filan dediler. Ben sağa sola baktım, beğenmedim durumu. Çünkü çok beyaz bir tabakanın içine girdik. Safi beyaz, hiçbir şey görünmüyor. Yalnız ben çam ağaçlarının tepelerini gördüm. Sis tabakasının içinden uçları görünüyordu. Yani biz ağaçlıklı yere iniyoruz. Eh, tutturamamış, bizi ormana indirdi rahmetli başpilot. Pilotaj hatası. Çat pat derken biz ağaçların dallarını kıra kıra indik. Yerde kaydık gittik böyle torpil gibi. Sonra durdu. Büyük infilak olmadı. Çünkü uçak ağaçlara vurunca kanatlar koptu. Kanatlar kopunca da benzin depoları gitti. Yani gövde indi yere. Biz de gövdedeydik. Bu sırada bir çaresini bulduk, çıktık. Rahmetli Menderes de arkadan atladı, kuyruktan. O, arkada vekiller ile beraber oturuyordu. Ben daha önlerdeydim. Hemen yanına gittim. ‘Bir ağaç kenarına oturun’ filan dedim. Belki bel kemiğine bir şey olmuştur, sabit dursun diye düşündüm. Fazla bir şeyi yoktu. Yüzünde biraz yara var. Yüzü biraz yırtılmış ama fazla bir kırık dökük olmadığını anladım. Ama ihtiyaten ‘Oturun’ dedim. Çok müteessir oldu tabii zavallı. ‘Şu hale bak ne trajedi’ dedi. ‘Aile’ kelimesini kullandı. ‘İçinde arkadaşlar yanıyor’ vesaire. Onları söyledi. Sonra işte bir jiple bir İngiliz geldi, aldı Menderes’i”. Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, *Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu*, Doğan Kitap, İstanbul 2007, s.104.*

44 *Milliyet*, 19 Şubat 1959; Şefik Fenmen yıllar sonra BBC’ye Londra uçak kazası ile ilgili detaylı bir anlatım yapmıştır. Bkz. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160218_arsiv_odasi_adnan_menderes (Erişim Tarihi: 15.04.2020)

Başbakan Menderes'in uçak kazasının ardından Londra Konferansı 18 Şubat tarihiyle çalışmalarına tekrar başlamıştır. Saat 21.00'de Lancaster House'da toplanan konferansta Zorlu, Averoff, Llyod, Fazıl Küçük ve Makarios hazır bulunmuşlardır. Bu toplantıda Yunan delegasyonu ile Makarios arasında ihtilaf baş göstermiştir. Atina resmi sözcüsü yapmış olduğu açıklamada: "Şayet Londra'daki nihai üçlü Kıbrıs Konferansı başarı ile sona ermezse, bütün mesuliyet *Makarios'un omuzlarına yüklenecektir.*" demiştir. Makarios'un ihtilaf çıkardığı iki nokta vardır. Birincisi Türk-Yunan planının plebisitten sonra uygulanması ve Türk-Rum temsil nispetini Rumlar lehine daha da artırmak. Toplantıda bulunan Kıbrıslı Türk lider Fazıl Küçük de toplantının ardından yaptığı açıklamada Rumlar lehine yapılacak bir değişikliği asla kabul etmeyeceklerini söylemiştir.⁴⁵

19 Şubat 1959

19 Şubat tarihi Kıbrıs'a barışın hâkim olabilmesi için atılan önemli adımlardan birini temsil eder. Tüm anlaşmazlık ve uzun görüşmelerin ardından Kıbrıs Anlaşması nihayet imzalanmıştır. Lancaster House'da yapılan son toplantının ardından taraflar anlaşmaya varmıştır. Toplantının saat 16.55'de sona ermesinin ardından Fatin Rüştü Zorlu basın mensuplarına anlaşmanın sağlandığı müjdesini vermiştir. Zorlu ile birlikte İngiliz Başbakanı MacMillan ve Yunan Başbakanı Karamanlis doğrudan London Clinic'e gitmişler ve anlaşmayı Başbakan Adnan Menderes'e imza ettirmişlerdir. Üç başbakanın da anlaşmayı parafe etmesiyle birlikte Kıbrıs müstakil bir cumhuriyet olarak dünyaya ilan edilmiştir.⁴⁶ Kıbrıs'ta cumhuriyetin 90 gün içinde kurulması ve 27 maddelik anayasanın derhal yürürlüğe girmesine karar verilmiştir.⁴⁷ Kıbrıs Anlaşmasının imzalanmasının ardından delegeler çeşitli açıklamalarda bulunmuşlardır. Yunan Dışişleri Bakanı Averoff: "Bu *memnun olunması gereken yüzde 100 bir anlaşmadır.*" demiştir. Kıbrıslı Türkleri temsil eden Fazıl Küçük ve Rauf Denktaş ise: "Türkiye ile Yunanistan arasında bütün ihtilaflar *giderilmiştir. Nihai anlaşma, iki memleketi dostluk ve iş birliğine avdet ettirmiştir.*" Diyerek basın mensuplarını yanıtlamışlardır. Yunan Başbakanı Karamanlis 19 Şubat akşamı verdiği beyanatta şu sözleri sarf etmiştir: "Türkiye ve İngiltere Başbakanları ile birlikte Londra'da yapmış olduğum görüşmelerin mesut bir netice ile nihayetlenmesinden dolayı duyduğum memnuniyeti ifade etmek isterim. Bugün imzalanan anlaşmalar Kıbrıs halkına hürriyet bahşedecek ve üç memleket arasında hepimiz için faydalı olacak iş birliğini ihya edecektir." İngiltere Başbakanı MacMillan da Avam Kamarasında yaptığı konuşmada maksatlarının adadaki olağanüstü halin bir an önce ortadan kaldırılması olarak nitelendirmiştir⁴⁸ Anlaşmanın ardından İngiliz politikası incelendiği vakit oluşturulan statükoyu koruma eğilimi görülmektedir.⁴⁹

Aynı gün Başbakan Menderes, Türk halkına radyodan seslenmiştir. Menderes yapmış olduğu açıklamada: "Uğradığımız çok feci uçak kazasında değerli ve sevgili arkadaşlarımı kaybetmiş olmanın elemi içindeyim. Cenabı Hak kendilerini rahmetine gark eylesin. Şu anda hatıralarını yaşlı gözlerle anarak taziz etmekteyim. Bu elim kayıplar karşısında her zaman olduğu gibi Cenabı Hakkın milletimizi ve devletimizi ebediyen payidar etmesi duasını yine tekrarlarım. Bana gelince; kazanın dehşeti karşısında benim geçirdiğim hiç kalır. Diğer

45 *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1959.

46 "İzzet S. Sedes Londra'dan Bildiriyor", *Milliyet*, 20 Şubat 1959.

47 *Milliyet*, 24 Şubat 1959; Kıbrıs Anlaşmasının tam metni için bkz. http://www.mfa.gov.tr/kibris-cumhuriyeti-nin-temel-yapisi-_zurih_11-subat-1959_tr.mfa

48 *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1959; Kıbrıs Anlaşması ile ilgili Türk kamuoyundaki çeşitli tenkitlerden birini incelemek için bkz. *Akis*, 21 Şubat 1959, s.5.

49 Cihan Göktepe ve Tuba Ünlü Bilgiç, "İngiliz Güvenlik ve Dış Politikasında Kıbrıs (1945-1974)", *Bilgi*, Sayı: 68, (Kış 2014), s.154.

arkadaşlarımla beraber aziz vatanımıza, muhterem ve sevgili vatandaşlarımıza pek kısa bir zamanda sağlık ve selamete kavuşmak inşallah nasip olur.” demiştir.⁵⁰

Kıbrıs Anlaşması'nı Demokrat Parti adına bir başarı olarak kaydetmek mümkündür. Uzun süredir çözüm bekleyen ve Türk halkı adına türlü sıkıntılara sebebiyet veren bu mesele diplomasi masasında çözülmüştür. Çok kısa bir süre sonra anlaşmanın hükümleri tam olarak yerine getirilememiş ve problemler tekrar başlamışsa da 1955 yılından itibaren başlayan konferanslar süreci başarılı bir dış politika ile neticelendirilmiştir.

Sonuç

Kıbrıs meselesi Demokrat Parti iktidarının en önemli problemlerinden birini oluşturmuştur. 1950'li yılların ortasından itibaren hızla tırmanan Türk-Yunan anlaşmazlığı, Kıbrıs meselesinin ivedilikle çözülmesini zaruri kılmıştır. Bunun için 1958 yılından itibaren Birleşmiş Milletler nezdinde başlayan teşebbüsler 1959'un Şubat'ında müzakerelerin başlamasıyla yeni bir aşamaya gelmiştir. Türk ve Yunan delegeleri 5 Şubat 1959'da Zürich'te toplanmışlar ve 11 Şubat 1959 tarihinde anlaşmaya vararak müzakere sürecini tamamlamışlardır. İngiltere'nin katılımıyla gerçekleşecek nihai konferans da 17 Şubat 1959 tarihinde Londra'da başlamış ve 19 Şubat 1959'da anlaşmaya varılmasıyla noktalanmıştır. Takriben 1955 yılında başlamış olan anlaşmazlıklar silsilesi 5 yıllık bir sürecin ardından 1960'ta noktalanmıştır. Kıbrıs bağımsız bir cumhuriyet olarak kabul edilmiştir. Londra Konferansı'na Adnan Menderes'in uçak kazası gölge düşürmüştür. Başbakan Menderes'in maiyetini taşıyan uçak sis yüzünden Londra'ya inememiş ve Gatwick Havaalanı'nın yakınında ağaçlık bir alana düşmüştür. 24 kişilik kafileden 14 kişi hayatını kaybetmiştir. Hayatını kaybeden kişilerin naaşları 22 Şubat 1959 günü Türkiye'ye getirilmiştir.⁵¹ Kazanın ardından 26 Şubat tarihinde “Londra Uçak Kazasında Ölenlerin Hatıralarını Yaşatma Cemiyeti” kurulmuş ve Fahri Başkanlık Adnan Menderes'e tevdi edilmiştir.⁵² Ayrıca Başbakan, kazada yaralanan hostes Nurdan Yelkovan'ın Türkiye'ye dönüş işlemlerini prosedürlere gerek kalmadan temin etmiştir.⁵³

Kıbrıs Anlaşması'nın imzalanmasının ardından Kıbrıslı Türk gençleri anlaşmayı protesto etmişlerdir. Lefkoşa'da yaklaşık 2 bin kadar genç “Ya Taksim Ya Ölüm” sloganlarıyla nümayiş tertip etmişlerdir. Bunun sebebi olarak yeni Kıbrıs Cumhuriyetinde cumhurbaşkanı olarak Makarios'un adının geçmesidir. Türk gençleri “Katil cumhurbaşkanı istemiyoruz” pankartlarıyla sloganlar atmışlardır.⁵⁴ Kıbrıs Anlaşması'nın tam metni 23 Şubat 1959 tarihinde açıklanmıştır. Kıbrıs Anlaşması ile birlikte senelerdir çözüm bekleyen bir mesele de halledilmiştir. Tabi daha sonraki gelişmeler incelendiği vakit bu anlaşma maalesef kalıcı bir çözüm sağlayamamıştır. Kıbrıs Anlaşması'nın Kıbrıs parlamentosunda onaylanma süreci de uzun sürmüştür. Anlaşmanın tam anlamıyla tatbiki için süreç 16 Ağustos 1960 tarihine kadar sürmüştür.⁵⁵ Kıbrıs Anlaşması'nın imzalanmasının ardından anlaşmanın TBMM'de de onaylanma süreci başlamıştır. Kıbrıs mevzuunun meclise geliş tarihi 2 Mart 1959'dur. 2 Mart 1959 tarihli celsede, altında Başbakan Adnan Menderes'in imzası olan bir karar okunmuştur. Bu kararda hükümetin izlediği Kıbrıs politikası tasvibe sunulmuş ve çeşitli belgeler dercedilmiştir.⁵⁶ 2 Mart tarihinde başlayan görüşmeler 4 Mart 1959

50 “Doğan Nadi Bildiriyor”, *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1959.

51 *Milliyet*, 22 Şubat 1959.

52 *BCA*, 030.01.123.790.2.

53 *BCA*, 030.01.63.386.15/1.

54 *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1959.

55 *BCA*, 030.01.63.388.9.

56 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: XI, Cilt: VIII, İçtima: II (2 Mart 1959), s.9-18.

tarihinde neticelenmiştir. 4 Mart tarihli celsede hükümetin Kıbrıs politikası ve imzaladığı anlaşma üzerine CHP'li pek çok vekil söz almış ve itirazlarını söylemiştir. Hükümet adına, sorulan tüm sorulara Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu cevap vermiştir. Gün boyu süren tartışmaların ardından meclise verilen takrirde Londra Anlaşması'nın kabulü ve hükümetin izlediği Kıbrıs politikasının tasvibi istenmiştir. Takririn oylanmasının ardından mecliste bulunan 487 kişiden 347'si kabul, 138'i red oyu vermiş, 2 kişi de çekimser kalmıştır. Böylelikle Londra Anlaşması TBMM'de onaylanmış ve resmîyet kazanmıştır.⁵⁷

Kıbrıs meselesinde bu seviyeye gelinmesi bile başlı başına büyük bir başarıdır. Demokrat Parti'nin iktidara geldiği yıllarda Kıbrıs meselesi diye bir problemi görülmemektedir. Kıbrıs, İngiliz toprağı olarak görülmüş ve adanın bağımsızlığı için bir adım atılması söz konusu olmamıştır. Ne zaman ki Kıbrıslı Türklerin bağımsızlık istekleri Türk kamuoyunda yer bulmaya başlamış ve vatandaşlar tarafından tutulmuş, ondan sonra Kıbrıs Demokrat Parti'nin üzerinde durduğu bir konu haline gelmiştir.⁵⁸ Yunan terör örgütü EOKA'nın adada bulunan Türk vatandaşlarına uyguladığı terör faaliyetleri, Kıbrıs üzerinde Türk haklarının korunması zarureti ortaya çıkarmıştır. Müzakerelerin Birleşmiş Milletler seviyesinde 1957-58 yılları arasında başladığı düşünülürse⁵⁹ 1959 Şubat'ında anlaşma zemini oluşması nereden bakılırsa başarı olarak kabul edilmelidir. Ancak Kıbrıs Anlaşması'nın ömrü maalesef çok uzun sürmemiş ve 21 Aralık 1963 tarihinde tarihe "Kanlı Noel" olarak geçen olayların gerçekleşmesinin ardından mevcut düzen bozulmuştur.⁶⁰

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

I.I. Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 030.01.7.39.2/5

BCA, 030.01.123.790.2

BCA, 030.01.63.386.15/1.

BCA, 030.01.63.388.9.

BCA, 030.18.01.152.15.8.

II. Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (1920-1980), II, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No: 1, Ankara 2010.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: VIII, İçtima: II (2 Mart 1959)

_____, Devre: XI, Cilt: VIII, İçtima: II (4 Mart 1959)

III. Süreli Yayınlar

Akis, 21 Şubat 1959

Bozkurt, 18 Aralık 1958

Cumhuriyet (6-21 Şubat 1959)

⁵⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: VIII, İçtima: II (4 Mart 1959), s.21-54.

⁵⁸ Demokrat Parti'nin değişen Kıbrıs politikasını incelemek için bkz. Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 11, (Kış 2012), s.90-99.

⁵⁹ Kıbrıs meselesinin Birleşmiş Milletlere olan yansımalarını incelemek için bkz. Faruk Sönmezoğlu, "Kıbrıs Sorunu ve Birleşmiş Milletler" İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: XXXVIII, Sayı: 3-4, İstanbul 1984, s.223-255.

⁶⁰ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s.482.

Milliyet (8-22 Şubat 1959)

IV. Telif Eserler

Armaoğlu, Fahir (2016), *Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Birand, Mehmet Ali vd. (2007), *Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu*, İstanbul: Doğan Kitap.

Burçak, Rifki Salim (1998), *On Yılın Anıları (1950-1960)*, Ankara: Nurol Matbaacılık.

Clogg, Richard (2018), *Yunanistan'ın Kısa Tarihi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Erim, Nihat (2005), *Günlükler 1925-1979*, Cilt: II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnönü, İsmet (2016), *Defterler 1919-1973*, (Haz. Ahmet Demirel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Karaveli, Orhan (2010), *Görgü Tanığı Bir Gazetecinin Sıradışı Anıları*, İstanbul: Doğan Kitap.

Kılçık, Haluk (1992), *Adnan Menderes'in Konuşmaları Demeçleri Makaleleri*, Cilt: III, İstanbul: Demokratlar Kulübü Yayınları.

Sarol, Mükerrrem (2014), *Bilinmeyen Menderes*, Cilt: II, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.

Öymen, Altan (2014), *...Ve İhtilal*, İstanbul: Doğan Kitap.

Uçarol, Rifat (2015), *Siyasi Tarih (1789-2014)*, İstanbul: Der Yayınları.

V. Makaleler

"Doğan Nadi Bildiriyor", *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1959.

"İzzet S. Sedes Londra'dan Bildiriyor", *Milliyet*, 13 Şubat 1959.

_____, *Milliyet*, 17 Şubat 1959.

_____, *Milliyet*, 19 Şubat 1959.

_____, *Milliyet*, 20 Şubat 1959.

"İzzet S. Sedes Zürich'ten Bildiriyor", *Milliyet*, 10 Şubat 1959.

_____, *Milliyet*, 11 Şubat 1959.

_____, *Milliyet*, 12 Şubat 1959.

Göktepe, Cihan ve Bilgiç, Tuba Ünlü (2014) "İngiliz Güvenlik ve Dış Politikasında Kıbrıs (1945-1974)", *Bilig*, Sayı: 68, s.141-168.

İnan, Süleyman (2019), "İngiliz Belgelerinde Adnan Menderes'in Uçak Kazası", *Belgi*, Cilt: II, Sayı:19, s.1884- 1909.

Nadi, Nadir (1959) "Peşin Hüküm Yok", *Cumhuriyet*, 13 Şubat 1959.

Sarıkoyuncu Değerli, Esra (2012), "Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 11, s.85-101.

Sönmezoğlu, Faruk (1984), "Kıbrıs Sorunu ve Birleşmiş Milletler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: XXXVIII, Sayı: 3-4, s.223-255.

Yalçın, Emruhan (2005), "Rauf R. Denktaş'ın Kıbrıs'ta Bitmeyen Mücadelesi", Atatürk Dergisi, Cilt: IV, Sayı: 4, s.111-148.

Yücel, Hasan Ali (1959), "Kıbrıs'a Çıkan Yol", Cumhuriyet, 18 Şubat 1959.

VI. Dijital Kaynaklar

<https://www.mttb.org.tr/sayfalar/tarihce/94> (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

http://www.mfa.gov.tr/sayin-melih-rauf-esenbel_in-ozgecmisi.tr.mfa (Erişim Tarihi: 03.04.2020)

https://web.archive.org/web/20100814000121/http://www.mucahit.net/Dergiler/Dergi63/Sayfa_22.htm#ust (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803100110555> (Erişim Tarihi: 09.04.2020)

<https://www.britannica.com/biography/Hugh-Foot> (Erişim Tarihi: 10.04.2020)

<https://www.gov.uk/government/history/past-prime-ministers/harold-macmillan> (Erişim Tarihi: 10.04.2020)

https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/02/160218_arsiv_odasi_adnan_menderes (Erişim Tarihi: 15.04.2020)

http://www.mfa.gov.tr/ittifak-antlasmasi-_zurich_11-subat-1959_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 21.04.2020)

http://www.mfa.gov.tr/kibris-cumhuriyetinin-temel-yapisi-_zurih_11-subat-1959_.tr.mfa (Erişim Tarihi: 21.04.2020)

EKLER

Ek- I: Fazıl Küçük ve Rauf Denktaş'ın Zürich Konferansı Hasebiyle Adnan Menderes'i tebrik telgrafı

(BCA, 030.01.7.35.2/5)

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Telegramm - Télégramme - Telegramma

von - de - da No Wörter Mots Aufg. Cuz-got' b. dra Stunde Heure

51 + 04051 NICOSIA W855 51 5 2020 = VIA IMP =

Erhalten - Reçu - Ricevuto Befördert - Transmis - Trasmesso

von - de - da Stunde-Heure-Oru Name - Nom - Noms nach - à - a Stunde-Heure-Oru Name - Nom - Noms

BRN 1 FEB 5 19 19 Nachforschungs

No 70 05 11 55 23 27

LT = TURKISH PRIME MINISTER
ZURICH SWITZERLAND = (2)
DOLDERGRAND

BU TARIHI GÜNDE KIBRIS TÜRKLERİ DAVALARININ AZIMLI VE
DIRAYETLİ ELLERİNİZDE BULUNMASINDAN HUZUR İCİNDEDİRLER STOP
HAKLARIMIZI SON HADDİNE KADAR KORUYACAGINIZA VE BİZİ RUM
TAHAKKUMUNE TERKETMEYECEĞİNİZE KATI İNANCIMIZ VARDIR STOP
KIBRIS TÜKLERİ TEK VUCUT OLARAK İTİMADE VE BAĞLILIKLARINI
BİLDİRİ HURMETLERİNİ SUNARLAR BASARILAR DİLERLER = DOKTOR

TT 21er III 30 A KUCUK VE RAUF DENKTAS +

ur demandé, les télégrammes sont téléphoons A richiesta, i telegrammi sono telefonti

Ek-II: Londra Anlaşması'nı İmza Edecek Olan Heyete Refakat Edeceklerin Listesi ve Heyetin Masraflarının Karşılmasına Dair Kararname

(BCA, 030.18.01.152.15.8)

T. C.
BAŞVEKÂLET
KANUNLAR VE KARARLAR
Tetkik Dairesi

Karar Sayısı

4

KARARNAME

11443

Londra'da Hariciye Vekilleri seviyesinde yapılmakta olan Kıbrıs müzakerelerinin Başvekilleri seviyesinde devam edecek ikinci kısmına Hükümetimizi temsilen Başvekil Adnan Benderser'in riyasetinde, Hariciye Vekili Fatin Rüştü Zorlu, Basın-Yayın ve Turizm Vekili Server Somuncuoğlu, Eskişehir Mebusu Kemal Zeytinoğlu, Çanakkale Mebusu Emin Kalafat, Afyon Mebusu Arif Demirer, Sakarya Mebusu Rifat Kadızade, Başvekâlet Müsteşarı Ahmet Salih Korur, Hariciye Vekâleti Umumî Kâtibi Melih Esenbel, Başvekâlet Hususî Kalem Müdürü Muzafer Ersü, Hariciye Vekâleti İkinci Daire Umum Müdürü İlhan Savut, Dördüncü Daire Umum Müdürü Ziya Tepedelen, Hukuk Müşaviri Suat Bilge, Başvekâlet Hususî Kalem Müdürü Kuavini Şefik Fenmen, Hariciye Vekâleti Umumî Kâtiplik Kalem Müdürü Güner Türkmen, Basın-Yayın ve Turizm Vekâleti Hususî Kalem Müdürü Mehmet Ali Görümüş ve Anadolu Ajanı Umum Müdürü Şerif Arzık'dan mürekkep bir heyetin iştiraki, Müstahdem Kazım Nefes ile foto muhabiri Burhan Tan'ın heyete refakat etmesi, Başvekil, Vekiller ve Mebuslara 1958 malî yılı Bütçe kanununa bağlı (H) cetveli gereğince itası mümkün en yüksek misil üzerinden yevmiye verilmesi ve heyetin büro, ziyafet, otomobil, muhabere ve temsil icabı yapacağı diğer masraflarının kabulü; Hariciye Vekâletinin 740.103-D.II/2-98 sayılı yazısı üzerine, İcra Vekilleri Heyetince 16/2/1959 tarihinde kararlaştırılmıştır.

REİSİCUMHUR

[Signature]

030 18 01 152 15 8

Başvekil	Devlet Vekili	Devlet Vekili	Devlet Vekili ve Münakalat V.V.	Devlet Vekili ve Çalışma V.V.
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>
Adliye Vekili	Millî Müdafî Vekili	Dahiliye Vekili ve Hariciye V.V.	Hariciye Vekili	Malîye Vekili
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>
Maarif Vekili	Nafîa Vekili	Ticaret Vekili	Sih. ve İç. Muş. Vekili	Güm. ve İnş. Vekili
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>
Ziraat Vekili	Münakalat Vekili	Çalışma Vekili	Sanayi Vekili	Bas.-Yay.-Turiz. Vekili
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>
İmar ve İskân Vekili	Koordinasyon Vekili ve Sanayi V.V.			
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>			

Dosya No :
105-54
433

DEMOKRAT PARTİ'NİN ATATÜRK FİLMİ PROJELERİ

ATATÜRK FILM PROJECTS OF THE DEMOCRAT PARTY

Tunç BORAN*

Geliş Tarihi/Received:17.10.2020

Kabul Tarihi/Accepted:27.12.2020

BORAN, Tunç, (2021), "Demokrat Parti'nin Atatürk Filmi Projeleri", Belge Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 253-277.

Öz

Atatürk'ün hayatını konu alan belgesel filmler bulunmasına karşın kurmaca bir Atatürk filmi çekilememiştir. Ancak sinema tarihinde kurmaca bir Atatürk filmi çekmek için pek çok girişim olmuştur. Bu başarısız Atatürk filmi girişimlerinin başlangıcı Demokrat Parti dönemidir. Demokrat Parti iktidarı döneminde, Türk Sinemasında daha önce denenmemiş bir büyük projeyi gerçekleştirmeyi planlamıştır. Atatürk'ün hayatını anlatan kurmaca bir film çekilmesini içeren proje, sinema vasıtası ile Atatürk'ü ve fikirlerini dünyaya tanıtmayı amaçlamıştır. Atatürk filmi projesinin fikir babası ve ardındaki irade dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'dır. Kurmaca bir Atatürk filmi için iki kez girişimde bulunulmuştur. Her iki girişimde de Atatürk filmi projesini gerçekleştirmek için Amerikalılara başvurulmuştur. Atatürk filmi girişimlerinde Amerikalılar ile Türk Hükümeti arasında aracılığı Amerika'da yaşayan Adil Özkaptan yapmıştır. 1954 yılında Amerikalı aktör ve film yapımcısı Douglas Fairbanks Jr. Atatürk filmi projesi için Türkiye'ye davet edilmiştir. Douglas Fairbanks Jr. bir haftalık gezisinde üst düzey bir protokol ile ağırlandı. Fairbanks Jr'ın Atatürk filmi projesi, bir yıl süren senaryo yazım aşamasında iken akim kalmıştır. 1955 yılında Atatürk filmi projesi, bu defa Amerikalı Universal International Film Yapım şirketine sipariş edilmiştir. Universal şirketi 3 yıla yakın bir süre Atatürk filmi projesi üzerinde çalışmıştır. Atatürk rolü için dönemin Amerikalı ünlü aktörlerinin adı geçmiştir. Şirket, Türk Hükümetinden gelen talepler doğrultusunda filmin senaryosunda düzeltmeler yapmıştır. Finansmanını Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin karşıladığı film projesi henüz senaryo aşamasında iken feshedilmiştir. Sunulan senaryoların Demokrat Parti iktidarı tarafından beğenilmemesi ve sürekli değişiklik talep edilmesi nedeniyle sözleşmeyi fesheden taraf film yapım şirketi olmuştur. Bu çalışmada, Demokrat Parti döneminde Amerikalılara yaptırılması planlanan Atatürk filmi projelerinin süreçleri aktarılacak, projelerin akıbetleri ve gerçekleşmeme nedenleri sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk Filmi, Demokrat Parti, Celal Bayar, Biyografi Filmi, Hollywood.

*Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Sinema TV Bölümü, tuncboran@karatekin.edu.tr , (<https://orcid.org/0000-0002-3055-0690>).

Abstract

Although there are documentary films about Atatürk's life, a fictional Atatürk film could not be shot. However, there have been many attempts to shoot a fictional Atatürk film in the history of cinema. Democrat Party period was the beginning of these unsuccessful attempts at Atatürk films. The Democrat Party, during its rule, wanted to realize an unprecedented big project in Turkish Cinema. The project, which involves explaining Atatürk's life with a fictional film, aimed to introduce Atatürk and his ideas to the world through cinema. The idea father of the Ataturk film project and the will behind it was the then President Celal Bayar. Two attempts were made for a fictional Ataturk movie. In both attempts, Americans were consulted to realize the Ataturk film project. Adil Özkaptan, who lives in America, made the mediation between the Americans and the Turkish Government in the Atatürk film initiatives. In 1954, American actor and filmmaker Douglas Fairbanks Jr. has been invited to Turkey for the Ataturk film project. Douglas Fairbanks Jr. was hosted in a high-level protocol on his one-week trip. Fairbanks Jr's Ataturk film project was left unfinished while the script was written for a year. In 1955, the Atatürk film project was commissioned this time to the American Universal International Film Production company. Universal company worked on the Ataturk film project for nearly 3 years. Famous American actors of the period were mentioned for the role of Atatürk. The company revised the script of the film in line with the requests from the Turkish Government. The budget of the film will be borne by the Government of the Republic of Turkey. The movie project was terminated while it was at the script stage. Due to the fact that the scenarios presented were not liked by the Democrat Party government and the demand for constant changes, there were film production companies that terminated the contract. In this study, the processes of Atatürk film projects planned to be made by the Americans during the Democratic Party period will be explained, the fate of the projects and the reasons for failure will be questioned.

Keywords: *Ataturk Film, Democrat Party, Celal Bayar, Biography Film, Hollywood.*

GİRİŞ

Modern Türk siyasi tarihi için 1950 yılının bir dönüm noktası olduğu yönünde tarihçiler arasında yaygın bir mutabakat vardır. O yılın Mayıs ayında yapılan seçimle 27 yıllık kurucu tek parti iktidarı sona ermiştir. Ciddi bir farkla seçimi kazanan Demokrat Parti, Mecliste çoğunluğu elde etmiş, sandıktan çıkan sonuçla iktidar sükûnet içinde el değiştirmiştir.¹ Yeni Meclis, Demokrat Parti'nin kurucusu Celal Bayar'ı Cumhurbaşkanı seçmiştir. Başbakanlık için ise pek çok güçlü rakip arasından genç siyasetçi Adnan Menderes sıyrılmış ve Başbakanlığın yanı sıra Demokrat Parti Genel Başkanlığı görevini de üstlenmiştir. 27 yıl içinde Devlet Partisi-Parti Devletine dönüşen Cumhuriyet Halk Partisi muhalefet rolüne; kurucuları dışında kalan üyelerinin geçmişte iktidar merkezinin dışında kalan kesimlerden oluşmasından ötürü Demokrat Parti, iktidar rolüne uyum sağlamakta güçlük çekmiştir. İki parti arasındaki ilişkiler, ilk günlerden itibaren gergin başlamıştır.² Siyasi rekabet içinde olan iki parti, Cumhuriyetin kurucu lideri Atatürk'ü de rekabet alanlarından birine dönüştürmüşlerdir. Atatürk'ün devrimlerine sadık kalma ve hatırasına sahip çıkma rekabetini başlatan taraf kuşkusuz Demokrat Parti olmuştur. Güçlü bir seçim zaferine rağmen Demokrat Parti yöneticilerinde, CHP Genel Başkanı İnönü'nün duruma razı olmadığına, bürokrasi ve ordu tarafından halen desteklendiğine dair kök salmış derin bir korku vardı. "Paşa faktörü" olarak tarif edilen bu korku, Demokrat Parti liderlerinin kendilerini güven içinde hissetmemelerine yol açıyordu.³ Demokrat Parti iktidara geldiği ilk günlerden itibaren CHP ve İsmet İnönü'nün karşında Atatürk üzerinden meşruiyet zemini aramıştır. Demokrat Parti iktidarı, Ebedi Şef ile Milli Şef arasında ince bir politik ayırım yaparak yalnızca İnönü dönemi mahkûm edilmiş ve İnönü, Atatürk'ü yeterince ortaya çıkarmadığı ve hatta unutturmaya çalıştığı iddia edilerek eleştirilmiştir.⁴ Demokrat Parti, Milli Şef İsmet İnönü'yü sıradan bir muhalefet liderine dönüştürmeye çalışırken Atatürk'ü ön plana çıkarmıştır. İnönü'nün kamusal alandaki otoritesini temsil eden eski dönemden kalma görünürlüğü (devlet dairelerinde, paradaki resimleri ve anıtları) ortadan kaldırılmıştır. Atatürk'ün ölümünden sonra paralara ve pullara Atatürk'ün yerine İnönü'nün fotoğrafı basılmıştı. Demokrat Parti iktidara gelir gelmez eski Cumhurbaşkanı İnönü'nün resimlerini, paralardan, pullardan çıkarıp yerine geçerli kanunlara uygun biçimde yeni Cumhurbaşkanı Bayar'ın değil Atatürk'ün resmini koymuştur.⁵ Atatürk'ün ölümünden sonra devlet dairelerinde Atatürk ile beraber dönemin Cumhurbaşkanı İnönü'nün resmi de asılmıştı. Bakanlar Kurulu, devlet dairelerinde yalnızca Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu sıfatı ile Atatürk'ün resminin asılmasını kararlaştırmıştır.⁶ Cumhuriyet Halk Partisine ait Malatya Belediye Başkanlığı'nda İnönü'nün resminin asılı olması siyasi kriz yaratmış, Bakanlar Kurulu 23 Aralık 1950'de yayınlanan kararı ile resmi daire ve kurumlarda Atatürk'ten başkasının bilhassa İnönü'yü kast edilerek "onu istihlaf edenlerin portrelerinin" asılmaması gerektiğini hatırlatarak uyarmıştır.⁷ Demokrat Parti yanlısı basın, Çankaya Köşkü'nde Atatürk heykelinin yedi yıldır bir sandık içinde bırakıldığını iddia etmiş,⁸

1 Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu 1945- 71," Geçiş Sürecinde Türkiye, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 119.

2 Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çev: Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 321-322;

3 Feroz Ahmad, Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980, Çev: Ahmet Fethi, Hil Yayını, İstanbul, 1996, s.48-49

4 Cemil Koçak, "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/Milli Şef;" Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 137.

5 Hasan Ünder, "Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü," Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 153.

6 Zafer Gazetesi, 10 Haziran 1950

7 Zafer Gazetesi, 29 Aralık 1950

8 Zafer Gazetesi, 25 Haziran 1950

bu heykel, 19 Mayıs 1951 tarihinde Çankaya Köşkü'nün bahçesine törenle dikilmiştir.⁹ Öte taraftan İnönü'nün Sivas Çimento Fabrikası'nda bulunan heykeli, Cumhurbaşkanı Bayar'ın ziyareti öncesi kaldırılmıştır.¹⁰ Elbette İnönü hedef alınarak yaşayanların heykellerinin dikilmesini ve adlarının cadde, meydan ve okullara verilmesini yasaklayan bir yasa çıkarılmıştır.¹¹ Bir dini tarikatın Atatürk heykellerine yönelik saldırılarının ardından Demokrat Parti hükümeti, 1951'de *"Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar Hakkında Kanunu"* çıkarmıştır.¹² Atatürk'ün ölümünden sonra 12 yıl boyunca Atatürk'ün kabri "Anıtkabir" tamamlanamamıştı. Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakan Menderes ile ilk ziyaretlerinden birini Anıtkabir inşaatına yaparak konuya verdikleri önemi kamuoyuna göstermiştir. Demokrat Parti döneminde, Anıtkabir inşaatı hızlandırılmış ve üç buçuk yılda Anıtkabir inşaatı tamamlanmıştır. 10 Kasım 1953 günü düzenlenen Anıtkabir'e Nakil Töreni, 15 yıl sonra yapılan ikinci bir cenaze töreni olarak düzenlenmiştir. Ölümünün üzerinden on beş yıl geçmiş olmasına rağmen tören, Atatürk'ü kaybetmiş olmanın hüznünü yeniden yaşatmıştır. Anıtkabir ve Nakil Töreni Demokrat Parti'nin Atatürk'ün mirasına ve ilkelerine sahip çıktığını gösteren siyasal bir zemine dönüştürülmüştür.¹³ Demokrat Parti, CHP'yi Atatürk sevgisini unutturmamakla, on iki yıl Anıtkabir'i yapmamakla suçlamıştır. CHP'nin ve İnönü'nün Anıtkabir inşaatını sürüncemede bırakarak Atatürk'ün manevi varlığına saygısızlık yaptıkları, DP'nin ise Anıtkabir inşaatını tamamlayarak Atatürk'e sahip çıktığı ileri sürülmüştür. İnönü'yü sıradan bir muhalefet liderine dönüştürmeyi hedefleyen bu hamleler aynı zamanda kurucu lider Atatürk ile CHP arasındaki bütünlüğü ortadan kaldırmayı da amaçlamıştır. Anıtkabir'e Nakil Töreninden on gün sonra Başbakan Adnan Menderes, "Atatürk'ün ne Halk Partisi'nin ne de Demokrat Parti'nin ya da herhangi bir kimsenin veya zümrenin malı olmadığını"¹⁴ beyan etmiştir. Atatürk'ü partiler üstü bir simgeye dönüştürmek, DP'ye siyasi rakibi CHP ile Atatürk arasındaki bağı kopartmaya destek vermiştir.

Demokrat Parti, Atatürk'e bağlılık konusunda yaptığı hamlelerden birisini 1954 Milletvekili Genel Seçimlerinden kısa bir süre önce gerçekleştirmiştir. O tarihe kadar Atatürk'ün hayatı hakkında bir belgesel hazırlanmamıştır. Atatürk'ün sağlığında yurt içi gezileri, törenleri, günlük faaliyetleri filme alınmıştı ancak ne sağlığında ne de ölümünden sonra hayatını konu alan bir belgesel yapılmamıştır. Demokrat Parti iktidarı daha doğru bir ifade ile Cumhurbaşkanı Celal Bayar, arşiv görüntülerinden derlenen ilk Atatürk belgeselini hazırlatmıştır. Yönetmenliğini Münir Hayri Egeli'nin yaptığı *"Atatürk Sevgisi"* adını taşıyan 45 dakikalık filmin kurgusu Almanya'da yapılmıştır. *"Atatürk Sevgisi"* filminin finansmanını İş Bankası sağlamıştır. İş Bankası'nın kurucusu ve dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın filmin finansmanı ve gerçekleşmesinde etkin olduğu şüphesizdir. *"Atatürk Sevgisi"* filmi, seçimlerden bir hafta önce 23 Nisan 1954 Cuma günü sinemalarda gösterime girmiştir. *"Atatürk Sevgisi"* filmi Atatürk'ün hayatını konu almaktan çok Atatürk ve Bayar ilişkisine odaklanmaktadır. Atatürk'ün fikirlerinin ve ideallerinin takipçisinin Cumhurbaşkanı Bayar olduğu fikri işlenmektedir. Bayar'ın siyasi rakibi İnönü filmde hiç görülmemektedir. Toplumsal, kültürel devrimlerden hiç söz etmeyen film, Atatürk döneminde ve Demokrat Parti döneminde yapılan ekonomik hamlelere yoğunlaşmaktadır.¹⁵ Film, Demokrat

9 Zafer Gazetesi, 20 Mayıs 1951

10 Ulus Gazetesi, 3 Ekim 1950

11 Ahmad, a.g.e. s.57.

12 Zafer Gazetesi, 24 Temmuz 1951; Ulus Gazetesi, 26 Temmuz 1951; Milliyet Gazetesi, 26 Temmuz 1951.

13 Tunç Boran, *Mekân ve Siyaset Bağlamında Anıtkabir*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2011, s.330-331.

14 Milliyet Gazetesi, 21 Kasım 1953

15 Tunç Boran, "Türk Sinema Tarihinden İlgili Çekici Bir İddianın İncelenmesi," *Türk Sinema Tarihine Farklı Bakışlar*, Detay Yayıncılık, Ankara, 2020, s.18-19.

Parti'nin propagandası olarak gören Nijat Özön'e göre film, zengin malzemenin sorumsuz ellerde nasıl harcadığını ortaya koymaktan başka bir özellik taşımamaktadır.¹⁶

Seçimden evvel *"Atatürk Sevgisi'ni"* vizyona sokan Demokrat Parti, 1954 seçiminde sandıktan büyük bir zaferle çıkmıştır. Bu güçlü zaferin ardından Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Atatürk ile ilgili yine daha önce denenmemiş bir girişime imza atmıştır. Atatürk'ün hayatını kurmaca bir film ile anlatma ve Atatürk'ü beyazperdede canlandırma projesini gerçekleştirmek için harekete geçilmiştir. Demokrat Parti döneminde kurmaca bir Atatürk filmi için iki kez girişimde bulunulmuştur. Her iki girişimde de Atatürk film projesini gerçekleştirmek için Amerikalılara başvurulmuştur. Bu çalışma, Demokrat Parti döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan Atatürk filmi projelerini konu edinmektedir. Çalışmanın amacı, Amerikalılara yaptırılması planlanan Atatürk filmi ile ilgili projelerin süreçlerini aktarmak ve projelerin gerçekleşmeme sebeplerini sorgulamaktır. Çalışmayı önemli kılan unsur bu konu hakkında daha önce akademik bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Çalışma, literatürdeki boşluğu doldurarak ileride yapılacak çalışmalar için bir yol haritası sunmayı amaçlamaktadır.

Atatürk Filmi İçin İlk Girişim: "İnce Bıyık" Douglas Fairbanks Jr.

Türk tarihinin ve Atatürk'ün hayatının önemli bir dönüm noktası olan Kurtuluş Savaşı çok erken bir dönemde beyazperdede canlandırılmıştır. Henüz 1923 tarihinde Kurtuluş Savaşında geçen bir öyküyü perdeye taşıyan *"Ateşten Gömlek"* filmi seyirci ile buluşmuştur. Halide Edip Adıvar'ın aynı adlı romanından uyarlanan filmin yönetmenliğini Muhsin Ertuğrul yapmıştır. Kurtuluş Savaşının anılarının henüz çok taze olduğu bir dönemde yapılan filmde, Türk kadın oyuncular da rol almıştır.¹⁷ 1929 yılında Muhsin Ertuğrul, Reşat Nuri Güntekin tarafından bir Fransız oyunundan *"Bir Gece Faciası"* adıyla uyarlanan senaryoya yola çıkarak *"Ankara Postası"* adlı filmi çekmiştir. İlk sesli Kurtuluş Savaşı temalı film de Muhsin Ertuğrul'un yönetmenliğinde çekilmiştir. Bu defa özgün bir senaryoya dayanan *"Bir Millet Uyanıyor"* adlı film, Muhsin Ertuğrul'un *"anılmaya değer"* filmlerinden biri sayılmaktadır. 1932 tarihli filmin son sekansında Milli Mücadele ile ilgili belge görüntüleri yer almaktadır. Daha sonraki Kurtuluş Savaşı filmlerinde de tekrarlanan bu tercih nedeni ile Onaran, *"Bir Millet Uyanıyor"* filminin Kurtuluş Savaşı filmleri için "prototip" oluşturduğunu düşünmektedir.¹⁸ Muhsin Ertuğrul'un Kurtuluş Savaşı filmlerinin ilk örneklerini vermesinin ardından Türk sinemasında üretilen film sayısının arttığı ve yeni yönetmenlerin ortaya çıktığı 1940'ların ikinci yarısında yeni Kurtuluş Savaşı filmleri de çekilmiştir. Şakir Sırmalı'nın ilk filmi *"Domaniç Yolcusu/ Unutulan Sır"* romandan uyarlanmıştır. Çekimleri 1945'te başlayan ancak 1948'de gösterime giren film, Kurtuluş Savaşı'nda geçen bir olayı geriye dönüşlerle anlatmaktadır. Scognamillo'ya göre, filmin anlatımı o kadar başarısızdır ki yıllar boyunca Türk Sinemasında "geriye dönüşü" adeta yasaklatmıştır.¹⁹ 1948 yılının bir diğer Kurtuluş Savaşı filmi, Ferdi Tayfur'un yönettiği *"İstiklal Madalyası"* adlı yapımdır. Filmde, kalabalık savaş sahneleri için Ordu'nun da desteği alınmıştır. Bu filmler, Nijat Özön'ün tabiri ile Kurtuluş Savaşı filmleri çığırını açmıştır.²⁰ Döneme damga vuran *"Vurun Kahpeye"* adlı Kurtuluş Savaşı temalı yapım, Lütfi Ö. Akad'ın da ilk filmidir. Seyirciden büyük ilgi gören film, kimi kesimlerce de tepkiyle karşılanmıştır.²¹ Amerika'da sinema eğitimi almış olan Turgut Demirağ'ın *"Fato-Ya İstiklal Ya Ölüm"* dönemin başarılı Kurtuluş

16 Nijat Özön, *Türk Sineması Tarihi, 1896-1960*, Artist Yayınları, İstanbul, 1962, s.236.

17 Fikret Hakan, *Türk Sinema Tarihi, İnkılap Kitabevi*, İstanbul, 2012, s.47.

18 Âlim Şerif Onaran, *Muhsin Ertuğrul'un Sineması*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.183-202.

19 Giovanni Scognamillo, *Türk Sinema Tarihi*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2010, s.104.

20 Nijat Özön, *Türk Sineması Kronolojisi 1895-1966*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1968, s.96

21 Ağah Özgüç, *Türlerle Türk Sineması*, Dünya Kitapları, İstanbul, 2005, s.86-87.

Savaşı temalı filmlerinden biridir.²² “Ateşten Gömlek’in” Vedat Örfi Bengü tarafından ikinci çevrimi, Çetin Karamanbey’in “Çete”, Orhan Arıburnu’nun “Yüzbaşı Tahsin” 1950 yapımı Kurtuluş Savaşı filmleridir.²³ Sami Ayanoglu’nun “Allahaismarladık” (1951), Nuri Akıncı’nın “Ege Kahramanları” (1951), Kani Kıpçak’ın “İstanbul Kan Ağlarken” (1951), Faruk Kenç’in “Kendini Kurtaran Şehir- Şanlı Maraş” (1951), Orhan Arıburnu’nun “Sürgün” (1951), Aydın Arakon’un “Vatan İçin” (1951), Seyfi Havaeri’nin “Destan Destan İçinde” (1952), Mümtaz Ener’in “Hürriyet İçin” (1952), Lütfi Ö. Akad’ın “İngiliz Kemal Lawrens’e Karşı” (1952), Nusret Eraslan’ın “Kocatepe’nin Beş Atlısı” (1952), Seyfi Havaeri’nin “Zafer Güneşi” (1953), Muharrem Gürses’in “Hürriyet Uğrunda” (1954) ve Hayri Esen’in “İstiklal Harbi” (1954) 1950’li yılların ilk yarısında Türk Sinemasındaki tarihi film furçasında çekilen Kurtuluş Savaşı temalı filmlerdir.²⁴ Türk Sinemasında başlangıçtan 1954 yılına kadar konusu Kurtuluş Savaşı yıllarında geçen 23 film yapılmıştır. Kurtuluş Savaşı filmlerinin kimisinde Mustafa Kemal Atatürk’ten isim olarak bahsedilirken kimisinde de Atatürk’ün belge görüntüsü veya fotoğrafları kullanılmıştır. Bu filmlerin hiçbirinde Atatürk, herhangi bir yasak olmamasına rağmen bir aktör tarafından canlandırılmamıştır. Üstelik bu filmler, Atatürk biyografisi veya Atatürk’ün hayatının Kurtuluş Savaşındaki döneminden bir kesiti sunmayı amaçlayan yapımlar da değildir.

1954 yılındaki büyük seçim zaferinin ardından Demokrat Parti iktidarı, Türk sinemasında daha önce denenmemiş bir projeyi gerçekleştirmek için harekete geçmiştir. Bu proje, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Atatürk’ün hayatını beyazperdede canlandırmayı ve ortaya çıkan kurmaca film yoluyla Atatürk’ü ve fikirlerini dünyaya tanıtmayı amaçlamaktadır. Atatürk filmi projesinin fikir babası ve ardındaki irade kesinlikle dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar’dır. Bayar’ın bu projeye neden ihtiyaç duyduğu veya projenin zihninde ne zaman ve nasıl oluştuğuna dair bir bilgi, belge veya hatırat bulunmamaktadır. Atatürk’ün hayatına dair film projesi, Bayar’ın çok önceden beri zihnini meşgul eden bir proje olabileceği gibi aktüel olayların Atatürk filmi projesinin oluşmasında tesiri olabilir. 1954 yılının Ocak-Şubat ayında Cumhurbaşkanı Bayar, yolculuk süresi de dâhil 50 günlük ABD gezisine çıkmıştır.²⁵ Bu uzun gezide, Bayar, ABD’nin belli başlı büyük şehirlerini ziyaret etmiştir. Los Angeles’ı da ziyaret eden Bayar, Hollywood stüdyolarını gezmiştir. Universal stüdyolarını gezen Bayar, Hun İmparatoru Atilla’nın hayatını anlatan filmin²⁶ çekimlerine tesadüf etmiş, filmde rol alan oyuncular ile görüşmüştür.²⁷ Böylelikle Bayar, film endüstrisini yakından görmüştür. Bu ziyaretten ve tesadüf ettiği biyografi filminden Bayar’ın ne ölçüde etkilendiği bilinmez ancak devlet adamlarının ve tarihi kişiliklerin biyografileri 1950’li yılların ilk yarısında Hollywood’da popüler bir türdü. Marlon Brando’nun oynadığı Joseph L. Mankiewicz’in yönettiği “Julius Caesar” (1953), Martin Luther’in hayatını anlatan Amerikan-Batı Alman ortak yapımı “Martin Luther” (1953), Almanların ünlü komutanı Erwin Rommel’i anlatan “Çöl Tilkisi” (1951), Florence Nightingale’in hayatını anlatan “Lambalı Kadın” (1951), Elia Kazan’ın yönettiği Meksikalı ünlü devrimci Emiliano Zapata’nın öyküsünü anlatan “Viva Zapata” (1952) bu filmlerden yalnızca bir kaçıdır.²⁸ Elbette Bayar’ın bu biyografi filmlerinden habersiz olması düşünülemez.

22 Scognamillo, a.g.e., s.98.

23 Erman Şener, Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız, Ahmet Sarı Matbaası, İstanbul, 1970, s. 54-56.

24 Agah Özgüç, Ansiklopedik Türk Filmleri Sözlüğü, Horizon International, İstanbul, 2012, s.52-74.

25 Erden Eren Erdem, “Türkiye-ABD İlişkilerinin Zirve Noktası: Celal Bayar’ın ABD Ziyareti,” Türkiye’nin 1950’li Yılları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.141.

26 Bu film, başrollerini Anthony Quinn ve Sophia Loren’in paylaştıkları 1954 yapımı “Atilla” olmalıdır.

27 Akşam Gazetesi, 10 Şubat 1954, s.1-2.

28 Rekin Teksoy, Sinema Tarihi Cilt:1, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2009, s. 360-383

Cumhurbaşkanı Celal Bayar, zihnindeki Atatürk filmi projesini hayata geçirebilmek için Amerikalı oyuncu, prodüktör Douglas Fairbanks Jr.'ı Türkiye'ye davet etmiştir. 14 Ağustos 1954 günü kendisi gibi oyuncu olan eşi Mary Lee ile birlikte Türkiye'ye gelen Douglas Fairbanks Jr. Yeşilköy Havaalanı'nda devlet töreni ile Cumhurbaşkanı adına Yaver Binbaşı Kenan Yazgan, İstanbul Valisi adına Özel Kalem Müdürü Nabi Up, Türk sanatçılar, hayranlar ve basın mensuplarının oluşturduğu geniş bir kalabalık tarafından karşılanmış ve Cumhurbaşkanı adına çiçek takdim edilmiştir. Havaalanında yaptığı ilk açıklamada, *"bütün dünyada tanınan büyük bir dahi ve kahramanın hayatını filme almanın gayet zor ve cesaret isteyen bir teşebbüs"* olduğunu söyleyen Fairbanks, Türk Hükümeti'nin hazırlanacak senaryoyu onaylaması halinde Atatürk filminin çekimine 1955 yılında başlanacağını duyurmuştur. Kemal Atatürk rolünü oynayacak aktörü bir jüri heyeti belirleyecek, Douglas Fairbanks Jr. ise Atatürk filminde rol almayacak, yapımcılığını üstlenecektir.²⁹

Devlet töreni ile karşılanan Douglas Fairbanks Jr. bir haftalık gezisinde üst düzey protokol ile ağırlanmıştır. Fairbanks'e Küçüksu Kasrı tahsis edilmiş, Cumhurbaşkanı Celal Bayar Amerikalı aktörü Florya Köşkü'nde kabul etmiştir. Öğle yemeğinde Atatürk filmi hakkında konuşan ikili, birlikte yelken ve motor yarışlarını izlemiştir. İstanbul sosyetesini, Amerikalı aktör şerefine Moda Deniz Kulübü'nde ziyafet vermiştir.³⁰ Douglas Fairbanks Jr. İstanbul'un camilerini, saraylarını gezmiş, İstanbul Vali'sini ziyaret etmiştir.³¹ Boğazda yat gezintisi yapmış, hatta bir sünnet düğününe bile katılmıştır.³² Fairbanks, Türkiye ziyaretinde hızlı bir Ankara turu da yapmıştır. Toplam 420 dakika kaldığı Ankara'da yine devlet töreni ile karşılanmıştır. Anıtkabir'i ziyaret etmiş, Özel Deftere; *"Türk milletinin kurucusu Atatürk'ü ziyaret edebilmek fırsatını bulduğum için son derece müftehirim"* yazmıştır. Çankaya Köşkü'nü gezmiş, orada Celal Bayar'la Atatürk'ün beraber çekilmiş resimlerini gören Fairbanks, iki büyük adamın ne kadar dost olduklarını daha iyi anladığını ifade etmiştir. Büyük Sinemada Atatürk'ün sağlığında çekilmiş filmlerden parçalar seyretmiştir. Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu ile Marmara Köşkü'nde öğle yemeği yemiştir. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Nurettin Baransel'i, Basın-Yayın ve Turizm Kurumu'nu ziyaret etmiştir.³³

Küçüksu Kasrında Türk Folklor Ekipleri Fairbanks için özel gösteri düzenlemiştir.³⁴ Fairbanks'e devletin gösterdiği ilgi, üst düzey protokol seviyesini bile zorlayacak düzeydedir. Amerikalı aktörün "şerefine" askeri tatbikat bile düzenlenmiştir. İstanbul Mecidiyeköy'de tankların, piyade ve süvari erlerinin katıldıkları askeri tatbikatı, Fairbanks keyifle izlemiştir.³⁵

Gazetelerin *"sinema dünyasının en tanınmış yıldız ve prodüktörlerinden"* olarak tanımladıkları Douglas Fairbanks Jr.'a gösterilen büyük hürmeti eleştirenler de olmuştur. Burhan Felek, Amerikalı aktörü, *"ismi film artisti olmaktan ziyade bıyık modası salmakla meşhur Amerikalı sinema artisti müteveffa Douglas Fairbanks'ın oğlu küçük Fairbanks"* olarak tanımlamaktadır. Burhan Felek'e göre; Fairbanks Jr. Atatürk filmini çevirecek birinci sınıf bir sanatçı değildir. Türkiye'ye pek çok yabancı siyasi misafirin geldiğini ancak

29 Akis Dergisi, Sayı:15, 21 Ağustos 1954, s.9; Cumhuriyet Gazetesi, 15 Ağustos 1954, s.1-6; Milliyet Gazetesi, 15 Ağustos 1954, s.1-3.

30 Cumhuriyet Gazetesi, 16 Ağustos 1954, s.1; Milliyet Gazetesi, 16 Ağustos 1954, s.1; Akis Dergisi, Sayı:15, 21 Ağustos 1954, s.9.

31 Cumhuriyet Gazetesi, 17 Ağustos 1954, s.7.

32 Cumhuriyet Gazetesi, 18 Ağustos 1954, s.3.

33 Akis Dergisi, Sayı:15, 21 Ağustos 1954, s.9; Cumhuriyet Gazetesi, 19 Ağustos 1954, s.1; Milliyet Gazetesi, 19 Ağustos 1954, s.3.

34 Cumhuriyet Gazetesi, 23 Ağustos 1954, s.1.

35 Cumhuriyet Gazetesi, 20 Ağustos 1954, s.6.

hükümdarlara Millî Sarayların tahsis edildiğini hatırlatmıştır. “Anlaşılan Amerikalı sevimli misafirimize Park Otelde yer bulunamamış” diyen yazar, Amerikalı aktöre Küçüksu Kasrının tahsis edilmesine şiddetle karşı çıkmıştır.³⁶ Muhalif *Akis dergisi*, Fairbanks’ın Otel yerine Küçüksu Kasrında ağırlanmasını “şark işi misafirperverlik” olarak değerlendirmiştir.³⁷

Douglas Fairbanks Jr., Burhan Felek’in ifade ettiği gibi bıyıkları ile ünlü Amerikalı aktör Douglas Fairbanks’ın oğlu idi. Hollywood sinemasının ilk popüler aktörlerinden olan Douglas Fairbanks, Zorro, Kara Korsan, Üç Silahşörler, Robin Hood adlı aksiyon filmlerinin kahramanıydı. Oğul Douglas Fairbanks Jr., babasının izinden giderek aktör olmuş, 1954 yılına kadar 60 filmde rol almıştır. Ancak hiçbir zaman babasının şöhretini yakalayamamıştır.³⁸ Douglas Fairbanks Jr. aynı zamanda savaş kahramanıdır. İkinci Dünya Savaşı’nda Amerika Birleşik Devletleri Deniz Kuvvetleri’ne katılmış, birçok nişanla ödüllendirilmiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı’nda bir süre görev yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Londra’da ikamet eden Fairbanks Jr., kurduğu küçük film şirketi ile televizyona filmler çekmiştir. Her ne kadar sinema dünyasında çok ünlü olmasa da Avrupa hanedanları ve sosyetesı arasında popülerdir. Fairbanks o denli popülerdi ki, İngiltere Kraliyet ailesi onun için boşanmış insanlara karşı sert tutumunu bile yumuşatmıştır. Boşanmış insanları davetlere kesinlikle kabul etmeyen İngiltere Kraliçesi bu kuralı Fairbanks Jr. için bozmuştur. Fairbanks Jr. ve eşi Mary Lee, daha önce evlenmiş ve boşanmış olmalarına rağmen İngiltere Kraliçesi tarafından yemek ve balolara davet edilmiştir. İngiltere, Batı Almanya, Fransa, İtalya ve Brezilya hükümetleri Fairbanks Jr.’a özel nişanlar vermiştir.³⁹ Douglas Fairbanks Jr. beyazperdede değil ama siyaset ve iş dünyasında başarılı biridir. Zaten Türkiye’yi ziyaret ettiği 1954 yılında, sinema dünyasında kariyerini tamamlamış, televizyon, iş ve sosyete de adı anılan bir isim haline gelmiştir.

Douglas Fairbanks Jr., ziyareti sırasında gazetecilere açıklamalarda bulunmuş, basın toplantıları düzenlemiştir. Kimi zaman Atatürk hakkında film yapma fikrinin ilk defa 7-8 ay kadar önce kafasına girdiğini,⁴⁰ kimi zaman da Türkiye ve Türkler hakkında 4 yıldır çalıştığını söylemiştir.⁴¹ Bazen de Türkiye’ye ilgisini çok genç yaşlarına kadar götürmüştür.⁴² Türkiye ve Atatürk hakkında çok şey bildiğini hatta anlatılanları bazen düzelttiğini iddia etmiştir.⁴³ Her fırsatta Atatürk’ü övmüş, kendisini “en samimi Atatürk hayranı” ilan etmiştir. Her konuşmasında Atatürk’ü “Büyük Dâhi” olarak anmıştır. Atatürk’ü şu sözlerle övmüştür: “Hiçbir kumandan, büyüklüğünü Atatürk’ün kadar dar imkânlarla gösterememiştir. Onu tanıdıktan sonra Türklerin neden izinde gittiklerini keşfetmem mümkün oldu ve Atatürk’e bir Türk kadar hürmet beslemeğe başladım.”⁴⁴

Fairbanks’ın Atatürk ile ilgili duygularının samimiyetini bilemesek de Atatürk filmi fikrinin Fairbanks’ın kendi kendine geliştirdiği bir proje olmadığı muhakkaktır. Douglas Fairbanks Jr., Londra’da Türk işadamı Adil Özkaptan ile tanışmış, Adil Özkaptan’ın Atatürk’ün hayatı ile ilgili film yapma teklifini kabul etmiştir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, tasarı halinde bile olmayan Atatürk filmi projesi için Fairbanks’ı Türkiye’ye davet etmiştir. *Akis dergisinin* ifade ettiği gibi Douglas Fairbanks Jr.’a Atatürk hakkında bir film çevirmesi

36 Burhan Felek, “Küçük Fairbanks,” *Hadiseler Arasında Felek*, Cumhuriyet Gazetesi, 17 Ağustos 1954, s.3.

37 *Akis Dergisi*, Sayı:15, 21 Ağustos 1954, s.9

38 Teksoy, a.g.e., s.102.

39 Cumhuriyet Gazetesi, 24 Haziran 1957, s.5.

40 Cumhuriyet Gazetesi, 19 Ağustos 1954, s.1.

41 Cumhuriyet Gazetesi, 20 Ağustos 1954, s.6.

42 Cumhuriyet Gazetesi, 15 Ağustos 1954, s.6.

43 *Akis Dergisi*, Sayı:15, 21 Ağustos 1954, s.9

44 Cumhuriyet Gazetesi, 20 Ağustos 1954, s.6.

böylelikle "ilham" edilmiş ve sanatçı da bunu ilgiyle karşılamıştır.⁴⁵ Adil Özkaptan'ın Atatürk filmi projelerinde ilk aracılığı Douglas Fairbanks Jr. ile gerçekleşmiştir.

Fairbanks, henüz ortada olmayan Atatürk filmi projesi konusunda da gazetecileri bilgilendirmeyi ihmal etmemiştir. İlk iş olarak Atatürk hakkındaki dokümanları toplayacağını, Kemal Atatürk hakkında ne bulursa beraberinde götüreceğini söylemiştir. Oysa Türkiye'den ayrılırken Fairbanks'ın yanında Atatürk'ün sağlığında çekilmiş bazı görüntüler ve İngilizce Nutuk dışında hiçbir şey yoktur. Atatürk'ün hayatının çocukluğundan başlayarak bütün detayları ile inceleneceğini, filmin ön hazırlığının bir yıl süreceğini anlatmıştır. Nasıl bir senaryo düşünüyorsunuz sorusuna ise ya Atatürk'ün hayatını çocukluğundan itibaren beyaz perdeye aktarmayı, ya da hayatının sadece belirli bir bölümünü ele alacağız diye yanıtlanmıştır. Zaten üçüncü bir şıkta bulunmamaktadır. Senaryonun gerekli olgunluğa ulaşmazsa girişimden vazgeçileceğini de söylemeden geçememiştir.⁴⁶

Fairbanks, Atatürk filminin özel sermaye ile Türk-Amerikan işbirliği ile çevrileceğini, Türkiye içindeki masrafların Türk ve Türkiye dışındaki masrafların da Birleşik Amerikalı ve İngiliz ortaklar tarafından karşılanacağını ifade etmiştir. Atatürk filmine Türk hükümetinin dahlinin, sadece denetim ve kontrol açısından olacağını ve Türkiye'nin döviz kaybının olmayacağını altını çizmiştir.⁴⁷ Fairbanks uyanık bir işadamı olarak görülme istemiyordu. Ancak yine de Fairbanks'ın belirttiği gibi film Türkiye'de çekilecektir. Bu durumda masrafın ağırlıklı kısmı, Türk hükümetine kalacağı açıktır. Bir iki başrol dışında filmde Türk oyuncular görev alacaktır. Fairbanks ise beyazperdede şimdilik görünmek istememektedir.⁴⁸ O dönem ve sonraki yıllarda Türkiye'de zannedildiği gibi Fairbanks, Atatürk rolünü canlandırmak için gelmemiştir.

Fairbanks basın toplantısında, Türkiye ziyaretinin nedenini yalnızca Atatürk filmi olmadığını da belirtmiştir. Demokrat Parti döneminde çıkarılan Yabancı Sermayeyi Koruma Kanunu ile yabancılara Türkiye'de çok geniş imkânlar sağlandığını hatırlatmıştır. Film yapıcılığının yanı sıra inşaat müteahhitliği ve inşaat malzemesi satışı işi ile de ilgilendiğini belirten Fairbanks, ziyaretinin bir sebebinin de bu sektörlerde iş bulmak olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹ Fairbanks, bir centilmene yakışacak şekilde dürüst davranmaktadır. İşadamı olarak Fairbanks, ilk aracılık ve komisyonculuk girişiminde bulunmakta gecikmemiştir. Ambassador Otelleri yetkilileri Çırağan Sarayı'nı lüks bir otele dönüştürme projesi ile İstanbul'a gelmiştir. Basına göre, Fairbanks'ın bu işte aracılığı ve rolü olmuştur.⁵⁰ Ancak proje hayata geçememiştir.⁵¹

Fairbanks'ın Atatürk filmi projesi, Türkiye'de geniş yankı bulmuştur. Demokrat Parti'nin kontrolünde faaliyet gösteren Milli Türk Talebe Birliği henüz çekilmemiş Atatürk filmi için Fairbanks'e teşekkür telgrafı göndermiştir. Filmde, *"Atatürk'ün dinamikliğini, yüksek insani vasıflarını, sulhseverliğini, inkılapçılığını ve çok sevdiğini her fırsatta izhar ettiği inkılapların ve Cumhuriyetin bekçisi Türk gençliği ile olan yakın ve ulvî bağlılığını belirtmesini"* istemişlerdir.⁵² Bu kısa telgraf, Atatürk filminden beklentinin ne kadar yüksek ve konu itibarıyla de geniş bir saha içerdiğinin ispatıdır.

45 Akis Dergisi, Sayı:15, 21 Ağustos 1954, s.9.

46 Cumhuriyet Gazetesi, 19 Ağustos 1954, s.1.

47 Cumhuriyet Gazetesi, 20 Ağustos 1954, s.6; Milliyet Gazetesi, 20 Ağustos 1954, s.3.

48 Cumhuriyet Gazetesi, 19 Ağustos 1954, s.1.

49 Cumhuriyet Gazetesi, 20 Ağustos 1954, s.6; Milliyet Gazetesi, 20 Ağustos 1954, s.3.

50 Milliyet Gazetesi, 28 Mayıs 1955, s.7.

51 Milliyet Gazetesi, 17 Haziran 1956, s.5.

52 Cumhuriyet Gazetesi, 17 Ağustos 1954, s.7.

Douglas Fairbanks Jr. bir hafta süren keyifli tatilin ardından 22 Ağustos 1954 günü Türkiye'den ayrılarak Londra'ya gitmiştir. Ayrılırken başta Cumhurbaşkanı Celal Bayar olmak üzere Türk büyüklerine gösterdikleri samimiyet ve misafirperverliğe teşekkür etmiştir.⁵³

1954 yılının Ekim ayında Fairbanks'in Türk ortağı olduğunu iddia eden Adil Özkaptan, Atatürk filmi ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Özkaptan, aralarında iki Oscar ödüllü Amerikalı oyuncu Fredric March'ın da bulunduğu birçok popüler oyuncunun Atatürk rolünü oynamak için müracaat ettiğini iddia etmiştir. Douglas Fairbanks Jr. ise Atatürk rolü için March'ı yaşlı bulmaktadır. Atatürk rolünü ünlü İngiliz oyuncu Laurence Olivier'in canlandıracağını açıklamıştır. Filmin senaryosunu ise, usta bir senarist olan Howard Hawks hazırlayacaktır. Özkaptan, senaryodan önce filmin öyküsünü (Sinopsisi) Amerikalı yazar Elizabeth Downing'in yazacağını duyurmuştur. Downing, Cumhurbaşkanı Bayar'ın tespit edeceği 6 Türk yazar ile görüşerek filmin öyküsünü yazacaktır.⁵⁴ Ancak kısa bir süre sonra Elizabeth Downing'in yerine Bridget Boland'ın filmin öyküsünü yazacağı açıklanmıştır.⁵⁵

3 Kasım 1954 günü Atatürk filminin bir başka ortağı Aubrey Baring, Türkiye'ye gelmiştir. Baring, Atatürk filminin 4 Milyon Türk Lirasına mal olacağını açıklamıştır. Filmin Türkiye dışındaki masraflarını Fairbanks ile birlikte finanse edeceklerini duyurmuştur. Baring, filmin tamamının Türkiye'de çekileceğini elbette değinmemiştir. Renkli çekilecek olan Atatürk filmi, herhangi bir engel çıkmadığı takdirde 15 ay sonra tamamlanacaktır. Bridget Boland, Douglas Fairbanks Jr.'un 4 seneden beri toplamakta olduğu dokümanlardan istifade ederek filmin hikâyesinin iskeletini kaleme alacaktır. Bu hikâye, Bakanlar Kuruluna sunulacak, kabul olunduğu takdirde Bridget Boland Türkiye'ye gelecek ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Atatürk'ün yakın arkadaşları arasında seçeceği 6 Türk yazar ile görüşerek filmin hikâyesini hazırlayacaktır. Bayar, Atatürk ile ilgili bir hatıra koleksiyonunu Bridget Boland için hazırlatmaktadır. Henüz bir sinopsis bile ortada olmasa da Aubrey Baring, Atatürk filminin prömiyerini bile düşünmüştür. Hollywood'dakilere benzer birer büyük törenle Ankara ve İstanbul'da filmin galası yapılacaktır. Filmin çevrilmesinde görev almış olan şöhretler sahneye çıkacaktır. Hatta Ankara ve İstanbul'da yapılacak ilk gecelerin hasılatı, hükümetin göstereceği bir hayır kurumuna bağışlanacaktır.⁵⁶

Aubrey Baring'in gazetecilere anlattıkları güzel planlardı. Ancak Atatürk filmi ile ilgili yapılması gerekli ilk şey bir hikâye yazmaktır. Bridget Boland'ın yazdığı öykünün tamamlandığı yönünde basında iki ay boyunca sürekli haberler çıkmıştır.⁵⁷ Nihayetinde 25 Ocak 1955 tarihinde Adil Özkaptan, hikâyenin tamamlandığını, on beş gün sonra hikâyenin onaylanması için Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne sunulacağını duyurmuştur.⁵⁸

Gazetelere göre, Bridget Boland'ın iki farklı hikâye yazmasına rağmen filmin hikâyeleri beğenilmemiştir. Bu iş karşılığında 50.000 dolar (141.000 Türk Lirası) ödenmiştir. Yapımcılar, yeni bir hikâye yazması için yeni bir yazar aramaktadırlar.⁵⁹ Basında daha evvel Atatürk filminin hikâyesini baştan yazmak üzere Anthony Veiller adında Amerikalı bir yazarın geleceği ve görüşmeler yapılacağı yazılmıştır.⁶⁰ Anthony Veiller'in Türkiye'ye geldiğine dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

53 Cumhuriyet Gazetesi, 23 Ağustos 1954, s.1.

54 Cumhuriyet Gazetesi, 5 Ekim 1954, s.1.

55 Cumhuriyet Gazetesi, 15 Ekim 1954, s.5.

56 Cumhuriyet Gazetesi, 5 Kasım 1954, s.6.

57 Milliyet Gazetesi, 10 Kasım 1954, s.3.

58 Cumhuriyet Gazetesi, 25 Ocak 1955, s.2.

59 Milliyet Gazetesi, 6 Temmuz 1955, s.1-7.

60 Milliyet Gazetesi, 22 Temmuz 1955, s.7; Dünya Gazetesi, 22 Temmuz 1955, s.2.

Atatürk filminin hikâyesinin yabancı bir yazara ismarlanması Türk basınında tepki çekmiştir. Bu tepki, yazara 50.000 dolar ödendiği haberlerinden sonra çıkması dikkat çekicidir. *Cumhuriyet gazetesinde* imzasız “Kendi Kendimizi Tenkit” köşesinde Atatürk filminin hikâyesini yazabilmek için “*her şeyden evvel onu çok iyi bilmek, çok iyi anlamış olmak ve pek çok sevmek*” gerektiği iddia edilmiştir. Yazara göre, elbette bu özellikler Türk yazarlarda mevcuttur.⁶¹ *Milliyet gazetesinde* “Doğrusu Bu” adlı köşede; “*Atatürk’ün aziz hatırasının bu kadar devşirme ve uydurma bir şekilde ticaret mevzuu hâlinde kullanılmasına müsaade edilecek mi?*” denilerek tepki gösterilmiştir.⁶² En sert tepki, Peyami Safa’dan gelmiştir. Safa’ya göre, birçok Türk aydınının Batı’ya karşı aşağılık duygusu içinde olduğunu, onlarda “*yabantaparlık yani ecnebi hayranlığı*” olduğunu yazmıştır. Cumhuriyet döneminde yabancılar tarafından yapılan heykelleri ve binaları züppe aydınların yabancı hayranlığının maskaraca tezahürü saymaktadır. Safa, makalesini şu sözlerle tamamlamaktadır:

“*Bu yabantaparlık Türkiye’de kapitülasyonlar devrinden kalma bir sömürge münevveri ruhunun devamıdır. Eğer Atatürk filmine de bu sefil zihniyet karışmışsa, onun hayatını yabancı muharrirlere yazdırmak ve filmdeki rolünü yabancı aktörlere oynatmak zıırlığına hiddet edilir ama hayret edilir mi?*”⁶³

Ancak herkes Peyami Safa ile aynı görüşte değildir. Refi Cevad Ulunay, tarihi Türk filmlerinde yapılan mizansen hatalarından örnekler vererek bu nesnelere film denilemeyeceğini yazmaktadır. O’na göre Türkiye’de Atatürk filmini çevirebilecek bir Türk yönetmen, senarist ve aktör mevcut değildir.⁶⁴

Ünlü karikatürist Cemil Cahit Cem ise, Atatürk’ün yeni bir milli kahraman olması O’nu tanıyan herkesin hayatta olması nedeniyle Atatürk filminin bir belgesel değil romanse hikâye olmasını büyük bir cüret ve cesaret işi olarak görmektedir. Cem, Atatürk’ün filmini rantabl yapmak için Amerikalıların Atatürk mevzuunu Robin Hood filmi haline getirebileceklerini; seyirci çekmesi için Atatürk filmini aşk ve macera filmine dönüştürebileceklerini yazmıştır. Atatürk filmini “*tehlikeli bir iş*” olarak gören Karikatürist Cem, kurmaca bir Atatürk filminin çekilmemesi gerektiğini düşünmektedir. Nedeni ise Cem’e göre, “*Atatürk’ün bir milli kahramandan öte bir milletin hayatıyet ve hürriyet sembolü*” olmasıdır.⁶⁵

Atatürk ile ilgili ilk film projesi girişimi başarısız kalmıştır. Projenin akim kalmasının nedeni açıklanmasa da yazılan senaryonun beğenilmemesi nedeniyle projenin hayata geçmediği açıktır. İnce bıık modasının yaratıcısının oğlundan Atatürk filminden hiçbir haber çıkmadığını belirten muhalif *Akis dergisi*, Atatürk’ün gayri ciddi bir elden kurtulduğu için derin bir “oh” çekmiştir.⁶⁶ Bu ilk girişimden akılda modası geçmiş Amerikalı bir aktöre krallara layık bir hürmet gösterilmesi kalmıştır.

İkinci Film Girişimi: “Universal Atatürk”

1954 yılında başlayan ve 1955 yılında hüsrarla sona eren Atatürk filmi girişiminin ardında Amerika’da yaşayan Adil Özkaptan vardı. Douglas Fairbanks Jr. ile Türkiye arasında Atatürk filmi için aracılık eden Özkaptan’dır. İlk girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasının

61 Cumhuriyet Gazetesi, 8 Temmuz 1955, s.1.

62 Milliyet Gazetesi, 23 Temmuz 1955, s.1

63 Peyami Safa, “Bir Okuyucumuzun Haklı Asabiyeti,” Objektif, Milliyet Gazetesi, 12 Temmuz 1955, s.2.

64 Refi Cevad Ulunay, “Mevcut Na Mevcud,” Takvimden Bir Yaprak, Milliyet Gazetesi, 4 Aralık 1954, s.3.

65 Cemil Cahit Cem, “Atatürk Filmi Meselesi,” Bana Sor, Milliyet Gazetesi, 22 Ekim 1955, s.3.

66 “Atatürk Filmi” Akis Dergisi, Sayı:93, 18 Şubat 1956, s. 24-25.

ardından Adil Özkaptan 1955 yılı bitmeden Atatürk filmi için başka bir yapım şirketine teklif götürmüştür. Universal International Şirketi, Atatürk filmini çekmeye karar vermiştir.

4 Kasım 1955 günü Universal International Şirketi yetkilileri İstanbul'a gelmiştir.⁶⁷ Prodüktör Aaron Rosenberg, senarist Borden Chase, teknik prodüktör Gilbert Cilaud ve yardımcısı İstanbul Hilton Oteli'nde basın toplantısı düzenlemiştir. Amerikalılar, Atatürk filmi basın toplantısında *"Dünyanın en büyük insanlarından birinin hayatını filme almak üzere buradayız. Yegâne gayemiz ona layık bir film hazırlamaktır. Bu güzel memlekette, böyle değerli bir mevzuu filme çekecek ilk şahıslar olduğumuz için sevincimiz sonsuzdur."* sözleri ile başlamışlar ve filmin senaryosunu yazacak olan Borden Chase, aylardan beri Atatürk ile ilgili kitaplar okuduğunu, okuduklarının kendisini bambaşka ve heyecanlı adam yaptığını anlatmıştır. Filmin kendisini *"bir okul talebesi gibi heyecanlandırdığını"* anlatan Chase, Atatürk için *"gayesi olan adam"* tabirini kullanmıştır. Film ekibi, Atatürk'ü övmeyi ihmal etmemiş, Chase, onun büyüklüğüne hayran kalırken, Prodüktör Aaron Rosenberg, kitap okudukça Atatürk'e daha fazla bağlanmış. Atatürk filminin senaryosu için Atatürk'ün yakın çevresinde bulunan İsmet İnönü, Ruşen Eşref, Makbule Atadan, Rauf Orbay ve Kılıç Ali gibi kişilerle görüşeceklerini ve filmin çekilmesi muhtemel şehirlerde inceleme yapacaklarını duyurmuşlardır. Araştırmanın ardından yazılacak senaryo Ankara'da ilgililerin onayına sunulacaktır. Çünkü film şirketi ile yapılan anlaşmaya göre senaryonun, yazılışı, filmin çevrilmesi ve oynatılması sırasında Türk hükümetinin müdahale hakkı bulunmaktadır. Atatürk filmi, Atatürk'ün okul hayatından başlanarak ölümüne kadar geçen süre başta Milli Mücadele olmak üzere bütün mücadeleleri, eserleri, zaferleri ile anlatılacaktır. Renkli çekilecek filmin tahmini maliyeti 10 Milyon Türk lirasını bulacaktır. Amerikalı Prodüktör Rosenberg, 1956 yılının Haziran ayında filmin çekilebileceğini söylemiştir.⁶⁸

Amerikalılar, Atatürk'ün yakın çevresinde bulunan yazar Falih Rıfkı Atay ile görüşmüşlerdir.⁶⁹ Falih Rıfkı Atay'a göre, Amerikalı film yapımcıları Atatürk ve Türkiye ile ilgili yabancı dilde yazılanları okumuşlar, Atatürk'e bir milli kahraman ve asrın büyük bir insanı olarak âşık olmuşlardı. Atay gözlemlerini şu şekilde anlatmaktadır:

*"Ciddi bir eser yapmağa karar vermişlerdir. Sualleri pek etraflı idi, bilhassa kitaplarda bulunmayan hususiyetlerini öğrenmeğe ehemmiyet verdikleri anlaşılıyordu. Bunun sebebi de kolay anlaşılabilir. İsmarlama bir film değil, görenlerin anlayacağı, inanacağı, Atatürk'ü bir millî kahraman ve bir insan olarak tanıtır bir film yapmak istiyorlar. Amerikalı perde adamları her çeşit kitap okuyarak, birçok kimselerle konuşarak yazılanları ve anlatılanları emniyetli bir kontrol altına almaya çalışmaktadırlar. Eğer titizce dikkatlerinin ve tetkiklerinin mahsulünü vermeye muvaffak olurlarsa Atatürk filmi dünya ölçüsünde bir şöhrat ve ehemmiyet olabilir ve bize umduğumuzdan daha çok hizmeti dokunabilir."*⁷⁰

Ancak herkes Falih Rıfkı kadar filminden umutlu değildir. Film ile ilgili itiraz Mustafa Kemal Derneği'nden gelmiştir. Mustafa Kemal Derneği Başkanı Muhtar Kumral, Atatürk hakkında dört bin eser yazılmış olduğunu ve sadece bunların incelenmesi için uzun senelere ihtiyaç olduğunu söylemiştir. Atatürk filminin, İskender veya Napolyon filmi gibi macera filmi değil, dokümanter bir film olması lüzumunu belirten Dernek Başkanı;

67 Cumhuriyet Gazetesi, 5 Kasım 1955, s.3; Milliyet Gazetesi, 5 Kasım 1955, s.1; Dünya Gazetesi, 5 Kasım 1955, s.1.

68 Cumhuriyet Gazetesi, 6 Kasım 1955, s.1-7. Milliyet Gazetesi, 6 Kasım 1955, s.3; Vatan Gazetesi, 6 Kasım 1955, s.1-7; Akşam Gazetesi, 6 Kasım 1955, s.1.

69 Dünya Gazetesi, 8 Kasım 1955, s.2.

70 Cumhuriyet Gazetesi, 15 Kasım 1955, s.5

filmin her bakımdan mükemmel olmasını isteyen halkın Derneğe belgeler gönderdiğini açıklamıştır. Bu belgeler ise, Atatürk'ün şahsî fotoğrafçısında bulunan 10 bin fotoğraf, İstiklal Harbi filmidir. Atatürk'ün uzun müddet emir subaylığını yapmış olan emekli bir subay da film için yardım edebileceğini söylemiştir.⁷¹

Atatürk filminin Türk prodüktörü Adil Özkaptan, düzenlediği basın toplantısında Mustafa Kemal Derneğinin iddiasına cevap vermiştir. Adil Özkaptan; *"Bu dernek Atatürk filminin kâfi derecede dokümanteri olamayacağını iddia etmektedir. Universal-International Stüdyosu Atatürk hakkında dokümanter ve kronolojik bir film hazırlamak iddiasında değildir. Bizim gayemiz Atatürk'ün en az yüz milyon insan tarafından hayranlıkla seyredilecek bir hayat ve başarı hikâyesini en güzel bir şekilde canlandırmaya çalışmaktır"* demiştir.⁷²

Amerikalı film yapımcıları Türkiye ziyaretlerinde özel uçakla Ankara'ya da gitmişler, Ankara'ya giderken İnönü Savaşları'nın geçtiği yerleri havadan incelemeyi de unutmamışlardır. Ankara'nın ardından Çanakkale'yi de ziyaret etmişlerdir.⁷³ Amerikalı film yapımcıları Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Refik Koraltan, Başbakan Adnan Menderes, bazı bakanlar, Ana muhalefet lideri İsmet İnönü ile görüşmüşler, Anıtkabir'i ve Çankaya Köşkü'nü ziyaret etmişlerdir.⁷⁴ *Akis dergisi*, Ankara ziyaretlerinde Amerikalıların sarhoş olup Ankara Palas Oteli'nde küçük çaplı bir olay çıkarttıklarını yazmıştır. Oda arkadaşı horladığından şikâyet eden Amerikalının *"zom"* bir vaziyette otelin girişinde oturarak *"parkta yatacağım"* dediği iddia edilmiştir.⁷⁵ Üst düzey bir protokol ve ilgi ile ağırlanan yapımcılar, Türkiye'deki incelemelerinden memnun kalmışlar, beyanlarına göre Atatürk hakkında tahminin üzerinde bilgi toplamışlardır. Başlangıçta 7-8 hafta Türkiye'de kalacaklarını söyleyen Amerikalılar, 16 gün süren ziyaretin ardından 21 Kasım 1955 günü Türkiye'den ayrılmışlardır.⁷⁶ Amerikalıların üst düzey bir protokol ve ilgi ile ağırlanmasına *Akis dergisi* dışında genel olarak Türk basını tepki vermemiştir. *Akis dergisi*, Amerikalılara hükümdar muamelesi yapıldığını yazmıştır. Amerikalı film yapımcılarının *"kendi sahalarında adları duyulmamış"* isimler olarak niteleyen *Akis dergisi*, devlet katında gösterilen aşırı ilginin ancak şark hükümdarlarının idare ettikleri yerlerde gösterilebileceğini ifade etmiştir.⁷⁷

Filmin daha sinopsisi bile ortada yok iken film yapımcıları Atatürk filmini, 100 milyon kişinin izleyeceğini hesaplamışlardır. Filmin prodüktörü Aaron Rosenberg, Atatürk filmini *"Hollywood tarihinin en muhteşem prodüksiyonunu yapmaz isem futbol antrenörlüğüne başlayacağım"* diyecek kadar iddialıdır.⁷⁸ Amerikalılar, Türkiye'den ayrıldıktan sonra da Türkiye'ye ilgilerini ve övgülerini iletmekten geri durmadılar. Senaryo yazarı Borden Chase, hasta yatağındaki Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan'a gönderdiği mektupta, *"Dünyanın her tarafında fevkalâde insanlar tanımak mazhariyetine nail oldum. Sizin gölgeniz olabilecek birisini henüz görmedim. Sizinle geçirdiğim bir kaç saat zarfında cesaretin ne demek olduğunu ve Türkiye'nin haşmetini öğrendim"*⁷⁹ diye yazmıştır.

71 Milliyet Gazetesi, 9 Kasım 1955, s.3; Cumhuriyet Gazetesi, 20 Kasım 1955, s.2; Dünya Gazetesi, 9 Kasım 1955.

72 Cumhuriyet Gazetesi, 22 Kasım 1955, s.3; Dünya Gazetesi, 22 Kasım 1955, s.3.

73 Cumhuriyet Gazetesi, 15 Kasım 1955, s.5

74 Akis Dergisi, Sayı:81, 26 Kasım 1955, s.12; Vatan Gazetesi, 18 Kasım 1955,s.2; Cumhuriyet Gazetesi, 16 Kasım 1955, s.5.

75 Akis Dergisi, Sayı:81, 26 Kasım 1955, s.12

76 Cumhuriyet Gazetesi, 18 Kasım 1955, s.3.

77 Akis Dergisi, Sayı:81, 26 Kasım 1955, s.12

78 Milliyet Gazetesi, 4 Aralık 1955, s.1-7; Dünya Gazetesi, 4 Aralık 1955, s.1-7.

79 Milliyet Gazetesi, 2 Ocak 1956, s.1-7

Bir ay ABD’de kaldıktan sonra Türkiye’ye dönen Adil Özkaptan, 27 Ocak 1955 tarihinde Atatürk filmi ile ilgili gelişmeleri ve çalışma programını anlatmıştır. Senarist Borden Chase, Atatürk filminin hikâyesini tamamlamak üzere olduğunu, hikâyenin Mart başında Türkiye’ye gönderileceğini ve hükümet tarafından tespit edilecek bir jürinin onayına sunulacağını aktarmıştır. Mart sonunda Borden Chase, Türkiye’ye gelecek ve jürinin tavsiyeleri üzerine hikâye üzerinde son rötuşları yapacaktır. Nisan ayında, Türkiye’den Atatürk filminde çalışacak Türk teknik elemanlara Amerikalı uzmanlar, kurs verecektir. Yine Nisan ayında Atatürk filminde rol alacak Türk oyuncuların elemesi yapılacaktır. Atatürk filminde 11’i Amerikalı, geriye kalanları da Türk olmak üzere 175 oyuncu rol alacaktır. Figüranlar bu rakamın dışındadır. Amerikalı oyuncuların 4 tanesi ile anlaşmıştır. Atatürk filminin çekilmesine Haziran ayında başlanacak, çalışma 5 Ay devam edecektir. Adil Özkaptan, Atatürk filminin 1957 senesinde tamamlanacağını sözlerine eklemiştir.⁸⁰

Ancak bu çalışma takvimi daha sonra sürekli olarak ertelenecek ve yenilenecektir. Adil Özkaptan 16 Ağustos 1957 günü gazetecilere bu defa yeni bir çalışma takvimi sunmuştur. Borden Chase tarafından hazırlanan senaryo tasarısı, Amerika’dan nihayet gelmiştir. İngilizce olarak kaleme alınan 460 sahifelik senaryo tasarısı, derhal Türkçeye tercüme edilecek ve Atatürk’ün yakın arkadaşlarına dağıtılacak, fikirleri sorulacaktır. İç ve dış sahneleri tamamı ile Türkiye’de ve olayların geçtiği yerlerde çekilecektir. Filmde görev alacak Türk teknisyenler ve sanatçılara Amerika’dan gelecek bir heyet tarafından kurs verilecektir. Filmde, figüranlar hariç, 200 artist rol alacaktır. Atatürk’ün filmi, 6 milyon dolara mal olacak, çekimi 6 ay sürecektir. Film, 1959 senesinden önce, vizyona giremeyecektir. Filmin çekimine ancak Türk hükümetinin senaryonun nihai şeklini onaylanmasından sonra başlanabilecektir.⁸¹

Filmin çekim takviminin ertelenmesinin nedeni Türk yetkililerinin senaryoyu onaylamamasıdır. Senaryo ile ilgili pürüzler vardı. Devreye Universal International Film Şirketi’nin Genel Müdürü Alfred Daff girmiştir. Filmle ilgili çıkan pürüzleri çözmek için 5 Eylül 1956’da Türkiye’ye gelmiştir. Daff, Atatürk filminin şimdiye kadar yaptıkları en iyi film olacağını iddia etmiştir. Bir hafta süren ziyaretinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile görüşmüştür. Bayar, görüşmede *“Atatürk filmini 24 milyon Türk’ten başka dünyanın yarısının ve henüz onu tanımayanların da heyecanla beklediğini”* söylemiştir. Daff, Atatürk’ün yakın arkadaşları ile de görüşmüştür. Düzenlediği basın toplantısında film ile ilgili çıkan pürüzlerden bahsetmemiş ancak Türkiye’nin yeterince tanıtımının yapılmadığından söz ederek Türk yetkililere mesaj göndermiştir. Daff, Türkiye’nin kendisini dışarıda tanıtmaması yüzünden her sene kaçırdığı Amerikan turistlerinden bahsederek *“Bu sene Avrupa’ya gelen 1.300.600 Amerikan turistinin acaba kaç bu güzel memlekete gelmiştir? Bu güzelliği tanıtmamakla yazık ediyorsunuz”* demiştir. Daff, Atatürk filmine 1957 yılının Mayıs ayında başlanması ihtimali olduğunu ve filmin 3,5 seneden evvel bitmeyeceğini de ifade etmiştir.⁸²

Universal’e Fransız Rakip

Adil Özkaptan’ın iddiasına göre, Amerika’da herkes Atatürk filminin çevrilmesi ile ilgilidir. 7 büyük film şirketi, Universal ile rekabete girmiştir. Film çevirme hakkına sahip

80 Cumhuriyet Gazetesi, 28 Ocak 1956, s.3; Milliyet Gazetesi, 28 Ocak 1956, s. 7; Dünya Gazetesi, 28 Ocak 1956, s.3.

81 Cumhuriyet Gazetesi, 17 Ağustos 1956, s.5; Dünya Gazetesi, 17 Ağustos 1956, s. 3; Vatan Gazetesi, 17 Ağustos 1956, s.5.

82 Cumhuriyet Gazetesi, 13 Eylül 1956, s.1; Dünya Gazetesi, 13 Eylül 1956, s.1-3; Vatan Gazetesi, 6 Eylül 1956, s. 1-3.

olabilmek için ciddi teklifler yapılmıştır.⁸³ Amerika'daki durumu bilemekse de Universal'e bir rakip Fransa'dan çıkmıştır. Yaşanan senaryo pürüzü, Avrupalı sinemacıların da dikkatini Atatürk filmine çekmiştir. Türklerin Amerikalılara sunduğu fırsat ve bütçenin Atatürk filmine dikkatlerin çekilmesinde önemli bir faktör olduğu unutulmamalıdır. Ünlü Fransız yönetmen Christian Jaque, Atatürk filmine hazırlandığını Türk basınına duyurmuştur. Christian Jaque, senaryonun mutlaka Türk bir yazar tarafından yazılmasını birinci şart olarak ileri sürmüştür. Yönetmen, herhangi yabancı yazara göre bir Türk yazarının Atatürk'ü daha bilerek ve daha derinden anlayarak yazacağına emindir.⁸⁴ Açıklamanın zamanlaması, senaryo problemi yaşayan Türk yetkililere Christian Jaque'ın alternatif bir yöntem sunduğunu akla getirmektedir. Fransız yönetmen, Amerikalıların yaşadığı problemi Türk bir yazarla aşabileceğini zannetmektedir. Oysa yaşanan problem, senaryo yazarının milliyetinden değil Türk yetkililerin Atatürk filmine dar ve sığ bakış açılarından kaynaklanmaktadır. Jaque, Atatürk filmi için yeni bir pazar da keşfetmiştir. Güney Amerikalıların kahramanları Simon Bolivar ile karşılaştıracakları için Atatürk filmine ilgi göstereceklerdir. Atatürk rolü belli olmasa da Latife Hanım rolü çoktan dönemin ünlü Fransız oyuncusu ve Christian Jaque'ın eşi Martine Carol'a verilmiştir.⁸⁵

Atatürk Rolü İçin Uzun Aday Listesi

Amerikalı yapımcılar ve Türk yetkiler arasında senaryo krizi yaşanırken, Türk basını senaryodan ziyade Atatürk rolünü hangi aktörün canlandıracağı ile daha çok ilgilenmiştir. Projenin en başında Atatürk rolü için erkek oyuncu adayları Laurence Olivier, John Wayne, Marlon Brando olarak sayılmaktadır. Bu üç ünlü aktörle deneme çekimi yapılacağı iddia edilmiştir.⁸⁶ Kadın oyuncunun ise Audrey Hepburn olması istenmektedir. Ama o da net değildir.⁸⁷ Adil Özkaptan, Mart 1956'da Atatürk rolünü Yul Brynner'in oynayacağını açıklamıştır. Burt Lancaster da Atatürk rolüne talip olmuş kendisi ile bir deneme çekimi yapılmasını istemiştir. O zamana kadar dönemin ünlü oyuncularının isimleri ileri sürüldüğü için Türk basını, Türkiye'de henüz tanınmayan Yul Brynner ismini sürpriz olarak nitelendirmiştir.⁸⁸ Çünkü Yul Brynner, o tarihte çiçeği burnunda yeni bir oyuncudur. Broadway'de bilinir bir kariyeri olsa da o tarihte sinemada ünlü bir oyuncu değildir. Ancak 1956 yılında oynadığı "Kral ve Ben" filmi ona uluslararası bir şöhret ile birlikte En İyi Erkek Oyuncu Oscar'ını getirmiştir. Yul Brynner açıklamasından beş ay sonra Adil Özkaptan bu defa Atatürk rolünü aktörün 350.000 dolar alacağını açıklamıştır. Ancak bu defa da aktörün ismini vermemiştir.⁸⁹ Eylül 1956'da, Universal Genel Müdürü Alfred Daff, Atatürk rolünü oynayacak aktörün henüz belli olmadığını söylemiştir.⁹⁰ Hollywood ziyaretinde Ahmet Emin Yalman, Atatürk rolünün Yul Brynner'a verilmesinde herkesin müttefik olduğunu ancak Clark Gable, Kirk Douglas, Laurence Olivier'in muhtemel diğer adaylar olduğunu yazmıştır. Atatürk'e çok benzediğini düşünen Denizcilik Bankası Gümrük Uzmanı Remzi Cal, Yalman'dan Atatürk rolünün kendisine verilmesi için aracılık yapmasını istemiştir.

83 Milliyet Gazetesi, 28 Ocak 1956, s.1

84 Milliyet Gazetesi, 30 Mayıs 1956, s.3; Cumhuriyet Gazetesi, 16 Ekim 1956. s..3; Vatan Gazetesi, 16 Ekim 1956, s.1.

85 Dünya Gazetesi, 30 Mayıs 1956, s.3-5; Vatan Gazetesi, 30 Mayıs 1956, s.2; Tarık Kakıncı, "Sinema Notları," Pazar Postası, 10 Haziran 1956, s.8-11.

86 Cumhuriyet Gazetesi, 6 Kasım 1955, s..1.; Milliyet Gazetesi, 6 Kasım 1955; Milliyet Gazetesi, 4 Aralık 1955 ,s.1; Dünya Gazetesi, 4 Aralık 1955,s.7.

87 Dünya Gazetesi, 22 Kasım 1955, s.3.

88 Cumhuriyet Gazetesi, 20 Mart 1956, s..5; Milliyet Gazetesi, 20 Mart 1956, s.3;Dünya Gazetesi, 20 Mart 1956, s.1-5.

89 Cumhuriyet Gazetesi, 17 Ağustos 1956. s..5; Dünya Gazetesi, 17 Ağustos 1956, s.3, Vatan Gazetesi 17 Ağustos 1956, s.5.

90 Milliyet Gazetesi, 6 Eylül 1956, s.3; Akşam Gazetesi, 6 Eylül 1956, s.1.

Ancak bu amatör benzerin isteği film yapımcıları tarafından reddedilmiştir.⁹¹ Filmle ilgili yapılan son açıklamada, Atatürk rolünü canlandıracak Amerikalı oyuncu ile 1957 yılının ilk günlerinde sözleşme imzalanacağı duyurulmuştur. Ancak yıldızın ismi açıklanmamıştır.⁹²

Atatürk'ü hangi aktörün canlandıracağı meselesi ilk günden itibaren Türk basını için eğlenceli bir malzeme olmuştur. Türk gazeteciler her rastladıkları Hollywood ünlüsüne Atatürk filmini sormuşlar ve Atatürk rolünü teklif etmişlerdir. Ünlü aktör Gary Cooper, o aktörlerden biridir. Cooper, Atatürk rolünü memnuniyetle kabul edeceğini söylemiş ancak Atatürk filmini çekmenin "son derece güç bir iş" olarak tarif etmiştir. Çünkü Cooper'a göre, Atatürk yalnızca kendi memleketine değil bütün dünyaya büyük eserler kazandıran bir insandır.⁹³ Macera filmlerinin aranan karizmatik oyuncusu Errol Flynn ise, Atatürk'ü "20. asrın en büyük devlet adamı" olarak övmüştür. Flynn, Atatürk rolünü hakkıyla oynayamayacağından endişe etmektedir.⁹⁴ Dönemin bir başka ünlü aktörü Glenn Ford, Atatürk'ü tarihin en büyük adamlarından biri olarak övdükten sonra, Atatürk rolünün kendisi için büyük şeref olacağını ancak başka film sözleşmeleri olduğunu söylemiştir.⁹⁵ Türk basınına Atatürk'ü övmeyi ihmal etmeyen Hollywood ünlüleri, Atatürk rolü için çekincelerini kibar bir dille belirtmişlerdir.

Kovboycu Chase- Fakir Universal- Mutavassıt Özkaptan

1950 ve 1960'lı yıllarındaki tüm Atatürk filmi projelerinin içinde hep Adil Özkaptan ismi olmuştur. Douglas Fairbanks Jr.'ın Türkiye ziyaretinin ardında Adil Özkaptan vardı. Douglas Fairbanks Jr. ile Atatürk'ün hayatı ile ilgili film yapma teklifini yapmıştır. Atatürk filmi projesi, Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile Fairbanks, arasında aracılık etmiştir.

Universal Şirketinin Atatürk filmi projesinde de Adil Özkaptan vardı. Basın toplantıları düzenlemekte, gazetecilere Atatürk filmi hakkında bilgiler vermektedir. Kendisini Atatürk filminin Türk sermayedarı ve prodüktörü olarak tanıtmıştır. Adil Özkaptan için kimi gazete ve dergiler ise "Türk sinema seyircilerinin ismini bir türlü hatırlayamadığı bir zat,"⁹⁶ "ne prodüktörü olduğu pek anlaşılamayan kişi"⁹⁷ gibi alaycı ifadeler kullanmışlardır. Hakikaten kendisini prodüktör olarak tanıtmaya karşın Adil Özkaptan'ın ne o tarihe kadar ne de o tarihten sonra herhangi bir filmin prodüktörlüğünü yaptığı görülmemiştir. Adil Özkaptan'ın Atatürk filmindeki rolünü en doğru şekilde Ahmet Emin Yalman tanımlamıştır. Hollywood'da film yetkileri ile görüşen Yalman, Adil Özkaptan'ın Atatürk filminde "mutavassıt"(aracılık eden) görevini gördüğünü yazmaktadır.⁹⁸

Türk basınında genel olarak Amerikalıların ticari kazanç hevesi ile Atatürk filminin aşk ve macera filmine dönüştürecekleri endişesi hâkimdir. *Cumhuriyet gazetesinin* "Kendi Kendimizi Tenkit" başlıklı imzasız köşesinde bir hafta zarfında yapılacak dört, beş mülakat ile senaristin Atatürk'ü anladığını zannedeceğini oysa Türk vatandaşları arasında bile Atatürk'ü tam manası ile anlamış çok az kişinin olduğu yazılmaktadır. Yazı, "Amerikalılar hiç şüphesiz bir film yapacaklar, bu film belki güzel de olacak. Fakat katiyen

91 Ahmet Emin Yalman, "Atatürk Filminde Başrolü Kim Oynayacak?" Yalman Hollywood'da-11, Vatan Gazetesi, 26 Haziran 1957, s.4.

92 Cumhuriyet Gazetesi, 27 Aralık 1956. s..5.

93 Milliyet Gazetesi, 10 Haziran 1956, s.1; Vatan Gazetesi, 10 Haziran 1956, s. 1-5; Akşam Gazetesi, 10 Haziran 1956, s.1.

94 Milliyet Gazetesi, 6 Nisan 1956, s.3.

95 Ahmet Emin Yalman, "Glenn Ford," Yalman Hollywood'da-15, Vatan Gazetesi, 30 Haziran 1957, s.4.

96 "Atatürk Filmi" Akis Dergisi, Sayı:93, 18 Şubat 1956, s. 24-25.

97 Tarık Kakinç, "Sinema Notları," Pazar Postası, 10 Haziran 1956, s.8-11.

98 Ahmet Emin Yalman, "Atatürk Filmi," Yalman Amerika'dan Yazıyor-11, Vatan Gazetesi, 20 Mayıs 1958, s.2.

Atatürk'ün filmi olmayacak" şeklinde sona ermektedir.⁹⁹ *Milliyet gazetesinde* ise yine imzasız "Doğrusu Bu" köşesinde Atatürk filmi içinde kazanç peşinde koşanların ciddi bir araştırmadan uzak kaldıklarını bu yüzden Atatürk filminde bazı "yakışsızlıkların" olacağı iddia edilmektedir. Köşede, Atatürk filmi "nazik ve tehlikeli" bir iş sayılarak hükümetin kontrolü gevşek bırakmaması salık verilmiştir.¹⁰⁰ Benzer endişeleri sokaktaki vatandaş da paylaşmaktadır. Gazeteci Ümit Deniz, sokaktaki adamın Atatürk filmi ile ne düşündüğünü araştırmıştır. Vatandaşların bir kısmı Amerikalıların Türkleri ve Atatürk'ü anlamayacaklarını, Atatürk'ü hiçbir aktörün canlandıramayacağına inandıkları için Atatürk filmine karşı çıkmışlardır. Atatürk filminin çevrilmesine destek olanlar filmin Türkiye'nin tanıtımına ve propagandasına katkısı olacağını düşünmektedirler.¹⁰¹ *Akis dergisi*, Atatürk filminin tüm dünyada ilgi çekebilmesi için "muhteris" film yapımcılarının Atatürk filmine "malûm ortak ölçüler olan aşk, heyecan ve macera" katacaklarını, Atatürk filminin ticari bir meta haline dönüştürülmesine engel olunması gerektiğini yazmıştır.¹⁰² *Akşam gazetesinde* Cemal Refik ise Atatürk filmine tamamen karşıdır. "*Cihana parmak ısırta bir dehâ kudretinin askerlik, politikacılık, idarecilik, inkılâpçılık, irfan, irşat sahalarında bin bir çeşit başarı eserleriyle tıklım tıklım dolu olan bu ummanın sinema şeridine sıkıştırılmasının*" mümkün olmadığını iddia etmektedir.¹⁰³ Atatürk filminin "*yılan hikâyesine*" döndüğünü söyleyen Tarık Dursun Kakinç, Hollywood'un bir büyük adamın hayat hikâyesini perdeye yansıtmak yerine, adından faydalanarak filmi daha çok iş yapar hale getirmek için çalıştığını yazmıştır. Senaryosunu John Steinbeck'in yazdığı, yönetmenliğini Elia Kazan'ın yaptığı "*Viva Zapata*" filmi örnek veren Kakinç'a göre, film, kusursuz ve başarılıdır ancak filmde Zapata'nın halkı için harcadığı güç ve çaba değil, Marlon Brando'nun ve Jean Peters'in aşk sahneleri kalmıştır. Kakinç, "*Ulusça kutlu bir kişi olan Atatürk'ün; aşağı yukarı bir Zapata olarak*" çıkabileceğinden korkmaktadır.¹⁰⁴ Pazar Postası Dergisinin bir başka yazarına göre, Amerikalılar başka milletlerin büyükleri için çevirdikleri filmlerde bu kahramanları kafalarında düşündükleri gibi temsil ettiklerini ve bu kahramanlara "*Amerikanlık*" bulaşmaktadır. Atatürk'e "*Amerikanlık*" bulaşmasından endişe eden yazar, Atatürk filminden vazgeçilmesi gerektiğini yazmaktadır. Çünkü O'na göre, "*Atatürk'ün propagandaya ihtiyacı yoktur.*"¹⁰⁵ Universal Şirketi, gazeteci Ahmet Emin Yalman aracılığı ile bu iddialara yanıt vermiştir. Amerika'da yapımcılar ile görüşen Yalman'a göre; Amerikalıların filmi yapma amacı, "*Atatürk'ün büyüklüğünü belirtmek, Türklüğün büyük davalarını bütün âleme aksettirmektir.*"¹⁰⁶

Türk basınında film ile ilgili itirazlar, yalnızca içerik ile sınırlı kalmamıştır. Filmin yapımcılarının ve senaristinin de yetersiz olduğu yönünde eleştiriler de yazılmıştır. Bu eleştirilere göre, Aaron Rosenberg ve Borden Chase'in vasat kovboy filmleri çeviren Atatürk filmi için güven vermekten uzak isimlerdir. *Akis dergisi*, Türklere senarist olmadığı için Türkler tarafından yazılan Atatürk filminin hikâyesinin bir Amerikalı senarist tarafından yazılmasını önermektedir. Ancak dergiye göre, bahsedilen Amerikalı senarist Borden Chase gibi bir "*kovboycu*" olmamalıdır. Universal International bünyesinde yetenekli bir yönetmen olmadığını iddia eden *Akis Dergisi*, usta yönetmenlerin Borden Chase ve Aaron Rosenberg ile çalışmayacaklarını, Atatürk filmi için stüdyo, prodüktör ve senaristin en

99 Cumhuriyet Gazetesi, 6 Kasım 1955, s.1.

100 Milliyet Gazetesi, 14 Kasım 1955, s.1

101 Ümit Deniz, "Atatürk Filmi Hakkında Halkımız Ne Düşünüyor," Milliyet Gazetesi, 8 Kasım 1955, s.3.

102 "Atatürk Filmi" *Akis Dergisi*, Sayı:93, 18 Şubat 1956, s. 24-25.

103 Cemal Refik, "Atatürk Filmi," İstanbul Hayatı, Akşam Gazetesi, 6 Aralık 1955, s.3

104 Tarık Dursun Kakinç, "Yılan Hikayesi Atatürk Filmi" Pazar Postası, 10 Kasım 1957, s.3.

105 C.G., "Atatürk Filmini biz çevirmeliyiz" Pazar Postası, 10 Kasım 1957, s.3.

106 Ahmet Emin Yalman, "Atatürk Filmi Mutlaka Yapılmalı," Yalman Hollywood'da-10, Vatan Gazetesi, 25 Haziran 1957, s.4.

ucuz takımından seçildiğini yazmıştır. Borden Chase ve Aaron Rosenberg, Atatürk filmiyle olmayan dehalarını ortaya koyamayacaklarını, onların bir iş adamı sıfatıyla yaptıklarının ücretlerini ceplerine indireceklerini ve Türklerin payına “*Atam sana bu mu lâyıktı?*” deyip üzölmek düöşeceğini iddia etmiştir.¹⁰⁷ Sinema eleştirmeni Tarık Dursun Kakinç da Borden Chase ve Aaron Rosenberg ekibinin ikinci sınıf western filmlerinin ekibi olduğunu yazmıştır. O’na göre; Atatürk filmi üstlenen isimlerin her birinin sıradan ve “*baremlî*” birer sinema oyun yazarı, prodüktör ve rejisördür. Kakinç’a göre, Aaron Rosenberg ekibine teslim etmektense, Atatürk filminin çevrilmemesi daha iyidir.¹⁰⁸ “*Kovboycu Borden Chase*” eleştirilerine karşılık önlü gazeteci Ahmet Emin Yalman, Borden Chase’i öven yazılar yazmıştır. Anılarında 1957 baharında Hollywood seyahatinde hoş vakitler geçirdiğini yazan¹⁰⁹ Ahmet Emin Yalman, bu seyahatindeki izlenimlerini *Vatan gazetesinde* tefrika şeklinde yayınlamıştır. Yalman, bu seyahatinde Atatürk filminin senaristi Borden Chase ile tanışmış ve evine konuk olmuştur. Yalman’a göre, Chase, “*Atatürk’e dair yalnız bir senaryo yazmakla kalmamış, ona en derin bir sevgi ve anlayışla bağılı doğrudan doğruya aşık*” olmuştur.¹¹⁰ Yalman, Chase’in fabrikalarda ve Hudson nehrinin altından geçen tünel inşaatında çalışarak zor bir hayattan geldiğini, eğitim imkânı bulamamasına rağmen diplomalarını hayatın sert mektebinden aldığını yazmaktadır. Chase’in yaşam öyküsünü aktaran Yalman’a göre, film senaryosu yazmak sanatında Chase birinci isimdir. Yalman’a göre, Amerikalı yazar Borden Chase’de “*iyi bir Türk köylüsünün ve Mehmetçiğın saf temiz ruhu*” vardır. Chase’e göre, “*Atatürk bütün tarihin en büyük adamıdır, rekor teşkil edecek zorlukların altından kalkmış, dünyanın en çetin bir sahasında yaşayan bir milletin muhakkak bir ölümden kurtulmasına ve kısa zamanda geniş merhaleler aşmasına rehberlik etmiştir.*” Chase, Atatürk filminin senaristliğini hayatının en büyük fırsatı ve nimeti olarak kabul etmektedir.¹¹¹ Yalman, Chase’i hak etmediğı şekilde öven sözlerine 1958 yılında bir başka yazı ile daha devam etmiştir. Yine bir Amerika seyahati sırasında Borden Chase ile karşılaşan Yalman, Chase’i “*Atatürk filmi hazırlamak üzere senelerce çalışan, memleketimizi defalarca ziyarete gelen yaman adam*” olarak tarif etmektedir. Oysa Chase, Türkiye’ye defalarca değil yalnızca bir kez ve on beş günlüğüne gelmişti. Yalman, Chase’in Atatürk’e ve Türkiye’ye derin sevgiyle bağılı olduğunu tekrar etmektedir. Ancak Yalman, Chase’e övgüyü ve Chase’in Atatürk’e karşı sevgisini o denli abartır ki “*Hepimiz Atatürk’ü sevmek iddiasında bulunabiliriz, fakat ona Borden Chase kadar imanla bağılı olanlar, yaptıklarının manasını onun kadar kavrayanlar bizim aramızda bile çok sayılmaz*” diye yazmaktadır. Ahmet Emin Yalman, ayrıca Borden Chase’in Atatürk filminin senaryosuna karşılık 150.000 dolar aldığını da yazmaktadır.¹¹² Chase’in Atatürk’e karşı bu büyük aşkının ve bağılılığının nedeni aldığı yüksek ücret mi bilinmez ama Yalman’ın sınırları zorlayan övgülerine Pazar Postası Dergisinden Tarık Kakinç tepki göstermiştir. Kakinç, Yalman’ın Chase’i kiskanılır bir dostlukla övdüğünü, göklere çıkarttığını, işi çığırından çıkarttığını yazmaktadır. Yalman’ın övdüğü Chase’in hiçbir yenilik getirmeyen kovboy filmlerinin yazarı olduğunu, Fransız eleştirmecilerinin alaycı bir şekilde Borden Chase’i, vahşi Batının Homer’i olarak adlandırdıklarını yazmaktadır.¹¹³

107 Atatürk Filmi” Akis Dergisi, Sayı:93, 18 Şubat 1956, s. 24-25.

108 Tarık Dursun Kakinç, “Yılan Hikayesi Atatürk Filmi” Pazar Postası, 10 Kasım 1957, s.3.

109 Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1922-1971 2. Cilt, Pera Turizm, İstanbul, 1997, s.1656.

110 Ahmet Emin Yalman, “Atatürk Filmi Müşaviri Vesamet Hanımla Buluşma” Yalman Hollywood’da-8, Vatan Gazetesi, 25 Haziran 1957, s.4.

111 Ahmet Emin Yalman, “Atatürk filminin senaryosunu yazan Chase’in evinde,” Yalman Hollywood’da-9, Vatan Gazetesi, 25 Haziran 1957, s.4.

112 Ahmet Emin Yalman, “Atatürk Filmi,” Yalman Amerika’dan Yazıyor-11, Vatan Gazetesi, 20 Mayıs 1958, s.2.

113 Tarık Kakinç, “Atatürk Filminin Tuzu Biberi” Pazar Postası, 6 Temmuz 1958, s.13.

Muhafif *Akis dergisi* ise, Atatürk filmi eleştirilerinin hedefine yapım şirketini de almıştır. Dergiye göre, Universal International Şirketi'nin birkaç defa iflasın eşiğine gelmiş, Amerika'nın en küçük ve en fakir film şirketlerinden biridir. Universal'ın Atatürk filmi için havaya atılacak parası yoktur. Dergi, *"sadece kovboy ve gangster filmleri çevirerek kıt kanaat geçinen bu şirketi biz mi kalkındıracağız?"* diye sormaktadır.¹¹⁴ Hakikaten 1950'li yıllarda Hollywood'a egemen olan Metro-Goldwyn-Mayer, Warner Bros, Paramount, Fox, R. K. O. Şirketlerinin oluşturduğu "Beş Büyükler" arasında Universal International yoktur. Universal International, Columbia, United Artists ile birlikte o yıllarda "Üç Küçükler" olarak adlandırılmaktadır.¹¹⁵ Universal International Film Şirketinin Genel Müdürü Alfred Daff, Türkiye ziyaretinde Türk basınında Universal'ın küçük bir şirket olduğunu iddialarına Universal'ın 1955 yılında 24 film çevirdiğini ve cirosunun 78 milyon doları bulunduğunu söyleyerek karşılık vermiştir.¹¹⁶

Dışişleri Bakanının Metresi, Atatürk Filminin Danışmanı

Ahmet Emin Yalman, 1957 yılında Hollywood seyahatinde, Atatürk filminin müşaviri (danışman) Vesamet Kutlu ile karşılaştığını yazmaktadır. Ahmet Emin Yalman, Vesamet Kutlu aracılığı ile senarist Borden Chase'in evine gitmiş ve filmin prodüktörü ve yönetmeni Rosenberg ile tanışmıştır. Yalman, Vesamet Kutlu'yu yıllar önce Washington'da elçilik kâtiplerinden birinin eşi olarak tanımıştır. O tarihte, Amerika gibi güzeli bol bir ülkede Vesamet Kutlu'nun ince ve zarif cazibesıyla dikkat çektiğini, bir süre sonra anne olduğunu daha sonra ise eşinden boşandığını yazmaktadır. Yalman, Vesamet Kutlu'nun Atatürk filmi danışmanlığı işini *"Demek ki şimdi de Amerika'ya gelmiş, bir iş sahibi olmuş, yeni bir hayata girmiş"* diyerek geçiştirmiştir.¹¹⁷ Vesamet Kutlu'nun Atatürk filmindeki danışmanlık görevi, kâğıt üstünde bir danışmanlık da değildir. Yalman'ın aktardığına göre, Universal Stüdyolarında bir bürosu ve sekreteri de vardır. Her sabah herkes gibi işinin başında bulunmaktadır. İşe gidip gelebilmek için otomobil dahi satın almıştır. Yalman, *"bütün hayatını bir diplomatın eşi olarak geçiren genç kadının"* Hollywood'a uyumuna ve rahatlığına hayran kalmıştır.¹¹⁸ Ancak Yalman, *"bütün hayatını bir diplomatın eşi olarak geçiren genç kadının"* hangi donanım ve yeterlilikle Atatürk filminin danışmanı yapıldığı meselesine hiç değinmemiştir.

Vesamet Kutlu, Ahmet Emin Yalman'ın da muhtemelen bildiği ancak değinmediği bir aşkın kahramanıdır. Dönemin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ile Vesamet Kutlu çok da "sır" olmayan bir aşk ilişkisi yaşamaktadır. Vesamet Kutlu, henüz on yedi yaşında iken Dışişleri Bakanlığında görevli Orhan Kutlu ile evlenmiştir. 1937-1945 yılları arası kocasının görevi nedeniyle Amerika'da kalmıştır. Vesamet Kutlu ile Fatin Rüştü Zorlu 1945 yılında tanışmışlar, ilişkileri ise 1947 yılında başlamıştır. Fatin Rüştü Zorlu da Emel Zorlu ile evlidir. İki evli çiftin yasak aşkı, Fatin Rüştü Zorlu'nun idam edildiği 1961 yılına dek sürmüştür. Vesamet Kutlu, 1954-55 yılında kocasından boşanmıştır. Fatin Rüştü Zorlu da Emel Zorlu'dan ayrılmak istemiş ancak özellikle annesinin karşı çıkmasıyla ayrılamamıştır. Emel Zorlu, bu ilişkiden haberdardır. 1956 yılından itibaren Vesamet Kutlu yurtdışında yaşamaya başlamıştır. Genellikle Paris ve İsviçre'de buluşan çift, beraberliklerini saklama

114 Atatürk Filmi" Akis Dergisi, Sayı:93, 18 Şubat 1956, s. 24-25; "İstanbul filmi çevrilirken," Akis Dergisi, Sayı:96, 10 Mart 1956, s:37.

115 N Özer, Amerikan Sinemaçılığında Buhran" Yağmur ve Toprak, Sayı:26, Ocak 1951, s.25.

116 Cumhuriyet Gazetesi, 13 Eylül 1956, s.1;Dünya Gazetesi, 13 Eylül 1956, s.1-3; Vatan Gazetesi, 6 Eylül 1956, s. 1-3.

117 Ahmet Emin Yalman, "Atatürk Filmi Müşaviri Vesamet Hanımla Buluşma" Yalman Hollywood'da-8, Vatan Gazetesi, 25 Haziran 1957, s.4.

118 Ahmet Emin Yalman,"Glenn Ford," Yalman Hollywood'da-15, Vatan Gazetesi, 30 Haziran 1957, s.4.

ihtiyacı duymamışlardır. Dışişleri Bakanı olan Zorlu, diplomatik toplantılara, balolara Vesamet Kutlu ile katılmıştır. O'nu kimi zaman "karısı" olarak tanıtmıştır. Yaşanan ilişkiden ailenin yanı sıra siyasi ve bürokratik çevrenin de haberi vardır.¹¹⁹ 27 Mayıs askeri darbesinin ardından darbeciler, bu ilişkiyi ifşa etmişlerdir. Aranan evlerin arasında Vesamet Kutlu'nun Ankara'daki evi de vardır. *Akis dergisi*, çiftin baş başa resimlerine, ithafli fotoğraflarına ve birbirinden hisli aşk mektuplarına el konulduğunu yazmıştır.¹²⁰ Yasak aşk, Fatin Rüştü Zorlu'nun idam edilmesi ile hüznü bir şekilde sona ermiştir. Zorlu, idama giderken bile Vesamet Kutlu'yu düşünmüştür. Ailesine yazdığı son mektupta, Vesamet Kutlu'yu kastederek "*Benim sevdiğilerimi siz de sevin*" diye yazmıştır. Fatin Rüştü Zorlu'nun evlilik dışı ilişkisine baştan beri karşı çıkan annesi Güzide Zorlu, oğlunun bu sözlerini vasiyet sayarak gelini Emel Hanım ölümünden sonra 1965 yılında Vesamet Kutlu ile tanışmıştır. Güzide Zorlu, öldüğü 1978 yılına kadar yazları Vesamet Kutlu ile birlikte yaşamış ve O'nu "gelinim" diyerek bağrına basmıştır. Vesamet Kutlu, yaşanan trajik olayların ardından Zorlu ailesi tarafından kabul edilmiştir. Fatin Rüştü Zorlu'nun kızı Sevin Zorlu O'nu "*üvey annesi*" olarak görmüştür. Vesamet Kutlu ise 1998 yılındaki ölümüne kadar yasak aşkını içinde yaşatmış ve Fatin Rüştü Zorlu'ya bağlılığını sürdürmüştür.¹²¹ Fatin Rüştü Zorlu-Vesamet Kutlu'nun yasak ilişkisi, sonu trajedi ile biten gerçek ve büyük bir aşk olarak tarihe geçmiştir.

Atatürk filminin danışmanı olan Vesamet Kutlu böyle bir öykünün kahramanıdır. Atatürk filminin danışmanlığı işinde mutlaka Zorlu'nun rolü olmalıdır. Muhtemeldir ki, Türk Hükümetinin güçlü adamına şirin görünmek için Universal Şirketi, Bakanın metresini Atatürk filmine danışman yapmış olabilir. Taniyan herkesin "*bilgili, kültürlü ve hoş bir hanım*" olarak tarif ettikleri ancak lise mezunu dahi olmayan Vesamet Kutlu, kuşkusuz Atatürk filmi gibi tarihi bir konuya danışmanlık yapacak vasıflara sahip değildir.

Filmin Finansmanı Bilmecesi

Vatan Gazetesi, kaynağı açıklamadan Amerikan şirketi ile Türk Hükümeti arasında Atatürk filmi ile ilgili bir sözleşme imzalandığını duyurmuştur. Atatürk filminin senaryosunun Türk yetkililer denetledikten ve onayladıktan sonra çekimlere başlanacaktır. Ancak sözleşmenin filmin finansmanı ile ilgili detayları konusunda bilgi verilmemiştir.¹²² Atatürk filmi için Universal ile bir sözleşme imzalanmıştı ancak sözleşme ile ilgili hiçbir detay bilinmemektedir. Özellikle filmin finansmanını kimin karşılayacağı karanlıktır. Bu yüzden basında spekülasyonlar yapılmıştır. *Akis Dergisine* göre, Universal'in fakir ve küçük bir şirket olduğu için Atatürk filmi teklifi Türkiye'den gelmiştir.¹²³ *Akis dergisi*, daha henüz Amerikalıların Türkiye ziyareti sırasında Atatürk filmi çevirme önerisinin Türkiye'nin yaptığını duyurmuştur. Universal Şirketi de kendine yapılan bu teklifi kabul etmiştir. *Akis dergisine* göre, Universal filmi kendi malî imkânlarıyla çevirmeyecek, Türk hükümeti büyük oranda destek olacaktır. Bu büyük mali desteğin karşılığı olarak senaryo ve Atatürk rolü dahil olmak üzere film ile ilgili önemli kararlar, Türk hükümetinin onayından geçecektir.¹²⁴

119 Emin Çölaşan, Unutulmayan Söyleşiler, Tarihe Düşülen Notlar, 7.Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, Haziran 2006, s.111-140.

120 "Yurtta Olup Bitenler" *Akis Dergisi*, Sayı:302, 5 Haziran 1960, s.19.

121 Emin Çölaşan, Unutulmayan Söyleşiler, Tarihe Düşülen Notlar, 7.Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, Haziran 2006, s.141-144.

122 Vatan Gazetesi, 22 Kasım 1955,s.2

123 "Atatürk Film" *Akis Dergisi*, Sayı:93, 18 Şubat 1956, s. 24-25.

124 *Akis Dergisi*, Sayı:81, 26 Kasım 1955, s.12.

Adil Özkaptan ise, filmin Türk hükümeti tarafından finanse edileceği iddialarını yalanlamıştır.¹²⁵ Ancak Ahmet Emin Yalman, Amerika seyahatinde sözleşme ile ilgili Amerikalı yapımcılardan edindiği bir takım bilgiler, Adil Özkaptan'ı doğrulamamaktadır. Universal, Türkiye'nin Atatürk filmi için bir milyon lira masrafa girmesi ve geniş ölçüde askeri kıtaları Çanakkale ve İstiklâl harbi devirlerinin kıyafeti ile harekete geçirmesi esası üzerine bir sözleşme yapmıştır.¹²⁶ Sözleşmeyi feshederken makamların çıkardıkları güçlükleri ve Türkiye'de anlayan anlamayan birçok kişinin müdahaleye kalkışmasını gerekçe gösteren Universal, kendi öz kaynakları ile böyle bir film projesine kalkışmadığı ortadadır. Atatürk filmini kazançlı bir proje olarak gören bir şirket, zaten Türk hükümetinin iznine ihtiyaç duymazdı. Kısacası, Türk hükümetinin finansmanı ile Atatürk filminin çekileceği muhakkaktır.

Projenin Sonu

27 Aralık 1956 tarihli gazetelerde, Atatürk filmi ile ilgili yeni bilgiler ve çalışma takvimi haberi yayınlanmıştır. Senarist Borden Chase, 620 sayfa tutacağı tahmin edilen senaryonun 550 sayfasını tamamlamıştır. Kısa sürede tamamlanacak senaryo, Türkiye'de ilgili makamlar tarafından incelenecek ve ayrıca Atatürk'ün yakını olup da hayatta bulunanlara gösterilecektir. Bütün bu işler 15 Şubat 1957'ye kadar sona erdirilecek ve teknik hazırlıklara başlamak üzere, 85 kişilik bir heyet 1 Mart 1957'de Türkiye'ye gelecektir. Filmin çekilmesine 1 Haziran'da başlanacaktır. Film için, İstanbul, Çanakkale, Eskişehir, Ankara, İzmir, Samsun Erzurum ve Sivas'ta çalışmalar yapılacaktır. Filmde 9 yabancı sanatçı rol alacak ve diğerleri Türk oyuncular tarafından canlandırılacaktır. Türk oyunculara, rolleri İngilizce olarak ezberlettirilecektir. Filmin teknik kadrosundaki 85 Amerikalı uzmana Türkiye'den 200 teknisyen katılacaktır. Yönetmen Aaron Rosenberg olmuştur. Filmin uzunluğu 3 saat 20 dakika olacaktı ve maliyeti ise 6 milyon dolara çıkmıştır.¹²⁷ Mart 1957 tarihinde 632 sayfadan oluşan senaryo Ankara'ya getirilmiştir. Başta Cumhurbaşkanı Celal Bayar olmak üzere Türk yetkililer son defa senaryoyu gözden geçireceklerdir. Senaryonun onaylanmasının ardından Universal film yetkilileri, Washington'da basın toplantısı ile Atatürk filmini ve başrol oyuncusunu dünya kamuoyuna açıklayacaklardır.¹²⁸ Henüz çekim aşamasına geçilmeyen Atatürk filmi için Universal şirketinin 300.000 dolar harcadığı iddia edilmiştir.¹²⁹

Ancak bütün bu çekim takvimleri uygulanamamıştır. Senaryo aşaması bir türlü geçilememiştir. Senaryonun onaylanması konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Muhtemelen Türk yetkililer için senaryodaki sıkıntı, Atatürk'ün "*bir insan*" olarak gösterilmesidir. Ahmet Emin Yalman'ın görüştüğü Amerikalı film yapımcıları, senaryo anlaşmazlığından bahsetmişlerdir. Amaçlarının seyircilere Atatürk'ün kahramanlıklarını izletmek ve beğendirmek olduğunu, Atatürk'ü kusurlu göstermek gibi bir amaçlarının olmadığını söylemişlerdir. Türklerin Atatürk'ü mukaddes bir varlık olarak gördüklerini ancak filmde, Atatürk "*insan*" olarak görünmezse, yaşadığı duygusal çelişkiler kapalı geçilirse filmin sönük ve zayıf kalacağını anlatmışlardır. Amerikalılar, Türk yetkililerin senaryoya müsamahasız bakışından ve sansürden şikâyetçidir. Türk yetkililerin kamuoyunun eleştirisinden çekinerek senaryoyu budamaları Amerikalıların hevesini kaçırmaktadır. Yalman, zaman kayıbından ötürü Amerikalıların bu işten vazgeçebileceklerini yazmıştır.

125 Milliyet Gazetesi, 4 Aralık 1955, s.1; Dünya Gazetesi 4 Aralık 1955, s.1.

126 Ahmet Emin Yalman, "Atatürk Filmi," Yalman Amerika'dan Yazıyor-11, Vatan Gazetesi, 20 Mayıs 1958, s.2.

127 Cumhuriyet Gazetesi, 27 Aralık 1956. s..5.

128 Akşam Gazetesi, 3 Mart 1957, s.1.

129 Ahmet Emin Yalman, "Atatürk Filmi Mutlaka Yapılmalı," Yalman Hollywood'da-10, Vatan Gazetesi, 25 Haziran 1957, s.4.

Amerikalılar sansür şikâyeti dışında Yunan kartını da oynamışlardır. Universal Şirketine göre; Türkiye'nin geleneksel düşmanı Yunanlar, Atatürk filminin yapılmaması için her türlü gayreti göstermektedirler, her türlü baskı ve tehdit araçlarına başvurmuşlardır. Hatta Yunan hükümetinin resmi sözcüleri mektuplar yazarak Atatürk filminin yapılmaması için çalışmışlardır. Universal Şirketi, elbette Yunan tehditlerine boyun eğmemektedir.¹³⁰

Bu arada Universal şirketi mali açıdan sarsılmış, Atatürk filminin senaristi Bordon Chase ve yönetmeni Rosenberg Universal'den ayrılmıştır. Yazdığı senaryoya karşılık 150.000 dolar alan Bordon Chase'in derin bir kederi ve acısı vardır. Yalman'a göre, Chase, filmin yapılmamasına Atatürk'e ve Türkiye'ye sevgisi nedeniyle üzülmemektedir. Ahmet Emin Yalman, başka bir film şirketinin Atatürk filmi için harekete geçtiğini, Türkiye'den para yardımı beklemeden bütün masrafları yapmaya hazır olduğunu yazmaktadır. Ancak adını açıklamadığı şirket, Adil Özkaptan'la yapılan anlaşmanın yeni duruma göre tadil edilmesini ve Atatürk filminin Türkiye'de çevrilmesine Türk hükümetinin izin vermesini beklemektedir.¹³¹ 1958 yılının Haziran ayının başlarında Universal International Film Şirketi, Atatürk filminin sözleşmesini feshettiğini duyurmuştur. Universal International Şirketi, sözleşmeyi feshetme nedeni bazı makamların çıkardıkları güçlükler ve Türkiye'de anlayan anlamayan birçok kişinin müdahaleye kalkışması olarak açıklanmıştır.¹³² Demokrat Parti'nin dört yıl süren kurmaca Atatürk filmi girişimleri böylelikle son bulmuştur.

Sonuç

Devlet adamları ve tarihi kişiliklerin yaşam öyküsü, daima sinema sektörünün ilgisini çeken konular arasında yer almıştır. Dünya sinema tarihinde biyografi türünde çok sayıda film çekilmiştir. Tarihin akışını değiştiren büyük bir özne olarak Mustafa Kemal Atatürk'ün yaşam öyküsünün beyazperdeye aktarılması sinema sektörü için heyecan verici bir proje olması doğaldır. 1950'li yıllarda Demokrat Parti iktidarı, Atatürk'ün hayatını beyazperdede canlandıracak bir kurmaca film projesi için harekete geçse de başarılı olamamıştır. Üstelik bu satırların yazıldığı 2020 yılına kadar da Atatürk'ün hayatı veya hayatının bir bölümü ile ilgili pek çok belgesel yapılmasına karşın kurmaca bir film çekilememiştir. Elbette Atatürk'ün bir aktör tarafından canlandırıldığı kurmaca filmler olmuştur. Ancak bu filmlerin öyküsünün odağında Atatürk'ün hayatı olmamıştır.

Demokrat Parti döneminde Atatürk film projelerinin fikir babası Cumhurbaşkanı Celal Bayar olmuştur. Adil Özkaptan aracılığı ile iki kez Amerikalılara Atatürk filmi sipariş edilmiştir. Bu filmlerinin finansmanını Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin karşılayacağı muhakkaktır. Projeler finansman anlaşmazlığından değil senaryo aşamasında iken feshedilmiştir. Sunulan senaryoların beğenilmemesi ve sürekli değişiklik talep edilmesi nedeniyle sözleşmeyi fesheden taraf şirketler olmuştur.

Atatürk'ün hayatını ve hayatının bir dönemine odaklanan kurmaca bir filmde başkarakter elbette Atatürk olmalıdır. Dramatik yapıli filmlerde başkarakterler en çok iç ve dış çatışmayı yaşayan kişidir. Dramatik yapıli filmlerde, amacı olan ve nedensel motivasyonu kusursuz karakter, karşısına çıkan bütün engeller ile çatışarak onları alt etmeyi başarır ve amacına ulaşır. Atatürk'ün hayatı, dramatik yapıli bir film için biçilmiş kaftandır. Ancak başkarakterin iç çatışma yaşamaması, korku, hayal kırıklığı, tereddüt, acı, iç sıkıntısı gibi duyguları da hissetmesi gerekir. Çok boyutlu bir karakter yaratmanın şartı

130 Ahmet Emin Yalman, "Atatürk Filmi Mutlaka Yapılmalı," Yalman Hollywood'da-10, Vatan Gazetesi, 25 Haziran 1957, s.4.

131 Ahmet Emin Yalman, "Atatürk Filmi," Yalman Amerika'dan Yazıyor-11, Vatan Gazetesi, 20 Mayıs 1958, s.2.

132 Cumhuriyet Gazetesi, 5 Haziran 1958. s.1

olan iç çatışma, ana akım sinemada karakterin inandırıcı olmasını ve seyircinin karakter ile özdeşleşmesini sağlayan en etkili yoldur. Dönemin Universal Şirketinin yöneticilerinin de ifade ettiği gibi iç çatışma olmaz, Atatürk "insan" olarak görünmezse, film sönük ve zayıf kalabilirdi. Oysa Türk kamuoyunun önemli bir kısmı, Atatürk'ü "sıradan bir insana" yaklaştıracak durumlar ve duygular içinde betimlediği takdirde filmi, kusurlu bir Atatürk tasviri olarak değerlendirmesi mümkündür. Toplumun büyük çoğunluğunun kurucu lider olmanın ötesinde "Halaskar Gazi" ve "Kahraman" olarak gördüğü Atatürk'ü beyazperdede "duygusal çelişkiler" içinde göstermek Türk kamuoyunu memnun etmeyebilir hatta hayal kırıklığına uğratabilirdi. Kamuoyunun tepkisinden çekinen Demokrat Parti iktidarı, hazırlanan senaryolara müsahahasız yaklaşmış ve "zaaf" olarak nitelendirilecek tüm unsurları çıkararak senaryoları reddetmiştir. Zorlu senaryo sürecini aşamayan Amerikan yapım şirketleri de sözleşmeleri feshetmiştir. Atatürk'ün hayatına dair film projesi, Demokrat Parti döneminden sonra da zaman zaman gündeme gelmiştir. Ancak bu projeler de hayata geçirilememiştir.

CHP ile Atatürk'ün devrimlerine sadık kalma ve hatırasına sahip çıkma rekabetini başlatan Demokrat Parti, Atatürk'ün hayatını beyazperdede canlandırmayı hedeflemiştir. Atatürk filmi projesinin CHP ile rekabet yönünden siyasal nedenleri olduğu kadar Atatürk'e ve fikirlerine şüphesiz bağlı olan Cumhurbaşkanı Bayar'ın samimi çabası da etkindir. Ancak Atatürk filmi projesi, kamuoyundan gelebilecek olumsuz eleştirileri göze alamayan Demokrat Parti iktidarının tavrı nedeniyle gerçekleşmemiştir.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz, (1996), *Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980*, Çev: Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul, 1996.
- Boran, Tunç, (2011), *Mekân ve Siyaset Bağlamında Anıtkabir*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2011.
- Boran, Tunç, (2020), "Türk Sinema Tarihinden İlgi Çekici Bir İddianın İncelenmesi," Türk Sinema Tarihine Farklı Bakışlar, Detay Yayıncılık, Ankara, 2020.
- Cem, Cemil Cahit, (1955), "Atatürk Filmi Meselesi," Bana Sor, Milliyet Gazetesi, 22 Ekim 1955, s.3.
- Çölaşan, Emin, (2006), *Unutulmayan Söyleşiler, Tarihe Düşülen Notlar*, 7.Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, Haziran 2006.
- Deniz, Ümit, (1955), "Atatürk Filmi Hakkında Halkımız Ne Düşünüyor," Milliyet Gazetesi, 8 Kasım 1955, s.3.
- Erdem, Erden Eren, (2016), "Türkiye-ABD İlişkilerinin Zirve Noktası: Celal Bayar'ın ABD Ziyareti," Türkiye'nin 1950'li Yılları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Eroğul, Cem, (1992), "Çok Partili Düzenin Kuruluşu 1945- 71," Geçiş Sürecinde Türkiye, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Felek, Burhan, (1954), "Küçük Fairbanks," Hadiseler Arasında Felek, Cumhuriyet Gazetesi, 17 Ağustos 1954, s.3.
- G., C., (1957), "Atatürk Filmini biz çevirmeliyiz" Pazar Postası, 10 Kasım 1957, s.3.
- Hakan, Fikret, (2012), *Türk Sinema Tarihi, İnkılap Kitabevi*, İstanbul, 2012.
- Kakıncı, Tarık Dursun, (1956), "Sinema Notları," Pazar Postası, 10 Haziran 1956, s.8-11.
- Kakıncı, Tarık Dursun, (1957), "Yılan Hikâyesi Atatürk Filmi" Pazar Postası, 10 Kasım 1957, s.3.

- Kakıncı, Tarık Dursun, (1958), "Atatürk Filminin Tuzu Biberi" Pazar Postası, 6 Temmuz 1958, s.13.
- Koçak, Cemil, (2006), "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/Milli Şef," Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Onaran, Âlim Şerif, (1981), Muhsin Ertuğrul'un Sineması, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Özer, N., (1951), "Amerikan Sinemacılığında Buhran" Yağmur ve Toprak, Sayı:26, Ocak 1951, s.25.
- Özgüç, Ağâh, (2012), Ansiklopedik Türk Filmleri Sözlüğü, Horizon International, İstanbul, 2012.
- Özgüç, Ağâh, (2005), Türlerle Türk Sineması, Dünya Kitapları, İstanbul, 2005.
- Özön, Nijat, (1968), Türk Sineması Kronolojisi 1895-1966, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1968.
- Özön, Nijat, (1962), Türk Sineması Tarihi, 1896-1960, Artist Yayınları, İstanbul, 1962.
- Refik, Cemal, (1962), "Atatürk Filmi," İstanbul Hayatı, Akşam Gazetesi, 6 Aralık 1955, s.3
- Safa, Peyami, (1955), "Bir Okuyucumuzun Haklı Asabiyeti," Objektif, Milliyet Gazetesi, 12 Temmuz 1955, s.2.
- Scognamillo, Giovanni, (2010), Türk Sinema Tarihi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Şener, Erman, (1970), Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız, Ahmet Sarı Matbaası, İstanbul, 1970.
- Teksoy, Rekin, (2009), Sinema Tarihi Cilt:1, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2009.
- Ulunay, Refi Cevad, "Mevcut Na Mevcud," Takvimden Bir Yaprak, Milliyet Gazetesi, 4 Aralık 1954, s.3.
- Ünder, Hasan, "Atatürk İmgesinin Siyasal Yaşamdaki Rolü," Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt: 2 Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Yalman, Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim 1922-1971, 2. Cilt, Pera Turizm, İstanbul, 1997.
- Yalman, Ahmet Emin, "Atatürk Filmi Müşaviri Vesamet Hanımla Buluşma" Yalman Hollywood'da-8, Vatan Gazetesi, 23 Haziran 1957, s.4.
- Yalman, Ahmet Emin, "Atatürk filminin senaryosunu yazan Chase'in evinde," Yalman Hollywood'da-9, Vatan Gazetesi, 24 Haziran 1957, s.4.
- Yalman, Ahmet Emin, "Atatürk Filmi Mutlaka Yapılmalı," Yalman Hollywood'da-10, Vatan Gazetesi, 25 Haziran 1957, s.4.
- Yalman, Ahmet Emin, "Atatürk Filminde Başrolü Kim Oynayacak? " Yalman Hollywood'da-11, Vatan Gazetesi, 26 Haziran 1957, s.4.
- Yalman, Ahmet Emin, "Glenn Ford," Yalman Hollywood'da-15, Vatan Gazetesi, 30 Haziran 1957, s.4.
- Yalman, Ahmet Emin, "Atatürk Filmi," Yalman Amerika'dan Yazıyor-11, Vatan Gazetesi, 20 Mayıs 1958, s.2.
- Zürcher, Erik Jan, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, Çev: Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Dergi ve Gazeteler

Akis Dergisi

Akşam Gazetesi

Demokrat Parti'nin Atatürk Filmi Projeleri

Cumhuriyet Gazetesi

Dünya Gazetesi

Milliyet Gazetesi

Pazar Postası

Ulus Gazetesi

Vatan Gazetesi

Yağmur ve Toprak

Zafer Gazetesi

MEKTUPLA ÖĞRETMEN YETİŞTİRME

TEACHER TRAINING BY CORRESPONDENCE COURSE

Sabri BECERİKLİ*

Geliş Tarihi/Received:03.07.2020

Kabul Tarihi/Accepted:18.10.2020

BEÇERİKLİ, Sabri, (2021), "Mektupla Öğretmen Yetiştirme", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 279-299.

Öz

Mevcut çalışmanın amacı, Türkiye'nin öğretmen yetiştirme tarihinde tartışmalı bir yere sahip olan mektupla öğretmen yetiştirme nasıl bir sistem olduğunu ortaya koymaktır. Mektupla öğretmen yetiştirme, 1974 yılında dönemin hükümeti tarafından üniversite kapısında bekleyen öğrencilere yükseköğrenim hakkı vermek amacıyla başlatıldığı öne sürülmüş ve bu bağlamda milli eğitime bağlı okullarda uygulamaya başlanılmıştır. Mektupla öğrenimi 1974 yılında kurulan Mektupla Öğretim Merkezi yürütmüştür. Merkez, mektupla öğretim yapan her derecedeki öğretim kurumlarına yardımcı olmak ve yaygın öğretim yapmak amacıyla Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak kurulmuştur. 1975 yılında Yaygın Yükseköğretim Kurumunun (YAYKUR) faaliyete geçirilmesi ile birlikte mektupla öğretim buraya devredilmiştir. 1976 itibarıyla ise mektupla öğretime öğrenci alınmayarak bu sistemin bitişi yönünde bir hamle yapılmıştır.

Mektupla öğretim; eğitim enstitüleri, Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu, Erkek Teknik Yüksek Öğretmen Okulu, Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretmen Okulunda yürütülmüştür. Bu okulların örgün öğretim öğrencilerinin takip ettikleri müfredat ile mektupla öğretim öğrencilerinin takip edecekleri müfredat arasında bir farklılık olmamıştır. Ancak mektupla öğretim örgün eğitimden farklı bir şekilde yürütülmüş, öğrencilerin teorik öğretimleri onlara gönderilen ders notları ile sağlanmış, yaz aylarında ise öğrencilerin kayıtlı oldukları kurumlarda danışman öğretmenleri koordinasyonu ile yaz uygulamaları gerçekleştirilmiştir. Yaz uygulamaları, öğrencilerin kendi alanları ile ilgili yazın yüz yüze gerçekleştirilen öğretim faaliyetleridir.

Mektupla öğretimin ders notları gönderiminde aksaklıklar ortaya çıkmış, ders notları bazen öğrencilere geç ulaşmış, bazen de öğrencilere hatalı notlar gönderilmiştir. Sisteme kayıtlı öğrenciler bu durumdan mağdur olduklarını dile getirerek dönemin gazetelerine çeşitli şikâyet mektupları göndermişlerdir. Ayrıca hem gazetelerde, hem de mecliste mektupla öğretim ile alakalı çeşitli eleştiriler yapılmış, öğretmen eğitimi açısından doğru olmadığı yönünde fikir beyan edenler olmuştur. Sistemi eleştirenlerin olduğu gibi savunuların da görüşleri gazetelerde yer almıştır.

Anahtar kelimeler: *Cumhuriyet Tarihi, Öğretmen Yetiştirme, Mektupla Yükseköğretim, Mektupla Öğretmen Yetiştirme, Yaygın Yükseköğretim Kurumu (YAYKUR).*

*Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, beceriklisabri@uludag.edu.tr (<https://orcid.org/0000-0003-3307-6979>)

Abstract

The purpose of the present study is to reveal what kind of system the correspondence course is, which has a controversial place in Turkey's teacher education history. It was suggested that teacher training by correspondence course was initiated in 1974 by the government of the period in order to grant higher education to the students waiting to obtain the right to get a university degree, and in this context, it started to be implemented at the schools affiliated to the national education system. Teacher training by correspondence course was carried out by the Center of Correspondence School, which was established in 1974. The Center was established under the Ministry of National Education in an attempt to assist and provide non-formal education to all educational institutions of all degrees. With the introduction of the Non-formal Higher Education Institution (NHEI/YAYKUR) in 1975, teacher training by correspondence school was transferred to this institution. As of 1976, on the other hand, a move was made in an attempt to terminate this system by stopping to accept students for the correspondence school system.

The correspondence course education institutes were carried out at the Girls' Technical Higher Teacher Training School, the Boys' Technical Higher Teacher Training School, and the Commerce and Tourism Higher Teacher Training School. It turned out that there was no difference between the curriculum followed by the formal education students of these schools and the curriculum to be followed by the correspondence course students. However, the correspondence course was carried out differently from the formal education; students' theoretical teaching was provided with the lecture notes sent to them, and the summer practices were carried out in the summer months with the coordination of advisors at the education institutions where the students were registered. The summer practices were the face-to-face teaching activities implemented by the student within related to their fields of study.

During the process of the implementation of the correspondence course, various problems occurred, the lecture notes reached the students late, and sometimes the erroneous lecture notes were sent to the students. The students registered in the system made complaints about this situation. Furthermore, students also expressed their complaints about the examination procedure. Furthermore, various criticisms were raised in both newspapers and the parliament about teacher training by correspondence, and there were some people who stated that it was not the right thing to do in terms of teacher education. The opinions of those who defended the system as well as those who criticized it were published in the newspapers.

Keywords: *Republican History, Teacher Training, Higher Education by Correspondence Course, Teacher Training by Correspondence Course, Non-formal Higher Education Institution (NHEI/YAYKUR).*

A. Giriş

Öğretmenliği insanlığın tarihi ile yaşit görmek yanlış bir düşünce olmayacaktır. Nitekim öğretme ve öğrenme faaliyetleri geçmişten günümüze farklılık gösterse de devam edegelen bir süreçtir. Öğretmenliğin günümüzdeki gibi profesyonel bir meslek olarak ortaya çıkmasının adımları 1700'lü yıllarda açılmaya başlanan öğretmen okulları ile birlikte başlamıştır.¹ Türkiye tarihindeki ilk öğretmen okulunun açılması ise 1848 yılında gerçekleşmiştir. Osmanlı döneminde İstanbul'da bir erkek öğretmen okulu olan Darülmuallimin açılmıştır. Zamanla öğretmen okullarının sayısı artırılarak Osmanlı coğrafyasında yaygınlaştırılmıştır. Osmanlı öğretmen okulları Cumhuriyet dönemine miras kalmış ve bazı değişiklikler geçirseler de varlıklarını sürdürmüşlerdir.² Fakat öğretmen okulları, ülkede yetiştirilen bütün öğretmenlerin kaynağı olmamış, Cumhuriyet döneminde öğretmen açığının giderilmesi adına hızlı ve daha az maliyetli bir şekilde, bazen de politik amaçlarla farklı uygulamalar da ortaya çıkmıştır. Yedek subay öğretmenler, vekil öğretmenler, barış gönüllüleri, farklı fakültelerden mezun olanların formasyon olarak ya da almadan öğretmen olmalarına hak tanınması, mektupla öğretmen yetiştirme, hızlandırılmış program bu uygulamalar arasındadır.³ Mevcut çalışmada, öğretmenliğin diğer kaynaklarından mektupla öğretmen yetiştirmenin ne şekilde yapıldığına değinilmiştir.

Mektupla öğretim Dünya'da eğitim-öğretim faaliyetleri için kullanılan bir yöntem olarak,⁴ Türkiye'de ilk defa özel bir kuruluş olan FONO tarafından uygulanmıştır. Yabancı dil eğitimini mektupla öğretimle sağlayan bu kuruluş, 1953 yılında faaliyetlerine başlamıştır.⁵ Devlet eliyle ise mektupla öğretimin ön çalışmaları 1956 yılında başlatılmış olup⁶ ilk uygulamaya, 1958-59 tarihinde Türkiye İş Bankası'nın Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesinde kurmuş olduğu Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsüyle başlanmıştır. Bankacılar için gerçekleştirilmiş olan bu eğitim iki yarıyılı kapsayan bir çeşit kurs niteliğindedir.⁷ Mektupla öğretimin ülke çapında yaygınlaştırılması çalışmalarına ise 60'lı yıllarda başlanılmış olup⁸ Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığına bağlı olarak Mektupla Öğretim Merkezi kurulmuştur.⁹ 1962'de Mektupla Öğretim Merkezi Yönetmeliği yayımlanmıştır. Yönetmeliğe göre Mektupla Öğretim Merkezi, "mesleki ve teknik alanda kurslar düzenlemek ve bu kurslarla okuma çağında olup da oturdukları bölgede okul olmayanlara, mesleki eğitimi daha önce almış olan fakat mesleğinde gelişmek ve üst kademedeki okullardan mezun olmak isteyenlere, okul çağını geçirmiş olanlara, meslek öğrenmeleri ya da varsa meslekleri üzerinde gelişmeleri için mesleki eğitim vermek" amacıyla kurulmuştur.¹⁰ Mektupla öğretim, 1966 yılında Mektupla

1 Sabri Becerikli, (2019), Öğretmen Yetiştirmede İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu Modeli (1924-1978), Yayımlanmamış doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bursa, s. 5-8.

2 Detaylı Bilgi için Bkz. Cemil Öztürk (1998), *Dünden Bugüne Türkiye'de Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Yayınları; Uğur Ünal ve Togay Seçkin Birbudak (2013), *İstanbul Darülmuallimini (1848-1924)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları; Yasemin Tümer Erdem (2013), *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

3 Öztürk, a.g.e., s. 142-143, 231-232; Yahya Akyüz (2013), *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2013)*, Ankara: Pegem Akademi, s. 390-391.

4 Yaşar Karayalçın (1959), *Mektupla Öğretim*, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, s. 13, 40-41; Nurettin Fidan (1975), *Mektupla Öğretim Üzerine*, Ankara, s. 8; Aytekin İşman (2005), *Uzaktan Eğitim, Genel Tanımı Türkiye'deki ve Dünyadaki Gelişimi Proje Değerlendirmeleri*, Ankara: Öğreti, s. 73-75.

5 Aras Bozkurt (2017), "Türkiye'de Uzaktan Eğitimin Dünü, Bugünü ve Yarını", *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 2017, C. 3, S. 2, s. 94.

6 Kenan Okan (1975), "Türkiye'de Mektupla Öğretim Uygulaması", *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 4.

7 Karayalçın, a.g.e., s. 40-41.

8 Okan, a.g.m., s. 5; İşman, a.g.e., s. 58-59.

9 Fidan, a.g.e., s. 29.

10 Resmi Gazete (03.09.1962), Mektupla Öğretim Merkezi Yönetmeliği, s. 8395.

Öğretim ve Teknik Yayınlar Genel Müdürlüğü olarak teşkilatlandırılmıştır. 1974 yılında ise mektupla öğretimin kapsamı genişletilerek her düzeyde öğretim yapabilecek şekilde yeniden teşkilatlandırılarak Mektupla Öğretim Merkezi kurulmuştur.¹¹

Mektupla öğretmen yetiştirme sisteminin ortaya çıkmasında dönemin yetkilileri tarafından iki gerekçe öne sürülmüştür. Bunlardan biri 40000 civarı olarak düşünülen öğretmen açığının giderilmesi isteği, bir diğeri ise 250000 olarak hesaplanan işsiz gençlerin sokaktan uzak tutulmasıdır. Böylece gençlerin eğitim hakkı elde etmek için sokaklara dökülmesinin engellenmesi adına bir adım atılmış olacaktı.¹² Ayrıca CHP seçim bildirgesinde lise mezunu öğrencilerin üniversitelere sınavsız geçişinin sağlanacağı vaat edilmişti. Bu vaat üzere 1974 yılında dönemin hükümeti, Mektupla Yükseköğretim denen uygulamayı başlatmıştır. Bahsi geçen tarihlerde hükümetler çok kısa süreli görev yapmışlardır. 26 Ocak 1974-17 Kasım 1974 tarihleri arasında görev yapan I. Ecevit Hükümetinin başlattığı mektupla yükseköğretim, Ecevit'in istifasından sonra kurulan İrmak Hükümeti (17 Kasım 1974-31 Mart 1975) tarafından da desteklenmiştir.¹³

Mektupla yükseköğretimin ön çalışmaları şubat ayında başlamış, konu ortaöğretim öğretmeni açığının kapatılması için akademik olarak tartışılmış ve 5 Haziran 1974'te Mektupla Öğretim Merkezi kurulması kararı alınmıştır. Merkeze mali olarak katkıda bulunmak için Mesleki ve Teknik Mektupla Öğretim Okulu adı ile bir okul açılmış ve bu okula 100000 TL'lik bir döner sermaye tahsis edilmiştir.¹⁴ Hatta Merkezin Müdürü Kenan Okan ve Nurettin Fidan birlikte yurt dışına (Fransa, İngiltere, Batı Almanya) giderek oradaki modelleri incelemiş ve bunu bir rapor haline getirmişlerdir.¹⁵

Mektupla yükseköğretim uygulaması öğretmen yetiştirmek için başlatılmış, kapsamına yükseköğretimin diğer alanları dâhil edilmemiştir. Öğretimin yapılmaya başlandığı okullar eğitim enstitüleri, kız teknik, erkek teknik ve ticaret-turizm yüksek öğretmen okulları olarak belirlenmiştir.¹⁶ Mektupla yükseköğretimin farklı alanlarda da yapılması için üniversiteler ile de görüşülmüş fakat görüşmeler neticesinde bir sonuca varılmadığından sistem milli eğitime bağlı okullar ile sınırlı kalmıştır. Mektupla Öğretim Merkezi Müdürü Kenan Okan sistemin nasıl işleyeceğini anlattığı bir gazete röportajında üniversiteler ile görüştüklerini fakat tam bir cevap alamadıklarını belirtmiştir. Okan'ın röportajından, üniversitelerin sisteme temkinli yaklaştığı anlaşılmaktadır.¹⁷ Belki de bu duruma olası bir iş birliğinin üniversitedeki kaliteyi düşüreceğine inananların etkisi olmuştur. Nitekim İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi olan Mustafa A. Aysan, yazmış olduğu makalesinde mektupla öğretimin kaliteyi düşürdüğünü, üniversitelerin de sisteme dâhil olursa, onların da kalitesinin zarar göreceği inancını ortaya koymuştur.¹⁸ Dolayısıyla bu düşüncede olan öğretim üyelerinin üniversiteleri etkilemiş olma ihtimalini, üniversiteler ile mektupla

11 Yukarıda da bahsi geçtiği gibi 1960'lı yıllarda başlatılmış olan mektupla öğretim alt kademelerdeki eğitim-öğretim faaliyetleri için gerçekleştirilmiştir. Fakat 1974'te mektupla öğretime yeni bir boyut kazandırılarak mektupla yükseköğretim yapılmasının önü açılmış ve bu kapsamda Mektupla Öğretim Merkezi teşkilatlandırılmıştır. Fidan, *a.g.e.*, s. 29; Zeki Kaya (2019), "Türkiye'deki İlk Uzaktan Eğitim Uygulamaları", *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 4, s. 49; Bozkurt, *a.g.m.*, s. 95-97.

12 Yusuf Z. Beyzadeoğlu (1976), "Mektupla Öğretimin Sonu", *Alkım*, S. 63-64, s. 16-17.

13 Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (01.11.1974), C. 18, Birinci Birleşim, s. 36-37; Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (24.11.1974), C. 18, Sekizinci Birleşim, s. 153; İsmail Aydın (1997), *Siyasi Parti ve Hükümet Programlarında Eğitim-Öğretim & Öğretmenler (1908-1997)*, Ankara: Eğitim Sen Yayınları, s. 74-76; Akyüz, *a.g.e.*, s. 391.

14 Okan, *a.g.m.*, s. 5-6; Fidan, *a.g.e.*, s. 41.

15 Cahit Ertem (1975), "Merkez Günlüğü", *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 16; Fidan, *a.g.e.*, s. 22, 53.

16 Okan, *a.g.m.*, s. 5-6.

17 Milliyet (30.09.1974), Bu Haftaki Konumuz Mektupla Öğretim, s. 9.

18 Mustafa A. Aysan (15.05.1975), "Düşünenlerin Düşünceleri", *Milliyet*, s. 2.

öğretim konusunda istenilen diyalogun kurulamaması açısından göz önünde bulundurmamak gerekir.

Mektupla öğretime 1974-75 döneminde başlanılmış olup¹⁹ konu ile ilgili gerekli kanuni düzenlemeler 1975 yılında yapılmıştır. 1975’de “Mektupla Öğretim Merkezi Kuruluş ve Çalışma Yönetmeliği” ile “Millî Eğitim Bakanlığına Bağlı Mektupla Öğretim Yapan Yüksek Okullar Geçici Genel Yönetmeliği” yayımlanmıştır.²⁰ Fakat mektupla öğretmen yetiştirme işi çok uzun sürmemiştir. Merkez, 1975 senesinde kurulan YAYKUR’a dâhil edilmiş ve bir müddet YAYKUR bünyesinde uygulamaya devam edilmiştir.²¹

YAYKUR yani Yaygın Yükseköğretim Kurumu, lise ve dengi okulları bitirip Üniversitelerarası Seçme Sınavları neticesinde bir yükseköğretim kurumuna yerleşemeyen veya yerleşme ihtimali olup da YAYKUR’u tercih eden öğrencilerin yükseköğretimin çeşitli alanlarında iki yıl²² okutularak ülkenin ara insan gücü ihtiyacını karşılamak gayesi ile kurulmuştur.²³ YAYKUR, Açık Yüksek Öğretim ve Örgün Yüksek Öğretim olmak üzere uzaktan ve yüz yüze eğitim vermiştir. Açık yükseköğretim kısmında; dışardan bitirme, mektupla öğretim, açık yükseköğretim, yaygın eğitim kursları yer almıştır. Örgün eğitime ise çeşitli merkezlerde eğitim yapan yabancı diller yüksekokulları ve yüksek meslek okulları dâhil edilmiştir.²⁴ Mektupla Öğretim Merkezinin, açılışından itibaren mesleki ve teknik öğretim alanlarındaki yüksek öğretmen okulları düzeyindeki programlarına yalnız bir öğretim yılı,²⁵ eğitim enstitülerindeki programlarına iki öğretim yılı öğrenci alınmıştır.²⁶ Sistemdeki öğrencilerden eğitim enstitüleri dışındaki programlara kayıtlı öğrenciler, 1975-1976 öğretim yılında ilgili okullara devredilmişlerdir. Eğitim enstitüleri programlarının uygulanmasına da 1978-1979 öğretim yılında son verilerek kalan öğrenciler Ankara Gazi Eğitim Enstitüsüne (Gazi Yüksek Öğretmen Okulu) aktarılmışlardır.²⁷

B. Mektupla Öğretim Merkezi Teşkilat Yapısı

Mektupla öğretim merkezi; mektupla öğretim yapan her derecedeki öğretim kurumlarına yardımcı olmak ve yaygın öğretim yapmak amacıyla Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak kurulmuştur.²⁸ Aşağıda, merkezin işlerinin yürütülmesi için oluşturulan teşkilat yapısına değinilmiştir.

1. İcra Kurulu

Mektupla öğretimde koordinasyonun sağlanması ve uygulama ile ilgili politika belirlenmesi için bir “Mektupla Öğretim Merkezi İcra Kurulu” oluşturulmuştur. Bu kurul müsteşarlar, ilgili genel müdürler, uygulamayı yapan okulların müdürleri, talim ve terbiye

19 Fidan, *a.g.e.*, s. 29-30.

20 Resmi Gazete (11.01.1975), Millî Eğitim Bakanlığına Bağlı Mektupla Öğretim Yapan Yüksek Okullar Geçici Genel Yönetmeliği; Resmi Gazete (01.06.1975), Mektupla Öğretim Merkezi Kuruluş ve Çalışma Yönetmeliği (Yönetmelikler bundan sonra ‘a.g.y.’ şeklinde verilecektir).

21 YAYKUR (Yaygın Yükseköğretim Kurumu) Nedir? (1975), s. 3; Cevat Geray (1977), *Yaykur Uygulaması*, Ankara: Doğan Matbaası, Ankara 1977, s. 29, 34-36; Beyzadeoğlu, *a.g.m.*, s. 18; Bozkurt, *a.g.m.*, s. 97.

22 YAYKUR iki yıllık öğretim vermek üzere açılmasına rağmen bünyesine katılan mektupla öğretim üç yıllık eğitim enstitülerinde öğrenci okutmuştur.

23 Yaygın Yükseköğretim Kurumu (1977), *Yaykurda Yenilikler*, Ankara, s. 1.

24 Geray, *a.g.e.*, s. 34.

25 Bozkurt, *a.g.m.*, s. 97.

26 Beyzadeoğlu, *a.g.m.*, s. 18; Geray, *a.g.e.*, s. 36.

27 Yücel Gelişli (2015), “Uzaktan Eğitimde Öğretmen Yetiştirme Uygulamaları: Tarihçe ve Gelişim”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, s. 318.

28 Resmi Gazete (01.06.1975), *a.g.y.*, s. 18.

temsilcilerinden oluşturulmuştur. Kurul zaman zaman Milli Eğitim Bakanı başkanlığında da toplanmıştır.²⁹

2. Merkezdeki Görevliler

Merkez; müdür, müdür başyardımcısı, müdür yardımcıları, bölüm başkanları, şube müdürleri, memur ve diğer görevlilerden oluşturulmuştur.³⁰

Müdüre, Merkezin amacına ulaşabilmesi için, yapılacak işlerin planlanması ve uygulanmasından birinci derecedeki sorumlu kişi olarak kanun çerçevesinde bütün işlerin sağlıklı yürümesini sağlamak, yardımcıları arasında iş bölümü yapmak, Merkezin bilimsel varlığını yükseltmek, kurul ve komisyonlara başkanlık etmek gibi yetkiler verilmiştir. Ayrıca müdür gerekli gördüğü takdirde başkanlığını yürüttüğü kurul ve komisyonlara başkanlık etmesi için müdür başyardımcısı veya müdür yardımcılarından ya da bölüm başkanlarından birini görevlendirme yetkisine sahiptir. Müdür başyardımcısı işlerin sağlıklı yürütülmesinde müdürün birinci derecede yardımcısıdır. Müdür yardımcıları ise müdür tarafından kendilerinin sorumluluğuna verilen bölümlerin çalışmalarının düzenli bir şekilde yürütülmesi ile yükümlü tutulmuşlardır. Bölüm başkanları kendilerine bağlı başuzmanlar ve uzmanlar ile birlikte bölümlerinin işlerini yürütmekle görevlendirilmişlerdir. Şube müdürleri, görevlendirildikleri şubenin bütün işlerinden sorumlu olmuşlardır.³¹

3. Bölümler ve görevleri

Merkez; “Öğretim Araçları Hazırlama ve Geliştirme, Eğitim ve Öğretim, Planlama ve Araştırma, Teknik ve İdari Hizmetler” olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır. Her bölümün işlerini yürütmek üzere birer bölüm başkanlığı görevi tahsis edilmiştir. Ayrıca bölümler arası işbirliğini sağlamak adına müdür, müdür başyardımcısı, bölüm başkanları ve gerekli görüldüğü takdirde diğer görevlilerin de katılacağı “Mektupla Öğretim Merkezi Koordinasyon Kurulu” oluşturulmuştur.³²

Öğretim Araçları Hazırlama ve Geliştirme Bölümü, mektupla öğretim yapacak olan kurumların müfredatlarına uygun program hazırlamak ve geliştirmek, ders notlarının, kaynak kitapların, öğretmen ve öğrenciler için el kitaplarının ve broşürlerin hazırlanması, geliştirilmesi görevlerini yapmakla yükümlü olmuştur.³³

Eğitim ve Öğretim Bölümü, öğrencilerin tabi oldukları programlarla ilgili usul ve esasların belirlenmesi, hedeflenen amaçlara göre yetişmelerinin sağlanması, danışman öğretmenlerin görevlendirilmeleri ve çalışmaları ile ilgili kuralların belirlenmesi, sınav sorularının hazırlanması, yaz uygulamalarının düzenli bir şekilde yürütülmesinin sağlanması görevlerini üstlenmiştir.³⁴

Planlama ve Araştırma Bölümü, mektupla öğretim sisteminin geliştirilmesi, verimli hale getirilmesi, etkinliğinin artırılması için gerekli araştırma ve değerlendirmeleri yapmak ile görevlendirilmiştir.³⁵

29 Okan, a.g.m., s. 6.

30 Resmi Gazete (01.06.1975), a.g.y., s. 18.

31 Resmi Gazete (01.06.1975), a.g.y., s. 18-19.

32 Resmi Gazete (01.06.1975), a.g.y., s. 19.

33 Aynı yer.

34 Aynı yer.

35 Resmi Gazete (01.06.1975), a.g.y., s. 19.

Teknik ve İdari Hizmetler Bölümü, mektupla öğretim için kullanılacak eğitim araç ve gereçlerinin hazırlanması, çoğaltılması ve geliştirilmesi, ilgililere gönderilmesi, öğrencilerin kayıt ve kabul işlemlerinin yapılması, görevliler ile ilgili kayıtların tutulması, gerekli duyuruların ilgililere yapılması, her türlü yazışmanın yapılması, Merkezin bütçe hazırlığının ve uygulamasının yapılması gibi görevlerle yükümlü tutulmuştur.³⁶

C. Mektupla Öğretmen Yetiştirme Usulü

1975'te "Millî Eğitim Bakanlığına Bağlı Mektupla Öğretim Yapan Yüksek Okullar Geçici Genel Yönetmeliği" yayımlanmıştır. Bu yönetmelik vasıtasıyla mektupla öğretimin eğitim-öğretim süreçleri hakkında bilgi edinilmektedir.³⁷

1. Eğitim-öğretim

Mektupla öğretimin; eğitim enstitülerinin matematik, Türkçe, sosyal bilgiler, fen, yabancı dil, müzik, resim-iş, beden eğitimi bölümlerinde ve Kız Teknik Yüksek Öğretmen, Erkek Teknik Yüksek Öğretmen, Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretmen Okulu ve bu okulların bünyesinde olan ön lisans okullarında uygulanması planlanmıştır.³⁸ Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulunda giyim, nakış, el sanatları ve çiçek, aile ekonomisi ve beslenmesi, çocuk gelişimi ve eğitimi; Erkek Teknik Yüksek Öğretmen Okulunda tesviye, demir, elektrik, elektronik, sıhhi tesisat; Ticaret-Turizm Yüksek Öğretmen Okulunda işletme muhasebesi, büro idaresi, turizm; ön lisans okullarında ise kooperatifçilik, sigortacılık, bankacılık, turizm işletmeciliği bölümlerinde öğretim yapılması planlanmıştır.³⁹

Eğitim-öğretim teorik ve uygulamalı olmak üzere iki kısımdan oluşturulmuştur. Teorik eğitimde, eğitim enstitüsü, mesleki ve teknik yüksek öğretmen okullarının normal öğretimine devam eden öğrencilerinin tabi oldukları ders programı uygulanmıştır.⁴⁰ Eğitim enstitülerinde 3 yıllık, teknik ve ticaret-turizm alanlarında öğretmen yetiştiren okullarda 4 yıllık eğitim-öğretim yapılmıştır.⁴¹ Mektupla öğretim ve normal öğretim öğrencileri arasında statü farkı olmamış,⁴² öğrencilere verilecek diplomalarda ise mektupla öğretim mezunu oldukları yazmaması yönünde karar alınmıştır.⁴³ Ayrıca başarılı öğrencilere normal öğretime, normal öğretim yapanlara da mektupla öğretime geçme hakkı verilmiştir.⁴⁴

1.1. Teorik Eğitim

Öğrencilerin teorik eğitim-öğretim süreci, onların adreslerine gönderilen mektuplar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Mektuplar, müfredat programına uygun olarak hazırlanması gereken ders notları idi. Ders notlarının belirli zamanlarda öğrencilere gönderilmesi ve her ders yılı başında notların gönderileceği tarihlerin öğrencilere duyurulması kararı verilmiştir.⁴⁵ Ders mektupları uygulama yapılan okulların öğretmenleri tarafından

36 Aynı yer.

37 Resmi Gazete (11.01.1975), a.g.y.

38 Milliyet (06.09.1974), Eğitim Bakanı Eğitim Sorunlarını Açıkladı, s. 6; Milliyet (07.09.1974), Mektupla Öğretim Kayıt Giriş Puanlarına Göre Olacak, s. 4.

39 Milliyet (30.09.1974), Bu Haftaki Konumuz Mektupla Öğretim, s. 9.

40 Fidan, a.g.e., s. 31-32.

41 Tayyip Duman (1991), Türkiye'de Ortaöğretime Öğretmen Yetiştirme (Tarihi Gelişimi), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 163-176.

42 Fidan, a.g.e., s. 31-32.

43 Milliyet (15.10.1974), Mektupla Öğrenim, s. 10.

44 Milliyet (30.09.1974), Bu Haftaki Konumuz Mektupla Öğretim, s. 9.

45 Resmi Gazete (11.01.1975), a.g.y., s. 1.

hazırlanmış,⁴⁶ ders notlarının gönderimini kolaylaştırmak için⁴⁷ ise 28 Ekim 1974'te Merkez binasında PTT açılmıştır. İlk mektuplar, 2 Ocak 1975 tarihinde postaya verilmiştir.⁴⁸ Fakat bazı öğrencilere ders notları zamanında ulaştırılamamış, her ay gönderilmesi planlanan notlar sınavlara yakın tarihlerde öğrencilere ulaştırılmıştır.⁴⁹ Hatta Mektupla Öğretim Merkezi bu sorunlar ile ilgili ilan vermiş ve mektuplarını alamayan öğrencilerin açık adreslerini belirten bir dilekçe ile Merkeze başvurmaları talep edilmiştir.⁵⁰ Ayrıca ders notlarında baskı hatalarıyla karşılaşılması, öğrencilere farklı kaynakların gönderilmesi, sınavlardan sonra bile notları gönderilenlerin olması eleştiri konusu olmuştur.⁵¹ Ders notları daha sonra belirli merkezlerden vermeye başlanmıştır.⁵² Bu durum, gecikmelerden ders alındığı şeklinde veya YAYKUR uygulaması ile birlikte zaten öğrenci alımı yapılmayan mektupla öğretime enerji harcanmak istenmemiştir şeklinde yorumlanabilir.

Ders notlarının gönderilmesi dışında öğrencilerin faydalanmaları için çeşitli kitapların da tavsiye edilmesi uygun görülmüştür. Yararlanılması düşünülen kaynak kitapların Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Halk kitaplıklarında, Halk Eğitim Merkezi kitaplıklarında, okul kitaplıklarında bulundurulmak üzere gönderilmesi ve Milli Eğitim Bakanlığı yayınevlerinde satışının sağlanması yönünde karar alınmıştır. Ayrıca eğitim-öğretimin verimliliğini artırmak adına radyo ve televizyon programlarının, film, slayt, kaset ve benzeri araçların kullanılması da uygun görülmüştür.⁵³ Radyo programı için gerekli girişimlerden sonra TRT II'de 1975 itibarıyla her hafta Perşembe günleri 30 dakikalık "Mektupla Öğretim" adıyla bir program yayınlanmaya başlanmıştır. Yapılan programlarda yabancı dil öğretimi de gerçekleştirilmiştir.⁵⁴ Programda öğrencilerden gelen mektuplar cevaplandırılmış, mektupla öğretim ile ilgili haberler verilmiş, ders öğretmenlerinin konuları ile ilgili açıklamalar yapılmıştır.⁵⁵ Ayrıca yabancı dil eğitimi için Gümrük ve Tekel Bakanlığından 1000 teyp, 500 radyo ve 5000 teyp kaseti Halk Eğitim Merkezlerine gönderilmek üzere hibe olarak alınmıştır.⁵⁶

Eğitim-öğretim süreçlerinin daha iyi yürütülebilmesi için öğrencilere danışmanlar atanmıştır.⁵⁷ Danışmanlar, mektupla yükseköğretim yapan kurumların öğretmenleridir. Öğretmen, eğitim-öğretim yılında okutmuş olduğu dersin danışmanlığını üstlenmiştir. Danışman öğretmenlere verilecek öğrenci sayısının kararının bölüm başkanlıkları, eğer okulda bölüm başkanlığı yok ise müdür tarafından belirlenmesi uygun görülmüştür. Gerekli görüldüğü hallerde ise orta dereceli okul öğretmenleri arasından ilgili yüksekokulun bölüm öğretmenler kurulunca veya okul müdürünce seçilecek olanların, danışman öğretmenin sorumluluğunda görev yapmak üzere danışman yardımcısı olarak belirlenmesine izin verilmiştir. Danışman öğretmenlerin öğrenciler ile sıkı bağ kurması, onlara akademik ve davranış açısından rehberlik etmesi, bu süreçte danışmanların daha etkili olabilmeleri için

46 Okan, a.g.m., s. 6.

47 Milliyet (07.09.1974), Mektupla Öğretime Kayıt Giriş Puanlarına Göre Olacak, s. 4.

48 Ertem, a.g.m., s. 17.

49 Milliyet (17.07.1975), Mektupla Öğretimde Aksaklıklar Giderilmedi, s. 5.

50 Milliyet (07.05.1975), Mektupla Öğretim Müdürlüğünden, s. 2; Cumhuriyet (16.06.1976), İlan, s. 7.

51 Milliyet (17.07.1975), Mektupla Öğretimde Aksaklıklar Giderilmedi, s. 5; Cumhuriyet (29.07.1975), Okuyucu Mektupları, s. 7.

52 Cumhuriyet (01.07.1978), Mektupla Öğrenim Programı Uygulama Çalışmaları ve Sınavları Bu Yıl Yalnızca Ankara'da Yapılacak, s. 4.

53 Resmi Gazete (11.01.1975), a.g.y., s. 1.

54 Okan, a.g.m., s. 7.

55 Haberler Duyurular (1975), *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 25.

56 Okan, a.g.m., s. 7.

57 Fidan, a.g.e., s. 37.

gerekli tedbirleri Mektupla Öğretim Merkezinin alması, öğretmenlere açıklayıcı notlar gönderilmesi, danışmanlara kurs ve seminerler verilmesi yönünde kararlar alınmıştır.⁵⁸

Öğrencilerin başarısının ölçülmesi için sınav yapılması usulü benimsenmiştir. Öğrencilere, gördükleri dersin çalışmasının ortasında ve sonunda olmak üzere iki kez veya sadece sonunda olmak üzere bir kez sınav yapılması uygun görülmüştür. Sınav iki kez yapılırsa bunların aritmetik ortalamasının hesaplanması kararı verilmiştir.⁵⁹

Eğitim enstitülerinin sınavlarının genel olarak test şeklinde yapılması planlanmış, okulların olanaklarına göre farklı sınav usullerinin gerçekleştirilmesine de müsaade edilmiştir. Fakat farklı bir sınav uygulamak isteyen kurumlar bu durumu önceden Mektupla Öğretim Merkezine bildirmek ile yükümlü tutulmuştur. Testler; eğitim enstitülerinin ilgili öğretmenlerinin hazırladıkları soruları Mektupla Öğretim Merkezine göndermeleri ve gelen soruların Merkez tarafından karıştırılarak seçilmesi aşamalarından sonra hazırlanmıştır. Sınav sorularının düzenlenmesi işi Merkezde kurulacak olan üç kişilik uzmanlar komitesine bırakılmıştır. Komite sorumlusu Mektupla Öğretim Merkezi uzmanı, test uzmanı ve okullardan çağırılacak bir öğretmen veya ders notu yazarından oluşturulmuştur. Komitenin sorumluluğu Mektupla Öğretim Merkezi uzmanına verilmiştir.⁶⁰

Sınavların mektupla öğretim yapan kurumlarda yapılması kararlaştırılmıştır. Gerekli görüldüğü takdirde farklı okullarda da yapılmasında sakınca görülmemiştir. Ayrıca yönetmelik gereği sınavların öğleden önce veya sonra olmak üzere yarım günde bitirilmesi, her bölümün⁶¹ 20'den az olmamak şartıyla soru barındırması gerekmiştir. Teorik sınavlar sonunda başarılı olanlar yaz uygulamalarına geçmeye hak kazanmışlardır. Eğer derslerde başarısızlık var ise öğrenci bir sonraki yıl kaldığı dersleri vererek uygulamalara geçiş hakkı elde etmiştir.⁶²

İlk yapılan Yönetmelikte her dersten başarı zorunluluğu olmasının öğrencileri zorlamış olduğu anlaşılmaktadır. Sonrasında bütün derslerden geçme zorunluluğu değiştirilerek bir dersten kalanlar için de yaz uygulamasına geçme hakkı verilmiştir. Fakat bazı öğrenciler daha fazla dersten kaldığından onlar da bu hakkı talep etmişlerdir. Öğrenciler gazetelere mektup göndererek dertlerini anlatmışlar, diğer yükseköğretim kurumları öğrencileri ile statü farklarının olmadığını ve onların daha fazla dersten bütünlemeye kalma hakkı varken kendilerinin iki dersten kalmaya haklarının olmadığını belirtmiş, bu konuda lehlerine iyileştirme yapılması adına talepte bulunmuşlardır.⁶³ Hatta yaz uygulamasına katılan Buca Eğitim Enstitüsü öğrencileri ders geçme sisteminin aksaklıklarını dile getirerek boykot yapmışlardır.⁶⁴ Yapılan boykot için, mektupla öğretim öğrencilerinin de örgün öğretim öğrencileri gibi dönemin siyasi yapısından etkilendikleri şeklinde yorum yapılabilir. 60'lı ve 70'li yıllarda gerçekleşen öğrenci olayları ve öğrenci boykotları dikkat çekicidir.⁶⁵ Bu

58 Resmi Gazete (11.01.1975), a.g.y., s. 2.

59 Aynı yer.

60 Aynı yer.

61 Yönetmelikte her konu denilmiştir. Muhtemelen burada konu denilen tek bir başlık değil de bir bölüm olarak nitelendirilmiştir. Bu nedenle metinde bölüm tabiri kullanılmıştır. Aynı yer.

62 Resmi Gazete (11.01.1975), a.g.y., s. 2.

63 Cumhuriyet (29.07.1975), Okuyucu Mektupları, s. 7; Milliyet (17.07.1975), Mektupla Öğretimde Aksaklıklar Giderilmedi, s. 5; Milliyet (09.08.1975), Dert Kutusu, s. 5; Milliyet (09.08.1975), Mektupla Öğretime Son Mu Veriliyor?, s. 5; Cumhuriyet (10.08.1975), Okuyucu Mektupları, s. 7; Cumhuriyet (05.11.1975), Tek Dersten Takıntılı Mektupla Öğretim Öğrencilerine Bir sınav Hakkı Daha Tanındı, s. 7.

64 Milliyet (07.08.1975), Mektupla Öğretim Gören 550 Öğrenci Direnişe Geçti, s. 10.

65 Muammer Demirel ve Sabri Becerikli (2017), "Bursa Eğitim Enstitüsü", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 30, S. 1, s. 361-364; Becerikli, a.g.t., s. 221-233.

dönemdeki öğrenci hareketlerinin mektupla öğretim yapan öğrencileri de etkilediği ve organize olarak eylemler yaptıkları görülmüştür. Nitekim yukarıda bahsi geçen Buca Eğitim Enstitüsü boykotu, bu duruma örnek olabilir. Ayrıca Gazi Eğitim Enstitüsünün mektupla öğretim öğrencilerine (1500 öğrenci), bildiri dağıttıkları, toplantı yaptıkları, gösterilere katıldıkları, siyasi işlerle uğraştıkları dolayısıyla soruşturma açılmıştır.⁶⁶

Mektupla öğretim YAYKUR'a dâhil edildiğinde⁶⁷ önceki uygulamalara nazaran öğrencilere sınavlarla ilgili şartlarda bazı esneklikler tanınmıştır. Öğrencilerden bir dersten kalanların bütünlüme alınması uygulaması, daha sonra mektupla öğretimin birinci sınıf öğrencilerine teorik sınav sonuçlarına bakılmadan yaz uygulamalarına katılmaları imkânının verilmesi, birinci ve ikinci sınıf öğrencilerine teorik ve uygulama çalışmaları için güz dönemi bütünlüme hakkı verilmesi, YAYKUR sistemine dâhil olunduktan sonra gerçekleşmiştir.⁶⁸

1.2. Uygulamalı Eğitim

Uygulamalar A tipi ve B tipi olmak üzere iki şekilde planlanmış olup çalışmaların organizasyonu, öğrencinin bağlı olduğu kurumlara bırakılmıştır. Olanakları yeterli orta öğretim kurumlarında da yaz uygulamalarının yapılmasında sakınca görülmemiştir. Uygulama programının onaylanması için ilgili kurumun programı hazırladıktan sonra Bakanlığa göndermesi gerekmiştir. Uygulamayı, öğrencinin dersini aldığı öğretmenin gerçekleştirmesi planlanmıştır fakat ihtiyaç olması durumunda okulun diğer öğretmenleri, üniversite öğretim üyeleri, öğretim görevlileri veya yardımcılarından görevi yürütmek üzere yardım alınması da uygun görülmüştür.⁶⁹ 1978 yılında ise hem teorik sınavların hem de yaz uygulamalarının Ankara'da yapılması kararlaştırılmıştır.⁷⁰

A tipi uygulamalar, danışman öğretmenler tarafından verilen ödevleri ifade etmiştir. Yönetmelik gereği ödevler öğrencilerin bilgilerinin derinleşmesine ve kişisel gelişimlerine yardımcı olmak amacıyla alanlara göre farklı olarak belirlenmiştir. Ödevlerin nasıl yapılacağına bilgisinin öğrencilere bildirilmesi ve onların da yaz uygulamalarına gelirken ödevlerini getirmesi, Yönetmeliğin belirlemiş olduğu hususlardandır. Alanlara göre A tipi uygulamalar şu şekilde tespit edilmiştir: "Türkçe ve sosyal bilgilerde bir veya birkaç edebi veya bilimsel eserin okunup ana fikrinin özetlenmesi, çevre incelemeleri, folklor çalışmaları; fen bilimlerinde bazı deneylerin sade araçlarla yapılması, sonuçlarının bir rapor haline getirilmesi, çevreden sağlanacak ucuz materyallerle basit deney araçlarının yapılması, hayvan, bitki, taş koleksiyonlarının yapılması, çevrede bulunan özel hayvan ve bitkilerin incelenmesi, çevre beslenme alışkanlıkları, çevredeki besin maddeleri ve değerlendirme yolları ve benzeri konular; uygulamalı konularda ise sulu boya, yağlıboya çalışmaları ve konunun gerektirdiği el-ışleri, biçki-dikiş, nakış vb." ⁷¹

66 Milliyet (07.08.1975), Mektupla Öğretim Gören 550 Öğrenci Direnişe Geçti, s. 10; Cumhuriyet (14.08.1975), Gazi Eğitim'de 1500 Öğrenci Disiplin Kuruluna Veriliyor, s. 10.

67 Geray, a.g.e., s. 29, 34-36.

68 Milliyet (17.07.1975), Mektupla Öğretimde Aksaklıklar Giderilmedi, s. 5; Milliyet (09.08.1975), Dert Kutusu, s. 5; Milliyet (09.08.1975), Mektupla Öğretime Son Mu Veriliyor?, s. 5; Cumhuriyet (05.11.1975), Tek Dersten Takıntılı Mektupla Öğretim Öğrencilerine Bir Sınav Hakkı Daha Tanındı, s. 7; Milliyet (09.07.1976), Milli Eğitim Bakanlığı Yaygın Yükseköğretim Kurumu Açık Yüksek Öğretim Dairesi Başkanlığı, s. 11.

69 Resmi Gazete (11.01.1975), a.g.y., s. 2.

70 Cumhuriyet (01.07.1978), Mektupla Öğrenim Programı Uygulama Çalışmaları ve Sınavları Bu Yıl Yalnızca Ankara'da Yapılacak, s. 4; Cumhuriyet (07.07.1978), Milli Eğitim Bakanlığı'ndan, s. 2; Cumhuriyet (08.07.1978), Milli Eğitim Bakanlığı'ndan, s. 3.

71 Resmi Gazete (11.01.1975), a.g.y., s. 2.

Öğrencilerin yaz uygulamalarına gelmesi B tipi uygulama diye adlandırılmıştır. B tipi uygulamalar; yıl içerisinde gönderilen mektuplardaki derslerin anlaşılması zor olan yerlerinin açıklanması, temel konuların tartışılması, öğretmen rehberliğinde çevre gezileri yapılması, matematikte genellikle problem çözme, fizik, kimya ve biyolojide laboratuvar çalışmaları, yabancı dilde konuşma alıştırmaları, atölye çalışmaları gerçekleştirilmesi şeklindedir.⁷²

B tipi uygulamaya gelenlerin A tipi uygulama ödevlerini de yanlarında getirmeleri gerekmiştir. Böylelikle her iki uygulamanın birlikte dikkate alınarak değerlendirilmesi öngörülmüştür. Değerlendirmelerde oransal farklılıklar olmasında sakınca görülmemiş ve bu husus, uygulama öğretmenin kararına bırakılmıştır. Teknik öğretimin B tipi uygulamalarında bazı istisnalar tanınmıştır. Sanayi bölgelerinde yapılan çalışmalar da değerlendirilmeye alınmıştır. Bu çalışmalara katılan öğrencilerin B tipi uygulamalarının süresinin kısaltılmasına veya uygulamalardan muaf olmasına imkân tanınmıştır. Uygulama dersinin özelliğine göre değerlendirilmesi uygun görülüp öğrenciye test yapılmasının yanında öğrencinin muhakeme ve kompozisyon yeteneğini ölçmek amacıyla yazılı sınavlara yer verilmesine müsaade edilmiştir. Öğrenciye, başarısız olduğu derslerin uygulamalarına bir sonraki uygulama döneminde katılması hakkı verilmiştir.⁷³

B tipi uygulamada öğrencinin devamsızlık hakkı uygulama süresinin en az dörtte üçü kadar belirlenmiştir. Devamsızlık yapan öğrenci devam etmediği dersin uygulamasında başarısız sayılmıştır. Ders geçme notları ise genellikle teorik dersler ile uygulamanın aritmetik ortalamasından oluşturulmuştur. Fakat teknik okullarda dersin özelliğine ve öğretmenlerin kararına göre değişiklik yapılmasına izin verilmiştir.⁷⁴

17-19 Şubat 1975 tarihinde Ankara'da bir mektupla öğretim semineri düzenlenmiştir. Bu seminere mektupla öğretim yapan okulların müdürleri ve müdür yardımcıları ile Öğretmen Okulları Genel Müdürlüğü, Halk Eğitimi Genel Müdürlüğü, Mektupla Öğretim Merkezi yetkilileri katılmıştır. Seminerde 1974-75 yılında uygulanmış olan sistem tartışılmış, teorik sınavlar ve yaz uygulamalarının süreleri ile tarihleri belirlenmiştir. Seminerde yaz uygulamalarının süreleri aşağıdaki gibi planlanmıştır.⁷⁵

a) Türkçe, sosyal bilgiler, matematik ve fen bilgileri ile yabancı diller için dörder (günlük ders sayısı artırılarak aslında 6 hafta); resim, müzik ve beden eğitimi sekizer hafta olarak planlanmıştır.

b) Türkçe, sosyal bilgiler, matematik, yabancı diller dalları uygulamalarına cumartesi günleri 8, diğer günler ikişer saat olmak üzere haftada 18 saat eklenerek bu ek saatlerin branş derslerine ayrılması kararlaştırılmıştır.

c) Uygulamalar, eğitim enstitülerindeki programlarındaki saatler göz önünde bulundurularak yapılacaktır.

d) Uygulamaya katılacak öğrenci sayısı okul kapasitesinin üstünde olursa uygulamalar iki dönem ve akşam öğretimi şeklinde olacaktır. Beden eğitimi bölümünde 6 hafta süre ile yaz uygulaması yapılacaktır. Bu uygulamalara haziran sınavlarında başarı gösteren öğrenciler alınacaktır.

72 Aynı yer.

73 Aynı yer.

74 Aynı yer.

75 Haberler Duyurular (1975), *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 24-25.

Uygulama süreleri değerlendirildiğinde, örgün öğretim öğrencileri ile mektupla öğretim öğrencileri arasında yüz yüze eğitimlerin sürelerinde ciddi farklar olduğu söylemek mümkündür.⁷⁶ Mektupla öğretimdeki öğrenciler resim, müzik ve beden eğitimi bölümleri hariç yılda 4 hafta olmak üzere toplamda 12 hafta öğretim görürken,⁷⁷ örgün öğretimdeki öğrenciler yılda 24 haftadan toplamda 72 hafta öğrenim görmüşlerdir.⁷⁸ Bu durumda bir eğitim kalitesi sorununun ortaya çıkması olağandır. Nitekim Bursa Eğitim Enstitüsü Müdürü Yusuf Beyzadeoğlu, mektupla öğretim öğrencilerinin seviyelerinin düşük olduğunu, kaleme aldığı bir yazısında belirtmiştir. Beyzadeoğlu, “12 senedir Eğitim Enstitüsü’nde çalışıyorum, mektupla öğretim öğrencileri kadar zayıf öğrenci grubuna öğretmenlik yapmadım” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁷⁹

2. Öğrenciler

Mektupla yükseköğrenim görececek öğrencilerin seçimi ve okullara dağıtılmasının bir merkezden yapılarak öğrencilerin ön ve kesin kayıtları ile ilgili kuralların Milli Eğitim Bakanlığı tarafından her yıl ilan edilerek gerçekleştirilmesi planlanmıştır.⁸⁰

Öğrenciler, kayıt edildikleri kurumun yönetmeliğine tabi olduklarından⁸¹ öğrencilerin eğitim görecekleri okulların giriş şartlarını karşılamaları gerekmiştir. Bu nedenle öğretmenlik yapacak olanların belirli fiziksel şartları sağlaması, sağlık raporu alması zorunlu olmuştur.⁸² Bununla birlikte, örgün öğretim öğrencileri için evli veya dul olmak, herhangi bir işte çalışıyor olmak yasak iken mektupla öğretim bu yasaklar kapsamı dışında tutulmuştur.⁸³ Bunun dışında mektupla öğretim öğrencileri için bir yaş kısıtlaması getirilmemiştir. Oysaki eğitim enstitülerinin örgün öğretimine beden eğitimi bölümü için 25 yaş, diğer bölümler için de 30 yaş üstü olanlar öğrenci olarak kabul edilmemiştir.⁸⁴

Mektupla öğretime öğrenci kaydı yapmak için öğrenci işleri birimi kurulmuştur. Öğrenci işleri, kayıt görevlerinin yanında öğrencilerden gelen mektupları da cevaplamışlardır. Kaydı olan öğrencilere kimlik kartları verilerek devlet demiryolları, denizyolları, havayolları vb. kuruluşların olanaklarından yararlanmaları da sağlanmak istenmiştir.⁸⁵ Yalnız bu konu ile ilgili sorunlar basına yansımış, tren seyahati gerçekleştirmek isteyen öğrencilerin pasolarının demiryolunda geçersiz olduğu söylenerek indirimden faydalanmalarına müsaade edilmemiştir. Bu sorunla karşı karşıya kalan öğrencilerden biri, gazeteye pasosunun geçerli sayılmadığını anlatarak ilgililere pasolarının geçerli olup olmadığını sormuştur.⁸⁶

1974’te mektupla öğretim uygulamasına geçilmeden önce eğitim enstitüleri, kız teknik, erkek teknik ve ticaret-turizm yüksek öğretmen okullarına alınacak öğretmen adayları için 60500 kişilik bir kontenjan planlanmıştır. 16-20 Ekim arasında ön kayıt yapılmış ve ön kayıtta 96840 öğrenci başvuru yapmıştır. Ön kayıtlarda 11 tercih hakkı verilmiştir. Öğrencilerin

76 Haberler Duyurular (1975), *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 24-25; Akyüz, a.g.e., s. 391.

77 Haberler Duyurular (1975), *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 24-25.

78 Akyüz, a.g.e., s. 391.

79 Beyzadeoğlu, a.g.m., s. 17.

80 Resmi Gazete (11.01.1975), a.g.y., s. 1.

81 Aynı yer.

82 Milliyet (30.09.1974), Bu Haftaki Konumuz Mektupla Öğretim, s. 9.

83 Olay Tan (26.09.1974), “Mektupla Öğrenim Bu Yıl Başlıyor”, *Bursa Hâkimiyet*, s. 2.

84 Resmi Gazete (16.06.1969), Eğitim Enstitüsü Yönetmeliği, s. 4; Resmi Gazete (30.11.1974), 16 Haziran 1969 tarih ve 13224 sayılı Resmî Gazete’de Yayımlanan Eğitim Enstitüsü Yönetmeliğinin Değişik Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici Bir Madde Eklenmesi Hakkında Yönetmelik, s. 13.

85 Okan, a.g.m., s. 5.

86 Milliyet (22.03.1975), Dert Kutusu, s. 5.

sıralaması, Üniversitelerarası Seçme Sınavına göre yapılmış,⁸⁷ seçme sınavına katılan her öğrenciye başvuru hakkı tanınmıştır.⁸⁸ 1975'te çıkarılan Yönetmelikte, Üniversitelerarası Seçme Sınavlarından yararlanabilir şeklinde bir ifade yer alması mektupla öğretime kabul için bu sınavın bir zorunluluk olmadığını göstermiştir.⁸⁹ Öğrencilerin yerleştirilmesi, kurumların planlanan kapasitelerinin %10 fazlası olarak ön görülmüştür. Fakat kesin kayıtlar sırasında kontenjanlar⁹⁰ tam dolmamıştır. Kontenjanların açık kalmasının sebebi, Mektupla Öğretim Merkezi Müdürü tarafından, dönemin yükseköğretim kurumlarının kayıtlarının süreç içerisinde devam ediyor olması olarak görülmüştür. Herhangi bir kuruma kayıt olan öğrencilerin mektupla öğretimden vazgeçmiş olma ihtimali üzerinde durulmuştur.⁹¹ Öğrencilerin kimlik vs. için kayıt ücreti 15 Lira, ders notlarının ücreti ise, iki taksitli ödeme imkânı tanınarak, 500 Lira olarak belirlenmiştir.⁹² Bu 500 Lira ikinci sınıfa geçenler için kayıt yenileme harcı olarak yeniden talep edilmiş, öğrencinin sınıf tekrarı olması durumunda ise harç bedeli 250 Lira olarak belirlenmiştir.⁹³ Ayrıca kaydı yapılan öğrencilerin askerlikleri de Merkez tarafından tecil ettirilmiştir.⁹⁴

Öğrenciler üç yıllık eğitim enstitüleri olan Adana Eğitim Enstitüsü, Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü, Ankara Yabancı Diller Eğitim Enstitüsü, Balıkesir Necatibey Eğitim Enstitüsü, Bursa Eğitim Enstitüsü, Diyarbakır Eğitim Enstitüsü, Edirne Eğitim Enstitüsü, Erzurum Eğitim Enstitüsü, Eskişehir Eğitim Enstitüsü, Gaziantep Eğitim Enstitüsü, Isparta Eğitim Enstitüsü, İstanbul Atatürk Eğitim Enstitüsü, İzmir Buca Eğitim Enstitüsü, Konya Selçuk Eğitim Enstitüsü, Samsun Eğitim Enstitüsü, Trabzon Fatih Eğitim Enstitüsü, Uşak Eğitim Enstitüsü ve Ankara Erkek Teknik Yüksek Öğretmen Okulu, Ankara Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu, Ankara Ticaret ve Turizm Yüksek Öğretmen Okulu ve bu okulların ön lisans okullarında okumuşlardır.⁹⁵ Aşağıdaki tabloda yıllara göre mektupla öğretimde okuyan öğrenci sayıları verilmiştir.

87 Okan, a.g.m., s. 6.

88 Milliyet (26.09.1974), 60.500 Öğrenci Mektupla Yüksek Öğrenime Başlıyor, s. 10.

89 Resmi Gazete (11.01.1975), a.g.y., s. 1.

90 Merkez müdürü Okan 15000 kişilik bir açık olduğunu belirtirken Ertem 20500 kişilik bir kontenjanın açık kaldığını ifade etmiştir. İlginç olan bu farklılığın Merkez tarafından çıkarılan derginin aynı sayısında yer almış olmasıdır. Okan, a.g.m., s. 6; Ertem, a.g.m., s. 18.

91 Okan, a.g.m., s. 6.

92 Milliyet (07.09.1974), Mektupla Öğretime Kayıt Giriş Puanlarına Göre Olacak, s. 4; Milliyet (15.10.1974), Mektupla Öğrenim, s. 10.

93 Milliyet (19.11.1975), İlan, s. 3.

94 Okan, a.g.m., s. 6.

95 Devlet İstatistik Enstitüsü (1975), *Milli Eğitim İstatistikleri 1974 Üniversitelerarası Seçme Sınavı Anket Sonuçları ve 1974-75 Öğretim Yılı Başlı Yüksek Öğretim İstatistikleri*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 114; T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1980), *Milli Eğitim İstatistikleri Yükseköğretim 1974-1978*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 29; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1980), *Milli Eğitim İstatistikleri Yükseköğretim 1978-1979*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, s. 13.

Tablo 1: Türkiye’deki Toplam Öğrenci Sayıları⁹⁶

Yıl	Erkek	Kız	Toplam
1974-75	34535	10522	45057
1975-76	29255	10935	40190
1976-77	21061	6155	27216
1977-78	10522	3290	13812
1978-79	5771	1200	6971
Toplam	101144	32102	133246

1975 yılında YAYKUR kurulduktan⁹⁷ sonra mektupla yükseköğretim YAYKUR’a dâhil edilmiştir.⁹⁸ Mektupla öğretim uygulaması başlatıldığından itibaren eğitim enstitülerine iki, mesleki ve teknik öğretmen okullarına bir öğretim yılı öğrenci alınmıştır.⁹⁹ Bu durumun da tabloda görüldüğü üzere, her yılki öğrenci sayısının azalmasına sebebiyet verdiği şeklinde yorumlanabilir.

Tabloda görüldüğü üzere mektupla öğretimde 1974-79 yılları arasında 133246 öğrenci okumuştur.¹⁰⁰ Aynı yıllar arasında eğitim enstitülerinde 281976, mesleki ve teknik öğretmen okullarında 5909 öğrenci okumuştur. Mesleki ve teknik öğretmen okullarına uygulama başladıktan sonra bir öğretim yılı öğrenci alındığından, sadece 1974-75 dönemindeki öğrenci sayısı temel alınmıştır.¹⁰¹ Mektupla öğrenim yapan öğrenci sayıları içerisinde mesleki ve teknik öğretimde kaç öğrenci kayıtlı olduğu bilgisi elde edilememiştir. Fakat bu sayının ilk yıldan sonra öğrenci alınmadığı göz önünde bulundurulursa az olduğu düşünülmektedir. 1974-79 yılları arasında toplam öğrenci sayıları değerlendirildiğinde, eğitim enstitüleri ile mesleki ve teknik öğretimin mektupla öğretim öğrenci sayısı, örgün öğretim öğrenci sayısının %46’sına denk gelmektedir.

Mektupla öğretimde okuyan öğrenci sayılarına göre mezunların oranı düşük kalmıştır. 1975-78 yılları arasında öğrencilerin sadece %7,86’sı mezun olabilmıştır. 1975-76 yılında 34 erkek, 2 kız olmak üzere toplam 36 öğrencinin; 1976-77 öğretim yılında 1515 erkek, 382 kız olmak üzere toplam 1897 öğrencinin; 1977-78 öğretim yılında 3383 erkek, 1063 kız olmak üzere toplam 4451 öğrencinin mezun olduğu bilgisi kayıtlarda yer almıştır. Mezun öğrenci sayılarında okuyan öğrenciye oranla en yüksek mezun 1977-78 yılında verilmiştir.¹⁰² Gazete haberlerinden elde edilen bilgiler ışığında, 1980’de dahi sistemin öğrencilerinin mezun olmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.¹⁰³ Sistemin uygulanmaya başlandığı ilk yıllarda mezun sayısındaki düşüklüğe tüm derslerden başarılı olunmasının istenmesi ve daha sonraki yıllarda mezun sayılarının artış göstermesi de yukarıda belirtildiği üzere mektupla öğretim öğrencilerinin örgün öğretim öğrencileri gibi bütünleme hakkı isteyerek bu

96 Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 103; T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 29, 40; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 12.

97 YAYKUR (Yaygın Yükseköğretim Kurumu) Nedir?, s. 3.

98 Geray, *a.g.e.*, s. 29, 34-36.

99 Bozkurt, a.g.m, s. 97.

100 Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 103; T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 29, 40; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 12.

101 Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 114; T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 5; 19; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 1.

102 T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 29, 40; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *a.g.e.*, s. 12.

103 Cumhuriyet (21.04.1980), Mektupla Öğretim Sınavları 19-20 Mayıs’ta Yapılacak, s. 5; Cumhuriyet (22.04.1980), Mektupla Öğretim Tek Ders Sınavları Tarihi Belli Oldu, s. 5.

isteklerinde muvaffak olmaları ile ilişkilendirilebilir.¹⁰⁴ Toplamda mektupla öğretim sisteminden 1975-78 yılları arasında 6384 kişi mezun olmuştur.¹⁰⁵ Mezunlar arasından kaç kişinin öğretmenlik mesleğini icra ettiği bilgisine ulaşmak mümkün olmamıştır. Lakin bu tarihler arasında sadece eğitim enstitülerinden 48277 öğrenci mezun olmuştur.¹⁰⁶ Bu da mektupla öğretim mezunlarının, eğitim enstitüsü mezunlarının yaklaşık %13'üne denk geldiğini göstermektedir.

D. Sistemin Eleştirilmesi

Mektupla yükseköğretim sistemine çeşitli eleştiriler yapılmış, ayrıca uygulama sürecinde bir takım aksaklıklar yaşanmış, bu aksaklıklar da eleştiri konusu olmuştur.¹⁰⁷

Bülent Ecevit'in Başbakanlığı döneminde başlatılan uygulama, Sadi İrmak'ın Başbakanlığında da desteklenmiştir. Demirel Hükümetinin YAYKUR uygulaması ile birlikte mektupla öğretime öğrenci alımı durdurulmuştur. Mektupla öğretimin uygulamaya başlanması ve daha sonra YAYKUR ile uzaktan eğitime farklı bir boyut kazandırılıp mektupla öğretmen yetiştirmeden uzaklaşılması, siyasi rakiplerin birbirlerini eleştirmeleri için bir alan oluşturmuştur.¹⁰⁸

Cumhuriyet Senatosu Erzurum Üyesi Lütfi Doğan, 1974 senesinde Mecliste yaptığı konuşmasında mektupla öğretimin yeterli olmadığını, bu konuda olumsuz eleştiri yanında desteklerin de olduğunu fakat olumsuz eleştirileri daha fazla olarak gördüğünü belirtmiş ve bir eleştirden doğrudan bahsetmiştir. Doğan'ın ifade ettiği eleştiri şu şekildedir; "... Mektupla öğretim de Türkiye'nin şartlarına göre bir fantezidir. Türk eğitim sistemi için bir faciadır. Bu sistem başka memleketlerde ancak merak sahipleri ve yetişmişler için belli bir konuda bilgi vermek maksadıyla kullanılır. Oysa bizde eğitime ihtiyacı olan genç için mektupla öğretim yolu denenmek istenmektedir. Bu halde 90 bin kişinin akıbeti meçhuldür..."¹⁰⁹ Lütfi Doğan'ın mektupla öğretimi olumsuz eleştirenlerin daha fazla olduğu yönündeki tespiti Merkezin yayın organı olan "Mektupla Öğretim"de yayımlanan bir yazıda da ifade edilmiştir. Hayrettin İvgin'nin kaleminden çıkan yazıda mektupla öğretimin aydın çevreler arasında az destek gördüğü belirtilmiştir.¹¹⁰ Mecliste Anayasa Mahkemesi hakkında gerçekleştirilen bir birleşimde Adalet Partisi Grubu adına söz alan Ali Kemal Turgut, Anayasa Mahkemesi hakkında konuşurken Mahkemenin özel yüksekokulları

104 Cumhuriyet (29.07.1975), Okuyucu Mektupları, s. 7; Milliyet (17.07.1975), Mektupla Öğretimde Aksaklıklar Giderilmedi, s. 5; Milliyet (09.08.1975), Dert Kutusu, s. 5; Milliyet (09.08.1975), Mektupla Öğretime Son Mu Veriliyor?, s. 5; Cumhuriyet (10.08.1975), Okuyucu Mektupları, s. 7; Cumhuriyet (05.11.1975), Tek Dersten Takıntılı Mektupla Öğretim Öğrencilerine Bir sınav Hakkı Daha Tanındı, s. 7; Milliyet (09.07.1976), Milli Eğitim Bakanlığı Yaygın Yükseköğretim Kurumu Açık Yüksek Öğretim Dairesi Başkanlığı, s. 11.

105 Cumhuriyet (21.04.1980), Mektupla Öğretim Sınavları 19-20 Mayıs'ta Yapılacak, s. 5; Cumhuriyet (22.04.1980), Mektupla Öğretim Tek Ders Sınavları Tarihi Belli Oldu, s. 5.

106 T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, a.g.e., s. 5; Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, a.g.e., s. 9.

107 Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (06.02.1974), C. 19, Yirmi Yedinci Birleşim, s. 168, 170; Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (10.12.1974), C. 18, On İkinci Birleşim, s. 237, 290; Milliyet (17.07.1975), Mektupla Öğretimde Aksaklıklar Giderilmedi, s. 5; Cumhuriyet (29.07.1975), Okuyucu Mektupları, s. 7; Mümtaz Soysal (12.08.1975), "Açı", Milliyet, s. 2; Cumhuriyet (16.08.1975) TÖB-DER'e Göre Mektupla Öğretim YoZlaştırıldı, s. 7; Cumhuriyet (12.11.1975), Üstündağ Yaykur'un Mektupla Öğretim Sisteminin YoZlaştırılmış Biçimi Olduğunu Söyledi, s. 7; Beyzadeoğlu, a.g.m., s. 17.

108 Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (10.12.1974), s. 237, 290; Cumhuriyet (16.08.1975), TÖB-DER'e Göre Mektupla Öğretim YoZlaştırıldı, s. 7; Cumhuriyet (12.11.1975), Üstündağ Yaykur'un Mektupla Öğretim Sisteminin YoZlaştırılmış Biçimi Olduğunu Söyledi, s. 7; Beyzadeoğlu, a.g.m., s. 18; YAYKUR (Yaygın Yükseköğretim Kurumu) Nedir?, s. 3; Geray, a.g.e., s. 29, 34-36; Yaygın Yükseköğretim Kurumu (1977), *Yaykurda Yenilikler*, Ankara, s. 1; Aydın, a.g.e., s. 74-78; Akyüz, a.g.e., s. 391; Bozkurt, a.g.m, s. 97.

109 Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, (10.12.1974), s. 237, 290.

110 Hayrettin İvgin (1975), "Ders Mektuplarında Dil ve Yazma Teknikleri", *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 8-9.

kapatmasına da değinmiş bunun hata olduğunu söyleyerek özel okulların mektupla öğretimden daha mı kötü olduğunu Meclise sormuştur.¹¹¹ Karşı bir eleştiri ise YAYKUR ile birlikte mektupla öğretmen yetiştirme uygulamasından uzaklaşmaya başlanmasına getirilmiştir. Mektupla öğretimin Türkiye’de uygulandığı yıllarda Milli Eğitim Bakanlığında bulunan Mustafa Üstündağ, YAYKUR ile mektupla öğretimin yozlaştırıldığını, daha az öğrencinin eğitim yapmak durumunda kaldığını söyleyerek YAYKUR’u eleştirmiştir.¹¹² Benzer şekilde bir başka eleştiri de TÖB-DER’den gelmiştir. Genel Başkan Yardımcısı, Cumhuriyet Gazetesine yaptığı açıklamada Hükümetin mektupla öğretimi yozlaştırdığını, Milliyetçi Cephe’nin eğitim üzerinde etkili olduğu ve ders notlarını kendi çıkarlarına göre yazdıklarını ifade etmiştir.¹¹³ Karşılıklı yapılan bu eleştiriler, mektupla öğretimin iyi veya kötü bir sistem olması üzerinde objektif bir değerlendirme görüntüsü vermemiştir. Bu nedenle siyasi çekişmelerin kurdurduğu cümlelerin haklılık payını tahlil etmek yerine mektupla öğretimi öğretmen yetiştirme sistemi olarak değerlendirmek, öğretmen yetiştirme üzerindeki eleştiri ve şikâyetlere bakmak belki daha doğru olacaktır.

Mektupla yükseköğretim sisteminde sadece öğretmen yetiştirilmesi eleştirilmiş, öğretmenlik mesleğinin değerinin düşürüleceği öne sürülmüştür.¹¹⁴ Mektupla öğretim, ders notlarının adreslere gönderildiği, yazın kısa vadeli yüz yüze öğretimin yapıldığı bir sistem olarak teşkilatlandırılmıştır.¹¹⁵ Dolayısıyla bu bağlamdan bakılarak böyle bir sistemde öğretmen yetiştirilmesinin nasıl olacağını değerlendirmek önem arz etmektedir. Mektupla öğretmen yetiştirme üzerine uygulamanın yapıldığı dönemde aşağıda bahsi geçtiği gibi farklı görüşler olmuştur.

Mektupla öğretimin sürdüğü yıllarda yapılan en dikkat çekici eleştirilerden birisi, sistemin uygulandığı Bursa Eğitim Enstitüsünün Müdürü tarafından yapılmıştır. Okul Müdürü Yusuf Beyzadeoğlu, mektupla öğretim öğrencileri kadar kalitesiz öğrenciler görmediğini belirtmiş fakat burada kendi açılarından da onlara yeterli bilgiyi veremediklerini, öğretim için uygun bir ortamın olmadığını vurgulamış ve öğrencilerin eğitim enstitülerine aktarılmalı gerekliliğini ifade etmiştir.¹¹⁶ Mektupla öğretim süresince basına yansıyan çeşitli aksaklıklar olmuştur. Bu aksaklıklar arasında en önemlisi olarak adlandırılabilirler, ders notları ile ilgili olanlardır. Ders notları ya geç gitmiş ya da hatalı gitmiş, bazen de sınavlardan sonra öğrencilere ulaşmıştır. Dolayısıyla bu aksilikler öğrencilerin ders yapması ve sınava hazırlanması konusunda önemli bir eksikliğe neden olmuştur. Ders notları ile ilgili şikâyetler genelde öğrencilerden gelmiş ve öğrencilerin şikâyetleri gazetelerde dile getirilmiştir.¹¹⁷ Şunu belirtmek gerekir ki ders notları ile ilgili aksaklıkların eleştirilmesine karşı çıkanlar da olmuştur. Bu durumun normal görülüp evraklar ile ilgili olan sorunların sistemi eleştirmek için doğru olmadığı, çok geniş bir coğrafyada böyle bir uygulamanın zor olduğu yönünde fikrini beyan eden Yasemin Yücel’in konu hakkında yazısı Milliyet Gazetesinde yer almıştır.¹¹⁸ Fakat aynı gazetenin aynı sayısında Mümtaz Sosyal karşı eleştiri yaparak ders geçme sistemini ve ders malzemelerinin geç ulaşmasını

111 Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, (06.02.1974), s. 168, 170; Özel Yüksekokullar Anayasa Mahkemesi kararıyla devletleştirilmiştir. Güler Selman (28.12.1977), “Devletleştirilen Özel Yüksek Okullar?” *Cumhuriyet*, s. 7.

112 Cumhuriyet (12.11.1975), Üstündağ Yaykur’un Mektupla Öğretim Sisteminin Yozlaştırılmış Biçimi Olduğunu Söyledi, s. 7.

113 Cumhuriyet (16.08.1975), TÖB-DER’e Göre Mektupla Öğretim Yozlaştırıldı, s. 7.

114 Fidan, *a.g.e.*, s. 41-42.

115 Fidan, *a.g.e.*, s. 29-41.

116 Beyzadeoğlu, *a.g.m.*, s. 17.

117 Milliyet (17.07.1975), Mektupla Öğretimde Aksaklıklar Giderilmedi, s. 5; Cumhuriyet (29.07.1975), Okuyucu Mektupları, s. 7; Cumhuriyet (07.06.1976), Okuyucu Mektupları, s. 7.

118 Yasemin Yücel (12.08.1975), “Eğitim Sorunu ve Mektupla Öğretim”, *Milliyet*, s. 6.

eleştirmiştir.¹¹⁹ Öğrencilerin ders notları ile ilgili şikâyetlerinin olmasının yanında, sistem ile ilgili eleştirileri konu için dikkate değerdir. Öğrenciler özellikle diğer kurumlar ile statü farklarının olmadığını belirterek sınav sistemini eleştirmişlerdir. Sınav usullerinin kendilerine haksızlık olduğunu vurguladıkları mektupları gazetelerde yer almıştır. Onlara göre, diğer kurumlardaki öğrencilerin daha fazla bütünleme hakkı varken kendilerinin ders notlarını bile düzgün almadan bütünleme haklarının olmaması haksızlık idi.¹²⁰ Gönderilen notların içeriği ile ilgili eleştirilere de rastlanılmıştır. Reşat Özalp, mektupla öğretmen yetiştirmeyi doğru bulmayıp bunun yerine üniversite kontenjanlarının artırılmasını dile getirenlerin görüşlerini yazısında sunarak bu görüşe desteğini ortaya koymuştur. Özalp ayrıca öğrencilere gönderilen notların sonlarında soruların ve alıştırmaların bulunmayışını da eleştirmiştir.¹²¹ Fakat Merkezin Müdürlüğünü yapmış olan Kenan Okan vermiş olduğu gazete röportajında mektupla öğretimde öğrenci ve öğretmen ilişkisinin olamayacağından ders notlarının örgün öğretim ders kitaplarından farklı hazırlanması, birden fazla alıştırmaya yer verilmesi, diyaloglar ile notların hazırlanması, notların sonunda sorular sorularak öğrencilerin kendi başına çalışmasının sağlanması ve notların sonunda sözlük bulunması talimatını verdiklerini belirtmiştir.¹²² Gönderilen ders notlarının bir kısmı incelendiğinde verilen talimata tam olarak uyulmadığı gözlemlenmiş, bazı notlarda soru ve alıştırmalara yer verilirken bazı notlarda hiç yer verilmemiştir. Dil olarak da verilen talimatın dışına çıkmadığı, sözlüklerin olmadığı söylenebilir.¹²³

Mektupla öğretimde öğretim elemanı yetersizliği ve öğrenci sayıları fazlalığı dolayısıyla yükseköğretimdeki kalitenin düşeceği görüşü de öne sürülmüştür. Özellikle eğitim enstitülerindeki öğretim elemanlarının ders yüklerinin artması gerekçe gösterilmiştir. Burada üniversiteler ile yapılabilecek bir iş birliğinin üniversitedeki kaliteyi bile düşürebileceği iddia edilmiştir.¹²⁴

Öğrencilerin ders notlarını alamaması, eksik veya yanlış olması ve hatalı ders notlarının olması¹²⁵ onları sınavlara hazırlanmaları açısından olumsuz etkilediği şeklinde yorumlanabilir. Bu durumu, mezun sayılarındaki oranın düşüklüğünün sebeplerinden biri olarak düşünmek mümkündür. Sisteme kayıtlı öğrenci sayısına oranla mezun sayılarının düşük olması, sistemin çıktı olarak tam bir başarıyı sağlayamadığının somut bir örneği olarak ortaya çıkmaktadır. Bir başka açıdan bakmak gerekirse öğrenciler zaten formal olmayan bir eğitimi de eksik alınca yeterli düzeyde bilgi birikimi sağlamaları imkânını da elde edememiş olmaktadırlar.

Yukarıda da bahsi geçtiği gibi, öğrencilerin bazıları ders notları konusunda sorunlar yaşamışlardır. Bu durumu bir kenara koyup teorik derslerde başarılı olanların katıldığı yüz

119 Soysal, a.g.m., s. 2.

120 Milliyet (17.07.1975), Mektupla Öğretimde Aksaklıklar Giderilmedi, s. 5; Cumhuriyet (29.07.1975), Okuyucu Mektupları, s. 7; Milliyet (09.08.1975), Dert Kutusu, s. 5; Milliyet (09.08.1975), Mektupla Öğretime Son Mu Veriliyor?, s. 5; Cumhuriyet (10.08.1975), Okuyucu Mektupları, s. 7; Cumhuriyet (05.11.1975), Tek Dersten Takıntılı Mektupla Öğretim Öğrencilerine Bir sınav Hakkı Daha Tanındı, s. 7.

121 Reşat Özalp (20.08.1975), "Düşünenlerin Düşünceleri", *Milliyet*, s. 2.

122 Milliyet (30.09.1974), Bu Haftaki Konumuz Mektupla Öğretim, s. 9.

123 Süleyman Duygu (1974), *Genel Tarih (Eskiçağ Tarihi)-Ders No:1*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi; İsmet Parmazksızoğlu (1975), *Türk Tarihi-Ders No: 1*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi; *Türk Tarihi-Ders No: 2*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi; *Türk Tarihi-Ders No: 3*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi; *Türk Tarihi-Mektup No: 4*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi; *Türk Tarihi-Mektup No: 5-6*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi; İbrahim Ethem Başaran (1976), *Eğitim Psikolojisi-Mektup No: 1-8*, Ankara: YAYKUR Açık Yüksek Öğretim Dairesi.

124 Aysan, a.g.m., s. 2.

125 Milliyet (17.07.1975), Mektupla Öğretimde Aksaklıklar Giderilmedi, s. 5; Cumhuriyet (29.07.1975), Okuyucu Mektupları, s. 7; Cumhuriyet (07.06.1976), Okuyucu Mektupları, s. 7.

yüze öğretim faaliyetleri olan yaz uygulamalarının öğretmenlik niteliğine ne derecede katkı sağladığının değerlendirilmesi de gerekmektedir.

Ders notlarının daha iyi anlaşılması, öğrencilerin anlamadıkları yerlerin tahlil edilmesi ve çeşitli uygulama çalışmalarının yapılması üzerine yaz uygulamaları planlanmıştır.¹²⁶ Yaz öğretiminin süresi değerlendirildiğinde, normal öğretimde olan öğrencilerin aldığı yüz yüze eğitim ile mektupla öğretim öğrencilerinin yüz yüze eğitimi arasında bir uçurum gözlenmektedir.¹²⁷ Eğitim enstitülerinde öğretmen olmak için mektupla öğretim gören öğrenciler resim, müzik ve beden eğitimi bölümleri hariç yılda 4 hafta olmak üzere toplamda 12 hafta öğrenim görmüş,¹²⁸ normal öğretimdeki öğrenciler ise yılda 24 haftadan toplamda 72 hafta öğrenim görmüşlerdir.¹²⁹ Bu durumun öğretmen eğitimi açısından nitelik problemi oluşturma ihtimali yüksektir. Ayrıca öğretmen okullarında yapılan öğretmenlik stajı da mektupla öğretimde gerçekleştirilmemiştir. Dolayısıyla öğrenciler öğretmenliğini yapacağı branş için bir antrenman sahasına da çıkmamışlardır.

Sonuç

Mektupla öğretim sistemi, her ay hazırlanmış olan ders notlarının öğrencilere posta yolu ile ulaştırılması ve yaz aylarında öğrencilerin notlardan anlamadıkları noktaların aydınlatılmasının yanında çeşitli uygulamalı çalışmalar yapmış oldukları bir öğretim sürecidir. Resmi ismi mektupla yükseköğretim olmasına rağmen yükseköğretimin diğer alanlarına yayılmadığı ve sadece öğretmen yetiştirildiği için bu sistem mektupla öğretmen yetiştirme diye akıllarda yer edinmiş olup günümüzde dahi eleştiri konusudur. Eleştirilerin odak noktası böyle bir sistem ile öğretmen yetiştirilmesidir. Öğretmen niteliği açısından sorunlu görülüp hem uygulandığı dönemde hem de daha sonraki yıllarda eleştirilen mektupla öğretmen yetiştirme, bir çeşit uzaktan öğretim modelidir. Bu bakımdan Türkiye eğitim tarihinde uzaktan öğretim adına bir yeri olduğunu görmezden gelmemek gerekmektedir.

Mektupla öğretmen yetiştirme, 1974 yılında başlatılmış olup sistemin yürütülmesi için Mektupla Öğretim Merkezi kurulmuştur. Mektupla öğretim; 3 yıllık eğitim enstitüleri, Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu, Erkek Teknik Yüksek Öğretmen Okulu, Ticaret-Turizm Yüksek Öğretmen Okulu ve bu okulların ön lisanslarında uygulanmıştır. Eğitim-öğretim teorik ve uygulamalı olarak planlanmıştır. Mektupla öğretim çok uzun süreli olmamış, ilk öğretim yılından sonra teknik okullara öğrenci alınmamış, iki öğretim yılından sonra da (1976) eğitim enstitüleri programlarına öğrenci alımı durdurulmuştur. 1975 yılında YAYKUR'un kurulması ile birlikte mektupla öğretim YAYKUR'un bünyesine dâhil edilmiştir. Programa 1976 itibariyle öğrenci alınmasının bırakılmış olması, mektupla öğretmen yetiştirmeden vazgeçilmiş olduğunu göstermektedir.

Mektupla öğretmen yetiştirme, uygulandığı dönemde de eleştirilmiş olup bu eleştiriler siyasi rekabetten kaynaklandığı gibi, somut aksaklıkların yansıması olarak da ortaya çıkmıştır. Uygulama sürecinde en çok eleştiri ders notlarının geç gelmesi, hiç gelmemesi, hatalı gelmesi gibi aksaklıklardan kaynaklanmıştır. Öğrencilerin ders notları ile ilgili birçok şikâyeti gazetelere yansımıştır. Ayrıca bu durum Mektupla Öğretim Merkezi tarafından da kabullenilmiş olup gazetelere notlarını alamayan öğrenciler için

126 Resmi Gazete (11.01.1975), a.g.y., s. 2.

127 Haberler Duyurular (1975), *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 24-25; Akyüz, a.g.e., s. 391.

128 Haberler Duyurular (1975), *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 24-25.

129 Akyüz, a.g.e., s. 391.

ilanlar vermişlerdir. Öğrencilerin bir başka şikâyeti ise ders geçme sistemi ile ilgilidir. İlk olarak yaz uygulamalarına geçmek için öğrencilerin bütün teorik derslerini başarmaları gerekmiştir. Daha sonra sözü edilen durumda esneklik yapılarak öğrencilere bütünleme hakkı verilmiştir. Muhtemelen öğrencilerin konu ile ilgili istekleri, idareciler nezdinde karşılık bulmuştur.

Mektupla öğretmen yetiştirme usulü, öğretmen niteliği açısından yeterli bir uygulama olarak gözükmektedir. Ders notları ile ilgili sorunlar bir kenara bırakılırsa yazın yüz yüze öğretime gelen öğrencilerin öğretim süreçleri değerlendirildiğinde, örgün öğretim öğrencilerinin eğitim-öğretim faaliyetlerine göre ders sayılarının az olduğu söylenebilir. Mektupla öğrenim görenler resim, müzik ve beden eğitimi bölümleri hariç yılda 4 hafta olmak üzere toplamda 12 hafta yüz yüze ders görmüşlerdir. Resim, müzik ve beden eğitimi bölümleri yılda 6 hafta olmaz üzere 18 hafta öğrenim görmüşlerdir. Bu haftalık yüz yüze yapılan ders sayısı, örgün öğretim öğrencilerinin haftalık olarak yaptıkları derslerden daha az olmuştur. Nitekim örgün öğretimdeki öğrenciler yılda 24 haftadan toplamda 72 hafta öğrenim görmüşlerdir. Ayrıca Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren Cumhuriyet Döneminde önemli yeri olan öğretmen okullarında yapılan öğretmenlik stajı, mektupla öğretimde uygulanmamıştır. Burada mektupla öğretim ile ilgili sorulacak asıl soru, nitelikli öğretmen yetiştirmek için sistemin yeterli olup olmadığıdır. Ders organizasyonu açısından bakıldığında bu soruya “yeterlidir” cevabını vermek pek mümkün gözükmektedir.

Kaynakça

- Akyüz, Yahya (2013), *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2013)*, Ankara: Pegem Akademi.
- Aras, Bozkurt (2017), “Türkiye’de Uzaktan Eğitimin Dünü, Bugünü ve Yarını”, *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, 2017, s. 85-124.
- Aydın, İsmail (1997), *Siyasi Parti ve Hükümet Programlarında Eğitim-Öğretim & Öğretmenler (1908-1997)*, Ankara: Eğitim Sen Yayınları.
- Aysan, Mustafa A. (15.05.1975), “Düşünenlerin Düşünceleri”, *Milliyet*.
- Başaran, İbrahim Ethem (1976), *Eğitim Psikolojisi-Mektup No: 1-8*, Ankara: YAYKUR Açık Yüksek Öğretim Dairesi.
- Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1980), *Millî Eğitim İstatistikleri Yükseköğretim 1978-1979*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Becerikli, Sabri (2019), Öğretmen Yetiştirmede İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu Modeli (1924-1978), Yayınlanmamış doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bursa.
- Beyzadeoğlu, Yusuf Z. (1976), “Mektupla Öğretimin Sonu”, *Alkım*, S. 63-64, s. 16-18.
- Cumhuriyet (01.07.1978), Mektupla Öğrenim Programı Uygulama Çalışmaları ve Sınavları Bu Yıl Yalnızca Ankara’da Yapılacak.
- Cumhuriyet (05.11.1975), Tek Dersten Takıntılı Mektupla Öğretim Öğrencilerine Bir Sınav Hakkı Daha Tanındı.
- Cumhuriyet (07.06.1976), Okuyucu Mektupları.
- Cumhuriyet (07.07.1978), Milli Eğitim Bakanlığı’ndan.
- Cumhuriyet (08.07.1978), Milli Eğitim Bakanlığı’ndan.
- Cumhuriyet (10.08.1975), Okuyucu Mektupları.
- Cumhuriyet (12.11.1975), Üstündağ Yaykur’un Mektupla Öğretim Sisteminin Yozlaştırılmış Biçimi Olduğunu Söyledi.

- Cumhuriyet (14.08.1975), Gazi Eğitim’de 1500 Öğrenci Disiplin Kuruluna Veriliyor.
Cumhuriyet (16.06.1976), İlan.
Cumhuriyet (16.08.1975), TÖB-DER’e Göre Mektupla Öğretim Yozlaştırıldı.
Cumhuriyet (21.04.1980), Mektupla Öğretim Sınavları 19-20 Mayıs’ta Yapılacak.
Cumhuriyet (22.04.1980), Mektupla Öğretim Tek Ders Sınavları Tarihi Belli Oldu.
Cumhuriyet (29.07.1975), Okuyucu Mektupları.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (01.11.1974), C. 18, Birinci Birleşim.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (06.02.1974), C. 19, Yirmi Yedinci Birleşim.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (10.12.1974), C. 18, On ikinci Birleşim.
Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (24.11.1974), C. 18, Sekizinci Birleşim.
Demirel, Muammer ve Becerikli, Sabri (2017), “Bursa Eğitim Enstitüsü”, *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 30, S. 1, s. 341-374.
Devlet İstatistik Enstitüsü (1975), *Milli Eğitim İstatistikleri 1974 Üniversitelerarası Seçme Sınavı Anket Sonuçları ve 1974-75 Öğretim Yılı Başı Yüksek Öğretim İstatistikleri*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
Duman, Tayyip (1991), *Türkiye’de Ortaöğretime Öğretmen Yetiştirme (Tarihi Gelişimi)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
Duygu, Süleyman (1974), *Genel Tarih (Eskiçağ Tarihi)-Ders No:1*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi.
Erdem, Yasemin Tümer (2013), *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Ertem, Cahit (1975), “Merkez Günlüğü”, *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 16-18.
Fidan, Nurettin (1975), *Mektupla Öğretim Üzerine*, Ankara.
Gelişli, Yücel (2015), “Uzaktan Eğitimde Öğretmen Yetiştirme Uygulamaları: Tarihçe ve Gelişim”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 3, s. 313-321.
Geray, Cevat (1977), *Yaykur Uygulaması*, Ankara: Doğan Matbaası.
Haberler Duyurular (1975), *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 24-25.
İşman, AYTEKİN (2005), *Uzaktan Eğitim, Genel Tanımı Türkiye’deki ve Dünyadaki Gelişimi Proje Değerlendirmeleri*, Ankara: Öğreti.
İvgin, Hayrettin (1975), “Ders Mektuplarında Dil ve Yazma Teknikleri”, *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 8-9.
Karayalçın, Yaşar (1959), *Mektupla Öğretim*, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.
Kaya, Zeki (2019), “Türkiye’deki İlk Uzaktan Eğitim Uygulamaları”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 4, s. 48-68.
Milliyet (06.09.1974), Eğitim Bakanı Eğitim Sorunlarını Açıkladı.
Milliyet (07.05.1975), Mektupla Öğretim Müdürlüğünden.
Milliyet (07.08.1975), Mektupla Öğretim Gören 550 Öğrenci Direnişe Geçti.
Milliyet (07.09.1974), Mektupla Öğretime Kayıt Giriş Puanlarına Göre Olacak.
Milliyet (09.07.1976), Milli Eğitim Bakanlığı Yaygın Yükseköğretim Kurumu Açık Yüksek Öğretim Dairesi Başkanlığı.
Milliyet (09.08.1975), Dert Kutusu.

Mektupla Öğretmen Yetiştirme

- Milliyet (09.08.1975), Mektupla Öğretime Son Mu Veriliyor?.
- Milliyet (15.10.1974), Mektupla Öğrenim.
- Milliyet (17.07.1975), Mektupla Öğretimde Aksaklıklar Giderilmedi.
- Milliyet (19.11.1975), İlan.
- Milliyet (22.03.1975), Dert Kutusu.
- Milliyet (26.09.1974), 60.500 Öğrenci Mektupla Yüksek Öğrenime Başlıyor.
- Milliyet (30.09.1974), Bu Haftaki Konumuz Mektupla Öğretim.
- Okan, Kenan (1975), "Türkiye'de Mektupla Öğretim Uygulaması", *Mektupla Öğretim*, S. 1, s. 4-7.
- Özalp, Reşat (20.08.1975), "Düşünenlerin Düşünceleri", *Milliyet*.
- Öztürk, Cemil (1998), *Dünden Bugüne Türkiye'de Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1975), *Türk Tarihi-Ders No: 1*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1975), *Türk Tarihi-Ders No: 2*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1975), *Türk Tarihi-Ders No: 3*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1975), *Türk Tarihi-Mektup No: 4*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1975), *Türk Tarihi-Mektup No: 5-6*, Ankara: Mektupla Yüksek Öğretim Merkezi.
- Resmi Gazete (03.09.1962), Mektupla Öğretim Merkezi Yönetmeliği.
- Resmi Gazete (11.01.1975), Millî Eğitim Bakanlığına Bağlı Mektupla Öğretim Yapan Yüksek Okullar Geçici Genel Yönetmeliği.
- Resmi Gazete (16.06.1969), Eğitim Enstitüsü Yönetmeliği.
- Resmi Gazete (30.11.1974), 16 Haziran 1969 tarih ve 13224 sayılı Resmî Gazete'de Yayımlanan Eğitim Enstitüsü Yönetmeliğinin Değişik Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici Bir Madde Eklenmesi Hakkında Yönetmelik.
- Selman, Güler (28.12.1977), "Devletleştirilen Özel Yüksek Okullar?", *Cumhuriyet*.
- Soysal, Mümtaz (12.08.1975), "Açıl", *Milliyet*.
- T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (1980), *Millî Eğitim İstatistikleri Yükseköğretim 1974-1978*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Tan, Olay (26.09.1974), "Mektupla Öğrenim Bu Yıl Başlıyor", *Bursa Hâkimiyet*.
- Ünal, Uğur ve Birbudak, Togay Seçkin (2013), *İstanbul Dâru'lmuallimîni (1848-1924)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Yaygın Yükseköğretim Kurumu (1977), *Yaykurda Yenilikler*.
- YAYKUR (Yaygın Yükseköğretim Kurumu) Nedir? (1975).
- Yücel, Yasemin (12.08.1975), "Eğitim Sorunu ve Mektupla Öğretim", *Milliyet*.

27 MAYIS 1960 DÖNEMİNDE MARAŞ'TA PROPAGANDA FAALİYETLERİ: HALK POSTASI GAZETESİ ÖRNEĞİ (1960)

PROPAGANDA ACTIVITIES IN MARASH DURING THE PERIOD OF 27 MAY, 1960: THE CASE OF HALK POSTASI NEWSPAPER (1960)

Nermin Zahide AYDIN*

Geliş Tarihi/Received:11.11.2020

Kabul Tarihi/Accepted:11.12.2020

AYDIN Nermin Zahide, (2021), "27 Mayıs 1960 Döneminde Maraş'ta Propaganda Faaliyetleri: Halk Postası Gazetesi Örneği (1960)", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 301-321.

Öz

Demokrat Parti (DP), 1950 genel seçimlerinden sonra iktidara gelmiş ve on yıl boyunca ülkeyi yönetmiştir. Bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile DP arasındaki ilişkiler bir hayli gerginleşmiştir. Fakat iki parti arasındaki gergin mücadele, 27 Mayıs 1960 darbesi ile son bulmuştur. 27 Mayıs 1960 tarihinde yapılan askeri darbe sonunda Milli Birlik Komitesi (MBK), yönetime el koymuştur.

Propagandanın ortaya çıkmasından bu yana iktidarlar, bu stratejiyi halkı manipüle etmek için çok önemli bir araç olarak kullanmışlardır. Propaganda ile belirlenen amaç doğrultusunda kamuoyu oluşturmak istenir. 27 Mayıs 1960 tarihinde ordu darbesi ile yönetimin el değiştirmesinin ardından yeni yönetim kamuoyuna fikirlerini aktaracak ve geniş toplumsal destek sağlayacak bir araca ihtiyaç duymuştur. Bu nedenle MBK, ilk iş olarak yoğun bir propaganda faaliyetine girişmiştir. MBK üyeleri, ülkeyi gezerek konu ile ilgili konferanslar vermişlerdir. Bununla birlikte darbenin nedenlerinin anlatılmasında daha etkili yöntem, yerel yöneticilerin çalışmaları ve gazeteler olmuştur. Darbeden sonra Maraş'a, kısa aralıklarla iki vali tayini yapılmıştır. Şehre atanan her iki Vali de, halka darbenin nedenlerini anlatmak için yoğun bir çalışma içine girmiştir. Şehri yönetenler, öğretmen, muhtar ve gazetecilerle işbirliği halinde çalışmışlardır. Ayrıca, köy gezileri yapmışlar ve halkın dertlerini dinlemişlerdir. Yaptıkları gezilerde halkla bir arada bulunmuşlar ve yapılan çalışmaları denetlemişlerdir. Yöneticilerin yaptıkları çalışmalar ise Halk Postası gazetesinde yer almıştır. Daha sonra Halk Postası gazetesinin geniş kitlelere ulaştırılmasına çalışılmıştır. Çalışmada darbenin Maraş halkı üzerindeki etkisi, yerel yöneticilerin çalışmaları ve Halk Postası gazetesinde yer alan haberler incelenmiştir. Araştırma yapılırken T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan belgeler, dönem gazeteleri, Halk Postası gazetesi ve basılı diğer kaynaklardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Darbe, propaganda, Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi, Maraş, Vali, gazete, Halk Postası Gazetesi.

*Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rifat Eğitim Fakültesi, Sınıf Eğitimi ABD, nzahideaydin@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-7772-6>).

Abstract

After the 1950 general elections The Democrat Party (DP) came to power and ruled the country for ten years. In that period the relations between the Republican People's Party (CHP) and the DP became considerably tense. However, the harsh relations between the two parties resulted in military coup of 27 May 1960. As a result of 27 May 1960 coup, the National Unity Committee (MBK) had seized control.

Since the advent of propaganda, governments have used this strategy as a very important instrument to manipulate the people. It is desirable to create public opinion for the purpose determined by propaganda. On May 27, 1960 after the changing government because of the military coup, new government needed a tool to convey its ideas to the public and to provide wide social support. For this reason, The National Unity Committee began to conduct intensive propaganda activities. MBK members traveled the country and gave conferences on the subject. However, the more effective method of explaining the causes of the coup was the work of local rulers and newspapers. After the coup, two governors were appointed to Marash at short intervals. Both governors appointed to the city worked hard to publicly explain the causes of the coup. The city administrators worked in cooperation with teachers, Mukhtar and journalists. They also made village trips and listened to the problems of the public. During their trips, they coexisted with the public and supervised the work done. The work of the managers was featured in the Halk Postası newspaper. Later, Halk Postası newspaper was tried to be delivered to large masses. In the study, the impact of the coup on the people of Marash, the work of local administrators and the news in Halk Postası newspaper were examined. During the research, the documents in the Republic Archive of the Presidency State Archives of Turkish Republic, period newspapers, Halk Postası newspaper and other printed sources were used.

Keywords: *Coup, propaganda, The Democratic Party, The Republican People's Party, Marash, governor, newspaper, Halk Postası Newspaper.*

GİRİŞ

Türkiye'de, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Milli Kalkınma Partisi'nin (MKP) kurulması ile başlayan ve DP'nin kurulması ile hız kazanan çok partili siyasi hayat, 1950 genel seçimleri sonunda iktidarın değişmesi ile devam etti. Genel seçimleri kazanan DP, 1950 seçimlerinden sonra hükümeti kurmakla görevlendirildi. Yirmi yedi yıl kesintisiz ülkeyi yöneten CHP ise muhalefete geçerek, DP ile oldukça sert bir mücadeleye başladı. Siyasi partiler arasındaki mücadelenin yaşandığı merkezlerden biri de Maraş'tı.

A.ADNAN MENDERES'İN DARBE ÖNCESİNDE YAPTIĞI MARAŞ GEZİSİ VE MARAŞ HALKININ TALEPLERİ

DP liderlerinin, halk ile kurdukları samimi ilişki, bir taşra kenti olan Maraş'ta da kısa sürede etkisini gösterdi. DP, 1950 seçimlerinde halkın büyük bölümünün desteğini alarak iktidara geldi. 1950 genel seçimlerinin sonunda Maraş'ta DP 52.823, CHP 39.045 oy,¹ 1954 genel seçimlerinde DP 69.138, CHP 48.825 oy elde etti.² 1957 seçimlerinde ise CHP Maraş'ta tam liste halinde kazandı.³ CHP'nin 1957 seçimlerinde Maraş'ta seçimleri kazanmasına rağmen, Maraş halkının DP liderlerine sevgisi devam etti. Maraş halkı, darbe öncesinde DP iktidarına teveccüh göstererek, yöneticilerden bazı ihtiyaçlarının karşılanmasını istediler. DP iktidarı ise, hazırladıkları planlar doğrultusunda, halkın ihtiyaçlarının giderilmesine çalışıp, ani gelişen ve halkı zarara uğratan durumlarda, halka destek oldu. Örneğin ülkede siyasi ve ekonomik sıkıntılar devam ederken, 1959 yılında meydana gelen kuraklık yüzünden ürünü hasara uğratan, Maraş vilayetinin Afşin bölgesindeki çiftçilerin, Tarım Kredi Kooperatifleri aracılığı ile TC Ziraat Bankası'ndan aldıkları borçlar ertelendi.⁴

Başbakan Adnan Menderes'in yurt içinde yaptığı gezilere, halkın katılımı ve başbakana olan sevgisi, darbenin olduğu yıl da devam etti. Adnan Menderes'in Maraş ve Hatay'da yaptığı üç günlük seyahat esnasında, ziyaret ettiği şehir ve kasabalarda ve geçtiği yollarda halk, şiddetli soğuga ve gecenin geç saatlerine rağmen büyük kabileler halinde Başbakanın gelmesini bekledi.⁵ Kurtuluş Bayramı nedeni ile düzenlenecek programa katılacağı bildirilen başbakanı görmek isteyen Maraş halkı, tören alanına sabahın erken saatlerinden itibaren gelmeye başladı. Adana'dan hareket eden Adnan Menderes⁶ Maraş'a geldiğinde bir konuşma yaptı.⁷ Başbakanın Maraş'a yaptığı gezi, halkın sevinmesine neden oldu ama halkın yöneticilerden birtakım talepleri vardı. Kazalarla civardaki şosaların onarılması, Kartalkaya barajının yapılıp Maraş ve Pazarcık arazilerinin sulanması, Ardıl Barajı ile Afşin-Sarız arasındaki 50 km.lik yolun yapılması ve Hurman Sulama Barajının bitirilmesi bu isteklerden bazılarıydı.⁸ Ayrıca, Fevzipaşa ve Osmaniye arasındaki devlet demiryolları civarındaki bazı tünellere ait olan çürük raporunun dikkate alınarak, Köprüağzı'ndan Maraş'a uzanan tren sınırının Toprakkale ve Kayseri ana hatlarına birleştirilmesi de istenmişti. Göksun ve Kayseri şosasının acilen faaliyete geçirilmesi, dokuma fabrikasına makineler getirilmesi, şeker ve çimento fabrikası ile hangar yapılması, Hatay'da mevcut olan Jandarma Okulu'nun Maraş'a nakli de talep edildi. Yine Zeytin bucağındaki demir ve çelik madeninin işletmeye açılması, Vilayette bulunduğu düşünülen birçok zengin madenin

1 BCA, 30.1.0.0/51.309.7,02.05.1954, s.11.

2 BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0/51.309.7,02.05.1954, s.7.

3 Nüket Asutay, Demokrat Parti Döneminde Maraş Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1950-1960), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s.26.

4 BCA, 30.18.1.2/154.83.20,02.04.1960.

5 BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0/2.16.1,11.03.1960, s.5.

6 "Başvekil Maraş'ta Beklenen Konuşmayı Yapmadı", *Halk Postası*, 13.02.1960, s.1

7 BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0/16.86.1,13.02.1960.

8 BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0/118.749.4/04.04.1960, s.8.

araştırılması, Ulu Caminin yenilenmesi ve diğer camilerin gözden geçirilmesi de halkın istekleri arasında yer aldı.⁹ Bunların dışında halkın, İmar ve İskân Vekâletini ilgilendiren bazı istekleri de vardı. Örneğin şehrin güzelleşmesi için şehir planının uygulanması istendi. Andırın'da proje ve etütleri bitirilen ve ihaleye çıkartılmayan elektriğin ikmali ve Pazarcık'a hidroelektrik tesisinin yapılması, Afşin'e et ve sebze hali ile belediye garajının yapılması ilgililerden talep edildi. Maraş ilinin ihtiyaçları ile ilgili olarak hükümet görevlileri tarafından verilen cevapta, şehir planının uygulanması için gerekli paranın olmadığı, Andırın'daki elektrik tesisinin ve Pazarcık'ta kurulması düşünülen dizelli elektrik tesisatının, 1960 programında yer almadığı, fakat ilk fırsatta yapılacağı bildirildi. Ayrıca Afşin'de inşaatlarına başlanmış bulunan et ve sebze hali ve belediye gazinoları için, fondan belediyeye verilmesi düşünülen paranın, İller Bankasının durumu dikkate alındığında mümkün olmadığı ifade edildi. Anlaşılan o ki hükümet tarafından önceden belirlenen ihtiyaçlara yönelik bir plan yapılmıştı. Bu nedenle ihtiyaçlar dışında kalan talepleri karşılamak için yeterli maddi imkân yoktu.¹⁰ Bununla birlikte çok geçmeden Maraş'ın imarı ile ilgili çalışmalara başlandı. Maraş'ta şehrin imar planını yeniden ele almak üzere Şehircilik İşleri Müdür Yardımcısı, Maraş'a gelerek, Ulucami, Acemli ve İsa Divanlı camilerinin restorasyonu için çalışmalara başladı.¹¹ Bu arada Ulu Camiinin kadınlara tahsis edilen kısmının çökmesi üzerine birçok kişi yaralandı.¹²

B. 27 MAYIS 1960 ASKERİ DARBESİ

27 Mayıs sabahının erken saatlerinde Ankara, İstanbul, Eskişehir gibi büyük illerde önceden hazırlanan darbe planı uygulamaya konularak, DP yöneticileri ve mensupları evlerinden alındı. O sırada Eskişehir'de bulunan Başbakan Adnan Menderes ve yanındakiler, olayı haber alır almaz otomobille Kütahya Askeri Gazinosu'na gittiler ve kendilerini almaya gelen askerlere direnme göstermeden teslim oldular.¹³

27 Mayıs darbesi, dört saat içinde tamamlandı. Vilayetler, orada bulunan garnizon kumandanlarının emrine verildi.¹⁴ Halk, 27 Mayıs 1960 sabahı, askeri bir darbe olduğunu, radyodan okunan bildiri ile öğrendi. Bildiride özet olarak, Türk Silahlı Kuvvetlerinin kardeş kavgasına meydan vermemek ve demokrasiyi içine düştüğü buhrandan kurtarmak maksadı ile ülke yönetimine el koyduğuna dair bilgiler yer almaktaydı. Askerlerin yönetime el koyuşu, Ankara ve İstanbul'daki halk ile her iki kentteki öğrenciler ve aydınlar arasında büyük bir sevinçle karşılanmış olsa da, kırsal kesim genel olarak sessizliğini korudu.¹⁵

27 Mayıs 1960 tarihinde yönetimi ele geçiren askeri grup, MBK olarak örgütlendi. MBK, Cemal Gürsel'in de yer aldığı 38 subaydan oluşmuştu. 12 Haziran 1960'ta geçici anayasa yürürlüğe konuldu ve yeni bir anayasa kabul edilene kadar geçerli sayılarak, eski seçilmiş Meclisin bütün yetkileri MBK'ye devredildi.¹⁶

Askeri darbeden sonra yeni yönetim tarafından darbenin meşrulaştırılmasına yönelik bazı çalışmalar yapıldı. Öncelikle darbenin meşruluğunun, basın üzerinden anlatılması için

9 BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0/118.749.4/04.04.1960, s.7.

10 BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0/118.749.4/04.04.1960, s.6-7.

11 "Adana ve Maraş'ta İmara Başlanıyor", *Milliyet*, 19 Şubat 1960, s.3.

12 "Maraş'ta Ulucamiin Kadınlar Kısmı Çöktü", *Milliyet*, 22 Mart 1960, s.1.

13 Refik Koraltan, *Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilaline Demokratlar DP'nin Kurucusu Anlatıyor*, Yayına Hazırlayan: Kamil Maman, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.204.

14 Walter F. Weiker, *Amerikalı, Fransız, Rus Gözüyle 1960 Türk İhtilali*, Çev. Mete Ergin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1967, s.32.

15 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.351.

16 Kemal Haşım Karpaz, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.242.

27 Mayıs 1960 Döneminde Maraş'ta Propaganda Faaliyetleri: Halk Postası Gazetesi Örneği (1960)

hazırlıklar yapıldı. Kısa bir süre sonra radyo ve gazetelerde DP yöneticilerini karalamaya yönelik birçok haber yer almaya başladı.¹⁷ Yerel yayın yapan Halk Postası gazetesinde de eski DP liderlerinin yargılanma sürecine dair haberler sıkça yer almaya başladı. Fakat gazetede yer alan haberler, ulusal basında yer alan haberlere paralel bir yayın çizgisinde olup daha ziyade eski DP liderlerini karalamaya ve yapılan darbeyi meşrulaştırmaya yönelikti. Örneğin Halk Postası gazetesinin 8 Temmuz 1960 tarihli sayısında Ankara Üniversitesinde okuyan öğrencilere İnkılap Tarihi dersinin sınavında 27 Mayıs ile ilgili soru yöneltildiğine dair haberler yer aldı.¹⁸ Yine gazetenin 13 Temmuz 1960 tarihinde yayınlanan diğer bir sayısında eski Başbakan Adnan Menderes'e ait olan 2 milyon liranın Osmanlı Bankası'nda bulunduğu dair haberler çıktı.¹⁹ Bu ve buna benzer haberler darbenin halk nezdinde geçerli kılınmasını sağlamak amacını taşıdığı gibi belki de tutuklu bulunan DP yöneticilere verilecek cezaları haklı gerekçelere dayandırmak gayretinden de kaynaklanmaktaydı. Çok geçmeden darbeden sonra tutuklanan eski DP liderlerinin Yassıada'da yargılanmasına başlandı. Fakat mahkemelerin başlaması ile birlikte, davaların nasıl sonuçlanacağına dair MBK ve siyasilere arasında fikir ayrılığı da belirmeye başladı. MBK üyelerinin önemli bir kısmı, ölüm cezasının çıkmaması durumunda genel bir hoşnutsuzluk olacağı kanaatindeydi.²⁰ Yapılan mahkemeler sonunda tutuklu bulunan 123 kişi beraat etti. 31 kişi ömür boyu hapse, 418 kişi daha hafif cezalara ve 15 kişi de idam cezasına çarptırıldı. İdam cezasına çarptırılan 11 kişinin cezası MBK tarafından hafifletildi. Celal Bayar'ın idam cezası ise ilerlemiş yaşı ve sağlık sorunları nedeni ile hafifletildi. Eski Başbakan Adnan Menderes ile birlikte eski Maliye Bakanı ve eski Dışişleri Bakanı ise idam edildi.²¹

C. 27 MAYIS 1960 DARBESİNDEN SONRA MARAŞ

27 Mayıs 1960 darbesinden sonra devlet kademelerinde önemli değişiklikler yapıldı. Maraş'a Vali olarak, Gelibolu Kaymakamı İhsan Atınç tayin edildi.²² Maraş Vali Yardımcısı Cemal Gürmen ise, Kayseri Vali Yardımcılığına atandı.²³ Darbeden sonra Maraş'taki yöneticiler, genel olarak darbenin nedenlerini halka anlatmaya çalıştılar. Darbe sonrasında aynı yıl içinde Maraş'ta iki Vali değişikliği yapıldı ve her iki Vali de bu görevi büyük bir titizlikle sürdürmeye gayret gösterdi. Maraş'a tayin edilen Havza Kaymakamı gelinceye kadar Vali Yardımcılığına Emniyet Müdürü Hüseyin Özcan'ın vekâlet etmesi uygun görüldü.²⁴ Vali yardımcısı Celal Gürmen ise yeni görevine başlamak üzere Maraş'tan ayrıldı.²⁵

Darbeden sonra tayin edilen ilk Maraş Valisi İhsan Atınç, Maraş'a gelerek görevine başladı. Maraş'ın kazalarını tanımak ve 27 Mayıs ile ilgili olarak halkı aydınlatmak için Andırın'a gitti. Andırın halkı, Valiyi coşkulu bir şekilde karşıladı.²⁶ İhsan Atınç, Andırın'da yaptığı konuşmasında, 27 Mayıs'ta gerçekleşen darbenin Türk milletini ne gibi beladan kurtardığını, memlekete yerleştirilmek istenen partizan zihniyetin artık yer bulamayacağını, bütün vatandaşların kanun önünde eşit haklara sahip olduğunu, halkın rahata ve huzura kavuştuğunu ifade etti. Devlet dairelerini inceleyen ve halkın dertlerini dinleyen Vali,

17 Meltem Şahin, Öncü:27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nin Ardından Çıkan Bir Gazetenin Tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s.39.

18 27 Mayıs İnkılabı İmtihanlarda Soruldu, *Halk Postası*, 8 Temmuz 1960, s.1.

19 Menderes'in Osmanlı Bankası'nda İki Milyon Lirası Bulundu, *Halk Postası*, 13 Temmuz 1960, s.2.

20 Şahin, *a.g.t.*, s.49.

21 Zürcher, *a.g.e.*, s.360-361.

22 "Valiliklere Tayin Yapıldı", *Milliyet*, 09 Haziran 1960, s.5.

23 "Vali Muavinimiz Kayseri'ye Tayin Edildi", *Halk Postası*, 8 Temmuz 1960, s.1.

24 "Vali Muavinliğine Emniyet Müdürü Vekâlet Edecek", *Halk Postası*, 14 Temmuz 1960, s.1.

25 "Vali Muavinimiz Celal Gürmen Şehrimizden Ayrıldı", *Halk Postası*, 26 Temmuz 1960, s.1.

26 "Valimiz Andırın'da Büyük Tezahüratla Karşılandı", *Halk Postası*, 2 Temmuz 1960, s.1.

Maraşlıların ve Andırınlıların olgunluk ve sezgi kabiliyetlerine hayranlığını dile getirdi.²⁷ Kaza ziyaretlerine devam eden Vali İhsan Atınc, Jandarma Kumandanı, Maarif Müdürü ve Nafia Müdürü ile birlikte Göksun'a gitti. Göksun, Afşin ve Elbistan'da incelemelerde bulunup, 27 Mayıs'ın önemi ile ilgili toplantılar yaptı, kaza halkı ile tanıştı.²⁸ Vali, ziyaretleri sırasında Göksun, Afşin ve Elbistan halkının eğitim ile ilgili ihtiyaçlarını gözden geçirerek, 27 Mayıs'ta gerçekleşen darbenin nedenlerini, en ücra köyde yaşayan vatandaşlara kadar duyurmak için ekipler kurulmasını sağladı. Bu arada Afşin'den Tanır nahiyesine ve içmelere giderek buradaki su, sağlık ve konut durumunu gözden geçirdi. Valinin Elbistan ziyaretinde ilginç bir olay yaşandı. Elbistan halkı, devlet başkanı Orgeneral Cemal Gürsel'e bağlılık telgrafı çekilmesi ile ilgili isteklerini Valiye bildirerek, bu arzuya tercüman olmasını istedi. Elbistan halkının dileği, Vali İhsan Atınc tarafından yerine getirildi.²⁹

Devamlı olarak kaza ve köylere giden ve halkın ihtiyaçlarını takip etmeye çalışan Vali İhsan Atınc, bulduğu her fırsatta darbenin halk nezdinde kabul görmesine yönelik çalışmalar yaptı. Örneğin Maarif Müdürü ile birlikte Avandağı, Tevekkeli, Öksüzlü, Küpeli Kız, Türkoğlu kazası Kuyumcular, Tahtalı Dedeler, Göllühöyük köylerine giderek, yapımı devam eden köy okullarının durumlarını inceledi. İlgililerden bilgi alarak inşaatın hızlı ilerlemesi için emirler verdi. Bu arada köylü vatandaşların isteklerini dinledi.³⁰ Pazarcık kazası Büyükdehliz, İncirli, Armutlu köylerinde ise eğitim ile ilgili çalışmaları kontrol etti.³¹ İlerleyen günlerde Maraş'a gelen yeni Vali yardımcısı Sacit Eryüksel ile birlikte tapu dağıtmak için Şerefoğlu köyüne, yapımı devam eden okul inşaatlarını görmek için de diğer köylere gitti.³² Şerefoğlu köyünde, yaklaşık 300 köylü vatandaşa, arazilerinin tapularını dağıttı. Tapuların dağıtım sırasında orada bulunan köylü vatandaşlar, Vali'yi büyük bir coşku ile alkışladılar.³³ Mahalli gazetecilerin de katıldığı bu ziyaret, uzun yıllar arazi anlaşmazlığı yüzünden kavganın eksik olmadığı Şerefoğlu köylüleri tarafından memnuniyetle karşılandı. 300-400 kadar köylünün toplandığı okul binasında halka hitap eden Vali, yaptığı konuşmasında, mülk emniyetinin sağlam bir hudut ve tapu ile temin edileceğini ve bu husustaki anlaşmazlıkların halledilmesi ile birçok anlaşmazlığın ve köylü arasındaki husumetin de bertaraf edilmiş olacağını belirterek, Şerefoğlu köylülerinin artık birbirleri ile kardeş gibi geçineceklerini söyledi. Tapuların dağıtılması ile köylüler arasındaki hukuk davalarının çözüleceğini belirten Vali, ceza davalarına sebep olan konuların da ortadan kalkmasını temenni ederek, memleketin kalkınması için hep birlikte çalışmanın gerekli olduğunu vurguladı. Hiçbir vatandaşın CHP'lidir diye hakkına el uzatılmayacağı gibi, hiçbir vatandaşa da DP hükümetine oy verdi diye kötü muamele yapılmayacağını sözlerine ekledi. Konuşmasında eski DP iktidarını eleştiren Vali Atınc, silahlı kuvvetlerin, DP yöneticilerini, millet adına bertaraf ettiğini ve adil mahkemelere sevk ettiğini belirtti. 27 Mayıs'tan itibaren, vatandaşların hangi partiye oy vermiş olursa olsun hükümet nezdinde eşit muameleye tabi tutulduğunu, bu halin yarattığı emniyet, sevgi ve huzur ile çok çalışmak mecburiyetinde olduklarını, ancak bu şekilde ülkenin kalkınacağını sözlerine ekledi.³⁴ İhsan Atınc, daha sonra Türkoğlu kazasına bağlı Öksüzlü ve Tevekkeli köylerini de ziyaret etti, köylerde yapılan ilkokul binalarının inşaatını gezdi. Devam eden inşaatların, ders yılına yetişmesi için, ürün tedarikinin, zaman kaybetmeden gerçekleştirilmesini

27 "Valimiz Andırın'da Büyük Tezahüratla Karşılandı", *Halk Postası*, 2 Temmuz 1960, s.2.

28 "Valimiz Şimal Kazalarda", *Halk Postası*, 6 Temmuz 1960, s.1.

29 "Vali İhsan Atınc Şimal Kazalardan Döndü", *Halk Postası*, 8 Temmuz 1960, s.1.

30 "Vali Ve B. Reisimiz İhsan Atınc'ın Köylerdeki Tetkikleri", *Halk Postası*, 20 Temmuz 1960, s.1.

31 "Valimiz İhsan Atınc Vazife Gezilerine Devam Ediyor", *Halk Postası*, 21 Temmuz 1960, s.1.

32 "Yeni Vali Muavini Vazifeye Başladı", *Halk Postası*, 17 Ağustos 1960, s.1.

33 "Valimiz İhsan Atınc Dün Şerefoğlu Köyünde Tapu Tevzii Yaptı", *Halk Postası*, 16 Ağustos 1960, s.1.

34 "Vali İhsan Atınc Şerefoğlu Köylülerin Tapusunu Dağıttı", *Halk Postası*, 17 Ağustos 1960, s.2.

27 Mayıs 1960 Döneminde Maraş'ta Propaganda Faaliyetleri: Halk Postası Gazetesi Örneği (1960)

Nafia Müdüründen istedi.³⁵ İhsan Atınc, kaza gezileri haricinde de halkla birlikte olmaya çalıştı. Roma'da yapılacak 1960 olimpiyatlarına hazırlık maksadı ile 9 ve 10 Temmuz 1960 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilmesi planlanan Türkiye Serbest ve Grekoromen Milli güreş seçmelerine gidecek olan, beş güreşçiyi evinde kabul etti. Kafile Başkanı Hakkı Kanarya ile birlikte Ejder Gürsoy, İsmet Alpaslan, Halil Gökbulut, Emin Öztarakçı ve kendi masrafı ile iştirak eden Ünal Aras ile tanıştıktan sonra onlara başarılar diledi.³⁶

Darbenin en ücra köylerde yaşayan halk nezdinde bile kabul görmesi için çalışmalarına devam eden Vali Atınc, bu amaçla Öğretmenler Derneğinde, öğretmenlerle bir konuşma yaptı.³⁷ Ayrıca Öğretmenler Derneği Lokalinde, Maraş'taki 42 köyün muhtarı, ihtiyar heyeti, imamı, öğretmenleri ve bütün gazete çalışanlarının hazır bulunduğu topluluğa konferans verdi. Konuşmasında, 27 Mayıs'ın önemini belirttikten sonra, bazı öğretmenlerin köylerde yaşayan halkı, 27 Mayıs ile ilgili olarak bilgilendirmekle görevlendirildiğini ifade etti. Köylerden dönen öğretmenlerle yapılan görüşmede, öğretmenlerin köylerde gayet iyi muamele gördüklerini ve köylü vatandaşların 27 Mayıs'ın önemi ile ilgili olarak belli bir anlayışa sahip olduklarını belirttiklerini söyledi.³⁸ Bu konferanstan bir gün sonra, Öğretmenler Derneği Lokalinde, diğer köylerin muhtarı, ihtiyar heyeti ve öğretmenlerinin hazır bulunduğu topluluğa tekrar bir konferans verdi. Burada yaptığı konuşmasında ise, 27 Mayıs 1960 tarihinde, Türkiye'de büyük bir değişiklik olduğunu söyleyerek, daha sonraki süreçte köylere ekipler gönderildiğini ifade etti. Köylü vatandaşların, kendisinin yapacağı konuşmayı dinlemek için, vilayete gelmesini, hem hükümet emirlerine gösterdikleri ilginin bir işareti, hem de vatanperver kişiler olduğunun alameti olduğunu belirtti. 1950'den itibaren, her senenin birbirinden kötü geldiğini vurgulayan Atınc, DP'nin iktidarda bulunduğu son senelerinde, eleştirilere kulak vermediğini de sözlerine ekledi.³⁹

1.Maraş Valisinin Değişmesi ve MBK Üyelerinin Maraş'a Gelişi

Maraş'ta idareciler tarafından 27 Mayıs ile ilgili halkı bilgilendirme çalışmaları devam ederken, MBK üyeleri de bir veya iki kişilik ekipler halinde ülkeyi gezmek ve 27 Mayıs'ta gerçekleşen darbenin, halk üzerindeki psikolojik ve ekonomik tesirlerini yerinde incelemekle görevlendirildi. Komite üyelerinin gezileri ile ilgili olarak, bir basın toplantısı yapan Kurmay Yarbay Mustafa Kaplan, üyelerin bu geziler esnasında zihni yorgunluklarını giderebileceklerini belirtti.⁴⁰ MBK üyelerinin Maraş'a gelmelerinden önce, yerel yöneticilerin yerlerinde değişiklik yapıldı. Maraş Valisi İhsan Atınc, Teftiş Kurulu Başkanlığına atanırken,⁴¹ yerine ise Dâhiliye Vekâleti Teftiş heyetinden Orhan Akbay getirildi.⁴² 27 Mayıs darbesinden sonra çıkarılan bir kararname ile Maraş'ın kazalarında görev yapan kaymakamların da görev yerleri değiştirildi. Pazarcık kaymakamlığına Afşin Kaymakamı, Göksun Kaymakamlığına Pazarcık Kaymakamı, Türkoğlu hariç diğer kazalara da yeni kaymakamlar tayin edildi.⁴³

MBK üyelerinin Maraş'a gelmesinin beklendiği günlerde, merkez müfettişliğine tayin edilen İhsan Atınc, şehirden ayrılmak için hazırlıklara başladı.⁴⁴ Yerine atanan Vali

35 "Köy Okulu İnşaatları", *Halk Postası*, 17 Ağustos 1960, s.1-2.

36 "Sayın Valimiz İhsan Atınc Güreşçileri Vali Konağında Kabul Etti", *Halk Postası*, 5 Temmuz 1960, s.1-2.

37 "Valimiz İhsan Atınc Öğretmenlerle Konuştu", *Halk Postası*, 5 Temmuz 1960, s.2.

38 "Valimiz İ. Atınc Bir Konferans Verdi", *Halk Postası*, 3 Ağustos 1960, s.1.

39 "Valimiz İ. Atınc'ın Köylüye Konferansı Devam Ediyor", *Halk Postası*, 4 Ağustos 1960, s.1.

40 "17 M.B.K Ekibi Geziye Çıkıyor", *Milliyet*, 20 Eylül 1960, s.1.

41 "Vali Muavinleri ve Kaymakamlar Arasında Değişiklik Yapıldı", *Milliyet*, 8 Eylül, 1960, s.1.

42 "Yeni Valimiz Orhan Akbay Dün Şehrimize Geldi", *Halk Postası*, 31 Ağustos 1960, s.1.

43 "Kaymakamlar Arasında Yapılan Tayinler", *Halk Postası*, 8 Temmuz 1960, s.1.

44 "Eski Valimiz İhsan Atınc Dün Gitti", *Halk Postası*, 8 Eylül 1960, s.1.

Orhan Akbay ise görevine başlayarak, gazetecilerle Vilayet makamında bir toplantı yaptı. Tanışma ve sohbet mahiyetinde olan toplantıda, 27 Mayıs'ın niçin yapıldığı ve gerekliliği konusunda gazetecileri bilgilendirdi. Toplantı sırasında Maraş halkının dertleri ve istekleri üzerinde durdu. Memleket meselelerinde basının rolüne dikkat çekerek, *“Ben gazetelerin tenkit ve ikazlarını daima beklerim. Maraş basını da diğer şerefli Türk basını gibi yol gösteren mürşit olarak kabul ediyorum”* dedi. Vali Akbay'ın basın mensupları ile yaptığı toplantıda, eleştirilere açık olduğunu belirtmesi, gazetecilerle kurmayı düşündüğü ilişkilerin altyapısının daha sağlam olmasına neden olduğu gibi, darbenin nedenlerinin halka anlatılmasında, gazetenin etkili bir araç olarak kullanılmasına da zemin hazırladı. Nitekim konuşmasında 27 Mayıs'ın, aydınların yaptığı bir hareket olduğunu, bu hareketin başarılı olmasında basın, gençlerin, aydınların ve silahlı kuvvetlerin fiili hareketinin payı olduğunu, 27 Mayıs'ın yapılmasının nedenlerinin halka duyurmanın da yine aydınların ve basının vazifesi olduğunu dile getirdi. İleride iş başına gelecek hükümetlere, geçmişteki gibi hataya düşmemeleri için fırsat verilmemesine ve önleyici tedbirlerin tamamının anayasaya konulacağına dikkat çeken Vali, Maraş'a gelecek olan MBK üyelerinin, Maraşlıları konu ile ilgili aydınlatacağını ifade etti. Vatandaşların partizan idareden kurtulduğunu, bütün yurttaşlara parti farkı gözetmeksizin eşit muamele yapılacağına halkın inanması gerektiğini, belediye işleri ile yakından alakadar olacağını, halkın istek ve şikâyetlerinin makul olmak şartı ile daima dikkate alacağını belirtti ve *“Halkın isteği daima esastır. Gazeteciliğin bir vazifesi de bu olduğuna göre efkârı umumiyezi sizden öğreneceğim ve umuminin fikrini her zaman nazarı itibara alacağım”* diyerek, sohbeti bitirdi. Kısa bir süre sonra Vali Orhan Akbay tarafından, basın mensuplarının doğru haber almaları ve işlerinin kolaylaştırılması için, basın haber alma merkezi oluşturuldu.⁴⁵

MBK üyeleri, yapacakları icraatları anlatmak, halkla diyalog kurmak ve kendilerine olan halk desteğinin derecesini gözlemlemek için Anadolu'nun çeşitli yerlerine geziler düzenlediler.⁴⁶ MBK üyelerinin Maraş'a gelmelerinden önce komite tarafından yapılan basın toplantısında ise, konuşmaların genellikle muhtelif MBK üyeleri tarafından yapıldığı, yurt gezilerindeki konuşmaların ise ilk defa doğrudan doğruya MBK'nin görüşünü aksettireceği açıklandı. Komite sözcüsü tarafından yapılan açıklamada, üyelerin yurt gezisinde yapacakları konuşmaların artık MBK'nin resmi görüşünü yansıtacağı belirtildi. Toplantıda, Binbaşı Dünder Taşer ve Yüzbaşı Muzaffer Özdağ'dan oluşan ekibin, 21 Eylül sabahı İskenderun'a hareket ederek, Antakya, Adana, Mersin, Maraş, Gaziantep ve Urfa'yı ziyaret edecekleri ifade edildi.⁴⁷ Maraş'a gelecek olan MBK üyelerinin, belediye balkonundan halka hitaben yapacakları konuşma için, görevliler tarafından gerekli hazırlıklar yapıldı.⁴⁸ MBK üyelerinden Muzaffer Özdağ, Gaziantep ve Kilis'ten sonra Maraş'a geldiğinde, halkın coşkun tezahüratı ile karşılandı. Belediyede bir müddet dinlendikten sonra balkondan Maraş halkına hitap eden Özdağ, 45 dakika süren konuşmasında din, eğitim, toprak reformu gibi konulara temas ederek, Milli Komitenin bu ana davalara ait görüş ve anlayışını anlattı. Eğitimle ilgili sorunların çözümünde, yedek subaylardan ve orduda emekliye ayrılanlardan yararlanılacağını ifade etti. Hürriyet tahvil gelirlerinin eğitim için kullanılacağını, devletçe alınacak arazilerin, fakir çiftçilere uzun vadeli borçlanmak sureti ile verileceğini ve böylece çiftçilikle uğraşan vatandaşların toprağa kavuşturulmuş olacağını sözlerine ekledi.⁴⁹

45 “Valimiz Orhan Akbay Basın Mensupları İle Hasbihal Yaptı”, *Halk Postası*, 4 Eylül 1960, s.1-2.

46 Şahin, *a.g.t.*, s.40.

47 “M.B.K'nin İki Üyesi Maraş'a Geliyor”, *Halk Postası*, 21 Eylül 1960, s.1.

48 “MBK Üyeleri Bugün Şehrimizde Olacak”, *Halk Postası*, 9 Eylül 1960, s.1.

49 “M. Özdağ Halka Hitap Etti”, *Halk Postası*, 10 Eylül 1960, s.1.

2.Maraş Valisi Orhan Akbay'ın Faaliyetleri

Maraş'a yeni atanan, şehri ve Maraşlıları tanımaya çalışan Vali Orhan Akbay, kendisine yapılan ziyaretleri iade etmek maksadı ile şehirde yayın yapan gazetelerin idarecilerini ziyaret etti.⁵⁰ Daha sonra esnaf dernekleri birliğinde dernek başkanlarının, belediye işlerinde tecrübeli kişilerin ve gazetecilerin oluşturduğu bir toplulukla, Maraş belediyesinin durumunu istişare etti. Toplantıda belediyenin 15 milyondan fazla borcu olduğu, hemen ödenmesi gereken 718.819 liranın ödenmesinin mümkün olmadığı, İller Bankasına taksitlerin durdurulması için yapılan başvurunun olumsuz sonuçlandığı ifade edildi. Çözüm olarak belediyenin gayrimenkullerini satması, satış işlemine az gelir getiren, fakat kıymeti büyük olan malın tercih edilmesi fikri öne sürüldü. Ayrıca bazı gayrimenkullerin satış yolu ile elden çıkarılması ve acil borçların taksitlerle ödenmesi uygun görüldü. Toplantının sonunda, toplantıya katılanlar, sanayi çarşısında bir çeşmenin yapılmasını ve yeni hükümet konağına giden yolların bir an önce açılmasını istediler. Toplantıda, söz konusu çalışmaların yapılırken tasarruflu olunmasına ve az para harcanmasına dikkat çekildi.⁵¹

Vali Orhan Akbay, şehri ve kazalarını tanımak amacı ile beraberinde Askerlik Dairesi Başkanı, Maarif Müdürü, Nafia Müdürü, Ziraat Müdürü ve gazetecilerle birlikte Andırın'a giderek, akşam memurların bulunduğu kulüpte, 27 Mayıs'ın önemi hakkında bir konuşma yaptı. Ertesi gün daireleri ve okulları teftiş etti. Öğretmenlerin bulunduğu ortamda 27 Mayıs'ın anlam ve önemi ile ilgili tekrar bir konuşma yaptı. Konuşmasında Türk aydınına bu hususta düşen görevleri anlattı. Bu arada okulların ihtiyaçlarını ve Andırınlıların dileklerini dinleyip not aldı.⁵² Maraş'a döndükten sonra, yeni ders yılının başlaması nedeni ile okulları ziyaret etti. Ziyaret ettiği okulların birinde yaptığı konuşmasında, Türk okullarının Atatürk'ün izinde emin adımlarla yürüdüğünü ve istikbale sağlam, duygulu insanlar yetiştirdiğini, bunu da 27 Mayıs ile neticelenen hürriyet savaşında ispat ettiğini söyledi.⁵³

27 Mayıs'ın neden yapıldığının halka anlatılması için her fırsatın değerlendirilmesi ve bu nedenle başta mülki amirler olmak üzere şehirde görev yapan farklı gruplar ve gazetelerden faydalanılması aslında yöneticilerin konuyu çok ciddiye aldıklarını göstermekle birlikte halk nezdinde darbenin kabul edilmesini sağlama amacını da taşımaktaydı. Tempo çok yoğundu. Bir taraftan idareciler tarafından köy gezileri yapılıyor, diğer taraftan da Halk Postası gazetesinde, yapılan çalışmalara ait bol miktarda haberler çıkıyordu. Örneğin 2 Temmuz 1960 tarihinde alayda yapılan terhis merasiminde bir konuşma yapan Yarbay Şeref Ungun, terhis olacak askerlere, yurdu iç ve dış düşmanlardan korumak için silah kullanarak nasıl hareket etmeleri gerektiğini ve düşman kim olursa olsun muhakkak yenmeyi öğrettiklerini anlattı. Türk Milletinin, 27 Mayıs sınavını onlar sayesinde gerçekleştirdiğini belirten Ungun, gerek yurt savunmasında, gerekse Cumhuriyetin korumasında askerlere güvendiklerini ifade etti.⁵⁴ Bu gelişmeler yaşanırken propagandanın farklı bir kısmı devreye sokuldu. 27 Mayıs'ın yapılmasının gerekçelerini, köylü vatandaşlara anlatmak amacı ile aralarında 8 bayan öğretmen ve 3 Harbiye öğrencisinin yer aldığı bir heyet oluşturuldu. Heyet, 24 Haziran 1960 Cuma gününden itibaren Göllü, Kerhan, Ayaklıcaoluk, Gafarlı, Üngüt, Kılavazlı, Ceceli, Hacıbebekli, Kılılı, Çakallı, Türkaraplar, Önsen, Fatmalı, Kozludere, Ağyar, Yusufçacı, Peynirdere, Hartlap, Dereboğazi, Kesmelitepe, Kadılar, Kızıldamlar,

50 "Valimizin Ziyaretleri", *Halk Postası*, 13 Eylül 1960, s.1.

51 "Vali ve Belediye Reisi Orhan Akbay Belediyenin Durumunu Açıkladı", *Halk Postası*, 15 Eylül 1960, s.1-2.

52 "Vali Orhan Akbay Andırın'a Gitti", *Halk Postası*, 28 Eylül 1960, s.1.

53 "Vali Orhan Akbay Okulları Ziyaret Etti", *Halk Postası*, 29 Eylül 1960, s.1.

54 "Alayda Yapılan Terhis Merasiminde Şeref Ungun Bir Konuşma Yaptı", *Halk Postası*, 7 Temmuz 1960, s.1-2.

Çobantepe, Göllühöyük ve Emiroğlu köylerini ziyaret etti. Görevlerini tamamladıktan sonra ise bir rapor hazırladılar.⁵⁵ Propaganda çalışmaları hız kesmeden devam etti. Bu kez gazetelerden daha aktif bir şekilde faydalanılması söz konusu idi. 16 gruba ayrılan öğretmenler, belediye önünde, önceden hazırlanmış olan vasıtalarla tespit edilen köylere giderken, yanlarında gazete de götürdüler.⁵⁶ Darbenin anlam ve önemi her platformda idareciler tarafından da sık sık gündeme getirildi. Örneğin Maraş'ta yeni eğitim ve öğretim yılının açılış töreninde okul müdürleri, öğrencilere yeni ders yılında başarılar dileyerek, 27 Mayıs'ın anlam ve önemi hakkında birer konuşma yaptılar.⁵⁷

Darbeden sonra Maraş'a gelen yöneticilerin çalışmaları, halk ile birlikte olmaya ve halkın sorunlarını çözmeye gayret göstermeleri, yönetici-vatandaş ilişkisinin kurulmasını olumlu bir şekilde etkiledi. Örneğin köylü vatandaşın bu dönemde yaşadığı en büyük sorunlarından biri bozuk köy yollarıydı. Maraş'a tayin edilen Nafia Müdürü Hüseyin Rüştü Akalın, görevine başladıktan sonra Yıldırım ekibi adını verdiği ve yol yapan vasıtaların yer aldığı bir ekip kurarak, çalışmalarına başladı. Akalın, Maraş'a geldikten sonra beş ay içinde, planlı ve kontrollü çalışması sayesinde, 10 seneden beri devam eden fakat bir türlü bitirilemeyen köy yollarının büyük bölümünün bitirilmesini sağladı.⁵⁸ Vali Orhan Akbay, Nafia Müdürlüğü'nün nezaretinde kurulan Yıldırım Ekibinin çalışmalarını kontrol etmek ve vatandaşların dertlerini dinlemek maksadı ile Maraş'ın kazalarına üç günlük bir ziyarette bulundu. Maraş'a döndükten sonra Bertiz yollarını incelemek ve Bertiz köylüleri ile konuşmak maksadı ile Bertiz'e gitti. Fakat 150 km'lik yolun, yarısı henüz bitirilmemiş olduğu için köy yollarındaki yolculuk uzun sürdü. Bertizlileri, Bertiz'in havası gibi saf ve temiz bulduğunu söyleyen Akbay, senelerden beri her bakımdan mahrum kalmış köyleri yakından görmekten ve köylülerle konuşmaktan mutluluk duyduğunu belirterek, Bertizlilerin yol ve su dertlerini halletmek için çalışacağını söyledi.⁵⁹ Valinin köylerin önemli bir bölümü için mahrum kalmış ifadesini kullanması ve köylerin zaruri ihtiyaçlarını karşılanması için elinden geleni yapacağını ifade etmesi, eski iktidarın bu köylere hizmet götürmediğine yönelik yapılan bir eleştiri niteliğini taşımakla birlikte, yeni iktidarın halkın hizmetinde olduğunu gösterme amacını da taşımaktaydı. Çok geçmeden çeşitli konular üzerinde çalışan usta öğreticilerin ve öğrencilerin bir yıllık emeklerini görmek⁶⁰ ve 4-K adı verilen başarı gününü kutlamak üzere, Teknik Ziraat Müdürü Mehmet Orçan ve Veteriner Müdür Vekili Fehmi Arıkan ile birlikte Andırın'a gitti.⁶¹ Bir senelik çalışma sonunda 4-K'da görev alan erkek üyeler, yetiştirdikleri tavuk, horoz, dana, kuzu ve sebzeleri, kız üyeler ise yaptıkları el işleri, masa örtüleri, peçeteleri, blüzleri ve etekleri sergilediler. Sergide başöğretmen Ahmet Kura, tavukçuluk proje lideri Talat Gül, sebzeçilik proje lideri Mehmet Akdeniz, biçki dikiş proje lideri Sabiha Ateş ve buzağı büyütme liderinin çalışmaları beğenildi. Serginin yanı sıra jimnastik hareketleri ve mahalli oyunların oynanması, ziyaretçileri memnun etti. Vali ve yanındakiler, 4-K lideri Yaşar Bayazıt ve Ziraat Müdürlüğü'nde görevli ekonomist Maksude Malatacak olmak üzere bütün 4-K lider ve üyelerinin çalışmalarını tebrik etti.⁶² Andırın'ın 30 km kadar kuzeyinde bulunan Akifiye köyünde de, Maraş Tetkik Müdürlüğü tarafından 4-K çalışmaları başarılı bir şekilde yürütülerek, köy okulunun bahçesinde yapılan çalışmalar sergilendi. Köy halkının başarılarından dolayı dağıtılmak üzere hazırlanan ikramiyeler, Vali tarafından köyün en

55 "Bayan Öğretmenler Köy Gezilerini Bitirdi", *Halk Postası*, 7 Temmuz 1960, s.1-2.

56 "Öğretmenler Bu Sabah Gittiler", *Halk Postası*, 8 Temmuz 1960, s.1.

57 "Okullar Açıldı", *Halk Postası*, 29 Eylül 1960, s.1.

58 "Yıldırım Ekibi", *Halk Postası*, 11 Ekim 1960, s.1.

59 "Vali Akbay Kazalardan Döndü", *Halk Postası*, 8 Ekim 1960, s.1.

60 "4-K Başarıları", *Halk Postası*, 25 Kasım 1960, s.3.

61 "Valimiz Andırın'a Gitti", *Halk Postası*, 22 Kasım 1960, s.1.

62 "4-K Başarıları", *Halk Postası*, 25 Kasım 1960, s.3.

27 Mayıs 1960 Döneminde Maraş'ta Propaganda Faaliyetleri: Halk Postası Gazetesi Örneği (1960)

yaşlı üyesine verildi. Hemen ardından jimnastik hareketleri yapıldı, koro halinde marş ve şarkılar söylendi, şiirler okundu, mahalli ve milli oyunlar oynandı. Gösteriler bittikten sonra Maraş'tan gelen ziyaretçiler, el işlerinden oluşan sergiyi incelediler.⁶³

Ziraat Vekâleti tarafından 24 Ekim 1960 tarihinde Maraş Valiliğine gönderilen tamimden anlaşıldığına göre gençlere beceri kazandırılması için 4-K faaliyetlerinin sürekli hale getirilmesi öngörülmüştü. Tamimde, 4-K faaliyetlerinin dört senelik denemelerden, sonra okul dışı zirai öğretim ve eğitim programlarına da girmiş olduğundan bahsedilmekteydi. Ayrıca 4-K uygulamasının, gençlerin beceri kazanmaları, sosyal bakımdan yetişmeleri için elverişli bir sistem olduğu belirtilerek, teşkilat mensupları ile uygulama yapılan yerlerdeki çiftçilerin 4-K'yı benimsedikleri ifade edildi. Bakanlığa bağlı kurumlar ile Eğitim Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığının bu sistemi destekledikleri, ziraatı geri kalmış vilayetlerde gençlere verilecek eğitim ve öğretim sayesinde ilerlemenin hızlanacağı bildirildi. İlaveten 1961 yılından itibaren 4-K faaliyetlerinin imkânlar dâhilinde genişletilerek yürütülmesine karar verildiği, teknik elemanların üç sene boyunca çeşitli kurs ve seminerlere tabi tutularak yetiştirildiği izah edildi. Köy liderlerinin seçilmesi, üyelerin tespiti ve proje paylaşımı, mahalli ve proje liderlerinin eğitimi, damızlık temini, gösteri, toplantı, sergi ve başarı günlerinin hazırlanmasını sağlamak için, Vilayet ve kaza 4-K liderlerinin müşterek hareket etmelerinin gerekli olduğu ifade edildi. Bu amaçla 12 aylık bir 4-K programı hazırlanmasının önemi üzerinde duruldu. Ayrıca 1961 senesinde başlatılacak proje çalışmalarında, göz önünde tutulması gereken hususlara da dikkat çekildi. Özellikle konu ile ilgili eğitim alan liderlerin bulunduğu ilçelerde, grup büyüklüğü 50 üyeyi geçmemek üzere her 10 üye için bir proje liderinin belirlenmesi istendi. Yapılacak işlerin en geç 1 Mart 1961 tarihine kadar bitirilmesinin, başarılı bir 4-K çalışması için gerekli olduğu vurgulandı. Bu nedenle tamimde Maraş'taki durumun bu esaslar dâhilinde incelenmesi, 1960 yılı başarı günlerini müteakip yapılacak işlerin düzenlenmesi ve neticenin Bakanlığa bildirilmesi talep edildi.⁶⁴

Köylerin kalkınmasına büyük etkisi olacağı düşünülen ve 4-K adı verilen çalışmaları yakından takip eden Maraş Valisi Orhan Akbay, incelemelerine devam etmek, halkla ve resmi makamlarla temasta bulunmak üzere Elbistan ve Afşin kazaları ile Tanır ve Çardak nahiyelerine gitti. Elbistan ve Afşin gezisinde, elma bahçelerinin hasadı sırasındaki tehlikelere karşı zirai mücadelenin faydaları üzerinde duruldu. Vali tarafından kış mücadelesine başlanması için ilgililere emirler verildi.⁶⁵ Gökşun'un Çardak nahiyesini ziyaretinde ise halkın, yol ile ilgili şikâyetlerini dinledi. Elbistan Gökşun şosesinden Çardak istikametine ayrılan 2 km'lik yolun ham toprak olması nedeni ile özellikle yağmurlu havada yolun geçilmesini imkânsız hale gelmekteydi. Ancak Valinin ziyareti esnasında yağmur olmadığı için, rahatlıkla Çardak'a geldi. Valinin gelmesi ile birlikte bir toplantı yapıldı. Toplantıya nahiye müdürü, öğretmenler ve karakol kumandanı da katıldı. Vali ile sohbet başlayan Çardak halkı, hem postanın zamanında gelmesi ile ilgili yaşadıkları sıkıntıları hem de yol ile ilgili karşılaştıkları zorlukları anlattılar. Vali Orhan Akbay, 2 km'lik yolun kumla döşenmesine hemen başlanacağını, günlük postanın gelmesi konusunu ise inceleyeceğini söyledi.⁶⁶

27 Mayıs sonrası dönemde Maraş'ta köy yolların bozuk olması, köylünün şikâyet ettiği konuların başında yer aldı. Dönemin yöneticileri bu ve benzeri problemlerin giderilmesi

63 "Akifiye Köyünde Bir Mucize", *Halk Postası*, 26 Kasım 1960, s.1,3.

64 "4-K'ya Vekâlette Ehemmiyet Veriyor", *Halk Postası*, 26 Kasım 1960, s.1,3.

65 "Vali Elbistan'dan Döndü", *Halk Postası*, 1 Aralık 1960, s.1.

66 "Vali Elbistan Afşin Seyahati Çardak", *Halk Postası*, 10 Aralık 1960, s.2.

için bir yandan çalışmalarını sürdürürken diğer yandan da halkın arasında bulunmayı tercih ettiler. Bununla birlikte 27 Mayıs sonrası dönemde yapılan hizmetler, özellikle Halk Postası gazetesinde, önceki iktidarla mukayese edilerek yer aldı. Örneğin Halk Postası gazetesinde yazan Hasan Duyar, Afşin'e 30-35 km uzaklıkta bulunan Tanır nahiyesine, 27 Mayıs darbesinden kısa bir süre önce jiple 2 saatte gittiğini, çamura saplanan aracı çıkartmak için çok çabaladığını yazmıştı. Duyar, diğer bir yazısında ise Vali Orhan Akbay ve refakatindekilerle birlikte tekrar Tanır'a gittiklerini, halkın kendilerini sevinçle karşıladığını, dertlerini, neşe ve sevinçlerini Vali'ye anlattıklarını ifade etti. Ziyaret esnasında nüfusu bine yaklaşan Tanırlılar, beldelerine bir okul yaptırılmasını ve köyün kuzeyinde çıkan kaynak suyunun bir boru ile köyün orta yerine yaptırılacak çeşmeye getirilmesini istediler. Vali ile konuşan köy halkı, eski DP iktidarı döneminde birkaç çeşmenin yapılmasına rağmen, suyun sürekli akması için bir tesisat yapılmadığını ve bu nedenle zorlandıklarını ifade ettiler. Bunun üzerine Vali, Tanır halkına mevsim şartlarının müsait olduğu ilk fırsatta isteklerinin yerine getirileceğini söyledi. Konuşma esnasında, Tanır'ın ortasından geçen Hurman çayı civarındaki geniş ovanın, daha bereketli olması için, Hurman suyundan yararlanılarak sulanması, bunun için de bir baraj yapılması gündeme geldi. Aslında bu istek DP iktidarı döneminde de sık sık gündeme getirilmişti. Bu arada Tanır halkının neşeli olması, beldeyi daha önce ziyaret edenlerin dikkatinden kaçmadı. Duyar'ın gazetede anlattıklarına göre, Valinin Tanır ziyareti sırasında, Tanırlıları neşeli görenler bu halin sebebini sorduklarında yaşlı bir köylü, Türk milletinin akıbetinin, geçmişte kendilerini düşündürdüğü için o zamanlar üzgün olduklarını, fakat şimdi Türkiye'nin istikbale daha emin adımlarla yürüdüğü ve kendilerine hizmet etmek istediğini söyleyen hükümete inandıkları için sevinçli olduklarını söyledi. Tanır halkının gazete okuması ve radyo dinlemesinin, hükümete olan güvenin artmasına katkı sağlayacağı düşünülerek, köye bol miktarda gazete ulaştırılmasına çalışıldı.⁶⁷ Yine Halk Postası gazetesinde isimsiz yazılan bir makalede yazar, Halk Postası gazetesinin 19 Nisan 1960 tarihli sayısında "Lisenin Temeli Atılıyor" başlıklı bir makalede dönemin idarecilerine dair bazı tespitlerde bulundu. 19 Nisan 1960 tarihli gazetede, dönemin Valisinin, Mayıs ayı içinde Maraş Lisesi'nin temelini atılacağı, birçok köy okulunun yapılacağı, elektrik, su tesislerinin yanı sıra telefon santralini yapılacağına dair sözleri yer almıştı. Yazar, Maraş'ın ihtiyaçlarının karşılanacağına dair haberleri, bir kaç seneden beri sürekli işittiği için, o dönemde Vali olan Kazım Atakul'a "*Beyefendi bütün bunları olacak diye yazalım, yazalım ama ya vakti gelince hiçbir şey yapılmazsa ne yaparız?*" şeklinde bir soru yönelttiğini ifade etti. Cevaben Vali'nin "*O zaman da yapılan vaatler yerine gelmedi diye yazarsınız*" dediğini söyledi. Yazara göre o zamanki vaatler yalnız köy okulları için geçerli olup, söz konusu vaatlerin yerine getirilmesi, Maraş Valisi İhsan Atıncı'nın gayreti ile mümkün olmuştu ve yeni yönetim, 1960 yılında Maraş'ta 40'tan fazla köy okulu yapılmasının yanı sıra maliyetlerin indirilmesinde başarılı işler yapmıştı.⁶⁸

Darbeden sonra, DP hükümetinin bazı uygulamalarında da değişikliğe gidildi. Değiştirilen uygulamalardan biri, DP Hükümeti döneminde Ziraat Bakanı Nedim Ökmen'in Ziraat Bakanlığı sırasında kurulan Orman Başmüdürlükleri ve devlet fidanlıkları ile ilgili olanıydı. O dönemde zeytin ve incir haricinde fazla ağacı olmayan Kilis'te, Orman Başmüdürlüğünün, 25 milyon lira harcanarak kurulması, yapılan binalar ve yolların Orman İşletmelerine yüklediği külfet, inceleme konusu oldu. Bu nedenle Ankara'da Ziraat Vekâletinde yetkili şahıslardan oluşan bir uzman heyet, konunun araştırılması için görevlendirildi. Yapılan incelemeler sonunda başmüdürlük tesisi için en müsait merkez

67 "Valinin Elbistan Afşin Seyahat", *Halk Postası*, 3 Aralık 1960, s.1,2.

68 "Laf Değil İş", *Halk Postası*, 13 Ağustos 1960, s.1.

27 Mayıs 1960 Döneminde Maraş'ta Propaganda Faaliyetleri: Halk Postası Gazetesi Örneği (1960)

Maraş iken, keyfi olarak Kilis'e sevk edilen bu tesisin, Maraş'a nakledilmesine karar verildi.⁶⁹

Halk Postası gazetesinde şehrin sorunlarından bahsedilmekte ve daha ziyade 27 Mayıs'tan sonra şehre atanan yöneticilerin çalışmalarına yer verilmekteydi. Şehre atanan yöneticilerin gayretli ve çalışkan olması, gazetelerde yer alan haberlerle birleşince, yöneticiler çok geçmeden halk tarafından benimsenmeye başladı. Örneğin, halkın sorunlarının en önemlilerinden biri, şehrin elektrik şebekesinin yetersizliği konusu idi. Gazetede yazılanlara göre şehrin elektrik şebekesinin yetersizliği ve yer yer yangınlara neden olmasından dolayı, şehir elektrik şebekesinin yeniden yapılması, DP iktidarı döneminde sürekli olarak Valiler tarafından dile getirilmiş, fakat bir netice alınamamıştı. Fakat yeni hükümetin çalışmalarıyla, Amerika'dan yardım alınması ve Maraş şehir elektrik şebekesi için, 3 milyon lira ayrılması ile ilgili haber gazetede yayınlandı.⁷⁰ Yine gazetede yer alan diğer bir habere göre şehrin güzelleşmesi için Belediye Meydanı, karayollarının verdiği destekle asfaltlandı. Vali tarafından yapılan açıklamada, inşaat mevsimi geldiğinde Maraş'ın bütün yollarının asfaltlanacağı bildirildi.⁷¹ Vali tarafından çözüme kavuşturulan bir diğer sorun ise, piyasadaki arz ve talep konusunda yaşanan sıkıntılar oldu. Maraş'ta mevsiminde bol miktarda yetiştirilen üzüm, kavun ve karpuz gibi ürünleri, bazı komisyoncuların civar vilayetlerden gelen alıcılarla anlaşarak, civar vilayetlerde satışa sunmaları, zamanla büyük bir sorun haline gelmeye başladı. Çünkü Maraş'taki esnaf, bu ürünleri piyasadaki temin edememeye, etse bile kaliteli ve iyi cins ürün bulamaya başladı. Mevcut sorunun çözülmesi için oluşturulacak üç kişilik bir grup tarafından, halin daima kontrol altında bulundurulması veya belediyece bir karar alınarak, şehrin ihtiyacı temin edildikten sonra diğer vilayetlere ürün sevkine müsaade edilmesinin faydalı olacağını belirtildi.⁷² Yine on sene önce kurutulmasına başlanıp, beş sene önce yarıdan çoğu kurutulan Gâvur Gölü bataklığı konusu da Vali tarafından çözümlenmek üzere ele alındı. Gölde meydana gelen arazideki saz topuk bloklarının ihmal veya bilgisizlik neticesi yanması veya yakılması uzun yıllar devam etmiş, bataklığın kurutulması işlemi ile ilgilenen Devlet Su İşleri Beşinci Bölge Müdürlüğü, bu yangını önlemek için zaman zaman dönemin Valileri ile temas etmişti. Fakat geçmişte yapılan teşebbüsler bir fayda sağlamamış, arazi yangını ile binlerce dönümlük arazi yanmış, yer yer beş metre derinliğe kadar işleyen yangın yüzünden arazi kullanılamaz hale gelmişti. Gölde meydana gelen yangından haberdar olan Vilayet makamı, Ziraat Vekili ile temas ederek, yangının yerinde tetkik edilmesi ve önlenmesi amacı ile bir uzman heyeti oluşturdu. Maraş Valisi, Türkoğlu Kaymakamı ile birlikte, Gâvur Gölü çevresinde bulunan İnekhane'ye giderek incelemelerde bulundu. Heyetin çalışmalarına yardım edilmesini, heyet tarafından gösterilecek tavsiye ve tedbirlerin derhal yerine getirilmesini istedi.⁷³ Sağlık konusunda da Valilik tarafından önemli adımlar atıldı. Vilayetin talebi üzerine Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı müfettişlerinden Hasip Yıldırım ve Müfettiş Dr. Halil Aktuğ Maraş'a gelerek, gerekli incelemelerde bulundu.⁷⁴ Müfettişlerin ziyaretinden kısa bir süre sonra Maraş'ta bir cüzzam dispanserinin kurulmasına karar verildi.⁷⁵

Her işin başının bilgi olduğunu ifade eden Maraş Valisi, Halk Postasının bir diğer sayısında yer alan haberlere göre Maraş'ta kültür seferberliğini köy okullarının inşaatı

69 "Orman Başmüdürlüğü Maraş'a Geliyor", *Halk Postası*, 25 Ağustos 1960, s.1.

70 "Belediyemizin Başarısı", *Halk Postası*, 9 Aralık 1960, s.1.

71 "Belediye Meydanının Asfaltı Parasızdır", *Halk Postası*, 9 Aralık 1960, s.1.

72 "Sayın Belediye Başkanına", *Halk Postası*, 27 Temmuz 1960, s.1.

73 "Gâvur Gölündeki Yangın", *Halk Postası*, 22 Eylül 1960, s.1.

74 "Sağlık Müfettişleri Şehrimizde", *Halk Postası*, 7 Eylül 1960, s.1.

75 "Türkiye 16 Sağlık Bölgesine Ayrılıyor", *Milliyet*, 29 Eylül 1960, s.1.

ile başlatarak,⁷⁶ inşaatına başlanan 40'tan fazla ilkokulun bitirilmesi için çalışmaların hızlandırılmasını sağladı.⁷⁷ Vali yardımcısı Sacit Eryüksel, Maarif Müdürü İsmail Çınar, Ziraat Müdürü Mehmet Orçan, Veteriner Müdürü Fehmi Arıkan, Özel İdare Müdürü Avni Timuroğlu, Avnuşağı, Tevekkeli, Öksüzlü ve Kuyumcular köylerine giderek, bir yıl içinde yapılan 40 ilkokuldan dört tanesinin açılışını gerçekleştirdi. Avnuşağı'nda köy halkı, öğrenciler ve öğretmenler toplanarak, gelen misafirleri davullarla karşıladı. Okul açılışı yapıldıktan sonra Tevekkeli ve diğer köylere gidildi.⁷⁸ Maraş Valisi, sadece şehir içinde yaşanan sorunların çözümü için değil, aynı zamanda Ankara ve İstanbul'a yükseköğretimini tamamlamak üzere giden Maraşlı öğrencilerin yurt ihtiyacı sorununu çözmek için de çalıştı. Ankara ve İstanbul gibi şehirlerde üniversite eğitime devam eden öğrenciler, sorunu çözmek için kendi aralarında dernek kurmuşlar, fakat öğrencilerin bu girişimi yurt sorununun çözümü için yeterli olmamıştı. Maraşlıları ilgilendiren bu sorun, Maraş Valisinin olaya müdahil olması ile farklı bir boyuta taşındı. Maraş Valisi, konunun etraflıca görüşülmesi ve meselenin çözümü için harekete geçerek, Şeker Şirketi Maraş Bölge Müdürlüğü'nde bir toplantı yapılmasını istedi. Toplantıya gazeteciler, pamuk kooperatifi müdürü, şeker şirketi bölge müdürü, öğrenciler ve dernek başkanları katıldılar. Yapılan toplantıda konunun birkaç kez daha görüşülmesine ve bir komite kurulmasına karar verildi.⁷⁹

Maraş Valisinin çözmeye çalıştığı bir diğer konu ise belediyenin içinde bulunduğu durum olmuştur. Maraş belediyesinin önceki dönemde ağır bir borç altına girmesi, şehre hizmetin getirilmesinde sıkıntılara yol açtığı gibi, mevcut borcun ödenmesi konusunda da yöneticileri zor durumda bıraktı. Halk Postası gazetesinde 15 seneden beri, Hasan Sukutu Bey dışında Maraş'ı düşünerek çalışan bir yöneticinin çıkmadığına dair haberler yer aldı. Gazetede yazılanlardan anlaşıldığına göre geçmişte, İller Bankası'ndan alınan borç ile yarım bir hal binası yapılmış, tamamen yoldan mahrum olan şehre 300 metre parke yol döşenmiş ve kaleye gazino yapılmıştı.⁸⁰ Sanayi çarşısının arsalarının satılıp, 360 bin lira gibi büyük bir miktar para ile kaleye gazino yapılması konusu ise genel olarak, eski yöneticilerin eleştirilmesine neden oldu. Maraş Belediyesi'nin borçlu olması ve borcunu ödemek için emlak satmak zorunda kalması, eski yönetime karşı yapılan eleştirilerin şiddetlenmesine neden oldu. Geçmişte, belediyenin başına geçenlerin, taraftarlarını memnun etmek için çalıştıkları belirtilerek, artık göreve gelenlerin belediyeçilik görevlerini yapacaklarına dikkat çekildi.⁸¹ Yarım kalan işlerin yanı sıra, yapılması gereken birçok hizmetin olması, fakat yeterli kaynağın bulunmaması, işbaşına geçen yöneticiler için önemli bir sorun teşkil etti. Sorunu çözmek isteyen Maraş Valisi, esnaf ve dernek başkanları ile bu işlerde kendisine yardımcı olabilecek kişilerle toplantılar yaptı.⁸² Belediyenin durumunun gözden geçirildiği toplantılarda, Maraş Belediyesi'nin on milyondan fazla borcunun olması, toplantıya katılanların eski DP iktidarını tekrar suçlamalarına neden oldu. Eski iktidarın yaptığı işler eleştirilmekle birlikte, belediyedeki görevlilerin de o devrin genel politikasına uymaları, diğer bir eleştiri konusu oldu. Bu durumun ise Maraş'ın komşu vilayetlerin gerisinde kalmasına yol açtığı ileri sürüldü. Belediyenin hemen ödemesi gereken önemli bir miktar borcu olduğu halde, hiçbir gelir kaynağının olmaması, yöneticileri çare aramaya sevk etti. Geçmiş günlerin keyfi harcamaları ile meydana gelen borç, eski belediyeçilerin Maraşlılara

76 "Kalkınmanın Yolu Bilgi", *Halk Postası*, 14 Ağustos 1960, s.1.

77 "Maraş'ta İlkokul İnşaatı", *Halk Postası*, 11 Ağustos 1960, s.1.

78 "Hizmete Açılan Köy Okulları", *Halk Postası*, 27 Aralık 1960, s.1.

79 "Maraşlı Öğrenciler İçin Yurt İhtiyacı", *Halk Postası*, 24 Eylül 1960, s.1-3.

80 "Belediyemizin Memleketi Düşünen Baş", *Halk Postası*, 17 Eylül 1960, s.1-2.

81 "Belediyemizin İdarecileri", *Halk Postası*, 18 Eylül 1960, s.2.

82 "Belediyemizin Memleketi Düşünen Baş", *Halk Postası*, 17 Eylül 1960, s.1-2.

27 Mayıs 1960 Döneminde Maraş'ta Propaganda Faaliyetleri: Halk Postası Gazetesi Örneği (1960)

biraktığı kötü bir miras olarak değerlendirildi. Gelişmeler üzerine, belediyenin borcunun ödenmesi için istişari meclis kurmayı düşünen Maraş Valisi,⁸³ yaptığı toplantılardan sonra az gelir getiren kıymeti yüksek emlakların satışını yapmaya ve borçları taksitlendirmeye karar verdi.⁸⁴

Belediyenin nakit sorununun çözüme kavuşturulması için hem belediye görevlilerinin hem de belediye hizmetlerinden yararlanan halkın üzerine düşen görevi yerine getirilmesi konusu M. Özdöşemeci tarafından Halk Postası gazetesinde belirtildi. Özdöşemeci, köşe yazısında belediyenin su, elektrik vb. işleri yürüterek vatandaşlardan belli nispetlere göre ücret alması gerektiğini, vatandaşın da borcunu vermekle mükellef olduğunu, devleti temsil eden ve tahsilatı yapmakla görevlendirilecek kişilerin, kanuni yollardan sapmayarak, görevini yürütmesi gerektiği üzerinde durdu.⁸⁵

Maraş belediyesinde gelir ile gider arasındaki açığın yanı sıra, belediyenin acilen yapmak zorunda olduğu işlerin olması, işlerin daha da zorlaşmasına neden oldu. Belediye yöneticilerinin acil olarak, Arasa mevkisinin durumu, pazar yeri, senelik tamir, sanayi çarşısının tamamlanması, yol kaldırım işleri ve mezbahane konusu ile ilgilenmeleri gerekmektedir. Fakat söz konusu hizmetlerin yapılması için, mülk satışına ihtiyaç vardı. Zira bunların halka sağlayacağı fayda ve belediyeye sağlayacağı gelir, satılacak olan emlaktan çok fazlaydı. Örneğin bir milyon liraya yapılması mümkün olan bir mezbahanın bütçeye getireceği yük çok fazlaydı. Bununla birlikte yapılması gerekliydi. Çünkü mezbahane, hükümet konağı ile bankanın orta yerinde yani şehrin içinde bulunmaktaydı.⁸⁶ Mülk satışı konusunda ilk bakışta hiçbir gelir kaynağı yokmuş gibi görünen Maraş belediyesinin, az da olsa gelir getiren ve satılırsa açığın kapatılmasını sağlayacak mülkleri vardı. Gazetede, su elektrik işletmesinin üç adet dizel jeneratör grubundan iki tanesi ile kullanılamaz duruma gelen eski hidroelektrik santralinden elde edilen gelirle, borcun kapatılabileceğine dair haberler yer aldı.⁸⁷

Valinin çalışmaları, çok geçmeden meyvelerini vermeye başladı. Maraş-Göksun yolu darbenin olduğu yıl kapanmadı. Senelerden beri 4-5 saat süren 98 km'lik yol, yapılan çalışmalar sayesinde 2 saat 15 dakikaya indi. Ayrıca Göksun'da hidroelektrik işletmesi açıldı, birçok köye çeşme yapıldı, altı ilkokul inşaatı tamamlandı, öğretmensiz ilkokul kalmadı.⁸⁸ Göksun'da eğitim ile ilgili yapılan çalışmalarda halkın desteği, başarıyı da beraberinde getirdi. Kaza kaymakamı, köyde yaşayan yaşlı bir kadının, evini bütün eşyasını okul olarak kullanılmak üzere bağışladığını, tarlasını, ufacak bahçesini ve bir kenara sakladığı kefen parasını okul ihtiyacında kullanılması için verdiğini belirtti. Kaymakam, yaşlı kadının bu bağışı yaparken "İrfan ordusuna siz bilginizle ve şahsınızla hizmet ederseniz, *benim de bu ulvi hizmete katılmam böyle mümkün olsun*" dediğini belirtti. Göksun Kaymakamı, Çardak nahiyesi için bir de elektrik tesisi yaptırılacağını, inşaatını süren ortaokul binasının üstünün kapatıldığını ifade etti.⁸⁹ İnşaatına devam edilen Pazarcık Hükümet Konağı ilave blok inşaatı da tamamlanarak, 29 Ekim 1960 Cumartesi günü, cumhuriyetin 37. Yıldönümünde Maraş Valisinin katılımı ile hizmete açıldı.⁹⁰

83 "Belediyemizi Tanıyalım", *Halk Postası*, 11 Eylül 1960, s.1-2.

84 "Belediyenin Bütçesi", *Halk Postası*, 20 Eylül 1960, s.1-2.

85 "Amme Hizmetleri", *Halk Postası*, 16 Eylül 1960, s.1.

86 "Yapılacak İşler", *Halk Postası*, 21 Eylül 1960, s.1-2.

87 "Borç Vermek ve İş Yapmak İçin", *Halk Postası*, 22 Eylül 1960, s.1.

88 "Göksun Yolu", *Halk Postası*, 22 Kasım 1960, s.1.

89 "Göksun Kaymakamı Anlattı", *Halk Postası*, 23 Kasım 1960, s.3.

90 "Pazarcık Hükümet Binası Hizmete Açıldı", *Halk Postası*, 30 Ekim 1960, s.1.

Şehir yöneticileri, bir yandan hizmet etmeye çalışırken, diğer yandan şehrin ani gelişen sorunlarını da halletmeye çalıştılar. Kuyucak mahallesinde, elektrik kontağı yüzünden çıkan yangın neticesinde, üç ev ve üç dükkân tamamen yandı. Belediye itfaiyesinin zamanında yetişememesi ve arozözlerde suyun bulunmaması yüzünden yangın büyüyerek, tehlikeli hal aldı. Bunun üzerine yangın çıkan bölgenin elektrikleri kesildi ve Gaziantep'ten yardım istendi. Durumdan haberdar edilen Vali Orhan Akbay, Emniyet Müdürü ve Garnizon Kumandanı yangın mahalline geldiler. Yangının söndürülmesi sabaha kadar devam etti. Yangında can kaybı olmamakla beraber çok miktarda kereste yandı.⁹¹ Çok geçmeden Bakırcı Çarşısında Bakırcı Hacı Osman'a ait dükkânın üst katında bir yangın daha çıktı. Çarşı bekçisi tarafından itfaiyeye haber verilmesi üzerine, itfaiye teşkilatı hemen yangın mahalline geldi. Yangın kısa bir zamanda Taşhan'daki pamuk depolarına sirayet etmeden söndürüldü.⁹² Adana şosesi üzerindeki benzin pompalarına yakın Hacı Musa Hüseyin ve ortaklarına ait yeni yapılmakta olan biber fabrikasında çıkan yangın da, itfaiyenin müdahale etmesi ile söndürüldü.⁹³

SONUÇ

Yönetimin başında bulunan iktidarlar, varlıklarını sürdürebilmek için toplumun büyük bölümü tarafından benimsenmeye ihtiyaç duyarlar. Basın, iktidarların hem meşruiyetinin sağlanmasına, hem de halk desteğinin oluşturulmasına oldukça fazla katkı sağlar. Bu nedenle iktidarlar, amaçlarını gerçekleştirmek için yapmayı düşündükleri propagandaları, önemli ölçüde yazılı basın yolu ile gerçekleştirirler. 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra iktidara gelen MBK de, propaganda faaliyetlerinden farklı araçlar ve gruplar ve özellikle gazeteleri kullanarak yararlanmıştı. Kitle iletişim araçlarının ve özellikle gazetelerin, halkı yönlendirmedeki etkisi büyük olmuş ve darbe sonrasında propaganda amaçlı olarak, vatandaşların okuması için köylere gazeteler gönderilmiştir.

Darbe sonrasında, geniş halk kitlelerinin desteğinin sağlanmasına yönelik propaganda faaliyetlerinin yürütüldüğü yerlerden birisi de Maraş'tır. O dönemde bir taşra kenti olan Maraş'ta, iktidar değişikliğini ve bu değişikliğin gerekliliğini anlatmak için ilk etapta yerel yöneticiler değiştirilmiş ve aynı yıl içinde iki kez Vali değişikliği yapılmıştır. Maraş'a atanan her iki Vali de, halkın sorunlarını tespit ederek çözmeye çalışmış, en ücra köylere kadar vatandaş ziyaretlerinde bulunarak, 27 Mayıs darbesinin gerekliliğini anlatmışlardır. Valiler, darbenin gerekçelerinin halka anlatılması konusunda, halk üzerinde önemli tesirleri olan öğretmen, köy muhtarı, ihtiyar heyeti, imam ve şehirde görev yapan basın mensupları ile de sürekli işbirliği halinde olmuşlardır. Fakat bütün bu faaliyetlerden daha da önemlisi yapılan çalışmaların yerel bir gazete olan Halk Postası gazetesinde yer alması olmuştur. Vali Orhan Akbay görevine başladığında, gazetecilerle Vilayet makamında yaptığı toplantıda, 27 Mayıs hareketin başarılı olmasında basının, gençlerin, aydınların ve silahlı kuvvetlerin fiili hareketinin payı olduğunu, 27 Mayıs'ın yapılmasının nedenlerinin halka duyurmanın da yine aydınların ve basının vazifesi olduğunu dile getirerek, gazetenin bu amaca hizmet etmesine atıfta bulunmuştur. Zaten Halk Postası gazetesinde bu dönemde yer alan haberlere bakıldığında daha çok yeni idarecilerin faaliyetlerine yer verilmiş, eski DP iktidarına ise olumsuz eleştirel bir tavır sergilenmiştir. Gazetede yer alan haberlerle, darbe meşrulaştırılmaya çalışılmış, eski iktidarın arkasındaki halk desteğinin de sonlandırılması hedeflenmiştir. Bu nedenle, yerel yöneticilerin darbenin halk nezdinde kabul görmesi ve darbenin halk üzerindeki psikolojik etkilerinin silinmesi amacı ile köylere yaptıkları

91 "Şehrimizde 3 Ev 3 dükkân Tamamen Yandı", *Halk Postası*, 8 Ekim 1960, s.1.

92 "Akşamki Yangın", *Halk Postası*, 23 Aralık 1960, s.1.

93 "Yangın Başlangıcı Önlendi", *Halk Postası*, 11 Ağustos 1960, s.1.

27 Mayıs 1960 Döneminde Maraş'ta Propaganda Faaliyetleri: Halk Postası Gazetesi Örneği (1960)

gezilere, gazetede bolca yer verilmiş, şehrin sorunlarının çözümünde yaşanan zorlukların sorumluluğu ise eski iktidara yüklenmiştir. Gazetede yer alan haberlere ilaveten, yerel yöneticilerin şehrin sorunlarının giderilmesi için şehir halkının bulunduğu toplantılar yapması ve birlikte sorunların çözülmeye çalışılması, yerel yöneticilerin halk tarafından kısa sürede benimsenmesine neden olmuştur. Bir diğer husus ise yerel yöneticilerin verdikleri sözleri yerine getirme konusunda gösterdikleri gayret olmuştur. Yolu olmayan yerlere yol yapılması ve bozuk yolların onarılması, gençlerin yeteneklerinin gelişmesine neden olacak halk eğitimi çalışmaları, Gavur gölü bataklığının kurutulması, şehir dışında okuyan öğrencilerin yurt sorununun ele alınması, cüzzam hastanesinin yapılması, kısa süre içinde yöneticiler tarafından yerine getirilen hizmetler olup, yapılan bu çalışmalar halkın dikkatinden kaçmamıştır. Yapılan çalışmaların gazetelerde yer alması ile yerel yöneticilere olan güvenin sağlanmasına çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0/51.309.7,02.05.1954.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0/16.86.1,13.02.1960.

BCA, Kararlar Daire Başkanlığı (1928-), 30.18.1.2/154.83.20,02.04.1960.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0/2.16.1,11.03.1960.

BCA, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, 30.1.0.0/118.749.4/04.04.1960.

Gazeteler

Başvekil Maraş'ta Beklenen Konuşmayı Yapmadı, Halk Postası, 13.02.1960, s.1.

Adana ve Maraş'ta İmara Başlanıyor, Milliyet, 19 Şubat 1960, s.3.

Maraş'ta Ulucamiin Kadınlar Kısmı Çöktü, Milliyet, 22 Mart 1960, s.1.

Valiliklere Tayin Yapıldı, Milliyet, 09 Haziran 1960, s.5.

Valimiz Andırın'da Büyük Tezahüratla Karşılandı, Halk Postası, 2 Temmuz 1960, s.1.

Valimiz Andırın'da Büyük Tezahüratla Karşılandı, Halk Postası, 2 Temmuz 1960, s.2.

Sayın Valimiz İhsan Atınç Güreşçileri Vali Konağında Kabul Etti, Halk Postası, 5 Temmuz 1960, s.1-2.

Postahane Önündeki Trafik Kazası, Halk Postası, 5 Temmuz 1960, s.1.

Garnizon Kumandanı Albay Zeki Belen Midesinden Rahatsız, Halk Postası, 5 Temmuz 1960, s.1.

Valimiz Şimal Kazalarda, Halk Postası, 6 Temmuz 1960, s.1.

Valimiz İhsan Atınç Öğretmenlerle Konuştu, Halk Postası, 6 Temmuz 1960, s.3.

Bayan Öğretmenler Köy Gezilerini Bitirdi, Halk Postası, 7 Temmuz 1960, s.1-2.

Alayda Yapılan Terhis Merasiminde Şeref Ungun Bir Konuşma Yaptı, Halk Postası, 7 Temmuz 1960, s.1-2.

Öğretmenler Bu Sabah Gittiler, Halk Postası, 8 Temmuz 1960, s.1.

Garnizon Kumandanı Albay Zeki Belen İyileşiyor, Halk Postası, 8 Temmuz 1960, s.1.

27 Mayıs İnkılabı İmtihanalarda Soruldu, Halk Postası, 8 Temmuz 1960, s.1.

Kaymakamlar Arasında Yapılan Tayinler, Halk Postası, 8 Temmuz 1960, s.1.

Vali İhsan Atınç Şimal Kazalardan Döndü, Halk Postası, 8 Temmuz 1960, s.1.

Vali Muavinimiz Kayseri'ye Tayin Edildi, Halk Postası, 8 Temmuz 1960, s.1.

- Menderes'in Osmanlı Bankası'nda İki Milyon Lirası Bulundu, Halk Postası, 13 Temmuz 1960, s.2.
- Vali Muavinliğine Emniyet Müdürü Vekâlet Edecek, Halk Postası, 14 Temmuz 1960, s.1.
- Şeref Ungun Alayda Gazetecilerle Bir Toplantı Yaptı, Halk Postası, 14 Temmuz 1960, s.1-2.
- Tavzih, Halk Postası, 14 Temmuz 1960, s.2.
- Vali Ve B. Reisimiz İhsan Atınç'ın Köylerdeki Tetkikleri, Halk Postası, 20 Temmuz 1960, s.1.
- Valimiz İhsan Atınç Vazife Gezilerine Devam Ediyor, Halk Postası, 21 Temmuz 1960, s.1.
- Vali Muavinimiz Celal Gürmen Şehrimizden Ayrıldı, Halk Postası, 26 Temmuz 1960, s.1.
- Sayın Belediye Başkanına, Halk Postası, 27 Temmuz 1960, s.1.
- Valimiz İ. Atınç Bir Konferans Verdi, Halk Postası, 3 Ağustos 1960, s.1.
- Valimiz İ. Atınç'ın Köylüye Konferansı Devam Ediyor, Halk Postası, 4 Ağustos 1960, s.1.
- Maraş'ta İlkokul İnşaatı, Halk Postası, 11 Ağustos 1960, s.1.
- Yangın Başlangıcı Önlendi, Halk Postası, 11 Ağustos 1960, s.1.
- Laf Değil İş, Halk Postası, 13 Ağustos 1960, s.1.
- Kalkınmanın Yolu Bilgi, Halk Postası, 14 Ağustos 1960, s.1.
- Valimiz İhsan Atınç Dün Şerefoğlu Köyünde Tapu Tevzii Yaptı, Halk Postası, 16 Ağustos 1960, s.1.
- Yeni Vali Muavini Vazifeye Başladı, Halk Postası, 17 Ağustos 1960, s.1.
- Vali İhsan Atınç Şerefoğlu Köylülerin Tapusunu Dağıttı, Halk Postası, 17 Ağustos 1960, s.2.
- Köy Okulu İnşaatları, Halk Postası, 17 Ağustos 1960, s.1-2.
- Orman Başmüdürlüğü Maraş'a Geliyor, Halk Postası, 25 Ağustos 1960, s.1.
- Yeni Valimiz Orhan Akbay Dün Şehrimize Geldi, Halk Postası, 31 Ağustos 1960, s.1.
- Valimiz Orhan Akbay Basın Mensupları İle Hasbihal Yaptı, Halk Postası, 4 Eylül 1960, s.1-2.
- Lisedeki İmtihanlar, Halk Postası, 4 Eylül 1960, s.1.
- Sağlık Müfettişleri Şehrimizde, Halk Postası, 7 Eylül 1960, s.1.
- Vali Muavinleri ve Kaymakamlar Arasında Değişiklik Yapıldı, Milliyet, 8 Eylül 1960, s.1.
- Eski Valimiz İhsan Atınç Dün Gitti, Halk Postası, 8 Eylül 1960, s.1.
- MBK Üyeleri Bugün Şehrimizde Olacak, Halk Postası, 9 Eylül 1960, s.1.
- M. Özdağ Halka Hitap Etti, Halk Postası, 10 Eylül 1960, s.1.
- Belediyemizi Tanıyalım, Halk Postası, 11 Eylül 1960, s.1-2.
- Valimizin Ziyaretleri, Halk Postası, 13 Eylül 1960, s.1.
- Vali ve Belediye Reisi Orhan Akbay Belediyenin Durumunu Açıkladı, Halk Postası, 15 Eylül 1960, s.1-2.
- Amme Hizmetleri, Halk Postası, 16 Eylül 1960, s.1.
- Pamuk Kooperatifi Umum Müdürü Geldi, Halk Postası, 17 Eylül 1960, s.1.
- Belediyemizin Memleketi Düşünen Başı, Halk Postası, 17 Eylül 1960, s.1-2.
- Belediyemizin İdarecileri, Halk Postası, 18 Eylül 1960, s.2.
- 17 M.B.K Ekibi Geziye Çıkıyor, Milliyet, 20 Eylül 1960, s.1.
- Belediyenin Bütçesi, Halk Postası, 20 Eylül 1960, s.1-2.
- M.B.K'nin İki Üyesi Maraş'a Geliyor, Halk Postası, 21 Eylül 1960, s.1.

27 Mayıs 1960 Döneminde Maraş'ta Propaganda Faaliyetleri: Halk Postası Gazetesi
Örneği (1960)

- Yapılacak İşler, Halk Postası, 21 Eylül 1960, s.1-2.
Borç Vermek ve İş Yapmak İçin, Halk Postası, 22 Eylül 1960, s.1.
Gâvur Gölündeki Yangın, Halk Postası, 22 Eylül 1960, s.1.
Maraşlı Öğrenciler İçin Yurt İhtiyacı, Halk Postası, 24 Eylül 1960, s.1-3.
Vali Orhan Akbay Andırın'a Gitti, Halk Postası, 28 Eylül 1960, s.1.
Vali Orhan Akbay Okulları Ziyaret Etti, Halk Postası, 29 Eylül 1960, s.1.
Türkiye 16 Sağlık Bölgesine Ayrılıyor, Milliyet, 29 Eylül 1960, s.1.
Okullar Açıldı, Halk Postası, 29 Eylül 1960, s.1.
Vali Akbay Kazalardan Döndü, Halk Postası, 8 Ekim 1960, s.1.
Şehrimizde 3 Ev 3 Dükân Tamamen Yandı, Halk Postası, 8 Ekim 1960, s.1.
Yıldırım Ekibi, Halk Postası, 11 Ekim 1960, s.1.
Pazarcık Hükümet Binası Hizmete Açıldı, Halk Postası, 30 Ekim 1960, s.1.
Valimiz Andırın'a Gitti, Halk Postası, 22 Kasım 1960, s.1.
Göksun Yolu, Halk Postası, 22 Kasım 1960, s.1.
Göksun Kaymakamı Anlattı, Halk Postası, 23 Kasım 1960, s.3.
4-K Başarıları, Halk Postası, 25 Kasım 1960, s.3.
Kadınlar Kolundan Ne Haber?, Halk Postası, 26 Kasım 1960, s.1.
Akifiye Köyünde Bir Mucize, Halk Postası, 26 Kasım 1960, s.1,3.
4-K'ya Vekâlette Ehemmiyet Veriyor, Halk Postası, 26 Kasım 1960, s.1,3.
Vali Elbistan'dan Döndü, Halk Postası, 1 Aralık 1960, s.1.
Valinin Elbistan Afşin Seyahat, Halk Postası, 3 Aralık 1960, s.1,2.
Belediyemizin Başarısı, Halk Postası, 9 Aralık 1960, s.1.
Belediye Meydanının Asfaltı Parasızdır, Halk Postası, 9 Aralık 1960, s.1.
Vali Elbistan Afşin Seyahati Çardak, Halk Postası, 10 Aralık 1960, s.2.
Akşamki Yangın, Halk Postası, 23 Aralık 1960, s.1.
Hizmete Açılan Köy Okulları, Halk Postası, 27 Aralık 1960, s.1.

Kitap ve Makale ve Tezler

- Asutay, Nüket (2014), Demokrat Parti Döneminde Maraş Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1950-1960), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Karpaz, Kemal Haşim (2010), Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset, İstanbul: Timaş Yayınları.
Koraltaş, Refik (2013), Tek Parti Devrinden 27 Mayıs İhtilaline Demokratlar DP'nin Kurucusu Anlatıyor, Yayına Hazırlayan: Kamil Maman, İstanbul: Timaş Yayınları.
Şahin, Meltem (2017), Öncü:27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi'nin Ardından Çıkan Bir Gazetenin Tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Weiker, Walter F. (1967), Amerikalı, Fransız, Rus Gözüyle 1960 Türk İhtilali, Çev. Mete Ergin, İstanbul: Cem Yayınevi.
Zürcher, Erik Jan (2015), Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İstanbul: İletişim Yayınları.

EKLER

13 Aralık 1960

SAHİBİ
Hassan Duyar
Yan İşleri Müdürü
Kemal Şişman

HALK POSTASI

ÇARŞAMBA
17
AĞUSTOS 1960

Yıl: 7 Sayı: 1975

GÜNLÜK SİYASİ GAZETE

Flatsı (10) Kuruluş

Vali İhsan Atınc Şerefioğlu Köy lülerinin Tapusunu Dağıttı

Şerefioğlu köyü "bile" ancak özet olarak teki tapu tevzini (gazet- vermistik bugün tafal- temizin bir gün önceden latilla yazıyoruz. hazırlanmış olması sebe (Devamı S. 2 de)

Yeni Bir Gazete: Mehtap

H. POSTASI

İki gün önce Maraş basın bayatına vent bir gazete geldi: Mehtap Mehtap haftada bir gün çıkacaktır.

İsmi bize mizahi bir puzete olacağı intibahını vermektedir. Lakin kendisinin sadece mizah gazetesi olmadığını: Fikr, Sanat aktüalite ve mizah gazetesi olduğunu kendisi beyan ediyor.

Gazetenin ilk sayısını okuyucuyu doyuracak zenginlik ve mü emelliktedir. Bu halin devam etmesini temenni ederiz.

Gazeteyi çıkartanlardan ancak bir taanesinin imzasını tanıyoruz. En gizlekteki devrin shengincü uygun yazılarından.

Bu gün aynı imzadan başmakalesini Mehtapta okuduk. 27 Mayıs inkılabının Türkiyeye getirmiş olduğu yeniliklerin imzası h'ib ne de gelmiş ols'ü günü memnuniyetle müs'ne de ettik.

Mehtap'ın Maraş için yararlı olmasını dilerken kurcularına da candan v'ş'lar temenni ederiz.

Yeni Vali muavini vazifeye başladı

Pazar günü şehrimize teşrif eden yeni vali muavini Sacit Eryükel dün Maraş valisi İhsan Atınc'ın refakatiyle Şerefioğlu köyüne tapu dağıtmak için ve bazı köy okul inşaatını görmek için gitmişti.

Bugün ise makamında resmen vazifeye başlamıştır. Sayın vali muavimimizde başarılar dileriz.

Maraş valisi muavini Havza Kaymakamlığından şehrimiz Vali Muaviniğine bir müddet önce tayin edilmiştir.

Köy okulu inşaatları

Evvelki gün Şerefioğlu köyünde köy halkını kadastrosu yapılan arazilerin tapusunu dağıtan Sayın Valimiz İhsan Atınc'ın vaktin daralmasına rağmen o civardaki Türk oğlu Kazasına bağlı Öküzü ve Tevekkelli köylerini de beraberindeki zevatla ziyaret etmiştir. Mezkûr köylerde yapılan ilk okul binalarının inşaatını görmüş ve devam inşaatının tamamlanmak üzere olduğunu yerinde tesbit etmiştir. İn

İnönü, «Müsterih ve Güven İçindeyiz» Dedi

Ankara — İsmet İnönü, evvelki gün Milliyet Gazetesine verdiği özel bir beyanatta Devlet Başkanı Cemal Gürsel ile yaptığı görüşmeden çok istifade ettiğini belirlemiştir ve «Vatandaş olarak müsterih ve güven içinde bulunmamızın bütün sebepleri mevcuttur demıştır.

C.H.P Genel Başkanı Milliyet'in Yazı İşleri Müdürü Abdül İpekçi ve İstihbarat Şefi Turhan Aytül ile yaptığı 55 dakikalık söhbete çeşitli konularda düşüncelerini izah etmiş, gerektiği zaman kanatlarını umumi ekfâra etrafı olarak açabileceklerini söylemiş ve şu beyanatta bulunmuştur:

«Hakkı bir istihbarat yapıyorum. İç ve dış her siyasi vaziyetle temasını muhafaza ediyorum. Benim yarım asırlık tabiatımdır. Az konuşmamın sebebi, konuşma lüzumunun hasakaten bulunmamasıdır. Sun'î konuşma hevesini benden baskılayacağınızı ümit edetmem

Gerekli olduğu vakit sayının umumi ekfâra fikirlerini söylemekle kusur etmemeye dikkatliyim. Bugün için mühim olan vaziyet şudur: Memleketinde huzur ve emniyet iyi şartlar altında ilerlemektedir. Vatandaş olarak müsterih ve güven içinde olmamızın bütün sebepleri mevcuttur. Devletimizin Sayın Bakanlarıyla görüşmekten memnuniyet duyduğum. Görüşmek icap ettikçe ve fırsat zühur ettikçe faydalanmak tabii vazifendir. Memleket meselelerini en yüksek selâhiyetli ve derin vukufu bir kaynaktan dinlemek elbette kıymetli bir talihdir. Meseleleri açık yürekle ve samimiyetle gördüğümüzden emin olabilirsiniz.»

ANA DAVALAR

Bazı çevrelerde Milli Birlik Komitesinin uzun vadeli memleket meselelerini ele aldığı, dolayısıyla ilk geyesinden ayrılmak yolunda dolayan kanatlar hakkında İsmet İnönü şunları söylemiştir:

(Devamı S. 2 de)

İTALYAN İŞGALİ ÖNCESİNDE RODOS VE VALİ İBRAHİM BEY'İN 1911 TARİHLİ RAPORU

RHODES BEFORE THE ITALIAN OCCUPATION AND THE 1911 REPORT OF GOVERNOR İBRAHİM BEY

Nimet Ayşe AKSOY*

Geliş Tarihi/Received:05.11.2020

Kabul Tarihi/Accepted:23.12.2020

AKSOY, Nimet Ayşe, (2021), "İtalyan İşgali Öncesinde Rodos ve Vali İbrahim Bey'in 1911 Tarihli Raporu", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 323-345.

Öz

Zengin bir tarihe sahip olan Rodos, Doğu Akdeniz havzası ile Ege denizi ve Boğazlar bölgesi arasındaki yol üzerinde yer alır. Bu stratejik değerinden ötürü tarihsel süreçte Akdeniz'de hakimiyet kurmak isteyen güçlerin aday kontrol altına alma girişimlerine sıklıkla rastlanır. Uzun süre Osmanlı yönetiminde kalan Rodos, stratejik konumu nedeniyle idari açıdan da önemli vazifeler görmüştür. Osmanlı sınırlarına dahil edilmesinin ardından Rumeli Teşkilatı içinde yer alan Rodos kısa süre içinde oluşturulan Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin bir parçası haline getirildi. Bu eyalete uzun süre merkezlik yapan Rodos, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak devletin geçirdiği türlü buhranlardan nasibini aldı. Adanın sahip olduğu nüfus yapısı, geçim kaynakları, süreklilik arzeden geçici göç meselesi, Müslüman ahali arasında yaşanan Hristiyanlaşma (tanassur) hadiseleri, eğitim faaliyetlerinde yaşanan olumsuzluklar, farklı zamanlarda ve çeşitli görevlerle Rodos'a gelen devlet görevlilerinin sundukları raporlara yansımıştır. Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi İbrahim Bey 7-18 Nisan 1911'de 12 gün süren bir teftiş yapmıştır. Bu teftişte Rodos'a bağlı pek çok köyü ziyaret etmiştir. Rodos'un nüfus kaybı İbrahim Bey'in de tespitlerinde yer almıştır. Geçici göçün sebebinin Rodos köylerinde yaşayan halkın geçim sıkıntısından kaynaklandığını, bunun önüne geçilemek için tarımsal faaliyetlerin nasıl geliştirilebileceğine dair öneriler sunmuştur. Eğitim konusunda yaşanan aksaklıkları da değerlendiren İbrahim Bey, köylerde yaşayan Rumların okullarında aldıkları eğitim nedeniyle Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarının zedelediğine işaret etmiştir. Rumların devlete bağlılıklarının artırılmasına yönelik ürettiği çözümlerini de içeren kapsamlı raporunda ayrıca Rodos'un coğrafi yapısının korunmasına, çam kabuğu kaçakçılığının önlenmesine, askerlik vazifesinin aksamamasının nedenlerine, yerel yönetimdeki aksaklıkların giderilmesine de yer vermediği ihmal etmemiştir.

Çalışmada amaçlanan Osmanlı yönetimine bağlı olduğu son çeyrek yüzyılda Rodos'un genel iktisadi ve sosyal yapısıyla birlikte İbrahim Bey'in İtalyan işgalinin hemen öncesinde Rodos'un köyleri hakkındaki izlenimlerini değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Rodos, Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Teftiş Raporu, Osmanlı.

* Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E posta: nbakircilar@akdeniz.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-1324-2901>)

Abstract

Rhodes, which has a rich history, is located between the Eastern Mediterranean basin and the Aegean Sea. Because of this strategic value, forces seeking to establish dominance in the Mediterranean have often attempted to control the island throughout history. Rhodes, which remained under the Ottoman dominance for a long time, had important administrative duties due to its strategic position. After the Ottoman conquest, the island became part of the Rumelia Governance and later subordinated to the Eyalet of the Cezâyir-i Bahr-i Sefid, which was formed in a short time. Having been the center of this eyalet for a long time, it had its share of various depressions experienced by the Ottoman Empire during the 19th century. The population structure of the island, its livelihoods, the continuing issue of temporary immigration, the incidents of Christianization (tanassur) among the Muslim population, and the problems in the educational activities were reflected in the reports submitted by the state officials who came to Rhodes at different times and with various duties. The Governor of the Eyalet of the Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Ibrahim Bey, conducted a 12- day inspection on April 7-18, 1911. During this inspection, he visited many villages in Rhodes. Rhodes' population loss was included in Ibrahim Bey's findings as well. He found out that the shortage of livelihoods of the people living in the villages was behind the temporary immigration, and offered his suggestions on how agricultural activities could be developed in order to prevent this. Evaluating the deficiencies in education, Ibrahim Bey pointed out that the Greeks living in the villages had their loyalty to the Ottoman Empire damaged due to the education they received in their schools. In his comprehensive report, which includes his solutions to gain Greeks' loyalty to the state, he made his points on the protection of the geographical structure of Rhodes, the prevention of pine bark smuggling, the reasons for the disruption of military service, and overcoming the troubles in the local administration.

The aim of the study is to review, in addition to the general economic and social structure of the island in the last quarter of the century when it was under the Ottoman rule, the impressions of Ibrahim Bey about the villages of Rhodes, just before the Italian occupation.

Keywords: *Rhodes, Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Inspection Report, Ottoman.*

Giriş

Günümüzde Yunanistan'a bağlı adalardan biri olan Rodos, Bizanslılar tarafından Ege Adaları, Osmanlılar tarafından Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Avrupa kaynaklarında Güney Sporatlar ve Oniki Ada tabiri yapılan adalardan biridir¹. Rodos'un genişliği 1404 km²'dir². Biçim bakımından bademe benzetilen Rodos, Sakız'dan sonra Cezâyir-i Bahr-i Sefid'in ikinci büyük adasıdır³.

Klasik dönemde Ege'deki önemli denizci devletlerden biri olan Rodos, sonrasında Roma İmparatorluğu'nun donanmasında önemli roller oynamış, ardından Doğu Roma'yla gemicilik, gemi inşası, deniz seyir deneyimlerini paylaşmıştı. Doğu Romalılar ve Müslümanlar hâkim oldukları dönemlerde adada tarımı iyileştirirken etkili sulama yöntemleri sayesinde zeytini bol Rodos'un her bakımdan kalkınmasını sağlamışlardı⁴. 1310'dan itibaren Rodos, Saint-Jean L'Hospitalier tarikatının elinde Müslüman gemilerine korsan akınları yapılan bir yer haline dönüşmüştü⁵. Osmanlı Devleti'nin yayılma sahasında olan Rodos ele geçirilmesi gereken önemli stratejik bölgelerden biriydi. Osmanlı sınırları güneyde Mısır'a batıda Macaristan'a kadar uzanmışken Avrupa devletlerine ait donanmaların Osmanlılarla savaşırken üslendikleri Rodos'un Osmanlı toprağı haline getirilmesi, Anadolu sahillerinin de korunmasını kolaylaştırıracaktı⁶. Anadolu'nun savunmasındaki rolü açık olan Rodos, buraya yapılabilecek olası bir taarruzda kolaylıkla sıçrama tahtası olarak kullanılabilir⁷. Sadece güvenlik değil, ticari açıdan da Rodos önemliydi. Zira ada bir yandan Şövalyelerin kalesiyken diğer yandan Osmanlı, Mısır ve Suriye'ye erişimi sağlayan bir dağıtım ağının merkezi işlevi görmekteydi⁸. Adanın yönetimini eline almak için ilk ciddi girişimini 1480'de gerçekleştiren Osmanlı Devleti'nin bu konuda başarılı olması ancak Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıkmasından sonra gerçekleşmiştir⁹. 300'den fazla Osmanlı filosu ile girişilen mücadele, 21 Aralık 1522'de Tarikat Meclisi'nin anlaşma talebiyle son bularak Rodos Osmanlı toprağı haline getirilmişti¹⁰. Rodos'un fethiyle Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki hakimiyet sahası bir kat daha güvence altına alınmış oldu. Zira bu şekilde Hristiyan korsanlığı için son derece cazip olan hacı, baharat, ipek, kereste, pirinç, buğday, şeker yolu demek olan Rodos-İskenderiye güzergâhının¹¹ bir bölümü Osmanlı yönetimine dahil oldu.

Osmanlı İdari Mekanizması İçinde Rodos'un Yeri

Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan fetihlerle birlikte ülke sınırlarında oluşan muazzam değişiklik yeni bir idari yapılanmaya gidilmesini zorunlu kılmıştı. Fethinden sonra Rodos, Midilli Sancağı'na bağlanarak¹² Rumeli teşkilatı ve idaresi içine dahil edildi.

- 1 Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", *Bellekten*, C.XXIX, S. 113, Ocak 1965, s. 77.
- 2 Besim Darkot, "Rodos", *İ.A.*, C.IX, M.E.B. Yay., İstanbul 1964, s. 753.
- 3 Ş.Sami, "Rodos", *Kamus'ul Alam*, c.III, Mihran Matbaası, İstanbul 1891, s. 2272.
- 4 Ernie Bradford, *Akdeniz (Bir denizin Portresi)*, Çev. Ahmet Fethi, İş Bankası Yay., İstanbul 2004, s.280.
- 5 David Abulafia; *Büyük Deniz Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev.: Gül Çağalı Güven, Alfa Yay., İstanbul 2012, s.435.
- 6 Necati Avcı, "Osmanlıların Rodos Şövalyeleri ile İlk Temasları ve Kanuni'nin Adayı Fethi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.13, S.2, 2000, s.210.
- 7 İdris Bostan-Ali Kurumahmut, *Haritalar ve Coğrafya Eserlerine Göre Ege Denizi ve Ege Adaları*, SAEMK Yay., Ankara 2003, s.3.
- 8 Abulafia, *a.g.e.*, s.452-453.
- 9 Machiel Kiel, "Rodos", *DİA*, C. 35, İstanbul 2008, s.156.
- 10 Şehabettin Tekindağ, "Rodos'un Fethi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.8, Mayıs 1968, s. 58-59. Fetih hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca; M.Akif Erdoğan, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Ruznamesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XIX, S.1, Temmuz 2004.
- 11 Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev.: M.A.Kılıçbay, C.II, Eren Yay, İstanbul 1990, s.153.
- 12 Necati Avcı, "Kanuni'nin İkinci Büyük Seferi Olan (928/1522), İstanbul-Rodos-İstanbul Seferi Menzilleri ve Bu Arada Yapılan İşler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, 1995, s.38.

Bağlı olduğu Midilli'yle birlikte 16. yüzyılın ortasından itibaren Cezâyir-i Bahr-i Sefid adıyla oluşturulan yeni bir eyaletin livası haline dönüştürüldü¹³. Kısa süre içinde de Rodos'un Midilli'den ayrılarak müstakil hale getirildiği, Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne bağlı idari bir birim statüsünü elde ettiği anlaşılmaktadır¹⁴.

19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nde yaşanan toprak kayıpları Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nin sınırlarını da daralttı. 1831'de başlayarak Osmanlı Devleti'ni uzun süre uğraştıran Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ve ardından gelen Tanzimat Fermanı tüm Osmanlı ülkesini olduğu gibi Rodos'u da etkileyecek geniş kapsamlı birtakım düzenlemelerin ortaya çıkmasına neden oldu. 1849'da Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nin idari pozisyonu yeni baştan şekillendirilirken bu yeni düzende Rodos konumu nedeniyle eyalet merkezi haline getirildi¹⁵. 1867 tarihinde vilayet teşkilatı kurulduktan sonra da idari düzenlemeler bir süre devam etti. Bu esnada Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nin merkezi Sakız ve Rodos arasında birden fazla el değiştirdiyse de¹⁶ 20. yüzyılın başında Rodos İtalyan işgaline kadar elinde bulundurmaya devam edeceği merkez kaza statüsündeydi.

Rodos'un merkez kaza olduğu Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti 20. yüzyıla girildiğinde Sporad Adalarından ibaret görünmektedir. Kuzeyinde Edirne Vilayeti'yle Anadolu kısmında Biga Sancağı; doğusunda Aydın vilayeti sahili, güneyinde Akdeniz, Batısında Yunan adalarıyla Selanik Vilayeti'nin sahilleriyle sınırlanmıştı¹⁷. Rodos Adası'nda 45 köy ve 2 nahiye mevcuttu.¹⁸

Uzun zaman Osmanlı hakimiyetinde kalan Rodos, 1911 sonbaharında başlayan Osmanlı-İtalyan savaşının ilk yarısında diğer Ege adaları gibi İtalyanlar tarafından abluka altına alınarak bahar aylarında İtalya tarafından işgal edilmişti¹⁹. İtalya, I.Dünya Savaşı'nda elinde tuttuğu Rodos'un stratejik değerinin farkındaydı. Zira İtalya'nın Anadolu'ya yapabileceği bir harekatta Rodos, bir sevkîyat ve sıçrama noktası olarak kullanılabilirdi²⁰. Stratejik değerine binaen Uşi Anlaşması'na göre Osmanlı Devleti'ne terk etmesi gereken Rodos'u 1945'e kadar elinde tutacak, bu tarihte ise adanın yönetimi Yunanistan'a devredilecektir.

Osmanlı Yönetiminde Rodos'un Demografik Yapısı

Osmanlı yönetimine geçtikten sonra Rodos'un nüfusunu Türkler, Rumlar, Yahudiler ve Çingeneler oluşturmaktaydı. Fetihden hemen sonra Rodos'ta bulunan Latinlerin dışında adanın sakinleri sürgün edilmedi²¹. Fethin ardından yaşanan nüfus kaybının telafisi için bir iskân siyaseti izlendi. Başka coğrafyadan nüfus nakli olarak özetlenebilecek bu siyaseti izlerken Osmanlı yönetimi, Rodos'u buraya gelecek insanlara cazip kılmak için bir kısım önlemler almayı da ihmal etmedi. Bu önlemlerden biri din ve mezhep serbestliği diğeri ise iskanın ertesinde 5 yıl sürecek bir vergi muafiyetinin sağlanmasıydı²². Rodos şehrinin surlarla çevrili bölgesindeki Hristiyan nüfusun önemli bir bölümü, adanın Osmanlı 13 Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleten*, C. XX, s.78, 1956, s.251.

14 Mahmut H. Şakiroğlu, "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *DİA*, C.7, İstanbul 1993, s.500.

15 Ali Fuad Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2006, s.67.

16 Turan, *a.g.m.*, s.79.

17 *Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Salnâmesi*, Sene 1321, s.184.

18 *Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Salnâmesi*, Sene 1321, s.206.

19 Darkot; *a.g.m.*, s.756-757.

20 Erdal Taşbaş, "I. Dünya Savaşı'nda Rodos Eksenli Osmanlı-İtalya İlişkileri", *Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C.I, TTK Yay., Ankara 2017, s.402.

21 Mehmet Akif Erdoğan, *Rodos'un Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Er Yay., İzmir 2018, s.99.

22 Cengiz Orhonlu, "Oniki Ada'da Türk Eserleri ve Türk Nüfusu", *Türk Kültürü*, S.24, Yıl II, 1964, s.29.

yönetimine geçmesinin ardından güvenlik sebebiyle varoşlara ya da büyük köylerin etrafına yerleştirildi. Müslüman nüfus ve askeri birlikler, Kanuni Sultan Süleyman tarafından tamir ettirilen surların içinde yaşamlarını sürdürdüler²³. Osmanlı öncesi dönemde adada varlığı bilinen Yahudi cemaati de büyüdü. Çünkü fetih esnasında Osmanlı yönetimine yaptıkları yardımlardan ötürü gerek Ege adalarından gerekse Avrupa'nın çeşitli yerlerinden Osmanlı Devleti'ne göçen Yahudilerin Rodos'a yerleşmelerine izin verilmişti²⁴. Fetih esnasında yapılan yardımların dışında Yahudilerin adaya davet edilmesinin bir başka gerekçesi de Osmanlı yönetiminin Yahudiler vasıtasıyla ada ticaretinin canlandırılmasına katkı sunacaklarına kesin gözüyle bakılmasıdır. Adada Türk ve Müslüman kesim daha çok Rodos şehrinde yaşamayı tercih ederken Rumlar hayatlarını köylerde idame ettiriyorlardı. Elbette yaşamlarını Rodos'un köylerinde sürdüren Türkler de mevcuttu. Çayır, Kandilli, Uzgur köylerinde tamamen Türkler sakinken, 15 köyde de Rumlarla Türkler bir arada yaşamışlardı²⁵.

Adanın Osmanlı toprağı haline gelmesinden sonra yapılan ilk tahrirde merkezde % 68'i Müslüman, % 17'si Yahudi, % 15'i Hristiyan olmak üzere 841 hanenin bulunduğu anlaşılmaktadır²⁶. Rodos şehri, 16. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın ortalarına değin Tire haricinde Batı Anadolu kentlerinden daha kalabalık bir nüfusa sahiptir²⁷. III.Murad'ın saltanat yıllarında (1574-1595) ada nüfusu iki katına çıkarak muazzam bir artış yaşadı. Bu dönemde yaklaşık 28.000 nüfusa sahip olan Rodos bu nüfustan 2.000 kadarını bir asırlık süre içinde kaybetti. 18. yüzyılın başında III.Ahmed (1703-1730) döneminde ise 19.000 kişilik nüfusa sahip olan adanın nüfusunda ciddi bir azalma görülmektedir²⁸. Osmanlı yönetimine geçtikten sonra da istikrarlı bir nüfus artışının yaşandığı Rodos'un nüfusundaki ciddi boyutta azalma eğiliminin pek çok sebebi bulunmaktadır. 1645'te başlayan Girit üzerindeki Osmanlı-Venedik mücadelesi, Rodos nüfusunun gerilemesine yol açtığı gibi salgın hastalık, kuraklık, depremler de diğer olumsuz faktörleri oluşturmuşlardı²⁹. 18. yüzyılın ortalarında Rodos'u ziyaret eden ve diğer gezginlerden daha ayrıntılı bilgi veren Claude Étienne Savary adada 4.700 Müslüman, 2.500 Rum ve 100 Yahudi hanesinin bulunduğunu söylemektedir. Her ailenin yaklaşık 5 kişiden oluştuğu fikriyle adanın nüfusunun yaklaşık olarak 36.500 kişiden ibaret olduğunu belirtir³⁰. 1831 nüfus sayımına göre adada 7.420 Hristiyan erkek, 3.095 Müslüman olmak üzere 10.515 erkek yaşıyordu³¹. Cuinet'e göre Rodos merkez kazasında 6825 Müslüman, 20.250 Yunan Ortodoks, 546 Katolik, 14 Ermeni, 1513 Yahudi olmak üzere 29.148 kişi ikamet ediyordu³². Berlin Kongresi sonrasında 1881'de Yunan hudut meselesinin çözümüne yönelik diplomatik manevraların yapıldığı esnada Osmanlı Devleti, Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nin genel

23 Kiel, *a.g.m.*, s.156.

24 Erdoğan, *Rodos'un Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s.100.

25 Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s.194.

26 Betül Tezcan; "16. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Bir Ege Adası: Rodos (367 Numaralı/1530 Tarihli Rumeli Vilayeti Defterine Göre)", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (6-8 Ekim 2016, Çanakkale)*, *Bildiriler*, C.I, Çanakkale 2017, s.138.

27 Mehmet Akif Erdoğan; "The Island of Rhodes Under Ottoman Rule: Military Situation, Population, Trade and Taxation", *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, 13-14, Zaghuan 1996, s. 33.

28 Mehmet Akif Erdoğan, "Rodos Adası'nda 1711 yılında Timarlar ve Timarlılar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.13, 1998, s.25.

29 Kiel, *a.g.m.*, s. 156-157.

30 Cihan Özgün, "Society and Economy on the Islands of Rhodes in Western Travel Journals in the 19th Century", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 34, S.1, 2019, s.205.

31 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995, s.211.

32 Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative*, Toma Premier (I), Éditeur Ernest Leroux, Paris 1892, s.370.

durumu ve olası bir savaş durumuna yönelik ihtiyati tedbirlerin alınabilmesi için kapsamlı bir araştırma yapması hususunda Miralay Mehmed Şâkir Bey'i görevlendirir. Miralay Mehmed Şâkir Bey, yaptığı gözlem ve incelemeleri bir rapor haline dönüştürür. Bu raporu ayrıntısıyla değerlendiren Öreñç'in çalışmasında, Rodos Adası'nın 1881'deki nüfusu 3.000 Müslüman, 2.000 Yahudi, çoğunluğu yabancı tebaadan 32.000 Hristiyan olmak toplam 37.000 kişidir³³. Mehmed Şâkir Bey'in ardından 10 yıl sonra bölgeye ilişkin ayrıntılı bir rapor hazırlayan Cezayir-i Bahr-i Sefid Vali vekili Mehmed Tefvik adanın genel nüfusunun ilgisizlik nedeniyle azaldığından söz ederek Müslümanların 5.938, gayrimüslimlerin ise 28.880 kişiden ibaret olduğunu belirtir³⁴. Bu veriler ortalama olmakla birlikte 10 yıl içinde adada Müslüman nüfus lehine bir artış söz konusuysen gayrimüslimler aleyhine bir nüfus azalması kaydedildiği anlaşılmaktadır. Ş.Sami'ye göre 4.903'ü Müslüman, 2.660'ı Yahudi ve geri kalanı Rum olmak üzere Rodos, 27.096 kişilik nüfusa sahiptir³⁵.

Bütün bu veriler fetihten itibaren istikrarlı bir yükseliş göstermiş olan Rodos nüfusunun 18. yüzyıl itibarıyla azalmaya yüz tuttuğunu göstermektedir. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren nüfusun azalmasının önüne geçilmesi Osmanlı yönetiminin özenle üzerinde durduğu bir konudur. 1884-1887 yılları arasında mutasarrıflık yapmış olan Namık Kemal Bey adanın özellikle Müslüman nüfusundaki azalmaya dikkat çekmektedir. Sultan II.Abdülhamid'e yazdığı mektubunda eskiden 200 asker çıkarabilecek kadar güçlü bir Müslüman nüfusa sahip olan Rodos'ta kırk-elli yıldır devletin hiçbir toprağında görülmeyen bir şekilde nüfusun azaldığını belirtir. Adadaki bütün Müslüman nüfusunun sadece 6.000 kişiyle sınırlı olduğunu, köylerde ise 1.000 kişinin ikamet ettiğini sözlerine ekler. Namık Kemal Bey, Müslüman nüfusun azalmasının askerlik korkusu ve cahillikten kaynaklandığına işaret eder. Askere gitmemek için Hristiyanlaşarak (tanassur) Yunanistan'a veya Sisam'a kaçmak oldukça yaygındır. Bu durumu bir facia olarak nitelendiren Namık Kemal Rodos'un 11 köyünde Müslümanların yaşamlarını sürdürdüğünü, birkaçında camii bile olmadığı gibi hiçbirinde okul olmadığını yazar. Namık Kemal'in mektubundan tahriiri yapıp biten 8 köyde kadın-erkek toplamda 340 kişiden 24'ünün Hristiyan olduğu bilgisine de ulaşmak mümkündür³⁶. Tanassur hadiselerinin ortaya çıkmasında Rodos'un merkezden uzaklığı ve mevcut siyasal coğrafyayı gözden uzak tutmamak gerekir. Ayrıca devletin baskısını hissettiği siyasal konjonktür nedeniyle Rodos'ta denetim, yönetim ve takip güçlüğü yaşadığı da ortadadır. Buna rağmen Namık Kemal'in mutasarrıflığı döneminde bu hadiselerle yönelik çalışmaları merkezin dikkatini Rodos'a çekmeyi başarmıştır³⁷. Namık Kemal'in 16 Ocak 1885 tarihli teşekkür mektubunda kendi fikirlerine gösterdiği ilgi ve Rodos köylerine camii yapılması için verdiği iradedden dolayı Sultan II.Abdülhamid'e şükranlarını sunması³⁸ başarısının da kanıtıdır.

Namık Kemal Bey'den neredeyse çeyrek yüzyıl sonra adaya gelen İbrahim Bey de raporunda adanın nüfusunun 35.000 civarında olduğunu belirterek nüfusun azaldığına dikkat çeker. O'na göre ada nüfusunun azalmasının en önemli nedeni geçim sıkıntısıdır. Ada halkı eskiden beri bir cehalet çemberinin içine sıkışıp kalmış vaziyettedir. Kendileri

33 Ali Fuat Öreñç, "Berlin Kongresi Sonrası Osmanlı-Yunanistan Hudut Müzakerelerinde Ege Adaları'nın Askerî Durumu (1880-1881), *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.10, 2006, s.175-176, 179.

34 Metin Tuncel, İdris Bostan; "Dünden Günümüze Ege Adaları", *Coğrafya Dergisi*, S.6, s.33.

35 Ş.Sami, *a.g.m.*, s.2272.

36 Fevziye Abdullah Tansel, *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları-IV*, Rodos ve Sakız Mektupları, TTK, Ankara 2013, s. 97-99.

37 Cihan Özgün, "Rodos Adasında Tanassur Hareketleri ve Namık Kemal", *2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013) Bildiriler*, C.2, İzmir 2015, s.313.

38 Namık Kemal, kendi fikirlerine gösterilen ilgi ve Rodos köylerine camii yapılması için verdiği iradedden dolayı Sultan II.Abdülhamid'e teşekkür etmiştir. BOA., Y.EE., 40/76.

için madden ve manen yararlı olabilecek hiçbir şeyin farkında olmadıkları gibi zamanın kıymetini anlamaktan da yoksundurlar. Yoksulluktan bir türlü kurtulamadıkları için çareyi ya geçici süreyle veyahut tamamen adadan göç etmekte bulmaktaydılar. Adadan kalıcı göçün engellenmesi için öncelikle geçim sıkıntısının ortadan kaldırılması gerekmektedir³⁹. Vali İbrahim Bey'in Rodos'ta görevde olduğu tarihten kısa süre sonra Ada İtalyanlar tarafından işgale uğrayacaktır. İtalyan işgali esnasında Rodos'un yaklaşık 26.000'den müteşekkil nüfusundan yaklaşık 2.000-3.000 kişinin göçmen işçi olarak çalıştıkları bilinmektedir⁴⁰.

18. yüzyıldan itibaren adanın nüfusunda belirgin bir şekilde azalma eğilimi vardı. Müslümanların yoğunlukla ikamet etmeyi tercih ettikleri Rodos şehri hariç Müslüman yerleşimi olan köylerde Hristiyanlaşma hadiseleri yaşanmaktaydı. Adanın demografik durumunun Müslümanların aleyhine değişimi 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren buraya çeşitli sebeplerle gönderilen görevliler tarafından da tespit edilmişti. Bu görevliler hazırladıkları raporlarda demografik açıdan adanın kan kaybettiğine değinerek Osmanlı yönetiminin dikkatini çekmeye gayret etmişlerdi. Adanın özellikle köylerinde kaybedilen Müslüman nüfusun korunması ve artırılmasına yönelik devletin -II. Abdülhamid döneminde yaptırılan camiler hariç tutulursa- somut bir çalışma yaptığına dair bir fikir edinilmesine yol açacak herhangi bir belgeye tesadüf edilmemiştir. Ancak ileride değinilecek olan devletin adadaki tarımsal faaliyetlerin iyileştirilme çabasını, din farkı gözetmeksizin nüfus kaybının önüne geçmek için alınan önlemler kapsamında değerlendirebilmek mümkündür.

Rodos'ta Üretim ve Ticaret

Braudel, Akdeniz'in, toprağın üstünde yaşamlarını sürdüren insanlara fakirliği dayattığını belirtir. Hakikaten Akdeniz ikliminin yaşandığı bütün bölgelerde işlenebilir toprağın kalkerli yapısı, yumuşak toprağın azlığı, narinliği gibi sorunlar Akdeniz insanına azla yetinmeyi bilme zorunluluğunu dayatır⁴¹. Akdeniz ikliminin insafına bağlı olan Rodos'taki tarımsal faaliyet İbrahim Bey'in teftiş ettiği konulardan birini oluşturmaktadır. Sahip olduğu iklime rağmen Rodos, çevresindeki adalar arasında en fazla ziraate elverişli toprağa sahip ada konumundadır. Verimli ve mahsuldar Malona-Massari ovasından sonra Çambika Boğazı'ndan Arhancelos taraflarına doğru arazi yükseldikçe toprağın verimi de düşer⁴². Rodos'taki ekilebilir arazi Osmanlı kayıtlarına göre 290.000 dönümden ibaret olup önemli bir kısmı bağ, bahçe ve bostandan ibarettir. Buğday, arpa, mısır, yulaf, zeytin önemli üretim kalemlerindedir. Buranın sebze mahsulatı içinde emsali hiçbir yerde görülmeyen balkabağı bulunur. 30-50 kıyye olanları olduğu gibi 60 kıyye ağırlığında olanlar bile bulunmaktadır. Meyve olarak zeytin, dut, incir, hurma, üzüm, kavun, karpuz, şeftali, kayısı, ayva, elma, erik, armut, badem, nar, limon, portakal, turunc, mandalin gibi meyvelerden ibarettir. Bunlardan en çok mahsul zeytinden elde edilmektedir. Senede bir milyon kıyye zeytin ve ondan da 400.000 kıyyeye yakın miktarda zeytin yağı elde edilmektedir. Adada yetiştirilen karpuz hacim ve lezzet açısından neredeyse meşhur Adana karpuzu ile yarışacak haldedir. Kataviya köyünde çıkan kavunların oldukça lezzetli olduğu bilinmektedir. Adada yetiştirilen üzüm çoğunlukla şarap için kullanılmaktadır. Yetiştirilen üzüm türleri arasında razaki, keçi memesi ve çekirdeksiz üzüm yer almaktadır⁴³.

39 BOA., DH. MÜ. 152-131, s.2.

40 Ayrıntı için bkz. Elif Yeneroğlu Kutbay, "Economic and Commercial Conditions of the Island of Rhodes at the Beginning of 20th Century According to the Reports of Sir Alfred Biliotti", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C.XIV, S.29, 2014, s.53.)

41 Braudel, *a.g.e.*, s.155.

42 Ziver Bey; *Rodos Târîhi*, Çev.: Harid Fedai, TTK Yay., Ankara 2013, s.11.

43 *Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Salnâmesi*, Sene 1321, s.204-205.

Yetiştirilen bu ürünlerin bir kısmı yetiştiricilerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelikken bir diğer kısmı ticari emtia olarak ada köylüsüne gelir sağlamaktaydı. Adada mevcut arazinin 1/3'ünün ekilebilmesine karşın Rodos'un ılıman iklimi meyve ve sebzelerin Anadolu veya Mısır'daki çoğu yerden daha önce olgunlaşmasına yarıyordu. Rodoslu çiftçiler ürünlerini diğer bölgelere göre bir ay önceden piyasaya sürme avantajını ellerinde bulunduyorlardı. Bu da meyve ve sebze Rodoslu çiftçiler için daha kazançlı ihracat ürünleri haline dönüştürüyordu⁴⁴. Yaş sebze ve meyvenin en önemli müşterileri İstanbul, İzmir, Odessa ve İskenderiye'ydi. Ancak 1870'li yıllara gelindiğinde meyve ağaçlarında çıkan hastalıklar Rodos'un ihracatının 19. yüzyılın son on yılına kadar neredeyse tamamen durmasına neden olmuştu⁴⁵. Yaş meyve-sebze ihracatının durmasının bir diğer nedeni de vapur şirketleridir. 1880'li yıllarda İzmir Körfezi'nde imtiyazlı bir biçimde seferler yapması için kurulan Hamidiye Vapur Şirketi Rodos'a büyük buharlı gemi şirketlerinin uğramasını engellediğinden ithalat ve ihracatına zarar verdi⁴⁶. Rodos'u bu defa Pandaleon, Hacı Davut, gibi daha küçük buharlı gemi şirketleri uğrak yerlerine dahil ederek Rodos-İzmir ulaşımının süresinin uzamasına neden oldular. Neticede oluşan zaman kaybı yaş sebze-meyve ihracatından büyük gelir elde eden Rodos'un önemli bir avantajını kaybetmesiyle sonuçlandı⁴⁷.

Meyve-sebze haricinde Rodos'ta zahire ekimi de yapılmaktaydı. İbrahim Bey adada ekimi yapılan zahirenin ada köylüsünün gelir elde etmesi açısından çok da iyi bir uygulama olduğunu düşünmemektedir. Zira o'na göre arpa, buğday ekimi kârdan çok zarar getirmektedir. Bu düşüncesini de Ada köylüsüyle paylaştığını raporunda beyan eder. Bu zahire üretiminin olumsuz yönlerini ayrıntılarıyla anlattığı konferanslarda çiftçilere bu zahireden elde ettikleri kazanç ve zahire üretimini gerçekleştirebilmek için yaptıkları masrafı ayrıntılarıyla çiftçilere anlatmıştır. Elbette köylülere bir öneri de sunmuştur. Topraklarında zahire üretimi yerine kademeli olarak meyve ağacı dikmelerinin Rodos çiftçileri için çok daha karlı bir yöntem olacağı anlatılmıştır⁴⁸. İbrahim Bey'in zahire üretimine yönelik yaptığı tespit doğrudur. Rodos köylüleri tahıl üretimi yaparken Rodosluların tahıl ihtiyacı ancak ithalatı yapılmak suretiyle giderilebilmekteydi. Fethedildiği tarihten itibaren adadaki işe sorunu Rodos'u devamlı olarak Anadolu'ya bağımlı hale getirmiştir. Teke, Hamid, Sığla ve Menteşe sancakları Rodos'taki tahılla birlikte et ihtiyacını da karşılamaktaydılar⁴⁹. Ender de olsa bu bölgelerden yeterli miktarda zahire temini yapılamadığı kimi zamanlarda Boğdan'dan bile Rodos'a zahire aktarımı söz konusu olabilmekteydi⁵⁰. Rodos'ta tahıl ekimi gerçekleştirilmesine rağmen Rodos kentinin işesinin sağlanması için ithalat yapmasının önemli bir nedeni, adanın yol durumuydu. 1890 yılının başından itibaren adanın etrafını dolaşmak suretiyle köyleri birbirine bağlayacak bir araba yolunun projesi tamamlanarak inşasına başlanmışsa da inşaatın tamamını bitirmek mümkün olmamıştı. Yolun Rodos şehriden başlayan ve Triyande köyüne kadar olan 2 km'lik bir bölümü tamamlanabilmişti. Köyler arası halkın kullandığı esas ulaşım aracı küçük teknelerdi⁵¹. Rodos'un çevresi yaklaşık olarak 203 km'den ibaret olduğu halde kasabasından başlamak üzere Rodos-

44 Elif Yeneroğlu Kutbay; *a.g.m.*, s.45.

45 Aynı yer.

46 Mustafa Emre Kılıçaslan, *Avusturya Lloyd Vapur Kumpanyası'nın Osmanlı İskelelerindeki Faaliyetleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2023, s.162.

47 Yeneroğlu Kutbay, *a.g.m.*, s.49.

48 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.3.

49 Erdoğru, "Rodol Adası'nda 1711 yılında Timarlar ve Timarlılar", s.28.

50 Adem Korkmaz, *16. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un İşesinde Rodos'un Yeri ve Adanın İşesinin Temini*, Karamanoğlu MehmetBey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman, 2019, s.69.

51 Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s.342.

Londo ve Rodos-Kastelloz yolları üzerinde 1911'e kadar sadece 8 km'lik muntazam bir şose yol yapıldı⁵². Yolların durumu bu halde olduğundan tahılı, üretiminin yapıldığı iç bölgelerden kente nakliyatı oldukça güç ve masraflıydı⁵³.

Rodos köylerindeki tarımsal faaliyetlerin niteliğinin arttırılması yönünde birtakım sıkıntılar da mevcuttur. Vali İbrahim Bey'in de dikkatini çeken ve üzerine özenle eğilerek hazırladığı raporundan anlaşılan sıkıntılardan ilki gübreleme sorunudur. Rodos köylüsü tarımsal faaliyetlerinde doğal gübre kullanmaktaydı. Gübre ihtiyacı için tahıl ve et işesinde olduğu gibi çoğunlukla Anadolu'ya bağımlı haldeydi. Daha çok kayıklarla adaya ulaştırılan gübre, taşıma esnasında kuvvet ve özelliğini yitirmekteydi. Gübreden beklenen verim alınamayınca mecburen toprağın dinlendirilmesi yöntemine başvurulmaktaydı. Hal böyle olunca mevcut ekilebilir arazinin de 2/3'ü dinlenmeye bırakılıp sadece 1/3'lük kısmının ekimi yapılabiliyordu. Ada köylüsü elde edilen mahsulden kendisini ancak 4-5 ay geçindirebilecek kadar verim alabiliyordu. Yılın geri kalan zamanlarda kendi yiyecekleriyle tohumlukları için çok yüksek faizle selencilik yapan vurgunculara başvurmak ve onların ağır şartlarını kabul etmek zorunda kalıyorlardı. İbrahim Bey bu meseleye ilişkin ziraat fen memurluğunun da yardımıyla konferanslar düzenlediğini, bu konferanslarda modern tarım ve kimyevi gübrelerin yararları hakkında ada köylülerinin bilgilendirildiğini söyler⁵⁴.

Rodos'ta ziraatın geliştirilmeye çalışılması yeni bir durum değildir. Osmanlı arşiv kayıtlarından anlaşıldığı üzere yine mahalli idarenin talebiyle 20. yüzyılın hemen ilk yıllarında ada halkına ücretsiz dağıtılmak üzere Anadolu sahillerinden zeytin ve pamuk fidelerinin getirilmesi konusu gündeme gelmişti⁵⁵. Dahiliye Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e havale edilen tezkireden anlaşılacağı üzere Osmanlı idarecileri Rodos ahalisini zeytinciliğe teşvik etme konusunda hayli istekli görünmektedir. Bahse konu zaman diliminde halen Rodos'ta zeytin yetiştiriciliği istenilen seviyeye gelmiş değildir. Halk her ne kadar zeytin ağacı dikimi ve bakımı için gayret gösteriyorsa da yeterli sonucu elde edebilmek için devletin yardımı gerekli görülmektedir. Her yıl 15.000-20.000 zeytin fidanının dikimi halinde bu işten hem ada halkı istifade edebilecek hem de senevi 8.000 lira civarında bulunan Rodos aşarının da artması sağlanacaktır⁵⁶.

İbrahim Bey, Rodos'ta zeytinciliğin durumuna ilişkin bilgiler de verir. Halen uygulanmakta olan yöntem yakın bölgelerden zeytin ağacı ithalidir. Oysa Anadolu ve sair bölgelerden az miktarda getirilen yabancı zeytin ağaçlarının sökülmesi ile Rodos'ta dikimi arasında mecburen geçen uzun süre ağaçların zayıflayıp nihayetinde kurumasına neden olmaktadır. İbrahim Bey bu soruna yönelik bir çözüm üretmeye çalışmıştır. Zeytin ağacı dikimi için çalılık veya çekirdekten fidanlık yapma usulleri çiftçilere ayrıntıları ile tarif edilmiştir.

Göreve başladığı kısa süre içinde ada halkına ilişkin görüşlerini netleştirdiği rapordan kolaylıkla anlaşılabilen İbrahim Bey, ada halkının her şeyi devletten bekleme hatasına düştüğünü ifade eder. Ada halkı konferanslar yoluyla tarımsal faaliyetler açısından istenildiği kadar eğitilip bilgilendirilmeye çalışılın eğer bir zorlama olmazsa ada tarımında bir gelişme kaydedilebilmesini olasılık dışı olarak nitelendirir. Bir zorlama yöntemi olarak her köyde, maddi durumları da göz önünde bulundurularak her hanenin senede 5 ila 10 adet ağaç dikmesini taahhüd altına alır. Taahhüdlerinin gereği olarak yeterli miktarda

52 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.11.

53 Yeneroğlu Kutbay, *a.g.m.*, s.47.

54 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.3.

55 BOA., BEO 1860-139435.

56 Ayrıntı için Bkz.: BOA., BEO 2520/188933.

ağaç dikmeyenlerin hükümetin emirlerine karşı gelme suçunu işlemiş olacaklarını da ilan eder. Bununla yetinmeyen Vali Bey, köylüler ve köyler arasında yaşanacak bir rekabetin ağaç dikimi işini hızlandıracağı fikriyle bir yarışma tertip etmeyi de düşünmüştür. Yarışma 5 yıl boyunca her yıl tekrar edilecekti. Her yıl en iyi ağaç yetiştirenlere 5000 kuruşluk nakdi bir ödül verilecekti. Ödül için gerekli meblağın kullanılmasına izin verilmesine ilişkin bir yazıyı da Ziraat Orman ve Maadin Nezareti'ne göndermiştir⁵⁷. İbrahim Bey, Adanın ağaçlandırılması yönündeki çalışmaları hızlandırma niyetiyle bahse konu Nezarete ayrıca başvurarak bir fidanlık kurulabilmesi için gerekli iznin de kendilerine verilmesini talep ettiğini makaleye konu olan raporunda dile getirmektedir⁵⁸. Bu uğraşısının yeterli bir sonuca ulaştığına ilişkin elde bir veri bulunmamaktadır. Ancak raporun kaleme alınmasından birkaç ay sonra Rodos'un İtalya tarafından işgale uğradığı göz önünde bulundurulduğunda bu çabanın boşa çıktığını düşünmek hatalı olmaz.

Tarımsal faaliyetlerde önemli unsurlardan bir diğeri kuşkusuz toprağın ideal bir şekilde sulanmasıdır. Oysa Rodos'ta mevcut nehirlerin önemli bir kısmı sadece kışın akmaktadır. Yaz aylarında ise nehirlerin suyu kurumaktadır⁵⁹. Adada suyun kullanımı nöbet usulü ile gerçekleştirilmektedir. Ancak bazı kişiler nöbet usulüne riayet etmeyerek paylarına düşen miktardan daha fazla su kullanmaya çalıştıklarından ortaya çıkan durum valiye şikâyet edilmiştir. İbrahim Bey bu kişilerin tespit edildikleri anda cezaya çarptırılacağını ifade etmiştir. İbrahim Bey'i, köyler ahalisinin yavaş ve tembel olduğuna ikna eden şeylerden biri de su meselesidir. Adada sadece ilkbaharda biriken su yaz aylarında gittikçe azaldığı için bir kısım arazinin sulanmasında zorluk çıkmaktadır. Mevcut suların derelere akıp ziyan olmasını engellemenin tek yolu vardır; Çok eski tarihlerde inşa edilmiş ve artık harabeye yüz tutan suyollarının tamir edilmesi. Gerekli masrafa güçlerinin yetişmeyeceğini söyleyen köylüler bu konuyu da hükümete havale etmek gayretine girmişlerdir. İbrahim Bey köylülerin her şeyi devletten beklemek gibi bir alışkanlıkları olmasını teessüfle karşılama da maddi açıdan köyler ahalisinin bu tamirata gerçekleştiremeyeceğinin de farkındadır.

Teftiş edilen köylerde Vali İbrahim Bey'in tespit ettiği tarımsal faaliyetlere yönelik sorunlardan bir diğeri özellikle keçiler olmak üzere hayvanların ekili alanlara verdikleri zararlarıdır. Hayvan sahipleri de dahil olmak üzere köyler ahalisinden çok kişinin durumdan duydukları memnuniyetsizlik ortadadır. Özellikle bu tarz şikâyetlerin incelenmesindeki en büyük sıkıntı kişisel şahitlik dışında kuvvetli delillerin elde edilememesidir. Kuvvetli delil olmayınca da şikâyet konusu olan hayvanların sahipleri herhangi bir cezaya çarptırılmamaktadır. Şikâyet sahipleri hem hayvanlar tarafından zarar görmekte hem de mahkemede geçerli kanıtlar sunamamalarından dolayı mahkeme masraflarını da ödemeye yükümlü olmaktadır. Vali bu meselenin halli için bazı kurallar koymuştur. Artık hayvan sahipleri mevcut hayvanların otlatılması işini istedikleri yerlerde değil, bir çoban vasıtasıyla tarım arazilerine uzak bölgelerde gerçekleştireceklerdi. Hayvanlarını çobansız başıboş bırakanlar bundan böyle hükümet tedbirlerine muhalefet etmekten suçlu duruma düşeceklerdi. Ayrıca başıboş bırakılmış hayvanların kişisel mülke zarar vermeleri durumunda yakalanarak "sahibi meçhul" sıfatıyla satışına müsaade edilmesinin bu gibi sıkıntıları kökünden çözeceğine inanan İbrahim Bey bu yöntemi uygulayabilmek için hükümetten izin istemektedir⁶⁰. Bunun dışında köylerde ahaliye, kendi aralarından güvenilir bir kişiyi seçip bekçi tutmaları yönünde tavsiye verilmişti. Aslında bazı köylerde ahali bu yöntemi uygulamaya çalışıyordu. Kendilerine güven duyulan kişiler, belirli bir

57 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.3.

58 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.4.

59 Ş.Sami, *a.g.m.*, s. 2273.

60 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.4.

ücret karşılığında özellikle mahsuller gelişip büyüdükleri sırada mahsullerin korunması için görevlendiriliyorsa da zaman zaman bu yöntem Rodos köylülerinin arasında ayrı bir ihtilaf konusu haline gelmişti. Zira, görevlendirilen ve iş başı yaptırılan bekçiye verileceği vaad edilen para çoğu zaman ahali arasında toplanamıyordu. Sonuçta kendisine ücret verilmeyen bekçi işi bırakıyordu. Buna benzer pek çok vakayı işiten İbrahim Bey, bekçilerin işlerini düzgün yapmaları için köylüler arasında toplanacak ücretin kaza yönetimi tarafından yürütülmesini daha sağlıklı bulur. Gerekli izinler için de yine Dahiliye Nezareti'ne istihdamda bulunur⁶¹.

Yirminin üzerinde köyde teftiş yapan Vali İbrahim Bey'in raporunda, Rodos köylüsünün, özellikle de çocukların, mevsimlik işçi olarak nasıl çalıştığına ilişkin ayrıntılı veriler bulunmaktadır. Rodos köylülerinin çiftçi ve rençberlik dışında öteden beri dülgerlik, marangozluk, inşaat işçiliği gibi meslekleri de icra ettikleri bilinmektedir. Bunlar, yılın belirli aylarında mevsimlik işçi olarak Batı Anadolu sahil şehirlerinde çalışmaktaydılar⁶². Kısa süreli adayı terk edenler ziraat mevsiminde Anadolu'ya giderek 5-6 ay orada kalıp kazançlarıyla birlikte tekrar adaya dönmekteydi. Anadolu'ya gidenlerin bir kısmını 13-14 yaşlarındaki çocukların oluşturduğunu belirten İbrahim Bey, çocukların Anadolu'da ziraat işçisi olarak çalışmalarının karşılığı 200-300 kuruş miktarda kazanç elde ettiklerini belirtir. İbrahim Bey çocukların henüz gelişim çağlarını tamamlamadan zorlu şartlarda çalışmalarını hem bedensel gelişmeleri açısından hem de ailelerinden uzun süre uzakta kalmaları nedeniyle ahlaki değerleri kazanamamaları açısından esefle karşılamaktadır. Durumun hassasiyetine ilişkin çocukların aileleriyle bir araya gelerek onlara nasihat ettiğini raporunda dile getirmiştir⁶³.

Rodos'ta Bir Geçim Kaynağı Olarak Ormanlar

Osmanlı yönetiminde bulunduğu müddetçe Rodos'ta bulunan ormanların tümü miriye aitti. Cezâyir-i Bahr-i Sefid Salnamesi'ndeki verilere göre Rodos ormanlarının önemli bir kısmı sarı çamdan oluşmaktadır. Yabani zeytin, cınar, harnup, selvi gibi ağaçlar da oldukça fazladır. Sarı çam ormanları sahile 2 ila 4 saat uzaklıkta yer almaktadır. Bu ağaçların boyları 5 ila 20 metre arasında değişirken genişlikleri 1 ila 3 metreyi buluyordu⁶⁴.

Akdeniz ikliminin yaşandığı Rodos'ta tabii bitki örtüsü uzun yüzyıllar boyu değişim göstermiştir. Ormanların önemli bir kısmı tahrip edilmiştir⁶⁵. Rodos'ta ormanların uğradığı bu tahribata 11 Aralık 1910 tarihinde Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi olarak atanan İbrahim Bey⁶⁶ de şahitlik etmektedir. Raporunda, 1911'de ötede beride küçük küçük ağaçlıkların olduğu Rodos'un eskiden ne denli büyük ormanlara ev sahipliği yaptığını teessüfle anlatmaktadır. Rodos'un orman hacminin giderek küçülmesinin Vali Bey'e göre iki nedeni vardır. Bunlardan ilki çam kabuğu kaçakçılığıdır. Çam kabuğu, ham deriyi kullanılabilir hale getirmek için yapılan sepilemede kullanılmaktaydı. 1870 Orman Nizamnamesine bağlı yönetmelikler vasıtasıyla odun dışı orman ürünlerinden biri olan çam kabuğunun da üretim ve satışları kontrol altına alınmaya çalışılmıştır⁶⁷. Buna rağmen çam ağaçlarının kabuklarını soyarak yasak olmasına rağmen Yunanistan'a nakletmek suretiyle bir gelir elde etmek köyler ahalisinin geçim kaynaklarından biri halindedir. İbrahim Bey, köylülerin

61 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.8.

62 Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 474.

63 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.2.

64 *Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti Salnamesi*, s.202-203.

65 Darkot, *a.g.m.*, s. 753.

66 BOA., DH. MTV. 1/24 (H.8.12.1328-11 Aralık 1910)

67 Erhan Kılıç, "Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Odun Dışı Orman Ürünleri", *4th International Non-Wood Forest Products Symposium*, (4-6 October 2018), Bursa, s.512-513.

yakalanmalarına rağmen bu kaçakçılığa devam etmelerinin nedenini yakalandıkları takdirde ödedikleri cezanın azlığına bağlar. Cezaların yetersiz olmasının yanı sıra Temmuz 1910'da mevcut orman kolcuları lağvedilmiş merkezde sadece bir memur istihdam edilmeye başlanarak ormanlar da korumasız bırakılmıştır. İbrahim Bey esasen orman korucularının da işlerini gerektiği gibi yapmadıklarını hatta zaman zaman işini kötüye kullananların çıktığını itiraf eder. Ayrıca orman kolcularının güvenilir kimselerden seçilmesi ve geçim derdi çekmelerinin önlenmesi ile bu olumsuzluğun giderilmesi yerine koruculuğun tümünden lağvedilmesini de sorgulamaktan kendisini alamaz. İbrahim Bey bu teftişinden önce Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretî'nden süvari ve piyadeden oluşacak 6 kolcunun istihdam edilmesine müsaade edilmesini istirham etmiştir. Hatta çam kabuğu kaçakçılığının önlenmesine yönelik özel bir nizamname hazırlanmasının gerekli olduğunu da Nezaret'e bildirmiştir. Çam kabuğu kaçakçılığının önlenmesine yönelik mevcut olan müsadere tedbiri kaçakçılığı önleyememektedir. Çünkü ormanlarda belirli bir denetim ve gözetim tesis edilmediğinden kaçakçılar nadiren yakalanabilmektedir. Yakalandıkları ana değin yaptıkları kaçakçılıktan zaten yeteri kadar kazançlı çıktıklarından yakalandıkları anda ellerinde bulunan çam kabuklarının müsadere bu eyleme son vermeleri için yeterli bir caydırıcılığa imkân vermemektedir. Müsadere edilen çam kabuklarının müzayedesine bizzat veya tanıdıklarını dahil ederek satın almaktan bile kaçınmamaktadırlar. Bunun önlenmesinin yegâne yolu ya hapis cezası ya da kaçakçılıkta kullandıkları kayık ve hayvanların da müsadere edilmesidir⁶⁸.

Rodos ormanlarına zarar veren ikinci neden Osmanlı Devleti sınırları dahilinde bütün ormanlara zarar veren iptidai ve bilinçsiz bir şekilde ormandan arazi kazanmaya çalışmaktır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti genelinde büyük bir orman kıyımı gerçekleşmiştir⁶⁹. 1870'te Orman Nizamnamesi düzenlenene kadar miri ormanlarda bilinçsiz ağaç kesimi devam etmişti. Ticari amaçla gerçekleştirilen bilinçsiz kesimler ve tarım alanı açılması ormanlarda ciddi boyutlarda tahribata sebep olmuştu⁷⁰. Rodos'ta da köyler ahaliye tarla açabilmek için ormanlarda yangın çıkarmakta bir beis görmemektedir. Buna gerekçe olarak da İbrahim Bey caydırıcılıktan uzak olan yasaları gerekçe göstermektedir. Yangın çıkaranların hükümete ihbar edilmemesi ve bu şekilde açılan tarlaları tasarruf eden köylülerin sorgusuz sualsiz bu tarlaları kullanmayı devam etmeleri diğer kişiler için de kötü örnek teşkil etmekteydi. İbrahim Bey, ormanların yakılmasını önlemek için orman yakanları ihbar etmeyen civar köylülerin de bu suça ortak olarak kabul edilmeleri ve bu şekilde tapusuz tasarruf edilen tarlalara el konulmasının uygulamaya geçirilmesine ilişkin önerisini de aynı nezarete bildirmiştir. Ormanların değeri, korunması halinde ahaliye olabilecek faydalarına ilişkin Rodoslu köylülere pek çok nasihatte bulunmuştur. Lakin bu nasihatlerin köylü nezdinde herhangi bir kıymetinin olmadığı da bilincindedir⁷¹.

Rodos'un Borçlu Ahaliye: Selemcilik ve Rodos'ta Ziraat Bankası'nın Durumu

Rodos nüfusunun önemli bir kısmının geçim kaynağını tarımsal faaliyetler oluşturmaktadır. Çiftçilerin geçimleri, üretimin nicelik ve niteliğindeki düzene bağlıdır. Oysa gübreleme uygulamasında bile yetersizliklerini yukarıda zikrettiğimiz Rodos köylüsü tarımı geleneksel yöntemlerle yapmaktaydı. Bu nedenle aşırı yağış veya kuraklık gibi

68 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.4.

69 Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, S.10, 1999, s.155.

70 Bekir Koç, "1870 Orman Nizamnamesi'nin Osmanlı Ormanlığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, s.240.

71 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.4-5.

olumsuz hava şartlarından hemen ve çok olumsuz etkilenmeleri son derece doğal bir durumdu. Adada yapılan tarımın bu şekilde köylülerin geçimine yetmeyeceği ortadayken köylünün en sık başvurduğu yöntemin borçlanma olması şaşırtıcı değildir. Vali Bey'in söylemiyle uzun zamandan beri halkın bu halde cahil bırakılmış ve kendilerine yol gösterilmemiş olması onları mecburiyetler ve ihtiyaçların karşılanması noktasında birtakım vurguncuların eline düşürmüştü⁷². Tarımdan elde ettikleri zahire geçimlerini sağlamaya yetmeyince köylüler selemcilere başvurmak zorunda kalıyorlardı. Tarım ürünlerinin iç ve dış piyasada pazarlayan tüccarın bazısının kullandığı selem yöntemiyle köylü ürününü henüz tarladayken satıyordu. Tüccar, ürünü piyasa fiyatının altında satın alması karşılığında çiftçiye kredi veriyordu. Eğer çiftçi aldığı krediyi karşılayacak miktarda ürünü tüccara teslim edemezse tüccar, borç bakiyesine murabaha (tefecilik) faizi uygulayarak çiftçiye ek bir yük altına daha sokuyordu⁷³. Rodos köylüleri bir yandan tarımsal üretimlerini piyasa değerinin altına satmak zorunda kaldıkları için diğer yandan söz verdikleri miktarda ürünü teslim edemedikleri için %300 ila 400'e varan boyutlarda borçlanmak zorunda kalmışlardı. Köylülerin bu gibi zor durumlardan kurtarmak amacıyla kurulan Ziraat Bankası da Rodos köylüleri için bir çözüm yolu değildir. Zira, köylülerin zaten Ziraat Bankası'na ödemekle yükümlü oldukları lakin ödeyemedikleri borçları mevcuttur. Atalarından kendilerine miras kalan araziler için gerekli intikal muamelesini harç ve diğer masraflar yüzünden gerçekleştiremediklerinden Ziraat Bankası'na rehin bırakabilecekleri topraklara sahip olduklarına ilişkin evraka da sahip değildirlir. İbrahim Bey, hükümetin daha önce harç ücretini ödemediği intikal muamelelerini yapmalarını sağlayacak bir kolaylık yaptığını, buna ilişkin bildirimlerin ahaliye anlatıldıysa da ahalinin her nedense bu işle uğraşmadığını anlatmıştır. Ancak ahalinin bu gibi vurguncu ve istifçilerin elinden kurtarılması için hükümetin daha önce yapmış olduğu özel müsaadenin süresinin bir yıl daha uzatılmasının isabetli bir karar olacağını vurgulamıştır⁷⁴.

İbrahim Bey teftiş raporunda Ziraat Bankası hakkında da bilgi vermektedir. Ziraat Bankası köylülere emlak rehin alma veya kefil isteme olmak üzere iki yöntemle borç verme imkânı sağlamaktaydı. 1892-1911 yılları arasında Rodos kasabası ile ada üzerinde köylülerin ahalisine Ziraat Bankası tarafından gayrimenkullerinin rehin alınması suretiyle muhtelif senelerde 970.275 kuruş borç verilmiştir. Bu borcun 329.158 kuruşu tahsil edilmiş 641.117 liralık önemli bir kısmı ise bakayada kalmıştır. Başka bir ifade ile yapılan borçlanmanın %65'inden fazlası Ziraat Bankası'na ödenememiştir. Kefil gösterilerek alınan borçlarda ise durum çok daha vahimdir. 170.598 kuruşluk borcun %90'ından fazlası ödenememiş sadece 11.603 kuruş Ziraat Bankası tarafından tahsil edilebilmiştir. 1911 itibarıyla Rodosluların Ziraat Bankasına olan toplam borcu 800.114 kuruştur. Vali İbrahim Bey Rodoslu borçluların mevcut borçlarını ödemek için herhangi bir gayret göstermediklerini ve hatta bu borçların silinmesi talebinde bulduklarını ileri sürmektedir. Borçların ödenebilmesi için Ziraat Bankası Genel Müdürlüğüne Rodos şubesi için 400-500 kuruş maaşla bir süvari tahsildarın tayin edilmesi ve borçların taksitlendirilmesi için bir tebligat yapılmasını önermektedir⁷⁵.

Rodos'ta Bayındırlık İşleri

Rodos'un arazi şartları yol yapımı için önemli bir engel teşkil etmektedir. 20. yüzyılın başında bile Rodos'ta ulaşım oldukça zordu. 1890'da yukarıda ayrıntılarına değinilen araba yolu projesi de yarım kalmıştı. Kara yolundan ziyade halk genellikle ulaşım aracı olarak

72 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.6.

73 Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yay., İstanbul 1998, s.136-137.

74 BOA., DH. MUİ. 152-131, s. 6.

75 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.7.

küçük tekneleri tercihe mecburdu⁷⁶. 1911'de Vali İbrahim Bey'in bizzat teftiş edebildiği 21 köy konum itibariyle Rodos'un kıyı kesimlerinde yer almaktadır⁷⁷. Rodos adasının çevresi yaklaşık olarak 203 km'den ibaret olduğu halde kasabasından başlamak üzere raporun yazıldığı tarihe kadar sadece 8 km'lik muntazam bir şose yol yapıldır. Bu şose yollar kasaba ile Londo ve Kastelloz köyleri arasında bulunmaktadır. Osmanlı hükümeti tarafından vilayet yollarının inşa edilmesi için Rodos Adası'na düşen senelik miktar 100.000 kuruştur. Bir kilometrenin inşa masrafı 33.000 kuruş civarında olduğundan adanın yol yapımının bitmesi kaba bir tahminle 65 yıl sürecektir. Gerçi ahalinin marifetiyle parça parça olmak üzere yaklaşık 68 km'lik şose döşenmişse de bunlar hem bakımsızlıktan harap olmuş hem de baş mühendisin belirttiği üzere güzergâh düzgün tayin edilmediğinden güzergâh üzerinde de ayrı bir çalışma yapmak gerekmektedir. Esasen mevcut yollar bir kenara bırakılmak suretiyle bütün yolları yeniden inşa etmek gerekmektedir.

Sadece şose yapımı değil Rodos adasının başka bayındırlık düzenlemelerine de ihtiyacı bulunmaktadır. Ada arazisinin büyük kısmının engebeli, dağlık olmasından ötürü bu gibi yerlerde geniş dereler üzerinde herhangi bir inşaat yapılamadığı tespit edilmiştir. Özellikle büyük derelerin kışın geçit vermemesi bölge insanları büyük zorluklar çekmektedirler. Ahali yıllardan beri devlete karşı kendi mükellef olduğu sorumlulukları yerine getirdiği halde bu yolsuzluk yüzünden şikâyet etmek hakları teslim edilmelidir. Geçmekte hayati zorluk taşıyan yerlerin 1911 senesinden başlamak üzere mümkün olduğu kadar inşasına başlanması gerekliliği Nafia Nezareti'ne bildirilmiştir. Nezaret'ten gelecek olumlu yazının hemen ardından işe girişileceğini belirten İbrahim Bey köylülerden yol vergilerini muntazam bir şekilde ödemeye devam etmelerini istediğini belirtir. İbrahim Bey Rodos vilayet merkezinde sadece bir başmühendis ve bir kondüktörün istihdam edilmiş olmasını yetersiz bulmaktadır⁷⁸. Zira başmühendisin hem evrak işleriyle uğraşıp hem de bahse konu yolların keşfini yapması imkân dahilinde değildir. Bunu defaatle Nafia Nazırlığı'na yazdığını ancak herhangi bir netice alamadığını da sözlerine ekler. Ahaliye bu nedenle verdiği sözü tutması da mümkün görünmeyen İbrahim Bey'e göre yollar bir memleket için vazgeçilmez önemi haizdir. Özellikle Rodos gibi hassas ve özel bir coğrafyada yol yapımına hız verilmesi gereklidir. Deniz ulaşımını kullanmak isteseler de vasıtaları bulunmayan köyler ahalsinin mahsullerini bu yol yoksunluğu nedeniyle vaktinde Rodos'a ulaştıramamaları köyler ahalsini göçe zorlamaktadır. Onların göç etmesi ise maddi ve manevi açıdan pek çok olumsuzluğa sebep vereceğinden ötürü bir an önce yol yapımının tamamlanması gerekmektedir.

Bayındırlık açısından çözümü elzem olan başka bir sorun daha vardır. Vilayet başmühendisi tarafından halkın şikâyeti üzerine tespiti yapılan konu bahar aylarında Manola köyünün bitiminde akan derenin taşarak köyün bahçeleri, okul ve kilisenin bulunduğu mahalle şiddetle hücum etmesidir. Bu taşma sırasında suya kapılanlar da olmuştur. Başmühendisin yaptığı keşif ve haritalandırma sonrası 340 metrelik bir duvar inşa etmek gerekliliği ortaya çıkmıştır. 22.694 kuruşluk bir masraf gerektirecek olan duvar inşası için yöre köylüleri bedenen çalışacaklarından belirlenen masraftan da büyük bir tasarruf sağlanabilecektir⁷⁹. Bu duvarın akıbetine dair bir veriye tesadüf edilememiştir.

76 Öreñç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s. 342.

77 Vali İbrahim Bey'in bizzat ziyaret ettiği köyler: Kalatiz, Afandoz, Arhangelos, Malona, Tahtalı, Lindos, Vati, Yenadi, Lahanya, Kataviya, Apolke, Arnita, Monolitoz, Şanle, Kastelloz, Kalavarda, Kanaz, Sorani, Vilanova, Kirmasti, Triyanda'dır.

78 BOA., DH. MUI. 152-131, s.11.

79 BOA., DH. MUI. 152-131, s.12.

Rodos'ta Osmanlı Yönetimini Temsil Eden Yapılar

Tanzimat Döneminin kentsel mekânda yarattığı sonuçlardan biri hükümet konaklarının inşasıdır. Yenilenen devlet imajını somutlaştırdıkları gibi halkın gözünde devletin gücünü yerel düzeyde temsil eden bu yapılar hem merkezi iktidar hem de yerel idareciler tarafından da daima önemsenmekteydi⁸⁰. Buna rağmen dönemin şartları hatıra getirildiğinde mevcut iktisadi zorlukların devletin hükümet konaklarının bakım ve onarımı için gerekli kaynağı bulmak konusunda çoğu zaman başarılı olduğunu düşündüremez. Rodos'ta yeni bir hükümet konağının inşasına yönelik faaliyetler 1869'da Kayserili Ahmed Paşa'nın Rodos'tan bir hükümet konağı inşasına yönelik ısrarlı çalışmaları ile başlamıştır. Bahse konu konağın yapım işi ancak Cezâir-i Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa'nın Rodos'ta görev yaptığı 1892-1906 yılları arasında sonuçlanacaktır⁸¹. 1873'te Rodos'a sürgün edilen Ebuzziya Tevfik Rodos'a ilk ayak bastığında karşılaştığı hükümet konağını şu şekilde tasvir eder; *"Bu konak taşralardaki kervansarayları andıran bir yapıdaydı... Divanhaneye girdiğimiz zaman hayretler içinde kaldım. Döşeme tahtaları, bir tarafına basılınca öteki taraf da havaya kalkacak halde birbirinden ayrılmış, eğrilmiş büğrülmişti. Bu tahtalar aynı zamanda nerdeyse insanı basmaktan bile öğrendirecek kadar kirliydi... Tavandan yoksun çatıyı teşkil eden merteklerden aşağıya doğru salkım salkım örümcek ağları uzanıyordu. İnsanın bu binaya, değil hükümet konağı, en sefil bir han demeye bile dili varamazdı. Ortalık baştan başa örümceklere, türlü haşerata mesken olmuştu. Koca bir saltanatın dosta düşmana karşı azametini ve ihtişamını temsil etmesi gereken bir devlet konağı, bir daire —yazık ki— bu haliyle o saltanatın aczini ve miskinliğini dile getirir gibiydi."* Ebuzziya Tevfik Rodos'ta bulunan yöneticilerin bir kısmının merkezden hiç yardım almadan onarım işine giriştiklerini ancak İstanbul'un buna her defasında karşı çıktığını belirtir⁸². Ancak Ebuzziya Tevfik'in Rodos'a sürülmesinden yaklaşık beş yıl sonra hükümet konağının yenilenmesi gündeme gelecektir. 1878'den 1881'e kadar Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nde valilik görevi icra eden Mehmed Sadık Paşa'nın ilk yaptığı icatlardan biri Rodos'ta görev yapacağı Hükümet Konağı'na yönelik olmuştur⁸³.

1911'de Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi olan İbrahim Bey de ada üzerindeki hükümet binalarının Osmanlı Devleti'nin şan ve şerefine yakışır olması gerektiği konusunda Ebuzziya Tevfik'le ortak kanaattedir. Vali Bey, tahkikat yaptığı Londoz ve Kastelloz Nahiyelerindeki hükümet dairelerinin buldukları hali hiç beğenmemiştir. Tek katlı, dar ve rutubetli olan bu binaların neden tercih edildiğini nahiyeye müdürlerine sorduğunda ayda 19 kuruş kira bedeli ödenebildiği, bu miktarlarla da ancak buna benzer binaların kiralanabildiği cevabını almıştır. Oysa özellikle Londoz Nahiyesi sahip olduğu antik değer ve barındırdığı kale harabesi nedeniyle yabancı seyyahlar tarafından ziyaret edilmektedir⁸⁴. Jandarma Karakolların bazısı da hükümet daireleri ile aynı durumdadır. Afandoz ve Monolitoz'a yeni birer jandarma karakol inşa edilmesi de elzem görülmüştür. Vali Bey Hükümet daireleri için aylık kira bedelinin hükümetin onuru için en az 40 kuruşa çıkarılmasını da gerekli görmektedir⁸⁵.

80 Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2017, s.239-240.

81 Neval Konuk, "Tanzimat Sonrası Şekillenen Cezâir-i Bahr-i Sefid Vilâyet Mekezi Rodos Hükümet Konağı", *Art-Sanat*, S.9, 2018, s. 203.

82 Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, C. I, Hürriyet Yay., Sad. Ş. Kutlu, İstanbul 1973, s.570-571.

83 Örenç, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s.136.

84 Vali sadece Londoz'dan bahsetmekte ise de Rodos, pek çok amaçla gezginlerin rotasında yer alan bir adadır. Ayrıntı için bkz.: Özgün, "Society and Economy on the Islands of Rhodes in Western Travel Journals in the 19th Century", ss.197-227.

85 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.16.

Rodos'ta Köy İdaresi: Muhtarlar

Klasik dönemden itibaren mahalle ile Osmanlı idaresinin en alt unsuru olduğu bilinen köylerin idaresi de 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile merkezîyetçi bir bakışla yeniden dizayn edilmişti. Her yıl yenilenecek bir seçimle köy idaresini muhtarlar ele almalıydı. Muhtar aday olabilmek için belirli bir miktar vergi verebilme şartını sağlamak gerekiyordu⁸⁶. Rodos köylerinde de muhtar ataması yöre halkından olup kendilerine inanılan ve güvenilir kimselerden seçim yapılması suretiyle gerçekleşmekteydi. Vali İbrahim Bey'in aktardığından anlaşıldığı üzere 1911'de yapılması gereken muhtarlık seçimleri henüz icra edilmemişti. Bunun sebebi vali tarafından araştırıldığında muhtar seçilen kişiye verilecek aidatın ödemesinin yapılamamasına bağlı olarak muhtarlığın güvenilir kimseler tarafından tercih edilmemesi olduğu anlaşılıyordu⁸⁷. Hakikaten Temmuz 1910'da Dahiliye Nezareti'nin yazısında köylerde muhtar, muallim, kâhya ve korucu gibi görevlilerin hizmetlerini düzenli yapabilmeleri, aidatlarının ödenmesine ilişkin yasal bir boşluk olduğundan hareketle bu boşluğun doldurulması için bütün vilayet yöneticilerinden fikirleri sorulmuştur⁸⁸. Vali İbrahim Bey, güvenilir ve kabiliyetli kimseler yerine menfaat temin etmek için muhtar olmaya çalışan cahillerin varlığından haberdar olduğu için muhtarlık seçiminin gerektiği gibi yapılabilmesi için nahiye müdürleriyle jandarma karakol kumandanlarına talimat göndermeyi ihmal etmemiştir. Ancak bahse konu boşluk nedeniyle muhtar seçimlerinde her yıl zorluk çıkmakta olduğu da aşıkardır. Bunu önlemek için İbrahim Bey geçmiş senelerde alınmakta olan aidat miktarının aynısının her köyde ahalinin ödeme gücüne göre adaletli bir şekilde pay edilmesi, paylaşımın ilan edildiği tarihten itibaren on gün içinde kendisine isabet eden miktara yönelik şikâyet eden olursa bu tür itirazların nahiyeler tarafından araştırılarak karara bağlanması yolunu Maliye Nezareti'ne önermektedir. İbrahim Bey muhtarların görev tanımlarının açık olmasına rağmen buna ilişkin herkesin anlayabileceği bir lisanda risale hazırlanarak yayımlanmasını de tavsiye eder⁸⁹.

Rodos'ta Eğitim

II.Mahmud'un saltanat yıllarında girilen ilköğretimin mecburi hale getirilmesi işinden beklenen verim dönemin diğer önemli karışıklıkları nedeniyle istenilen ölçüde alınamadıysa da Tanzimat'ın ilanının hemen ardından tekrar eğitim konusuna ilgi gösterilmiştir⁹⁰. Rodos'un ilk Rüşdiye'sinin tesisi 1850'den sonra gerçekleşir⁹¹. Rüşdiye mektebinin açılışından sonra orta öğretimin ikinci kademesini oluşturan İdâdî mektebinin açılması için 30 yıldan fazla beklemek gerekecekti⁹². II.Abdülhamid'in saltanat yıllarında eğitim alanında gerçekleştirilen ıslahatdan Rodos da payını aldı. 1877-1893 yılları arasında II.Abdülhamid'in emlâk-ı humâyunda bizzat yaptırdığı okullar listesine bakıldığında Rodos'ta 3 ibtidai okul yaptırdığı görülür⁹³.

Rodos'un köylerinde 19. yüzyılın sonlarına doğru Müslümanların temel eğitiminde gerileme olduğu burada mutasarrıflık yapmış olan Namık Kemal Bey'in yazılarından anlaşılmaktadır. Kendi döneminde Rodos'ta oldukça başarılı işler gerçekleştirmiş olan

86 İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s. 433-434.

87 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.14.

88 Ayrıntı için bkz. Tülay Ercoşkun, "Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Kurumunun İşleyişine İlişkin Düzenlemeler", *Bilgi*, S.60, Kış 2012, s.141 vd.

89 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.14.

90 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yay., İstanbul 1996, s. 223-224.

91 Öreng, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s.273.

92 Ayrıntı için Bkz. Öreng, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, s.271-280.

93 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara 1999, s.87.

Namık Kemal Bey⁹⁴, Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e yazdığı bir mektubunda; "*Hâlimi sormayınız. Rodos'un hükûmeti ne nev' hükûmet imiş anlayamıyorum...Ada'da Müslümanlar tanassur ediyor diye köylere mektep yapmaya teşebbüs etmişler, beş köy için devletten hoca maaşı istemişler. Devlet de müsaade etmiş; halbuki o beş köyde hiç tanassur etmiş adam yok. Zaten köylerin birer imamı da var imiş. O maaşları zaten miskin suhtelere vermişler. Beride dört köy var; imamı, camii, mektebi hiçbir şeyi yok; içlerinden 22 kişi de tanassur etmiş. Bunlar için ne mektep yapmak istemişler ne de hoca maaşı istemeyi tasavvur etmişler...*"⁹⁵ diyen Namık Kemal Bey, Müslümanların eğitimden yoksun olmaları nedeniyle Müslüman ahali arasında ihtida vakalarının gittikçe artış gösterdiğine dikkat çekmiş, önlem olarak yeni okulların açılması gerekliliği üzerinde durmuştur.

Rodos'un Müslüman köylerindeki eğitim sorununu ortaya koyan bir başka belge de 23 Ekim 1910'da Rodos Maarif Müdürü tarafından Maarif Nezaretî'ne gönderilmiştir. Maarif Müdürü, tamamen Müslümanlardan oluşan 15'er haneden müteşekkil Aşağı ve Yukarı Kalamina köylerinde okul ve mescit yaptırılmasının çok önemli olduğunu belirtir. İki köyde hiç ibtidai okul bulunmadığını, ahalinin etrafında bulunan Hristiyan köylerle münasebetinden dolayı günden güne Hristiyanlaşmaya meyl ettiklerine ilişkin istihbarat alındığına dikkat çekmektedir. Aynı belgede bu köylere mektep yapılması gerekliliğine rağmen bütçede inşaat masrafını karşılamak üzere bir kuruş bile tahsisat yapılmadığının altını çizmektedir⁹⁶.

Vali İbrahim Bey'in hazırladığı rapordan da anlaşıldığı üzere eğitim problemi Rodos'un İtalyan işgaline kadar çözümlenebilmiş değildir. İbrahim Bey teftiş ettiği köylerden sadece ikisinde Londoz ve Kataviya'da Müslüman çocukları için hükümet eliyle kurulmuş birer okul olduğunu söyler. Londoz'daki okulun mualliminin donanımı Vali Bey'e yeterli görünmemiştir. Aslında ehliyetli muallim bulmanın zorluğu muallim maaşlarının yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Vilayet Maarif Meclisinde de bu konu ele alınmış maaşların makul bir seviyeye çıkarılması lüzumu Maarif Nezaretî'ne bildirilmiştir.

Muallim konusunun dışında yapısal anlamda da okulların durumu oldukça kötüdür. Bu nedenle Londoz'daki okulun istenilen tahsisatın gelmesine kadar başka bir mahalle nakli Nahiye Müdürlüğüne tebliğ edilmiştir. İbrahim Bey Kataviya Mektebi'ni de daha önce Giritli göçmenlerin barınmaları için hükümetçe yaptırılmış olan ancak sahiplerinin vilayet merkezine taşınmaları nedeniyle boş kalan hanelerden birine geçici olarak naklettirmiştir.

İbrahim Bey Müslüman okullarının yetersizliğini tespit ettikten sonra gayrimüslimlerden Rum cemaatinin mekteplerinin yapısal durumunun gayet iyi ve yeterli olduğunu anlatır. Rum Mekteplerinden bir kısmının padişah iradesi olmadan inşa edilmiş olduğu tespit edildikten sonra bu okullar için ruhsat alınması hususu metropolitliğe tebliğ edilmiştir. Halen inşası devam eden okulların inşaatı da ruhsat alımına değin tatil edilmiştir. Bu uygunsuzluktan çok daha önemlisi Rum okullarında icra edilen ders programlarıdır. İbrahim Bey okutulan ders programlarının örneğini raporuna eklemeyi ihmal etmemiştir⁹⁷. Eski Yunan tarihi okutturmak suretiyle Osmanlı çocuklarının zihinlerinin hayallerle doldurulduğunu ifade eden İbrahim Bey Rum mekteplerini tasvir ederken duvarlarında Asya, Avrupa, Amerika ve Yunanistan haritalarının bulunduğunu, coğrafya

94 Örenç, a.g.e, s.272.

95 Tansel, a.g.e., s .113-114.

96 BOA, MF. İBT. 289-72.

97 Bkz. Rapor ek-1 Rodos Rum Mektebi Ders Programı, Ek-2'de Rum Ortodoks İbtidai mekteplerinde hangi kitapların okutulduğuna ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Ek-3'te ise Rum Ortodoks Rüşdiye mekteplerinde okutulan kitapların isimleri bulunmaktadır.

derslerinde bu haritaların kullanıldığını anlatır. Bazı okullarda ise sadece Yunanistan haritası bulunduğunu söyler. Bu okulların muallimleri ile yaptığı görüşmelerde neden sadece Yunanistan haritasının asıldığı ve neden Osmanlı coğrafyası ile Osmanlı tarihinin okutturulmadığını sorduğunda kendisine taraflarına gönderilen müfredatı takip etmekle mükellef oldukları şeklinde cevap vermişlerdir. Bu mesele hakkında etraflıca bir tahkikat yapan Vali Bey, ibtidai mektepler ve rüşdiye ve idadi derecesinde bulunan mekteplerde yetiştirilen öğrencilerin Yunanistan'daki okullara imtihansız girişlerinin sağlanabilmesi için Yunan müfredatına uygun surette bir eğitim programının düzenlendiği sonucuna ulaşmıştır. Rum cemaati okullarında bu eğitim anlayışının devam etmesi halinde hükümet tarafından gerekli olarak görülüp gerçekleştirilmesi talep edilen "ahali-i osmaniye'nin vatan-ı mukaddeslerine ısındırılmaları" işini gerçekleştirmeyi imkânsız kılacağını ifade eder. Bunu tersine çevirmenin tek yolu Osmanlı tarih ve coğrafyası derslerinin Rumca okutturulmasının şart koşulmasıdır⁹⁸.

Ancak yaklaşık bir yıl sonra Rodos İtalyan donanması tarafından 12 Adayla birlikte işgal edildiğinde Rumlardan yararlanacaklardı⁹⁹. Hatta 3 Haziran 1912'de Fransız Hükümeti'ne Rodos ve 12 Ada'nın Yunanistan'la birleştirilmesi hususunda müracaatta bulunacaklardır¹⁰⁰.

Rodos'un Osmanlı yönetimine geçtiği andan itibaren halka tanınan dil serbestisi neticesinde ada halkının Osmanlı merkez yönetimi ile irtibatlarında da anadillerini konuştuklarından Türkçe öğrenmek durumunda kalmamışlardı¹⁰¹. Rodos Valisine göre hayatlarını idame ettirmek için Anadolu sahillerine gitmek zorunda olanların dışında Rodos'ta köyler ahalisinin hemen hiçbiri Türkçeyi bilmemeleri meselesini de iyice düşünmek gerekmektedir. Maarifin gayrimüslim okullarına ayırdığı meblağın mevcut durumu düzeltmek için kullanabileceği fikrini savunan İbrahim Bey'e göre hükümet tarafından gerekirse mevcut meblağın artırılmasıyla Türkçe ve Rumca bilen öğretmenlerin tayini çocukların istenen zeminde büyümelerine imkân sağlanacaktır. Bu konu Müslüman okullarının kötü durumun ortada olmasına rağmen hükümet tarafından küçümsenemeyecek denli mühimdir. Ahalinin Türkçe konuşmama meselesi sadece vatan sevgisinin sağlanması ile alakalı değildir. Ahalinin Türkçe öğrenmesine imkân sağlanması halinde çoğu zaman hükümetle olan muamelelerde ortaya çıkan zorluklar da bertaraf edilmiş olacaktır¹⁰².

Devlete Hizmet: Rodos'ta Askerlik

Osmanlı Devleti'nde 7 Ağustos 1909'a kadar Müslüman olmayan Osmanlı tebaası Bedel-i Askeriye vergisini vermek suretiyle askerlik hizmetinden muaf olabiliyordu. Ancak bu tarihten itibaren Bedel-i Askeriye kaldırılarak askerlik hizmeti din farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaasını kapsar hale dönüştürülmüştü. 11 Ağustos 1909'da Takvim-i Vekayi'de yayınlanarak ilan edilmesine¹⁰³ ek olarak tüm vilayetlere olduğu gibi Rodos ahalisine de anlatılabilmesi için Türkçe ve Rumca beyannameler hazırlanmıştı. Bu beyannamelerde meşrutiyet hükümetinin askerliği gayrimüslimler için de zorunlu hale getirmesi suretiyle gayrimüslimlerin Müslümanlarla eşit bir konuma getirilmesi ve Osmanlı

98 BOA., DH. MUİ. 152-131, s.9.

99 Orhonlu, *a.g.m.*, s. 2.

100 Necdet Hayta, "Rodos ile 12 Ada'nın İtalyanlar Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Adaların Durumu (1912-1918)", *OTAM*, S.5, 1994, s.140.

101 Turan, *a.g.m.*, s.81.

102 BOA., DH. MUİ. 152-131, s. 10

103 *Düstur*, 2. Tertip, c.I, Dersaadet 1329, s.420.

ülkesinde yaşayan bütün unsurlarda vatan sevgisi ve birliği tesis etmenin amaçlandığı, askerlikten kaçmanın vatana ihanet etmekle eş değer olduğu ve elbette sert bir şekilde cezalandırılacaklarına ilişkin bilgiler yer almaktadır¹⁰⁴.

İbrahim Bey teftişi esnasında askerlik hizmeti ile ilgili yasal düzenlemeyi, bir kere daha köylülere söylemeyi ihmal etmemiştir. Vali Bey, çalışmaya konu raporunu Dahiliye Nezareti'ne göndermeden önce 24 Mayıs (1)327 (6 Haziran 1911) tarih ve 158 numaralı tahrirat ile din farkının önemi olmaksızın askerlik yapmamak için Yunanistan'a veyahut başka ülkelere kaçmanın Rodos ahalisi arasında revaçta bir eylem olduğunu bildirmiştir. Kaçarken kullandıkları yöntem genellikle bir kayık vasıtasıyla Sömbeki Adası'na oradan da Yunan vapurlarıyla Yunanistan veyahut herhangi başka ülkeye geçmektir. Bu kaçakların engellenmesi kara ve deniz yolu araçlarından mahrum olan Vilayet yönetiminin imkânsız bir haldedir.

Asker kaçaklarının önlenmesi yönünde nüfus vukuatlarının da sağlıklı bir şekilde alınması gerekir. Oysa Rodos genelinde muhtarların laubaliliği gibi birtakım engeller bu işin gerektiği gibi yapılmasının önüne geçmektedir. Raporda özellikle gayrimüslimlerin nüfus bilgilerinin sağlıklı alınabilmesi için metropolithane veya hahamhanelerin kullanılması bir alternatif çözüm olarak Dahiliye Nezareti'ne sunulmaktadır. Zira gayrimüslimler doğum, vaftiz, evlenme, cenaze gibi sosyal hayatta yaşanılacak nüfus olayları karşısında cemaatlerinin bağlı olduğu dinsel kuruma bilgi vermekle mükelleftirler. Metropolit hane gibi dinsel kurumların ellerindeki bilgileri hükümetle paylaşmaları yönünde yasal bir zemin oluşturulması halinde mevcut sorunun kolaylıkla izalesi mümkün olabilecektir¹⁰⁵.

Sonuç

Akdeniz'in stratejik noktalarından biri olması nedeniyle Osmanlı yönetimine dahil edilen Rodos, bu önemine binaen uzun süre Cezâyir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'ne de merkezlik yaptı. İdari ve stratejik önemine rağmen 19. yüzyılın sonlarından İtalyan işgaline kadar sosyo-ekonomik koşullarına işaret etmeye çalıştığımız Rodos'ta ilk göze çarpan konu dışa verilen göçtür. Ada nüfusunun azalmasında en önemli etkenler raporlara "geçim sıkıntısı" ve "askere gitmek istememek" olarak yansımıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lloyd Vapur Kampanyası'nın Rodos'u güzergâh noktalarından biri olarak belirlemesiyle birlikte adanın merkezinde daha canlı bir ticari hayatın başladığını düşündürtecek verilere rağmen özellikle kırsal kesimde ada nüfusunun geçim şartları oldukça güç görünmektedir. Rodos köylüleri hayatlarını sürdürmek için muadillerine göre daha verimli görünen ada topraklarında çiftçilik yapmaktadır. Tahıl üretimi hemen hiç gelir getirmez. Zira gelir sağlamak için tahılı Rodos şehrine taşımak gerekmektedir. Adanın iç bölgelerinden Rodos şehrine emtia taşımak düzgün şose yolların olmaması nedeniyle hemen imkânsız gibidir. İç bölgelerde üretilen tahıl yerine Rodos şehri ihtiyacını Batı Anadolu'dan temin etmek zorunda kalır ki bu zaruret esasen tahılı iç kesimlerden getirmeye oranla çok daha ucuz bir yöntemdir. Yaş meyve-sebze ise adanın sahip olduğu iklim nedeniyle köylünün yüzünü güldürebiliyorken 19. yüzyılın sonlarında bir yandan küçük vapur şirketlerinin devreye girmesi sonucu nakliye sürecinin uzaması, diğer yandan zirai hastalıkların zuhur etmesi nedeniyle hayat şartları daha da güçleşmişti. Osmanlı yönetiminin buna yönelik kapsamlı iyileştirme çalışmaları yok değildir. Ancak Osmanlı coğrafyasının 93 Harbi sonrasında ardı arkası kesilmeyen buhranları ile ekonomik sıkıntıları göz önüne alındığında bu çalışma ve projelerin ne denli hayat bulabildiği tartışmalı bir konudur. Geçim sıkıntısı içindeki halk

104 BOA., DH. MUI. 152-131, s.13.

105 Rapor, s.13.

selemcilere %300-400'lük faizlerle borçlanmaktadır. Bu borcun yanında esasen köylüye kredi imkânı sağlamak maksadını taşıyan Ziraat Bankası'na da ciddi meblağlarda borçlu olan Rodos halkı bu borçlarını ödemeye yeltenmedikleri de ortadadır.

Nüfusun azalma nedenlerinden bir diğeri askere gitmemek için kullanılan yöntem olan göçtür. Bu husus ada insanının Osmanlı Devleti için bir aidiyet duygusu beslemediğinin de göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bu değerlendirmenin doğruluk payını yükselten başka veriler de Osmanlı merkezine peyder pey gönderilen raporlarda apaçık bellidir. Berlin Kongresi ertesinde Kıbrıs yönetiminin İngiltere'ye bırakılmasının ardından nüfusunun önemli bir kısmını Rumların oluşturduğu Rodos halkının devlet aleyhine dönmeye başlaması, adanın tahkim edilmemesi halinde Osmanlı sancağının yerini Yunan bayrağının alması ihtimaline ilişkin Osmanlı yönetimi zaman zaman bilgi sahibi olmuştur. Buna rağmen ada ahalisini Osmanlı Devleti'ne bağlı kılmak hususunda başvurmayı gerekli gördüğü tedbir İbrahim Bey'in halen bu konuda şaşkıncu bir şekilde umutlu olduğunu göstermektedir. Zira Yunanistan'ın bağımsızlığı üzerinden sekseni aşkın yıl geçmiş bulunmaktadır. Raporunu hazırladığı 1911 yılında yoğunlukla Rumların yaşadığı bu coğrafyada insanların fırsatını buldukları anda Yunanistan'a bağlanmak isteyecekleri çıkarımını kolaylıkla yapabilmek mümkün iken İbrahim Bey'in, eğitim yolunda alınacak tedbirlerle yeniden ada halkının Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı isteyebileceği yolundaki ifadeleri onun ya aşırı iyimser bir tutum sergilediği veyahut dönemin şartlarını görmezden geldiği şeklinde yorumlanabilir. Rodos Adası'ndaki en üst düzey Osmanlı idarecisi sıfatıyla Vali İbrahim Bey görevinin gerektirdiği üzere din ve etnik ayırım gözetmeksizin Rodos halkının geçim sıkıntısına son verebilecek projeleri, adanın yol, köprü ihtiyacı, okullarının durumu gibi her türlü eksikliğini gidermeye, olumsuzlukları ortadan kaldırmaya çabalamıştır. Halkın sorunları ve ihtiyaçlarının yanında Rodos'un ormanlarının korunmasına yönelik girişimlerde de İbrahim Bey'in aktif olduğu anlaşılmaktadır. Yaygın olarak yapılan çam kabuğu kaçakçılığını engellemek için öneriler sunarken tarla açabilmek için orman yakmakta bir sakınca görmeyen ada halkına mevcut bir engelleme mekanizmasının olmamasından ötürü sadece nasihat edebilmiştir. Vali Bey'in teftişinden birkaç ay sonra İtalyan işgaline uğrayan ada halkının çoğunluğunu oluşturan Rumlar, Osmanlı Devleti'nden ziyade Yunanistan'a hissi bağlar kurmuş vaziyettedir. Buna rağmen ada halkının kişisel borçlarının silinmesi beklentisine varıncaya kadar her türlü ihtiyaç ve eksikliğin giderilmesi Osmanlı Devleti'nden beklenmektedir.

1911 yılında resmiyette hala Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Rodos'un ahalisinin önemli bir kısmı mevcut her türlü sorununun çözümünü Osmanlı Devleti'nden beklese de devlete bağlılık hissiyatını kaybetmiş görünmektedir. İçinde bulunduğu ağır buhranlara rağmen Osmanlı Devleti açısından Rodos, ilk fırsatta Yunanistan'a bağlanmayı isteyeceğini bildiği ahalisine rağmen halkın geçim kaynaklarının artırılması, bağındırlık eksikliklerinin giderilmesi, eğitimin aksamaması için çabaladığı memalik-i osmaniye'nin bir parçasıydı.

Kaynakça

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 1860/139435.

BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.) 2520/188933.

BOA, Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye Dairesi (DH. MUI.) 152/131.

BOA, Dahiliye Mütenevvia (DH. MTV.) 1/24.

BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi (MF. İBT.) 289/72.

BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE. 40)/76.

Araştırma ve Tetkik Eserler

- Abulafia, David (2012), *Büyük Deniz Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev.: Gül Çağalı Güven, Alfa Yay., İstanbul.
- Akyıldız, Ali (1996), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yay., İstanbul.
- Avcı, Necati (1995), "Kanuni'nin İkinci Büyük Seferi Olan (928/1522), İstanbul-Rodos-İstanbul Seferi Menzilleri ve Bu Arada Yapılan İşler", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, s.23-42.
- Avcı, Necati (2000), "Osmanlıların Rodos Şövalyeleri ile İlk Temasları ve Kanuni'nin Adayı Fethi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.13, S.2, s.209-216.
- Avcı, Yasemin (2017), *Osmanlı Hükümet Konakları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Bostan İdris -Ali Kurumahmut (2003), *Haritalar ve Coğrafya Eserlerine Göre Ege Denizi ve Ege Adaları*, SAEMK Yay., Ankara.
- Bradford, Ernle (2004), *Akdeniz (Bir denizin Portresi)*, Çev. Ahmet Fethi, İş Bankası Yay., İstanbul.
- Braudel, Fernand (1990), *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev.: M.A.Kılıçbay, C.II, Eren Yay, İstanbul.
- Cezayir-i Bahr-i Sefîd Vilayeti Salnâmesi*, Sene 1321.
- Cuinet, Vital (1892), *La Turquie D'Asie, Géographie Administrative*, Toma Premier (I), Éditeur Ernest Leroux, Paris.
- Darkot, Besim (1964), "Rodos", *İ.A.*, C.IX, M.E.B. Yay., İstanbul, s.753-758.
- Düstur*, 2. Tertip, c.I, Dersaadet 1329, s.420.
- Ebuzziya, Tefvik (1973), *Yeni Osmanlılar Tarihi*, C. I, Hürriyet Yay., Sad. Ş. Kutlu, İstanbul.
- Ercoşkun, Tülay (Kış 2012), "Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Kurumunun İşleyişine İlişkin Düzenlemeler", *Bilig*, S.60, s.131-154.
- Erdoğan Mehmet Akif (1996), "The Island of Rhodes Under Ottoman Rule: Military Situation, Population, Trade and Taxation", *Arab Historical Review for Ottoman Studies*, 13-14, Zaghoun, s.29-41.
- Erdoğan, M.Akif (Temmuz 2004), "Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos Seferi Ruznamesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XIX, S.1, , s.55-71.
- Erdoğan, Mehmet Akif (1998), "Rodos Adası'nda 1711 yılında Timarlar ve Timarlılar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c.13, s.25-48.
- Erdoğan, Mehmet Akif (2018), *Rodos'un Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Er Yay., İzmir.
- Gökbilgin, Tayyib (1956), "Kanuni Sultan Süleyman Devri Başlarında Rumeli Eyaleti, Livaları, Şehir ve Kasabaları", *Belleter*, C. XX, S.78, s.247-294.
- Güran, Tefvik (1998), *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yay., İstanbul.
- Hayta, Necdet (1994), "Rodos ile 12 Ada'nın İtalyanlar Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Adaların Durumu (1912-1918)", *OTAM*, S.5, s.131-144.
- Karal, Enver Ziya (1995), *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara.
- Kılıç, Erhan (2018), "Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Odun Dışı Orman Ürünleri", *4th International Non-Wood Forest Products Symposium, (4-6 October 2018)*, Bursa, s.511-521.

- Kılıçaslan, Mustafa Emre (2013), *Avusturya Lloyd Vapur Kumpanyası'nın Osmanlı İskelelerindeki Faaliyetleri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun.
- Kiel, Machiel (2008), "Rodos", *DİA*, C. 35, İstanbul, s.155-158.
- Koç, Bekir (1999), "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, S.10, s.139-158.
- Koç, Bekir, (2005), "1870 Orman Nizamnâmesi'nin Osmanlı Ormancılığına Katkısı Üzerine Bazı Notlar", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, ss.231-257.
- Kodaman, Bayram (1999), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara.
- Konuk, Neval (2018), "Tanzimat Sonrası Şekillenen Cezâir-i Bahr-ı Sefid Vilâyet Mekezi Rodos Hükümet Konağı", *Art-Sanat*, S.9, s.193-213.
- Korkmaz, Adem (2019), *16. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un İlaşesinde Rodos'un Yeri ve Adanın İlaşesinin Temini*, Karamanoğlu MehmetBey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman.
- Orhonlu, Cengiz (1964), "Oniki Ada'da Türk Eserleri ve Türk Nüfusu", *Türk Kültürü*, S.24, Yıl II, s.29-34.
- Ortaylı, İlber (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedid Neşriyat, Ankara s. 433-434.
- Örenç, Ali Fuad (2006), *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul.
- Örenç, Ali Fuat (2006), "Berlin Kongresi Sonrası Osmanlı-Yunanistan Hudut Müzakerelerinde Ege Adaları'nın Askerî Durumu (1880-1881)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.10, s.167-196.
- Özgün, Cihan (2015), "Rodos Adasında Tanassur Hareketleri ve Namık Kemal", *2. Turgut Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Uluslararası Sempozyumu (1-4 Kasım 2013) Bildiriler*, C.2, İzmir, s.303-315.
- Özgün, Cihan (2019), "Society and Economy on the Islands of Rhodes in Western Travel Journals in the 19th Century", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 34, S.1, s.197-227.
- Ş.Sami (1891), "Rodos", *Kamus'ul Alam*, c.III, Mihran Matbaası, İstanbul.
- Şakiroğlu, Mahmut H. (1993), "Cezâyir-i Bahr-i Sefid", *DİA*, C.7, İstanbul, s.500-501.
- Tansel, Fevziye Abdullah (2013), *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları-IV*, Rodos ve Sakız Mektupları, TTK, Ankara.
- Taşbaş, Erdal (2017), "I. Dünya Savaşı'nda Rodos Eksenli Osmanlı-İtalya İlişkileri", *Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C.I, TTK Yay., Ankara, s.395-407.
- Tekindağ, Şehabettin (Mayıs 1968), "Rodos'un Fethi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.8, s. 58-59.
- Tezcan, Betül (2017); "16. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Bir Ege Adası: Rodos (367 Numaralı/1530 Tarihli Rumeli Vilayeti Defterine Göre)", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (6-8 Ekim 2016, Çanakkale)*, *Bildiriler*, C.I, Çanakkale, s.135-143.
- Tuncel Metin, İdris Bostan (1998), "Dünden Günümüze Ege Adaları", *Coğrafya Dergisi*, S.6, s.27-58.

İtalyan İşgali Öncesinde Rodos ve Vali İbrahim Bey'in 1911 Tarihli Raporu

- Turan, Şerafettin, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", *Bellekten*, C.XXIX, S. 113, Ocak 1965, s.77-119.
- Yeneroğlu, Kutbay Elif (2014), "Economic and Commercial Conditions of the Island of Rhodes at the Begining of 20th Century According to the Reports of Sir Alfred Biliotti", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C.XIV, S.29, s.39-56.
- Zîver Bey (2013); *Rodos Târîhi*, Çev.: Harid Fedai, TTK Yay., Ankara.

İNGİLTERE'DE KURULAN DARDANEL KOMİSYON'UN ÇANAKKALE SAVAŞI İLE İLGİLİ SORULARINA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN VERDİĞİ CEVAPLAR

THE RESPONSES OF THE OTTOMAN EMPIRE TO THE QUESTIONS OF THE DARDANELLES COMMISSION ESTABLISHED IN ENGLAND ON THE GALLIPOLI CAMPAIGN

Murat KARATAŞ*, Suat Eren ÖZYİĞİT**

Geliş Tarihi/Received:19.12.2020

Kabul Tarihi/Accepted:25.12.2020

KARATAŞ, Murat- ÖZYİĞİT, Suat Eren, (2021), "İngiltere'de Kurulan Dardanel Komisyon'un Çanakkale Savaşı ile İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu'nun Verdiği Cevaplar", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 347-365.

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi, 3 Kasım 1914 tarihinde Müttefik kuvvetlerin Seddülbahir'i bombalaması ile açılmıştı. Müttefik kuvvetlerin, Çanakkale Boğazı'nı donanma kuvvetlerine dayalı olarak geçme harekâtlarının sonuncusu olan 18 Mart 1915 Boğaz Muharebesi de başarısızlıkla sonuçlanınca 25 Nisan 1915 tarihinde bu sefer de amfibi harekâtı 8,5 ay sonra 9 Ocak 1916 tarihinde Gelibolu Yarımadası'nı tahliye etmeleri ile son bulmuştu.

Müttefik devletler açısından tahliye ile sonuçlanan Gelibolu Harekâtı, yoğun propaganda ile "başarılı" olarak yansıtılsa da kamuoyundaki eleştirilerin dillendirilmesini engelleyememişti. Bunun üzerine 1916 tarihli "Özel Komisyonlar Yasası"na dayanarak Çanakkale Cephesi'ndeki başarısızlık nedenlerini araştırmak üzere İngiltere'de "Dardanelles Commission" kurulmuştu. Bu komisyon, Kraliyet Soruşturma Komisyonları'ndan biri idi. 10 kişiden oluşan bu komisyonunun başkanlığına 75 yaşındaki Evelyn Baring atanmıştı; ancak Baring 29 Ocak 1917 tarihinde ölünce komisyonun başkanlığına Yüksek Mahkeme Hâkimi William Pickford getirildi.

Henüz Birinci Dünya Savaşı bitmeden kurulan bu komisyon, tahliye ile neticelenen "Gelibolu Harekâtı"ndaki kayıpların nedenlerini ve sonuçlarını araştıracaktı. Mahkeme gerekli görürse tanık ifadelerine de başvurabilirdi. Bu amaçla 1916 yılı ağustos ayından 1917 yılının eylül ayına kadar 168 tanığın ifadesi mahkemede dinlendi. Çanakkale Komisyonu, 1917 yılının şubat ayında ve aralık ayında iki ayrı rapor yayınlamıştı. Komisyonun kuruluş amacı, büyük oranda Hamilton ile Winston Churchill'in harekâtta ihmalleri sorgulama hedefine matuf iken ortaya çıkan tablo, Gelibolu Harekâtı'nın İngiltere açısından başarılı olduğu şeklindeki kanaatin ağır basmasına vesile oldu.

Askeri arşiv çalışmaları esnasında rastladığımız bir belge dizini, İngiltere'de kurulan bu komisyonun Osmanlı İmparatorluğu ile de iletişime geçtiğini ortaya çıkardı. Bu makale, İngiltere'de kurulan Çanakkale Komisyon'un Çanakkale Savaşları ile ilgili Osmanlı İmparatorluğu'na neler sorduğunu ve ondan ne cevaplar aldığı ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Savaşı, Çanakkale Komisyonu.

*Doç., Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: muratkrats@yahoo.com, (<https://orcid.org/0000-0003-3581-0735>).

**Dr., Öğr., Üyesi, İstinye Üniversitesi, İdari, İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: suat.ozyigit@istinye.edu.tr. (<https://orcid.org/0000-0002-6541-5528>).

Abstract

The Gallipoli Campaign of the First World War was opened via bombing of Seddülbahir by Allied force in 3rd of November 1914. The last naval efforts of the Allied Powers to pass through Dardanelles resulted with failure in 18th March 1918, thus in 25th April 1915 amphibious military operation was initiated and lasted for 8,5 months. In 9th of January 1916 with the retreat of the Allied forces from the peninsula marked the end of the campaign. The retreat and withdrawal of the Allied forced was propagated as a success, the propaganda could not silence the critiques of their public. Thus, based on the "Special Commissions Law" of 1916, "Dardanelles Commission" was established in England to investigate the reasons for failure in Gallipoli Campaign. This commission was one of the Royal Investigation Commissions. Evelyn Baring, 75, was appointed as the chairman of this 10-person commission; however, when Baring died on January 29, 1917, Supreme Court Judge William Pickford was appointed chairman of the commission.

Established before the end of the First World War, this commission would investigate the causes and consequences of the losses in the "Gallipoli Campaign" that resulted in the evacuation. If the court found it necessary, it could have used witness statements. For this purpose, from August 1916 to September 1917, the testimonies of 168 witnesses were heard in court. Çanakkale Commission published two separate reports in February and December 1917. While the purpose of the commission was mostly aimed to question the negligence of Hamilton and Winston Churchill in the operation, the picture that emerged was instrumental in the predominance of the opinion that the Gallipoli Campaign was successful for England.

A document directory we came across during military archive studies revealed that this commission established in England also communicated with the Ottoman Empire. This article discusses what the Dardanelles Commission, established in England, asked the Ottoman Empire about Gallipoli Campaign and what responses it received from it.

Keywords: *Ottoman Empire, England, First World War, Gallipoli Campaign, Dardanelles Commission.*

İngiltere’de Kurulan Dardanel Komisyon’un Çanakkale Savaşı ile İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu’nun Verdiği Cevaplar

Giriş

Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi, 3 Kasım 1914 tarihinde Müttefik kuvvetlerin Seddülbahir’i bombalaması ile açılmıştı. Aslında bu bombardıman, Osmanlı İmparatorluğu için Çanakkale’de bir cephe açılacağına en önemli işareti olmuştu¹. Bu tarihten itibaren Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi, Çanakkale bölgesini askerî olarak tahkim etmeye, seferberlik gereği düzenlemeye başlamıştı. Müttefik kuvvetlerin, Çanakkale Boğazı’nı donanma kuvvetlerine dayalı olarak geçme harekâtlarının sonuncusu olan 18 Mart 1915 Boğaz Muharebesi de başarısızlıkla sonuçlanınca 25 Nisan 1915 tarihinde bu sefer de amfibi harekâta başlamışlardı. Ancak 8,5 ay süren bu harekât da 9 Ocak 1916 tarihinde Gelibolu Yarımadası’nı tahliye etmeleri ile son bulmuştu.

Müttefik devletler açısından tahliye ile sonuçlanan Gelibolu Harekâtı, yoğun propaganda ile “başarılı” olarak yansıtılsa da kamuoyundaki eleştirilerin dillendirilmesini engelleyememişti. Nitekim bu eleştiriler, siyasi olarak hükümetlere ya da bakanlıklara kadar da sıçramıştı.

I. Dardanel Komisyon’un Kuruluşu ve Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı başlarında, savaşın en önemli aktörlerinden olan İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti İstanbul’u düşürerek savaş dışı bırakmayı hedeflemişti. İngiltere’nin müttefikleri olan Fransa’nın da yardımı ile Çanakkale Cephesi’nde başarı sağlayacakları gerek Birinci Balkan Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’nun almış olduğu ağır yenilgi gerekse İngiliz askeri ve sivil diplomatların raporları ile inandırıcı bir nokta teşkil etmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey’in İngiliz parlamentosuna Birinci Balkan Savaşı’ndan sonra, Temmuz 1913 tarihinde, Türklerin tekrar toparlanmasının imkânsız olduğunu belirtmesi ve müsteşarı Sir Arthur Nicolson’un da Balkan yenilgisinden sonra Türklerin savaş makinesi ve İslam’ın koruyucu prestijlerinin ortadan kalkarak adeta ruhlarını kaybettiğini belirtmesi² ile Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşa girse bile kolay bir şekilde teslim olacağı kanısını İngiltere’de uyandırmıştı. Çanakkale cephesinin açılmasının öncülerinden olan Winston S. Churchill savaş öncesinde Türkiye’ye saldırmanın tek yolunun Çanakkale olduğunu ve Gelibolu Yarımadası’nın da Müttefik Yunanistan tarafından işgali ile mümkün olduğunu belirtmektedir³. Birinci Dünya Savaşı başladığında İngiliz donanmasının Güney Amerika’da aldığı ağır darbeler, o zamanın en güçlü donanması olarak adlandırılan İngiliz donanmasının karizmasını kurtarmak ve Donanma Bakanı Winston S. Churchill’in mevkiini muhafazası için bir zafer kazanması gerekmektedir. Bu noktada savaşın en zayıf halkası olarak algılanan Osmanlı İmparatorluğu’na karşı bir donanma zaferi Çanakkale’nin geçilmesi ile mümkün olacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu karşısında alınan Çanakkale ve Kut’ül Amare yenilgileri, Avrupa cephesindeki durumun çıkmaza girmesi İngiltere parlamentosunda ciddi sorunlara yol açmış ve cephelerdeki başarısızlıklarla ilgili açıklamalar talep edilmiştir. Çanakkale Cephesi ile ilgili ilk açıklamalar İngiltere meclisi tarafından Başbakan Herbert Henry Asquith’ten istenmiş fakat 15 Aralık 1915 tarihinde reddedilmiştir. Fakat 11 Mayıs 1916 tarihinde Mezopotamya Cephesi hakkında Başbakan Asquith’in verdiği rapor sözü Dardanel

1 Oglander, Çanakkale’si savunmakla vazifeli Müstahkem Mevki’nin bu tarihten itibaren ciddi bir biçimde tahkimata başladığı; ancak Akdeniz’deki Müttefik donanmasının “altı haftadan fazla âtil kaldığına” dikkat çekmektedir. Bkz. General C.F. Aspinall Oglander, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, Cilt 1, Arma Yayınları, İstanbul 2005, s. 57.

2 David French, *The Origins of the Dardanelles Campaign Reconsidered*, History, Vol. 68, No. 223, (1983), ss-212-213

3 Winston S. Churchill, *The World Crisis*, The MacMillan Company of Canada, New York 1923, s. 533.

Komisyon'un oluşturulmasına vesile olmuştur.⁴ İngiltere başbakanının süregiden bir savaş dâhilinde bu tür bir taviz vermek durumunda kalması, aynı zamanda İrlanda ve asker-alma sorunu noktasında yaşadığı sıkıntıların sonucudur. Bu bağlamda söz konusu her iki cepheye olanları ve yenilgilerin nedenlerini araştırmak üzere iki ayrı komisyon kurulmuştu. Özellikle Dardanel Komisyonu, Çanakkale Savaşları sürecinde Donanma Bakanlığı yapan Winston Churchill'in de kendisini aklarak yenilginin şahsına bağlı olmadığını göstermesi açısından önemlidir.⁵ Bu noktada İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı ile beraber oluşturduğu 12 kişilik Savaş Konseyi'nin bir alt komitesi olan, savaş konseyine plan, harekât vb... konularda tavsiyelerde bulunan, Başbakan Asquith, Lord Kitchener ve Winston Churchill'den oluşan üçlünün⁶ Çanakkale Cephesi noktasında sahip oldukları sorumluluk yadsınamaz. 1900'lü yıllarda Avrupa düvel-i muazzamasının en muazzamı olarak sıfatlandırılan İngiltere'nin savaş öncesi raporlarında ciddi bir mukavemet gösteremeyecek olarak nitelendirilen Osmanlı İmparatorluğu karşısında aldığı iki yenilgi bu komisyonların kurulmasını elzem kılmıştır.

Çanakkale Savaşlarını araştıracak olan komisyona başkan olarak Evelyn Baring atanmıştı; fakat Ocak 1917 tarihindeki vefatından sonra başkanlık görevi William Pickford'a verildi. Komisyonun üyeleri arasında İngiltere meclisi üyesi olmayan, Yeni Zelanda hükümet temsilcisi Thomas Mackenzie ve Avusturalya temsilcisi Andrew Fisher bulunmaktaydı. Ayrıca adil bir değerlendirme için kara ve deniz kuvvetlerinden Amiral William May ve Mareşal William Nicholson dâhil edilmişti. Komisyonun diğer üyeleri ise İngiliz parlamentosu avam kamarasından Frederick Cawley, James Clyde, Stephen Gwynn ve Walter Rock olarak atanmıştı. Komisyonun sekreterliğini ise E. Grimwood Mears şövalyelik payesi alabilmek için üstlenen bir avukattı.⁷ Komisyonunda görev alacak üye sayısının öncelikle 6 üyeden oluşması planlanmış; fakat Evelyn Baring'ın 3 Ağustos 1916 tarihinde Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmadan sonra⁸ 10'a çıktığı ve Yeni Zelanda ile Avusturalya temsilcilerinin de üye olarak atandığı görülmektedir. "Special Commissions (Dardanelles and Mesopotamia) Act, 1916" ile 17 Ağustos 1916 tarihinde kralın onayı ile 10 kişiden oluşan komisyonun görevleri; Gelibolu ve Çanakkale Boğazı'ndaki savaşın kökenini, başlangıcını ve idaresini incelemek, bunları incelerken de askerlerin ve donanmanın ekipmanı, asker alma, takviye kuvvetler, cephane, yaralıların durumu ile ilgili araştırma yapmak ve ilgili hükümet organının sorumluluklarını incelemek olarak belirtilmiştir.¹⁰ Söz konusu incelemelerin yapılabilmesi için komisyon 20 oturum yaparak savaş ile ilgili gerekli gördükleri kişilerle mülakatlar yapmıştır.¹¹ Mülakat yapılan kişiler arasında İngiliz hükümetinin İmparatorluk Savunma Komitesi sekreteri Maurice Hankey ön plana çıkmaktadır, çünkü kendisi aynı zamanda İngiltere Savaş Konseyi üyesidir. Hankey kendi hatıratında üzerine düşen görevin hükümeti savunma olduğunu belirtmiştir.¹² Komisyon ayrıca donanma bakanı Winston Churchill, Çanakkale İngiliz kuvvetleri komutanı Ian

4 Jenny Macleod, "General Sir Ian Hamilton and the Dardanelles Commission", *War in History*, vol.8, no.4, (2001), s-420-421

5 Jenny Macleod, age, s. 422.

6 Spencer Wilkinson, *Government and the War*, Constable and Company LTD, London 1918, s. 185.

7 Christopher M. Bell, *Churchill and the Dardanelles*, Oxford University Press UK, 2017, s. 224-225.

8 First Earl of Cromer.

9 Konuşmanın tam metni için bkz. <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1916/aug/03/special-commissions-dardanelles-and> (erişim tarihi 17.12.2020)

10 *Dardanelles Commission, First Report*: Presented to Parliament by Command of His Majesty, Published By His Majesty's Stationary Office, London 1917, s. 3.

11 Mülakat yapılan kişilerin listesi için bkz. *The Final Report of the Dardanelles Commission* (Part II-Conduct of Operations,&c) With Appendix of Documents and Maps, Presented to Parliament by Command of His Majesty, Published by His Majesty Stationary Office, London, 1919, s. 5-7.

12 Jenny Macleod, age, s. 419.

İngiltere’de Kurulan Dardanel Komisyon’un Çanakkale Savaşı ile İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu’nun Verdiği Cevaplar

Hamilton ve başbakan Herbert Henry Asquith ile de görüşmeler yapmıştır. 1919 yılında tamamlanan nihai rapora bakıldığı zaman görüşme yapılan kişilerin sayısının çok fazla arttığı görülmektedir. Birinci raporun en göze batan kısmı ise Avusturalya ve Yeni Zelanda temsilcileri; Andrew Fisher ve Thomas Mackenzie raporun son şekli üzerinde mutabık olmadıkları ibaresidir.¹³

Dardanel Komisyonu, Çanakkale Savaşları süresince hükümette ve komuta kademesinde bulunan kişilerin bir bakıma kendilerini aklayabilmeleri için meşru bir zemin hazırlamıştır. Nihai rapordan İngiliz Savaş Konseyi’nin alt komitesi olarak görev yapanlardan Çanakkale komutanı Ian Hamilton ve Winston Churchill üzerinde yoğunlaştığı çıkarımını yapmak mümkündür. Winston Churchill’in bir donanma subayı olmadığından konu üzerindeki görüşlerde Lord Fisher ve ekibi ile mütalaa ederek fikirlerini hükümete sunduğu raporu okuyanların genel kanısı olmuştur¹⁴. Komisyon, kendilerine verilen görevi son derece iyi bir şekilde ifa etmiş, Çanakkale Cephesi’nin açılması kararının alınmasından, savaş sırasındaki posta hizmetlerine kadar etraflı bir inceleme yürütülmüş ve sorumlu kişiler ile mülakatlar yapmıştır. Fakat komisyonun doğal olarak en çok yoğunlaştığı savaşın kaybedilmesine sebep olan hatayı bulmaktı, bundan dolayı cephe komutanı Ian Hamilton’dan savaşın idaresi noktasında detaylı açıklamalar alınmış ve bunlar da belgeler ile desteklenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’na gönderilen 200 sorunun amacının ise komisyon tarafından mülakata alınan kişilerin vermiş ve/veya elde ettikleri Osmanlı savunma istihbaratının doğrulanması, doğrulanmama durumunda ise yenilginin sorumlularının tespiti olarak değerlendirilebilir.

24 Temmuz 1916 tarihinde “Çanakkale’deki savaşta icra edilen harekâtların idaresini soruşturmak üzere” komisyon oluşturulduğu Avam Kamarası’nda resmî olarak ilan edildi. 1916 yılı yaz aylarında çalışmaya başlayan komisyon, çeşitli kurumlar tarafından ve gizlilik derecesi olan resmî belgeleri, yazılı ifade metinlerini inceleyebilecek ve tanık ifadesi dinleyebilecekti.¹⁵ Dardanel Komisyon, ilk raporunu 8 Mart 1917 tarihinde yayınladı. Bu rapor “Dardanelles Commission First Report” ismi ile 14 Ağustos 1914-23 Mart 1915 tarihleri arasında özellikle Çanakkale Harekâtı’ndaki deniz hareketliliklerini ele almaktaydı.¹⁶ 17 Kasım 1919 tarihinde yayınlanan “Dardanelles Commission Final Report” ise 25 Nisan 1915 tarihindeki amfibi harekâtından Gelibolu Yarımadası’nın tahliyesine kadar geçen süre zarfını ele alıyordu.¹⁷

Bu süreçte İngiltere’deki komisyon, Çanakkale Cephesi’nde yaşananlara dair 200’ün üzerinde soru hazırlamıştı ve bu soruların cevaplarını Osmanlı İmparatorluğu’ndan talep etmişti. 1917 yılında Osmanlı Hariciyesi’ne ulaştığı anlaşılan bu talep için özellikle Harbiye

13 *Dardanelles Commission, First Report: Presented to Parliament by Command of His Majesty, Published By His Majesty’s Stationary Office, London 1917, s. 1.*

14 Spencer Wilkinson, *Government and the War*, Constable and Company LTD, London 1918, s. 197.

15 Yusuf Ali Özkan, “Churchill, Çanakkale Komisyonu’nda Temize Çıkmıştı”, *Anafarta*, Cilt 1, Sayı 1, Çanakkale 2018, ss. 38-41.

16 *Dardanelles Commission, First Report: Presented to Parliament by Command of His Majesty, Published By His Majesty’s Stationary Office, London 1917.* Yayınlanan birinci raporun gazeteye yansıyan kısmının çevirisi 1917 yılında yapılmıştı. Bkz. Çanakkale Tahkik Heyeti [Dardanelles Commission], Çanakkale Raporu [Çanakkale Harekât-ı Askeriyesi Hakkında Tahkikatta Bulunmak Üzere İngiltere Hükümeti Tarafından Teşkil Edilen Heyetin Hazırlamış Olduğu ve Londra’da Times Gazetesinde Neşrettiği Raporun Tercümesidir], Mütercimi: Hüsamettin, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333. Ayrıca bkz. Emile Vedel,, Çanakkale’de Bahriyelilerimiz, [Mütercimi: Ahmed Lütfullah], Neşre Haz. Ahmet Altıntaş-Zeynep Altıntaş, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi AÇASAM Yayınları, Çanakkale 1997, ss-87-179.

17 *The Final Report of the Dardanelles Commission (Part II-Conduct of Operations,&c) With Appendix of Documents and Maps, Presented to Parliament by Command of His Majesty, Published by His Majesty Stationary Office, London 1919.*

Nezareti ve Bahriye Nezareti sorumlu kılınmış; ayrıca istihkâmlar konusunda Çanakkale Mevki-i Müstahkem bünyesinde kurulduğu anlaşılan “Çanakkale İnşaat-ı İstihkâmiye Komisyonu”ndan görüş istenmişti. Bu doğrultuda istenilen sorulara cevaplar hazırlanmıştı. Bahsi geçen üç kurum tarafından hazırlanan cevaplar, rapor haline getirilmişti.¹⁸

II. Dardanel Komisyon’un Soruları ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Hazırladığı Cevaplar

Dardanel Komisyon, Çanakkale Boğazı’nın savunma araçlarını soruyordu: Boğaz’a dizilmiş bataryaların konumları, topların cinsleri ve atış mesafeleri, cephane miktarları, mayın hatları ve mayın dökücü gemiler, torpido adetleri, projektörlerin nerelerde olduğu, telgraf hatları ve elektrik tertibatı, 1914 Ağustos’undan itibaren cepheye yapılan takviye miktarı, Osmanlı ve Alman gemilerinin sürati ve menzili, zayıat miktarları, subay ve er sayıları... Harbiye Nezareti, tüm bu sorulara çizelge, kroki ve tablolarla yanıt hazırlamıştır.¹⁹

Dardanel Komisyon, sahil istihkâmatın yapıma tarihlerini, top kundaklarının nasıl yerleştirildiğini, siperlerin ve ara siperlerin ebatlarını, mevkiilerini ve nasıl inşa edildiklerini, harp esnasındaki atışlardan topların ne derece hasara uğradığını sormuştu.²⁰

Harbiye Nezareti, Çanakkale sahil istihkâmatın bir kısmının 1886 yılından önce mevcut olduğunu söyledikten sonra 1886 yılında Kumkale, Orhaniye ve Ertuğrul bataryalarının, daha sonra Anadolu Hamidiye, Çimenlik, Rumeli Mecidiye ve Hamidiye istihkâmatının inşaatına başlanarak 1890 yılında tamamlandığını; 1894 yılında da Dardanos [Hasan Mevsuf] Bataryası’nın²¹ inşa edildiğini belirtmişti. Top kundaklarının [topların geri ve arka rayları] kargir veya beton döşemeden oluştuğunu ifade etmişti. 1898 yılına kadar kurulan tahkimatta kullanılan kargir döşemelerin, meşe ağacından kazık döşeme ile izgara üzerine kum ve kireç ile adi harçlı moloz taşından inşa edilerek üzerlerine kapak taşları döşendiğini; ancak 1889 yılından sonra kurulan tahkimatın beton olarak inşa edildiğini izah etmişti. Beton döşemelerin çimento ve çakıl taşı kullanılarak yapıldığını; özellikle Dardanos [Hasan Mevsuf] bataryası top döşemelerinin çakıl taşı ve portland çimentosuyla inşa edildiğini eklemişti. Ara siperlerin iki top döşemesi arasına inşa edilen cephaneliklerin üzerine toprak doldurmak suretiyle vücuda getirildiğini; cephaneliklerde duvarları kum ve çalı kireci harcıyla tuğla ve moloz taşı kullanarak duvar içerini, kemer ayağına kadar menfezli iki sıra tuğla ile; kemerleri, yaklaşık 1,5 metre tuğladan inşa ederek süzme kireç ve Horasan harcıyla sıvadıklarını söylemişti. Bataryaların mevkiine göre ise bu siperlere 2,5-3,5 metre kadar toprak örtülebildiğini eklemişti. Çanakkale Savaşları esnasında hiçbir top döşemesinin topun geri tepmesi nedeniyle bozulmadığını; tam isabete maruz kalan döşemelerin bile tamamıyla tahrip edilemediğini; gerek kargir gerekse beton olarak inşa edilmiş bütün döşemelerin arızalarda küçük işlemlerle tamir edilip topların faaliyete geçtiklerini ve bombardıman sonrası çöken hiçbir döşeme olmadığını ifade etmişti.²²

18 1918 yılının yaz aylarına tarihlenen ve soru-cevap şeklinde hazırlanmış bu raporların, İngiltere’deki “Dardanel Komisyonu”na iletilip iletilmediği hakkında henüz bir kayıta rastlanmamıştır.

19 Bazı soruların cevapları, birleştirilerek ve tablo yapılarak verilmiştir. Dardanel Komisyon’un 200, 241 ve 249 numaralı soruları için hazırlanan tablo için bkz. Ek 1.

20 *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (Atase) Arşivi*, Birinci Dünya Harbi (BDH) Kataloğu, Klasör Numarası 4669; Dosya Numarası 279, Fihrist Numarası 1-25.

21 Mülazım-ı Evvet Kilitbahırlı Hasan ve Takım Zâbiti Mülazım-ı Sâni Trablusgarlı Mevsuf Efendi’nin 18 Mart 1915 Boğaz Muharebesi’nde kahramanca şehit olmalarının anısına Dardanos Bataryası’na, Hasan Mevsuf Bataryası isminin verilmesi Çanakkale Boğazı Müstahkem Mevki Kumandanlığı tarafından 7 Nisan 1915 tarihinde talep edilmişti. Bkz. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 38, Sayı 88, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara 1989, s. 23.

22 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 279, Fihrist No. 1-25a, 26.

İngiltere’de Kurulan Dardanel Komisyon’un Çanakkale Savaşı ile İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu’nun Verdiği Cevaplar

Dardanel Komisyon, 3 Kasım 1914 bombardımanını sormuştu. Bu bombardımanda hangi topların hasara uğradığını, cephanelik ya da herhangi bir deponun tahrip olup olmadığını, oluşan hasarın tamir edilerek tahkim edilip edilmediğini ve insanca zayıyatın ne olduğunu sormuştu.²³

Harbiye Nezareti, 3 Kasım 1914 bombardımanının Anadolu sahilinde hiçbir hasar yapmamışsa da Rumeli sahilinde Seddülbahir bataryasında bir cephaneliğin patlamasına neden olduğunu; bir topun hasara uğradığını, diğer topların ateşleme aksamının arasına toz ve toprak girerek hasara uğramışsa da hemen tamir edilerek harbe hazır bir vaziyete getirildiğini söylemişti. 3 Kasım 1914-18 Şubat 1915 arasında hasarların tamir edildiğini, bazı mevkilere uçak savunma topları yerleştirildiğini; Seddülbahir mezarlığı civarına ise 15 santimetrelilik bir havan bataryası koyulduğunu ifade etmişti. Zayıyat konusunda ise Anadolu sahilindeki bataryalarda insanca hiçbir zayıyat olmadığını; Seddülbahir bataryasında cephaneliğin patlaması nedeniyle 5 zabıt ile 72 askerin şehit olduğunu; 100 kadar askerin de yaralandığını eklemişti.²⁴

Dardanel Komisyon, 19 Şubat 1915 bombardımanında istihkâmlardaki tahribatı ve insanca zayıyatı sormuştu. Harbiye Nezareti, 19 Şubat 1915 bombardımanında Anadolu sahilinden Kumkale bataryasında dört topun savaş dışı kalacak surette hasara uğradığını, Orhaniye’deki sipere bir mermi, Kumkale bataryasındaki sipere bir-iki mermi isabet ettiğini, Rumeli sahilinde bir hasar olmadığını ifade etmiş; bu bombardımanda Anadolu sahilinde Orhaniye bataryasında bir zabitin (alman) öldüğünü, iki askerin şehit olduğunu ve Rumeli sahilinde bir zabıt ve birkaç askerin şehit olduğunu söylemişti.²⁵

Dardanel Komisyon, 25 Şubat 1915 bombardımanın ne tesir yaptığını, insanca zayıyat miktarını ve bu bombardımanın askerlerin maneviyatı üzerindeki etkisini sormuştu. Harbiye Nezareti, 25 Şubat 1915 bombardımanı sonucu Orhaniye bataryasından topun birisinin kullanılamaz hale geldiğini ve diğer topta da bir hasar olduğunu, Kumkale’de faaliyette bulunan bütün topların kullanılamaz hale geldiğini, Rumeli sahilinde Ertuğrul bataryasındaki her iki topun kullanılamaz hale geldiğini, Seddülbahir bataryasındaki topların da atış yapamayacak surette hasara uğradığını belirtmişti. Kumkale bataryasında 4 askerin şehit olduğunu; Ertuğrul Bataryası’nda 11 askerin şehit ve 5 askerin ağır yaralandığını söylemişti. 25 Şubat 1915 bombardımanının askerlerin maneviyatını sarsmadığını; ancak top ve mühimmatını kaybeden ve bir miktar arkadaşını şehit veren batarya mürettebatının bu zayıattan kaynaklanan bir üzüntü ve keder hissettiğini eklemişti.²⁶

Dardanel Komisyon, 26 Şubat’ta karaya çıkan tahrip müfrezesinin Boğaz’ın girişindeki istihkâmatı tahrip edeceğinin anlaşılıp anlaşılmadığını ve bu istihkâmatın neden tahliye edildiğini sormuştu. Harbiye Nezareti, 26 Şubat’ta topların ve diğer istihkâmatın gemiler tarafından çok yakından tamamıyla harap hale sokulduğunu ve harp dışı bıraktığını belirterek tahrip müfrezesinin çıkıp tahribat yapacağına ihtimal verilmediğini söylemişti. 26 Şubat’ta karaya çıkan tahrip müfrezesinin cephaneliklere patlatıcı koyarak kablolarını ateşlemişse de patlatmadığını ve zaten harp dışı kalan topları tekrar tahrip etmeye çalıştığını ifade etmişti. İstihkâmatın terk edilmesinin tek nedeninin, topların yakın

23 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-38.

24 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-38a. 3 Kasım 1914 tarihindeki bombardımanda verilen zayıyat hakkında ayrıca bkz. bkz. Onur Kuşku, “Savaşın Ayak Sesleri: Seddülbahir 3 Kasım 1914 Bombardımanı”, *Anafarta*, Cilt 2, Sayı 7, Çanakkale 2020, ss. 111-116.

25 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-38a, 39.

26 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-39.

mesafeden gemiler tarafından tamamıyla tahrip edilmiş olmasından kaynaklandığını ilave etmişti.²⁷

Dardanel Komisyon, 5-6 Mart 1915 tarihinde Queen Elizabeth'in attığı aşırma mermilerin nerelere düştüğünü, Queen Elizabeth'e saldıran Türk sahra bataryasının hasara uğrayıp uğramadığını ve 6 Mart 1915'te Queen Elizabeth'e hangi toplar ile nereden ateş edildiğini sormuştu. Harbiye Nezareti, 5-6 Mart 1915'te Queen Elizabeth'in yaptığı indirekt atışta ilk ve ikinci mermilerin Namazgâh'ın güneyindeki sahile yakın denize, diğer atımlarda Mecidiye Bataryası'nın kuzeyine düştüğünü, bir-iki merminin Mecidiye kışlasına isabet ettiğini söylemiş, 5 Mart 1915'te Kabatepe etrafında Queen Elizabeth'e taarruz eden Türk sahra bataryasının o gün gemi ateşiyle hasara uğramadığını ilave etmişti. Queen Elizabeth'e 6 Mart 1915'te hangi toplar ile nereden ateş edildiğini ise şu şekilde yanıtlamıştı:

"Bu tarihte Queen Elizabeth Kabatepe önünden indirekt endahıyla boğaz dâhili istihkâmatını dövüyordu. Maydos açıklarında bulunan Barbaros Zirhlısı ve Muarız Sahili'ne sürülmüş olan 15 santimlik obüs bataryası Queen Elizabeth'e ateş ettiler. Barbaros'un topları 28 santimlik idi. Endirekt usulüyle yapılan endahımızdan bir merminin Queen Elizabeth'e tam isabet eylediği tarassud edilmişti. Bu isabet üzerine dreadnought çekilip gitti."²⁸

Dardanel Komisyon, aşırma atışlarını idare eden Türk gözetleme istasyonlarının nerelerde olduğunu da sormuştu. Harbiye Nezareti, aşırma atışları için Türk gözetleme istasyonlarının Maltepe, Kocaçimen, Kabatepe ve Kilya Limanı'nın kuzeyindeki tepede olduğunu söylemişti.²⁹

Dardanel Komisyon, 18 Mart 1915 Boğaz Muharebesi'nin zayıatını sormuştu. 18 Mart 1915 tarihindeki boğaz muharebesinin Türk hükümeti ve Türk ahalisinin maneviyatına nasıl tesir ettiğini sormuştu. Türklerin 18 Mart harekâtı günü Birleşik Filo'ya kaç atış isabet ettirdiğini tahmin ettiğini, hangi istihkâmatdaki toplarının kullanılmaz hale geldiğini, atılan mermilerden yüzde kaçının patladığını, patlamayan mermilerin hangi cins topların mermileri olduğunu, patlamamış merminin yumuşak toprağa mı tesadüf ettiğini, 15 pusluk danenin isabeti ve tesirinin 12 pusluk daneden farkının olup olmadığını, 12 pusluk merminin 9,2 pusluk mermiden daha tahripkâr olup olmadığını ve herhangi bir geminin atış etkisinin diğer gemilerden epeyce farklı olup olmadığını öğrenmek istemişti. Günün zayıatı hakkında ise Rumeli sahilinde Hamidiye Bataryası'nda iki adet 35,5 santimlik toplardan birinin bir gün, diğerinin birkaç gün için ve Mecidiye'de bir topun iki saat için harp dışı kaldığını, Hamidiye Kışlası'nın yıkıldığını, Namazgâh Kışlası'nın yandığını, Namazgâh'da 21 santimlik topun tamamen harp dışı kaldığını, Anadolu sahilinde Çimenlik'te bir cephaneliğinin patladığını, Hamidiye'de yalnız bir adet 24/35 santimlik topun harp dışı kaldığını, Dardanos'ta, iki cephaneliğe tam isabet olduğu için cephaneliklerin yıkıldığı, telefon ve sargı yerinin tahrip olduğunu söylemişti. İnsanca zayıat hakkında ise Rumeli sahilinde Mecidiye'de (17) askerin şehit olduğu ve aynı bataryada (1) zabıt ile (50) askerin yaralandığını, Hamidiye bataryasında (2) askerin yaralandığını, Anadolu sahilinde Hamidiye'de (7) şehit (27) yaralı, Dardanos'ta (2) zabıt ile (6) askerin şehit olduğunu, Tenker ve Erenköy civarındaki obüs bataryalarında 5-10 şehit ile birkaç yaralı olduğunu

²⁷ A.g.y.

²⁸ *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-39a. Barbaros Zirhlısı'nın Eceabat açıklarından gün boyu attığı toplam mermi sayısı 21 adetti. Bkz. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi, V. Cilt I. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012, s. 130.

²⁹ *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-40.

İngiltere’de Kurulan Dardanel Komisyon’un Çanakkale Savaşı ile İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu’nun Verdiği Cevaplar

ifade etmişti.18 Mart’ta toplarının hepsinin kullanılmaması gibi bir durumun olmadığı; donanmanın etkili olmasından değil, siperlerden çıkan toz ve toprağın topların ateşleme aksamı arasına girmesinden dolayı ateşe ara verildiğini, yüzde oranı bilinmemekle beraber patlamayan mermilerin olduğu, her cins top mermilerinde patlamayan olduğu gibi en çok 34, 38 santimetrelilik top mermilerinin patlamadığını, patlamayan mermilerin birçoğunun yumuşak toprağa tesadüf ettiğini; ancak sert toprağa tesadüf edip patlamayanların da bulunduğunu, 15 pusluk (38 santimetrelilik) mermilerin tesirinin 12 pusluk mermilerden ve 12 pusluk mermilerin tesirinin de 9,2 pusluk mermilerden fazla olduğunu, İngiliz gemilerinin daha az ve daha isabetli; Fransız gemilerinin ise daha çok ama isabet oranı az olarak atış yaptığını eklemişti.³⁰

Dardanel Komisyon, 27 Nisan 1915 tarihinde Nara’daki geminin batmasının öbür gemilerdeki mürettebatının maneviyatına etki yapıp yapmadığını, bu atışın deniz yolu ile asker nakliyatına etki edip etmediğini ve hareket halinde herhangi bir gemiye isabet olup olmadığını sormuştu. Harbiye Nezareti, Nara’da boş olarak bulunan Üsküdar Vapurunu Saroz’dan yapılan aşirtma atışı ile isabet aldığını ve vapurun battığını³¹; ancak limanda bulunan diğer üç nakliye vapurunun Gelibolu’ya doğru hasarsız biçimde kaçtıklarını, aşirtma atışlar sabit bir balonla idare edildiği için sabit balonun yükseldiği görülür görülmez aşirtma atışa karşı tedbirler alındığını, Kabatepe gözetleme birliklerinin gemilerin sahile yaklaştıkları an haber verdiklerini ve hemen vapurlara hareket emri verilmesi ve uçakların da havalandırılarak sabit balona karşı taarruz etmeleri şeklinde tedbir alındığını, asker nakliyatı çok önemli değilse geceleri yapıldığını; bu nedenle aşirtma atışların çok önemli etkisinin olmadığını belirtmişti. Hareket halinde iken herhangi bir gemiye isabet olmadığını ilave etmişti.³²

Dardanel Komisyon, 26 Nisan 1915 tarihinde gemilerden yapılan ağır top ve şarapnelin Sarıbayır’da tesir yapıp yapmadığını, 28 Nisan 1915 tarihinde Seddülbahir’deki Türk sağ cenahına gece ağır topçu ateşinin tesirinin olup olmadığını, gemi ateşlerinin Türk askerlerine hareket sınırlaması getirip getirmediğini ve gemilerden atılan mermilerle ortaya çıkan yangın hakkında bilgi istiyordu.³³

Harbiye Nezareti, 26 Nisan 1915 tarihinde Sarıbayır’a yapılan gemi ateşlerinin pek müthiş olmakla beraber maddi tesirinin oldukça az olduğunu söylemişti. Arazinin donanma ateşinden korunmak için çok müsait olduğunu ancak Conkbayırı’ndan geçerek Arıburnu’na harbe gönderilen takviye birliklerin bu ateşlerden zarar gördüğünü ve muharebeye girmeden önce bazı zayiata neden olduğu belirtmişti. İlk günlerde donanma bombardımanlarının birliklerin üzerinde manen etkisi olsa da bu tesirin bir müddet sonra kalmadığını ilave etmişti. 25 Nisan 1915 tarihinde Conkbayırı’ndan Arıburnu’na taarruz eden 57. Alay’dan bir bölüğün denizden iyi görülecek surette açılmış olduğundan Düztepe civarındaki bir gemi ateşine maruz kaldığını, bombardıman sonucu bölüğün önemli bir kısmının topraklar altında kaldığını; hatta bölük kumandanının sağır olduğunu aktarmıştı. Gemilerin, birliklerin yanlarına açtıkları ateşlerin yürüyüşü sınırlandırdığını, deniz tarafından görülecek surette birliklerin cephe alamadığını, birliklerin açılma ve yayılmalarda serbest hareket edemediklerini, sahile yan veren Türk siperlerinde hasarlara ve zayiata neden olduğunu ilave etmişti. Gemiler tarafından Türk topçu mevzilerindeki bataryaların sık

30 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-40a, 41.

31 Üsküdar Vapuru, boşaltılmış olarak iskelede beklerken battığı için can kaybı olmamıştır. Bkz. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi*, V. Cilt, II. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012, s. 88.

32 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-41a.

33 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-42, 42a.

sık bombardımanının, bazı zamanlarda Türk bataryalarının ateşlerini kesmesine neden olduğunu, ancak ciddi maddi tesir vermediğini söylemişti. 1 Nisan 1915 tarihindeki Gelibolu bombardımanında limanda 21 büyük küçük vapur ve birçok yelkenli olduğu halde zayıfın 3 mavnanın yanması, 2 yelkenlinin batması ve Maydos'a sevk edilmek üzere Plevne vapuruna binmekte olan birliklerin üç saat geç nakil olmasından ibaret kaldığını; 20 Haziran 1915 tarihindeki Gelibolu bombardımanında, yine limanda 3 vapur ve birçok küçük deniz aracı bulunduğu halde hiçbir zayıf olmadığını; 3 Ekim 1915 tarihindeki Yalova ve Akbaş bombardımanında ise Türk zayıfının 2 şehit ve 4 yaralıdan ibaret olduğunu ifade etmişti. Bütün nakliyenin geceleri yapılmasına gayret edildiğini; ancak bazen gündüz nakil yaparken ateş edecek geminin kıyıya doğru yaklaşmakta olduğu telefonla haber verilince vapurların iskeleden çabucak ayrılması için fazla kömür yakıldığını, bu nedenle de bombardımanlara karşı bütün tedbirler alındıktan bombardımanların zararının ancak vapurlara fazla kömür yaktırmaktan ibaret kaldığını söylemişti. Gemilerden atılan yangın mermilerinin ise tesirinin fazla olduğu belirtilmişti. 29 Nisan 1915 tarihinde saat 15'te Saroz'dan indirekt ateşe başlanması ile Maydos'un derhal ateş aldığını, kasabada birçok yerde yangınlar çıktığını, evleri hastahane yapılan ve içerisinde 4.000 kadar yaralı bulunan bu şehrin yangınına söndürmek ve yaralıları kurtarmak için Kilitbahir grubunda bulunan bütün istihkâm mürettebatının görevlendirildiğini, tabyalarda bulunan itfaiye aletlerinin Maydos yangınına söndürmeye gönderildiğini belirtmişti. 30 Nisan 1915 Cuma günü öğleden sonra saat 2'de başlanan Çanakkale bombardımanında ise yarım saatte 20 kadar mermi düşerek şehri 6 yerden yaktığını, bu yangında şehrin büyük bölümü ve en imar edilmiş kısımlarının yandığını ifade etmişti. 8 Eylül 1915 tarihinde Akbaş İskeleyi bombardımanında Yörük Vapuru'nda ikinci isabetin ardından yangın çıktığını ve güverte ile kamaraları yandığını; ancak vapurun batmaktan kurtarıldığını söylemişti. Son olarak gemilerden yapılan ateşlerin hiçbir zaman ordunun malzemesi, cephanesi, erzakı ve eşyasında yangın suretiyle zarar vermediğini ilave etmişti.³⁴

Dardanel Komisyon, sabit ve serseri mayın hatları³⁵ ile ilgili de sorular sormuştu. Özellikle serseri mayınların ne zaman, nereden ve nasıl kullanıldığını, bu mayınların akıntının yön ve akış kuvvetinin hesaplanıp hesaplanmadığını, akıntının artmasıyla mayınların geminin çıktığı sudan daha aşağıda kalması ihtimalinin düşünülüp düşünülmediğini, mayın dökmek için hangi gemilerin kullanıldığını, bu gemilerin hangi durumlarda mayın döktüklerini sormuştu. Harbiye Nezareti, Çanakkale Mevki-i Müstahkem tarafından Torpil Müfrezesi Kumandanlığı'na verilen emirde *"Boğaz'a bir taarruz olursa ayrıca emir beklemeksizin, serseri torpiller yüklü olan Karantina İstimbotu'na Yüzbaşı Salim Efendi kontrolünde doğrudan Mesudiye'nin yanına gideceği ve Sarıkule'den verilecek iki kırmızı fener işareti üzerine torpillerin Kepez ile Soğanlıdere arasında akıntıya bırakılacağı"* emrinin verildiğini söylemişti. Karantina İstimbotu'nda 25 adet serseri mayın olduğunu, 14/15 Mart 1915 gecesi Karanlık Liman'a serseri mayınların atıldığını, 7 Mart 1915 gününün akşamı saat 18.30'da mayın motoru tarafından 2'si patlasa 4 serseri mayının Karanfilburnu'ndan atıldığını, yine 4 Mayıs 1915 gününün gecesi Karanfilburnu önünden birkaç serseri mayının denize bırakıldığını aktarmıştı.³⁶ Bu serseri mayınların Boğaz dışına çıkararak İtilaf Donanması'na doğru akıntı ile seyredecekleri için atıldığını ilave etmişti. Akıntının

34 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-42a, 43, 43a.

35 Müttefik kuvvetlerin mayın tarama faaliyetleri için bkz. Piotr NYKIEL, "Çanakkale Boğazında Mayın Tarama Operasyonu (25 Şubat-17 Mart 1915)", Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı, Sayı 2, Çanakkale 2004, s. 107-115.

36 Serseri mayın denemesi, yirmi üç saat suda kaldıktan sonra hiç su almadığı ve bütün parçalarının faal olduğu anlaşılacak henüz 19 Kasım 1914 tarihinde ilk kez başarı ile tecrübe edilmişti. Nitekim 1914 yılının Aralık ayından itibaren de kullanılmaya başlanmıştı. Bkz. Binbaşı Nazmi Bey, Çanakkale Deniz Savaşları, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2010, s. 37, 84.

İngiltere’de Kurulan Dardanel Komisyon’un Çanakkale Savaşı ile İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu’nun Verdiği Cevaplar

artmasıyla sabit mayınların geminin çıktığı sudan daha aşağıda kalması ihtimalinin düşünüldüğünü, bu nedenle sabit mayınların su altında ancak iki buçuk metre derinliğe atıldığını söylemişti. Mayın dökmekte, kuvvetli, seri ve az su çeker mayın atışına elverişli tertibatı olduğu için tercihen Nusret Gemisi’nin kullanıldığını, bunun yanı sıra Samsun, Selanik, İntibah ve Giresun vapurlarının da mayın gemisi olarak faaliyette olduklarını ifade etmişti. Mayın dökmek için daima “beklenmeyecek” zamanların seçilmesine özen gösterildiğini, sisli havalarda, sakın geçmiş veya pek az muharebe olmuş birkaç günün sonunda veya gün battıktan sonra ya da gün doğmadan önceki karanlıkta mayın döküldüğünü söylemişti.³⁷

Dardanel Komisyon, “Irresistable”, “Ocean”, “Bouvet”, “Inflexible” gemileri veya diğerlerinin mayına çarptıklarının anlaşılıp anlaşılmadığını³⁸ soruyordu. Eğer böyle ise bu mayınların ne zaman ve nasıl döküldüklerini öğrenmek istiyordu. Harbiye Nezareti, 18 Mart 915’te batan “Bouvet” zırhlısı ile “Irresistable” zırhlısının Anadolu Hamidiye’sinin atışlarının etkisi ile battığını; fakat aynı günde batan “Ocean” zırhlısının mayına çarptığını söylemişti. Charlemagne sisteminde bir Fransız zırhlısının yine topçu ateşiyle hasar aldığını, “Inflexible” veya diğer sefaının mayına çarptıklarının anlaşılmadığını söylemişti. 18 Mart 915 meydan muharebesinde batırılan gemiler ile ilgili olarak ise şöyle cevap vermişti:

“Bouvet, Irresistable ve Ocean” zırhlılarının sakatlandığı yerlere dökülen torpiller, 14 Mart 915 gecesini tarafımızdan torpil motoruyla Karanlık Liman’a atılan serseri torpiller olsa gerektir. Veyahut 8 Mart 1915’te Nusret Gemisi tarafından sabaha karşı saat 5-6 arasında İtilaf gemilerinin her gün manevra yapmakta oldukları sahaya atılan 26 adet sabit mûsademeli torpiller bulunması ihtimali ziyadedir.”³⁹

Dardanel Komisyon, batırılan ve esir edilen denizaltılar ile esir alınan mürettebat hakkında bilgi istiyordu.⁴⁰ Harbiye Nezareti, Çimenlik önünde bir sac mayının üzerine takılarak deniz üstüne çıkan Marriot isimli Fransız denizaltısının 29 Temmuz 1915’te yakalandığını, 32 kişiden ibaret olan mürettebatının esir edildiğini, denizaltı karaya pek yakın olduğundan kablo telleriyle bağlandığını fakat buna rağmen sonradan battığını söylemişti.⁴¹ Esir alınan mürettebattan 6’sının küçük zabıt ve 2’sinin zabıt olduğunu ilave etmişti. Safir denizaltısının günü Köseburnu önünde batırıldığını⁴²; 27 kişilik mürettebattan 13’ünün kurtarılabildiğini, yarı baygın olarak kurtarıldıktan sonra vefat etmiş olan bir elektrikçi küçük zabıtın Çanakkale’deki Katolik papazları marifetiyle ve birkaç saat önce esir edilmiş arkadaşlarının şahitliği ve refakatiyle askeri cenaze merasimi yapılarak Katolik mezarlığına defnedildiğini iletmişti. 30 Ekim 1915’te ise Turkuaz isimli Fransız denizaltısının Akbaş önünde Türk topçuları tarafından yakalandığını, bu denizaltının sağlam olarak ele geçirildiğini, denizaltıya onu yakalamakta tek başına etkili olan Müstecib Onbaşı ismi

37 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-45, 45a.

38 Fransız Askerî Tarihçi Maurice Larcher’e göre Inflexible, serseri mayına çarparak batmıştı. Bkz. Maurice Lacher, Büyük Harbte Türk Harbi Çanakkale Seferi, Çev. Murat Karataş, AÇASAM Yayınları, Çanakkale 2008, s. 47.

39 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-46a.

40 Çanakkale Boğazı’nda İngilizlerin denizaltı faaliyetleri için bkz. Henry John Newbolt, *Submarine and Anti-Submarine*, Longmans, Green, London 1918.

41 Fransız Mariotte denizaltısı, su üstüne çıkmak zorunda kalınca Çimenlik Tabyası önünde görülmüş ve top atışıyla 26 Temmuz 1915 tarihinde batırılmıştı. Bkz. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi, V. Cilt, III. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012, s. 470. Mariotte denizaltısının esir mürettebatının ifadeleri hakkında ayrıca bkz. T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Çanakkale Muharebelerinin Esirleri, Cilt I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009, s. 208-216.

42 Fransız Sapphire denizaltısı, 15 Ocak 1915 tarihinde mayına çarparak batmıştır. Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, Ankara 2005, s. 13-14.

verildiğini bildirmişti. 4/5 Eylül gecesi Nara'daki denizaltı ağına E7 isimli bir denizaltının yakalandığı ve 5 Eylül 915 günü sabahında 3 subay ve 25 mürettebatıyla esir alındığını, denizaltının ele geçtiğini ancak kendi mürettebatı tarafından batırıldığını bildirmişti.⁴³

Dardanel Komisyon, gemilerden projektör ve semaforla yapılan işaretlerin sahilde Türk birlikleri tarafından deşifre edilip edilmediğini sormuştu. Harbiye Nezareti, bu şekildeki işaretlerin sahilde görüldüğünü; fakat okunmadığını; ancak bazen gemiler arasındaki telsiz haberleşmelerine sızıldığını söylemişti. İlk ihraç günü olan 25 Nisan 1915 tarihinde iki İngiliz gemisi arasındaki telsiz haberleşmesinde "*Yaralılarımızı geriye alıyorum, devamlı asker çıkarıyorum; 4 toplu batarya bize ateş ediyor, onun durmasını bekliyorum.*" ifadelerinin yakalandığını; 25 Nisan günü yakalanan bir başka telsiz görüşmesinde "*Kabatepe'nin 27. Alay tarafından müdafaa edilmekte olduğunu aldığımız esirlerden öğrendik*" denilmekte olduğunu; 27 Nisan 915'te Safir kruvazörü kaptanının "*İhraç birliklerine acele cephane yetiştiriniz, gemide hiç cephane kalmadı*" ifadelerinin yakalandığını; bunlara ilaveten torpido batması, nakliye vapurundaki yaralıların bir diğer vapura aktarılması gibi telsiz haberleşmelerine de sızıldığını söylemişti.⁴⁴

Dardanel Komisyon, Türk savunma öngörüsünü de merak etmişti. Boğaz'a Şubat ayında yapılan hücumdan önce bu hücum hakkında hiçbir bilginin alınıp alınmadığını, 25 Nisan tarihinden önce Gelibolu'ya asker çıkarılacağına haber alınıp alınmadığını, 25 Nisan'da yapılan ihracın Türk harbiyesinin tahmin ettiği alanlara yapıp yapılmadığı, Saroz Körfezi'ne 6 Ağustos'ta ihraç beklenip beklenmediği ve 25 Nisan'dan sonra Bolayır hattı civarına asker ihracının beklenip beklenmediğini sormuştu. Seddülbahir'de ihraç yapıldığı esnada nakliyeleri ve erzak gemilerini batırmak üzere torpido veya destroyer gönderilmek için bir hazırlığın olup olmadığını sormuştu. Harbiye Nezareti, 1915 yılının Ocak ayının sonlarına doğru Çanakkale Boğazı'nın İngiliz ve Fransız filoları tarafından zorlanacağını haber alındığını söylemişti. 25 Nisan'dan önce karaya asker ihraç edileceğinin ise 1915 yılı Mart ayı sonunda 50.000 Avustralya ve Zelanda askeriyle 30 bin Fransız askerinin General Hamilton kumandasında Mondros'ta toplanmakta olduğu hakkındaki malumat üzerine anlaşıldığını ilave etmişti. Karaya ihraç noktası olarak en uygun yeri, "*Seddülbahir ile Kabatepe'den bekliyorduk*" şeklinde cevaplamıştı.⁴⁵ Anadolu ve Bolayır tarafından asker ihracının da aynı derecede kuvvetle muhtemel olduğunu; ancak ihracın ümit olunan bir yerde yapılmadığını eklemişti. Saroz Körfezi'nde Bolayır hattının her vakit bir ihraç olabileceği düşüncesi ile hazır tutulduğunu, Ağustos ayı başlarında bir ihraç beklediği ve bu ihracın ciddi olarak yapılacağına kesin gözü ile bakıldığını söylemişti. Seddülbahir'de ihraç yapılmakta iken nakliyeleri ve erzak gemilerini batırmak üzere torpido veya destroyer göndermek için bir görüş olmadığını; fakat bu vazifeyi görmek üzere gelecek olan denizaltıların beklendiğini ifade etmişti.⁴⁶

Dardanel Komisyon, 18 Mart'ta veya bunu takiben yapılan yeni bir deniz taarruzunda İtilaf donanması boğazı zorla geçmeyi başarsaydı, savından hareketle "böyle bir muvaffakiyet-i bahriye, efkar-ı umûmiyeyi mü'esser bir surette sarsarak boğazın müdafaa-i umumiyesini iskat eder miydi?" diye sormuştu. Harbiye Nezareti, genel

43 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 279, Fihrist No. 1-2. Ayrıca bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri II*, Ankara 2005, s. 57.

44 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-44,44a.

45 Müttefiklerin amfibi harekâtından önce Türk ordusunun çıkarma beklediği noktalar, arazinin çıkarmaya elverişli sahilleri dikkate alarak belirlenmişti. Bkz. Buğra Terzi, *Çanakkale Kara Muharebeleri'nde 26. Alay'ın Rolü*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2019, s. 123.

46 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-37a, 38.

İngiltere’de Kurulan Dardanel Komisyon’un Çanakkale Savaşı ile İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu’nun Verdiği Cevaplar

müdafaa esasını sarsamadığı için 18 Mart hücumunu takiben hemen yapılacak yeni bir donanma taarruzunun başarılı olamayacağını ve askerlerin maneviyatının “pekâlâ” olduğunu söylemişti. Marttan sonra tekrar edilecek bir taarruza ise Boğaz’daki her top ve bataryanın büyük bir manevî kuvvetle katılması için tahkimatın tamamlandığını ilave etmişti. 18 Mart’ta, donanmanın İstanbul önünde görülebileceği ihtimali nedeniyle İstanbul’un çeşitli noktalarına bataryalar yerleştirildiği ve sahil tahkimâtı yapıldığını, donanmanın olağanüstü büyüklüğü hesap edilirse (üç geminin Karanlık liman ve civarında batması ile diğer iki gemin de yaralanıp savaş dışı kalması) 18 Mart’ta büyük zayıt verdirdiği için Türk hükümetinde ve Türk ahalisinde heyecanlı tesir uyandırdığını, özellikle fedakârlıkları neticesinde Boğaz’ı geçirmeyen Türk askerlerinin maneviyatının olağanüstü arttığını iletmişti. 18 Mart boğaz taarruzunun ardından bazı bataryalarda top ve insanca zayıt olmasına, cephane azalmasına rağmen Boğaz’daki etkin mayınlar ile mayın hatlarını koruyan sabit ve sahra bataryalarının sağlam olduğunu söylemişti. Bu nedenlerle “ikinci bir hücum-ı bahriyede hayli müşkülata duçar olacağımız teslim edilmekle beraber suret-i katiyyede muvaffak” olunacağını söyleyerek ikinci bir donanma taarruzunun da, kesin surette başarılı olacağına ihtimal verilmediğini eklemiştir.⁴⁷

SONUÇ

Çanakkale ve Mezopotamya cephelerindeki yenilgilerin nedenlerini arayan İngilizler, kurmuş olduğu komisyonlar ile kendisine özeleştirme yapmış ve bir bakıma, nerede ve kim yanlış yaptı, sorusunun cevabını aramıştır. Komisyonun yapmış olduğu mülakatlar ve incelemeler, özellikle üst düzeydekilerin kendilerini aklamalarına fırsat vermiştir. Francis Bacon’un İngiliz bilim geleneğine hediye etmiş olduğu objektiflik ve tümevarım yöntemlerinin uygulanması; elde edilen bilgilerin doğrulanması ve objektiflik adına Osmanlı İmparatorluğu’na 200’den fazla soru göndermişlerdir.

Talep edilen sorulardan bazıları, muharebe ile ancak dolaylı olarak ilgili olabilecek nitelikte bilgilerdir. Gelibolu Yarımadası’nın 1915 yılındaki tahkimat durumu bir yana bırakılırsa, Çanakkale Boğazı’nın ne zamandan beri tahkim edildiği ve yerleştirilen tabyaların nitelikleri, topların menzil uzunlukları gibi bilgiler de öğrenilmek istenmiştir. Projektörlerden mania ağlarına, elektrik tertibatından telgraf hatlarına, siper ebatlarından gözetleme istasyonlarına, kullanılan mayınların cinsinden alınan esirlere varıncaya kadar istenen bilgiler, muharebe edilmiş bir devletten değil de dost bir devletten talep edilen istihbarî bilgi talebini andıracak niteliktedir. Sorular, özellikle Çanakkale Cephesi’nin, -mayın, denizaltı ve denizüstü unsurlarına- deniz harekâtına yöneliktir. Olay bazında ve tarih bazında bilgiler istenmiştir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun istihbarat çalışmalarına dair yöneltilen sorular oldukça dikkat çekicidir. 25 Nisan 1915 tarihinden önce Osmanlı Harbiyesi’nin çıkarma noktalarını bilip bilmediği, gemiler arasındaki haberleşmeyi sağlayan telgraf şifrelerinin çözülüp çözülmediği tarzında sorular vardır. Osmanlı askerinin motivasyon durumuna dair yöneltilen sorular da oldukça dikkat çekicidir. Özellikle gemi ateşlerinin, manevî açıdan Osmanlı askeri üzerindeki etkisi sorulmuştur. Ya da herhangi bir tahribatın, Osmanlı askerinin maneviyatına ne gibi tesir ettiği merak edilmiştir. Soruların niteliği ve ayrıntıya dair olması, sorular hazırlanırken mutlaka muharebede bulunmuş kimselerin desteğinin alındığı izlenimini doğurmaktadır.

Dardanel Komisyon’un istediği bilgilerin niteliği, kısa ve net cevaplarla karşılanabilecek kadar basit değildir. Osmanlı İmparatorluğu, oldukça titizlikle ve ayrıntılı olarak bu soruları yanıtlamıştır. Soruların içtenlikle yanıtlandığı görülmektedir. Öyle ki, Çanakkale

47 *Atase Arşivi*, BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-35a, 36.

Boğazi’nda her türlü engeli açık hedef olarak yok etme niteliğinde olan serseri mayınların Osmanlı İmparatorluğu tarafından kullanıldığı dahi belirtilmektedir. Kesin bilinmeyen, ancak ihtimali kuvvetli olan bilgiler de değerlendirilmiştir. Örneğin 18 Mart 1915 tarihinde Müttefik donanmanın batırılan gemilerinin serseri mayınlar tarafından ya da Nusret Mayın Gemisi’nin döktüğü mayınlara çarparak batmış olabileceği söylenmiştir. Aynı gün batan Bouvet ve Irresistable zırhlısının Anadolu Hamidiye’den atılan toplarla battığı ifade edilmiştir. Savaş sırasındaki öngörülerden de söz etmiştir. 25 Nisan 1915 tarihinde yapılan amfibi harekâta çıkarma yapılan bölgelerin, beklenen noktalar olmadığını belirtmiştir. İstihbarat bilgisi hakkında da örnekler verilerek İngiliz telgrafına sızıldığı, haberleşmenin öğrenildiği aktarılmıştır. Bu yanıtlar, resmî nitelikleri dolayısıyla “Çanakkale Muharebesi Tarihi”ne vesika oluşturacak niteliktedir.

KAYNAKÇA

I. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd (ATASE) Başkanlığı Arşivi

- BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-34.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-35a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-36.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-37a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-38.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-38a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-39.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-39a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-40.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-40a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-41.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-41a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-42.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-42a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-43.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-43a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-44.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-44a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-45.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-45a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 276, Fihrist No. 1-46a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 279, Fihrist No. 1-1.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 279, Fihrist No. 1-2.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 279, Fihrist No. 1-24.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 279, Fihrist No. 1-25.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 279, Fihrist No. 1-25a.
BDH Kataloğu, Klasör No. 4669; Dosya No. 279, Fihrist No. 1-26.

II. Araştırma İnceleme Eserler

A- Kitaplar

Bell, Christopher M., *Churchill and the Dardanelles*, Oxford University Press UK, 2017.

İngiltere’de Kurulan Dardanel Komisyon’un Çanakkale Savaşı ile İlgili Sorularına Osmanlı İmparatorluğu’nun Verdiği Cevaplar

Binbaşı Nazmi Bey, Çanakkale Deniz Savaşları, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2010.
Churchill, Winston S., *The World Crisis*, The MacMillan Company of Canada, New York 1923.

Çanakkale Tahkik Heyeti [Dardanelles Commission], Çanakkale Raporu [Çanakkale Harekât-ı Askeriyesi Hakkında Tahkikatta Bulunmak Üzere İngiltere Hükümeti Tarafından Teşkil Edilen Heyetin Hazırlamış Olduğu ve Londra’da Times Gazetesinde Neşrettiği Raporun Tercümesidir], Mütercimi: Hüsamettin, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333.

Dardanelles Commission, First Report: Presented to Parliament by Command of His Majesty, Published By His Majesty’s Stationary Office, London 1917.

Emile Vedel,, Çanakkale’de Bahriyelilerimiz, [Mütercimi: Ahmed Lütfullah], Neşre Haz. Ahmet Altıntaş-Zeynep Altıntaş, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi AÇASAM Yayınları, Çanakkale 1997.

Lacher, Maurice, *Büyük Harbte Türk Harbi Çanakkale Seferi*, Çev. Murat Karataş, AÇASAM Yayınları, Çanakkale 2008.

Newbolt, Henry John, *Submarine and Anti-Submarine*, Longmans, Green, London 1918.

Oglander, General C.F., Aspinall *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, Cilt 1, Arma Yayınları, İstanbul, 2005.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, Ankara 2005.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri II*, Ankara 2005.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi, V. Cilt I. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi, V. Cilt, II. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Savaşında Çanakkale Cephesi, V. Cilt, III. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2012.

T.C. Genelkurmay Başkanlığı, Çanakkale Muharebelerinin Esirleri, Cilt I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2009.

The Final Report of the Dardanelles Commission (Part II-Conduct of Operations,&c) With Appendix of Documents and Maps, Presented to Parliament by Command of His Majesty, Published by His Majesty Stationary Office, London 1919.

Wilkinson, Spencer, *Government and the War*, Constable and Company LTD, London 1918.

B- Makaleler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Yıl 38, Sayı 88, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara 1989, s. 23.

French, David, “The Origins of the Dardanelles Campaign Reconsidered”, *History*, Vol. 68, No. 223, (1983), ss. 210-224.

Kuşku, Onur, “Savaşın Ayak Sesleri: Seddülbahir 3 Kasım 1914 Bombardımanı”, *Anafarta*, Cilt 2, Sayı 7, Çanakkale 2020, ss. 111-116.

Macleod, Jenny, “General Sir Ian Hamilton and the Dardanelles Commission”, *War in History*, vol.8, no.4, (2001), s. 418-441.

NYKIEL, Piotr, “Çanakkale Boğazında Mayın Tarama Operasyonu (25 Şubat-17 Mart 1915)”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, Sayı 2, Çanakkale 2004, s. 107-115.

Özkan, Yusuf Ali, “Churchill, Çanakkale Komisyonu’nda Temize Çıkmıştı”, *Anafarta*, Cilt 1, Sayı 1, Çanakkale 2018, ss. 38-41.

C- Tezler

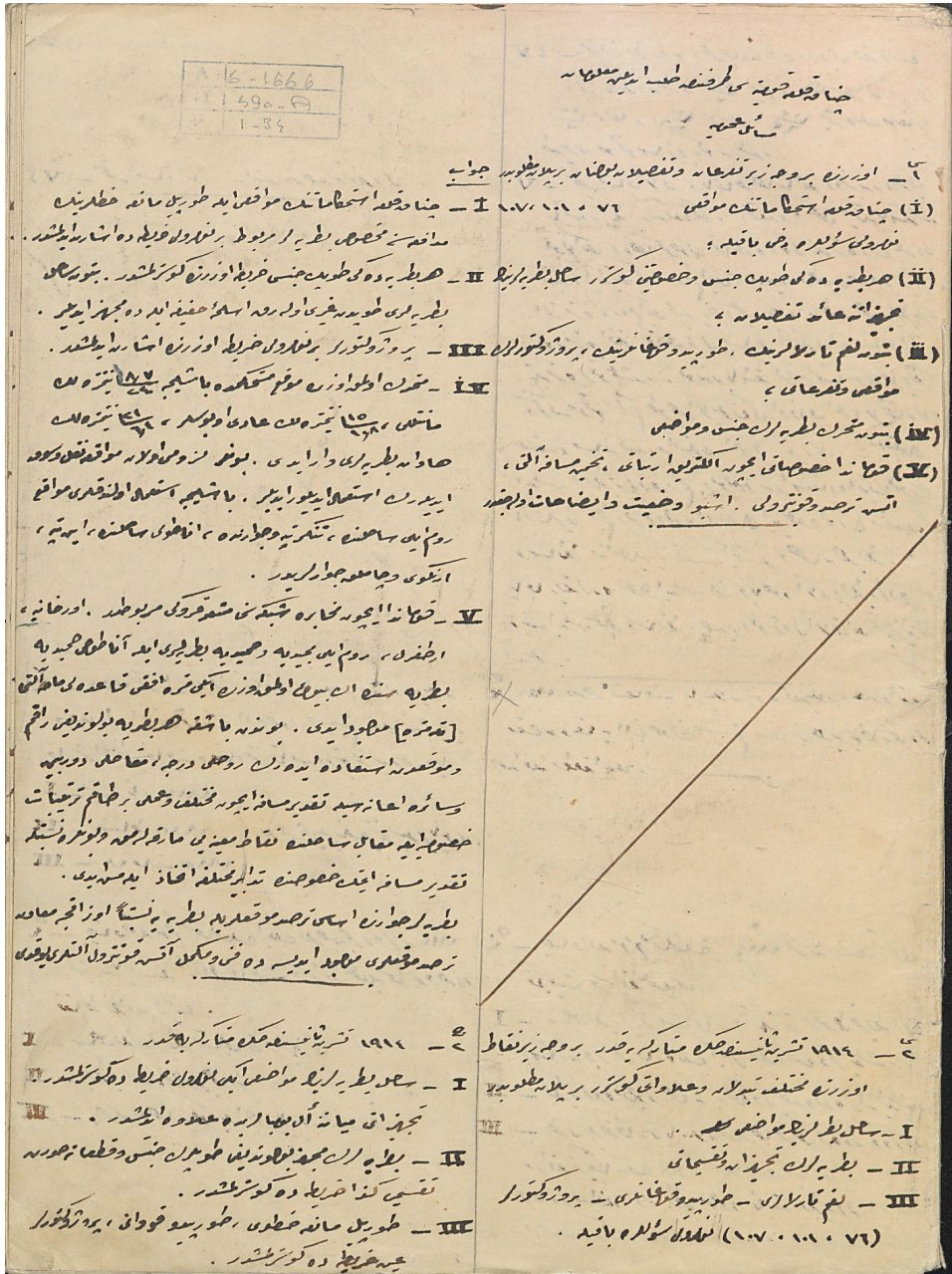
Terzi, Buğra, Çanakkale Kara Muharebeleri’nde 26. Alay’ın Rolü, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2019.

D- Dijital Kaynaklar

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1916/aug/03/special-commissions-dardanelles-and> (erişim tarihi 17.12.2020)

Ek 1: Dardanel Komisyon'un Soruları İçin Hazırlanan Cevapların İlk Sayfası

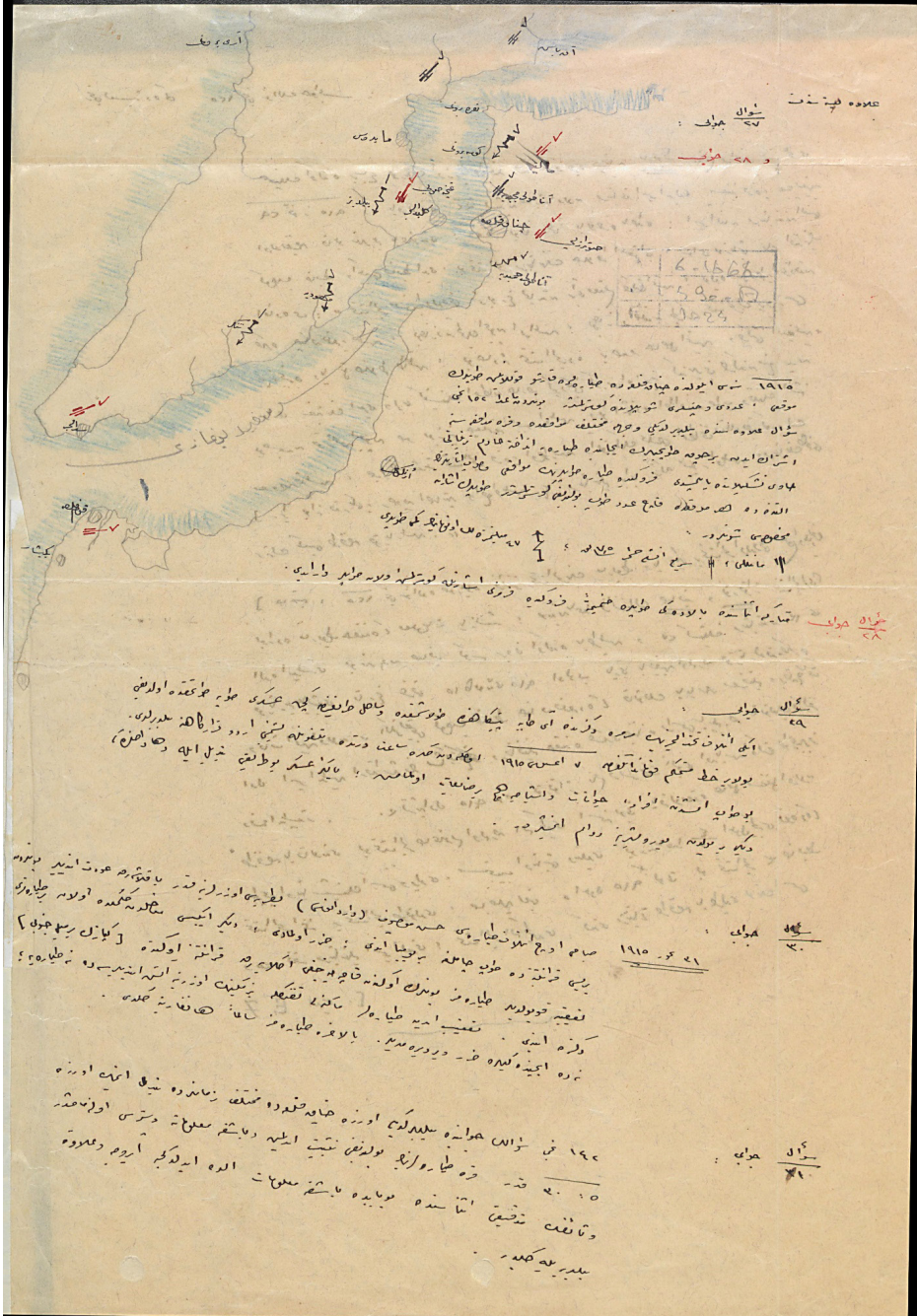
Kaynak: Atase Arşivi, BDH-Klasör Nu-4669 Dosya Nu-276 Fihrist Nu-1-34.

Müttefik Devletlerin Türkiye'yi II. Dünya Savaşına Dahil Etme Girişimleri ve İnönü Churchill Görüşmesi

Ek 3: Dardanel Komisyon'un 27. Numaralı Sorusuna Kroki Hazırlanarak Verilen Cevap

Kaynak: Atase Arşivi, BDH-Klasör Nu-4669 Dosya Nu-279 Fihrist Nu-1-24.

ALMAN TOPÇU BİNBAŞI LIERAU'NUN DİLİNDEN KÖSTEN ADASI'NIN KURTARILMASI*

SAVING OF KÖSTEN ISLAND IN THE WORDS OF GERMAN ARTILLERY MAJOR LIERAU

Sehernaz GÜVENBAŞ**, Mesut GÜVENBAŞ***

Geliş Tarihi/Received:19.12.2020

Kabul Tarihi/Accepted:25.12.2020

GÜVENBAŞ, Sehernaz- GÜVENBAŞ, Mesut, (2021), "Alman Topçu Binbaşı Lierau'nun Dilinden Kösten Adası'nın Kurtarılması", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 367-381.

Öz

Osmanlı ordusunun ıslahı kapsamında Almanya ile işbirliği Birinci Dünya Harbi öncesinde başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin bu konudaki talepleri 1913 yılında Almanya tarafından uygun görülmuş, gelen askerî heyetin başkanlığına General Liman von Sanders tayin edilmişti. Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'nde görev yapan Alman subaylar, Türk ordusunda önemli görevler almıştı. Çanakkale Muharebeleri başta olmak üzere bu subayların Almanya'ya hizmet ettikleri, emirleri Berlin'den aldıkları, gerçek anlamda Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını göz ardı ettikleri yönünde genel bir eleştiri de bulunmaktadır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda görevini layıkıyla yerine getiren ve yaptıkları işlerle ön plana çıkan Osmanlı Devleti'nin müttefiki yabancı subaylar da bulunmaktaydı. Bunlardan birisi de Osmanlı ordusunda görev yapan ve Kösten (Uzun Ada) Adası'nın kurtarılmasında önemli bir görev üstlenen Alman Topçu Binbaşı Lierau ve emrindeki personeliydi.

Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler ele geçirdikleri Kösten (Uzunada) Adası'na kurdukları üs ile İzmir ve çevresini uçaklarla bombardıman etmekte ve keşif faaliyeti yürütmekteydi. İngilizlerin Midilli Adası öncesi önemli bir üssü olan Kösten Adası sayesinde İzmir ve çevresi abluka altında tutulmaktaydı.

Kösten Adası 6 Mayıs 1916'da yapılan baskın sonrası kurtarılmış ve sonrasında İngilizler adayı boşaltmak zorunda kalmıştır. Bu baskında en büyük pay sahibi Alman Topçu Binbaşı Lierau'dur. Savaşın sonuna kadar Kösten Adası Türklerin elinde kalırken, Binbaşı Lierau'ya yaptığı kahramanlık sonrası Osmanlı Altın Liyakat Madalyası verilmiştir.

Bu dönemdeki Beşinci Ordu Komutanı Liman von Sanders hatıralarında bu baskına değinmektedir. Ancak Kösten Adası'nın kurtarılmasını Binbaşı Lierau'nun kendi dilinden okumak gerekir. ATASE Arşivinden tespit edilen belge grubu; baskın harekâtının İngilizler tarafından keşfedilmemesi için film senaryolarını aratmayan anekdotları içermektedir. Bu belge grubu transkripsiyon edilerek günümüz Türkçesine çevrilmiş, yapılan içerik analizi ile Kösten Adası baskını aydınlatılmaya ve Alman subaylarının görevlerini yerine getirmedeki gayreti aktarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Birinci Dünya Savaşı, Türk-Alman ilişkileri, Kösten (Uzunada) Adası, Alman Topçu Binbaşı Lierau.*

* Bu çalışma, 31 Ekim-01 Kasım 2019 tarihleri arasında Antalya'da gerçekleştirilen IV. Uluslararası Türk-Alman Sempozyumu'nda sunulan tebliğin genişletilmiş hâlidir.

** Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, sehernaz.guvenbas@hacettepe.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-7509-5724>)

*** Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Tıp Tarihi ve Etik ABD, Eskişehir, guvenbas@yahoo.com, (<https://orcid.org/0000-0001-6555-3851>)

Abstract

Cooperation with Germany, within the framework of reformation of the Ottoman Army, had begun before the First World War. Ottoman State's requests in this respect were welcomed by Germany in 1913, and the General Liman von Sanders was appointed as the head of the German military mission to the Ottoman State. German officers undertook important tasks in the Turkish Army during the First World War. There is a substantial criticism directed at the German officers suggesting that these officers neglecting the Ottoman State's interests served the German interests, manifested first in the Çanakkale Campaign, and that they received their orders directly from Berlin. However, there were foreign officers, who duly undertook their duties and conducted outstanding tasks as loyal allies of the Ottoman State. One such prominent person was the German Artillery Major Lierau, and the personnel under his command, who assumed important tasks in the Ottoman Army in saving the Kösten Island (Uzun Ada).

The British bombarded and conducted reconnaissance activities over İzmir and its environs with the airplanes in the base they founded on the Kösten Island (Uzunada), which they had occupied earlier. The base was a crucial seaport before the Mytilene Island as the British kept İzmir and its environs under blockade.

The British were compelled to evacuate the island following the raid conducted on 6 May 1916. German Major Lierau had the greatest share in the saving of the island. The island remained in the control of the Turkish forces until the end of the war. Major Lierau was conferred an Ottoman Golden Medal of Merit.

In his memoires, General Liman von Sanders, then the Vth Army Commander, refers to this raid. Nevertheless, it is important to read the saving of Kösten Island through the words of Major Lierau. The group of documents discovered at the Turkish General Staff ATASE Department are full of anecdotes rivaling the best film scenarios as they reveal the clandestine operations conducted against the British. This group of documents was transcribed into modern Turkish to shed further light on the Kösten Island raid, and on to the extraordinary endeavor of the German officers through content analyses.

Keywords: *World War I, Turkish-German Relations, Kösten Island (Uzunada), German Artillery Major Lierau.*

Giriş

Türk-Alman ilişkilerinin başlangıcı hakkında kesin bir tarih belirlenememektedir.¹ Ancak ilişkiler, 18. yüzyıldan itibaren siyasi, askerî ve ekonomik boyutlarda giderek gelişme eğilimi göstermiştir. Hammadde temin etmek ve ekonomik olarak pazar olanaklarını geliştirmek için stratejik değeri yüksek olan Osmanlı toprakları üzerinde nüfuzunu artırmak isteyen Almanya ile siyasal yalnızlıktan kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti'nin yolları keşiştir.²

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de farklı bir bağlantıya geçilmiş ve Osmanlı Devleti, orduda ve sivil yönetimde Alman nüfuzuna kapılarını açmıştır. Bu ilişkinin diplomatik ve siyasal alandaki boyutların ötesinde, her iki ülkenin sosyal ve iktisadi tarihi için de önemli bir yeri vardır.³ Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya yakınlaştıran sebepler çeşitli olmakla birlikte Türk-Alman dostluğunun başlangıcı, Rusların Türkleri 1878'de Ayestafanos'ta imzalamaya mecbur bıraktıkları anlaşma şartlarını fesheden Berlin Kongresi sonrası olmuştur. Bu kongreden sonra Avrupa'da ortaya çıkan siyaset düzeni ve Osmanlı Devleti'nin geçirdiği muharebeler ile iç çarışıklıklar bunda etkili olmuştur.⁴

II. Abdülhamit tarafından askerî eğitim ve öğretim sisteminin ıslahı için subay istenmesi üzerine 1883'de Baron Colmar von Goltz gönderilmişti.⁵ Dolayısıyla Osmanlı ordusunun ıslah çalışmaları kapsamında Almanya ile ilişkiler Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin bu konudaki talep ve isteği 1913 yılında Almanya tarafından uygun görülmuş, gelen askerî heyetin başkanlığına General Liman von Sanders tayin edilmişti.⁶ General Liman von Sanders beş yıl süreyle Osmanlı ordusunda İslah Heyeti Başkanı unvanıyla istihdam edilecek ve 1. Kolordu Kumandanı olacaktır. Ayrıca topçuluk, tayyarecilik ve balonculuk da dâhil olmak üzere, orduyla ilgili birçok konuda onun görüşüne önem verilecekti.⁷

Osmanlı ordusunu ıslah edecek olan Alman askerî heyeti 14 Aralık 1913'te İstanbul'a gelmişti.⁸ Heyetin mevcudu başlangıçta 42 iken, sayı zamanla 70'e ulaşmış ve Alman subaylarının rütbeleri Osmanlı Devleti'nde görev yaparken, buldukları rütbenin bir derece üstünde kabul edilmişti.⁹ Birinci Dünya Savaşı'nın 28 Haziran 1914'te fitili ateşlenmiş,¹⁰ daha önce bloklanmış ülkeler; Üçlü İtilaf (İngiltere, Fransa, Rusya) ve Üçlü İttifak devletleri (Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya) çeşitli tarihlerde birbirlerine savaş ilan etmişti.¹¹

1 Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1985, s.1.

2 Yavuz Özgüldür, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s.IX

3 İlber Ortaylı, İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s.III.

4 Mahmut Muhtar, *Maziye Bir Nazar: Berlin Antlaşmasından Birinci Dünya Savaşına Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya İlişkileri*, Osmanlıcadan Çev: Nurcan Fidan, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.19-20.

5 Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türkler ve Almanlar*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1988, s.55.

6 ATASE; Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH), Klasör (K.). 1649, Dosya (D). 41, Fihrist (F). 1

7 ATASE; BDH, K. 1649, D. 41, F. 1-8; ATASE; BDH, K. 1649, D. 41, F. 1-17 (18); ATASE; BDH, K. 1649, D. 41, F. 1-26a

8 Ajun Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi Cilt-I (1910-1914)*, 3. Baskı, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 2009, s.200.

9 Hakan Türkkan, "Askerî Mecmua'ya Göre Çanakkale Cephesinde Türk-Alman İttifakı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2017, C.2 S.1, s.274.

10 *I. Dünya Savaşında Osmanlı Cephesi (2006)*, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 2006, s.14.

11 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi IX. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s.361.

Savaş patlak verince Almanya ile Osmanlı Devleti arasında İstanbul'da 2 Ağustos 1914'te ittifak anlaşması imzalanmıştı.¹² Aynı tarihte Osmanlı Devleti genel seferberliğini yaparken silahlı tarafsızlığını da ilan etmişti. Bu ittifak anlaşması sonrasında 10 Ağustos 1914'te, Goben ve Breslaw adlı iki Alman gemisinin İngilizlerden kaçarak Çanakkale Boğazı'na sığınması ve Osmanlı Devleti'nin bu gemileri satın aldığını ilan etmesiyle gelişen olaylar, Almanya safında harbe girilmesine sebep olmuştu. 29 Ekim'de Karadeniz'e çıkan Türk donanmasının Rus gemileriyle çatışarak Rus Limanlarını bombardımanı, Rusya, İngiltere ve Fransa'nın sırayla Osmanlı Devleti'ne savaş ilanına,¹³ Osmanlı Devleti'nin de 11 Kasım 1914'te padişah iradesiyle bu devletlere savaş ilan etmesine sebep olmuştu.¹⁴

Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'nde görev yapan Alman subaylar, Türk ordusunda önemli mevkilerde yer almıştı. Çanakkale Muharebeleri başta olmak üzere bu subayların farklı bir misyon üstlenerek Almanya'ya hizmet ettikleri, gerçek anlamda Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını göz ardı ettikleri ve emirleri Berlin'den aldıkları yönünde genel bir eleştiri de bulunmaktadır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunu görevini layıkıyla yerine getiren yabancı subaylar da bulunmaktaydı. Bunlardan birisi de Kösten (Uzunada) Adası'nın kurtarılmasında önemli bir görev üstlenen Alman Topçu Binbaşı Lierau ve emrindeki personeliydi.

Binbaşı Lierau İtilaf Devletlerinin Çanakkale'den çekildiği 20 Aralık 1915 tarihine kadar bu bölgede Ağır Topçu Grup Komutanı olarak önemli görevler üstlenmişti.¹⁵ Çalışmada ATASE Arşivinden tespit edilen belge grubu ile Binbaşı Lierau'nun dilinden İzmir Körfezi'ndeki Kösten Adası'nın kurtarılması aktarılmaya çalışılacaktır.

1. Kösten Adası'nın Önemi ve İngilizlerce İşgali

Türkiye açısından Ege Denizi'ndeki adalar özellikle siyasi konumları nedeniyle bir önem arz etmektedir. Türkiye bu adaların askerî bir harekâta üs olarak kullanılabileceği endişesidir.¹⁶ Bu anlamda Ege Denizi'nde bulunan adalar stratejik öneme sahiptir.¹⁷

Osmanlı Devleti'ni çevreleyen adalar, Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletlerince lojistik, harekât, istihbarat, propaganda vb. yönlerden üs olarak kullanılmaya çalışılmış ve adalar ile kıyıların abluka altına alınmasıyla birlikte, deniz yoluyla Osmanlı Devleti'ne yapılacak yardımların ve ticaretin de önünün kesilmesi amaçlanmıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından işgal edilen ve üs olarak kullanılan Kösten Adası bunun küçük bir örneğidir. Bozcaada ve Gökçeada'nın stratejik önemi yadsınamaz ancak İzmir ve çevresi özelinde de konumu itibarıyla Kösten Adası özel bir yere sahiptir.

Kösten Adası İzmir Körfezi'nin orta kısmında yer alır. Mordoğan'a yaklaşık 5 km olan adanın diğer ucu ise kıyıya yaklaşık 2,5 km'dir. Adanın kıyı uzunluğu 31 km ve yüz ölçümü

12 Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s.18.

13 İhsan Göymen, *Birinci Dünya Harbi IX'ncu Cilt Türk Hava Harekâtı*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1969, s.3-4.

14 *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I: The First World War in Ottoman Documents* (2015), 2. Baskı, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2015, s.90.

15 Ahmet Esenkaya, "Çanakkale Savaşında Türk-Alman Birlikteliği", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 2008, S.6-7, s.37.

16 Necdet Hayta, *1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.3-4.

17 Hüsnü Özlü, "Arşiv Belgeleri Işığında Balkan Savaşları'nda Ege Adaları'nın İşgali Süreci", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2012, C.XII S.25, s.11.

Alman Topçu Binbaşı Lierau'nun Dilinden Kösten Adası'nın Kurtarılması

ise 25,3 km²'dir. Yüz ölçümü açısından Türkiye'nin dördüncü büyük adasıdır.¹⁸ Kösten Adası Çanakkale'ye yakın olması ve İzmir Körfezi içerisindeki konumu ile stratejik bir konumdadır.

Şekil 1: Kösten (Uzunada) Adası

İzmir ve çevresi İtilaf Devletleri tarafından savaş boyunca abluka altında tutulmuş, gerek gemi ve gerekse tayyarelerle çeşitli tarihlerde bombardıman edilmiştir. Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri'nin denizde güçlü olması sebebiyle özellikle liman şehirlerine bir taarruz beklemekteydi. Bu konuda uyarılan şehirlerden biri de İzmir'di. Nitekim yakın bir zamanda tahminler doğru çıkacaktı.¹⁹ İngilizlerin misilleme olarak I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne karşı düzenlediği ilk saldırı 1 Kasım 1914'de İzmir Limanı'na olmuştu. İki İngiliz destroyeri Türk donanmasına bağlı bir mayın gemisini batırmıştı.²⁰

Bu tarihten sonra İzmir'e 5-9 Mart 1915 tarihleri arasında hem gemi hem de tayyareler ile gerçekleştirilen bir saldırı daha vardır ki Çanakkale Deniz Harekâtının hemen öncesine denk gelmektedir.

İngiliz donanmasının İzmir Bombardımanı Harekâtını gerçekleştirilmesinde üç amacı olduğu söylenebilir. Bunların ilki İzmir Limanı'nı, Osmanlı deniz gücü (özellikle denizaltıları) için kullanılmaz hale getirmektir. Bu sayede Çanakkale Boğazı harekâtından önce cephenin arka tarafından gelebilecek bir saldırıya karşı önlem alınmış olacaktır. İkinci amaç ise 19. yüzyılın ortalarından beri Doğu Akdeniz'in önemli ticari merkezlerinin başında gelen, özellikle ihracat limanı olarak Osmanlı ekonomisine artı değer üreten bir merkez olan İzmir'in ekonomisine darbe vurmaktır. Üçüncü amaç ise psikolojik harekâttir. 5 Mart'ta başlayan bombardıman 9 Mart gününe kadar sürmüştür. Harekâtın sonunda Amiral Pierse, İzmir Valiliği ile temasa geçerek İzmir'deki Osmanlı askeri savunma tesislerinin tahribini ve limanın kendilerine teslim edilmesini talep etmişlerse de dönemin İzmir Valisi Rahmi Bey bu istekleri reddetmiştir. Buna rağmen İngilizler bu taleplerde çok da ısrarcı olmadan çekilmişler ve asıl hedefleri olan Çanakkale harekâtına ağırlık vermişlerdir.²¹

18 Google map uygulaması üzerinden kilometre bilgileri çıkarılmıştır. Google map. (t.y.) <https://www.google.com.tr/maps> Erişim tarihi: 15.2.2020. Gökçeada (İmroz), Marmara Adası, Bozcaada ilk üç adadır.

19 Sabri Sürgevil, "Çanakkale Savaşları ve İzmir", *Askerî Tarih Bülteni*, 1990, C.15 S.28, s.87-88.

20 Alper Bakacak, "I. Dünya Savaşı'nda İzmir Bombardımanı (5-9 Mart 1915)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2019, S.XIX, s.8.

21 Bakacak, a.g.e., s.5.

Ayrıca İngilizlerin İzmir'i bombardımanındaki bir başka amaç da Çanakkale deniz savaşlarının sarpa sardığı bir sırada dikkati İzmir'e çevirerek, Türklerin Çanakkale'deki kuvvetlerinden bir kısmını buraya çekmelerini sağlamaktı.²²

Bu tarihten önce ve sonra da Ege adalarına yerleşen İtilaf Devletleri'nin gerek gemilerle gerekse tayyarelerle 5. Ordu mintikasına yaptığı taarruzlar Birinci Dünya Savaşı boyunca devam etmiştir. Başkent İstanbul'un bombalanmasında da bu adalar kullanılmıştır.²³ İzmir de bu taarruzlardan nasibini almıştır. İtilaf Devletleri'nin Ege'deki gemiler ve adalardan kaldırdıkları tayyareler ile yapmış oldukları bombardımanlara ilişkin olarak, Türk makamları tarafından EK-1'de de örneği sunulan ayrıntılı listeler tutulmuştur.²⁴

Çanakkale'de istedikleri başarıyı gösteremeyen İngilizler, saldırılarını Küçük Asya sahillerine, öncelikle İzmir'e yöneltmişti. 1915 yılının başlarında İtilaf Devletlerinin İzmir'e çıkarma yapacağı haberi birkaç kez verilmişti. Sonunda 27 Mayıs 1915'te Kösten ve Hekim adalarını işgal etmeyi başardılar. İngilizler ele geçirdikleri Kösten Adası'na topçu yerleştirmişler, bir tayyare alanı yapmışlar, adanın batısındaki küçük limanlarda bulundurdıkları savaş gemilerinin güvenliği için de koyların ağzını ağlarla çevirerek mayınlamışlardı. Kösten ve Midilli arasında da sık ve düzenli vapur seferleri yapıyorlardı. İngiliz savaş gemileri, Kösten Adası'nın Kuzey-Doğu sahili ile Menemen Körfezi arasında durarak, İzmir'in eski istihkâmlarını, yani Yenikale'yi ve oradaki irtibat bataryalarını sık sık bombardıman ediyorlardı. Aynı zamanda sahil boyunca İzmir'den Urla'ya uzanan şose de sık sık dövülüyor ve oradaki köprü ve binalar tahrip olunuyordu. Gündüz, gidiş-geliş aksatılıyordu. Hatta çoğunluğu Rum olan Urla kasabası bile, birkaç defa gemi ateşine tutulmuş ve tahrip edilmişti. Kasabadan 3 kilometre uzaklıkta bulunan Küçük Urla limanında bulunan birkaç Türk gemisi batırılmış ve ahali burayı terk etmek zorunda bırakılmıştı. Bu tarihten sonra Kösten Adası İzmir ve çevresini ablukaya almak için önemli bir üs olmuş, bölgedeki İtilaf Devletlerinin deniz ve tayyare faaliyetlerinin artmasına sebep olmuştu. İngilizler için Midilli öncesi önemli bir merkez haline gelmişti.

Çanakkale başarısızlığı sonrası İtilaf Devletlerinin, İzmir'e karşı gerçekten bir teşebbüse girişecek olması halinde, Kösten Adası elbette önemli bir üs olacaktı. Bu anlamda Kösten'in İngilizlerden geri alınması gerekiyordu.²⁵

Bu nedenle hazırlıklar yapılmaya başlandı. Gelibolu yarımadasında da önemli görevler yapan 36 Numaralı Avusturya 15'lik Obüs Bataryası İzmir'e yollandı.²⁶ Batarya komutanı Avusturyalı *Yüzbaşı Manouschek*'ti. Bu batarya Urla Yarımadasının en uzak ucuna sevk edildi ve mevziye girdi.²⁷ 17 Nisan 1916 gününden itibaren Batarya İzmir Körfezi'ni korumaya hazırды. Kösten Adasını topa tuttu. Ancak, Kösten Adası'ndaki İngiliz tayyare hangarı bu mevziden vurulamıyordu.²⁸

Bu dakikadan sonra Alman Binbaşı Lierau Kösten Adası'nın nasıl bombalanabileceğini düşünmeye başladı ve başarılı olduğu harekâtı kendi dilinden yazıya döktü. ATASE

22 Karal, a.g.e., s.446.

23 Ayrıntısı için bkz.: Emin Kurt, Mesut Güvenbaş, *Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul'a Yapılan Hava Saldırıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

24 Örnek birkaç liste için bkz.: ATASE, BDH, K.: 3467, D.: 127, F.: 9-139 (140)

25 Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev: M. Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968, s.142-143.

26 Peter Jung, *The Austro-Hungarian Forces in World War I*, Osprey Publishing, Oxford, 2003, s.43.

27 İsmail Tosun Saral, "Avusturya-Macaristan Gazetelerine Göre 1915-1916'da İzmir'in Savunulması ve Kösten Adası'nın Fethi", *Düşünce ve Tarih Dergisi*, 2017, C.3 S.36, s.28. Bu çalışmada gazete haberine dayandırılarak Kösten Adası'nın Yüzbaşı Manouschek ve arkadaşları tarafından kurtarıldığı ifade edilmektedir.

28 "Die Smyrna Batterie", *Grazer Mittags-Zeitung Gazetesi*, C.4 S.17, 19 Ocak 1917, s.2.

Arşivinden tespit edilen ve Alman Topçu Binbaşı Lierau'nun dilinden aktarılan bu baskının ayrıntıları şu şekildedir.²⁹

2. Kösten Adası'nın Kurtarılması

Kösten Adası'ndan İngilizlerin uzaklaştırılması için Karaburun yarımadasına³⁰ uzun menzilli topların götürülmesi gerekiyordu. Alınan bilgiye nazaran bunun karayolu ile yapılması mümkün değildi. Deniz yoluyla topların götürülmesinden başka yol yoktu. Bunun için de iki ihtimal vardı. Birinci ihtimal Gülbahçe Körfezi'nin güney ucunda bir iskele inşa edilmesiydi. Geceleyin sandallar Urla'yı dolaştırılarak çekilecek, toplar Gülbahçe civarında yükletilecek ve Karaburun'a getirilecekti. Bu seçenekte gemiler Urla Yarımadası'nı geçerken fark edilirse veya gemiler torpile çarparsa en azından toplar zayi olmayacaktı. Ancak bazı sakıncaları da vardı.

Topları çeken römorkörlerin hızları hesap edilirse mesafenin uzaklığı sebebiyle harekâtın bir gecede yapılamayacağı anlaşıldı. İki gecede yapılması ise casus tehlikesi sebebiyle uygun görülmezdi. Ayrıca bu yükleme iskelesi 4 Mayıs'a kadar yapılamazdı. 2/3 Mayıs gecesi hilal olduğundan harekâtın en geç 4/5 Mayıs'ta icra edilmesi veyahut tekrar dört hafta beklenmesi gerekiyordu. Bundan başka Urla-Gülbahçe'deki işlek caddenin kenarına doğrudan doğruya yükleme iskelesi inşası, çok göze çarpardı. Böylece harekât önceden İngilizlerce anlaşılır ve kesinlikle başarısız olurdu.

İkincisi seçenek ise ne olursa olsun yüklü sandalların Urla dolaştırılarak deniz yoluyla götürülmesiydi. Bunun en büyük sakıncası; İngilizler fark ederse personel ve değerli toplar kaybedilirdi. Fakat yol kısaydı ve Urla iskelesi'nde bir liman vardı. Bu limanda hiçbir hazırlık yapmaya ihtiyaç yoktu.³¹ Karadan daha iyi ve seri bir şekilde yükleme yapmak mümkündü. Ayrıca geminin 4,5-5 deniz mili ile hareket edeceği düşünülerek, faaliyetin bir gecede icra edilebileceği hesaplanmıştı. Yolun en tehlikeli olan yarımadanın kuzey ucundan Karaburun'a kadar olan kısmı Gülbahçe Körfezi'nin güney ucuna gitmekten daha kısaydı. Bu sebepten dolayı bu yol seçildi.

Sürekli akşamları Hekim Adası'nın güneydoğusunda dolaşan torpido botlara karşı Urla'da Denizli civarına bir sahra topçu takımı yerleştirildi. Top yüklü gemilerin korunması amacıyla Gülbahçe Körfezi'ne sığınabileceği düşünülerek de ikinci bir topçu takımı Gülbahçe Körfezi'nin güneydoğu köşesine konuldu.

Bulgar toplarından bir takım, Avusturya obüslerinden bir takım, sahra topçusundan bir takım hazırlandı. Sandallar mühimmatla birlikte bu toplar ve personelinden fazlasını alamadı. Nakliyat esnasında denizcilikteki faaliyetiyle meşhur olan Mülazım Ethem yardım edecekti. Fakat o gelemediğinden Alman Bahriye Yüzbaşı Missoweit yardımcı oldu. Onun askerlerinden 6 kişi daha gönüllü çıktı. Bu zabıt ile mürettebatı ve üç Alman topçusu Lierau'nun en önemli yardımcılarıydı. 3 Mayıs akşamı saat 17.00'de İzmir'den hareket edildi. Yenikale'ye gelmeden önce üzerlerinde iki İngiliz tayyaresi görüldü. Bu tayyareler gidinceye kadar Yenikale'de beklemeye mecbur kaldılar. Burada zaman kaybedildi. Ayrıca gemiler 4,5-5 deniz mili değil 2-3 deniz mili ile yol alıyordu. Bu yüzden ancak karanlık

29 Alman Topçu Binbaşı Lierau'nun dilinden aktarılan bilgiler, günümüz Türkçesine aktararak sunulmuştur.

30 Saral'ın makalesinde, Yüzbaşı Manouschek'in ifadesinde bu yarımadanın adı Mordoğan Yarımadası olarak geçmektedir. Zaten Kösten Adası'nın karşı iskelesinin Mordoğan olması sebebiyle Binbaşı Lierau'nun bu baskını ifade ettiği belgelerde bahsi geçen "Karaburun Yarımadası"ndan Mordoğan'ın kastedildiği anlaşılmaktadır.

31 ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 10

bastığı zaman torpil hattının önüne gelmişti. Torpiller 5-6 metre derinlikteydi. Vapurların 2,5-3 metre su kesimi olduğundan, torpillerin üzerinden rahatça geçti.³²

Gece karanlık ve topların taşınması için çok uygundu. Fakat pusula 32°-40° yanlış gösteriyordu ve doğru istikamette gidemiyorlardı. Bu sebeple sığa oturdular ve yine 20 dakika kaybettiler. Büyük zorluklar altında Urla İskelesi Körfezine ulaştıklarında limanın girişini bulamadılar. Tekrar karaya oturmamak için Lireau, Missoweit ile birlikte küçük motorbota binerek liman girişini aramaya gittiler. O esnada bir kayaya çarparak motorbot su almaya başladı. Bunun üzerine vapurun birinin kurtarma sandalını alarak tekrar araştırmaya devam ettiler. Yine zaman kaybetmişlerdi ve 3 Mayıs akşamı saat 21.30'da olmayı planladıkları yere, 4 Mayıs saat 00.30'da ulaşabildiler. Aksilik peşlerini bırakmıyordu. Tam o sırada İngilizler Urla Yarımadası'nın kuzey ucuna ateş etti. Lireau buna rağmen topların gemilere yüklenmesi için emri verdi. Ancak harekâta devam için pek az vaktin kaldığı anlaşılıyordu. Yüklü sandallarla ancak 1,5-2 deniz mili ile seyir edebiliyorlardı. Bu sebepten baskının ertesi geceye sarkmasından başka çare kalmadı. Ancak baskının fark edilmesi tehlikesi artıyordu. Seyredilecek deniz yoluna ait yerleri araştırmak için 4 Mayıs sabahı Lireau ve Missoweit ile balıkçı kıyafeti giyerek kayıkla çıktılar. Yaptıkları incelemede burun ile yarımadanın kuzeydoğu köşesinde bir kayalık gördüler. Bu kayalık sebebiyle Hekim Adası'na 1,5 kilometreye kadar yaklaşmaya mecbur kaldılar. Tekrar yollarını şaşırmmamak için Yarımadanın kuzeydoğu ucuna fener dikilmesini istediler.³³

4 Mayıs'ta karanlıkla beraber toplar yüklendi. Hedefi küçültmek ve vapurların şeklini daha ziyade saklamak için sandallar sol yana alındı. Önceki geceye kıyasla hava daha aydınlıktı. Topların olduğu gemileri çeken kafilenin idaresini Binbaşı Lireau üstlendi. Yükten dolayı gemiyi tekrar doğru istikamete çevirmek için yarım süratle hareket etmek gerekiyordu. Rüzgar çıktı ve deniz dalga yapmaya başladı. Gemi çok ağır bir şekilde ilerleyebiliyordu. Urla Yarımadası'nın kuzey ucunu geçtikten sonra sandalları arkalarına aldılar. Çünkü deniz gittikçe şiddetleniyordu ve ağır sandallar sert şekilde vapurlara çarpıyordu. Her ne kadar torpil engelleri beklenilse de doğrudan doğruya hedefin üzerine gitmeye karar verdiler. Çünkü rüzgâr ve dalgaya karşı o kadar ağır gidiyorlardı ki, en kısa yolu seçmek zorundaydılar. Bir süre sonra çok güneye indiklerini anladılar. Urla-Karaburun hattı üzerine geldikleri zaman, vapur su almaya başladı. Bir metre kadar da su doldu. Fakat suyu boşaltacak tulumbalar yoktu. Mevcut olan her şey ile suyu boşaltmaya çalıştılar. Ya Urla'ya doğru, ya da sandal batmadan önce Karaburun'a yetişmeye gayret etmeleri gerekiyordu. Rüzgârı arkalarına aldıklarında Urla'ya ulaşmak çok daha kolaydı. Fakat baskın sonuçlanmadan başarısız kalırdı. Karaburun Yarımadası'na gitmeye karar verdiler. Sağ tarafta beyaz bir ışık gördüler ve o tarafa yöneldiler.³⁴ Yaklaşık bir saat kadar bir zaman sonra Karaburun Yarımadası'na yaklaşınca dalga azaldı ve geminin içerisine su girmediği görüldü. Lireau'nun diktirdiği ışık sayesinde 5 Mayıs'ta sabahleyin saat 3.00'te iskeleye yanaştılar. Sahra topçusu mevziye yerleştirildi. Bu topun himayesi altında Mülazım-ı Evvel Dizinger'in inşa ettirdiği iskeleye, piyade 151/2'inci taburunun yardımıyla toplar hemen çıkarıldı. Gün doğmadan önce toplarla mühimmat mevzilerine yerleştirilmişler ve gemiler gitmişti. Fakat İngilizler 5 Mayıs'ta o kadar çok tayyare faaliyeti gösterdi ki, topların tespit edilmesinden korkuldu.

32 ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 10-1

33 ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 10-1a

34 ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 10a

Alman Topçu Binbaşı Lierau'nun Dilinden Kösten Adası'nın Kurtarılması

Şekil 2: 6 Mayıs 1916 Saat 04.45'teki Kösten Adası'na Baskın

Bunun üzerine 6 Mayıs'ta sabahleyin erkenden Kösten'e baskın yapılması ve Tolos Limanı'na karşı şiddetli ateş emri Manouschek'in grubuna verildi. 6 Mayıs'ta sabaha karşı 4.45'de ateş açıldı. İngilizler büyük bir şaşkınlık yaşadı. Avusturya Obüs Takımı, büyük monitörün önündeki kasasına bir mermi isabet ettirdi. Monitörden alev ile yoğun bir duman yükseldi. İsaletli atışlar sonrası, İngilizler yavaş yavaş ateşle karşılık vermeye başladı. Fakat sağdaki sahte bataryaya karşı (bir çebel topla iki ağaç top) ateş ediyorlardı. İngiliz torpido botununun atışları da farklı değildi. Kösten Adası'nın kuzeyinden dolaşarak Urla yönüne giden gemileri, Yüzbaşı Manouschek'e bağlı diğer grup def ediyordu. Monitörler süratle kuzey yönüne doğru hareket ederek 15 dakika sonra ateş menzili dışına çıktılar. Bulgar toplarının hareket eden hedeflere karşı gerekli nişan tertibatı yoktu. Ağır hasar alan İngiliz gemileri limanı terk etmeye mecbur kaldı. İngiliz tayyareleri muharebe bittikten ancak bir saat sonra görüldü. Topçu takımları ateş etmeye devam etmesine rağmen, İngiliz tayyareleri meydana gelen dumandan bataryaları görememekteydi.³⁵ Tayyareler de sağdaki sahte batarya üzerine bomba attı. Baskın başarılı şekilde icra edilmişti. Fakat Binbaşı Lierau'nun macerası bitmemişti.

Sabahleyin saat 08.00'de bir şilep vapuru ve bir sandal ile Karaburun'dan Gülbahçe'ye mühimmat ve yiyecek almak için gelen Lierau'ya, saat 09.00'da ansızın iki tayyare alçak bir irtifadan bomba attı. Gemide yalnız Mülazımievvel Dizinger ile cephan zabiti Mülazım Smith ile yardımcıları vardı. Tabancalar ve bir kısa tüfekten başka silahları yoktu. Birkaç bomba geminin birkaç metre uzağında suya düştü ise de zarar vermedi. Tayyareler yirmiye yakın bomba attı ve makineli tüfekle taarruz etti. Tabancalarında mermilerin bitmesiyle tayyare on metreye kadar alçaldı. Tayyare etraflarında dönerek ateşe devam etti. Lierau hedefi küçültmek maksadıyla vapurun karaya oturtulmasını ve suya girilmesi emrini verdi. Yüzerek karaya çıktılar. Suyun içerisinde iken tayyare hâlâ ateş etmekteydi fakat o kadar kötü ateş ediyordu ki hiç birisine mermi isabet etmemişti.

Lierau karaya çıkınca bir topçu zabiti buldu. Onun atına bindi ve seri bir şekilde yardım almak için en yakın karakola gitti. Çünkü tayyarenin yeniden bomba almasından ve karaya oturan vapuru tahrip etmesinden korktu. Gerçekten tayyare tekrar geldi. Fakat yüksek irtifadan attığı bomba vapura isabet etmedi. Lierau, daha fazla piyade bulmak için karakoldan Gülbahçe'ye doğru yürüyüşü devam etti. Yolda bir makineli tüfek takımına rastladı ve bu takıma; vapur tekrar yüzdürülünceye kadar vapurun bulunduğu

35 ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 10-2a

yerde kalması için emir verdi.³⁶ Lierau'nun anlatısı bu olayla bitmektedir. Fakat Lierau raporunun sonuna İngilizlere karşı Kösten Adası için neler yapılabileceğini de eklemeyi ihmal etmemiştir.³⁷

Binbaşı Lierau ve emrindekilerin görev bilinciyle Kösten Adası artık İngilizler için güvenli bir liman değildi. Nitekim İngilizler bu bombardıman sonrası oldukça şaşırılmışlar ancak Kösten Adası'nı hemen boşaltmamışlardı. Bu adadan kaldırdığı tayyareler ile İzmir ve çevresini bombalamaya devam ettiler.

12 Mayıs 1916, akşam saat 18,00'da Kösten Adası'ndan uçan bir tayyarenin Karşıyaka doğusunda Bayraklı'ya attığı iki bombadan bir nefer yaralanmış, 13 Mayıs 1916 sabah 07.30'da Kösten Adası'ndan kalkan bir tayyarenin Menemen batısındaki Üçtepelere'e attığı üç bombadan yedi şarapnel hartucu ile on bir tahrip danesi ateş almış ve iki nefer yaralanmış³⁸, 13 Mayıs 1916 sabah 08.30'da bir torpido Karaburun sahilinde Sarıcak civarına hasarsız beş mermi atmıştır. Saat 10.00'da bir monitör, bir tayyarenin keşif yardımıyla Mordoğan civarına tesirsiz otuz mermi ve bir kara tayyaresi de beş bomba atmıştır. Öğleden sonra 15.50'de çift satırlı bir tayyare Urla civarına altı bomba atmış ve ahalinden bir Müslüman şehit ve iki Hıristiyan kadın ölmüş, bir kadınla bir çocuk da yaralanmıştır.³⁹

Kösten Adası'nın karşısına yerleştirilen toplarla İngilizler rahat bırakılmamaktaydı. Limana yaklaşan gemilere ateş açıldığı gibi Kösten Adası'ndaki İngiliz tayyare hangarı da zarar görmekteydi. 18 Mayıs 1916 tarihinde adanın kuzeybatısında bulunan İngiliz tayyaresi bataryaların ateşi sonucu kuyruk ve kanadından zarar görmüş, tayyare hangarı da isabet almıştı.⁴⁰ 26 Mayıs 1916 tarihinde yapılan tayyare keşfi ile de adadaki İngiliz varlığı teyit edilmekteydi.⁴¹

Ayrıca İngilizler 27 Mayıs 1916 tarihinde İzmir valisi Rahmi Bey'e hitaben hazırladıkları beyannamede Kösten Adasıyla, İzmir Körfezi'ndeki İngiliz gemilerine ateş edilmesine son verilmesi, aksi takdirde şehre tayyare hücumlarının artırılarak devam edeceği tehdidinde bulunmuştu.⁴²

Kösten Adası'nı nihai olarak kurtarmak amacıyla 4 Haziran gecesi Türk kuvvetleri, Kösten'in güney köşesine asker çıkardı. Fakat İngilizlerin adayı boşalttıkları anlaşıldı. Tayyare hangarları feda edilmiş ve olduğu gibi bırakılmıştı. Kösten kurtarıldıktan sonra, adanın yüksek yerlerine bataryalar yerleştirildi. Ayrıca Karaburun'un Kuzey tepesine ve karşı taraftaki Menemen ovasının ucuna da toplar yerleştirilerek İzmir'in dış körfezi de kapatıldı. İzmir ve civarı müstahkem mevkiinin İngilizler tarafından ateş altına alınması önlenmiş oldu. Liman Von Sanders Kösten Adası'nın kurtarılmasında en önemli rolün Binbaşı Lierau'ya ait olduğunu belirtmektedir. Denizci Alman subaylar, Avusturyalı Yüzbaşı Manouschek ve bazı Türk subayları da cesaretleri ve becerileri ile başarıda pay sahibi olduğunu da söylemektedir.⁴³

36 ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 10-2

37 ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 10-2 (3)

38 ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 15

39 ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 15-4

40 ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 33-3

41 ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 33-9

42 Sadık Sarısamam, "I. Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Psikolojik Harp", C. 13, *Türkler Ansiklopedisi*, 2002, s.829.

43 Sanders, a.g.e., s.145.

Kösten Adası baskını sonrası 5.Ordu Komutanı Liman Von Sanders'in teklifiyle⁴⁴ Binbaşı Lierau'ya Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından Altın Liyakat Madalyası verilerek ödüllendirildi.⁴⁵

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı topraklarında mücadele verilen cephelere mücavir kıyılar ve adalar, İtilaf Devletleri'nin devamlı baskısı ve gözetimi altında tutulmuştur. Kara savaşlarının çetin bir şekilde devam ettiği dönemlerde, Osmanlı kıyılarına zaman zaman çıkarma ihtimali söz konusu olurken adaların da üs halinde kullanıldığı görülmüştür. İtilaf Devletleri'nin bu stratejik hamlesi harekât, lojistik, istihbarat, propaganda vb. yönlerden üstünlük sağlamakta ve Osmanlı Devleti'ni sekteye uğratmaktaydı. Kösten Adası da özelde bu konu ile ilişkilendirilebilir.

İtilaf Devletleri'nce 5-9 Mart 1915 tarihleri arasında İzmir'e yönelik saldırılarla, bu bölgenin Türk kuvvetleri tarafından takviye edilmesi beklenmekte ve Çanakkale'ye yapılabilecek yardımların da önünün kesilmesi planlanmaktaydı. İngilizlerin, Çanakkale Deniz Harekâtı öncesi İzmir ve çevresine gerçekleştirdikleri bu taarruz ile amaçlarına ulaştıklarını belirtmek yanlış olmayacaktır.

Ancak, Çanakkale başarısızlığı sonrası İzmir ve çevresine yapılabilecek bir taarruza karşı Kösten Adası kurtarılacak önemli bir misyon yerine getirilmiş, İzmir ve çevresi üzerindeki abluka kısmen azaltılarak stratejik bir ada geri alınmıştır. Alman Binbaşı Lierau ve arkadaşlarının görev bilinciyle kurtarılan Kösten Adası, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Türklerin elinde kalmıştı.

Kösten Adası'nın kurtarılması konu itibariyle mikro tarihe güzel bir örnek olduğu görülmektedir. Zira bu harekâtın ayrıntıları özelde Kösten Adası'nın kurtarılmasına yönelik spesifik bilgiler içermekle birlikte genelde Birinci Dünya Savaşı'nda, İzmir ve çevresi üzerindeki abluhanın azaltılmasına yarayacak sonuçları göz önüne sermektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın genelinde özellikle Almanya, müttefik olarak eleştirilse de Kösten Adası özelinde, Alman ve Avusturya-Macaristan askerlerinin önemli bir görevi başarıyla yerine getirdiğini ifade etmek gerekir.

Kaynakça

a. Arşiv Kaynakları

ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 10, 10a, 10-1, 10-1a, 10-2, 10-2a, 10-3, 10-8, 10-9, 15, 15-4, 33-3, 33-9

ATASE, BDH, K.: 1649, D.: 41, F.: 1, 1-8, 1-17, 1-18, 1-26a.

ATASE, BDH, K.: 3467, D.: 127, F.: 9-139 (140)

b. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Arı, Kemal, (1997), *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Bakacak, Alper, (2019), "I.Dünya Savaşı'nda İzmir Bombardımanı (5-9 Mart 1915)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S.XIX, s.5-27.

⁴⁴ ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 10-8

⁴⁵ ATASE, BDH, K.: 22, D.: 104, F.: 10-9

- Beydilli, Kemal, (1985), *Büyük Friedrich ve Osmanlılar XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- I. Dünya Savaşında Osmanlı Cepheleeri, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları, (2006), İstanbul.
- “Die Smyrna Batterie”, *Grazer Mittags-Zeitung Gazetesi*, C.4 S.17, 19 Ocak 1917, s.2.
- Esenkaya, Ahmet, (2008), “Çanakkale Savaşında Türk-Alman Birlikteliği”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S.6-7, s.15-42.
- Göymen, İhsan, (1969), *Birinci Dünya Harbi IX'ncü Cilt Türk Hava Harekâtı*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Hayta, Necdet, (2015), *1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Jung, Peter, (2003), *The Austro-Hungarian Forces in World War I*, Osprey Publishing, Oxford.
- Karal, Enver Ziya, (1996), *Osmanlı Tarihi, IX. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kocabaş, Süleyman, (1988), *Tarihte Türkler ve Almanlar*, Vatan Yayınları, İstanbul.
- Kurt, Emin, Güvenbaş, Mesut, (2018), *Birinci Dünya Savaşında İstanbul'a Yapılan Hava Saldırıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kurter, Ajun, (2009), *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi Cilt-I (1910-1914)*, 3. Baskı, Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara.
- Mahmut Muhtar, (1999), *Maziye Bir Nazar: Berlin Antlaşmasından Birinci Dünya Savaşına Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya İlişkileri*, Osmanlıcadan Çev: Nurcan Fidan, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Ortaylı, İlber, (1981), İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I: The First World War in Ottoman Documents*, (2015), 2. Baskı, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Özgüldür, Yavuz, (1993), *Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Özlü, Hüsnü, (2012), “Arşiv Belgeleri Işığında Balkan Savaşları'nda Ege Adaları'nın İşgali Süreci”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.XII S.25, s.9-32.
- Sanders, Liman von, (1968), *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev: M. Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, İstanbul.
- Saral, İsmail Tosun, (2017), “Avusturya-Macaristan Gazetelerine Göre 1915-1916'da İzmir'in Savunulması ve Kösten Adası'nın Fethi”, *Düşünce ve Tarih Dergisi*, C.3 S.36, s.25-30.
- Sarısaman, Sadık, (2002), “I. Dünya Savaşında Türk Cepheleerinde Psikolojik Harp”, C.13, *Türkler Ansiklopedisi*, ss. 809-838.
- Sürgevil, Sabri, (1990), “Çanakkale Savaşları ve İzmir”, *Askerî Tarih Bülteni*, C.15 S.28, s.85-103.
- Türkkan, Hakan, (2017), “Askerî Mecmua'ya Göre Çanakkale Cephesinde Türk-Alman İttifakı”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.2 S.1, s.271-283.

c. Dijital Kaynak

Google map. (t.y.). <https://www.google.com.tr/maps> (Erişim tarihi: 15 Şubat 2020)

Ekler

Ek-1: İtilaf Devletlerince Yapılan Bombardımanlara Ait Türk Makamları Tarafından Tutulan Listelerden Örnekler

Ek-2: 15 Santimetrelık Obüs Batarya Mevzi (Yüzbaşı Manouschek'in kullandığı topun benzeridir.)

Ek-3: Alman Topçu Binbaşı Lierau'nun Osmanlı Türkçesi ile Kaleme Alınmış Raporunun İlk Sayfası

GÖÇ YÖNETİMİNE DAİR BİR KESİT: DOBRUCA'DAN TÜRKİYE'YE GÖÇLER

A CROSS SECTION ON MIGRATION ADMINISTRATION: MIGRATIONS FROM DOBRUJA TO TURKEY

Ali BOZÇALIŞKAN*, Tekin AVANER**

Geliş Tarihi/Received:15.05.2020

Kabul Tarihi/Accepted:11.08.2020

BOZÇALIŞKAN, Ali- AVANER, Tekin (2021), "Göç Yönetimine Dair Bir Kesit: Dobruca'dan Türkiye'ye Göçler", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 383-396.

Öz

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Berlin Anlaşması'yla Romanya'ya bırakılan Dobruca'dan Türkiye'ye müteakip yıllarda çok sayıda Türk-Tatar soydaş göç etmiştir. 13.yy'dan bu yana Türk kavimlerinin yurt edindiği, Kuzey-Güney ekseninde sürekli göç hareketlerinin merkezinde yer alan Dobruca bu savaşın sonucunda bir kez daha Türk ve Tatarların yoğun olarak yer değiştirmesine şahit olmuştur. Bu dönemde Anadolu'ya göç eden Türk ve Tatar sayısı sağlıklı bir nüfus sayımı yapılamadığı için Türk ve Romen kaynaklarında büyük farklılık göstermektedir. 1880'de Edirne ve civarına 80-90 bin soydaşın yerleşmesi göç edenlerin sayısının büyüklüğüne dair yeterli işaret vermektedir. Göçün temel nedeni askeri yenilgi olmakla birlikte, Romenlerin siyasi, ekonomik ve kültürel homojenizasyon politikaları diğer önemli etkenlerdir. Azınlıkların topraklarının geniş çaplı kolonizasyonu geçimleri toprağa bağlı soydaşların göçünü daha da hızlandırmıştır.

İki dünya savaşı arasında artarak devam eden göç dalgası, Dobruca'nın Müslüman Türk yoğunluklu demografik yapısını ortadan kaldırmış, bölgedeki Romen nüfus ağırlığı artmıştır. Öte yandan, Romen devletinin Dobruca'daki azınlığa tanıdığı din ve eğitim alanlarındaki haklar uygulanan milliyetçi politikalar neticesinde zaman içerisinde aşındırılmıştır. Göç ve söz konusu olumsuz uygulamalar bölgedeki Türk kimliği ve kültürel mirasında büyük tahribata sebep olmuştur.

Sürekli göç alan Osmanlı Devleti ve mirasçısı Türkiye Cumhuriyeti göçmen akınlarının yarattığı sorunlarla mücadele etmiş olmakla birlikte, genç Türkiye yöneticileri göçü Anadolu'nun nüfusunu artırma, sanayi ve tarımını geliştirmede önemli bir araç olarak da değerlendirmişlerdir. Neticede, düzensiz ve artan ivmeyle süregelen göçleri belirli bir takvim ve sayıya bağlamak fikri ortaya çıkmıştır. Böylece, göçmenler ülkenin ihtiyaç duyulan bölgelerine meslek ve zanaatlarına göre iskân edilebilecekti. 1936 tarihli Dobruca'daki Türk Ahalinin Muhaceretini Tanzim Eden Mukavelename, Dobruca'dan Türkiye'ye göçleri bir düzene bağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç ve yönetimi, Türk-Tatar nüfus, Berlin Anlaşması, Dobruca, 1936 Türk-Romen Göç Anlaşması.

* Dr., Romanya Bilimler Akademisi Nicolae Iorga Tarih Enstitüsü, Bükreş-Romanya, abozcaliskan@yahoo.com, (<https://orcid.org/0000-0003-1421-6673>)

** Doç. Dr., Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, GÜVBEN, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Ankara, tekinavaner@hotmail.com, (<https://orcid.org/0000-0003-4014-0131>).

Abstract

A large number of Turkish-Tatar people immigrated to Turkey from Dobruja region, which was left to Romania in accordance with the relevant articles of the Berlin Treaty that was signed at the end of the 1877-1878 Ottoman-Russian war. As a result of this war, the Dobruja region, which has been home to Turkish tribes since the 13th century and has been at the center of continuous migration movements in the North-South axis, has witnessed the intensive relocation of Turks and Tatars. Since there is no healthy census regarding the number of the Turkish and Tatar populations that migrated to Anatolia in this period, the numbers differ greatly in Turkish and Romanian sources. The fact that 80-90 thousand Turks and Tatars came and settled in Edirne and its surroundings in 1880 gives sufficient indication about the size of the number of immigrants. Although the main cause of migration is military defeat of the Ottomans, the political, economic and cultural homogenization policies of the Romanian administration are other important factors. Extensive colonization of the lands of minorities further accelerated the migration of the land-bound Muslims.

This wave of immigration, which continued incrementally between the two world wars, eliminated the Muslim Turkish-dominated demographic structure of Dobruja and the intensity of the Romanian population increased in the region. On the other hand, the rights in the fields of religion and education that the Romanian state gave to the Muslim minority in Dobruja after 1878 were eroded over time as a result of the nationalist policies implemented. Immigration and those negative policies caused great damage in the Turkish identity and cultural heritage in the region. First the Ottoman State and later its successor Republic of Turkey permanently struggled with the problems of the influx of migrants due to the loss of large territories. Nevertheless, young rulers of Turkey considered this unremitting migration to help increase the scarce population of Anatolia and to develop its industry and agriculture.

In this context, the idea of binding irregular and ongoing immigration to a certain calendar and number has emerged. Thus, immigrants accepted every year could be resettled to the regions of the country, considering their professions and handicrafts. At the end of relentless efforts of Turkish and Romanian diplomatic services, the Agreement titled "Dobruca'daki Türk Ahalinin Muhaceretini Tanzim Eden Mukavelename" signed in 1936 brought a discipline and system to the migration from Dobruja to Turkey.

Keywords: *Migration and administration, Turkish-Tatar Population, Berlin Treaty, Dobruja, 1936 Turkish-Romanian Migration Agreement.*

Giriş

Türkçe'de "Dobruca", Romence'de "Dobrogea", Bulgarca'da "Dobrudzha" olarak isimlendirilen bölge Aşağı Tuna bölgesi ile Karadeniz arasında kalan ve kuzeyde Sulina'dan (Romanya sınırları içerisinde) güneyde Ecrene-Kranevo'ya (Bulgaristan sınırları içerisinde) uzanan coğrafi bölgenin adıdır.¹ Toplamda 23.000 km² alana sahip bölgenin 15.500 km²'si günümüzde Romanya'nın, 7.500 km²'si de Bulgaristan sınırları içerisinde bulunmaktadır. Romanya'nın hakimiyetindeki Kuzey Dobruca Tulça ve Köstence vilayetlerini; Bulgaristan hakimiyetindeki Güney Dobruca ise, Dobriç (Pazarcık) ve Silistre vilayetlerini içermektedir.²

Sözkonusu coğrafyada 13. yüzyıldan bu yana Türk ve Kırım Tatarları varlığını sürdürmüş, Osmanlıların 15. yüzyılda tam hakimiyet kurmalarıyla Müslüman nüfus çoğunluğu ele geçirmiştir.³ Bu hakimiyetle birlikte Dobruca'da gerçek anlamda bir Türk-Islam Dönemi başladığı ileri sürülebilir.⁴

O döneme ait resmi kayıtlarda bölgedeki yer adlarının çoğunun Türkçe olması, vaktiyle yoğun Türk yerleşmesinin meydana geldiğini göstermektedir.⁵ Diğer taraftan, Dobruca'yı birkaç kez ziyaret eden Evliya Çelebi, 17. yüzyılda Dobruca'nın neredeyse tüm yerleşim yerlerinin adlarının Türkçe olduğunu, her yerde cami ve mektep bulunduğunu ve halkın çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiğini yazmıştır.⁶ Özünde 17. yüzyıl, bölgenin "Türkleştirilmesinin" tamamlandığı yüzyıl olma niteliğini taşımaktadır.⁷ O günden bugüne Babadağ ve Mecidiye gibi Türkçe yer isimleri hala kullanılmaktadır. Dobruca bölgesindeki Türk varlığının kanıtı olan yer isimleri Osmanlı tarafından zorla yerleştirilmemiş, toponomi değişmesi bölgeye has güvenlik ihtiyaçları ve çeşitli insani etkenlerden kaynaklanan demografik süreçlerin sonucu olmuştur.⁸

Zengin otlakların varlığıyla şöhretli Dobruca, esasen kuzey-güney ekseninde sahip olduğu stratejik ve ekonomik öneminden dolayı 5. yüzyıldan beri Türk halkların geçiş yeri olmuştur.⁹ Bir anlamda burası "Via Gentium" tanımını hak etmektedir. Bu topraklarda Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kıpçaklar iz bırakmışlardır. Zamanla bütün bu halklar başka kabilelerle karışarak, çeşitli imparatorluklara dahil olarak veya Bulgarların Slavlaşması durumunda olduğu gibi Türk karakterlerini yitirerek tarih sahnesinden

1 Üstündağ, Dobruca adına dair "1357'de babası Baalıklar'ın ölümünden sonra tahta geçip, uzun yıllar bu bölgedeki Türk devletini yöneten Dobrotiç'ten gelmektedir. Daha sonra buraya Türkler "Dobrotiç'in ülkesi" Dobruca demişlerdir" şeklinde bilgi aktarmaktadır. Üstündağ, Mustafa (2014), *Altın Dobruca'da Bir Köy Yenice*, 1. bs, İstanbul: Ayışığı Kitapları

2 Ülküsal, Müstecip (1987), *Dobruca ve Türkler*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

3 Tunali'nin ifadesiyle Türkler, Balkanların en iyi yerlerini yurt edinmişlerdir. Tunali, Mustafa (1935), *Deliorman ve Dobruca Göçmenleri*, Köyhocasısı Basımevi, Ankara.

4 Mehmet, Mustafa Ali (2013), "Dobruca'daki Türk Kültür Mirası Üzerine Düşünceler", Dobruca'daki Türk Kültür Mirası Sempozyumu, Bildiri, Köstence, 24-25 Eylül, s.1-15.

Osmanlı idari yapılanması kapsamında Romanya'da ayrıca *Memleketeyn* olarak ifade edilen Eflak ve Boğdan ile Erdel ve Transilvanya da bulunmaktadır. Duran, Hacı (1997), "Romanya Türkleri ve Dobruca", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ocak, s.35-40.

5 Karpat, Kemal (1994), "Dobruca." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yay., s.482-486.

6 Çelebi, Evliya (2003), *Seyahatname*, (haz.) Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yay.

7 De Jong, Frederick (1986), "The Turks and the Tatars of Romania (Romanya'daki Türk ve Tatarlar)", *Turcica. Revue des etudes turques* 18, s.165-189.

8 Coman, Virgil (2015), *Dobrogea in izvoare cartografice otomane* (sec. XVI-XIX) (Osmanlı Kartoğrafya Kaynaklarında Dobruca-XVI.-XIX.yy), Bucureşti: Editura Etnologica.

9 İbrahim, Nureddin (2009), *Romanya, Ex Ponto, Constanta*.

kaybolmuşlardır. Nihai tahlilde, Dobruca'ya kalıcı bir iz bırakan iki Türk halkı Oğuz Türkleri ve Tatarlar olmuştur.¹⁰

1.Dobruca'dan Anadolu'ya İlk Büyük Göç Akımı (1878-1914)

Dobruca'da tarihi süreç içerisinde özellikle Kırım'dan Rus baskısıyla gelen Tatar Türkleri ve Osmanlı Devleti'nin iskan siyaseti çerçevesinde Anadolu'dan getirilerek yerleştirilen Türkler kalabalık bir nüfus oluşturmuştur. Bu göçlerin en sonuncusunun 1853-1856 arasında yapılan Kırım Savaşı sonrasında gerçekleştiği görülmektedir. Bu savaş neticesinde Rusya, Osmanlı-İngiliz-Fransız ittifakı karşısında mağlup olmasına rağmen Dobruca'ya 35-40.000 Tatar göç ederek yerleşmiştir. Bu yoğun nüfus hareketi nedeniyle Sultan Abdülmecid'in emriyle Karasu olarak bilinen eski yerleşim alanına Mecidiye kazası kurulmuştur. İleride bu kazada kurulacak Müslüman Semineri'nden mezun olan Prof. Karpat, Mecidiye'nin kuruluşuna ilişkin yaptığı çalışmada, Karasu'nun, Osmanlı ordularının kuzey yolu üzerindeki önemli bir geçit, dinlenme ve karargah yeri olduğunu, ancak savaşlarda büyük oranda tahrip edildiğini ve nüfusunun göç etmek zorunda kaldığını; Mecidiye'nin 1856'dan sonra Kırım göçmenlerinin yerleşim bölgesi olarak düşünüldüğünü ve şehir planlama kurallarına uygun olarak Osmanlı'nın inşa ettiği ilk modern şehirlerden biri olduğunu vurgulamaktadır. Camisinin planları ve hatta inşaat malzemesinin dahi İstanbul'dan getirildiği Mecidiye, aynı zamanda Karadeniz ve Tuna Nehri arasında inşa edilen ilk Osmanlı demiryolunun (1857-1860) da ana durağıdır.¹¹ Ulaşım ve ticaret merkezi olan Mecidiye kısa zamanda büyümüş ve nüfusu artmıştır. Bugün 40.000 civarında nüfusu bulunan Mecidiye'de halen yaklaşık 7.000 Türk ve Tatar yaşamaya şehrin Müslüman azınlık için önemini koruduğuna işaret etmektedir.

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı (93 Harbi)¹² Osmanlı Devleti'nin kaybetmesiyle sonuçlanmış, Berlin Anlaşması'yla Dobruca da Romanya'ya bırakılmıştır. Savaştan hemen önceki dönemde Tuna Nehri ile Karadeniz arasında bulunan bölgede yaşayan toplam 225.692 nüfusun 71.146'ısını (%31.5) Tatar, 48.783'ünü (%21.6) Türk ve 46.504'ünü (%21) ise Romenler oluşturuyordu.¹³ 1879'da savaştan hemen sonra bölgede çoğunluk olan Müslüman nüfus 6.424 Tatar ve 4.812 Türk'e düşmüştür.¹⁴ Müslüman nüfusun büyük bir kısmı Rus ordusundan korunmak için Osmanlı topraklarının iç taraflarına sığınmış ve 1880'de sadece Edirne ve İstanbul'a 80-90.000 mülteci yerleşmiştir.¹⁵ Diğer taraftan, Romen ordusunda yüzbaşı olan M. D. İonescu 1900 yılında Kuzey Dobruca'da 28.320 Tatar ve 12.306 Türk kaldığını belirtmektedir.¹⁶ Görüleceği üzere, 1878 sonrası için verilen nüfus rakamlarında büyük farklar bulunmaktadır. Bunda savaşlardan dolayı yaşanan

10 İnalçık, Halil (1991), "Dobruca" *The Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by B. Lewis, Ch. Pellat and J. Schacht, Leiden: E.J.Brill, p.610-613.

11 Karpat, Kemal (1984-1985), "Ottoman Urbanism: the Crimea Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye 1856-1878 (Osmanlı Şehirciliği: Dobruca'ya Kırım Göçü ve Mecidiye'nin Kuruluşu, 1856-1878)", *International Journal of Turkish Studies*, 3(1), s.1-27.

12 Osmanlı Rus Savaşı ya da 93 Harbi adıyla bilinen savaşı Sedes, kanımızca daha doğru biçimde ve "1877-1878 Osmanlı-Rus ve Rumen Savaşı" olarak nitelendirmektedir. Savaşa ayrıca Karadağ ve Sırbistan orduları da katılmıştır. Sedes, İ. Halil (1935), "1877-1878 Osmanlı-Rus ve Rumen Savaşı", cilt 1, 99 Sayılı Askerî Mecmuanın Lahikası.

13 Karpat, Kemal (2010), *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yay.

14 D'Hogguer, Baron (1879), *Renseignements sur la Dobrodja: son etat Actuel, Ses Ressources, et son Avenir* (Dobruca Hakkında Bilgi: Mevcut Durumu, Kaynakları ve Geleceği), Bucureşti: Imprimerie de L'Association Academique Roumanie.

15 Ülküsal, Müstecip (1987), a.g.e., s.39.

16 İonescu, M. D. (2010), *Dobrogaia în Pragul Veacului al XX-lea. Geografia Matematică, Fizică, Politică, Economică și Militară* (20. y.y.'ın Eşiğinde Dobruca: Matematik, Fizik, Politika, Ekonomi ve Askeri Boyutlar), Partea I. Iaşi: Tipo Moldova.

ani göç hareketlerinin sağlıklı nüfus sayımlarına izin vermemesinin önemli rol oynadığı düşünülmektedir.

Dobruca'nın 1878'de Osmanlı'dan alınarak Romanya'ya bırakılması sonucunda ortaya çıkan büyük göç dalgasının arka planında askeri nedenlere ilaveten siyasi, ekonomik ve sosyolojik nedenler bulunmaktadır. Berlin Anlaşması'nın müzakereleri devam ettiği sırada Romen politikacıların birçoğu esasen Dobruca'nın Romen sınırlarına dahil edilmesine karşı çıkmış; bölgenin din ve kültür farklılığının yanı sıra, ekonomik olarak da verimsiz olduğunu ileri sürmüş, "kadim Romen toprağı olan Güney Basarabya"nın kendilerine verilmesinin daha uygun olacağını dile getirmişlerdir.¹⁷ Ancak, Romen siyasetçilerin Rusya'nın ve diğer büyük devletlerin baskısıyla bu ısrarlarından kısa sürede vazgeçerek Dobruca'yı sahiplendikleri ve siyasi, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla Dobruca'nın entegrasyonuna ilişkin çalışmalarını hızlandırdıkları, bu çalışmaların sonucunda da Müslüman nüfusun Anadolu'ya göçünün yoğunlaştığı görülmektedir.¹⁸

Öncelikle yaklaşık 500 yıldır Osmanlı Devleti bünyesi ve himayesinde yaşayan Müslümanlar bir anda geri dönülemez şekilde Hıristiyan bir idarenin altına girmekten dolayı ağır bir travma ve ümitsizlik içine düşmüşler ve psikolojik olarak göç etmeye hazırlanmışlardır. Romen Devleti'nin siyasi, ekonomik ve kültürel homojenizasyon politikaları göç hissini daha da arttırmıştır. Aslında, Berlin Anlaşması, laik vatandaşlık kavramıyla Müslümanların ikamet, mülk edinme ve dini özgürlüklerini garanti altına almıştı. Bu herkes için eşit yurttaşlık anlamına geliyordu. Ancak, Romen iç siyaseti her alanda eşit yurttaşlığa büyük bir muhalefet sergilemiştir.¹⁹ Bu kapsamda, ilk aşamada, Dobruca bölgesi için geçici kaydıyla özel bir yönetim şekli ihdas edilerek, Dobruca halkının siyasi temsil hakkı kısıtlanmış ve bölge dışında gayri-menkul edinme hakları da ellerinden alınmıştır. 9 Mart 1880 tarihli Dobruca Anayasası olarak da bilinen "Dobruca'nın İdari Yapılanmasına İlişkin Kanun" uyarınca Romen vatandaşlıkları hukuken kabul edilmelerine karşın, bu tür özel bir idare kurulması (bu geçici idare 1913 yılında tamamen ortadan kalkmıştır) bölge halkını rahatsız etmiştir. Söz konusu rahatsızlık çeşitli tarihlerde çıkarılan toprak ve arazi mülkiyetine ilişkin yasalarla daha da artmıştır. Bu yasalarla birlikte bölgede başlatılan Romen kolonizasyonu siyaseti toprakların mülkiyetinin el değiştirmesini hedeflemiştir. Nitekim, 1889-1912 yılları arasında Dobruca meskunlarının sahip olduğu toprakların 127.483 hektarı kamulaştırılmış, bunun 82.127 hektarı etnik Romen kolonistlere dağıtılmıştır. 1905 yılına gelindiğinde Dobruca arazisinin 2/3'ü çoktan el değiştirmişti.²⁰

Romen idaresi, buna mukabil, Dobruca'daki Müslüman dahil tüm azınlıkların dini ve eğitim haklarını tanımış, bu kapsamda, Müftülük ve Kadılık kurumlarının devam etmesine;

17 Iordachi, Constantin (2001), "Citizenship, Nation, and State Building: The Integration of Northern Dobrogea into Romania, 1878-1913 (Vatandaşlık, Ulus ve Devlet İnşası: Kuzey Dobruca'nın Romanya'ya Entegrasyonu)", Pittsburg. Carl Beck Papers in Russian and East European Studies.

18 Ancak Dobruca'nın Bulgarlar ile Rumenler arasında gerginliğe konu olduğu da bilinmektedir bkz. Ömer, Metin (2012), "Balkan Savaşlarında Romanya-Bulgaristan Anlaşmazlığı: Güney Dobruca", *Türk Yurdu*, sayı 303, Kasım, s.135-138. ve Sofya'da çıkan Slovo Gazetesinin çevirisi için Cumhuriyet Gazetesi, "Bulgarlar Romanyadan Dobruca'yı İstiyorlar" haberi, 21 Ocak 1935 Pazartesi, s. 1 ve 6. Osmanlı yönetimi de I. Dünya Savaşı sonlarında Bulgar ve Rumen kötü yönetimi nedeniyle Dobruca'nın kendi tasarrufuna bırakılması koşullarını araştırmak üzere bir rapor hazırlatmıştır. Özbek, Süleyman, Önal, Tekin (2017), "Ocak 1918 Tarihli Rapora Göre Dobruca'nın İdari, Siyasi ve Demografik Yapısı", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 11(21), Kış, s.261-276.

19 Cupcae, Andrea (2018), "Religion and Ethnicity: Muslim Turkish and Tatar Identity in Dobruja (Romania) throughout the 20th Century (Din ve Etnik: 20. Yüzyıl Boyunca Dobruca (Romanya)'da Müslüman, Türk ve Tatar Kimliği)", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 6(2), s.111-125.

20 Ionescu, Toma (1928), *Asupra proprietatii și colonizării în Dobrogea (Dobruca'da Mülkiyet ve Kolonizasyon Üzerine)*, Dobrogea: Cincizeci de ani.

Babadağ'daki 17. yüzyıldan bu yana varlığını sürdüren Gazi Ali Paşa Medresesi'ni Müslüman Semineri olarak 1889 yılında tekrar açılmasına izin vermiştir. Bu kurumların varlığını sürdürmesiyle Müslüman azınlığın kültürel kimliğinin kaybolmasına ilişkin kaygılarını yatıştırması amaçlanmış, ancak özerklik verilmeyip Din ve Eğitim Bakanlıklarına bağlı olarak yapılandırılmalarıyla artık yeni bir devletin kontrolünde olduklarının altı çizilmiştir. 1901'de öğrenci azlığı ileri sürülerek Mecidiye'ye nakledilen Müslüman Semineri'nin müfredatına ilk aşamada Romence dersinin eklenmesi Türk ve Tatar nüfusun eğitim yoluyla entegre edilmesine yönelik stratejik planın bir parçasını oluşturmuştur. Böylelikle Romen değerleri Müslüman azınlığa aktarılmaya başlanmıştır.²¹ Bu husus müftü ve imam başta olmak üzere din adamlarının yetiştirildiği, mezunlarının Türkçe öğretmeni olarak atanabildiği bir okula sahip olan Müslüman azınlık için sorun teşkil etmemiştir.

1878 sonrası yaşanan göçlerin temelinde siyaseten temsil imkanı bulamayan ve toprağa bağlı geçimlerini de büyük oranda kaybeden Müslüman azınlığın Romen idaresine olan güveninin sarsılması yatmaktadır. Buna ilaveten, yüzyıllar sonra Osmanlı idaresinden gayrimüslim idaresine de geçiş de Türk ve Tatar toplumu için ağır gelmiştir. Nitekim, askerlik hizmetinin Hıristiyan bir orduda yapılması zorunluluğu bu dönemde göçlerin ana sebeplerinden birisi olmuştur.²²

Kuzey Dobruca'dan 1878'den 1913'e kadar, yukarıda sayılan nedenlerle, kitlesel göçler gerçekleşmekle birlikte, Balkan Savaşlarını müteakip Güney Dobruca'nın Bulgaristan'dan alınıp Romanya topraklarına dahil edilmesiyle Romen idaresi altındaki Türk ve Tatar nüfusta önemli bir artış meydana gelmiştir. Bulgar yetkililerin 1910'da Güney Dobruca'da düzenledikleri nüfus sayımına göre bölgede 134.331 Bulgar, 106.830 Türk, 12.192 Çingene, 11.584 Tatar, 6.359 Romen, 4.919 Gagavuz ve 1.783 Ermeni yaşamaktaydı.²³ Bu rakamları incelerken Ortodoks Gagavuzların da Türk kökenli olduğu unutulmamalıdır.

İki Dünya savaşı arası döneme kadar Romen idaresi altında birleşen Kuzey ve Güney Dobruca'nın Müslüman Türk ahali göreceli rahat bir dönem geçirmiş, Anadolu'ya büyük göç hareketlerinde bulunmamıştır. Bunun altında yatan en büyük neden Romanya'nın ilhak ettiği Güney Dobruca'daki Müslüman azınlığın nüfusunun fazla olması ve Bulgar nüfusu dengeleyen bir etken niteliği taşımasıdır. Romen idaresi 1878'den sonra başvurduğu geçici idare kurma sistemini burada da uygulamış, ancak Müslüman azınlığı ürkütecek politikardan bilinçli olarak uzak durmuştur. Türkleri ve Tatarları Romenleştirmek için bir girişimde bulunmamış, dinlerini değiştirmek için baskılar yapmamıştır. Romence'nin zorunlu ders olduğu okullarını açmalarına izin vermiştir. Müslüman azınlık da buna mukabil asimilasyonun her türünü üzerinde uygulayan Bulgar idaresine karşı Romen idaresini tercih etmiş ve desteklemiştir. Ancak bilinen odur ki, 1877 Osmanlı-Rus ve Rumen Savaşı sonrası ve sonrasında bilhassa Dobruca'da yaşayan Türklerin sayısı giderek azalmıştır.²⁴

2. Romanya'dan Anadolu'ya İki Dünya Savaşı Arasında Göçler (1918-1940)

İki Dünya Savaşı arasında Romen idaresi altında kalmaya devam eden Kuzey ve Güney Dobruca'da Müslüman nüfus hala çoğunlukta idi. 1928 yılında tüm bölgede yaşayan

21 Ömer, Metin (2016), "The History of the Medgidia Seminary (1889-1948) (Mediciye Semineri'nin Tarihi)". The Muslim Seminary of Medgidia-Documents and Memory, (editörler Adriana Cupcea, Manuela Marin ve Metin Omer), Cluj-Napoca: Institutul pentru Studierea Problemelor Minoritatilor Nationale, s.153-173.

22 Ömer, Metin (2018), *Romanya'daki Türk-Tatar Toplumu ve Türkiye'ye Göçleri (1918-1941)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

23 Bratescu, Constantin (1938), "Populația Cadrilaterului între anii 1878-1938 (1878-1939 Yılları Arasında Güney Dobruca'nın Nüfusu)", *Analele Dobrogei* 19, Cilt 2, s.189-202.

24 Aksu, Ali (2003), *Romanya Müslüman Türklerinin Dünü Bugünü*, TİAD Yayını.

338.897 kişinin 49.983'ü Romen (%14,75), 133.077'si Bulgar (%39,26) ve 137.439'u Türk-Tatar (%40,56)'dı.²⁵ Dobruca kökenli ünlü tarihçi Kemal Karpat 1930'larda Kuzey Dobruca'nın Köstence ve Tulça, Güney Dobruca'nın Silistre ve Pazarcık illerinde toplam 250.000 Müslüman yaşadığını yazarak bu rakamı daha yükseğe taşır ve söz konusu nüfusun %30'unun Tatar kökenli olduğunu belirtir.²⁶ Buna karşın bu dönemde Romanya dahil bütün Balkan ülkelerinden Türkiye'ye göç devam etmiştir. Bunda sözkonusu ülkelerin Müslüman nüfuslarına karşı uyguladıkları arazilerini kolonileştirme, millileştirme ve toprak dağıtım politikaları önemli rol oynamıştır.²⁷

Sözkonusu Balkan ülkelerinin tümüne has devlet politikalarına ilaveten, Romanya ile Bulgaristan arasında 1940 yılında akdedilen anlaşma sonucunda Güney Dobruca'nın Silistre ve Pazarcık illerinin, Romenler hariç bütün ahalisiyle birlikte Bulgaristan'a terk edilmesi ve bir kısım soydaşların Türkiye'ye göç etmelerinin Romanya'daki Türk nüfusunun önemli oranda azalmasına yol açtığı bilinmektedir.

Diğer Balkan devletlerine benzer şekilde, Romen devletinin de iki dünya savaşı arası dönemdeki büyük sorunlarından birini geniş nüfuslu azınlıkların kontrol altına alınması oluşturmuştur. Asıl hedef Romanya'nın toprak bütünlüğüne tehdit oluşturan Bulgar veya Macar azınlıklar olmakla birlikte uygulanan milliyetçi siyasetler doğal olarak Türk ve Tatar nüfusu da olumsuz etkilemiştir. Örneğin, bu bölgeyi Romenleştirmek için Vlahların getirilmesi Müslüman nüfusu da rahatsız etmiştir. Zira, bunlardan çoğu yeterli konut olmadığı için Müslümanların evlerine yerleştirilmişlerdir. Yerleşimcilerin ev sahibi Müslüman ailelerin evlerine domuz başı getirmeleri, çeşmelerine domuz yağı sürmeleri, tarlada hasat bekleyen ürünlerini yakmaları ve hatta onları ölümlerle tehdit etmeleri vakaları yaşanmıştır. Bu durumdan duyulan rahatsızlık 1931-1943 yılları arasında Bükreş Büyükelçisi olarak görev yapan Hamdullah Suphi Tanrıöver²⁸ tarafından Kral İkinci Carol ve diğer üst düzey yetkililer nezdinde müteaddit kez girişim konusu yapılmıştır. Nitekim, Büyükelçi Tanrıöver'in 24 Aralık 1934 tarihinde Romen Kralı'yla yaptığı görüşmede, özellikle Toprak Paylaşma Kanunu'nun ilgili maddesine atıfta bulunarak özel kişilere ait toprakların en fazla ¼'ünün istimlak edilmesinin mümkün olmasına rağmen, Müslüman azınlık mensuplarının topraklarının ½'sinin veya daha fazlasının istimlak edildiğini belirtmiş ve geçim kaynağı çiftçilik olan Türk-Tatar ailelerin zor duruma düştüklerini vurgulayarak bu adaletsizliğin önüne geçilmesini talep etmiştir. İkinci Carol, söz konusu şikayetler hakkında gerekli incelemeyi yapacağını kaydetse de ilerleyen dönemde bu uygulamada değişiklik görülmemiştir.²⁹

Bu dönemde Müslüman azınlığı rahatsız ederek Türkiye'ye göç etmesine neden olan başlıca etkenler değerlendirildiğinde aşağıdaki gibi bir sıralama yapılabilir:

- ✓ İstimlak yoluyla topraklarının ellerinden alınması,
- ✓ Makedonyalı Vlahların kendi toprak ve meskenlerine yerleştirilmesi,
- ✓ Maddi geçim kaynaklarının azalması,

25 Bratescu, Constantin (1938), "Populația Cadrilaterului între anii 1878-1938 (1878-1939 Yılları Arasında Güney Dobruca'nın Nüfusu)", *Analele Dobrogei* 19, Cilt 2, s.189-202.

26 Karpat, (2013), a.g.e., s.537.

27 Cupcae, Andrea (2018), a.g.e., s. 115.

28 Tanrıöver'in Atatürk dönemi reformlarını Dobruca'ya taşıması ve bölge halkının bu gelişmelere olan yakınlığına vurgu hakkında bkz. Ömer, Metin (2012), a.g.e., s: 532,

29 Karpat, Kemal (2013), a.g.e., s. 539.

- ✓ Yüksek vergiler konulması,
- ✓ Devlet dairelerinde kötü muamele ve suiistimaller olması,
- ✓ 1924'te kabul edilen Yeni Dobruca Kanunu çerçevesinde yerleşim yerlerinin isimlerinin Romenleştirilmesi siyaseti,
- ✓ Cami ve okullara yeterli miktarda mali kaynak ayrılmaması,
- ✓ Okullarda Türkçe eğitimin azalması,
- ✓ 1935'te tüm vakıf mallarına el konulması ve Kadılık kurumunun kaldırılması.

Öte yandan, 1930'larda Romanya'dan Türkiye'ye vuku bulan göçlerde Ankara'nın teşvik edici tutumu da önemli bir etken olmuştur. Hükümet, Anadolu'da savaşlar ve göç mübadeleleri nedeniyle iyice azalan nüfusu dengelemek ve tarım-sanayi kalkınması amacıyla ilave işgücüne ihtiyaç duymaktaydı. Ayrıca, ulus devlet kurulması sürecinden geçildiği dönemde Türk nüfusunun artması yönünde gayretler çoğalmıştı. Romanya'daki çeşitli sorunlardan dolayı bunalan Türk ve Tatarlar için bu politika cezbedici ve eşi bulunmaz bir fırsat olarak ortaya çıkmıştır.

3.1936 Tarihli “Dobruca'daki Türk Ahalinin Muhaceretini Tanzim Eden Mukavelename” ve Göçün Yönetimi

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden 1930'lara kadar geçen süre zarfında Türkiye'deki akrabalarını ziyaret etmek gerekçesiyle pek çok Türk ve Tatar Romanya'dan Türkiye'ye gelerek geri dönüş yapmamışlardır. Bu göçler serbest göç olarak adlandırılmıştır. Türk makamları göçmenleri engellememiş, arzu edilen yerlerde yerleşmelerine izin vermiş, bu göçmenlerden çiftçilikle uğraşanlara devlet arazilerinin mevcut bulunduğu vilayetlerde yerleşmek istedikleri takdirde, kendilerine yasal mevzuat dahilinde yeterli miktarda arazi verilmesi uygulamasında bulunmuşlardır.

1930'lardan itibaren yukarıda sayılan sebeplerle artan göçün bir düzene bağlanması iki devlet arasındaki iyi sayılabilecek ilişkilerin korunması bakımından önem taşıyordu. Bükreş Büyükelçisi Tanrıöver'in bu konuda bir anlaşma imzalanması yönünde kuvvetli bir iradeyi makul gerekçeleriyle birlikte ortaya koyduğu bilinmektedir.

Bu çerçevede başlatılan anlaşma görüşmeleri, karşılıklı çıkarların örtüşmesi ve müzakerelerin olumlu neticelenmesiyle sonuçlanmış ve “Dobruca'daki Türk Ahalinin Muhaceretini Tanzim Eden Mukavelename”, 4 Eylül 1936 tarihinde Türkiye ve Romanya arasında imzalanmıştır. Anlaşmanın dibacesinde kayıtlı “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Majeste Romanya Kralının Hükümeti, Dobruca Müslüman Türk halkının bazı unsurlarının yarım asırdan fazladır göçe eğilimini müşahade ederek ve Romanya'da mazhar olageldiği hürriyetperver ve müşfik rejimi esasen takdir etmekten uzak kalmamış olan mezkur halkın Krallık topraklarını münhasıran tabi etnik köküne tekrar bağlanmak gibi meşru olan bir arzuya terke karar verdiğini görerek, cereyan etmekte olan göçün tarzını en dostane bir fikirle tanzim etmek üzere bir mukavele akdine karar vermişlerdir.” (T.C. ile Romanya Anlaşması RG: 02.02.1937 ve nr. 3523: 7615-7618) ifadeleri tarafların aynı zemin üzerinde uzlaştıklarını göstermektedir. Anlaşma Türk elçi Hamdullah Suphi Tanrıöver ile Romanya Maliye Bakanı Mircea Cancicov tarafından imzalanmış ve Rumence metni de 14 Ocak

1937 tarihli ve 10 sayılı Monitorul Official'de yayımlanmıştır.³⁰ Anlaşmayla, Türkiye ihtiyaç duyduğu iş gücünün bir kısmını getirirken, Romanya da özellikle Güney Dobruca'da Romen nüfusun oranca artmasını sağlamıştır. Söz konusu anlaşma bütün sorunları ortadan kaldırmasa da göç sürecini düzenleyen ve dolayısıyla göçmenlerin durumunu iyileştiren bir anlaşma olarak tarihe geçmiştir.

Anlaşmayla 1936 ile 1941 yıllarını arasını kapsayan 5 yıllık dönemde her yıl belli sayıda belirlenen yerleşim yerlerinden göçmenlerin Türkiye'ye gönderilmesi kabul edilmiştir. Anlaşmanın 1. Maddesine göre Silistre, Pazarcık, Köstence ve Tulça illerinde meskun Müslüman Türk azınlığı göç kapsamına alınmış, göç etmek isteyenlerin 2. Madde kapsamında aşağıda belirtilen sırayla Türkiye'ye göç edecekleri kayıt altına alınmıştır: (T.C. ile Romanya Anlaşması RG: 02.02.1937 ve nr. 3523: 7615-7618)

1. 15 Nisan 1936'dan itibaren mallarını zaten tasfiye etmiş bulunan kimselerden mürekkep 15.000 kişilik bir katile,
2. İkinci sene, Romen-Bulgar hududu boyunca 8 kilometrelik bir mıntıka,
3. Üçüncü sene, Pazarcık şehri ve Ezibeyi, Kurtpınar sancakları,
4. Dördüncü sene, Acadanlar, Turtukaya sancakları,
5. Beşinci sene, Silistre şehri ve sancağı ve Dobruca topraklarının kalan kısmı.

Anlaşma kapsamında göçmenlere ait şehir harici gayrimenkul mallar Romanya'nın mülkiyetine geçecek, şehir dâhilindekiler ise, sahiplerinin tam tasarrufu altında olacak (Madde 3); Romanya Hükümeti şehir harici gayrimenkul mallar için hektar başına 6.000 Leyi Türk Hükümetine ödeyecek, Müslüman Cemaatlerine ve Vakıflara ait menkul ve gayrimenkul malların tasfiyesini tanzim etmek üzere ileride ayrıca bir anlaşma akdedilecek (Madde 4); göçmenlerin sırf kendilerine ait olup şahsi eşya, küçük-büyükbaş çiftlik hayvanı (her aile reisi için büyükbaş hayvanların sayısı beşi ve küçükbaş hayvanların sayısı on beşi geçemez.), zirai veya sınai üretimde veya herhangi bir sanat icrasında kullanılmaya yarar alet, makine vesaire gibi her türlü menkul mallarını beraberlerinde götürmelerine izin verilecek; bu çerçevede, göçmenlerin şahsi mücevherlerini (gerdanlık bir adetle sınırlandırılmıştır) ve nakit olarak 1.000 Ley ve yabancı döviz olarak da 2.000 Ley'lik meblağı yanlarına almalarına müsaade edilecek (Madde 11); başkan vazifesini üstlenecek bir Hakim, ve İçişleri, Maliye ve Tarım Bakanlıklarından birer temsilci ile tahliye olunacak bölgelerdeki Türk halkının bir veya iki temsilcisinden oluşacak özel bir komisyon kurulacak; bu komisyona göçmenlerin ayrıntılı bir listesini tutmak ve bunlara ait arazi ile vakıf mallarını kaydetmek görevleri verilecektir (Madde 16) (T.C. ile Romanya Anlaşması RG: 02.02.1937 ve nr. 3523: 7615-7618), Söz konusu Komisyon ayrıca, Türk ve Romen makamları ile göçmenler arasında irtibatı sağlayacak, göçmenlerin bırakacakları gayrimenkulün kıymetini takdir edecektir.

Bu anlaşma çerçevesinde (En son göçmen 1940 yılında gönderilmiş olup, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle anlaşmanın hükümleri 1941 yılında uygulanamamıştır.) 100.000 civarında göçmen Türkiye'ye gemilerle nakledilmiş ve ülkenin çeşitli bölgelerine iskan edilmeleri sağlanmıştır. Bir başka kaynak 1935-1940 arasında Romanya'dan Türkiye'ye göç edenlerin sayısını 64.570 olarak vermektedir.³¹ Türkiye Göç İdaresi ise, 1923-1945

30 Kowalski, Tadeusz (1942), Dobruca'da Türk Etnik Unsurlar, çev. Ferit Devellioğlu, Rocznik Orientalistyczny, (cilt 14, s.66-80)'den ayırtım. Ankara: Recep Ulusoğlu Basımevi, s.3-14.

31 Ağanoğlu, H. Yıldırım (2001), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi*, İstanbul: Kum Saati Yay.

yılları arasında Balkan ülkelerinden Türkiye'ye göç eden 800.000 kişiden 79.287'sinin anlaşma dahilinde kayıtlı olarak, 43.271'inin de serbest göçmen statüsünde Romanya'dan geldiğini, toplamda göçmen sayısının 120.000'ini aştığını açıklamıştır (<http://www.goc.gov.tr>, Erişim Tarihi: 11.11.2019), Müstecip Ülkusal ise 1929 ve 1940 arasındaki göçlerin toplamını 110 bin olarak verir.³² Görüleceği üzere, rakamlar muhtelif olmakla birlikte iki dünya savaşı arasında Romanya'dan göçler önemli oranlara ulaşmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı sırasında da ülkenin hükümet başkanı sıfatıyla Hitler nüfuzu altındaki Ion Antonesku aracılığıyla Türkiye üzerine çeşitli baskılar sürdürülmüştür.^{33,34}

Romanya ile Türkiye arasında imzalanan Göç Mukavenenâmesi'nde kayıtlı hükümlerin uygulanmasına ilişkin olarak büyük bir sorun yaşanmamıştır. Sahada pratik olarak ortaya çıkan bazı zorluklar ve yetersizlikler ise, dostane bir şekilde çözülmüş veya üstünde durulmamıştır. Nitekim göç sürecinin daha iyi organize edilmesi için, 6 Nisan 1937'de, Bükreş Büyükelçisi Tanrıverdi, Romen makamlarından Dobruca'daki Türk halkıyla ilgili istatistikleri istemiştir. Romanya'nın İstatistik Kurumu, Dışişleri Bakanlığı'na Dobruca'daki Türk halkıyla ilgili bilgiler içeren bazı tabloları göndermiş olsa da bunlar Türk Elçiliği'ne verilmemiştir. Bu husus Türk tarafınca önemli bir sorun haline getirilmemiştir.³⁵ Mukavele, 1934 yılında imzalanan Balkan Paktı sonrasında ikili ilişkilerde yakalanan olumlu ivmeye önemli katkıda bulunmuştur.

Çavuşeski döneminde Soğuk Savaşın etkisiyle Romanya'dan Türkiye'ye sınırlı sayıda insanın göç etmesine izin verilmiştir. Bu bağlamda son kitlesel göçü, Tuna Nehri üzerindeki Adakale'nin 1972 yılında inşası tamamlanan barajın suların altında kalması sonucunda ada sakinlerinin büyük kısmının Türkiye'deki akrabalarının yanına kabul edilmesi teşkil etmiştir.³⁶

Sonuç

Romanya'dan Türkiye'ye yoğun olarak gerçekleşen göçleri 1878-1914 ve 1918-1940 olarak iki dönemde sınıflandırmak mümkündür. Dobruca'nın 1878'de Romanya'ya verilmesiyle Köstence ve Tulça'yı kapsayan Kuzey Dobruca'daki Müslüman nüfus Osmanlı idaresinden kopuşun travmasını yaşamış, kültürel kimliğinin kaybolması tehlikesini derinden hissetmiş ve gayri-müslim yeni yönetime mesafeli durmuştur. Yeni idarenin bölgeyi Romenleştirme gayretleri doğrultusunda sınırlı siyasi haklar tanınması, ekonomik kısıtlamalar getirmesi ve toprakları çeşitli kanunlar kapsamında istimlak etmesi ilk safhadaki yoğun göçün ana sebeplerini oluşturmuştur. Bu dönemde Romen yönetici kesiminde Müslüman azınlığa uygulanacak politikalar konusunda gelgitler ve söylem farklılıkları görülmüşse de son tahlilde milliyetçi kesimin ağırlığını koyduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte, Müslüman azınlığın kaygılarını teskin etmek amacıyla müftülük ve kadılıklar açık bırakılmış, Türk okulları eğitim vermeye devam etmiştir. Din adamlarının ve Türkçe dil dersi öğretmenlerini yetiştirmek üzere Babadağ'daki medrese Müslüman Semineri adı altında yeniden yapılandırılmıştır. Ancak, tüm bu kültürel ve eğitim alanındaki haklar göçlerin önünü kesememiştir.

32 Ülkusal, Müstecip (1987), a.g.e., 195-199.

33 Ekrem, Mehmet Ali (1994), "II. Dünya Savaşı'nda Türk Rumen İlişkileri", X. Türk Tarih Kongresi'nden ayrışım, Ankara: TTK Basımevi, s.3111-3117.

34 Ekrem, Mehmet Ali (1983), "1939-1940 Yıllarında Türk Rumen Diplomatik İlişkileri (Rumen Belgelerine Göre)", VIII. Türk Tarih Kongresi III. Ciltten ayrışım, Ankara: TTK Basımevi, s.1859-1864.

35 Ömer, Metin (2018), a.g.e., s.225-231.

36 Tutul, Marian (2010) *Ada-Kaleh sau Orientul scufundat (Adakale veya Oryantal Batık)*, Bucharest: Noi Media Print.

Silistre ve Pazarcık illerini kapsayan Güney Dobruca'nın Balkan Savaşları sonunda Romanya'ya ilhakıyla Kuzey Dobruca'dan ayrılan azınlığın yerine tekrar büyük bir Müslüman nüfus Romen idaresi altına girmiştir. Romenler, bu bölgedeki Bulgar çoğunluğunun Romen idaresi aleyhine çalışmalarını dengelemek için Türk ve Tatar azınlığa hoşgörülü yaklaşsa da bu tutum uzun sürmemiş, Birinci Dünya Savaşı ertesinde bölgede kolonizasyon hareketi başlatmışlardır. Bu sürecin kötü yönetilmesi göçlerin bu dönemde artmasına neden olmuştur. Öte yandan, 1940 yılında Romanya Güney Dobruca'yı Bulgaristan'a geri vermek zorunda kaldığında bu kolonizasyon hareketinin başarısız kaldığı, Bulgarların hala çoğunluğu teşkil ettiği görülmüştür. Buna mukabil, Müslüman nüfus bariz oranda azalmıştır.

Türkler ve Tatarlar, diğer azınlıkların aksine Romanya'dan toprak talebinde bulunmadıkları halde çıkarılan kanunlar onları da olumsuz etkilemiş, toprak, eğitim, din ve kültür gibi alanlardaki kararların sonuçları göçlerini tetiklemiştir. Öyleki, Müstecib Hacı Fazıl (Ülküsal) idaresi altında, Güney Dobruca'daki Hacıoğlu Pazarcık'ta 1930 yılından itibaren yayınlanmaya başlanan ve tüm Dobruca'daki Türk-Tatar toplumu tarafından sevilerek geniş şekilde okunan Emel Mecmuası, İkinci Dünya Savaşı sırasında, Müstecib Ülküsal'ın Türkiye'ye göçmesi sebebiyle kapanmak zorunda kalmıştır.³⁷ Söz konusu dergi özellikle Tatarların milli kimliklerinin korunması konusunda çok önemli bir misyon üstlenmişti.

Buna mukabil, Romanya'da tutunarak kalmaya devam edenlerin sayıları azınlıkta kalmış, demografik yapı kitlesel göçler nedeniyle Romenlerin lehine dönmüştür. Bu hususa Türkiye'nin 1930'lu yıllarda izlediği göçü teşvik politikasının da katkısı verdiği bir gerçektir. Bu teşvik siyaseti Türkiye'deki modernleşme çabalarına karşı yükselen ilgiyle de birleşmiş, birçok Türk ve Tatar soylu Türkiye'yi cazip bir göç yeri olarak görmüştür. Gerek serbest göçmen olarak, gerek 1936 tarihli göç anlaşmasıyla Romanya'dan gelenler ülkenin çeşitli yerlerine yerleştirilmişlerdir. Örneğin, 29.01.1936 tarihli ve Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk imzalı Kararname'de, Sağlık ve Sosyal Dayanışma Bakanlığı'nın teklifi ve Bakanlar Kurulu'nun onayı sonucunda yeni gelecek 25.000 kadar göçmenin, Trakya'da halkın sıkıntısını artırması ihtimaline binaen Ankara, Kayseri, Niğde, Konya ve Adana illerinde tespit edilecek boş topraklarda iskan edileceği kaydedilmektedir (T.C. Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü Kararnamesi 29.01.1936 tarih ve 2/3964 sayı), Türk Hükümeti, ekonomik ve mali sıkıntılar yaşasa da, göçmenlerin iskanında her türlü imkanını seferber etmiş, hatta Romanya'da gerek Türk ve gerek Romen okullarından mezun olanların veya bu okulların herhangi bir sınıfından ayrılmış bulunanların Türkiye'de muadil okullara kabul edilmelerini temin etmiştir.

Özetle, Romanya, 1878'den sonra Kuzey Dobruca'yı ve 1913'ten sonra Güney Dobruca'yı Romenleştirmek için çaba sarf etmiştir. Bu siyaset ekonomik, idarî, siyasî ve demografik önlemlerle uygulanmıştır. Ancak, Bulgaristan, Sırbistan veya Yunanistan örnekleriyle karşılaştırıldığında Romanya'nın soydaşlarımıza karşı uyguladığı politikaların açık bir farklılık arzettiği, özellikle kimlik ve dini değerlerine yönelik belirgin bir hoşgörüyü gösterdiği görülmektedir. Buna karşın, Romanya'dan ülkemize göçlerin sonucunda, Dobruca'nın baskın Türk ve İslami karakteri kaybolmuş, Müslümanlar azınlığa düşmüş; kültürel değerleri idarenin belirlediği sınırlar dahilinde koruma dönemi başlamıştır. Bu husus 1947-1989 dönemindeki sosyalist-komünist yönetim zamanında daha da kötüleşmiş ve azınlığın kültürel kimliğinde kayda değer aşınma yaşanmıştır. Çavuşesku'nun, Romanya'da göçlerle azalan Müslüman nüfusu ve buna paralel olarak yetersiz öğrenci

37 Ülküsal, Müstecib (1987), a.g.e., 175.

sayısını ileri sürerek köklü bir eğitim kurumu olan ve Dobruca'nın imam, öğretmen ve entelektüel ihtiyacını karşılayan Mecidiye'deki Müslüman Semineri'ni 1967'de kapatması Müslüman azınlığın kimliğini korumasını sağlayan son kalesinin de düşmesini beraberinde getirmiştir.

Kaynakça

- Ağanoğlu, H. Yıldırım (2001), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi, İstanbul: Kum Saati Yay.
- Aksu, Ali (2003), Romanya Müslüman Türklerinin Dünü Bugünü, TİAD Yayını.
- Bratescu, Constantin (1938), "Populația Cadrilaterului între anii 1878-1938 (1878-1939 Yılları Arasında Güney Dobruca'nın Nüfusu)", Analele Dobrogei 19, Cilt 2, s.189-202.
- Coman, Virgil (2015), Dobrogea în izvoare cartografice otomane (sec. XVI-XIX) (Osmanlı Kartoğrafya Kaynaklarında Dobruca-XVI.-XIX.yy), București: Editura Etnologica.
- Cumhuriyet Gazetesi (1935), "Bulgarlar Romanya'dan Dobrucayı İstiyorlar", 21 Ocak Pazartesi, s.1 ve s.6.
- Cupcae, Andrea (2018), "Religion and Ethnicity: Muslim Turkish and Tatar Identity in Dobruja (Romania) throughout the 20th Century (Din ve Etnik: 20. Yüzyıl Boyunca Dobruca (Romanya)'da Müslüman, Türk ve Tatar Kimliği)", Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 6(2), s.111-125.
- Çelebi, Evliya (2003), Seyahatname, (haz.) Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- D'Hogguer, Baron (1879), Renseignements sur la Dobrodja: son etat Actuel, Ses Ressources, et son Avenir (Dobruca Hakkında Bilgi: Mevcut Durumu, Kaynakları ve Geleceği), București: Imprimerie de L'Association Academique Roumanie.
- De Jong, Frederick (1986), "The Turks and the Tatars of Romania (Romanya'daki Türk ve Tatarlar)", Turcica. Revue des etudes turques 18, s.165-189.
- Duran, Hacı (1997), "Romanya Türkleri ve Dobruca", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Ocak, s.35-40.
- Ekrem, Mehmet Ali (1994), "II. Dünya Savaşı'nda Türk Rumen İlişkileri", X. Türk Tarih Kongresi'nden ayırbaşım, TTK Basımevi, Ankara: TTK Basımevi, s.3111-3117.
- Ekrem, Mehmet Ali (1983), "1939-1940 Yıllarında Türk Rumen Diplomatik İlişkileri (Rumen Belgelerine Göre)", VIII. Türk Tarih Kongresi III. Ciltten ayırbaşım, Ankara: TTK Basımevi, s.1859-1864.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (2019), <http://www.goc.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 11.11.2019),
- İbram, Nureddin (2009), Romanya, Ex Ponto, Constanta.
- İnalçık, Halil (1991), "Dobrudja" *The Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by B. Lewis, Ch. Pellat and J. Schacht, Leiden: E.J.Brill, p.610-613.
- Ionescu, M. D. (2010), Dobrogea în Pragul Veacului al XX-lea. Geografia Matematică, Fistică, Politică, Economică și Militară (20. y.y.'ın Eşiğinde Dobruca: Matematik, Fizik, Politika, Ekonomi ve Askeri Boyutlar), Partea I. Iași: Tipo Moldova.
- Ionescu, Toma (1928), Asupra proprietatii și colonizarii in Dobrogea (Dobruca'da Mülkiyet ve Kolonizasyon Üzerine), Dobrogea: Cincizeci de ani.

- Iordachi, Constantin (2001), *Citizenship, Nation, and State Building: The Integration of Northern Dobrogea into Romania, 1878-1913 (Vatandaşlık, Ulus ve Devlet İnşası: Kuzey Dobruca'nın Romanya'ya Entegrasyonu)*, Pittsburgh. Carl Beck Papers in Russian and East European Studies.
- Karpat, Kemal (2013), "The Emigration of Turks from Romania to Turkey and Hamdullah Suphi Tanrıöver (Türklerin Romanya'dan Türkiye'ye Göçü ve Hamdullah Suphi Tanrıöver)". *Contemporary Research in Turkology and Eurasian Studies, A Festschrift in Honor of Professor Tasin Gemil on the occasion of his 70th birthday*, editörler Lascu, Stoica and Fetisleam, Melek, Clujena: Presa Universitara Clujena, s.529-548.
- Karpat, Kemal (1994), "Dobruca." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yay., s.482-486.
- Karpat, Kemal (2010), *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yay.
- Karpat, Kemal (1984-1985), "Ottoman Urbanism: the Crimea Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye 1856-1878 (Osmanlı Şehirciliği: Dobruca'ya Kırım Göçü ve Mecidiye'nin Kuruluşu, 1856-1878)", *International Journal of Turkish Studies*, 3(1), s.1-27.
- Kowalski, Tadeusz (1942), *Dobruca'da Türk Etnik Unsurlar*, çev. Ferit Devellioğlu, *Rocznik Orientalistyczny*, (cilt 14, s.66-80)'den ayırması. Ankara: Recep Ulusoglu Basimevi, s.3-14.
- Mehmet, Mustafa Ali (2013), "Dobruca'daki Türk Kültür Mirası Üzerine Düşünceler", *Dobruca'daki Türk Kültür Mirası Sempozyumu*, Bildiri, Köstence, 24-25 Eylül, s.1-15.
- Ömer, Metin (2018), *Romanya'daki Türk-Tatar Toplumunu ve Türkiye'ye Göçleri (1918-1941)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ömer, Metin (2016), "The History of the Medgidia Seminary (1889-1948) (Mediciye Semineri'nin Tarihi)". *The Muslim Seminary of Medgidia-Documents and Memory*, (editörler Adriana Cupcea, Manuela Marin ve Metin Omer), Cluj-Napoca: Institutul pentru Studiarea Problemelor Minoritatilor Nationale, s.153-173.
- Ömer, Metin (2016), "The Influence of Atatürk's Reforms on the Turkish Community of Dobrudja", *Turkey & Romania*, (ed.) Florentina Nitu ve diğ., TDBB, İstanbul, s.529-542.
- Ömer, Metin (2012), "Balkan Savaşlarında Romanya-Bulgaristan Anlaşmazlığı: Güney Dobruca", *Türk Yurdu*, sayı 303, Kasım, s.135-138.
- Özbek, Süleyman, Önal, Tekin (2017), "Ocak 1918 Tarihli Rapora Göre Dobruca'nın İdari, Siyasi ve Demografik Yapısı", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 11(21), Kış, s.261-276.
- Popescu, Anca (2008), "The Region of Dobrudja Under Ottoman Rule (Osmanlı İdaresi'ndeki Dobruca Bölgesi)". *Encyclopaedia of the Hellenic World. Black Sea* URL: <http://blacksea.ehw.gr/Forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=12392>, (Erişim Tarihi: 11.11.2019),
- Sedes, İ. Halil (1935), *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Rumen Savaşı*, cilt 1, 99 Sayılı Askerî Mecmuanın Lahikası.
- Tunalı, Mustafa (1935), *Deliorman ve Dobruca Göçmenleri*, Köyhocası Basimevi, Ankara.
- Tutui, Marian (2010), *Ada-Kaleh sau Orientul scfundat (Adakale veya Oryantal Batık)*, Bucharest: Noi Media Print.

Ülküsal, Müstecip (1987), Dobruca ve Türkler. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

Üstündağ, Mustafa (2014), Altın Dobruca'da Bir Köy Yenice, 1. bs, İstanbul: Ayışığı Kitapları.

İMPARATORLUKLARIN DAĞILMA SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ VE AVUSTURYA'DA KADIN HAREKETİ

THE WOMEN'S MOVEMENT IN TURKEY AND AUSTRIA DURING THE DISSOLUTION EMPIRES

Bilge KARBİ*

Geliş Tarihi/Received:24.09.2020

Kabul Tarihi/Accepted:11.12.2020

KARBİ, Bilge, (2021), "İmparatorlukların Dağılma Sürecinde Osmanlı Devleti ve Avusturya'da Kadın Hareketi", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 397-417.

Öz

Yüzüncü yılını geride bıraktığımız Birinci Dünya Savaşı çalışmalarında savaşın şimdiye kadar gölgede kalmış konuları önem kazandı. Kadın hareketi de bunlardan biridir. Savaşın yüzüncü yılı ile beraber "kadın ve savaş" konusu daha çok incelendi.

Bunda 20. Yüzyılın özellikle ikinci yarısında tarih yazımı yöntemlerinin çeşitlenmesi de etkili oldu. Savaşın toplumsal boyutu, bu dönemden sonra daha çok öne çıktı. Araştırmacılar cephe gerisindeki sivillere de odaklandılar.

Bu makalede Birinci Dünya Savaşı'na müttefik olarak katılan Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarına farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Müttefik iki imparatorluk kadınlarının savaş deneyimleri, günümüzde gittikçe önem kazanan kadın hareketi tarihi çerçevesinde ele alınmıştır. Makalede Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Avusturya kısmına odaklanılmıştır.

Savaş zamanı hak mücadelesinde yaşanan gelişmeler konusunda bir karşılaştırma yapabilmek için savaştan önceki ilerlemelerin tespiti önemlidir. Bunun için, ilk önce savaş öncesi durum incelenmiştir. Savaş zamanı müttefiklerin deneyimlerinin karşılaştırılması Osmanlı kadın hareketine farklı bir yerden bakılmasına olanak verir. Bu sayede Osmanlı kadın hareketinin çağdaş Avrupalı devletlerdeki gelişmelere paralel mi bir seyir izlediği sorusu ortaya çıkabilir.

Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları hem savaşın kaybeden tarafında olmuşlar hem de çok uluslu yapıları nedeniyle savaş sonunda dağılmışlardır. Avusturya ve Türkiye devletleri 20. Yüzyılın başlarında Cumhuriyet ile yönetilen iki devlet olarak ortaya çıktılar. Her iki devletin tarihindeki bu büyük değişimlerin sonuçları toplumsal alanda da görülebilir. Her iki devlette de kadın hakları gündemden düşmemiştir.

Makale Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının savaş zamanı ittifakı hakkında değildir. Makalede savaştan sonra aynı kaderi paylaşarak dağılan iki çok uluslu imparatorluğun bir karşılaştırması yapılmaktadır. Böylece savaşın gölgede kalmış bir alanına katkı yapılmak istenmiştir. Aynı zamanda Avusturya tarafından Osmanlı kadın hareketinin ne şekilde değerlendirildiği incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: *Avusturya, Osmanlı Devleti, Kadın Hareketi, Birinci Dünya Savaşı, İstanbul, Viyana.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, karbilge@hotmail.com , (https://orcid.org/0000-0003-3348-3902).

Abstract

In the studies of the First World War, which we have left behind its centenary, the subjects of the war that have been overshadowed until now have gained importance. The women's movement is one of them. With the centenary of the war, the issue of "women and war" has been studied more.

The diversification of historiography methods, especially in the second half of the 20th Century, was also effective in this. The social dimension of the war came to the fore after this period. Researchers also focused on civilians behind the front. The women's movement became one of these areas.

In this article, the Ottoman and Austro-Hungarian empires that joined the First World War as allies are approached from a different perspective. The war experiences of the women of the two allied empires are discussed within the context of the history of the women's movement, which is increasingly important today. The article focuses on the Austrian part of the Austro-Hungarian Empire.

It is important to determine the progress before the war in order to make a comparison on the developments in the wartime struggle for rights. For this, the pre-war period is first studied. Comparing the experiences of the wartime allies allows a different view of the Ottoman women's movement. In this way, it can be revealed whether the contemporaries of the Ottoman women's movement followed a parallel course with the developments in European states.

The Ottoman and Austro-Hungarian Empires were both on the losing side of the war and also disintegrated at the end of the war due to their multinational structures. Austria and Turkey emerged as the two states governed by the Republic at the beginning of the century. The results of these great changes in the history of both states can also be seen in the social sphere. In both states, women's rights were not off the agenda.

This article is not about the wartime alliance of the Ottoman and Austro-Hungary Empires. It is a comparison of the women's movement in two multinational empires that fell apart after the war, sharing the same fate. Thus, it was intended to contribute to a shadowy area of the war. At the same time, how the Ottoman women's movement was evaluated by Austria was examined.

Keywords: *Austria, Ottoman Empire, Women's Movement, First World War, Istanbul, Vienna.*

Giriş

Geleneksel tarih yazımı içerisinde askerî tarihi önemli bir yer tutmakta, savaşlar da askerî tarihin bir konusu olarak genelde daha çok cepheler, ordular, muharebeler, zaferler gibi başlıklar çerçevesinde ele alınmaktadır. Yine de yüzüncü yılını geride bırakan Birinci Dünya Savaşı ile alakalı akademik çalışmaların genel bir değerlendirmesi yapıldığında, savaşın farklı yönlerinin öne çıkarıldığını söylemek mümkündür. Bu yüzyıllık süreç içerisinde değişen tarih yazımı anlayışıyla savaşın toplumsal, sosyo-ekonomik yönüne ilgi artmıştır.

“Birinci Dünya Savaşı ve Kadın” konulu çalışmalar bu değişimin bir örneğidir. Kadınların savaştaki yeri, savaş zamanı siyasî hakları, sosyo-ekonomik durumları, gündelik hayatları gibi soruların ışığında kaleme alınan eserlerle kadınlar artık daha görünürlerdir. Savaş ile alakalı çalışmalarda sivil cephenin (*Heimat Front, Home Front*) önem kazanması kadınların ve hatta çocukların tarihlerinin yazılmasına katkı sağlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) toplumların yeni bir siyasî, iktisadi ve toplumsal düzene geçmesine neden olmuştur. Avrupalı devletler savaşa girdiğinde kadın hakları mücadelesi belirli bir noktaya gelmiş bulunuyordu. Savaş, birçok açıdan kadınların mücadelesine hiç olmadığı kadar coşkulu, yüksek sesli bir nitelik kazandırdı. Savaş koşulları kadına yüklenen sorumluluğu arttırdığından hak arama için yeni bir alan yarattı. Kadınlar cephelerde sağlık çalışanı olarak görev yapmışlar, ülke sorunları ile ilgilenmişler bir yandan da cephe gerisindeki gündelik hayatta karşılaştıkları olumsuz şartlara karşı mücadele etmişlerdir. Dolayısıyla denilebilir ki kadınların demokratik haklarını kazanmaları için savaş bir ivmedir.

Osmanlı Devleti savaşa İttifak devletleri tarafında katıldığında modernleşme adımları birçok alanda hızlı bir şekilde devam ediyordu. Batı'nın örnek alındığı Osmanlı modernleşmesi iki boyutta ele alınabilir. Bir taraftan imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak için gerekli görülen askerî ve malî reformlar yapılırken diğer taraftan buna bağlı olarak özellikle başkentte yeni bir hayat tarzı doğuyordu. Askerî ve teknoloji alanlarında Osmanlı Devleti Almanya, Fransa ve İngiltere gibi büyük Avrupalı devletler ile iş birliği yaparken toplumsal hayat da başta Fransa olmak üzere Avrupalı devletlerin etkisi altına girdi. Kültürel, ticarî ilişkiler geliştikçe Osmanlı kadınları Avrupalı kadınları daha yakından tanıma fırsatı yakaladılar.

Bu çalışmanın konusu Osmanlı ve müttefik Avusturya kadınlarının savaş zamanı deneyimleri ve Osmanlı kadın hareketinin Avrupalı bir devlet tarafından nasıl değerlendirildiğidir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'ndeki ve Avusturya'daki kadınların Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşadıkları deneyimlerin bir karşılaştırmasını yapmak ve aynı zamanda da kadın hareketi konusunda iki imparatorluğun farklı bakış açılarını genel bir biçimde incelemek amaçlanmıştır.

Bunun için öncelikle 19. Yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı kadın hareketi hakkında genel bilgi verilmiştir. II. Meşrutiyet devrinde Osmanlı kadınlarının hak mücadelelerindeki kırılma noktalarına ve bu sürecin analizine katkı sağladığı için öne çıkan dergilere ve cemiyetlere değinilmiştir. Aynı yöntem Avusturya-Macaristan için de takip edilmiştir.¹

1 Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 1867 yılından itibaren geçtiği ikili yönetim yapısı (*Dual monarchy*) gereği tüm imparatorluktan ziyade Avusturya üzerinde durulmuştur. Avusturya'daki kadın hareketinin gelişimini anlamak için imparatorluk yapısından bahsetmek yerinde olacaktır. 1867 yılında Avusturya İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu adını almış ve ikili monarşi (*dual monarchy*) siyasî yapısına geçilmiştir. Bu dönemden itibaren imparatorlukta sadece üç bakanlık ortaktır, bunlar Maliye, Savaş ve Dış İşleri Bakanlıklarıdır. Habsburg hanedanlığından Franz Joseph (1830-1916) idaresindeki imparatorluğun başkenti Viyana'dır.

Başkentler her iki imparatorlukta da kadın hareketinin merkezi olduğundan Viyana ve İstanbul'daki gelişmeler dikkate alınmıştır. Daha sonrasında 1914-1918 arası bu çok uluslu imparatorluk kadınlarının savaş sırasındaki tecrübeleri üzerinden bir karşılaştırma yapılmıştır. Makalede her iki devletin basını kadınlarla ilgili konularda birbirleri hakkında yaptıkları değerlendirmeleri görebilmek için kullanılmıştır. En son bölümde ise imparatorlukların dağılma süreci ve hemen ertesinde yaşanan gelişmeler kadın hareketini nasıl etkiledi sorusu üzerinde durulmuştur.

A- Avusturya'da Kadın Hareketi: 1848-1914

Avusturya kadın hareketinde 1848 devrimlerinin önemli bir yeri vardır. 21 Ağustos 1848 tarihinde kadınlar ücretleri protesto etmek için Avusturya tarihinde ilk defa sokağa çıkmışlar ve bu protesto *Nationalgarde*² tarafından bastırıldı. Bundan iki gün sonra Praterstern'de başlayan yürüyüş ise kanlı bir şekilde sonlandırıldı. Tarihe *Praterschlacht* olarak geçen bu olaya bir tepki sonucu 28 Ağustos 1848'de *Wiener Demokratische Frauenverein* (Viyana Demokratik Kadın Cemiyeti) Karoline von Perin tarafından kuruldu, talepleri kadın ve erkek arasında eşit haklar ve Praterschlacht kurbanlarına yardım sağlamaktı. Ancak cemiyet bir başarıya ulaşmadan Ekim ayında faaliyetlerini durdurdu.

1815 Viyana Kongresinden 1848 devrimlerine kadar olan *Vormärz* döneminde Avusturya İmparatorluğu'nda halkın haklarını dile getirme şansı yoktu. Bu dönemde liberal talepler susturulmuştu ve yabancı basının monarşiye girmesi yasaklanmıştı. Böyle bir ortamda kadın haklarını dile getirmek mümkün değildi. Dolayısıyla 1848 devrimi Avusturya kadın hareketi tarihinde ilkleri yarattı. 1848 devrimi ile bir ivme kazanan kadınların hak mücadelesi büyük bir etki yaratmaktan uzaktı. Ancak yine de toplumsal sorunlar içerisinde kadın hakları da bir ana konu (*leitmotiv*) olarak yer edindi.³

İmparatorlukta kadın hareketi 19. Yüzyılın sonlarına doğru daha kapsayıcı bir hale geldi.⁴ Bu gelişmeyi tespit etmek için kadın hareketi genelde üç gruba ayrılarak incelenir. Burjuva, sosyal demokrasi ve Katolik olmak üzere üç farklı görüşten kadınların kurduğu cemiyetler ve bunların yayın organları amaçları açısından birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Bu görüş ayrılıklarının temelinde kadınların eğitimi, istihdamı, oy hakkı ve evlilik biçimleri konularında farklı fikirlerin yer alması yatmaktadır.⁵ Farklı ideolojik bakış açıları olsa da kadın cemiyetlerinin talepleri erkeklerle eşit maaş, eğitim imkânı sağlanması, çalışma koşullarının iyileştirilmesiydi. Bu dönemde özellikle çeşitli meslek örgütlerinin kurduğu cemiyetler faaliyetliydi. Örneğin öğretmenlerin kurdukları bunlardan biridir.

Avusturya kadın hareketi sayısı çok fazla olan kadın dergi ve gazetesini bu dönemde yayın hayatına kazandırdı. 19. Yüzyıl kadın yayın organlarının bir sınıflandırması yapılması farklı taleplerin ortaya çıkarması açısından önemlidir. Yukarıda bahsedilen üç farklı bakış açısını temsil eden belli başlı yayın organları vardır. Bunlar içerisinde *Der Bund* (1905-

2 Devrim yılı 1848'de Mart'ın 13ünü 14'e bağlayan gece imparatorluğun rızası ile önce Viyana'da kurulan daha sonra Avusturya'nın diğer kentlerinde de benzerleri görülen önce halkın katılımıyla daha sonra askerî bir mahiyet kazanan teşkilattır. 1851 yılında varlığı son bulmuştur.

3 Laureen Dinter, "Ein Ziel, getrennte Wege- Frauenstimmrechtsbewegungen in Österreich", *Hundert Jahre Frauenwahlrecht*, yay. haz. Marjalisa Hentila, Alexander Schug, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin 2006, s. 71-72.

4 Eric Hobsbawm'ın aktardığına göre mağazalarda ve bürolarda olmak üzere kadınlara özgü işler 19. yüzyılda görülmüştür. Almanya'da 1882'den 32.000'den 1907'de 174.000'e yükseldi. İngiltere'de merkezi ve yerel hükümette çalışan kadınların sayısı 1881'de 7000 iken 1911'de 76.000 oldu; "ticaret ve iş dünyasındaki sekreterlerin" sayısı 6000'den 146.000'e çıktı. Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı: 1875-1914*, çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yay. Ankara 2010, s. 220.

5 Maurren Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*, Cambridge University Press, 2004, s. 169.

1919), *Neues Frauenleben* (1902-1918), *Dokumente der Frauen* (1899-1902) burjuva kadın cemiyetlerinin; *Arbeiterinnen Zeitung* (1892-1924) sosyal demokratların; *Die österreichische Frauenwelt* (1911-1919), *Frau und Volk* (1919) Katoliklerin önde gelen yayın organlarıdır.⁶

Bu dergilerin ve gazetelerin içerikleri ve hedef kitleleri birbirinden farklıdır. Liberal düşünceyi savunan burjuva yayınlar sıklıkla eğitimin önemini vurguluyordu. Kadınların meslekî eğitim alarak ekonomik bağımsızlıklarını kazanması özellikle önemliydi. Burjuva kadın hareketinin temsilcileri için yayınlar kadınların gerçekle olan bağıni kuvvetlendirmek, hayal aleminden onları uzaklaştırmak ve bağımsız olmalarını sağlamak bir araçtı. *Arbeiterinnen Zeitung* bağımsız işçi kadınlara, emekçi ev kadınlara ve işsiz kadınlara sesleniyordu. Katolik kadın dergilerine göre ise kadının faaliyet alanı ev ve aile yaşamı ile sınırlı olmalıydı ve kadın ideal Hıristiyan yaşamında örnek olmalıydı.⁷

1867 tarihli cemiyet kanununun 30. paragrafı ile “yabancıların, kadınların ve ergin olmayanların” siyasî cemiyetlere üye olması ve herhangi bir siyasî faaliyete katılmalarının yasaklanması kadın cemiyetlerin statülerinde değişikliğe giderek anti-politik bir görünüm sergilemelerine neden olmuştu.⁸ Cemiyetlerin bir diğer amacı da bu kararın iptalini sağlamaktı.

10 Nisan 1861 yılından itibaren Aşağı Avusturya (Niederösterreich)da geçerli olan vergi ödeyen kadınların seçimlerde oy kullanma hakkı 1889 yılında ellerinden alındı. Siyasî hakların yitirilmesi kadınlarda meslekî ve malî hakların da yitirilebileceği korkusu yarattı. Bu gelişme kadın hareketine yeni bir yön verdi, hareketin yeni hedefi seçim hakkını elde etmektir. Ocak 1893'te Burjuva kadınlarının öncülerinden Auguste Fickert, Marie Lang ve Rosa Mayreder tarafından *Allgemeinen Österreichischen Frauenverein* (AÖFV) kuruldu. Cemiyetin amacı kadınların erkeklerle aynı eğitim ve iş imkanlardan faydalanarak eşit maaşlarla çalışmasını sağlamaktır. AÖFV, 1880'lerden itibaren sayıları çokça artan burjuva cemiyetlerden farklı bir biçimde siyasî amaçlar da hedeflemişti. Cemiyetin sosyal demokrat siyasetçiler ile de iş birliği vardı.

Mayıs 1893'te Gumpendorf⁹ yakınlarında ilk kadın işçi ayaklanması vuku buldu. Yaklaşık 700 kadın çalışma saatlerinin günde 10 saat ile sınırlandırılması için üç hafta süresince grev yaptılar. Tarihe “*Streik der 700*” olarak geçen bu grevin başındaki isim on yedi yaşındaki Amelia Ryba (Seidel)'di. *Arbeiterinnen-Bildungsvereins* üyelerinden Adelheid Popp¹⁰ grevde konuşanlar arasındaydı. Aynı yılın Ekim ayında Viyana'da Penzinger'de ilk sosyal demokrat kadın toplantısı gerçekleştirildi. Yaklaşık 1000 kadın ve çok sayıda erkek bir araya gelerek “genel, eşit ve doğrudan seçim hakkını cinsiyet fark etmeksizin her vatandaş için talep ederek kadın ve erkek tüm işçilerin sömürsüne son verilmesini talep ettiler.

6 Verena Rauch, *Arbeitsmarktpolitik und die Erste Frauenbewegung in Österreich 1916 bis 1920*, Viyana Üniversitesi, Tarih Bölümü, Lisans Bitirme Tezi, Viyana 2013, s. 21-40; Christa Bittermann-Wille, Helga Hofmann-Weinberger, “Historische Frauenzeitschriften”, *Kolloquia: Frauenbezogene/feministische Dokumentation und Informationsarbeit in Österreich*, Viyana 2001 s. 357.

7 Christan Bittermann-Wille, Helga Hofmann-Weinberger, “von der Zeitschrift *Dokumente der Frauen* zur Dokumentation von Frauenzeitschriften” *Medien&Zeit*, sayı 15, 2000, s. 53.

8 Susanne Feigl, *Fachsheet: 150 Jahre Frauenrechte in Österreich*, Sozialministerium, 2016, s.3. https://www.lifelong-learning.at/WordPress/wp-content/uploads/2016/06/Factsheet_Frauenrechte.pdf (erişim tarihi: 21.09.2020)

9 Viyana'da 6. Bölgede (Bezirk) yer alır.

10 1869 Viyana doğumlu Adelheid Popp, cemiyet içerisinde kısa sürede önemli görevlere geldi. 1912 yılında kendisinin yayına hazırladığı “*Gedenkbuch 20 Jahre österreichische Arbeiterinnenbewegung*” eseri yanında çok sayıda makale kaleme aldı.

1902 yılında liberal burjuva kadın cemiyetleri *Bund österreichische Frauenvereine* (BÖFV) çatısı altında birleştiler.¹¹

Burjuva ve sosyal demokrasi cemiyetleri faaliyetlerini sürdürürken Katolikler de 1907 yılında *Katholische Reichs-Frauenorganisation für Österreich* (KRFOÖ) isimli cemiyeti kurdular.¹²

1911 yılında ilk uluslararası kadınlar günü düzenlendi. 19 Mart 1911 tarihinde Viyana'da yaklaşık 20.000 kadın ve erkek Parlamento'ya doğru bir yürüyüş gerçekleştirdiler. Belediye binasının önünde yapılan konuşmada kadınlar seçme ve seçilme haklarını ve siyasî cemiyetlerin açılmasını talep ettiler. Kadınların seçim hakkı taleplerini dile getirmeleri 1914 yılına, savaşın başlamasına kadar devam etti.¹³

B- Osmanlı Devleti'nde Kadınların Yaşamı, Kadın Dernekleri ve Dergileri: 1908-1914

Osmanlı tarihinde kadın hareketinde öne çıkan iki dönem vardır. Bunlar, 1839 Tanzimat Fermanının kabulü ve 1908 II. Meşrutiyet'in ilanidir. 19. Yüzyıl aydınları ve devlet adamları kadınların toplumsal statüsü hakkında görüşlerini bildirmişlerdir. Eğitimin önemi 19. Yüzyıl boyunca sıklıkla vurgulanmış, bu konuda önemli adımlar atılmıştır. Tıbbiyede kadınların eğitim hayatına dahil olmaları, kız öğretmen okullarının açılması İstanbul ve Selanik gibi kentlerle sınırlı kalsa da II. Meşrutiyet öncesinin büyük adımlarıdır. Savaşlar nedeniyle kurulan yardım cemiyetleri kadınların sorumluluklarını arttırmıştır. Kadınlar aynı zamanda çeşitli iş kollarında çalışma hayatında da yerlerini almışlardır. Örneğin halı ve kilim dokuma, nakış işleriyle uğraşmışlar, kibrit fabrikasında çalışmışlar; kadınlar hem kendilerinin hem de eşlerinin haklarını aramak için grevler ve gösteriler düzenlemişlerdir.¹⁴

Savaş dönemi kadın faaliyetleri daha çok II. Meşrutiyet zihniyetinin bir ürünüdür ve bu zihniyet liberal bir ruh taşımaya eğilimlidir. 1908'den sonra kadınlar toplumsal hayatta, iş yaşamında daha özgür oldukları gibi kadınların siyasî, hukukî alanlarda da kazanımları artmıştır. Kadınlar cemiyetler kurmuşlar ve yayın faaliyetlerinde bulunmuşlar ve iş hayatında daha güçlenmişlerdir.¹⁵ Kadınların 1908 öncesi yaşamı Meşrutiyet'in ilanı ile beraber daha özgür bir ortama kavuşmuştur. Bu tarihten sonra kadın dergilerinin ve cemiyetlerinin artışı buna bir örnek olarak verilebilir.¹⁶

11 <https://fraueninbewegung.onb.ac.at/historische-ereignisse/1902> (erişim tarihi: 21.09.2020)

12 <https://fraueninbewegung.onb.ac.at/node/297>. (erişim tarihi: 21.09.2020)

13 Birgitta Bader-Zaar, "Frauenbewegungen und Frauenwahlrecht", *Die Habsburgermonarchie: 1848-1918*, Cilt:8, yay. haz. Peter Urbanitsch, Helmut Rimpler, Austrian Academy of Sciences Press, 2006, s.1005-1027.

14 Şehmus Güzel, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, c. III, İstanbul, 1985, s. 858-859.

15 Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını: 1839-1923*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 77-105.

16 Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki kurulan kadın cemiyetlerinin faaliyetleri ve kadın dergileri kadınların taleplerinin anlaşılması için değerli bilgiler içermektedir. Osmanlı kadın hareketi üzerine çalışan Serpil Çakır kadın derneklerini kuruluş amaçlarına ve faaliyet alanlarına göre dokuz gruba ayırmıştır. Kadınların ilk kez bir araya gelerek örgütlendikleri yardım derneklerine Selanik'te 1898 yılında kurulan "Şefkat-i Nisvan", 1908 yılında kurulan "Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi" örnek verilebilir. İkinci sıradaki eğitimi yaygınlaştırmayı temel amaç edinen derneklerdir. Örneğin "Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye" isimli dernek okullar açmayı, özellikle kız okullarının eksikliklerini tamamlamayı, yetim ve yoksul kız öğrencilere yardımı amaçlamıştı. Üçüncüsü kültür amaçlı cemiyetlerdi, "Asri Kadın Cemiyeti", "Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti", "Osmanlı Kadınlar Cemiyeti" gibi cemiyetler kadınların beden ve fikren terbiyesine çalışarak toplumsal mevkilerini yükseltmek amacındaydı. Ülke sorunlarına çözüm bulmayı amaçlayan cemiyetler de vardı. Örneğin 1913 yılında kurulan "Mamulat-ı Dahiliye İstihlak-ı Kadınlar Cemiyeti" bunlardan biridir. Başka amaçlardan biri de ülke savunmasına yönelikti. "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Cemiyeti", "Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti" ülke savunmasını esas almışlardı. Bunlar haricinde farklı etnik grupların kurduğu cemiyetler de vardı. Ermeni kadınlar özellikle eğitim alanında faaliyet göstermişlerdi. 1879 yılında kurulan "Azkaniver Hayuhyaç İngerutyan" cemiyeti

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti ve Avrupalı devletler Şark Meselesi¹⁷ nedeniyle dış politikada sıklıkla karşı karşıya geldiler. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Trablusgarp Savaşı (1911), Balkan Savaşı (1912-1913) ile imparatorluk toprak kaybetmiş, bütçedeki gelir-gider dengesizliği artmış, siyasî itibar zedelenmişti. Çok uluslu bir imparatorluk olan devlette yaşayan milletleri bir arada tutmak için sığınılan Osmanlılık fikri yerini Türkçülük akımına bırakıyordu. Dış politikada yaşanan radikal değişimler ve zorluklar toplumsal hayata da yansımıştır.

Dönemin önde gelen gazetecilerinden Ahmet Emin (Yalman)'a göre Balkan Savaşı modern Türkiye'nin tarihinde görülmemiş biçimde, değişim ve ilerlemenin yolunu açan yeni bir durumun ortaya çıkmasına yol açmıştı. Savaşta uğranılan yenilgi, taklide dayalı değişimin yetersiz olduğunu ortaya çıkarmıştı. Bu yeni zihniyet hayatın her alanında kendini göstermeye başlamıştı. Örneğin savaş sırasında hiç kimse kadınların toplumda aktif olmalarına, yaralıları bakmalarına ya da gösteri ve mitinglere katılmalarına itiraz etmeyi aklından bile geçirmemişti. 1913 senesinden itibaren tümüyle kadınlar tarafından yayınlanmakta olan ve Türk toplumsal hayatın eksikliklerini *Kadınlar Dünyası* gibi dergiler herkes tarafından onaylanmasa bile en azından hoş görülmeekteydi.¹⁸

Osmanlı kadınlarının toplumsal hayat içerisinde kendilerine bir yer edinmeye çalışmaları ve taleplerini daha yüksek sesle dile getirmeleri farklı görüşlerin çatışmaları arasında yeşermiştir. Şefika Kurnaz, II. Meşrutiyet döneminde kadınların toplumdaki yeri hakkında süreli yayınlarda ve diğer eserlerde yapılan değerlendirmeleri üç ideoloji etrafında toplamıştır. İslamcılara göre kadın Batı akımlarından korunmalıydı, kimi İslamcılara göre kadınlar eğitimlerine devam etmeliyken kimilerine göre kadınların ev dışında çalışması uygun değildi. Aralarında tek eşliliği savunan olduğu gibi kadın hürriyeti konusunda Avrupa'nın örnek alınmasını eleştirenler de vardır. Diğer bir grup olan Batıcıların iki gruba ayrılmıştır. İlimlilere göre kadının geri kalmasının nedeni İslamiyet'te değil toplumsal şartlardan ve dış tesirlerden kaynaklanmaktadır. Bu fikir ayrılığına rağmen hepsi de tek evlilikten yana olup kadınların eğitilip sosyal hayata katılmaları gerektiğini

---

faaliyetlerine ara vermiş, 1908 yılında yeniden açılarak Anadolu'da yirmi üç okul açmıştır. Siyasal partilerin dernekleri de mevcuttu. Örneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kadın şubeleri Selanik'te ve İstanbul'da toplantılar düzenlemişlerdir. II. Meşrutiyet döneminde kadın dergileri içinde feminist olarak tanımlanabilecek olan tek dernek *Kadınlar Dünyası* adlı yayın organı olan 28 Mayıs 1913 tarihinde kurulan "Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti"dir. Cemiyet, kadının toplumsal yaşamdaki ve aile hayatındaki konumunu yeniden düzenlemeyi amaç edinmişti. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis yay. İstanbul 2016, s.

1908 yılından itibaren çıkan dergilerden bazıları şunlardır; Mahasin (1908-1910), Demet (1908), Kadın (1908-1910), Musavver Kadın (1911), Kadınlar Dünyası (1913-1921), Hanımlar Alemi (1913-1918), Erkekler Dünyası (1913), Kadın Alemi-Kadınlar Alemi (1914-1915), Seyyale (1914), Siyanet (1914), Kadınlık (1914-1915), Kadınlık Hayatı (1915), Bilgi Yurdu Işığı (1916), Genç Kadın (1915), Türk Kadını (1918), İnci (1919-1923), Hanım (1921), Kadınlar Saltanatı (1920), Ev Hocası (1920). Bunlar içerisinde yer alan *Hanımlara Mahsus Gazete* 1895-1913 arasında yayınlanarak en uzun süreli ayakta kalan dergidir. Derginin belli başlı konuları eğitim, sağlık, aile, ev işleri, çocuk terbiyesiydi ve derginin amacı "iyi eş, iyi Müslüman ve iyi anne" yetiştirmekti. Fatma Kılıç Denman, *Yeni Harflerle Kadın: II Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi (1908-1909)*, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Özel Yayın, İstanbul 2010, s. 2. Bu dergilerden bazıları yukarıda bahsedilen cemiyetlerin yayın organı olarak faaliyet göstermişlerdir. Örneğin Siyanet isimli dergi "Mamulat-ı Dahiliye İstihlak-ı Kadınlar Cemiyeti"nin yayın organıdır.

17 Şark Meselesi en genel manada Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ni tasfiye amaçlarını topraklarını paylaşım kavgasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *TDV*, 2010, İstanbul, s. 352-357.

18 Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın: 1831-1913*, Türkiye İş Bankası, Kültür Yay. İstanbul, 2018, s. 106. Eylül 1913 tarihinde ilk sayısını yayınlamıştır. Yine benzer şekilde *Kadınlar Dünyası* 4 Nisan 1913'te yayın hayatına başlamıştır. Bu dergiyi çıkaranlardan biri olan Ulviye Mevlan (Civelek)'in eşi Mevlanzade Rif'at tarafından 19 Ocak 1914'te *Erkekler Dünyası* isimli bir başka dergi daha yayın hayatına başlamıştır. Semih Evciman, "Önsöz: Erkekler Dünyası", *Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadını Dergileri: Talepler, Engeller, Mücadele*, Cilt:2, yay. Haz. Birsan Talay Keşoğlu, Libra Yay. İstanbul 2019, s. 205-207.

savunurlar. Son grubu temsil eden ve Birinci Dünya Savaşı arifesinde yükselişe geçmiş olan Türkçülük fikrine göre ise kadın hem Avrupa'daki gibi sosyal hayata katılmalı hem de Müslüman bir Türk kadını olarak kalabilmeliydi.¹⁹

Serpil Sancar'ın "modern reformcu erkekler" olarak adlandırdığı Tanzimat ve II. Meşrutiyet'in aydınları, yeni bir toplum yaratma fikri etrafında modern ailenin nasıl olması gerektiği ve ailede kadınlara nasıl bir rol ve statü vermek istediklerini tartışıyorlardı.²⁰ Osmanlı aydınları ve yöneticileri kadın hareketini farklı perspektiflerden tartışırken kadınlar da Avrupa'daki kadın hareketi gelişmeleri hakkında bilgi sahibi oluyorlardı. Osmanlı ve Avrupalı kadın yazarların iletişimi üzerine yazan Senem Timuroğlu'nun belirttiği gibi Osmanlı kadınlarının Avrupalı kadınlar ile temasları Osmanlı kadınlarını aile, evlilik, eğitim, çalışma ve giyim konularında etkilemiştir.²¹ Siyasî haklar konusunda, Avrupa'daki gelişmeler yakından izlense de oy hakkı talebi henüz bulunmuyordu.²² Sancar'a göre Osmanlı kadın hakları örgütleri eşit medeni haklar talep ederken erkeklerin bile siyasal haklarının olmadığı bir ortamda kadınlar her ne kadar Avrupa'daki süfraj hareketini yakından izlense de bu çok dile getirilmiyordu. Kadınlar medeni haklarını savunurken siyasal haklar konusunda çekingen kalmışlar, ancak savaştan sonraki yıllarda bu konuda seslerini yükseltmişlerdir.²³

Avrupalı kadınlarla Osmanlı kadınlarının hak mücadelesi en belirgin şekilde bu noktada birbirinden ayrılmaktadır. Osmanlı kadınları Avrupa'daki gelişmeleri takip etse de siyasî hakları dile getirme konusunda elverişli bir noktada değildi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde kadın hareketi kadınların değil daha çok erkeklerin başını çektiği tartışmaların gölgesinde şekilleniyordu.

C- Birinci Dünya Savaşı'nda Müttefik Osmanlı ve Avusturya Kadınlarının Savaş Deneyimi: 1914-1918

Birinci Dünya Savaşı 28 Haziran 1914 tarihinde Avusturya Arşidükü Franz Ferdinand ve eşi Sophie'nin Saraybosna'da uğradığı bir suikast ertesinde Avrupalı devletlerin ilerleyen aylarda ardı ardına savaş ilan etmeleri ile başlamıştı. Savaş tehdidi altında kalan Osmanlı Devleti Ağustos 1914 yılında İttifak devletleri ile bir anlaşma imzalayarak savaşa dahil oldu.

Dört yıllık savaş süresince kadınlar hem savaş konjonktürünün yarattığı zorluklarla mücadele ettiler hem de hak taleplerini dile getirmeye devam ettiler. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli sonuçlarından biri de savaştan sonra Avrupalı birçok devlette kadınların oy hakkını kazanmasıdır. Bunu sağlayan etmen savaşın "topyekûn" niteliği ile cephe gerisini de etkilemesi ve böylece kadınların rolünü artırarak kendilerini "kanıtlamalarıdır".²⁴

Savaşa katılan devletlerde kadınlar birbirlerinden farklılık arz eden tecrübeler yaşamışlar da ortak noktaları çoktu. Savaşın dört yıl kadar uzun sürmesi beklenmediğinden

19 Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını: 1839-1923*, Ötüken Yay. İstanbul 2011, s. 124-155.

20 Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*, İletişim yay. İstanbul 2020, s. 85.

21 Senem Timuroğlu, *Kanatlanmış Kadınlar: Osmanlı ve Avrupalı Kadın Yazarların Dostluğu*, İletişim Yay. İstanbul 2020, s. 123.

22 Berna Yürüt, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadın Hareketi ve Hukuki Talepleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi, İstanbul*, 2017, s. 392-393; Nicole van Os, "Ottoman Muslim and Turkish Women in an international Context", *European Review*, Cilt:13, Sayı:3, 2005, s. 464.

23 Sancar, age, s. 155.

24 Fatmagül Bertay, *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yay. İstanbul 2003, s. 95.

bu duruma hazırlıksız yakalanan devletler birtakım zorluklarla karşılaştılar. Fabrikalardaki üretimin artarak devam etmesi zorunluluğu, orduların işçesi, sağlık hizmetlerine duyulan ihtiyaç, açlık, salgın hastalıklar, istihdam, nüfus kaybı gibi sorunlar karşısında her devlet hazırlıksızdı. Zaman ilerledikçe sorunlarla mücadelede kadınların desteğine en az erkekler kadar ihtiyaç duyuldu.

Oysaki savaş başladığında kadına ve erkeğe biçilen roller net bir şekilde belliydi. Erkeklerden beklenen bir asker olarak ailesi, memleketi ve ülkesinin savunması için cephelerde canını ortaya koymaya hazır olmakten kadınlar cephe gerisinde şikâyet etmeden her türlü fedakârlıkta bulunmalıydı.²⁵ François Thebaud'un ifadesine göre savaş cinsiyetleri köklü biçimde ayırmıştı. Erkeklerin seferberliği anayurdun koruyucusu erkek mitini canlandırmıştı. Feministler de hizmet coşkusuyla hak mücadelelerinden geçici olarak vazgeçmişlerdi.²⁶ Kadın hakları için kurulan birçok kadın cemiyeti savaşta görev yapmak istediklerini ve seçim hakkı gibi siyasî konulu mücadelelerini askıya aldıklarını duyurdular.²⁷

Kadınlar için en uygun görülen yardım şekli sağlık görevlisi olmalarıydı.²⁸ Avusturya'da Napolyon Savaşları sırasında "vatansever kadın cemiyetleri" kurulmuştu, bunlar zamanla "Kızıl Haç Vatansever Kadın Yardım Cemiyeti"ne dönüşmüşlerdi. Örneğin 1866 yılındaki savaş²⁹ Avusturya'da Kızıl Haç tarafından *Militärisch-Patriotischen Frauen Hilfsvereine* kurulmasını ve kadınların profesyonel sağlık çalışanı olarak yetişmeleri için okullar açılmasını sağladı. Sayıları savaşa kadar artmış, Ağustos 1914'te büyük patlama olmuştu.³⁰ Savaş başladığında gönüllü yardım cemiyetleri kısa süre içerisinde faaliyete geçtiler. Avusturya'da farklı görüşten kadınlar savaş yardım cemiyetlerinde bir araya geldiler. Henüz daha savaşın çok başındayken birçok kadın cemiyeti 1914 yazında ulusal *Frauenhilfsaktion im Kriege* adı altında birleştiler. Farklı amaçlarla gönüllü olarak çok sayıda kadın örgütlenmesi meydana getirildi.³¹ Viyana'daki kadın hareketinin önde gelen savunucuları farklı görüşte olsalar da bunları dile getirmeyerek birlik oldular.³²

Osmanlı Devleti'nde de benzer şekilde savaşlarda kadınların hemşire olarak görev yapması Balkan Savaşı sırasında gerçekleşmişti.³³ 1912'de *Hilâl-i Ahmer Hanımlar Cemiyeti* kurulmuştu. 1914'e gelindiğinde derneğin üye sayısı on bini aşıyordu.³⁴ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Millî Müdafaa Cemiyeti, İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti ordu için yardım çalışmalarına yöneldiler.³⁵

25 Aibe-Marlene Gerdes, "Der Krieg und die Frauen: Geschlecht und populäre Literatur im Ersten Weltkrieg. Eine Annäherung" *Der Krieg und die Frauen: Geschlecht und populäre Literatur im Ersten Weltkrieg*, yay. haz. Aibe-Marlene Gerdes Michael Fischer, Waxmann 2016 Münster, New York, s. 10.

26 François Thebaud, "Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi", *Kadınların Tarihi: 20. Yüzyılda Bir Kültürel Kimliğe Doğru*, yay.haz. Georges Duby, Michelle Perrot, İş Bankası Kültür Yay. İstanbul 2005, s. 36.

27 Ute Daniel,"Frauen", *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, yay. Haz. Gerd Krumeich, Gerhard Hirschfeld, Irina Renz, Ferdinand Schöningh, Almanya, 2009.

28 Gerdes, agm, s. 14-15.

29 Avusturya'nın yenilgisi ile sonuçlanan Avusturya-Prusya (Königgratz) Savaşı. Ayrıntılı bilgi için bkz. John Breuilly, *Avusturya, Prusya ve Almanya'nın Oluşumu: 1806-1871*, çev. Ali Selman, İletişim yay. İstanbul 2019, s. 129-137.

30 Christa Hämmerle, "Von den geschlechtern der Kriege und des Militärs", *Was ist Militärgeschichte*, yay. haz. Thomas Kühne, Benjamin Ziemann, Ferdinand Schöningh Verlag, s. 234, Paderborn, 2000.

31 Christa Hämmerle, *Heimat/Front: Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn*, Böhlau Verlag, Viyana 2014, s.13.

32 Healy, age, s. 169.

33 Osmanlı'da hemşirelik eğitimi II. Meşrutiyet döneminde Besim Ömer Paşa'nın teşvikiyle başlamıştır. 1911 yılında Kadırga Doğum Kliniğinde ebelerle hastabakıcılık dersi verilmiştir. Kurnaz, age, s. 108-109.

34 Çakır, age, s. 101.

35 Nuray Özdemir, "I. Dünya Savaşı'nda İstihlâk-ı Millî Kadınlar Cemiyeti", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı:36, 2019, s. 34.

Savaş zamanında kadın hareketine önemli gelişmelerden bir diğeri de kadınlara iş hayatında duyulan ihtiyacın artmasıydı. Savaş, cephe ve cephe gerisindeki rollerin geçirgenliğini arttırmıştı. Her iki imparatorlukta da kadınlar farklı iş kollarında ve orduda görev aldılar. Savaşın ilk yılında Avusturya’da kadınlar işsizlikten en çok etkilenen kesim oldu. %60’ı kadın işçilerden oluşan tekstil endüstrisinde çok sayıda işten çıkarma gerçekleştirildi. Ancak ilerleyen dönemde kadınların özellikle savunma sanayinde istihdam edilmelerine karar verildi. Aralık 1915’te Savaş Bakanlığı kadınları “sivil cephe askerleri” olarak tanımlamasıyla savaş ve sanayi üretimi arasındaki ilişki tescillendi.³⁶ Viyana’daki metal ve makine sanayinde çalışan kadın sayısı 1913’te %17,5 iken 1916’da 42,5’a yükseldi. Çok sayıda kadın vatman ve kondüktör işe alındı, günde 12-14 saat çalıştılar. Fabrikada çalışan kadınlar erkeklerin üçte biri veya yarısı kadar ücret aldılar.³⁷ Savaş sanayisi için daha çok önem arz eden fabrikalarda maaşlar savaş öncesine kıyasla yükselse de kadınların maaşları erkeklerinkinden azdı.³⁸

Kadınların istihdamı meselesi Avusturya’da olduğu gibi Osmanlı’da da Harbiye Nezareti tarafından çözüme kavuşturuldu. Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa’nın başkanlığında ve eşi Naciye Sultan himayesi altında 1916 yılının yaz aylarında kurulmuş olan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi Müslüman kadınların çalışma hayatına atılmasına ön ayak oldu. Kadınların fabrikalardaki istihdamları da arttı. Örneğin şekerlik, tahin ve bisküvi imal eden fabrikalarda 1913 yılında 324 işçiden 77’si, 1915’te 95 işçiden 15’i kadındı. Konserve imalatında 1913’te bu sektördeki fabrikalarda 80 erkeğe 194 kadın varken 1915’te 22 erkeğe karşılık 43 kadın çalışıyordu. Tütün imalatında 1913’te 1186’sı erkek 923’ü kadın iken, 1915’te 1141 erkeğe karşılık 1086 kadın çalıştı.³⁹

Kadınlar da erkekler gibi askerlik vazifesinde bulundular. 10 Eylül 1917 tarihinde Birinci Kadın İşçi Taburu kuruldu. İşçi Taburunun mevcudu 100 kişiye varmadı. Tabur kendisinden beklenen katkıyı gösteremedi. Taburun kurulduğu ilk günlerde tarımsal üretime başlansa da çoğu İstanbullu olan kadın işçilerin bu işlere hiç yatkın olmadığı görüldü. Ayrıca yol çalışmaları da sonuç vermedi.⁴⁰

Savaş zamanı kadınların yüklendikleri önemli vazifelerden biri de cephedeki askerler için dokuma, kıyafet vb. hazırlamak oldu. İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti, Muavenet-i Askeriye komisyonu adında bir komisyon kurarak askerlerin ihtiyaç duyduğu eldiven, çorap, iç çamaşırı, yelek gibi malzemeyi üretti.⁴¹ Avusturya’da da benzer bir faaliyet yürütüldü. Bu faaliyetler Savaş Bakanlığı’ndan alınan malzeme ve ücret karşılığında yapıldığı gibi gönüllü olanlar da vardı. Ayıca okullardaki öğrenciler de ders saatlerinde bu faaliyete katkı sağladılar.⁴²

Savaş boyunca cephe gerisinin karşı karşıya kaldığı en büyük sorunlardan biri de açlıktı. 1916/1917 kışı Avusturya’da “açlık kışı” (*hungerwinter*) diye bilinir. Bunun yanında kaçakçılık, tefecilik gibi sorunlar karşısında devletin üzerine düşen görevi yapmadığını

36 Manfred Rauchensteiner, *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy: 1914-1918*, Böhlau Verlag, Wien, 2014, s. 424.

37 Holger Herwig, *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914-1918*, Bloomsbury, Londra, 2014, s. 277.

38 Daniel, agm, s. 125.

39 Kurnaz, age, s. 198-202.

40 Yavuz Selim Karakışla, “Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler: 1. Kadın İşçi Taburu: 1917-1919, 1914’ten 2014’e”, *100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak*, Harp Akademileri basımevi, İstanbul 2014, s. 260.

41 Özdemir, agm, s. 29.

42 Hämmerle, age, s. 120.

inanan halk protestolara başladı. 1916 yazında erkek ve kadın işçi sınıfı greve başladı.⁴³ İlaşe temini savaşta Avusturya'nın kaybettiği en önemli "muharebelerden" biri olarak tarihe geçti. Habsburg İmparatorluğu'nun Macaristan kısmı Avusturya'ya gıda ürünü ihracını kesti. Cepheleden Başkent Viyana'ya kadar açlık her yerdedi.⁴⁴ İstanbul'daki kadınlar da açlık, hayat pahalılığı ile mücadele ettiler.⁴⁵

Yukarıda görüldüğü gibi savaş müttefik Osmanlı ve Avusturyalı kadınların benzer zorluklar ve tecrübeler yaşamalarına neden oldu. Hükümetlerin başvurdukları çözümler, kadınların fedakarlıkları onları ortak paydada birleştirmiştir.

D- Osmanlı ve Avusturya Basınında Müttefik Kadınlar Hakkındaki Değerlendirmeler

Savaş, kadınları toplumsal hayatta daha görünür kıldığından savaş zamanı her devlette kadın hareketi daha hararetli tartışılmıştır. Bu tartışmaların en iyi görülebileceği yerlerden biri kadın hareketinin sesi olan dergiler ve ana akım basındır.

Örneğin savaş zamanı yayın hayatına başlayan *Bilgi Yurdu Işığ*⁴⁶ dergisinde ele alınan konulardan biri kadınların istihdamı meselesiydi. Osmanlılar müttefikleri Alman ve Avusturyalı kadınların savaşta konumları ile Müslüman kadınlarını karşılaştırıyorlardı. Macid Şevket'in "Kadınlarımızın Çalıştırılması" başlıklı makalesinde savaş nedeniyle milletlerin her kuvvetten yararlanmaya çalıştıklarını Almanya'da daha önce erkeklerin yaptığı birçok işin artık kadınlara yaptırıldığını Türk kadınlarında da çalışma hevesi görüldüğü ancak İslam ve Türk kadınına uygun işler seçilmesi gerektiğinin altını çiziyordu.⁴⁷ Derginin sekizinci sayısında "Kadınlık Şüunu" başlıklı yazıda Sabah gazetesinin 13 Ekim 1918 tarihli nüshasındaki "Kadınların Muharebeden İstifadeleri" başlıklı bir yazıdan bahsediliyordu. Avrupa'dan yeni dönen ve ismi verilmeyen bir kişinin gözlemlerine göre Avrupa'da her tarafı kadınlar istila etmişti. Kadınlar bankalarda, ticarethanelerde, fabrikalarda en ağır işlerde çalışıyorlardı. Avusturya'da, Almanya'da tren biletçiliğini yapanlar hep kadınlardı. Almanya'da kadınlar cepheye gitmeseler bile bir asker gibi her türlü yorgunluğa katlanıyorlardı. Avusturya'da kadın dülgerler vardı. Avrupa'daki bu gözlemlerini gazeteye taşıyan kişiye göre savaştan sonra kadınlarla erkekler arasında bir kavga başlayacaktı. Bu mücadele sadece garp memleketleri ile de sınırlı kalmayacaktı. Osmanlı'da da kadın berberler Beyoğlu'nda, Divan Yolunda, Sirkeci'de işlerine devam ediyorlardı.⁴⁸ Sabah gazetesindeki bu haberi yorumlayan Bilgi Yurdu Dergisine göre bu yeni duruma biraz fazla olumsuz bakılıyordu. Kadınlar savaştan sonra erkeğe mühim bir yardımcı kuvvet olacaklardı.⁴⁹

Kadınların erkeklerin işlerini elinden alacağı endişesi Avusturya'da da vardı. Maria Klausberger de makalesinde bu sorunun cevabını arıyordu. Klausberger'in ifadesine göre

43 Hämmerle, age, s. 17.

44 Daniel, agm, s.129.

45 Alev Gözcü, "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32 (2016-Bahar), s. 133-169.

46 Dergi, 1917 yılının Nisan ayında Ahmet Edip ve Macit Şevket Bey tarafından yayın hayatına başlamıştır. Dergide vurgulanan eğitimden uzak kalan kızların eğitim hayatına katılmalarını, eğitilmiş kadının olacak "yeni kadın"ın bu sayede sağlıklı ve başarılı çocuklar yetiştirmesini sağlamaktır. Bilgi Yurdu dergisi, 1916 yılında açılan Bilgi Yurdu Dershanesi'nin yayın organı olduğundan eğitim konuları her sayıda mevcuttur. Genç kızların eğitimi dergide teşvik edilmiştir. Birsen Talay Keşoğlu, "Hakiki Feminist Kimdir?", *Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri: Talepler, Engeller, Mücadele*, Cilt 1, yay. haz. Birsen Talay Keşoğlu, Mustafa Keşoğlu, Libra Kitap, İstanbul, 2019, s. 15-36.

47 Macid Şevket, "Kadınlarımızın Çalıştırılması", *Bilgi Yurdu Işığ*, sayı:2, sene:1, 15 Mayıs 1333.

48 "Kadınların Muharebeden İstifadeleri", *Sabah*, 13 Teşrin-i evvel 1918, s. 3.

49 "Kadınlık Şüunu", *Bilgi Yurdu Dergisi*, Sayı:8.

zafer ve barış geldiğinde erkekler yıllar sonra günlük hayata geri döneceklerdi. Dünya görüşleri, ihtiyaçları, görüşleri, istekleri değişmiş olacaktı. Bütün bunlar bilinmeyen sonuçlar doğuracaktı. Bu erkeklerden çoğu bedenlerinden ve ruhlarından yaralı, eski işlerine geri dönmek için yetersiz olacaktı. Kocanın geri dönmediği, nişanlının savaş meydanında kaldığı yerde ya mamullük maaşı ya da devlet yardımı yetersiz kaldığında kadının varlığını devam ettirmesi veya aile gelirlerine katkısı daha elzem olacaktı.⁵⁰

Yukarıda görüldüğü gibi Avusturya ve Osmanlı basınında benzer tartışmalar yapılırsa da yayınların arasında farklar fazladır. Bu farklardan birincisi yayın sayısında gelmektedir, Avusturya genelinde kadınları konu alan dergi ve gazete sayısı otuz civarındır ve bunların yarısından çoğu Viyana merkezlidir. İstanbul'da ise savaş zamanı kadın dergi sayısı çok azdır. Örneğin Osmanlı kadın hareketi içerisinde çok önemli bir yeri olan *Kadınlar Dünyası* yazı kadrosu gönüllü olarak savaşta yer almak istedikleri için yayına ara vermişlerdir.⁵¹

İkinci önemli fark sayfa sayısında görülmektedir. Avusturya basını savaş öncesi sayfa sayısını büyük ölçüde korumuştur. Bunun en önemli nedeni şüphesiz kâğıt bolluğudur. Oysaki savaş zamanı yaşanan kâğıt sıkıntısı Osmanlı basınına en mustarip olduğu konulardan biriydi. Avusturya'da ise bu konuda herhangi bir sıkıntı yaşanmıyordu. Öyle ki Avusturya müttefik Osmanlı dergi ve gazetelerine savaş zamanı kâğıt ihraç etmiştir. Ancak bunlar içerisinde kadın dergilerine rastlanmamaktadır. İhracat daha çok müttefik propagandasını desteklemek amaçlıdır.⁵²

Diğer bir önemli fark yazarların cinsiyetleridir. Osmanlı basınına savaş zamanı önde gelen *Bilgi Yurdu Işığı* (1917-1918), *Genç Kadın* (1918), *Kadınlar Dünyası* (2 Mart 1918, Sayı 163'ten itibaren tekrar), *Türk Kadını* (1918) gibi dergilerde çoğu zaman kadınlardan daha fazla erkek yazarlar vardı, hatta bazı dergilerin sahipleri ve baş yazarları erkeklerdi. Avusturya'nın önde gelen kadın dergilerinden *Der Bund* (1905-1919), *Neues Frauenleben* (1902-1918), *Dokumente der Frauen* (1899-1902), *Arbeiterinnen Zeitung* (1892-1924) *Die österreichische Frauenwelt* (1911-1919), *Frau und Volk* (1919) gibi dergilerin yazarları ise çoğunlukla kadınlardır.

Yayınlar içerik konusunda da birbirlerinden ayrılırlar. Osmanlı Devleti'ne nazaran Avusturya'daki kadınlar savaşın gidişatıyla alakalı daha kapsamlı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Kadınların savaş karşısındaki düşünceleri, hissettikleri, Osmanlı kadın dergilerinde daha azken Avusturya'da tam tersi bir durum vardır. Avusturya savaşın zorluklarını daha erken yaşadığı için savaş hakkında değerlendirmeler de basına daha çabuk yansımıştır. Kadın haklarının yerleştirilmesinde büyük rol oynayan yayın organları daha çok "savaş ve fedakârlık", "savaş ve kadınların sorunları" gibi başlıklar çerçevesinde yayın yapmışlardır. Temmuz 1914'ten itibaren dergilerde savaş hakkında değerlendirmeler yer almaya başlamıştı. Örneğin *Österreichische Frauen-Rundschau* dergisinin Temmuz 1914 sayısında "Kadın ve Savaş" isimli bir makale yayımlanmıştır. Bu makalede kadınların erkekler savaşırken kendi savaş görevlerini yerine getirmekten kaçınmayacakları belirtilmiştir.⁵³ Osmanlı kadın dergilerinde ise kadın hareketini tartışan önemli makaleler

50 Maria Klausberger, "Zur Frauenfrage", *Österreichische Frauen-Rundschau*, Nr. 147, s.2, 1917.

51 Çakır, age, s. 134. Yine benzer şekilde Hanımlar Alemi son sayısını 18. Sayıyı 6 Ağustos 1914'te çıkarmıştı. Dergi, savaş zamanı uzun süreliğine ara vermişti. Savaşın son yılında kısa süreli de olsa tekrar yayımlanmıştır. Aynı şekilde Siyanet, Kadınlık, Kadınlar Alemi dergileri de 1914 yılının ağustos ayına kadar yayımlanmışlardır.

52 Bilge Karbi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları Arasındaki İktisadi İlişkiler*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2016.

53 Maria Klausberger, "Frauen und Krieg", *Österreichische Frauen-Rundschau*, Temmuz 1914.

çıkarsa da bunlar daha çok “savaş ve günlük hayat” temalı konuları içeren daha yüzeysel içeriklere sahipti.

Basın konusunda öne çıkan diğer bir özellik müttefik Osmanlı ve Avusturyalı süreli yayınlarında birbirlerinden ziyade Almanya'daki kadınların deneyimleri hakkında haber yapmalarındır. Osmanlı Devleti ve Avusturya'daki kadınlar savaşın meydana getirdiği açlık, çalışma şartları, sefalet gibi ortak sorunlarla mücadele etseler de birbirleri ile iletişimleri yok denecek kadar azdı. Buna rağmen Almanya'daki gelişmeler iki devlet tarafından yakından takip ediliyordu. Bunun nedeni Almanya'nın müttefikler içerisinde en güçlü “dost” devlet olması olabilir.

Avusturya açısından bakıldığında Alman kadın dayanışmasının doğal bir sonucu olarak Almanya'daki kadınlarla Avusturyalı kadınların iş birliği olağandı. Osmanlı Devleti'nin de Almanya ile ittifakın ötesinde bir ilişkisi vardı. İttihatçıların, özellikle Enver Paşa'nın, Almanya ile bağları kuvvetliydi. Osmanlı askerî modernleşmesinde Almanya'nın savaş öncesi etkisi savaş zamanı katlanarak artmıştı. Bu durum kadınlarla ilgili gelişmelere de yansımıştır. Nitekim Osmanlı kadın dergilerinde Almanya'daki kadınlar hakkında bilgi verilmiş örnek gösterilmişlerdir.

Bilgi Yurdu Işığ dergisi 10. Sayısında, Muslihiddin Adil (Taylan)'ın *Alman Hayat-ı İrfanı* eserindeki “Kadının Mevkii ve Terbiye-i İnas” başlıklı kısmına yer vermiştir. Muslihiddin Adil Bey'e göre Alman kadınları bir taraftan savaş sonrasına hazırlık yaparken bir taraftan da en mühim görevi olan çocuk yetiştirmekten taviz vermiyordu. Alman kadınına yarına hazırlayan esas unursa mekteplerdi.⁵⁴

Kadınların çalıştırılması konusunda örnek alınan devlet de yine Almanya'ydı. Colmar von der Goltz (Goltz Paşa)'nın savaşta kadınlar hakkında yazdığı bir risalesinde Almanya'da da kadınların orduda görev aldığı ve bunun olumlu bir gelişme olduğu bildiriliyordu.⁵⁵ Keza yukarıda belirtildiği gibi Enver Paşa'nın kadın taburu kurarken Almanya'yı örnek aldığı bilinmektedir.

Almanya'da da Osmanlı kadın hareketine bir ilgi vardı. Örneğin savaşın son yılında Almanya'da Osmanlı'daki kadın hareketi ile alakalı bir doktora tezi yazılmıştır. Tezin yazarı Charlotte Lorenz⁵⁶'dir. Lorenz'in tezi makale şeklinde 1918 yılında yayımlanmıştır.⁵⁷ Lorenz'in eserinin akademik yönü ve tarihi Osmanlı kadın hareketi için önemli bir kaynaktır. Almancanın ortak dil olması nedeniyle Avusturyalı kadınların da bu yayından haberdar olduğunu söylemek mümkündür.

54 Muslihiddin Adil Bey, “Alman Hayat-ı İrfanı”, *Bilgi Yurdu Işığ*, sayı: 10, 1 Şubat 1334. Muslihiddin Adil Bey'in kitabı için Yeni Mecmua'da da bir tanıtım yazısı yer aldı. *Yeni Mecmua*, 24 Kanun-ı Sani 1918.

55 “Harb ve Kadınlar”, *Tanin*, 24 Ocak 1915, s. 3. Savaş zamanı Türk kadınları hakkında bir kitap da yazılmıştır. Bir Alman subayı olan Enders'in Osmanlı'daki kadınlar hakkında yazdığı kitabın içeriği kadınların güzelliği, güzellik bakımı, elbiseleri, takıları, evliliği gibi başlıklara göre hazırlanmıştır. Kitabın sonunda yer alan “Türk kadınının geleceği” başlığında kadınların savaş şartları nedeniyle çalışmaya başladıklarını bunun sonucu olarak kadınların istemedikleri evliliklerini sona erdirebilecekleri yazar. Kitabın yüzeysel ve şarkiyatçı bir bakış açısıyla yazıldığını söylemek gerekir. Franz Carl Enders, *Die Türkische Frauen*, Verlag von Arthur Hertz, München, 1916.

56 Dr. Charlotte Lorenz (1895-1979) iktisat ve istatistik alanında uzmanlaşmıştır. En son Prof. unvanıyla Göttingen Üniversitesi'nde görev yapmıştır. <http://uwind.mpiwg-berlin.mpg.de/en/fm13-dab-detail-en/45> (erişim tarihi: 21.09.2020)

57 Charlotte Lorenz, “Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit besonderer Berücksichtigung der arbeitenden Klasse”, *Die Welt des Islams*, Cilt:6, 1918, s. 73-205.

Almanca basında Osmanlı kadınlarıyla ilgili gelişmelerin takip edildiğine bir diğer örnek de savaş devam ederken Almanya’da Halide Edip (Adivar)ın *Yeni Turan*⁵⁸ isimli eserinin Almancaya çevrilerek yayınlanması verilebilir.⁵⁹ Eser ünlü şarkiyatçı Friedrich Schrader tarafından Almancaya çevrildiğinde esere Türkçe aslında olmayan bir alt başlık eklenir: *ein türkisches Frauenschicksal* (Türk Kadının Alinyazısı)

Halide Edip Avusturya basınında da kadın hareketinin öncüsü olarak bilinmekteydi. Savaştan kısa bir süre önce Osmanlı kadın hareketinin öncülerinin Tokatlıyan Hotel’de bir araya geldiği bir toplantıda Halide Edip’in coşku dolu bir konuşma yaptığı haberi gazetede yer almıştı. Gazetede habere göre kadınların bir araya geldiği bu yemek daveti polisin müdahale etmediği ilk davetti. Türk kadınlarının sayısı otuz civarındayken Avrupalı devletlerden kadınlar da gelmişti. Halide Edip, konuşmasında kadınları haklarını savunmaya davet etmişti.⁶⁰

Kitabın 1916 yılında Almanya’da yayımlanmasının ardından Avusturya’nın önde gelen gazetelerinden Neue Freie Presse’de Halide Edip sadece bir yazar değil aynı zamanda kadın haklarının savunan bir siyasetçi olarak tanıtıldı.⁶¹

Avusturya basınında kadın dergileri içerisinde olmasa bile ana akım gazetelerde Osmanlı Devleti’ndeki kadınlar hakkında sıklıkla haber yapıldığı söylenebilir. Bu haberler Avusturya kamuoyunun Osmanlı kadınları hakkında nasıl bir fikre sahip olduklarını göstermektedir.

Buna bir örnek olarak Budapeşte merkezli *Pester Lloyd* gazetesinin Osmanlı’da savaş zamanı erkek işgücü azlığının kadınların uyanışına vesile olduğunu ve kadınların iş hayatına dahil olduğu haberi verilebilir. Gazete Enver Paşa’nın eşi Prenses Naciye Sultan’ın devlet desteği ile Müslüman kadınların çalışması için bir cemiyet kurulduğunu ve bu cemiyetin yaklaşık 10.000 kişinin kadının çalışabileceği bir atölye kurduğu örneğini verir. Bu atölyede çalışmayan kadınlar eve iş de alabiliyordu. Türk basını bu girişimi coşkuyla karşılamıştır.⁶²

Avusturya basınında kadınların eğitim imkanlarının iyileştirilmesine yönelik Osmanlı hükümetinin attığı adımların takip edildiği görülmektedir. 1917 yılında kadınların ticaret eğitimine başlamaları kararının basında yer alması buna örnektir.⁶³ 3 Şubat 1918 tarihli *Österreichische Illustrierte Zeitung, Tanin* gazetesine dayanarak yaptığı haberde bunun çok önemli bir adım olduğunu belirtmiştir. Türk kadınının erkekler yanında yer alması savaş sayesinde olmuştu.⁶⁴ Savaşın kadınlara olumlu katkıları yaptığı yönündeki bir başka haber kadın çalışma taburunun kurulmasıydı. *Österreichs-Volks-Zeitung* gazetesine göre bir iki yıl öncesine kadar böyle bir şeyin olması hayal dahi edilemezken savaş kadınları

58 Eser, 1913 yılında Tanin matbaası tarafından yayımlanmıştır. Eser, Halide Edip’in ütöpik bir romanıdır. Romanında ele alınan konuya göre kadınlar 1931 yılında “Yeni Turan”da Türkçülüğün ve İslamın korunarak kadınların modernleşmesi ele alınmaktadır. Olcay ÖnerToy, “Halide Edip’in Yeni Turan’ı ve Ziya Gökalp”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, 1965.

59 Halide Edip Adivar (1916), *Das Neue Turan: ein türkisches Frauenschicksal*, çev. Friedrich Schrader, Verlag Gustav Kiepenheuer, Weimar.

60 “Ein eigenartiges Damenessen”, *(Neuigkeits)Weltblatt*, 12 Temmuz 1914, s. 13.

61 “Eine türkische Dichterin”, *Neue Freie Presse*, 27 Şubat 1916, s. 17-18.

62 “Die türkische Frau im Wirtschaftsleben”, *Pester Lloyd*, 27 Ağustos 1916, s.10.

63 1917 yılında *Ticaret Mekteb-i Âlisi* “İnasa Mahsus Amelî Ticaret Dersleri” verilmesi yönündeki kararı 1917’de uygulamaya geçirdi. 1917-1918 Eğitim- Öğretim yılında, eğitim süresi 9 aydan ibaret olan ve Ticaret Mekteb-i Âlisi’ne bağlı olmak üzere “Amelî İnas Ticaret Şubesi” açılmıştır. Ahmet Sait Özkul, Hatice Baysal, “Son Dönem Osmanlı Kadın Yükseköğretiminde Girişimcilik Kodları: Dârülmualimât, İnas Dârülfünûnu ve Ticâret Mekteb-i Âlisi” *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ağustos 2017, Sayı: 41, s. 9.

64 “Die Frauenfrage in der Türkei”, *Österreichische Illustrierte Zeitung*, 3 Şubat 1918, s. 19.

çağdaştırmıştı. Savaş kadınların ticarete, kamuoyunda görünür olmasının önünü açmışken şimdi de orduya girebiliyorlardı.⁶⁵

Osmanlı kadınları hakkında yapılan değerlendirmeler içerisinde Avusturya basınında öne çıkanlardan biri de Velihaht Vahdettin Efendi'nin 15 Aralık 1917-4 Ocak 1918 tarihleri arasında Almanya'ya düzenlediği bir gezi sırasında verdiği mülakattır. Refakatçileri Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa, eski Başmabeyinci Başmabeyinci Lütfi Simavi Bey, Miralay Naci, Teşrifatçı İhsan, Hususi Kâtip Refik, Yaver Binbaşı Asaf ve Yüzbaşı Hulusi Beyler ile Velihaht, Alman karargahlarını ziyaret etmiş, Berlin'de Alman İmparatoru II. Wilhelm ile görüşmüş, Krupp fabrikalarını gezmiş ve Alman basınına bir mülakat vermiştir.⁶⁶ Alman *Vossische Zeitung* gazetesine bu mülakata ilk sayfasında yer vermişti. Avusturyalı *Neues Wiener Journal* da bir gün sonra bu mülakatın haberini yapmıştır. Mülakatta Velihaht kadınların savaştaki durumlarını da değerlendirmiştir. Muhabirin kadınların şartlarını sorması üzerine Vahdettin, Krupp fabrikasını gezdiğinde 10.000'den fazla Alman kadınının ateş ve demir içinde ağır şartlar altında çalıştıklarını gördüğünü, Osmanlı'da da kadınların Posta ve Telgraf müdürlüklerinde çalıştıklarını ama temponun daha düşük olduğunu söylemiştir. Vahdettin'e göre kırsaldaki ve şehirdeki kadının ayrımının yapılması gerekiyordu. Kırsaldaki kadın tıpkı diğer Avrupa devletlerinde olduğu gibi evde, bahçede ve en çok da tarlada çalıştığı için kadının eve kapatılması gibi bir şey orada bilinmiyordu. Sadece şehirdeki kadının kısıtlamaları vardı. Müslümanların dini kanunlarından Kuran ve Hadis'e göre kadın ve erkek haklar açısından eşitti. Ama yüzyıllar geçtikçe Müslümanlar başka halklardan özellikle de kentli kadının davranışları konusuna ilişkin başka adetler almıştı. Bu adetlerin şimdi yeniden hafifletilmesi gerekiyordu. Şimdi amaçlanan dini kanunlarda da belirtildiği gibi, kadın-erkek denkleğini tekrar tanımaktı.⁶⁷

Avusturya basınında çıkan bir başka yazı konuya daha genel bir açıdan yaklaşmıştır. Bu yoruma göre savaş Türkiye'de olduğu kadar başka hiçbir yerde kültürel ve iktisadi köklü değişiklikler yaşatmamıştı. Madenlerin kullanımının ve iktisadî imtiyazlarının çoğunu yabancı devletlere terk eden Türkler için kültürel ve dinî bakış açılarının değiştiği yeni bir dönem başlıyordu. Savaştan önce tipik olan bir diğer konu kadınların iktisadî hayata katılımdaki eksikliği idi. Savaş bu durumu tamamen değiştirmişti.⁶⁸

Avusturya basınında Osmanlı kadınlarının yaşadıkları savaş deneyimlerini değerlendirirken şarkiyatçı bakış açısından kurtulamayan gazeteler de vardı. Sosyal demokratların yayın organı *Arbeiterinnen Zeitung* gazetesinde Mart 1916'da Türk kadını hakkında bir yazı kaleme alınmıştı. Kimliği belli olmasa da yazarın Osmanlı'yı ziyaret ettiği yazısına İzmir, Galata ve Üsküdar'da gördüğü kadınlardan örnekler vererek başlamasından anlaşılabilir. Yazara göre Türk kadın hareketinin ana hedefi kadının beden ve mekân olarak özgürleşmesi, peçenin kaldırılması, harem hayatının ve kontrolün adım adım sona erdirilmesiydi. Türk kadını kadın işçi haklarını dert etmek zorunda değildi; çünkü Batı Avrupalı benzeri bir işçi sınıfı sanayi ve ticaret açısından yetersiz olan Osmanlı Devleti'nde mevcut değildi. Dul ve yetimlerin korunması devletin ve hayırsever halkın kontrolü

65 "Ein türkisches Arbeiterrinnenbataillon", *Österreichs-Volks-Zeitung*, 9 Ağustos 1918, s. 6.

66 Kâmil Çolak, Fahri Yetim, "Velihaht Vahdeddin ve Mustafa Kemal Paşa'nın Almanya Seyahati ile İlgili Bazı Tespitler", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:17, 2017, s. 129-145.

67 Mülakatın aslı için bkz. "Unterredung mit dem türkischen Thronfolger", *Vossische Zeitung*, 1 Ocak 1918. Avusturya basınında mülakat için bkz. "Eine Unterredung mit dem türkischen Thronfolger", *Neues Wiener Journal*, 2 Ocak 1918.

68 "Für unsere Frauen", *Fremden-Blatt*, 21 Aralık 1916, s. 10.

altındaydı; kimsesiz bir çocuğun gereksinimlerinin bunlar tarafından karşılanıyor olması nedeniyle bu gereksinimlerden Türk kadını bihaberdi.⁶⁹

Bir başka yazı yukarıdaki şarkiyatçı bakış açısına bir gönderme yapacak şekilde hazırlanmış gibidir. Yazara göre “1001 Gece Masalları” Batıların Türk kadını algısı için çok kötü bir reklam yapmıştı. Tüm Avrupa’da romanlarda Türk kadını hiçbir hakkı olmayan ve peçenin arkasındaki mistik bir masal ögesi, bir çeşit köle, eşinin elinde bir eğlence objesi gibi tasvir edilmişti. Berlin’den Boğaz kıyılarına ulaşmak sadece kırk sekiz saat sürerken Türk kadını hakkında böyle dar fikre sahip olmak ne kadar üzücüydü. Ama savaş artık kadınlar hakkında daha iyi bir fikir sahibi olmak için en uygun zamandı. Türk kadını artık sadece hastanelerde çalışmıyordu, yüzlercesi düşmandan çok az bir mesafede olan cephelerdedi, Çanakkale savaşı sırasında şehit olmuşlardı. Modern Türk kadını hakkında yapılan bu olumlu tasvirler “1001 Gece Masalları” efsanelerine inanan Batıların fikirlerini değiştirirse yazar mutlu olacaktı.⁷⁰

E- İmparatorluklar Dağılırken Kadın Hareketi: 1918 yılında Türk ve Alman Kadınları

1918 yılında savaş sona erdi ve mağlup İttifak devletleri 18 Ocak 1919 tarihinde Paris’te toplanan Barış Kongresi’nde savaş suçlusu olarak ağır barış antlaşmalarına mahkûm edildiler. Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorlukları için savaşın bir diğer önemli sonucu çok uluslu imparatorlukların dağılarak ulus devletlerin kurulmasıydı.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun dağılma sinyalleri savaşın son aylarında verilmeye başlanmıştı. 1918 yılının Ekim ve Kasım aylarında ardı ardına gelen bağımsızlık hareketleri ile savaşın sonunda ulus devletleşme süreci başladı, Habsburg Hanedanlığı sona erdi.⁷¹ İmparatorluğun dağılmasının ardından Avusturya’da 12 Kasım 1918’de geçici ulusal parlamento kuruldu, Cumhuriyet ilan edildi. Avusturya ve Almanya’nın *Alman* niteliği sonucu *Deutschösterreich* (Alman Avusturyası) adında Almanya’nın altında bir “demokratik cumhuriyet” kurulması kararlaştırılmıştı.⁷² Bu gelişmeler Alman milliyetçiliğinin Avusturya’da giderek güçlenmesine neden oldu.

Yeni bir siyasî rejime geçiş süreci kadın hareketine de yansdı. Avusturya’nın demokrasiye geçişi kadınların oy hakkı mücadelesinin zaferle sonuçlanmasını sağladı. 27 Kasım 1918’de kadınların seçim hakkı geçici ulusal parlamento tarafından onaylandı. Avusturya’da kadınların seçim hakkı elde etmesi sonrası yayın hayatına başlayan sosyal demokratların yayın organı *die Wählerin* gazetesinde çıkan bir haber kadınların seçim hakkını elde etseler de savaşın olumsuz koşullarının devam ettiğini göstermekte aynı zamanda savaş sonundaki siyasî, toplumsal sorunları da ortaya çıkarmaktadır. “Seçmek Değil, Ekmek İstiyoruz!” başlıklı yazıda kadınların bu cümleyi sıklıkla söyledikleri ifade ediliyordu. Oysaki yazara göre kadınlar seçim haklarını kullanırlarsa ileride daha rahat ekmek bulabilirdiler. Yiyecek bir şeylerinin olmamasının nedeni eski Kayserin, generallerin ve soyluların bir arşidükün intikamını almak için savaş çıkartmaları ve yüzbinlerce kişinin bu uğurda kurban verilmesiydi. Kurban verilenler sadece savaş meydanlarına gidenler değil aynı zamanda cephe gerisinde yiyecekleri olmayan suçsuz kadınlar ve çocuklardı. Habsburg hanedanlığı tahtını koruyabilsin, artık yaşam gücüne sahip olmayan eski monarşi

69 “Die türkische Frau”, *Arbeiterinnen Zeitung*, 28 Mart 1916, s.2-3.

70 “Die türkische Frau und ihre Friedensarbeit”, *Fremden-Blatt*, 24 Aralık 1916, s. 36.

71 Bilge Karbi, “Birinci Dünya Savaşı Sonrası Almanya ve Avusturya: 1918-1919”, *İmparatorluklar Çağına Veda*, ed. Bülent Bakar, Okan Yeşilot, Süleyman Beyoğlu, Mehdi Genceli, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2019.

72 Almanya ve Avusturya’nın bu birleşme (Anschluss) kararı Ocak 1919’da toplantılarına başlayan Paris Barış Kongresi temsilcileri tarafından kabul edilmedi. Howard M. Sachar, *Avrupa’nın Katli: 1918-1942*, çev. Erdem Gökyaran, YKY, İstanbul 2017, s. 187-188.

tekrar kanla bir araya getirilsin diye savaş dört yıl sürmüştü. Burjuva siyasî partileri, Alman milliyetçiler ve Hristiyan sosyalistler savaşı büyük bir coşkuyla alkışlamışlardı ve sadece zaferden bahsetmişlerdi. Sosyal demokratlar henüz çoğunluğu elde etmeseler de çoğalarak insanların ekme, kıyafet ve ev alabilecek güce erişmeleri sağlanmalıydı. Ama kadınlar “Seçmek değil, ekme istiyoruz!” diye bağırma devam ederlerse bu istekler gerçekleşmezdi. Kadınlara açık çağrı şeklinde sona eren bu yazıda son olarak güncel şartlarda ekme olmasa bile gelecekteki ekme için kadınların seçime katılmaları istenmiştir.⁷³ Yazıda Cumhuriyete, demokrasiye ve parlamentoya duyulan güvenin altı çizilmiştir. Savaş sonrası parlamento, seçim gibi siyasî gelişmelerin hızlanması kadın hareketinin siyasî yönünü ve kadınların oy potansiyeli olarak önemini arttırmıştı.

Avusturya'da savaş öncesinde kadınların amacı iş hayatında erkeklerle eşit haklara sahip olmaktı ve savaş koşulları bu amacın gerçekleşmesine olanak sağlamıştı, artık hedeflenen bu hakkın savaş sonrasında da devam etmesiydi.⁷⁴

Osmanlı Devleti ise 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekildi ve kısa bir süre sonra İtilaf devletlerince işgal edildi. Bu işgaller, 11 Ekim 1922 Mudanya Mütarekesi ile sona eren Kurtuluş Savaşı'nı başlattı.

Türkiye de tıpkı eski müttefiki gibi bir yandan yeni bir siyasî düzene geçerken diğer taraftan savaşın toplum üzerinde yarattığı sarsıcı etkilerle karşı karşıya kaldı. Örneğin savaştan sonra ortak bir diğer nokta da eve dönen subayların ve askerlerin istihdamıydı. Harp sonrası askerlerin eve dönmesi korkulan öngörüyü gerçek kıldı. Terhisin başlamasıyla birçok memure işten çıkarıldı. 1919 yılında yayımlanan *İnci* dergisinde memurların işten çıkarılmasını yazdılar.⁷⁵

Savaşın sonuna doğru milliyetçilik ve milli kimlik daha da ön plana çıktı. Kadınların toplumdaki yeri ve karşılaşılan sorunlar milliyetçilik temelinde ele alındı. 1919 yılında yayın hayatına başlayan *Genç Kadın* dergisinin ilk sayısında yer alan bir yazıda Osmanlı kadınları Avrupalı kadınlarla tekrar karşılaştırıldı; ancak bu sefer eski müttefik Almanya da karşılaştırmaya dahil edilmişti. Yazıya göre bir İslam bilhassa da bir Türk Kadını, bir Fransız, bir Alman, bir İngiliz hele hiç de bir Amerika kadını değildi. Çünkü her milletin kendi dini, siyasî ve toplumsal yapısı vardı ve bunları ihmal etmek bir hataydı.⁷⁶

Kadınların kaleme aldığı yazılarda kadın hareketi daha açık bir dille tartışılmaya devam etti. “Kadınlık Haklarından: Biz ne istiyoruz? Onlar neyi esirgiliyorlar?” başlıklı makalenin yazarı Fahriye Nahit'e göre Avrupalı kadınların haklarını serbestçe istemelerinin nedeni ve bir milletteki kadınlarının yükselmesinin altında yatan ana unsur eğitimdi.⁷⁷

Türkiye'de işgallerin yarattığı bağımsızlık tehdidi Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması ile son buldu. 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşmasının imzalandı ve bağımsız bir ulus devlet kuruldu. Bundan sonra yapılması gereken Türk inkılabını gerçekleştirmek ve Türkiye'yi çağdaş muasır medeniyetler seviyesine çıkarmaktı. 1934 yılında kadınlara seçme

73 “Wir wollen nicht wählen, wir wollen Brot!”, *Die Wählerin*, 23 Aralık 1918, s.1.

74 Lydia Jammerneegg, Helga Hofmann-Weinberger, „Kriegsgewinn der Frauen?“ *Lebensrealitäten und politische Forderungen österreichischer Frauen während des Ersten Weltkriegs, Erster Weltkrieg, Die bewahrte Erinnerung*, Johanna Rachinger Viyana 2014, s. 22-25.

75 Zafer Toprak, *Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul 2019, s. 60-61.

76 “Mesleğimiz”, *Genç Kadın*, Sayı:1, 4 Ocak 1919.

77 Fahriye Nahit, “Kadınlık Haklarından: Biz ne istiyoruz? Onlar neyi esirgiliyorlar?”, *Genç Kadın*, sayı: 2, 16 Ocak 1919.

hakkı tanınması ve kadınların eğitim imkanlarının genişletilerek daha çok kadının istihdam edilmesi Cumhuriyet dönemi inkılaplarının önemli kazanımlarını olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

19. Yüzyılda Batı'da kadın hareketi sesini yükseltirken Osmanlı kadınları bu hareketin neresindeydi sorusu bu makalenin çıkış noktasını oluşturmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde modernleşme adımlarında Batılı devletler ile iş birliği yapılırken Avrupalı kadınlar ile Osmanlı kadınlarının iletişimi hangi seviyeydi, Osmanlı Devleti'nde kadınların hak mücadelesi Avrupa'da ne kadar tanınıyordu gibi sorular Osmanlı kadın hareketinin çağdaşları ile karşılaştırılması ile ortaya çıkarılabilir.

Savaş öncesi döneme bakıldığında kadın hareketi Avusturya'da 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlenmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nde ise bu daha geç ve daha yüzeyseldi. Osmanlı kadınlarının talepleri toplumsal statü edinmek, eğitim gibi konularken Avusturya'da bunlar yanında oy hakkı da talep edilmiştir. Osmanlı kadınlarının II. Meşrutiyet döneminde ardi ardına yaşanan savaşlar sırasında özellikle sağlık alanında yer almaları onları toplum nezdinde ön plana çıkarmıştır.

Savaş zamanı müttefik kadınları benzer konularda mücadele etmişlerdir. Kadınların istihdam oranlarında bir artış yaşanırken bir yandan da açlık gibi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu ortak sorunlar yine de müttefik kadınları birbirlerine yakınlaştırmamıştır. Almanya hem Avusturya hem Osmanlı Devleti için ilk başvuru, örnek alınan devlet statüsünü korumuştur. Buna rağmen Osmanlı kadınlarının Avusturya basınında sıkça yer aldığını söylemek gerekir. Avusturya basınında Osmanlı kadınları bir taraftan ileriye dönük, modern bir tasvirle çizilirken kimi zaman da şarkiyatçı bakışa hapsedilmiştir.

20. Yüzyılın artan toplumsal hareketliliğinde başı çeken kadınlar için Birinci Dünya Savaşı ve sonuçları önemli kazanımlar yaratmıştır. Bu kazanımlar içerisinde öne çıkanlar kadınların oy hakkı ve eğitimidir.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

Arbeiterinnen Zeitung

Bilgi Yurdu İşği

Die Wählerin

Die Welt des Islams

Fremden-Blatt

Genç Kadın

Neue Freie Presse

Neues Wiener Journal

Österreichische Frauen-Rundschau

Österreichische Illustrierte Zeitung

Österreichs-Volks-Zeitung

Pester Lloyd

Sabah

Tanin

Vossische Zeitung

Yeni Mecmua

Kitaplar ve Makaleler

Adivar, Halide Edip (1916), Das Neue Turan: ein türkisches Frauenschicksal, Verlag Gustav Kiepenheuer, Weimar.

Ahmet Emin Yalman, (2018) Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın: 1831-1913, Türkiye İş Bankası, Kültür Yay. İstanbul.

Bader-Zaar, Birgitta (2006) "Frauenbewegungen und Frauenwahlrecht", Die Habsburgermonarchie: 1848-1918, Cilt:8, yay. haz. Peter Urbanitsch, Helmut Rimpler, Austrian Academy of Sciences Press.

Berktaş Fatmagül (2003), Tarihin Cinsiyeti, Metis Yay. İstanbul.

Beydilli, Kemal (2010), "Şark Meselesi", TDV, İstanbul, s. 352-357.

Bittermann-Wille, Christa; Hofmann-Weinberger, Helga (2001) "Historische Frauenzeitschriften", Kolloquia: Frauenbezogene/feministische Dokumentation und informationsarbeit in Österreich", Viyana.

Bittermann-Wille, Christa; Hofmann-Weinberger Helga (2000) "von der Zeitschrift *Dokumente der Frauen* zur Dokumentation von Frauenzeitschriften" Medien&Zeit, sayı 15.

Breuilly, John (2019) Avusturya, Prusya ve Almanya'nın Oluşumu: 1806-1871, çev. Ali Selman, İletişim yay. İstanbul.

Çakır, Serpil, (2016), Osmanlı Kadın Hareketi, Metis yay. İstanbul.

Çolak, Kâmil, Yetim, Fahri (2017), "Veliâht Vahdeddin ve Mustafa Kemal Paşa'nın Almanya Seyahati ile İlgili Bazı Tespitler", Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı:17.

Daniel Ute, (2009), "Frauen", Enzyklopädie Erster Weltkrieg, yay. Haz. Gerd Krumeich, Gerhard Hirschfeld, Irina Renz, Ferdinand Schöningh, Almanya.

Denman, Fatma Kılıç (2010) Yeni Harflerle Kadın: II Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi (1908-1909), Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Özel Yayın, İstanbul.

Enders, Franz Carl (1916), Die türkische Frauen, Verlag von Arthur Hertz, Münih.

Evciman, Semih (2019), Önsöz: Erkekler Dünyası, Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadını Dergileri: Talepler, Engeller, Mücadele, Cilt:2, yay. Haz. Birsen Talay Keşoğlu, Libra Yay. İstanbul.

Feigl, Susanne (2016), Factsheet: 150 Jahre Frauenrechte in Österreich, Sozialministerium, Viyana. https://www.lifelong-learning.at/Wordpress/wp-content/uploads/2016/06/Factsheet_Frauenrechte.pdf

Gerdas, Aibe-Marlene (2016) "Der Krieg und die Frauen: Geschlecht und populäre Literatur im Ersten Weltkrieg. Eine Annäherung" Der Krieg und die Frauen: Geschlecht und populäre Literatur im Ersten Weltkrieg, yay. haz. Aibe-Marlene Gerdas Michael Fischer, Waxmann, Münster, New York.

Gözcü, Alev (2016), "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, XVI/32, Bahar.

Güzel, Şehmus (1985) "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Toplumsal Değişim ve Kadın", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, c. III, İstanbul.

- Hämmerle, Christa (2000), "Von den geschlechtern der Kriege und des Militärs", Was ist Militärgeschichte, yay. haz. Thomas Kühne, Benjamin Ziemann, Ferdinand Schöningh Verlag, Paderborn.
- Hämmerle, Christa (2014), Heimat/Front: Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkriegs in Österreich-Ungarn, Böhlau Verlag, Viyana.
- Healy, Maureen (2004), Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I, Cambridge University Press.
- Herwig, Holger (2014), The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914-1918, Bloomsbury, Londra.
- Hobsbawm, Eric (2010) İmparatorluk Çağı: 1875-1914, çev Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yay. Ankara.
- Jammernegg, Lydia Helga Hofmann-Weinberger (2014) Kriegsgewinn der Frauen“ Lebensrealitäten und politische Forderungen österreichischer Frauen während des Ersten Weltkriegs, Erster Weltkrieg, Die bewahrte Erinnerung, Johanna Rachinger Viyana.
- Karakışla, Yavuz Selim (2014), "Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler: 1. Kadın İşçi Taburu: 1917-1919", 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Harp Akademileri basımevi, İstanbul.
- Karbi, Bilge (2016), "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları Arasındaki İktisadi İlişkiler", Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul.
- Karbi, Bilge (2019), Birinci Dünya Savaşı Sonrası Almanya ve Avusturya: 1918-1919, İmparatorluklar Çağına Veda, ed. Bülent Bakar, Okan Yeşilot, Süleyman Beyoğlu, Mehdi Genceli, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Kurnaz, Şefika (1991), Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını: 1839-1923, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Kurnaz, Şefika (2011), Yenileşme Sürecinde Türk Kadını: 1839-1923, Ötüken Yay. İstanbul.
- Laureen, Dinter (2006) "Ein Ziel, getrennte Wege- Frauenstimmrechtsbewegungen in Österreich", Hundert Jahre Frauenwahlrecht, yay. haz. Marjalisa Hentila, Alexander Schug, Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin.
- Önertoy, Olcay (1965) "Halide Edip'in Yeni Turan'ı ve Ziya Gökalp", Türkoloji Dergisi, Cilt:2, Sayı:1.
- Özdemir, Nuray (2019), "I.Dünya Savaşı'nda İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti", Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, Sayı:36.
- Özkul, Ahmet Sait, Baysal Hatice (2017) "Son Dönem Osmanlı Kadın Yükseköğretiminde Girişimcilik Kodları: Dârümuallimât, İnas Dârülfünûnu ve Ticâret Mekteb-i Âlîsi" SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ağustos, Sayı: 41.
- Rauch, Verena (2013), Arbeitsmarktpolitik und die Erste Frauenbewegung in Österreich 1916 bis 1920, Viyana Üniversitesi, Tarih Bölümü, Lisans Bitirme Tezi, Viyana.
- Rauchensteiner, Manfred (2014), The First World War and the End of the Habsburg Monarchy: 1914-1918, Böhlau Verlag, Viyana.
- Sachar, Howard M. (2017), Avrupa'nın Katli: 1918-1942, çev. Erdem Gökyaran, YKY, İstanbul.

- Sancar, Serpil (2020), *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*, İletişim yay. İstanbul.
- Talay-Keşoğlu, Birsen (2019), "Hakiki Feminist Kimdir?", *Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Kadın Dergileri: Talepler, Engeller, Mücadele*, Cilt 1, yay.haz. Birsen Talay Keşoğlu, Mustafa Keşoğlu, Libra Kitap, İstanbul.
- Talay-Keşoğlu, Birsen (2010), "Son dönem Osmanlı'da Türk Kimliğinin Oluşturulmasında Kadınlara Bıçilen Roller: Milliyetçilik ve Türk Kadını", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, sayı:11, Güz.
- Thebaud, François (2005), "Büyük Savaş ve Cinsel Bölünmenin Zaferi", *Kadınların Tarihi: 20. Yüzyılda Bir Kültürel Kimliğe Doğru*, yay. haz. Georges Duby, Michelle Perrot, İş Bankası Kültür Yay. İstanbul.
- Timuroğlu, Senem (2020), *Kanatlanmış Kadınlar: Osmanlı ve Avrupalı Kadın Yazarların Dostluğu*, İletişim Yay. İstanbul.
- Toprak, Zafer (2019), *Yeni Hayat: İnkılap ve Travma 1908-1928*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Os, Nicole van (2005) "Ottoman Muslim and Turkish Women in an international Context", *European Review*, Cilt:13, Sayı:3.
- Yürüt, Berna, (2017), "Tanzimat Sonrası Osmanlı Kadın Hareketi ve Hukuki Talepleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, İstanbul, s. 392-393.

XIX. YÜZYIL VE XX. YÜZYIL BAŞLARINDA ANTAKYA VE CİVARINDA GÖRÜLEN SALGIN HASTALIKLARA DAİR BAZI BULGULAR

SOME FINDINGS REGARDING EPIDEMICS IN ANTAKYA AND ITS VICINITY IN THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

Öznur ÇUHA*

Geliş Tarihi/Received:15.07.2020

Kabul Tarihi/Accepted:02.09.2020

ÇUHA, Öznur, (2021), "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 419-444.

Öz

İnsanlık tarihi boyunca ortaya çıkan salgınlar toplumları başta sağlık olmak üzere psikolojik, sosyal, kültürel, dini ve ekonomik olarak büyük oranda olumsuz etkilemiştir. Sadece toplumlar değil devletler de salgın hastalıklardan büyük oranda etkilenmiş, askeri ve ekonomik açıdan büyük zarar görmüştür. Asya ve Avrupa'dan sonra da Osmanlı topraklarında görülen veba ve kolera salgınından binlerce insan yaşamını yitirmiş ve bu nedenle diğer devletler gibi Osmanlı Devleti'nde salgınlar için gerekli tedbirleri alarak salgınları engellemeye çalışmıştır. Bu nedenle salgın görülen yerler hemen karantina altına alınmış, Osmanlı Devleti'ne gelen insanlar ve gemilere de muayene zorunluluğu getirilmiştir. Salgın görülen yerlere hemen doktor ve sağlık personeli sevk eden Osmanlı, salgın görülen kentlerden de salgınlardan ölenler ve hasta olanlar hakkında günlük rapor istemiştir.

Bu nedenle Antakya ve civarında ortaya çıkan veba ve kolera salgınına karşı diğer şehirlerde olduğu gibi önlemler alınmış ve salgınlardan ölen ya da hasta olanlar merkeze bildirilmiştir. Ayrıca salgın nedeni ile kente doktorlar görevlendirilmiş ve doktorlar salgınları engellemeye çalışmıştır. Bu salgınlarda sadece Müslim değil gayrimüslim doktorlarda görev yapmıştır. Bununla birlikte salgında üstün başarı gösteren doktorlara devlet tarafından nişanlar verilmiştir. Antakya ve civarında veba ve kolera salgınında alınan önlemler hakkında bilgilere ulaşmak için T.C Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemi Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı, Babı-ı Ali Evrak Odası, Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye ve Şifre Evrakı, Hariciye Nezâreti Londra Sefareti ile Paris Sefareti Belgeleri, İrade Dâhiliye, Dâhiliye Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Dâhiliye Nezâreti Maruzatı, Yıldız Perakende Sıhhiye Nezâreti Maruzatı ve Evrakı Sadaret Umum Vilayetler Tahrirâtı belgeleri ile kent hakkında tez ve makalelerden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelime: Osmanlı, XIX. ve XIX. Yüzyıl, Salgın, Veba, Kolera, Antakya.

*Gaziantep Üniversitesi, Yabancı Anabilim Dalı, Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, cuha95@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0001-5800-1231>).

Abstract

Throughout history, epidemics have had a seriously negative impact on communities, especially in terms of health, but also in terms of their psychological, social, cultural, religious, and economic impacts. Not only communities but whole countries could be devastated if an epidemic broke out, with their military forces and economies suffering major damages. Thousands of people died in the plague and cholera outbreaks that struck the Ottoman Empire after passing through Asia and Europe, leading the Ottoman State to take preventative measures like those of other nations. For this reason, the places with epidemics were immediately quarantined, and the people and ships coming to the Ottoman Empire were also obliged to inspect. When an outbreak occurred, the Ottoman government immediately sent physicians and healthcare personnel to the affected areas and requested daily reports on the number of infections and deaths in its cities.

Measures were thereby taken against the plague and cholera outbreaks that occurred in the province of Antakya and its vicinity, and infection and death rates were regularly reported to the center daily. Furthermore, doctors were assigned to the city due to the epidemic and the doctors tried to prevent the epidemics. Not only Muslims but also non-Muslim doctors took part in these epidemics. Especially, doctors who showed outstanding success in the epidemic were awarded by the state. In addition, decisions from the center were implemented in the city. Four hundred and seven people died of the cholera outbreak that hit Antakya and its vicinity in 1890, and 879 deaths and many more infections were reported in 1891, mainly in Hicaz. This was followed by a plague outbreak in Antakya and its vicinity in 1903. In addition to studies and articles focusing on Antakya, in order to examine the number of deaths in the region and the measures taken, documents and letters from the following archives were used: the Ottoman Archives of the Turkish Presidency's Office of Public Records, the Office of the Council of the Grand Vizier (Beylikci), the Grand Vizier's Department of Substantial Matters, Bab-ı Ali Documentation Room, the Turkish Department of Internal Affairs, the London and Paris Embassies of the Turkish Department of External Affairs, the Turkish Department of Internal Affairs, Yildiz Palace Ministry of Health, and the Grand Vizier's Office Archives.

Keywords: *Ottoman, 19th century, 20th century, epidemic, plague, cholera, Antakya.*

Giriş

İnsanlığın ilk yerleşim yerlerinden biri olan Antakya antik çağlardan bu yana farklı dinleri ve kültürleri içinde barındırmış ve kendisine has kozmopolit yapısını her dönemde korumuştur. Kent ilk çağlardan günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve burada hemen hemen her medeniyet yaşamıştır. Bu nedenle ilk yerleşimin orta paleolitik dönemde başladığı bilinmektedir. Altınözü, Şenköy, Antakya ve Çevlik te yapılan araştırmalarda MÖ. 100000-40000 yıllarına ait bulgular tespit edilmiş, yine Hatay sınırları içinde olan Yayladağı Kışlak çevresinde ve Çevlik mağarasında da MÖ 40000-10000 yıllarına ait üst paleolitik döneme ait kalıntılar bulunmuştur. Hatay isminin tarihi menşei ise MÖ 1200 yıllarında Amik Ovasına Geç Hitit Prenslüklerinin birleşerek kurduğu Hattena Krallığının adından geldiği bilinmektedir. Günümüzde de Antakya kenti Hatay ilinin merkez ilçesi konumundadır. Nitekim kentte hemen hemen her dinden ve mezhepten olmak üzere Sünni, Nusayri, Arap, Alevi, Hıristiyan, Ortodoks, Katolik, Prostestan, Ermeni, Yahudi ve birçok topluluk huzur ve barış ortamı içinde birlikte yaşamıştır. Antakya isminin menşei hakkında ise birçok rivayet vardır. Roma döneminde kentin kurucusu olan I. Selevkos Nikator, babası Antiokhos'un anısına bu ismi verse de Antakya ismi birçok şekilde telaffuz edilmiştir. Bununla birlikte kentin adı Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde "Entakya", "Antakya", "Ayn-ı Tahya", "Antakiye" olarak geçer.¹

Coğrafi konum olarak Akdeniz bölgesinin doğu ucunda yer alan Antakya, 5.403 kilometre genişliğinde olup, Habibü'n Neccar dağı ile Asi nehri arasındaki bölgede kurulmuştur. Etrafı surlarla çevrili olan kent'in² güneyinde Suriye, kuzey doğusunda Antep, kuzey ve kuzeybatısında Osmaniye, batısında ise İskenderun körfezi yer alır. Birçok istilaya maruz kalan şehir bu nedenle farklı devletlerin hâkimiyetine girmiştir. XIII. yüzyılda Haçlı Kontluğu ve Kilikya Ermenileri hâkimiyetine giren kent, 1268'de Memluklerin egemenliği altına girmiştir.³ Bu dönemde iç işlerinde serbest olan Antakya, dış politikada Memluklere bağlı olarak özerk bir eyalet olmuştur. 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in Memluk seferi ile Osmanlı topraklarına dâhil edilen şehirde ⁴ 1527'den 1589 yılına kadar nüfus ve idari açıdan büyük bir değişiklik meydana gelmese de⁵ kentin İskenderun körfezi sayesinde de ticari potansiyeli artmıştır.⁶ Bununla birlikte XVI. ve XVII. yüzyılda ise Arap dünyasının ticaret kentlerinden büyük gelir elde eden kentte XVIII. yüzyılın ortalarında yedi ayrı bölgesinde cami ve mescitlerde ilim dersleri de verilmiş ve bu yüzyılın ortalarında 40 adet Sıbyan mektebi XIX. yüzyıla kadar eğitime devam etmiştir.⁷ XIX. Yüzyıla geldiğinde ise İskenderun'u da içine alarak Halep merkez sancağına bağlanan Antakya ⁸ bir süre

1 Kürşat Hüseyin Türkan, "Hatay Yöresi Arap Alevileri Folkloru." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Edebiyatı Ana Bilim Dalı Halk Bilimi Bilim Dalı, Isparta 2015, s.24-27.

2 Ahmet Gündüz, Mehmet Yusuf Çelik, vd. "Salnamelere Göre Antakya Kazasının İdari, Demografik ve Ekonomik Yapısı (1867-1906)", Hatay Araştırmaları -I, Ed. Ahmet Gündüz, Selim Kaya, Cantekin Matbaa, Ankara 2010, s.82.

3 Halil Mirci, "Antakya'nın I Numaralı Şer'iyye Sicili H. 1120- 1122 / M. 1708- 1711", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Yakınçağ Ana Bilim Dalı, Sakarya 2000, s.19.

4 Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi Osmanlı Dönemi*, Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.11.

5 Haydar Çoruh, *Arap ve Rum Matranların İktidar Mücadelesi sürecinde Antakya Ortodoks Kilisesi*, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s.1

6 Adem Kara, *XIX. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehri Antakya*, Kültür ve Sanat Yayıncılık, Kilim Matbaa, İstanbul 2005, s.15-18.

7 Adem Kara, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya (1800- 1850)",Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Ana Bilim Dalı, Ankara 2004, s. 75-137. Ayrıca kentteki Eğitim kurumları hakkında geniş bilgi için bkz. Mikail Kolutek ve İsa Kalaycı, "Salnamelere Göre Antakya Kazası'nda Eğitim (H. 1316-1326/ M. 1898-1908)" Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt: 12 Sayı: 66 Ekim 2019, s.357-368

8 Mirci, a.g.t,s.20.

Halep merkez sancağına bağlı bir kaza olarak yönetilmiştir.⁹ 1867-1906 yılları arasında kentnin mahalle sayısı 36 ile 42 arasında değişirken, kentte 1867-1889 tarihleri arasında 24 cami, 28 mescit, 5 medrese, 24 mektep, 2 tekke, 3 kilise¹⁰, 1 havra, 3 sebil, 117 çeşme vardır. Bunlardan farklı olarak bir hükümet konağı ve askeri kışla yapılmış,¹¹ 1898-1901 tarihleri arasında da Antakya kazası, Harbiye, Karamurt, Kuseyr ve Süveydiye nahiyeleri ile¹² 9 köy ve 11 mezradan meydana gelmiştir.¹³ Daha sonraları İngilizlerin ve Fransızların işgallerine uğrayan Antakya 1921 de imzalanan Ankara antlaşması ile idari muhtariyetini kazanmıştır.¹⁴ 1938'de ise kendi meclisini kuran Antakya bağımsızlığını ilan etse de Antakya hükümetinin verdiği karar ile 1939'da Türkiye Cumhuriyeti Devletine bağlanmıştır.¹⁵

Osmanlı Devleti'nde Görülen Bazı Salgın Hastalıklar

Veba

İnsanlık tarihinin en korkunç salgın hastalıklarından olan veba, önceleri kötü ruhlar için atfedilmiş, tanrının günahkâr kullara bir cezası olarak değerlendirilmiştir. Bu salgın MS 527'den başlamak üzere XV. ve XVIII. yüzyıllarda dünya genelini etkisi altına almıştır.¹⁶ Osmanlı kaynaklarında vebaya "taun" denilmiş ve sözlükte "yaralamak", "ayıplamak", "kusurlu görmek" anlamına gelen "ta'n" kökünden türemiştir.¹⁷ Bu salgın insanlara kemirgenlerden bulaşmış daha sonra da insandan insana öksürük, tükürük damlacıkları veya hayvandan insana şeklinde de sirayet etmiştir. Belirtileri ise koltuk altlarında şişlik, şiddetli sancılı ağrılar ve yüksek ateştir. Bununla birlikte salgının yayılması hızlı şekilde olduğu için beş haftada tüm şehre yayılır. En şiddetli olduğu dönem iki ile dört hafta arasında olmakla birlikte salgının gerilemesi yaklaşık bir ay sürer. Tamamen ortadan kalkması ise uzun zaman alır ve tek tük vakalar ile de kendisini gösterir. Ayrıca vebanın yayılmasında ulaklar, tatarlar, çerçiler, kervanlar, göçebeler, savaşlar ve asker kaçakları ile birlikte dini inanışlarda etkili olmuştur. Örneğin; Müslümanlar hastalığı Allah'ın gönderdiğini, buna boyun eğmeleri gerektiğini ve hastalıktan ölen kişilerin şehit mertebesine yükseleceğini düşünürken gayrimüslimler de şiihle ruhsal cismani varlıklara dua etmişlerdir.¹⁸

1778 yıllarına gelindiğinde ise veba Osmanlı topraklarında görülmüş, Edirne ve Selanik'ten başlayan yollar üzerinden yayılmaya başlamıştır.¹⁹ Ticaret yollarının gelişmesiyle de bu salgın, Uzak Doğu'dan Orta Asya'ya, Mezopotamya ve Yakın Doğu'ya buradan İskenderiye, İstanbul, Rusya, Avrupa ve Afrika'ya kadar geniş bir alanı etkisi altına

9 Doğan Gün, *XVIII. Yüzyılda Antakya'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708- 1777)*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No:24, Tarih Şubesi Yayınları No:20, Elazığ 2012, s.9.

10 Antakya'da yaşayan gayrimüslimlerin nüfusları hakkında bkz. Haydar Çoruh, "Cizye Tahrirlerine Göre Antakya'da Gayrimüslim Cemaatler" VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl 5, Sayı 1, Bahar 2020, s.74-124.

11 Gündüz ve Çelik, vd., *a.g.e.* s.82.

12 Mehmet Yusuf Çelik, "50'lu Antakya Şer'iyye Sicili (H.1316-1318 /1898-1900)",Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Hatay 2012, s.360.

13 Özcan Tatar, "8 Numaralı Şer'iyye Sicili H.1178- 1179/M. 1764-1765",Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ 1998, s.279.

14 Kara, *a.g.e.* s.15-18.

15 Mirici,*a.g.t.*s.22.

16 Nuran Yıldırım, İstanbul'un Sağlık Tarihi, Sağlık Teşkilatı- Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele, Koruyucu Sağlık Kurumları- Hastaneler Tıp Eğitimi, Düzey Matbaacılık, İstanbul 2010, s.54-55.

17 Nukhet Varlık, "Taun", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt:40, İstanbul 2012, s.175.

18 Daniel Pancaz, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 42-43,96-100

19 Pancaz, *a.g.e.s.*, 27.

XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular

almıştır.²⁰ Osmanlı Devleti'nde XVIII. ve XIX. yüzyılın başlarında da bu salgın neredeyse Anadolu'daki tüm kentlere bulaşmıştır. Nitekim salgın sadece karadan değil deniz yolu ile de yayılma alanını genişleterek liman kentlerinde de etkisini göstermiştir. Özellikle İstanbul, İzmir ve Manisa salgından oldukça fazla etkilenmişken İskenderun, Urla, Sakız, Midilli, Tekirdağ gibi liman kentlerinde yılda bir iki defa görülmüştür.²¹ Ayrıca Osmanlı topraklarında ortaya çıkan bu salgın kimi zaman aynı anda kimi zamanda farklı zamanlarda ortaya çıkmış ve binlerce insan bu salgından ölmüştür.²² Buna göre İstanbul'da 1705-1836 tarihleri arasında ortalama 370 bin, İzmir'de 1709-1837 tarihleri arasında 123 bin, Halep'te 1712-1827 tarihleri arasında 108.500, Kahire'de 1713-1835 tarihleri arasında da ortalama 173 bin insan bu salgın nedeni ile yaşamını yitirmiştir.²³ 1826'da da Anadolu'dan Akdeniz bölgesine oradan da Suriye'ye yayılan salgından özellikle Halep şehri 1827'de büyük oranda zarar görmüştür. 1839'dan sonra ise salgın Osmanlı'da durma eğilimi gösterse de birkaç bölgede devam ederek 1844'ten sonra Osmanlı topraklarında etkisini tamamen yitirmiştir.²⁴

Kolera

Tarih boyunca dünya da ortaya çıkan salgın hastalıklar insanları büyük oranda etkilemiş ve savaş, göç, ticaret gibi faktörlerde bu salgınların dünya geneline yayılmasına neden olmuştur.²⁵ Dünyada en fazla can kaybına sebep olan diğer bir salgın koleradır.²⁶ *Vibrio Cholerea* isimli bakterinin neden olduğu bağırsak enfeksiyonuna bağlı olarak şiddetli ishal ile kendisini belli eden bir hastalıktır²⁷ bu salgının çıkış noktası ise Hindistan'ın Ganj Nehri kıyılarıdır ve buradan kıtalar arası yayılarak dünya genelinde etkili olmuştur.²⁸ Nitekim bu salgın havasız ortamlar, karanlık ve nemli bölgeler²⁹ ile kalabalık ortamlar, savaş, yoksulluk ve doğal afetlerden etkilenen topluluklarda kolayca yayılıp ölümlere neden olmaktadır.³⁰ Ayrıca salgın ilkbahardan sonbahara kadar alt yapı ve üst yapı sorunlarının yaşandığı, çevresel ve kişisel hijyen uygulamalarının eksik yapıldığı bölgelerde hızla yayılmakta ve kısa sürede yüzlerce kişinin ölümüne sebep olmaktadır.³¹ Bunlardan farklı olarak salgın hastalıklara karşı alınan önlemlerin başında hastalık yayılmadan teşhis konulması gelmektedir. Aksi halde teşhis koymak hastalığın yayılması halinde oldukça güç duruma gelmekte ve önü alınamayan bir yayılış alanı göstermektedir.³²

20 Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914- 1918*, Atatürk Kültür ve Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi-Sayı 104, Ankara 2005,s.21-331.

21 Pancaz, a.g.e.s.45,58,71.

22 Burak Kocaoğlu, "Veba Hastalığının Osmanlı Ordusuna Etkisi", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2017/3, Sayı:28, s.210.

23 Zeynel Özlü, İsmail Hakkı Üzüm vd. "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklardan Vebaya Karşı Alınan Güvenlik Tedbirleri ve Karantina Kurumlarının Önemi", Küresel Salgın ve Güvenlik: Tarihsel Süreç, Ed. Yunus Emre Tansü, İksad, Gaziantep 2020, s.54

24 Pancaz, a.g.e.s.103,199.

25 Kamuran Şimşek, "Osmanlı Devri Denizli'de Salgın Hastalıklar", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 38, Denizli 2020, s.163.

26 Sacit Uğuz, "1895 Tarsus Kolera Salgını", History Studies Enver Konukçu Armağan 2012, s.437.

27 Kemalettin Koç, *Osmanlılar Döneminde Antakya'da Görülen Bir Kolera Salgını*, Hatay Araştırmaları-I, Ed. Ahmet Gündüz, Selim Kaya, Cantekin Matbaa, Ankara 2010, s.60.

28 Uğuz, a.g.m, s.438.

29 Adem Çalışkan ve Ahmet Eyicil, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar", Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9/18,2019, s.1291.

30 Hakan Akköz, "XIX. Yüzyılda Halep, Kudüs ve İstanbul'da Görülen Bazı Salgın Hastalıklar (Kolera, Veba Örneği)", Küresel Salgın Ve Güvenlik: Tarihsel Süreç, Ed. Yunus Emre Tansü, İksad, Gaziantep 2020, s.78.

31 İsmail Yaşayanlar, (2015). Hicaz Yolunda Kolera: Rusya Müslümanların Kullandığı Karadeniz Hac Yolu ve Koleranın Yayılımına Etkisi, Avrasya İncelemeleri Dergisi Journal of Eurasian Studies (AVID). IV/2) s.178.

32 Zeynel Özlü ve Kerim Tiryaki, "Osmanlı'da Seferberlik Dönemlerinde Salgın Hastalıklara Karşı Halk Sağlığı Muhafazasına Dair Bulgular",Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi 18-20 Ocak 2019, Tam Metin Kitabı, Cilt:2, Ed. Tural Mehmetoğlu, Zhuldyz Sakhi, Gaziantep 2019, s.6.

Dolayısıyla kolera salgını XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren evrensel bir tehdit olarak kendisini göstermiş ve bu yüzyılda kıtalar arasında dolaşarak dünyayı etkisi altına almıştır.³³ 1826'da çok geniş coğrafyalara yayılan salgın 1829'da Rusya, 1831'de Çin, Almanya, İngiltere, Afrika ve Osmanlı Devleti'nde görülmüş, 1832'de de Hindistan'da ortaya çıkan salgından da bir milyon kişi ölmüştür.³⁴ 1831'de ki kolera salgını ise Osmanlı'da ilk kez 26 Temmuz 1831'de Odessa'dan gelen bir yelkenlinin Galata'ya bu salgını taşıması ile olmuştur. Bu salgının kısa sürede dört beş günde on iki, 5-10 Ağustos'ta da iki yüzden fazla insanın ölmesine yol açması paniğe neden olmuştur. Eylül ayında ise kentte beş bin ile altı bin civarında insan bu salgından yaşamını yitirmiştir. Bu dönemde 800.000 nüfuslu Paris'te ise on üç günde 3 bin 903 kişi bu salgına yakalanmış bunlardan 1494'ü de ölmüştür.³⁵ Osmanlı Devleti ise Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin önerisi doğrultusunda bu salgın nedeni ile ilk kez Karadeniz'den gelen gemilerin karantina altına alınmasına karar vermiştir.³⁶ Ancak 1853'te diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı'da bu salgın devam etmiştir.³⁷ Osmanlı'nın bu ve buna benzer salgın hastalıklardan etkilenmesinin nedeni ise kıtaları birbirine bağlayan bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunmasıdır.³⁸ Bu nedenle salgın devletin hemen hemen her kentinde kendisini göstermiş, 1890'da da Halep'te çıkan salgın kısa sürede buradan Çukurova'ya sıçramıştır. Nitekim Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin taşması ile ortaya çıkan bataklıklarda salgının daha geniş alanlara yayılmasına zemin hazırlamıştır.³⁹ Erzincan'da ortaya çıkan salgın buradan Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerini etkilemiş,⁴⁰ hac vazifesinden dönenlerde salgının yayılmasında etkili olmuştur. Bu nedenle Osmanlı salgınları engellemek için birtakım önlemler almıştır.⁴¹

1890-1891 ve 1903 Yıllarında Antakya'da Kolera Salgını ve Ölümmler

Orta çağdan itibaren Antakya ve çevresinde birçok doğal afet ve salgın hastalıklar yaşandı. Öyle ki bu nedenle İmparator I. Justinos (518–527) yası ilan edildi. Daha sonra kentte yaşanan salgınların ardından tekrar şehirde meydana gelen depremde 60.000 insan yaşamını yitirdi. Osmanlı döneminde 1526 yılındaki deprem de kenti yerle bir etti.⁴² Nitekim kent sadece deprem gibi doğal afetlerden zarar görmedi. XIX. yüzyıla gelindiğinde ortaya çıkan salgınların nedeni Avrupa'dan gelen ticaret gemileri idi. Salgın önce İstanbul'a oradan İskenderun'a buradan da Halep'e geçti ve çok sayıda insanın ölümüne neden oldu.⁴³ Zira salgın hastalıklar ölümü getirdiği gibi kaosu da birlikte getirmekteydi.⁴⁴ Antakya'nın

33 Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasına Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1: 23-55, 2017, s.23.

34 Fatma Yıldız, "19. Yüzyılda Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Vebe, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele yöntemleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, Denizli 2014, s.20.

35 Yıldırım, a.g.e.s.73.

36 Şimşek, a.g.m, s.165.

37 Yıldırım, a.g.e.s.76.

38 Şimşek a.g.m,s.164.

39 Kurtuluş Demirkol, "Adana ve Kolera (1890-1895)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:56, 2018, s.144.

40 Abdülkadir Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *Anadolu Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı.41, Erzurum 2009, s.240.

41 Sinan Kunalalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", (çev. Münir Atalar), OTAM, s. 7, 1996, s.506

42 B.Selim Kaya ve Rahime Kızıllı, "Antakya'da Orta Çağda Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:6, Sayı:6, 2009, s.404-405.

43 Hasan Karaköse, Halep'te Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durum (1876-1918) Yılları Arası Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi, Cilt:10, Sayı:51, Ağustos 2017, s.291.

44 İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Devletinin de Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Ed. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s.23.

XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular

geçiş güzergâhı üzerinde olması şehri sadece olumlu yönde etkilememekte idi. Nitekim kent in bu özelliği bir takım salgın hastalıklarında şehre gelmesine neden oldu. Özellikle kolera salgınının yayılmasında Hindistan'dan Hicaz'a giden hacılar önemli bir etkiye sahipti.⁴⁵ 1734'teki sıtma salgını da aynı kolera gibi İskenderun'da herkese bulaşmıştı.⁴⁶

1890'da Antakya ve çevresinde ortaya çıkan salgınlar çok sayıda insanın hastalanmasına veya ölmesine neden oldu ve bu salgından hasta olanlar veya ölenler günlük Halep ve Suriye vilayetlerinden,⁴⁷ Halep valiliğinden⁴⁸ Mamuretülaziz ve Hicaz'dan,⁴⁹ "Hudud-ı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi"nden gönderilen tahrirat ve telgraflarla⁵⁰ "Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Cefilesine"⁵¹ "Sıhhiye Nezareti"⁵² ve "Dâhiliye Nezareti"ne bildirilmiştir.⁵³ Ayrıca bu tarihlerde sadece Antakya'da kolera salgını yoktu. Antep, Maraş ve Diyarbakır gibi vilayetlerde de bu salgından çok sayıda insan ölmüştü.⁵⁴

1890'da Antakya'da kolera salgını Ekim ayından başlamak üzere Aralık ayına kadar devam etti. 21 Ekim Pazar günü saat ondan ertesi günü saat ona kadar Antakya'da iki kişinin bu salgına yakalandığı,⁵⁵ 22 Ekim Pazartesi günü ise saat ondan ertesi günü saat ona kadar yine şehirde kaymakam ile bir vatandaşın bu salgından öldüğü merkeze bildirildi.⁵⁶ Nitekim daha sonraki günde de saat ondan ertesi günü saat ona kadar da yine kentte bir kişinin,⁵⁷ 25 Ekim Çarşamba günü saat ondan ertesi günü saat ona kadar ise Reyhaniye de sekiz, Antakya'da dört,⁵⁸ 26 Ekimde ise kentte üç,⁵⁹ 28 Ekim Pazartesi'de Belen kazasına tabi Alaybeyi köyünde bir kişinin, ⁶⁰ 29 Ekim Pazartesi günü saat ondan Salı günü saat ona kadar yine Antakya'da otuz iki,⁶¹ 30 Ekimde de otuz bir kişinin bu salgından öldüğü, Halep ve Suriye vilayetlerinden, Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet ve Sıhhiye Nezareti'ne telgrafla bildirildi.⁶² 31 Ekimde de Reyhaniye'de 11 kişinin bu salgından öldüğü tekrar

45 Fatma Şimşek, (2014). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Liman Kentlerinde Karantina Uygulaması, Berna Türkdoğan Uysal Armağan Kitabı, Ed. Kantarcı Ş., Şimşek F., Sonçağ Yayınları, s.341.

46 Pancaz, a.g.e, s.18.

47 DH.MKT.1778/3, 21 Râ.1308/23 Teşrin-i Evvel 1306/4 Kasım 1890.

48 DH.MKT.1852/86, 20 Z.1308/15 Temmuz 1891.

49 DH.MKT.1852/86, 20 Z.1308/15 Temmuz 1891, DH.MKT.1853/44,21, Z.1308/15 Temmuz 1307/28 Temmuz 1891.

50 DH.İ.UM.19-17/1-33,23 L.1339/28 Haziran 1337/30 Haziran 1921

51 Y. PRK. UM. 19/105_2, 3 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 15 Kasım 1890, Y.PRK. UM. 19/105_13, 23 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 5 Aralık 1890.

52 DH.MKT.1776/79, 16 Râ.1308/18 Teşrin-i Evvel 1306/30 Ekim 1890.

53 DH.MKT.789/22,7 Şaban 1321/15 Teşrin-i Evvel 1319/29 Ekim 1903

54 Antep, Maraş ve civarında salgın hastalıklar hakkında geniş bilgi için bkz. Adem Çalışkan, "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl başlarında Maraş ve Kazalarında Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler", Sağlık-Toplum- Bilim Akademik Araştırmalar Kitap 1, Ed. D. Ali Arslan vd. Paradigma Akademi, 2019, s.33-60. Aynı müellif, "XIX. Yüzyılda Maraş'ta Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler" 2.Uluslararası Akdeniz Sempozyumu Bildiri Tam Metinleri Kitabı 1, Ed. Durmuş Ali Arslan vd. Mer-Ak Mersin Akademi Yayınları, Mersin 2019, s.196-212. Aynı müellif, "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Antep ve Civarında Bazı Salgın Hastalıklara Dair Bulgular", Gaziantep University Journal of Social Sciences, 18(4), 2019, s.1556-1573, aynı müellif, "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Aksaray'da Salgın Hastalıklar, Doğal Felaketler" Sağlık-Toplum- Bilim Akademik Araştırmalar Kitap 7, Ed. D. Ali Arslan vd. Paradigma Akademi, 2019, s.147-169. Ayrıca Diyarbakır'da salgın hastalıklar hakkında bkz. Hakan Asan, "Diyarbakır'da Toplum Sağlığını Tehdit Eden Bir Hastalık: 1890 Kolera Salgını", Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri, II, ed. Ufuk Bircan vd., Diyarbakır 2016, Oktay Bozan, Diyarbakır Vilayetinde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı 218 (2015).

55 DH.MKT.1773/87,7 Râ.1308/9 Teşrin-i Evvel 1306/21 Ekim 1890.

56 DH.MKT.1774/7,8 Râ.1308/10 Teşrin-i Evvel 1306/22 Ekim 1890.

57 DH.MKT.1774/77,9 Râ.1308/11 Teşrin-i Evvel 1306/23 Ekim 1890.

58 DH.MKT.1774/115,11 Râ.1308/13 Teşrin-i Evvel 1306/25 Ekim 1890.

59 DH.MKT.1775/29, 12 Râ.1308/14 Teşrin-i Evvel 1306/26 Ekim 1890.

60 DH.MKT .1775/130, 14 Râ.1308/16 Teşrin-i Evvel 1306/28 Ekim 1890.

61 DH.MKT.1776/6, 15 Râ.1308/17 Teşrin-i Evvel 1306/29 Ekim 1890.

62 DH.MKT.1776/79, 16 Râ.1308/18 Teşrin-i Evvel 1306/30 Ekim 1890.

merkeze bildirildi.⁶³ Aşağıda yer alan tablo 1’de 22-31 Ekim 1890’da Antakya ve çevresinde salgından ölenler gösterilmiştir.

Tablo 1.22-31 Ekim 1890’da Antakya ve çevresinde kolera salgınından ölenlerin sayısı

Tarihler	Antakya	Reyhaniye	Belen
22 Ekim 1890	2		
23 Ekim 1890	1		
25 Ekim 1890	4	8	
26 Ekim 1890	3		
25 Ekim 1890	3		
28 Ekim 1890			1
29 Ekim 1890	32		
30 Ekim 1890	31		
31 Ekim 1890		11	
Toplam	76	19	1

Şehirde ortaya çıkan bu salgın kasım ayında da devam etti. 1 Kasım Çarşamba günü saat ondan ertesi günü saat ona kadar Antakya’da yirmi yedi, bir gün sonra Reyhaniye’de iki günde altı kişinin öldüğü Halep ve Suriye’den gelen telgraflarla merkeze bildirilmişti.⁶⁴ 2 Kasım Perşembe günü de Antakya’da yirmi yedi⁶⁵ ve daha sonrada yirmi bir, Reyhaniye nahiyesinde de on iki kişinin yaşamını yitirdiği,⁶⁶ Perşembe ve Cuma günü de tekrar kentte on üçer, Cumartesi gününde yirmi üç kişinin⁶⁷ 3 Kasımda yine Antakya’da on dokuz⁶⁸ İskenderun’a bağlı Karaağaç köyünde Cumartesi günü bir, Cebul mahallesinde beş gün zarfında beş kişinin öldüğü,⁶⁹ 5 Kasım Pazartesi günü saat ondan Salı günü saat ona kadar da kolera salgınından Reyhaniye’de dokuz,⁷⁰ Antakya’da on dokuz,⁷¹ 6 Kasımda da Antakya’da beş,⁷² 7 Kasımda Reyhaniye’de beş,⁷³ 8 Kasımda ise Antakya da beş⁷⁴ daha sonra on dokuz, Reyhaniye de Pazar günü altı,⁷⁵ 10 Kasım Cumartesi günü saat ondan Pazar günü saat ona kadar da Antakya’da bir kişinin öldüğü Halep ve Suriye vilayetlerinden alınan telgraflarla bildirildi.⁷⁶ 11 Kasımda da kentte iki kişinin öldüğü sıhhiye nezaretine bildirilirken,⁷⁷ 13 Kasım salı günü saat ondan ertesi günü ona kadar da şehirde dört kişinin öldüğü tekrar Halep ve Suriye vilayetlerinden telgraflarla bildirilmiştir.⁷⁸ 15 Kasımda ise

63 DH.MKT.1781/70_1_1, 3 Teşrin-i Sani 1306/ 15 Kasım 1890.

64 DH.MKT.1777/17, 18 Râ.1308/20 Teşrin-i Evvel 1306/1 Kasım 1890.

65 DH.MKT.1775/1115, 20 Ra. Sene [1]308/ 3 Kasım 1890.

66 DH.MKT.1777/74,19 Ra. Sene [1]308/ 2 Kasım 1890.

67 DH.MKT.1775/130, 14 Râ.1308/16 Teşrin-i Evvel 1306/28 Ekim 1890.

68 DH.MKT.1778/87_1_1, 24 Teşrin-i Evvel 1306/5 Kasım 1890.

69 DH.MKT.1778/3, 21 Râ.1308/23 Teşrin-i Evvel 1306/4 Kasım 1890.

70 DH.MKT.1778/87, 22 Râ.1308/24 Teşrin-i Evvel 1306/5 Kasım 1890.

71 DH.MKT.1778/87, 22 Râ.1308/24 Teşrin-i Evvel 1306/5 Kasım 1890.

72 DH.MKT.1778/34_1_1, 27 Teşrin-i Evvel 1306/ 8 Kasım 1890.

73 DH.MKT.1779/74_1_1, 28 Teşrin-i Evvel 1306/ 9 Kasım 1890.

74 DH.MKT.1779/34, 25 Ra. Sene [1]308/ 8 Kasım 1890.

75 DH.MKT.1778/87, 22 Râ.1308/24 Teşrin-i Evvel 1306/5 Kasım 1890.

76 DH.MKT.1779/130, 27 Râ.1308/29 Teşrin-i Evvel 1306/10 Kasım 1890

77 DH.MKT.1780/34, 28 Ra. Sene [1]308/ 11 Kasım 1890.

78 DH.MKT.1781/50, 30 Râ.1308/1 Teşrin-i Sani 1306/13 Kasım 1890.

XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular

Antakya'da bir vukuat olmadığı⁷⁹ ancak 19- 20 Kasım'da şehirde kolera salgınından bir,⁸⁰ 21 Kasım'da yine bir kişinin,⁸¹ 24 Kasım'da ise İskenderun'da Antakya'dan gelen bir kişi ile ⁸² 28 Kasım'da da Antakya'da bir,⁸³ 29-30 Kasım'da İskenderun'un Karaağaç köyünde beş günde altı,⁸⁴ 5 Aralık'ta ise Antakya'da bir, ⁸⁵ 8 Aralıkta ise Belen'de bir ⁸⁶ 10 Aralıkta da yine Belen'de bir kişinin öldüğü Halep valiliğinden Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine telgrafla bildirilmişti.⁸⁷ Buna göre aşağıda yer alan tablo 2'de 1890 tarihinde Kasım ve Aralık aylarında Antakya ve çevresinde salgından ölenler gösterilmiştir.

Tablo 2. Kasım-Aralık 1890'da Antakya ve çevresinde kolera salgınından ölenlerin sayısı

Tarihler	Antakya	Reyhaniye	Belen	İskenderun
1 Kasım 1890	27			
2 Kasım 1890	59	12		
3 Kasım 1890	31			
4 Kasım 1890	23			
5 Kasım 1890	19	30		6
6 Kasım 1890	5			
7 Kasım 1890		5		
8 Kasım 1890	21	6		
10 Kasım 1890	1			
11 Kasım 1890	2			
13 Kasım 1890	4			
20 Kasım 1890	1			
21 Kasım 1890	1			
24 Kasım 1890				1
28 Kasım 1890	1			
30 Kasım 1890				6
5 Aralık 1890	1			
8 Aralık 1890			1	
10 Aralık 1890			1	
Toplam	196	53	2	13

Tablo 2'ye göre Kasım ve Aralık aylarında kolera salgınından ölenlerin oranı geçen aya göre artış göstermiştir.

1890'da Antakya ve çevresinde devam eden kolera salgını etkisini 1891'de devam ettirdi ve bu salgınlardan yine birçok insan öldü. 26 Haziran'da Antakya'da bir, Harim'de

79 Y. PRK. UM. 19/105_2, 3 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 15 Kasım 1890.

80 Y.PRK. UM. 19/105_5, 8 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 20 Kasım 1890,DH.MKT.1783/64_1_1,10 Teşrin-i Sani 1306/22 Kasım 1890.

81 Y.PRK.UM. 19/105_6,9 Teşrin-i Sâni sene 1306/21 Kasım 1890.

82 DH.MKT.1784/36,11 R.1308/12 Teşrin-i Sani 1306/24 Kasım 1890.

83 Y. PRK. UM. 19/105_8, 16 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 28 Kasım 1890.

84 Y. PRK. UM. 19/105_11, 21 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 3 Aralık 1890.

85 Y.PRK. UM. 19/105_13, 23 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 5 Aralık 1890.

86 Y. PRK. UM.19/105_16, 27 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 9 Aralık 1890.

87 DH.MKT.01790_102,27 R.1308/28 Teşrin-i Sani 1306/10 Aralık 1890.

iki, 27 Haziran da da Halep'te iki, Antakya ile Harim'de birer,⁸⁸ 27 Haziran Perşembe günü saat ondan 28 Haziran saat ona kadar yine Halep'te iki ve Antakya ile Harim'de birer⁸⁹ 29 Haziran da Halep'te dört, Antakya'da iki hastadan bir kişi ve 30 Haziran da ise Mekke'de koleradan otuz beş kişinin öldüğü Hicaz ve Halep'ten telgrafla merkeze bildirilmişti.⁹⁰

1 Temmuz da ise Mekke'de koleradan yirmi iki, Halep'te dört, Antakya'da bir ve Harim'de iki kişinin⁹¹ 3 Temmuz'da Mekke'de elli bir ve diğer hastalıklardan seksen dört, Halep'te on sekiz, Antakya'da bir kişinin⁹² yine 3-5 Temmuz'da Halep'te on yedi ve Antakya'da iki kişinin salgından öldüğü merkeze bildirildi.⁹³ 7-8 Temmuz da ise Antakya'da salgından ölen olmadığı ancak ayın 8'inde salgından Halep'te on iki kişinin⁹⁴ 9 Temmuzda da Halep'te on, Antakya'da bir, İdlib'te bir kişinin öldüğü bildirildi.⁹⁵ Ancak 12-13 Temmuz da Antakya'da ölen olmadığı fakat Halep'te yirmi sekiz, 13 Temmuz da Mekke'de yüz elli bir ve diğer hastalıklardan dokuz ve 12'sinde de Cidde'de salgından on sekiz kişinin öldüğü merkeze bildirilmiştir.⁹⁶ Yine bu tarihte Mamuretülaziz, Antakya ve Harimde koleradan bir eser olmadığı fakat Halep ve Mekke'de koleradan çok sayıda insanın öldüğü Hicaz ve Halep'ten merkeze telgraflarla bildirildi.⁹⁷ 13-15 Temmuz'da Harim ve çevresinde koleradan ölüm olmadığı fakat Halep'te on yedi, Antakya'da ise iki kişinin öldüğü,⁹⁸ 15 Temmuzda Halep'te koleradan yirmi sekiz kişi ölürken Antakya'da herhangi bir vukuat olmadığı, Mekke'de ise bu salgından yine yüz elli bir ve diğer hastalıklardan da dokuz ve ayın 14'ünde ise Cidde'de salgından on sekiz kişinin öldüğü Halep, Mamuretülaziz ve Hicaz'dan merkeze telgraflarla bildirildi.⁹⁹ Yine mezkûr tarihte Pazartesi saat ondan Salı saat ona kadar Halep'te koleradan on altı kişinin bu salgından ölürken Antakya'da ve Harim'de ise herhangi bir vukuat olmadığı,¹⁰⁰ 16 Temmuzda ise salgından Halep'te altı, Antakya'da bir kişinin öldüğü ve bununla birlikte Hicaz'daki kolera salgını nedeni ile sıhhi tedbirlere fevkalade itina edildiği merkeze bildirildi.¹⁰¹ 15-17 Temmuzda da Mekke'de koleradan elli beş ve diğer hastalıklardan on dört, 16'sında da Cidde'de on dokuz, Halep'te de on dokuz kişinin öldüğü ancak Antakya ile Harim'de vukuat olmadığı,¹⁰² 16-17 Temmuzda ise Halep'te on dokuz kişinin öldüğü¹⁰³ ve bu tarihlerde Antakya ile Harim'de yine ölüm olmadığı,¹⁰⁴ 19 Temmuz da Halep'te koleradan on, Antakya ve İdlib'te de birer kişinin bu salgından öldüğü merkeze bildirildi.¹⁰⁵ Aşağıda yer alan tablo 3'te Haziran ve Temmuz 1891'de Antakya ve çevresinde salgından ölenlerin sayıları gösterilmiştir.

88 DH.MKT.1849/100,5 Z.1308/29 Haziran 1307/12 Temmuz 1891.

89 Y.PRK.SH.3/37_5, 28 Haziran 1307/ 10 Temmuz 1891.

90 DH.MKT.1850/44, 7 Zilhicce 1308/1 Temmuz 1307/14 Temmuz 1891.

91 Y.PRK.DH.4/39_8, 8 Z.1308/2 Temmuz 1307 / 14 Temmuz 1891.

92 Y.PRK.DH.4/39_9, 11 Z.1308/5 Temmuz 1307 / 17 Temmuz 1891.

93 Y.PRK.DH.4/39_10, 12 Z.1308/6 Temmuz 1307 / 18 Temmuz 1891.

94 DH.MKT.1851/68, 15 Z.1308/9 Temmuz 1307/22 Temmuz 1891.

95 DH.MKT.1851/124, 17 Z.1308/11 Temmuz 1307/24 Temmuz 1891.

96 Y.PRK.DH.4/39_6, 20 Z.1308/14 Temmuz 1307/ 26 Temmuz 1891.

97 DH.MKT.1853_00044,21 Z.1308/15 Temmuz 1307/28 Temmuz 1891.

98 DH.MKT.1850/101,6 Temmuz 1307/18 Temmuz 1891.

99 DH.MKT.1852/86, 20 Z.1308/15 Temmuz 1891.

100 Y.PRK.SH.3/37_3,3 Temmuz 1307/15 Temmuz 1891.

101 DH.MKT.1850/92,9 Z.1308/3 Temmuz 1307/16 Temmuz 1891.

102 Y.PRK.DH.4/39_5, 24 Z.1308/18 Temmuz 1307/30 Temmuz 1891.

103 DH.MKT.1854/98,24 Z.1308/18 Temmuz 1307/31 Temmuz 1891.

104 DH.MKT.1854/98,24 Z.1308/18 Temmuz 1307/31 Temmuz 1891.

105 Y.PRK.DH.4/39_7, 17 Z.1308/11 Temmuz 1307 / 23 Temmuz 1891.

XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular

Tablo 3. Haziran-Temmuz 1891’de Antakya ve çevresinde kolera salgınından ölenlerin sayısı

Tarihler	Antakya	Harim	Halep	İdlib	Mekke
26 Haziran 1891	1	2			
27 Haziran 1891	1	1	2		
28 Haziran 1891	1	1	2		
29 Haziran 1891	1		4		
30 Haziran 1891					35
1 Temmuz 1891	1	2	4		22
3 Temmuz 1891	1		18		135
5 Temmuz 1891	2		17		
8 Temmuz 1891			12		
9 Temmuz 1891	1		10	1	
13 Temmuz 1891			28		177
14 Temmuz 1891	2		17		
15 Temmuz 1891	1		44		188
16 Temmuz 1891	1		6		
15/17 Temmuz 1891			19		88
16/17 Temmuz 1891			19		
19 Temmuz 1891	1		10	1	
Toplam	14	6	212	2	645

Tablo 3’e göre bu dönemde kutsal topraklarda Hac veya Umreden kaynaklı salgının artış gösterdiği görülmektedir. Nitekim salgının şiddeti Hicaz’dan Halep’e buradan da Antakya’ya gelene kadar azalmaktadır.

19-21 Temmuz 1891’de Mekke’de koleradan kırk yedi ve 19’unda da Cidde’de on bir vefat, Halep’te ise yirmi dört ve bir gün evvelde Antakya’da bir kişinin vefat ettiği merkeze bildirildi.¹⁰⁶ 19 Ağustos’ta da saraya gönderilen arza göre Halep’te koleradan dokuz, Belen’de üç, İdlib’te yedi ve İskenderun’a tabi Karaağaç Köyünde iki kişinin vefat ettiği,¹⁰⁷ 21 Ekimde ise dört saat zarfında Şam’da koleradan kırk bir kişinin salgına yakalandığı ve daha önce yakalananlarla birlikte otuz dört kişinin öldüğü fakat Halep’te ve Antakya’da ölüm olmadığı Suriye ve Halep’ten telgraflarla merkeze bildirildi.¹⁰⁸ 9 Kasım’da da Son yirmi dört saat zarfında Şam’da koleradan on dokuz kişinin bu salgından hasta olduğu ve toplamda da on yedi kişinin öldüğü yine evvelki gün saat ondan ertesi günü ona kadar ise Halep, Antakya ve Mamuretülaziz’de salgından ölüm olmadığı,¹⁰⁹ 17 Kasımda Antakya’da ve Mamuretülaziz’de hastalıktan herhangi bir eser olmadığı, Suriye, Halep ve Mamuretülaziz’den telgraflarda bildirilmiştir.¹¹⁰ Nitekim bu salgın 1896 yılına kadar etkisini göstermiş Tarsus’tan sonra haziran ayında tekrar Antakya (Payas), Hamidiye ve Karataş’ta görülmüş,¹¹¹ 1903’te de salgın tekrar Suriye’ye ve Halep’e geçmiş

106 Y.PRK.DH.4/39_3, 28 Z.1308/21 Temmuz 1307/ 5 Ağustos 1891.

107 Y. PRK.DH. 4/42_7,13, Muharrem sene 1309/ 19 Ağustos 1891.

108 DH.MKT.1885/104,2 R.1309/23 Teşrin-i Evvel 1307/5 Kasım 1891.

109 DH.MKT.1887/85, 6 R.1309/27 Teşrin-i Evvel 1307/9 Kasım 1891.

110 DH.MKT.1885/61,1 R.1309/22 Teşrin-i Evvel 1307/4 Kasım 1891

111 Uğuz,a.g.m,s.443.

buralardan da Anadolu'ya yayılmıştır.¹¹²Bu tarihte salgın nedeni ile Adana Redif Fırkası'na mensup Antakya, Harim ve Ordu Redif Taburlarında bazı köylerde kolera salgını nedeni ile İskenderun'da bulunan rediften dört asker hasta olmuş ve ikisi ölmüştür.¹¹³ Antakya Payas'a bağlı Çaylı köyünde de daha önce ortaya çıkan kolera hastalığından birkaç kişi yaşamını yitirmiştir.¹¹⁴ Buna göre 19-21 Temmuz 1891'den 1903'e kadar mezkûr yerlerde toplam 95 kişi kolera salgını nedeni ile ölmüştür.

Vefa'ya Dair

XVIII. yüzyılda da Osmanlı toprakları genelinde ortaya çıkan veba salgını Antakya'da da görüldü. 1787'de Antakya ve Halep bu salgından büyük oranda etkilendi. Nitekim İskenderun'da vebanın ortaya çıkma nedeni buradaki limana gemilerin gelmesi idi.¹¹⁵ Ancak veba salgını XIX. yüzyıl boyunca giderek etkisini kaybetse de bu yüzyılda veba salgınlarının en önemlileri 1812-1819 ve 1835-1839 yıllarında görülenlerdi. Nitekim şiddetli geçen veba salgını nüfusun üçte birini yok etmiş, sık sık ortaya çıkan bu salgın büyük kayıplara yol açmıştır.¹¹⁶ 1903'te de İskenderun'da zuhur eden vebaya karşı Bulgar Hükümeti bununla ilgili karar almıştır.¹¹⁷ Yine bu tarihte İskenderiye'de bir müddetten beri devam eden veba illetinin hafifleyerek haftada bir iki vukuattan ibaret kaldığı ve bunlarla ilgili gereken önlemlerin icra edildiği, İskenderiye'den çıkanların dahi tabipler tarafından muayene olunduğu, beş günlük karantinanın kırk sekiz saat ihtiyat karantinasına düşürülmesi, karantinada ve yolda bulunanların dahi bu tenzilattan istifade eylemeleri, alınan önlemlere bir kat daha itina gösterilmesi durumu "*Meclis-i Umur-ı Sıhhiye*" de karara bağlanmıştı. Ayrıca konuyla ilgili olarak "*Seraskerlik makamı*", "*Bahriye Nezareti*", "*Tophane Müşiriyet ve Rüsumat Emanet-i Celileleri*" ve "*Telgraf ve Posta Nezareti*" ne de bilgi verilmişti.¹¹⁸ Alınan tedbirler nedeni ile İskenderun ile Lazkiye arasındaki Suriye sahilinde bulunan köy ve kasabalarında salgın azalmıştı.¹¹⁹ Ancak bu tarihte Antakya başta olmak üzere İskenderun ve Süveydiye limanında hem veba hem de kolera salgını ortaya çıkmıştır.¹²⁰ 1907'de de İzmir ve Trabzon'da olduğu gibi Antakya'da da veba salgını devam etmiş,¹²¹ 1909'da ise bu defa da İskenderun'da zahire ambarında çalışanlar arasında veba salgını ortaya çıkar çıkmaz¹²² bu salgın hemen üç kişiye bulaşmıştır.¹²³ Nitekim bu salgından Oseb isimli çocuğun babasının on beş gün önce aynı belirtiler ile üç gün hasta yattıktan sonra vefat ettiği merkeze geçte olsa bildirilmiştir.¹²⁴ 1910'da da bölgede veba salgını devam etmiş¹²⁵ 1912'de İskenderun da iki kişi vebaya yakalanmış ve bununla ilgili gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.¹²⁶

Bölgede Alınan Önlemler

Özellikle büyük salgınlar ortaya çıktığında salgınlar deniz, hava ve kara vasıtası ile

112 Özdemir, *a.g.e.*, s.39.

113 DH.MKT.785/38,27 B.1321/6 Teşrin-i Evvel 1319/19 Ekim 1903.

114 DH.MKT.789/22,7 Şaban 1321/15 Teşrin-i Evvel 1319/29 Ekim 1903.

115 Panzac,*a.g.e.*,s.35,66-71.

116 Varlık, *a.g.m.*, s.175-177.

117 HR.SFR.4. 785/78,12 Eylül 1903.

118 A.MKT.MHM.586/17_1,28 Şaban 1321/5 Teşrin-i Sani 1319/19 Kasım 1903.

119 A.MKT.MHM.586/17_2,28 Şaban 1321/5 Teşrin-i Sani 1319/19 Kasım 1903.

120 A.MKT.MHM. 586/17, 23 Şaban 1321/ 14 Kasım 1903.

121 DH.MKT.2611/88, 10 Muharrem 1325/ 23 Şubat 1907.

122 DH.MUİ.39/2/11_6, 21 Zâ.1327/21 Teşrin-i Sani 1325 /4 Aralık 1909.

123 DH.MUİ.39/2/11_2, 21 Zâ.1327/21 Teşrin-i Sani 1325 / 4 Aralık 1909.

124 DH.MUİ.41/1_35, 23 Za.1327/23 Teşrin-i Sani 1325/6 Aralık 1909.

125 DH.MUİ.39/2/11_7, 7 S.1328/4 Şubat 1325 / 17 Şubat 1910.

126 DH.MUİ.39/1_37, 21 Teşrin-i Sani 1328/4 Aralık 1912.

XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular

geniş alanlara yayılırdı.¹²⁷ Salgının yayılmasına etki eden faktörler arasında halkın bilinçsizliği, uyarıları dikkate almamaları, eski ve ilkel yöntemlerin kullanılması, hasta olanların bunu gizlemeleri, salgına yakalanan kişilerin karantina altına girmemek için buldukları yerlerden kaçmaya çalışmaları,¹²⁸ bununla birlikte insanların salgınlara karşı nasıl korunacakları hakkında bilgilendirilmemesi, bazı ulemanın hastalığın ve sağlığın Allah'tan geldiğine inanılması ve hastalıklara karşı korunmanın Allah'a isyan etmek olduğu düşüncesinin hâkim olması ve özellikle hekimlere itibar edilmemesi veba ve koleranın yayılmasında etkili olmuştur.¹²⁹ Önlem yerine insanların dualarla hastalığı def etmeye çalışması,¹³⁰ karantina uygulamalarına karşı ortaya çıkan tepkiler, Müslümanların manevî değerlerini doktorların umursamadığı düşüncesi ve esnafın ekonomik durumunun kötüye gideceği yönündeki algıları da yine salgın hastalıkların geniş alanlara yayılmasında önemli bir faktördür.¹³¹

Osmanlı Devleti modernleşme öncesini diğer bazı devletlerde olduğu gibi sağlık hizmetlerini vakıflar ile sağlamış, özellikle “*Darüşşifalar*” ve “*Bimarhaneler*” diğer İslam toplumlarındaki gibi Osmanlı’da da sağlık hizmeti vermiş, nitekim bu durum “*Meclis-i Tahaffuz*” un kurulmasına kadar da devam etmiştir.¹³² Ayrıca Osmanlı’nın ilk dönemlerinde tıp tahsili için herhangi bir kurumun olmama nedeni ise devletin bu dönemde ekseri sınırlarını genişletme politikasıdır. Ancak buna rağmen ilk Osmanlı Darüşşifası Bursa’da kurulmuştur.¹³³ Açılan Meclis-i Tahaffuz ise ilk toplantısını 1839’da yapmasına rağmen esasen karantina uygulaması 1834’te Sultan II. Mahmud döneminde tatbik edilmiş fakat karantina meclisinin faaliyetleri 1838’de başlamıştır. Bunun nedeni ise bu teşkilat için yeterli derecede mali kaynak olmaması ve başarısız olunabileceği düşüncesidir.¹³⁴ Daha sonra II. Mahmud’un Avusturya’ya güvenmesi ve Avusturya elçisinin karantina usulüne vakıf olması bu ülkeden Doktor Minas’ı Osmanlı’ya davet edilmesini sağlamış ve bu kişi daha sonra “*Meclis-i Tahaffuz*” a baş direktör olarak atanmıştır. Bu mecliste resmi yazışmalarda bazen “*Meclis-i Tahaffuz*” bazen de “*Meclis-i Sıhhiye*” adını kullanmış,¹³⁵ “*Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye*”, “*Sıhhiye Meclisi*”, “*Sıhhiye Nezâreti*”, “*Karantina Nezâreti*” gibi isimler de verilerek “*Meclis-i Tahaffuz-ı Ulâ*” ve “*Meclis-i Tahaffuz-ı Sani*” olmak üzere iki şube şeklinde teşkil edilmiştir.¹³⁶ 1840’ta ise bu meclis, hazırlamış olduğu bir nizamname ile başta İstanbul olmak üzere tüm limanlarda her gemi için bir sağlık patenti bulundurma zorunluluğu getirmiş ve bu belirli periyotlarda değerlendirilmiştir.¹³⁷ Ayrıca oluşturulan karantina istasyonları da Sıhhiye Meclisine bağlanmış, kolera salgınları hakkında da

127 Esra Atmaca, “XIII. -XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları”, *International Journal Of Science Culture And Sport*, July, Adapazarı Müftülüğü, Sakarya 2015 s.528.

128 Uğuz a.g.m, s.440.

129 Şimşek, a.g.m, s.164.

130 Ercüment Topuz, “XIX. Yüzyılda Antep (Ayıntap) Örneği Üzerinden İlet-i Kolera ile Mücadele”, *Tarihten Günümüze Ayıntap-Gaziantep*, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep Bildiri Metinleri Kitabı, Ed. A. Gündüz, M. Çelikdemir, S. Osrak, M. Dağ, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları-23, 2018, s.240.

131 Esat Aktaş, “*Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*”, Yayınlanmamış Doktora Tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Erzurum 2015, s.24.

132 İsmail Yaşayanlar, “*Osmanlı Devleti’nde Kamu Sağlığı’nın Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi*”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı* Ed. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2017. s.4.

133 Osman Şevki Uludağ, *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s.28.

134 Osman Şevki Uludağ, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuasının No.1 sene 1958’den Ayrı baskı, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1958, s. 146.

135 Yıldırım, a.g.e, s.23.

136 Gülden Sarıyıldız, “*Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri*”, *Belleten*, Cilt: LVIII – Sayı: 222, Yıl: 1994 Ağustos, s. 335-338,349.

137 Yıldırım, a.g.e, s.23

vatandaşların bilgilendirilmesi için Fransa'nın hazırlamış olduğu kolera talimatı Türkçeye olduğu gibi tercüme edilerek "Takvim-i Vekâyi" de yayınlanmıştır. Bununla birlikte Hekim başı Mustafa Behçet Efendi tarafından da bu salgına karşı korunma yöntemlerini içeren bir "Kolera Risalesi" kitapçığı da hazırlanmıştır. Koleranın seyrini takip için de Fransa'dan Doktor Monneret Osmanlı'ya davet edilmiştir.¹³⁸ 1849 yılına geldiğinde ise "Talimat-ı Tıbbiye" ile kent merkezinde görev yapacak doktorların uyması gereken kurallar belirlenmiş, doktorların gerektiğinde kasaba ve köylere kadar gitmesi ve belirli şartlarda ne gibi ücret alabilecekleri belirlenmiştir.¹³⁹ Bununla birlikte sadece İstanbul değil taşrada da sağlık hizmetleri yaygın hale getirilmiş, Tanzimat Fermanından hemen sonra da ilk sivil hastane İstanbul'da açılmıştır.¹⁴⁰ 1890'da da "Dersaadet Tıbbiye Cemiyeti" bir rapor hazırlayarak yayınlamıştır. Bu rapora göre ülkede hijyen önlemlerinin alınması gerektiği belirtilmiş, çiçek hastalığına yakalananlar için de bir hastane ve ücretsiz aşının olması, sokakların her gün süpürülmesi ve arada sırada bol su ile yıkanması gerektiği belirtilmiştir.¹⁴¹ Sanayi devrimi sonrası da halkın kentlere yönelmesi durumunda hekimlerin sadece kolera hakkında bilgiler vermeyip kişisel temizlik konusunda da halkı bilinçlendirmesi istenmiştir.¹⁴²

Osmanlı alınan tedbirler doğrultusunda salgın hastalıklar ortaya çıktığında diğer kentlerde olduğu gibi Antakya ve çevresinde de gerekli tedbirleri hemen aldı. Örneğin, 1768'de ortaya çıkan salgında İskenderun İskeleyi'nde karantina doktorluğu yapan Avusturyalı Garabsayd burada önemli hizmetler verdi ve bu nedenle bu doktora dördüncü rütbeden mecidiye nişanı verilmesi için alınan karar üzerine mezkûr nişan yapılması için Maliye Nezaretine bilgi verildi.¹⁴³ 1848'de ki kolera salgınında da hükümet tarafından hazırlanan nizamname Antakya ve buraya bağlı kasaba ile köylerdeki cami ve mescitlerde halka ilan edildi. Buna göre zenginlerin ve kendi isteği ile ücret verenlerin dışında doktorların para almaması ve sadece şehir merkezi değil kasaba ve köylerde muayene yapması gerektiği bununla birlikte kürtaj veya bununla ilgili ilaç verilmemesi kararlaştırılmıştır.¹⁴⁴ Yine bu tarihte Halep ve çevresindeki kolera salgını kısa zamanda geniş alanlara yayılması üzerine ¹⁴⁵ Antakya ve civarına Prusyalı Doktor Peli aylık 1000 kuruş maaşla tayin edilmiştir.¹⁴⁶ 1853'te de İskenderun karantina müdürü Hacı Mustafa Ağa vefat edince yerine Meclis-i Sıhhiye mülazımlarından Salih Ağa 800 kuruş maaş ile bu vazife için görevlendirilmiş¹⁴⁷ fakat bu kişinin vefat etmesi üzerine bu defa da Ekim ayında eski müdürlerden Mehmed bey bu göreve tekrar tayin olunmuştur.¹⁴⁸ Ayrıca burada Osmanlı 1847-1867 yıllarında buralardaki bataklıkların kurutulması hakkındaki dilekçeleri dikkate alarak bu sorunu çözmeye çalışmıştır.¹⁴⁹ Ayrıca 1856'da da İskenderun'da Halep

138 Adem Çalışkan, "Osmanlı Kenti Bayezid'de Salgın Hastalıklar ve Bazı Asayiş Problemleri (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)" Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 39, Nisan 2020, s.9.

139 Yaşayanlar, *Osmanlı Devleti'nde Kamu...* s.7.

140 Burcu Kurt, "Osmanlı Doğu Sınırında Kamu Sağlığı ve Siyaset: 19. Yüzyıl Bağdad'ında Hastaneler", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı, Ed. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara 2017. s.143,149.

141 Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914- 1918*, Atatürk Kültür ve Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi-Sayı 104, Ankara 2005, s.21-331.

142 Yaşayanlar, *Osmanlı Devleti'nde Kamu...* s. 3.

143 A.MKT.MHM .327/18,20.L.1181/10 Mart 1768.

144 Kara, *a.g.t.*, s.107.

145 Çalışkan ve Eyicil, *a.g.m.*, s.1300.

146 Kara, *a.g.t.*,s.107.

147 A.DVN.85/25,3 Ca.1269/12 Şubat 1853.

148 A.DVN.93/ 16, 23 M.1270/26 Ekim 1853

149 İsa Kalaycı, İskenderun ve Limanı (1832-1914) Halep İngiliz Konsolosluk Raporları Işığında, Kriter Yayınları, İstanbul 2020, s.55-58

XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular

tüccarından bazı kimselerin yaptırmakta oldukları bina inşasının bölgedeki karantinahaneye zarar verebileceği Tophane-i amire müşirliği tarafından merkeze bildirilmiş ve mezkûr inşaatın karantinahaneye zarar verip vermediğinin araştırılması istenmiştir. Rapor doğrultusunda da eğer bir zararı var ise bunun hemen men edilmesi için Adana valiliğine bir tahrirat gönderilmiştir.¹⁵⁰ 1859'da da İskenderun iskeleleri karantina memurlarının maaşlarına belirlenen iltizam haricinde zam yapılamayacağı kararlaştırılmıştır.¹⁵¹ Yine Avusturyalı Garabsayd 1865'e kadar İskenderun İskelesinde karantina doktoru olarak hizmete devam etmiş bu tarihte de gelip giden hasta askerleri hastanede tedavi etmiş ve daha pek çok iyi hizmetlerinden dolayı bir Mecidiye nişanı verilmesine dair Beşinci Orduyu Hümayun Müfettişi Miralay Eşref Bey'in verdiği tezkire üzerine doktora dördüncü rütbeden bir kıta Mecidiye nişanı verilmiştir.¹⁵² Bununla birlikte 1868'de Halep vilayetinin ihtiyacına kâfi zahire mevcut ise bahar mevsiminde muhtemel çekirge istilasını bahane ederek ortaya çıkabilecek karaborsacılığın önüne geçmek için hasat mevsimine kadar İskenderun iskelesine gelen zahireden de gümrük vergisi alınmaması kararlaştırılmıştır.¹⁵³ 1872'de de Antakya'da meydana gelen deprem üzerine bu konu hakkında Mr. Gordon Sefaret'e bir mektup göndermiştir.¹⁵⁴ 28 Temmuz 1886'da da Antakya Belediye Tabipliği'ne tayini söz konusu olan Doktor Hofman Efendi'nin tabip mektebinde hakkında herhangi bilgi bulunmaması üzerine buraya tayini Tıbbiye Nezaret-i Behiyyesinden uygun görülmemiş ve ancak cevaben gönderilen tahriratta Doktor Hofman Efendi'nin diploma ile askerlik mesleğinde bulunarak görev yaptığı süre içerisinde yaptıkları işlere mükâfaten Mecidiye nişanıyla taltif buyrulduğu bildirilmiştir. Ancak memuriyetinde muvaffak olsa da adı geçen doktorun memuriyetini tasdik etmenin iki şeye bağlı olduğu, evvela bu kişinin elinde nezaretten verilmiş ruhsatname bulundurmak ve Osmanlı tebaasından olması gerektiğinden doktorun memuriyetinin tasdik olunamayacağı ona göre gereğinin yapılması Halep vilayetine tahriratla bildirilmiştir.¹⁵⁵

1891'deki kolera salgını esnasında Antakya Telgraf Müdürü Sıdkı önemli hizmetler vermiş ve bu nedenle bu kişiye rütbe-i salise tevcih edilirken¹⁵⁶ yine Hicaz'da zuhur eden koleradan dolayı sıhhi tedbirlerin sıkı bir şekilde alındığı merkeze bildirilmiştir.¹⁵⁷ 1892'de de Antakya Belediye Tabibi Serkisyan Emanuel Efendi ile biraderi Doktor Yakub Efendi görev yapmıştır. Bu kişilere de kolera esnasında görülen hüsn-i hizmetlerine binaen birer rütbe veya nişanla taltifleri hakkında Halep vilayetinden gelen tahriratın irsal kılındığı Tıbbiye Nezareti'ne tahriratla bildirilmiş,¹⁵⁸ 1894'te de Antakya'da doktorluk yapan Yakub Efendi'nin hizmetlerinden dolayı beşinci rütbeden bir kıta Mecidi Nişanı ile taltifine dair Halep vilayetinden tahrirat gönderilmiştir.¹⁵⁹ 1895'te ise İskenderun ile Süveydiye arasındaki sahilin hastalık sebebiyle karantinaya alınarak beş günlük karantina uygulanması ve hudutta geçici bir tahaffuzhane teşkilinin Suriye ve Beyrut vilayetleri tarafından istenmesi üzerine konu Sihhiye Nezareti'ne bildirilmiştir.¹⁶⁰

XX. yüzyılda da Antakya ve civarında salgınlara karşı tedbirler alınmaya devam etmiştir. 1900'de Antakya Belediye Doktoru Manuel Efendi'nin vefatı üzerine yerine Ehl-i

150 A.MKT.MHM.101/24,6 Râ.1273/4 Kasım 1856.

151 A.MKT.NZD.293/90,3 R.1276/30 Ekim 1859.

152 I.DH.534/37023, 8 L.1281/6 Mart 1865.

153 A.MKT.MHM.402/34,23 Zâ.1284/17 Mart 1868.

154 HR.SFR.3/182_73, 28 Mayıs 1872.

155 DH.MKT.1357/76,26 L.1303/16 Temmuz 1302/28 Temmuz 1886.

156 DH.MKT.1827/24,29 Ş.1308/28 Mart 1307/9 Nisan 1891.

157 DH.MKT.1850/92,9 Z.1308/3 Temmuz 1307/16 Temmuz 1891.

158 DH.MKT.1912/94,16 C.1309/4 Kanun-i Sani 1307/17 Ocak 1892.

159 DH.MKT.236/27,30 Nisan 1310/12 Mayıs 1894.

160 DH.MKT.406/44,10 S.1313/20 Temmuz 1311/2 Ağustos 1895.

İslam'dan bir doktorun süratle tayin edilmesi talep edilmiştir.¹⁶¹ 1903'tede Beyrut'tan İskenderun limanına gelen Almanya bandıralı Rados isimli vapura İskenderun karantina memuru Doktor Labored tarafından muayenesiz pratika vermesi ve benzer hareketlerde daha öncede bulunması, tekrar Beyrut'tan İskenderun'a gelen bir İngiliz bandıralısına da muayenesiz pratika vermesi üzerine bu önemli vazifeden azl edilmesi ve yerine başkasının tayin olunmasına dair Halep'ten merkeze bir tahrirat gönderilmiştir.¹⁶² Yine buna bağlı olarak bu tarihte Antep Antakya, Urfa, Birecik ve sair mahallelerde görülen kolera salgınına karşı gerekli tedbirlerin alınması üzerine salgın etkisini azaltmıştır. Bununla birlikte bazı kazalarda belediye gelirlerinin yetersizliğinden dolayı belediye tabibinin tayin edilememesi ve bazılarında da mevcut tabibin kasaba ve köylere yetişememesi üzerine Şam'dan buraya askeri tabiplerin bir kısmının gönderilmesine dair Halep Valisi Mecid tarafından Dâhiliye Nezaretine şifreli bir telgraf bildirilmiştir.¹⁶³ Ayrıca silah altına alınan Adana Redif Fırkası'na mensup Antakya, Harim ve Ordu Redif Taburlarından, bazı köylerde kolera hastalığı görülmesi üzerine bu gibi köylerden alınacak efradın diğer askerlere de hastalığı bulaştırılabilecekleri şüphesi ile Antakya, Harim, Ordu ve İskenderun taburlarının icabı halinde tekrar toplanmak üzere dağıtılması uygun görülmüş¹⁶⁴ ve Payas'a bağlı Çaylı karyesinde daha önce ortaya çıkan koleradan birkaç vukuat zuhura gelse de önüne geçilmiş ve Adana'da umumi sıhhi durumların yolunda olduğu ve karantina altında bulunan vapurların karantinalarının kaldırılması hakkında Dahiliye Nezaretine bir tahrirat gönderilmiştir.¹⁶⁵ 19 Kasım'da İskenderun ile Lazkiye arasındaki Suriye sahilinde bulunan köy ve kasabaların sağlık durumlarının bir müddetten beri iyi bir şekilde devam ettiği yapılan tetkiklerden anlaşıldığı, bu sebeple mevzubahis olan 5 günlük karantina süresinin kırk sekiz saate indirildiği, karantinada ve yolda bulunanların dahi bu tenzilattan istifade eylemeleri, alınan önlemlere bir kat daha itina gösterilmesinin Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de karara bağlanarak gerekenlerin yapıldığı ve ayrıca konuyla ilgili olarak Seraskerlik makamı ile Bahriye Nezaretine, Tophane Müşiriyet Rüşumat Emanet-i Celileleri ile ayrıca Telgraf ve Posta Nezaretine de bilgi verilmiştir. Bu nedenle de durumun Evrak-ı Havadis ile ilan edilmesi istenmiştir.¹⁶⁶ Ancak Ekim 1903'te İskenderun'da toplanan askerlerden dördünün şüpheli surette hastalanması ve Antakya kazası dâhilinde Süveydiye Limanı'nda dahi kolera illetinden bazı vukuat görülmeye başlanması üzerine hemen Lazkiye hariç tutularak Ayas dahil olmak üzere bu iki bölge arasındaki sahilden 12 Ekim'den itibaren çıkacakların beş gün karantinaya konularak gözetim altında tutulmaları Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de karara bağlanmış ve karar Seraskerlik makamı ile Bahriye Nezaretine, Tophane Müşiriyet ve Rüşumat Emanet-i Celileleri ile Telgraf ve Posta Nezaretine bilgi verilerek ve durumun gazeteler ile ilan edilmesi istenmiştir.¹⁶⁷

1904'te de Antakya Belediye Tabibi Minas Efendi'nin liyakatsizliği ve çağrıldığı yerlerden fahiş ücret alması nedeni ile görevden alınarak yerine Müslim ve mütehasıs bir doktorun gönderilmesi istenmiş ve mahallinden yapılan başvurunun tahkiki hususunda Dâhiliye Nezaretine bir tahrirat gönderilmiştir.¹⁶⁸ 1907'de de Antakya, İzmir ve Trabzon'da çıkan veba salgını nedeni ile gereken temizlik kurallarına titizlikle riayet edilmesi istenmiştir.¹⁶⁹ 9 Mart 1909'da ise Sıhhiye Nazırı Vekilinden Dâhiliye Nezaretine, İskenderun'da vefat

161 DH.MKT.2315/41, 6 Zâ.1317/23 Şubat 1315/7 Mart 1900.

162 DH.MKT.643/29,7 M.1321/23 Mart 1319/5 Nisan 1903.

163 DH.ŞFR.314/104,22 Eylül 1319/5 Ekim 1903.

164 DH.MKT.785/38,27 B.1321/6 Teşrin-i Evvel 1319/19 Ekim 1903.

165 DH.MKT.789/22,7 Şaban 1321/15 Teşrin-i Evvel 1319/29 Ekim 1903.

166 A.MKT.MHM.586/17_2,28 Şaban 1321/5 Teşrin-i Sani 1319/19 Kasım 1903.

167 A.MKT.MHM.586/17,12 B.1321/30 Eylül 1319/13 Ekim 1903.

168 DH.MKT.853/41,5 Râ.1322/8 Mayıs 1320/20 Mayıs 1904.

169 DH.MKT.2611/88, 10 Muharrem 1325/ 23 Şubat 1907.

XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular

edenlerin resmi muameleleri yapılmadan ve karantina hane doktorundan resmi ruhsat almaksızın defnedilmekte olduğu konusunda hükümet-i mahalliye ye müracaat edilmiş, bundan sonra vuku bulacak vefatlarda belediye doktoru tarafından muayene edilmesi ve karantina haneye bilgi verilmesi için mahalline tebligat icrası zımında durum Halep vilayetine bildirilmiştir.¹⁷⁰ Bununla birlikte 28 Kasım'da da İskenderun'dan gerek karadan ve gerek denizden gelecek yolcuların muayenesi için Süveydiye'de doktor olmadığı için Halep Sıhhiye komisyonunca Antakya'dan 1.500 kuruş maaşla doktor gönderilmesi istenmiş¹⁷¹ ve 1 Aralıkta da veba serumundan yirmi şişede kırk dozluk serumun İskenderun'a gönderilmiş ancak bakteriyolojihane müstahdemliğinden bir de bakteriyolog gönderilecek ise bunun masrafının nasıl karşılanacağı sorulmuştur.¹⁷² Ancak bu tarihte İskenderun'da zahire ambarında çalışanlar arasında zuhur eden veba illetinden dolayı mezkûr ambar ile buna benzeyen mahallerin İskenderun karantinası tabibinin nezareti altında Klazomen tahaffuzhanesinden ¹⁷³ gönderilenler tarafından dikkat ve ihtimam ile nezarete tutulması ve belediyece farelerin usulü dairesinde telef ve imha edilmesine karar verilmiştir.¹⁷⁴ Yapılan araştırmaya göre de İskenderun'da zuhur eden şüpheli veba hastalığının şimdiye kadar üç kişiye bulaştığı, hastalığın İskenderiye'den gelen zahirenin konulduğu ambarlar ve hamallarından zuhur etmesine nazaran İskenderiye'den sirayet ettiği anlaşılmıştır. Bu nedenle gerekli tedbirlerin alınmaya çalışıldığı, köylerin civarlarında daima seyyar olarak teftişlerde bulunması ve İskenderiye'den çıkacaklar ile Antakya'dan gelecekler için toplamda altı doktor ve İskenderun'da bulunmak üzere de üç dezenfektör istihdamının gerekli olduğuna karar verilmiştir. Görev alacakların maaş vesaire masraflarının karşılanması içinde şimdilik bin liranın harcanmasına ve hastalığın görüldüğü ambar ile hastalık bulaşanların buldukları hanelerin yakılması içinde ayrıca tahsisat itasının lüzumlu olduğu bildirilmiştir.¹⁷⁵ Bunun üzerine 18 Aralıkta doktor maaşları vesaire giderler için belirlenen 1.000 liranın Osmanlı bankası poliçesiyle mahalline gönderilmiş,¹⁷⁶ Şubat 1910'da İskenderun'da veba hastalığının men-i sirayeti için istihdam olunan doktorların maaşları vesaire için sarf olunan meblağın 6.432 kuruş 5 paradan ibaret olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁷ Yine Maliye nezaretine de burada zuhur eden şüpheli veba hastalığının bir an evvel izolesiyle etrafa bulaşmasını önlemek için köylerin civarında seyyar olarak teftişte bulunmak üzere istihdamına lüzum görülen altı doktor ve üç dezenfektörün maaşlarıyla ve masrafları için 1.000 lira ayrılması hakkında defterdarlığa çabuk şekilde izin verilmesi ve hastalık zuhur ettiği anlaşılan hanelerin yakılması içinde ayrıca tahsisat itasının lüzumlu olduğu Halep vilayetinden merkeze bildirilmiştir.¹⁷⁸ Burada salgının yayılmasının en büyük nedeni aslında veba belirtilerinden şüphelenilen on iki yaşındaki Oseb isimli çocuğun babasının on beş gün önce aynı belirtiler ile üç gün hasta yattıktan sonra vefat etmesi ve İskenderun karantinası doktorunun bunu ancak on beş gün

170 DH.MKT.2764/26,16 S.1327/24 Şubat 1324/9 Mart 1909.

171 DH.MUİ.39/2/11_10,25 Teşrin-i Sani 1325/ 28 Kasım 1909. Bununla birlikte İskenderun kaymakamlığından veba salgını için yeterli miktarda serum gönderilmesi talebi üzerine hemen yirmi şişe derununda kırk dozluk serum gönderilmiş ve bu serumun Paris'ten beher şişesi beş frank mukabilinde tedarik olunduğu, daha önce Antalya'ya gönderilen serumun her bir şişesi otuzar kuruş olmak üzere bin altı yüz elli kuruşun Antalya mutasarrıflığından talep edildiği halde gönderilmediğinden hem meblağ-ı mezkûrun hem de bu defa İskenderun kazasına zimmet kayıt edilen yirmi şişe serumun toplamı olan altı yüz kuruşun ödenmesi de talep edilmiştir. DH.MUİ.49/1_10,16 Z.1327/16 Kanun-i Evvel 1325/29 Aralık 1909.

172 DH.MUİ.39/2/11_13, 28 Teşrin-i Sani 1325 / 1 Aralık 1909.

173 Klazomen (Urla) tahaffuzhanesi hakkında bkz. Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)"ÇTTAD, VIII/18-19, (2009/Bahar-Güz), s.137-159

174 DH.MUİ.39/2/11_6, 21 Zâ.1327/21 Teşrin-i Sani 1325 /4 Aralık 1909.

175DH.MUİ.39/2/11_2, 21 Zâ.1327/21 Teşrin-i Sani 1325 / 4 Aralık 1909.

176 DH.MUİ.39/2/11_16, 5 Z.1327/5 Kanun-i Evvel 1325 /18 Aralık 1909.

177 DH.MUİ.39/2/11_7, 7 S.1328/4 Şubat 1325 / 17 Şubat 1910.

178 BEO.3672/275340,22 Teşrin-i Sani 1325/5 Aralık 1909.

sonra bildirmesidir. Bunun üzerine de tüm doktorların tedavi ettikleri hastalar üzerinde kolera veya vebadan şüphe duymaları halinde derhal yakındaki karantina doktoruna ve hükümet-i mahalliye ye haber vermeleri ve gerekli uyarıların yapılması istenmiştir.¹⁷⁹ Bununla birlikte İskenderun'a karadan ve denizden çıkacakların evvel mahallerince muayene-i tibbiyeye tabi tutulmaları, veba görülen hane ve ambarın güzelce temizlenmesi ve bununla birlikte İskenderun karantinası tabibinin bakteriyoloji fennine aşına olduğu ve kafi miktarda serumun irsali nedeni ile icap eden mahallerin tehcir ve lüzumu halinde aşılama yapılması istenmiştir. Ayrıca veba'nın olduğu ambar ve hanenin yakılmasında bir fayda olmayacağı çünkü asıl sirayet vasıtaları olan farelerin bu yakım işlemi sırasında o bölgeden başka yerlere kaçabileceği ve oralara da hastalık bulaştırabileceği bildirilmiş ve bundan vazgeçilmiştir.¹⁸⁰

Kasım 1910 tarihinde ise Sıhhiye Nezaretine Mirza Süleyman Han imzasıyla çekilen telgrafa göre, hacca gitmek için üç ay önce memleketlerinden hareket ederek Felluce ve Ebu Kemal'de beşer gün karantinada bekledikten sonra Meskene'de Sıhhiye müfettişi tarafından muayede hastalık olmadığına anlaşıldığı üzerine İstanbul'dan gelen telgrafname üzerine on gün daha karantinaya tabi tutulduktan sonra İskenderun'a deniz yolu ile gitmeleri için altı yüz hacıya da izin verilmiştir.¹⁸¹ 1912'de de İskenderun'da iki hastada veba olduğu doktorlar tarafından tespit edilmesi üzerine gerekli tedbirlerin alındığı Halep vilayetinden bildirilmiştir. Ayrıca Dört Yol'daki askeri doktorlar ile mahalli belediye-i sıhhiye hemen tedbir olarak İskenderun'a yakın olan Payas ve civarında da birtakım tedbirlerin alınmasına karar verildi. Bununla birlikte Payas ile Yumurtalık iskelelerine, sahil vilayetlerine gidecek hayvanların yaklaşmasına da izin verilmemesi gerektiği ve tabip bulunan limanlarda da bunların muayeneye tabi tutulması ve hızlı bir şekilde kordon teşkil edilerek mezkûr yerlerde gerekli tedbirlerin alınması da Dâhiliye ve Sıhhiye Nezaretlerine bildirilmiş,¹⁸² 1921'de ise Beyrut ve İskenderun karantina tabibi tarafından buralardan gelenlerin sağlık muayenesine tabi tutulacakları hususunda Hudud-ı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye den Dâhiliye Nezaretine bilgi verilmiştir.¹⁸³

Sonuç

Tüm dünyayı etkisi altına alan ve çok sayıda insanın ölmesine neden olan salgınlar Asya ve Avrupa'dan sonra XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinde görüldü. Özellikle bu salgınlar içinde veba ve kolera salgınları sadece toplumlari değil devletleri de ekonomik ve askeri açıdan olumsuz yönde etkiledi. Nitekim diğer devletler gibi Osmanlı Devleti'nin de bu salgınlardan büyük oranda etkilenmesi salgınlara karşı birtakım tedbirler almasını zorunlu kıldı. Öncelikli olarak karantina uygulaması başlatan Osmanlı, karantina meclisleri ve tahaffuzhaneler ile hıfzıssıhha komisyonları teşkil ederek, salgın görülen yerlere doktorlar ve sağlık ekipmanları sevk etti. Görevlendirilen doktorlardan da günlük salgınlar hakkında sıhhiye ve dâhiliye nezaretine bilgi vermesini istedi. Yapılan bu ve buna benzer uygulamalarda çoğunlukla salgın görülen bütün kentlerde uygulamaya çalışıldı. Ayrıca salgınlar hakkında risaleler hazırlandı ve Tâkvim-i Vekâyi'de yayınlandı.

Osmanlı'nın önemli kentlerinden olan Antakya ve civarında da XIX. ve XX. yüzyıllarda veba ve kolera salgını görüldü. Kentte salgınların yaşanma nedeni hem önemli geçiş noktasında olması hem de İskenderun Limanının varlığı idi. Nitekim bu özellikler şehirde yaşanan bu salgınların bazen aynı anda bazen de farklı dönemlerde ortaya çıkmasına

179 DH.MUİ.41/1_35, 23 Za.1327/23 Teşrin-i Sani 1325/6 Aralık 1909.

180 DH.MUİ.39/2/11_16, 23 Zâ.1327/23 Teşrin-i Sani 1325 / 6 Aralık 1909.

181 BEO.3825/286811, 17 Zâ.1328/20 Kasım 1910.

182 DH.MUİ.39/1_37, 21 Teşrin-i Sani 1328/4 Aralık 1912.

183 DH.İ.UM.19-17/1-33,23 L.1339/28 Haziran 1337/30 Haziran 1921.

XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular

ve bulaşma riskinin de değişiklik göstermesine yol açmakta idi. Örneğin, 1890 Kasım ve Aralık aylarında Antakya ve civarında koleradan ölenlerin sayısında dalgalanmalar meydana gelmiştir. Kentte 196, Reyhanlı da 53, Belen de 2, İskenderun da 13 kişi hayatını kaybetmiştir. 1891 Haziran ve Temmuz aylarında kolera salgınının da artış olmuştur. Bu yılda Mekke de 645, Halep'te 212, Harim' de 6, İdlip'te 2 ve Antakya'da 14, 19-21 Temmuz 1891'den 1903'e kadar da kent ve diğer yerlerde 95 kişi kolera salgını nedeni ile ölmüştür. Bu duruma göre Haziran ve Temmuz'da hac veya umreden dönenlerin salgında etkili olma ihtimalini arttırmaktadır. Ayrıca salgınlardan sadece halk değil askerlerden de ölenler olmuştur. Osmanlı bu nedenle buralarda da hemen gerekli tedbirleri alarak doktorlar görevlendirmiştir. Bu doktorların bir kısmı belediye tabibi olarak görev yaparken bir kısmı da merkezden atanmıştır. Ayrıca sadece Müslüman değil gayrimüslim doktorlar da şehirde hekimlik yapmış ve salgında üstün gayret gösteren doktorlarda Müslim ve gayrimüslim farkı gözetilmeksizin devlet tarafından nişan verilmiştir. Hakkında şikâyet olan ve görevini yerine getirmeyen doktorlar da görevden alınarak yerlerine hemen yeni hekimler görevlendirilmiştir. Bununla birlikte görev yapan doktorların kent ve çevresinde salgından ölenleri günlük olarak merkeze bildirmeleri istenmiştir. Salgınlar karşı alınan diğer bir önlem ise karantina uygulaması olmuş, salgın görülen yerde hemen gerekli incelemeler yapılmış ve salgının durumuna göre de karantina süresi değişiklik göstermiştir. Uyulması gereken temizlik ve diğer konular hakkında da halk gazeteler aracılığı ile bilgilendirilmiş ve bazı ambarlar da kapatılmıştır. Ayrıca salgın dönemlerinde asker alımı ve askeri sevkler bir dönem yapılmamıştır.

KAYNAKÇA

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemî Belgeleri

A.DVN.85/25,3 Ca.1269/12 Şubat 1853

A.DVN.93/ 16,23 M.1270/26 Ekim 1853

Sadaret MektubiMühimme Kalemî Evrakı

A.MKT.MHM.101/24,6 Râ.1273/4 Kasım 1856

A.MKT.MHM .327/18,20.L.1181/10 Mart 1768

A.MKT.MHM .402/34,23 Zâ.1284/17 Mart 1868

A.MKT.MHM.586/17,12 B.1321/30 Eylül 1319/13 Ekim 1903

A.MKT.MHM.586/17_1,28 Şaban 1321/5 Teşrin-i Sani 1319/19 Kasım 1903

A.MKT.MHM.586/17_2,28 Şaban 1321/5 Teşrin-i Sani 1319/19 Kasım 1903

A.MKT.MHM.586/17_3,4 N.1321/11 Teşrin-i Sani 1319/24 Kasım 1903

A.MKT.NZD.293/90,3 R.1276/30 Ekim 1859

Babı-ı Ali Evrak Odası

BEO.3672/275340,22 Teşrin-i Sani 1325/5 Aralık 1909

BEO.3825/286811, 17 Zâ.1328/20 Kasım 1910

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı

DH.İ.UM.19-17/1-33,23 L.1339/28 Haziran 1337/30 Haziran 1921

Dâhiliye Mektubi Kalemî Evrakı

DH.MKT.236/27,30 Nisan 1310/12 Mayıs 1894

DH.MKT.406/44,10 S.1313/20 Temmuz 1311/2 Ağustos 1895

DH.MKT.643/29,7 M.1321/23 Mart 1319/5 Nisan 1903

DH.MKT.785/38,27 B.1321/6 Teşrin-i Evvel 1319/19 Ekim 1903
DH.MKT.789/22,7 Şaban 1321/15 Teşrin-i Evvel 1319/29 Ekim 1903
DH.MKT.853/41,5 Râ.1322/8 Mayıs 1320/20 Mayıs 1904
DH.MKT.1357/76,26 L.1303/16 Temmuz 1302/28 Temmuz 1886
DH.MKT.1773/87,7 Râ.1308/9 Teşrin-i Evvel 1306/21 Ekim 1890
DH.MKT.1774/7,8 Râ.1308/10 Teşrin-i Evvel 1306/22 Ekim 1890
DH.MKT.1774/77,9 Râ.1308/11 Teşrin-i Evvel 1306/23 Ekim 1890
DH.MKT.1774/115,11 Râ.1308/13 Teşrin-i Evvel 1306/25 Ekim 1890
DH.MKT.1775/29, 12 Râ.1308/14 Teşrin-i Evvel 1306/26 Ekim 1890
DH.MKT.1775/130, 14 Râ.1308/16 Teşrin-i Evvel 1306/28 Ekim 1890
DH.MKT.1776/6, 15 Râ.1308/17 Teşrin-i Evvel 1306/29 Ekim 1890
DH.MKT.1776/79, 16 Râ.1308/18 Teşrin-i Evvel 1306/30 Ekim 1890
DH.MKT.1777/17,18 Râ.1308/20 Teşrin-i Evvel 1306/1 Kasım 1890
DH.MKT.1777/74, 19 Ra. Sene [1]308/ 2 Kasım 1890.
DH.MKT.1775/1115, 20 Ra. Sene [1]308/ 3 Kasım 1890.
DH.MKT.1778/3, 21 Râ.1308/23 Teşrin-i Evvel 1306/4 Kasım 1890
DH.MKT.1778/34_1_1, 27 Teşrin-i Evvel 1306/ 8 Kasım 1890.
DH.MKT.1778/87, 22 Râ.1308/24 Teşrin-i Evvel 1306/5 Kasım 1890
DH.MKT.1778/87_1_1, 24 Teşrin-i Evvel 1306/5 Kasım 1890.
DH.MKT.1779/74_1_1, 28 Teşrin-i Evvel 1306/ 9 Kasım 1890.
DH.MKT.1779/130,27 Râ.1308/29 Teşrin-i Evvel 1306/10 Kasım 1890
DH.MKT.01779/34, 25 Ra. Sene [1]308/ 8 Kasım 1890.
DH.MKT.1780/34, 28 Ra. Sene [1]308/ 11 Kasım 1890.
DH.MKT.1781/50, 30 Râ.1308/1 Teşrin-i Sani 1306/13 Kasım 1890
DH.MKT.1783/64_1_1, 10 Teşrin-i Sani 1306/22 Kasım 1890.
DH.MKT.1781/70_1_1, 3 Teşrin-i Sani 1306/ 15 Kasım 1890.
DH.MKT.1784/36,11 R.1308/12 Teşrin-i Sani 1306/24 Kasım 1890
DH.MKT.1790_102,27 R.1308/28 Teşrin-i Sani 1306/10 Aralık 1890
DH.MKT.1827/24,29 Ş.1308/28 Mart 1307/9 Nisan 1891
DH.MKT.1849/100,5 Z.1308/29 Haziran 1307/12 Temmuz 1891
DH.MKT.1850/44, 7 Zilhicce 1308/1 Temmuz 1307/14 Temmuz 1891
DH.MKT.1850/92,9 Z.1308/3 Temmuz 1307/16 Temmuz 1891
DH.MKT.1850/101,6 Temmuz 1307/18 Temmuz 1891
DH.MKT.1851/68, 15 Z.1308/9 Temmuz 1307/22 Temmuz 1891
DH.MKT.1851/124, 17 Z.1308/11 Temmuz 1307/24 Temmuz 1891
DH.MKT.1852/86, 20 Z.1308/15 Temmuz 1307
DH.MKT.1853_00044,21 Z.1308/15 Temmuz 1307/28 Temmuz 1891
DH.MKT.1854/98,24 Z.1308/18 Temmuz 1307/31 Temmuz 1891
DH.MKT.1885/61,1 R.1309/22 Teşrin-i Evvel 1307/4 Kasım 1891
DH.MKT.1885/104,2 R.1309/23 Teşrin-i Evvel 1307/5 Kasım 1891
DH.MKT.1887/85, 6 R.1309/27 Teşrin-i Evvel 1307/9 Kasım 1891

XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair
Bazı Bulgular

DH.MKT.1912/94,16 C.1309/4 Kanun-i Sani 1307/17 Ocak 1892

DH.MKT.2315/41, 6 Zâ.1317/23 Şubat 1315/7 Mart 1900

DH.MKT.2764/26,16 S.1327/24 Şubat 1324/9 Mart 1909

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı

DH.ŞFR.314/104,22 Eylül 1319/5 Ekim 1903

Hariciye Nezâreti Londra Sefareti Belgeleri

HR.SFR.3/182_73, 28 Mayıs 1872

Hariciye NezâretiParis Sefareti Belgeleri

HR.SFR.4. 785/78,12 Eylül 1903

İrade Dahiliye

I.DH.534/37023, 8 L.1281/6 Mart 1865

Dahiliye Muhaberât-ı Umumiye İdaresi Belgeleri

DH.MUİ.39/2/11_2, 21 Zâ.1327/21 Teşrin-i Sani 1325 / 4 Aralık 1909

DH.MUİ.39/2/11_6, 21 Zâ.1327/21 Teşrin-i Sani 1325 /4 Aralık 1909

DH.MUİ.39/2/11_7, 7 S.1328/4 Şubat 1325 / 17 Şubat 1910

DH.MUİ.39/2/11_10,25 Teşrin-i Sani 1325/ 28 Kasım 1909

DH.MUİ.39/2/11_13, 28 Teşrin-i Sani 1325 / 1Aralık 1909

DH.MUİ.39/2/11_16, 23 Zâ.1327/23 Teşrin-i Sani 1325 / 6 Aralık 1909

DH.MUİ.39/2/11_16, 5 Z.1327/5 Kanun-i Evvel 1325 / 18 Aralık 1909

DH.MUİ.39/1_37, 21 Teşrin-i Sani 1328/4 Aralık 1912

DH.MUİ.41/1_35, 23 Za.1327/23 Teşrin-i Sani 1325/6 Aralık 1909

DH.MUİ.49/1_10,16 Z.1327/16 Kanun-i Evvel 1325/29 Aralık 1909

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Dâhiliye Nezareti Maruzatı

Y.PRK.DH.4/39_3, 28 Z.1308/21 Temmuz 1307/ 5 Ağustos 1891

Y.PRK.DH.4/39_5, 24 Z.1308/18 Temmuz 1307/30 Temmuz 1891

Y.PRK.DH.4/39_6, 20 Z.1308/14 Temmuz 1307/ 26 Temmuz 1891

Y.PRK.DH.4/39_7, 17 Z.1308/11 Temmuz 1307 / 23 Temmuz 1891

Y.PRK.DH.4/39_8, 8 Z.1308/2 Temmuz 1307 / 14 Temmuz 1891

Y.PRK.DH.4/39_9, 11 Z.1308/5 Temmuz 1307 / 17 Temmuz 1891

Y.PRK.DH.4/39_10, 12 Z.1308/6 Temmuz 1307 / 18 Temmuz 1891

Y. PRK.DH. 4/42_7,13 Muharrem sene 1309/19 Ağustos 1891,

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Umum Vilayetler Tahrirâtı

Y. PRK. UM. 19/105_2,3 Teşrin-i Sâni sene 1306/15 Kasım 1890

Y.PRK. UM. 19/105_5,8 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 20 Kasım 1890

Y.PRK.UM. 19/105_6,9 Teşrin-i Sâni sene 1306/21 Kasım 1890

Y. PRK. UM. 19/105_8, 16 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 28 Kasım 1890

Y. PRK. UM. 19/105_11, 21 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 3 Aralık 1890

Y.PRK. UM. 19/105_13, 23 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 5 Aralık 1890

Y. PRK. UM.19/105_16, 27 Teşrin-i Sâni sene 1306/ 9 Aralık 1890

Yıldız Perakende SıhhiyeNezâretiMaruzâtı

Y.PRK.SH.3/37_2, 3 Temmuz 1307 / 15 Temmuz 1891

Y.PRK.SH.3/37_3,3 Temmuz 1307/15 Temmuz 1891

Y.PRK.SH.3/37_5, 28 Haziran 1307/ 10 Temmuz 1891

Araştırma Eserler

AKKÖZ, Hakan (2020) "XIX. Yüzyılda Halep, Kudüs ve İstanbul'da Görülen Bazı Salgın Hastalıklar (Kolera, Veba Örneği)" Küresel Salgın ve Güvenlik: Tarihsel Süreç, Ed. Yunus Emre Tansü, İksad: Gaziantep.

AKTAŞ, Esat (2015). Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914). Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum.

ATMACA, Esra (2015) XIII.-XV. Yüzyıllar Arasında Suriye Bölgesinde Veba Salgınları, International Journal Of Science Culture And Sport, July, Adapazarı Müftülüğü, Sakarya, s. 525-534.

ASAN, Hakan (2016). "Diyarbakır'da Toplum Sağlığını Tehdit Eden Bir Hastalık: 1890 Kolera Salgını", Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri, II, ed. Ufuk Bircan vd., Diyarbakır, s.349-361.

BOZAN, Oktay (2015). "Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı 218, s.219-240.

ÇALIŞKAN, Adem (2020) "Osmanlı Kenti Bayezid'de Salgın Hastalıklar ve Bazı Asayiş Problemleri (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)" Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 39, Nisan, s.1-19.

_____ (2020). "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Aksaray'da Salgın Hastalıklar, Doğal Felaketler" Sağlık-Toplum- Bilim Akademik Araştırmalar Kitap 7, Paradigma Akademi, s.147-169.

_____ ve Eyicil, Ahmet (2019). "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Halep ve Civarında Salgın Hastalıklar", Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9/18, s.1291-1321.

_____ (2019) XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl başlarında Maraş ve Kazalarında Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler, Sağlık-Toplum- Bilim Akademik Araştırmalar Kitap 1, Ed. Durmuş Ali Arslan vd. Paradigma Akademi, s.33-60.

_____ (2019)"XIX. Yüzyılda Maraş'ta Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler" 2.Uluslararası Akdeniz Sempozyumu Bildiri Tam Metinleri Kitabı 1, Ed. Durmuş Ali Arslan vd. Mer-Ak Mersin Akademi Yayınları, Mersin, s.196-212,

_____ (2019). "XVIII. ve XIX. Yüzyılda Antep ve Civarında Bazı Salgın Hastalıklara Dair Bulgular", Gaziantep University Journal of Social Sciences, 18(4), s. 1556-1573.

ÇELİK, Mehmet Yusüf. (2012) 50 No'lu Antakya Şer'iyye Sicili (H.1316-1318 /1898-2012). Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay.

ÇORUH, Haydar (2019). *Arap ve Rum Matranların İktidar Mücadelesi sürecinde Antakya Ortodoks Kilisesi*, Kriter Yayınları, İstanbul.

_____ (2020) "Cizye Tahrirlerine Göre Antakya'da Gayrimüslim Cemaatler" VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Yıl 5, Sayı 1, Bahar, s.74-124.

DEMİRKOL, Kurtuluş (2018). "Adana ve Kolera (1890-1895)", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı.56, Nisan, s.141-156.

XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular

- GÜL, Abdülkadir (2009) "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", Anadolu Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:41, Erzurum, s.239-270.
- GÜN, Doğan (2012) *XVIII. Yüzyılda Antakya'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)*. Fırat Üniversitesi Basımevi, Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No:24, Tarih Şubesi Yayınları No:20, Elazığ.
- GÜNDÜZ, Ahmet, ÇELİK Mehmet Yusuf, vd. (2010) *Hatay Araştırmaları-I," Salnamelere Göre Antakya Kazasının İdari, Demografik ve Ekonomik Yapısı (1867-1906)"*. Ed. Ahmet Gündüz, Selim Kaya, Cantekin Matbaa, Ankara.
- KALAYCI, İsa (2020). *İskenderun ve Limanı (1832-1914) Halep İngiliz Konsolosluk Raporları Işığında*, Kriter Yayınları, İstanbul.
- KARA, Adem (2004) XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya (1800-1850), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara.
- _____ (2005) *XIX. Yüzyılda Bir Osmanlı Şehri Antakya*, Kültür ve Sanat Yayıncılık, Kilim Matbaa, İstanbul, 2005.
- KARAKÖSE, Hasan (2017) "Halep'te Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durum (1876-1918) Yılları Arası" *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, Cilt:10, Sayı:51, Ağustos, s.291.
- KAYA Selim ve KIYILI Rahime (2009)." Antakya'da Orta Çağ'da Meydana Gelen Doğal Âfet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, s.403-418.
- KOCAOĞLU Burak (2017) "Vebe Hastalığının Osmanlı Ordusuna Etkisi" *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Yıl: 2017/3, Sayı:28, s.209-216.
- KOÇ, Kemalettin (2010) "*Osmanlılar Döneminde Antakya'da Görülen Bir Kolera Salgını*", *Hatay Araştırmaları-I*, I. Baskı Eylül 2010, Ed. Ahmet Gündüz, Selim Kaya, Cantekin Matbaa: Ankara.
- KOLUTEK, Mikail ve KALAYCI, İsa (2019). "Salnamelere Göre Antakya Kazası'nda Eğitim (H. 1316-1326/ M. 1898-1908)" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* Cilt: 12 Sayı: 66, Ekim, s.357-368.
- KUNERALP, Sinan (1989) "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", (çev. Münir Atalar), OTAM, s.7, 1996, s.497-511.
- KURT, Burcu (2017), "*Osmanlı Doğu Sınırında Kamu Sağlığı ve Siyaset: 19. Yüzyıl Bağdad'ında Hastaneler*", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Ed. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, s.143-168.
- MİRCİ, Halil (2000) Antakya'nın I Numaralı Şer'iyye Sicili H. 1120-1122 / M. 1708-1711. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Yakınçağ Ana Bilim Dalı, Sakarya.
- ÖZDEMİR, Hikmet (2005) *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Atatürk Kültür ve Tarih Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI. Dizi-Sayı 104, Ankara.
- ÖZLÜ, Zeynel, ÜZÜM, İsmail Hakkı vd. (2020) "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklardan Vebaya Karşı Alınan Güvenlik Tedbirleri ve Karantina Kurumlarının Önemi", *Küresel Salgın ve Güvenlik: Tarihsel Süreç*, Ed. Yunus Emre Tansü, İksad, Gaziantep, s.49-74.

- ÖZLÜ, Zeynel ve TİRYAKİ, Kerim (2019). "Osmanlı'da Seferberlik Dönemlerinde Salgın Hastalıklara Karşı Halk Sağlığı Muhafazasına Dair Bulgular", Ed. Tural Mehmetoğlu Zhuldyz Sakhi, *Zeugma II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi 18-20 Ocak 2019*, Gaziantep, Tam Metin Kitabı Cilt. 2.
- PANZAC, Daniel. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. Çev. S. Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları.
- SARIYILDIZ, Gülden. (1994) "Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, Cilt: LVII I- Sayı: 222, Ağustos, s.329-376.
- ŞİMŞEK, Fatma (2014) *XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Liman Kentlerinde Karantina Uygulaması*, Berna Türkdoğan Uysal Armağan Kitabı, Sonçağ Yayınları, s.399-412.
- ŞİMŞEK, Kamuran. (2020). "Osmanlı Devri Denizli'de Salgın Hastalıklar" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 38, Denizli, s.163-176.
- TATAR, Özcan (1998). 8 Numaralı Şer'iyye Sicili H.1178-1179 /M.1764-1765, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- TEKİN, Mehmet (2000) *Hatay Tarihi Osmanlı Dönemi*, Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- TOPUZ, Ercüment. (2018). "XIX. yüzyılda Antep (Ayıntab) örneği üzerinden illet-i kolera ile mücadele". (A. Gündüz, M. Çelikdemir, S. Osrak, M. Dağ, Ed.) *Tarihten Günümüze Ayıntab – Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep Bildiri Metinleri Kitabı*, Ankara, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür yayınları -23, s.229-249.
- TÜRKAN, Hüseyin Kürşat (2015) *Hatay Yöresi Arap Alevileri Folkloru*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Halk Bilimi Bilim Dalı, Isparta.
- UĞUZ, Sacit (2012). "1895 Tarsus Kolera Salgını", *History Studies Enver Konukçu Armağan*, 2012, s.437-440.
- ULUDAĞ, Osman Şevki (1958). *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuasının No.1 sene 1958'den Ayrı baskı, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- ULUDAĞ, Osman Şevki (2010) *Osmanlılar Devrinde Türk Hekimliği*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- VARLIK, Nükhet. (2012). "Taun" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt:40, İstanbul, s.175-177.
- YAŞAYANLAR, İsmail. (2017). *Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın etkisi, Osmanlı'dan Cumhuriyete Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s. 2-24.
- YAŞAYANLAR, İsmail. (2015). "Hicaz Yolunda Kolera: Rusya Müslümanların Kullandığı Karadeniz Hac Yolu ve Koleranın Yayılımına Etkisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi Journal Of EurasianStudies (AVİD)*. IV/2 s. 178-203.
- YILDIRIM, Nuran (2010). *İstanbul'un Sağlık Tarihi, Sağlık Teşkilatı- Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele, Koruyucu Sağlık Kurumları- Hastaneler Tıp Eğitimi*, Düzey Matbaacılık, İstanbul.

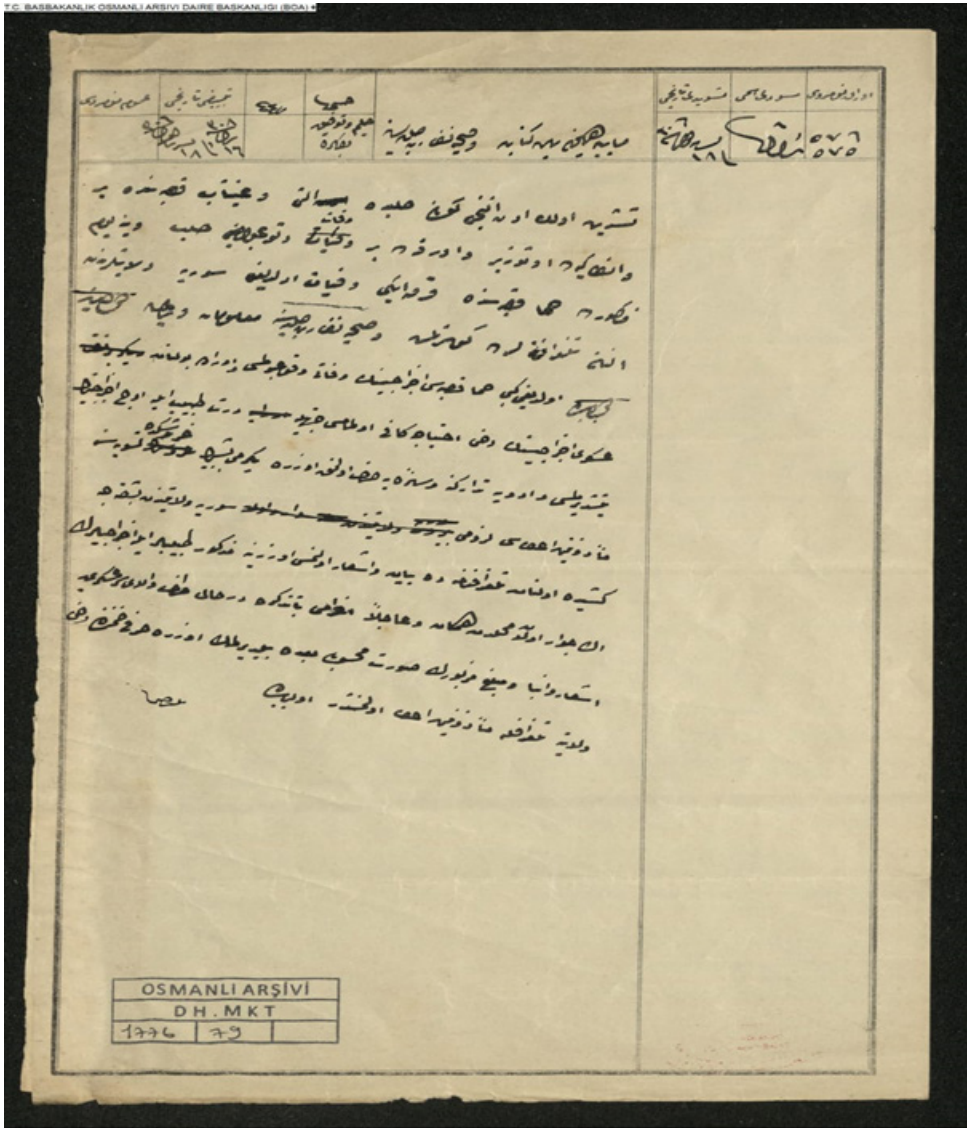
XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Antakya ve Civarında Görülen Salgın Hastalıklara Dair Bazı Bulgular

YILDIZ, Fatma. (2014). 19. Yüzyılda Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, Denizli.

YILMAZ, Özgür (2017). "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasına Etkileri", Avrasya İncelemeleri Dergisi, VI/1, s.23-55.

Ekler

Ek.1.1890'da Halep'te altı, Antep'te bir, Antakya'da otuz bir, Urfa'da bir, Hama'da kırk iki vefat meydana geldiği Halep ve Suriye vilayetlerinden bildirildiği ve Hama'daki eczacının vefat ettiği ve askeri eczacının da ihtiyaca yetmediği için buraya 4 tabip, 3 eczacı ve ilaç ve saire ihtiyaçlar için para gönderilmesi hakkında.

DH.MKT.01776.00079.001

1909 TARİHLİ İSPİRTOLAR KANUNUNUN KISA HİKÂYESİ: OSMANLI'DA ÜRETİCİ-DEVLET İLİŞKİLERİ VE İKTİSADİ BAĞIMLILIK SORUNU ÜZERİNE BİR İNCELEME

THE SHORT STORY OF 1909 SPIRITS LAW: AN ANALYSIS OF PRODUCER-STATE RELATIONS AND ECONOMIC DEPENDENCE PROBLEM IN THE OTTOMAN EMPIRE

Oya GÖZEL DURMAZ*

Geliş Tarihi/Received:13.11.2020

Kabul Tarihi/Accepted:11.12.2020

GÖZEL DURMAZ, Oya, (2021), "1909 Tarihli İspirtolar Kanununun Kısa Hikâyesi: Osmanlı'da Üretici-Devlet İlişkileri ve İktisadi Bağımlılık Sorunu Üzerine Bir İnceleme", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 445-457.

Öz

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisine eklenmesi ve imzaladığı serbest ticaret anlaşmalarının sonucu olarak üzüm üretimi ihracat odaklı bir gelişim sergilemiştir. Artan dış talebe paralel bir şekilde üzüm üretiminde ciddi artışlar yaşanmıştır. Fakat dış talebe bağlı olarak gelişen Osmanlı bağıcılığı 1890'lara gelindiğinde ihracat olanaklarının daralması sonucu büyük krizlerle karşılaşacaktır. Bu ortamda, ürünlerini ihraç edemeyen üzüm üreticilerinin devlete başvurarak durumlarına çözüm getirmesi yönünde taleplerde bulduklarını görmekteyiz. 1893-1894 yılları arasında yoğunlaşan üzüm üreticisi başvurularının, 1908 sonrasında yeniden canlandığını tespit etmekteyiz. İkinci Meşrutiyet pek çok toplumsal hareketi canlandırdığı gibi ithal malların rekabeti karşısında tutunmakta zorlanan Osmanlı üreticilerini de harekete geçirmiştir. 1909 yılında kabul edilen İspirtolar Kanunu da üreticilerden gelen bu taleplerin devlet katında karşılık bulması açısından önem arz etmektedir. Söz konusu düzenleme uyarınca ispiro ithalatı sınırlanarak, yerli üzümlerin kullanımı teşvik edilmeye çalışılmıştır. İspirtolar Kanunu, bu özelliği ile milli iktisat anlayışının yansımasını bulduğu bir metindir. İkinci Meşrutiyet döneminin "milli" ürünlerin kullanılması ve ithal ürünlere boykot uygulanması çağrısı yapan hareketleri, milli iktisat düşüncesinin uyanışı açısından oldukça önemlidir. Kanun ile ilgili dikkati çeken diğer husus ise kabul edildikten kısa bir süre sonra tekrar meclis gündemine getirilmesi ve hükümetin talebiyle bu sefer uygulanmasının tehir edilmesidir. Öyle anlaşılmaktadır ki Osmanlı Hükümeti yabancı devletler tarafından uygulanabilecek yaptırımların sonuçlarına katlanamayacağı için, bu güçlerin itirazları karşısında geri adım atmak durumunda kalmıştır. Bu durum, iktisadi bağımsızlık meselesinin Osmanlı Devleti açısından ne kadar büyük bir yara haline geldiğini çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu açıdan İspirtolar Kanunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi bağımlılığının siyasi bağımsızlığını da sekteye uğrattığının önemli bir örneğini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İspirtolar Kanunu, Osmanlı İmparatorluğu, Ticaret Anlaşmaları, Üzüm.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, Tarih Bölümü, oyagozel@yahoo.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1518-192X>)

Abstract

Grape production showed an export oriented development in the 19th century Ottoman Empire as a result of the incorporation into capitalist world economy and free trade agreements signed at that period. In parallel to rising foreign demand, grape production increased significantly. However, the Ottoman grapery experienced a crisis with the decrease of grape exportation by the 1890s. In this environment, the grape growers who could not export their products applied to the authorities to solve their problems. The grape growers' applications, which intensified between the years of 1893 and 1894, revived after 1908. The advent of the second constitutional era motivated the local Ottoman producers to express their demands as it gave a new stimulus to many social movements. The Spirits Law of 1909 is significant in terms of meeting these demands by the government. It aimed to promote the use of local grapes by limiting the importation of spirits. In this context, the Spirits Law of 1909 can be evaluated as a reflection of the national economy policy. The social movements of the second constitutional era, which made propaganda for the use of "national" products and also called for the boycott of foreign imported products, were important in the rise of national economy policy. Another striking point regarding the Spirits Law of 1909 is that the law was brought to the agenda of the parliament shortly after its adoption and its implementation was postponed with the request of the Ottoman government this time. It is understood that the protests of foreign governments compelled the Ottoman government to pull back since the government could not bear the consequences of sanctions which would be imposed by foreign powers. This situation clearly shows that the issue of economic independence became a huge problem for the Ottoman State. From this point of view, the Spirits Law illustrates how the economic dependence of the Ottoman Empire disrupted its political independence.

Keywords: *Spirits Law, Ottoman Empire, Trade Agreements, Grape.*

1909 Tarihli İspirtolar Kanununun Kısa Hikâyesi: Osmanlı'da Üretici-Devlet İlişkileri ve İktisadi Bağımlılık Sorunu Üzerine Bir İnceleme

Giriş

1909 yılının Ağustos ayında kabul edilen ve “İspirtolar Kanunu” olarak anılan İspirtoların Meşrubat-ı Küliyye İstihsalinde İstimal Olunamamasına ve Mağşuş Meşrubat-ı Küliyye Sarf ve İstihlakinin Men’ine Dair Kanun’un¹ yürürlüğe girişinden birkaç ay sonra uygulamasının durdurulması hukuki bir konu olmanın çok ötesinde olduğu gibi, olan-biteni basit bir iktisadi politika değişikliğinden ibaret de görmemek gerekir. Söz konusu kanunun birinci maddesine göre üzüm ve müstahsalatından başka maddelerden yapılan ispirotaların yalnız sanayide kullanılabileceği ve bunlardan alkollü içki üretilmeyeceği karar altına alınmış; ikinci maddesiyle ise üzüm ve müstahsalatından başka maddelerden yapılmış ve sıhate zararlı ispiroto içeren alkollü içkilerin Osmanlı İmparatorluğu’na ithal edilmesi yasaklanmıştır. Osmanlı üzüm üreticilerini korumak amacıyla yapılmış olduğu anlaşılan bu kanun, yürürlüğe girdikten kısa bir süre sonra (Aralık 1909’da) tekrar meclis gündemine getirilmiş ve hükümetin talebi ile bu sefer uygulanması tehir edilmiştir. İlgili meclis tutanakları ve açıklamalar incelendiğinde kanunun yürürlükten kaldırılma nedenlerinin esasen 1861 Ticaret Anlaşmalarını dayanak gösteren Düvel-i Muazzama’nın itirazlarıyla alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Yani Osmanlı Parlamentosu önce kendi üreticilerini korumak için yasal bir düzenleme yaparak yurtdışından gelen ürünlere bir kısıtlama getirmiş, fakat daha sonra yabancı devletlerin baskısıyla geri adım atmış ve yasanın uygulamasını durdurmuştur. Dolayısıyla ilk bakışta teknik ve hukuki bir mesele gibi görünen bu hızlı politika değişikliği, aslında uluslararası ilişkileri de kapsayan çok yönlü bir gelişmeye tekabül etmektedir ve yabancı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki hegemonyasının bir izdüşümü olarak değerlendirilebilir. İspirtolar Kanunu bu özelliği ile başlı başına ilgiyi hak eden, Osmanlı ve münhasıran İttihat ve Terakki tarihinde dikkati çeken bir mevzudur. Bu çerçevede de zaten Tarık Zafer Tunaya tarafından meclis tartışmalarına dayanan bir değerlendirme yapılmış, kapitülasyonların İttihat ve Terakki döneminde süren etkisine ve bu kanun dolayısıyla İttihat ve Terakki’nin mecliste karşılaştığı zorluklara dikkat çekilmiştir.²

Bu çalışmada ise İspirtolar Kanununa başka bir açıdan yaklaşılacak, üreticiler ve yöneticiler arasındaki ilişkiler temel alınmak suretiyle yasal düzenlemenin arka planındaki sosyo-ekonomik ve siyasal gelişmeler tartışılacaktır. Bu kapsamda Osmanlı’da bağıcılığın özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren gelişiminin değerlendirilmesi gerekmektedir. Söz konusu tarihsel süreçte üzüm üreticilerinin içinde buldukları durum ve yaşadıkları sorunlar, İspirtolar Kanunu gibi bir yasal düzenlemeye ihtiyaç duyulmasının temel gerekçesini oluşturduğundan, kanunun ruhunu anlayabilmek açısından ilgili sorunların değerlendirilmesi önem kazanmaktadır. Üreticilerden ve onların temsilcisi olarak yerel yönetimlerden gelen başvurular, aşağıdan gelen taleplerin karar alma mekanizmaları üzerindeki etkisini göstermesi açısından analizimizin odağında yer alacaktır. Çalışmada ayrıca kanunun uygulamasının durdurulması karşısında üreticilerden gelen tepkiler incelenecektir. Böylece üreticiler-devlet ilişkilerinin, Osmanlı Devleti örneğinde uluslararası ticaret ve emperyalizm gibi faktörlerin etkisi altında şekillendiği ortaya konacaktır.

1 *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 1, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329, ss. 645-648.

2 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 3 İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 91-93, 418-419.

1. Uluslararası Ticaret Ekseninde Bağcılığın Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'nun en değerli tarımsal ürünlerinden biri olan üzüm, aynı zamanda çok önemli bir ihracat kalemiydi.³ Bu nedenle, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine eklenmesi ve dış talebe bağlı üretiminin özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren artışı Osmanlı bağcılığını doğrudan etkilemiştir. Dünya piyasasından Osmanlı üzümüne talep arttıkça, üretim de artan talebe uygun bir şekilde ihracat hedefli bir gelişim göstermiştir. Dış talebin artışında, başlıca üzüm üreticisi olan ülkelerin yaşadığı sorunlar etkili olmuştur. Fransız bağlarının asma kurdu ya da asma biti olarak bilinen filoksera nedeniyle zarar görmesi, 1887 yılında kuraklık nedeniyle Yunanistan'da rekoltenin azalması ve ayrıca Fransa ve İtalya arasındaki ticaret anlaşmasının 1888'de yürürlükten kalkması gibi faktörler dolayısıyla Fransa'nın iç talebi karşılamakta yetersiz kalması bu sorunlar arasında gösterilebilir.⁴

Fransa'nın üzüm ithalatını arttırması dolayısıyla, sadece Aydın Vilayeti'nde 1870-1875 yılları arasında bağlık alanlarda 8-10 kat civarında bir artış görülmüştür. Buna paralel olarak ürün rekoltesi ve ihracatta da artış yaşanmıştır.⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun üzüm üretimi ve ihracatında öne çıkan şehirlerinden İzmir üzerinden söz konusu artış rahatlıkla takip edilebilmektedir:

Tablo 1: 1844-1884 yılları arasında İzmir'de Üzüm Üretimi

Yıllar	Üretim
1844	8.000 ton
1868	19.000 ton
1871	48.000 ton
1872	31.000 ton
1879	75.000 ton
1881	49.000 ton
1884	95.000 ton

Kaynak: Gustav Eisen, *The Raisin Industry, A Practical Treatise on the Raisin Grapes. Their History, Culture and Curing*, H. S. Crocker & Company, San Francisco, 1890, ss. 35, 176. (Amerika'nın İzmir konsolosu W. E. Stevens'in 28 Şubat 1884 tarihli raporundan)⁶

3 1878-1913 yılları arasında Osmanlı ihracat verileri incelendiğinde görülmektedir ki toplam ihracat gelirleri içinde üzüm ihracatı hep ilk sıralarda yer almaktadır. 1879 yılında kuru üzüm ihracatının toplam ihracat içindeki oranı %16.1'e kadar çıkmıştır. Üzüm ihracatının 1878-1913 yılları arasındaki değeri ve toplam ihracat içindeki payı için bakınız: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1939, ss. 55-59; Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1995, ss. 37-39, 46.

4 Ayrıntılar için bakınız: Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007, ss. 165, 266.

5 Özkan Keskin, "Üzümün Bağ Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Filoksera ile Mücadele", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015, ss. 482, 498; "Smyrna Raisins", *Journal of the Society for Arts*, vol. 30, no. 1554 (September 1, 1882), s. 964; "The Production of Smyrna Raisins", *Journal of the Society for Arts*, vol. 31, no. 1615 (November 2, 1883), s. 1036. 1883 yılı itibarıyla, İzmir'den üzüm ihracatının son 5 yıl içinde ortalamasına bakıldığında ülkelere göre dağılımı şu şekildedir: %38 Fransa, %24 İngiltere, %10 Avusturya, %10 Almanya, %3 İtalya, %3 Rusya ve %4 diğer ülkeler. "The Production of Smyrna Raisins", s.1036.

6 İstanbul başkonsolosu G. H. Heap de yine benzer bir artışa işaret etmektedir. Heap'e göre İzmir'de 1844 yılında ortalama mahsul 6-8 bin ton iken, 1868 yılında 19 bin tona çıkmıştır. 1871 yılına gelindiğinde ise İzmir'den ihracat 48 bin ton olmuştur. 1881'de ihracattaki artış devam ederek 75 bin tona ulaşmıştır. İlgili raporlardan da takip edildiği üzere, Osmanlı bağcılığı bu dönemde ihracat eksenli bir gelişim göstermiştir. Eisen, *Age*, ss. 34-35.

1909 Tarihli İspirtolar Kanununun Kısa Hikâyesi: Osmanlı'da Üretici-Devlet İlişkileri ve İktisadi Bağımlılık Sorunu Üzerine Bir İnceleme

Ancak dış talebe bağlı olarak gelişen Osmanlı bağıcılığı 1890'lara gelindiğinde büyük krizlerle karşılaşacaktır.⁷ Öncelikle, Osmanlı kuru üzümünün en büyük alıcısı olan Fransa'nın 1891 yılında ithalata getirdiği yüksek gümrük vergileri nedeniyle dış talebe bağımlı üretim yapan bu sektör ürünlerini satmakta büyük zorluk yaşayacak, bu durum üzüm fiyatlarında keskin düşüşler yaşanmasına yol açacaktır. Filoksera hastalığının 1885 yılından itibaren Osmanlı'ya ulaşarak, asma fidanlarına musallat olması ise zaten sıkıntıya düşen üzüm üreticilerine büyük bir darbe vuracaktır. Hastalık nedeniyle bağlar harap olurken, Osmanlı üzümüne yönelik dış talepte de ciddi bir daralma yaşanmıştır. Bir yandan üzüm fiyatlarında yaşanan keskin düşüşler, diğer taraftan ihracatın daralması sonucu üzüm üreticileri mallarını satamayarak çok zor duruma düşmüşlerdir.⁸

Söz konusu durumu Osmanlı arşiv belgelerinden takip etmek mümkündür. Şarköy ve Mürefte kazaları ile Aydın Vilayeti'nden yapılan başvurular, bu kapsamda özellikle dikkati çekmektedir. 1893 yılının Kasım ayında Aydın Vilayeti'nden gelen yazıda, Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal ettiği kuru üzümün gümrük resmini arttırması nedeniyle üzüm fiyatlarında fevkalade düşüşler olduğu vurgulanmaktadır. Üzüm fiyatları yapılan üretim masrafını bile çıkaramayacak düzeye indiği için üreticiler bağlarını söküp tarla yapmaya başlamışlardır. Vilayetin başlıca geçim aracının üzüm ticareti olması sebebiyle bu duruma bir çare bulunmasını isteyen yerel yönetim, çözüm önerisini de ilgili başvurusunda şöyle dile getirmiştir: "Memalik-i Mahruse-i Şahanede husule gelen kuru üzümlerden ispiroto imalinin teshiliyle ecnebi ispirotolarının kolayca idhaline meydan vermeyecek surette resm ile mükellef tutulması..."⁹ Yine Fransa'nın gümrükleri yükseltmesi nedeniyle imal ettikleri şarapları ihraç edemeyen Gelibolu Sancağı'na bağlı Şarköy ve Mürefte Kazaları ahali de benzer bir başvuru yaparak, yabancı devletlerden Osmanlı İmparatorluğu'na gelmekte olan ispiroto ve rakıdan alınan gümrük resminin arttırılmasını talep etmişlerdir. Bu sayede, üretilen üzümler elde kalmayarak ispiroto ve rakı imalinde kullanılabilir, ithal edilen ürünlerle rekabet edilebilecekti.¹⁰

Üzüm üreticilerinin içine düştükleri sıkıntılı durumun bir sonraki sene de sürdüğünü, yeni gelen başvurulardan takip edebiliyoruz. Aydın Vilayeti'nden gönderilen yazıda, üzüm üretimi ile geçinen Çeşme kazası ahalisinin, üzüme olan talebin azalması ve fiyatlardaki düşüşün devamı nedeniyle son derece zarurete duçar oldukları ifade edilerek, yeni mahsul de yakında geleceğinden bir an evvel bu soruna çare bulunması istenmiştir. Bahsi geçen yazıda, üzüme olan talebin tekrar arttırılması için öncelikle yurtdışında "mevadd-ı muzırradan imal" olunan ve sağlığa zararlı ispirotoların ithalatına yüksek gümrük resmi uygulanması gerektiği ifade edilmiştir. Gümrüklerle ilgili bu önleme ek olarak, ülke içinde ispiroto imalinin kolaylaştırılması ve arttırılması talebi de dile getirilmiştir.¹¹ Bütün bu başvurular çok açık bir şekilde göstermekte ki, ihracata yönelik üretim yapan Osmanlı üzüm üreticileri, ihracat olanaklarının daralması ile ellerindeki ürünü satamamış ve bu nedenle de büyük sıkıntı içine düşmüşlerdir. Anlaşılacağı üzere, geçimlerini üzümden sağlayan ahali, devletten durumlarına çözüm üretmesini beklemekte ve bunun da üzüme

7 Dış talep, özellikle de Fransa'nın artan ithalatı dolayısıyla İzmir bölgesinde üzüm üretiminin gelecekteki talebe uygun olmayacak biçimde arttığına 1880'lerin başında dikkat çekildiğini görüyoruz. "The Production of Smyrna Raisins", s. 1036.

8 Kurmuş, *age*, ss.165-166, 266. Osmanlı İmparatorluğu'nda filoksera ile mücadele konusunda ayrıntılı bilgi için bakınız, Keskin, *agm*, ss. 484-498. Filoksera'nın üzüm bağlarına verdiği hasar o kadar yüksek boyuttaydı ki, "1885-1902 yılları arasında Aydın Vilayeti sınırlarındaki 20 kazada toplam 762.000 dönüm bağın 550.000 dönümü" tahrip olmuştu. Keskin, *agm*, s. 502.

9 BOA, DH.MKT, 171/72 (23 Kasım 1893); BOA, BEO, 324/24241 (7 Aralık 1893)

10 BOA, DH.MKT, 48/34 (27 Mayıs 1893, 25 Kasım 1893); BOA, BEO, 324/24241 (7 Aralık 1893)

11 BOA, DH.MKT, 193/44

olan talebi tekrar arttırmakla mümkün olduğunu düşünmektedir. Üzüm üreticisinin talepleri nettir: Dâhilen ispiroto imalinin teşvik edilmesi, haricen ise yurtdışından gelecek ispirotalara yüksek bir gümrük vergisi uygulanması.

Osmanlı tarımının ve ihracatının en önemli ürünlerinden olan üzüm üretiminin karşı karşıya kaldığı bu ciddi sorunun Meclis-i Vükela gündemine de geldiği görülmektedir. İlgili Meclis-i Vükela kararında, Fransa hükümetince kuru üzümlerin gümrük resminin arttırılması sonucu Osmanlı ticaretinin uğradığı zararın ortadan kaldırılması ve bağcılık ile şarapçılığın gelişimi için esasen iki yol olduğu vurgulanmaktadır. İlk olarak, Memalik-i Ecnebiyye'ye ihraç olunacak ispiroto ve şaraplardan gümrük resmi alınmaması gibi bazı izinlerle yerli şarap ve ispirotaların yurtdışında tanınırlığının arttırılabileceği ifade edilmiştir. İhracat teşvikinin dışında ikinci bir yol olarak ise kuru üzümlerin “dâhilen sarfiyatını tezyide medar olmak için Avrupa'dan külliyyet üzere gelen ve birtakım mevadd-ı muzırrayı havi bulunan ispirotaların müskiratta men-i istimali” önerilmiştir.¹² Bütün öneriler ve taleplere baktığımızda, yurtdışından ispiroto ithalinin önlenerek kuru üzümlerin ülke içinde içki ve ispiroto yapımında kullanılması ile üretilen ürünlerin ihracı için bazı kolaylıklar sağlanması noktalarında ortaklaştıklarını görmekteyiz. Osmanlı bağcılığının içine düştüğü krizden çıkabilmesi ancak dâhili ve harici söz konusu önlemlerin alınması yoluyla mümkün olabilecekti.

2. İkinci Meşrutiyet'in İlanı Sonrası Gelen Talepler

Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde, sıklıkla 1893-1894 yılları arasında yoğunlaştığı görülen üzüm üreticisi taleplerinin, 1908 sonrasında yeniden canlandığını tespit etmekteyiz. İkinci Meşrutiyet pek çok toplumsal hareketi canlandırdığı gibi ithal malların rekabeti karşısında tutunmakta zorlanan Osmanlı üreticilerini de harekete geçirmiştir. Bu çerçevede 1909 yılı Mart ayında Edirne Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazı oldukça dikkati çekmektedir. Bahsi geçen yazıya göre vilayet dâhilinde çokça mevcut olan bağlar seneden seneye azalmış, hatta bunların birçoğu metruk halde kalmıştır. Bu durum yurtdışından gelen ispirotalardan pek ucuz fiyatla rakı, şarap ve konyak gibi alkollü içki imal edilmesinden ileri gelmektedir. Bunun üzerine, ispirotadan yapılan meşrubatın sıhhatte zararlı olduğu daha önce Vilayet Sıhhiye Müfettişliğinden bildirildiği için, ispirotaların ithali serbest bırakılmakla birlikte bunlardan alkollü içki imalini önlemek için içlerine gaz yağı konulması Meclis-i İdare-i Vilayet tarafından kararlaştırılmıştır. Ancak vilayete Mürefte Kaymakamlığı'ndan iletilen bir telgrafa göre ahali bu kararı da yetersiz bulmuş; ispirotaların içine eklenecek gaz yağının izalesi mümkün olup yine alkollü içki imalinde kullanılabileceğinden bahisle, ispirotonun ithaline katiyen meydan verilmemesini talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti de Edirne Vilayeti'nden kendisine iletilen bu talep karşısında, “hem bağlar mahsulâtının temin-i revacı hem de ahalinin muhafaza-i sıhhati için ispirotoya gaz yağı konulmasına müsaade itası” hakkında Maliye Nezareti'nin mütalaasını istemiştir.¹³ Maliye Nezareti 11 Ağustos 1909'da Dâhiliye'ye gönderdiği cevapta, telvin tedbirinin ithal olunan tüm ispirotalara uygulanmasının ticaret anlaşmaları uyarınca ecnebi ispirotalarının ithaline getirilen müsaadenin ihlali anlamına geleceğini ve bu durumun

12 BOA, MV, 80/60 (13 Haziran 1894)

13 BOA, DH.MKT, 2771/32. Aynı belgeden Tekfurdağı Mutasarrıflığı'nın pamukyağlarının zeytinyağına karıştırılmasını önlemek amacıyla içlerine gaz yağı konulması hususunda izin istediğini öğrenmekteyiz. Pamukyağlarının zeytinyağlarına karıştırılması bu dönemde öne çıkan bir gıda güvenliği meselesi olmuştur. Ayrıntılar için bakınız. Oya Gözel-Durmaz, “Osmanlı'da Gıda Güvenliği: Halk Sağlığı ve Uluslararası Ticaret Kiskacında Mahlûl Zeytinyağları Meselesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, LIV, 2019, ss. 277-305. Nisan ayına geldiğimizde Edirne Vilayeti'nin ispirotalar ve pamuk yağlarının içecek ve yiyecek yapımında kullanılmasını önlemek için içlerine gaz yağı konulması hususundaki talebini yinelediğini görmekteyiz. BOA, DH.MKT, 2798/31 (11 Nisan 1909).

1909 Tarihli İspirtolar Kanununun Kısa Hikâyesi: Osmanlı'da Üretici-Devlet İlişkileri ve İktisadi Bağımlılık Sorunu Üzerine Bir İnceleme

şikâyete yol açacağını ifade etmiştir. Müskirat vergisini toplayan Duyun-u Umumiye'ye de danışılarak verilen cevapta, şikâyete meydan vermemek için telvin işleminin bilhassa müskirat imalinde kullanılmak üzere ithal edilen ispirotolarla uygulanmaması istenirken, sanayide kullanılmak üzere ithal edilen ispirotolarla kullanılabileceği belirtilmiştir. Dâhiliye Nezareti de Edirne'ye bu çerçevede bir yanıt yazmıştır.¹⁴

Aynı sorundan muzdarip Limni'de, Meclis-i İdare-i Liva, beledi tababetten alınan müzekkereye dayanarak ispirotodan mamul müskiratın sıhhat-i umumiyeye zararlı olması nedeniyle Limni Adası'na gelen ispirotoların müskirat üretiminde kullanımına imkân kalmayacak surette içlerine gaz yağı eklenmesi kararını almıştır. Ancak bu karara karşı müskirat sahipleri başvuruda bulununca, söz konusu karar usul ve nizama aykırı ve hazine ile ispiro sahiplerini zarara uğrattığı denilerek Midilli Duyun-u Umumiye Nezareti tarafından kararın kaldırılması gerektiği livaya bildirilmiştir. Bu durum karşısında Limni Mutasarrıflığı, her ne kadar almış oldukları karar yürürlükteki usule aykırı görünüyorsa da, bazı tedbirlerin alınmasının elzem olduğunu ifade etmiştir. Dışarıdan adaya getirilen ispirotolardan rakı ve konyak imal edilmekte olduğunu ve bu nedenle de ada üzümlerinden üretilen ve ihraç edilen şarap ve rakının fiyatının düştüğünü vurgulayan Limni Mutasarrıflığı, bu şartlar altında ahalinin bağ yetiştirmek hususundaki heveslerinin kırıldığının altını çizmiştir. Adaya getirilecek ispirotoların içine gaz dökülerek sahiplerine o şekilde verilmesinin uygun bir önlem olacağını tekrar belirten yerel yönetim, bu uygulama ile amaçlanan adaya ispiro ithalini engellemek değil sıhhat-i umumiyenin ve bağıcılığın korunması olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla da mahallinde alınan tedbirlerin devamının uygun olup olmadığını 1909 yılı Şubat ayında Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ne sormuştur. Vilayet yönetiminin başvuruyu Dâhiliye Nezareti'ne iletmesinin ardından, Nezaret de bu talebi Rüşumat Emaneti'ne yönlendirmiştir.¹⁵ Başvuruyu değerlendiren Rüşumat Emaneti Kimyagerliği, gümrüklerce uygulanan yürürlükteki Muayene-i Sıhhiye Nizamnamesi'nde ispirotolar hakkında bir açıklama olmaması nedeniyle ispirotoların gümrüklerden serbestçe geçtiğini; bu nedenle de adada tatbiki arzu edilen usulün devamının caiz olmayacağı kanaatini paylaşmıştır.¹⁶

Gerek Edirne gerekse Limni'den gönderilen başvurularda dikkati çeken nokta yerel yönetimlerin merkezi bir kararı beklemeden ahalinin içinde bulunduğu sıkıntıya çözüm üretebilmek adına harekete geçmeleridir. Bu kapsamda idare meclislerince ispirotanın içki yapımında kullanımını engellemek için içlerine gaz yağı katılması kararı alınmıştır. Yine ilgili başvurularda yerel yönetimlerin kendilerine dayanak olarak iki noktayı seçtikleri görülmektedir: Sıhhat-i umumiyenin korunması ve bağıcılığın gelişimi. Yani taleplerini dile getirirken kamu sağlığı ve üreticilerin refahının korunması gerektiği vurguları iç içe geçmiş durumdadır. Ayrıca her iki yerel yönetim de Vilayet Sıhhiye Müfettişliği ve Belediye Tababet gibi kamu sağlığı uygulamalarının yerel aktörlerince desteklenmişlerdir. Yine ilgili yazışmalar üzüm üreticilerinin ithal malların rekabeti karşısında gitgide kötüleşen ekonomik durumunu da çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Yıllardır süren bu sorun karşısında, üreticilerin artık bağıcılığı bıraktığı veya bırakma noktasına geldiği görülmektedir.

14 Sanayide kullanılmak üzere ithal edilen ispirotolardan, müskirattan alınan resm-i miri alınmıyordu. Bunların müskirat imalinde kullanılması hazinenin vergi kaybı anlamına geldiği için, telvin işlemine sanayide kullanılmak üzere ithal edilen ispirotolarla izin verilmiştir. BOA, DH.MKT, 2900/98

15 BOA, DH.MKT, 2799/68; BOA, DH.MKT, 2816/74

16 BOA, DH.MKT, 2816/74. Dahiliye Nezareti de Rüşumat Emaneti'nden aldığı cevabı Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'ne 1909 yılı Mayıs ayında iletmiştir.

3. İspirtolar Kanunu'nun Kabul Edilişi ve Sonrası

Üzüm üreticilerinin yerel yönetimlerce dile getirilen talepleri hükümet cephesinde de yankı bulmuştur ki 15 Ağustos 1909 günü İspirtolar Kanunu tasarısı Meclis-i Mebusan gündemine getirilmiştir. Mecliste yapılan görüşmelerde yurt dışından getirilen ve içinde zararlı maddeler bulunan ispirotoların hem sıhhat-i umumiyeye hem de bağıcılığa zarar verdiğinin altı çizilmiştir. İthalatı 16 milyon kilograma varan bu ispirotolar nedeniyle çok üzüm bağının söküldüğü ve bağıcılıkla meşgul olan bilumum Aydın Vilayeti ahalisinin de 1311 (1895-1896) yılından beri senede 3-4 defa bu mevzu ile alakalı başvuruda bulunduğu da yine ilgili görüşmelerde Müskirat Encümeni'nden İsmail Sıtkı Bey (İzmir milletvekili) tarafından belirtilmiştir. İsmail Sıtkı Bey, sıhhat-i umumiyenin korunması için alınacak bu tedbire diğer devletlerin de itiraz etmeyeceği çünkü ispiro ithalatının tamamen yasaklanmayacağı görüşündedir: "Yalnızca üzümünden üretilmemiş ve muzır olduğu fennen sabit olan ispirotoların ithalinde bunun müskirat imalinde kullanımını önlemek için maddelere sırf bir koku vermek için diğer bir madde ile tahlit edilmesini öneriyoruz."¹⁷ İsmail Sıtkı Bey gibi, görüşmelerde söz alan Biga milletvekili Arif İsmet Bey de halk sağlığının ve Osmanlı bağıcılığının korunması vurgularını bir arada yaparak kanun lehinde düşüncelerini ifade etmiştir.¹⁸ 19 Ağustos'ta tekrar meclis gündemine gelerek kimi maddelerinde değişiklik yapılan kanun tasarısı, 30 Ağustos 1909'da *Takvim-i Vekayi'* de yayınlanarak ilan edilmiştir.¹⁹

Ancak 4 ay sonra hükümet, bu kez kanunun uygulanmaması amacıyla meclise başvurmuştur. Maliye Nazırı Cavid Bey, Meclis'e verdiği izahatta hükümetin ciddi bir "imkânsızlık ve mecburiyet karşısında bulunduğunu" ifade ederek, kanunun tatbikinde biri fenni ve diğeri ahdi iki müşkülât karşısında kaldıklarını açıklamıştır. Kanuna göre üzümünden başka maddelerden üretilen ispirotolar yalnız sanayide kullanılmak üzere ithal edilebilecekti. Ancak Cavid Bey, tasfiye edilmiş olarak ithal edilen ispirotoların üzümünden mi başka maddeden mi yapıldığının fennen tespit edilemediğini kimyagerlerin ve rüsumat müşavirinin gönderdiği raporlardan öğrendiklerini belirtmiştir. İkinci müşkülât ise Osmanlı Devleti'nin 1861 ve 1862 yıllarında çeşitli devletlerle imzaladığı ve söz konusu devletlere tuz, tütün, barut, silah ve savaş mühimmatı gibi belirli eşyalar dışında kalan ürünlerini Osmanlı ülkesine serbestçe ihraç etme hakkı tanıyan ticaret anlaşmalarından kaynaklanmaktaydı. İspirtolar Kanunu ile üzüm ve ürünleri dışında kalan ispirotoların ithaline getirilen kısıtlamaların bu ticari anlaşmalarla tezat teşkil ettiğinin altını çizen Cavid Bey'in diğer devletlerin müteakabiliyet esasında Osmanlı mahsulât ve mamulâtına karşı benzer bir muamele uygulamasından çekindiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle de ispirotolar Kanunu'nun uygulanması geçici bir süre için tehir edilmiştir.²⁰ Osmanlı meclisinin üzüm üreticilerinin yıllardır dile getirdikleri sorunlara çözüm getirebilmek amacıyla kabul ettiği bu yasal düzenleme, Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlılığı ortadan kaldıramadığı için uygulanamamıştır. Gümrükleri üzerinde bağımsız bir devletin sahip olması gereken kontrol ve belirleyiciliği çoktan kaybeden Osmanlı Devleti, yerli üreticiyi koruma imkânlarını da beraberinde kaybetmişti. İspirtolar Kanunu, bu emperyalist çemberi kırıp üreticilere nefes

17 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 6, İctima Senesi 1, 134. İnikad (2 Ağustos 1325), ss. 452-453.

18 *Age.*, s. 454.

19 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 6, İctima Senesi 1, 138. İnikad (6 Ağustos 1325), ss. 571-572; *Düstur*, Tertib-i Sani, Cilt 1, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329, ss. 645-648.

20 Meclis'in kabul ettiği İspirtolar Kanunu'nun bu şekilde rafa kaldırılması milletvekillerinin Cavid Bey'e çok ciddi eleştiriler getirmesine yol açmıştır. İlgili meclis görüşmeleri için bakınız. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 1, İctima Senesi 2, 16. İnikad (5 Kanun-u Evvel 1325), ss. 323-337. 1861 Ticaret Anlaşmaları için bakınız. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII. Cilt, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, TTK Basımevi, Ankara, 2003, ss. 260-261.

1909 Tarihli İspirtolar Kanununun Kısa Hikâyesi: Osmanlı'da Üretici-Devlet İlişkileri ve İktisadi Bağımlılık Sorunu Üzerine Bir İnceleme

aldırabilmek için yapılmış bir girişim olsa da, akıbeti olumlu olmamış; aksine devletin sınırlılıklarını çok acı bir şekilde ortaya koymuştur.

Osmanlı arşiv belgelerinden takip edebildiğimiz kadarıyla, kanunun bu şekilde askıya alınmasında Avusturya Sefareti'nin 1909 yılı Ekim ayındaki itirazı etkili olmuştur. İlgili yazısında, 1862 senesinde Osmanlı ve Avusturya-Macaristan devletleri arasında imzalanan ticaret anlaşmasının 6. maddesini dayanak gösteren sefaret, söz konusu maddede yer alan "Avusturya'nın bilcümle mahsulât-ı arziyye ve sanayisiyle her nevi emtia-i ticariyesi ve sairesi...memalik-i Osmaniye'nin bila-istisna her tarafına kabul edilecektir" şeklindeki ifade uyarınca ispiro ithalatının yasaklanamayacağını ifade etmiştir. Anlaşmaya göre inhisar altında veya memnu olmayan bütün mahsulât ve mamulâtın serbest bir şekilde Osmanlı gümrüklerinden geçmesi gerekiyordu. Üzüm ve üzüm ürünleri dışında maddelerden yapılan ispirotoların kanuna göre ancak sanayide kullanmak için ithal olunabileceğini, oysaki Osmanlı Devleti'nde sanayide zaten pek ispiro kullanılmadığını belirten Avusturya Sefareti, İspiro Kanunu'nun uygulanmasının Avusturya-Macaristan menşeli alkollerin Osmanlı'ya girişinin tamamen men edilmesi sonucunu doğuracağını iddia etmiştir. Ayrıca, hiçbir devletin gümrük nizamı, üzümden yapılan ispirotolar ile üzüm dışı maddelerden yapılan ispirotolar arasında bir fark ortaya koymamıştır diyerek itirazını kuvvetlendirmeye çalışan sefaret, bilimsel olarak da üzüm ve ürünlerinden imal edilmiş ispirotoların, başka maddelerden imal edilmiş ispirotolardan kimyevi tahlil ile ayırt edilemeyeceği görüşünü savunmuş ve buradan hareketle kanunun uygulamaya konmamasını istemiştir. Bu itirazı değerlendiren İstişare Odası ise, önemli olan ispirotonun hangi malzemeden yapıldığı değil, hangi tip ispirotonun sağlığa zararlı bulunduğunu bilimsel olarak ispat edebilmektir diyerek; üzüm ve ürünlerinden başka maddelerden üretilen ispirotoların ithalatının sınırlanabilmesi için sıhate zararlı olduklarının ispat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Eğer ki sıhate zararlı oldukları ispat edilebilirse, bunların ülkeye girişi ve dâhilde kullanımı ilgili anlaşmalara rağmen men edilebilir görüşünü savunmuştur. Pamukyağları için bu kapsamda bir uygulama olduğuna dikkat çekilerek ispirotoların da sağlığa zararlı değilse ister üzümden ister başka maddeden yapılsın serbestçe ithal edilebileceği; sıhate zararlı olanlarının ise ancak sanayide kullanılacak bir hale getirilerek tahlit ve telvin edilebileceği belirtilmiştir.²¹ Söz konusu yazışmalarda açıkça görüldüğü üzere, Avusturya Sefareti'nin 1862 Ticaret Anlaşması'nı dayanak göstererek yaptığı itiraz Osmanlı yetkilileri katında da karşılık bulmuş ve yerel üzüm üreticilerini korumak için yapılan düzenlemede geri adım atılmak zorunda kalınmıştır. Üzüm ve ürünleri dışında maddelerden üretilen ispirotoların sağlığa zararı fenni yöntemlerle ispat edilemediği için kanunun uygulanması askıya alınmıştır. İstişare Odası'nın yaptığı yorumda, devletin iktisadi bağımlılığı ile barışık bir değerlendirme yapması bu noktada dikkatten kaçmamaktadır. Üzüm üreticilerinin gitgide bozulan ekonomik durumlarına çözüm bulma arayışı gündem dışı kalırken, ithalata getirilecek sınırlama sağlığa zararlı olma koşuluna bağlanmıştır. Böyle olunca da konu sosyo-ekonomik bağlamından kopararak, teknik bir mesele düzeyine indirgenmiştir.

Kanunun kabul edilişi ile askıya alınması arasında geçen 4 aylık süreçte üzüm üreticilerinin ispiro ithaline karşı tepkilerinin devam ettiğini görmekteyiz. Temsilcisi olduğu bölgenin sorunlarını dile getirmeye çalışan Manisa mebusu İlhami Bey, bu kapsamda Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e bir telgraf ile başvurarak, ispirotolar nizamnamesinin henüz tatbik edilmemesi yüzünden ahalinin "pek ziyade heyecanda bulduklarını" ifade ederek, duruma çözüm getirilmesini talep etmiştir. Bu telgraf üzerine Aydın Vilayeti'ne

21 BOA, HR.İD, 1871/85; BOA, HR.HMŞ.İŞO, 90/59; BOA, DH.MUI, 28.1/64 (1 Kasım 1909). Bu itiraz üzerine Dâhiliye Nezareti, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne başvurarak konuyla alakalı görüşünü istemiştir.

yazan Dâhiliye Nezareti, nizamnamenin bazı maddelerinin tefsiri için Meclis-i Vükela kararıyla Şura-yı Devlet'e havale edilmesi nedeniyle şimdilik tatbik edilemediğinin orada lazım gelenlere anlatılarak heyecanın teskinine çalışılmasını ve mebus İlhami Bey'e de konuyla alakalı malumat verilmesini istemiştir. Aydın Vilayeti tarafından nezarete gönderilen yanıtta anlıyoruz ki Manisa'da ahalinin tepkisi heyecan durumunun ötesine geçmiş ve Manisa Boykot Cemiyeti tarafından ecnebi ispirotlarının boykot edildiğine dair, "hükümete haber verilmeksizin ilan varakaları tab' ve talik" edilmiştir. Bu ilanların müsaderesi ve boykotun menî için liva mutasarrıflığına yazılmış ve mutasarrıflık da boykotun kaldırıldığını bildirmiştir.²²

Avusturya-Macaristan mallarına karşı uygulanan 1908 boykotunda Gördes Boykotaj Cemiyeti de yerli üzüm kullanımı çağrısı yapmış; helvacı esnafı, ithal şeker kullanımı yerine yerli üzümleri kullanarak üretim yapmaya başlamıştır. Dolayısıyla, boykot uygulanarak yerli üzüm mahsulâtının kullanımının teşvik edilmesi çağrıları ilk değildir ve İzmir bölgesi 1908 boykot hareketinin en önemli merkezlerinden biri olarak bu konuda ciddi bir deneyime sahiptir.²³ Manisa Boykotaj Cemiyeti'nin İspirtolar Kanunu meselesiyle boykot çağrısını yinediği ve bu yolla yerli üzümlerin kullanımı konusunda kitle desteğini sağlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Manisa'da yurtdışından getirilen ispirotlara karşı yapılan boykotaj yasaklanmışsa da ahalinin meşrutiyet döneminin önemli kitlesel eylem biçimlerinden boykotu, yerel üzüm üretimi ve üreticisini korumak amacıyla kullanmış olması önemlidir. Hükümet ise kimi ekonomik zorunluluklardan kaynaklansa da yabancı devletlerle ilişkilerini bozmamak için üreticilerin bu kendiliğinden tepkisini engelleyerek bir anlamda üreticiyi karşısına almayı yeğlemiştir. 1908 boykotunda iktidar desteği boykotun gelişimi ve yaygınlaşmasında önemli bir paya sahipken yerel yönetim ile yapılan yazışmalardan anladığımız kadarıyla ispiroto boykotu yerelde kendiliğinden örgütlenen bir hareket olmuştur.²⁴

İspirtolar Kanunu'nun rafa kaldırılmasının ardından ahalinin şikâyetleri kesilmediği için yerel yönetimlerden yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyulduğu yolunda talepler gelmeye devam etmiştir. Kosova Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir belgede, meyhanecilerin meşrubatta kullandıkları ispirotların mağşuş olduğu ve mağşuş ispirotoyla imal edilen içkilerin zararları ifade edilmiştir. Vilayet, önlem almak istese de ispirotlar hakkında bir kanun hazırlanıp kabul edilmedikçe meşrubat-ı küliyyenin saflığını temin edemeyeceklerini ve bu nedenle alkol hastalığının tahribatının sınırlanamayacağını belirterek, yeni bir kanun hazırlanması hususundaki beklentilerini Osmanlı merkezine iletmıştır.²⁵ Benzeri bir şekilde Urla kazası ahali de bölge üzümlerinin dâhilde ve hariçte temin-i revacı için çeşitli önlemlerin alınmasını istediği bir başvuru yapmıştır. Söz konusu başvuruda İspirtolar kanununa atif yapılarak, üzümlerin ülke içinde temin-i revacı için kanunun mevki-i icraya konması talebi dile getirilmiştir. Bu başvurunun Dâhiliye Nezareti'ne iletilmesinin ardından Dâhiliye ve Maliye Nezaretleri arasında yapılan görüşmelerden öğrendiğimize göre ecnebi ispirotları için yeniden bir kanun layihası tanzim edilmekteydi.²⁶ Her ne kadar bu kanun layihasının akıbetini bilemesek

22 BOA, DH.MUİ, 24.2/11; BOA, DH.MUİ, 30.1/48

23 Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 154, 322.

24 1908 sonrası Avusturya-Macaristan menşeli ithal ürünlere karşı yerli ürünlerin kullanımı vurgusunu taşıyan boykot hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Çetinkaya, *age*; Donald Quataert, "Avusturya-Macaristan'a Karşı Boykot", *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, ss.189-225.

25 BOA, DH.MUİ, 69.1/62

26 BOA, DH.MUİ, 74.2/1

1909 Tarihli İspirtolar Kanununun Kısa Hikâyesi: Osmanlı'da Üretici-Devlet İlişkileri ve İktisadi Bağımlılık Sorunu Üzerine Bir İnceleme

de ilgili arşiv belgelerinden Haziran ve Temmuz 1910 tarihi itibarıyla hükümetçe yeniden tanzim edilen ispiroto kanunu layıhasının Meclis-i Mebusan'da Encümen-i Mahsus'ta tetkik edildiğini öğrenmekteyiz. Dış müdahalenin bu sefer daha kanun encümünde görüşülürken devreye girdiğini, Almanya Sefareti'nin yeni ispiroto kanununda patatesten çıkarılan Alman ispirotalarının kullanımı ve ithalatının engellenmemesi hususunda Osmanlı hükümetinin ihtimam göstermesini isteyen başvurusundan anlamaktayız.²⁷

1910 yılı Ocak ayına ait bir belgeden ithal ispirotolar hakkında cari olan uygulamayı da takip edebilmekteyiz. Söz konusu belgeye göre, yabancı devletlerden içki imali için Müskirat Nizamnamesi'nde²⁸ belirtilen vergilerin ödenmesi şartıyla ispiroto ithal edilebilmekteydi. Sanayide kullanılmak üzere ithal olunan ispirotoların ise masrafı mal sahibine ait olmak üzere de-natüre edildikten sonra ithalat resminden başka hiçbir vergiye tabi tutulmaması gerekiyordu. Müskirat resm-i miri gelirinin Duyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılacağı da yine belgede ifade edilmiştir.²⁹

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli tarımsal faaliyetlerinden biri olan üzüm üretimi, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonominin giderek dünya iktisadi sistemine eklenmesinin ve yapılan serbest ticaret anlaşmalarının etkisiyle ihracat odaklı bir gelişim sergilemiştir. Bu kapsamda yurtdışından gelen talebe bağlı olarak üretim gibi ihracat da artmıştır. Ancak ihracata bağlı olarak artan üretim, dış talebin özellikle 1890'lardan itibaren azalması sonucu Osmanlı üzüm üreticilerini çok ciddi bir krizin içine sokmuştur. Ellerindeki ürünü ihraç edemeyen üreticiler büyük sıkıntı içine düşmüşler ve sıkıntılarını çözüm bulması için yerel yönetimler nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrası tekrar yoğunlaşan bu başvurular, 1909 yılı Ağustos ayında İspirtolar Kanunu'nun kabul edilmesi ile hedefine ulaşmıştır. Üzüm ve ürünlerinden başka maddelerden üretilen ispirotoların ancak sanayide kullanılmak şartıyla ithal edilebileceğini belirten kanun, yurtdışından ispiroto ithalatını sınırlayarak ispiroto imalinde yerel üzümlerin kullanımını teşvik etmeyi amaçlamıştır. İspirtolar Kanunu, bu özelliği ile milli iktisat anlayışının yansımaları bulduğu bir düzenlemedir. Üzüm üreticilerinin uzun yıllardır içinde bulunduğu sıkıntıya ithalata kısıtlama getirip yerli ürünlerin kullanımını teşvik ederek çözüm bulma arayışının bir sonucudur.

Ekonomisi 1840'lardan itibaren serbest ticarete açılmış ve yerli ürünleri korumada sıkıntı yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nda bu kanun aracılığıyla ekonomide korumacı bir zihniyete adım atılmış olması dikkat çekicidir. Doğan Çetinkaya'nın haklı olarak belirttiği gibi Türk tarih yazımında milli iktisat politikaları esas olarak, ekonomiyi Müslümanlaştırma-Türkleştirme adına pek çok adım atıldığı Birinci Dünya Savaşı ile ilişkilendirilmektedir. Ancak 1908 sonrası yabancı ürünlere karşı "milli" ürünlerin kullanılması ve ithal ürünlere karşı boykot uygulanması çağrısı yapan hareketler milli iktisat düşüncesinin uyanışı

27 BOA, BEO, 3777/283240

28 14. Madde: "Memalik-i ecnebiyyeden arak imali için vürud eden ispirotoların hin-i idhalinde resm-i gümrüğünden maada bir kıyyesi iki kıyye arak itibarıyla beher kıyye ispirotodan peşin olarak otuz iki para resm-i miri alınır...". 16. Madde: "Resm-i mirisi verilmiş olan müskirattan bir mahalde nam-ı aherle başka hiçbir gune resm alınmaz ve yalnız bir iskeleden sefineye hin-i tahmilinde gümrük nizamına tevfikan resm-i gümrüğü alınır." "Müskirat Resm-i Mirisi Hakkında Nizamname (13 Ağustos 1297/25 Ağustos 1881)", *Düster*, Zeyl 2, İstanbul, 1299, ss. 54-55.

29 BOA, DH.MUI, 52.2/8.

ve toplumsal karşılık bulması açısından oldukça önemlidir.³⁰ Temel hedefi Osmanlı üreticilerini korumak olan, İspirtolar Kanunu da bu çerçevede değerlendirilmesi gereken bir düzenlemedir. Kanun aşağıdan gelen taleplerin üst politika alanında ne kadar etkili olduğunu görmek açısından da önem arz etmektedir. Üreticilerin ve onların taleplerini merkeze ileten yerel yönetimlerin ısrarlı başvuruları ve talepleri, kanunun içeriğini doğrudan şekillendirmiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte mecliste bölgesinin sorunlarını dile getirme fırsatı bulan vekiller, meclisi yıllardır yapılan başvuruları dikkate almaya teşvik etmiş, meclis de yerli üretimi gözeten bu kanunu büyük destekle kabul etmiştir. Meclisin henüz yeni açıldığı bu dönemde "milli iktisat" kavramının Osmanlılık temelli algılandığının da altını çizmek gerekir. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sürecinde uygulanan politikalarından farklı bir öze sahip olduğu muhakkaktır. Ancak her ne kadar milliliğin içeriği değişse de bu kanun ithalata getirdiği kısıtlama ve yerli ürünlerin kullanımını teşvik eden içeriği ile Milli İktisat anlayışının bir yansımasıdır. Fakat çok sayıda üreticiyi doğrudan etkileyen bu kanun, yabancı devletlerin itirazları sonucu hayata geçememiş, kanunun kabulünden 4 ay sonra hükümetin talebi ile uygulanması tehir edilmiştir. Bir kanunun kabul edilmesine rağmen yabancı devletlerin itirazları nedeniyle uygulanamaz hale gelmesi, bu devletlerden gelebilecek yaptırımlar karşısında hükümetin geri adım atması iktisadi bağımsızlık meselesinin Osmanlı Devleti açısından ne kadar büyük bir yara haline geldiğini çok açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Mali bağımsızlığını sağlayamayan bir devletin, siyasi bağımsızlığını da koruyamadığı bu kanunun kısa hikâyesi üzerinden rahatlıkla takip edilebilmektedir.

Kaynakça

Arşiv belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, 324/24241; BOA, BEO, 3777/283240; BOA, DH.MKT, 171/72; BOA, DH.MKT, 193/44; BOA, DH.MKT, 2771/32; BOA, DH.MKT, 2798/31; BOA, DH.MKT, 2799/68; BOA, DH.MKT, 2816/74; BOA, DH.MKT, 2900/98; BOA, DH.MKT, 48/34; BOA, DH.MUİ, 24.2/11; BOA, DH.MUİ, 28.1/64; BOA, DH.MUİ, 30.1/48; BOA, DH.MUİ, 52.2/8; BOA, DH.MUİ, 69.1/62; BOA, DH.MUİ, 74.2/1; BOA, HR.HMŞ.İŞO, 90/59; BOA, HR.İD, 1871/85; BOA, MV, 80/60

Yayımlanmış Eserler

"Smyrna Raisins", *Journal of the Society for Arts*, vol. 30, no. 1554 (September 1, 1882), s. 964.

"The Production of Smyrna Raisins", *Journal of the Society for Arts*, vol. 31, no. 1615 (November 2, 1883), ss. 1035-1036.

Çetinkaya, Doğan, (2004), *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Çetinkaya, Doğan, (2014), *The Young Turks and the Boycott Movement*, I. B. Tauris, London, 2014.

Düstur, Tertib-i Sani, Cilt 1, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1329.

Düstur, Zeyl 2, İstanbul, 1299.

Eisen, Gustav, (1890), *The Raisin Industry, A Practical Treatise on the Raisin Grapes. Their History, Culture and Curing*, H. S. Crocker & Company, San Francisco, 1890.

30 Doğan Çetinkaya, *The Young Turks and the Boycott Movement*, I. B. Tauris, London, 2014, ss. 79-82. Milli iktisat politikasının gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

1909 Tarihli İspirtolar Kanununun Kısa Hikâyesi: Osmanlı'da Üretici-Devlet İlişkileri ve İktisadi Bağımlılık Sorunu Üzerine Bir İnceleme

- Gözel-Durmaz, Oya, (2019), "Osmanlı'da Gıda Güvenliği: Halk Sağlığı ve Uluslararası Ticaret Kiskacında Mahlût Zeytinyağları Meselesi", *Osmanlı Araştırmaları*, LIV, 2019, ss. 277-305.
- Karal, Enver Ziya, (2003), *Osmanlı Tarihi VII. Cilt, Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, TTK Basımevi, Ankara, 2003.
- Keskin, Özkan, (2015), "Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Filoksera ile Mücadele", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015, ss. 479-505.
- Kurmuş, Orhan, (2007), *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 1, İçtima Senesi 2, 16. İnikad (5 Kanun-u Evvel 1325).
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 6, İçtima Senesi 1, 134. İnikad (2 Ağustos 1325).
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 6, İçtima Senesi 1, 138. İnikad (6 Ağustos 1325).
- Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Zerbamat Basımevi, Ankara, 1939.
- Pamuk, Şevket, (1995), *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 1*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 1995.
- Quataert, Donald, (2017), "Avusturya-Macaristan'a Karşı Boykot", *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, ss.189-225.
- Toprak, Zafer, (1982), *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- Tunaya, Tarık Zafer, (2009), *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3 İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

MÜZE-İ HÜMÂYUN MÜDÜRÜ DR. PHILIPP ANTON DETHIER’NİN OSMANLI MAARİF NAZIRLARI DÖNEMİNDEKİ (1872-1881) FAALİYETLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

AN EVALUATION ON THE ACTIVITIES OF PHILIPP ANTON DETHIER THE MANAGER OF MÜZE-İ HÜMÂYUN DURING THE TIME OF OTTOMAN EDUCATION MINISTERS (1872-1881)

Meltem Begüm SAATÇI ATA**

Geliş Tarihi/Received:19.10.2020

Kabul Tarihi/Accepted:24.12.2020

SAATÇI ATA, Meltem Begüm, (2021), “Müze-i Hümâyun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier’nin Osmanlı Maarif Nazırları Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Belge Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 459-482.

Öz

Osmanlı Devleti’nde modern anlamda bir müze olarak kabul edilen Müze-i Hümâyun’un kuruluş girişimi 1846-47, resmi açılış tarihi ise 1869 olarak kabul edilir. Osmanlı Maarif Nezareti’ne bağlı olan bu müzenin ilk iki müdürü Edward Goold ve Pio Francesco Carlo Terenzio, üçüncü müdürü ise Philipp Anton Dethier olmuştur. Berlin’de Friedrich Wilhelm Üniversitesi Felsefe fakültesinde öğrenim görmüş olan Philipp Anton Dethier (1803-1881), Osmanlı Devleti topraklarında ve hizmetinde çalışmaya başlamadan önce Almanya ve Fransa’da öğretmenlik ve Almanya’da yayıncılık yapmıştır. Tarih alanında doktora derecesine sahiptir. 1847 sonrası İstanbul’a gelen Dethier, öğretmenlik ve müdürlük yaptığı Avusturya okulundaki çalışmaları dışında İstanbul’un arkeoloji tarihi ile ilgili çalışmalar da yapmıştır. Bu çalışmalarının kazıbilimi ile sınırlı kalmadığı ve yayın olarak da değerlendirildiği görülmektedir. 20 yıldan uzun süredir İstanbul’da bulunduğu sürede arkeoloji alanında yaptığı çalışmaları ve dönemin siyasi hayatına etki eden özellikle yabancı kişilerle yakınlığının sağladığı gücün de desteğiyle Philipp Anton Dethier Ağustos 1872’de Müze-i Hümâyun müdürü olarak atanmıştır. Döneminde Osmanlı Devleti’nde başka kurumlarda sık sık idari personel ve yönetici değişikliği yapılıyor olmasına rağmen uzun süre bu görevini devam ettirmiş olan Dethier 8 yıl 7 aylık müdürlüğü döneminde 15 Sadrazam ve 9 Maarif Nazırı ile çalışmıştır. Osmanlı Devleti’nde modern anlamda bir müze kurulması için çalışmaları ve müzecilik eğitimi alanında girişimleri olmuştur. 1874 tarihli Âsar-ı Atika Nizamnâmesi ve Müze Mektebi açma girişimi Dethier döneminde yaşanmış önemli gelişmelerdir. Philipp Anton Dethier’nin bir başka özelliği ise Osman Hamdi Bey’den önceki gelişmelerde etkili olan Osmanlı Devleti’nin son yabancı müze müdürü olmasıdır. Osmanlı Devleti’nde Osman Hamdi Bey ile köklü bir değişime uğrayan arkeoloji ve müzecilik çalışmalarının temellerinin atıldığı dönemdeki en önemli Müze-i Hümâyun müdürü 1872-1881 yılları arasında görevde bulunan Philipp Anton Dethier’dir.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Maarif Nezareti, Çinili Köşk, Müze-i Hümâyun, Philipp Anton Dethier.

*Bu makale, 10-12 Ekim 2019 tarihleri arasında Bolu’da düzenlenen VI. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu’nda sunulmuş olan bildirden üretilmiştir.

** Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Antalya, melbesa@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1679-8892>).

Abstract

The attempt date for the establishment of Müze-i Hümâyun accepted as the modern museum in the Ottoman Empire is accepted as the year 1846-47, and the official opening date for the establishment as the year 1869. The first director of this Museum was Edward Goold, the second was Pio Francesco Carlo Terenzio and then Philipp Anton Dethier became the last foreign director of this Museum. Dethier (1803-1881), who studied philosophy at the Friedrich Wilhelm University in Berlin, was a teacher in Germany and France and a publisher in Germany before he started to live and to serve in the territory of the Ottoman Empire. He had a PhD in History. After 1847, Dethier came to Istanbul, where he worked as a teacher and later as a director at the Austrian school. He also made archaeological researches and studies here. These studies were not limited with the archaeological excavations but they were published also. With the strength of his archaeological studies during his stay more than 20 years in İstanbul and also with the support of the politically effective persons both native and especially foreign, in August 1872, he was appointed as the director of the Müze-i Hümâyun. Although in the other institutions of the Ottoman Empire the administrators and other staffs were changed frequently, he worked with 15 Grand Viziers and 9 Ministers of Education during his 8 years and 7 months of office. He had works for the establishment of a modern museum and attempt for the museology education in the Ottoman Empire. The official regulation called Âsar-ı Atika Nizamnamesi dated 1874 and the attempt of opening the Museum School were two important developments of his time. Dethier is the last foreign director of Müze-i Hümâyun between 1872 and 1881. He had an important role during the developments before Osman Hamdi Bey by whom the radical changes in the archaeological activities and museology began.

Keywords: *Archaeology, Ministry of Education, Çinili Köşk, Müze-i Hümâyun, Philipp Anton Dethier.*

A. GİRİŞ

Türkler arasında daha önceki dönemlerinde de eski eserlerin korunması anlayışı mevcut¹ ise de modern anlamda, halka açık ve devlet tarafından yürütülen ilk müze olan Müze-i Hümâyün'un kuruluşu Osmanlı Devleti son yüzyılında Tanzimat dönemine denk gelir. Osmanlı Devletinde kurulan bu ilk müze, koleksiyon zenginliği açısından Avrupa'dakilerden daha fakir sayılmazdı. Bunda, Osmanlı Devleti topraklarının üzerindeki tarihi zenginlik etkili olsa da Müze-i Hümâyün'un yöneticilerinin icraatı da etkili olmuştur.

1839'da Galatasaray Mekteb-i Tıbbîye-i Fünun-ı Şahane'de açılmış olan Tarih-i Tabii müzesi² örneği Osmanlı Devleti'nde daha Tanzimat döneminin başından itibaren müzecilik anlayışının ve gerekliliğinin farkında olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ancak, bu müzeye ait veriler 1848'de çıkmış bir yangın nedeniyle yok olmuştur. Bu müze girişiminin başında bulunan Charles Ambroise Bernard'ın (1808-1844) veya Friedrich Wilhelm Noe'nin (1798-1858)³ Avusturya ve Alman kökenli olmaları dikkate değerdir. Zira, Osmanlı Devleti'nde müzecilik alanındaki gelişmelerde Avusturya ve Almanya önemli örnekler olmuştur⁴.

Osmanlı Devleti tarafından modern anlamda bir müzenin kuruluşu ise, 1846-47'de Aya İrini'de antika toplanmaya başlamasını sağlamış olan Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa'nın eseri olarak kabul edilir⁵. Lamartine tarafından *Voyage en Orient*⁶ adlı eserinde 20 Haziran 1833'te İstanbul'da gördüğü ve 'halis bir Avrupalının bütün eşkâliyle kaydettiği' ve zamanının çok ilerisinde bir adam olarak ifade edilen Fethi Ahmed Paşa'nın eğitimi, askeri ve bürokratik nedenlerle yurtdışı deneyimi ve elbette dünya görüşü bu girişiminde etkili olmuştur. Özellikle Viyana ve Paris'te sefirlik görevlerinde bulunması müzenin kuruluşunda onun ufku genişletmiştir. Örneğin 1869'da silah müzesi olarak hizmete girmiş olan Viyana Askeri Tarih Müzesi geçmiş 1848-49'e kadar gitmektedir. Bir başka deyişle Fethi Ahmed Paşa'nın bu girişiminin zamanının eşdeğer müzecilik atılımlarından daha erken olduğu söylenebilir. 1845'te Tophane-i Amire Müşirliğine atandığında "eslaha ambarının bir köşesinde bir müze nüvesi kurmak fikir ve mülahazası"⁷ni gerçekleştirme fırsatı bulmuştur. Bu girişim sadece Fethi Ahmed Paşa'nın eseri değildir. Örneğin Sultan Abdülaziz'in Temmuz 1867'de gerçekleşen Viyana gezisi sırasında ziyaret etmiş olduğu Ambras şatosundaki silah, zırh, madalyalar ve özellikle Harun Reşid'in kılıcı ve benzeri eşyaların onu etkilediği bilinmektedir⁸. Bu, Osmanlı Devleti'nde müze ve müzecilik alanındaki gelişmelerde yöneticilerin tutumunu göstermesi açısından önemlidir. Ancak bu müzenin işlevi, Edward Goold'un aktardığı gibi halk eğitiminin bir parçası⁹ olmaktan uzak

1 Abdülhak Şinasi Hisar, "Müzelerimizin İlk Zamanları", *Türk Müzeciliği*, (yayına hazırlayan Necmettin Turinay), Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 2010, s. 23-24; İlber Ortaylı, "Arkeolojimiz Osman Hamdi ile Uluslararası Kimlik Kazandı", *Hürriyet Gösteri Sanat Edebiyat Dergisi*, Sayı 119, Ekim 1990, s. 22.

2 Aykut Kazancıgil, *Türkiye'de Bilim ve Teknoloji (1789-1922)*, Yeni Şafak, İstanbul, 1995, s. 68.

3 Yeşim Işıl Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi Türkiye'de Modernleşmenin Başlangıcı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2017, s. 78.

4 Kazancıgil, a.g.e., s. 70.

5 Hisar, "Müzelerimizin İlk...", s. 25; Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Ansiklopedisi*, İletişim yayınları, İstanbul, 1985, s. 1597; Aziz Ogan, "Türk Müzeciliğinin Yüzcüncü Yıldönümü", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu*, No 62, Mart 1947, s. 8.

6 Alphonse Marie Louise Prat de Lamartine, *Voyage en Orient*, Louis Hauman Et Comp, Brüksel, 1835.

7 Ogan, a.g.m., s. 8.

8 Nihat Karaer, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, (yayınlanmamış doktora tezi) (danışman Prof. Dr. Yücel Özkaya), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı, Ankara, 2003, s. 138-139.

9 Edward Goold, *Catalogue explicatif, historique et scientifique d'un certain nombre d'objets contenus dans le Musée Impérial du Constantinople fondé en 1869 sous le grand vizirat de Son Altesse A'ali pacha*, Constantinople, Imprimerie A. Zellich, 1871, s. III.

kalmıştır, daha ziyade Avrupa'dan gelenlere eski eserler konusunda Osmanlı zenginliğini gösterme niyeti¹⁰ sınırında kalmıştır denilebilir.

Fransız arkeolog Albert Dumont'un 1868 tarihli makalesinde de değinilmiş olan, Osmanlı Devlet yöneticilerine Batılı bir arkeoloğu davet etmeleri önerisi¹¹, bu müzecilik girişiminin başından itibaren uygulanan bir yöntem olmuştur. Kuruluş döneminde yöneticilerinin yabancı uyruklu olması, Phillip Anton Dethier'nin 3 Mart 1881'de ölümü sonrası Osman Hamdi Bey'in müze müdürü olarak atanacağı zamana kadar, 1869'da Müze-i Hümayun adını almış¹² olan bu girişimin¹³ önemli bir özelliği olmuştur. Yabancı uzman çalıştırılmasının nedenlerinden birisi Osmanlı Devletinde bu alanda yetişmiş yeterli uzman olmaması olarak kabul edilse de aslında dönemin Osmanlı yönetim anlayışının da buna neden olduğunu kabul etmek gerekir. Çünkü bu dönemde Osmanlı Devleti'nin farklı yönetim kademelerinde ve kurumlarında benzer şekilde yabancı uzmanların görevlendirildiği bilinmektedir. Mehmed Es'ad Safvet Paşa'nın nazırlığı döneminde (Mart 1868-Ekim 1871)¹⁴ 8 Temmuz 1869'da Müze-i Hümayun'un ilk müdürü olarak atanan Edward Goold da Galatasaray Sultanisi'nde ders nazırlığı yapan bir Katolik İrlandalıdır¹⁵.

Müze-i Hümayun'un açılışında görevde bulunan Sadrazam Mehmed Emin Âli Paşa'nın vefatı sonrası göreve gelen Mahmud Nedim Paşa'nın 10 ay kadar süren ilk sadaret dönemi (8 Eylül 1871-31 Temmuz 1872) bu müzenin kaderini de etkilemiştir. Osmanlı Devletinin bu dönemde yönetim anlayışı ve uygulamalarının, daha ziyade kişilere bağlı politikalarla devam etmesindeki sıkıntı, Müze-i Hümayun'a da yansımıştır. Mehmed Emin Âli Paşa'nın vefatıyla sadarete getirilen Mahmud Nedim Paşa dönemi, Tanzimat uygulamalarına tepki dönemi olarak kabul edilir ve bir bakıma Mehmed Emin Âli Paşa döneminde yapılanların ortadan kaldırılmaya çalışılmasıyla geçmiştir. Müze-i Hümayun da bundan nasibini almış ve müze müdürlüğü tamamen kapatılmamışsa da bir anlamda lağvedilmiştir¹⁶. İşlerliği askıya alınmış olan Müzenin başına, gerekçesi açıkça ortaya konmasa da ekonomik ve siyasi boyutu olduğu düşünülen bir kişinin getirilmesi dönemin sadrazamının genel olarak uygulamalarına da uygun düşmektedir. Bu kişi, 1855-1871 yılları arasında İstanbul'da sefir olarak bulunan dönemin Avusturya sefiri Anton Graf Prokesch von Osten'in (10 Aralık 1795-26 Ekim 1876) önerisiyle İstanbul'da bulunan ve muhtemelen aynı zamanda Müze-i Hümayun çalışanı olup¹⁷ Avusturya vapur işletmesinden (Lloyd Autrichien) ressam Pio Francesco Carlo Terenzio'dur¹⁸. Bir yıl kadar bu görevde kalan Terenzio'nun, Müze'deki eserlerin envanterini çıkarma girişimi olsa da Müze ile ilgili kayda değer bir çalışması olmaması¹⁹ yine yöneticilerin uygulamasının müzenin işleyişine bir yansımasıdır.

10 Wendy M.K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, (çeviren Esin Soğancılar), İletişim, İstanbul, 2004, s. 80-81.

11 Albert Dumont, "Le Musée Sainte-Irene A Constantinople Antiquités Grecques, Greco-Romaines et Byzantines", *Revue Archéologique*, Nouvelle Série, Cilt. 18 (Temmuz-Aralık 1868), s. 238; Eyice, a.g.m., s. 1597.

12 Hisar, "Müzelerimizin İlk...", s. 26; Enver Behnan Şapolyo, *Müzeler Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1936, s. 33. 13 BOA, İ.Ş.D., 11/547, 04.10.1285 (18 Ocak 1869).

14 Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İSiS, İstanbul, 1999.

15 Semavi Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Müdürlerinden Dr. Ph.-Anton Dethier Hakkında Notlar", İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı No 9, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayınları: XXII, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1960, s. 52.

16 Bu dönemde Dahiliye Nazırlığında veya Şura-yı Devlet Dairelerinden de lağvedilenler olmuştur. Yani lağvedilme durumu, sadece Müze-yi Hümayun ile ilgili değildir. Bkz. BOA, İ.DH, 657/45739, 07.08.1289 (10 Ekim 1872); BOA, İ.DH, 652/45323, 04.04.1289 (11 Haziran 1872).

17 Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin...", s. 46.

18 Pio Francesco Carlo Terenzio (1846- 31 Mart 1900). Bkz. <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&n=terenzio&oc=0&p=pio+francesco+carlo,20190709>, Salı.

19 Ogan, a.g.m., s. 9.

Müze-i Hümâyün Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları
Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme

31 Temmuz 1872 tarihi, hem Mahmud Nedim Paşa hem de Müze-i Hümâyün için dönüm noktası olmuştur. Mahmud Nedim Paşa sadarettten azledilirken Müze-i Hümâyün'un yeniden işler hale gelmesi ve canlanması fırsatı doğmuştur. Maarif Nazırı Ahmed Vefik Efendi²⁰ (Mayıs 1872-Aralık 1872) Nazırlığa bağlı olan Müze-i Hümâyün müdürlüğünün yeniden açılmasını sağlamıştır²¹. Müze ile ilgili ilk icraatından birisi Ağustos 1872'de Philipp Anton Dethier'nin (1 Ekim 1803-3 Mart 1881)²² müze müdürü olarak atanması olmuştur.

Tarih bilimini "geçmiş yaratıcı ve coşkulu bir şekilde gözlemek"²³ olarak değerlendiren Philipp Anton Dethier (1 Ekim 1803- 3 Mart 1881), 19. yüzyıl sonunda Osmanlı Devletinin son yabancı Müze-i Hümâyün müdürü olarak Osmanlı müzeciliğinde önemli değişimlerin yaşanmasını sağlayan kişilerden birisi olmuştur. Kuruluşundan itibaren kâğıt üzerinde kalmış olsa da halk eğitiminin de bir parçası olarak ele alınan²⁴ ve bu nedenle Maarif Nezaretine bağlı olarak konumlandırılmış olan müzenin²⁵ ve müzeciliğin kurumsallaşmasında Dethier zamanında önemli değişimler yaşanmıştır²⁶.

Bu çalışmanın amacı, Philipp Anton Dethier'nin hayatına²⁷ ve Müze-i Hümâyün'un kuruluşuna dair kısa bilgileri verdikten sonra, müdürlüğü döneminde (Ağustos 1872-3 Mart 1881), Maarif Nezaretine bağlı olan Müze-i Hümâyün'u ilgilendiren gelişmelerde Dethier'nin etkisini ortaya koymaktır.

Semavi Eyice'nin "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Müdürlerinden Dr. Ph.-Anton Dethier Hakkında Notlar", adlı makalesi, Dethier'nin ölümünden sonra Türkiye'de müzecilik bağlamında Dethier hakkında yazılan ilk yazı olmasından dolayı önemlidir. Edhem Eldem'in "The Archeology of a Photograph Philipp Anton Dethier And His Group of Greek Art"²⁸ adlı makalesi Dethier'nin müze müdürü olarak atandığı 1872 yılına kadar olan hayat hikâyesi ve kariyerindeki bazı gelişmeleri anlamak için yararlı bir kaynaktır. Hayatı 20 Mart 1877'de vezirlik rütbesi verildikten sonra Paşa unvanını almıştır. Bkz. Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1989, s. 147.

21 Ogan, a.g.m., s. 9-10.

22 Dethier'nin doğum tarihi, ulaşılan araştırma eseri kaynakların çoğunluğunda 1803 olarak yazmaktadır. 1881'de yayınlanan Vefayat yazısında 79 yaşında öldüğü yazmaktadır. Buna dayanarak doğum tarihini 1802 kabul etmek gerekir. Fakat yıl, ay, gün ile hesaplandığında 78'i bitirip 79'dan gün aldığı görülür (78 yıl 5 ay 2 gün). Yani, bu yazıya göre doğum yılı 1803'tür. Bkz. "Personal Nachrichten", *Zeitschrift Museologie und Antiquitätenkunde sowie für verwandte Wissenschaften*, 1881, Mart sonu, No 6, s. 48. Ancak, bir başka kaynaktan bulunan ve Dethier'nin mezar taşını gösteren fotoğrafta 1804 yazmaktadır. Bkz. Rudolf Agstner, Elmar Samsinger, "Am hl. Dreifaltigkeitstag wurde die Schule feierlich eröffnet" Die österreichisch (-ungarische) Nationalschule in Konstantinopel 1850-1918", *Österreich in Istanbul III*, K. (u.) K. Prasenz im Osmanischen Reich, (der. Elmar Samsinger), LIT Verlag Münster, Viyana, 2018, s. 396; Mustafa Cezar da Dethier'nin müze müdürü olduğunda 68 yaşında olduğunu yazmaktadır. Buna göre doğum tarihi 1804'e denk gelmektedir. Bkz. Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, C.1, (2. Baskı), Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Sanat ve Sağlık Vakfı yayınları, İstanbul, 1995, s. 235. Tüm bu seçeneklerle beraber, Dethier'nin 1841 tarihli doktora tezinin özgeçmiş kısmında 1 Ekim 1803'te doğduğu bilgisi yer almaktadır. Bkz. Philipp Anton Dethier, *Commentationis historicae vindiciarum quatuor primorum Poloniae Christiana regnum specimen*, Berolini, Frankfurt, 1841, s. 27-28.

23 Philipp Anton Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)*, (çeviren Ümit Öztürk), Eren yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 14.

24 Goold, a.g.e..

25 *Salname-i Maarif*, Matbaa-i Amire, 1316 (1898), s. 498.

26 Dethier'den sonra Osmanlı'da modern anlamda müzecilikte başlangıç olarak kabul edilen Osman Hamdi Bey'in Müze-i Hümâyün müdürlüğü dönemindeki başarıların temellerinin bu dönemde atıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

27 Aile üyelerinin hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmayan Philipp Anton Dethier ile ilgili bilgilerden birisi de oğlu Carl Fridrich Dethier'nin 11 Haziran 1871 tarihinde İstanbul'da Ernestina Laura Tecla Runzler ile evlenmiş olduğudur. Bkz. <https://gw.geneanet.org/marmara2?lang=en&pz=mathilde&nz=d+andria&p=philippe+antoine&n=dethier>, 09 Temmuz 2019, Salı.

28 Edhem Eldem, "The Archeology of a Photograph Philipp Anton Dethier And His Group of Greek Art", *Jahrbuch Des Deutschen Archaologischen Instituts*, 127/2013, s. 499-530.

ve çalışmaları ile ilgili bilgileri internet ortamına aktarılmış farklı arşiv kaynaklarından edinmek mümkün oldu. Müze müdürlüğü yaptığı 1872-1881 yılları arasındaki gelişmeler ise, temel olarak Osmanlı arşiv belgeleri, dönem yazıları ve araştırma eserler üzerinden değerlendirilmeye çalışıldı. Dethier ve Müze-i Hümayun ile ilgili Osmanlı Maarif Nezareti kayıtlarının çoğunluğu yapılan kazılar ve yabancıların yaptığı kazılarla ilgilidir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde doğrudan Dethier ile ilgili kayıt sınırlıdır. Olan kayıtlarda ise Dethier adı Detye, Dethiye vb değişik şekilde ifade edilmiştir.

B. PHILIPP ANTON DETHIER KİMDİR?

1 Ekim 1803'te Köln yakınlarında bulunan Kerpen'de (Aşağı Ren, Almanya) dünyaya gelen Dethier (1 Ekim 1803-3Mart 1881), lise eğitimini Köln'de gymnasium'da aldıktan sonra 1823-1827 yılları arasında Berlin'de Friedrich Wilhelm Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde öğrenim görmüştür²⁹. 1823-24 kış, 1824 yaz dönemi Berlin Üniversitesi Filoloji Semineri harici üyesi, 1824-25 kış, 1825 yaz, 1825-26 kış, 1826 yaz dönemlerinde ise Berlin Üniversitesi Filoloji Semineri üyesi olarak adı kayıtlarda bulunmaktadır³⁰. Bundan sonra kısa bir süre için Paris'te öğretmenlik yapmıştır³¹. Ardından Almanya'ya geri dönen Dethier, Bonn'da öğretmenlik yapmıştır³². Ancak ne tür bir okulda, hangi dersin öğretmenliğini yaptığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Almanya'ya döndükten sonra kronolojik ve biyografik derlemeler yapmış olan Dethier, 1841'de tarih alanında *Commentationis historicae vindiciarum quatuor primorum Poloniae Christian regnum specimen* başlığını taşıyan, Polonya'nın ilk dört Hıristiyan kralı üzerine yaptığı çalışma ile doktora derecesini almıştır³³.

Dethier doktora derecesini aldıktan sonra 1844-1847 yılları arasında demiryolu ve vapur işletmecileri ve girişimcilerine yönelik *Der Dampfer* adlı bir dergi çıkarmıştır³⁴. Dethier'nin İstanbul dönemi bu dergi deneyiminden sonra başlayacaktır. Kendisi de Avusturya kökenli olan³⁵ ve İstanbul'da 1840'ların sonlarında kurulması için çalışmaların başladığı Avusturya Doğu Okulu'nun ilk müdürü Pater Johann Golob (1850-?)'dan³⁶ sonra yöneticilik görevi teklif edilen Dethier'nin³⁷ İstanbul'a geliş tarihi net olarak bilinmemekle birlikte bu okulun 1848'de Pera'da kurulmasından sonra gelmiş olması muhtemeldir³⁸.

29 Eldem, "The Archeology of...", s. 502.

30 <https://www.berliner-intellektuelle.eu/entity?g0059+en>, erişim tarihi 19 Temmuz 2019, Cuma.

31 "Personal Nachrichten", s. 48.

32 Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul...*, s. 13.

33 Philipp Anton Dethier, *Commentationis historicae vindiciarum quatuor primorum Poloniae Christian regnum specimen*, Berolini, Frankfurt, 1841.

34 Dethier'nin de bu dergide 1844'te Bexbacher ile ilgili bir yazısı yayınlanmıştır. (Pfalzische Ludwigsbahn, früher Rhein-Bexbacher oder Ludwigshafen (u. Speyer)-Bexbacher Eisenbahn, von Dr. Ph. Ant. Dethier. Berlin, (Eyssenhardt). 1844. 28 S. gr. 8. nebst 1 Karte inkl. Fol. (12 1/2 Ngr) Aus d. Zeitschrift „der Dampfer“). Yazının künyesi için Bkz. *Leipziger Repertorium der deutschen und ausländischen Literatur*, 2. Yıl, Sayı 34, 23 Ağustos 1844, s. 325. Derginin toplu halde basımı için Bkz. *Leipziger Repertorium der deutschen und ausländischen Literatur*, (derleyen Dr. E.G. Gersdorf), F.A. Brockhaus, Leipzig, 1844.

35 Hitzel, a.g.m., s. 173.

36 Rudolf Agstner, Elmar Samsinger, "Am hl. Dreifaltigkeitstag...", s. 396.

37 <https://data.cerl.org/thesaurus/cnp00106249>; <http://kalliope.staatsbibliothek-berlin.de/de/eac?eac.id=100106587>, erişim tarihi 26 Haziran 2019, Çarşamba.

38 Osmanlı Devleti'nde Avusturya tabiiyetindeki okullar arasında Beyoğlu'ndaki (Pera) Avusturya-Macaristan Mektebi de bulunuyordu. Dethier'nin müdürlük yaptığı bu Avusturya Ulusal Okulu 1850'lerden beri İstanbul'da eğitim veren bir lisedir. 1860'larda İstanbul'da Almanca konuşan insan sayısı artınca bu toplumun Almanca eğitim veren Katolik okul ihtiyacı da gündeme gelmiştir. Dethier'nin çalıştığı mevcut okul Protestan ilköğretim kurumundan dönüştürülmüştü ve mezhep farkı gözetmiyordu. Bu okul Katolik ve Avusturya kökenli aileler için pek cazip seçenek olarak kabul görmemeye başlamıştır. Bu dönemde, 1850'de Bosna Eyaleti Fransiskanları tarafından satın

Müze-i Hümayun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları
Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme

Bununla beraber, Albert Dumont 1868'de yazdığı makalesinde Dethier'nin İstanbul'da 20 yıldan uzun süren çalışmalarına atıf yapmaktadır³⁹. *Der Dampfer*'in 1847'ye kadar yayın hayatına devam ettiği düşünülürse, bu tarihin en erken 1848 olması beklenir. Dethier, İstanbul'a geldikten sonra 17 Şubat 1857(?) -12 Mart 1871 arasında Avusturya Doğu Okulu müdürlüğü görevini yaklaşık 14 yıl sürdürmüştür⁴⁰.

Bu okulda müdürlük görevi sona eren Dethier için kariyerindeki yeni aşama yaklaşık 1 yıl sonraya aittir. Dethier'nin Ağustos 1872'de Müze-i Hümayun müdürlüğüne atanmasında Avusturya sefiri Anton Graf Prokesch von Osten gibi siyasi bağlantıları dışında akademik çalışmalarının da etkisi olmuştur. 1856'da Yılanlı Sütun üzerindeki yazının deşifresi üzerine bir çalışmaya katılmış, 1858'de Küçük Ayasofya Cami ile ilgili ve 1859 ise Aya İrini'de bulunan bir Dreros yazıtının yeniden yayınlanması ile ilgili çalışmaları olmuştur⁴¹. Dethier 1864'te Topkapı Sarayı kütüphanesinde Michael Kritovoulos'un *II. Mehmed'in Hayatı* adlı yazmasını yeniden bulmuş ve bu, ancak muhtemelen 1871-1872'de Macar Bilimler Akademisi'nin yayın organı *Monumenta Hungariche historica*'nın XXI ve XXII. ciltlerinde⁴² bastırılmıştır⁴³. Çalışmaları İstanbul ile sınırlı kalmayan Dethier 1863'te Romanya'da bulunduğu bir kitabe yardımıyla Trosmis⁴⁴ şehrinin yerini tayine çalışmıştır⁴⁵.

Dethier'nin İstanbul anıtlarıyla ilgili olarak ilki 1864'te Andreas David Mordtmann (1811-1879) ile ortak yayını⁴⁶, ikincisi ise 1867'de tek başına yayınladığı ve *Yeni Arkeolojik Buluntular* adıyla 5 farklı alt konu başlığını içeren iki ciltlik eseri basılmıştır⁴⁷. Yayınlarının dili o zamana kadar Almanca iken 1867 tarihli eserini dönemin uluslararası dili olan Fransızca yayınlamış olması, Dethier'nin tanınırlığının artmasını istemesine bağlanabilir. Bu eserin yayınevini şubelerinin bulunduğu Paris veya Berlin yerine İstanbul'da basılmış olması, ayrıca Dethier'nin yerel gazete ve dergilerde yayınlarının olması onun bölgesel kalmış olduğunun da göstergesi olarak değerlendirilmiştir⁴⁸. Aynı yıl Osmanlı hükümeti tarafından 1867'de açılan Paris Dünya Sergisi'ne Osmanlı bölümünde katılması için davet edilmiş olan Dethier sergiye hepsi Bizans dönemi anıtları olan 5 adet çizimiyle katılmıştır⁴⁹.

alınmış olan St George kilise ve evi için, ekonomik nedenler ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna üzerindeki işgal politikaları nedeniyle Fransiskanlar tarafından 1881'de satış kararı alınmıştır. Bu kiliseyi almak isteyen Lazarist rahip Conrad Stroever Papa XIII. Leo'nun da onayıyla bir Almanca konuşan Katolikler topluluğu kurmuştur. Bu süreç sonunda 25 Kasım 1882 tarihinde bugünkü Sankt Georg Avusturya Lisesi ve Ticaret Okulu kurulmuştur. Sonuç olarak, Dethier'nin 1871'e kadar çalıştığı okul 1850'lerdeki Avusturya ulusal okuludur. Ancak bu okul 1882'de St. George ile birleşmiştir denebilir. Bkz. Franz Kangler, "In der Schule Knaben und Madchen die österreichische Volkshymne". Zur Geschichte des österreichischen St. Georgs-Kollegs in Konstantinopel/Istanbul", Österreich In Istanbul, LIT Verlag Münster, Viyana, 2010, s. 175; Rudolf Agstner, Elmar Samsinger, "Am hl. Dreifaltigkeitstag...", s. 362, 394; Süleyman Büyükkaracı, "Türkiye'deki Avusturya Okullarında Eğitim", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7, 2000, s. 75-78; Dethier, *Nouvelles Decouvertes Archeologiques Faites A Constantinople*, İstanbul, Imprimerie Centrale, 1867.

39 Dumont, a.g.m., s. 237.

40 Rudolf Agstner, Elmar Samsinger, "Am hl. Dreifaltigkeitstag...", s. 396.

41 Eldem, "The Archeology of...", s. 503.

42 Monumenta Hungariae Historica, XXII/1. Losco ve XXII/2. Journal du Siege Constantinople en 1453.

43 Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin...", s. 47.

44 Antik dönemde adı Trosmis veya Troesmis olan şehir bugünkü Iglita, Turcoaia, Romanya'dır.

45 Dethier bu kitabeyi Trosmis, İbrail yakınında İglitza'da bulmuştur. Fakat çalışmasının sonucunun başkaları tarafından çalınmış olduğu ve bu tür işlerin daha sonra da başına geldiği ifade edilmektedir. Bkz. Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin...", s. 46.

46 İçeriğinde Yılanlı Sütun'un ayrıntılı bir geçmişinin de olduğu toplam 62 konu var. P.A. Déthier, A.D. Mordtman, Epigraphik von Byzantion und Constantinopolis von den ältesten Zeiten bis zum Jahre Christi 1453, Viyana, 1864.

47 Dethier, *Nouvelles Decouvertes Archeologiques Faites A Constantinople*, İstanbul, Imprimerie Centrale, 1867.

48 Eldem, "The Archeology of...", s. 504.

49 Yılanlı Sütun, Bakırköy içi, Çemberlitaş Sütunu, II. Theodosius Anıtı ve şehir surlarının kuzey bölümü. Bkz. *La Turquie L'Exposition Universelle De 1867*, Librairie Hachette, Paris, 1867, s. 151-153 (Osmanlı Sergi Komiseri Selahaddin Bey'in yönetimi altında hazırlanan)

C. MAARİF NAZIRLARI VE PHILIPP ANTON DETHIER'NİN MÜZE-İ HÜMÂYUN MÜDÜRLÜĞÜ DÖNEMİNDEKİ FAALİYETLERİ (1872-1881)

Dethier'nin 1857(?)'de başladığı Avusturya Doğu Okulu'ndaki müdürlük görevi 1871'de Anton Graf Prokesch von Osten'in İstanbul'dan ayrıldığı dönemde sona ermiştir. Bu görevin sona ermesinde Konsolos Schwegel ile Avukat Grati'nin ve 1865(?)'den beri bu okulda öğretmen olan F. Bakesch'in de etkisi olduğu iddia edilmiştir⁵⁰. Bu okuldaki müdürlük görevi biten Dethier'nin kariyerinde yeni bir dönem başlamıştır. Dönemin Maarif Nazırı Ahmed Vefik Efendi'nin gayretleriyle yeniden açılan Müze-i Hümâyun müdürlüğü Ağustos 1872'de, bir yandan "hayli malumatlı"⁵¹, öte yandan "yarı çılgın"⁵² veya "silik fakat dürüst"⁵³ olduğu ifade edilen Dethier'ye teklif edilmiştir. 3 Mart 1881'de vefatına kadar sürdürdüğü bu görevi sırasında Dethier ülke içi ve dışında bazı işlerde başarılı sonuçlar alma girişiminde bulunmuştur. Hatta müdürlük görevinden önceki çalışmaları da bu müzenin gelişiminde etkili olmuştur⁵⁴. Albert Dumont'un, 1868'de yayınlanan ve basit de olsa Müze'nin ilk tanıtımı olarak kabul edilen makalesinde⁵⁵, aktardığı bilgileri Dethier'nin İstanbul'daki 20 yıldan uzun süredir devam eden çalışmalarına borçlu olduğunu⁵⁶ belirtmesi önemlidir. Aynı şekilde, 1871'de Edward Goold'un hazırladığı ve Müze'nin tanıtımını yapan yayın⁵⁷ da bu çalışmalardan yararlanılarak hazırlanmıştır⁵⁸.

Yaklaşık 8 yıl 7 ay kadar (Ağustos 1872 – 3 Mart 1881) Osmanlı Devletinde Müze-i Hümâyun müdürlüğü yapan Alman tarihçi, arkeolog⁵⁹, filolog, yazıt uzmanı ve ressam Philipp Anton Dethier, Osmanlı Devleti'nin önemli ekonomik ve siyasi değişim yaşadığı bir dönemde bu makamda görev almıştır. Müdürlük yaptığı dönemde, bağlı olduğu Maarif Nezareti'nde 9 nazır arasında 16 kez görev değişikliği olmuştur⁶⁰. Bunlar arasında üç kişi aynı dönemde (1872-1881) nazırlık dışında sadrazam olarak da görev almıştır⁶¹. Aynı dönemde, sadrazam sayısı 15, sadrazam değişikliği sayısı ise 20'dir⁶². Döneminde müdürlük yaptığı padişah sayısı ise 3'tür: Sultan Abdülaziz (25 Haziran 1861-30 Mayıs 1876), Sultan V. Murad (30 Mayıs-31 Ağustos 1876), Sultan II. Abdülhamid (31 Ağustos 1876-27 Nisan 1909).

50 Bakesch ise, Dethier'den sonra okul müdürü olsa da sadece birkaç ay (12 Mart 1871-? Temmuz 1871) bu görevde kalabilmiştir. Bkz. Rudolf Agstner, Elmar Samsinger, "Am hl. Dreifaltigkeitstag...", s. 371, 398.

51 Hisar, "Müzelerimizin İlk...", s. 27.

52 Pierre Chuvin, "Les Reinach et l'Empire ottoman", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 151. Yıl, Sayı 2, 2007, s. 1095.

53 Ahmet Mumcu, "Eski Eserler ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, S. 3-4, aynı basım, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969, s. 69.

54 Edhem Eldem, "Early Ottoman Archaeology: Rediscovering The Finds of Ascalon (Ashkelon), 1847", *BASOR (Bulletin of American Schools of Oriental Research)*, Sayı 378, 2017, s. 42.

55 Eyice, a.g.m., s. 1597.

56 Dumont, a.g.m., s. 237.

57 Goold, a.g.e.

58 Frederic Hitzel, "Osman Hamdi Bey et Les Debuts L'archéologie Ottomane", *Turcica*, 42, 2010, s. 173; Ogan, a.g.m., s. 9.

59 Meslekten arkeolog değildi, zaten bu dönemde fakültelerde böyle bir bölüm yoktu. Ancak arkeoloji alanında çalışmalar yapmış, üstelik Müze-i Hümâyun müdürü olmuş, iyi bir yazıt uzmanıdır. Bkz. Eldem, "Early Ottoman...", s. 43.

60 Ek 2: 1872-1881 döneminde Maarif Nazırları ve görev süreleri. Bkz. Kunalalp, a.g.e., s. xviii, 6-7; Mahmud Cevat İbnü's Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-*, (Hazırlayan Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 460-461; Teyfur Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I", *Prof. Dr. Oral Sander'e Armağan*, 51/1-4, 1996, s. 236-237.

61 Ahmed Vefik Paşa (4 Şubat 1878-18 Nisan 1878), Mehmed Es'ad Safvet Paşa (4 Haziran 1878-4 Aralık 1878), Ahmed Arif Paşa (29 Temmuz 1879-18 Ekim 1879).

62 Ek 1: 1872-1881 döneminde Sadrazamlar ve görev süreleri. Bkz. Kunalalp, a.g.e., s. 1.

Müze-i Hümâyün Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları
Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme

Bir ülkede istikrar dönemlerinin göstergelerinden birisi de idarecilerinin çok sık değişmemesi olarak kabul edilebilir. Osmanlı Devletinde 1872-1881 yılları arasındaki dönem, Maarif Nezaretindeki nazır değişiklikleri açısından bu anlamda istikrarlı bir dönem olarak kabul edilemez. 8 yıl 7 ayda 9 nazır arasında 16 kez değişiklik olması yeterli bir göstergedir. Ancak, bu dönemde arada sorunlar da olsa, Müze-i Hümâyün müdürünün hep aynı kişi olması en kaba haliyle iki durumu akla getirebilir: öncelikle, Müze-i Hümâyün yönetiminin istikrarından söz edilebilir, ikinci olarak ise, Müze-i Hümâyün'un Osmanlı idarecileri tarafından önemsiz bir kurum olarak görüldüğü şeklinde yorumlanabilir. Halbuki istikrardan da, önemsiz görüldüğünden de söz etmek çok eksik bir değerlendirme olur. Çünkü siyasi, ekonomik ve askeri konularda önemli sorunlar ve beraberinde değişim yaşayan Osmanlı Devletinde Müze-i Hümâyün her ne kadar önem verilen bir kurum ise de Osmanlı Devleti üzerinden politika yürüten büyük devletlerin de etkisi altındaki Osmanlı hükümeti Müze-i Hümâyün ile ilgili gelişmelere yeterince kendi lehinde müdahil olamamıştır. Pio Francesco Carlo Terenzio veya Philipp Anton Dethier'nin müdürlük görevine atanmalarında Avusturya sefiri Anton Graf Prokesch von Osten'in etkisi buna en açık örnektir. Dethier'nin müdürlüğü dönemindeki gelişmeler de bu örneğe destek verecek niteliktedir. Bir yandan Osmanlı Devletinde müzeciliğin gelişmesi için olumlu adımlar atılırken aynı zamanda eski eserlerin çıkarılması, korunması, sergilenmesi vb konularda yabancı müdahalesine tam olarak engel olunamamıştır.

1. Dethier'nin Ahmed Vefik Efendi'nin Maarif Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (15 Haziran 1872-5 Aralık 1872)

8 yıl 7 aylık müdürlük sürecinde kimi zaman Maarif Nezareti ile arası açılmış olsa da Dethier ölümüne kadar sürdürdüğü bu görevi sırasında ilk olarak Maarif Nazırı Ahmed Vefik Efendi (1823-1891) ile çalışmaya başlamıştır. Ahmed Vefik Efendi'nin bu Nazırlığı döneminde en önemli icraatı elbette müzenin yeniden açılmasını sağlamış olmasıdır. Konumuz açısından bir başka önemli icraatı da Dethier'nin müdür olarak atanmasıdır. Bu dönemde ana yönlendirici Nazır olsa da, yaklaşık 4 ay birlikte çalıştığı Dethier için de, müzenin yeniden açılma girişimini canlandıran kişilerden biri olma fırsatı yakalamış olmasından dolayı bu süreç önemlidir.

Dethier'nin göreve başladığı dönemde ele alınan konular onun görevi süresince ilgileneceği işlerin de nelerle ilgili olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kazılar ve kazı yapanlarla ilgili ayrıntılar bu konuların başında gelmektedir. Ayrıca müze ziyaretlerinde girişte uygulanacak ücretlerin de görüşülen konular arasında olduğu bilinmektedir⁶³. Örneğin, 1870'lerin başlarında bu ücretin 100 kuruş olduğunu belirten kaynaklar mevcuttur⁶⁴. Bunun yanı sıra Müze müdürü odasının düzenlenmesinin maliyeti⁶⁵ ve benzeri masraflar ile ilgili konular da gündeme gelmiştir.

Bu dönemde Dethier, Büyük İskender'in komutanlarından Neoptolemos ve Atinalı general ve devlet adamı Alcibiades'in ölümü konularında Edward Goold ve Pio Francesco Carlo Terenzio ile uyuşmayan fikirlerini *Il Levantino* ve *La Turquie* gibi dergilerde yayınlamıştır⁶⁶.

63 BOA, MF.MKT, 4/27, 22 Cemaziyelahir 1289 (27 Ağustos 1872).

64 Selçuk Mülayim, "Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Müzeciliği" *Osmanlı Araştırmaları XXXIV, Prof.Dr. Muammer Kemal Özerin Hatıra Sayısı II*, İstanbul, 2009, s. 186.

65 BOA, MF.MKT, 7/57, 03 Ramazan 1292 (04 Kasım 1872).

66 Philipp Anton Dethier, "Mort de Pyrrhus (Neoptoleme): Beau fragment de bas-relief dans le Musee de Sainte-Irene", *La Turquie*, Nisan, 12:2. (Aktaran Eldem, "Early Ottoman...", s. 43-44.)

2. Dethier'nin Ahmed Kemal Paşa'nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (5 Aralık 1872-24 Nisan 1873)

Ahmed Kemal Paşa'nın (1808-1887) 4. kere Maarif Nazırı olarak atandığı ve 4,5 ay kadar süren görevi sırasında Maarif Nezareti kayıtlarında konumuz açısından sıradışı bir belge bulunamamakla birlikte bu dönemde Dethier 1 Mayıs 1873'te açılan Viyana Sergisi⁶⁷ için hazırlıklara devam etmiş olmalıdır.

Dethier'nin bugün en çok bilinen *Le Bosphore et Constantinople: Description topographique et historique* adlı eseri bu dönemde 1873'te yayınlanmıştır.

3. Dethier'nin Ahmed Cevdet Paşa'nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (24 Nisan 1873-5 Nisan 1874)

Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) bu nazırlık döneminde hem Nazır'ın kişiliği hem görevde kalma süresinin 1872-1881 arasında ikinci sırada uzun süreli olmasından dolayı Müze-i Hümâyün ile ilgili gelişmeler de daha göze çarpar olmaya başlamıştır. Bunlardan ilki, 18 Aralık 1873 tarihli belgeden de anlaşılacağı üzere Çinili Köşk'ün Müze binası olması için karar alınmış olmasıdır. Bu girişim Dethier'nin müdürlük döneminde⁶⁸ gerçekleşmiş olmakla birlikte, tarihle, meskûkât ile ilgilenen, Latince, Yunanca, Arapça, Farsça bilen, 24 Ağustos 1867-9 Mart 1868 ve 4 Şubat 1878-18 Nisan 1878 tarihleri arasında iki kere Maarif Nazırı olmuş olan Abdullatif Suphi Paşa'nın (1818-1886) birinci nazırlık döneminde bu düşüncenin var olduğu söylenebilir⁶⁹. Bu dönemde yeni bir müze binasına ihtiyacın artmasının nedenlerinin başında gelen eser sayısının fazlalığında Dethier'nin çalışmaları da etkili olmuştur. Dethier'nin arkeolojik kazılar, eser teatisi veya satın alma dışında örneğin Kıbrıs, Selanik, Bandırma, İstanbul gibi yerlerdeki araçları sayesinde⁷⁰, hatta kendisinin Kıbrıs'tan Luigi Palma di Cesnola ile mücadelesi sonucunda getirdikleriyle Müze-i Hümâyün'a eski eserler toplanmasını sağladığı bilinmektedir⁷¹. Bu katkısı, Edward Goold'un müdürlüğü dönemindeki eser sayısına göre Dethier döneminde kayda değer oranda artmış olmasından da anlaşılmaktadır⁷². Bu dönemde Dethier için müze müdürlüğü öncelikli çalışma alanı olmuşken bilimsel yayınlara da devam etse de eskiye kıyasla çalışmalarının niteliğinin değişmeye başladığı ifade edilmektedir. Örneğin Viyana'daki 1873 Dünya Sergisi için Osmanlı Komitesi tarafından görevlendirildiğinde yaptığı kısa bir İstanbul ve Boğaz tasvirini⁷³ de içine alan ve bozuk bir Fransızca ile yazılmış olan birkaç yayını, epigrafi üzerine daha önce yazmış olduğu eserlerdeki başarısından uzak olarak değerlendirilmiştir⁷⁴.

Dethier'nin müze müdürlüğü döneminde, Osmanlı devlet adamı İbrahim Edhem Paşa'nın (1818-1893) oğlu, aynı zamanda 1867'de Paris'te açılmış olan II. Dünya Sergisi'ne

67 Burçak Madran, "19. Yüzyılda Evrensel Sergiler", *Yapı Mimarlık Tasarım Kültür Sanat Dergisi*, no 225, Ağustos 2000.

68 BOA, A.İMKT.MHM, 471/11, H. 05.11.1290 (belge içinde tarih 5 ve 6 Kanunuevvel 1290 yazmaktadır, yani ay 11 değil 10 olacak, H. 06.10.1290'nın Miladi takvimdeki karşılığı ise 18 Aralık 1873'tür).

69 *Salname-i Maarif*, Matbaa-i Amire, 1316 (1898), s. 497; Hisar, "Müzelerimizin İlk...", s. 27-29.

70 Shaw, *a.g.e.*, s. 113.

71 BOA, MF.MKT, 19/81, H. 10.07.1291 (23 Ağustos 1874).

72 Cezar, 160 olan eser sayısının Dethier döneminde 650'ye çıkmış olmasından bahseder ancak bu tüm eser sayısından ziyade örneğin katalogdaki sayı olabilir, zira bahsedilen sayı bir müze için çok düşüktür. Shaw, *a.g.e.*, s. 107; Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin...", s. 47-48; Cezar, *a.g.e.*, s. 235.

73 Ceren Göğüş, *19. Yüzyıl Avusturya Gazeteleri Işığında Osmanlı İmparatorluğunun 1873 Viyana Dünya Sergisine Katılımı*, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (basılmamış Yüksek Lisans tezi), (danışman Yrd.Doç.Dr. Zeynep Kuban), İstanbul, Ocak 2007, s. 153.

74 Eldem, "The Archeology of...", s. 505.

Müze-i Hümâyün Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları
Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme

de katılmış olan Osman Hamdi Bey (1842-1910) Osmanlı Hükümeti tarafından 1873'te Viyana'da açılan Dünya Sergi'sine komiser olarak görevlendirilmiştir⁷⁵.

4. Dethier'nin Mehmed Es'ad Safvet Paşa'nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (5 Nisan 1874-16 Ocak 1875)

Philipp Anton Dethier'nin Müze-i Hümâyün müdürlüğü döneminin en önemli işlerinden birisi Mehmed Es'ad Safvet Paşa'nın (1814-1883) 2. kere görevlendirildiği Maarif Nazırlığı döneminde (5 Nisan 1874-16 Ocak 1875) çıkarılmış olan 7 Nisan 1874 tarihli yeni Âsar-ı Atika Nizamnâmesi olmuştur. İlki daha 1868'de Abdülatif Subhi Paşa'nın (1818-1886) ilk Maarif Nazırlığı döneminde (24 Ağustos 1867-9 Mart 1868) Aydın Valisi İzmirli Hekim İsmail Paşa'nın İngiliz arkeolog John Turtle Wood'un bölgedeki kazı faaliyetleri nedeniyle almaya çalıştığı önlemlerle başlamış ve Şubat 1869'da çıkmış olan Âsar-ı Atika Nizamnâmesi'nin⁷⁶ ikincisi 7 Nisan 1874 tarihinde yürürlüğe girmiştir⁷⁷.

Eski eserler üzerinde devletin denetim ve yetkisini karşılamaktan uzak olduğu iddia edilen 7 maddelik 1869 tarihli Nizamnâmenin eksikliklerini ortadan kaldırma amacıyla hazırlanmış olan 1874 tarihli Nizamnâme'ye göre bulunan eski eserlerin 1/3'ü bulana, 1/3'ü bulunan arazinin sahibine ve kalan 1/3'ü devlete ait olacaktır⁷⁸. Bu paylaşım oranı, devletin zafiyeti gibi görünse de, o zamana kadar devlet tarafından denetimi yapılmayan veya yapılamayan eski eserlerin kayıt altına alınması açısından olumlu bir gelişme olarak da ele alınabilir; ancak bu durum, elbette 1874 tarihli Nizamnâmeden sonra yurtdışına kaçırılan veya müzelere nakledilemeyen eserlerin varlığını yok saydıramaz⁷⁹. Bu durumu eski eserlerin yurtdışına çıkışını meşrulaştırmak⁸⁰ olarak yorumlayanların kısmen haklılık payı ile beraber Almanya'nın Dethier'nin müdürlüğü döneminde arkeoloji alanında Osmanlı Devleti üzerinden kazandıkları düşünülürse⁸¹ daha dikkatli bir değerlendirme yapmak gerektiği bir kez daha anlaşılacaktır⁸². Örneğin Carl Humann/Hoffman Bergama'da

75 Filiz Gündüz, "Osman Hamdi Bey (1842-1910)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, İstanbul, 2007, s. 468; Şapolyo, *a.g.e.*, s. 34; Hisar, "Müzelerimizin İlk...", s. 6. Bu tarih Hisar'da 1877 olarak verilmiştir. Ancak bu sergi 1877 değil 1873'te gerçekleşmiştir. 1877'nin yanlışlık sonucu yazıldığı düşünülmektedir. Bkz. Abdülhak Şinasi Hisar, "Müzelerimiz ve Hamdi Bey I", *Ülkü*, Nisan 1934, C. III, nr. 14, s. 112.

76 Hüseyin Karaduman, "Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi", *Belgeler*, C. XXV, Sayı 29, 2004, s. 75, 93.

77 Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin...", s. 47; Mülayim, *a.g.m.*, s. 176-201; Mumcu, *a.g.m.*, s. 69-70; Halit Çal, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Müzeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 7, Sayı 14, 2009, s. 315-333; Karaduman, *a.g.m.*, s. 73-74.

78 Tahsin Öz, "Yurdumuzda Müzeler Nasıl Kuruldu. Neler Yapıldı? Neler Yapılması Gerekli?", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, 25-29 Eylül 1970, Ankara, s. 951. Örneğin Haziran 1871'de almış olduğu kazı iznine göre bulunan eserlerin yarısı Müze'ye ait olması belirtilmiş olmasına rağmen Schliemann 1869 tarihli belgeye dayanarak bulunan eserlerin daha fazlasına sahip olmaya ve bunları yurtdışına çıkarmaya çalışmasından dolayı 1874 tarihli Nizamnâme konunun öneminin farkında olduğunu göstermektedir. Bkz. Eldem, "Philipp Anton Dethier'nin...", s. 30.

79 BOA, MF.MKT, 60/9, 25.02.1296 (18 Şubat 1879). İngiltere müzesine bırakılan eserlerden bahsedilen bu belgede Osmanlı Devletinin çıkarlarının yeterince korunmadığı açık bir durumdur. Ancak, 1874'ten önceki örnekler arasında daha vahim olanlar vardı. Austen Henry Layard'ın 1850'li yıllarda Osmanlı topraklarından British Museum'a taşıdığı eski eserler buna bir örnektir. Bkz. Kaya Bayraktar, "Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası", *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 12, Sayı 1, 2011, s. 282-283.

80 Cezar, *a.g.e.*, s. 329.

81 BOA, MF.MKT, 62/112, 26.05.1296 (18 Mayıs 1879). Bu belgede Aydın vilayetinde yapılan kazılarda iznin bir sene daha uzatılmasından bahsedilmesinden başka kazılarda bulunacak eski eserlerden Müze-i Hümâyün hissesine düşecek kısmın nakit para karşılığında Alman müzesine verilmesinden bahsedilmektedir. Bu tutum sadece Dethier'ye bağlanamayabilir ancak, bu işin onun müdürlüğü döneminde olması kendisinin de sorumluluğunun bir göstergesidir.

82 Eldem, "Philipp Anton Dethier'nin...", s. 29.

1865'te başladığı kazıları 1878'de düzenli hale getirmiş ve Bergama Zeus Sunağının Berlin'e kaçırılmasını sağlamıştır⁸³. Bununla beraber, Heinrich Schliemann ve Luigi Palma di Cesnola'nın Osmanlı topraklarında yaptıkları kazılarda Osmanlı Devleti'nin haklarını yok sayarak bulunan eserler üzerinde hak iddiaları⁸⁴ hatırlanacak olursa ilk Nizamnâme ile kıyaslandığında eksikleri olduğuna dair yorumlara rağmen böyle bir nizamnamenin Osmanlı Devletinde arkeolojik eserlerin korunması konusunda ilerleme olduğu kabul edilebilir. Buradaki eksiklik Nizamnâme'den kaynaklı olmayıp Osmanlı Devleti'nin devletler arasındaki iktidarından kaynaklı olduğu aşikârdır. Dethier'nin uluslararası alandaki girişimleri arasında Truva'da Heinrich Schliemann'ın kazılarına karşı Atina'da görülen davada⁸⁵ Osmanlı iddialarının savunuculuğunu yapmak da olsa da⁸⁶ Osmanlı Devleti'nin Heinrich Schliemann'a karşı açılan davada tazminat karşılığı bu davadan vazgeçmesi⁸⁷, Dethier'nin de davadaki savunuculuğunu sona erdirmiştir.

Bu dönemde Müze'nin iç işleyişiyle ilgili ilginç bir gelişme yaşanmıştır. Maarif Nezaretinden Fransızca öğretmenliği için görevlendirme talebinde bulunan Racaki Efendi adında bir kişinin Nazırlıkta boş kadro olmamasından dolayı öğretmenlik yerine Dethier'nin müdür olduğu dönemde Müze-i Hümayun müdür muavinliği görevine atanması⁸⁸ kayda değer bir örnektir. Görünüşte sadece dil bilmesinden dolayı böyle bir görevlendirmenin yapılmış olduğu ilk akla gelen seçenek olabilir. Ancak Mehmed Es'ad Safvet Paşa'nın daha sonraki nazırlık dönemindeki Müze ve müzecilikle ilgili uygulamalarıyla birlikte değerlendirildiğinde, bunu mevcut olanakları mümkün olduğunca verimli kullanma girişimi olarak değerlendirmek daha anlamlı olacaktır.

Philipp Anton Dethier'nin bu dönemde Temmuz 1874'te *L'Orient Illustré* adlı dergide yayınlanan Kıbrıs heykeli Bacchus ile ilgili eseri "Statue chyprienne colossale de Bacchus primitif (faussement attribue a Hercule ou Silène-Kéraste" başlığını taşımaktadır.

5. Dethier'nin Ahmed Ârifî Paşa'nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (16 Ocak 1875-12 Haziran 1875)

Ahmed Ârifî Paşa (1830-1895), Dethier'nin birlikte çalıştığı 5. Maarif Nazırı olmuştur. Müze-i Hümayun'un Çinili Köşke taşınması hala bitmemiştir ve bu, dönemin önemli işlerindedir.

Bu dönemde Dethier'nin başarısızlıkları da olmuştur. Örneğin bir müze mektebi⁸⁹ kurma projesini gerçekleştirilememiştir. Bu okul için yılda 90.000 kuruş tahsisat istenmişti. Maarif Nezareti tarafından kabul görmediği için gerçekleşmeyen bu girişime⁹⁰ engel olarak ilk sırada ekonomik gerekçeler gösterilmiştir. Bununla beraber, öğrencilerde aranan niteliklerin ve mezunların istihdam olasılığı bu girişime meyli olumsuz etkilemiş olmalıdır. Başarısızlık olarak değerlendirilebilecek bir başka konu, müzeye ait ayrıntılı ve doğru bir

83 Bayram Bayrakdar, Bülent Kucak, Irmak Karabulut, İzzet Ege, Murat Öcal, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bergama Zeus Sunağı'nın Berlin'e Götürülüşü Hakkında Bazı Düşünceler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/34, 2017 Bahar, s. 57.

84 Eldem, "Philipp Anton Dethier'nin...", s. 32-33.

85 BOA, MF.MKT, 17/200, 15 Safer 1291 (3 Nisan 1874).

86 BOA, MF.MKT, 17/98, H. 23.01.1291 (12 Mart 1874); BOA, MF.MKT, 18/73, H. 15.03.1291 (2 Mayıs 1874); Öz, a.g.m., s. 952, Eldem, "The Archeology of...", s. 504; Edhem Eldem, "Philipp Anton Dethier'nin Schliemann ve Cesnola ile Mücadelesi (1874)", *Sanat Tarihi Araştırmaları*, Sayı 2, 2013.

87 Eldem, "Philipp Anton Dethier'nin...", s. 26-27; Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin...", s. 48.

88 BOA, MF.MKT, 21/145, 21 Şevval 1291 (1 Aralık 1874).

89 BOA, İ.DH, 696/48663, 25.12.1291 (2 Şubat 1875); Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye, San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihi, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 709-712.*

90 Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin...", s. 48.

Müze-i Hümâyün Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları
Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme

koleksiyon kataloğu oluşturduğunun söylenememesidir⁹¹. Modern anlamda bir katalog hazırlamada başarılı sayılmasa da, koleksiyon çeşitliliğini arttırmaya çalıştığı bilinen Dethier'nin, Yunan tragedya yazarı Euripides'nin lahdini Çinili Köşk'te görmek istediğini belirttiği ifade edilmiş, ancak bu da mümkün olmamıştır⁹².

Arkeoloji eserlerinin taşındığı⁹³ Çinili Köşk'ün Müze-i Hümâyün olarak düzenlenmesi sırasında bina Mart 1875'te teslim edilmesine⁹⁴ rağmen Dethier'nin isteği üzerine binanın kimliğini değiştiren ve tahrip⁹⁵ olarak yorumlanan tadilat 1880'e yani Dethier'nin ölümünden bir yıl önceye kadar sürmüştür.

6. Dethier'nin Ahmed Cevdet Paşa'nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (12 Haziran 1875-30 Kasım 1875)

Osmanlı Devleti'nin 6 Ekim 1875'te moratoryum ilan ettiği dönemde 2. kez Maarif Nazırı olarak görevde bulunan Ahmed Cevdet Paşa ile bir kez daha çalışmaya başlayan Dethier'nin faaliyetleri de bu gelişmelerden etkilenmiştir. Örneğin Çinili Köşkte yapılan tadilat ile ilgili 1875'te Romanya kökenli mimar Monterano ile bir anlaşma yapılmışken⁹⁶, 1879'da köşkün çatısı ile ilgili işlerin hala bitmemiş olması⁹⁷ ve açılışın ancak 1880'de yapılmış olmasında bu ekonomik sorunların da payı olmalıdır⁹⁸. Tamir masrafları o kadar ağır gelmiş olmalı ki Müze Mektebi açmak için ayrılmış olan bütçenin de bu iş için kullanılması, hatta Müze envanterinde birden fazla olan eski eserlerin ve paraların sadece bu nedenle olmasa da satılması konusu dahi gündeme gelmiştir⁹⁹.

7. Dethier'nin Mehmed Es'ad Safvet Paşa'nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (30 Kasım 1875-8 Mayıs 1876)

Mehmed Es'ad Safvet Paşa'nın, 3. kez Maarif Nazırı olarak görevlendirildiği dönemde devam eden siyasi ve ekonomik zorluklara rağmen müze ve eski eserler konusunda daha önce de ortaya koymuş olduğu duyarlı yaklaşımı, bu nazırlık döneminde de devam etmiştir. Müzecilikte değerlendirilebilecek yetişmiş elemanların istihdamı buna bir örnektir. Paris'te alçı sanatı eğitimi alıp İstanbul'a dönmüş olan İstadri adında bir kişinin

91 Hisar, "Müzelerimiz ve...", s. 112.

92 Edmond Pottier, Salomon Reinach, "Chronique D'Orient", *Revue Archeologique*, Temmuz-Aralık 1889, no XXI, s. 113.

93 *Salname-i Maarif*, Matbaa-i Amire, 1316 (1898), s. 497'de "Vaktiyle Harbiye Anbarında cem ve hıfz ile bilahare Suphi Paşa merhumun Maarif Nazırlığı zamanında Çinili Köşke nakledilmiş olan asar-ı atıkanın mikdarı gayet mahdud bulunduğusu..." şeklindeki ifadede yanlışlık bulunmaktadır. Abdullatif Suphi Paşa iki kez (Ağustos 1867-Mart 1868 ve Şubat-Nisan 1878) Maarif Nazırlığı yapmıştır. Arkeoloji eserlerinin Çinili Köşke taşınması için Maarif Nezaretinden tahsisinin istenmesi ise Kasım 1873 tarihindedir ve bu, Ahmet Cevdet Paşa'nın üçüncü Maarif Nazırlığı döneminde (Nisan 1873-Nisan 1874). Dolayısıyla Maarif Salnamesi bu konuda bilgiyi yanlış aktarmaktadır. Aynı dönemde Suphi Paşa'nın 28 Kasım 1873'te tekrar Şûrâ-yı Devlet üyeliğine tayin edildiği bilgisi de Salnamedeki bilginin yanlışlığını teyid etmektedir. Bkz. Ali Akyıldız, "Subhi Paşa, Abdülatif (1818-1886)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, 2009, 450-452; Semavi Eyice, "Çinili Köşk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 339.

94 Cezar, *a.g.e.*, s. 241.

95 Eyice, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin...", s. 48.

96 BOA, İ.MMS, 53/2348, 22 Receb 1292 (24 Ağustos 1875); Hayal MERİÇ UĞRAŞ, *Topkapı Sarayı Çinili Köşk/Sırça Saray: İşlevi, Anlamı ve Tarihsel Gelişimi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü (basılmamış doktora tezi), (danışman Doç.Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN), İstanbul, 2010, s. 71-74.

97 BOA, ŞD, 208/22, 22 Rebiülevvel 1296 (16 Mart 1879).

98 Osman Hamdi Bey döneminde yapılan ilk işlerden birisinin, bilgisiz olarak eleştirilen bu mimar tarafından yapılan tamiratın yanlışlıklarından kurtulmaya çalışmak olduğu ifade edilir. Bu mimarın üstlendiği tamirat işinde Çinili Köşk'ün çinilerinin üzeri sıvayla kapatılmıştır ve Osman Hamdi Bey döneminde bunların yeniden gün yüzüne çıkması için tekrar masraf yapılmıştır. Bkz. Cezar, *a.g.e.*, s. 256.

99 BOA, MF.MKT., 30/173, 11 Receb 1292 (13 Ağustos 1875).

Müze’de görevlendirilmesi¹⁰⁰ Mehmed Es’ad Safvet Paşa döneminin işi ehline bırakma anlayışının bir yansımasıdır. Mehmed Es’ad Safvet Paşa’nın İmparatorluk sınırları içindeki eski eserlerin toplanması ve korunması konusundaki hassasiyeti bilinmektedir. Valiliklere gönderdiği, bölgelerindeki eski eserlerin Müze-i Hümayun’a gönderilmelerini sağlamaları ile ilgili yazı¹⁰¹ veya var olan nizamnâmeye ayrıntılı yeni maddeler eklenmesine çalışması da müzeciliğin geliştirilmesi anlayışının ve bu konudaki olumlu değişimin bir göstergesi olarak kabul edilebilir¹⁰².

Osmanlı Devleti’nin iflasının ilanının ardından, hala devam eden müze inşaat masrafları nedeniyle Müze-i Hümayun koleksiyonunda tür ve sayıca fazla olan bazı parçaların satılması gündeme gelmişken¹⁰³, Dethier’in 1876 yılında Müze-i Hümayun masraflarını karşılamak üzere, Filip ve İskender dönemine ait 847 adet altın sikkenin Maarif Nezareti tarafından satılığa çıkarılmasına göz yumduğu eleştirisi, Dethier’in Maarif Nezareti ile ilişkilerinin sorunlu olduğu anlamına gelebilir. Maarif Nezaretinin onayıyla yapılabilecek bu işlerin Dethier aleyhinde kullanılması buna örnektir. Aynı yıl (1876) Maarif Nezareti ile arasının açılmış olmasının bir göstergesi de mesleki yetersizliği ve sağlık sorunu ileri sürülerek Dethier’in Müze’de uzman olarak göreve devam etmesinin bile gündeme gelmiş olmasıdır¹⁰⁴.

Bu dönemde Dethier’in sağlık sorunlarının işini yapmasına engel olmaya başladığı şeklinde yorumlanacak ifadeler bulunmaktadır. Örneğin 1876 yılı başlarında Dethier’in 5 aydır süren hastalığı nedeniyle masraflarının artmasından dolayı 1700 kuruş ödenek istediği iddia edilmiştir. Bu nedenle, Meclis-i Kebir-i Maarif üyeleri Artin Efendi ve Aristokli Efendi’nin Eylül 1876 ve sonrasında kısa süreli Müze-i Hümayun müdürlüğüne vekâlet ettiklerinden bahsedilmiştir¹⁰⁵. Bunun yanı sıra, Dethier’in sağlık sorunlarının mesleği ve işi dışında bilimsel yazılarına da yansımalarını ifade eden eleştiriler bulunmaktadır¹⁰⁶. Ancak, Dethier’in 1873’te yayınlanmış olan eserinin bu dönemde Almanca olarak *Der Bosphor und Constantinopel*, başlığıyla ikinci baskısının yayınlanması da eleştirilerin tam olarak doğru kabul edilmemesinin gerektiğini düşündürmektedir.

8. Dethier’in Ahmed Kemal Paşa’nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (8 Mayıs 1876-17 Mayıs 1876)

Maarif Nazırı Ahmed Kemal Paşa’nın 5. kez geldiği bu görevde ancak 9 gün kadar kalmasından dolayı Dethier’in faaliyetleri için değerlendirme yapacak bir gelişme kayda geçmemiştir. Sultan Abdülaziz’in iktidarının son ve zorlu günlerine denk gelmiş olması da bu durumu etkilemiştir.

9. Dethier’in Ahmed Cevdet Paşa’nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (17 Mayıs 1876-17 Ekim 1876)

Ahmed Cevdet Paşa’nın 3. kez nazır olduğu bu dönemde önce kısa süreli Sultan V. Murad ve ardından Sultan II. Abdülhamid’in saltanatı başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı

100 BOA, MF.MKT., 34/42, 16 Safer 1293 (13 Mart 1876).

101 Hisar, “Müzelerimizin İlk...”, s. 26.

102 BOA, MF.MKT, 34/48, 22.02.1293 (19 Mart 1876); Ogan, a.g.m., s. 9.

103 BOA, MF.MKT, 33/9, 16.12.1292 (13 Ocak 1876); BOA, MF.MKT, 34/6, 19.01.1293 (15 Şubat 1876).

104 Müze-i Hümayun dahiliye müdürü Kadri Bey’in 1300 kuruş maaşla Dahiliye memuru olarak Müze idaresini üstlenmesi durumundan bahseden kaynaklar bulunmaktadır. Ancak Cezar ilgili eserinde bu durumun muallakta kaldığını belirtmektedir. Bkz. Eyice, “İstanbul Arkeoloji Müzelerinin...”, s. 48; Ogan, a.g.m., s. 11; Cezar, a.g.e., s. 252.

105 Cezar, a.g.e., s. 251-252.

106 Eldem, “Early Ottoman...”, s. 44.

Müze-i Hümayun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları
Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme

Devletinde müzeciliğin kurumsallaşmasında bir adım daha atılmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devletinde müzecilik ile ilgili mevzuatın geliştirilmesine çalışıldığı görülmektedir. Müzede eski eserlerin sergilenmesi ve diğer işler ile ilgili ayrıntılar için 1876-1877 yıllarında İngiltere, Mısır, Macaristan müzelerinin çalışmaları ve nizamnâmeleri incelenmiştir¹⁰⁷. Müzecilik konusunda 1874 Nizamnâmesi, 1884'e kadar köklü değişikliğe uğramadan yürürlükte kalmıştır. İncelenen bu nizamnâmeler ise daha ziyade eserlerin müzede sergilenmesi vb konularda işleyişi kolaylaştıracak ayrıntıları etkilemiştir. Zira Meclis-i Kebir-i Maarif bu nizamnâmenin yayınlanmasından 1 yıl kadar sonra 1874 Nizamnâmesinin eleştirilen eksiklerini ortadan kaldırmak için 4 maddelik bir çalışma yapmış fakat bunlar ağırlıklı olarak eski eserlerin toprak üstüne çıkarılması ve özellikle yurt dışına kaçırılmasını engellemek amacını taşısaya da yürürlüğe girmemiştir¹⁰⁸.

10. Dethier'nin Yusuf Ziyâ Paşa'nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (17 Ekim 1876-1 Şubat 1877)

I. Meşrutiyet'in ilanına denk gelen bu dönemde Yusuf Ziyâ Paşa'nın (1826-1880) Maarif Nazırlığı yaklaşık 3 ay sürmüştür. Bu kısa sürede Dethier'nin Müze Mektebi açılması konusunda hala çalışmakta olduğu görülmektedir. Mektebin açılışı ile ilgili masrafların Müze tahsisatından ödenmesi ile ilgili evrakın kaybolmuş olduğu ve bu nedenle bir nüshasının yeniden hazırlanarak gönderilmesi istenmiştir¹⁰⁹.

11. Dethier'nin Mehmed Tâhir Münif Efendi'nin Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (1 Şubat 1877-9 Kasım 1877)

Mehmed Tâhir Münif Efendi'nin (1830-1910) Maarif Nazırlığı dönemi yaklaşık 9 ay sürmüştür. Müzecilikle ilgili gelişmelerin kurumsallaşması, yani kişilere bağlı kalmasının önüne geçme girişimi olarak değerlendirilebilecek bir başka gelişme daha bu dönemde yaşanmıştır. Çinili Köşke taşınan eserler ile ilgili kararları alan geçici komisyonun kararlarının yürürlüğe girmesi için Nisan 1877'de daimi bir cemiyet kurulması kararı alınmıştır¹¹⁰. Bu kararın alınması ile ilgili toplantıya Meclis-i Ticaret azası Kırkor Efendi'nin de katıldığı kayıtlara geçmiştir¹¹¹.

12. Dethier'nin Ahmed Kemal Paşa'nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (9 Kasım 1877-11 Ocak 1878)

Ahmed Kemal Paşa'nın 6. kere görevlendirildiği ve yaklaşık 2 ay sürmüş olan bu Maarif Nazırlığı döneminde Dethier'nin müdürlük görevini ilgilendiren sıra dışı bir gelişme yaşanmamıştır.

13. Dethier'nin Ahmed Vefik Paşa'nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (11 Ocak 1878-4 Şubat 1878)

Ahmed Vefik Paşa'nın 2. kere görevlendirildiği Maarif Nazırlığı dönemi sadece 24 gün sürmüştür. Bu dönemde Dethier'nin Euripide'nin lahti ile ilgili olarak "Sarcophage
107 BOA, HR, SFR 3., 233/31, 10.06.1876; BOA, HR, SFR 3., 233/56, 29.09.1876; BOA, MF.MKT, 49/156, 07.06.1294 (19 Haziran 1877); BOA, HR.İD., 1443/27, 14.06.1294 (26 Haziran 1877) (ancak katalogda bu tarih M.14.02.1869 olarak yanlış yazılmıştır).

108 Hüseyin Türkseven, *Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası ve Müze-i Hümayun'un Kuruluşu*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (basılmamış Yüksek Lisans tezi) (danışman Yrd.Doç.Dr. Ali SÖNMEZ), Çanakkale, 2010, s. 64.

109 BOA, MF.MKT., 45/45, 22 Zilkade 1293 (9 Aralık 1876).

110 BOA, MF.MKT., 47/126, 09.04.1294 (23 Nisan 1877).

111 BOA, MF.MKT., 47/122, 07 Rebiülahir 1294 (21 Nisan 1877).

d'Euripide probablement le cénotaphium de ce poète tragique érigé non loin du Théseion d'Athènes" başlıklı çalışması *Études archéologiques*'de (s.1-9) yayınlanmıştır.

14. Dethier'nin Abdülatif Subhî Paşa'nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (4 Şubat 1878-18 Nisan 1878)

Abdülatif Subhî Paşa'nın (1818-1886) 2. kere görevlendirildiği Maarif Nazırlığı dönemi için "zamân-ı nezâretinde şâyân-ı kayd bir şeye tesadüf edilememiştir"¹¹² ifadesi dolaylı olarak Dethier'nin icraatı için de geçerli olmuştur. Bu Nazır ile mesaisi yaklaşık 2,5 ay sürmüştür. Kanun-i Esasî'nin padişaha tanıdığı yetkiyle 13 Şubat 1878 tarihinde iç ve dış nedenlere dayanılarak Meclis-i Mebusan'ın süresiz tatil edilmiş olduğu düşünülürse bu dönemde müze ve müzecilikle ilgili kayda değer bir gelişmenin olmaması da doğal karşılanacaktır.

15. Dethier'nin Mehmed Tâhir Münif Efendi'nin Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (18 Nisan 1878-12 Kasım 1880)

Mehmed Tâhir Münif Efendi'nin 2. kere görevlendirildiği ve 30 ay 24 gün kadar süren Maarif Nazırlığı, konumuz olan 1872-1881 döneminin en uzun süreli Maarif Nazırı olması dışında Dethier'nin müze müdürü olarak son faaliyetlerini gerçekleştirdiği dönemdir denilebilir. Zira Dethier'nin sağlık durumu bundan sonra giderek kötüleşmiştir.

Osmanlı Devletinde müzecilik alanında kuruluşundan beri müdürlerinin yabancı olması Osmanlıların müze konusuyla ilgilenmediği anlamına gelmemektedir. Örneğin Mehmed Tâhir Münif Efendi'nin bu nazırlık döneminde, 3 Aralık 1878-Kasım 1879 tarihleri arasında Adliye Nazırı olan (Küçük) Mehmed Said Paşa (1838-1914), Padişahın iradesiyle ilkinin daha Adliye Nazırı olmadan önce Şubat 1878'de hazırladığı¹¹³ ve eğitim konusunu da içeren layihada müzelerin açılması gerekliliğinden bahsetmiştir¹¹⁴.

Mehmed Tâhir Münif Efendi'nin bir önceki Maarif Nazırlığı zamanında Nisan 1877'de alınmış olan karar uyarınca¹¹⁵ Çinili Köşke taşınan eserler ile ilgili kararları alan geçici komisyonun kararlarının yürürlüğe girmesi için 3 Haziran 1878'de İstanbul Âsar-ı Atika Müzesi'ne bağlı olarak 8 üyeli bir kurul oluşturulmuştur. Bu müze komisyonu üyeleri şu şekilde belirlenmiştir: 1. Müze Müdürü Dr. Dethier, 2. Müze Muhafızı Köçeoğlu Kirkor Efendi, 3. Meskukat Memuru Sebilyan Efendi, 4. Altıncı Daire Belediye Reisi (Osman) Hamdi Beyefendi, 5. Şûra-yı Devlet Üyesi Kara Todori Efendi, 6. Maarif Meclisi Üyesi Mustafa Efendi, 7. Rasadhâne Memuru Mosali, 8. Nafia Meclisi Başkâtibi Delaunay¹¹⁶.

Âsar-ı Atika Müzesi'ne dönüştürülen ve tadilat sonrasında Harbiye Nezareti'nin bando ve mızıkacı takımının bulunduğu Müze-i Hümayun¹¹⁷'un 16 Ağustos 1880'de açılış töreninde Maarif Nazırı Münif Paşa dışında Müze Müdürü Dethier ve Osmanlı Devleti'nde eğitim

112 Mahmud Cevat İbnü's Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 163.

113 Zekeriya Kurşun, *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi anabilim Dalı, (basılmamış doktora tezi) (danışman Prof.Dr. Cevdet Küçük), İstanbul, 1991, s. 27-28.

114 Zeki Çevik, "II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, Cild 4, Sayı 8, Güz 2009, s. 856.

115 BOA, MF.MKT, 47/126, 09.04.1294 (23 Nisan 1877).

116 Öz, *a.g.m.*, s. 952; Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 251; Shaw, *a.g.e.*, s. 116.

117 BOA, MF.MKT, 65/122, 08.09.1297 (14 Ağustos 1880).

Müze-i Hümâyun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları
Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme

ile ilgili farklı kademelerde görev almış olan zamanın Mekâtib-i Âliye Müdürü Aristokli Efendi¹¹⁸ tarafından birer konuşma yapılmıştır¹¹⁹.

16. Dethier'nin Mehmed Kâmil Paşa'nın Nazırlığı Dönemindeki Faaliyetleri (12 Kasım 1880-6 Aralık 1881)

Mehmed Kâmil Paşa'nın (1832-1913) Maarif Nazırlığı döneminde Dethier'nin sağlık sorunları iyice artmıştır. Dethier'nin bu nazır ile ancak 4 ay kadar süren mesaisi 3 Mart 1881'de vefatı ile son bulmuştur. Dethier, Feriköy Katolik Mezarlığına defnedilmiştir¹²⁰.

Dethier'nin 1881'de ölümünden sonra *Études archéologiques* adlı dergide yayınlanmış olan "Un fragment de sarcophage sculpté du Musée ottoman", "Fragment bas-relief, mort de Pyrrhus-Néoptolème du Musée Ottoman (à tort expliqué comme mort d'Alcibiade ou comme Ajax furieux)" ve "Hercule cornu, colosse antiquissime chyprien au Musée Ottoman" başlıklarını taşıyan üç eseri de Müze-i Hümâyun'daki eserler ile ilgili olmuştur.

D. SONUÇ

Philipp Anton Dethier hakkında yazılarıyla katkı koyanların çoğunluğunun üzerinde durduğu, onun Müze-i Hümâyun müdürlüğü dönemine ait genel değerlendirmeler, Osman Hamdi Bey ile kıyaslanarak ele alındığı yorumlar veya arkeoloji alanındaki katkıları ile ilgili olmuştur. Halbuki, Müze-i Hümâyun bir Osmanlı idari birimdir ve gerek Müze-i Hümâyun gerek müdürünün faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin işleyişinden bağımsız değerlendirilemez. Bu nedenle, Philipp Anton Dethier'nin 1872-1881 yılları arasında müdür olarak çalıştığı Müze-i Hümâyun'un bağlı olduğu Maarif Nazırları ve faaliyetleri önemlidir.

1872-1881 yılları arasında 1 müze müdürüne karşılık 15 sadrazam arasında 20, 9 Maarif Nazırı arasında ise 16 kez görev değişikliği olduğuna göre müdürlük konusundaki istikrarda Dethier'nin olumlu işler yapmış olması ve bunu yetkililere kabul ettirmiş olması da gerekir. Bununla beraber bu süreçte almak istediği kararların desteklenip desteklenmemesi veya görevine devam edip etmemesi konusunda da devlet yöneticileriyle kimi zaman sorunları da olmuştur. Bu dönemde en uzun süre Maarif Nazırlığı yapan ilk iki kişi 30 ay 24 gün ile Mehmed Tâhir Münif Efendi (18 Nisan 1878-12 Kasım 1880) ve 11 ay 10 gün süre ile Ahmed Cevdet Paşa (24 Nisan 1873-5 Nisan 1874)'dir. En kısa süreli iki kişi ise 9 gün ile Ahmed Kemal Paşa (8 Mayıs 1876-17 Mayıs 1876) ve 24 gün ile Ahmed Vefik Paşa (11 Ocak 1878-4 Şubat 1878)'dir. Osmanlı Devletinin siyasi istikrarı ile doğru orantılı kabul edilebilecek Maarif Nazırlarının görev sürelerinin uzunluğu-kısalığı, Dethier'nin Müze-i Hümâyun müdürlüğü dönemindeki çalışmalarındaki başarı ve başarısızlıkları da etkilemiştir.

Tarih bilimini "geçmiş yaratıcı ve coşkulu bir şekilde gözlemek" olarak değerlendiren Philipp Anton Dethier'nin müdürlüğü döneminde Müze-i Hümâyndaki gelişmeler, Maarif Nezaretî'nin kayıtlarına yansıdığı kadarıyla, Müze'nin kuruluşunda ifade edilen 'halk eğitiminin de bir parçası olma' anlayışından uzak kalmıştır. Müzenin eğitim veya halk

118 Uğur Ünal, *Meclis-i Kebir-i Maârif 1869-1922*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 2008, s. 71-72.

119 Sevim Kazancı, *19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, (basılmamış yüksek lisans tezi) (danışman Prof.Dr. Selçuk Mülayim), İstanbul, 1998, s. 53.

120 Feriköy Katolik mezarlığında Carre St. Laurent'de olduğu ifade edilmektedir. Mezar taşının üzerinde kendisi dışında Oscar Dethier (1854-1929), Marie Dethier Nee Mill (1866-1943) ve Charles Dethier (1845-1932) isimleri bulunmaktadır. Ayrıca sevgili eşimiz ve babamız ifadesi bulunmaktadır (unser geliebter gatte und vater). Bkz. Eyce, "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin...", s. 49.

eğitimi ile ilgisini gösteren kayıt sayısı ise sadece iki konuyu kapsamaktadır. Bunlardan ilki bir müze mektebi kurulması konusundadır. Bu, dönemin ekonomik zorlukları ve siyasi iradenin buna yeterince destek verememesinden dolayı niyet ve girişim aşamasında kalmıştır. İkincisi ise Dethier'nin müdürlüğünün ilk zamanlarında ele alınmış olan müze giriş ücretleri konusundadır.

Osmanlı Devleti adına 1873'te Viyana'da toplanan Dünya Sergisi'ne katılmış olan Dethier'nin Çinili Köşk'ün müze binası olmasına yönelik çalışmalarda katkısı olmuştur. Eski eserlerin toplanmasında, sayılarının ve çeşitlerinin artmasında arkeolojik kazılar dışında eser değişimi veya satın alma yoluna başvuran Dethier'nin Heinrich Schliemann ile ilgili uluslararası davada görevlendirilmesi veya Luigi Palma di Cesnola'nın Kıbrıs'tan kaçırmaya çalıştığı eski eserlere engel olma çabaları önemlidir. Berlin'de Friedrich Wilhelm Üniversitesi Felsefe fakültesinde eğitim almış olan Dethier'nin arkeoloji alanındaki yayınları Müze-i Hümayun müdürlüğü sonrasında da devam etmiştir. Mehmed Es'ad Safvet Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde, 7 Nisan 1874 tarihli Âsar-ı Atika Nizamnâmesi Dethier'nin müze müdürlüğünün daha ilk dönemlerinde yayınlanmıştır. Ancak bu nizamnâme veya diğer çalışmalarına rağmen Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik zorlukların da etkisiyle eski eserlerin yurtdışına kaçırılması önlenememiştir. Müze mektebi açılması çabası da istediği gibi sonuçlanmayan Dethier'nin zaman zaman Maarif Nazırlığı ile ilişkilerinin iyi olmadığını gösteren gelişmeler de görülmüştür. Sağlık sorunları gerekçe gösterilerek veya mesleki yetersizliği öne sürülerek müdürlük görevinden alınmak istediği zamanlar da olmuştur. Tüm bunlarla beraber, toptancı bir değerlendirmeye Dethier'nin 1872-1881 yılları arasındaki işlerini iyi veya kötü diye nitelendirmekten ziyade, çalışmalarını yaşadığı dönemde Osmanlı'da arkeoloji ve müzeciliğe katkısı açısından kayda değer işler yapmış olmasından dolayı daha ziyade olumlu değerlendirmek doğru olacaktır. Osmanlı Devleti'nde müze ve müzecilik ile ilgili konularda kurumsallaşmaya önem veren Dethier Osmanlı Devletinde Müze-i Hümayun'da görevlendirilmiş son yabancı müdür olarak Osman Hamdi Bey'den önce aşılmış adımların atılmasında görev almış bir kişidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri)

BOA, İ.DH, 652/45323, 04.04.1289 (11 Haziran 1872)

BOA, MF.MKT, 4/27, 22.06.1289 (27 Ağustos 1872)

BOA, İ.DH, 657/45739, 07.08.1289 (10 Ekim 1872)

BOA, A.}MKT.MHM, 471/11, H. 05.11.1290 (18 Aralık 1873)

BOA, MF.MKT, 17/98, H. 23.01.1291 (12 Mart 1874)

BOA, MF.MKT, 17/200, 15 Safer 1291 (3 Nisan 1874).

BOA, MF.MKT, 18/73, H. 15.03.1291 (2 Mayıs 1874)

BOA, MF.MKT, 19/81, H. 10.07.1291 (23 Ağustos 1874)

BOA, İ.DH, 696/48663, 25.12.1291 (2 Şubat 1875)

BOA, İ.MMS, 53/2348, 22 Receb 1292 (24 Ağustos 1875)

BOA, MF.MKT, 33/9, 16.12.1292 (13 Ocak 1876)

BOA, MF.MKT, 34/6, 19.01.1293 (15 Şubat 1876)

BOA, MF.MKT, 34/48, 22.02.1293 (19 Mart 1876)

BOA, HR, SFR 3., 233/31, 10.06.1876

BOA, HR, SFR 3., 233/56, 29.09.1876

Müze-i Hümayun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları
Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme

- BOA, MF.MKT, 47/126, 09.04.1294 (23 Nisan 1877)
BOA, MF.MKT, 49/156, 07.06.1294 (19 Haziran 1877)
BOA, HR.İD., 1443/27, 14.02.1869. 26 Haziran 1877
BOA, MF.MKT, 60/9, 25.02.1296 (18 Şubat 1879)
BOA, MF.MKT, 62/112, 26.05.1296 (18 Mayıs 1879)
BOA, MF.MKT, 65/122, 08.09.1297 (14 Ağustos 1880)

Araştırma Eserler

- AGSTNER Rudolf, Elmar SAMSİNGER, (2018), "Am hl. Dreifaltigkeitstag wurde die Schule feierlich eröffnet" Die österreichisch (-ungarische) Nationalschule in Konstantinopel 1850-1918", Österreich in İstanbul III, K. (u.) K. Präsens im Osmanischen Reich, (der. Elmar Samsinger), LIT Verlag Münster, Viyana, 2018, s. 361-399.
- AKÜN, Ömer Faruk, (1989), "Ahmed Vefik Paşa" *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1989, s. 143-157.
- AKYILDIZ, Ali, (2009), "Subhi Paşa, Abdülatif (1818-1886)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul, 2009, 450-452.
- BAYRAKDAR, Bayram, Bülent KUCAK, Irmak KARABULUT, İzzet EGE, Murat ÖCAL, (2017), "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Bergama Zeus Sunağı'nın Berlin'e Götürülüşü Hakkında Bazı Düşünceler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/34, 2017 Bahar, s. 43-67.
- BAYRAKTAR, Kaya, (2011), "Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası", *Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 12, Sayı 1, 2011, s. 281-302.
- BÜYÜKKARCI, Süleyman, (2000), "Türkiye'deki Avusturya Okullarında Eğitim", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7, 2000, s. 73-155.
- CEZAR, Mustafa, (1995), *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, C.1, (2. Baskı), Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Sanat ve Sağlık Vakfı yayınları, İstanbul, 1995.
- CHUVIN, Pierre, (2007), "Les Reinach et l'Empire ottoman", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 151. Yıl, Sayı 2, 2007, s. 1091-1103.
- ÇAL, Halit, (2009), "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Müzeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 7, Sayı 14, 2009, s. 315-333.
- ÇEVİK, Zeki, (2009), "II. Abdülhamid Dönemi Bir Bürokrat Portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmed Said Paşa ve Reformları", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish and Turkic*, Cilt 4, Sayı 8, Güz 2009, s. 838-865.
- DETHIER, Philipp Anton, (1993), *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)*, (çeviren Ümit Öztürk), Eren yayıncılık, İstanbul, 1993.
- , (1867), *Nouvelles Decouvertes Archeologiques Faites A Constantinople*, İstanbul, Imprimerie Centrale, 1867.
- DUMONT, Albert, (1868), "Le Musee Sainte-Irene A Constantinople Antiquites Grecques, Greco-Romaines et Byzantines", *Revue Archéologique*, Nouvelle Série, Cilt. 18 (Temmuz-Aralık 1868), s. 237-263.
- ELDEM, Edhem, (2017), "Early Ottoman Archaeology: Rediscovering The Finds of Ascalon (Ashkelon), 1847", *BASOR (Bulletin of American Schools of Oriental Research)*, Sayı 378, 2017, s. 25-53.

- , (1874), "Philipp Anton Dethier'nin Schliemann ve Cesnola ile Mücadelesi (1874)", *Sanat Tarihi Araştırmaları*, Sayı 2, 2013, s. 25-38.
- , (2013), "The Archeology of a Photograph Philipp Anton Dethier And His Group of Greek Art", *Jahrbuch Des Deutschen Archaologischen Instituts*, 127/2013, s. 499-530.
- ERDOĞDU, Teyfur, (1996), "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I", *Prof. Dr. Oral Sander'e Armağan*, 51/1-4, 1996, s. 183-247.
- ERGİN, Osman, (1977), İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye, San'at Müesseseleri-Dolayısıyla-Türk Maarif Tarihi, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- EYİCE, Semavi, (1985), "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Ansiklopedisi*, İletişim yayınları, İstanbul, 1985, s. 1596-1603.
- , (1993), "Çinili Köşk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 337-341.
- , (1960), "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Müdürlerinden Dr. Ph.-Anton Dethier Hakkında Notlar", İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı No 9, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayınları: XXII, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1960, s.45-52.
- GOOLD, Edward, (1871), *Catalogue explicatif, historique et scientifique d'un certain nombre d'objets contenus dans le Musée Impérial du Constantinople fonde en 1869 sous le grand vezirat de Son Altesse A'ali pacha*, Constantinople, Imprimerie A. Zellich, 1871, s. III.
- GÖĞÜŞ, Ceren, (2007), *19. Yüzyıl Avusturya Gazeteleri Işığında Osmanlı İmparatorluğunun 1873 Viyana Dünya Sergisine Katılımı*, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (basılmamış Yüksek Lisans tezi), (danışman Yrd.Doç.Dr. Zeynep Kuban), İstanbul, Ocak 2007.
- GÜNDÜZ, Filiz, (2007), "Osman Hamdi Bey (1842-1910)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 33, 2007, s. 468-469.
- HITZEL, Frederic, (2010), "Osman Hamdi Bey et Les Debuts L'archeologie Ottomane", *Turcica*, 42, 2010, s. 167-190.
- HİSAR, Abdülhak Şinasi, (1934), "Müzelerimiz ve Hamdi Bey I", *Ülkü*, Nisan 1934, C. III, nr. 14, s. 111-115.
- , (2010), "Müzelerimizin İlk Zamanları", *Türk Müzeciliği*, (yayına hazırlayan Necmettin Turinay), Yapı Kredi yayınları, İstanbul, 2010.
- KANGLER, Franz, (2010), ""In der Schule Knaben und Madchen die österreichische Volkshymne". Zur Geschichte des österreichischen St. Georgs-Kollegs in Konstantinopel/İstanbul", *Österreich In Istanbul*, LIT Verlag Münster, Viyana, 2010, s. 175-201.
- KARAER, Nihat, (2003), *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ile Osmanlı ve Batı Kamuoyundaki Yankıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Anabilim Dalı, (yayınlanmamış doktora tezi) (danışman Prof. Dr. Yücel Özkaya), Ankara, 2003.
- KARADUMAN, Hüseyin, (2004), "Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi", *Belgeler*, C. XXV, Sayı 29, 2004, s. 73-92.
- KAZANCI, Sevim, (1998), *19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı, (basılmamış yüksek lisans tezi) (danışman Prof.Dr. Selçuk Mülâyim), İstanbul, 1998.

Müze-i Hümayun Müdürü Dr. Philipp Anton Dethier'nin Osmanlı Maarif Nazırları
Dönemindeki (1872-1881) Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme

- KAZANCIGİL, Aykut, (1995), *Türkiye'de Bilim ve Teknoloji (1789-1922)*, Yeni Şafak, İstanbul, 1995.
- KUNERALP, Sinan, (1999), *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İSİS, İstanbul, 1999.
- KURŞUN, Zekeriya, (1991), *Küçük Mehmed Said Paşa (Siyasî Hayatı, İcraatı ve Fikirleri) 1838-1914*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi anabilim Dalı, (basılmamış doktora tezi) (danışman Prof.Dr. Cevdet Küçük), İstanbul, 1991.
- La Turquie L'Exposition Universelle De 1867*, Librairie Hachette, Paris, 1867.
- LAMARTINE, Alphonse Marie Louise Prat de, *Voyage en Orient*, Louis Hauman Et Comp, Brüksel, 1835.
- Leipziger Repertorium der deutschen und ausländischen Literatur*, 2. Yıl, Sayı 34, 23 Ağustos 1844, s. 325-336.
- Leipziger Repertorium der deutschen und ausländischen Literatur*, (derleyen Dr. E.G. Gersdorf), F.A. Brockhaus, Leipzig, 1844.
- MADRAN, Burçak, (2000), "19. Yüzyılda Evrensel Sergiler", *Yapı Mimarlık Tasarım Kültür Sanat Dergisi*, no 225, Ağustos 2000.
- Mahmud Cevat İbnü'ş Şeyh Nâfi, (2001), *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi-*, (Hazırlayan Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- MERİÇ UĞRAŞ, (2010), Hayal, *Topkapı Sarayı Çinili Köşk/Sırça Saray: İşlevi, Anlamı ve Tarihsel Gelişimi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü (basılmamış doktora tezi), (danışman Doç.Dr. Nuran Kara Pilehvarian), İstanbul, 2010.
- MUMCU, Ahmet, (1969), "Eski Eserler Hukuku ve Türkiye", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXVI, S. 3-4, ayrı basım, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969, s. 45-78.
- MÜLAYİM, Selçuk, (2009), "Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Müzeciliği" *Osmanlı Araştırmaları XXXIV, Prof.Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı II*, İstanbul, 2009, s. 176-201,
- OGAN, Aziz, (1947), "Türk Müzeciliğinin Yüzüncü Yıldönümü", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu*, No 62, Mart 1947, s. 8-19.
- ORTAYLI, İlber, (1990), "Arkeolojimiz Osman Hamdi İle Uluslararası Kimlik Kazandı", *Hürriyet Gösteri Sanat Edebiyat Dergisi*, Sayı 119, Ekim 1990, s. 22-24.
- ÖZ, Tahsin, (1970), "Yurdumuzda Müzeler Nasıl Kuruldu. Neler Yapıldı? Neler Yapılması Gerekli?", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, II. Cilt, 25-29 Eylül 1970, Ankara, s. 951-960.
- "Personal Nachrichten", *Zeitschrift Museologie und Antiquitätenkunde sowie für verwandte Wissenschaften*, 1881, Mart sonu, No 6, s. 48.
- POTTIER Edmond, Salomon REINACH, (1889), "Chronique D'Orient", *Revue Archeologique*, Temmuz-Aralık 1889, no XXI, s. 81-143.
- Salname-i Maarif*, Matbaa-i Amire, 1316 (1898).
- SHAW, Wendy M.K., (2004), *Osmanlı Müzeciliği, Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*, (çeviren Esin Soğancılar), İletişim, İstanbul, 2004.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, (1936), *Müzeler Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1936.

TÜRKSEVEN, Hüseyin, (2010), *Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası ve Müze-i Hümayun'un Kuruluşu*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (basılmamış Yüksek Lisans tezi) (danışman Yrd.Doç.Dr. Ali Sönmez), Çanakkale, 2010.

ÜLMAN, Yeşim Işıl, (2017), *Galatasaray Tıbbiyesi Türkiye'de Modernleşmenin Başlangıcı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul, 2017.

ÜNAL, Uğur, (2008), *Meclis-i Kebir-i Maârif 1869-1922*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 2008.

EKLER

Ek 1: 1872-1881 döneminde sadrazamlar ve görev süreleri.

Sadrazam	Tarih Aralığı	Ay
1. Ahmed Şefik Midhat Paşa	31 Temmuz 1872-19 Ekim 1872	3 ay
2. Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa	19 Ekim 1872-15 Şubat 1873	4 ay
3. Sakızlı Ahmed Esad Paşa	15 Şubat 1873-15.4.1873	2 ay
4. Şirvanizâde Mehmed Rüşdi Paşa	15 Nisan 1873-13 Şubat 1874	10 ay
5. Hüseyin Avni Paşa	15 Şubat 1874-25 Nisan 1875	14 ay
6. Sakızlı Ahmed Esad Paşa	26 Nisan 1875-25 Ağustos 1875	4 ay
7. Mahmud Nedim Paşa	26 Ağustos 1875-11 Mayıs 1876	9 ay
8. Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa	12 Mayıs 1876-19 Aralık 1876	7 ay
9. Ahmed Şefik Midhat Paşa	19 Aralık 1876-5 Şubat 1877	2 ay
10. İbrahim Edhem Paşa	5 Şubat 1877-11 Ocak 1878	11 ay
11. Ahmed Hamdi Paşa	11 Ocak 1878-4 Şubat 1878	1 ay
12. Ahmed Vefik Paşa	4 Şubat 1878-18 Nisan 1878	2 ay
13. Mehmed Sadık Paşa	18 Nisan 1878-28 Mayıs 1878	1 ay
14. Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa	28 Mayıs 1878-4 Haziran 1878	1 ay
15. Mehmed Es'ad Safvet Paşa	4 Haziran 1878-4. Aralık 1878	6 ay
16. Tunuslu Hayreddin Paşa	4 Aralık 1878-29 Temmuz 1879	7 ay
17. Ahmed Arif Paşa	29 Temmuz 1879-18 Ekim 1879	3 ay
18. Mehmed Said Paşa	18 Ekim 1879-9.6.1880	8 ay
19. Cenânizâde Mehmed Kadri Paşa	12 Eylül 1880-2 Mayıs 1882	20 ay

Ek 2: 1872-1881 döneminde Maarif Nazırları görev süreleri.

Nazır	Tarih Aralığı	Ay	Gün
1. Ahmed Vefik Efendi	15 Haziran 1872-5 Aralık 1872	5	20
2. Ahmed Kemal Paşa	5 Aralık 1872-24 Nisan 1873	4	19
3. Ahmed Cevdet Paşa	24 Nisan 1873 -5 Nisan 1874	11	10
4. Mehmed Es'ad Safvet Paşa	5 Nisan 1874-16 Ocak 1875	9	11
5. Ahmed Ârifî Paşa	16 Ocak 1875-12 Haziran 1875	4	26
6. Ahmed Cevdet Paşa	12 Haziran 1875-30 Kasım 1875	5	18
7. Mehmed Es'ad Safvet Paşa	30 Kasım 1875-8 Mayıs 1876	5	8
8. Ahmed Kemal Paşa	8 Mayıs 1876-17 Mayıs 1876	-	9
9. Ahmed Cevdet Paşa	17 Mayıs 1876-17 Ekim 1876	5	-
10. Yusuf Ziyâ Paşa	17 Ekim 1876 -1 Şubat 1877	3	13
11. Mehmed Tâhir Münif Efendi	1 Şubat 1877-9 Kasım 1877	9	8
12. Ahmed Kemal Paşa	9 Kasım 1877-11 Ocak 1878	1	28
13. Ahmed Vefik Paşa	11 Ocak 1878-4 Şubat 1878	-	24
14. Abdüllatif Subhî Paşa	4 Şubat 1878-18 Nisan 1878	2	14
15. Mehmed Tâhir Münif Efendi	18 Nisan 1878 -12 Kasım 1880	30	24
16. Mehmed Kâmil Paşa	12 Kasım 1880-6 Aralık 1881	12	24

Ek 3: Dethier'nin eserlerine ilişkin bibliyografya denemesi:

Philipp Anton Dethier, *Historisch-Chronologische Gallerie, oder Portrait-Sammlung der berühmtesten Männer aller Zeiten und Völker...*, Sturm, Köln, 1832.

-----, *Galerie Historique-Chronologique, ou Collection des portraits des hommes célèbres de tous les siècles et de tous les peuples...*, Chatellain, Levrault, Renouart, Paris, 1833.

-----, *Ueber das grabmal des königs Rudolf von Schwaben zu Merseburg*, 1834.

-----, *Gemölde der alten Welt*, Leipzig, 1836.

-----, *Weltgeschichte in ausführlichen Biographien*, 1839.

-----, *Polyandron ou myriandron*, Dazu Varia.

-----, *Commentationis historicae vindiciarum quatuor primorum Poloniae Christian regnum specimen*, Berolini, Frankfurt, 1841.

-----, *Epistola inedita Mathildis Suevae, sororis Gislæ imperatricis et aviae Mathildis Toscanæ, data anno 1027 aut 1028 ad Misegonem II., Poldniæ regem (etc.)*, 1842.

- Pope Urban II, Philipp Anton Dethier, Eugene de Roziere, Jacques-Paul Migne, *B. Urbani II Pontificis Romani Epistolae, Diplomata, Sermones: accedunt saeculi XI auctores incertae aetatis et anonymi: sequuntur ad saecula IX et X appendices amplissimae inter alia complectentes S. Mathildis Reginae epistolam ineditam*, Volume 1, Tomus Unicus, Paris, 1853.
- , *Fac-simile der inschrift in der kleinen Hagia Sofia zu Konstantinopel*, Wien, 1857.
- , *Dreros und kretische Studien: oder, Stele mit einer Inschrift dieser pelagisch-minoischen Stadt, enthaltend die Tripel-Allianz der Drerer, Groniser und Milatier gegen die dorischen Lyttier, mit einer vorolympischen Zwölf-Götter-Tafel der Drerer*, Wien, 1859.
- P.A. Dethier, A.D. Mordtmann, *Epigraphik von Byzantion und Constantinopolis: von den ältesten Zeiten bis zum Jahre Christi 1453*, ?, ?, 1862
- P.A. Dethier und A. D. Mordtmann, *Epigraphik von Byzantion und Constantinopolis: von den Ältesten zeiten bis zum Jahre Christi 1453*, Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei, Wien, 1864.
- , Notice sur un beau fragment en relief de marbre du Musée Turc de Ste. Irène, représentant la mort de Pyrrhus, fils d'Achille. *Journal de Constantinople*, 1864, (January 6): 2
- , *Nouvelles découvertes archéologiques faites à Constantinople*, Imprimerie Centrale, Constantinople, 1867.
- , *Augusteon Vagy Nagy-Jusztinian Orias Lovasszobra Barna Rezbol*, Pesten, 1869.
- , *La main divine dans l'histoire ou essai pour deblayer cette science: Etudes sur deux sarcophages, l'un tolerant, l'un intolérant*, ?, Constantinople, 1869.
- , "?", *Il Levantino*, 1872.
- , "Mort de Pyrrhus (Neoptoleme): Beau fragment de bas-relief dans le Musée de Sainte-Irene", *La Turquie*, Nisan, 12:2, 1872.
- , *Le Bosphore et Constantinople: Description topographique et historique*, Alfred Hölder, Vienne, 1873.
- , Statue chyprienne colossale de Bacchus primitif (faussement attribuée à Hercule ou Silène-Kéraste), *L'Orient Illustré*, Temmuz 1874.
- , *Der Bosphor und Constantinopel*, 2. baskı, A. Hölder, Wien, 1876.
- , "Sarcophage d'Euripide probablement le cénotaphium de ce poète tragique érigé non loin du Théseion d'Athènes", *Études archéologiques*, s. 1-9, 1878.
- , "Un fragment de sarcophage sculpté du Musée ottoman", *Études archéologiques (œuvre posthume)*, s. 9–11, Lorentz & Keil, Constantinople, 1881.
- , "Fragment bas-relief, mort de Pyrrhus-Néoptolème du Musée Ottoman (à tort expliqué comme mort d'Alcibiade ou comme Ajax furieux)", *Études archéologiques (œuvre posthume)*, s. 123–126, Lorentz & Keil, Constantinople, 1881.
- , "Hercule cornu, colosse antiquissime chyprien au Musée Ottoman", *Études archéologiques (œuvre posthume)*, par le Dr. Ph. A. Dethier, Constantinople: Lorentz & Keil, 1881, s. 39-45.

AKDENİZ KÖLE TİCARET GÜZERGÂHINDA BİR DURAK: RODOS ADASI*

A STOP ON THE MEDITERRANEAN SLAVE TRADE ROUTE: RHODES ISLAND

Erdal TAŞBAŞ**

Geliş Tarihi/Received:13.11.2020

Kabul Tarihi/Accepted:11.12.2020

TAŞBAŞ, Erdal, (2021), "Akdeniz Köle Ticaret Güzergâhında Bir Durak: Rodos Adası", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 483-499.

Öz

Kuzey ucu Anadolu kıyılarına yaklaşık 18 km uzaklıkta bulunan Rodos Adası, Oniki adalar grubunun en büyük adasıdır. Hem Akdeniz'in bütün eski deniz yollarının keşiştiği noktada yer alması hem de Anadolu'ya yakınlığı nedeniyle önemli bir konuma sahiptir. Doğu Akdeniz havzası, Mısır, Ege ve Boğazlar bölgesini birbirine bağlayan yol üzerinde bulunan ada ticari açıdan çok büyük önem taşıyordu. Bu konumu nedeniyle Neolitik çağdan beri birçok uygarlığa da ev sahipliği yapan Rodos Adası, Minoslular, Dorlar, Persler, Atinalılar, Büyük İskender, Roma, Bizans ve St. Jean Şövalyelerinin hâkimiyetlerinde uzun bir tarihi süreç geçirdikten sonra 1522 yılında Osmanlı Devleti tarafından fethedilmiştir. Bundan sonra da Akdeniz'de eskiden beri gelen ticari önemini koruyan Rodos Adası önemli bir üs olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu fetihle hem Mısır ile İstanbul arasındaki engel ortadan kalkmış hem de Doğu Akdeniz ticaret yolunda tam bir Osmanlı kontrolü sağlanmıştır.

16. yüzyılda Akdeniz ticaretinde söz sahibi olan Osmanlı Devleti bölgede uzun dönemler devam eden köle ticaretini de etkin olarak devam ettirmiştir. Akdeniz ticaret ağında önemli bir durak olan Rodos Adası, bu deniz üzerinden yapılan köle ticaretinde önemli bir liman olarak işlevini Osmanlı hâkimiyetinde de sürdürmüştür. Akdeniz'in güney kıyılarından yola çıkarılan köle yüklü gemilerin aktarma limanı olarak kullanılan adalardan olan Rodos, Anadolu'nun güney kıyılarına çıkarılacak kölelerin denizdeki son duraklarından biri olarak kullanılıyordu. Yine Akdeniz'in önemli köle pazarları arasında adı geçen Rodos Adası kölelerin alınıp satıldığı yerlerden de birisidir. Antik çağlardan beri Rodos'ta kölelik devam etmiş ancak 19. yüzyılda köleliğin kaldırılması için yapılan çalışmalar neticesinde adada köle ticaretine engel olunmaya çalışılmıştır. Bu çalışma Rodos'un eskiden beri önemli bir köle ticaret merkezi olduğu ve 19. yüzyılda da bu faaliyetlerin nadiren de olsa devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Akdeniz, Osmanlı Devleti, Rodos, ticaret, kölelik.

*Bu çalışma 12-13 Nisan 2018 tarihlerinde düzenlenen Uluslararası X. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu'nda sunulan "Osmanlı Dönemi Akdeniz Köle Ticaretinde Rodos'un Yeri ve Önemi" başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

**Doç.Dr., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ANTALYA, erditsbs@gmail.com, (<http://orcid.org/0000-0003-2062-8383>).

Abstract

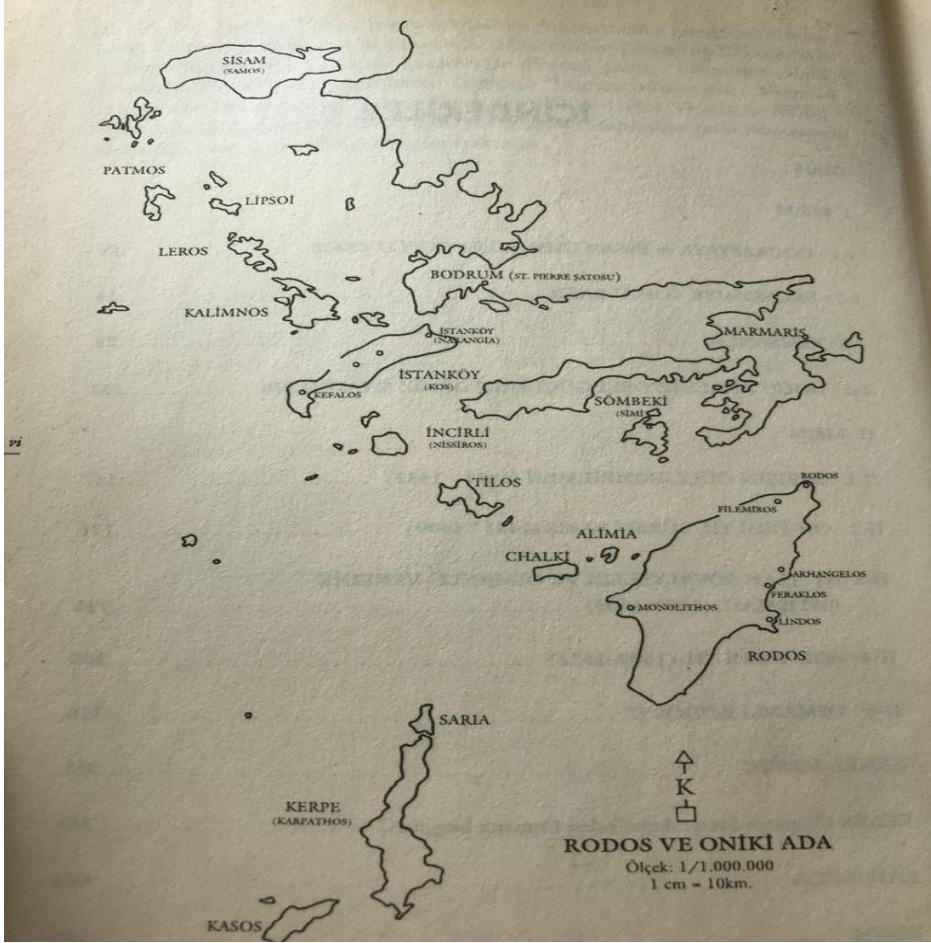
Rhodes Island, which is located about 18 km from the northern Anatolian coast, is the largest island of the group of twelve islands. The island has a significant position both because it is located at the intersection point of all the old sea routes of the Mediterranean and also due to its proximity to Anatolia. As it is located on the road connecting the eastern Mediterranean basin, Egypt, the Aegean and the Bosphorus region, it was of major commercial importance. Rhodes Island, which has hosted many civilizations since the Neolithic period due to its location, after a long historical process under the dominance of Minos, Dors, Persians, Athenians, Alexander the Great, Roman, Byzantine and St. Jean Knights, it was conquered by the Ottoman State in 1522. Rhodes managed to protect its previous commercial importance and continued to be used as a significant base in Mediterranean. After this conquest, both the barriers between Egypt and Istanbul have disappeared and a complete Ottoman control has been established in the Eastern Mediterranean trade route.

The Ottoman State, which had a role in the Mediterranean trade in the 16th century, continued the long-standing slave trade in the region effectively. Rhodes Island was an important stop on the Mediterranean trade network. It served as an important port in the slave trade built over the Mediterranean in the Ottoman domination as well. Rhodes, one of the islands used as a transfer port by vessels, which were full of slaves, sailing from the southern shores of Anatolia, was used as one of the last stops in the sea to sail to the southern shores of Anatolia. Rhodes Island, one of the major slave markets of the Mediterranean, was one of the places where slaves were bought and sold as well. Slavery continued in Rhodes beginning from ancient times. However, in the 19th century, attempts were made to prevent the slave trade in the island as a result of the efforts to abolish the slavery in general. This study shows that Rhodes was an important slave trade center for centuries, and that these activities continued in the 19th century, despite being occasional.

Keywords: *Mediterranean, Ottoman State, Rhodes, trade, slavery.*

Rodos Adası

1400 kilometrekarelik yüzölçümü ile Menteşe adalarının en büyüğü olan Rodos Adası,¹ Anadolu kıyılarındaki Marmaris Limanı'na yaklaşık 45 km. uzaklıktadır. Kuzeydoğu ve güneybatı yönünde 80 km. uzunluğa, 38 km. genişliğe sahiptir. ² Anadolu'nun hemen güneyinde bulunan bu büyük ada, tarih boyunca pek çok isimle anılmıştır. Bu isimlerden en ünlüsü *Güneş Tanrısı Helios'un Adası* iken, Rodos isminin Finike dilindeki "yılan" anlamına gelen *Rod* kökünden geldiği ve Finikelilerin buraya *Yılan Adası* dedikleri bilinmektedir.³ Birçok medeniyetin yerleştiği bir ada olarak önemli bir tarihi mirasa sahip olan Rodos, milattan önceki dönemlerde Mısır, Mezopotamya, Girit, Hitit ve Yunanlılar gibi önemli medeniyetlerin bırakmış oldukları uygarlık izleriyle doludur.⁴

Kaynak: Nicolas Vatin, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar Doğu Akdeniz'de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2004.

1 Güner Doğan, "İngiliz ve Fransız Seyyahlara Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Ege Adaları (Midilli, Sakız, Sisam, Rodos) ve Çevresi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2008, s. 115.

2 Besim Darkot, "Rodos", *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, M.E.B. Yay., İstanbul 1964, s. 753.

3 Ziver Bey, *Rodos Tarihi*, çev. Harid Fedai, TTK Yay., Ankara 2013, s. 12.

4 Doğan, *a.g.t.*, s. 116.

Cezayir-i Bahri Sefid vilayetinin en çok tarım arazisine sahip adası olan Rodos'un ana geçim kaynakları tarım, hayvancılık ve süngercilikten oluşmaktaydı. İlman bir iklime sahip olması nedeniyle adada birçok sebze ve meyve yetiştirilmekteydi.⁵ Ama adayı iktisadi anlamda önemli kılan asıl husus, Babilden Sicilya'ya, Boğazlardan Nil Nehri'ne kadar bütün eski deniz ticaret yollarının kesiştiği noktada yer almasıdır. Ege Denizi'nin güney-doğusunda bulunan Oniki Ada grubunun da en büyüğü ve yönetim merkezi olan Rodos⁶, Akdeniz- Ege ekseninde hem ticari yolların kontrol noktasındadır hem de askeri açıdan önemli bir deniz üssüdür. Bu özellikleri nedeniyle tarih boyunca Ege ve Doğu Akdeniz'deki hâkimiyet mücadelesinin en önemli sahalarından biri olmuştur. M.Ö. 3000'li yıllara kadar yerleşimin olmadığı Oniki Adalar'a Anadolu'dan küçük kitleler halinde gelen bazı toplulukların yerleştiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Ege Adaları'nda ilk mutlak hâkimiyeti kuranlar Anadolu'nun Menteşe bölgesinde yaşayan Karyalılar iken Rodos'ta ilk kalıcı yerleşim ise Fenikeliler tarafından yapılmıştır.⁷

Uzun bir süre Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetinde kalan ve 612 yılında Bizans idaresine geçen Rodos için İslâmiyet'in ortaya çıkışı, hareketli bir dönemin de başlangıcını teşkil etmektedir. Çünkü Mısır, Suriye ve Anadolu'ya yakın bir konumda bulunması adayı Arap akınlarının hedeflerinden biri haline getirmiştir. Suriye ve Mezopotamya'yı fetheden Araplar, 654 yılında Rodos ve İstanköy'ü de ele geçirmiştir. Arap-Bizans mücadelesi boyunca aralıklarla el değiştiren ada 807'deki kısa Arap hakimiyetinden sonra tekrar Bizans topraklarına katılmıştır.⁸ Bundan sonra adanın yeni sahipleri Saint-Jean Şövalyeleri olacaktır. Kıbrıs'tan gelen şövalyeler Papa ve Cenevizlilerin kışkırtmalarıyla 1309 yılında Bizans'ın elinden adayı almışlar ve tarikatlarına son biçimini burada vermişlerdir.⁹ 1310 yılında yapılan akınlar neticesinde Rodos ve Oniki Ada'nın tamamı Şövalyelerin hakimiyeti altına girmiştir. Burayı üsleri yapan şövalyeler büyük bir filo inşa edip korsanlık faaliyetlerine girişmişlerdir.¹⁰ Şövalyeler bu faaliyetleriyle Osmanlı Devleti için bölgede önemli bir tehdit unsuru haline gelmişlerdir. Onlar Latin-Hıristiyan dünyasının Doğu Akdeniz'deki kuvvetli bir ileri karakolu rolünü oynamışlardır.¹¹

Saint Jean Şövalyelerinin Rodos Adası'nda kurdukları hakimiyet, 1522'de adanın Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesine kadar sürdürmüştür. Şövalyelerinin askeri üs olarak kullandığı Rodos ve Oniki Ada, Anadolu'da siyasi birliği sağlayan ve denizlerde de önemli bir güç haline gelen Osmanlı Devleti'nin 15. yüzyıldan itibaren ilgisini çekmeye başlayacaktır. Rodos Adası ile doğrudan ilgilenen ilk Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmet'tir. Onun döneminde, Şövalyelerin Türkler aleyhinde kurulan ittifaklara dahil olmaları, korsan gemilerine yataklık etmeleri ve zaman zaman Anadolu kıyılarına saldırmaları, Osmanlı Devleti ile Şövalyeleri karşı karşıya getirmiştir. 1455'te Osmanlı donanması Rodos'a ve şövalyelere ait diğer adalara baskınlar yapmıştır. Doğu kıyısındaki bazı istihkâmlar yıkılmış ancak Rodos ele geçirilememiştir. Yine 1467'de ikinci bir sefer düzenlenmiş ancak bu girişim de başarısız olmuştur. Gerçekleştirilen bu iki başarısız girişime rağmen adanın gerek ticari ve gerekse askeri öneminden dolayı burayı almaya 5 Özlem Yıldız, "20. Yüzyılın Başlarında Rodos Adasında Deniz Ticareti", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XIII, S. 26, 2013, s. 43.

6 Ali Fuat Öreng, *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, Doğu Kütüphanesi Yay., İstanbul 2006, s. 27.

7 Cabir Doğan, "Fethinden Kaybına Rodos (1522-1912)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2013, S. 30, s. 68.

8 Darkot, *a.g.m.*, s. 754; Doğan, *a.g.m.*, s. 70.

9 Ernie Bradford, *Akdeniz Bir Denizin Portresi*, çev. Ahmet Fethi, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2004, s. 279.

10 David Abulafia, *Büyük Deniz Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Alfa Yay., İstanbul 2012, s. 412; Ziver Bey, *a.g.e.*, s. 55.

11 Doğan, *a.g.t.*, s. 117-118.

kararlı olan padişah 1480 yılında bir kez daha Rodos'u ele geçirme girişiminde bulunmuş ancak üç aylık kuşatmaya rağmen, büyük kayıplar veren Şövalyelerin direnişi kırılmamış ve Osmanlı donanması Rodos önlerinden ayrılmak zorunda kalmıştır.¹²

1480 yılındaki Rodos kuşatmasının da başarısızlıkla sonuçlanması, şövalyelerin büyük başarısı olarak görülmüştür. Batı yönünde durdurulamaz Türk ilerleyişinin olduğu bir dönemde bu başarı sevinçle karşılanmış, hem Doğuda hem de Batıda şövalyelere büyük saygınlık kazandırmıştır.¹³ Şövalyelerin Osmanlı aleyhindeki faaliyetleri bundan sonra da devam etmiştir. Hem Osmanlı'nın tepkisine neden olan korsanlık faaliyetleri hem de Ridaniye Savaşı sırasında şövalyelerin Memlukululara yardımda bulunmaları Yavuz Sultan Selim'in dikkatini adaya yöneltmişti. Mısır'ı Osmanlı topraklarına katan padişahın bundan sonraki ilk hedefi Rodos Adası idi.¹⁴ Şövalyelerin faaliyetleri ve ele geçirilen Doğu Akdeniz ile Mısır deniz ulaşımının emniyete alınması için bir donanma hazırlanmış fakat bu harekâta girişmeden padişah vefat etmiştir. Yerine geçen Kanuni Sultan Süleyman zamanında da Rodos, Osmanlı Devleti'nin gündemini meşgul etmeye devam etmiştir. Şövalyelerin Suriye'de isyan eden Canberdi Gazali'ye yardım etmeleri, Osmanlı ticaret ve hac gemilerine yönelik saldırıları gibi nedenlerle Rodos problemi halledilmesi gereken öncelikli sorunlardan biri haline gelmişti.¹⁵ Yavuz Sultan Selim'in ölümüyle yarım kalan hazırlıkları halefi Kanuni Sultan Süleyman tamamlayacak ve adayı ele geçirecektir.¹⁶ Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra, asker ile gemi sayıları kaynaklarda farklı sayılarla ifade edilen, Osmanlı donanması 1522'de İstanbul'dan yola çıkmıştır. Rodos seferine çıkan donanmanın gemi sayısı 250'den 700'e, asker sayısı ise 150 binden 200 bine kadar olan rakamlarla ifade edilmektedir.¹⁷

Osmanlı Devleti'nin eskiden beri Rodos Adası'nı ele geçirmek istemesinin sebepleri vardır. Her şeyden önce ada Akdeniz havzası, Ege Denizi ve Boğazlar bölgesi arasındaki yol üzerinde stratejik bir noktada bulunuyordu. Osmanlı Devleti, zengin ve ticari bakımdan çok önemli bir yer olan Mısır'ı fethedince buraya giden yolların emniyetinin tam olarak sağlanması da Rodos'un ele geçirilmesine bağlıydı. Öte yandan Rodos, Batı Hıristiyan dünyası için Doğu'da bir ileri karakol olarak görülen¹⁸ Rodos Adası, Osmanlı tarafından güney denizlerinde geriye kalmış Latin karakollarının en tehlikelisi ve olmaması gereken şekilde görülmekteydi. Üstelik Hıristiyanlığın ileri karakolu olarak görülen adanın sahibi şövalyeler, Osmanlı-Venedik mücadelelerinde sürekli Venediklileri desteklemişlerdi. Bunların yanı sıra Osmanlı ticaretine ciddi zararlar veren korsanlık faaliyetleri ve İstanbul ile Mısır arasındaki deniz yolunda stratejik konumda olması gibi nedenler adanın Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi için yeterli sebeplerdi.¹⁹

12 Doğan, a.g.m., s. 71-72.

13 Nicolas Vatin, *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar Doğu Akdeniz'de Savaş, Diplomasi ve Korsanlık*, çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2004, s. 137; Necati Avcı, "Rodos'a Karşı İki Büyük Fetih Girişimi ve Adanın Osmanlılar Tarafından Alınması", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, (2014), s. 20; Abulafia, a.g.e., s. 435; Bu kuşatmanın ayrıntıları için bkz. Ziver Bey, a.g.e., s. 108-110.

14 Avcı, a.g.m., s. 26.

15 Doğan, a.g.m., s. 72.

16 Palmira Brummett, *Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi*, çev. H. Nazlı Pişkin, Timaş Yay., İstanbul 2009, s. 245; İdris Bostan, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, Kitap Yay., İstanbul 2006, s. 26; Avcı, a.g.m., s. 16.

17 Vatin, a.g.e., s. 336; Örenç, a.g.e., s. 46.

18 Doğan, a.g.t., s. 119-120.

19 Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300- 1923*, çev. Zülal Kılıç, Timaş Yay., İstanbul 2007, 61.

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1522'de Rodos Adası'nı almasıyla, hem Osmanlı açısından olumsuz gerekçeler ortadan kaldırılmış hem de Batı dünyasında ileri karakol olarak değer ifade eden bir kale zapt edilmiş oluyordu.

Osmanlı Devleti'nin hem Anadolu'ya yakın hem de Doğu Akdeniz Havzası'na hakim bir bölgede yer alan Rodos Adası'nı fethetmesiyle bir taraftan Suriye sahilleri, Mısır ve Anadolu arasındaki deniz ulaşım ve ticareti emniyet altına alınmış, bir taraftan da Doğu Akdeniz'deki Osmanlı üstünlüğü sağlamlaştırılmıştır.²⁰ Rodos Adası'nın fethi Osmanlı Devleti'nin Ege adalarında tam bir egemenlik kurmasını da sağlıyordu.²¹ Bu fethi kadar Doğu Akdeniz'de seyreden Müslüman gemilerine korsanlık faaliyetleriyle zarar veren Rodos şövalyeleri adayı terk etmek zorunda kalmışlar ve Malta Adası'na gitmişlerdir.²²

Hıristiyanlığın, İslam âlemine karşı kalesi sayılan Rodos'un alınmasıyla diğer adalar ile birlikte büyüklü küçüklü 70 kale Osmanlıların eline geçmişti.²³ Çevresindeki adalarla ve Anadolu ile ticari ilişkilerde bulunan Rodos, önce kaptanpaşalığa daha sonra ise çevresindeki adalar ile birleştirilerek Cezayir-i Bahri Sefid Eyaleti'ne bağlandı. Aynı zamanda Rodos adası bu eyaletin ilk merkezi olmuştur.²⁴

Başta köylüler olmak üzere yerli halktan büyük bir çoğunluk burada yaşamaya devam etmiştir. Ayrıca gemilerde ve zindanlarda esir tutulan yaklaşık 3218 Türk serbest bırakılmış, bunların bir kısmı da Rodos'a yerleştirilmiştir. Rodos'un fethine katılan askerlerden isteyenler de adada bırakılmıştır. Osmanlı Devleti her fetihden sonra yaptığı gibi, yeni sahibi olduğu toprakların şenlendirilmesi politikasını Rodos adasında da uygulamıştır. Adada Türk nüfusu artırmak amacıyla Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden, özellikle Teke ve Hamid sancaklarından, ahali gönderilmiştir. Bu şekilde ada Türkleştirilmeye çalışılmıştır. Adaya yerleşenlere tanınan ayrıcalıklar ve uygulanan ılımlı politika, ada nüfusunun kısa zamanda fetih öncesindeki haline ulaşmasını sağlamıştır.²⁵ İskan amaçlı nakillerle birlikte nüfusun bir diğer önemli unsuru da çeşitli yollardan buraya getirilmiş olan Afrikalı kölelerdir.²⁶ Hem bu iskan faaliyetleri hem de diğer unsurlarla birlikte ada, fetih sonrası farklı etnik kimliklere sahip insanların yaşadığı bir yer haline gelmiştir. Böylece Rodos, Türk, Rum ve Yahudilerin yaşadığı klasik bir Osmanlı şehri özelliğini kazanmıştır.²⁷

Akdeniz'de Köle ticareti

Ticaretin tarihi Akdeniz'in tarihinde önemli bir yere sahiptir. İlk önce dar anlamda da olsa Nil, Ürdün, Fırat ve Dicle nehirleri vadilerinde, Kızıldeniz, Lut Gölü ve Körfez kıyılarında başlayan ticaretin ortaya çıkışında, Nil'in verimli topraklarından elde ettiği zenginlik sayesinde, Mısır'ın belirleyici bir rolü olmuştur. Mısır bir taraftan Asya ülkeleriyle düzenli ilişkiler kurarken bir taraftan da kervanlar aracılığıyla Fenike, Suriye ve Kızıldeniz

20 Yıldız, *a.g.m.*, s. 32.

21 Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yay., Ankara 2013, s. 22.

22 Ziver Bey, *a.g.e.*, s. 121; Zübeyde Güneş Yağcı - Mustafa Akkaya, "Güney-Kuzey Köle Ticaretinde Antalya Limanı", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 12/26, 2017, s. 125.

23 Doğan, *a.g.m.*, s. 74.

24 Darkot, *a.g.m.*, s. 756; Yıldız, *a.g.m.*, s. 32.

25 Uğur Ünen, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Rodos Adası", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Aydın 2013, s. 37-39; Ali Fuat Öreñç, "Doğu Akdeniz'in Kadim Muhafızları: Rodos Türk Cemaati", *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. Haydar Çoruh-Yaşar Ertaş-M. Ziya Köse, Yeditepe Yay., İstanbul 2011, s. 360-361.

26 Öreñç, *a.g.e.*, s. 258.

27 Doğan, *a.g.t.*, s. 123-124.

bölgelerinden mal getirmek için aktif bir ticari faaliyet yürütüyordu.²⁸ Akdeniz çevresinde ortaya çıkan ticaret giderek gelişmiş ve ilk sitemli ticaret Giritliler ve Fenikeliler arasında yapılmaya başlanmıştır. Sonraki süreçte bu sitemli ticaret Batı Anadolu ve Yunanistan'da kurulan koloniler aracılığıyla hızla Akdeniz havzasına yayılmıştır.²⁹ Bunlara ek olarak askeri birliklerinin gücüne dayanan Roma'nın yükselişine bağlı olarak ticari ihtiyaçların zorlamasıyla İskenderiye ve Antakya gibi büyük kentler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte köle ticareti ve ele geçirilen Akdeniz'in çeşitli bölgelerinde yaşayan halklara uygulanan haraç sisteminin yaygınlaşmasında Roma'nın güçlü bir etkisi olmuştur.³⁰

Akdeniz ticaret tarihinin çağlar boyunca vazgeçilmez metaı olan köleliğin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. İlkçağların ilkel kölecilik anlayışından sonra Ortaçağ'da kölelik hem kaynak hem de kullanım alanı olarak farklı boyutlara taşınmıştır. Dünyanın önemli ticari bölgelerinde köle ticareti yapılması için büyük pazarlar kurulmuş ve kölelik Ortaçağ dünyasının sosyal yaşamında önemli bir yer edinmişti. Coğrafi keşiflerden itibaren ise sömürgecilik temelli ticaret kolonileriyle yeni boyutlar kazanmıştır.³¹

Akdeniz çağlar boyunca hâkimiyet mücadelelerinin sürekli devam ettiği bir coğrafyadır. Hal böyle olunca yaşanan savaşlar nedeniyle savaş esirleri önemli bir pazarın da aracı olmuşlardır. Savaşlarda ele geçirilen esirler köle pazarlarını besleyen kaynaklardan biri haline gelmiştir. Özellikle deniz savaşlarında ele geçirilen denizciler potansiyel bir değeri olan kölelere dönüşüyordu.³² Bununla birlikte Akdeniz'de yürütülen korsanlık³³ faaliyetlerinde ele geçirilen tutsaklar da önemli köle kaynaklarından biri olmuştur. Korsanların tutsak aldığı kişiler ya köle olarak satılır ya da fidye için kullanılırdı. Bu kârlı iş nedeniyle korsanlar sadece denizlerde faaliyet göstermez, sahil şeridindeki kasabalara da saldırıp insanları köle olarak satmak amacıyla ele geçirirlerdi.³⁴ Bu şekilde elde edilen kölelerin çalıştırılması Osmanlı döneminde de ekonomik faaliyetlerde önemli bir yer tutuyordu. Bu durum köle ticaretinin her zaman canlı kalmasına olanak sağlıyordu. Köle alım ve satımına dayalı pazarın canlı olduğu Antalya limanı korsanlar tarafından düzenli bir pazar olarak kullanılıyordu. Osmanlı korsanlarının elde ettikleri tutsakları bu gibi pazarlar aracılığıyla yasa dışı yollardan sattıkları bilinmektedir.³⁵

Ticari faaliyetlerin dinamik uygulama merkezleri olan pazarlar çok çeşitli unsurlarla isimlendirilmişlerdir. Bu pazarlardan biri olan köle pazarları ise satılan mal ile ilişkili olarak isimlendirilen pazarlar arasındadır ve genellikle merkeze yakın ve yol güzergâhı üzerinde kurulmaktadır. Özellikle Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerde talebin fazla olduğu ticari ürünler arasında ilk sıralarda yer aldığı için eskiden beri bölgedeki büyük devletlerinin önemli şehirlerinde bir köle pazarı bulunmaktaydı.³⁶

28 Nejat Bozkurt, "Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etikle Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, S. 2, 2002, s.160, s. 158.

29 Bozkurt, *a.g.m.*, s. 164.

30 Bozkurt, *a.g.m.*, s.160.

31 İsmail Parlâtır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten*, C. XLVII, S. 187, TTK Yay., Ankara, 1984, s. 805.

32 Brummett, *a.g.e.*, s. 145; Zeynep Güngörmez, "Ortaçağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 4, Yıl: 2016, s. 96.

33 Akdeniz'in doğusunda korsanlık faaliyetlerinin tarihi oldukça eskiye dayanır. M.Ö. 2. yüzyılda Roma korsanlarının hedefine haline gelen Doğu Akdeniz, korsanların hakimiyetinde ve tamamen güvenlikten yoksun bir yer olmuştu. Murat Durukan, "Antikçağ'da Akdeniz'de Ticaret ve Korsanlık", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu III Bildiriler Kitabı*, Umur Yay., İstanbul 2011, s. 38.

34 Brummett, *a.g.e.*, s. 145.

35 Vatın, *a.g.e.*, s. 97-98.

36 Güngörmez, *a.g.m.*, s. 100-101.

Köle ticareti söz konusu olduğunda Latinler önemli tüccarlardır ve bu ticarete tarih boyunca büyük bir role sahip olmuşlardır. Özellikle Venedikliler ticaretle ünlü bir devlet olarak köle ticaretinde sürekli söz sahibiydiler. Onlar, Adriyatik ve Dalmaçya kıyılarındaki Slavlardan topladıkları köleleri deniz yoluyla Mısır ve Suriye'ye getirmekteydiler. Bu şekilde Venedikliler köle ticaretinden çok büyük kazançlar elde etmişlerdir. Hıristiyan halkın köle olarak satılmasına karşı girişimleri olan Papaya rağmen kilisenin Latinler üzerinde caydırıcı bir etkisi olmamış aksine Akdeniz'deki hristiyan köle sayısı sürekli artmaya devam etmiştir. Ortaçağın büyük köle tüccarı olan Latinlerden sonra bu ticarete Araplar ve Türkler de önemli bir paya sahiptir. Hıristiyanlıkta olduğu gibi İslam'da da kendi dindasını köleleştirmek yasaklanmasına rağmen Müslüman tacirler de bu ilkeyi ihlal etmişlerdir.³⁷ Bu dönemde Akdeniz havzasındaki köle ticareti faaliyetlerinin yürütüldüğü pazarlarda alınıp satılan Türk kölelere sıklıkla rastlanmaktaydı. Orta Asya'dan getirilen kölelerin değerli olduğuna dair Ortaçağa ait çeşitli kayıtlar mevcuttur.³⁸

Yeniçağa ve dünya tarihine damgasını vuran coğrafi keşiflerin öncüleri olan Portekiz ve İspanya da köle ticaretinden büyük kazançlar elde etmişlerdir. Keşiflerle birlikte artan ekonomik faaliyetler ve üretim özellikle de şeker, pamuk gibi yoğun işgücü gerektiren üretim alanları, köle emeğine olan ihtiyacı artırmıştı. Öte yandan keşifler nedeniyle dünyanın çeşitli yerlerinden bol miktarda köle elde edilebiliyordu.³⁹ 16. yüzyılın ortalarında keşiflere bağlı olarak başlayan köle ticareti 1697'de Portekiz hükümetinin tekeline geçmiştir. Büyük kârlar getiren zenci köle ticareti denizlerde söz sahibi olan devletler arasında 19. yüzyılın başlarına kadar sürecek büyük bir rekabetin de yolunu açmıştır. Uzun süre köle ticaretinde önemli bir etkisi olan ve bu ticareten büyük kazançlar sağlayan İngiltere 1807'de köle ticaretine son veren bir dizi yasayı kabul etmiştir. Köle ticaretinin yasaklanmasının önünü açan İngiltere sadece kendisinin yasaklamasıyla kalmamış, 1815'de Portekiz ve İspanya, 1842'de Avusturya, Rusya, Prusya ve 1845'de Fransa ile köle ticaretinin yasaklanması için özel anlaşmalar yapmıştır.⁴⁰

19. yüzyılda yaşanan toplumsal ve iktisadi değişiklikler, sosyo-ekonomik bir kurum olan köleliğin kaldırılmasını zorunlu hale getirecektir. Yeni iktisadi kurallar ve üretim ilişkilerini düzenleyen kanunlara uygun olmayan kölelik toplumda tembelliği yaymaktadır. Ayrıca köleliğin varlığı cehalet ile gururun ve yoksulluk ile lüksün bir arada yaşamasını sağlamaktadır.⁴¹

Akdeniz Köle Ticaretinde Rodos

Antik dönemlerden beri Doğu Akdeniz ticaretinde büyük bir öneme sahip Rodos Adası'nda köle ticaretinin tarihi de çok eskiye dayanmaktadır. Büyük İskender döneminde ticarete büyük atılımın yaşandığı Rodos'ta satılan mallar arasında köleler önemli bir yer tutmaktaydı.⁴² Adanın köle ticaretine dair ilk yazılı kayıtlarına, M.Ö. 1. yüzyıla ait eserlerde görülen Rodos Avarya Kanunu'ndaki kölelerle ilgili hükümlerde rastlanmaktadır. Söz

37 Güngörmez, *a.g.m.*, s. 94-95.

38 Güngörmez, *a.g.m.*, s. 99.

39 Faruk Tabak, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010, s. 79.

40 Bozkurt, *a.g.m.*, s. 162.

41 Alexis de Tocqueville, *Sömürge ve Kölelik*, çev. Burak M. Nuri Gücin, Hasan Turunçkapı, Nuri Fudaylı Kıcıroğlu, Ayrıntı Yay., İstanbul 2016, s. 35.

42 Örenç *a.g.e.*, s. 516.

konusu kanunlar incelendiğinde kölelerin gemilerdeki diğer ticari mallarla aynı statüde değerlendirildiği görülmektedir.⁴³

Doğu Akdeniz'i Batıya bağlayan ticaret yollarının üzerinde bulunan Rodos, Fransızlar, Cenevizliler, Venedikliler ve Katalanlar için bir transit geçiş yeri anlamına geliyordu.⁴⁴ Bir transit geçiş olarak uluslararası ticaretin önemli noktalarından birini oluşturan Rodos Adası'nda, Akdeniz ticaretinde etkin olan devletlerin vatandaşı olan pek çok tüccar ikamet ediyordu. Rodosluların Anadolu, Suriye ve Mısır'a yaptıkları ticari yolculuklarla birlikte Batılı ve Doğulu tüccarların Rodos'taki varlıkları adada, farklı bölgelere mensup çok çeşitli malların bulunmasına olanak sağlıyordu. Ticaretle birlikte korsanlık faaliyetleri, erkek ve kadınların satıldığı Rodos'taki köle pazarını besleyen temel kaynağı oluştururken Rodos pazarının canlı olmasını da sağlıyordu. Özellikle 16. yüzyıl başlarından itibaren Doğu Akdeniz'deki korsanlığın kalbini oluşturan adanın limanları korsanlara da daima açık tutuluyordu.⁴⁵ Korsanlık faaliyetleriyle birlikte adadaki köle pazarını besleyen unsurlardan biri de tarikatın özgür insanları da köle olarak satma faaliyetleridir. Tarikatın özgür Yahudileri esir ederek sattıklarına dair kayıtlar da mevcuttur.⁴⁶

Rodos'un da içinde bulunduğu Doğu Akdeniz'in korsanlık faaliyetleri için uygun bir bölge olmasının en önemli nedeni, karayoluyla ulaşımın son derece güç olduğu girinti çıkıntılı Ege kıyılarının korsanlar için çok sayıda ve güvenli barınaklar oluşturmasıdır. Diğer bir neden ise doğu Akdeniz'de önemli bir nüfus ve ticari etkileşimin olmasıdır.⁴⁷ Hem bu bölgesel özelliklere hem de Rodos'taki kalelerinin sağlam olmasına güvenen şövalyeler korsanlık faaliyetleri yürütmekten çekinmiyorlardı. Müslüman tüccarların yollarını kesip gemilerine el koyan Rodos korsanları, adanın Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesinden hemen önce bu şekilde 5-6 bin esir elde etmişlerdir.⁴⁸ Bu durum Osmanlıların Rodos ile ilgili asıl tahammül edemedikleri şeydi. Yani adanın Osmanlı gemilerine saldıran korsanları barındırıp donatmasından ziyade hacca giderken korsan saldırılarında esir alınmış çok sayıda Müslüman kölenin şövalyelerin elinde bulunmasıydı.⁴⁹ Sayıları 1500-3000 arasında olduğu tahmin edilen Osmanlı esirleri arasında Türk kadınları da vardı ve bu esirlerin çoğu kalenin tahrip olmuş kısımlarının onarılması işinde çalıştırılıyorlardı.⁵⁰ Diğer bir köle istihdam şekli de gemilerde kürekçi olarak kullanılmalarıydı ve bu Akdeniz'de yaygın bir uygulama değildi. Rodos şövalyeleri gemilerinde özgür Yunanlıları çalıştırıyorlardı ancak adada Türk kölelerin sayısı büyük rakamlara ulaşınca bunların da kürek işlerinde kullanılmasına başlanmıştır. Bu uygulama kısa sürede bütün Akdeniz'de yaygın bir hale gelmiştir.⁵¹

Ege kıyıları ile adalardaki girinti çıkıntılı körfez ve koyların gemilere saklanacak noktalar sağlaması nedeniyle bölgede sadece korsanlık değil kaçakçılık da yaygındı. Bu durum bütün ve silah gibi Osmanlı mallarının kaçakçılığını yapmayı kolaylaştırmaktaydı. Osmanlı Devleti kaçakçılık faaliyetlerini engellemeye çalışsa da sahillerini kontrol edebilmek için elinde yeterli sayıda gözetleme gemisi yoktu.⁵² Aynı şekilde Afrika'dan Akdeniz ve

43 İlgili kanun maddeleri için bkz. Efrumiye Ertekin, "Akdeniz Dünyasının Bilinen İlk Denizcilik Kanunu: Rodos Avarya Kanunu", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu III Bildiriler Kitabı*, Umur Yay., İstanbul 2011, s. 98-101.

44 Vatin, *a.g.e.*, s. 48.

45 Vatin, *a.g.e.*, s. 53-56.

46 Mehmet Akif Erdoğan, *Rodos'un Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Er Yay., İzmir 2018, s. 107.

47 Vatin, *a.g.e.*, s. 73.

48 Ünen, *a.g.t.*, s. 25.

49 Finkel, *a.g.e.*, s. 61.

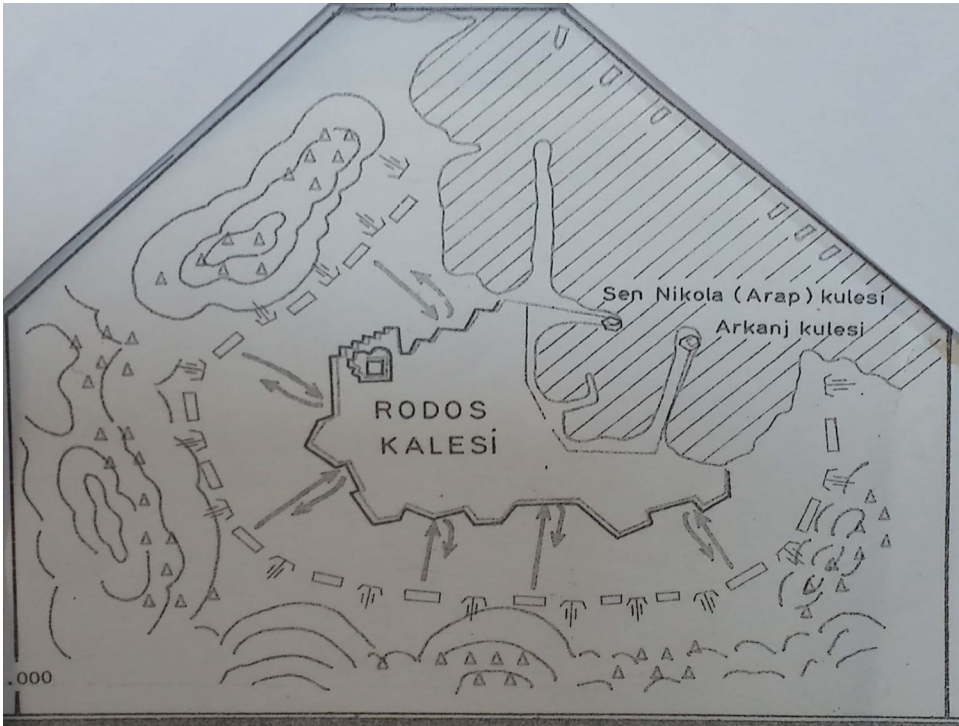
50 Ünen, *a.g.t.*, s. 31.

51 Bradford, *a.g.e.*, s. 281.

52 Yıldız, *a.g.m.*, s. 39.

adalar yönünde yapılan köle veya diğer malların kaçakçılığı söz konusu olduğunda Afrika kıtasındaki Osmanlı limanları kaçakçılık yönünden en hassas bölgeleri oluşturuyordu.⁵³

İki büyük limana sahip olan Rodos adasının Anadolu ve diğer ülkelerle bağlantısı limanları aracılığıyla sağlanmaktaydı. Bu limanlardan biri gemi inşa tezgâhının yer aldığı tersane (Mendirek/ Kadırğa) limanı, diğeri ise iç kaleye giriş yapılan ağzı zincir ile kapalı ticaret (Öküz/Gümrük) limanıydı. Diğer taraftan adanın kuzey tarafında çok sayıda küçük doğal limanlar da vardı. Küçük filikaların yararlandıkları bu limanlar ve büyük iki limanıyla birlikte Mısır-Akdeniz-Boğazlar bölgesi üzerindeki önemli duraklardan olan Rodos adasının limanlarına çeşitli ülkelerin gemileri uğramaktaydı. İzmir'le bağlantılı transit ticaret yolu üzerinde bulunan adaya önceden yelkenli gemiler uğrarken sanayi devriminden sonra adada ticaret giderek hızlanmış ve buharlı gemiler ada limanlarını ziyaret etmeye başlamışlardır. Yine de 19. yüzyılda buharlı gemiler Rodos'ta hala sayı bakımından yelkenlilere göre az olsalar da tonaj olarak onları üçe dörde katlamışlardır.⁵⁴

Kale ve liman. Kaynak: Ziver Bey, *Rodos Tarihi*, TTK Yay., Ankara 2013.

Köle pazarı ve ticaretinde önemli bir yere sahip olan Rodos Adası, köle ticaret güzergâhlarının da belirleyicisi konumundaydı. Bu belirleyicilik Şövalyeler döneminde ve Osmanlı egemenliği döneminde tamamen zıt özellikler göstermekteydi. Köle ticaretinde Hıristiyan tüccarlar deniz yolunu tercih ederken, Müslüman tüccarlar genellikle Antalya-Konya, Sivas ya da Halep-Sivas ve oradan da Samsun-Sinop güzergâhlarını kullanmaktaydılar. Müslümanların deniz yolunu kullanmamalarının nedeni Rodos adasını mesken tutan korsanların varlığıydı. Çünkü Rodos'u mesken tutan korsanlar özellikle Müslüman tüccarlar için tehdit oluşturuyorlardı. Ancak 1522 yılında Rodos'un 53 Muhammed Tandoğan, *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, TTK Yay., Ankara 2013, s. 154. 54 Yıldız, *a.g.m.*, s. 32-34.

Osmanlı tarafından fethi bu tehdidi ortadan kaldırmış ve güzergâhları da etkilemiştir. Bu değişiklik bazı ticari merkezler için olumsuz bir etkiye yol açmıştır. Örneğin Osmanlı ülkesi üzerinden yapılan köle ticaretinde eskiden beri kullanılan Antalya ve Alanya'nın önemi azalmıştır.⁵⁵ Köle ticaretinde Osmanlı döneminin önemli bir merkezi konumunda olan Antalya aracılığıyla yapılan ticarete güneye beyaz köle ihraç edilir, buna karşılık güneyden siyah köle getirilirdi.⁵⁶ 14. ve 15. yüzyıllarda Anadolu kıyılarındaki Akdeniz limanları köle ticareti açısından yoğunluğun yaşandığı yerlerdi. Batı Anadolu'daki diğer limanlarla birlikte Antalya ve Alanya önemli bir köle ticaret merkezi ve pazar yeri idi. 14. yüzyılın başlarında Antalya pazarına getirilmiş olan esirlerin bir kısmının Rodos Adası'ndan sevk edildiği bilinmektedir. Yine aynı dönemde korsanlar tarafından ele geçirilen bir Memluk gemisindeki 150 Müslüman burada satılmıştır.⁵⁷

16. yüzyılda İskenderiye'den Anadolu'ya yapılan ticari seferler için çok önemli ve köle ticaret hacmi oldukça büyük olan Antalya'nın önemi azalmıştır. Bu azalmada, Antalya-İskenderiye ticaretinin Rodos'un fethiyle yön değiştirmesi temel sebep teşkil etmektedir. Rodos'un fethedilmesinden sonra Antalya-İskenderiye ticari güzergâhı tamamen kullanım dışı kalmasa da artık Antalya limanı, Bursa ve İstanbul'a götürülen ticari mallar ve köle ticaretinde vazgeçilmez bir güzergâh olmaktan çıkmıştır.⁵⁸

Afrika'dan toplanarak getirilen zenci köleler öncelikle Osmanlı başkenti olmak üzere Anadolu'nun çeşitli kentlerinde alıcı bulmaktaydı. Özellikle hizmet sektöründe istihdam edilen zenci köleleri taşıyan ve Mısır'a ulaşan köle kervanları, İskenderiye'den Anadolu'nun güney kıyılarındaki limanlara gönderiliyor, buradan da Anadolu'ya sevk ediliyorlardı.⁵⁹ Ortadoğu'dan yapılan köle sevkiyatında Doğu Akdeniz'in büyük adası olan Kıbrıs da Mısır ve Arap topraklarına yakınlığı nedeniyle bu ticarete hem bir pazar yeri hem de önemli bir geçiş noktasını oluşturmaktaydı.⁶⁰ Bununla birlikte Akdeniz'in Girit, Foça, Sakız, Rodos ve Naksos gibi adaları da önemli köle pazarlarıydı. Yine bu adalara yakın olan Anadolu kıyılarından Antalya, Alanya ve Fethiye de bu pazarların uzantılarıdır. Bu merkezlerde köle ticaretinin oldukça yoğun olduğu gözle çarpılmaktadır.⁶¹

Osmanlı Devleti'nin köle ticaret sistemi üç temel unsurdan oluşmaktadır. Bunlar; köle ihraç edilen kaynaklar, köle ithal edilen pazarlar ve pazarları kaynağa bağlayan kara ve denizyolları. Köleler, bu ticaret ağı boyunca uğranılan yerel pazarlarda satışa sunulmaktaydı. Rodos Adası'nı da kapsayan Afrika kaynaklı zenci köle ticareti güzergâhları bir tablo ile gösterildiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır.⁶²

55 Yağcı-Akkaya, *a.g.m.*, s. 122-124.

56 Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005, s. 134.

57 Zeki Arıkan, "Beylikler Döneminde Antalya Limanı", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu III Bildiriler Kitabı*, Umur Yay., İstanbul 2011, s. 112.

58 Yağcı-Akkaya, *a.g.m.*, s. 125.

59 Yağcı-Akkaya, *a.g.m.*, s. 123.

60 Güven Dinç-Cemil Çelik, "Kıbrıs'ta Kölelik (1800-1878)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, Güz 2012, s. 188.

61 Güngörmez, *a.g.m.*, s. 101.

62 Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1994, s. 17.

*Kuzey Afrika Ticareti (siyah köleler)**Kaynaklar: Çad Gölü'nü çevreleyen bölgeler: Vaday, Bornu ve Bagirmi**Karadan: a) Gat-Murzuk-Bingazi b) Gat-Gadames-Trablusgarp c) Trablusgarp'tan Mısır'a çeşitli yollar**Denizden: Trablusgarp, Bingazi ve diğer sahil kasabalarından Malta, Girit, Rodos gibi Akdeniz adaları ve Ege adalarına uğrayarak, buradan İstanbul, İzmir, Selanik ve Doğu Akdeniz'in diğer limanlarına giden yol. Buna ek yollar ise: İskenderiye'yi Kıbrıs üzerinden İstanbul, İzmir Güney Anadolu ve Doğu Akdeniz limanlarına bağlayan yol.*

Ege ve Akdeniz'deki adalar sadece tüccarların değil aynı zamanda korsanların da ticaret yaptıkları önemli noktaları oluşturmaktaydılar. Bunlardan Rodos Adası Türk ve diğer korsanlarının denizde ele geçirdikleri Hıristiyan köleleri ve çeşitli malları düşük fiyata sattıkları yerlerden biriydi.⁶³ Önemli bir köle pazarı olan Rodos Adası sadece kölelerin değil, aynı zamanda korsanlar tarafından çeşitli yollardan elde edilen diğer ürünlerin de satıldığı bir pazar yeriydi.⁶⁴ Rodos Adası Ege, Doğu Akdeniz ve Anadolu'yu kapsayan bölgedeki ticarete ürettiği malları ile değil, köle ticareti başta olmak üzere, çeşitli malların değişiminin yapıldığı pazarlardan biri olmakla ünlenmişti.⁶⁵ Satılmak üzere Afrikalı zenci kölelerin getirildiği ada, konumu nedeniyle, Osmanlı ülkesinde yapılmış olan köle ticaretinin önemli duraklarından biri olagelmıştır.⁶⁶ Önemli bir köle pazarı olan bu durak, korsanlar tarafından edinilmiş malların elden çıkarılmasında da önemli bir pazar işlevi görmekteydi.⁶⁷ Rodos'un da etkin olarak yer aldığı Doğu Akdeniz köle ticareti 13. yüzyıl başlarından itibaren büyük gelişme göstermişti. Bu süreçten itibaren köle ticaretinin canlılığını uzun süre korumasının nedeni tarım plantasyonlarında köle emeğine duyulan büyük ihtiyaçtı.⁶⁸

Rodos Adası hem sahip olduğu köle pazarı hem köle ticaretinde önemli bir liman işlevi görmesinin yanı sıra köle ticareti yapan gemilerin zorunlu uğrak yerlerinden de biriydi. Afrika'dan Rumeli, Anadolu ve Doğu Akdeniz limanlarına köle taşıyan gemilerin yol boyunca yiyecek ve su ihtiyacını sağlayacak kapasiteleri yoktu. Öte yandan mevsim koşullarının uygunsuzluğu da gemileri zorunlu olarak sığınacak liman aramaya itiyordu. İşte bu şartlarda Rodos ve diğer adalara uğrayan gemiler buralardan yiyecek ve su ikmallerini yapıyorlardı. Olumsuz hava koşulları nedeniyle uğrayan gemiler ise adalara köleleri indiriyorlar ve talebe göre onları satabiliyorlardı.⁶⁹

16. yüzyılda Rodos Adası'nda toplumsal hiyerarşinin tepesinde bulunan şövalyelerin dışında Rumlar, Latinler, Yahudiler ile Osmanlı ve Memluk sultanlarının uyruğu olan Müslüman tüccarlar yaşamaktaydı. Bu tüccarlardan sayıları çok daha fazla olan köleler de adada mevcuttu ki yüzyılın ilk çeyreğinde sayıları 3.000'i buluyordu. Bu kadar çok sayıda kölenin gündüzleri hareket özgürlüğü olması nedeniyle karışıklıkları engellemek

63 Doğan, a.g.t., s. 64.

64 Doğan, a.g.t., s. 126-127.

65 Altay Tayfun Özcan, "Karabeynikov'un Seyahatnamesine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasındaki Yol ve Duraklar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXVIII, S. 46, 2009, s. 269-270.

66 Ünen, a.g.t., s. 69.

67 Ünen, a.g.t., s. 240.

68 Tabak, a.g.e., s. 118.

69 Toledano, a.g.e., s. 33.

için kölelerin ayaklarına demir bir halka takma zorunlulukları vardı.⁷⁰ Bu kölelerden Rodos Adası'nın imar faaliyetlerinde özellikle de arazileri düzleme ve sekileme işlerinde faydalanılmaktaydı.⁷¹

Köle ticaretinin yapıldığı Rodos'taki pazara dair 18. yüzyıl kayıtlarından anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti burada hem köle satıcısından hem de köle alıcısından ikişer akçe vergi almaktaydı.⁷² Osmanlı Devleti egemenliğinde uzun süre aksamadan köle ticaretindeki rolünü oynayan ada 19. yüzyıldaki değişimden etkilenenecektir. 19. yüzyıl kölelik ve köle ticareti tarihi açısından bitişin başlangıcını ifade eden bir dönemdir. Batıda köle ticareti yasaklanmaya başlayınca, batıdaki sosyal, hukuki, kültürel ve ekonomik gelişmelere uyum sağlamaya çalışan Osmanlı Devleti de köle ticaretini yasaklayan fermanlar çıkarmaya başlayacaktır. Ancak bir anayasal düzenleme ile köle ticaretinin yasaklanması söz konusu olmadığından eskiye nazaran çok azalmış da olsa kölelik Osmanlı topraklarında var olmaya devam edecektir. Rodos Adası'nda eskiden olduğu gibi canlı bir köle pazarı ya da hareketli bir köle sevkiyatı söz konusu olmasa da çeşitli konulara dair belgelerde geçen olaylardan burada kölelerin varlığının devam ettiği görülmektedir.

Köle sevkiyatında önemli bir nokta olan Rodos'tan 1827'de devlet eliyle köle sevkiyatı yapıldığı bilinmektedir. Rodos'tan sevkiyatı yapılması düşünülen kölelerin de devlet tarafından satın alındığı görülmektedir. Mora valisi ve Seraskeri İbrahim Paşa'nın emrindeki askerlerin çoğunluğu askeri sınıftan olup tamamı rütbeli kişiler iken geri kalanları kölelerden oluşmaktaydı. Yaşanan savaşlarda askerlerin bir kısmı kaybedilince onların yerine istihdam edilmek üzere 46 kadar köle satın alınarak acilen gönderilmesini hükümetten talep etmişti. İbrahim Paşa'nın bu isteğine olumlu cevap veren hükümet satın alınmasına karar verilen 12 köleyi gönderebileceğini, gerisini de zamanla tedarik edeceğini bildirmişti. Gönderilmesi uygun bulunan 12 kölenin İzmir ya da Rodos Adası iskelelerinden uygun bir gemiyle sevk edilmeleri kararlaştırılmıştı.⁷³

19. yüzyılın ortalarında kölelerin hala var olduğu Rodos'ta devlet görevlilerinin de köle edinmeye devam ettiği görülmektedir. 1852 yılında bir davaya konu olan köle, Rodos eski muhafızı Şükrü Paşa'nın kölesidir. İsmi Ali olan köle efendisi Şükrü Paşa'nın ölmeden önce kendisine 10.000 kuruş verilmesini vasiyet ettiğini ileri sürerek parayı almak için hükümete bir dilekçe yazmıştı. Paşa'nın mirasından borçlarının çıkarıldıktan sonra köleye payının verilmesine varisi Ahmet Bey karşı çıkmıştı. Ancak Cezayir-i Bahr-i Sefid valisi Halil Paşa'ya yazılan yazıda, gerekli borçlar ödendikten sonra, köleye vasiyet edilen paranın teslim edilmesi konusunda talimat verilmişti.⁷⁴

Yasaklamalara rağmen 19. yüzyıl ortalarında köle ticaretinin Ege ve Akdeniz adalarında hala devam ettiği görülmektedir. Batılı devletlerin girişimleri neticesinde 1856 yılında Trablusgarp valisine oradan köle giriş çıkışının yasaklandığını bildirmişti. Aynı şekilde önemli köle ticaret merkezlerinden olan Kıbrıs, Rodos, Midilli ve Sakız gibi adalara ticaret yasağına dair bir emir gitmediği görülmektedir.⁷⁵ Bu nedenle buralarda köle ticaretinin devam ettiğine dair şikâyetler vardır. Örneğin 21 Mayıs 1856'da Rodos'tan İngiltere elçiliğine gönderilen yazıya göre adaya köle olarak satılmak üzere esirler getirilmekteydi.

70 Vatin, *a.g.e.*, s. 30.

71 Vatin, *a.g.e.*, s. 47.

72 Erdoğan, *a.g.e.*, s. 200.

73 BOA, C.AS, 174/7583.

74 BOA, A.MKT.DV, 56/74.

75 Toledano, *a.g.e.*, s. 108.

Derviş isimli bir Osmanlı tüccar gemisi Girit'ten Rodos'a gitmiş ve geri döndüğünde içinde Garp Ocakları sahillerinden ele geçirilmiş olan 34 kadar köle bulunmuştur.⁷⁶

12 Temmuz 1856'da Rodos'taki İngiltere konsolosu tarafından İngiliz elçiliğine gönderilen yazıya göre Bingazi Sancağı'ndan Sakız Adası'na Arap köleler getirilmiştir. Ömer Molla isimli kaptanın kullandığı Osmanlı gemisindeki 44 köle karaya çıkarılıp hastaneye konulmuştur. Ayrıca yazıda Osmanlı gemilerinde görev yapan kaptanların yasaları dikkate almadığı ve köle ticareti yasalarını delmek için, aldıkları köleleri gemilerdeki çeşitli eşyaların defterinde yolcu diye kaydettikleri de bildirilmektedir.⁷⁷

1860 yılında bir cariyenin şikâyeti üzerine ortaya çıkan olaya göre, köleler konusunda keyfi tutumların ve kötü uygulamaların Rodos Adası'nda hala devam ettiği görülmektedir. Bu cariyenin ifadesine göre, kendisi sekiz yıl önce müftüden hamile iken, üç yıl sonra azat edilmek üzere Rodoslu Mehmet Efendi'ye 2.000 kuruşa satılmıştı. Ancak sekiz yıldır hizmet ettiğini ifade eden cariyeye, Mehmet Efendi'nin üç yıl sonra azat edilme anlaşmasını yerine getirmediği gibi sıklıkla kendisine şiddet uygulayıp odaya hapsettiğini anlatmıştır. Bu şikâyet üzerine hükümet, hem anlaşmaya uymadığı hem de zorla kölelik yaptırdığı için cariyenin Mehmet Efendi'nin elinden alınması ve cariyeye itk-nâme (azat belgesi) verilmesini kararlaştırmıştır.⁷⁸

Rodos, ticari olarak önemli konuma sahip değerli bir ada olmasının yanı sıra bir sürgün yeri olarak da kullanılmaktaydı. Osmanlı döneminde uzun zaman boyunca sürgün yeri olarak kullanılan adalardan biri olan Rodos'a gönderilenler, köleleriyle beraber adada yaşamaya devam etmekteydiler. Örneğin 1869 yılında Rodos'ta yaşadığı görülen sürgün cezalı arzuhalci Cumali Efendi ailesi, üç tane Çerkes köle ve cariyeleri ile geçinemediği için yardım istemişti. Yapılan yazışmalar neticesinde Cumali Efendi'nin eşi, kızı ve bir cariyesine 4 kuruş maaş bağlandığı ancak kendisinin bunu kabul etmediği anlaşılmıştır. Konuyla ilgili Zabtiye müşirine, söz konusu kişinin elindeki köle ve cariyelerin azatlı ise başka yere gönderilmesi, değilse fiyat belirlenip satılarak parasının kendisine verilmesi hususunda talimat verilmiştir.⁷⁹

Sürgün olarak Rodos'a gönderilen birinin 20. yüzyılda bile köle sahibi olarak yaşadığı kayıtlara geçmiştir. 1904 yılına ait belgeye göre Rodos'ta bulunan Hüseyin bin Abdullah Cefdel adlı bir köle, efendisi Yemenli Şerif Mehmed'in karıştığı olaylar nedeniyle onunla birlikte Sana'da tutuklanarak Rodos'a sürgün edilmişti. Valiliğe bir dilekçe veren Hüseyin bin Abdullah Cefdel olaylar olduğunda kendisinin sadece 10 yaşında olduğunu ve haksız şekilde mahkûm defterine kaydedilerek Rodos'a gönderildiğini belirtmişti. Dilekçesinde ya 12 yıldır bulunduğu Rodos'tan gitmesine izin verilmesini ya da adada kendisine yer gösterilerek özgür bir yaşam sürmesinin sağlanmasını istemektedir. Bu istek üzerine 20 Temmuz 1904'te hükümet, köleye itk-nâme verilmesi için yapılması gerekenlere dair jandarmaya bir yazı göndermişti. Bu yazışmadan anlaşıldığına göre gerçekten de mağdur kişi Rodos'a sürülmüş olan 55 Yemenli arasında ve henüz çocuk yaştaiken gelmiştir. Onun şimdiye kadar suç unsuru oluşturabilecek her hangi bir olaya da karışmadığı için hakkında gerekenin yapılması talimatı verilmiştir.⁸⁰

76 BOA, HR.TO, 223/23.

77 BOA, HR.TO, 223/58.

78 BOA, MVL, 785/44.

79 BOA, A.MKT.MHM, 409/25.

80 BOA, DH.MKT, 2605/81.

Sonuç

İktisadi tarihin önemli bir yanını oluşturan ticaret söz konusu olduğunda bu faaliyetin temeline inmek için Akdeniz'in tarihine bakmak gerekir. İlk ticari faaliyetlerin çevresinde ortaya çıktığı Akdeniz, insanlık tarihinde de büyük bir yer işgal etmektedir. Ticaretin çevresinden başlayarak geliştiği bu büyük iç denizi insanlar aşmaya başladıklarında çeşitli duraklar olarak karşılırlarına irili ufaklı yüzlerce ada çıkmıştır. Bu adalardan biri olan Rodos hem bulunduğu konum hem de Anadolu gibi köklü bir uygarlık merkezi olan coğrafyaya yakınlığı dolayısıyla tarih boyunca büyük bir ticari ve stratejik öneme sahip olmuştur. Bu nedenle Akdeniz'de ticari faaliyet yürüten yönetimlerin sahip olmak istediği bir ada olarak sürekli bir mücadele sahası olmuştur.

İlkçağlar ve Ortaçağ boyunca ticaretin ana kaynağı olarak Afrika, Ortadoğu, Anadolu ve Avrupa arasında faaliyetlerde başrolü oynayan Akdeniz üzerinden yapılan ticari faaliyetlerde kölelik büyük bir yer sahibiydi. Köle ticaretinin can damarı olan bu iç denizin bazı büyük adaları da ticari seferlerde önemli duraklar ve pazarlar olarak öne çıkıyorlardı. Bu adalardan Rodos, bulunduğu konum itibarıyla hem önemli bir güzergâh hem de pazar olarak tarih boyunca stratejik bir nokta teşkil etmiştir. Köle ticaretinde de aynı rolü oynayan ada aynı zamanda büyük bir köle pazarına da sahiptir.

Osmanlı Devleti tarafından fethedilmeden önceki dönemlerinde Rodos'un sahip olduğu önem, stratejik rol ve ekonomik işlerliği Osmanlı idaresinde de kesintisiz devam etmiştir. Ada ticaretinin en önemli unsurlarından olan kölelik ile ilgili rol ve işlevini Osmanlı idaresine geçtiği 1522 yılından sonra da kaybetmeyen Rodos, köle ticaretinde önemli bir bölge olmaya devam etmiştir. Ancak Batıda yaşanan siyasi ve fikri gelişmelerin sonucu olarak köleliğe bakış giderek değişmiş ve 19. yüzyılın başlarından itibaren birçok devlet kölecilik karşıtı uygulamalara yönelmişti. Batıdaki gelişmelere kayıtsız kalamayan Osmanlı Devleti de batılı tarzda yeni reformlar yaparken kölelik de bundan etkilenenecektir. Osmanlı'da köle ticaretini yasaklayan birçok ferman çıkarılmış ve eski canlılığını yitiren bu ticaret tamamen yok olmasa da oldukça azalmıştı. Bu yüzyılda Osmanlı topraklarından biri olan Rodos da köle ticareti yaşağından payını almıştı. Ancak az da olsa çeşitli meselelere ait kayıtlardan veya konsolosluk yazılarına yansıyan faaliyetlerden kölelerin ve köle ticaretinin Rodos'ta 19. ve 20. yüzyıllarda da varlığını koruduğı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

A.MKT.DV (Sadaret Mektubi Kalemî Deavi Evrakı)

56/74. (30.04.1852)

A.MKT.MHM (Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî Evrakı)

409/25. (02.06.1868)

C.AS (Cevdet Askeriye)

174/7583. (10.02.1285)

DH.MKT (Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî)

2605/81. (29-07-1904)

HR.TO (Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı)

223/23. (21.05.1856)

223/58. (21.07.1856)

MVL (Meclis-i Vala Evrakı)

785/44. (22-11-1860)

Kitap ve Makaleler

Abulafia, David (2012), *Büyük Deniz Akdeniz’de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Alfa Yay.

Arıkan, Zeki (2011), “Beylikler Döneminde Antalya Limanı”, *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu III Bildiriler Kitabı*, İstanbul: Umur Yay., s. 105-114.

Avcı, Necati(2014), “Rodos’a Karşı İki Büyük Fetih Girişimi ve Adanın Osmanlılar Tarafından Alınması”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, S. 1, s. 15-30.

Bostan İdris (2006), *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul: Kitap Yay.

Bozkurt, Nejat (2002), “Ticaretin Felsefesi, Tarihçesi ve Etikle Olan Sıkı Bağına İlişkin Bazı Saptamalar”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi*, S. 2, s. 153-179.

Bradford, Ernle (2004), *Akdeniz Bir Denizin Portresi*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.

Brummett, Palmira (2009), *Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz’de Diplomasi*, çev. H. Nazlı Pişkin, İstanbul: Timaş Yay.

Darkot, Besim (1964), “Rodos”, *İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul: M.E.B. Yay., s.753-758.

Diñç, Güven – Çelik, Cemil (2012), “Kıbrıs’ta Kölelik (1800-1878)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 23, s. 185-196.

Doğan, Cabir (2013), “Fethinden Kaybına Rodos (1522-1912)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 30, s. 67-88.

Doğan, Güner (2008), *İngiliz ve Fransız Seyyahlara Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Ege Adaları (Midilli, Sakız, Sisam, Rodos) ve Çevresi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Durukan, Murat (2011), “Antikçağ’da Akdeniz’de Ticaret ve Korsanlık”, *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu III Bildiriler Kitabı*, İstanbul: Umur Yay., s. 36-50.

Erdoğru, Mehmet Akif (2018), *Rodos’un Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İzmir: Er Yay.

Ertekin, Efrumiye (2011), “Akdeniz Dünyasının Bilinen İlk Denizcilik Kanunu: Rodos Avarya Kanunu”, *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu III Bildiriler Kitabı*, İstanbul: Umur Yay., s. 93-104.

Finkel, Caroline (2007), *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı, Osmanlı İmparatorluğu’nun Öyküsü 1300- 1923*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Timaş Yay.

Güngörmez, Zeynep (2016), “Ortaçağda Akdeniz Köle Ticaretine Dair Bazı Tespitler”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 4, s. 87-105.

Hayta, Necdet (1994), “Rodos ile 12 Ada’nın İtalyanlar Tarafından İşgali ve İşgalden Sonra Adaların Durumu (1912-1918)”, *OTAM*, C. 5, s. 131-144.

İnalcık, Halil (2005), *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Örenç, Ali Fuat (2006), *Yakındönem Tarihimizde Rodos ve Oniki Ada*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay.

Örenç, Ali Fuat (2011), “Doğu Akdeniz’in Kadim Muhafızları: Rodos Türk Cemaati”, *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, Ed. Haydar Çoruh-Yaşar Ertaş-M. Ziya Köse, İstanbul: Yeditepe Yay., s. 353-385.

- Özcan, Altay Tayfun (2009), "Karabeynikov'un Seyahatnamesine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul ile Kudüs Arasındaki Yol ve Duraklar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXVIII, S. 46, s. 265-274.
- Parlatır, İsmail (1984), "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", *Belleten*, C. XLVII, S. 187, Ankara: TTK Yay., s. 805-829.
- Tabak, Faruk (2010), *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Tandoğan, Muhammed (2013), *Afrika'da Sömürgecilik ve Osmanlı Siyaseti (1800-1922)*, Ankara: TTK Yay.
- Tocqueville, Alexis de (2016), *Sömürge ve Kölelik*, çev. Burak M. Nuri Gücin, Hasan Turunçkapı, Nuri Fudaylı Kıcıroğlu, İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Toledano, Ehud R. (1994), *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Ünen, Uğur (2013), "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Rodos Adası", *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Aydın.
- Vatin, Nicolas (2004), *Rodos Şövalyeleri ve Osmanlılar Doğu Akdeniz'de Savaş, Diploması ve Korsanlık*, çev. Tülin Altınova, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Wood, Alfred C. (2013), *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Ankara: Doğu Batı Yay.
- Yağcı, Zübeyde Güneş – Akkaya, Mustafa (2017), "Güney-Kuzey Köle Ticaretinde Antalya Limanı", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 12/26, pp. 115-130.
- Yıldız, Özlem (2013), "20. Yüzyılın Başlarında Rodos Adasında Deniz Ticareti", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XIII, S. 26, s. 31-53.
- Ziver Bey (2013), *Rodos Tarihi*, çev. Harid Fedai, Ankara: TTK Yay.

THE POLICY OF COLLECTIVIZATION DRIVE IN KAZAKHSTAN BASED ON THE FORM OF SOCIALIST RESTRUCTURING REFORM IN THE SOVIET UNIO

SOVYET BİRLİĞİNDE SOSYALİST YENİDEN YAPILANDIRMA REFORMU TEMELİNDE KAZAKİSTAN'DA KOLLEKTİFLEŞTİRME POLİTİKASI

Ainur ARKHYMATAYEVA*

Geliş Tarihi/Received:21.04.2020

Kabul Tarihi/Accepted:31.12.2020

ARKHYMATAYEVA, Ainur, (2021), "The Policy of Collectivization Drive in Kazakhstan Based on The Form of Socialist Restructuring Reform in The Soviet Union", Belgi Dergisi, S.21, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2021/1, ss. 501-520.

Abstract

The collapse of the Soviet Union in 1991 had different effects on the history of the Turkish peoples living in this geography. Studies and research that could not be criticized due to ideological pressure during the Soviet Union have started to be questioned today. During the modern development period of the Republic of Kazakhstan, the interest of researchers in the national history of the 1920s-1930s increased. This is an entirely natural phenomenon, since the foundations of Soviet society were laid during this time. Thanks to the reconstruction, history as a science was liberated from the ideological influences and templates of the Communist regime.

The most major development in the modern history of the Republic of Kazakhstan was its participation in Russia. However, the national liberation movements of the Kazakhs against Russian colonialism emerged in Kazakhstan. During the Soviet Russian era, the policies of the Moscow administration gave rise to great social calamities in Kazakhstan.

The policies implemented by Soviet Russia in the 1920s and 1930s were considered as the "Greatest Years of Persecution" in Kazakhstan. These were the years when the Soviet Russia administration implemented a policy of weakening the socio-economic structure of the Kazakh traditional economy and destroying its national culture.

Soviet Russian rule had committed a historic injustice in these years by trying to diminish the historical role of the Kazakh people. The Kazakh people reacted emotionally to this by producing many works on the periods of nomadic life before Russian colonialism.

The article covers the abolition of the entire traditional structure of Soviet power in Kazakhstan during the rule of Stalin, measures taken to weaken the socio-economic structures of the Kazakh people's traditional economy, public protest the Soviet Union's policy of collectivization and confiscation. The large-scale plan of forced collectivization not only led to an economic crisis in the animal farms in Kazakhstan, but also led to socio-demographic consequences in Kazakhstan. This study is based on historical data gathered from Soviet sources.

Keywords: *The Soviet Union, Kazakhstan, Stalin's rule, Collectivization, Repression, Starvation, Confiscation and public protests.*

*Pamukkale University, Institute of Social Sciences, PhD student, aarkhymatayeva15@posta.pau.edu.tr,(<https://orcid.org/orcid.org/0000-0001-6030-7299>).

Öz

Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılması, bu coğrafyada yaşayan Türk halklarının tarihine farklı etkiler yapmıştır. Sovyetler Birliği döneminde yapılmış ideolojik baskı nedeniyle eleştirilemeyen çalışmalar ve araştırmalar günümüzde sorgulanmaya başlanmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti'nin modern gelişim döneminde, 1920-1930'lu yıllardaki ulusal tarihine araştırmacıların ilgisi artmıştır. Bu tamamen doğal bir olgudur, çünkü bu süre zarfında Sovyet toplumunun temelleri atılmıştır. Yeniden yapılanma ile tarih biliminin Komünist rejimin ideolojik etkilerinden ve şablonlarından kurtarılması sağlanmıştır.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin modern tarihinde dikkat çeken en belirgin gelişme Rusya'ya katılımı olmuştur. Ancak, Kazakistan'da Rus sömürgeciliğine karşı Kazakların ulusal kurtuluş hareketleri ortaya çıkmıştır. Sovyet Rusya döneminde de Moskova yönetiminin politikaları Kazakistan'da büyük toplumsal felaketlere yol açmıştır.

Sovyet Rusya'nın 1920 ve 1930'lu yıllarda uyguladığı politikalar Kazakistan'da "En Büyük Zulüm Yılları" kabul edilmiştir. Bu yıllar Sovyet Rusya yönetiminin Kazak geleneksel ekonomisinin sosyo-ekonomik yapısını zayıflatma ve ulusal kültürünü yok etme politikasını uyguladığı yıllar olmuştur.

Sovyet Rusya yönetimi bu yıllarda Kazak halkının tarihsel rolünü küçültmeye çalışarak tarihi bir adaletsizlik yapmıştır. Kazak halkı buna Rus sömürgeciliği öncesi göçebe hayatın yaşandığı dönemleri konu alan pek çok eser üreterek duygusal bir tepki vermiştir.

Makalede, Stalin'in yönetimi yıllarında Sovyet gücünün Kazakistan'daki tüm geleneksel yapısını kaldırılması, Kazak halkının geleneksel ekonomisinin sosyo-ekonomik biçimlerini zayıflatmak için önlemler, Sovyetler Birliği'nin kolektifleştirme, müsadere politikası ve kolektifleştirme politikasına karşı halk protestosu hususlarını kapsamaktadır. Zorla kolektifleştirmenin geniş ölçekli planı sadece Kazakistan'daki hayvan çiftliklerinde ekonomik krize yol açmakla kalmadı, aynı zamanda Kazakistan'da sosyo-demografik sonuçlara da yol açmıştır. Bu çalışma, Sovyet kaynaklarından elde edilen tarihsel verilere dayanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Sovyetler Birliği, Kazakistan, Kolektifleştirme, Stalin, Baskı, Açlık, Müsadere ve halk protestoları.*

The Policy of Collectivization Drive in Kazakhstan Based on The Form of Socialist Restructuring Reform in The Soviet Union

1. INTRODUCTION

As a result of February revolution, the Soviet Government came to power in 1917 in Russia. After the fall of the Tsarist rule, in the Central Asia and Kazakhstan, activists and intellectuals created democratic parties to create independent states. Such national states as 'Alash Orda' and 'Turkistan' were defeated by the Soviet Union; finally, the Soviet regime was established.

The Soviet republics and the Soviet autonomy started to establish after October revolution. Under the influence of Bolshevik agitation, the Soviet Autonomous Republics appeared in Turkistan area in 1918. The main area of the Soviet authority was called the Russian Soviet Federative Socialist Republic. The leader of Bolsheviks, Lenin, set up the Russian Soviet Federative Socialist Republic as the union of free nations. The Soviet republics and the Soviet autonomous political entities were established after the October revolution. Under the influence of Bolshevik offensive, the Soviet Autonomous Republics appeared in Turkistan area in 1918. The main area of the Soviet authority was called the Russian Soviet Federative Socialist Republic. The leader of Bolsheviks, Lenin, set up the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR) as the union of free nations.

After establishing of the Russian Soviet Federative Socialist Republic, the autonomous republics were set up in the east parts of the country and they were under the control of Committee on people's affair. Within the Russian Soviet Federative Socialist Republic established the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic (Kazakh ASSR) was originally created as the Kirghiz Autonomous Soviet Socialist Republic (KirghizASSR) on the 26th August in 1920.¹ Before the Russian Revolution, Kazakhs in Russia were known as "Kirghiz-Kazaks" or simply "Kirghiz" (and the Kyrgyzes as "Kara-Kirghiz"). This practice continued into the early Soviet period, and thus the Kirghiz ASSR was a national republic for Kazakhs. On the 5th December 1936 the term autonomy disappeared and the Federal Republic named the Kazakh Soviet Socialist Republic was created.²

Lenin's Soviet Bolshevik policy in the national republics aimed at putting the center's interest first, ensuring an overall unity in all spheres of life, preservation of raw material base of the region, destroying national ideology, introducing the Soviet ideology, and preventing any oppositions. First, nomadic pastoral complex of Kazakhs and all measures on destroying the traditional structure were carried out to transfer Kazakh land into a socialist country.

2. STARTING COLLECTIVIZATION PROCESS IN THE KAZAKH LAND BASED ON SOCIALIST TRANSFORMATION

During the Soviet Union, to establish qualitative socialistic structure of society, purposeful modeling, socialistic connection, mentality of Kazakh society were the consequences of uncertainty. These were based on economy, political system, and cultural ideology. It is significant to understand the general tendencies of socialistic transformation of Eurasian multicultural society and peculiar connection, modernization, and tradition in order to study this unique and saved influence. Current situation of science education requires understanding Kazakh history in a new conceptual way and clarifying

1 Decree of the All-Russian Central Executive Committee and the Councils of People's Commissars, (1943) "Collection of Legalizations and Orders of the Board For 1920. Management of the Sovnarkom of the USSR", Article No. 359. *On the formation of the Autonomous Kyrgyz Socialist Soviet Republic*, Moscow. pp. 529-531.

2 Founding Congress of Soviets of the KASSR, (1936) "Founding Congress of Soviets of the Kyrgyz (Kazakh) Autonomous Soviet Socialist Republic", Alma-Ata: Kazakh Regional Publishing Press, p.128.

the events of chosen stage. Being within the Soviet Union, Kazakhstan witnessed the most complicated period of new political, economic and socio-cultural reconstruction.

After Lenin's death, Stalin intended to establish socialism in the country. He started compulsory industrialization, collectivization, and construction of planned economy. Stalin thought that the key tasks of socialist transformation were to establish industrialization in a short period of time. Between 1926 and 1927 the Soviet authority controlled continuous land management. Moreover, there were decrees and regulations about giving the communal areas to the poor and the middle class in a systematic and purposeful way. Leveling of arable land and grasslands should have been decided as soon as possible to enhance industrialization of the country to accomplish this policy, they confiscated the property of wealthy people in the village and they were repressed.

Opportunities of high rate of socialistic industrialization were defined by the advantages of socialistic system of economy, and description of industrialization in socialistic way. Stalin took into consideration of the historical necessity of socialistic industrialization believed that *"We are 50-100 years far behind of developed countries. We have to be in the same position within 10 years. We have to create it or they will destroy us"*.³

They believed that increasing of investment flows proportionately and forced involvement of consumer fund enabled to reach the capitalist world. It is worth mentioning that Stalin's industrialization policy caused huge suffering.

The work of the 15th Congress of the All-Union Communist Party (b) came together with strict political conflicts of Stalin and Trotsky's parliamentary parties. In this case, there was a challenge "before liquidated farms" "to get to huge production path". Thus, the authority supported development of socialized agricultural labour. Despite the argument between the parties, the decision of the Congress became a particular program of the action for the local authorities. The Soviet Politburo of the CPSU Central Committee by the decision dated on the 9th January 1928, the important party and public officials, namely the members of the Political Bureau and Central Committee were sent to the cereal production areas. On the 15th January 1928, Stalin travelled to Siberia instead of G. Ordzhonikidze who was sick at that time. During the 21st day of the trip, Stalin had been to Novosibirsk, Barnaul, Rubcovsk, Omsk, Krasnoyarsk, Tigu, and Siberia on the 6th February. During the travel to Siberia urged Stalin to make a statement about the forced collectivization.⁴

The main points of collectivization are: to industrialize the country in socialistic term, strengthen agricultural cooperation, experience of first collective farms and large farms in agriculture, show the differences of socialistic economy to farmers, organize machine-tractor station and resolute fight against the kulaks. The purpose of establishing socialism in the Soviet system was collectivization of agriculture. In spring of 1928, National Committee of agriculture and RSFSR's centers of collective farms created a plan for 1928-1932 about distribution of farms to collective farms. It was planned that 1.1 million farms were to be converted to collective farms across the Soviet Union.

3 Joseph Stalin. "O zadachah hozyajstvennikov. Rech' na 1-yj Vsesoyuznoj konferencii rabotnikov socialisticheskoy promyshlennosti" [About the tasks of business executives. Speech at the 1st All-Union Conference of Socialist Industry Workers] Newspaper "Pravda", № 35, February 5, 1931. p.1-3.

4 Vladlen İzmozik. "The true history of the RSDLP - RKPb - VKPb: without defaults and falsifications", Piter Publishing House. 2009. p. 427.

The Policy of Collectivization Drive in Kazakhstan Based on The Form of Socialist Restructuring Reform in The Soviet Union

According to Lenin's New Economic Policy (NEP), there were three types of main productive cooperation in Kazakh land. The Agricultural Commune (later it was transformed to *Kolkhoz*) was industrial collectivization, the Agricultural *Artel* was the collective ownership of land and live stocks. The third one TOZ (it was the acronym of the Russian words meaning Association for the Joint Cultivation of Land [*TOZ Tovarishchestvo Po Sovmestnoj Obrabotke Zemli* in Russian] TOZ a small-scale farm on which land was worked collectively but peasants retained individual ownership of animals and equipment) was a type of union where joint soil processing and haymaking took place. The type of collective farm that existed, known as a TOZ, was one that struck a balance between common and private ownership. According to data from the 1st October 1927, collective lands covered 23,1% of Kazakh SSR's farms. There were 2 771 companies on land cultivation in 60 nomadic and semi-nomadic areas, 1074 consumption union, 312 of them in the village and 140 trade centers were established. All in all, there were 1072 collective farms, 101 of them municipalities, 17 *artels*, and 294 soil processing and haymaking sites (TOZ).⁵

3. ESTABLISHMENT OF FARMS AND COLLECTIVE FARMS ACCORDING TO COLLECTIVIZATION PROCESS

A number of collective farms were established in accordance with the collectivization progress, which was based on agricultural *artels*. So, several communities which cooperate livestock were created. The 27th Party Conference was held in April 1929 and 4-4.5 million collective farms should have established according to the first Five Year Plan. For instance, between 1927 and 1928 the number of collective farms was increasing from 324 to 1881.⁶

After starting construction of collective farms, in order to run agriculture by the State on the 27th October in 1917 (9th November) declared the reason of newcomers' growth to the village was that the employers of Party institutions and village councils sent letters to the authority about "burning desire" to join to the collective farms of the local people. It was planned at the First All-Union Convention of Communists in June, 1928. The purpose of the authority was to involve a huge number of "volunteers". Thus, in order to implement this plan as above mentioned letters were written. Proclamation Act about land. Aftermath, according to the proclamation act "about the Soviet farming" the Council of People's Commissioners of the USSR on the 16th March 1927, farms which were constructed based on individual plots discussed. Moreover, it was discussed and carried out reconstruction of agriculture and socialistic farming to carry out.⁷

Farm is shortened form of the Soviet farming and state agricultural industry in the USSR. According to the All-Russian Central Executive Committee "Regulation on measures for the management of socialist lands and the transition to socialist agriculture"⁸ article 30, which have complex technical equipment based on developed farms, animal husbandry and established agriculture. As reported by the first five-year plan, Stalin raised the problem of reconstruction of farms to solve "gain problems" due to difficulties faced in grain preparation in 1928.

5 VI Plenum of the Kazakh Crimean Committee VKP (b), Stenograficheskiy Otchet, Verbatim report / Edited by S. Nurpeisova, I. Kabulova, G. Asrieva and others. VTsKNA., Alma-Ata, M: 1936, p. 155

6 1932-1933 Jyldardaǵy Asharshylyq Aqıqatı [The Truth of the Famine of 1932-1933], / Compiled by: Ayagan B.G., Kydyralina Zh.U., Auanasova A.M. (Litera M, Almaty, 2012, p.151.

7 CPSS Resolutions, (1970) "About the Directive on the Presence of Piagetetnego Plana Narodnogo Hozyaystva. Resolution HU Congress VKP (B)", CPSS Resolutions, Volume 4, Moscow. pp. 31-51.

8 Regulations on socialist land management and on measures for the transition to socialist agriculture, adopted by the All-Russian Central Executive Committee on February 14, 1919.

Therefore, on 11 July in 1928, as stated by a decree “about collectivization of new farms” grain Soviet farming is Zernosovhoz.⁹ As a result of order of Council of People’s Commissioners of the USSR on the 1st August in 1928, resolution “about collectivization of large grain farms” Giant Soviet farming was established. As stated in the fourth paragraph of that order, new formed farms joined to intra-community “Zernotrest” and will report to Labour and Defence Council directly. By the end of 1928 highly mechanized grain enterprises had been built. Additionally, five of them were in lower Edil, two of them were Kazakhstan and the Middle Edil, one is in the north Caucasus and another one is situated in the Zhaiyk.

There were main steps in collectivization of all farm restoring in the beginning of 1930s. 293 collective farms and 5 farms were set up solely in Kazakhstan. The growth in agriculture and livestock accelerated. The main elements of agricultural industry in the republics and oblasts had finished. In 1932 in Kazakhstan, 87% of farmers and 51,8% of

There had been a rise of collective movement, owing to the great preparatory work between 1927 and 1929 in the national republics and oblasts. The number of collective farms in the Union was raising 3,8 times, the number of farms joint to them 5,2 times, Kazakhstan 12,6 times and 24,2 times from June, 1927 to June, 1929. The growth in collective movement in undeveloped republics enabled to make better the union’s life. The resolutions of All-Union Communist Party (Bolsheviks) in December of 1931 completely fulfilled. Until 1st September 1931, in Kazakhstan, 96 of 122 regions misused 50% of party and 72 of them referred to “totally collectivized region”.¹⁰

As stated in No. 7 118/93 summary table about consolidation of the Soviet grain enterprises in annex of the Communist Party Central Committee, 70 grain farms expanded, and 10 more farms had been planned to be established in 1934 in Kazakhstan. The area of grain farms was enormous and reached from 200,000 to 250,000 ha. Between 1929 and 1932, there were challenges with collectivization of grain farms, such as sowing in large quantities of agricultural crops and lack of technical supply. These have resulted in huge problems in grain collecting as well as planting. Finally, this leads to soil degradation, weeding, and loss of productivity. These issues could be considered as the main reasons of total starvation in country between 1931 and 1933.

As we have seen that the creation of Soviet farms in the Soviet regime began with the creation of high-level farms from the very beginning of the Soviet era. However, after the establishment of the Soviet Union, for several years the work was carried out based on the establishment of collective farms to transfer private farms to the state ones.

At that period arable land and agricultural products belonged to farmers who lead sedentary life. What concerns livestock is that it was owned by villagers, who were semi-nomadic and occupied with nomadic cattle-breeding. Kazakh people, who settled in Kazakh land for ages were good at what they did. The Soviet systems hold various policies to develop agriculture. The policy of confiscation conducted to take huge number of livestock from wealthy people forcefully. Furthermore, based on confiscation policy, different events took place, such as, the authority collected property and gave to the

⁹ On the organization of new (grain) state farms. Resolution of the June (1928) Plenum of the Central Committee of the CPSU (B.). CPSU in resolutions., Volume 4, p. 110-111.

¹⁰ Abdy Tursunbaev. Kollektivizaciya Sel’skogo Hozyajstva Kazahstana (1926 - Iyun’ 1941 Gg.): Dokumenty I Materialy [Collectivization of Agriculture in Kazakhstan (1926 - June 1941): Documents and Materials], (Ed: A. B. Tursunbaev), Alma-Ata, 1967, Kazakhstan, Volume 1. p. 459.

The Policy of Collectivization Drive in Kazakhstan Based on The Form of Socialist Restructuring Reform in The Soviet Union

farmers, well off people forced to deport or prisoned. Aftermath, ordinary peasants voluntarily transferred their small livestock to the collective farm. Later on, according to the collective farm's rules about the right repossess cattle, locals did not prefer to obey the authority anymore. In this case, the unions hold confiscation to the poor and the ordinary farmers. Because of such misunderstandings, the opponents were punished under the different categories. Consequently, collective farms joined to farms to develop them. So, the farms aimed at definite sector appeared in the Kazakh land. For example, sheep breeding farms, horse breeding farms, and grain production farms, etc.

4. THE SOVIET CONFISCATION POLICY IS THE FORM OF STALIN'S POLICY WHICH CARRIED OUT FORCEFULLY

Marxists Leninist's suggestion was about "all forms of proletarian coercion, the path to the development of communist mankind to an invitation to work". Thus, the dwellers' lifestyle was changed dramatically and there was violence against national politicians.

At that period in the Soviet Union "Proletarian coercion in all forms, from shooting to recruitment is the path to the development of communist morality" was the main theoretical base of policy. Reforms and violence in the Soviet system were regarded by the Soviet peasants as the norm of state order.

On August 15, 1928, the Regional Committee of the CPSU (B.) established a commission that directly led the collectivization campaign. The chairman of the commission was Eltay Ernazarov, Oraz Isayev also joined, Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh SSR Nygmet Nurmakov, editor of the newspaper "Enbekshi Kazakh" Gabpas Tugzhanov, People's Commissar of Education of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic, Oraz Dzhandosov. Party bodies of the joint venture (b) and Filip Goloshchekin monitored the work of the entire commission. Confiscation officers with the most stringent regulations and the highest rights were appointed in the republic areas and, 4,700 people worked on relief committees.¹¹

Summing up the work of the plenum on April 22, 1929, Stalin condemns agriculture: *"We are starting to reconstruct agriculture, and we need to expand collective farms' construction..., permitted... to recognize the use of emergency device ..., eliminate the resistance of the kulaks... The key to agricultural transformation is the rapid growth of our industry"*.¹² The negative attitude of the leader and his supporters towards the peasant had negative consequences. The main reason for this was that, through collectivization policies, the villages continued to integrate forcefully into collective farms.

On August 27, 1928, a decree was issued by the Central Executive Committee of the Socialist Republic of Kazakhstan of the Autonomous Soviet Socialist Republic and the Council of People's Commissars "On the confiscation of wealthy farms".¹³

---

11 Talas Omarbekov, *Qazaq Sharyalaryn Jekke Menshik Qojalyqtarynan Aıyry Jáne Ujymdastyry: Tarihy Men Taǵylymy* [Deprivation and collectivization of Kazakh farmers from private farms: history and lessons learned]. // Abstract of Doctor of Historical Sciences thesis, Almaty, 1994, p. 35.

12 Joseph Stalin. *Sochineniya* [Compositions], State publishing house of political literature, Moscow, 1949. Vol. 12. p.141-172.

13 *Kollektivizacija i Raskulachivanie. Dokumenty i Materialy* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession] Documents and Materials Volume 2. November 1929 - December 1930. (Moscow ROSSPEN 2000. p.163-167).

The authorities of OGPU carried out two ways of destroying wealthy farms - kulaks:

1. Immediate extermination of rebel kulak activists. In particular, for groups those cause protests and protests within the country. That is, those who protest Soviet politics and opponents of the Stalinist repressive policy are called the first category, and they should be immediately destroyed.

2. The rich (kulaks), local authorities, the clergy as the second category are exported from the collective district and immediately transferred to other areas and confiscate their property.

In accordance with the above order, Kazakhstan was planning to move 5,000-6,000 families in 1 category and 10,000-15,000 families in 2 categories with confiscation of the kulaks in the above categories. Such plans were massively implemented throughout the Soviet Union in all spheres of society, so we can observe that local authorities were actively involved in the implementation of the Center's plans, even beyond indicators.

Based on this Decree, on February 18, 1930, the Regional Committee of Kazak (b), the Commission, in accordance with the decision of the Commission will be prosecuted for a certain period. For example, confiscation of the first category should have been until March 10 to the concentration camps, the second category was until April 1 and the third category was before harvesting. According to the OGPU, statement "Kulaks of the Second Category" dated August 24, 1930, 1,341 families should have been confiscated in Kazakhstan, and about 5,000 families were confiscated in the villages of the third category.¹⁴

The November plenary meeting in 1929 finally approved the procedure for applying methods of violence to the Stalin administration when purchasing food in the country. In accordance with the above decisions of the plenum to implement the Soviet policy related to collectivization, such as preparing grain, selling wool, selling meat, taxing, etc., Similarly, "permitted" fines were sent to the administration with secret notifications in order to eliminate negligence of the community. In such reports, we see the inhuman aspects of punishing ordinary people. In the report on August 6, 1930, commission on the results of the execution of the Central Committee instructions and the regional committee of the CPSU on the correction of conflicts during the spring campaign between 1929 and 1930. Stated "The grain crop between 1929 and 1930 was in a very tense struggle. The number of victims of the rich-kulak attack has tripled compared to 1928-1929. In all parts of the region, administrative and judicial repression harmed the peasant and even the poor. 51% of the middle-class peasants and poor people were convicted of not supplying grain surplus.

The table below shows the middle class peasants and the poor involved in confiscation policies in some areas of Kazakhstan."

¹⁴ Podlinnaya Istoriya RSDRP-RKPb-VKPb: bez umolchanij i fal'sifikacij [The true history of the RSDLP - RKPb - VKPb: without defaults and falsifications] (Piter Publishing House, St. Petersburg, 2009, p.261.

The Policy of Collectivization Drive in Kazakhstan Based on The Form of Socialist Restructuring Reform in The Soviet Union

Table 1: Confiscation policy in some parts of Kazakhstan

Regional Districts	Confiscation by plan %
Semey / 2 districts /	31,4
Pavlodar / 7 districts /	34,7
Petropavlovsk	42,8
Akmola / for 8 districts /	35,0
Kostanay in 28 districts /	34,6
Aktobe / 5 districts /	40,0
Ural / 6 districts /	65,0

Source: (Kondrashin, V. 2011.:220-223)

As we have noticed that public policy involves property not only rich, but also ordinary people's.

Between 1929 and 1930, when the pace of grain harvesting slowed down, local staff developed a plan looking for ways to improve their training and humiliate people by the end of the campaign. It was shown in the following factors:

1. The poor who could not cope in terms of harvesting were beaten and drowned in cold water. (Akmola district, Azat region)

2. A "black boycott" was announced in the village of Shamalgan, Kalininsky District, Almaty Region, the windows of 22 houses were closed totally, and only allowed to go out for fuel and water at night.

3. In Koryakovsky region of Pavlodar district, Uskov was the chairman of the village council and Katanov, the commissioner for grain purchases mocked the farm worker Nygyman with the participation of Bogdashin. Once Nygyman worked under the direction of a rich kulak Borodikhin. Uskov and Katanov suggested that Kulak Borodikhin had bread that he buried in the trench and questioned Nygyman about this. The peasant said that he did not know anything about this. Afterwards, they brought the farmer to the village council and again started to torment him. They took off his clothes, hit him with an iron, tied his head to his feet and threw him naked on the cold grass. Finally, he was beaten and searched for evidence of where the bread was hidden. Unsuccessfully, they threatened to beat the farmer further in the apartment of the chairman of the village council Uskov and made a hole in the ice in the frozen Irtysh River and threw his head there three times. It was just a terrible attempt to find out where the bread was hidden.¹⁵

During the confession, meetings and 111 conferences were held, where 400.000 people and 21.000 participants took part relatively. According to the list of farms

¹⁵ Viktor Kondrashin. Golod v SSSR. 1929-1934 [Famine in the USSR.1929-1934] In 3 vol. Volume 1: 1929 - July 1932., Ed. compiled by V.V. Kondrashin.(MFD, Moscow, 2011, p.224-227.

approved by the executive committees, 695 farms were confiscated in Kazakhstan and 125,700 cattle from 608 farms were confiscated in 1928.¹⁶

The ICRC of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic, with the exception of the Adai district and the cotton growing region of former Zhetysu, Syrdarya and Kara-Kalpak Autonomous districts will free the poor from economic dependence and exploitation, as well as create conditions for the rapid economic growth and cultural development of workers. There were the deportation of large livestock owners among the local population, the maintenance of semi-feudal, patriarchal and tribal relations and the creation of public barriers for settlement in the village.¹⁷

To this end, on August 30, 1928, the Council of People's Commissars of the USSR adopted a resolution "On determining the residence places of people who will be deported in accordance with the decision of the CAC and KPKK" dated August 27, 1928. Moreover, it indicates the peasant-repressive regions of Kazakhstan. If the peasants of Zhetysu and Syrdarya regions were transferred to Ural region, then the peasants from Ural region would send to Zhetysu. Accordingly, from Guryev district to Petropavlovsk, from Petropavlovsk district to Aktobe, from Aktobe district to Karkaralinsk, from Karkaraly district to Kostanay, from the Kostanay district to Semey, from the Semipalatinsk district to Syrdarya, from Pavlodar and Kyzylorda district to Aday district, and from Akmola district to Guryev. That is, they were deported from the west of Kazakhstan to the south, from south to north and east, and from east to west and north. Indeed, the lifestyle and climate in the vast territories of Kazakhstan are completely different, and a trip to these places lasts weekly or even several months. That is why the Soviet authorities carried out deportations inside Kazakhstan.¹⁸

It is also known that the Kazakh Regional Committee made statements for the Center and received recommendations on the issue of kulak relocation. According to the approved categories, the settlement of kulaks was also carried out according to the preliminary plan. Residents of the region protested large taxes and government collectivization policies, to add to deportation took place independently. According to a special announcement from the OGPU Information Representative in the Kazakh SSR, Special Issue No. 2 from November 24, 1930 to December 22, 1930, it was reported that the most frequent migration of the Kazakh people outside the Kazakh SSR was moving to China. In particular, the reasons for the relocation of Almaty and Semipalatinsk regions to the border were described in detail in a special report.¹⁹

The former Syrdarya district in the present Karaspan region moved to Uzbekistan with 80 farms under the guidance of the rich. In October, 400 wealthy kulak peasants fled in an unknown direction. The former Karkaraly district was located in Tokirau region, where 20 families had moved, and 100 families were being prepared for moving. The same facts found in Shet, Kuva and in the surrounding areas. 500 households moved from Aktobe. These migrations went to areas outside the republic.

16 History of Kazakhstan. Documents and materials (1917–2012), (2017). No. 30. Report of N. Nurmakov at the IV session of the KazTSIK, "On the results of confiscation of Kyzyl-Orda on December 20, 1928", *Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*, Almaty. p.75.

17 Recent history of Kazakhstan, (1917-1939). (1998) *Recent history of Kazakhstan: Collection of documents and materials (1917-1939)*, Volume 1. Almaty. p. 304.

18 Documentation Center for the Recent History of East Kazakhstan Oblast. Fund 200. Inventory. 1. Case. 523. Sheet. 112.

19 Viktor Kondrashin., 2011, p. 333-337.

The Policy of Collectivization Drive in Kazakhstan Based on The Form of Socialist Restructuring Reform in The Soviet Union

According to special report No. 2 from November 24 to December 22, 1930, and November 10 of current year:

Table 2: Information about the repressed rich in Alma-Ata region

Areas/ Districts	Total detainees	Wealthy farmers	Middle peasants	Religious (mullahs)	Poor people
Malaysara	80	71	4	5	
Bien-Aksu	223	215	5	3	
Enbekshi-Kazakh	285	270	6	7	3
Borybai	96	89	4	3	
Sarkand	202	183	19		
Andreevsky	85	49	6		
Octobersky	65	61	4		
Karkarinsky	144	142	2		
Uralsk	53	49	4		
Total detained by districts	1233	1129	54	18	3

Table 2: Information on the number of cattle seized from the repressed well-offs in Alma-Ata region

Areas/ Districts	Horses	Cows	Camel	Goat	Sheep	Yurt	Agricultural machinery
Malaysara	No information						
Bien-Aksu	989	219	219		837		
Enbekshi-Kazakh	885	220	95	54	832	7	5
Borybai	No information						
Sarkand	145	151		133	107		116
Andreevsky	No information						
Octobersky	688	202	70	44	5		
Alakol	146	45	27		434		
in total	2853	837	411	231	5305	17	121

Source: Kondrashin, V.V. Golod v SSSR. 1929-1934 [Famine in the USSR.1929-1934] In 3 vol. Volume 1: 1929 - July 1932., Ed. compiled by V.V. Kondrashin.(MFD, Moscow, 2011, p.338

Data on the number of repressed cattle in 9 Alma-Ata districts and the number of livestock confiscated in 5 districts show that confiscation in only one region of Kazakh land sent such data to the center every month. As a result of the seizure of property in Enbekshi-Kazakhstani region, there were created 4 collective farms from 123 farms,

9 collective farms from 212 farms in Bien-Aksu, 5 collective farms from 101 farms in Sarkand, 5 collective farms from 76 farms in Alakol district and 3 collective farms from 127 farms in Malaisary district.

5. ZONING OF KAZAKHSTAN TERRITORY BY THE TYPE OF RAW MATERIAL

The Council of People's Commissars of the KASSR adopted a decree "On the creation of nomadic, semi-nomadic and sedentary regions of Kazakhstan", dividing the entire territory of the republic into "regions depending on farming type" on August 30, 1928. Thus, it was stated that the separation was made on a "scientific" and "natural-historical" basis in accordance with the cultural, domestic and economic characteristics.²⁰

In our view, the division of Kazakhstan into an "economic" approach does not just determine the "important" areas of future collectivization, but also, in accordance with the regional characteristics of Kazakhstan, it was also held in the Soviet Union to form a raw material base for raising animals and crops. Additionally, it was conducted to integrate the historical names of the lands into Russian names to the minds of Kazakh people. The authority did not take into account the opinions of dwellers concerning to name the historical places and newly constructed farms in Russian. For example, about the change of Aulie-Ata region to Mirzoyanovsky district and Aulie-Ata city and railway station to Mirzoyan. Additionally, the collective farms were also given the names of the rulers, namely Stalin, Molotov, Kagonovich, Kalinin and others.

Today, the Republic of Kazakhstan, which has been an independent country for 30 years still, cannot properly rename settlements of Soviet times. Reports of expeditions aimed at studying the ores of the Kazakh land were also effectively used in conducting collective policies. On March 26, 1931 Secretary of the Kazakh Regional Committee of the CPSU (b) Goloshchekin in his encrypted telegram to Stalin "The Kulak resettlement commission in Kazakhstan"²¹, he stated that in order to attract Kazakhstani workers to production enterprises, they should take into account the production zones of the region.²²

It was pointed out that kulak peasants should be relocated to the south-west of the region, in particular to the Shet, Zhanaark, Sarysu and Karsakpay districts as appointed by the Central Committee. Because the Regional Committee considers it is advisable to use the following land reserves, which are determined by the expedition of the People's Commissariat of Agriculture: the southern part of the former Akmola district land fund Karagash-Sarysu, Kulan-Otpes, Sokyr, Sken-Sarysu, Korea. Land development in the former Karkaraly region was held: Nura-Taldy, Dzhamchinsky, Moyinty, Karasor, Kuva, Bakanas, Balkhash and Karagash-Sarysu-Karsakpay. These resources were located in the development of the coal and the railway industry. It was inefficient to place kulaks in a stagnation zone, because it was aimed to settle Kazan citizens to that area two years ago. Moreover, Kulak farmers should be directed to deport from Karagandy to Karsakpay. This

20 Documentation Center for the Recent History of East Kazakhstan Oblast. Fund. 200. Inventory. 1. Case. 523. Sheet. p.113-114.

21 "Mashinopisnyy Podlinnik Na Blanke Shifrotelegrammy TSK VKP(b)", "A typewritten original on the cipher telegram form of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks", Politburo and the peasantry: Expulsion, special settlement.

22 Mashinopisnyy podlinnik na blanke shifrotelegrammy CK VKP(b) [Typewritten original on the form of a cipher telegram of the Central Committee of the CPSU (b)] State Archives of the Russian Federation: Fund 3. Inventory 30. Case. 194. p.107.), Tragedija sovetsoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. Dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession] Documents and Materials Volume 2. November 1929 - December 1930, Moscow ROSSPEN 2000. p.284-285.

The Policy of Collectivization Drive in Kazakhstan Based on The Form of Socialist Restructuring Reform in The Soviet Union

is due to the fact that, owing to several river sources to integrate the copper industry and build the Karaganda-Karsakpay railway in these areas, as well as to join the areas in the west of Lake Balkhash and emphasize the importance of opportunities for fishing and other activities. As it can be seen from the settlement of kulak peasants, there were the development of new industries in new places and the construction of railway to transport future products to the Russian oblasts. It was implemented in all regions of Kazakhstan.

6. DEVELOPMENT OF THE RAW INDUSTRY IN KAZAKH LAND

If in the first industrialization years, and especially at the beginning of the first five-year period, Kazakhstan was recognized as a region supplying the leading industrial areas of the USSR with agricultural raw materials and foodstuffs, then in the 1930's the republic had been producing coal, oil, non-ferrous metals, salt and other products. Thus, the raw industry of Kazakhstan had wide scope and covered not only agriculture, but also the leading branches of heavy, light and food industry. Great attention was paid to the production of non-ferrous metals, coal, oil and other minerals. Rich reserves of non-ferrous metals, especially copper and lead, allowed Kazakhstan to take the leading position in production within USSR.

Thus, the consideration of Kazakhstan as the raw material base of the Union Industrialization Plan has made it necessary to provide the central industrial regions with grain, meat and crops. According to information from the archival fund of the Kazakh Soviet Socialist Republic in 1940, there were 495 raw material industries in 8 regions of the Kazakh land during the period of industrialization until the 1940's.

Table 3: Information on the enterprises of the Kazakh SSR in 1940

Regional Districts	Heavy industry	Food and light industry	Industry cooperatives	Regional office	Local industry	Transport	Forestry	On the whole region
Almaty	2	37	58	4				101
North Kazakhstan	2	8		4	4	2		20
South Kazakhstan	13	23	47	4	6	4		97
Aktobe	4	7	15	4	1	6		37
Karaganda	18	11	19	5	1	3		57
Kostanay	1	4	13	4	1			23
West Kazakhstan	3	3	34	4	2	2		48
East Kazakhstan	24	15	58	4	1	3	7	112
On the Kazakh SSR	67	108	244	33	16	20	7	495

The development of industry was carried out in accordance with the economic policy of the Soviet government, and there were breakthroughs in industry because of the industrialization process. Nevertheless, Kazakhstan remained a source of raw materials. Because the leading industries have not enhanced properly.

7. PEOPLE'S PROTESTS AGAINST SOVIET POLITICS

Conducting a forced collectivization campaign based on Stalin's Reform in the Soviet Union from 1928 to 1932 was one of the most tragic events of the 20th century in Kazakhstan. It was considered as wickedness to Kazakh people, and it destroyed totally farming system which was built by socio-cultural tradition gradually.²³

Local Kazakhs were opposed to Stalin's policy. It was appropriate for the local people to protest Soviet policy. Therefore, if the local government had assassinated 143 times to the party leaders in 1929, in 1930 this figure would have been 139. Additionally, it had assassinated 178 times in 1931. There were 54, 241, and 77 mass uprisings during those years. There were such crimes as burning of collective farms' property and cattle poisoning.²⁴

In addition to protesting local leaders, the peasants' movements against forced collectivization would be a prime example. There were armed uprisings throughout Kazakhstan from the fall of 1929 to the spring of 1931. According to the political secretariat of the OGPU in Kazakhstan on December 1, 1931, the period from 1929 to 1931 was a period of intense protests. As stated in official sources, in those years «about 80 thousand people in Kazakhstan rioted 372 times». ²⁵

The small uprisings in settlements were followed by riots, which included several areas and districts. The main reason for the uprisings was an attempt to counteract lawlessness from the side of authorities, as well as the counter-revolutionary campaign from the side of the wealthy and the Kulak activists. There were peasant movements in such areas as Shyngystau, Abyraly, Suzak, Shemonaikha, Bukhtarma, Irgiz, Kazaly, Karmakshy, Samara, Bien-Aksu, Kastek, Balkhash, Shubartau, Mangistau etc. The uprisings came together with mass migration outside the country and abroad. From the beginning of 1930 until the middle of 1931, 281.230 farms migrated to the territories of China, Iran, and Afghanistan. All in all, during the famine years 1,130 thousand people were migrated, and 676 thousand of them left there permanently and 454 thousand returned to Kazakhstan.²⁶

Despite the major uprisings above-mentioned, they failed to withstand the mighty military force of the totalitarian system. Shortly after the uprising broke out, protesting peasants were severely punished. "The authorities of the United State Political Administration under the Council of People's Commissars of the USSR, 5551 people were prisoned, and 883 of them were shot for the participation in the uprisings and riots."²⁷

23 Manash Kozybaev., Zhuldyzbek Abylkhozhin. *Kollektivizatsiya V Kazakhstane: Tragediya Krest'yanstva (Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of The Peasantry)*, Alma-Ata, 1992, p.35.

24 Mambet Koygeldiev., Talas Omarbekov. *Tarix Tağılımi Ne Deydi? (What does history teaching say?)*, Almaty, 1993. p. 208.

25 Talas Omarbekov. *XX Ğasırdağı Qazaqstan Tarixiniñ Özekti Mäseleleri (Actual problems of the history of Kazakhstan in the XX century)*, "Oner" Publishing House., Almaty, 2003. p.239.

26 Kaydar Aldazhumanov. *Trudarmeytsy Kazakhstana: Istoriya I Sud'by, Deportirovannyye V Kazakhstan Narody: Vremya I Sud'by (Peasant resistance movement", Peoples deported to Kazakhstan: time and fate)*, Arys-Kazakhstan, Almaty, 1998. p.66.

27 Butkit Ayagan. *'Qazaqstandağı aqarsılıq: xalıq qasireti jäne tarix tağılımi'* ("Hunger in Kazakhstan: The Tragedy Of The People And The Lessons Of History", *Proceedings of the International Scientific Conference May 31 - June 1, / Ed. B. Ayagan/*, Institute of State History Press, Astana, 2012, p. 142.

8. TOTAL THE GREAT FAMINE

The excessive administrative oppression of collectivization years in Kazakhstan and the Stalinist socialist reorganization campaign led to the tragedy of the mass famine between 1931 and 1933. Western scientists Robert Conquest, Martha Brill Olcott, Conolly V, Sheila Fitzpatrick, Nicolas Werth, R.W.Davies and Stephen G.Wheatcroft, Nicollo Pianciola, Isabelle Ohayon, Norman M. Naimark, Dana G.Dalrymple, Michael Ellman, Sara Cameron were interested in total starvation which took place based on Stalin's policy.²⁸

They considered the famine as tragedy which was the result of the totalitarian regime in the Soviet Union. K. Aldazhumanov, Zh. Abylkhodzhin viewed the policy as ethnic and analyzed it historically. That is, "genocide" is a massacre against one particular nation and "genocide" is a massacre against an ethnic group or nation. The authors believe that 1930's famine in Kazakhstan was a crime against the Kazakh nation.²⁹

There is a great deal of information in the history concerning the famine in Kazakhstan. The famine brought great suffering to the Kazakh people. The Union has been notified about this tragedy.

For example, Turar Ryskulov, who worked as a chairman of the Council of People's Commissars of the RSFSR in 1932, personally informed to Stalin: "According to local OGPU... 60.000 people, 12.000 people, 30.000 people died in Balkhash region... In May 1932, there were only 50.400 people left, and by November there were 15.900 people... By the last winter, more than 1.500 Kazakhs had died in Karaganda... and the Kazakhs who died because of starvation gathered near industrial enterprises in Karaganda, Balkhash, Karsakpay and others... ". On August 6, 1932, the Chairman of the Council of People's Commissars of the KASSR, Oraz Isayev in a letter to Stalin stated that there were half of population in many Kazakh regions as compared in 1929. At present time, the number of farms in the region is 23-25% less than in 1931. "In Newsletter of Bulletins of the Party's Kazak Regional Committee, "there was massive edema and deaths due to hunger in Atbasar district. From April 1 to July 25 in 1932, 111 deaths were registered and 43 of them were in July. At that time there were 5 cases of eating human meat..."³⁰

---

28 Conquest R. The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror-famine. L., 1986. p. 189-198; Martha Brill Olcott, **The Kazakhs. Stanford, California, 1987.**; Conolly V. The development of Industry in Soviet Asia // Journal of the Central Asian Society. 1941. Vol. 28. Ft. II; idem. Beyond the Urals. Economic development in Soviet Asia. L., N.Y., Toronto, 1967; Fitzpatrick Sheila, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press; New Ed edition (May 11, 2000); Werth Nicolas, *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*, **Harvard University Press (October 15, 1999)** and *Cannibal Island: Death in a Siberian Gulag (Human Rights and Crimes against Humanity)*, Princeton University Press; First Edition edition (April 29, 2007); R.W.Davies and S.Wheatcroft *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933 (Industrialization of Soviet Russia) (Vol 5)*, Palgrave Macmillan; 2004 edition (December 23, 2003); Nicollo Pianciola, *Stalinismo di frontiera: Colonizzazione agricola, sterminio dei nomadi e costruzione statale in Asia centrale (1905-1936) (Media et Orientalis Europa Vol. 3) (Italian Edition)*, Viella Libreria Editrice (June 19, 2012); Norman M. Naimark, *Stalin's Genocides (Human Rights and Crimes against Humanity)*, Princeton University Press; Reprint edition (December 25, 2011); Dana G.Dalrymple, *The Soviet famine of 1932-1934*, Journal Soviet Studies, Volume 15, 1964 - Issue 3.; Ellman Michael, *Socialist Planning*, Cambridge University Press; 3 edition (October 6, 2014).

29 Kaydar Aldazhumanov, Juldyzbek Abylkhodzhin. Ethnocid, , Newspaper "Egemen Kazakhstan",1992. 30/5, No. 1, p. 1.

30 Sabit Abdraimov . *Qazaq qalay aştıqqa usıradı: Qasıretti jıldar xattar (How the Hunger in Kazakhstan: Letters of Suffering Years)*, / edited by. Abdraimov, I.N. Bukhonova, E.M. Gribanova, N.R. Zhagiparov, V.P. Osipov/, Almaty: Kazakh University, 1991, p. 140-141.

Today, researchers have different opinions about people who died of mass starvation because of Stalin's policy. In fact, the results of the Soviet census between 1926 and 1930 were not based on accurate results. According to statistics; there were a lot of missteps about the Kazakh people in the Russian Archives' sources. In addition, census data might not be included due to the lack of residence documents, owing to leading nomadic lifestyle of local Kazakhs.

According to Makach Tatimov stated that 2.5 million people were living in Kazakhstan between 1931 and 1933, and 2.3 million of them were Kazakhs and all of them died.³¹ What concerns Burkit Ayaganov's view point, victims of mass starvation were 2.3 million people between 1931 and 1933. N. A. Alekseenko pointed out that the death of the Kazakh people was approximately 1 million 840 and it constituted 47.3% of all Kazakh people.³²

Klara Sarkenova who conducted research on the authority's report of National Farming of Kazakhstan, believed that the population decreased to 3 219 177 people.³³ In 2013, the Institute of Demography and Social Research of the Ukrainian National Academy of Sciences named after M. V. Ptukhi, "The reasons and consequences of hunger in the Ukraine in the first half of the twentieth century: 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947". The International Scientific Conference announced that owing to famine between 1932 and 1933, the demographic loses in Kazakhstan were 258.2 thousand people, and the highest rate of famine in Kazakhstan made up 22.42%.³⁴

Sarah Cameron, the US Wall Street Journal's "Forgotten Soviet Starvation" article, mentioned that victims of starvation were 1.8 million.³⁵

According to data on hunger and death during the years of collectivization and famine, the population decline of the republic from 1930 to 1933 was more than 2.531.000 people. Furthermore, the details in the documents were shown as incomplete.

Khaidar Aldazhumanov emphasized that Kazakhstan with slightly over 6 million populations had lost 2 million and 200 thousand, that constituted 40% and over 7 million (17%) people moved to China, Afghanistan, Iran and Kamchatka.³⁶ All in all, according to above-mentioned numbers, we could notice that Kazakhstan was the country which suffered from massive starvation in the USSR. Total, the population of Kazakhstan declined between 1929-1936 by 2585.1 thousand people. According to the Commission of the Presidium of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan, from hunger and

31 Makash Tatimov. *Qazaq Ąlemi (Qazaqtıñ Sani Qanşa?) (Kazakh World - How much is the Kazakh?)*, Atamura Publishing House, Almaty, 1993, p.17.

32 Nikolay Alekseenko. *Naseleniye Kazakhstana. 1920–1990 gg.* (The population of Kazakhstan. 1920-1990), "Almaty" Publishing House, Almaty, 1993, p.125.

33 Klara Sarkenova. *1920-1930 Jyldardağy Qazaqstan Halay* [The population of Kazakhstan in 1920-1930], Almaty, 2011, p.91.

34 Aleksey Rudnitsky. "Savchuk Famine of 1932-1933 in Ukraine in demographic dimension in the collection of Famine in Ukraine in the first half of the twentieth century: causes and effects (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947)", *Proceedings of the International Scientific Conference*. Kyiv, November 20-21, 2013, p.287.

35 Sarah Cameron. "The Hungry Steppe: Famine, Mass Violence and the Making of Soviet Kazakhstan", The Wall Street Journal. Available at: <https://www.wsj.com/articles/the-forgotten-soviet-famine-1541111157>.

36 Kaydar Aldazhumanov. "Golod 1931-1933 Godov V Kazahstane: Problemy Istorii I Metodologii" [The famine of 1931-1933 in Kazakhstan: problems of history and methodology], *Istorija Kazahstana: Inovacionnye koncepcii i periodizacija kak prioritet nauchnogo poznanija* [History of Kazakhstan: Innovative concepts and periodization as a priority of scientific knowledge], Materials of The International Scientific-Practical Conference], Almaty, April 18, 2013. Book I. 428p.

The Policy of Collectivization Drive in Kazakhstan Based on The Form of Socialist Restructuring Reform in The Soviet Union

its consequences, the Kazakh people lost about 2 million and 200 thousand people, i.e. about 42% of the total population.

The loss of the Kazakh people from 1927 to 1938 was one of the greatest tragedies in the history of mankind with 2.200.000 died of hunger, 125.000 repressed between 1920 and 1953, and 25.000 of them were shot down. More than 1 million citizens confirmed that they left their homeland as a result of collectivization and other taxes, there were 47 million 500 thousand cattle on the 1st January 1929, and at the beginning of 1934 there were only 4.5 million livestock.³⁷

CONCLUSION

As a result, in Kazakhstan, the totalitarian authorities resorted to the methods of violence to pursue policies in socio-economic domain to finally establish Soviet policy. Revolutionary radicalism and Marxist-Leninist ideology created a unique system of ideas and values that were the part of the Soviet political-legal framework for agricultural collectivization. The foundations of collectivization policy were emphasized in the resolutions of the Bolshevik Communist Party congresses, in many letters, in the rulings of the Party-Soviet apparatus, in reports and in the OGPU's secret reports. The earlier-mentioned sources provide an insight into not only the basis of Soviet policy, but also the complex forms of persecution against peasants, which led to mass extermination during the famine period. In addition, the socio-economic processes that took place in Kazakhstan in those years, destroyed not only the traditional way of development, but also disrupted the old folk traditions of the Kazakhs, and result in a demographic catastrophe of the Kazakh people. The famine of the 1930's accompanied by great terror, persecution, firing, and hanging for the national intelligentsia between 1937 and 1938.

Destroying structural system of Kazakhs started from the Tsarist regime. After the accession of the Soviet, planned policy of the Tsarist regime implemented in the 'Soviet form'.

During Stalin authority of the Soviet Union destroyed traditional structure of Kazakhs. The following measures took place over the years of industrialization: Settlement of Kazakh people; Resettlement of other nations to Kazakh land; Sovietization of local people; Establishment of collective and state farms; Free transition of livestock to the Soviet Union; Enforced confiscation of wealthy people's livestock; Deportation of well-off people and Kazakh intelligentsia; Destruction of well-educated intelligentsia and citizens, "bloody war" and Stalin's; Implementation of different types of tax; According to industrialization policy, development of Kazakh land as the productive raw base; Based on Russification policy of Kazakh people, promotion of Russian language in culture and education; Switching to Cyrillic alphabet; Setting up educational establishments and cultural sights in Russian language.

REFERENCES

Aldazhumanov, K. (1998). "Trudarmeytsy Kazakhstana: istoriya i sud'by // Deportirovannyye v Kazakhstan narody: vremya i sud'by" (Peasant resistance movement", *Peoples deported to Kazakhstan: time and fate*), Arys-Kazakhstan, Almaty. p.66. -[in Russian].

---

37 Kaydar Aldazhumanov. "Asharshylyq – Adamzat Tarihynda Buryñ-Sorıdy Bolmağan Alapat Tragediia"[“The famine is the greatest tragedy in human history”], Newspaper “Ana Tili”, May 30, 2019, No. 22. p.2.

- Aldazhumanov K. (2013). Golod 1931-1933 godov v Kazahstane: problemy istorii i metodologii [The famine of 1931-1933 in Kazakhstan: problems of history and methodology], *Istorija Kazahstana: Inovacionnye koncepcii i periodizacija kak prioritet nauchnogo poznanija* [History of Kazakhstan: Innovative concepts and periodization as a priority of scientific knowledge], *Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii* [Materials of The International Scientific-Practical Conference], Almaty, April 18, 2013. Book I. 428p. -[in Russian].
- Aldazhumanov K. , Abylkhozhin J. (1992). Ethnocid, , Newspaper "Egemen Kazakhstan", 30/5, No. 1, p. 1
- Abdraimov, S. (1991) "Qazaq qalay aşıttıqqa uşıradı: Qasiretti jildar xattarı" (How the Hunger in Kazakhstan: Letters of Suffering Years), / edited by. Abdraimov, I.N. Bukhonova, E.M. Gribanova, N.R. Zhagiparov, V.P. Osipov/, Almaty: Kazakh University, p. 171,140-141,157.-[in Kazakh].
- Aldazhumanov K. Asharshylyq – adamzat tarıhynda büryn-sońdy bolmağan alapat tragedııa["The famine is the greatest tragedy in human history"], Newspaper "Ana Tili", May 30, 2019, No. 22. p.2. -[in Kazakh].
- Alekseenko, A.N. (1993). "Naseleniye Kazahstana. 1920–1990 gg." (*The population of Kazakhstan. 1920-1990*), "Almaty" Publishing House, Almaty. p.125-[in Russian].
- Ayagan, B. (2012). 'Qazaqstandaǵı ašarsılıq: xalıq qasireti jáne tarix taǵılımı' ("Hunger in Kazakhstan: The Tragedy Of The People And The Lessons Of History", *Proceedings of the International Scientific Conference May 31 - June 1*, / Ed. B. Ayagan/, Institute of State History Press, Astana. p. 142. -[in Kazakh].
- 1932-1933 jıldardaǵy ašarshylyq aqiqaty [The Truth of the Famine of 1932-1933], / Compiled by: Ayagan B.G, Kydyralina Zh.U., Auanasova A.M. (Litera M, Almaty, 2012, 336 pages). -[in Kazakh].
- CPSS Resolutions, (1970) "*About the Directive on the Presence of Piagetetnego Plana Narodnogo Hozyaystva. Resolution HU Congress VKP (B)*", CPSS Resolutions, Volume 4, Moscow. pp. 31-51. -[in Russian].
- Decree of the All-Russian Central Executive Committee and the Councils of People's Commissars, (1943) "Collection of Legalizations and Orders of the Board For 1920. Management of the Sovnarkom of the USSR", *Article No. 359. On the formation of the Autonomous Kyrgyz Socialist Soviet Republic*, Moscow. pp. 529-531. -[in Russian].
- Documentation Center for the Recent History of East Kazakhstan Oblast. Fund 200. Inventory. 1. Case. 523. Sheet. 112. -[in Russian].
- Documentation Center for the Recent History of East Kazakhstan Oblast. Fund. 200. Inventory. 1. Case. 523. Sheet. p.113-114. -[in Russian].
- Founding Congress of Soviets of the KASSR, (1936) "Founding Congress of Soviets of the Kyrgyz (Kazakh) Autonomous Soviet Socialist Republic", Alma-Ata: Kazakh Regional Publishing Press, p.128. -[in Russian].
- History of Kazakhstan. Documents and materials (1917–2012), (2017). No. 30. Report of N. Nurmakov at the IV session of the KazTSIK, "On the results of confiscation of Kyzyl-Orda on December 20, 1928", *Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*, Almaty. p.75-[in Russian].
- Izmozik, V. (2009) "The true history of the RSDLP - RKPb - VKPb: without defaults and falsifications", Piter Publishing House. p. 427. -[in Russian].

The Policy of Collectivization Drive in Kazakhstan Based on The Form of Socialist Restructuring Reform in The Soviet Union

- Kollektivizacija i raskulachivanie. Dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession] Documents and Materials Volume 2. November 1929 - December 1930. (Moscow ROSSPEN 2000. p.163-167). -[in Russian].
- Kondrashin, V. (2011) "Hunger in the USSR. 1929-1934: In 3 vol. Volume 1: 1929 - July 1932", *Russia. XX century. Documents* In 2 book. Prince 1. /Resp. compiled by V.V. Kondrashin/, Moscow. 656 p. -[in Russian].
- Koygeldiev, M., Omarbekov, T. (1993). "Tarix tağılımı ne deydi?" (*What does history teaching say?*), Almaty. p. 208. -[in Kazakh].
- Kozybaev, M.K., Abylkhozhin, Zh.B., Aldazhumanov, K.S. (1992). "Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva" (*Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of The Peasantry*), Alma-Ata. p.35. -[in Russian].
- Mashinopisnyj podlinnik na blanke shifrotelegrammy CK VKP(b) [Typewritten original on the form of a cipher telegram of the Central Committee of the CPSU (b)] State Archives of the Russian Federation: Fund 3. Inventory 30. Case. 194. p.107.) // Tragedija sovetsoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. Dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession] Documents and Materials Volume 2. November 1929 - December 1930. Moscow ROSSPEN 2000. p. 284-285.
- National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Institute of History and Ethnology manuscript fund, inv. Folder No. 1040, 15. -[in Russian].
- Omarbekov T. Qazaq sharýalaryn jeke menshik qojalyqtarynan aıyry jáne ujymdastyry: tarihy men tağylymy [Deprivation and collectivization of Kazakh farmers from private farms: history and lessons learned]. // Abstract of Doctor of Historical Sciences thesis, Almaty, 1994, P. 35. -[in Kazakh].
- Omarbekov, T. (2003). "XX ғasırdaqı Qazaqstan tarixınıń ózektı máseleleri" (*Actual problems of the history of Kazakhstan in the XX century*), "Oner" Publishing House., Almaty. p.239. -[in Kazakh].
- Podlinnaya istoriya RSDRP-RKPb-VKPb: bez umolchanij i fal'sifikacij [The true history of the RSDLP - RKPb - VKPb: without defaults and falsifications] (Piter Publishing House, St. Petersburg, 2009, 496 p. -[in Russian].
- Rudnitsky, A.B. (2013) "Savchuk Famine of 1932-1933 in Ukraine in demographic dimension in the collection of Famine in Ukraine in the first half of the twentieth century: causes and effects (1921-1923, 1932-1933, 1946-1947)", *Proceedings of the International Scientific Conference*. Kyiv, November 20-21, 2013. -[in Russian].
- Sarah Cameron.«The Hungry Steppe: Famine, Mass Violence and the Making of Soviet Kazakhstan», *The Wall Street Journal*. Available at: <https://www.wsj.com/articles/the-forgotten-soviet-famine-1541111157> [in English] (accessed 10.06.2020).
- Sarkenova K. (2011). 1920-1930 jıldardağy Qazaqstan halqy [The population of Kazakhstan in 1920-1930] (Almaty). -[in Kazakh].
- Stalin I. V. Sochineniya [Compositions] (State publishing house of political literature, Moscow, 1949. Vol. 12. p.14-172. -[in Russian].
- Stalin I.V. O zadachah hozyajstvennikov. Rech' na 1-yj Vsesoyuznoj konferencii rabotnikov socialisticheskoy promyshlennosti [About the tasks of business executives. Speech at the 1st All-Union Conference of Socialist Industry Workers] Newspaper "Pravda", № 35, February 5, 1931. -[in Russian].

- Tatimov, M. (1993), "Qazaq älemi (Qazaqtıñ sanı qanşa?)" (*Kazakh World - How much is the Kazakh?*), Atamura Publishing House, Almaty. p.17. -[in Kazakh].
- Tursunbaev, A. (1967). Kollektivizaciya sel'skogo hozyajstva Kazahstana (1926 - iyun' 1941 gg.): dokumenty i materialy [Collectivization of Agriculture in Kazakhstan (1926 - June 1941): Documents and Materials], (Ed: A. B. Tursunbaev), (Alma-Ata, Kazakhstan, Volume 1. P.576). -[in Russian].
- VI Plenum Kazahskogo kraevogo komiteta VKP(b) [VI Plenum of the Kazakh Crimean Committee VKP (b)], Stenograficheskiy otchet / Pod red.S. Nurpeisova, I. Kabulova, G. Asriyeva i dr. [Verbatim report / Edited by S. Nurpeisova, I. Kabulova, G. Asrieva and others]. (VTsKNA., Alma-Ata, M: 1936. -155 p). -[in Russian].

DR. NEVZAT GÜNDAĞ'I KAYBETTİK**NEVZAT GÜNDAĞ (1954-2020)**

21 Mayıs 1954'te babasının görevi sırasında Kayseri'de doğmuştur. İlköğretimi Ankara Şehitlik İlkokulu'nda, ortaokulu Yenimahalle Kız Lisesi'nde, lise öğrenimini ise Ankara Yenimahalle Mustafa Kemal Lisesi'nde tamamlamıştır.

Lisans eğitimine Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde devam etmiş ve 1978'de mezun olmuştur. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde 1985'de Yakın Çağ Ana Bilim Dalı üzerine yüksek lisansını tamamlamıştır. Aynı yıl Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak göreve başlayan Gündag, 1994'te doktorasını tamamlayarak "doktor" unvanı almıştır.

Gündag, Yardımcı Doçent Doktor olarak 1995'te Pamukkale Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görevine başlamıştır. Akademik kariyeri boyunca birçok makale ve kitap yazarak tarih bilimine katkı sağlamıştır. Evli ve iki çocuk babası olan Nevzat Gündag 11 Kasım 2020 tarihinde Denizli'de vefat etmiştir.

Değerli Dostun Arkasından Birkaç Söz

Nevzat Gündoğ Bey ile ilk kez 1995 yılında tanıştım. Hocamız Ankara'dan gelmiş ve Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde yardımcı doçent olarak göreve başlamıştı. Ben de o tarihlerde Üniversitemizin Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Tarih Öğretmenliği Anabilim dalında yardımcı doçenttim. Daha ilk tanıştığımız anda güler yüzü ve olgun tavırları ile dikkatimi çekmişti.

Nevzat Gündoğ Bey'in, İlahiyat Fakültesi lisansına sahip olduğunu öğrenince bölüm başkanı olarak kendisinden Eğitim Fakültesinde Tarih Öğretmenliği Anabilim Dalının İslam Tarihi derslerini de okutmasını teklif etmiştim. Bizi kırmadı ve İslam Tarihi derslerini verdi.

Tarihin bir cilvesi olarak Dünya Bankası Projesi çerçevesinde 1999 yılında Eğitim Fakültesi'nin Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Tarih Öğretmenliği kapatıldı. Biz mevcut öğrencilerimizi mezun edinceye kadar görevimize devam edecektik. Bölüm öğretim üyeleri olarak YÖK'ün tanıdığı bir hak ile Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne geçiş yaptık. Fen-Edebiyat Fakültesi henüz kendi binasında değildi. Mühendislik Fakültesi'nin üçüncü katındaydı. Tarih bölümünün sadece tek ve küçük bir odası vardı. O küçük odaya üç masa üç koltuk, iki sandalye konulmuştu.

Gerçekten o günün şartları zordu. Ben de koltuk ve masaların sahipleri olduğu için boş buldukça o iki sandalyeden birine oturuyordum. Birkaç gün geçmedi, Nevzat Bey hocam bana; *"Sevgili hocam malum imkansızlıklar karşısındayız. Ben de üzülüyorum. Ancak sizden bir şey isteyeceğim. Bu koltuk ve masa devletin koltuk ve masası. Bu masa ve koltuk boş olduğu müddetçe sizin de masa ve koltuğunuzdur. Devletin malıdır. Lütfen rahatça kullanınız"* dedi. İlk tanıştığım anda üzerimde yarattığı olumlu havanın hiç bozulmadan tüm gerçekliği ile devam ettiğini görmekten çok mutlu oldum. Hocam ile aynı masayı bir süre paylaşmış olduk.

Daha sonra Fen-Edebiyat Fakültesi'nin kampüs içinde tamamlanan binasına taşınıldı. Orada da Nevzat Bey ile çok uzun yıllar aynı odada oturma onuruna sahip oldum. (Odalar zaman zaman değişti ama biz ayrılmadık) Nevzat Bey hocam, iyi bir arkadaş, iyi bir dost idi. Kendisini ilk tanıdığım günlerde "Nevzat Bey" diye hitap ediyordum. Zaman geçtikçe bu resmiyet ortadan kalktı ve artık benim için "Nevzat Abi" oldu. Hatta son yıllarda *"Canım Abim"* diye hitap ediyordum. 1995'ten itibaren 2020'ye kadar paylaşıldıkça büyüyen bir dostluğumuz oldu.

Canım abim dostluğa fazlasıyla değer verirdi. Dostlarına her zaman kol ve kanat gererdi. Dostlukları sağlam ve güçlü idi. Sohbeti ile dostlarını besleyen bir zenginliğe sahipti. Önceleri bu sohbetlerin ayrılmaz parçası çay iken son yıllarda kahve olmuştu. Odaya gelirken odada olup olmadığını öğrenmeden iki kahve ile gelirdi. O kadar mütevazı bir insan idi ki, sohbet yapacağımız zaman masasından kalkar ve masamın önündeki koltuğa otururdu. Son derece samimi ve sakin bir dille konuşur, ben veya dostlar bir şey söylerse dikkatle dinlerdi.

Hayat bu, insanın karşılaştığı birçok zorluk ve sıkıntılar oluyor. Ancak o bütün bu sıkıntılardan arınmış gibi hemen hemen her zaman güler yüzlü ve mutluydu. O'nu mutsuz şekilde ya bir ya da iki kez görmüşümdür. Hemen hemen her şeye tahammülü vardı, ancak haksızlığa ve saygısızlığa ise hiç tahammül edemezdi. O örnekler işte bu iki durum dışında asla yaşanmamıştır.

Canım abim, benim gördüğüm kadarıyla iyi bir babaydı. Evlatlarına karşı müthiş bir güveni, sevgisi ve inanılmaz bir hitabeti vardı. Çocukları ile konuşurken üst bir makam tarafından mülakata girmiş aday gibi çok ama çok naif bir hal takınırdı. Öylesine saygı ile hitap ederdi ki beni hayretlere düşürürdü. Bu davranışı beni öylesine etkilemiştir ki, benim

çocuklarıma davranışımı değiştirmiştir. Çünkü bu davranışın erdemli, saygılı ve sevgili bir insan, değerli bir “hanımefendi”, değerli bir “beyefendi” yetiştirmenin anahtarı olduğunu göstermiştir.

Öğrencilerine karşı duruşu yeri geldiğinde bir baba şevkati ile sıcak ve müşfik, yeri geldiğinde bir babanın sertliğinde mesafeli idi. Kendisini sadece öğrenci yetiştiren bir kişi olarak görmezdi. İnsan yetiştiren insan olarak görür, bir davranış bir tutum bozukluğu, bir nezaketsizlik görür ise usulünce ikaz ederdi. Fazla müşfik davranmanın şımartacağını, fazla sertliğin uzaklaştıracağını düşünür ve dengesini iyi kurardı. Tüm öğrencileri ile gurur duyardı ve her zaman “*Hocam, bunlar bizim hazır evlat*” derdi.

Canım abim iyi bir akademisyendi. Kalemî güçlüydü. Belki yabancı dil konusunda yaşadığı sıkıntılar, belki kalemî çok “titiz” ve “özenli” kullanışı O’nun yazma konusundaki heyecanını zayıflatmıştı.

Canım abim; dostluğa değer verir demiştim. O dostlarını, dostları da O’nu arayıp sorardı. Vefatından yaklaşık bir hafta önce aradı ve uzun ve sıcak bir sohbet ettik. Ama sohbette nasıl söylenir bilemiyorum, bana bir şey söylemek istiyordu da söyleyemiyordu şeklinde bir durumu vardı. Telefonu kapattık. İçim rahat etmedi. Ben kendisini tekrar aradım ve “Canım abim sen bana bir şey diyecektin de vaz mı geçtin? Abi, konuşmandan böyle bir hisse kapıldım” dedim. Güldü ve “Yok be Ercanım. Hiç senden çekinir miyim, özledim onun için aradım” dedi.

Oysa gönlü büyük, güzel insan ebedi hayata geçerken dostlarını arayıp tek tek nazikçe “Allahısmarladık” diyormuş.

Allah rahmet eylesin, mekanın cennet olsun canım abim.

Prof. Dr. Ercan HAYTOĞLU

BELGİ
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
YAZIM KURALLARI

Belgi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından yayımlanan yakın dönem Osmanlı Tarihi, Atatürk ve Cumhuriyet dönemini içeren özgün, bilimsel makalelere yer verir. Uluslararası hakemli bir dergi olan Belgi, kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa yayımlanır.

Yayımlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uyma, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayımlanmamış olma şartı istenir. Yayımlanmamış olmak şartıyla daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş olan bildiriler de kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Belgi'ye gönderilen yazılar, yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İlkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise üçüncü bir hakem belirlenir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alırlar; fakat katılmadıkları hususlara itiraz etme hakkına sahiptirler.

Yayımlanmasına karar verilen yazılar sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatıyla yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri çıktı üzerinde göstererek dergiye geri gönderir.

Hakem raporları beş yıl süreyle saklanır.

Yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yazıların telifi, PAÜ. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne devredilmiş kabul edilir. Bu devir, internet ortamında yayımlanmayı da kapsar.

Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.

Yayın Dili

Belgi'nin dili Türkçedir. Ancak başka dillerde yazılmış makalelere de yer verilebilir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

Yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıda, MS Word veya MS Word uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Calibri kullanılmalıdır. Yazılar 10 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2,5 cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 20 sayfayı geçmemelidir.

Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve e-posta adresi belirtilmelidir.

En fazla 150 sözcükten oluşan, 8 puntuyla yazılmış Türkçe ve İngilizce özetler, özetlerin altında genelden özele doğru en az 4, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

Başlıklar kalın harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, A.,B., C., ara başlıklar, 1., 2., 3., şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) BÜYÜK İNCE HARFLERLE veya daha büyük puntoyla Kalın Küçük Harflerle yazılmalıdır. Ara ve alt başlıkların ise sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, eğik harflerle gösterilir, kalın karakter kullanılmaz.

Doğrudan alıntılar tırnak içinde verilir. Alıntılar 5 satırdan fazla olduğunda, paragraf girişinden bir cm içeriden başlatılmalı ve bir punto küçük yazılmalıdır.

Yazımda, TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

Kaynak Gösterimi

Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlı olması, dergi ve kitap adlarının eğik/ince, makale başlıklarının ise “tırnak” içinde, düz olarak yazılması ve sonda “Kaynaklar”ın verilmesi gerekir.

İnternet adreslerinde, parantez içinde erişim tarihi belirtilir.

Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalı; eserin yayınevi ve makalelerin sayfa aralıkları belirtilmelidir. Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.

Cunbur, Müjgân (1987), “Atatürk ve Milli Birlik”, Erdem, C.3, S. 7, s. 1-11.

Ergin, Muharrem (1991), Dede Korkut Kitabı II, 2. bs. Ankara: TDK Yay.

Öztuna, Yılmaz (2000), Türk Müsîkîsi Kavram ve Terimleri Ansiklopedisi, Ankara: AKM Yay.

Dört ve daha fazla yazarlı yayınlar: Deny, Jean vd. (1959), Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden: Steiner Verlag.